

૬૪૬૧

14264

ચિત્રકાર : શ્રી કનુ દેસાઈ

મામં

ન વરેય ના

ગતિ ગ્રંથમાળાનું

ત્રીજા વર્ષનું છેલ્લું
અને ચોથું પુસ્તક
મૂલ્ય અઢી રૂપિયા

“શેરોનાં જીવનસંઘર્ષોના
‘સમ પડવા’જતાં ઘણીવાર
ઘડીને બદલે ફેતરાં હાથ
આવ્યા હશે. પણ એક વાત
જાળવવાનો તો પ્રામાણિક
યત્ન કર્યો જ છે. વાતનું વતેસર
ન બને, માનવીનો અતિમાનવી
ન બને કે અધ્ધમાનવી ન
બને, એની કાળજી પૂરા
જાનથી રાખી છે. સંભવ છે
કે ઘણાંને એમાં સંઘર્ષણને
પ્રાણહીન બનાવ્યાની ગંધ
આવે. જેમને શેરીનો અનુ-
ભવ છે, માનવીને સમુદાયમાં
રહેતો, સામૂહિક રીતે જીવતો
જોયો જાણ્યો છે, એ કહી
શકશે, આ સંઘર્ષમાં રંગીના-
પણુ નથી હોતું, પણ સચ્ચાર્થ
તો છે જ. અને શેરીમાં તો
એ જ અભિપ્રેત છે.”

(લેખકની પ્રસ્તાવનામાંથી)

ગતિ ગ્રંથમાળા

વર્ષ ત્રીજું

લવાજમ નમ રૂપિયા
(૮પાંચ અર્થ માફ)

પહેલાં ત્રણ પુસ્તકો

પાદરનાં તીરથ

જયંતી દલાલ કૃત

શેરોની શેરી

જયંતિદલાલ

માનતા

ઈશ્વર પેટલીકર કૃત

હુરક કીમત દરેકની અઢી રૂપિયા

પાછલે પારણે

પત્તાલાલ પટેલ કૃત

ગતિ ગ્રંથમાળાનાં આહક થનારને ચારે પુસ્તકો ઘેરબેઠા રૂપિયા નવમાં પહેાંચાકાશે.

ભારતી સાહિત્ય સંઘ લિમિટેડ

ફરનાન્ડીજ પુલ નીચે, ગાંધી રસ્તા : અમદાવાદ
મીમરાજ બિલ્ડિંગ, ૪૦૫, કાલબાદેવી રોડ : સુબર-

કોઈને વાપરવા ભલામણ કરે છે

પ્રવીણ ડાઈપ્લોમા

બાળકને તંદુરસ્ત રાખે છે

દરેક દવાવાળા યામેથી મળશે

પ્રવીણ ડાઈપ્લોમા

ધાવાસ વધે છે તરીકે
ધાવાસમાં પોષક
તત્વો હોય છે

બેભેલી રેડી-સાઈડ
બાળક નિરોધી બને
ગરબુદ બને છે

રજા વધારે લેવાની
માટે બાળકને કહે છે.
ધાવીના દવાવાળાને કહે છે

એજન્ટ:-કંચનલાલ વાડીલા લની કું.
મંગળદાસ રોડ, મુંબઈ ૨.

જુકામ, હેજા, શર્દી,
સ્વાંસી, અજીર્ણ,
હર પ્રકારકા લુસ્વાર
ઈ. હરતરહકી
બિમારીયોંકી
એકહી દવાઈ.

જીવન ધાર

રજી. દે. મા. એનસી
નં. ૩૦૨

હર જગહ મીલતી હૈ

જીવન ધાર

પ્રાથમિક શિક્ષકો અને અન્ય શિક્ષકોને આપવા માટે

ક્ષીણ થઈ ગયેલાં જીવનતરવોની
નવરચના
કરવા
શાહગંધરનો
અષ્ટવર્ગચુકા

‘ચયવન પ્રાશ અવલોહ’

વાપરી શક્તિ અને સ્વાસ્થ્ય મેળવો.
શાસ્ત્રોક્ત પદ્ધતિથી બનાવનાર

જામનગર

શાહ.ગંધર લેબોરેટરી લિ.

રોકીટ કંચનલાલ વાડીલાલની કું.
પ્રીન્સેસ રોડ મંગળદાસ રોડ મુંબઈ ૨

જામનગર (સૌરાષ્ટ્ર)

પ્રભા પ્રકાશન મંદિરના બે અઘતન માસિકો

“ સ્વર્ગ ”

નવો પ્રકાશ

તંત્રી : સૌરભ

નવી પ્રેરણા

- ❖ જીવનની સર્વંગી સમુત્પત્તિ વાંચજીતું માસિક
- ❖ મહાત્માજીના પૂનિત જન્મ દિને પ્રગટ થશે.
- ❖ જેમાં ગુજરાતની સળજ અને સમૃદ્ધ કલમની પ્રસાદી નિયમિત મળશે.
- ❖ કલાત્મક સુશોભનોને માસિકતું મહત્વતું અંગ બનાવવામાં આવ્યું છે.
- ❖ માત્ર શોખ કે મોઝ નહિ પણ સામાન્ય જીવનની જરૂરિયાતને યોગે ને તેને ઉચ્ચ બનાવે તેવાંજ લખાણોને અહીં સ્થાન મળશે.

સ્ત્રીજીવનના સર્વક્ષેત્રોને અજવાળતું સામયિક

“ સ્નેહમૂર્તિ ”

લાઈબ્રેરીના પૂનિત દિને પ્રગટ થશે. તંત્રી કુ. ઉર્ષાબેન ટી. જોશી બી. એ.
ગુજરાતી બહેનોનાં જીવનમાં જ્ઞાન અને આનંદ ફેલાવનારા આ માસિકના ગ્રાહક બનો.
દેશ અને દુનિયાની પ્રતિભા સંપન્ન, સ્ત્રીઓનાં જીવન, સ્ત્રીઓની પ્રગતિ તેમજ તેમનાં
દૃષ્ટ પ્રશ્નોની છણાવટ અહીં મળશે.
ગુજરાતનું કૌશલ્ય ઘર આ પ્રકાશથી વંચિત ન રહે.

બન્ને માસિકના વાર્ષિક લવાજમ દેશમાં ૬-૦-૦ પરદેશ ૮-૦-૦

ગ્રાહક બનો:— પ્રભા પ્રકાશન, ધર્મેન્દ્ર રોડ, રાજકોટ

ભરત કામ

માટેનું મશીન

ચાર જ સોયથી બનેલા આ મશીન-
થી કપડા ઉપર મનપસંદ ફૂલ, પત્તા,
વેલ, બુટ્ટા, ફિલપસંદ ચિત્ર, સીનસીનેરી
વગેરે કારીગરી ભરી શકાય છે. સુદર
છતાં ઘણું જ મજબૂત છે. ચાર સોયા
તેમજ વાપરવાની રીત સાથે કિંમત રૂ.
૩-૮-૦, પોસ્ટેજ રૂ. ૦-૧૪-૦ અલગ.
ભરત-ગૂંથણની ડિઝાઈનની ચોપડી
કિ. ૨-૮-૦, પોસ્ટેજ ૦-૮-૦.

એસ. કે. સક્ષેના

રંગસહાય (નં. પદ્મ D. A.) અલીગઢ સીટી

આરીયટ બાઈસ કંમેરા

સુદર, મજબૂત, હાઈક્લાસ લેન્સ, વિશ્વાસ પાત્ર, આ
કંમેરાથી આપ ચાહો તેવા ફિલ પસંદ ટકાઉ મનોહર
ફોટોઓ ઘણી સહેલાઈથી જ બેંચી શકાય છે.
કંમેરાથી સારા ફોટોઓ ન બેંચાય તો
પૈસા પાછા આપવની ગેરંટી છે. નં. ૧ બાઈસ
પ્લેટ કંમેરા: પ્લેટ પરથી રામડા ઇંચનો ફોટો
પાડે છે. સાયમા પ્લેટ કાર્ડ મશાકા તથા ફોટો
પાડવાની સરળ રીત મફત કિંમત રૂ. ૬-૮-૦,
પોસ્ટેજ ૧-૮-૦ અલગ

નં. ૨ બાઈસ ફિલ્મ કંમેરા: ૬૨૦ની ફિલ્મ
પર રામડા ઇંચના ફોટોઓ પાડે છે, ફોટો પાડ-
વાની સરળ રીત મફત. મુલ્ય રૂ. ૧૫-૦-૦
પોસ્ટેજ ૧૧.

ઓરીએન્ટલ કંમેરા હાઉસ

(D. F. 105) અલીગઢ

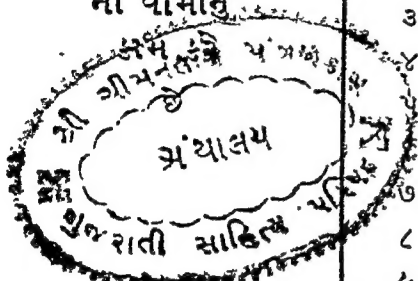
નેપથૂન

જિંદગી આગ

અને

અકસ્માત

ના વીમાનું

કુલ અસંક્યામત
રૂ. ૫૫,૦૦,૦૦૦ થી વધુ

કામકાજ કરવા લાગવગ
વાળા અને શક્તિશાળી
એજન્ટો જોડાયે છે.

નેપથૂન એસ્યુરન્સ કંપની લિમિટેડ

: હેડ ઓફિસ :

નેપથૂન બીલ્ડીંગ, મુંબઈ.

અમદાવાદ બ્રાંચ:
પાંચકલા, અમદાવાદ

સમાજ, સાહિત્ય અને સંસ્કારનું માસિક

શિર્મિ અને નવરચના

‘શિર્મિ’ વર્ષ ૧૮ : ‘નવરચના’ વર્ષ ૧૩ અંક સાતમો

ઓક્ટોબર : ૧૯૪૮

ક્રમ ૧૪૨૬૪

૧ પ્રકીર્ણ	ધૂમકેતુ ૫
૨ જીવનના અંધારે	શેખઆદમ આણવાલા ૯
૩ જીવનપંથ	ધૂમકેતુ ૧૦
૪ ઝેર તો પીધાં છે જાણી જાણી	દર્શક ૧૭
અલાખો	પ્રવાત ૨૩
વેરાન	વિ. સ. ખાંડેકર ૨૪
૭ મૃત્યુ	કપીલરામ ન. અધ્વર્યુ ૩૨
૮ સાચાં શમણાં	પન્નાલાલ પટેલ ૩૩
૯ સને ૧૯૪૨ ના સંસ્મરણો	પં. શ્રીરામ શર્મા ૩૯
૧૦ અંતરાય	જા. ૪૪
૧૧ શોકસાગરને તીરે તીરે	પરિત્રાજક ૪૫
૧૨ યશોવર્મા !	ધૂમકેતુ ૪૬
૧૩ ગુરુદેવ અમારે આંગણે	અનુ. રમણિક મેઘાણી ૫૪
૧૪ પૂલ ઉપરથી	પ્રા. શશિન ઓઝા ૫૬
૧૫ પ્રસંગાવલિ	ધૂમકેતુ ૫૭
૧૬ સાધુતાની પગદંડી	નવલભાઈ ૬૦
૧૭ હરીદાસ વિરુદ્ધ સહકાર	સર ઓલિવર લોન્ગ ૬૪
૧૮ ગ્રંથસમીક્ષા	અ. મ. રા. ૭૧

વાર્ષિક લવાજમ

દેશમાં : રૂ. ૭-૮-૦

:: પરદેશમાં રૂ. ૧૦-૦-૦

ભા ર તી સા હિ ત્ય સં ધ લિ મિ ટે ડ
મીમરાજ જિલ્લિંગ : ૪૦૫, કાલનાદેવી રોડ મુંબઈ-૨
કરનાન્ડીઝ પુલ નીચે : ગાંધી રસ્તા : અમદાવાદ

પ્રકાશક : ભારતી સાહિત્ય સંઘ લિમિટેડ વતી જમનાદાસ માણેક-
ચંદ રવાણી : મોટા આંકડિયા : કાઠિયાવાડ.
મુદ્રક : જમનાદાસ માણેકચંદ રવાણી : અનેકાન્ત મુદ્રણાલય,
મોટા આંકડિયા : કાઠિયાવાડ.
વિજ્ઞાપના વ્યવસ્થાપક : સાયન્ટિફિક પબ્લિસિટી કું.
કરનાન્ડીઝ પુલ પાસે : અમદાવાદ.

મનુષ્યને મળેલી તમામ શક્તિમાં આ મહાન શક્તિ સર્વોત્તમ છે. એતું જીવન ઝરણા સમાન છે. નિરંતર વહેતું, નિરંતર આનંદ કરતું, નિરંતર ઉત્કર્ષ સાધતું. માણસ એ ઝરણામાંથી ગમે તેટલું મેળવે, એ ઝરણાને એની ખોટ જણાતી નથી.

અને એ ઝરણા જેવી એક શક્તિ માણસ પાસે છે જેમાં કોઈ દિવસ દેનારને નુકશાન જ હોતું નથી. એ એની પ્રેમની શક્તિ. કદાચ જીવન અને પ્રેમ એ પર્યાય શબ્દો છે.

માણસને મળેલી તમામ શક્તિમાં—એને મળેલી બુદ્ધિ, ઊર્મિ, કલ્પના, એ તમામ શક્તિમાં આ શક્તિ જ મહાન છે. પ્રેમની શક્તિ. જેની પાસે એ શક્તિ નથી તે ખરેખરે અપંગ છે.

માણસ જાતની જરૂરિયાતો બદલાતી રહે છે. એની દુનિયામાં, અનેક વસ્તુઓ જે આજે મૂલ્યવાન ગણાતી હોય છે, તે આવતી કાલે કોડીની કિંમતે પણ કોઈ રાખતું નથી. પણ એની પાસે રહેલો આ એક અમૂલ્ય પદાર્થ—પ્રેમ એ કોઈ દિવસ એના મૂલ્યાંકનમાં પૈભાર પણ ઓછો અંકાતો નથી. એતું મૂલ્ય દુનિયાના ઋગ્વેદકાલીન જમાનામાં જે હતું એતું એ આજે છે !

માણસને મહાન બનાવનાર એ છે. માણસ સામાન્ય જણાય છે, કારણ કે એનામાં આ તત્ત્વ સામાન્ય હોય છે. માણસ કુદ્ર દેખાય છે, કારણ કે આ મહાન વસ્તુના અસ્તિત્વ વિષે એ અજ્ઞાન હોય છે.

અને છતાં આ પ્રેમ વડે માણસ પૃથ્વીની સાથે બંધાયેલ રહે એવું પણ બને. અને એને સ્વર્ગનું દર્શન મળે એવું પણ બને, પ્રેમ

વિષેની એની જેવી સમજણ તે પ્રમાણે એ શક્તિહીન પંથુ કે અનંતશક્તિનો સ્વામી બને.

અતિજ્ઞાન એ જેમ કવિતાના સૌન્દર્યને હણી નાખે છે, તેમ વધારે પડતો સંસાર-વ્યવહાર આ પ્રેમને હણી નાખે છે. નાનકડા શિશુને ને સાચા સંતને એ બેને જ પ્રેમ-સમુદ્રનાં દર્શન મળે છે. ખીજા તમામ એને કાંઈ કોરાધાક ઊભા ઊભા કાળલી કૂટે છે ! એટલા માટે તો ઉપર કહ્યું કે કોઈ રીતે તમારું થોડું હડાપણ નાશ પામે !

પરંતુ જેમ સુંદરમાં સુંદર સુકતાવલિના આધારે, માણસ પોતાની નબળામાં નબળી વૃત્તિ માટે ટેકો શોધી શકે છે, તેમ જ આ પ્રેમપદાર્થનું પણ જાણવું.

જેને એનો ખરો રંગ લાગ્યો નથી તે ઘણી વખત પોતાની આજસને, પોતાના પુરુષાર્થહીન તત્ત્વને, પોતાની જ પંથુતાને, આ કોઈકના પ્રેમપદાર્થના છાયા નીચે બેસારી-ને બે ઘડી આરામ શોધે છે, આવી પ્રેમની લીખ—એ હલકામાં હલકી લીખ કરતાં પણ હલકી લીખ છે. પ્રેમ પદાર્થ માણસને પોતાની શક્તિની ઉપાસનામાં નિરંતર શ્રદ્ધા-વાળો ને નિર્ભય બનાવી મૂકે છે. તો જ એ પ્રેમ ઉપાસના છે—નહિતર એ પ્રેમ વ્યવહાર છે.

તમે આજ્યે જ બાંધો—અને છતાં તમે બાંધો નહિ કે તમે આપો છો એતું નામ પ્રેમ. કાલિદાસને ખબર ન હતી કે એ શકુંતલા આપી રહ્યો છે. શેક્સપીયરને ખબર નહિ કે એ હેમલેટ આપી રહ્યો છે. પ્રેમાનંદની જાણ બહાર જ—પેલો સુદામો કેણુ જાણે કઈ સૃષ્ટિમાંથી આવી ચડ્યો ! અને આ બધાં આપણાં નિકટનાં સ્વજનો થઈ ગયાં

છે. કારણ કે એ પ્રેમની ઉપાસના હતી !
મીરાંની વાણી, નરસિંહનાં પદ, જિપ્રાનની
કવિતા, આપણને આ પ્રમાણે એ બધાં મળ્યાં
છે. એમના આપનારને બખર પણ નહિ—એ
હુનિયાને કાંઈક આપે છે !

કોઈકે બહુ યોગ્ય રીતે કહ્યું નથી—માણ-
સમાં જ્યારે પોતાની જ જાત ઉપરનો પ્રેમ
રહે—અને બીજાં કાંઈ જ ન રહે, ત્યારે
નિરંતર વહેતા જળમાં પોતાનું સુખ જ
જોયા કરતી પેલી ચુંદરી, જેમ છેવટે જડ
સૃષ્ટિની બની ગઈ, તેમ એ પણ જડસૃષ્ટિનો
એક પદાર્થ—પથ્થર બની રહે ! જ્યારે એ
કેવળ પોતાની જાતને જ જોયા કરે !

તમને એક બીજી બખર છે ? તમારી
સદ્ગુણિઓની નોંધ—કેટલાક રાજદારી
પુરુષો હમણાં બનાવવા માંડ્યા છે એમ
બનાવવા માંડો—એટલે એમાંથી એક શાપ
ઊભો થાય છે ! કોઈક મહાનને આપણે સૌએ
અનુસરવાનું છે એવો !

આપણે ક્યારે સમજીશું કે આપણે
મનુષ્યની નિકટમાં જવા માટે મનુષ્યથી દૂર
જવું જોઈએ ?

એ દૂર ગયેલો માણસ, પછી મનુષ્યનો
નિકટતમ પરિચય મેળવે છે. ભગવાન તથા-
ગતનું આ સત્ય છે. સત્યની શોધમાં કોઈ
દિવસ ન નીકળેલો માણસ, સોંધાં સૂત્રોનું
સત્ય આપવા માંડે, એ કાંઈ હૃદયસ્પર્શી
નીવડે બરું ?

પ્રેમની સાચી સો ટચની ઉપાસના વિના
મેળવેલી તમામ શક્તિ—છેવટે આપણને દગો
દે છે.

વાણીની વાણી

સ્વર્ગ, સ્થાયી છે; પૃથ્વી, ક્ષણિક
છે. કારણ કે તેઓ, પોતાનામાં જ પર્યાપ્ત
થતું હોય એવું જીવન જાણે કે કદી જીવતાં
નથી.

જે પોતાને માટે જ જીવે છે, એ ક્ષણિક
છે. એ દરેક ક્ષણે વિનાશી છે.

સ્વર્ગ, પૃથ્વી, અને સંત એ ત્રણેની
રીત આ બાબતમાં સમજવા જેવી છે.

સંત, પોતાની જાતને સૌથી ઓછામાં
ઓછું મહત્ત્વ આપે છે. અને એથી જ એની
મહત્તા નિઃસીમ થઈ રહે છે.

તે પોતાને પણ બૂલી જવા મથે છે;
અને તેથી એ કદાપિ નામશેષ બનતો નથી.

કારણ કે એનો પોતાનો સ્વાર્થ એણે
કોઈ દિવસ જાણ્યો નહિ, એમાંથી આ
ચિરંતન રસાયન ઊભું થયું છે. જાણનારા એ
જાણે છે અને મોઢ પામે છે.

[૨]

ઉત્કૃષ્ટમાં ઉત્કૃષ્ટ પ્રકારની સહજ સત્જન-
નતા પાણી જેવી છે.

એ સત્જનતાનો વિવેક વ્યવહાર નહિ,
સાધુરંગી છે. એ તમામને ઉપયોગી થઈ
પડશે; પણ રાગ કયાંય નહિ બાંધે. બીજાને
જે સ્થળોમાં ઊભા રહેતાં લઘુતા લાગશે—ત્યાં
ઊભીને એ કામ કરશે. દ્વારકાધીશ ગૌરવશાલી
તો ત્યારે લાગે છે, જ્યારે એ અનુનનો
રથ હાંકે છે; જ્યારે સુધિધિરને આંગણે
એઠ્ઠું સંભાળે છે.

[૩]

નિવાસ બાંધો, ત્યારે એમાં જીવન જીવ
માટેના માળાની તૈયારી રાખજો; એમાં

ઠઠારો ઓછો કરશે. તે ગાલશે; પણ તમારો એ માળો છે એ લાવના હણાય એવું કરશે. તે એનો હેતુ માર્યો જશે. પછી એ નિવાસ નહિ હોય, ઘર નહિ હોય, શ્રીમંત સિખારીનો મહાલય હશે.

[૪]

લાગણી સારી છે કે નરસી, એનો વિચાર કરવાનું યુદ્ધિને કદાપિ સોંપતા નહિ. એનો બિચારીનો એ વિષય નથી. પણ જે લાગણી જીવન-ખરેખરા અતજ ઊંડાણમાંથી ચોતાનો ઉદ્ગમ મેળવશે, એ ઊંડા પાતાળકૂવાના પાણી ની માફક સ્વચ્છ હશે. જરૂરિયાત, તમારું હૃદય અત્યંત અગાધ બનાવવાની છે. લાગણીને દાખવાની પણ નથી; એનો ઉચ્છેદ કરવાની પણ નથી; એને યુદ્ધિને આંગણે દાસી બનાવવાની પણ નથી. અનેક તકવિદો ન સમજી શકે એટલી અગાધ લાગણી એ તમારી હશે, તે ચોક્કસ સમજાવે કે એ લાગણી પછી સ્ફટિક જેવી નિર્મળ જ હશે. પણ જરૂરિયાત, તમારા હૃદયના અગાધ ઊંડાણની છે. તે વિના એને બિચારીને નાહકની યોલાવ યોલાવ કરશે. માં. એ બહુ જ નાજુક હવાપરી છે. કોઈકની પાસે જ ચોતાનું અંતર ખોલે છે. ન માનતા હો તે રાજરાણી-મીરાંને પૂછજો ને !

[૫]

મૈત્રી, માણસ માણસની સમજણ માટે છે; અત્યારે એનો ઉપયોગ અરસપરસ મળવા માટે, સાહેબજી હાજી કરવા માટે; બહુ તો આ પીવા માટે—અને વધુ તો પાછળની નિદ્રા માટે થાય છે. આના કરતાં, જે જંગલીઓ એકબીજાને ભેતાં તરત લડી પડે છે—એ વધારે સારા મિત્રો કોઈક દિવસ થઈ શકવાનો સંભવ છે ખરો. ખાડી આ જીલ્લા જીભમિત્રો-ધંધર એમનાથી બચાવો !

[૬]

શબ્દ ન યોલનારો શબ્દની પવિત્રતા સમજે છે; શ્રદ્ધાથી યોલનારો એવું તેજ નાણે છે; વાચાળતાથી યોલનારો એનો થાક મેળવે છે; અશ્રદ્ધાથી યોલનારો, એની કાંતિલ અસર નીચે જીવન શુભાવે છે. શબ્દ, એ મનુષ્યનો નિકટતમ સાથી અને મિત્ર છે. શબ્દને તોળે છે એ જીવનને સંઘર્ષમાં આણે છે; એને તોડે છે, એ જીવન વેડકે છે.

[૭]

સત્તાનો નિષ્કર્ષ વ્યવસ્થા; ઉદ્યોગનો, સરલતા; વિદ્યાનો, નિઃસ્વાર્થતા. એટલો બધો સંગ્રહ કરવો કે છેવટે એ સંગ્રહને ગમે તેમ વેડકવો પડે—એના કરતાં બિલકુલ સંગ્રહ ન કરવો, એમાં વધારે શ્રીમંતાઈ રહી છે.

જ્યારે અઢળક સોનું દીવાનખંડમાં ઊભરાતું હોય, ત્યારે એનું રક્ષણ કોઈ જ કરી શકતું નથી; એનો સ્વામી પણ.

જ્યારે અઢળક સોનું હોય, પ્રતિષ્ઠા હોય, અને ગર્વ હોય, ત્યારે વિનાશ એ એનું નૈસર્ગિક સંતાન છે.

[૮]

કૃપા મેળવવી, એટલે ભયને નોતરવો; ભાગ્ય હોવું, એટલે આજસ આજવું; વિસંખિત કરવી, એટલે પુરુષાર્થને હણવો. જીવનમાંથી અને તે એ ત્રણેને કોઢો-કોઈની કૃપા મેળવવાની નિર્ણયતાને, ભાગ્યશાળી થઈ જવાની આશાને, વિસંખિત કરીને લાલ મેળવવાની હલકાઈને.

[૯]

સત્તાધીશો-ખરા અને મહાન સત્તાધીશો;

એમના હોવા ન હોવા વિષે લોકોને ભાગ્યે જ ખ્યાલ હોય છે; એટલી ખધી સંપૂર્ણ અને સૂર્યોદય સૂર્યાસ્ત જેવી વ્યવસ્થા એમની કરેલી આદ્યા કરે છે.

એથી ઊતરતા સામાન્ય સત્તાધીશો—લોકો એમને વખાણે છે.

એથી પણ ઊતરતા—લોકો એમનાથી ડરે છે.

એથી વધુ ઊતરતા-લોકો એમને નિંદે છે. ટીકા કરે છે. એમની ઊન આવડતના બહાર ઉલ્લેખો થાય છે.

કારણ કે શબ્દ અને ક્રિયા એક થયા વિના વિશ્વાસ સ્થપાતો નથી.

નિરર્થક શબ્દ બોલવાની ટેવથી સારું શાસન પણ ખરાબ જેવું લાગે છે.

* આમાંના કેટલાંક “Taoist scriptures” ઉપર આધાર રાખનારાં છે.

જીવનના અંધારે

આભમહી વાદળ ઘેરાયાં;
દિશેદિશા અંધારું !

શીત સમીરણ બહાલી ! વાઘા;
એ સૌ સમરણ તારું ! ૧

ડુંગર, ડુંગર, હાથ મિલાવી
ઊંચે કેવાં જતાં !
ચડવાં પડતાં ઊજળું ભાવિ
ન્યાળી હર્ષિત થાતાં ! ૨

એવું ઘેર તિમિર રે જામ્યું

જીવનસરિતકિનારે,

સ્મરણકિરણ મુજ હૈયું પામ્યું

જીવનના અંધારે ! ૫

શેખઆદમ આળુવાલા

કારણ કે જે શબ્દ બોલાય છે—તે શબ્દ જ રૂપે રહે છે. એની પાછળની ક્રિયા તો અણુવિકસેલી જ હોય છે.

એટલે શબ્દને પ્રહ્મ સમજવાનું કામ એકલા કવિનું છે એમ નહિ; સત્તાધીશનું પણ છે.

[૧૦]

અધીર માણસ, કેાઈ સ્થાયી પ્રગતિ સાધી શકે નહિ; પોતાનું જ વારંવાર પ્રદર્શન કરનારો, પ્રકાશ આવી શકે નહિ; પોતાની જાતને વખાણ વખાણ કરનારો, ભાગ્યે જ કેાઈ સદ્ગુણને સમજી શકે; પોતાની કીર્તિમાં તલ્લીન, પોતાની જ કબર ખોદે; આ તમામ અતિભોજી જેવા છે. વધારે પડતું ખાઈને, જોછામાં જોછું પોષણ મેળવનારા.

આભ થયું ત્યાં કાળું, કાળું,
વાદળથી ઘેરાયું !

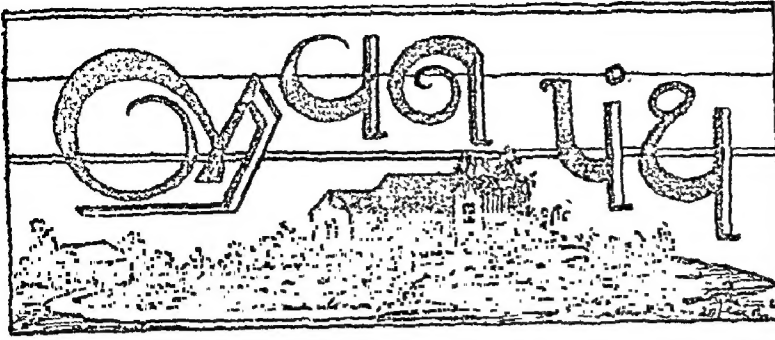
ઐદિશમાં અંધકાર ન્યાળું;
ઉર એતું ગભરાયું : ૩

‘કાંઈ ન રે દેખાતું બહાલા !

‘કાંઈ ન રે દેખાતું !

‘ઉર મારું ગભરાતું બહાલા !

‘નહીં કશું જ કળાતું !’ ૪

હપ્તો

મણસતું જીવન કેટલું બધું રહસ્યમય છે ! બહાઉદ્દીન કોલેજનો એ ધુમ્મટ, એનું હરિયાળું મોહું મેદાન, પૂર્વ દિશા તરફની પાણુખાણો અને પેલો વેંકળો કાળવો-આજ પણુ જાણે એ જીવન-સંગાથી મિત્રોની જેમ સાથે રહ્યાં છે, એ કોલેજમાં અસંખ્ય વિદ્યાર્થીઓ આવ્યા અને ગયા. એક મને એની આ મોહિની શા માટે લાગવી જોઈએ ? આ પ્રમાણે આપણને મળેલી શક્તિ અશક્તિ કે જે હોય તે-એનો દ્રાષ્ટ પૂર્વ ઇતિહાસ હશે કે એ પણુ વૈજ્ઞાનિક કોઈ પરિસ્થિતિનું પરિણામ હશે, અકસ્માત હશે કે અંધકાર હશે ? એ દાણુ કહી શકે ? અને કોઈ કહી શકે તો એ દાણુ સમજી શકે ?

એ વખતે હું વીશીમાં જન્મવાનતો. વીશીવાળા મહિને જે મહિને બદલાવવા જ પડતા. એક વખત તો મેં હાઇસ્કૂલના થોડા વિદ્યાર્થીઓ, અને એક જે કોલેજિયતો એમ કરીને, એક કરસનજી બાલણને ડીમે કરી એને થોડી રકમ અગાઉથી આપી એની પાસે નવી જ વીશી કઢાવી. પણ આ કરસનજી અમારા માયાનો નીકળ્યો. એ બધાં ટીડોરિયાં હાઇસ્કૂલમાં ભણે એવાં મેં ભેગાં કરેલાં, એટલે એમાં નહિ ઝાડ ત્યાં એરંડો પ્રધાનની પેઠે મુખ્ય સંચાલક તરીકે હું હતો. અમે ભાત, દાળ, રોટલી, શાક એવા વૈભવને તિલાંજલિ આપી. સવારે ભાખરી ને શાક અને સાંજે ખીચડી ને કઢી રખાવ્યાં. ખીચને એટલું ઓછું આણું કે બીજે જ મહિને આ મારી સંચાલિત વીશીમાં દાખલ થવા માટે પૃચ્છા થવા માંડી. મેં સંખ્યા વધારી પણ ખરી. પણ આ કરસનજી અમને વટાવી ખામ એવો તો. એણે તો સરસામાન, બાહું, રાયરચીકું, એ બહાને સૌની પાસેથી અગાઉ

રકમ કઢાવી. વળી કોઈ જીભ સ્વાધ્યાને, હું ન જાણું એમ સાધીને, એનું મોહું મીઠું કરાવી જે પૈસા વધુ પણ પડાવ્યા. ગમે એમ કરીને ઠીક ઠીક રકમ ભેગી કરી. એક દિવસ રવિવારે અમે સૌ જન્મવા-વાળા 'ફિસ્ટ' હતી માટે બરાબર 'ટાઇમસર' ભેગા થયા ! પણ વીશીને બારણે ખંભાતી લટકે ને કરસનજી શુભ !

હવે ? હવે શું થાય ? 'ફિસ્ટ' તો 'ફિસ્ટ' ને ઠેકાણે રહી. દૂધપાક પૂરીને બદલે ખાચડીના પણ વાંધા પડ્યા ! જે ત્રણ દિવસ ધક્કા ખાધા, પણ કરસનજી શેનો દેખાય ? નિરાશ થઈને સૌ નવી વેતરણુ કરવાની તૈયારીમાં હતા ત્યાં એ અચાનક દેખાયો, પણ એકલો નહિ-કોઈકની નાનકડી દશ અગિયાર વરસની છોકરી ઉપાડી લાવ્યો હોય તેમ લાગ્યું. એ તો પછી પાછળથી ખબર પડી કે કરસનજી સૌના પૈસા ભેગા કરી એક બેઠું પરણી લાવ્યો છે. 'સાબ ! એકલું કામે પહોંચાતું નો'તું. હવે જુઓ તમે-એક દિ પડે નહિ ને રસોઈ ટંચને !' એવો ખુલાસો કરી એ પાછો ભાખરી શેકવા બેસી ગયો. અમારે માટે પણ પૈસા એણે સાલવેલા એટલે તાત્કાલિક બીજે ઉપાય ન હતો. તીચી મૂંડીએ કરસનજીની વહુના જેવા મળે તેવા દળા ખાધા વિના છૂટકો ન હતો.

પણ સાધારણ રીતે ઘણાખરા રસોયાના વહુ-ઓની જેમ કરસનજીની વહુ બેઠી બેઠી તમે આપો એટલું ખાય તેમ હતી ! એને ચૂલામાં ઓળાળ ભરતાં પણ ન આવડે ને આંધણુ ક્યારે બિડળ્યું કહેવાય એ પણ ન જાણે. હમણાં જેમ બૈરાં થર્મા-મીટરની મદદથી આંધણુ ક્યારે બિડળ્યું કહેવાય એ જાણવા મથે છે તેવું. કરસનજી એને મારે પીટે

પણ એવડી નાની છોકરી શી રીતે શીખે ? એટલે હવે ત્યાં ગેરવ્યવસ્થા થવા માંડી.

સંચાલક તરીકે તો હું હતો, એટલે એ બધાનો ભાર મારે વેંઢારવાનો. એમાં પાછો હું મોટો, એટલે કરસનજીની વહુ મારી તો લાજ કાઢે. ને હાઇસ્કૂલના ટીડોરિયાં એમાં એની સાથે ટોળટપે ચડી જાય. એમાં એક રંગારીનો છોકરો કાંઈક રૂપાળો, હસમુખો ને વિનોદી. - કરસનજીની વહુ એને બે ફૂલકાં વધારે મૂકે. એમાંથી કરસનજીએ વહુને મારી, છોકરાએને આ ગમ્યું નહિ. અમારી એ વીશી પૂટી પડી. અને પાછા સૌ નોખનોખાં વેરાઈ ગયા.

પછી ઘણું કરીને મેં એક ફ્રેંચ માસ્તરને ત્યાં જમવાનું રાખ્યું. ફ્રેંચમાસ્તર- એ હાઈસ્કૂલમાં માસ્તર જ હતા. પણ એમને ત્યાં એમના પિતાના વખતની વીશી ચાલતી એ એમણે પછી ચાલુ રખાવી હતી. એ જગ્યાએ ઘણી સ્વચ્છતા રહેતી. ને ખેરાક પણ સારો મળતો ત્યાં જમવા આવનારા પણ ઘણાખરા કોલેજના જ વિદ્યાર્થી હતા. કે કોઈ કોઈ શિક્ષક હતા.

ત્રોફે. કેશવલાલ હિંમતરામ કામદાર એ મૂળ તો ગોંડલના પણ તે વખતે ત્યાં નવા નવા હાઈ-સ્કૂલમાં નીમાયલા એ ત્યાં જમવા આવતા ને પા અરધો કલાક અમે સૌ જમવામાં સાથે ગાળતા ત્યારે વિદ્યાવિનોદ મળતો.

આ ઉપરાંત પણ ખીજ બે વીશી અમારી જાણીતી હતી. એક શામળભાઈની, અને ખીજ માવજી પટાવાળાની, માવજી. કોલેજમાં પટાવાળો હતો. અને કાળવા દરવાજાની રાંગે એનું ઘર હતું ત્યાં વીશી ચલાવતો. એને ત્યાં પાંચ સાત કોલેજિયન મારા જેવા ભેગા થતા. ત્યાં ઘર જેવું લાગતું. ને વીશીમાં જમીએ છીએ એમ જણાતું પણ નહિ. આપણે ત્યાં હજી પ્રથા પડી નથી, તેમ જ વિદ્યાર્થીઓ પોતાના સ્વભાવની કેટલીક ખામીઓ જે હેતુ કરતાં વધારે તો અવસ્થાને લીધે જ પ્રગટ થાય છે, એમને કાળૂમાં રાખવાનો વિવેક દર્શાવી શકતા નથી, ખાકી નહિતર-આની પ્રણાલિકાથી

અર્થલાભ ઉપરાંત, સંસ્કાર વિનિમયનો લાભ પણ એમાંથી મળે-ને કેટલુંક વ્યવહારુ જ્ઞાન પણ મળે. મને લાગે છે અમદાવાદમાં શારદા મંદિરવાળા રા. ભાઈ ચંદુલાલે આ પ્રયોગ કરવાની હિંમત દર્શાવી હતી. ઘણું કરીને હું એક દિવસ ત્યાં જમવા ગયો હતો. અને આપણી અસ્વચ્છ, ધમાલિયા ને રાગોના ધામ જેવી હોટલો ને ક્લબો કરતાં એનું ધોરણ ઘણું જ ઊંચું હતું. પણ એ પ્રયોગ સ્થાયી સ્વરૂપ લઈ શક્યો નહિ. અમદાવાદમાં વિદ્યાર્થીઓ અને સંસ્કારીઓ માટે એક ઊંચા પ્રકારના ભોજન-ગૃહની જરૂરિયાત હજી પણ ઊભી જ છે. એ દિશામાં કોઈ પ્રયત્ન કરે તો એ કામનું આણું મહેત્વ નથી.

આ પ્રમાણે 'ન્યારે હું' બહાઉદ્દીન કોલેજની હોસ્ટલમાં રહીને વીશી બદલાવ્યા કરતો હતો ત્યારે સમૂય તો પોતાનું કામ નિયમિત કર્યું જ જતો હતો. એક આંકડો ન સમજાય એવું 'લોજક' આગળ વધતું હતું. ત્રોફે. હોડીવાલાના ખુલંદ અવાજે 'એડમીનીસ્ટ્રેશન' નાં પ્રકરણ ઉપર પ્રકરણ ચાલી રહ્યાં હતાં. ને એમના જેવા દુરારા-ધ્યના હાથે સેકન્ડ-કલાસ માર્કસ મેળવવાથી મને એ વિષયનો વિશ્વાસ એકો હતો, પણ ત્રિવેદી સાહેબનું 'લોજક' જોગી જોગીને ખંગ વાળ્યા છતાં કોઈ રીતે 'લોજક' માં વિશ્વાસ એસતો ન હતો. લાગતું હતું કે આમાં ઊડ્યા-તો હવે કોલેજ જીવનને આ વખતે તો ખંભાતી જ લગાવવાનું છે !

પણ તે છતાં ગણિત ન હતું એટલે મારો આત્મવિશ્વાસ બહુ ડચો ન હતો.

એ વખતથી જ મારી આખી માફી તો ત્રોફે. બેશીના પ્રયાસે થઈ ગઈ હતી. એ ઉપરાંત તે વખતે ત્યાં નવાખી નહિ અને એડમીનીસ્ટ્રેટરના હાથ નીચે પણ મોટા હોદ્દા ઉપર મી. તામ્મે કરીને એક ગૃહસ્થ હતા. આ તામ્મે સાડેઝ વિધે આગળ ઉલ્લેખ આવી ગયેલ છે. ઘણું કરીને એ અપુત્ર હતા. એક દીકરી હતી પણ તે નિત્ય માંડી જેવી રહેતી. આ તામ્મે સાહેબને બંગલે હું ન્યારે ન્યારે

જતો ત્યારે ત્યારે એક દૃશ્ય જોઈને મનમાં ઉલ્લાસ પામતો. એ પોતે ખરી રીતે તો જેમ અનેક સહી કરનારા તુમારિયા ઓફિસરો હોય છે તેવા ઓફિસર હતા. લૂલાં, લંગડાં, અપંગ, અશક્ત, ગરીબ, અન્યાય પામેલાં, ન્યાય માગનારાં, વૃદ્ધ અને ક્ષીર, સાધુ, સંન્યાસી, વેરાગી અને વિદ્યાર્થીઓનાં ટોળાં ત્યાં એમના દીવાનખંડતી બહાર બેઠાં જ હોય ! અને એમાંનો એક પણ માણસ તામ્હે સાહેબને નહિ મળી શકે એવું બનવાનું નહિ. આ તામ્હે સાહેબ પોતાને મળતા ૮૦૦ રૂપિયાના પગારમાંથી ૫૦૦ રૂપિયા પૂરેપૂરા ખીજીને મદદ કરવામાં વાપરી નાખતા. એમની સાદાઈ એમની જ હતી. એ વખતે જૂનાગઢમાં ચારે તરફથી ઘણા ઓફિસરોની ભરતી થતી રહેતી-પણ એ સૌમાં તામ્હે સાહેબની ગણના એક અનોખા આદમી તરીકે થતી. વિદ્યાર્થીઓનાં તો એ રાજ ભોજ હતા. કોઈ વિદ્યાર્થીને રોકાવર-શીપની ના નહિ. એક વખત હું તેમને વિજ્ઞપ્તિ કરવા જઈ ચડ્યો, મને એ માસિક ત્રણ રૂપિયાની રોકાવરશીપ આપતાં. મેં એ પાંચ કરી આપવા વિનંતી કરી. એમણે આપેલા જવાબ ઘણો લાક્ષણિક હતો અને ગુજરાતીઓએ તો ખાસ ધ્યાનમાં રાખવા જેવો હતો: 'હું વિદ્યાર્થીને ત્રણ રૂપિયા એટલા માટે આપું છું કે એથી વધારેમાં વધારે સંખ્યાને લાભ મળે. ખીજાં આંહીં તમારા ફેટલાક ગુજરાતી ઓફિસરો છે, એ પણ, વધુ નહિ તો એક કે બે રૂપિયા જેવી રકમ થોડા વિદ્યાર્થીઓને ઉત્તેજન તરીકે આપતા રહે તો ઘણાને થોડી વધુ રાહત મળે. એ માટે પ્રયાન નમે લોકો કરો તો જ થાય. ત્રીજું વિદ્યાર્થી ખી. એ. માં આવે ત્યારે પાંચ રૂપિયા કરી આપવાનો એક નિયમ મેં રાખ્યો છે. એ નિયમને તમારા માટે અપવાદ ગણું તો ઘણા માટે મારે અપવાદ કરવો પડે !'

મારા મન ઉપર તામ્હે સાહેબના આ વચનની ઘણી અસર થઈ. મેં એથી પ્રેરાઈને ત્યાં રહેલા એક બે ગુજરાતી ઓફિસરોને આ માર્ગે વાળવા એક બે વખત વિજ્ઞપ્તિ કરી જોઈ, પણ ગુજરાત

પાસે આવેલ કચ્છના રણની રેતીમાં પડેલાં બલ-ગિંદુ જેવી એની અવસ્થા થઈ. સ્વયં પ્રેરણાથી પ્રેરિત બનીને કોઈ ગુજરાતી નાત જાતના ભેદ વિના કેવળ વિદ્યાપ્રીતિથી કાર્ય કરે એ દૃશ્ય હજી સુધી પણ વિરલ જ રહ્યું છે, એ ગુજરાતની સંસ્કારિતા માટે બહુ આશાજનક ચિન્હ ન ગણાય. મોટા ભાગે થવા માટે ઘણા આગળ આવે; નાતજાતને ધરમસંપ્રદાયી ગૌરવમાં નાચનારા ગંડુઓ તો ડગલે ને પગલે; પણ કેવળ વિદ્યાપ્રીતિ એ જ જેતું પ્રેરણાળય હોય અને જે સ્વયંપ્રેરિત કામ કરે એવા ગુજરાતીઓ હજી પણ વિરલ છે.

આ કોલેજ દિવસોમાં પણ જે કાંઈ પણ મળી જતી તેમાં સાહિત્યપ્રવૃત્તિ તો ચાલુ રહેતી. સ્વ. બાઈશંકર ત્રિવેદી, કવિ ગિરધર, સ્વ. મણિ-શંકર ત્રિવેદી, છોટાલાલ માનસંગ કામદાર, અને ખીજા પણ ઘણા સાહિત્યમિત્રો દ્વારા સાહિત્યનો રસ પોષાતો રહેતો. એ વખતે હજી નવલિકાનું લેખન હાથ ચડ્યું ન હતું. પણ 'મરીચિ' અને 'રમા' એ નામની બે લાંબી નવલકથાઓ શરૂ કરેલી હતી, વળી પાછળથી શ્રી. આનંદશંકરભાઈએ ખાસ ઉત્તેજન આપીને માણસદાર મંગાવેલા- 'ફેટલાક પત્રો' એ નામના તદ્દન કાલ્પનિક પત્રો પણ એ સમયમાં શરૂ થયેલા.

તે વખતના કોલેજ મેગેઝીનમાં મારી એક કવિતા પણ છપાયેલી. એના ઉપર કલાપીની સ્પષ્ટ છાયા છે. એ કવિતા હજી સચવાયેલી છે એટલે એમાંથી થોડી પંક્તિઓ આંદી આપી છે.

મહારે ફરજુ' પૃથ્વીપટમાં,

સ્વયં સૌન્દર્ય જોડું,

કિન્તુ કોઈ ગમ સ્વજન ના,

જ્યાં બધું ચિત્ર કહેતું !

મહારે ત્યારે ફરજુ' સઘળે,

ક્યાંય પાછું ન જવા,

વિશ્રાન્તિ શું ધડીલર હવે

ક્યાંય લેવી રહી નાં ?

ફાટે છે આ હૃદય ધડકે,

ક્યાંય આરામ ના શું ?

કંઠાળેલા આ મગજ દિલને,
ક્યાંય વિશ્રાન્તિ ના શું ?

રહારે માટે જગત પર શું
ક્યાંય ના સ્થાન નાનું ?

રહારી યાત્રી થકી જાહી રહે,
સર્વ ગર્વે ફૂલાનું !

ખોટું શું મેં મમ હૃદયનું,
એક વિશ્રામ સ્થાન

* * * * *
શાને ધરકે હૃદય સઘળું

નય વૃદ્ધી અરે શું ?
આંસુ આવે નયન થકી વા,

પીગળી નય છે શું ?
કાયામાંથી જીવન અથવા,

આજ છાતું સરે શું ?
આંસુમાં વા રસમય ખમી,

સૃષ્ટિ યાત્રી ગઈ શું ?
એ વખતે લખાયલી આ કવિતાની પંક્તિઓમાં

જીવનની એકલતાનો કરુણ સ્વર ઊઠ્યો છે. એમાંની
કેટલીકમાંથી, જાણે કેાઈ પદાર્થની શોધમાં સાંપડેલી
નિરાશાનો પ્રધાન સૂર છે. પાછળથી ધારણ કરેલ
તખ્તસૂતનાં ખીજ-આંહી આ પંક્તિઓમાં મળે છે:

‘રહારે ત્યારે ફરતું સઘળે,
ક્યાંય પાછું ન જાવા,

વિશ્રાન્તિ શું ધરીશર હવે,
ક્યાંય લેવી રહી નાં !

એ વખતે ને ત્યાર પછી જી. બી. એ. માં
‘દેટલાક કાલ્પનિક સંવાદો’ શરૂ થયા છે. એક
સંવાદ ‘શિવાજી ને સદાશિવરાવ ભાઉ’ વિષેનો
છે. બીજો એક ‘રામચંદ્ર ને વાલી’ વિષે છે.
ગોવળદેવગાની ખીણમાં ‘લયલા અને કુટીર’ એ
સંવાદ પણ નારાયણ વસનજી હકકુરની કેાઈ નવલ-
કથાને આધારે લખાયેલો હજી અપ્રગટ છે. ‘ગુલાબ-
સિંહ અને મલ્લેન્દ્રનાથ’ ‘સંન્યાસી ને યશલાલ
સિંહ’ ‘મરીચિ-એક સંવાદ’ વગેરે ત્યારે લખેલા
એ હજી ક્યાંય પ્રગટ થયા નથી. એમાંનો એક
‘ગિપિન કે પૃથ્વીશ’ એ નામનો કોલેજ મેગેઝીન
માં આપેલો પણ તે ક્યાંક ગુમ થઈ ગયો હતો.

આ સઘળા સાહિત્યપ્રવૃત્તિમાં મિત્રોની હાંકની
જેમ ગિરનારની છાયાનો પણ જેવો તેવો ફાળો
નથી. ‘ગિરનારનું ફક્ત’ એ નામનો એક લેખ તે
વખતે લખી રાખેલો. પણ મને ત્યારે ત્યારે વખત
મળતો ત્યારે હું ગિરનારને ચરણે જઈ કેાઈ એકાંત
વનછાયામાં બેસી જવામાં આનંદનો અવધિ માણતો.
એટલાં વર્ષો ગિરનાર જીવનસંગાથીની જેમ સાથે
રહ્યો હતો. હૃદયમાંથી એક ધ્વનિ પણ ઊઠતો કે,

ગિરિ ગંભીર નિર્મળ જ્યાં ઝરણાં,
વહતાં, કરી શબ્દ ફેરે હરણાં

જાહી’ મંદ મુગંધ અનિલ વહે,
કુમુદોથી ખમું વન મહેકી રહે;
જાહી’ નિર્મળ વારિ ભરી સરિતા,
વહતી કરી ભૂમિ ખધી લલિતા !

જાહી’ કુંજ નિકુંજ પરે રશ્મિ,
રવિનાં નવ તોય જરી ગરમી;
અતિ ગંભીર છાય નીચે સૂર પંચમ,
કોટિલ ગાય મધુ હૃદયંજમ.

જાહી’ મિશ્ર કરે સ્વર પક્ષી મધુ,
મધ્યાહ્ન થતાં વળી શાન્ત ખમું.

જાહી’ દુઃખ નહિ પ્રિય નિર્મલતામાં,
કંદુ તીક્ષ્ણ ફેરે રવિનિય નહિ;
જાહી’ શાન્ત થયેલ મનુ દિલને
સ્થળમાંથી મળે આરામ દિને.

જાહી’ દુઃસહ ધાવ રુઝાય અને,
જાહી’ શાંતિ થકી ત્રણ શાંત બને.

પ્રિય ! આલ હવે જાહ ત્યાં રહીએ,
સહવાનું ખમું અન્યેન્ય સહીએ;
પ્રિય ! આલ કરી મહુલી રહીશું,
ગુલુગાત હવે પ્રભુનું કરીશું.

આ પ્રમાણે ગિરનારની વનછાયાનું અંગળ
આકર્ષણ પણ ચાલુ હતું. એમ કરતાં, થણું
કરીને જાન્યુઆરી મહિનામાં જ પેગને લીધે કોલેજ
અંધ થવાનાં વખત આવ્યો. તે સાત આઠ દિવસ
વિદ્યાર્થીઓમાં જે ધમાલ થયેલી તેની નોંધ રખા-
યલી પડી છે. એમાંથી માત્રમ પડે છે કે રક મી

જાન્યુ. ૧૯૧૮ લગભગ દોઝેજ બંધ થઈ હતું. મારા નિયમ પ્રમાણે પ્રેક્ટિસ મહાદેવ મલ્હાર જોશીને મળવા ગયો. તેમણે અભ્યાસની ફેટલીક આંટીધૂંટી ને પરીક્ષામાં પાસ થવા માટે, મારા જેવાએ શું કરવું તે બતાવ્યું. એ વખતે એમણે કહેલી એકવાત અત્યંત અત્યંત નવાઈ ભરેલી હતી. હું ત્યાં બેઠો હતો ને બારણું ઉઘાડીને એક સીદી આવ્યો. આ સીદી રેસીડન્સીની આસપાસમાં પડ્યો. પાથર્યો રહેતો. મહા ઠગ જેવો હતો. મોંમાંથી લાગ્યે જ સારો શબ્દ બોલતો. અરવો ગાંડો હતો. કદાવર, બિહામણો ને કાળો અબનૂસ જેવો દેખાતો. કાંઈ પણ માણસ એને પોતાની પાસે બેસારે નહિ. પણ હું ત્યાં બેઠો હતો ને સીદી આવ્યો: 'જોશી, દો પૈસા લાવ, દો પૈસા લાવ' એમ બોલતો કે ને એ ત્યાં સામે ખુરશીમાં જ બેસી ગયો. જોશી સાહેબે કહ્યું કે હમણાં પૈસા નથી પછી આવજો પણ એ ત્યાંથી પૈસા લીધા પછી જ ગયો.

જોશી સાહેબ, અકારણ આ સીદીને ઉત્તેજન આપે છે ને સીદી મહા લુચ્ચો છે, એ વિદ્યાર્થીઓમાં ઘણો જ ટીકાપાત્ર વિષય ગણાતો હતો, જોશી સાહેબને એ ખ્યાનમાં હતું. એમણે મારી સામે જોયું આવતી ટર્મમાં તમે આંહી આવો, આપણે સાહિત્યસભા શરૂ કરીએ એવી એવી વાતો થઈ. પછી એમણે કહ્યું: 'મી. જોશી, આ જે સીદી આવ્યો એને મેં પરાણે પૈસા આપ્યા એ તમે જોયું. વિદ્યાર્થીઓ આ વિષે ટીકા કરે છે એ પણ મને ખબર છે. પરંતુ એક પ્રસંગ એવો બની ગયો છે કે હજી સુધી મને એ કોમડાને કોઈ બિઝેસ મળ્યો નથી. થોડાં વર્ષો પહેલાંની વાત છે. તે વખતે પણ આ સીદી આંહી જ રખડતો. અત્યારે છે એના કરતાં વધારે ભયંકર હતો. કાંઈ જાતનો વિવેક એ બાળતો નહિ. એ વખતે મારા ઘરમાં પ્રસૂતિ આવે તેમ હતી. એક અધરાતે અચાનક જ ઘરમાં ગભરાટ થઈ પડ્યો. ડોક્ટર ને નર્સને બોલાવવાની દોડદોડી થઈ ગઈ. અત્યંત પીડાથી આખું ઘર અશાંત બની ગયું.

એ વખતે અચાનક, આ સીદી આવી ચડ્યો. એ ઓશરીમાં આવ્યો ને અમારા સૌના તો હાંજા જ ગગડી ગયાં ! આટલી બધી ચિંતા વખતે આ ભયંકર માણસને આંહી આવવાનું ક્યાંથી સૂઝ્યું.

પણ સીદી બે પળ ત્યાં બિભો રહ્યો. ને પછી અચાનક જ 'જોશી! હમેરે પેટમાં બો'ત પીડા હોતી હય, બો'ત હોતી હય, બો'ત હોતી હય' એમ કહેતો બે હાથે પેટ દાબીને, દુઃખથી દબાયેલો અવાજ કાઢતો, પાછો પગલે ખડકી તરફ ચાલવા માંડ્યો ! અને નવાઈની વાત તો આ બની-જેમ જેમ એ પાછો હડતો ગયો તેમ તેમ ઘરમાં દુઃખ જાણે ઓછું થતું ગયું. થોડીવારમાં એ ખડકી બહાર નીકળી ગયો, અને બહાર નીકળીને 'દુખતા હય, દુખતા હય' એમ બૂમો પાડતો અદશ્ય થઈ ગયો. અને એની સાથે જ આંહી પણ દુઃખ જાણે હતું જ નહિ-એવું થઈ ગયું. આ શી રીતે બન્યું એ હજી સુધી મને સમજાયું નથી. આ માણસમાં એક હગર દોષ હશે-પણ એની આ એક શક્તિ કે અકસ્માતનો કોયડો અણબધો જ રહ્યો છે ! આટલા માટે હું આ માણસને આંહી બેસવા દઉં છું. આપણી જોયેલી સ્થિતિ તો મહાન છે જ. પણ બદારની દુનિયામાં જેમ અનેક અદ્ભુત વસ્તુઓ પડી છે-એવું માનવ વિષે પણ ન હોય ? એમાં ઢોંગ, દંભ લુચ્ચાઈ ને ભયંકર અનાચાર તો છે જ. પણ જે એક શતાંશટકાના એક શતાંશ ભાગ જેટલું સત્ય છે-એટલું સત્ય પણ આપણે શુભાવીશું, પછી એ આપણું થનાં ને પાછાં હબરે વર્ષ જશે.

ત્યાર પછી થોડાં વર્ષે 'African short stories' મારા વાંચવામાં આવી, અને સાહિત્યમાં તો કલ્પના જ હોય-એ બધા ટકા બાદ કરતાં-ઘણી ખરી વાર્તાઓ આવા આવા પ્રસંગોને ઉદ્દેશીને લખાયેલી હતી એ જોઈને મને ઘણી નવાઈ લાગી હતી.

આ વખતે ઇન્ટરવ્યુસમાં હું ને કામદાર વાંચવા માટે થોડો વખત સાથે રહ્યા હતા. મારે ઇન્ટર-

આટલેની પરીક્ષા આપવા માટે અમદાવાદ આવવાનું હતું. અમદાવાદમાં કયાંય ઊતરવાનું ઠેકાણું મળે નહિ. ઝાળખે તો કેણું? કોઈ સર્ગાવહાલાં પણ મળે નહિ. અંતે બીલખા આશ્રમમાં રહી ગયેલા મારા જૂના ઝાળખીતા, હીપ્નોટીઝમના અધ્યાસી, મણિલાલને રાયપુર પખાલીની પોળને સરનામે અઠેકે કાગળ લખ્યો. એનો ત્રીજો દિવસે જ પ્રત્યુત્તર મળ્યો. મારે ત્યાં જ ઊતરજો ને કોઈ જાતનો સંકોચ રાખતા નહિ.

આ પ્રમાણે અમદાવાદમાં ઊતરવાનું ઠેકાણું મળી ગયું તેથી મને ઘણો આનંદ થયો સાધારણ રીતે રહેવાની છૂટ ન હોય તો મને માંદું પડી જતાં વાર લાગતી નથી. અને એ ભયને લીધે ઘણી મુસાફરીઓ રદ જ કરવી પડે છે. પણ મણિલાલને ત્યાં આનંદથી રહેવાય તેવું હતું. એમણે સામે કોઈની આખી ઓરડી મારે માટે જ માગી લીધેલી.

પણ આંહી હું લોહકનાં થોથાં પોથાં લઈને આવ્યો હતો અને એક વધુ નવાઈની વાત સાંભળવા મળી. મણિલાલે તો હીપ્નોટીઝમમાં ઘણા આગળ વધી ગયા હતા. કેવળ માનસ પ્રયોગથી રોગ સારા કરવાનું કામ ધપાવી રહ્યા હતા. મને તો ભારે આશ્ચર્ય થયું. રાત્રે તો એમને ત્યાં મોટી સભા મળે. અનેક જણા પ્રયોગ જોવા આવે. પણ મારે તો મન કબજે રાખવાનું હતું. પરીક્ષા માથે ગાળ રહી હતી. હજી ‘લોહક’ નો ‘પેપર’ આવ્યો ન હતો.

જહુ મનમથામણુ કરી મેં મારા મનને આ ઘટનામાં રસ લેતું રોકી રાખ્યું. પણ મન તો અંદરથી પોકાર કરી રહ્યું હતું કે ક્યારે લોહકદેહક પૂરું થાય અને ક્યારે હું આ પ્રયોગો નિહાળું. મણિલાલ નમુભાઈનું ‘પ્રાણવિનિમય’ વગેરે કેટલાંક પુસ્તકો તો મેં જોયાં હતાં. એટલે આ વિષયમાં મારે રસ લેવા જેટલો ચંચુપ્રવેશ કહી શકાય. વળી મણિલાલએ તો બીલખા આશ્રમમાં ઘણી વખત મારી સમક્ષ તે પહેલાં પણ પ્રયોગ કરેલા. ચતુરભાઈ આશાભાઈ પટેલ-ભાદરજીવાળા,

હું અને બીજા પણ એક બે શિષ્યો એમના પ્રયોગમાં ત્યારે સક્રિય રસ લઈ રહ્યા હતા.

પરીક્ષા પૂરી થઈ તે જ દિવસે સાંજે હું તો આ પ્રયોગો જોવા પહોંચી ગયો. બીજા પણ ‘ધણા’ ગૃહસ્થો ત્યાં હતા. હું તેમાંના કોઈને ઝાળખતો ન હતો. કેટલીક બાઈઓ હતી. એક બાઈ ઉપર પ્રયોગ થઈ રહ્યો હતો.

પ્રયોગ કરનાં એમણે કાંઈક એવું કહ્યું કે ‘હવે પૃથ્વી તત્ત્વમાં મેં આને બાંધી લીધેલ છે. એટલે કોઈ મલિન સત્ત્વનો ભય નથી.’

બીલખા આશ્રમમાં આમ બોલ્યા હોત તો વાન જુદી હતી. પણ હવે મારી સમક્ષ એ આમ બોલ્યા તેથી મને નવાઈ લાગી. અમારે તે દિવસે જ થોડીક દલીલો થયેલી ત્યારે મેં એમના આ ‘ધર્તિંગ’ ઉપર પ્રહાર પણ કરેલા. એટલે અત્યારે એમણે આ વિધાન કયું કે તરત મેં પ્રશ્ન કર્યો: ‘એની ખાતરી શી?’ તેમણે પ્રત્યુત્તર વાળ્યો: ‘હું તમને સમજાવું એના કરતાં તમે જ અનુભવ લ્યો ને!’

‘શી રીતે?’

‘તમે આંહી આવો’ એમણે કહ્યું: ‘આ બાઈનો પગ ઉપાડો!’

હું તરત ઊભો થયો. એ બાઈ પાસે ગયો. તે નિદ્રા અવસ્થામાં હતી. એનું શરીર શાંત હસન ચસન વિનાનું, મુડદાં જેવું પડેલું હોય તેમ પડ્યું હતું. મેં એની તરફ થોડીવાર જોયું. જેના ઉપર પ્રયોગ થઈ રહ્યો હતો, એ જુવાન સ્ત્રી જણાતી હતી. એના પોપચાં ઉપર સુંદરતા રમી રહી હતી. સ્ત્રીનો અને જુવાન રૂપાળી સ્ત્રીનો કિસ્સો હતો એટલે વધારે શંકા મૂકવાનું મન થાય તેમ હતું. પણ એમણે શાંતિથી કહ્યું: ‘પૃથ્વી તત્ત્વ એટલે ઘન. ભાર. આને મેં આંહી પૃથ્વીતત્ત્વથી બાંધી દીધેલ છે. તમે ન માનતા હો તો એનો પગ ઉપાડી જુઓ. અત્યારે એ આંહી નથી એમ સમજવું. એનામાં કોઈ જાતની સંજ્ઞા રહી નથી એ તો તમે જોઈ શકો છો’.

મેં આજવાન ઉપાડી લીધું અત્યંત વિશ્વાસથી અને કાંઈક ઉપેક્ષા ભરેલા ગર્વથી.

એના પગને ઘૂંટી પાસેથી પકડીને ઊંચો કર્યો. પણ મારો હાથ ભેંસી પડતો લાગ્યો. પગનો ભાર વધારે હતો.

મેં વધારે નેરથી એના પગને ઉપાડવાનો પ્રયત્ન કર્યો. સૂઝ રહેનાર સ્ત્રી બાળી બેઠને ધારે તો પગમાં વધારે ભારતો દેખાવ કરી શકે, પણ એનામાં એવી ધૃષ્ટિ શક્તિનો સ્પષ્ટ અભાવ શરીર ઉપરથી તો લાગતો હતો. અને પગનો ભાર નક્કર લોહા જેવો જણાતો હતો.

વધારે નેરથી મેં ઊંચો કર્યો. પણ મારે એ હાથનો આધાર ક્ષેવો પડ્યો. ભારે વજનવાળા કોઈ જડ પદાર્થને આપણે ઉપાડતા હોઈએ એવી લાગણી થઈ આવી. લાગ્યું કે કદાચ એ હાથ પણ દગો દઈ દેશે. થોડીવાર પછી મેં પગને હળવેકથી નીચે મૂકી દીધો.

શી રીતે આ થયું તે તે વખતે સમજાયું ન હતું. હજી પણ સમજાયું નથી. એની સમજૂતી પૃથ્વીતત્ત્વ વગેરેનીને કોઈ પણ તર્કશાસ્ત્રી ધરીના છઠ્ઠા ભાગમાં તોડી વછોડીને ફેંકી દે. પણ તે છતાં આનું નિરાકરણ તો શેષ જ રહે. આ શેષ પદાર્થ આપણને ભયંકર રીતે અશાંતિ આપે તેવો છે. આ બધું ધર્તિંગ હોય તો આ જે બન્યું તે મારા પોતાના મનનો જ ભ્રમ હોઈ શકે ? પણ તો આ મનની માયા એ જ સંસાર નહિ ? ને એ જ સંસાર હોય તો મનપદાર્થ ઘણો અભ્યાસ કરવા જેવો સિદ્ધ થાય તેનું શું ? પણ 'મન' એ અભ્યાસ કરવા જેવો પદાર્થ છે ને આટલું ને કોઈ સ્વીકારે તો એને એક પ્રત્યક્ષ પૂછવાનું મને

મન થાય છે: હું દૃશ્યની પાછળ અદૃશ્ય જેવા મથું છું એનું નામ Romantic mind કહેવાય, એ ખરું કે તમે જે કાંઈ જેવા માગતા જ નથી- એટલે કે એવા અપંગ છો-એ તર્કવિહીન ગણાઓ! એ ખરું ? કે બન્નેમાં સત્ય ?

ઇન્ટર આર્ટ્સની પરીક્ષા આપીને લાંબુ વેકેશન ગાળવા હું પાછો વીરપુર ગયો-અને ત્યાંની રાજકુમાર કોલેજમાં પાછો શિક્ષક થઈ ગયો.

જૂનીયર બી. એ. માં ભણવા માટે પૈસા પાછા ભેગા કરવાના એટલેરેતો આ દોડધામ.

આ બધા પ્રસંગોની તોંધ આંહીં તો મેં એક મન ઉપરની છાપ તરીકે લીધેલી છે એમ કોઈ સમજે તો કાંઈ જ વાંધો નથી. મારી- માન્યતા બલે જુદી રહે. કારણ કે હમણાં જ-એ ત્રણ વર્ષ પહેલાં જ-કોઈ પીટકલાસ પ્રદર્શન રંગભૂમિમાં હું એટો હતો ત્યારે આવો જ અનુભવ પાછો થયો હતો એ પણ તોંધવો જોઈએ.

એક Medium-દારા હીપ્પોટીસ્ટ માણસના ખીસાની વસ્તુ કહી આપતો હતો. મેં મારી પાસે એટલા એક છેલ્લખટાઉને કહ્યું કે તારા ખીસામાં રહેલા પૈસાની સાલ પૂછી જો ને. એ કહે પણ આંહીં અંગ્રેજ કાણ ભાઈ ભણ્યો છે ? મેં સાલ જોઈ આપી. એણે પૂછી. જવાબ મળ્યો તેમાં સાલ સાચી હતી. કદાચ, અકસ્માત જ-પણ આ બધામાંથી આપણે આટલી જ વસ્તુના સ્વીકાર તરફ જવું ઘટે. માણસનું મન એ નામની કોઈ અત્યંત બળવાન વસ્તુ લાગે છે.

એ મન-સૌથી બળવાન છે માટે સૌથી વધારે એનો અભ્યાસ કરવો ઘટે. બસ આટલું જ. *

== 'હવનપંથ' વિષેની પુસ્તકકારની પૃચ્છા થઈ રહી છે. પણ આ વસ્તુ હજી ફરીવર એક વખત મહાર્થી વિના છપાવવાની નથી. એટલે વખત લેશે, પણ વખત મળશે કે તરત એના ઉપર કામ કરવાનું છે. હમણાં તો 'આત્રપાત્રી' ચાલે છે. વિદ્યાર્થીમિત્રો આ વાંચીને કેટલાક અંગત પ્રશ્નો કાગળ દ્વારા પૂછે છે, ને જવાબી ટિકિટ ખીડી દે છે કે જવાબ આપવો જ પડે, એ પણ દીક નથી.

પ્રકરણ ૯ મું

જેમાં એક વિજ્ઞાતિનાં તેજ પથરાય છે.

રો

હિજીએ મકાન પર જઈને પોતે ઘેર જવાની છે એમ કહ્યું, ત્યારે ઝેરિસ્ટરને નવાઈ લાગી.

“અને તને મળવા આવ્યાં ને તું ચાલો? હજુ ક્યાં બરાબર સારું થયું છે?”

“નમે રહેવાના હો એટલા દિવસ તો છું જ પણ હવે મન કોરી ગયું છે.”

આશુમાં હો વણ ચાર દિવસ રહ્યા સવાર સાંજ સૌ ફરવા જતાં, રમતાં, ગમ્મત કરતાં-રોહિણી પણ એમાં ભાગ લેતી. પણ સૌ સમજી શકતા કે એ ભાગ કોઈક વિનયી માણસ અન્યની લાગણી લક્ષમાં રાખીને લે તેવો જ હતો. ઝેરિસ્ટરે એક બે વાર હેમંત ને રોહિણીને એકલાં મૂકી ફરવા જવા પ્રયાસ કર્યો પણ નવાઈ જેવું તો એ હતું કે હેમંતે જ એને હિતેજન ન આપ્યું.

પાછા વળતી વખતે ઝેરિસ્ટરે અમદાવાદ કિતરી જવાનો ખૂબ આશ્રય કર્યો. પણ રોહિણી કિતરી નહિ. કહે “થોડા દિવસ પછી આવીશ. અત્યારે જવા દો-મારું તો આ ઘર જ છે ને!”

“માનતી હોય એવું દેખાતું તો નથી.” ઝેરિસ્ટરે કહ્યું.

“ના. કાકા, હું સાચ્યે જ તમારા સૌના કિષ્કર નીચે એટલી જાણ્યકી છું કે શ્વાસ લેવાનો નથી.”

“એટલે શ્વાસ લેવા છટકી જાય છે?”

“હા. ત્યારે તમે એમ કહેજો છો કે હું મરી જાઉં?”

“તમારા હૃદય એવો દિવસ ન દેખાડે.”

ગાડી કિપડતી વખતે ઝેરિસ્ટરનાં ચહેરાં કહ્યું, “બે દિવસ કિતરી હોત તો સાત્રું લાગત.” રોહિણી સમજી શકી કે એમાં વ્યાવહારિક વિવેક સિવાય કશું નહોતું. એને થયું કે પોતાના પારસમણિ જેવા દીકરાની મોના જેવી વાત ન સ્વીકારનારી કોઈકી તરફ ગુસ્સો આવે તે સ્વાભાવિક હતું. ફર લાંગાટુંકું

હોહ ફરી આંસુને ખાળી રાખવા મથતા અચ્યુતને પાસે બેઠાવી કહે “તમારા વણા દિવસો બગાડ્યા છે. હવે પાસ થવાના સમાચાર દેવા જ મારી પાસે આવવાનું છે. એવું કોઈ ન કહે કે મારી સારવારમાં તમે વર્ષ ખાયું.”

અચ્યુતે ખાળી રાખેલ આંસુ છટકાયાં. એ ધારતો હતો કે રોહિણીએતેન સૌની જેમ જ એના પર પણ ગુસ્સે થયાં હતાં એટલે સાથે નહોતાં લઈ જતાં. ચાલતી ગાડીએ રોહિણીએ હેમંત તરફ જોઈ લાય જોડ્યા. હેમંત હલ્યો ને કહ્યું, “નિશ્ચિંત રહેજો.”

રોહિણીએ ફરી લાય જોડ્યા

x

x

x

રોહિણીએ વણા દિવસે વાડીનો ઝાંખા, ગાયો, બેંસો, આંખા-જાંઘડાનાં ઝુંડ બધું જોયું. એના અંતરના ખૂણાઓ જાણે બરાબા લાગ્યા. સાથેસાથ સત્યકામ ને આપાતી રમૂનિ પણ તાણ થઈ. પણ આ વખતે એના અભાવનું-વિયોગનું તીવ્ર હુઝ ન થયું. થા ફાકાઈ ગયો હતો? કે કાળના ઓપધતું પરિણામ હતું? એણે બેરસલીના ઝાડ નીચે બેઠાં બેઠાં ઘણીવાર આ સવાલ મનને પૂછ્યા કર્યો. એને જવાબ નહોતો મળતો. પણ ફક્ત વિનાતી ઘૂંગથ જે કામ કરે ને તો સત્યકામ ને આપા ફરી જ રહ્યા હતા. તે વહેલી કોઈની આપા પડેલિયાં ગાતાં ને ગાતી ગાતી ગાયોને ખાણુ સૂકતી, દોડમદતી-સાથીઓ-ને કામે ચઢાવી નાહી મંદિર પર લખીરામજી પાસે જતી. બપોર વચાળે કોઈ વાર નરસિંહ મહેતાને ત્યાં પાણુ કે સેવ વગાવવા જતી. નરસિંહ મહેતા ફરી પાછા થોગ પાછળ પડ્યા હતા. એટલે કુકાન ભાંગી પડા હતી. ને એની ખોટ એમનાં વડુ આ રીતે પૂતતાં હતાં. સાંજે વળી દોર લાગિયેને મન્દીરી ચૂકવવાનું કામ જોવાનું એમ ચાલ્યા ફરતું. શરીરને જાણે ઘડિયાળની જેમ કોઈક રાત્રે મારી આવી હતું ને સવાર થતાં ટીકટીક ટીકટીક અનવરત ચાલવા માંડતું. મન ક્યાંક કોરી ગયું હતું. એના અસ્તિત્વની જાણે જાણ ન હતી. વાડીના ખૂણે ખૂણે એના મોટે કરવાનું કામ ને હામ મૂકી રાખ્યાં હતાં. કાકની ચિંતા એણે ચિંતા કરવાલાગાને બગાડી હતી.

આબુથી આવ્યા પછી એણે એક નવી વાત અહીં દાખલ કરી હતી. ને તે છાપાં વાંચવાની. ખહારનો આ એક ચેપ એ સાથે લાવી હતી.

ખારડોલી સત્યાગ્રહના દિવસો હતા. ગુજરાત સ્વાર્ણયુગની હવાથી મધમધતું હતું. એક નવી જાનની લડાઈ શરૂ થઈ હતી. બેરી તૂરી સાથે નહિ પણ ત'ખૂર ને મંજરાં સાથે. બણેલાં આશંકાથી જોતાં હતાં. અભણો આભા બનીને જોતાં હતાં. સૌને એક વાનની ખાતરી હતી કે ગુજરાતનું ભાવિ એ નાનકડા તાલુકાના પટેલ પટલાણીઓ ને એમનો સરદાર ઘડી રહ્યાં હતાં. ચપટી દાઝ જેમ જખ્ખર ખુરજને હોડાવી દે તેમ આ હથેળી જેવડો તાલુકો એ ભીતરત સમાજની ભયગ્રસ્તતાને હોડાડી રહ્યો હતો. એક મંત્રદષ્ટા ઋષિના તેજે ત્યાં સુત્સદીઓને ભૂ પાપ ને સેનાપતિઓને શેઠ દે તેવો સરદાર, પ્રાચીન કાળના સર્વમેધ યજ્ઞને યાદ આપે તેવો ત્યાગ કરનાર રાજવી દંપતી, સોરડી સંતોની પરંપરાના વારસ સમા ભજનિક ને ભડ સૌ મળ્યાં હતાં. રોહિણી એ બધું વાંચતી ને રાત્રે પોતાના બેકુ ને મજૂરોને એ સમજાવતી. એમને થતું હતું કે કોઈક એમના અંતરમાં પડેલ શક્તિના આરણ્યો ભડભડાવનારું સત્ત્વ જન્મ લઈ રહ્યું છે.

રોજના નિયમ મુજબ એ દૂધ પીને છાપું લઘાતી હતી. એણે વાંચ્યું “અમદાવાદના જાણીતા ઍરિસ્ટર...ના દીકરાની ધરપકડ—ને સજા” સાથે હેમંતનો ફોટો હતો. ને નીચે લખ્યું હતું “હેમંત-કુમાર હાઇડલબર્ગ (જર્મની) યુનિવર્સિટીના પી. એચ. ડી. થએલા છે. ને મુબઇની કોલેજમાં વાઈસ પ્રિન્સીપાલ હતા. ખારડોલીની લડતમાં ભાગ લેવા એમણે પોતાનું ૫૬ છોડ્યું હતું, એમની ધરપકડ પછી એમનું સ્થાન લેવાનો એમના પિતાએ સંકલ્પ કર્યોનું જાણવા મળ્યું છે.”

રોહિણીના અંતરમાં કોઈક ખૂણેથી જાણે ભરતી આવી. હેમંત અને ઍરિસ્ટર એના પરિચિત હતા. એ શા સારુ ગૌરવ ન અનુભવે ?

એનાં સગાં ભલે ન હોય ? પણ સગાંયે ન કરે તેવી સારવાર એણે કરી હતી ને ? પણ એણે તો અહીં આવ્યા બાદ પહોંચતો એકાદ કાગળ લખ્યા સિવાય કશું લખ્યું ન હતું, એ યાદ આવતાં એને સહેજ શરમ પણ થઈ. એ બધાં પ્રત્યે એના મનમાં જે અભાવ થયેલો તે શું વ્યાજખી હતો ? એમની રીતભાતો ને ખ્યાલો કદાચ જુદા હશે. પણ એમના દિલની મોટાઈ કાંઈ જેવી તેવી નહોતી. હેમંતે છેલ્લે એને શું કહ્યું હતું. “નિશ્ચિત રહેજો.” ઍરિસ્ટરની એ કશી સગીસંજાંધી નહોતી. છતાં પેટની દીકરીથીએ વિશેષ સંભાળ લીધી હતી. ને અચ્યુત ? કેટલો સ્વમાની છતાં કેટલો આત્માધીન ! રીકરો હોય તો એવો. એણે કલમ લઈને કાગળ લખવા માંડ્યો.

ચિ. અચ્યુત ભાઈ !

ચિરંજીવી લખું છું તે ગમશે કે ? કોલેજમાં મોટાં મોટાં થોથાં લઈ વિદ્યા ભણનારને કોઈ ચિરંજીવી લખે તે કદાચ ન પણ ગમે.

આજે છાપામાં વાંચ્યું કે હેમંતભાઈ પકડાયા છે ને છ માસની સજા થઈ છે. કાકાજી પણ વકીલાત છોડી ત્યાં જવા તૈયાર થયા છે.

‘હેમંતભાઈને મારાવતી’ થોડી વાર થોભીને લખ્યું ‘ધન્યવાદ’ પહોંચાડજો. ને તમારા કુટુંબના આ ગૌરવમાં હું પણ એક આભારવશ પરિચિત-જન તરીકે ગૌરવ અનુભવું છું. તેમ કાકાજીને કહેજો કાકાજીની ગેરહાજરીમાં મારા લાયક કાંઈ કામ હોય તો પણ જણાવજો. કાકી મૂઝાતાં નથી ને ?

ખારડોલીએ વેરવિખેર ગુજરાતને એકસૂત્રે આંધ્યું છે.

તમારી બહેન

રોહિણીના આશિષ.

થોડા દિવસ પછી અચ્યુતનો કાગળ મળ્યો કે તમારા આશિષ વખતસર જ મળ્યા. ઍરિસ્ટરને ‘બહેલે હું જ લડતમાં આવ્યો છું. બાતે બહુ કલેશ થતો હતો. એટલે એ રોકાઈ ગયા. - અહીં ગામને

બાહર એક ઝાડ પર બેસી રહું છું ને સિપાહીઓ જખ્તી કરવા આવે ત્યારે નગારું વગાડું છું. એટલે હું નગારચી છું. તોપચી તો આ લડાઈમાં નથી જોતા. પણ નગારચીની જરૂર રહી છે, તેટલું સારું છે. બાને હેમંતભાઈની ચિંતા રહે છે. કારણ કે એમને સી કલાસ મળ્યો છે. એટલે જોરાક કાવશે કે નહિ તે સવાલ છે. નિયમ મુજબ એ પી. એચ. ડી. છે. એટલે એ કલાસ મળવો જોઈએ, પણ સરકારે નિયમેને તો હમણાં કોરં મૂક્યા છે ને? અહીંના વાતાવરણનો ત્યાં એકાં ખ્યાલ નહિ આવે. એક આંટો આવો તો ખચર પડે વગેરે વગેરે.

રોહિણીને એક આંટો જવાનું મન તો થયું, પણ પ્રેક્ષક કે ભાટ ચારણની જેમ ત્યાં જવાનું ઉચિત ન લાગ્યું. એ અચ્યુતને પત્રો લખ્યા કરતી. ને ત્યાંના ખચરો મેળવતી. એક દિવસે ખચર આવ્યા કે આરડોલીનો વિનય થયો છે. રોહિણીએ તે દિવસે સહુને જમાડ્યા. આનંદ ઉત્સવ કર્યો. “સત્ય આગળ સત્તાએ પહેલી જ વાર પાણી ભર્યું.”

દિવસો માળાના મણકાની જેમ પસાર થવા લાગ્યા. માત્ર રોહિણીએ પોતાના નિત્યકામમાં એક વાત ઉમેરી હતી ને તે બહેનોને લાજ છોડાવવાની. આંડોલીની લડતના અભ્યાસે એને ખાતરી કરાવી હતી કે આરડોલીની સ્ત્રીઓ જ ન જાગી હોત તો લડત જલંદી ન પતત. સ્ત્રીઓને બહાર લાવ્યા સિવાય છૂટકો ન હતો.

એક દિવસે અચ્યુતનો કાગળ આવ્યો.

“આરડોલીની લડત પૂરી થયાના ખચર તો તમે છાપામાં વાંચ્યા હશે. મોટાભાઈ છૂટીને ઘેર આવી ગયા છે. એમનું શરીર ખરાબ જોરાક ને ચકકી પીસવાને લીધે સાવ લાચ ગયું છે. પણ ચિંતાજનક એ છે કે દાકતરના કહેવા મુજબ એમને ક્ષયની થોડી અસર શરૂ થઈ છે. અમે એમને વાન નથી કરી તેમ બાને પણ વાત કરી નથી. એમને લખેને હું એ ચાર દિવસમાં જ પંચગની જવા ધારું છું. તમારી સારવારમાં જે કુશળતા મેળવી તેનો

હવે લાભ મળશે. ઍસ્ટરનું મન થોડુંક વ્યગ્ર થયું છે. તમે કાગળ લખજો.”

રોહિણીને કાગળ વાંચી ભય લાગ્યો. જે ગામ-ડાંની હવામાં બિછરી હતી. તેમાં એ રોગ એ જવલેણ રોગ ગણાતો હતો. એમાં સપડાએનું, માનવી પાછું બેઠું થાય તે વાન જ અશક્ય હતી. હેમંતભાઈ શું એ વ્યાધિમાં સપડાયા હશે? શરીર તો કેટલું મજબૂત છે! અને પણ ખરું. જેલમાં કોઈક ક્ષય-રોગી કેદીની પડોશમાં રહેવાનું થયું હશે. વખતે એને જે વાસણ મળ્યાં હોય ને એવા કોઈક રોગીનાં પણ હોય. રોહિણીને કમકમ આવ્યાં. એનાં જે થોડાં સ્વજનો હતાં તે પણ શું જૂંટવાઈ જવાનાં હતાં? ને ક્ષય રોગીની પાસે જે રહે તેને પણ ક્ષય લાગે એમ લોકો વાત કરતા હતા. તો તો અચ્યુતને પણ જંતુ વળગે? એની સામે સ્નેહાળને રમતિયાળ અચ્યુત ખડો થયો. એ પણ હોમાવાનો? તો તો એક નાની બહેન રેખા સિવાય એનું રહ્યું કાણ? ને શા સારુ એ એને મરવા દે? પોતે જ જે મોતને જીવન બને કાંઠા વટાવી ચૂકી છે તે શા સારુ ઉપયોગી ન થાય? ને રોગ વળગશે તો પણ કશું શુભાવવાનું નથી ને જો હેમંતભાઈ સારા થશે તો ચત્કિચિત્ત ઋણમુક્ત થશે. પણ વળી થયું તારે ને એને શું? લોકોને વિચિત્ર નહિ લાગે? કોઈ નિંદા નહિ કરે? એ એમની શું સગી થતી હતી! છતાં એમણે એની સારવાર શા સારુ કરી હતી? હેમંતનો અંગૂઠો ચૂસી ઝેર લઈ લીધું ત્યારે એ એની શું સગી હતી? પરસ્પરના સેવા દ્વારા એ સૌ સ્વજનો થયાં હતાં. એ વાત તેના કપાળેથી બૂંસી બૂંસાય તેમ ક્યાં હતી? તો વલખાં શા સારુ માર્યા? ગયેલાં નામે છે તેમને દુકાઈ દમ વિચ્છેદ મરવાનો શો અર્થ છે?

બીજો દિવસે એ સામાન લખને ગાડીમાં બેસતી હતી. નરસિંહ બહેતા એને વળાવવા આવ્યા હતા. પરમાણુંદ કાકા ને મહેતાને એ કહે.

“વાડીનું જોતા રહેજો.”

“વાડી અમને બળી બહેન! તું સારવારમાં તારું

શરીર જળવળે.”

પરમાણુદ કાકા આ છોકરી ક્ષયરોગીની સાર-
વાર કરવા સામેથી ચાલીને જતી હતી તે જોઈ
ગળગળા થઈ ગયા હતા.

“કાકા ! મેં તમને વાડી ભળાવી એટલે તમારો
યોગ તો અધૂરો રહેવાનો.” રોહિણીએ નરસિંહ
મહેતાને કહ્યું.

“વાડી કાંઈ તારી એકલાની થોડી જ છે. એ તો
અમારા સૌની છે. દીકરી તો પારકું ધન કહેવાય;
તું આઘી ગઈ હોત તો અમે વાડીને સંભાળત જ ને?

“આવી પહેલું હસતે મોઢે ઝીલવું તે જ યોગ,
સમાધિ તો ચડે ને ઝિતરે.” પરમાણુદના કહ્યું.
દાસકાકા એને શું વિદાય સંદેશો દેતા હતા? ગાડી
ચાલી ત્યારે કહે. “બહેન બેસું મન રાખ્યા વિના
રહેવું. એના ધાર્યા પ્રમાણે થશે.”

રોહિણીને ઍરિસ્ટરના મકાનની ચોકકસ ખબર
ન હતી. પણ આશ્રમની બાજુમાં ક્યાંક છે એટલી
ખબર હતી. આશ્રમ પાસે જઈને કોઈકને પૂછીશ
એમ ધાયું હતું, સાબરમતી રેલ્વેસ્ટેશનથી મજૂર સાથે
એ ચાલી આવતી હતી. શિયાળાના સવારના ઝાકળે
ઝાડ-પાન-ધાસ-સડકને ભીંજવ્યાં હતાં. એના માથા
પર પણ ઝાડ પરથી ઝાકળનાં ટીપાં પડતાં હતાં.
ઘેરથી નીકળતી વખતે એણે તત્કાલ નિર્ણય લીધો
હતો પણ મનમાં હજી ગડમથલ મટી ન હોતી. એ
ક્યાં જઈ રહી હતી? કેટલે દૂર જવાનું હતું?
હેમંત તરફની એની લાગણી કેવળ કરુણાપૂર્ણ મૈત્રી
હતી. એ વાતનો કોઈ ઉધિ અર્થ તો નહિ ઘટાવે?
જો આજે એ મૈત્રીનો હાથ ન લખાવે તો એનામાં
એનાપણું રહ્યું શું? એણે જવું જ જોઈએ. ટેકો
આપવો જ જોઈએ. જો થતું હોય તે થાઓ. સત્ય
ધામ-સત્ય કામ તો મારા અંતર તારો નચાવતો
મેકો છે. હેમંતને માટે તો છે વત્સલ-કરુણાપૂર્ણ
શતળ હાથ—;

એની ધૂનમાં ને ધૂનમાં એ ચાલી જતી હતી
યાં સંભળાયું.

“અરે તું ક્યાંથી?”

જોયું તો ઍરિસ્ટર પૂછતા હતા. બરફ જેવી
ખાદીમાં શોભતું એક સ્ત્રી પુરુષોનું ટોળું કરવા જતું
હતું.

વચમાં એક હાથમાં લાકડી લઈ, ખીજે હાથ
એક તરે ચૌદ વર્ષની કન્યાને ખભે મૂકી ગાંધીજી
ચાલતા હતા. પછવાડે આકાશની આભામાં મુમે-
રનું અમલધવલ શિખર શોભે તેવા સંસ્કાર મૂર્તિ
મહાદેવમાર્ગ હતા. રોહિણીએ ગાંધીજીને કહી જોયા
ન હતા, પણ તેથી શું? ગાંધીજી તો ઘરોઘર
વ્યાપેલા હતા જ ને! એણે ઝટ ઝટ પગે માથું નમાવી
પ્રણામ કર્યો. જો અત્યંત સંતોના ભજનો એણે
રાતોરાત ગાઈને અંતરને ભરી દીધું હતું તે સર્વ
સંતશિરોમણિને આજે જીવનના એક કઠિન ને લાંબા
વળાંક પર જ મળતી હતી. મુશ્કેલી હતી એનાં.
માથે હાથ મૂકીને એમણે ઍરિસ્ટરને પૂછ્યું.

“કોણ?”

“જોને હેમંત માટે ઘરમાં લાવવા દશ વર્ષથી
મથી રહ્યો છું પણ આવતી નથી તે રોહિણી”
બાપુ મુકતપણે હસીને કહે.

“માગ્યું તે કંઈ મળતું હશે?”

ઍરિસ્ટર કહે,

“તો?”

“આપવાથી મળે એટલું અહીંની હવામાંથી
નથી શીખ્યા?”

“તેની શરૂઆત તેમણે કરી છે” રોહિણીએ
કહ્યું.

“બસ તો આપ્યું એજે જતું નથી” કહી
એ આગળ ચાલ્યા ને ઍરિસ્ટર રોહિણીને લઈને
ઘરભણી વળ્યા.

અચ્યુતના હર્ષનો પાર ન રહ્યો. રોહિણી પહેલી
જ વાર અમદાવાદ આવતી હતી. એટલે એ એને
અમદાવાદ ખતાવવાના મનસૂબા ઘડતો હતો. રોહિ-
ણીએ જોયું તો હેમંત દૂળજો પડ્યો હતો તેમ જ
ચહેરા પર દિશ્કાશ આવી હતી. પણ મન ઉપર
માંદગીની કંઈ અસર ન જણાઈ. સૂતાં સૂતાં હાથ

પહોંચી શકે એટલે દૂર એક અલમારી પર પુસ્તકો ગોઠવ્યાં હતાં. નાની ટીપાઈ પર નોકરે મૂકેલ ફૂલોને એ ફૂલદાનીમાં ગોઠવતો હતો. રોહિણીને જોઈને એની આંખમાં નવાઈ ને આનંદ દેખાયાં.

“અચ્યુતે ખજર આપ્યા હશે.. એ રેડિયો છે” પંથારીમાં મોટાં થોથાં જોઈને કહે,

“આરામ કેમ નથી કરતા ?”

યુનિવર્સિટીમાં ગ્રીક શિલ્પકલા પર મારે ત્રણ વ્યાખ્યાનો આપવાનાં છે તેની તૈયારી વચ્ચેમાં વચ્ચેમાં કરું છે.

ઍરિસ્ટરનાં વહુ રોહિણી આવ્યાના ખજર સાંભળી અંદર આવ્યા.

“આવી બહેન ! તને સારું રહે છે ને ? હેમંતને આ અઠવાડિયાથી ઠીક વરતાય છે. પણ પડ્યો ન રહે, કાંઈક ને કાંઈક કામ મારી જેમ ક્યાં જ કરે.”

“એમના પર કોઈક ચોકીદાર રાખો કે હાથ બાંધી રાખે”

“એવું હોય તો તો જોઈએ જ શું ?”

“બા હાથ બાંધનાર કોઈક હોય પણ મનને કોણ બાંધી શકશે ?”

“એવું કોઈક શોધી કાઢો. હેમંતભાઈ”

હેમંત સહેજ ઉદાસીન ભાવે હસીને સામેથી અલમારી પર પડેલ પુસ્તકો, શિલ્પના નમુના, ચિત્ર-સંપુટો તરફ આંગળી ચીંધીને કહે. “આથી કોઈ ચડિયાતું મળે તેમ ધારતો નથી. મનને સમાધિ ચડે એવી સામગ્રી ત્યાં ભરી છે, પછી કહે:

તમે અંગ્રેજી નથી બોલતા ખરું ? મને જેલમાં એક વાર તમે અંગ્રેજી શીખી લો તેમ લખવાનું મન થયેલું.

“હવે શીખવજો”

હેમંત નવાઈ પામીને કહે ‘હું’?

“તમે અથવા અચ્યુતભાઈ. હું તમારી સાથે આવવાની છું.”

“તો તો તારાં મોંમાં સાકર” ઍરિસ્ટરનાં વહુ પણ બોલી બેઠાં.

“સાકર ખાવા ખવરાવવા જેટલો હિસાહ તો નથી પણ હેમંતભાઈને સાબ કરવાનો હિસાહ તો છે. સાથોસાથ મને પણ હવાફેરનો લાભ મળશે.” જમીને એ હેમંત માટે મોસાંબીનો રસ કાઢતી હતી ત્યાં હેમંત કહે:

“મને કયો રોગ છે તે ખજર છે તમને ?”

રોહિણીએ મૂંગા મૂંગા જ હા કહી.

કાકા ને એ બધા એમ ધારે છે કે મને જ એની ખજર નથી; પણ મારી નજર બહાર આ નહોતું. તમને ખજર છે કે આ કેમ બન્યું ?

“અચ્યુતભાઈ એમ લખતા હતા કે જેલની મહેનત ને સત્વહીન ખોરાકથી આ થયું.”

હેમંતે ડોકું ધૂણાવ્યું. “ખરાબ ખોરાકથી એમ ઝટ ઝટ હારી બધાં લેવું મારું શરીર નથી.” પછી થોડી વાર થઈ, કહેવું ન કહેવું તેનો વિચાર કરી કહે “છોટાચકકરમાં મારી પડખેની ઓરડીમાં એક કેદી ડોસો રહેતો હતો. નાનજી એનું નામ. જાતે કુંભાર. ૫૫-૬૦ વર્ષની અવસ્થા. દશ વર્ષની સજામાં આઠ દશ માસ બાકી હતા, એમાં એને ક્ષય થયો. એની સારવાર કરે કોણ ? ને કરે તે કેવીકે કરે ? જેલમાં તો દરદીનો જરદાસી જ દરદીનું બધું બાંધ બધ ને ઉપર જતાં ડોળા કાઢે. હું ગયો તે અરસામાં એ માંદો નહોતો; પહેલો કે બીજો દિવસ હશે, જાર દળવા આપેલી, સવારની મહેનત કરતો હતો. દશ શેર દળાએલું.”

“તમે તમને દળવા આપતા ?”

“ખારચું પોતું મળું.”

“દાથમાં ફરફેલા પડેલાં-તોના પર અપદ્માગદમાં કાવ્યરચના કરતાં કરતાં ઘંટી ફેરવતો હતો, ત્યાં એણે આવી મારી સામે બિભે રહી દળાવવા માંડ્યો, એને ઘરડો હોવાથી સદાઈનું કામ સોંપેલું, મેં ના કહી તો પણ કહે “ભાંગ્યું ભાંગ્યું તો ય ભર્યું.” પછી તો ઘણી વાર મદદ કરવા આવતો. એની પાસેથી બધુંયું કે એની માથે ગુનો હતો ખૂનનો. પણ એણે ખૂન કર્યું નહોતું. સાંભળજો હં. ખૂન કર્યું હતું એના

ઑઑઑઑઑ. ઑઑઑઑઑની વહુને ઑઑઑ ઑઑઑી સાથે સંબંધ હશે, ઑઑઑઑ ઑઑઑઑઑ લાગ જોઈને ઑઑઑીનું ખૂન કરી નાખ્યું. ઑઑઑને ખબર પડી ત્યારે માથે ઑઑઑી લીધું. ઑઑઑઑને કહે “ તારે હજુ ઘણું ય જોવા હવવાનું છે, હું ખામ્-પી ઊતર્યા જોવા છું. મરીને ય આમે નરકમાં કરમ પ્રમાણે થોડું ઑઑઑ જવું તો પડશે ને-આ બે દિવસ વહેલાં.” આ મહાપ્રાણુ ઑઑઑને ક્ષય થયો. છૂટવાને દશ જ મહિના આઑ. બહાર જવા હવ કાચ્યા કરતો હતો. બીજી બાજુ જો સંભાળપૂર્વક સારવાર ન થાય તો બહાર નીકળે નહિ તે વાત પણ સાચી. ઑઑઑ તલખાટ સાંભળીને મને થયું કે વખતે મને થંટી દળાવવાથી ઑઑઑ રોગે વહેલું જોર ક્યું હોય, જે હોય તે પણ આવો મહામૂલો માણસ મારી સામે જ સારવારને અભાવે મરી જાય તે કેમ જોવાય ? ને હું તાજે જ બાપુ પાસે દિક્ષિત થએલો-બસ મેં સારવાર કરવાનું માથે લીધું.

‘ઑઑઑ’ કહી રોહિણી ચૂપ થઈ ગઈ. વાણીની યે પેલી પાર જે શબ્દાતીત ભાષા છે તેમાં ઑઑઑ મન કહેવા લાગ્યું: આવો મહામૂલો માણસ મારી સામે જ મરી જાય તે કેમ જોવાય ?

ઘણી વારે ઑઑઑ પૂછ્યું:

‘પછી ઑઑઑ બચ્યો?’

‘હું નીકળ્યો ત્યારે તો તબિયત સારી હતી. અમે તો સહુ ઑઑઑિતાના છૂટ્યા ને, છૂટતી વખતે ઑઑઑ શું છૂટે મને રહેલો ! મને કહેતો લગવાન ગાંધીજીની જરૂર જે કરશે. પણ હવે શું થશે તે તો સીમલાના દેવતાઑ જાણે.”

‘કેમ સીમલાના ?’

‘ઑ બધા આ જોલો ચલાવે છે ને !’

થોડીવાર રહી રોહિણી કહે “આ વાત મને કહીને તમે મને ઑમ ગભરાવવા માગો છો કે મને પણ વખતે તમારી સારવાર કરતાં રોગ વળગી જાય ?”

“ તમે ગભરાઑ ઑ માટીના નથી તે હું ને કાકા બંને જાણીએ છીએ-ઑઑઑે તો આટલો બધો લોભ ” પછી વાત ગળી જઈને કહે “મેં તો કહ્યું પેલા ઑઑઑનો પરિચય આપવા. દુનિયામાં હજુ ય આવા માણસો પડ્યા છે. હું શિલ્પી નથી નહિતર ઑની મૂર્તિ ઊભી કરું-જે જે માટે મરી પડનારા આ જોગેલા સમાજને કાંઈક ઘડો મળે.” હેમંતે સહેજ ઉધરસ ખાંધી. પછી કહે “ જેને મને બહુ શીખવ્યું. નવી જ દુનિયા દેખાડી. કોલેજની તોફારી છોડી લડતમાં જોડાવા વખતે બાપુને પગે લાગવા ગયેલો ત્યારે ઑમણે બે વાત કહેલી ‘ જો જો હાથીના દંતૂશળ નીકળ્યા તે નીકળ્યા ફરી પાછા ન જાય-’ ને બીજું કહેલું ‘તમે હવે નવી યુનિવર્સિટીમાં પ્રવેશ કરો છો-I think I have stood the test and perhaps with distinction.”

રોહિણી ઑસીકા સરખા મૂકતાં કહે ‘ અંગ્રેજ હું નથી જાણી તે તમ જૂલી જાઓ છો.’

‘હું ઑમ કહું છું કે ઑ પરીક્ષામાં પણ હું પાસ થયો છું ને કદાચ માન સાથે ઉત્તીર્ણ થયો છું. I have never stood second”

રોહિણી હસીને કહે “ફરી ?”

હેમંત કહે “ફૂટરાની પૂંછડી ઑ સીધી નહિ થાય.”

‘ઑતો થશે ધીમે ધીમે.’ પણ મને કહેશે કે કયે દિવસે નીકળવાનું છે ? સાથે કાણ કાણ આવવાનું છે ? ને શું શું સાથે લેવાનું છે ?

“પહેલાં કાકા હા તો પાડે. તમે તો કહો પણ અમારાથી કેમ હા પડાય ? શું અધિકારે ?”

“ધન્ય છે-તમે પણ આટલા વિવેકચતુર હશે તેની મને ખબર નહોતી. પણ ઑ તો કાકા સાથે હું સમજી લઈશ.”

કહી ઑ બહાર ચાલી ગઈ.

સાંજે બેરિસ્ટર સાથે આશ્રમની પ્રાર્થનામાં જતી હતી ત્યારે વાત થઈ.

“તું સાથે જવા આવી છે પણ હું સંમતિ આપવાનો નથી.”

‘કેમ ?’

“ગોપાળબાપા જીવતા હોય તો તેને કેવું લાગે તેનો વિચાર કરું છું. એ જૂના વિચારના હતા.”

“બાપા જીવતા હોત તો શું કરત તેનો જ વિચાર કરીને આવી છું.”

ઐરિસ્ટર મૂંગા રહ્યા.

“તમને એમાં કોઈક અપવાદ મૂકે એવું લાગે પણ મને મારામાં શ્રદ્ધા છે.”

ઐરિસ્ટર કહે “મને મારામાં નથી. હેમંત ડાહ્યો છે, ધીર છે પણ અર્થો કવિ છે. તમે એ એકલા હો...”

“પણ મારી કાકી હશે ને, એમને મોકલજો એટલે પતી જાય.”

“એ હીક છે. ને એક વાત કરી રાખું. હેમંતની તબિયત દદ દકા તો સુધરી જશે, પણ મેં ગોપાળ-

બાપા પાસે જે વાત મૂકી હતી તે હવે નથી એમ તારે સમજવું.”

રોહિણી રસ્તા વચ્ચે થંભી સહેજ કરુણ ને સહેજ ઘવાયલા સ્વરે કહે

“કાકાજી મારી દયા ખાવાની કોઈને જરૂર નથી. જે ધર્મશ્રેય પણ મારી દયા નથી ખાધી તો ખીજની દયા મને શું ખપ લાગવાની હતી ? મારો રસ્તો મને જેટલો સૂજે છે તેટલો હું કાપીશ.”

હેમંતે બપોરે કરેલ વાત યાદ આવતાં કહે, “હેમંતભાઈને હું સાજા કરી શકીશ તોયે મેં જીવનમાં મોટું પુણ્ય મેળવ્યું ગણીશ.”

“તને તો ભારે દેખુ” ઐરિસ્ટર બોલી ઊઠ્યા. પ્રાર્થના ચોકમાંથી ખરેસાહેબ આર્દ્રસ્વરે ગાતા હતા—

અનબોલત મેરી ખીરચાળની...

ક્રમશઃ

અલાખો

એમે અનઘની બધી ઉરજનિત ભર્મિલતા
ભરી સફળ જીવની જગત લોભમાં ત્યાગતા,
રહી અફર ત્યાગનાં સતત પ્રેમખંધો મહી
અચૂક અમ ધ્યેયને ઉરઉછાળ પ્રેરે ત્યહીં.

ઘડી જીવન આકરું. મરણથી ઘણું ભાસતું
અનેક વિષમો ઘડીક જગને ત્યજી નાસતું
વિકાસ ન રહે ત્યહીં મન-ઘડી-સંવેદના
સલજિજત થઈ અહીં ઉર ખમે બધી વેદના.

પરંતુ ચળતું વળી જીવન શું ફરી જુદવા
કરી જીવનનાં બધાં સ્ફૂરિત યત્ન વિશુદ્ધવા,
કરી મરણ કલ્પના કવચિત ઉદ્ધલવે ના અને
પ્રખુદ જગમાં બધી જીવન પ્રેરણાઓ કને
વિશાળ જગદ્ગુવને અમિત આવરે દિલને
સત્યાગ જગપ્રેમની અચળ દોષણા-મિલને.

પ્રવાત

મણસનાં બતાવવાનાં દાંત જુદા અને ચાવવાનાં પણ જુદા હોય છે એમ કહેવાય છે ને? તેનો ભાવાર્થ પણ એવો જ હશે એમ મને લાગે છે. નહિ તો જાહેર સભાઓમાં બધી યે જૂની પુરાણી સામાજિક કલ્પનાઓ પર છેલ્લા પચીસ વરસોથી જોરશોરથી હાલો કરનાર મારા જેવા મનુષ્યે ‘પરોઢનાં સ્વપ્નો સાચા પડે છે’ એ ગણગણતા તે દિવસે સવારે પથારી પર આંખો ઉઘાડી ન રાખી હોત. બે પલંગની વચ્ચે દિવાલ પાસે મૂકેલા ટ્રેસીંગ-ટેબલનાં આપના સામે બેસી રહીને વાળ ઓળતી મારી પત્નીનાં કાને તે શબ્દો પડ્યા હશે. જમણા હાથમાંના નાજુક તામ્રવર્ણી કાંસકો પોતાનાં વાળના ગુચ્છમાં એવો ને એવો ગોઠવેલો રાખીને તે ઝટ કરતી કે મારા પલંગ તરફ ફરીને બોલી: ‘શું કહ્યું?’

‘કેલકરની કવિતા ગણગણતો હતો—

રચિતિ વેપમ્ભવા બ્રથવા કુસુમચાપપાશા...’

‘કુસુમચાપપાશા એટલે શું વળી? કમાલપાશાનું’ નામ તો મેં નાનપણમાં સાંભળેલું હતું, પણ—

મારા મનનો પ્રણયભાવ પાંચહજાર ફૂટ ઉપરથી જાણે નીચે પટકાયો! મારા જીવનનાં છેલ્લા પચીસ વર્ષો માલતીએ ખૂબ સાંભાળપૂર્વક વીતાવ્યા હતા, મારા વધતા જતા વૈભવને શામે એવી સુંદર રીતે સમજાવ્યા હતા. તેની આ સૌંદર્યદષ્ટિ જોઈને તે સ્વભાવે કવયિત્રી હોવી જોઈએ એવો જ બધાને ભાસ જતો. શાળા-કોલેજોનાં સંમેલનોમાં હું પ્રમુખ હોઉં ત્યારે ધનામ વર્ધેચાવાનું તેના હાથે બનતું. તે એક જાનની વિદ્યક્ષણતાથી ધનામો આપતી. તે વખતનો તેનો અભિનય જોઈને આ સ્ત્રી મહાન વિદ્યુદ્ધ હશે, સંસાર વમળની આડે તેને પોતાની વિદ્યતા પ્રગટ કરવાનો સમય નહિ મળતો હોય, એમ જ લોકો કહેતા. માલતી મૂળ તો એક ગામડાનાં ભિક્ષુકની છોકરી હોવાથી અક્ષરજ્ઞાનથી આગળ તેનું શિક્ષણ વધેલું નહિ. છાપાઓનાં વિશ્વયુદ્ધની વાતો કરતાં કામવાણી અરીસા જેવા ચોખ્ખા

વાસણ માંજે છે કે નહિ તે વાતમાં જ તે વધુ ધ્યાન આપતી. સમાજના નવા નવા વાદ કરતાં બંગાળી-ગ્જાનાં નવા નવા નમૂનાઓની જ તેની આતુરતા રહેતી, ક્યાંય પણ કવિતા જુએ કે તે મોં મચકોડતી, વગેરે વગેરે વાતોની એ લોકોને ખબર હોવાનો સંભવ જ નહોતો!

મને યાદ આવ્યું. કાવ્ય માટેની માલતીની અપ્રીતિ ધ્યાનમાં લઈને મારે કેલકરની તે લીટી તેને કહી બતાવવી જોઈતી નહોતી! ‘કુસુમચાપ-પાશ’ એટલે શું એ ચાર છોકરાની મા થયેલ અમારા આ રાણીસાહેબને હવે સમજાવીને કહેવું પણ શી રીતે?

હું ઓશીકા પર માથું રાખીને મચ્છરદાનીમાંથી માલતી તરફ જોતો એમ ને એમ જ પડી રહ્યો. મેં માલતીનાં મોં તરફ બારીકાઈથી જોયું. ત્યાં રેપ અને રીસની જાણે શરત લાગ્યાં હતાં. તેનું પરિણામ જાણ્યા પહેલા જ તે બોલી, ‘પરોઢ’ એ શબ્દ કંઈ તમારા પેલા કેલકરની કવિતામાં નથી. મેં તે ચોખ્ખે ચોખ્ખો સાંભળ્યો છે ‘સ્પષ્ટ ન સાંભળી શકું’ એવી ઘરડી તો હજી હું નથી થઈ!’

ચિનગારી આગમાં રૂપાંતર ન થાય તેથી મેં હસતા હસતા કહ્યું: ‘તે જ હું કહેતો હતો! તું કેવી આ પરોઢ જેવી પ્રસન્ન અને સુંદર દેખાય છે. તારા આ છુટ્ટા વાળ ઉપા જેવા છે અને તેમાંના આ કાંસકો તો જાણે ઉપાને ઝળહળ કરતો અરુણ!...’ મારી પ્રતિભાના ઘોડા અહીંજ અટકી જતા લાગ્યા-આગળ શું બોલવું એની ફિક્કરમાં હું પડ્યો. પણ ત્યં તો માલતીનાં મોઢા તરફ મારી નજર ગઈ. મારી કવિતાનું પરિણામ તેના પર તો બરોબર બેસ્યું જ થયું હતું!

તે જણકો કરીને બોલી, ‘ગડકરીનાં કાષ્ઠએક નાટકનું પેટું વાક્ય તો બરાબર સાચું જ છે! પુરુષની જાત જ કપટી, કઠોર,...સાચો પથ્થર! સ્ત્રીઓને ફસાવવામાં જ તેને આનંદ આવે છે. પરોઢ અને સ્વપ્ન એ બે શબ્દો તો મેં ચોખ્ખેચોખ્ખાં

સાંભળ્યા છે. પણ તે સીધી રીતે તો તમે કબૂલ કરવાનાં નથી જ !’

હવે બીજો તોપગોળો શરીર પર આવીને પ્રડે તે પહેલાં જ સુલેહનું સફેદ નિશાન બતાવવું સારું એવો વિચાર કરીને હું વચ્ચે જ બોલી બિઠ્યોઃ “સાચું કહું? હસતી નહિ હાં! હું પ્રધાન થયો છું એવું મને સ્વપ્ન આવ્યું. તરત જ હું જાગી ગયો, જોઈ છું તો સવાર પડ્યું છે! એકાએક મારા મોઢામાંથી શબ્દો નીકળી પડ્યા— પરાઈના સ્વપ્નો સાચા હોય છે...”

મારી તરફ પીડ કરીને ગર્વપૂર્વક પોતાનો વિચાર જણાવતી માલતી બોલીઃ “જો આ સ્વપ્ન સાચું પડવાનું હોય તો તે પરાઈએ જ શા માટે આવે? આજ નહિ તો કાલે હું પ્રધાનપત્ની થવાની છું એ ભગવાને જ કહ્યું છે!”

પોતાના મનમાં ચાલતી દૃષ્ટાંતે વ્યક્ત કરનાર માણસ કોને ન ગમે? માલતીનું જાણીપણું, તેની સંકુચિતતા, તેની બોલચાલ, તેનું સૌંદર્ય માટેનું ઉચ્છ્વલપણું આ બધા દુર્ગુણ હું ઘડીભર ભૂલી ગયો. તેણે તે એક જ વાક્યથી મારું મન પ્રકુલ્લ બનાવી દીધું.

હું ધીમેથી બિઠ્યો અને ચોર પગે બહાર આવ્યો. યૌવનમાં પ્રવેશતી મુગ્ધાની જેમ આખી દુનિયા જરા ગાભરી છતાં ઘણી જ પ્રકુલ્લ દેખાતી હતી. માલતીને ગમે તેવું મોટું ગુલાબનું ફૂલ શોધવા માટે આખા બાગમાં હું ફર્યો. ચારે બાજુ છોક ક્ષિતિજ સુધી ફેલાયેલ વેરાન વચ્ચેનાં આ એકનાં એક બાગમાં પરિભ્રમણ કરતાં તેમાં મારા જીવનનું પ્રતિબિંબ મને દેખાવા લાગ્યું. આખું ચે જીવન મારી આંખ સામે આવી બિલું. ત્રણેક દાયકા પહેલાં પીંપળગામમાં ભિક્ષા માગીને અભ્યાસ કરતો એક ગરીબ વિદ્યાર્થી એક ધ્યેયવાદી શિક્ષક પેટે પાઠા બાંધીને મદદ કરવાથી કોલેજમાં નરહને ઝળકી જનાર હોશિયાર રોકાલર—ધંધામાં ધીમે ધીમે છેક ઉપરની પાયરીએ જત્ર પહોંચનાર ચતુર વકીલ—

દેશભક્તોનાં મુકદ્દમાઓ બહાદુરીપૂર્વક લડીને આખા દેશમાં કીર્તિ મેળવનાર પ્રસિદ્ધ પુરુષ—આજે પોતાના સંબાવણથી આખા ચે વકીલ મંડળને મંત્રમુગ્ધ કરનાર વક્તા—આવતી કાલનો લોકપ્રધાન...

આ ચિત્રમાળા તરત જ તૂટી. મારે જોઈતું હતું તેવડું સુંદર ફૂલ મળ્યું. મેં ધીમે રહીને તે તોડી લીધું. બિગતા સૂર્ય કરતાં ચે મારા હાથમાં સુંદર દેખાનારું તે ફૂલ જાણે કે દુનિયાની અધી ચે વસ્તુ—ઓનો તિરસ્કાર કરતું હતું, બાગની પેલી બાજુ ફેલાયેલ ઉજ્જડ વેરાનને હસતું હતું—તારું જીવન તો તુચ્છ છે એમ કહીને તેને ચીડવતું હતું.

માલતી મારા પ્યાલામાં ચા રેડતી વખતે મારું બધું ધ્યાન તેનાં બૂલતા અંબોડા ઉપર શોભતા તે ગુલાબના ફૂલ પર ચોંટી રહ્યું હતું. અને તે પ્યાલામાં ચા રેડીને તે મારી સામે બેઠી ત્યારે મેં તેને કહ્યું, ‘રાજકારણમાં પુરુષો કરતાં સ્ત્રીઓ જ વધારે સફળ થાય એમ મને લાગે છે! છેવટ ગૃહમંત્રીનું કાર્ય તો સ્ત્રીઓ પાસે જ હોવું જોઈએ! જે દિવસે એકાદ બિલમાં સભાસદોનો વધુ વિરોધ થવાનો સંભવ હોય તે દિવસે ગૃહમંત્રીએ જરા વધુ શણગાર સજીને આવવું એટલે બધા સભાસદો તેનાં મોઢા સામે જ જોઈ રહેશે અને તેને જોઈશે તે કાયદા હા, હાં. કહીને મંજૂર કરાવતા આવડશે!’

મારી આ મશ્કરીની બરોબર તપાસ કરવા માલતીએ તીવ્ર દ્રષ્ટિએ મારી તરફ જોયું. તેનાં હોઠ ઉઘડ્યા પણ ખરા. એવામાં ટપાલ આવી. હું ભડોભડ પત્રો ફેડીને વાંચવા લાગ્યો. ત્રણ ચાર પત્રો વંચાયા ત્યાં તો માલતી બોલી, ‘ચા તો દંડી પડવા લાગી!’

હું ચાના ઘૂંટડા ભરવા લાગ્યો. માલતી હસતી હસતી બોલી, ‘હું ગૃહમંત્રી થાકે તો પહેલો કાયદો કયો કરીશ એ ખબર છે?’

‘કયો?’

‘સવારે ચાના સમયે કોઈના ઘેર ટપાલ ન આવે એ!’

તેનો કશો જવાબ ન આપતા મેં આવેલા પત્રોમાંથી ઉપરનો એક પત્ર ફેણ્યો. તે એક વખત વાંચીને ફરી પાછો વાંચ્યો. તે પત્રથી મને થએલો આનંદ મારા મોં પર પ્રતિબિંબિત થએલો હોવો જોઈએ ! સારી અગાઉની ઠંડી થઇ ગએલી આ બાજુ પર લલને ખીજ કપમાં કીટલીમાંથી ગરમ ગરમ આ રેડતી માલતી બોલી, “કંઈક પણ સારી વાત દેખાય છે, પરોઢતું સ્વપ્ન સાચું પડ્યું હાગે છે કે શું ?”

‘એ સ્વપ્ન કરતાં ચે આ વાત તો વધુ સુંદર છે !’ તાથમાંનો પત્ર તેને આપતા મેં જવાબ આપ્યો.

પત્ર ઉપર ઉતાવળથી નજર ફેરવીને તેણે તે મારી પાસે ફેંકી દીધા.

જે પીપળગામમાં મેં બિદ્યા માગીને વિદ્યા મેળવી ત્યાં ગાંધીજીનાં અર્ધ પૂતળાનું અનાવરણ કરવા માટે હું જવાનો એ કલ્પનાથી મારું મન પ્રકુલ્લિત થયું હતું. પણ મારો એ આનંદ માલતી પાસે શી રીતે વ્યક્ત કરવો એ અને કેમે ક્યું ન સમજાયું. માણસ ગમે તેટલો મહાન થાય તો પણ પોતાની અભણ માતા સાટેનો તેનાં ચંતનો ભક્તિભાવ ઓછો થતો નથી. એવું જ કાંઈક મને પીપળગામ માટે લાગતું હતું. ગમે તેમ તો પણ તે મારું ગામ હતું. અને પિયર ગમે તેવું ગરીબ હોય તો પણ વૃદ્ધ થયેલી વહુને પણ તેના માટે અભિમાન રહે છે જ !

ગરમ ગરમ ચાનો ઘૂંટડો ભરતાં મેં માલતીને કહ્યું, ‘આવતા રવિવારે જ આ સમારંભ છે ! તું મારી સાથે આવીશ ને ?’

‘રવિવારે તો’ ‘ફળવધુ’માં હું જવાની છું.’ તેણે ટાટે કાઢે જવાબ દીધો.

એવામાં નાનકડી પુષ્પા અંદર આવી. તે બંને હાથ નચાવતી બોલી, ‘બાપુ, હું તમારી સાથે આવવાની !’

પાંચ વરસની પુષ્પાને બહારગામ સાથે લઈ જવી કંઈ સહેલી નહોતી. પણ બાળક અને સ્ત્રી-હંડે આગળ નમતું ન મૂકનાર સંસારનો કાષ્ઠપણ

પુરુષ દુનિયાભરમાં પણ મળવો મુશ્કેલ છે ! જે હશે તેને બિચારાને તરત જ સંન્યાસ લેવો પડે ! રમકડાંથી બાળકોનાં અને દાગીનાથી સ્ત્રીઓનાં મોં બંધ કરી શકાય છે. પુષ્પા ઉપર પણ આ જ સનાતન સૂત્રનો પ્રયોગ અજમાવ્યો, તેની પાસે નવા નવા રમકડાંનો મોટો સંગ્રહ હતો. ફક્ત તેમાં પિસ્તોલ નહોતી. પીપળગામથી તે લાવવાનું કબૂલ કરતાં તે રાજી રાજી થઈને બોલી, ‘બાપુ, આપણા બાગમાં કળીઓનાં ફૂલ શી રીતે થાય છે હે ? રાત્રે ભગવાન ધીમેથી આવે છે અને આપણે જે રીતે રચરતાં ફૂલ ફુલાવીએ છીએ તેમ તે—’

‘ગાંડી રે ગાંડી !’ એમ કહેતા તો તેણે પોતાનું નાનકડું માથું મારા બોળામાં જપાવી દીધું. બહુ કે માણસનો પગરવ થતા જ ઝટપટ ઝાડપર ચડીને પાંદડામાં જપાઈ જતારી ગિસકોલી ! ‘ભગવાન કળીઓ શી રીતે ખીલે છે તે તને ખતાવું છું’ હં ! એમ કહેનાં જ એકાદ સસલાતું બચ્ચું દર-માંથી પોતાનું નાજુક ડોકું બહાર કાઢીને ટચમચ આંખોથી જુએ તે પ્રમાણે તે મારી સામે જોવા લાગી. મેં તેને ગલાપચી કરતાં કહ્યું. ‘ભગવાન રોજ રાતે બિંદી પગલે આવે છે અને કળીએ કળીએ એવી તો ગલીપચી કરે છે !’ મારી ગલીપચીથી હસી હસીને તે થાકી ગઈ. એકદમ મારા બોળામાંથી બિડીને તે બારી પાસે જઈને બેઠી રહી. તરત જ પાછળ ફરી તે બોલી, ‘બાપુ, ભગવાનને જે જોઈએ તે કસતા આવડે ને !’

‘હા.’ મેં જવાબ આપ્યો.

‘તો આપણા આ બાગ જેવા ફૂલો પેલી બાજુનાં વેરાનમાં કેમ નથી થતાં ? તે જમીન ભગવાનને નહીં ગમતી હોય ?’

મેં તેની પાસે જઈને બારીમાંથી બહાર જોવાનો ઢોંગ કર્યો. બંગલા સામે મારો બાગ હસતો હતો. પણ તેની બંને બાજુ ઉજ્જડ વેરાન પથરાયું હતું એ મૂંગી થરતી....

હું ગૂંચવાયો. પુષ્પાને શી રીતે સમજાવવી તેનાં વિચારમાં હું પડ્યો.

રવિવારે સવારની પાંચની ગાડીમાં નીકળીને આડે પીંપળગામ પહોંચ્યું અને ત્યાંનો ગંધો કાર્યક્રમ ઉદ્ઘોષિત રાત્રે સાડાઆઠની ગાડીમાં ઘેર પહોંચી આવવા નીકળ્યું એમ મેં ટૂંકાવ્યું હતું. સવારમાં ઘેરથી નીકળતી વખતે માલતીએ પુખ્તાની પિસ્તોલની મને યાદ દેવડાવી દીધી. પણ ગાડીમાં એકા પછી તે પિસ્તોલ, મોટરમાં એસતા એસતા ‘મહુ મહેનત કરતા નહીં હો!’ હમણાં પહેલાનાં જેવું તમારું સ્વાસ્થ્ય રહ્યું નથી!’ એવું માલતીએ ખૂબ પ્રેમપૂર્વક કહેલું એ વાક્ય, સમય પસાર થાય એ માટે સાથે લીધેલી એક અંગ્રેજી નવલકથા એ ‘મહુ’ હું બંધી ગયો. મારું મન આજ પીંપળગામમાં થનારા વિવિધ કાર્યક્રમ અને મારા ત્યાંનાં સ્વાગતનાં સ્વપ્નો જોવામાં લીન થઈ ગયું.

આજ હું ત્યાંનાં નગરશેઠને ત્યાં ઊતરીશ—કહે છે કે તે કરંડપતિ છે ! અગાઉ-ગાંધીજી જ્યાં ઊતરી હતા તે જ જંગલમાં મારા માટે સગવડ કરી છે. એ શેઠનાં તેજનાં કારખાનાનાં મેદાનમાં મારા હાથથી રાષ્ટ્રધ્વજ ફરકાવવાનો સમારંભ થવાનો છે. તે વખતે ત્યાં કામ કરનારી સ્ત્રીઓને શો ઉપદેશ આપીશ વાર ? ‘જેનાં હાથમાં પારણાની દોરી તે જ દેશનાં ઉદ્ધારક !’ અરે ! સાથ નાં વાળ નેટલા છાકરાનાં લંગરથી ત્રાસી ગયેલી તે સ્ત્રીઓ પર આવા ભાષણથી ઊંડું ઊંડું જ પરિણામ આવશે ! હા, મારું વાક્ય તો આ થશે—તદ્વત સરળ—‘આ રાષ્ટ્રધ્વજમાં જેવા ત્રણ રંગ છે તેવું સ્ત્રીનું જીવન પણ ત્રિવિધ છે. કન્યા, પત્ની અને માતા એ ત્રણે સગાઈથી તે...’ પણ અજ્ઞાન સ્ત્રીઓને આ ‘મહુ’ સમજશે કે ? ભગવાન જાણે ! બીજું ગમે તે તે વખતે યોગીને પ્રસંગ પતાવી દઈશ. મારું મુખ્ય ભાષણ તો ગાંધીજીનાં પૂતળાનાં ઉદ્ઘાટન વખતે થવાનું છે. તે દક્ત પ્રભાવશાળી થવું જોઈએ. તાગીઓનો વરસાદ-પડે એવું કંઈક ભવ્ય, ઉચ્ચ અને ઉદાત્ત ત્યાં યોજાવું જોઈએ. ‘ગાંધીજીનો સંદેશ’ એ જ મારા વ્યાખ્યાનનો વિષય રાખીશ એટલે ‘મહુ’ ફીક થશે.

મારા બાળપણમાં પીંપળગામની વસ્તી પંદરેક હજારની હતી ! કહે છે કે આજે તે સાઠ સિત્તેર હજાર મુઠી પહોંચી છે ! ગામમાં એ ત્રણ કારખાના શરૂ થયા છે, મુખ્ય રસ્તા ડામરી થયા છે, સુગંધ-પૂતો જેવી સુસજ્જ સુંદર હોટલો ત્યાં દેખાવા લાગી છે. દર એ વરસે સિતેમાનું એક નવું થિયેટર થાય છે.

અરે ! આજ સાંજે વ્યાખ્યાન પૂરું થયા પછી કાંઈ એક નવા થિયેટરનાં પહેલા ચિત્રનું ઉદ્ઘાટન કરવા પણ મારે જવાનું છે ! એ સિવાય મારી શાળા તરફથી મારો સત્કાર થવાનો છે. ‘આત્મિક સભા’એ પણ આમંત્રણ આપેલું છે, નગર વાચનાલયે ભાષણ કરવાની સગવડ નહેવા છતાં મુલાકાત આપવા આમંત્રણ કર્યું છે...

માલતીએ પોતાનાં આ માનસન્માન જોવા, પોતાનો આનંદ એવડો કરવા પોતાની સાથે હોંશથી આવવું જોઈતું હતું, પણ માણસને વ્યવહાર સમજાયો એટલે કંઈ બીજાનાં મન સમજાય જ એવું નથી. માલતી ગમેતેમ તો એ એક ગામડિયાની છોકરી ! કાર્યરત પતિની કિંમત તેને ક્યાંથી-નદન ભાવના શૂન્ય છે એ તો ! નહીં તો જો પીંપળગામમાંથી મેં બિહારા માગીને વિદ્યા મેળવી તે મોટું સુધરેલું શહેર થઈને આજ મારા પર પુષ્પદ્રષ્ટિ કરવા માટે તૈયાર થયું હોવા છતાં આ સંધિ જોવાની તેને જરાયે ઇચ્છા ન થાય ? ફેવી વિચિત્ર આ વાત છે !

સાંજે હું નગરશેઠની સાથે તેની મોટરમાં સમારથાને આવ્યો ત્યારે ત્યાંનો ભભકો અને ગડી બેઠેને મારા મનમાં બાણે કે દિવાળી જ પ્રવેશી. મારા શરીરનાં રોમેરોમમાંથી એક એક આકાશદીપ હસતો હતો. સમુદ્રમાં તરતા તરતા ખૂબ આદ્યે ગયા પછી જ્યાં જુઓ ત્યાં પાણી જ પાણી દેખાય છે ને ? વ્યાસ પોદ ઉપરથી મેં ચારે બાજુ જોયું ત્યારે મને તેવો જ ભાસ થયો. જ્યાં જોઉં ત્યાં માણસો જ માણસો દેખાતા હતા. નાના મોટા, સ્ત્રી પુરુષ, ગરીબ-શ્રીમંત આ બધાનો શંભુમેળો મને ખૂબ મનોહર લાગતો હતો. સભા શાની ?

મેટો મેજો જ ભરાયો હતો એ તો ! જે ભગવાન માટે આ મેજો હતો તે હું હતો. અધા લોકો મને જોવા આવ્યા છે, મારું ભાષણ સાંભળવા આવ્યા છે એ કલ્પનાથી હું ફૂલી ગયો. અવકાશમાં સ્વચ્છંદે વિહરનાર પક્ષીનો મારા મનને તે વખતે પાશ લાગ્યો હશે !

સભાનાં મંત્રી સભાને મારી ઓળખાણ કરાવતા હતા. મારી શરૂઆતની ગરીબી, મારી વિદ્વતા, મારી દેશભક્તિ, મારું વક્તૃત્વ—એ અધા વર્ણન વખતે તાળીઓ પડતી હતી. ગાંધીજીની જેમ મારું નામ પણ આપુ છે તેનો પણ તેણે ઉલ્લેખ કર્યો

મારું મન અભિમાનથી સવારથી અત્યારસુધીની અધી ઘટનાઓ યાદ કરવા લાગ્યું. ‘હવે આજથી તમારું રાત્રી થવાનું છે, અધી સત્તા ખેડૂતો અને કામદારોનાં હાથમાં જ આવવાની છે. એનાં માટે જ અમે દોડાદોડ કરીએ છીએ.’ એવા શબ્દો મારા મોંમાંથી બહાર પડતાંની સાથે જ તેલનાં કારખાના-માંનાં દાર્ડિયાઓએ કેવા ઉત્સાહથી તાળીઓ પાડી હતી ! બ્રાહ્મણ સભામાં મેં માનવત્રોત્તરીકાર કર્યો ત્યારે પણ તેવો જ આવકાર મળેલો હતો. નગર-વાચનાક્ષયમાં ‘શ્રી મેન ઇન ન્યુ સુટ્સ’ નામનું પ્રીન્ટલીનું પુસ્તક તમારી પાસે છે ?’ એવું મેં પૂછ્યું ત્યારે મારી વિદ્વતા માટે લોકોને કેવું કૌતક થયું હતું ! નિશાળનાં સમારંભમાં ‘અહીં કોલસાનાં હીરા થાય છે એવો મારો અનભવ છે’ એ શબ્દો તો મેં ફક્ત ઉચ્ચારેલા જ ! બે ત્રણ મિનિટ સુધી તો તાળીઓનો ગડગડાટ સાંભળના મારે બિભૃં જ રહેવું પડેલું !

સરત પહેલાં ઘોઘાઓને દારૂ પીવડાવે છે ને ? ભાષણ માટે બાબા થતા અગાઉ હું પણ આ યાદથી મારો આત્મવિશ્વાસ જગાડતો હતો. પણ એકાદ ટાંકણી થોંચવાથી કૂટબોલમાંની અધી હવા જેમ નાશ પામે છે તેમ સવારની એક યાદથી મારું દિલ થીડ ગયું. મને કોલેજમાં જવા માટે મદદ કરનાર શિક્ષક કેટલાય વરસોથી મૃત્યુ પામ્યા હતા. નિશાળમાં આ પીતી વખતે તેમનાં કુટુંબમાં કોણ

કોણ છે તેની મેં તપાસ કરી. એક વૃદ્ધ પત્ની સિવાય તેમનાં કુટુંબનાં બીજા કોઈ પણ માણસ હયાત નથી અને તે ગિયારી સાઠી વટાવી ચૂકેલી વૃદ્ધા રસોઈ કરીને પોતાનું પેટ ભરે છે એવું મેં સાંભળ્યું ત્યારે હોઠે અડાડેલા પ્યાલામાંનો આ મને ખૂબ કડવો લાગ્યો. એ જ યાદથી મારું મન ફરી પાછું બેચેન બની ગયું. સભા પૂરી થવા પછી તે બાદને મળવા જવું, તેમને કંઈક પણ મદદ કરવી એવું મેં નક્કી કર્યું ત્યારે કોઈક વ્યાખ્યાનનાં નોટલો મને સંતોષ થયો.

ધીમે ધીમે મારા વ્યાખ્યાનનો રંગ ચડ્યો. ત્યાગ, સેવા અને માણસાઈ એ ગાંધીજીની શિષ્યામણનાં મુખ્ય અંગો છે એવું કહીને તેમનાં જીવનનાં કેટલાયે હૃદયસ્પર્શી પ્રસંગો હું રસભરી રીતે અધા શ્રોતાઓને કરેતો હતો. એકાદ ગીતનો રંગ જામે તેવું મારું વ્યાખ્યાન વધતું જ ગયું. હું ભાષણ કરીને નીચે ખેડો ત્યારે શ્રોતાઓનાં મુખભાવ બેઠન મેં સંતોષનો ઉદ્ગાર કાઢ્યો.

મારા પર ઉપકાર કરનારા શિક્ષકપત્ની ક્યાં રહે છે એની કોઈની પાસેથી પણ ખાતરી કરવા હું આમતેજ જોવા લાગ્યો. એવામાં નગરશેઠ બોલ્યા, ‘સાહેબ, ત્યાં થિયેટરમાં અધા આપની રાહ જોઈ રહ્યા છે.’ એ હિંદુવાદનની ક્રિયા કરીને જ મારા શિક્ષકનાં પત્ની પાસે જઈશ એવો વિચાર કરીને હું ગાડીમાં બેઠો. બાળપણમાં જે નાટકશાળામાં પિટકલાસમાં બેસીને બે આનામાં ‘ભાઈબંધી’ અને ‘સંત તુકારામ’ એ નાટકો મેં જોયા હતા તે જ આ થિયેટર હતું તે નગરશેઠની માલિકીનું જ હતું. વચ્ચે તેમાં તમાશા પણ થતા હતા, હવે સમય પ્રમાણે તેનું ભવ્ય ચિત્રપટગૃહમાં રૂપાંતર થયું હતું. ગાડી થિયેટર પાસે આવી ત્યારે રસ્તાની બન્ને બાજુ મેં સદબ જ જોયું. મારા બાળપણનાં વખતની જેમ હજુ પણ ત્યાં વેશ્યાની જ વસતી હતી. પાનથી હોઠ રંગીને, કૃત્રિમતાને લીધે વિચિત્ર દેખાતા નખરા કરીને અને શરીર વેચવા બેઠેલી એ દુર્દેવી સ્ત્રીઓ..

થિયેટ્રમાં હું બોલવા બિલો થયો ત્યારે પણ તે કમકમાટી ભયુ દશ્ય મારા મનનાં અંદરનાં ભાગમાં ક્યાંક પણ ખૂંચતું હતું જ.

ચિત્રમાં શરૂઆતથી જ મીઠા ગીતો, મરત નૃત્યો અને શૃંગારિક હાવભાવની રેલ છેલ્લે હતી. દિવસ-ભરતું થાકેલું શરીર હોવાને લીધે હોય કે મનુષ્યની સુપ્ત કામુક્તા જગાડનારા તે ચિત્રનાં દશ્યો હોય, એમદમ માલતીની મૂર્તિ મારી આંખો સામે બિભી રહી. ઘેર જવાને મારું મન તત્પર થયું.

ચિત્રનાં ખલનાયકે નાયક ઉપર ગોળી મારવા પિસ્તોલ કાઢેલી જોતાં જ મને પુષ્પાની પિસ્તોલ યાદ આવી. નગરશેઠ ચિત્રમાં એકરૂપ થઈ ગયા હતા તેમની સમાધિનો ભંગ કરાવીને મેં કહ્યું, 'નાના બાળકોની રમવાની એક પિસ્તોલ મારે લેવી છે !'

'હજુ એક સંસ્થાની - મુલાકાત લેવાની છે ! પતિત સ્ત્રીઓ માટે એક આશ્રમ અમે અહીં હમણાં જ શરૂ કર્યો છે !'

પુષ્પાની પિસ્તોલ લેવામાં બજારમાં ઘણો વખત લાગ્યો. નગરશેઠ પણ એકસરખી આશ્રમ તરફ જવાની ઉતાવળ કરતા હતા; છેવટે પિસ્તોલ મળી અને અમારી ગાડી આશ્રમ તરફ વળી.

આશ્રમનાં મંત્રીનાં મોઢેથી ત્યાંની એક બે કમન-સીળ સ્ત્રીઓની હકીકત સાંભળીને મારું મન ફરી બેચેન થયું. સુપ્ત જવાલામુખી પર્વત પર શાંતિથી ચરનારા ઘેટાંનાં ટોળાંની જેમ પણ સમાજમાંનાં મારા જેવા સુખી માણસનું જીવન બધાનું નથી એવો વિચાર મારા મનમાં આવી ગયો.

એટલામાં શરબત લાઇને આશરે વીસ વરસની એક યુવતી અંદર આવી. શરબતનાં ત્રણ પ્યાલા અમારા ત્રણે સામે મૂકતી વખતે પળભર તેણે ઊંચું મોં કરી જોયું. તેની દષ્ટિમાં કંઈક પણ અતૂંપિ હતી, આર્તતા હતી. કાળા ધનપૌર આકાશમાં એકાએક વીજળી ચમકી ઊઠે તેવી તેની તે દષ્ટિ લાગી. પ્યાલા અમારી આગળ મૂકીને તે ચાલી ગઈ.

શરબત પીતા પીતા તેની હકીકત હું સાંભળવા લાગ્યો. તે એક ભિખારીની છોકરી હતી; પણ છોકરીને નાનપણથી જ નાચવા ફૂલવાની ભયંકર કુટેવ હતી !

મારા મનમાં એકદમ આવ્યું... માલતી પણ છેક આવી જ હતી. માલતી અને આ યુવતી— બળતી દિવાસળી ઉપર પગ ધસીને આપણે તે એકલવી નાખીએ છીએ ને ? તેવી આ વિચિત્ર સ્મૃતિ દાખીને મેં છોડી દીધી.

મંત્રી કહેતા હતા—'આ છોકરીનું નામ તારા. એને નાનપણથી જ નાટક ખૂબ ગમતા. નિશાળનાં સમારંભોમાં પણ તે સંવાદ વગેરે ખૂબ હસાપૂર્વક ભજવતી. થોડી મોટી થયા પછી તેને ચિત્રો જોવાનું ઘેલું લાગ્યું. તે જોવા, તેમાંનાં ગીતો ગણગણવા, તેમાંનો અભિનય કરી બતાવવો એ સિવાય બીજું કંઈ તેને ગમતું જ નહીં ! તેની આ ખૂબ ઘેલછા જોઈને તે ચૌદ વર્ષની થતાં જ તેના બાપે એક ગામડાનાં ભિક્ષુક સાથે તેનાં લગ્ન કરી નાખ્યા. તેનો પતિ કદરૂપો હતો, સાસુ કળત હતી. આનું થવાનું હતું તે જ પરિણામ થયું. તારા એક દિવસ રાત્રે પોતાનાં પતિનું ઘર છોડીને નાસી ગઈ. મુંઝ-છત્તી કાષ્ટક ક્રીડમકંપનીમાં તેને નોકરી મળી જશે એવી તેને ખાતરી હતી. છેવટે તેને નોકરી તો મળી, પણ તેનાં માટે તેને મોટી કિંમત ચૂકવવી પડી. ઇચ્છા નહોતી છતાં પોતાનું આરિગ્ય તે ગુમાવી બેઠી. આ ધંધામાં આજ નહીં તો કાલ પણ પોતે આગળ આવશે અને આજ જેની પોતે પ્રુશામન કરે છે તેમને ઠોકરે મારી પોતે સ્વતંત્ર અને સન્માન્ય જીવન ગાળશે એવું તેને રહી રહીને લાગતું પણ માણસનાં બધા જ સ્વપ્ના ક્યાં ખરા પડે છે ? ફક્ત એકરૂટામાં કામ કરવામાં જ તેનાં દિવસો ગયા. પોતાની સ્થિતિની જાણ થતાં જ તે રડી પડી. પણ તરત જ તેનું માતૃત્વ જાગૃત થયું. સમાજની નિંદાની પરવા ન કરતાં પોતાનું બાળક મોટું કરવાનું તેણે નક્કી કર્યું. પણ તે જોનાં સકંજભાં સપડાઈ હતી તે પાપીને આ પસંદ ન પડ્યું. તે બાળક કાષ્ટક શ્રીમં-

તને ત્યાં મૂકવું છે એમ સમજાવી તે લઈ ગયો. ફરી તેનાં દર્શન પણ તેને ન થયા. એ રાક્ષસે બાળકને મારી તો નહીં નાખ્યું હોય એવી ખરાબ શંકાથી તારા અસ્વસ્થ થતી ગઈ. છેવટે તેમનામાંનાં એકે 'તારું બાળક આશ્રમમાં છે' એવું તેને કહ્યું. હવે તેને બાળકની જ ધૂન લાગી. કેમકે આશ્રમમાં તે પોતાને દેખાશે, પોતે તેને તરત જ ઓળખશે એવી ગાંડી કલ્પનાથી તે ગામેગામ ભટકવા લાગી. આઠ દશ દિવસ પહેલાં તે અહીં આવી. તેનાં બાળકની શોધ કરવાનું 'મેં' વ્યવન દીધું તેથી તે અહીં રહી છે. પણ—'

પુખ્ત મોટે વેચાતી લીધેલી ખીસામાંની પિસ્તોલ સાથે મારા હાથની એક સરખી રમત ચાલતી હતી. હવે તે મેં જરા ગળવા બહાર કાઢી. તે જોઈને મંત્રી બોલ્યા, 'તમારા ઘેર નાનું બાળક હોય એમ લાગે છે !'

મેં હકારમાં ડોકું હલાવ્યું અને કહ્યું. 'પાંચ વરસની મારે છોકરી છે.'

તે અચકાતા અચકાતા બોલ્યા, 'આ કમનસીબ છોકરીને તમે આશ્રય આપશો તો...નાના બાળકના સહવાસમાં તેનું મન ઠેકાણે આવશે, તેનાં હૃદયને જામ—'

મેં સામેની ઘડિયાળ તરફ જોયું અને જલદી જલદી ઊભો થતો બોલ્યો, 'ગાડીનો સમય થવા આવ્યો, આ તારાબાઈની બાળતમાં જલદી કંઈક પણ...'

પણ આ શબ્દ ઉચ્ચારતી વખતે હું તદ્દન ખોટું બોલું છું એની મને ખબર હતી. એમ જોવા જઈ તો એક માણસને પોષવાનું મને જરાયે મુશ્કેલ નહોતું; પણ તારા જેવી યુવતીને સહી લેવા જેટલી સહૃદયતા માલતીમાં ક્યાં હતી? પત્નીને શંકા આવે એવી એક પણ વાત આખા જીવનમાં મારા હાથે થવા પામી નહોતી.

ગાડી દોડતી હતી. ખીજા વર્ગની ગાદી પર હું પડ્યો હતો. દંડી પવનની લહેરો શરીરને આનંદ

આપતી હતી. પણ કેમે ફરી મને જીંધ ન આવી. તારાની કરુણ મુદ્રા એક સરખી મારી બાળ જીભી રહેતી હતી. તે પોતાની આર્ત, અતૃપ્ત નજરે મને જોઈ રહી છે એવું રહી રહીને પણ મને લાગતું હતું. ગાડીમાંનાં ત્રણ સાડાત્રણ કલાક આરોપીનાં પિંજરામાં ઊભેલા જેવા ખૂબ અસ્વસ્થપણે મેં કાઢ્યા.

x x x

ઘેર ગયા પછી માલતીના મીઠા સહવાસમાં તારાને હું જુલી જઈશ એવી મારી કલ્પના હતી. પણ સૂતેલી પુખ્તપાના ઓસીકે પિસ્તોલ મૂકવા માટે હું ગયો ત્યાં તેનાં ગાલ પર રેલાયેલા આંસુ મને દેખાયા. તેની આંખો પણ રહી રહીને સૂકી ગઈ હતી. બાની સાથે 'કુળવધુ' જોવા જવાની તેણે હાં પકડી હતી. પણ માલતી તેને ઘેર જ મૂકી ગઈ. બા નાટકમાંથી પાછી-આવે ત્યાં સુધી છોકરી રડતી રહી અને માર ખાઈને સૂઈ ગઈ.

હું તારાને જૂલો જોતો હતો, પણ હવે મને તેની જીવનકથા વધુ તીવ્રતાથી યાદ આવી. સમાજની દૃષ્ટિએ કલંકિત થયેલ તેનાં માતૃત્વમાંની એ ઉત્કટતા—

મારા મનમાં થયું—માવનાની બહેરાશ એ મનને મહારોગ છે, એ જ્યાં સુધી જગતને નહીં સમજાય ત્યાં સુધી તે સુખી નહીં જ થાય.

પથારી પર જઈને પડ્યો ત્યાં સુધી માલતી સાથે હું એક શબ્દ પણ બોલ્યો નહીં. મારા ગુસ્સાનો પારો ઊતરે તેથી તે મારી પાસે આવી ને બેઠી. પોતાનાં બધા નાનુક હથિયારોને તેણે હમેશ માફક કુશળતાથી ઉપયોગ કર્યો. પણ આજ મારા પર તેનું કશું પરિણામ ન આવ્યું. આંધળાને એકાએક દૃષ્ટિ મળે અને અગાઉ કલ્પનામાં જોયેલ આખી દુનિયા કેવી કદરૂપી છે એની જાણ થતાં જ તે સંતાપી જાય છે તેવી જ કંઈક મારા મનની સ્થિતિ થઈ હતી.

ઘણા વખત પછી મને જીંધ આવી. પણ જીંધમાં જે એક સરખા ચિત્રવિચિત્ર સ્વપ્નો આવવા

શરૂ થયા. સ્વપ્નોને લીધે ચારપાંચ વખત તો હું ચમકીને જાગી ગયો. એક સ્વપ્નમાં—મેં જેનું ઉદ્ધારન ક્યું તે ગાંધીજીનું પૂતળું મોટેથી હસવા લાગ્યું. હસતાં હસતાં જ તેનું રૂપ બદલાયું. મારા પર ઉપકાર કરનાર શિક્ષક જેવા તે દેખાવા લાગ્યા. પાછળથી આવેલી એક ડોશી તેમનાં ગળામાં હારી પહેરાવવા આગળ આવી, પણ તેનાં ચરચર કંપના હાથમાં તો કંઈ દેખાતું જ નહોતું. તે પેલા પૂતળા સામે હાથ જોડી બિભી રહી અને ખોલી, ‘ભગવાન, હું કૂલ ક્યાંથી લાવું? કોઈ મારું પેટ ચીરે તો અંદરનાં આ તરવરાટ કરતા આંતરડા હું ખુશીથી તમારા ગળામાં પહેરાવું.’ બીજા સ્વપ્નમાં—તારા જેવા ચહેરાવાળા એક રખડેલ છોકરાએ પુખ્તાનાં હાથમાંથી પિસ્તોલ ખૂંચવી લઇને તેના પર ગોળીઓ છોડવી શરૂ કરી. ત્રીજામાં પેલા થિયેટર પાસેની વેશ્યાએ અમારી મોટર અટકાવી રાખી અને નગરશેઠો ને આરો હાથ પકડીને ‘તમે...તમે... ...અમારું સત્યાનાશ વાળ્યું’ કહેતી મોટા અવાજે રડવા લાગી. ચોથામાં એક મોટું કારખાતું મને દેખાયું. બંગાળનાં દુકાળમાં ભૂખથી મરેલા માણસોનાં શબો ભડોભડ તે કારખાનામાં લાવવામાં આવતા હતા અને ત્યાં તેમનાં હાડકાનું તેલ કાઢવામાં આવતું હતું! પાંચમાંમાં—

આ બધા કરતાં મને પરોક્ષિયે આવેલ સ્વપ્ન ખૂબ વિચિત્ર હતું. માલતી રીસાઈ હતી, તેને મનાવવા માટે એક સુંદર અતરની બાટલી મેં તેના નાક પાસે ધરી અને તેને કહ્યું. ‘આ જોયું કે હું તારા માટે શું લાવ્યો છું?’ તે ખડખડાટ હસી, એવામાં કોઈ એક સંશોધક ત્યાં આવ્યો. પેલા અતરનું પૃથક્કરણ કરવાની તેણે શરૂઆત કરી, અતરનાં ટીપેટીપામાંથી લોહીની ધાર થવા લાગી. તેનાં તરફ શાંતિથી આંગળી બતાવી તે શાસ્ત્રજ્ઞ કહેતો હતો, ‘આ ત્યાગી માણસનું લોહી, આ સત્ત્વનનું, આ ગરીબનું, આ અભાગીનું, આ નિરપરાધીનું લોહી—’

આ સ્વપ્નથી મારી જિંદગી ક્યાંની ક્યાં છીડી

ગઈ. હું બેબાકળો બની બિટ્યો અને બંગલાની બહાર આવીને બાગનાં ખૂણામાંનાં બોટલા ઉપર જઈને બેઠો.

મેંચૂરણું થવા આવ્યું હતું. એ મોઢક સંધિપ્રકાશમાં બાગનું સૌંદર્ય ખૂબ ચોખ્ખું દેખાવા લાગ્યું. મારા બાગની તુલના મેં ઘણી થેવાર મારા પોતાનાં જીવન સાથે કરી હતી. પણ હવે મને થવા લાગ્યું, આપણું જીવન આ બાગ જેવું નથી, એ તો પેલી તરફના વેરાન જવું છે. માનવધરતીમાં પણ સુગંધી ફૂલો કંઈ આપોઆપ ખીલતા નથી; તે માટે ખૂબખૂબ મહેનત કરવી પડે છે.

બાગની ઠંડકને લીધે મારી આંખ કાને ખમર ક્યાં મુઘી મળી ગઈ! મેં જ્યારે આંખો ઉઘાડી ત્યારે માલતી હાથમાં એક મોટું ગુલાબનું ફૂલ લઈને તે વડે મારા ગાલ પર ગત્તીપટ્ટી કરે છે એવું મને દેખાવા લાગ્યું. મેં તેના તરફ જોયું ત્યાં તેણે રીસ-ભરી મુદ્રા ધારણ કરી. તેનાં હાથમાંનું ફૂલ લઈને હું તેનાં વાળમાં ખોસું એ તેની ઇચ્છા મેં જાણી. પણ હંમેશા મુજબ આજ મને આ શણગારમાં રસ નહોતો. મેં તેનાં હાથમાંથી તે ફૂલ લીધું અને દૂર ફેંકી દીધું. બાગની પેલી બાગીનાં વેરાનમાં જઈને તે પડ્યું!

એટલામાં પુખ્તા હાથમાં પિસ્તોલ લઈને દોડતી આવી. તેનાં મોઢા પર આનંદ માનો નહોતો. ‘બાપુ, કેવી સરસ આ પિસ્તોલ છે! હું આ પિસ્તોલથી કાને માલવાની છું કયું?’

‘કાને?’

‘આપણા બાગમાં ફૂલ ચોલવા આવે તેને!’

‘મેં હસીને તેને કહ્યું, ‘અંહ, તેમને નહીં મારવાના!’

‘કેમ?’

કાલ સાંજથી મારાં અસ્વસ્થ થયેલાં મનને આજે બધો ભાર હળવો કરી નાખવા હું ખોડી ગયો, ‘ફૂલો ચોરનારા ખરા ચોર નથી હોતા.

સાચા ચોર અમે છીએ. પુષ્પા, તારે અમારા જેવા માણસો પર પિસ્તોલ ચલાવવી જોઈએ. જે ગરીબાઈને લીધે આંધળા બને છે. જે કુદ્ર સુખની લાલસાથી નિષ્ક્રિય બને છે, જે પ્રવાહ સાથે વહે જઈને પણ તરવાનો ઢોંગ કરે છે, જે આંખ હોવા છતાં જોતાં નથી, કાન હોવા છતાં સાંભળતાં નથી, આત્મા હોવા છતાં તેનો વિકાસ કરતાં નથી, એ બધાં ઉપર તારી પેઢીએ પિસ્તોલ ચલાવવી જોઈએ !'

પુષ્પા મારા તરફ તાકી રહી. પોતાના બાપાને ગાંડપણુ તો નથી લાગ્યું ને એવી શંકા તેનાં મનમાં ઘણું કરી આવી હશે. હું તેના તરફ પીઠ કરીને સામે જોવા લાગ્યો. રૂક્ષ, નિસ્તેજ, વેરાન મારી સામે ફેલાયેલું હતું. મેં આંખો અંધ કરી દીધી. પુષ્પાએ પિસ્તોલ ફેડી. ખડક ફેડનારા સુરંગનો ધડ-ધડ અવાજ મને સંભળાતો લાગ્યો.

મૃત્યુ

(પૃથ્વી)

સુણી 'મરણ' શબ્દને વ્યથિત આદ્રં ઉદ્દેગથી,
અકર્મમયતા થકી, જીવન આમ શાને તમે
રહી; પ્રિયતમે ખરે નયન આંસુ સારો વૃથા ?
અને પ્રખર દુઃખથી ઉર અસહ્ય ભારે વહો ?

અહીં મનુજ બાળકો જનમ મૃત્યુના ફેરથી
રહે સતત હિલતા જીવન પંથ ઝોલા પરે.
લઈ જનમ આ જગે પરમ પૂજ્ય ચૈતન્યમાં
થવું લય પછી તહીં, અદ્વર મંત્ર એવો દીસે.

જગે જનમ મૃત્યુને સજન નાશ લીલા મહીં
પ્રકાશિત બને વધુ, જીવન દિવ્ય શક્તિ ગ્રહી.
મહાન જન મૃત્યુથી, અડગ પૌરુષે નિર્ભય-
થઈ પથ ધરે ખરો, જીવન આત્મ કલ્યાણનો.

અજય્ય અનિવાર્ય છે મરણ જિંદગીમાં; વળી
અનુપ યશ આપતું, અધિક મૂલ્ય એના વડે;
થવું મરણને સખે, શરણ પ્રેમ આનંદથી
ખરે મરણ એક સત્ય શિવ સુદરમ સૃષ્ટિમાં-

કપીલરામ ન. અધ્ધયુ

[૧]

પા

રણે જૂઠતી વસંતની એક સવાર હતી. ભિગતા સૂર્યનાં આકરિણી પોતાનો મૂળગત સ્વભાવ ભૂલી ગુલાબી ઠંડી ભરી પવન લહરિયો સાથે બાણે રમતે વળી ગયાં હતાં. મકાનોના મોભ ઉપર રસાણે બેઠેલાં પારેવડાં પણ-ટાઢ ન બિડવાથી જ હશે ખીન્ને નુસ્કા અનભાવવા લાગ્યાં-અંદર અંદર મસ્તી તોફાન આદરી બાણે ગરમાવો પેદા કરવા લાગ્યાં.

આંગણમાં બંધાતાં ઢોરને પણ બકાર રસાણ હોવા છતાંય કોઢ કરતાં વધારે ટાઢ લાગતી હોય એમ દેખાઈ આવતું હતું. છોકરાં હજી ગોઠડિયોમાં જ ગાંસડી બંધાઈ રહ્યાં હતાં. જ્યારે વૃદ્ધ માણસો તાપણી ઉપર છાતીનું લગભગ છજી કરી રહ્યાં હતાં.

ખરાખર આજ વખતે પરચીસેક વર્ષનો એક જીવાન ગળે વીંટેલી પછેડીમાં હાથ સંતાડી ઘેર ઘેર ફરી રહ્યો હતો, કહી રહ્યો હતો; 'ફલાણા કાકા અફીણ આપણે ત્યાં લેવાનું છે હેંડને ઝટ. ઠીકણા ભાઈ! ચાની તપેલી ન ચઢાવતા, મારે ઘેર મૂકાય છે.'

કોઈએ વિવેક ખાતર-અનુષ્ઠા થઈને સવાલ પૂછ્યો: 'કેમ કંઈ છે કે શું મથુર?' તો કોઈએ ભળતી જ વાત કરી 'અમે તો બાણતા-જંતા કે મથુરને ઘેર આજ નામું થાય છે એટલે આ-પાણી ત્યાં જ બિડવાનાં.'

પણ બાણવા છતાંય કોઈએ એમ તો ન જ કહ્યું કે હા ભાઈ, આજ તું છસો સાતસો રૂપિયાની સોનાની રક્ષમ ખરીદે છે; ગામમાં અવ્વલ નંબરનો હસારો બને છે?

પણ એકલું ગામ જ શા માટે આસપાસનાં પેલાં કૂકડા હિણુ ગામ પણ બે દિવસથી બાણતાં હતાં કે મથુર છ-સાત તોફાનો ટૂંપિયો વહોરે છે.

અને કેમ ન બાણે? ખુદ મથુરે જ આ સંબંધી-ઓની સલાહ લઈ-લગભગ દોઢ પીટયો હતો.

પૂછ્યું તો પડે જ ને? આવી ભારે રક્ષમ ખરીદતા પહેલાં સસરાને પૂછ્યું બેઠાં ને! બનેલીની સલાહ પણ લેવી પડે. આ સિવાય માસી, કોઈ

વગેરેને ન પૂછે તો પણ દુઃખ! કેશે: 'હાસ્તો! અમે હવે છોટ પડ્યાં-અમને તે કાણ પૂછતું હશે ભા!'

અલખત, મથુરે વાત તો કાનમાં જ કરી હતી, અને એ લોકોએ પણ ઘરમાં તથા ગામમાં જોને વાત કરી એને કાનમાં જ કરી. આજ રીતે ગામમાં પણ કાનમાં જ વાત થઈ હતી. ને તેથી જ તો મથુર આગળ પણ કોઈએ પેલી છાતી વાત છતી ન કરીને?

મથુરના ઘરની ત્રીસ હાથ લાંબી ચોપાડનાં એક ભાગમાં શેઠનો મૂકામ હતો. ખીન્ને ભાગ ગામ લોકોએ રોકવા માંડ્યો.

મથુરે, વચ્ચે આવેલા તાપણા આગળ ગડાકુ તમાકુનો લાડવો અને પાણી નાખીને તૈયાર કરેલો રૂપેરી હોકો મૂકી જ રાખ્યાં હતાં. અલખત આવનારોમાંના ઘણા ખરા હોકો ગડગડાવતા જ આવતા હતા ને તેથી જ તો મથુરના રૂપેરી હોકાની ઠીક ઠીક વાર સુધી કોઈએ સંભાળ ન કરીને? અલખત તમાકુના લાડવાની તો દરેક હોકાવાળાએ આવતામાં જ ખખર લેવા માંડી હતી, કોઈ કોઈએ તો ચલમ સાથે ખીસું પણ તમાકુથી સ્તો ભરવા માંડ્યું હતું.

પણ ઝાઝા ભાગના માણસો તો કલાક વાર પછી જ આવ્યા. કારણ તો એ લોકમાંના બે-ત્રણ બાણે આપ્યું એ જ સૌને ય હતું. 'આવતો' તો તો મથુરની પાછળ જ પણ મોકું લાવ બે બેઠાં પાણી ભરી આવતો જઈ.' તો કોઈએ હાથવારે હોઈ સાખણ ઉતારવામાં તથા ગોળી અવેરવામાં શું થાઈ રહ્યાની વાત કરી.

ગમે તેમ પણ પાછળથી આવેલા આ માણસો-માંના બેચાર બોલકા જીવાનોએ ચોપાડમાં જરાક ગરમાવો આપ્યો: 'કોઈએ કોઈ ભલા માણસ પાસેથી હોકો જૂઠાવી લીધો તો કોઈએ કોઈની જગ્યા પચાવી પાડી. સુખાએ તો વળી ખુદ મથુરને જ વાતમાં વણ્યો. 'કેમ મથુર! આ ગામ બેસું કરીને કંઈ નવા-નૂની કરે છે કે શું?'

‘આ અફીણ કરશે એ; બીજી શી નવાબૂતી વળી ?’ બીજા એક જુવાને વાતને વધુ ચમકાવવા ટાપસી સાથે સવાલ કર્યો.

‘હા બાઈ હા, પણ આ પાણી કરવાનું વકાંઈ કારણ તો હશે ને !’-

‘રાજી ખુશીનાં વળી.’ મથુરે શરમાળ હાસ્ય કરતાં કહ્યું.

પેલો બીજો જુવાન મથુરની મદદે આવ્યો જાણે: ‘કેમ તારા મનથી કે વિવા-વાજન જેવું હોય તો જ આપણી કરે ?’

વિવાનું નામ સાંભળતાં જ પેલા લખાકાકાના કાન જાણે ખડા થઈ ગયા, બોલી બિહ્યા: ‘વિવા વાજન કરે તો ય શોભતું છે; કેમ મથુર બોલતો નથી ? આ બે છોકરાં એ તો રેખાની વાત છે, બાકી એની ઉમ્મર તો આખી પચ્ચીસની.’

ને પછી તો, પચ્ચીસ વર્ષના મથુરને કાંઈ આવેડે પોતાના વીસ વર્ષના દિકરાસાથે સરખાવ્યો, તો કાંઈ એ બે ઘેરાં બાંધે’ એવી આર્થિક રિથિતિ આગળ ધરી. ન્યારે લખાકાકા તો આદુને બદલે જાણે અફીણ ખાધને મથુર પાછળ પડ્યા હતા. વેંત અધ્ધર થતાં બોલી બિહ્યા: ‘તમે બધા ત્યારે જૂલતાં હશે. મથુરના કુળમાં તો ઠેકથી બે ઘેરાં થતાં આવ્યાં છે. જુવે એના બાપને બે ઘેરાં હતાં ખરું ? ને એના દાદાને ય બે ઘેરાં હતાં, ન માનો તો પૂછો આપણા આ ઘેડમળને...’

એંશી વર્ષના એ જુદાંએ હકારમાં માથું હલાવ્યું, એટલું જ નહિ, ઉપરથી ઉમેયું: ‘ને એના દાદાને વળી ત્રણ થયાંતાં.’

આ સાથે જ પેલી જુવાન ટોળકી રાચી-નાચી બેઠી. ફળી ગાજી બેઠે એટલા મોટા અવાજ સાથે બોલી પડ્યા : ‘બસ ને મથુર ? હવે તો કબૂલ થયું ને ?...થવા દે ત્યારે...વું કે’તો હોય તો અત્યારે—આ બેડી મંડળીએ જ લૂગડાં પેરાવી દઇએ. બોલ ? વિચાર હોય તો ઘરમાં રતનબાબીને ય પૂછી લાવું ?’

આ બધા તો મસ્કરી કરતા હતા, બાકી મથુરને તો સાચેસાચ ડર લાગવા માંડ્યો. ‘આમ કરતાં કરતાં આ બધા ઠોકી બેસાડે કે શું ? બહુ પૂછવું !’

ઓછું હોય તેમ ખુદ એના અંતરની જ વાત પેલા જુદાંએ કરવા માંડી : ‘આપણુ બધા આ મસ્કરી કરીએ છીએ એમ મસ્કરી મસ્કરીમાં જ એના બાપને બીજું ઘેરું ઠોકી બેસાડેલું.’

અને આ સાંભળીને તો પેલી જુવાન ટોળી ઔર બીલી. ન્યારે મથુર સાચેસાચ ગભરાયો. જોર કરીને એ ટોળી વચ્ચેથી નાસી છૂટ્યો. સીધો જ ઘરમાં.

પણ આ-શું ? જુવે છે તો સદાય હસતી મલકાતી પત્નીનું મોઢું સાવ પડી ગયું છે. એટલું જ નહિ કાંઈ ગહન વિચારમાં હોય તેમ છેટેના ખાંડ-લિયા તરફ તાકી રહી છે. દોઢેક વર્ષનો છોકરો લીંપણનાં પોડાં ખાઈ રહ્યો છે એનું ય એને ભાન નથી... મથુર સામે જઈ જિભો પણ એ તરફે ય એણે ન જોયું.

‘કેમ કાંઈ મૂઠુ પડી ગયું છે ?’ મથુરને પૂછવું જ પડ્યું.

‘કાંઈ નઈ. અમરથી જ.’ કહી રતન જાણે જાનમાં આવી. બાળકના મોંમાંથી માટી કાઢવા લાગી.

‘ના...! કાંક ને કાંક તને થયું છે નકકી.’ પત્નીને ચૂપ જોઈ એણે ઉમેયું: ‘કે પછી બા’ર પેલા ઠોકી કરતાંતા એટલે ?’

‘ઠોકી કરીને ય મારે શું !’ બારે શ્વાસ લઈ હસવાના પ્રયત્ન સાથે ઉમેયું: ‘ને સાચમુચ ઘેરું કરશે તો ય મારું શું... જવાનું છે.’ પણ છેલ્લા બે શબ્દોમાં ભજેલી રુદનની છાંટ સાક્ષી પૂરતી હતી કે એનું ઘણું બધું જા્ય એમ છે. ઓછું હોય તેમ આંખમાંથી બે આંસુ પણ પાકા બોરની જેમ ખરી પડ્યાં.

મથુર વધુ ગભરાયો. પાસે બેસવા જતાં કહ્યું, ‘વું ના કે’તી હોય તો આપણે આ દૂંપિયો ય-’ પણ વાક્ય પૂરું કરે કે પૂરો બેસે તે પહેલાં તો મહેમાન તરીકે આવેલી મથુરને દૂરની સગાઈએ

થતી સાળી પાણીના ખેડા સાથે ધરમાં દાખલ થઈ.
ને મથુર શરમાઈને બહાર ચાલ્યો-ગયો.

x x x

કાણે જાણે કેમ એ તો-પણ ન્યારથી પેલા
કાદરા વેચવાની વાત શરૂ થઈ ત્યારથી જ પત્નીની
તો નામરજી હતી. મથુરને એણે કહ્યું પણ ખરું:
'રૂપિયા તો આ હાથેથી આ હાથે હેડ્યા જશે ને
આ ધાન તો-કાક કાળેદકાળે કામ આવશે.'

'એ ખરું પણ આ આવો છ રૂપિયે મળુનો
ભાવ ફરી પાછો નહિ આવે હોં !' મથુરે કહેલું.

ખરું પૂછો તો ધરમાં પત્નીનું જ ચલણ હતું.
મથુર કરતાં એ ઉમ્મરમાં જ નહિ બુદ્ધિમાં પણ
મોટી હતી. સાસુએ પણ પોતાના જીવતર દરમિયાન
આ વાત સમજી લીધી હતી. 'મરતી ઘડીયે ભાળ-
વણ કરી તે પણ વહુને જ 'જો જો હોં ! મારો
મથુરો તો સાવ ભોળો છે ને આ ધરનો ભાર તોરે
જ એકલીએ ઉપાડવાને છે વગેરે.' મથુરને પણ એ
બધી વહેવારોની ને લેવડદેવડની-ડખલ ટળી.
એમ જ હતું.

પણ સાચું પૂછો તો રતનમાં બુદ્ધિ જ નહિ
સમજણ પણ-સારી હતી, સાત વર્ષના સહજીવન-
માં એણે કોઈ દિવસ મથુરને 'તું' એટલું નથી
કહ્યું. બલકે પતિ તરીકેનું પૂરેપૂરું માન 'સાચ્યું'
છે. મથુરની હઠો અને અવળચડાઈએને એણે
મીઠા ઠપકા સાથે સહી લીધી હશે. લેવડદેવડ અને
વહેવારવટમાં પણ એ, મથુરની મરજીને માન આપતી
હોય એમ જ દેખાડતી.

મથુરને પણ કોઈ દિવસ એમ નથી લાગ્યું કે
પોતાના ધરમાં પત્નીનું જ રાજ ચાલે છે. અલગત
શરૂ શરૂમાં લોકોએ એનું આ તરફ ધ્યાન દોરેલું.
કોઈ કોઈએ તો મહેણાં પણ મારેલાં. અને મથુરને
પણ પત્ની ઉપર દાઝ ચઢેલી...પરંતુ ન્યાં પત્નીની
ચોખવટ સાંભળતો કે તરત જ જાણે પેલી ખસી
ગએલી સાન કેકાણે આવતી. હંડા પડતાં એ પોતે
જ કહેતો: 'મારાં હાળાં લોક આપણને વઢાવી
મારવા આમ કે છે હોં !'

ને પત્નીના આ સરળ સ્વભાવના પતિ ઉપર
એવડું બધું વહાલ છૂટતું કે કોઈ કોઈ વાર તો
એ પોતાની ઠાવકાઈ પણ ભૂલી બેસતી...

અને આમ અત્યાર સુધી તો આ બે જીવમાંથી
એકેકેને જીવનમાં કોઈ પણ પ્રકારની બિણપ
નહોતી લાગી. ને શા માટે લાગે ? પોતાની હેસિયત
પ્રમાણે ધરમાં દોર-ઢાંખર હતાં, ખેતરવાડી પણ
પોતાના પૂરતી હતી ને સંતાનમાં પણ એક દીકરો
ને એક દીકરી હતાં. આ બધા ય ઉપરાંત કલાગરો
પતિ હતો ને વહાલસોઈ પત્ની હતી. માણસને
આથી વધારે શું નેહએ !

મથુરે ભાવની વાલમ દેખાડી. સાથે સાથે,
'કોદરા જેવું ધાન ! ન સજે ન ડોળે ને કાળે ફુકાળે
તો ઘઉંની જ ગરજ સારે !' આમ બીજી દિશાનો
વિચાર પણ જણાવ્યો.

પરંતુ પત્નીની વહેવારુ બુદ્ધિને પણ, 'આવો
ભાવ ફરી ફરી નહ આવે !' એ વાત સાચી લાગી.
આ સિવાય પોતાની પાસે એકેકે ય ભારે દાગીનો
નથી એ પણ થોડીક બિણપ જેવું લાગ્યા કરતું હતું.
ને એમ બેઉ જાણે અડધી રાતની માથાફૂટ પછી
નકકી કયું કે સો એ સો માણ કાદરા વેચી દેવા ને
આવે એ પૈસા બારોબાર દાગીનામાં ખરચવા...

હતાં ય ન્યારે ત્રાજવાં પાંચશેરી સાથે વાણિયો
આવ્યો ત્યારે તો પત્ની લગભગ ફરી જ બેઠી.
જીખાન ફેર તો કેમ થવાય એટલે આમ જ કહ્યું:
'કાદરા ખરા, પણ પેણા છે હો શેઠ. પછી તમે
કે'શો કે કહ્યું નહ.'

આ સાંભળી મથુરને પત્ની ઉપર સહેજ રીસ
ચઢી. એટલું જ નહિ એ મૂર્ખ પણ લાગી. મન
સાથે પેલી કહેવત પણ બગડી ગયો: 'કે'નાર
કાંઈ ભૂલ્યો નથી, ઘેરાંની મત પાનિયે જ !' કાદરા
તોલાઈ ગયા પછી એણે કહ્યું પણ ખરું: 'તારામાં
અકકલ તો નથી હોં. એ તો દીક છે કે વાણિયો
ગરજવાન હતો નકર તો પેણા જાણીને પડતાં
જ મેલે ને !'

‘મેલ્યા હોત તો ય કોહીમાંથી કંઈ નાસી જવાના ઝોછા હતા?’ પત્નીએ ઉદાસભાવે કહ્યું. ભારે આસ લઈ કંઈક રંજ ભરી નજરે એણે પતિ સામે જોયું, ઉમેયું: ‘મને તો ધણું ય હતું કે એ કાંક કરતાં ય પડતા મેલે છે. એટલે જ તો પેલાં ઢેકાં ય’

મથુર એટલું તો સમજી ગયો કે કોદરા ન આપવામાં પત્ની પાસે કંઈક ભેદ તો જરૂર છે, બદન પરથી રાખ ખંખેરતાં વચ્ચે જ પૂછ્યું: ‘પણ એમ કરીને, ન આપવાતું કાંઈ કારણ?’

પત્ની જાણે સ્વગત બોલતી હોય તેમ ગુંચવાતી ગુંચવાતી બોલવા લાગી: ‘કારણ તો...રામ જાણે! મને ય કાંઈ ગમ નથી પડતી. પણ જિંડે જિંડે એમ થાય છે કે જાણે ન આપ્યા હોત તો સારું.’

‘એ તો ધરમાંથી કોડી ઠાકી થાય એટલે લાગે. એમ તો મને ય કોદરા દાદતાં કાઢનાં થતું’તું કે આટલા તો રે’વા દઈ, દશ મણુ તો ભલે પડ્યા પણ ‘—અને હસીને ઉમેયું. ‘લાલચ ગળું કપાવે એનાવાળી વાત છે!’

પતિતું ડહાપણ જોઈને હોય કે પછી એ ભભૂતભયાં અંગની વિચિત્ર ક્રાન્તિ જોઈને હોય, પત્ની એની તરફ મીઠી નજરે ક્ષણેક તાકી રહી. જિભા ઘતાં બોલી: ‘જાણ્યું એ તો! બહુ રૂપાળા દેખાઓ છો તે નાહી લો, હેંડો પાણી કાઢી આપું!...

અકબત્ત આ પછી તો સો મણુ કોદરાની સો સો રૂપિયાની છ ઢગલિયો કંઈપિને પત્ની પણ મનમાં મનમાં કૂલ્યા કરતી હતી. ત્યારે મથુર તો જાણે પેલી સો સોની છ ઢગલિયોને સાથે ઉપાડીને ન ફરતો હોય એમ ભારેખમ બની બેઠો હતો.

તેમાં ય આજે છ-સાન તોલાનો ટૂંપિયો ખરીદતાં તો એ ભાર ઓર વધી ગયો હતો. અને કેમ ન વધે? આવો ભારે દાગીનો ધરાવનાર, આ સો ધરની વસ્તીમાં એ પહેલો જ હતો! અધૂરામાં પૂરું ગામ સોપાએ એને ‘વરરાત્રી’ને છાપરે ચઢાવ્યો... ઢેટલીક ક્ષણે સુધી તો મથુરને એમ જ લાગેલું પોતે સાચેસાચ બીજું જૈરું કરી રહ્યો છે ને તેમાં જ ગામ આપું બેથું થયું છે....

પણ પત્નીના પડી ગએલા મોંએ અને પેલાં આંસુએ મથુરની સાનને ઠેકાણે આણી. વરગાનતો ફેફ અને દાગીનાનો મદ બધું ય સાપત્ની કાંચળીની નેમ જિતરી ગયું. કોણ જાણે કેમ પણ એને ય ખાસ કરીને પત્ની પાસે હોય ત્યારે—પત્નીના અંતરનો પેલો ચેપ લાગી જતો:

‘ધરમાંથી કોદરા કાઢ્યા એ સારું તો નથી જ કહ્યું.’ અત્યારે પણ એમ જ થવા લાગ્યું: ‘શેઠને કહી દઈ કે ટૂંપિયો નથી લેવો. રૂપિયા ય ધરમાં તો નથી જ ધાલવા, ભલે પડ્યા એમને ત્યાં જ હમણાં’

અને એ, ધરમાંથી નીકળ્યો એવો ડાળી બાજુ શેઠનો મુકામ તરફ વળ્યો પણ ખરો. પણ હાથે નસીળ! પેલો સુખો તો આજ જાણે એની પાછળ જ પડ્યો હતો: ‘મથુર એક વાર આ કોસ’બો લઈ લે પછી—’ છેવટે એને ખેંચીને પણ લઈ ગયો.

અને વળી પાછી બે બેરાંની ને પુનર્જન્નની વાત જીપડી. તેવાં ય પુનર્જન્નના અનુસંધાનમાં તો પેલા અવળચંડા સુખાએ મહેમાન તરીકે આવેલી સાળીને નેડી પણ દીધી: ‘મણિને બિચારીને પિયરમાં ય કોઈ તથી ને સાસરીમાં ય છાશ વારે મારપીટ થાય છે! રાખી લે જુગતે નેડી છે હો. રતનભાભી તો હવે ઘેડાં થયાં મોટે’—

અને વળી પાછો મથુર, આગ વચ્ચે ફસાયેલો વાહડો દામણું તોડીને ભાગે એમ અક્ષીણ પીધા વગર જ ભાગી છૂટ્યો. આ વખતે એ ન ધરમાં ગયો કે ન વળ્યો શેઠ તરફે ય. સીધો આસતો થયો ખેતર તરફ જતાં જતાં કહેતો ગયો: ‘હું ખેતરમાં આંટો મારી આવું ને આ ખાંડ જે જોઈએ એ ધરમાંથી માગી લેજે લે.’

ખેતરની આ હાલી વાટે મથુરને એના એ જ વિચાર આવતા હતા: ‘આ બધા શું જોઈને મારી વાત તો હીક પણ પેલી બાપડી પડેણીની આગલ બગાડે છે!... દશ દિવસથી આવી છે પણ જિતરી એણે કોઈ દિવસ મારી મરકરી કરી હશે પણ

આપણે તો—અરે રામ રામ ! આપણાથી એવું થાય ! એવું નામ જ નહિ ને ? અને મથુરે અત્યારથી જ એવું નામ લેવાનું—એને વિષે વિચારવાનું જાણે બંધ ક્યું ! ‘આવી કાંઈ વાત જ ન થવા દેવી, હાલું લેવે ને ગાંડુ ગાંડ પાડે; એનામાં (મણિમાં) તે કંઈ અછલ છે. આવી વાતમાંથી જ કાં તો લઈએ... રૂપે અલખેલી બાકી અછલે તો અલ્લહ જ ને ?’

અને આ સાથે જ મથુરની નજર સામે અઢાર વર્ષની અલખેલી મણિ દેખાઈ રહી. ઉઠા પોમચામાં એ ગોળમટોળ મોં એવું લાગતું જાણે તળાવનાં નીલવર્ણી નીરમાં કોઈ કમળ જોઈ લ્યો ! એમાં ય પેલી અણિયાળી આંખોમાંનાં તોફાન તો—મથુરથી બોલી જ પડાયું : ‘ગમે એમ પણ એની આંખો તો મારકણી ! રાત દન ભજૂતમાં આજોટનારો જોગી ય એની આગળ દૂધ થઈ જાય !...’

ને આ પછી તો મારકણી આંખોવાળી મણિ જાણે માછલી બનીને મથુરના અંતરમાં—અરે રજો-રગમાં ભગી રહી—રમી રહી....

[૨]

મથુર ગયો, તો એની જગ્યાએ એક જાણે ખુદ પેલા શરૂઆત કરનાર સુખાને જ ગોડવી દીધો : ‘ખીજની વાત કરવા કરતાં તું જ ખીજું બેઠું કર ને.’

‘હાં હાં !’ લગભગ સૌ દોષ બોલી બિડ્યા. લખાકાકાએ તો વળી ગંભીર બનીને જ કહ્યું : ‘લાંબી પહોળી ખેતી છે ને ઘરમાં બિચારું બેઠું તો છોરાનું કરે દોરાનું કરે કે બાર વાઢણું નેંઢણું કરે ?’

અને આ પછી તો લગભગ સૌ દોષ ખીજ બેરાંની જરૂર અને લાયકાતનાં પ્રમાણપત્રો આપવા લેવામાં ચડસાચડસી કરી રહ્યા.

એવો ઘોંઘાટ અને ગમ્મત મચી રહ્યાં કે પેલી બાળુ નાહી ઘોઘને સેવા પૂજ કરવા બેઠેલા શેઠનો પચાસની ઉંમરે પહેંચેલો જીવ પણ માળાને બદલે માથામાં જઈ ભરાયો. ત્યાં સુધી કે આ કર્મકાંડ વિનાની અખૂદ જાતની અદેખાઈ પણ આવવા

લાગી... એક ભારે શ્વાસ લેતાં મન સાથે બબડ્યા પણ ખરા : ‘નાથજી આવતી ય અકળ કળા જ લાગે છે ને ? અમારે વૈષ્ણુવાને રૂપિયાની પોલી ભરી કાઢ્યાવાડથી કાસી લગી ભટકીયે તો ય બેરાંનો જોગ નથી ખાતો ને આ ‘દુઢ’ જાતને અરે આ વાત વાતમાંથી ખીજું બેઠું કરી બેઠે ! એ કોકનું બહું પૂછવું. !’

એમનાથી બોલ્યા વગર—બોલાવ્યા વગર ન રહેવાયું : ‘અરે સુખી; આ લખા કોસા; અલ્યા સુખા... ? બકા માણસ તો અત્યારના પોરમાં ભગવાનનું નામ લેવું મેલીને આ શું બેરાંની વાતે ચઢી ગયા છે ? પછી દોષો ને કે ભગવાન અમને—આટ-આટલી મનૂરી કરવા છતાં ય સુખ નથી આપતો. પછી ક્યાંથી આપે દોષ જોડે ? આટલો દન ચઢ્યો છે પણ કોઈએ દાનજી કરીને ય ભગવાનનું નામ’....

સુખો તો— શેઠની શિખામણ ન ગમવાથી હોય કે પછી માણુ ઉપર માણુ ચઢાવ્યા છતાં ય જાણે ખાલી હાથે ચાલી આવતી હોય એવી મણિને આંગણમાં દાખલ થતી જોઈને હોય વચ્ચે જ બોલી બિડ્યો : ‘તમે ય શું જમનાકાકા ! પેલો રામ-લીલાવાળો ન’તો ગાતો.’

‘ઘડપણમાં જો વિદિ ગુણ ગાશું ગરુડાજ. હમણાં નથી નવરાજ !’

‘આવું જ અમારે ય છે. કેમ ‘લે દોષ’ બોલના નથી ?’ કહી એણે, જોયું તો મણિ તરફ જ.

પેલા જીવાનો ‘વાત તો ખરી છે કીક જવાબ આલ્યો હોં’ આમ કહી ખુશ થઈ રહ્યા. જ્યારે મણિ બેઠે હાથનાં આંગળાં પર પોણામણની માણુ તોલતાં ઉતારતાં, સુખા સામે એક આંખી નજર નાખી લેતાં હોડમાં હસી રહી ...

પેલી બાળુ શેઠ પણ આ અખૂદ લોક ઉપર મનમાં મનમાં ચીડાઈ રહ્યા.... ત્યાં સુધી કે સેવા પતાવી તે પણ ચીડમાં, ને અંગરખું ચઢાવી ગાંઠી

ઉપર આવી ખેડા ત્યારે ય-અગલગ ચીડમાં જ હાંક મારી, 'ક્યાં ગયો મથુર લે હેંડ ભાઈ, કર અંગૂઠો' સામેના મહેતાજી પાસેથી ચોપડો ખેંચતાં ઉમેયું-લાવ, ઘરમાંથી પેલું પટારું, લાવ ચાલ ટૂંપિયો કાઢી આપું'.

પણ મથુર તો ખેતરમાં હતો. ને શેઠે રતનને બોલાવીને મુણાવી દીધું: 'એના વગર નહિ ચાલે. અંગૂઠો ક્યાં વગર ટૂંપિયો નહિ મળે.'

રતનનો વિચાર તો હતો આંગણમાં રમતાં છોકરાંમાંથી કોઈને મોકલવાનો. પણ ત્યાં તો કહુ-ખડીમાં ઉભીને પેલાં જુવાનોનાં ટિપળ સાંભળતી મણિને જોઈને આ સાથે જ એણે એને ઉદ્દેશી: 'જાને ત્યારે મણિ તું જ, તારા અનેવાને બોલાવી લાવને !'

પણ જ્યારે મણિએ યગ ઉપાડ્યો. ત્યારે તો રતનને પશ્ચાત્તાપ જ થવા લાગ્યો... પાછી બોલાવવાનો વિચાર પણ આવ્યો. પણ હવે શું? હરિણીની જેમ ફાળ ભરતી જઈ રહેલી મણિ ધરતો વાડો પણ વટાવી ચૂકી હતી....

જીણી નજરે જોવા છતાં ય મથુરને ખેતરમાં ક્યાં ય હરતો ફરતો ન જોતાં મણિએ વાટમાંથી જ વિચાર ડુરી રાખ્યો: 'દખતા દખતા ઝાકળિયા આગળ જવું ને 'હુક' કરતાકને મથુરને ભડકાવવો'

ઝાકળિયાનાં ઝાંખરામાંથી જુએ છે તો મથુર, જાણે કે પેટમાં ચઢેલી ચૂંક દબાવીને ન પડ્યો હોય તેમ કોંકરું વળીને સાથરા ઉપર પડ્યો હતો, મણિએ બાકારામાંથી એક ખારસો મોટા કાંકરો ફેંક્યો. ખરાખર મથુરના ખરડામાં જ વાગ્યો. આ સાથે જ તંદ્રાસાનું-કલ્પનાનું પેલું મેઘવનુ જાણે ઝણઝણી ઊઠ્યું. ઝખકીને ગમી ઊઠ્યો હોય તેમ એ ખેડો થઈ ગયો, પણ સાચું પૂછો તો શું થયું-શા માટે પોતે ખેડો થઈ ગયો એની પૂરેપૂરી ખખર તો હજુ ય મથુરને ન પડી. આસપાસ જોતાં વિચારમાં જ પડી ગયો: 'આ તો સાચેસાચ કોઈએ જગાડ્યો કે પછી શમણાંમાંની મણિ જ-'

ત્યાં તો 'હુક' કરતીકને મણિ, જાણે ધરતીમાંથી જ ફૂટી નીકળી, મથુર તો કોઈ ભૂતને જોતો હોય એ રીતે-કાઠી આંખે ખારણા તરફ-મણિ તરફ તાકી જ રહ્યો. અનેક વિચાર આવી ગયા. 'આ તો શમણાંની મણિ છે કે ભૂત છે કે સાચમુચ મણિ'—ત્યાં તો ખડખડાટ હસી રહેલી મણિ બોલી ઊઠી: 'ધોળે દા'ડે આટલા બી ગયા ત્યારે રાતે તો કોણ જાણે કેવી ય ધાડ મારતા હશે!' અને અનિમેષ આંખે તાકી રહેલા મથુરને કહ્યું: લો ઝડો ઘેર પેલા શેઠ બોલાવે છે.

ને જો પેલા બધા હાથ પકડીને લૂગડાં પેરાવા બેસાડી દેશે તો?' મથુર પોતે પણ સમજી શકે એમ ન હતું કે એ ડર વ્યક્ત કરી રહ્યો છે યા મણિનું મન જાણવા પૂછી રહ્યો છે?

મણિ શો જવાબ આપે? મથુર સાથે પોતાનાં લૂગડાં પેરાવવા વિષેની મશ્કરી વખતે તો એ પાણી ભરવા ગયેલી હતી. ને તેથી જ તો નવાઈ સાથે પૂછ્યું ને? 'શાનાં લૂગડાં ને શો લવારો કરાછો?... ઝડો ને!'

ત્યાં તો મથુર ખડો થઈ ગયો. 'શાનાં લૂગડાં' એમ?... શાનાં તે એ....'

'હાથ હાથ!' મણિ તો મથુરનું આ વણદબેલું અરે વણદબેલું રૂપ જોઈને ભડકી જ ઊઠી. કાણ ભર તો એને થયું કે મથુર મશ્કરી કરે છે, એમ કરી પોતાને બીવરાવે છે, પણ જ્યાં એણે કાંકરું પકડવા માટે હાથ લગાવ્યો ત્યાં તો એ ભડકી જ ઊઠી ને આ સાથે જ—'ફૂરૂરૂ' કરતી ઊડી ગઈ. જાણે દોડતાં દોડતાં કહેતી જતી હતી: 'મી' તો મારે કહ્યું આવવું હોય તો આવજો નહર !'

આ સાથે જ મથુરનું ચક્કરું મગજ જાણે ઠેકાણે આવ્યું. ને ઠેકાણે આવતાં પશ્ચાત્તાપનો પાર ન રહ્યો: 'અરે રામ! ક્યારેં ય નહિ ને આજ મને આ સૂજ્યું શું? એ તો દીક થયું કે એ નાસી છૂટી નહિ તો.' પણ આ પછી પોતે શું કરત એની તો એ કલ્પના

રહસ્યોદઘાટન

[૧]

શ

આની એ વાતમાં મારે પશુ વિશ્વાસ છે કે, પાપ અને પ્રપ્ત્ય બંધેર કરવાથી ક્ષય પામે છે. એનો અર્થ એવો નથી કે મનુષ્ય પાપ કરતો રહે અને એ બંધેર કરતો રહે તો પાપોનો નાશ થઈ જશે. એનો સીધો અર્થ એ છે—પ્રાયશ્ચિત્તનો પણ એ જ અર્થ છે—કે સસ્વાધ અને સહબાવનાથી દોષો પોતાની ભૂલ કબૂલ કરી લે અને પછી ફરી વાર એવી ભૂલ ન કરે. ક્ષમા-દાનનું તાત્પર્ય એ પણ છે કે ક્ષમા કર્યા પછી દોષિત વ્યક્તિના દોષ ભૂલી જવા બેઠાં.

પરંતુ પ્રુપ્તનો ક્ષય તો, બંધેર કરવાથી જરૂર થાય છે. સારું કામ કર્યા પછી એની ચર્ચા કરવાથી તો એવો પણ અર્થ નીકળે કે સારું કામ કરનારમાં પ્રુપ્તની યોગ્યતા નથી રહી, સને ૧૯૪૨ ના આદિ-લનના સંબંધમાં દેટલીક વાતો એવી છે જેની ચર્ચા કરવાથી મારા આત્માને સંતોષ થશે અને દિલનું એક દર્દ—કે જે વાત શુભ રાખી છે એ ન લખવાથી મારી નૈતિકતાને હાની પહોંચશે—નીકળી જશે. શિષ્ટાચારને અંગે ખીન્નજોના કાળા કાગો તરફ મેં માત્ર સંકેત જ કર્યો છે. દાખલા તરીકે આત્રા જિલ્લાના મુન્દારી ગામમાં પાડવામાં આવેલી ઘાડમાં સામેલ થયેલ ક્રૅસિસ-જનનાના નામ મેં નથી આપ્યા. પોલિસના મુખ્ય બચ્સ તરીકે કામ કરનાર વ્યક્તિની વધુ ચર્ચા કરવામાં ઘણા આવે છે. યુ. પી. ની ઉપર જણાવેલ દાન્ટિકારીઓ દ્વારા પાડવામાં આવેલ ઘાડોનો મેં ફક્ત ઉદ્ધાર જ કર્યો છે.

પણ ન કરી શક્યો...હવે એને વહેમ હતો, 'આતો શમણ' હતું કે પછી—

પણ ત્યાં તો દુઃખમયું—દિલગીરી ભર્યું હાસ્ય કરતાં પોતે જ પોતાને કહી રહ્યો: 'શમણ' ગણુ કે સાચું ગણુ પણ ન કરવા જેવું આજ કરી બેઠો છે એ તો નકકી !'....

તે આ પછી તો મથુર પોતે જ પોતાનાથી

પં. શ્રીરામ શર્મા અનુ૦ જયેન્દ્ર ગિ. ત્રિવેદી સ્થળ અને વ્યક્તિઓના નામ બહુ બૂઝતે હોડી દીધા છે. પરંતુ કાંઈ પૂછી શકે છે કે શું મારા તરફથી એવી કાંઈ વાત નથી થઈ જેને હું બૂલ બરેકી અને ક્રૅસિસના ધ્યેયથી વિરુદ્ધ સમજતો હોઉં ? હા, એવી એક બે વાતો હતી જે ક્રૅસિસ-નીનિની કસોટી પર ખરી ન હોત. પરમાત્માની કૃપાથી એ કામ કરવાનો વખત ન આવ્યો. એ વાત ફરી બંધેર કરવામાં હું કશું અનુચિત નથી સમજતો કે, એ દિવસોના ધ્વંસાત્મક કાર્યોને હું ત્યારે અને આજે પણ યોગ્ય સમજું છું. એ દિવસોમાં હથિયારો ગોળો અને અન્ય વિરોધક પદાર્થો રાખવામાં કાંઈ પાપ નહોતું સમજતું. સંગઠનની વાત હતી. ક્રૅસિસવાળાઓએ ગેંગા મળીને બધું નકકી કર્યું હતું. ઘાડ પાડવાનો હું વિરોધી હતો અને મારી શક્તિ મુજબ, અને તેટલો ઘાડ મેં રોકી. કાંઈની કતલ કરવાનો વિચાર ન હતો અને કતલ કરવામાં પણ નથી આવી. પરંતુ બે એક વાતો એવી છે જેના વિષે હું હવે સુધી નિર્ણય પર આવી શક્યો નથી કે તે પાપ હતું કે ભૂલ. એટલે ઘટનાઓના તારતમ્યની દૃષ્ટિએ અહીં એ વાતો લખવી જરૂરી છે. સાચીદારને પણ એ શુભ વાતોની ખબર નથી. આ વાંચીને તેઓ નિર્ણય કરે કે હું દેટલો દોષિત હતો. મારો અંગત અભિપ્રાય તો એ છે કે જે કંઈ કરવાનો મનસૂબો હતો, એની પાછળ એકે સ્વાર્થ ન હતો. રિથિતિ જ કંઈક એવી હતી.

વાત એમ છે કે ત્યારે આત્મ-રક્ષા માટે અથવા લડવા માટે અમારી પાસે આટલા હથિયાર હતા ત્યારે અમારાં લાઇસન્સી હથિયાર શા માટે સાથે

ડરવા લાગ્યો ગભરાવા લાગ્યો: માન ન માન પણ કોઈ ભમતા વાચરામાં પડી ગયો છું.... નકકી કાંક ઝોળાંગવામાં આવ્યું છે નહિ તો હું—કાંઈની સામે ન જોઉં એ આમ તે કરું વળી ?' અને બળડી રહ્યો 'કાંઈને વાત કરી હોય તો માને ય નહિ કે હું મણિને હાવા'—

[ક્રિમશઃ]

રાખ્યા ? એનો એક માત્ર જવાબ એ છે કે હથિયારોની અછત હતી. મારી પાસે મારી પોતાની ૧૨ નંબરની છતમ બંદૂક હતી. ૧૦૦-૧૨૫ કારતૂસો સાથે રેમિંગ્ટન રાયફલ હતી. મારા હથિયાર સાથે જ રાખતો. ઘરે એને રાખવામાં એ ભય હતો કે પોલિસ એને લઈ જાય. આ વિષયમાં પોલિસની મૂર્ખતાનું કંઈક વર્ણન કરવું અપ્રાસંગિક નહિ થાય. મારી ધરપકડ ૭ ડિસેમ્બર ૧૯૪૨ ના દિવસે થઈ. ૧૯૪૩ ના જાન્યુઆરી ના પ્રથમ સપ્તાહમાં મારા પુત્ર રમેશે આગ્રામાંથી જ હથિયારોનું લાઇસન્સ બદલાવો લીધું. ધરપકડ પછી ન્યારે મારા હથિયાર ઘરે લાવીને રાખવામાં આવ્યા ત્યારે કેટલીયે વાર તપાસ કરવા છતાં પોલિસને એ ન જડ્યા. ૨૬ જુલાઈ '૪૩ ના દિવસે છેવટની તપાસમાં ન્યારે ભૂધેવ પાલીવાલે એ બતાવી દીધું કે તેમને ક્યાં રાખવામાં આવ્યા છે ત્યારે ચક્રવર્તી અને રામપ્રસાદે લાઇસન્સ સહિત એ હથિયાર કબજે કર્યા, લાઇસન્સને બદલી દેવામાં આવ્યા છે એ જાણતાં તેમના મોંપર શાહી ઢળી ગઈ. હથિયારને જમીનમાં દાટવામાં નહોતા આવ્યા. વાંસની વળગણી પર ગોદામાં વીંટીને વાંસની બંને બાજુએ લટકાવવામાં આવ્યા હતા. વળનની સમતુલા પરથી એમ જ લાગતું હતું કે બે ત્રણ ગોદાં લટકી રહ્યા છે. વાચક યૂ. પી. ની ત્યારની પોલિસની નાલાયકીનો વિચાર એ પરથી જ કરી લે કે, જે મનુષ્યને જીવતો કે મરેલો પકડવાની વાત હોય તેના હથિયારોના લાઇસન્સ આગ્રાના જ મેજસ્ટ્રેટ બદલી દે અને રામપ્રસાદ અને ચક્રવર્તીને એ પણ ખબર ન હોય કે મારી પાસે હિંદુસ્તાન-ભરનું લાઇસન્સ છે ! ઓગસ્ટની શરૂઆતમાં જ તેમણે મારા હથિયારોની શોધખોળ શરૂ કરી દેવી જોઈતી હતી. રેપેશિયલ બ્રાંચના માણસો મારી ધરપકડ માટે તત્કાલ પ્રયત્નો કરતા હતા અને એમને ત્યાં સૂથાના હથિયારોનાં લાઇસન્સનું રજિસ્ટર રહેતું હતું. આ તો પોલિસની નાલાયકીની વાત થઈ, જેનો મેં એ દિવસોમાં પૂરો લાભ ઉઠાવ્યો. નાલાયકીની પણ

એક સીમા હોય છે; પણ એ દિવસોની પોલિસની નાલાયકી અસીમ અને અનંત હતી. પોલિસે પછી ખિન્નપને તુમારોની એક કાઈલ તૈયાર કરી જેમાં મારી વિરુદ્ધ યૂ. પી. બિહાર અને બંગાળમાં શી શી ફરિયાદો છે અને ક્યે ક્યે-સ્થળે મેં મારું લાયસન્સ બદલાવ્યું છે વગેરે વાતો હતી. જેલમાં મને પૂછવામાં આવ્યું હતું કે મેં ક્યાં ક્યાં લાઇસન્સ બદલાવેલ ? મેં જવાબ આપ્યો હતો કે મથુરા, આગ્રા, મૈનપુરી, દહેરાદૂન અને હરદોઈ જુલ્હા તો મને યાદ છે. બાકીના સ્થળોની માહિતી સરકાર રજિસ્ટર અને લાઇસન્સ પરથી મેળવી લે. જેલમાંથી છૂટ્યા પછી ખબર પડી કે મારું લાઇસન્સ પોલિસવાળાઓએ ખોઈ નાંખ્યું. હું ધારું છું કે જાણી બૂજીને એમ કરવામાં આવ્યું. સહુથી મજબૂત વાત તો એ છે કે. મારું લાઇસન્સ રદ કરવામાં આવ્યું ૧૯૪૬ ના મે માં—કેંગ્રેસી મંત્રીમંડળના અમલમાં ! એટલા માટે કિડનાઈ સાહેબ પાસે મને મળક કરવાનું મળ્યું કે મારા હથિયારોની જપ્તી હૈલેટશાહી ન કરી શકી, પણ કેંગ્રેસશાહીએ એ કયું ! થયેલું એમ કે તુમાર ચાલ્યા કરતા હતા. દરેક જિલ્લાના રિપોર્ટ મેળવીને પોલિસ મારી વિરુદ્ધ એક મોટો કેસ તૈયાર કરવા માગતી હતી. લાઇસન્સ રદ કરવાનો હુકમ તો પહેલેથી જ તૈયાર હશે. પણ કાઈલ તૈયાર થઈ શકી ૧૯૪૬ ના એપ્રિલમાં અને કામગીરીના ઢગામાંથી મારું લાઇસન્સ ૧૯૪૬ ના મે માં રદ થયું ! પોલિસની આવડતનો ખ્યાલ આ પરથી વાચકને આવી જશે. થોડા જ દિવસ પછી વર્ષોની વિચોગિની બંને માનીની રાયફલ અને બંદૂક—પોતાના મૂળ ધણીને મળી. ત્રણ ચાર વર્ષોના વિચોગ અને ક્ષોભને અંગે તે બંને કેટલી મનમલિન અને સોંબાગ લુટાયેલ જેવી દેખાતી હતી !

હા. તો મૂળ વાત હતી એક પ્રકારના પાપ-પુણ્યના ખાતાની અથવા કંઈક ગુપ્ત રહસ્યના ઉદ્ધાટનની, છાવણી સાથે મારે સંપર્ક હતો. આગ્રાની મેડિકલ કોલેજમાં એક મોહલરની સહાયથી આ

સંપર્ક માફ થયો. દિન્દી અને અંગ્રેજોમાં પોરબા
છપાવવામાં આવ્યા અને દિંદુરતાની સૈનિકોના
પાપખાનાઓમાં ઝોંટારી દીધા. એ વાંચીને શીખો
અને દિન્દુઓમાં ખુબ અસંતોષ ફેલાયો. એ
પ્રદારના સાહિત્યની માગ વધી. દેશના નામ પર
અપીલ કરવામાં આવી કે દેશ તો આઝાદ થશે જ.
ભારતીય સૈનિકો વહેંચી ગંગામાં સ્નાન કરી શ્રે અને
ખ્રિસ્તિય-સામાજિકથી મરતા રાક્ષસને જલદી ખતમ
કરવામાં કેસિસને શા માટે સદાય ન કરે? એક
પોસ્ટરની અંતિમ પંક્તિઓ હવે પાકુ થઈ છે.
૧૦-૧૫ પંક્તિઓનું પોસ્ટર હતું. અપીલ કરવામાં
આવી હતી કે અંગ્રેજોની નોકરી કરીને તમારા
પોતાના જ દેશ પર કરવામાં આવેલા તુલકમના
ભાગીદાર ન બનો. આનંદે દેશના પંડિત અને
લાચાર અનુષ્ઠો આપની તરફ નજર દગાવી રહ્યા
છે. આપના દેશવાસી ગરીબ અનુષ્ઠોની પ્રાર્થના છે.—

‘ન દુનિયા સાથે જતી દે
ન દોષન સાથે જતી દે,
દુઆ એકસદી લેકિન
તાણે તરખત સાથે જતી દે’

‘જસ, પછી શું? સૈનિકોનું દિલ પીગાળુ’ અને
વિચારોની વાટાઘાટ શરૂ થઈ. કોટવાળી અને અન્ય
સ્થાનો પર સૈનિક દ્રષ્ટિએ કેવી રીતે અધિકાર
મેળવી લેવાય એ યોગ્યતા સૈનિક અફસરોએ જતાવી.
મેં એમને કહ્યું કે કોટવાળી અને અન્ય સરકારી
સ્થળોનો કબજો લેવો એ તો બહુ સરળ વાત છે.
સૈનિકોને ફરિયાદ કરવામાં આવી કે મારી સમજાણમાં
એ નથી આવતું કે એસ. એ. સી. (Special
armed constabulary) ના સૈનિકો નકામા અને
નિર્દોષ ગરીબ માણસોને શા માટે મારે છે? જિલ્લામાં
કોઈ ભલા બોળા બેઠેલો દિવસના રેલવે લાઇન
ઝોળાંગી કે તરત જ એસ. એ. સી. ના ઓકિયાત
એને ગોળીએ ઉડાવી દે છે!

એક જવાબદાર સૈનિક અમલદારે કહ્યું—
‘આપને એક વાતની નથી ખબર. અમને સૈનિકોને

સલામત વિરોધને દગાવી દેવાની તાલીમ આપવામાં
આવી છે ત્યારે એસ. એ. સી. ના સૈનિકોને
નાગરિકોના વિરોધને કબ્જી નાખવાની તાલીમ
આપવામાં આવી છે. આ ઉપરાંત એસ. એ. સી.
માં અગ્રી ખૂટતે લગભગ ૮૦ ટકા લોકોને મુસ્લીમ
લોકો પોતાના કારણે રાખવામાં આવ્યા છે. એક
ઉપાય છે કે સિદ્ધન્ટરા પાસે આપ્રા તરફ જો એસ.
એ. સી. ના એ એક જો અદમાશ માણસોને મારી
નાખવામાં આવે. જેમણે નિર્દોષ લોકોને માર્યા છે
તો હું લાગું છું કે એ કુદરીતે ઉઠાવી લેવામાં મારી
સદાય મળશે. અમે લોકો એવી નક્કી લેવામાં જ
છીએ. ત્યારે સુબાષ બાબુ પોતાની દોષ લઈને
દિંદુરતા પર વદાન કરશે ત્યારે અમે અંગ્રેજોને
વિરુદ્ધ જળવેશ કરી દઈશું. સિપાઈઓ આવતું
બહુ સાચું મારે છે અને રહેવા માટે પણ એને
આરામ મળે એવી જગ્યા વેંદછીએ. આ જો સમય
વિના એ લડી નથી શકતા. શું આપ આટલા
સૈનિકોના ભોજનનો પ્રયત્ન કરી દેશો? અને અમારા
સૈનિકોને રહેવાની સારી વ્યવસ્થા મળી શકશે?
પરંતુ ખહેલાં તો આપ પેલા જો અદમાશ એસ.
એ. સી.વાળાઓ સાથે પતાવી લ્યો.’

મેં જવાબ આપ્યો—“આપ પોતાનો પ્રયત્ન
તો થઈ જશો. પરંતુ જરૂર પડે તો આપણે ગોરીલા
સૈનિક પણ થવું પડશે. બૂખ્યા તરસ્યા રહીને
લડતાં લડતાં મરવું પણ પડે. પરંતુ કાર્યક્રમ કોંગ્રેસ
આપશે અને એનું નેતૃત્વ ગદાએ કબ્જા કરવું
પડશે.”

ઉપર્યુકત વાર્તાલાપ પછી મારા મસ્તકમાં ઉચક
પાયલ મચી ગઈ કે આખરે આ કોયડોનો
ઉકેલ કેમ લાવવો. ગોરખપુરના કબેકરની કતલને
મેં રોકી. રામપ્રસાદ અને ચક્રવર્તીને ગોળીઓનાં
શિકાર ન થતવા દીધા. તો પછી હું પોતે સૈનિક
—અફસર પાસે વચનબદ્ધ થઈને વાતને કેમ ટાળી
શકું? આટલા સૈનિકોના સાથ મળે એ પણ નાની
સૂતી વાત ન હતી. આખી રાત પડખાં ધસીને
નિર્ણય ક્યો કે પેટ્રોલ-ગુડી અતવતા એ હત્યા-

રાઓની હિલચાલને બરાબર જાણી લેવી જોઈએ. એમાં એ દિવસ તો લાગશે કારણ એ જગ્યાઓથી એમનું નિરીક્ષણ કરવું હતું અને પછી યોગ્ય સ્થળ નક્કી કરીને રાત પડે ધડાધડ ગોળીઓ છોડી એમને વિદાય આપવી અને એમની રાખફો ભઠા-વીને નાસી જવું. મગજ ખૂબ અવ્યવસ્થિત હતું. એવું લાગતું હતું કે હું આ દુનિયાનો જીવ નથી અને મારે કેએસ સાથે કે એના સંગઠન સાથે, કે કેએસના અત્યાર સુધી નિભાવેલ સિદ્ધાંત સાથે લેવા દેવા નથી. સલાહ પણ કોની લેવી? અને દિલમાં તો એક જ વાત હતી કે જો આ હત્યા-રાઓનો નાશ કરવામાં આવે તો આખી રેજીમેન્ટનો સાથ મળી જાય, છેવટ દંડનો અધિકાર દૂર થઈ ગયો. એક કાગળ પર લખી નાખ્યું કે હું પૂરી પ્રમાણિકતાપૂર્વક કેએસમાંથી રાજીનામું આપું છું અને મારી અંગત જવાબદારી પર એસ. એ. સી. ના તે બંને રાક્ષસોને મારી રહ્યો છું જેમણે ભલાભોળા અને નિર્દોષ લોકોના ઘર સૂના કરી દીધા છે.

ત્રીજે દિવસે પ્રાતઃકાળે ઊઠ્યો. આ પીધી. અને નાગયજુ-ભવનમાં લગભગ દશ વાગે પહોંચી ગયો. લગભગ ચાર વાગે લાકડાના નાના એવા ભારામાં બાંધીને બંદૂક લઈ જવી હતી. ફાટેલું ખમીશ પહેરીને એક ગાર્મડિયાના વેષમાં સડક પરથી સાંજે ચાર વાગે પસાર થવું હતું, પરંતુ વિધિતું વિધાન! લગભગ એ વાગે છાવણીમાંથી અમારો એક જાસૂસ આવ્યો કે સરકારે તે જ દિવસથી રેલવેના પાટા પરની પેટ્રોલ-ટુકડી છઠ્ઠાવી લીધી છે. પરમાત્માની પ્રેરણા સિવાય બીજું શું માનવું? અને મારો વિચાર કરીએ તો નૈતિક દૃષ્ટિએ હું પૂરેપૂરો દોષિત જ ગણાઉં. લોકો કહી શકે છે— ‘વલ શોખિયાં કહાં ગઈ, જીનપર ગરર થા ?’

એ જેમ ગણો તેમ, જે વાત હતી તે મેં તો ખુલ્લી કરી દીધી. એટલું તો માનવું જ પડશે કે

એ કામ પરમાત્માએ જ ન કરવા દીધું. મેં તો મૂળ વાત વાચકોની સમક્ષ રજૂ કરી દીધી. હવે જેને જે ઠીક પડે તેવો તે ન્યાય આપે. છતાં ય કાણ જાણે કેમ પાપ અને દોષ કબૂલ કરવા મન તૈયાર નથી થતું કારણ કે પ્રમાણિકતાપૂર્વક કેએસમાંથી રાજીનામું આપીને વિશ્વ—પ્રચલિત સૈનિક ધર્મનું પાલન કરવાનો મેં નિર્ણય કર્યો હતો. પરંતુ એ પણ જ ન આવી.

એક બીજી વાત પણ છે. ખબર મળ્યા કે આગ્રાના કિલ્લામાં આશરે ચાર કરોડનો ફોજ સામાન રાખવામાં આવ્યો છે, જેમાં ભયંકર ઓગળ અને શાર્પનલ હતાં. કિલ્લાની અંદર આવળ કરનાર કારકુનનું સરનામું પણ શ્રી. અરધવિહારીલાલ દીક્ષિતે મેળવી આપ્યું. એવી યુક્તિ વિચારી કે એક પાસ બનાવીને ત્યાં જવું અને એ ભંડારમાં આગ લગાવી દેવી. ત્યાંથી જીવતાં નીકળવું અસંભવિત હતું. પરંતુ એક જણના ભોગે આવું મોટું કામ થઈ જાય તો ઘણું સારું ગણાય. આપ મુલા વિના સ્વર્ગે ન પહોંચાય, એવા સાધીઓ પણ હતા જેમને કહ્યું હોત તો તેઓ પણ આ કામ કરવા તત્પર થાત. પરંતુ કોઈ બીજાને મરવાતું કહેવું એ યોગ્ય ન લાગ્યું એટલે હું જ તૈયાર થયો. એક અમલદાર પાસેથી માહિતી મળી કે જો આગ્રાના કિલ્લામાં રાખેલ સામાનને જરાક પણ આગ લાગી તો એવો ભયંકર ધડાકો થશે કે આખું રાવતપાડા, બેલનગંજ અને કચેરી ઘાટનો ભાગ બીડી જશે. યસ, આ કાર્યક્રમ પણ બંધ રાખ્યો. કારણ પોતાની આઝાદી માટે આટલા નિર્દોષ મનુષ્યોનું મોત આણવું એ વાત લગ્નસ્પર્ધ અને વિદાતક લાગી, મારા મૃત્યુની તો મને પત્તા જ ન હતી. અને અહીં પણ પરમાત્માએ મારા શરીરની નહીં પણ આગ્રાના આટલા મનુષ્યોની રક્ષા કરી. રહી મારી વાત. એ ચર્ચાને પણ—

‘કાતિલને દિવા ચુપકેસે ચરકા મેરે દિલમેં.’

એક ત્રીજી વાતનો અહીં ઉલ્લેખ કરું તો એ અપ્રાસંગિક નહીં ગણાય. જે ૭ ડિસેમ્બર ‘૪૨ ના

દિવસે અમારી ધરપકડ ન થઇ હોત તો, મેરહની આંદોહોલ ફેક્ટરી-જેમાં પંચોતેર હજાર ગેલન આંદોહોલ રાખવામાં આવ્યું હતું—તો નાશ કરવાનું માન આપના શ્રી. સરજભાણ જૈસોરિયાના નાના ભાઇ શ્રી. વિશ્વભરણને મળત. મળની વાત તો એ છે કે શ્રી. -સરજભાણ જૈસોરિયાને આ વાતની ખબર જ નહોતી. કદાચ હજી પણ નહીં હોય.

આપના પ્રતિષ્ઠિત કોંગ્રેસ-કાર્યકર્તા શ્રી. બાલમુકુન્દ અલ્લા લોહાનાં કારખાનાનાં માલિક છે. જેલ જતી વખતે પોતાના ચતુર મુનીમને આદેશ આપતા ગયા હતા કે કોઇ પણ રીતે એકેય ચીજ-આંદોલન માટેની-તેમને ત્યાં બનવા ન પામે. ભલા, પોતાના દેહને આંચ ન આવે અને કામ થઇ જાય, એ કંઇ શક્ય છે? દુકાનદારીમાં ભલે એ સંભવિત હોય પણ રાષ્ટ્રીય યુદ્ધમાં એ નથી તો શક્ય કે નથી વાંછનીય. કોંગ્રેસ-આંદોલનની રીત તો 'કબીર' ની આ પંક્તિઓ પ્રમાણે રહી છે:—

‘કબીરા ખડા ખામરમે’
લિએ લુકાટી હાથ,
ને ઘર ફૂંકે આપના
હોય હમારે સાથ.’

તો પછી અલ્લાહને હું કેમ છોડી શકું? ‘પ્ર’સાત્મક કાર્ય, જેખમની વાત અને હથિયારો તરફ યુવકોની સાધારણ રુચિ હતી. અલ્લાહના બાણેજ હજીને મળ્યો. સ્થિતિ સમજવી: અલ્લાહની વાતની તો ખબર જ હતી. અસ, અનુભવી મુનીમજીની આંખોમાં ધૂળ નાખીને અલ્લાહના કારખાનામાં પણ યોગ્યતા યોખાં ઢાળવામાં આવ્યાં. યોગ્યની બહુ શોધખોળ અને પકડાપકડી થવાથી હજીનેએ એ યોગ્યતા યોખાંઓને કારખાનાની અંદર જ દાટી દીધાં. અલ્લાહએ જે હજી સુધી તેમને યોદ્ધાવીને ન ગણાવી નાખ્યા હોય તો હજીને પૂછીને તે યોદ્ધાવીને ગણાવી કાઢે.

આજકાલ - ઘણાંયે લોકોનો-જેમાં કોંગ્રેસના કેટલાક કાર્યકર્તા પણ સામેલ છે-એવો ખ્યાલ છે કે ધંધાદારી ધાડપાડુઓનો રાષ્ટ્રીય નિર્માણ અને રાષ્ટ્રની રક્ષામાં ઉપયોગ થઇ શકે તેમ છે. મારા ગુરુ સ્વર્ગીય શ્રધ્ધેય ગણેશશંકર વિદ્યાર્થીની અનેક વાતોમાંથી એક વાત અમે કહી નહીં બૂલી શકીએ અને તે એ કે ગુંડાઓનો કોઇ ઉપયોગ નથી કરી શકતું. જેઓ ગુંડાઓનો ઉપયોગ કરે છે, તેમનો જ ઉપયોગ થોડા દિવસ પછી ગુંડાઓ કરે છે. સને ૧૯૪૨ના આંદોલનમાં મેં એ દાશિશ કરી કે કદાચ સ્વાતંત્ર્ય-યુદ્ધના અગ્નિએ ધાડપાડુઓના દિલોમાં કંઇક પ્રકાશ ફેંક્યો હોય. વિચાર્યું કે શા માટે આ લોકોનો પણ ઉપયોગ ન કરવો જેથી આ લોકોનાં થોડાં પાપ પણ ધોવાઇ જાય અને આંદોલનની ભઠ્ઠીમાં જે તે લોકો ઇંધનનું કામ કરી જાય તો એમાં કંઇ ખરાબ નથી. પણ આજ મને સમજાય છે કે ધંધાદારી ધાડપાડુઓ વિષે આવી સુંદર ધારણા રાખવામાં મેં ભૂલ કરી હતી. પતિત, ગુંડા, હગ અને ધંધાદારી ધાડપાડુઓનો ઉદ્ધાર મારા જેવો સામાન્ય મનુષ્ય ન કરી શકે. આ કાર્યને તો કોઇ મહાપુરુષ જ સિદ્ધ કરી શકે—એવો મહાપુરુષ જેના રોમેરોમમાંથી તપસ્યા, ત્યાગ અને સત્યનિષ્ઠાના સ્ફુર્લિંગ નીકળીને આ વિવિધ ગુને-ગારોના પાપનો નાશ કરી નવીન ભાવોને પ્રગટાવી શકે. અને પતિત સુંદરીઓનો ઉદ્ધાર કરવાની ક્ષમતા કેટલા જીવાનોમાં છે? જેમણે યમ-નિયમનું પાલન કર્યું છે, જેમણે વાસનાઓ રૂપી વિપદરોને કાખમાં રાખ્યા છે તે લોકો જ આવું કરી શકે. પણ કેટલા છે એવા શિવ જે વાસનાઓના વિપદરોથી આવેશિત થયા છતાં-ભયંકર વાસનાઓને જાગ્રત કરવા છતાં—પોતાની વાસ્તવિક શક્તિથી-સંયમના પ્રકાશપુન્-થી હર ઘડી, આખાને આખા ગળી જતાર પુષ્પધન્વાની પકડમાંથી પોતાને બચાવી શકે? મારી જેવા સાધારણ મનુષ્ય માટે તો ધાડપાડુઓનો ઉપયોગ કરવાનો વિચાર જ યોગ્ય ન હતો.

હું વિચાર કરીને જ ભેરી ન રહ્યો, પરંતુ આગ્રા, ધાનપુર, ગ્વાલિયર અને ખીજ રથેના ધાડપાડાને મળ્યો અથવા એમની પાસે સંદેશ મોકલના કે નેરો ગાંધારી ખનના અને માવગાડીઓ લૂંટવામાં સહાયક થાય. કોંગ્રેસ અથવા કોંગ્રેસના કાર્યકર્તાઓને ડાંટના માવગાડી જરૂર નથી. પણ તેઓ આ કામ કરે. સુદ-સામગ્રી લૂંટીને જનતાનું મહાત્મ્ય કંઈ. ધાનપુર, ગ્વાલિયર, ભૂવાન, ભરતપુર અને ખીજ રથેના લઢમાં માવગાડીઓ રોકવાનું અને અગિયન ગાંધારીનું કામ એમ કરશું. લૂંટી-ધરડીને માવગાડીઓના માવગે લઈ જવાનું કામ એ લેખકે કરવાનું.

પણ મોટી મોટી વાતો હાંકનારા, અસહાય લોકોને સત્તાવતારા, અને નિશસ્ત્ર વાલિયાઓને ત્યાં ધાડ પાડનારાઓ પાસેથી મેં વધુ પડતી આશા રાખી હતી. સામસામી સશસ્ત્ર લડાઈ કરવી પડે તે માટે અને સરકારી અમલદારો સાથે ઝઘડવું પડે એ ખીજે કાંઈ પણ આ કામ કરવા રાજ ન થયું. ગંધા લોકોએ સીધા-સાદા અને નિશસ્ત્ર લોકોને ત્યાં ધાડ પાડવા માટે ખૂબ તત્પરતા દેખાડી. પણ એ માટે તો મારો એક જ જવાબ હતો કે જો તે લોકો એવું કરશે તો અમારે જ તેમની સાથે સીધી લડાઈ કરવી પડશે. પરિણામ એનું એ આવ્યું કે એ દિવસોમાં ધંધાદારી ધાડપાડાઓએ લગભગ એકે ધાડ ન પાડી. ઉપર નિર્દેશ કરેલ ક્રાન્તિકારીઓના બધાં એમને સાથ મળ્યો ત્યાં તેમણે આવાં કામ કર્યાં.

મારી વાતના ટેકામાં હું લીંગીઓની વર્તમાન સ્થિતિ ધ્યાન રાખું. કોંગ્રેસ અને હિંદુઓ વિન્દ લીંગી નેતાઓને શું ડાંચોના દળ કેળાવ્યાં હતાં, લૂંટ-

કાટ, નરહત્યા અને ખીજ બ્રાહ્મણો વડે એમણે પાકિસ્તાનના બહુને જન્મ આપ્યો. આજે તે જ શું ડાંચો પાકિસ્તાનનો ઉપયોગ કરી રહ્યા છે. કયા પાકિસ્તાનીમાં એટલી શક્તિ છે કે જે પોતાના જ હાથે પાળેલ પોલેસરાક્ષસો અને શું ડાંચોને કાબૂમાં રાખી શકે? એ હીક છે કે પ્રતિક્રિયા સ્વરૂપ અનેક લીંગ -વિરોધી લોકોના મગજ પણ ખરાબ થઈ ગયા છે; પણ એમણે સમજનું જોડાએ કે ખાખ માર્ગના ઉપયોગથી ફળ પણ ખરાબ જ મળશે.

સને '૪૨ ના આંદોલન-સંઘ'ની કેટલીક ગુપ્ત વાતો, સ્પષ્ટ રીતે ખુલ્લી કરી દીધી છે, જેથી દેશવાસીઓ સમજી શકે કે સાચી આઝાદીને રસ્તો કયો છે, દિલ ખાલીને અથવા દિલ ચીરીને મેં ખર્ચી વાત કહી નાખી છે. પાપ-પુણ્યની જગત-દારીનો ફેંસલો મારા સાથી અને કોંગ્રેસજન કરે. દિલના ખૂણામાં જે લોકોના નામ છૂપાવી રાખ્યા છે તે એટલા માટે કે આશાવાદી કાર્યકર્તાની દૃષ્ટિએ મારો એવો ખ્યાલ છે કે, ખોટું રસ્તે ચડી ગયેલ તે કોંગ્રેસજનો- જે હજી પણ કેટલાક ધંધા-દારી ડાકુઓ સાથે સંઘર્ષ રાખે છે અને એમની ખોટી પ્રશંસા કરીને લોકોની આંખોમાં ધૂળ નાખવાનો પ્રયત્ન કરે છે-એક વાત સમજી લે કે જનતા જનાર્દનના હિત માટે તેઓ પોતાના સ્વાર્થ અને આત્મચાલો છોડી દે અને મોટી પાસે વધુ ન લખાવે:—

“અપની મહીમે સુઝકો

ન કર દેન આદ દલ,

મેરે પને સે ખલક દો ક્યોં

તેરા ઘર મિલે.

અંતરાય

આંખ આજે ચહે ઉર નિહાળવા,

ઉર અંતર સહે વાત કરવું.

આંખને ઉરની સાથ અજોલડા,

ઉર અર્ચિડનામાં કુસાવું

ઉર સાથે રહી આંખનાં કાર્ય ઓ

એક સાથે થઈ વ્યથ સિદ્ધ.

એજ ઉર માહડું, આંખડી માહડી:

બેઠને અંતરાયો ક્યહાંનાં? -૧૦

એ

કે હરિજન યાદ આશ્રમમાં આવી. એની ફરિયાદ એ હતી કે એની દીકરીને જમાઈ તેડતો ન હતો. એ તેડે એ કામ કરી આપવા એનો માગણી હતી.

મેં વાતને પામવા કહ્યું; 'જો એને ન જ તેડવી હોય તો ફારગતી લેઈ લો. તમારી નાતમાં બીજે વળાવવામાં એણે યાદ છે ?'

યાદ બોલી 'એ ખરું સાહેબ, પણ બોટું આળ મૂક્યું છે એનો વાંધો છે ને ? છોડીને આઠ મહિનાનો ભાણિયો છે, એ બીજનો છે એમ એણે આળ મેલ્યું છે; આખી નાતમાં છોડી નિંદાઈ ગઈ.'

મેં કહ્યું 'પણ એવું બોટું આળ મૂકવાનું શું કારણ ?'

યાદ:- 'એને નથી તેડવી, એ વચ્ચે ટપો પણ થતો. એટલે એ આમ કરી બીજું બેરું કરશે, અને મારી છોડીને કલંક મૂકી રજળાવશે. આવું તો અમારામાં નબોદિયા ઘણા કરે છે. અમારી હલકી વરણ તો સાહેબ આવું બોલતાં શરમાતી પણ નથી.'

હું: 'તમારી છોડીમાં કોઈ લક્ષણ નથી ને ?'

યાદ: 'તમે કહો એમ કરવા અમે તૈયાર છીએ. સાચગૂઠ જેવું હોય તો મારી છોડી પીરાણાની બેડી પહેરે અને એ જમાઈ પહેરે. તરત પારખું થઈ જશે.'

મેં એને ચકાસવા કહ્યું: 'એ ખરું છે. તમારી છોડી તૈયાર હોય તો હું એ જમાઈને પૂછી જોઈ.'

યાદ: 'એ ના પાડે છે. અમે તો એને કહેવડાવ્યું. પણ કહે છે—મારે તો બેડી ય નથી પહેરવી અને ચોખ્ખા ય નથી આવવા !'

એ ઘાણી વધારે પીલવાની જરૂર ન બેતાં મેં કહ્યું: 'સારું, હું એને મળીશ. નામ અને ગામ પૂરેપૂરું લખાવ. તારું પણ લખાવ.'

મેં ડાયરી કાઢી લખવા પેન બોલી.

યાદ બોલી: 'ખિસ્તી.....'

હું વચ્ચે બોલ્યો: 'તમે ખિસ્તી છો ?'

યાદ અચકાઈને બોલી: 'ના, ના, સાહેબ. છીએ તો ટેડ, પણ તમારા જેવા સારા માણસો આગળ ખિસ્તી કહીએ તે સારું દેખાય.'

મેં ખાતરી કરતાં કહ્યું: 'તમે હરિજન કે ખિસ્તી ?'

યાદ: 'અમે, સાહેબ, હરિજન નહિ. હરિજન તો ભંગી કહેવાય, અમે તો વણકર.'

હું: 'તમારો ધર્મ હિન્દુ કે ખિસ્તી ?'

યાદ: 'અમે ઇન્દુ. પણ સાહેબ, જેવી જગાએ જઈએ તેવું કહીએ. દવાખાનામાં જઈએ ત્યારે ખિસ્તી કહીએ. મફત દવા મળે. તમારા જેવા મોટા લોક પાસે આવીએ ત્યારે ટેડ કહીએ તો સારું ન લાગે એટલે ખિસ્તી કહીએ. યાદી અમે ઇન્દુ, વણકર, હરિજન નહિ !'

x x x

.....જવાનું હતું. એકાદ બે વખત પહેલાં ગયેલો પણ હિંદમાં જેની ખ્યાતિ છે, મહાત્માજીના જેના ઉપર આશીર્વાદ બિનરેફા છે, અને દેશભક્તો-માના એક તપનિષ્ઠ જેના સંચાલક છે, એવા.....ની સાથે પરિચય થશે. ઘણું જાણવા—શીખવાનું મળશે, એવા ઉમંગ સાથે હું ત્યાં જઈ રહ્યો હતો.

જો કે હું એ સંસ્થા જેવા નહોતો જતો. મારે હિન્દુસ્તાનીની મુખપરીક્ષા લેવા ત્યાં જવાનું હતું. પરંતુ એ પરીક્ષાનું સ્થળ એ સંસ્થા હતી એટલે મને સામાન્ય લાગેલું કે આ વખતે કામ સાથે તીર્થયાત્રા પણ થશે.

સાંજના છ વાગે ઘેરથી હું નીકળેલો, બીજે દિવસે ગાડી મને ૯ વાગે પહોંચાડશે, એ રેલવે ટાઇમ ટેબલની ગણતરી હતી. પરંતુ ગાડીએ એ ટેબલને હમણાં હમણાં ક્યારે ય તાબે થતી નથી એટલે હું બાર વાગે ત્યાં પહોંચ્યો. જે બાઈને ત્યાં બિતરવાનો હતો ત્યાં જમી પરવારીને દોઢ વાગે હું પરીક્ષાના સ્થળ ઉપર જવા નીકળ્યો. પરીક્ષાને વખત મેં બે વાગે આપેલો હતો. મારી સાથે યજ્ઞમાનને ઘેરથી એમના એક કુટુંબીજનને લેઈને નીકળ્યો હતો. બે થયા, અઢી થયા પણ ન તો વિદ્યાર્થીઓ જણાયા, ન પરીક્ષાના યોજક જણાયા !

હું એ મોટા શહેરમાં પરીક્ષાના સંચાલકનું ઘર શોધતો નીકળ્યો. સાથે રોડી હતા એટલે અમે બંનેએ સંચાલક ભાઈનું ઘર તો શોધી કાઢ્યું. ચારેક વાગ્યા હશે.

એ ભાઈ કહે: 'હું ત્યાં આવવાની તૈયારીનાં બે દતો. જરા બીજું કામ નીકળ્યું એટલે મોડું થયું.'

આપણી સેવાધારી સંસ્થાઓ અને કાર્યકર્તાઓની આ રેડિયોના રંગટંગ ઉપરનો ગુસ્સો દાખી દેઈ મેં કહ્યું 'હવે પરીક્ષાનું શું કરવાનું છે?'

એ ભાઈ કહે: 'શું કરીશું?'

મેં કહ્યું: 'અત્યાર સુધી કોઈ ત્યાં કરકયું નથી. બોલાવવા જતાં વખત જાય. એટલે આવતી કાલે સવારમાં આઠ વાગે રાખો.'

એ ભાઈ: 'કાલે મારે બહારગામ જવાનું છે.' વિદ્યાર્થીઓ જાણે નહિ એટલે એટલા વહેલા ક્યાંથી આવશે?'

હું: 'ફક્ત ત્રણ વિદ્યાર્થીઓ છે. સાયકલ ઉપર કોઈને મોકલી એમને ખબર આપો. આવતી કાલે બપોરે તો મારે નીકળી જવાનું છે. ...પરીક્ષા રાખેલી છે.'

બીજાને ઉપાય ન હતો એટલે એ ભાઈ સંમત થયા.

બીજા દિવસે હું સંસ્થામાં ગયો. પ્રાર્થના ચાલતી હતી, હું પણ જઈને ચૂપચાપ પ્રાર્થનામાં બેસી ગયો. કોઈ મંદિરમાં ક્યાંની જોડવાણ હોય તેવી વ્યવસ્થા હતી. સંચાલક અને એક જુવાન ભાઈ અધિકારની કબજે બેસી હોય તેમ સામે જોઈ હતા, બંને બાજુ ભાઈજાડેન જોઈ હતાં. સમાનતા મને ન લાગી. પરંતુ મનની, કામગીરી વૃત્તિની પેઠે મેં જોવાની વૃત્તિને મેં હાંકી કાઢી.

પ્રાર્થના પૂરી થઈ. સૌ ઊભા. પેલા ગઈ કાલ વાગ્યે ભાઈ તો આવવાના ન હતા. એ વહીવટકર્તા કેપ-કાર્યકર્તા હતા. સુખ્ય હતા. તેમનું નામ એમણે મને આપ્યું હતું. પ્રાર્થના રખતે હોવાની કબજે રાખી પેલા એ બાઈને મેં આપોઆપ કહ્યો

લીધા. મેં માનેલું કે પેલા ભાઈએ એમને સૂચના આપી હશે એટલે મને પ્રાર્થના પૂરી થયે પૂછશે. પરંતુ હું નવીન, બહારનો છું, એમ જોયા છતાં, એ હાથ દૂર હોવા છતાં નથી કોઈ પૂછતું! હું હાંસિએ એ ભાઈ પાસે ગયો. કહ્યું—હું પરીક્ષા લેવા આવ્યો છું. એ ભાઈ કંઈ જોત્યા વગર બિડ્યા. સુખ્ય સંચાલક ત્રણ હાથ દૂર કામે વળગ્યા હતા એમની સાથે વાતચીત કરવા લાગ્યા. મેં માન્યું કે પ્રાથમિક વાત કરી મને જોલાવશે. પરિચય કરાવશે. પણ એ ભાઈએ વાત પતતાં મને કહ્યું 'ચાલો, હું તમને ઉપર લેઈ જાઉં.'

એ આગળ અને હું પાછળ. બહાર કોળીમાં મને પરીક્ષા લેવાનું કહ્યું. ત્રણ વિદ્યાર્થીઓને હાજર કર્યા. મેં કહ્યું: 'કંઈ આ વિદ્યાર્થીઓને સગવડ તો જોઈશે ને? શ્રુતલેખન લખવા માટે એ લોકોને ડેસ્ક જોઈશે.'

વ્યવસ્થા કરી. મેં પરીક્ષા લીધી. એક કીક લાગ્યો. બે કાલા હતા. પતી જતાં એ ભાઈ આવ્યા. પૂછ્યું. 'કેવું લાગ્યું તમને?'

હું: 'લેખન પરીક્ષામાં સારા માર્ક્સ હોય અને પાસ થાય તો જુદી વાત છે. બાકી સુખ પરીક્ષામાં કાલા છે.'

એ કંઈ ન જોડ્યા. મેં કહ્યું: 'હું જાઉં છું ત્યારે!' અને હીરો થોથે જઈ આવે તેમ હું એ સંસ્થામાં પગ મૂકી આવ્યા એટલું જ. મારું સ્વપ્ન બાંગી ગયું. ન થયો કોઈનો પરિચય, ન મળ્યું ત્યાંનું કામ જોવાનું. મને થયું કે હુંગર દૂરથી રળિયામણા એ કહેવતને બદલે સંસ્થાઓ દૂરથી રળિયામણી એ નવી કહેવત જોડવી જોઈએ!

આ અનુભવ મેં મારા એક શિક્ષક મિત્રને કહ્યો ત્યારે એ કહે 'આજે દેશમાં આરિયનું જે ધોરણ નીચું કિતરી ગયું છે એનાં પૂરેપૂરી કોઈને કંઈના આવવી મુશ્કેલ છે. કાળાં બળદ, લાંબરુરુદત, વાલ-મેલ, વૂઠ, પ્રખંડ એ બધું એટલું બધું વ્યાપક છે કે જાગણીની સંસ્થાઓ અને સેવાનાવી

સંસ્થાઓ પણ એનાથી મુક્ત નથી. એ પણ કાળું બળર કરે છે.’

હું નવાઈ પામ્યો. બોલ્યો, ‘નિશાળો વળી કેવી રીતે કાળું બળર કરે છે?’

શિક્ષક મિત્ર: ‘જે વસ્તુની માગ વધારે અને બળરમાં તેની તંગી એ દરેકનું કાળું બળર થાય છે. આજે નિશાળોનું પણ એવું છે. વિદ્યાર્થીઓ દિવસે દિવસે વધતા જાય છે, અને તેમને દાખલ થવાનું મુશ્કેલ બને છે. વળી દરેકને સારી નિશાળમાં દાખલ થવાની વૃત્તિ હોય તે સ્વાભાવિક છે. એટલે એનો લાભ નિશાળો લે છે.’

મેં પ્રશ્ન: ‘કેવી રીતે લાભ લે છે? ફી વધારે છે?’

શિક્ષક મિત્ર: ‘ફી વધારતા હોત તો તો સાડું ગણાત. એ તો ઉઘાડી વાત કહેવાય. પરંતુ આ તો જૂઠું આચરે છે.’ અને એ મારા સામે તાકીને બોલ્યા. ‘કરો કલ્પના, જે તમને એનો ખ્યાલ આવતો હોય તો.’

મેં કહ્યું: ‘ભાઈ! આ તો નહિ કલ્પેલી વાત તમે કરો છો, પછી આમાં બિચારી કલ્પના શું કરે!’

શિક્ષક મિત્ર હસીને બોલ્યા: ‘એક વર્ગમાં ઠરેલી સંખ્યા કરતાં દશ વિદ્યાર્થી વધારે દાખલ કરે છે. એ પાંચ વધતા ઓછા પણ હોય.’

હું: ‘એ પોલ શી રીતે ચાલે? તપાસણી વખતે શું થાય? રજિસ્ટરમાં નામ વધારે હોય તેનું શું?’

‘એ જ ખૂણી છે ને!’ હસીને મિત્રે કહ્યું: ‘કાળા બળરિયા જે ખાંડ ખાતા હોય કે એ કળા એમને જ આવડે છે, તો એ ભીંત ભૂલે છે. અમારી નિશાળોને, અને તે ય ધંધાદારી નહિ, પણ સેવાધારી નિશાળોને પણ એ કળા આવડે છે—અજમાવે છે—અને સફળ રીતે પાર ઉતારે છે!’

મેં ય હસીને કહ્યું: ‘પણ એ તમારી કળાનો ખ્યાલ તો આપો.’

મિત્ર: ‘વધારાના વિદ્યાર્થીઓ નપાસ થયેલા

લેવાના એટલે x વિદ્યાર્થી તરીકે એ વાર્ષિક પરીક્ષામાં એસી શકે.’

મેં સવાલ કર્યો: ‘રજિસ્ટરમાં હાજરી પૂરાતી હોય તેનું કેમ?’

મિત્ર: ‘રજિસ્ટરમાં એમની હાજરી પૂરાતી નહિ. એમનાં નામ જુદા લીસ્ટ ઉપર રાખી હાજરી વખતે સાથે નામ બોલવાનાં. હાજરી પરવાનો ઢોંગ કરવાનો એટલું જ!’

હું ડઘાઈ ગયો. પણ દલીલ કરતાં બોલ્યો: ‘પણ તપાસણી આવે ત્યારે વર્ગમાં સંખ્યા હોય તેનું શું કરો?’

શિક્ષક મિત્ર: ‘અરે! ઇન્સ્પેક્શન વરસમાં આવવાનું એક વખત કે વધારે? એ ઓછું ઓચિંતું આવી પડે છે? એની તારીખ તો આગળથી નક્કી થાય છે. તે દિવસોએ એ વિદ્યાર્થીઓને કહી દેવાનું કે તમારે નિશાળમાં આવવાનું નથી.’

હું: ‘પણ વિદ્યાર્થીઓ કેમ માને? એ લોકો જાણી ન જાય કે આમ આપણને છેતરે છે?’

શિક્ષક: ‘ધરાક વેપારી પાસેથી જાણીને નથી કાળા બળરમાંથી માલ લેતો? મતલબ હોય એટલે વિદ્યાર્થી શું કરે? એને સારી નિશાળમાં ભણવું છે, પછી એ એવી ચીટણાશ શું કામ કરે?’

ફળવણીની સંસ્થાઓ, વળી તે ધંધાદારી નહિ, પણ સેવાધારી સાર્વજનિકમાં પણ જે આવું કાળું બળર ચાલતું હોય તો પછી..... મારો વિચારનો દોર આગળ ચાલ્યો જ નહિ!

x x x

રવિવારને દિવસે એક યુવક આશ્રમમાં મને મળવા આવ્યો. ચોવીસ વર્ષની ઉંમર હતી મીકેનીક્સ લાઇનને ડીપ્લોમા લેખ એ..... મિત્રમાં જોડાયો હતો. સવાસો રૂપિયા પગાર મળતો હતો. તોફારી શરૂઆતની હતી. હજુ એનો પગાર આગળ સારો વધે એવી તક પડેલી હતી.

એણે આ પ્રાથમિક ભૂમિકા કરીને કહ્યું ‘હું એ બાળકમાં આપની સલાહ અને મદદ લેવા આવ્યો છું.’

મેં કહ્યું 'ખુશીથી કહો'

યુવક બોલ્યો, 'હું તેજસ્વી વિદ્યાર્થી હતો. મને હજી પણ પરદેશ જઈ વધુ અભ્યાસ કરવાની ઇચ્છા છે— જો મને કોઈ રૂપિયા મારી અંગત જવાબદારી ઉપર ધીરે તો, એ જાગૃતમાં મારે આપની સાથે વાતચીત કરવી છે.'

યુવક એટલું કહીને અટક્યો એટલે મેં કહ્યું: 'ખીજો સવાલ પણ સાથે કહી દો એટલે પછી સાથે વાતચીત થાય.'

'ખીજો સવાલ મારા લગ્નનો છે.' યુવકે સંકાય સાથે કહ્યું: 'મારાં બા એ અંગે આગ્રહ કરે છે. બે વર્ષથી હું બહાનાં ખતાવું છું. મારા મનમાં એવી ઇચ્છા છે કે મારે સુધારક લગ્ન કરવું. કોઈ વિધવા હોય તો તેમ, અગર કોઈ પરજાતિની હોય તો તેમ.'

મેં કહ્યું: 'બંને વિચાર સારા છે. આપણા દેશના શુદ્ધિશાળી યુવકો પરદેશ જઈ વધુ અભ્યાસ કરી દેશને ઉપયોગી થાય એની આજે સૌથી વધુ જરૂર છે. વળી નાનગત કે કુરુદિ તોડી તમે લગ્ન કરો એ પણ એટલું જ સારું છે.'

યુવકના મોં ઉપર તેજ પથરાઈ. મેં જણાવ્યું: 'માની લ્યો કે તમારી બંને ઇચ્છાઓ પૂર્ણ થાય એવી તમને તક મળી, તો તમે શું કરો? પરણીને પરદેશ જાઓ, અગર પરણ્યા વગર જાઓ કે પરણીને પરદેશ જવાનું માંડી વાળો?'

યુવક જરા વિચારમાં પડ્યો. ત્રણ પ્રશ્નમાંથી કયો સ્વીકારવો તેનો નિર્ણય નતેન કરતાં એ છેવટે બોલ્યો: 'એ બંને પક્ષ, રૂપિયા આપી પરદેશ

મોકલનાર અને સુધારક રીતે કન્યા આપનાર, બંને મારા હિતેચ્છુ હોય એ સ્વાભાવિક છે એટલે તેમની સલાહ પ્રમાણે વર્તવામાં મને વાંધો ન આવે.'

મેં કહ્યું 'જરાજર છે. બંને હિતેચ્છુ હોય એ ખરું. પણ માનો કે કોઈ વિધવા કે કન્યા સુધારક રીતે તમારી સાથે લગ્ન કરવા માગ્યાપણું ઘર ત્યજીને આવે. તમારા હિતેચ્છુ તરીકે એની ધણીય ઇચ્છા હોય કે તમે પરદેશ જાવ. પણ અહીં એની સ્થિતિ અટલું બનેલી હોય તે સંજોગમાં એ એવી રજા શી રીતે આપે? અને આપે તો એને અહીં કોનો આશરો? ખાવ શું? એટલે બંને પક્ષ હિતેચ્છુ હોય છતાં આવી મુશ્કેલીમાં તમે શું કરો?'

યુવકે ક્યાંય સુધી જવાબ ન આપ્યો. એ ચૂંચાચો એમ મને સમજ પડી ગઈ.

મેં પછી કહ્યું: 'જુઓ ભાઈ, તમે માગ્યાપની સંમતિથી વ્યવહારિક લગ્ન કરો તો તમારે માટે પરદેશ જવું, પત્નીને ઘેર મૂકી જવી શક્ય છે. બાકી સુધારક તરીકેના, માગ્યાપ વિરુદ્ધના લગ્નમાં શક્ય નથી. વળી વિદ્યાર્થી અવસ્થામાં મૂકાઈ પરદેશ સ્વપુરુષાર્થે જવું હોય ત્યારે એ જવાબદારી લેવી પણ ઠીક નથી. માટે એ બંને નિર્ણયો જો જીવનમાં પાર પાડવા હોય તો કાં તો પરદેશ જવાના એક નિર્ણય ઉપર પ્રથમ આવો, અગર સુધારક લગ્ન કરી સંસાર માંડવાના નિર્ણય ઉપર આવો. આ બંને સાથે બંને તેવા નથી.'

યુવક પોતાના વિચારની ભૂલ સમજ્યો. વિદ્વાય થતાં બોલ્યો 'હું ફરી એક નિર્ણય ઉપર આવ્યા પછી આપને મળીશ.'

ટ્રેક્ટર વિ. બળદ

એક વાત ભારપૂર્વક કહેવી જરૂરી છે કે હિંદુસ્તાનમાં યંત્રો બળદનું સ્થાન લઈ શકે એમ નથી. કેટલાંક એવાં મૂળભૂત કારણો છે કે જે હિંદમાં ટ્રેક્ટરો દ્વારા ખેતી કરવાની રીતને અવરોધે છે. ૨૫ કે ૩૦ અશ્વશક્તિ ધરાવતાં ટ્રેક્ટરો હેઠળ કરકસરની દ્રષ્ટિએ ઝોણામાં ઝોણી ૧૫૦ થી ૨૦૦ એકર જમીન આવવી જોઈએ. પાક એક પછી એક એવી ઝડપથી ઉગાડવામાં આવવા જોઈએ કે વર્ષ દરમિયાન ટ્રેક્ટરે ૧૮૦૦ કલાક ખેડકામ કર્યું હોવું જોઈએ. આનો અર્થ એ થયો કે જમીનને પૂરું પાણી મળતું રહેવું જોઈએ અને તે ઉપર એવડો પાક બીતરતો હોવો જોઈએ. તેથી ચોખાનું વાવેતર યાંત્રિક સાધનો દ્વારા થઈ શકે એમ નથી. તેવી જ રીતે જે વિસ્તારમાં વરસાદ પૂરતા પ્રમાણમાં પડતો નથી ત્યાં પણ યાંત્રિક ખેડ નકામી છે. તેથી હિંદમાં ખેતી માટે બળદ-શક્તિ ઉપર જ બહુધા આધાર રાખવો પડે એમ છે, સિવાય કે દેશભરમાં કોઈ આર્થિક ક્રાંતિ જાગી ઊઠે.

અવંતીને જે જોતા તે અવંતીની મહત્તાના પછી જીવનભર પ્રશંસક બની રહેતા—બલે પછી, એ અવંતીને હરાવવાનો કે એના વિજયનો ગર્વ લેતા રહે! મહારાજને, અવંતીનાથના ‘સરસ્વતી કંઠાભરણુ’ નો પરિચય કરાવવામાં, વામન સ્વામીની એ દૃષ્ટિ હતી. સેનાપતિ ઉપરે તો એ વાત ઉપર જ મદાર બાંધ્યો હતો. પછી તો અણીચૂક્યાની જેમ એક વખત ફરીને અવંતી ઊભું થવાનું જ! મહારાજ ભોજનું ‘સરસ્વતી કંઠાભરણુ’ એ અવંતી દેશનું એક મનોરમ જીવનસ્વપ્ન હતું. એમાં એક વખત પ્રવેશ કરનારો માણસ, કાં કવિ બની જતો. કાં થેલો થઈ જતો. એમાં જઈને ડાહ્યો રહેનારો મૂરખ કે જંગલી હજી સુધી તો અવંતીમાં કોઈ પાક્યો ન હતો, કે આપ્યો ન હતો.

મહારાજ જ્યદેવ એ ‘સરસ્વતી કંઠાભરણુ’ નીરખે એ છાની અભિજ્ઞાપા તો દરેક માલવીને હતી જ. એટલે બ્યારે ખખર પડી કે જ્યદેવ મહારાજ ત્યાં જવાના છે ત્યારે એક નાની સરખી પંડિત વિદ્વાન કવિજનોની મંડળી પણ ત્યાં હાજર થઈ ગઈ હતી.

મહારાજનો ઉનુંગ ગજરાજ દેખાયો. સાથે મંત્રીશ્વરો, સામંતો, સૈનિકો આવતાં જણાયા. સૌ પંડિતો જરા ખિન્ન થયા. પણ છતાં આ નાની સરખી મેદની, ઉત્કંઠાથી એમના આવવાની રાહ જોતી ત્યાં ઊભી રહી. વિજયી વૃત્તિ તરીકે ‘સરસ્વતી કંઠાભરણુ’ નો પ્રવેશ કોઈને માટે ન હોય-આ તો ભોજરાજનું સ્વપ્નમંદિર છે, એવી માન્યતામાં રાચતા વિદ્વજનોને, મહારાજની યુદ્ધ સવારીમાં જરાક અનાયતા દેખાઈ. પણ વિદ્યાધામ થોડે દૂર રહ્યું અને મહારાજનો ગજરાજ અટકી પડ્યો લાગ્યો. પાછળ આવતા ઉદયન, કાક, સુંબલ, કૃષ્ણદેવ, અશ્વરાજ સૌના આશ્ચર્યની વચ્ચે, મહારાજ જ્યસિંહ-

દેવ પોતે થોડીવારમાં પગેપાળા ‘સરસ્વતી કંઠાભરણુ’ ની દિશામાં ચાલી રહેલા દેખાયા !

સવારી ત્યાં થંભી ગઈ હતી. તમામ હાથી, ઘોડા ત્યાં જ ઊભા રહી ગયા. મંત્રીઓ ટપોટપ પગપાળા થઈ ગયા. આ અનુપમ દ્રશ્યે, ‘સરસ્વતી કંઠાભરણુ’ ની પંડિતજનોની મેદની પામે એક જયધોષ કરાવ્યો. ‘મહારાજ પાટણુપતિનો જય ! મહારાજ અવંતીનાથનો જય !’ એમને માટે યશોવર્મા જ હજી ‘અવંતીનાથ’ હતો. પણ, દૂર ઊભીને મહારાજને આવતાં નિહાળી રહેતો પાટણુની ત્યાંની સૈનિકોની હાવણીમાંથી આના પ્રત્યુત્તરમાં એક મહા ઘોષનો પડ્યો પડ્યો: ‘અવંતીનાથનો જય !’ મહારાજ સિદ્ધરાજનો જય !’ એ પડઘાએ સૌ ચમકી ઊઠ્યા.

મહારાજે દાર ઉપર આવીને બે પળ બહાર ઊભા રહી ભોજરાજના સ્વપ્નને પકેલાં તો ભકિતથી નીરખ્યું. દૂર દૂર હરિયાળી ટેકરીઓ ઉપર, વૃક્ષનાં ઝુંડ શોભતાં હતાં. પાસે ખળખળ વહેતા કોઈ ઝરણાના પડમાં આંહીં આવી રહ્યા હતા. હરિયાળી વનકુંળે આથે આથે ડોકિયાં ફરી રહી હતી. વિદ્યાધામની જે કલ્પના પોતે પાટણુ માટે કરી હતી, તે કલ્પનાને આંહીં મૂર્તિમંત ઊભેલી જોઈને એમણે બે હાથ જોડ્યા: પંડિતોને નમસ્કાર કર્યો. અને પછી ભોજરાજની સ્વપ્નનગરીમાં પ્રવેશ કર્યો. ત્યાં સ્થળે સ્થળે વિદ્યાની, કવિતાની, વાણીની, સુંદર મનોરમ પંક્તિઓ શિક્ષાલેખમાં ફોતરેલી એમની દૃષ્ટિએ પડી. માલવના કલ્પના વૈભવનું બાણે કોઈ સ્વર્ગીય પારિજાત ઉદ્યાન ત્યાં શોભી રહ્યું હતું !

‘ઉપદ્રવને જોયા ?’ વામન, કેશવને ધીમેથી પૂછી રહ્યો હતો.

‘મહારાજનો ભંડાર, દંડનાયક મહાદેવને સોંપાય છે, ત્યાં હશે. કેમ ?’

વામનસ્વામીના પગ ભાંગી ગયા. પણ તે મહારાજ પાસે જવા માટે આગળ વધ્યો. વધારે પૂચ્છા થાય તેમ તો ન હતું. એટલામાં તો મહારાજની

* શ્રી ધૂમકેતુની ‘ચૌદુક્ય નવલકથાવલ્લિ’ માં, ‘અવંતીનાથ—જ્યસિંહ સિદ્ધરાજ’ પ્રગટ થાય છે તેનું એક પ્રદર્શન.

સાથે ચાલી રહેલા કવિ ધારાપેણે કહ્યું: 'પ્રભુ ! આ મહારાજ મુંજ !'

મહારાજ જયસિંહદેવ ત્યાં થોભી ગયા:

ત્યાં ખીજ પણ હતો. કવિ ધનપાસ હતો. કવિરાજ પરિમલ હતો. ધનિક હતો. અવંતીસુંદરી, સીતા અને તિલકમંજરી હતાં. ત્યાં મુંજ અને ભોજ સમા નૃપતિઓ પણ કવિજન તરીકે હતા. ત્યાં પોતે જેની સામે યુદ્ધ કર્યું હતું—તે નરવર્મદેવ પણ હતો. જોદાઓની અને કવિઓની જાણે અવંતીમાં રતન ખાણ હોય એવાં કેંક રત્નો ત્યાં શોભી રહ્યાં હતાં. માનવનાણીમાં જે કાંઈ ઉત્તમ રીતે કહી શકાય એ સઘળું જ ત્યાં હતું. ત્યાં જીભનારો ને એક પળ પણ કવિ ન બને તો સમજવું કે એ માનવ રહ્યો નથી ! મહારાજ આશ્ચર્ય ચક્રિત થતા આગળ ચાલ્યા. એક પછી એક માલવ-રાજાઓની પ્રતિમાઓ આવતી ગઈ. કવિરાજે, વિદ્વાનો, વિદુષીઓ પડિતો, શિલ્પાચાર્યો, એમની પ્રતિમાઓ સામે શોભી રહી હતી. મહારાજ મુંજના જમાનાથી આજ મુધીના જમાનાની એક જીવંત સભા જાણે હતી ત્યાં જીભી હતી ! અને કાવ્યરસ ચર્ચા કરી રહી હતી ! મહારાજ સિદ્ધરાજ, પોતાના પાટણ માટે જે સ્વપ્નમાં જોઈ રહ્યા હતા, જેને માટે એનો આત્મા તલસી રહ્યો હતો તે આંહી તાદ્દશ દિલ ડોલાવનાર ચિત્રમાં ખડું જીભું હતું ! મહારાજ જોતા ગયા, ડોલતા રહ્યા; એમનું મન સ્વપ્ન હિડોળે ચડ્યું. એમને થઈ ગયું કે અવંતી એ અવંતી ! વ્યાકરણ, કવિતા, નાટક, મહાકાવ્યો શિલ્પસમૃદ્ધિ ઠેર ઠેર દેખાતાં હતાં.

મહારાજ મુંજની પાસે એનો જીવનસમર્પણી મહાઅમાત્ય રુદ્રાદિત્ય જીભો હતો, જાણે પોતાની તેજસ્વી વાગ્ધારા હમણાં કહેશે તેવો. મહારાજ એની તરફ જોઈ રહ્યા ! દંડ દાદાકજી તરફ એમણે એક દષ્ટિ કરી: 'દાદાકજી !' વધારે કાંઈ કહ્યું નહિ. એ આગળ ગયા.

દાદાકજી સમજી ગયા. પાટણમાં મહાઅમાત્યોની,

મહાકવિઓની, મહાજનોની, મહાનૃપતિઓની એક પરંપરા સ્થપાય-દેશ તો જ જીવે, તો જ જીવે, તો જ જીવી શકે, એ વિષે આ ઉલ્લેખ હતો.

ઉદયન દાદાકજી પાસે જ ચાલી રહ્યો હતો. તેણે ધીમેથી દાદાકજીના કાનમાં કહ્યું: 'પ્રભુ ! આ આપણા અશ્વરાજ કહે છે તે તમે સાંભળ્યું ? મને એ વિચારવા જેવું લાગે છે. મહારાજ તો આગળ વધતા જાય છે...પણ...'

'શું પણ !' દાદાકે ધીમેથી એક તરફ થઈ જઈને પૂછ્યું. 'શું છે અશ્વરાજજી ? કાંઈ દગાની ગંધ લાગે છે ?'

'ગંધ નથી, પણ કેને ખબર ? હજી તો જુદની હવા છે ! આપણું સૈન્ય તો આ સ્થળેથી દૂર છે. આપણે જાગતા ન હોઈએ—એ દીક નથી થાતું !'

દાદાકજી સમજી ગયા. વાત અશ્વરાજની સાચી હતી. 'અશ્વરાજજી !' તેમણે કહ્યું 'મહારાજ જ્યાં સાચી મહત્તા જુએ છે ત્યાં રાચી રહે છે એ ખરું; આંહી એ થયું છે. પણ એમનું હૃદય એમનું પોતાનું જ રહે છે; પાટણમાં આવી ગૌરવભરી પરંપરા સ્થપાય એ વિચાર અત્યારે પણ એમના દિલમાં ચાલી રહ્યો છે. છતાં તમે કહ્યું તે જ ખરાબર છે, આપણે સૌ મહારાજની પાસે જ રહો—ને સચેત પણ રહો. અને અશ્વરાજજી ! તમે તો ત્યાં જ રહો ! મહારાજની સંમુખમાં જ !'

અશ્વરાજે દષ્ટિ કરી. મહારાજ, કવિ ધનપાસની પ્રતિમા જોઈ રહ્યા હતા. અવંતીનાથ મહાન ભોજ-રાજની સરસ્વતીની વાણીનો જાણે ત્યાં ઝંકાર સંભળાઈ રહ્યો હોય તેમ પણ એ પણ સૌ એ કેકાણે ધ્યાનમગ્ન બની ગયા હતા. કવિ ધારાપેણે જોલી રહ્યો હતો:

~ વ્રાજ્ઞેલાસાન્મલયગિરિતોડસ્તોદયાદ્વિદ્યાદ્રા
મુક્તા પૃથ્વી પૃથુનરપતે સ્તુત્યરુપેણ યેન ।
ઉન્મિલ્યોર્વા ભરગુરુગણા લીલયા ચાપયજ્યા
ચિત્તા વિચ્છિન્નિરવિ પરાં પ્રીતિમાપાદિતા ચ ॥

~ભોજરાજની પ્રશંસા છે, હિમાલયથી મલય પર્વત સુધી રાજ કર્યાનો એમાં કવિ ઉલ્લેખ છે.

અવંતીનાથ ભોજરાજની પ્રતિમાને, ને એમણે જ કરાવેલી મહાન શિલ્પી મંથરની સરસ્વતીની પ્રતિમાને નિહાળતા જ્યારે મહારાજ ત્યાં એ પણ ઊભા રહ્યા! એક રાજવી કરતાં એક કવિને નિહાળતા હોય તેમ એ એના તરફ જોઈ રહ્યા હતા! એમના મનમાં એક વિચાર પણ આવી ગયો: કાણ મહાન? કવિરાજ કે ભોજરાજ? એમણે આસપાસ એક દૃષ્ટિ કરી. ત્યાં મંત્રીઓની મુખમુદ્રા ઉપર એક પ્રકારની ચિંતારેખા એમણે જોઈ. એણે અશ્વરાજને પોતાની યંત્ર પાસે ને પાસે આવતો જોયો. યશોવર્મા હજી અપ્રગટ રહ્યો છે એ વિચારનો પડથો સઘળે વ્યાપી ગયેલો મહારાજે દીડો.

પોતે સચેત થઈ ગયા. ભોજરાજની પછી તરત મહારાજ ઉદ્યાદિત્યની વીરપ્રતિમા દેખાઈ. પૃથ્વીનો જણે ઉદ્ધાર કરવા માગતો હોય એવો એક મહત્વાકાંક્ષી ક્ષત્રિય ત્યાં ઊભેલો મહારાજે દીડો. મહારાજે એના તરફ-ને ભોજરાજ તરફ-એક એ વખત દૃષ્ટિ કરી.

ઉદ્યતે એ જોયું. એણે કાકને પકડ્યો: 'કાકભટ્ટ! આ તમે જોયું, મહારાજ શું જોઈ રહ્યા છે તે?'

'શું જોઈ રહ્યા છે? જીલુવટથી જેવા જેવી આંહી શુદ્ધિ રહે તેવું ક્યાં છે મંત્રીશ્રવર? આંહી વિદ્યા છે, વૈભવ છે, વીરશ્રા છે અને શું નથી? આંહી તે શું જોઈએ તે શું ન જોઈએ? જોઈએ પણ કાવ્ય કાખાવે એવી આ હવા જ છે, જૂઓને!' 'મહારાજ એ જ શોધી રહ્યા છે કાકભટ્ટ! ભોજરાજની પ્રતિમા પાસે- અને ઉદ્યાદિત્યની પ્રતિમા પાસે જુઓ!'

'શું છે?'

'એ હું તમને પછી કહીશ. પણ અત્યારે મહારાજને આંહીની વિદ્યાસભાનું મનોરમ સ્વપ્ન ડોકાવી ગયું છે. મહારાજને આખું અવંતી-પાટણને આંગણે ઊભું કરવું છે. આંહી દંડનાયક આવી પણ ગયો. એ તમે સાંભળ્યું નાં?'

'પણ યશોવર્મા હજી જુદો છે મંત્રીશ્રવર! એનું શું?'

'યશોવર્મા પણ આવી જશે. અત્યારે મોંને એ જ ચિંતા થઈ રહી છે. આમાંથી ક્યાંક દુગો તો નહિ નીકળે?' મહારાજ તો આત્મવિશ્વાસે આગળ ધપી રહ્યા છે. તમે હવે તમારું સ્થાન મહારાજ પાસે સંભાળી લ્યો. કોઈ પણ મહારાજને વિદ્યાપ્રીતિની વાત કરવાની ઇચ્છા થાય-તો એ હગડાં આગળ ભરીને, એક મહાન વિદ્વાન, સાધુ હેમચંદ્રાચાર્યનું નામ દઈ દેવાનું છે એ મારે તમને સંભારી દેવાનું હતું. આ હવા છે. ને આ સમય પણ છે!'

'અલ્યા હા... પ્રભુ! એ ગરાળર!'

'આપણે પછી વાત કરીશું' કાકભટ્ટ! જુઓ મારી રાફ જોવાય છે!'

મહારાજે પાછળ એક દૃષ્ટિ કરી હતી. એણે ઉદ્યતને જ ઘોડાઓ. ઉદ્યત એકદમ ઉતાવળે ત્યાં ગયો:

જ્યારે મહારાજ ઉદ્યાદિત્યની સ્વપ્નોદ્ધારક વીરમૂર્તિ જોઈ રહ્યા હતા. એણે જનાવેશા નીલકંઠે-શ્રવર મહાદેવના મંદિરનું નાનકડું પ્રતીક આંહી જોતાં એ થંભી ગયા હતા. એમાં દુનિયાના તમામ પથ્થરની મુંદરતા જણે કાઈક સંપૂર્ણ કીધી હતી!

'ઉદ્યત! આ જોયું? આ નીલકંઠેશ્વરનું મંદિર. અને આ 'સરસ્વતીકંઠાભરણ!'

'પ્રભુ! આ તો વિદ્યાનું ધામ છે ને!'

'ઘડાકણ!' મહારાજે કહ્યું: 'તમે જો, કુલ-સહ્યુર છે, શ્રીપાલ છે, આપણે પાટણમાં એક વિદ્યાધામ રચાવો. ભારતવર્ષનું એ શીર્ષકેન્દ્ર બને. આંહી જેમ મહાકાલેશ્વરની ધ્વજ ફરકે છે-અને તમામ ધ્વજો એ વખતે ગોણુ થઈ રહે છે, આપણે પાટણમાં પણ રુદ્રમહાલયના ધ્વજને એ ગૌરવ આપો.' ઉદ્યત ચમકી ગયો ઢાળ્યો. પણ તે ધ્યાનથી સાંભળી રહ્યો હતો... 'વિદ્યા-અને વિદ્યમ એ એ વિના તો ઘડાકણ!-ત્યાગમટ્ટ ક્યાં છે?'

ત્યાગમટ્ટ ત્યાં પાસે જ ઊભો હતો: મહારાજે ઉદ્યાદિત્યની વીરમૂર્તિ અને યતાવી. એટલામાં

વ્યોમદ શિશ્વી લક્ષ્મીધર આવતો દેખાયો. મહારાજે શિશ્વીના ખભા ઉપર ગ્રેમથી હાથ મૂક્યો: 'લક્ષ્મી-ધરજી! તમે હજી અવંતીનાથ ન બનાવ્યા હો. આ ભોજરાજ-એ કવિરાજ છે. મુંજ મહારાજ તો રસકવિને જાણે દીડા. વીરશ્રી જેવા આ મહારાજ ઉદ્યાદિત્ય છે. પણ તમે કહ્યેલા 'અવંતીનાથ' ક્યાંય નથી!'

'મહારાજ!' લક્ષ્મીધરે જે હાથ જોડ્યા: 'અવંતીનાથ' કહ્યેલ છે; એ કહ્યના આ નહી પ્રભુ!'

ઉદ્યાદિત્યની પાસે જ લક્ષ્મીધર, માલવના અદ્ભુત રણોત્સાહી વીર નૃપતિની, એક પ્રતિમા ઊભી હતી. 'આ હા!' મહારાજ મનમાં જ ઘા ખાધ ગયા. જગદેવ પરમાર ત્યાં હતો. માલવીઓનો રણ-ધેસો લક્ષ્મીધરે. તેણે મુંજલ સામે જોયું. 'મહેતા! ...પરમાર...એ જ નહિ કાં!'

મુંજલ પણ જોઈ રહ્યો: તેણે માથું નમાવ્યું. 'એ જ છે પ્રભુ!' જગદેવ પરમાર ત્યાં હતો. એનો અશ્વ, એની મુખમુદ્રા, એનું સ્વપ્ન, એની વીરશ્રી, એની ઇવનકથા-સઘળામાંથી 'અવંતીનાથ' ઊભો થતો હતો. જે અવંતીનાથ શિશ્વીએ કહ્યો હતો. એમાં વિદ્યાપ્રીતિ ને વિક્રમી સત્ત્વ કરતાં પણ એક અદ્ભુત વસ્તુ વસી રહી હતી. પરદુઃખભંજન! શિશ્વીએ એ મહાન માની હતી. 'અવંતીનાથ' પદ-એની સાથે પરંપરાથી જોડાયેલું હતું.

'મહારાજ!' વૃદ્ધ શિશ્વી નમી રહ્યો: 'વિદ્યા, એનો વિદ્યાસ રાજદરબારોમાં એક કરતાં ખીજે વિશેષ એમ મળ્યા જ કરશે; વિક્રમ-એ પણ રાજ-ગૌરવનો વિષય; પરંતુ મહારાજ! જે માટે આશુના અગ્નિકુંડમાંથી વસિષ્ઠ ઋષિએ 'પરમારને ઊભા કર્યા, એનું ગૌરવ તો આમાં રહ્યું છે: પરદુઃખ-ભંજન!' એ જ્યાં નહિ, ત્યાં વિદ્યા એ શ્રીકાં: વિક્રમ, એ પણ શ્રીકાં: રાજગૌરવ-શ્રીકાં, ચક્રવર્તીપદ સમ્રાટપદ-અથુ જ શ્રીકાં. મહારાજ! આ ધરતીએ સમ્રાટો અનેક દીડા છે. પણ-સમશેર અવંતીનાથ લક્ષ્મીધરે ધારી -એ એમણે જ ધારી જાણી. પરદુઃખ-

ભંજની અવંતીનાથ, એ જ લોકના મનનો 'અવંતીનાથ' છે; વિક્રાંતોનો ગમે તે હોય! મેં મારો 'અવંતીનાથ' એવી રીતે આંદો કહ્યો છે. મહારાજ લક્ષ્મીધરે!'

મહારાજ જયસિંહદેવ, પોતાની પાસે વસી ગયેલા -અને પછી આકાશી કહ્યના પેડે ઊડી ગયેલા, માલવનરવતિ લક્ષ્મીધરની પ્રતિમા જોઈ રહ્યા. એમાંથી ઊભો થયેલો જગદેવ પરમાર-એ તો ઘર ઘરનો એક અદ્ભુત કાવ્યકથાનો નાયક બની ગયો હતો. મહારાજ જયસિંહદેવ પોતે શિશ્વી લક્ષ્મીધરને જે હાથ જોડીને નમી પડ્યા: શિશ્વીએ કાંઈક એવું કહ્યું હતું, જે એમણે પોતે પોતાના અંતરમાં વર્ષોથી સ્વપ્નરૂપે સંઘરી રાખ્યું હતું. જે એમણે પોતાનું જ ગમ્યું હતું. ઉદ્યાદિત્યની માલ-વોદ્ધારક પ્રતિમાની પડખે જ એના આ જુવાન કુમારની-જન જન ઉદ્ધારક પ્રતિમા-ભગવાન શંકરની પડખે ઊભેલા કાર્તિકસ્વામી જેવી, અનોખી દીપ્તિથી પ્રકાશી રહી હતી.

મહારાજના ચહેરા ઉપર એક સહેજ-આંધી શોકછાયા જાણે ફરી વળી હતી. પોતાના પછી-પોતાની પરંપરા જાળવનાર જગદેવની શોધમાં એણે એક દષ્ટિ કરી. ત્યાગભટ્ટ ત્યાં ઊભો હતો! એના ચહેરા ઉપર વીરશ્રી તો એ જ હતી-પણ મહારાજે આરે તરફ ઊભેલા પાટણના બળવાન મંત્રીઓ તરફ જોયું-ને ધર્મણુથી નબળા બનતા પાટણની કહ્યનાથી એ ધ્રુજ ઊઠ્યા. તેમણે વિનમ્રતાથી પિતાપુત્રને માથું નમાવ્યું. આગળ આલ્યા.

નરવર્મદેવ ત્યાં હતો. એની પાસે જ લક્ષ્મીધર છૂપાવવા માગતો હતો-એવો એક સર્વનાશનો, પતનનો માણસ ચહેરા જાણતો હતો. મહારાજ એ તરફ આલ્યા. 'આ તમારા યશોવર્મા...લક્ષ્મીધર...'

પણ મહારાજ એક શબ્દ બોલ્યા ન બોલ્યા, અને જેમ આકાશમાંથી વીજળી પડે, તેમ એક કાઈ જોઈ, યશોવર્માના પૂતળા પાછળથી ફૂદી પડ્યો હતો. એની કટાર સીંધી મહારાજની છાતી ઉપર જ જાણે ધા કરતી દેખાઈ-પણ એ દશ્યે ગભરાઈ ઊઠેલા મંત્રીઓ

આમ તેમ જરાક હરેફરે તે પહેલાં તો, યશોવર્માના હાથ ઉપર જ મહારાજનો પોતાનો સિંધુજો દેખાયો. અને એ જ વખતે વિદ્યુત્વેગે ડેકીને જ્યવર્માને હાથભુજથી બાંધીને તેના ઉગામેલા હથિયારને અદ્ધર જ રાખી દેતો અશ્વરાજ દેખાયો.

આ બધું એટલી ઝડપથી ને એવી તો વેગીલી પણ વિપળમાં પડી ગયું કે કાંઈ કાંઈ સમજી શક્યું નહિ. લક્ષ્મીધર ફિક્કે ચહેરે ત્યાં ઊભો હતો. રાજદૂત વામનજી નીચે મોંએ પૃથ્વી ભાણી જોઈ રહ્યો હતો. એણે યશોવર્માને આ ખોટા સાહસે સર્વનાશ તરફ જતો જોયો. લક્ષ્મીધરની 'સર્વનાશ'ની મુખમુદ્રા એને યાદ આવી ગઈ. મહારાજ જ્યદેવ આંહી આવે, એ વખતે પ્રગટ થઈને પ્રીતિભેટે એક ખીજ વચ્ચે મૈત્રી સંબંધનો ઉઠાવાય તેટલો લાભ અત્યારે ઉઠાવી લેવાની યોજના વિષે વાત હતી. સેનાપતિ ઉગ્રકે પણ આવી ગાંડીસાહસ વાત કરી ન હતી. એટલામાં તો ત્યાં તરત ચારે તરફથી સશસ્ત્ર મંત્રીઓ ને સામંતોની દોડાદોડી થઈ રહી. ત્યાગભટે શંખ ફૂંક્યો ને સોલંકી સેનાનાં ઘોડાં એ પળમાં તો વિદ્યાધામમાં આવીને ઊભાં રહ્યાં.

યશોવર્મા અને જ્યવર્માને તરત જ અંધનમાં નાખી દેવામાં આવ્યા. રાજદૂત વામનજીને આવા ખોટા સાહસની જાણ ન હતી—તે એ હાથ જોડીને મહારાજને વિજ્ઞાપિત કરવા આવ્યો—પણ એને મંત્રીઓએ પહેલાં અંધનમાં મૂકી દીધો.

પણ એટલામાં તો મહારાજે આજ્ઞા આપી: 'એક પણ શૈનિક વિદ્યાધામમાં રહે નહિ.' ખીજી

પ્રાન્તીય સરકારોની જવાબદારી

હિંદમાં જેતી હજી એ વરસાદને આશ્રયે રહી છે. એ ચાર અઠવાડિયાંની હીલ થાય કે અનાવૃષ્ટિ લગ્યાય તો આખાએ વર્ષના પાકમાં ઘણો ઘટાડો નોંધાય. જેતીવાડી એ પ્રાન્તીય સરકારનો જવાબદારીનો વિષય છે. મધ્યસ્થ સરકાર પ્રાન્તીય યોજનાઓ માટે અમુક ફાળો આપે, નિજશક્તિ સલાહ સૂચનો આપે, સંશોધન કાર્ય કરે, દોરવણી આપે, આવશ્યક સાધનોની પ્રાપ્તિ માટે સરળતા કરી આપે અને વિદ્યુતશક્તિથી પાતાંળ ફાવેલાં પાણી જેતીને પહેંચાડવાની કે યંત્રોનાં સાધનો વડે પડતર જમીનને હળ હેળ લાવવાની, જળ સિંચનની વિશિષ્ટ યોજનાઓ હાથ ધરે. પરંતુ એક છોડતી જગ્યાએ એ ઉગાડવાની જવાબદારી પ્રાન્તીય સરકારોની છે.

જ હાથે આખું લશ્કર ત્યાંથી ફરી ગયું. યશોવર્માને મહારાજના પોતાના મુકામ પાસે પટ્ટદિમાં રાખવાની આજ્ઞા થઈ. રાજદૂત જીજ્ઞાસુ થોડી શોધ થતાં ગુપ્તમાર્ગમાંથી મળી આવ્યાં. લક્ષ્મીધરનું કાંઈ અપમાન કરી ન એસે એની મહારાજે ખાસ આજ્ઞા આપી હતી. શિલ્પી તો તદ્દન નિર્દોષ હતો. મહારાજે પોતાને હાથે જ એને શિલ્પાધ્યાય તરીકે બહુમાન કર્યું. એક વખત રુદ્રમાળ જોવા આવવાની વિનંતિ પણ કરી. અને એને તરત મુક્ત કર્યો.

યશોવર્મા ને જ્યવર્મા અંધનમાં ઢોવાના સમાચાર ધારાદુર્ગમાં ફેલાઈ ગયા. પણ એ વખતે તો તમામ રથજો સોલંકી સેનાની ચોક્કી જેસી ગઈ હતી. દંડનાયક મહાદેવ ને સેનાપતિ કૃષ્ણ લોદ્ધાને આશ્વાસન ને વિશ્વાસ આપતા ચારે તરફ ફરવા લાગ્યા.

કેવળ એક જ માણસ હાથનાળી દબને નાસી જઈ શક્યો હતો. સેનાપતિ ઉગ્રક.

એક સપ્તાહ સુધી ધારાદુર્ગમાં ફેંકાણે ફેંકાણે ફરીને મહારાજે પોતે—'અવંતીનાથ' વિષેની શિલ્પી લક્ષ્મીધરની કલ્પના સાર્થક કરના હોય તેમ, વ્યવસ્થા ને શાંતિ સ્થાપવા માંડી સૌથી પહેલાં તો એ શૂરવીર ગંગપરસારની માતે મળ્યા ! માલવીઓમાં એક વાત પ્રચલિત થવા માંડી. વીર વિક્રમનો આ રાજ્ય અવતાર છે. ને વેતાળ અર્જુનકે રૂપે આવ્યો છે. વાતાવરણ જ્યારે શાંત થતું જણાયું ત્યારે એક પ્રભાતે સોલંકી સેનાને પાટણપથે પળવાની આજ્ઞા થઈ. કાણના પિંજરમાં યશોવર્મા ને જ્યવર્મા એક જગ ઉપર સાથે હતા.

મંગળુ તે રવીન્દ્રનાથ [ત્રિવેદીદેવ] માંથી

અનુવાદક : રમણિક મેઘાણી

એ એકો રેડિયોમાં ગીત સાંભળતો હતો. દીપ નિમે ગેછે મમ નિશીથ સમીરે-વળી રહી રહીને કહે— ‘તમને એ નહિ કાવે’ —હું કહું છું, મને તો કાવે જ છે, હવે તમને કાવે તો નિરાંત કરું! અને જો, રવિ હાકુર ગીતો કંઈ મોળાં નથી લખતા, એક રીતે ચલાવી લેવાય એવાં તો એને કહેવા જ પડશે. ચલિતે પાવે રજનીગંધાર ગંધ મિશેદે સમીરે, ધીરે ધીરે—ને ગીતો પણ કંઈ એમાં લખ્યાં છે! હજાર-હજાર ગીતો, ગીતોનો સાગર—એ તરફ ખાસ કાષ્ટએ જોયું નથી કે આંગણ આખાને મેં ગીતોમાં તરંગોળ કરી દીધું છે. મને તો ભૂલી શકશો, પણ મારાં ગીતોને કંઈ રીતે ભૂલી શકશો?.....એ પણ ધારો કે થયું, પણ આ વળી શું લાખ્યા?

‘ઓવલટીન’

‘મહામાન્ય ઓવલટીન. પણ ખાંડ જ નાંખી નથી, જરા જેટલી ખાંડ નાંખવામાં શું વાંધો હતો? જરા મધુરતા વિસ્તારતાં—કેવો કઠોર છે તારો સ્વભાવ! તમારે કેવી સગવડ છે એ હે ધીર મધુરભાષિણી મોલો ધીર મધુર ભાષે, તમારે તો આટલાથી જ ચાલ્યું જાય, તમે તો જરા મીઠા હાસ્યે—મૃદુ સાદે આ લો, પેલું લો કયે જ જીવન આનંદમાં વીતાવી શકો છો, અને પુરુષોને?—અરે બાપ! કેટ કેટલી આશ્ચર્યની. એ. પાસ થયું, કાગળો પર કાગળો લખવા, ફારવડ ઝ્યોક, કેન્ડેસ ચળવળ કંઈ પાર છે!’

‘પણ આજ કાલ તો સ્ત્રીઓમાં પણ આ બધું ચાલ્યું છે. અને તે સાથે વળી નૃત્ય-ગીત અને શાક સમાર પણ છે. પહેલાંની જેમ માત્ર ઓરે મા દીકરા આ આવ ને તે આવ કયે આજ કાલ એણું ચાલે છે?’

‘એ સાચું છે, નિર્ધારક તોફાનોયે ક્યાં એમાં શરૂ થયાં છે? તે દિવસે જે છોકરીનાં ગીતો સાંભળ્યા, તે યે પરણવાની તો ખરી જ. હવે વિચારો એનાં પતિની સ્થિતિ! એ પ્રકારનું સંગીત ન

શીખ્યે કંઈ વાંધો આવત? શું કરવું કહે,—યુગધર્મ—એ કરતાં ચાલે પેલા વરડામાં ખેસીએ વારુ, અમે નહોતા, ત્યારે તમે એકલા એકલા અહીં શું કરતા હતા? આ નિર્જનતામાં દિવસ કંઈ રીતે વીતાવતા? તમારો નિત્ય—કમ જરા કદી બાવને! આ જ ને—સવારમાં બિટીને જરાક ધરકામ, ઓવલટીન ખનાવવું, એક ને અધું—દોઢ જણની જ ચિન્તા, એકક અધું જણ કંઈ નાનું—સૂતું નથી!’

‘શરૂ-શરૂઆતમાં જરા આકરું લાગતું જ. અને વળી મારો સ્વભાવ તો તમે જાણો જાણો ને’

‘એ તો જાણું જ છું ને, મજાતો યુગન જેવો, લોકો સાથે હળવું, મળવું, મિત્રમંડળ જમાવવું—’

પહેલવહેલી આવી ત્યારે તો કાષ્ટ જ નહોતું. હવે તો ઘણાં આવી ગયાં છે. છતાં આ કરતાં એકદમ કાષ્ટ જ ન હોય એ એક રીતે સારું.’

‘એ બરાબર છે. આ તો હોય તોયે ન હોય તેવા, નિર્જન છતાંયે પૂરેપૂરું નિર્જન નહિ, આ બરાબર નહિ.’

‘પણ હવે મને કાલી ગયું છે—વાંચું છું, સીચું છું’.....

‘જાણું છું, જાણું છું, ખીજું પણ એક કામ કરે છે, ને તે પાનાં ને પાનાં ભરી પત્રો લખવાનું. એ પણ એક કામ જેવું કામ છે. એ જ તો તમારું સાહિત્ય છે! અને અમારું! દીપ નિમે ગેછે મમ નિશીથ સમીરે....’ આ પથે જશો જ્યારે અંધારે, માર્ગે મળશે રજનીગંધા સૌરભ સમીરે, ધીરે ધીરે—મને પણ ગમે છે આ જનશન્ય દિવસ. કદી કદી જ્યારે તડકો ઝંઘળી બીડે છે વા જે દિવસે ચારે બાજુ ગાઢ ધુમ્મસથી ઘેરાઈ જાય છે ત્યારે ચૂપચાપ એકો હું એ સ્તબ્ધ ગાઢ નિર્જનતાને માણું છું. એનો એક સ્પર્શ છે જે હૃદયના મર્મ સુધી પહોંચી જાય છે. તારે અહલે જો મારો સંજ્ઞ અહીં થયો હોત તો અજળ લહેર આવત. પતિદેવને કહેત કે—‘જાવ તમે કવીનામન ખનાવો, હું અહીં રાંત બેસી રહીશ.’ મને અહીં કંઈક કામ આપો ને એક ઝૂંપડું બાંધી પડ્યો

રહીશ! અને મારી શારીર સ્થિતિ જોઈને એ નકકી દયા બતાવીને કંઈક હાળતું કામ મને આપશે? મઝાથી પડ્યો રહીશ, નહિ ફોરવડ જોડકની ચિન્તા કે નહિ આશીર્વાદ આપવાની કૃપાધિ, નહિ વ્યાખ્યાન આપવા, કે નહિ નામકરણની પંચાત, કે નહિ ધૃત્વર દયાળુ છે યા નથી તેનું પ્રમાણપત્ર આપવાનું.

ખુદુ થોડાંક તાજાં ફૂલ-પાંદડાં લઈને આવી- 'કેમ તારામાં કંઈ બુદ્ધિ-શુદ્ધિ ન આવી કે? વૃક્ષનાં પાંદડાં-ફૂલ તોડતાં એને દુઃખ થાય છે તે જાણે છે?'

'સાચે જ એવું થાય છે?'

હું નાનો હતો, ૧૦-૧૨ વર્ષનો હાથ ત્યારે કોઈને ઝાડનાં પાંદડાં યા ફૂલ તોડતાં જોતો ત્યારે બહુ દુઃખ થતું. ઘણાંને ચાલતા ચાલતા દોથો એક પાંદડાં તોડતા જવાની ટેવ હોય છે, મને એ બહુ ખરાબ લાગે છે. મનમાં કંઈક અમળાતું હોય એવું લાગે છે. અને એથીયે વધુ ખરાબ લાગતું કોઈ જીવકું યા ફૂલકું જિલાડીને હોગન કરી ત્રાસ આપતું ત્યારે-અસહાય પ્રાણીની મૂક વેદના અંતરને બહુ સ્પર્શી જાય છે. એક વાર દિપુએ એક ફૂતરને નાહકને માથે હોતો, મેં માંડ માંડ એ ફૂતરને છોડાવ્યો. દિપુ હતો અમારો બાણેજ-બહુ લાડિલો. એણે જમને ફરિયાદ કરી મોટાભાઈને કે મેં એને માથે છે. 'શા માટે માથે? જા, ખૂણે જિભો રહે' જિભો રહી. આ રીતે નાનાઓ ઉપર લગભગ અન્યાય થાય છે. એની વેદના મનમાં ખટક્યા જ કરે છે. કંઈ કહેવાનો કંઈ ઉપાય નથી, કે વિરોધ માટે વાણી નથી.

જન હૂંચો મેરી ચૈંચા નગરવા

નગર લોક સવ ગ્રાત જાન દૈ,

કાહે કરત લડકેદ્યા.

હામારે તુમારે સે પ્રીત લગી દૈ

મુન મનમોહન પ્યાર,

વાટ ઘાટમેં અચસે ન કરિયોં

પઢું તોરિ પંદ્યા.

મારગ વચાગે મારો હાય ન ઝાલો, ફેટલાયે નગર-

જતો આવે જાય છે તેઓ શું વિચારશે? -પરદેશ હતો ત્યારે આ બધા ગીતો ખૂબ ગાતો. આ ગીતોમાં વનનની છાંયે એવી સ્પષ્ટ ચિત્રણ આવી છે પરદેશ રહેવા છતાંયે એનાં સૂરની વાટે દેશમાં દઈ જઈ શકાતું. રસ્તા પર જાયે તડકો ઝળહળે છે. ફેટલાયે લોકો ત્યાં થઈને આવે-જાય છે, એની વચ્ચે વિપદામાં પડી છે માથે-મટકી લઈને જતી એક સ્ત્રી. પરંતુ એ વિપદા બહુ અવાંછનિય છે એવું નથી. જન હૂંચો મેરી ચૈંચા.....

અને આ ગીત સાંભળ્યું છે?

કી ચાતના ચતને મને મને...

કી ચાતના ચતને મનહ જાને...

કી ચાતના ચતને મનેમને મનહ જાને.

પાંદે લોકે હાસે શુને

અમિ લાજે પ્રકાશિતે પારિને.

પ્રથમ મિલનાવિધિ જેન કન અવરાવી

નિરવધિ સધિ પ્રાણ-પણે

તરુ તો સે નાદિ તોપે,—

મોરો દોપે ચકારણે.

કી ચાતના ચતને મનહ જાને.

આ ગીતોનાં શબ્દો સાદા છે, સૂર સાદા છે, છતાં એની સહજ સ્વાભાવિક સૂરાવલિમાં કંઈક એવું છે જે ગાક-પણે મનને સ્પર્શી જાય છે એનાં સૂરનાં Pathos અંતરને આકૃષ્ટ કરી મૂકે છે. આ બધા અમારા વખતનાં ગીતો છે. કોણે એ લખ્યા એની પણ ખબર નથી, -આ બધું વડેતિયાણુ સાહિત્ય છે. બીજું એક ગીત

'ક્ત કંદે છે ઓ કોંદાય ને છે

જાવાર વેલાય હાતે ઘરે કંદે છે

ઓ જાર વેશુ વિંદશે જાય સે કિ કાવા સય

કોંદે રશમેર કાવામુસ મને પંદે છે

ક્ત કંદે છે ઓ કોંદાય ને છે, કંદે છે...

આ ગીતોનાં શબ્દોમાં કોઈ સાહિત્ય સંપદ

બરી નથી, છતાં એનાં સૂરનાં Pathos જોવાં? અને ફેટલું સહજ રીતે એ બોલાય છે! આમ બોલવું કે જોથી સ્પષ્ટપણે એનું રહન અનુભવી

શકીએ પરદેશમાં આ ગીતો ખૂબ ગાતો, ત્યાંનું
વાતાવરણ જુદી જાતનું છે. પુસ્તકોમાં પણ તમે
એ જોઈ શકો છો કે ત્યાં અહીં જેવું નથી. ત્યાં
આ ગીતોનાં સૂર એક એવું ચિત્ર ખડું કરી
આપતા કે જેમાં હું બંગાળી ઘરની કન્યાને-બંગાળને
સ્પષ્ટપણે જોઈ શકતો. આજકાલનાં આધુનિક
ગીતોમાં શબ્દ વૈવિધ્ય અને સુકુમારતા ખૂબ હોય
છે પરંતુ એ યાદ નથી રહેતાં. અગાઉનાં સાદા
શબ્દો અને સહેજ મીઠા સૂરવાળા ગીતો જ મને
વધુ યાદ છે...

મને રવે ગેલો મનેર કથા

ચોંચેર જલ ઘર પ્રાંચેર વ્યથા

મને કરિ દુટો કથા બલે જાહ

કેન મુખ પાને ચેચે ચલે જાહ

સે જદિ ચાંહે, મરિ જે તાંહે

કેનો મુવે આસે આંચિર પાતા.

મને રવે ગેલો મનેર કથા.....

મ્હાન મુલે સચી સે જે ચલે જાય

તારે ફિરાયે હેકે નિચે આય

બુખિલ ના સે જે કંદે ગેલો

ધૂલાય લુટાહલો હૃદય લનાય—

આ બધા થયા અમારા જમાનાનાં ગીતો.
આ ગીતો તમે કદીયે ક્યાંય સાંભળ્યા નહિ હોય.
અત્યારનાં ગીતોથી એ અનેક રીતે જુદાં છે.

x

x

x

ક્રમશઃ

પૂલ ઉપરથી

પૂલ ઉપરથી કેા કુમારી

બજવંતી અંગે રૂપસિતારી

આવતી'તી, દૂરથી હું દેખતો તત્તુ દષ્ટિ તેની,
ક્યારે સરે નજદીક, ને હું નહાઉં એા રસરૂપ હેલી !

ધીમે ધીમે વધતા કદમ,

જીભ પર સરે સાકી, સનમ,

અંતર તલસતું'તું પિપાસુ દર્શને થાવા ખતમ !

આવી નજીક, નયનો ગિરાહર,

તાકે ફનાના રાહ પર,

પણ હાય ! ક્યાંથી આભથી જલગિંદુ કેા ચસ્મા ઉપર,
ગઈ વાદળી ટપકી, બગાડ્યો ખેલ આખર બેકદર !

પ્રા. શશિન્ આઝા

એક સાધુ મહારાજ પાસે એક સ્ત્રી આવી. એની આંખમાંથી આંસુ ચાલ્યા જતા હતાં. બોલવાના શબ્દો ગળામાંથી નીકળી શકતા ન હતા. એવું દિલ લાંગી ગયું હતું. એતું એકતું એક સંતાન બીમારીથી હમણાં જ મરી ગયું હતું. માતાના હૃદયમાં હોય એવો અપાર શોક એના હૃદયમાં બેઠો હતો. એ શોકમાં ને શોકમાં એ આંહીં દોડી આવી હતી. એણે આવીને સાધુ મહારાજના ચરણ-માં માથું મૂક્યું: ‘મહારાજ ! ભગવાન નઠોર ન હોય તો આ બને કેમ ? મારા પ્રેમમાં ક્યાં કહેવાપણું હતું કે મને આ સજ થઈ ? તમે કહો છો પ્રભુ પરમ દયાળુ છે, તો આ એની દયા છે ? મારું છોકરું શા માટે મરે ? મારો વાંક શું ?’

સાધુએ મંદ મંદ હસીને કહ્યું: ‘બાઈ ! પ્રભુ તો પ્રેમનો મહાસાગર છે. તું પણ જો પ્રેમનો મહાસાગર બને તો તને કોઈ શોક ન હોય !’

‘હા મહારાજ ! હું તમારી પાસે એક વાત મૂકું છું દયો. મારી જિંદગીનાં તમામ બાકી રહેલાં વરસો, ભગવાન ભલે આ છોકરા-ને આપી દે. પણ છોકરો મારો જીવે !’

‘બાઈ ! ભગવાનને ત્યાં તું ધારે છે એમ કોઈ નામું લખનારો બેઠો નથી. પણ જેમ તારું સંતાન મરણપથારી ઉપર છે, એમ કોઈ ને કોઈ નાનકડા શિશુની માતા મરણપથારી ઉપર શું નહિ પડી હોય ? આ સંસારમાં તો એવું હર પગલે જોવા મળે છે !’

‘અમારી પાડોશણ જ મરવા પડી છે મહારાજ ! તે એતું નાનકડું છોકરું બચારું એ જૂરે !’

‘ત્યારે બાઈ ! એ છોકરાને તું તારું કરી દે. એટલે તને શોક નહિ રહે.’

‘પણ એ બચારું તો એની મા માટે જૂરે છે !’

‘પણ ત્યારે તું શું મા નથી ? જો બાઈ ! ભગવાનને આપણે સૌ છેતરીએ છીએ પણ હું તને એક વાત કહું. મેં આજ વરસો થયાં ભગવાનની શોધ માંડી છે. ભગવાન ક્યાંય છે નહિ. તમારા પોતાના હૃદયમાં જ્યારે પ્રેમ-સાગરની એક જરા સરખી પણ લહરી આવે છે ત્યારે એટલી વાર એ ફક્ત દેખાય છે. તમારો એ પ્રેમ, દયારૂપ થઈ રહે છે, અને ભગવાન અદૃશ્ય થઈ જાય છે. તું છોકરાની દયા ખાવાતું છોડી દે. એના ઉપર દયા રાખનારા તો ઘણા છે. તારી પાસે પ્રેમ હોય તો એ દેખાડ !’

‘પણ મહારાજ ! એ તો પરનાત છે !’

‘ત્યારે તો બાઈ ! તું ભગવાનને મફતની વગોવે છે જે જે કાંઈ ખૂએ તે આટલું નોંધી રાખે, કે એના પોતાના જીવનનો જ એ પકડાયો છે, તો ય એને ફાયદો થાય. કોઈને કાંઈ જોવું ન હોય તો કોઈ કાંઈ ન ખૂએ, એવી પ્રેમસાગરની છોળને પૃથ્વી ઉપર પથરાવો. પછી કોઈ કાંઈ નહિ ખૂએ. પછી કાંઈ જોવાનો શોક નહિ રહે. એની સાચી ચાવી તો આ છે. બાકી તમામ જ્ઞાનવાતાં જોટી છે !’

એ

[૨]

કેલો પોતાના મનને વારંવાર મારે અને મન પાછું એને વારંવાર ઢગો દે.

* જનસામાન્ય સંસ્કારને દર્શિત સમક્ષ રાખીને લખાતા ‘જ્ઞાનગોષ્ઠી’ જેવા બીજા પુસ્તકમાંથી લીધેલા પ્રસંગો.

બહુ બહુ મહેનત કરે પણ મન માને નહિ. થાકીને એ ગુરુજી પાસે ગયો. એને વાત કરી. પોતાનાં લગવાં પાછા લઈ લેવાની વિનંતિ કરી. ગુરુજી બહુ જ્ઞાની હતા. સમજી ગયા કે આ બિચારાનો દોષ નથી. એણે ગીતાજીનો અક્ષર વાંચ્યો છે, પણ એ અક્ષરમાં રહેલું સત્ય જાણ્યું નથી. લગવાને અભ્યુત્થાનને કહ્યું હતું કે અભ્યુત્થાન ! મન તો શનૈઃ ધીમે ધીમે વશ થાય. ઉતાવળ કરનારો તો એમાં ગોથું ખાય.

એટલે સાધુ મહારાજે એને કહ્યું : ‘આજ તું રાતે મારી પાસે આવજે. આપણે સામેના જંગલમાંથી એક જડીબુટ્ટી લાવીશું. એના સેવનથી મન ક્રમ્પભમાં આવી જશે !’

સમય પ્રમાણે એલો તો હાજર થઈ ગયો. ગુરુ અને શિષ્ય જંગલ તરફ ઉપડ્યા. જંગલમાં એક નાનકડી ડેડી ઉપર બંને જણા ચાલવા માંડ્યા.

ગુરુની પાસે એક નાની સરખી વીજળી ચાંપ હતી. અંધારું બહુ લાગે ત્યારે એને જરાક સતેજ કરે. માર્ગ સૂઝે એટલે પાછી ચાંપ બંધ.

રસ્તે ગુરુએ કહ્યું : ‘પરમાનંદ ! આમ ને આમ રસ્તો આપણે, પંદર માઈલનો અંધારામાં કાપવાનો છે !’

‘પંદર માઈલનો ? પણ શું વાઘો છે આ વીજળીચાંપ છે ને !’

‘વીજળીચાંપ, કાંઈ ગાંડાભાઈ ! પંદરે પંદર માઈલના આખે આખા રસ્તાને એકી સાથે પ્રકાશ આપવાની છે ?’

‘એકી સાથે આખા રસ્તાને પ્રકાશમય જોવાનું આપણે કામ પણ શું છે ?’ પરમાનંદે કહ્યું.

‘ત્યારે ?’ ગુરુ હવે તો ડેડી ઉપર જ ઊભા રહી ગયા.

‘આપણને કામ પૂરતો પ્રકાશ મળે એટલે થયું. એટલો પ્રકાશ આપણો તરતનો આગળ રસ્તો બતાવે એટલે બસ. પછી વળી બીજો પ્રકાશ !’

‘એમ ? ત્યારે પરમાનંદ ! ભલા માણસ જડીબુટ્ટી તો તને જડી ગઈ છે, હવે આગળ શું કરવા જવું ?’

‘પણ જડીબુટ્ટી ?’

‘જડીબુટ્ટી તો ગાંડાભાઈ ! હમણાં તે જે સમજણ દેખાડી એ જડીબુટ્ટી છે. જે રીતે તું આ આખા રસ્તાને પ્રકાશમય જુએ છે, જો કે તારું સાધન તો પાંચદશ ડગલાંને જ પ્રકાશ આપે તેવું છે, એ જ રીત, તારા આખા મનને જીતી લેવાનું છે. મન તારું તને પળે પળે ભરમાવે છે. એનો અર્થ એ કે તું પળે પળે જાગતો રહે. આ તો તું સવારે જે માળા ફેરવી ને પછી આખો દિ તો મનને ગમે ત્યાં ભટકવા દે છે એમ કાંઈ મન તને જીતવા દે. જડીબુટ્ટી આ પણ પળમાં રહી છે. પણ પળ કરતાં જીવનનો કેટલો બધો વખત કપાઈ જાય છે. માટે પરમાનંદ ! તું આ રીતે મનની પાસેથી કામ લે !’

[૩]

એક વિજ્ઞાની હતો. એક તત્ત્વજ્ઞાની હતો. બંનેની વચ્ચે ભારે મતભેદ પ્રવર્તે. વિજ્ઞાની કહેશે તમારો પંથ આગમનો છે. તત્ત્વજ્ઞાની કહે તમારો પંથ ધર્માલિયાનો છે.

બંનેની વચ્ચે બહુ તકરાર થવા માંડી એટલે પછી બંને છૂટા પડી ગયા. પાસે પાસે રહે પણ ક્યારેક જ મળે.

વિજ્ઞાની પોતાના કામમાં તલલીન થઈ ગયો. તત્ત્વજ્ઞાની પોતાના ધ્યાનમાં લીન થઈ ગયો.

એક સવારે એક આશ્ચર્ય થયું. પેલો તત્ત્વજ્ઞાની ધીમે ધીમે વિજ્ઞાનીને મળવા માટે આવી રહ્યો હતો.

તે પાસે આવ્યો ત્યાં જ પેલા વિજ્ઞાનીએ કહ્યું: 'ભાઈ! તમે આવ્યા તે બહુ સારું થયું. નહિતર હું તમારે ત્યાં આવવાનો હતો!'

'કેમ?'

'જે કોયડો ઉકેલવા વર્ષોથી પ્રયત્ન કરાતો હતો તે કોયડો કાલે અચાનક ઉકેલી શકાયો!'

'એમ? ત્યારે હું પણ તમને એટલા માટે મળવા આવ્યો હતો. મને કાલે એક પરમ સત્યનું દર્શન થયું!'

'તમારું સત્ય ભાઈ-શું હતું એ?'

'કે કોઈપણ સત્યનું બીજાં કુર ત્યારે જ મળે છે, જ્યારે કયાંય અહમ્ રહેતો નથી.'

પેલો વિજ્ઞાની હમણાં એની મશ્કરી કરશે એમ ધારીને ફિલસૂફ કાંઈક વધુ બોલવા જતો હતો, પણ ત્યાં તો એના આશ્ચર્યનો પાર

રહ્યો નહિ. વિજ્ઞાની બોલો થઈને એને ભેટી પડ્યો હતો. એણે એને બે વડી પ્રેમથી નવારી દીધો. 'અકસ્માત જ્યારે કાલે પેલો કોયડો ઉકલ્યો ત્યારે શું થયું હતું કહું?'

'શું?'

'મને એમ થઈ ગયું કે જાણે 'હું' જ આ પૃથ્વી ઉપર નથી રહ્યો! જ્યાં સુધી હું કામ કરું છું, હું લખું છું, હું મેળવું છું, આ મને મળ્યું, આ મેં મેળવ્યું, એવું એવું કાંઈક પણ ભાન હતું ત્યાં સુધી જાણે આ મળ્યું આ મળ્યું કરીને સત્ય સરી જતું હતું. પણ એમાં એક પણ આવી-અને 'હું' હું જ રહ્યો નહિ, બરાબર એ પણ પેલો કોયડો ઉકલી ગયો!'

'ત્યારે તો મેં કહ્યું તે જ-હું ન હોય ત્યારે સત્યનું બીજાં કુર પ્રગટે!'

તે સાંજે નગર આખું એક વિચિત્ર ઘોષ સાંભળતું હતું: 'સાંભળજો નગરજનો! એક નવી વાતનો ઉદય થાય છે. વિજ્ઞાન એ ધર્મનો મોટામાં મોટો મિત્ર છે. ધર્મ એ વિજ્ઞાનનો પરમ હિતેચ્છુ પાડોશી છે!'

ભવિષ્યનું શું?

સ્વાધીનતાના પહેલા બાર માસનો સમય દેશનાં કેટલાક ભાગોમાં ગભરાટનો અને તપશ્ચર્યા સમી માપ-બંધીનો કાળ હતો. છતાં ભૂખમરો આવતો અટકાવવામાં આવ્યો છે જ, અને ખોરાકના ભાવો અને ખોરાકના વપરાશ ઉપરના નિયંત્રણો દૂર થતાં સામાન્યતઃ રાહતનો અનુભવ થયો છે. ખોરાકની અછત સામેનું યુદ્ધ તો હજી ચાલુ જ છે પણ સખત અંકુશની અસર વ્યવસ્થાનાં હવે પુનરાવર્તન નહિ થાય. ઉત્પાદક, વ્યાપારીઓ અને ઉપયોગકર્તાઓની અત્યારની સંવૃદ્ધિ સામે સરકાર શું પગલાં લેશે તે અત્યારે કહેવું મુશ્કેલ છે પણ, પરિસ્થિતિ ચિન્તારહિત છે અથવા તો યોગ્ય ઉપાયો વખતસર નહિ લેવાય એવો દાવો કરવો એ વ્યર્થ કાળક્ષેપ છે. કદાચ આયોજનપૂર્વકના અંકુશ ત્યાગનો છેલ્લા સાત માસ દરમ્યાનનો અનુભવ અન્નવિપયક દીર્ઘકાલીન આયોજનની દિશામાં માર્ગદર્શક થઈ પડશે અને હુધાના પંખમાંથી મુક્તિ મેળવવાના અંતિમ લક્ષ્યને પ્રાપ્ત કરતાં પહેલાં જ સુરંગ-ક્ષેત્રો વચ્ચેથી આપણે પસાર થવું પડશે અને જે માર્ગ-અવરોધો દૂર કરવા પડશે તે દર્શાવતો નકશો પણ સાથે સાથે દોરતો જશે.

[સંતખાલજીના કાર્યથી હવે લાગ્યે જ કોઈ અપરિચિત હશે એમની સાથે કામ કરતાં કરતાં. અવારનવાર જે અનેક પ્રસંગો આંખે નિહાળ્યા અને સાંભળ્યા તથા જે જે લાગણીઓ અનુભવી તે ‘સાધુતાની પગદંડી’ના મથાળા હેઠળ આપવા વિચાર્યું છે.]

ચોર વડોદરા !

વડોદરા તો અનેકવાર જોઈ નાખ્યું છે. ત્યાં ભણ્યો છું. એના વિશાળ રાજમાર્ગ ને રંગબેરંગી બગીચા; પથ્થરે પથ્થર યાદ છે.

પણ આ તો છે ચોરવડોદરા. ચોર લોકોનું વડોદરા. યુવાનનું એક બહુખ્યાન ગાય.

નળકાંઠામાં ચોરીનો એક જુદો જ પ્રકાર છે. ખેડૂત એના ખેતરમાં કામ કરતો હોય એટલામાં આજુબાજુથી બેચાર બુકાનીવાળા ખેતરમાં ધસી આવે. ખેડૂતને ઘેરી લઈ બંદૂકની નાળ ખતાવે. આંગળીના ઇશારાથી કહી દે, ‘બળદ છોડી આપ !’

બૂમ કેતે પાડવી ? વિશાળ ધરતી પરની છટી છવાયી વસ્તીમાં એનો સાદ સાંભળવા કેણું નવરું એકું છે ? અને એ ક્યાં એક બે દિવસનું છે ! રોજની લપ ! કોઈ મદદે ન આવે.

ચૂં કે ચાં ક્યાં સિવાય ખેડૂતને બળદ છોડી આપવો પડે. બુકાનીધારી કહે કે આ બળદ અમારી સાથે આવીને ફલાણે ઠેકાણે મૂકી જા, તો લાયારી-થી એ ય મંજૂર !

રોજની ફરિયાદ. આજે આ ગામમાંથી તો કાલે પેલા ગામમાંથી, આજે અડીથી, કાલે ત્યાંથી; કંઈક ને કંઈક ચોરાયાની ફરિયાદ આરી જ હોય.

કોઈ કહે મારા બળદ લૂંટારા લઈ ગયા. કોઈ કહે મારી ભેંસો લઈ ગયા.

જર તો આ ગામડાંએ ઝાઝો દીડો નથી ને જમીનની ચોરી થઈ નથી; તેથી કોઈ કોઈ વાર કોઈની જોરે હપાડી ગયાની બૂમો પણ ભેગીભેગી આવે છે ખરી.

અને ચોરીઓ તેય કેવી ? રસ્તે જતાં ધચ્છા થઈ આવે કે લાવો, લાગ સારો છે—ફલાણા પાસેથી કંઈ પડાવી લઈએ; એવું નહિ. ચોરી કરવા માટે અહીં બધું કામ પદ્ધતિસર ચાલે. તેમાંય દોરચોરીનો તો વ્યવસ્થિત વેપાર. ચોરી કરી

લાવનારા, ચોરીનો માલ સંઘરનારા એને વેચનારા અને ખરીદનારાઓની બળ આજુબાજુનાં ગામડાંમાં ગૂંથાઈ ગઈ છે.

ખેડૂતો બિચારા શું કરે ! બે ચાર સાથે હોય ત્યારે કોઈ ચોરી કરવા ન આવે. અને એકલો હોય ત્યારે બે ચાર ચોરની સામે એનું ગળું નહિ ફફડે. આથમતાં પહેલાં તો હળ છોડી ધરભેગા થઈ જવાનું.

ખીજું તો દીક છે. પણ બળદ ચોરાય એટલે ખેડૂત અપંગ. બળદ એટલે ખેડૂતના હૃદયની ઘોરી નસ. એ તૂટે એટલે એનું મોત. બળદ વિના એ ખેતી કરે શાનાથી ?

પણ જે ગામમાં ચોર હોય ત્યાં ચૌદસિયા પણ મળી રહે.

‘ચૌદસિયો’ અહીં વિશેષ અર્થમાં વપરાય છે. જે ચારે બાજુએથી સમાજને લૂંટે તેનું નામ ચૌદસિયો. કંઈ પણ ચોરી થાય એટલે ખેડૂત આવા ચૌદસિયા પાસે પોનાતું દુઃખ રહે. પેલો એના બળદ પાછા અપાવવા પ્રયત્ન કરીશ એમ કહે. ખારસોના બળદ હોય તો પાંચસો-સાતસો રોકડા આપવાથી સોદો પતી જાય.

બે ત્રણ દિવસમાં એના બળદો એના જ ખેતરની આસપાસ ક્યાંકથી મળી જાય.

ચોરવડોદરા આ ગંધી પ્રવૃત્તિઓનું કેંદ્ર.

*

હમણાં જ આથમી ગયેલો સૂરજ જોતજોતામાં તો ક્યાંય નીકળી ગયો હશે. દિવસના નાથની ગતિનું માપ અમે રાત્રિના અંધકારથી કાઢ્યું. તમરાં બોલી રહ્યાં હતાં, અને રસ્તો પણ અંધો પડતો જતો હતો.

એકલવાયા માર્ગ પર અમે ત્રણ જણ ચાલ્યા જતા હતા.

જે ભાઈ આ રસ્તાથી પરિચિત હતા, તે વારે ઘડીએ મારો હાથ દબાવ્યા કરે. કેમ, તે મને સમ-

નળ્ય નહિ. પૂછવા જાઉં ત્યારે એ ચાલવાની ઝડપ વધારી મૂકે.

ગામની ભાગોળ આવી ત્યારે એમણે શ્વાસ હેઠો મૂક્યો.

‘મને સહેજ વહેમ હતો. અજાણ્યા રસ્તા પર રાત્રે.....

ચોરો આવી ગયો છે, ને અમે વારાફરતી દાદર પર ચઢીએ છીએ. ઉપર આવતાં જ ક્યાં જવું તે મને ખબર પડતી નથી. પણ ગારી સાથે આ અનુભવી ભાઈ છે એટલે હરકત નહિ.

ખૂણામાં પેલી હોંચકાની પાટ ઉપર સફેદ વસ્ત્ર લપેટીને કોઈ બેઠું છે. થોડો અંધકાર છે એટલે બહુ સ્પષ્ટ દેખાતું નથી. તોયે મોઢે બાંધેલું સફેદ વસ્ત્ર અને મસ્તક પરનો તેવો જ રૂમાલ અને તેથીયે વધુ ચમકતી બે આંખો તો સૌ કોઈ દેખી શકે. દેખીને સમજી શકે.

‘મહારાજશ્રી!’ કોઈ બોલ્યું. હે! આ જ મુનિ શ્રી સંતબાલજી! મારો તો પહેલો જ પરિચય હતો, મેં એમને આ વેશમાં ને આ રીતે, આવી હબે જોવાની આશા નહોતી રાખી. મારી કલ્પના કંઈ જુદી જ હતી.

મોઢે બાંધેલું સફેદ કપડું મને થોડું ખટક્યું. પણ પ્રાર્થના પૂરી થતાં જ રાત્રિ સભામાં જવાનું હતું. એમને વિશે ખરો ખોટો અભિપ્રાય બાંધી લેતાં પહેલાં મારે ધણું જોવાનું હતું.

સંતબાલજી ઊઠ્યા ને હું એમનું એકવડું શરીર ને ગૌર વર્ણુ જોઈ શક્યો. એમના માથાના ને દાઢીના વાળ વંધી ગયા હતા.

લાંબા ડગ માંડતા તેઓ પ્રવચનને સ્થળે આવી પહોંચ્યા. રસ્તામાં મળનાર પ્રત્યેકને એમની આંખ-માંથી અમી ઝરતી દેખાતી. બગલમાંથી બિનની સાવરણી (એઘો) વડે પાટ સાફ કરી, બિનનો કકડો પાથરી તે બેસી ગયા.

સંતબાલજી બોલે છે કેટલું સરસ! રણકતો અવાજ ને પ્રવાહી ભાષા. લોકોની ધરગથ્થુ બોલી

અને તેમાં વચમાં વચમાં કથા-પ્રસંગો ને કાવ્યની કડીઓ.

એકવિત્તે બધાંયે સાંભળ્યા ક્યું.

ને પછી સંતે શરૂ ક્યું:

કુલ્લુમિન ગ્રમય હં ફાર્નામ

વચ્ચકા વજહા રબિરકા—

ધધરના નામ સિવાય આ બધું જ નીકળે છે.

આ તો કુરાનની આયાત!

હિંદુ, ને તેમાંય જૈન— તેય વળી સાધુને મોઢે કુરાન !

મેં આ રીતે, આ ભાવવાહી હબથી અને જૈન સાધુને મુખે પહેલી જ વાર સાંભળ્યું. મારા આશ્ચર્યનો પાર ન રહ્યો.

સભા મળી હતી, ચોરી બંધ કરાવવા માટે. ચોરીઓ થતી અટકે તો જ લોકોને હૈયે ધરપત રહે ને કામધંધો થઈ શકે. ને ચોરી અટકાવવી હોય તો બહારની મદદથી નહિ બને. અંદરોઅંદર જ સમજી લેવાનું છે.

સભાનું મન ફેરવાઈ ગયું. સમિતિ નીમીને ભવિષ્યમાં કોઈ પણ જાતની ચોરી નહિ કરવાનું ને એવાં કામમાં સાથ નહિ આપવાનું નક્કી થયું.

અગિયાર વાગ્યા સુધી કામ ચાલ્યું. હિંદુમુસ્લીમ એક હતા. સૌએ પોતપોતાના ફળિયાની જવાબદારી લઈ લીધી.

છેવટે ગામ લોકોએ કહ્યું, ‘મહારાજ! એક બે દિ’ વધુ રોકાઓ તો કામ પાકું થઈ જાય. બધાની સહીઓ લઈ લઈએ.’

‘ના, આટલેથી જ સંતોષ માનો. સંતે કહ્યું. લોકોએ ખૂબ વીનવ્યા, પણ સંત મક્કમ હતા.

હું બાજુમાં બેઠો હતો. હું અકળાયો, કામ કરવાની આ તે કઈ રીત? જે કામ કરવા તે આ બાજુ નીકળ્યા છે, તે પાર પડી જતું હોય તો બે દિવસ રોકાઈ જવામાં એમનું શું બગડી જવાનું છે?

બધા ગયા એટલે મેં ધીમેથી કહ્યું, 'મહારાજ ! આપ રોકાઈ જાઓ તો કામ વધારે સારું ન થાય ?'

મારે માથે હાથ ફેરવતાં એ બોલ્યા, 'જેટલું થાય એનાથી સંતોષ માનવો જોઈએ. સમય પહેલેથી નક્કી થઈ ચૂક્યો છે. ને આપણે માટે સમય એ મુખ્ય વસ્તુ છે. નાનાં પ્રલોભનો માટે આપણે સંકલ્પો બદલતા રહીએ તો આપણાથી કંઈ જ ન થઈ શકે.'

'તો શું આપણે સમયના ગુલામ બની જવું, એમ ?' મારાથી બોલી જવાયું.

'ના, આપણે સમયને ગુલામ બનાવવો છે.' એમણે શાંતિથી કહ્યું. 'ને તેથી જ આટલી જાગૃતિની જરૂર છે. આગળ વધવું હોય તો એક ક્ષણની પણ ગાફેલિયત નહિ ચાલી શકે.'

હું મૂંગો રહ્યો. સાંભળ્યા ક્યું.

ખીજે દિવસે સવારે વીરમગામ જવાનું હતું. સંત્યાલજી વાહનમાં સુસાઈરી નથી કરતા. એટલું જ નહિ, પોતાની વસ્તુઓ પોતે જ ઉપાડીને ચાલે છે.

કંઈ વસ્તુ ક્યાં ને કેમ મૂકવી તેની તેમની પાસે પદ્ધતિ હતી. થોડીવારમાં તો એમણે પોતાનો બિસ્ત્રો, કપડાં, પુસ્તકો, ખાવાપીવાનાં લાકડાનાં વાસણ અને ખાણીનું સાધન-જાંબુ જ પોતાના શરીરની આસપાસ વીંટી લીધું. અને જાણે કંઈ જ વજન ન હોય તેમ છૂટે હાથે ચાલવા માંડ્યું !

મારી કલ્પનામાં યુદ્ધનું મેદાન તરવરી રહ્યું. સૈનિકો આવે છે ને જાય છે. સૌએ પોતપોતાની મિલકત પોતાના ખભાપર, માથાપર કે કમરે વીટાળી દીધી છે.

એને રાખવા માટે જગ્યા નથી જોઈતી, ઉપાડવા માટે મજૂરો નથી જોઈતા. પોતાના શરીર પર જ પોતાનું ઘર. પેલા ગાયકવાડના જિન ઘર જિન ત્રસ્ત જેવું.

સંત્યાલજી પણ આધ્યાત્મિક જગતના એક સૈનિક તો ખરાજ ને !

પણ બંને સૈનિકો બે ધ્રુવ સમાન હતા. પેલાને ખીજનો સંદાર કરવાનો, પોતાની જાત બચાવવાની ને વિજય મેળવવાનો, પછી બન્ને એ વિજયની કિંમત કોડી જેટલી પણ ન હોય.

આમને તો પોતાની જાત હોમી દેવાની હતી, અને પોતાની સાથે ખીજનો પણ વિકાસ કરવાનો હતો.

ઝેરીગેસથી બચવા માટે પેલા સનિક મોઢા પર ગેસમાસ્ક (થુરખો) રાખે છે, બ્યારે આ તો પોતાની રજમાત્ર પ્રવૃત્તિથી ખીજ જીવેને રખે આશ્વત્ પહોંચે એ બંને મોઢે મુદ્દપતિ (કપડું) બાંધે છે.

પેલા સૈનિકની પેઠે દુશ્મનને શોધી શોધીને મારવાનો પ્રયત્ન આ સાધુ કદી કરતો નથી. આ તો ઊલટું ભૂલથી પણ પગ નીચે કાઢી જવું ન ક્યડાઈ જાય તે માટે ચાર કદમ પર નજર રાખીને જ ચાલે છે. તેય ઉધાડ પગે.

આસમાન જમીનનો ફેર.

ત્યાં એકખીજને વીંખી નાખવાની ધમાલ છે. અહીં 'આપણે સૌ એક છીએ, એક છીએ પણ છૂટાં પડેલાં છીએ-તો ભેગાં થઈએ !' ની પ્રવૃત્તિની શાંતિ છે.

ત્યાં આવેગ છે, હક્કેરાટ છે, તોફાન છે, અહીં પ્રસન્નતા છે. હૃદયની શાંતિ છે.

ત્યાં વૈર ને ક્રોધ, દેવ ને ધરખાની આગ ભભૂકે છે ! અહીં તો અંતરમાં કંડુલાનાં ઝરણુની ધારા રેલી રહી છે.

બંને સિપાહી છે. એક સંહારનો, ખીજે સર્જનનો, એકને સંહાર કરવો છે. સંહારીને શાંતિ લાવવી છે; ખીજે બધાંને બચાવીને વિકસાવવા જાય છે. એકને દાહગોળાનું, ચંત્રોનું, શસ્ત્રોનું પીડબળ છે. ખીજની પાસે આત્માના ચેતનની અદ્ભુત શક્તિ છે.

અહીં સર્જન છે, ત્યાં વિસર્જન છે.

x x x

અમે ત્રણેક માઈલ ગયા હોઈશું, એટલામાં સંત્યાલજી થોભ્યા, અમે પણ એકા.

એમણે ઝોળીમાંથી લાકડાનું એક મઝાનું વાસણ કાઢી લાકડાના તૂંબામાંથી પાણી લઇ પીવા માંડ્યું.

તરસ તો મને પણ લાગી હતી, અને અમે કાંઈ સાથે પાણી લાવ્યા નહોતા. મેં એમના તરફ જોયું.

મારા મનનો ભાવ સમજી જઈ એમણે થોડું વિચારીને કહ્યું.

‘લો, તમારે પણ પાણી પીવું હોય તો.’

તરસ તો લાગી હતી, પણ મેં કહ્યું, ‘ના રે, ચાલશે.’

‘ના, ના, તમે જરાય ગભરાશો નહિ,’ એમણે કહ્યું: ‘હું પ્રાયશ્ચિત નહિ લઉં.’

પ્રાયશ્ચિત? પાણી આપવામાંયે પ્રાયશ્ચિત? મને કંઈ સમજ ન પડી.

એમણે પાણી પી લીધું. મેં ન પીધું.

અમે આગળ ચાલવા માંડ્યું.

‘એવું છે કે અમારાથી કોઈને કંઈ અપાય નહિ’ સંતબ્રાહ્મણએ વાત શરૂ કરતાં કહ્યું. મારો ગૂંચવાડો વધતો ગયો. સાધુથી ખીજાને કંઈ અપાય નહિ? જનતાની સેવા કરનાર ખીજાને કંઈ આપી ન શકે?

એમણે આગળ શરૂ કર્યું.

‘આ બધા નિયમો પતનથી બચવા માટે જ છે. અને સાધુનો વેશ ધારણ કરવાથી કંઈ સાધુતા આવી જતી નથી. સાધુઓમાં પણ ઘણે ઠેકાણે આસક્તિ હોય છે. ભિક્ષા લેવા જતાં સારું ખાવાનું મળી જાય, તો ‘લાવેને પોતાના કોઈ આત્મીય શિષ્યને કે ખીજાને આપીશું’ એવી વૃત્તિ સ્વાભાવિક રીતે જ ઉત્પન્ન થાય. એમાંથી તરત તો નહિ, પણ ધીમે ધીમે આસક્તિ વધે. એટલે જ સાધુને માટે આવા કડક નિયમો હોય છે.

ગાડીના પાટાની એક બાજુ પર મહારાજ અને તેમની પછવાડે હું ચાલ્યા જતા હતા.

મને એમની આ જાતની વિચારસરણી જરા વિચિત્ર લાગી, આ સાધુના કંઈ જાતની?

ચારેક માઇલ-પહોંચતાં જ એક ગામ આવી પહોંચ્યું. મહારાજે લાકડાના વાસણમાં જે પાણી વધ્યું હતું તે બધું જ ઢોળી દીધું, અને જાણે કંઈ જ બન્યું ન હોય એમ ચાલવા માંડ્યું.

‘આ સાધુતા? મારો જીવ અકળાઈ બિડપો. પાણી ઢોળી દેવાય ખરું, પણ એક તરસ્યા માણસને પીવા માટે ન આપી શકાય.

મારી મૂંઝવણ કળી ગયાં હોય એમ મહારાજે જોલવા માંડ્યું, ‘સાધુને માટે આ પણ એક નિયમ છે, ગામથી ચાર માઇલ જેટલે જાય એટલે એની પાસેની ખાનપાનની વસ્તુઓ એને માટે નકામી થઈ જાય.’

મનમાં થયું, કદાચ ખાનપાનમાં જીવ પડ્યા હશે, તેથી એમ હોય.

‘એની પાછળ સંયમની સુંદર કલ્પના છે.’ એમણે કહ્યું, ‘એણા સમિતિ અંગેનો આ એક પેટા નિયમ છે. સાધુને માટે ચાર માઇલની મર્યાદા હોય છે. તેથી ખાનપાનની વસ્તુ એક ઠેકાણેથી ખીજે લઇ જવાની વૃત્તિ ન થાય શ્રાવકોને પણ આવું દિશાની મર્યાદાનું વ્રત હોય છે. આજે તો બધાંને ધનનો હડકવા લાગ્યો છે. ગામડાથી પેટ નથી ભરાતું તો શહેરમાં જઈએ છીએ, એક પેઢીથી પૂરું નથી થતું તો બે પાંચ પેઢીઓ ભરી કરીએ છીએ. આ વ્રતમાં આવી બધી પ્રવૃત્તિઓની મર્યાદા છે. એટલે સંપત્તિની મર્યાદા પણ એમાં આપો-આપ આવી જ જાય છે.’

સૂર્ય માથે આવતો જતો હતો અને વિચારે. પણ ધૂમાડાની માફક હૃદયમાંથી મગજ તરફ ચઢી રહ્યા હતા.

આજે તો આપણો નાનામાં નાનો પ્રશ્ન આખી દુનિયાનો પ્રશ્ન બની રહે છે, એટલી વિશ્વવ્યાપી એની અસર થઈ ગઈ છે. તેવે વખતે ચાર માઇલની મર્યાદાની વાતો? આજે ખીજા દેશના અનાજથી જ એક દેશ જીવે એવી સ્થિતિ આવી ગઈ છે, ત્યાં પાણી પણ ન આપવાની પ્રણાલિકા!

અનુસંધાન પાન ૬૪ ઉપર.

હરીદાઈ વિરુદ્ધ સહકાર

સર ઑલિવર લોન્ અતુ બૂપેન્દ્ર ઉપાધ્યાય

હરીદાઈ ખૂબ જ યોગ્ય વસ્તુ છે ને એના વિના વ્યવહાર મુશ્કેલ અને આજના કરતાં વધારે દુષ્કર બની જાય એવો બેહોદો વિચારભ્રમ વ્યાપક બનેલો જોવામાં આવે છે. આજનું અર્થશાસ્ત્ર એમ શીખવવા મથી રહ્યું છે, કે હરીદાઈ પ્રામાણિક અને સુયોગ્ય વસ્તુ છે, ને એ પ્રથાના અંતનું પરિણામ સતત રીતે વિકાસ પામતી યુદ્ધિશક્તિને રૂંધવામાં ને આજના જીવનને જ નહિ, બલકે સંસ્કૃતિને વધારે અણબધા પરિસ્થિતિમાં મૂકી દેવામાં જ આવે.

હરીદાઈની ધમાક ને એના આંતરિક ઉત્તેજક રસ વિના માણસો એમના કાર્યોલયોમાં વહેંચા પહોંચી મોડે સુધી રોકાય નહિ, કે આજો દિવસ પૂરતસાહ ને જોમથી કામમાં મંડ્યા નહિ રહે. ને તીવ્ર આતુરતાથી ભાવની અઘીતર પર પણ ધ્યાન ચોંટાડે નહિ; જેને પરિણામે ધંધો રોજગાર આજના જેટલા ફૂલીફૂલી નહિ શકે. કે પછી એમ કહીએ કે એની ગેરહાજરીમાં કાંઈક ઓછી શક્તિવાળા ને એ પ્રકારના ઉત્સાહ વિનાના માણસો, આજના જેવી ભયંકર મહેનત મજૂરી કર્યા વિના આજીવિકા મેળવતા બની જાય ?

પણ સાચી વાત તો એ છે કે વિવિધ પ્રકારની હરીદાઈઓ આપણી સમૃદ્ધિ વધારવામાં કે સમાજને હિતકારક થઈ પડવામાં જરાએ ઉપયોગી થઈ પડે એમ નથી. સંસ્કૃતિના અનેક કષ્ટદાયક શાપમાં જ એને ગણી શકાય: એટલું જ નહિ, પણ એના આમૂલ્ય હિતોદે વિના વાસ્તવિક વિકાસ તદ્દન અશક્ય બની જાય છે. હરીદાઈની પ્રથાથી જો ધનસંપત્તિમાં વધારો થતો હોય તો તે માત્ર માલેતુજરોની સંપત્તિમાં જ. અર્થશાસ્ત્રીઓ ભૌતિક હિત્તિમાં વધારો

કરવાનું સ્વપ્ન સેવી રહ્યા છે તેવી ઉન્નતિ આ પ્રથાથી થોડી પણ પ્રાપ્ત થાય છે કે કેમ, એ શંકાસ્પદ છે.

શહેરમાં ટોપીવાળાઓની એકવીશ દુકાનો છે ને એમાંથી હું ટોપી ખરીદી શકું છું, એથી મને શો લાભ ? મારે કાંઈ એકવીશ ટોપીઓની જરૂર નથી. ટોપી પસંદ કરવાની લાંબી માથાકૂટમાં પણ મારે નથી જીતવું. એક સારી દુકાન પૂરતી છે. મુખ્ય દુકાનને જુદી જુદી શાખાઓ જરૂર હોય, હાથગાડીઓ કે ફેરિયાઓ દ્વારા પણ, ગ્રાહકોની સગવડ ખાતર, અને નહિ કે હરીદાઈ માટે, જરૂર મુખ્ય દુકાન ખપત કરે; આખા શહેરમાં એક જ વ્યવસ્થા હોયની એક દુકાન પૂરતી છે, એમાં વાળખી ભાવે સારી ટોપીઓ પૂરી પાડવામાં આવે. ખબરમાંથી સાચું ખરીદતી વખતે મારે શા માટે દ્રામ કે રેલવેમાં લટકાવેલા પાટીઆઓ, વર્તમાનપત્રોમાંની જાહેરખબરો ને દેશમાં ફેર ફેર ભીતો ઉપર, સાચુંમાં હોય કે ન હોય તેવા ગુણોના દાવાઓ કરતા જાહેરખબરીઆ લખાણો કે પોસ્ટરોનો ખરચ પણ ચૂકવી આપવો જોઈએ ? મારે એ ખર્ચ જરૂર ઉપાડવો જ પડવાનો, સિવાય કે આ જાહેરોતો, પોસ્ટરો ને ગુણદર્શક અભિપ્રાયો, માત્ર પ્રગટકાળની શુદ્ધ ભાવનાથી, જગતમાં એ જ એક વાપરવા જેવી શ્રેષ્ઠ વસ્તુ છે, એવું સ્વાધીન હેતુ સિવાય, મોટા ખર્ચ વેદી, ખૂબ આતુરતાપૂર્વક કરેલું કાંઈ સર્વજનનાતુરાગી પરાંપકારી સંજ્ઞાનું કાર્ય હોય. (ને એતો ખૂબ શોચનીય છે કે સુંદર ભીતો ને મનોહર દ્રશ્યવાળા લતાઓને જાહેરખબરોના પાટિયાં પોસ્ટરો આદિથી કદરૂપા બનાવી, પ્રગતની રચિતે ત્રાસ આપી વિકૃત કરવામાં આવે છે. સિનેમાઓમાં, આરંભ, અંત કે વિશ્રાન્તિકાળ

અનુસંધાન પાન ૬૩ થી ચાલુ

સંત્યાજીનો મને આ પહેલો જ અનુભવ હતો. એમના વિષે ગમે તેટલું સારું સાંભળ્યા છતાં એમનો વેશ અને વર્તન જોઈ કોઈ પણ અજાણ્યા માણસને પૂર્વગ્રહ બાંધતાં વાર ન લાગે.

છતાં એમનામાં એક એવી વસ્તુ છે કે એમની

પાસે એક વાર આવ્યા પછી એવી સહજ રીતે તેઓ આવનારને પોતાનાં બનાવી લે છે કે પછી ગમે તેટલે દૂર ફેંકાઈ જવા છતાં એ એકતા તૂટી શકતી નથી. અને પછી તો જેમ જેમ વધુને વધુ નિકટ અવાય છે તેમ તેમ આ બાલ વેશ અને વર્તન બધું ગોઠી બની જાય છે.

વેળાએ જાહેરખબરોની સ્લાઇડોની ક્તારોનું આક્રમણ-
આપણે કેમ સહન કરી લેતા હઈશું ?) જાહેરખબર,
પ્રચારક, કેતવાસર, દલાલ, એમની મુસાફરી-એ
ખંધાનું ખર્ચ, છેવટે તો, ગ્રાહકને શિરે જ ચઢતું
હોય છે. વેપારીએ પોતાની ઇચ્છાએ કરેલો ખર્ચ
તેના વતી ગ્રાહકે ચૂકવી આપવાનો હોય છે. આ
ખંધાનું કારણ હરીદાસ છે.

અત્યારની આપણી ટપાલ વ્યવસ્થા તદ્દન સરતી
ન હોય પણ ખૂબ જ આશ્ચર્યકારક છે. જે પૈસાની
નજીવી કિંમતમાં, એક કાગળ દેશના એક ખૂણામાંથી
ખીજા છેડાના ખૂણા પરના, ઠાઈ એક ગામમાં,
જેને લખવામાં આવ્યો હોય છે તેને, નિયમિત
ત્વરાથી પહોંચાડવામાં આવે છે. એક જ સરકારી
ટપાલખાતાને જદ્દલે ટપાલ પહોંચાડવાની
અનેક ખાનગી ટપાલ પેઢીઓ અને
ખેપિયાઓ હોત તો શું આમ બની શકે ?
દરેક જણ, પોતાના ઢોલ પીટવામાં ને જાહેરખબર
કરવામાં મંડી રહેત, જાતજાતના કાગળો ને ટપાલ
ટિકિટો નીકળત, ધરાકોની ખેંચતાણ માટે જાહેરાત
થાત, તેના દલાલો, પ્રચારકો વગેરે હોત ને ભાવ
ચઢવિતરના અજબજાબ નિયમ પ્રમાણે ભાવમાં ચઢ-
ભતર થયા કરતી હોત. હરીદાસને કારણે વારંવાર
ફેરવતા ભાવોનું શું પરિણામ આવે ? ટિકિટોના
ભાવ ફેટલા વધશે કે ઘટશે, એની ધારણામાં
ફેટલાએ લોકો પરોવાઈ રહેત, આખો જથ્થો ખરીદી
લેવા કે વખત આવે વેચી કાઢવાનો ધંધો માંડી
ફેટલાઓએ પોતાના ઘર ભરવા માંડ્યા હોત !
હરીદાસની ગેરહાજરીમાં, આવો અનુત્પાદક ફેગટનો
ધંધો કરી પૈસો ભેગો કરી લેતા, વેપારીઓની
જમાત અસ્તિત્વમાં આવતી અટકી ગઈ. આ દાખલો
હરીદાસની ગિનકેપયોગીતા સમજવા માટે ઉપયોગી
થઈ પડે એવો છે.

પણ, હરીદાસની પ્રથા બંધ કરીશું તો ઇજારા
પદ્ધતિનું રાજ ચાલશે એમ કહેવાય છે; અને શું
એ પ્રથા પણ એવી જ ભયંકર થઈ નહિ પડે ?

એ પ્રથા ભયંકર બની શકે એમ નથી. દેખીતી

રીતે કદાચ, એમ લાગે, પણ ખરી રીતે, એ પ્રથામાં
રહેલાં અનિષ્ટ તત્ત્વોને દૂર કરવાં સહેજે સરળ
થઈ પડે એમ છે. કાંઈ એક ઇન્તરદાર વ્યક્તિથી
આખો સમાજ દોરવાઈ જતો હોય તો સમાજ,
જાંધુ ધાંત્રીને એકની પાછળ પાછળ ચાલ્યા કરતા
મેંદાઓ જેવો જ કહેવાય. અનિષ્ટ ત્યારે એક
વ્યક્તિને વળગીને બેઠું હોય છે ત્યારે એને દૂર
કરવું કાંઈ વિકટ કાર્ય નથી.

પણ એ તો ચોક્કસ છે કે અત્યારે આખો
સમાજ તંદ્રામાં પડીને આંધળીઆ કરી રહ્યો છે.
બહુ બહુ તો કહી શકાય કે અત્યારે સમાજ દષ્ટિ-
પ્રાપ્ત કરવાનો પ્રયત્ન કરી રહ્યો છે; ક્યાં તો એને
દષ્ટિ લાધી નથી અથવા તો એની આંખે આ
બધા સંકાઓ દરમિયાન પાટા આંધી મૂકેલાં
હોવા નોંધ્યો. જરૂર છે, સ્પષ્ટ અને પ્રસન્ન સમજની,
ને એ સમજ આપણે પ્રાપ્ત કરી રહ્યા હોઈએ
એમ લાગે છે. ધનિકને આનંદપ્રમોદ ભરેલા સમાજની
કલ્પનાને જદ્દલે હવે આપણે સમાજની વાસ્તવિક
સ્થિતિ તપાસવા લાગ્યા છીએ; એ પરિસ્થિતિમાં
જીવન કેવું હોવું નોંધ્યો તેની કલ્પનાઓ નહિ
પણ ગંભીર વિચારણાઓ ચલાવીએ છીએ ને
જીવનની નકકરતાઓ ઉપર આંખો ઠેરવીએ છીએ.
વ્યક્તિની દષ્ટિએ વિચાર કરવાનો મૂકી સમષ્ટિને
ધ્યાનમાં લેવાનો આરંભ થયા માંડ્યો છે. સાહિત્યમાં
પણ આ રીતનો ફેરફાર નિહાળી શકાય છે. સમાજમાં
ઘર કરી બેઠેલી ભ્રમજાળોને તોડી પાડવાનો ને સ્થ-
પાઈ ચૂકેલા સિદ્ધાન્તો ને માન્યતાઓની પ્રતિવિચારણા
કરવાનો સમય ક્યારનો ય પાકી ગયો છે. સંભવ છે
કે વિચારોના ધર્પણને પરિણામે આપણી દષ્ટિ આડેના
એ પડેલો ખૂંટી જશે ત્યારે થોડો કાળ સમાજ
હિંસક કૃત્યોનું આચરણ કે એવી ખીજ ભૂલો કરી
બેસે. ક્રાન્તિનો સમય સુખી જીવન જીવવા માટે નથી,
શાન્તિસમય જીવન જીવનારને માટે એ સમયમાં જીવન
વિકટ અને દુષ્કર લાગવાનું પણ ક્રાન્તિનો એવો
તત્ત્વકે તો જરૂર આવવાનો જ. એ સમય ફેન્ય-
ક્રાન્તિની માફક માત્ર રક્તપાતથી જ ભરેલો હોય

એમ પણ નથી. એમાંથી ઊપજનાં અનિષ્ટો દૂર ન કરી શકાય એવાં પણ નથી હોતાં. ક્રાન્તિ પ્રમુખવન-માં સંક્ષોભ ઊભો કરે છે; પ્રમુખવન એથી ખળભળી ઊઠે છે, વેરવિખેર ને અસ્થિર બની જાય છે. પણ, એ અશાન્તિની પાછળ ચિરકાળ ટકી રહે એવી શાન્તિ પ્રગટાવવાની તમન્ના રહેલી હોય છે. સંભવ છે કે, અત્યારે એ અશાન્તિના આરંભકાળમાં આપણે પ્રવેશી ચૂક્યા હોઈએ.

આ ઉપરથી કહી શકાય કે જનશ્રુત બનના જતા સમાજમાંથી ધનરાપદ્ધતિના અનિષ્ટો ઉભા ? નાખવાનું સરળ થઈ પડશે. સહકારની ભા ના ઉપર રચાયેલી પદ્ધતિ પણ આપણે અજમાવી શકીશું, પણ હરીદ્વાર સામે કેવી રીતે કામ લઈ શકાય ?

સાથુનો દાખલો લઈ વિચારીએ: હરીદ્વાર વિના સારો અને સસ્તો સાથુ કેવી રીતે પૂરો પાડવામાં આવે ? હરીદ્વારને જ કારણે વિશ્વખ્યાતી મેળવવાની ગુણુક્ષાએ પહોંચેલા ઉત્તમ પ્રકારના સાથુ બનાવવાનું ને પૂરતા પ્રમાણમાં પૂરો પાડવાનું હરીદ્વાર વિના કેવી રીતે શક્ય બનશે ? કે પછી ઝાંખા પીળા-રંગની, હલકા પ્રકારની, કશા પણ બાલ શણગાર વિનાની સાથુની પાટો જ-હરીદ્વારની ગેરહાજરીમાં વાપરવાની રહેશે.

પણ આ એક બહુ સરળ બાબત બની જાય એમ છે. આપણે સ્વીકારીએ કે સાથુની ઉત્પત્તિ રાસાયણિક ક્રિયા છે ને એનો જાણકાર રસાયણ-શાસ્ત્રી જ સાથુના ઉત્પાદન કેન્દ્રનો વડો હોય, એના હાથમાં જ બધી વ્યવસ્થા ને સત્તા હોય. એને સારો એવો પગાર આપી એ કામ માટે રોકી લેવામાં આવે. કારખાનાનું બધું જ તંત્ર સંભાળતો હોવા છતાં નફાનો એ ભાગીદાર ન હોય. આ પરિસ્થિતિમાં સાથુ બનાવવાનું કારખાનું સામાજિક સેવા માટેની સંસ્થા બની જાય છે. નફો કરવાના ને મૂડી ઊભી કરી બેંકલાઓ બાંધવાના ઉદ્દેશ વિના થતું એનું સંચાલન સમાજને લાભદાયી જ થઈ

પડે. કારખાનાનો વડો રસાયણશાસ્ત્રી, પોસ્ટમાસ્ટર પોતાની ટપાલકચેરીનું સંચાલન કરે તેમ સરળતાથી સંચાલન કર્યો કરે અને એમ કરતાં કદાચ, એ કારખાનું ચોગ્ય રીતે ચાલતું ન હોય, એનો માત્ર જિંદગી પ્રકારનો ન આવતો હોય તો સમાજે શું કરવું ? અવ્યવસ્થિત રીતે કામ કરી રહેલી ટપાલ કચેરીની બાબતમાં આપણે શું કરીએ છીએ ? વધારે સમર્થ ને ઉત્સાહી રસાયણશાસ્ત્રીને કારખાનું સોંપી દેવું જોઈએ. તેને વધારે ચોગ્ય સાધન સર-જામ પૂરા પાડી ચોગ્ય પ્રકારના સાથુ બનાવવાનું કહેવું જોઈએ, પ્રયોગો કરવાની એને છૂટ રહેવી જોઈએ, ઉત્તમ પ્રકારના સાથુ બનાવી તેની “ફામ્યુલા” શોધી કાઢવામાં બે એ સફળ થાય તો એને મોટો હલકાળ આપવામાં આવે કે ચન્દ્રક અર્પણ કરવામાં આવે. એણે તૈયાર કરેલી રીતે સાથુના કારખાનાઓ -દેશભરમાં શરૂ કરવામાં આવે.

વ્યક્તિઓમાં ઉત્સાહ પ્રેરી તેમને મહાન કાર્યો કરવાં ઉત્તેજવા ને તેમની પાસેથી શ્રમભરેલાં કાર્યો લેવાં-એ સમાજની અપ્રતિમ શક્તિ છે. સમાજ જ વ્યક્તિને મહાન કે કાર્યશીલ બનાવે છે, રાવ-બહાદુર, વીર કે સરદાર જેવો એકાદ પિતાત્મ કોઈ વ્યક્તિની આગળ ધરી દો અને જુઓ કે એ વ્યક્તિ હવેનને ભોગે પણ સમાજનું કેટકેટલું કામ કરવા ખરે પરે હંમેશા તૈયાર રહે છે ? એક ચન્દ્રકના બદલામાં સાહસ, હિંમત, દુરબાની અને પરિશ્રમની-રોમાંચક કથા નમારી આગળ તૈયાર થઈ જાય છે. માનના વિશેષણના નાનાશા બદલામાં બાળે કે સમાજને પોતાની સઘળી સેવાઓ ધરી દેવા માટે પુરુષાર્થથી ઓપતી, સેવાભાવથી ભરેલી શુદ્ધિની તેજસ્વિતાથી દીપતી ને આદર્શને માટે પ્રાણપાંજુ કરવા તત્પર બનેલી વ્યક્તિઓની કનાર ખડી થઈ જાય છે. સમાજ ધારે છે ત્યારે વ્યક્તિઓ ઉપર પોતાની પૂરેપૂરી લાગવગ જમાવી શકે છે. આને પરિણામે સામાજિક સેવાના કે કાર્યના ક્ષેત્રમાં ખીન્નઓ કરતાં કાર્યમાં આગળ નીકળી જવાની સ્પર્ધા જન્મે છે.

કાર્યરૂપી હરીદાસ નથી પણ ઉદ્દીપક તરીકે એ યોગ્ય અને શુદ્ધ સાધન છે. જીવન આહારનું એ અનસર નથી પણ મસાલાનું કામ જરૂર આપે છે. રોટલીના ટુકડા માટે જંગલીઓની વઢવાડ કે કુદરતના કાનૂનોના રૂપમાં પરમશક્તિના પીરસણીઆઓથી અણાતી ભોજનયાળીઓની લૂંટ-ફાટને હરીદાસ સાથે સરખાવી શકાય. નિર્બળ પાડોશીનો હિરસો ખૂંચવી લઇ તેને ભૂખે માંરવો ને પોતે અકરાંતિયા બની અજીણ થાય એટલું આપટલું એનું નામ હરીદાસ.

નિષ્ફળ આશા સાથે આગળ ધપતા સૈનિકની આકાંક્ષા, સંશોધકની નવી શોધ માટેની તાલાવેલી, દેશને સમૃદ્ધ કરવા માટેની કે નવો માર્ગ શોધી કાઢવાની વેપારીની મહત્વાકાંક્ષામાં કાર્યરૂપી રહેલી છે. હાડકાના એક ટુકડા માટે કૂતરાઓનું એકબીજાની ત્રાસે ભસવું ને ધૂરકવું એનું નામ હરીદાસ છે.

ખીજા. ક્યું છે એના કરતાં વધારે સારું કરવાની સ્વાભાવિક ઇચ્છા કાર્યરૂપી છે. ખીજાઓ યોગ્ય રીતે જે કામ કરી રહ્યા છે તે પોતે જ કરવું તેનું નામ હરીદાસ છે. એક કોલેજ, ખીજ કોલેજથી શિક્ષણ, રમત વગેરેમાં અધ્યાતા થવાની કાર્યરૂપી રાખે એમાં કશું ખોટું નથી-પણ એક કોલેજ, વિદ્યાર્થીઓ દ્વારા કે જાહેરાતો દ્વારા, ખીજ કોલેજને ઉતારી પાડી વિદ્યાર્થીઓને પોતા તરફ ખેંચવાનો પ્રયત્ન કરે કે સહચારી સંસ્થાને નુકસાનમાં ઉતારે તેનું નામ હરીદાસ છે.

ભોજનના મેજ આગળ સહકારની ભાવના રાખવાનું શું પરિણામ આવે? કોલેજે પણ એવી જ ભાવનાથી ચાલતી હોય તો શું બને? બધા આનંદ પ્રમોદમાં ફિલ્લોલ કરતાં ખાતાં અને ખવડાવતાં, ઉપહારનો આનંદ માણી શકે છે. ને વિદ્યાર્થીઓ પણ પોતાને મનગમતે રથાને અભ્યાસ ચાલુ રાખવાની સ્વતંત્રતા ભોગવી શકે છે, પોતાના મુખ્ય કામમાં જ આર્થી તેઓ પેરાવાએલા રહી શકે. ખોટી ખટપટોના ભોગ બન્યા વિના, યોગ્ય જ્ઞાન

પ્રાપ્ત કરી સમાજના રક્ષકોમાં સ્થાન મેળવી શકે.

હવે પાછા આપણે, સરતો અને સારો સાણુ હરીદાસ વિના કેવી રીતે મેળવવો તે મૂળ વાત ઉપર આવીએ. સારો સાણુ કે સાણુની વિવિધ જાતો તૈયાર થયા પછી, યોગ્ય સ્થાને એક જ દામે, વેચાણ માટે મૂકવામાં આવે. વસ્તુ, મજૂરી ને વ્યવસ્થા માટેનો ખર્ચ સાણુની કિંમતમાં સમાવી લેવામાં આવે, ખરીદનાર સમાજે એટલો ખર્ચ તો ઉપાડવો જ જોઈએ અને છતાં પણ કિંમતની બાબતમાં કાંઈ વાંધો હોય તો, સમાજે એક લવા-દનો ખર્ચ ઉપાડી લેવો ને તેની પાસે વસ્તુની ગુણ-મત્તા પ્રમાણે દશ વીશ વર્ષો કે ચોક્કસ સમય માટે તેની કિંમત મૂકર કરાવી લેવી જોઈએ. એ સમય દરમિયાન સમાજ એ સાણુ વિશે પોતાનાં અનુભવો મેળવે ને વધારે સારો માલ બનાવવાની શક્યતા ઉપર વિચાર અને પ્રયોગો કરે. આ પદ્ધતિથી જરૂર પૂરતો સાણુ તૈયાર કરવામાં આવે ને ટપાલની ટિકિટોની માફક સરળતાથી એનું વેચાણ કેરે કેરે કરી શકાય. પરિણામે, અત્યારે સાણુના ઉત્પાદનમાં કામ કરી રહેલાં માણસોમાંથી પચાસ ટકા માણસો આ કામ માટે પૂરતા થઈ પડે. અથવા તો માત્ર એ બધા જ, એ કામ, દિવસના બહુ થોડા કલાકો મજૂરી કરી પૂરું કરે ને બાકીનો સમય ખીજ પ્રવૃત્તિમાં ગાળે. જે કે એ ધંધાની જાહેરાત કરનાર કેનવાસરો, દલાલો વગેરેનું એક મોટું લક્ષકર ધંધા વિનાનું થઈ પડે.

પણ એમ થાય એને શું અનિષ્ટ ગણીશું? તેમનો ધંધો બિનઉત્પાદક, અનુમાનો દોડાવવાનો ને નફામો હતો શું વ્યર્થ મજૂરી ઇષ્ટ છે?

સાદી અને સીધી રીતે કહીએ તો દરેક નિર્વર્થક મજૂરી શાપ સમાન છે. ધરતી ઉપર માણસ જે મહેનત મજૂરી કરે છે તેમાંથી કેટલીએ મહેનત નિર્વર્થક હોય છે. જીવનના સાચા હેતુઓને પોષે એવું કામ તો બહુ થોડું જ થતું હોય છે.

તો પછી એ લોકોના સમયનો સારો સારો ઉપયોગ થવો જોઈએ. આ કથનની સામે, મજૂરી

આરામના કલાકોમાં જે ગેરવર્તણૂક આગરી રહ્યા છે તે હકીકત રજૂ કરવામાં આવે. જુગાર, દારૂ વગેરેમાં કુરસદનો આગે ઉપયોગ થઈ રહ્યો છે, પણ એમાં વાંક કોનો છે? એમ હોય તો શું? હંમેશા એમ રહેશે? શું કુદરતે માણસનો આવેલ સ્વભાવ બનાવ્યો છે? કે પછી માણસ જાતે એવો થયો છે? મજૂરોના જીવનનો વિચાર કરો, આપણે મજૂરની વ્યાખ્યા કેવી બાંધીશું? એમાં અનેક જાતની કક્ષાઓ હોવાની. રસપૂર્વક કાર્ય કરનારા-એની ગણતરી નહિ કરીએ. 'મજૂર' શબ્દનું સૌથી હલકા પ્રકારનું અભિધાનક્ષણ બાંધીએ તો 'કંટાળા-ભરેલા મંધામાં, કોઈ પણ જાતના રસ વિના રોકાએલાઓનો સમૂહ'-એમ થાય. એમનો દેખાવ કમનીય કે પ્રેરણાત્મક નથી. એઓ માયાળુ પણ બની શકતા નથી, એમને વાંચવા માટે લખાએલાં પુસ્તકોનું વાંચત કંટાળા-ભરેલું છે. એ વર્ગને આપણે આવકારીએ કે નહિ તો પણ માનવસંજ્ઞાનો મોટો ભાગ એમનો બનેલો છે. એમના દેખાવની કક્ષિતાને માટે એઓ જાતે કારણરૂપ નથી તેમ, તેમનું કામ પણ જવાબદાર નથી. એમાં વાંક હોય તો કામ કરાવવાની રીતનો ને તેમના પગારનો છે.

ન્યારે પરીક્ષાના ઉત્તરપત્રોના ઢગલાઓ તપાસું છું ત્યારે હું મજૂરોમાંનો એક બની જાઉં છું. એ વખતે, માત્ર પગાર સિવાય બીજી એકે વસ્તુ માટે હું કામ કરતો નથી હોતો. આવું જ કામ મારે આખા જીવન સુધી ધસડળ કરવાનું હોય તો પૂરેપૂરો સંભવ છે કે હું પણ પીધેલ દારૂડિયો બની જાઉં, અથવા તો અત્યારે જેને મૂળાંધ્ર ભરેલી ફેશન ગણવામાં આવે છે તેમાં સપડાઈ જાઉં. પણ ન્યારે હું લેખ લખું છું, ભાષણ આપું છું, કોઈ પ્રયોગ કરું છું કે કોઈ સમીકરણ બેઠેલું છું ત્યારે હું મજૂર નથી. એ કાર્ય ખૂબ રસિક છે ને હું આનંદપૂર્વક યોગ્ય રીતે એ કરું છું. જિંદગી પ્રકારના ઘણા કામો માટે આવું કહી શકાય ને થોડા ઘણા માણસો એ રીતે કામ કરે છે. એઓ સુખી માણસો છે. જે કામમાં રસ પડ્યો છે તે કામથી ઉત્પન્ન

થતો શારીરિક કે માનસિક શ્રમ આપણે ગણકારના નથી. એક માણસને સામકલ ઉપર ફરવા જવાનું કહો તો કલાકો કે દિવસો સુધી આનંદપૂર્વક એમ કરવા એ તૈયાર રહેશે પણ એને ટૂંકમીઠના પૈડાના પેડલ ફેરવ્યા કરવાનું કહો તો અર્ધા જ કલાકમાં એ મરવા જેવો થઈ જશે. યાત્રિક રીતે ગણતરી કરવામાં આવે તો ઉપલા બન્ને કાર્યોમાં સરખો જ શ્રમ પડેલો છે, અર્થશાસ્ત્રીને આ બધું સરખું જ લાગે પણ એઓ માને કે નહિ માને તો પણ આત્મા, જીવન, ઉત્સાહ, રુચિ જેવી વસ્તુઓ રહેલી છે. અર્થશાસ્ત્રીઓ જીવન વિષેના તેમના સિદ્ધાન્તોમાંથી આ બધાને બાદ રાખે છે. વૃત્તન અર્થશાસ્ત્રી આ બધાને ગણતરીમાં લઈને ઉદ્યોગોની રચના કરે એવા દિવસની આપણે રાહ જોઈશું.

ન્યારે કોઈ ધંધાદારી માલિક કે વેપારી આઠ કલાકના કામના કાપદાની કટાક્ષપણું ટીકા કરી પોતે કેટલા કલાક કામ કરે છે તેની વાત ઉપાડે છે ત્યારે તે માત્ર ખેદની ને અકલ વિનાની વાત કરી રહ્યો હોય છે. ન્યારે માણસ સ્વતંત્ર હોય છે, પોતે જ પોતાનો ધણી હોય છે, પહેરવાને સારા કપડાં ને ખાવાને સારું ભાણું નિયમિત રીતે તૈયાર મળતું હોય છે ત્યારે ગમ્મત ખાતર, આરામ ખાતર કે ગમે તેની ખાતર, એને ચાહે તો શુદ્ધ કલાક એ કામ કરી શકે છે. કોઈ સર્જન એકાદ વખત ખેડવાનું, લાકડા કાપવાનું કે પથ્થર ફેડવાનું, કામ થોડો વખત કરે ને પછી એકદમ વિધાન કરવા મંડી પડે કે રોજ દશ કલાક આવું કામ કરવું એ સંતોષપ્રેરક અને આનંદપ્રેરક કામ છે, એથી પણ માણસ તરીકેનો યોગ્ય વિકાસ મળી રહે છે; તો એવું એ વિધાન યોગ્ય કે ઉપયોગી કહી શકાય નહિ.

ધંધાદારી માણસો ખૂબ કામ કરે છે એ સાચી વાત છે. ભૂખની ઉગ્ર આકાંક્ષા ને પોતાના પ્રિય-જનોની ચિન્તાને પરિણામે માણસો પાસેથી ધાર્યું-કામ લઈ શકાય એમ માનનારાઓ સદતર-સાચા નથી. જિંદગી પ્રકારનું માનનીય કામ ઘણું ભાગે

તો ખાવે પીવે સુખી ને સાનુકૂળ પરિસ્થિતિમાં મૂકાએલા જ કરી શકે છે.

કોઈ સર્જન, કદી પણ ગેરરસ્તે એક પણ કોડી કમાવવાનો પ્રયત્ન કરશે? નહિ જ કરે. હલકા ને અપ્રમાણિક કામો ન કરવાના કામોની યાદીમાં જ શોભે.

પણ સાથે સાથે ધ્યાનમાં રાખવાનું તો એ છે કે ભંગીનું, વણકરનું, દરજીનું, કડિયાનું કે માણસ જાતને કોઈપણ રીતે ઉપયોગી થઈ પડતું કામ હલકું કે અપ્રમાણિક કદી નથી. ભંગીના કામ કરતાં શારીરિક દિનની દૃષ્ટિએ ડોક્ટરનું કામ મોટું જરૂર કહેવાયવાનું. માનવીનો ગમે તે દૃષ્ટિએ વિચાર કરીએ તો એટલું તો સ્વીકારવું જ પડશે કે સમાજનો ઘણો મોટો ભાગ મહાન કલાકાર, મહાન ચિન્તક, કે કંઈ પણ મહાન નથી. સામાન્ય અને અરસિક લાગતું વણકરનું, સુથારનું કે એવું કામ કરવા માટે લાખોની સંખ્યામાં માણસો સદા તૈયાર રહેવાના. પણ, મહત્ત્વની વાત એ છે કે આ બધું કામ સરળતાથી, શાન્તિથી, આનંદપૂર્વક ને માન-ભેર થવું જોઈએ. ભૂખે મરવાનું ને કારખાનાના કારાગારોમાં પૂરાઈ રહેવાનું બંધ થઈ જવું જોઈએ. એઓ પણ સમાજના માનનીય કાર્યકર્તાઓ છે, ને પોતાની રીતે યોગ્ય કામ કરનારા તરીકે આદરને પાત્ર છે. ખરું હલકું કામ તો નિરર્થક કાર્ય છે, જે માણસના શુભ જીવસાને મારી નાંખે છે ને બુદ્ધિને પાંગળી બનાવી દે છે. આ જાતનું કામ આજે બેલાશક અસ્તિત્વ ધરાવે છે, ને એમાંથી જ કહેવાતા જિંદગી વર્ગના અને મધ્યમવર્ગના લોકોનું પોપણ થઈ રહ્યું છે. દુનિયાનો બદલો તો આજે આવું વ્યર્થ કામ કરી રહેલાઓને જ મળી રહેલો જણાય છે.

પણ જો આપણે માનવતાનું પૂનર્નિર્માણ જોવાની મહત્ત્વાકાંક્ષા રાખતા હોઈએ ને આ પૃથ્વી ઉપર જીવન કદી પણ ઉદ્દાસપૂર્ણ ઓજરથી ને ખરેખર સુખી બને એમ ઇચ્છતા હોઈએ તો હરીશ્ચંદ્રની અનિષ્ટ પ્રથાને કારણે પોપાતો નિર્ર્થક કામમાંથી

કમાણી કરનારાઓનો વર્ગ નાબૂદ કરવો જ પડશે. એમને એમનું અસ્તિત્વ આ બ્રહ્માંડમાં ટકાવ્યા વિના નહિ ચાલતું હોય તો એમણે બીજા કોઈ ગ્રહ-ઉપગ્રહ ઉપર પોતાનું સ્થાન શોધી લેવું જોઈએ. ભાઈઓ ! તમારું, અમારી આ પૃથ્વી ઉપર કાંઈ કામ નથી !

પણ એમ માની લેવું જરાખર નથી. ખરી રીતે એ પ્રકારના માણસો છે જ નહિ. માત્ર આપણે જ એમને ચિકસવા દઈએ છીએ. શુનાહિત વૃત્તિવાળા ને ગાંડપણથી પીડાતા થોડા લોકો છે ખરા કે જેઓ જીગર માંડે છે, થોડાઓની ચરત દોડાવે છે ને વસ્તુઓ ખરીદવાનો લોકોને આગ્રહ કરતા હોય છે. આપણે ઇચ્છીએ કે આવું કરનારાઓનો એમ જ કરવાનો કુદરતી સ્વભાવ ન હોય.

પણ જો આપણે આટલું બધું કામ નિર્ર્થક ગણી અટકાવી દેવા ઇચ્છતા હોઈએ તો પછી એ લોકો ખાશે શું ?

આજે પણ તેઓ પોતાનું અન્ન ધરતીમાંથી જ મેળવે છે. ખેતી એ કાંઈ બિનજરૂરી ધંધો નથી. આપણે મૂખોઓ આજે જેને અવગણી બેઠા છીએ, ને એક ઠેકાણે શહેરમાં જીભરાવવાનું ચાલુ રાખ્યું છે ને એ સિવાયની બીજી અનેક બિનઉપયોગી પ્રવૃત્તિઓ ઉપાડવા માંડી છે. ખેતી એ પ્રાણુમૂત કલા, વિજ્ઞાન અને ઉદ્યોગ છે. એનું વિજ્ઞાન કેટલું બધું અવગણાયું છે? પરતર પડી રહેલી લાખો એકર જમીન ખેડવા યોગ્ય બનાવીને કે જમીનની ફળદ્રુપતામાં વધારો કરી આજની વસતિ કરતાં લાખોની વધારે વસતિને પણ સારી રીતે ખવડાવી શકાય એટલું અનાજ ઉત્પન્ન કરી શકાય એમ છે. આપણા સૌના મહાન જમણવારમાં અન્નની જરા પણ તાણ નથી. જો આપણે લૂંટાલૂંટ ન કરીએ, એકબીજા સાથે વિખવાદમાં ન પડીએ ને સૌને સૌનું લેવા દઈએ—

નકામી અને અપવિત્ર મહેનતને સમૂળગી નાબૂદ કરવામાં આવે તો પણ અનાજના પૂરવઠામાં

જરા પણ ખામી આવે એમ નથી. અને જો ખોરાક હશે તો લોકોને ખવડાવી શકાશે, વસ્ત્રો હશે તો લોકોને પહેરાવી શકાશે, ઘરો હશે તો લોકોને વસાવી શકાશે. આજે પૂરાં ઘરો નથી, વસ્ત્રો નથી, ખોરાક નથી, આટલી બધી કાળી મહેનત મજૂરી ને ભયંકર હરીફાઈને પરિણામે પણ સમાજનો મોટો વર્ગ અતિશય કંગાળ અવસ્થામાં દિવસો પૂરા કરી રહેલો છે.

એક જખરજસ્ત યાદગાર સામાજિક ક્રાન્તિ પૂર્ણ પાળુને પ્રાપ્ત કરવાની રાહ જોઈ રહી છે— અને પૂર્ણ થવા દેવામાં જેઓ પોતાનો હાથ ટેકો તેઓ ધન્ય કહેવાશે !

અંતમાં, નીચેના નિર્ણયો ઉપર આપણે આવીએ;

- (૧) માણસની મોટા ભાગની મજૂરી નિરર્થક છે.
- (૨) ભૌતિક જરૂરિયાતો, માનસિક ઉન્નતિ ને આત્માના વિકાસની વસ્તુઓ સાથે જોને સંબંધ નથી, અથવા તો એ ત્રણે જોને પરિણામે પૂરા પાડવામાં નથી આવતા, તેવી પ્રત્યેક મજૂરી નિરર્થક છે.
- (૩) હરીફાઈની ગેરહાજરીમાં એવી મજૂરી આપો-આપ બંધ થઈ જશે.
- (૪) હરીફાઈનો ઉત્તેજક રસ સફળ માણસની

શક્તિને નકામી બાબતો તરફ ખેંચી જઈ તેમના આરિષ્ટને હલકું બનાવે છે, અશક્ત માટે જીવન અશક્ય કરે છે અને સામાન્ય માણસને માટે એથી માત્ર તીવ્ર ઉત્પાત જ સકલ કરવાનો રહે છે.

(૫) મિત્રતાભરી સહકારની ભાવનાથી આજના કરતા ઓછા ઘર્ષણથી ને વધારે સરળતાથી ઉપયોગી કાર્યો પાર પાડી શકાશે. જીવન મૂંઝવાડાઓ વિનાનું, સરળ અને આનંદદાયક બનશે અને તે પણ માત્ર થોડા નસીબદારોને માટે જ નહિ, પણ સર્વ સામાન્ય માણસને માટે. આજે જેમને માથે ખૂબ ભાર છે તેઓ અને દરેક વર્ગમાં રહેલા આજસુઓ પણ પોતાને ફાળે પડતું કામ મેળવી સુખી બનશે. આપણી આ પૃથ્વી ઉપર સૌ સુખી, ઓળસવી અને તેજસ્વી હોવા જ જોઈએ.

(૬) સંપૂર્ણપણે વિકસેલું જીવન જ સુખી છે, એમાંથી આપણા અસ્તિત્વને પૂર્ણપણે બાળવી રાખવાની પૂરી તાલીમ મળી રહે છે. વિકૃત ને પંચ માનવીને બદલે સંસ્કારી વિરાટ માનવી એ દ્વારા જ પ્રગટાવી શકાય.

(૭) સહકાર એ ભાવનાને પોષે છે, હરીફાઈ એનો ઉચ્છેદ કરે છે.

કે. કા. શાસ્ત્રીના

બે છેલ્લાં

નવાં પુસ્તકો

સંશોધનને માર્ગે રૂપિયા ત્રણ
રજિ. પો. ૭આ.

ઐતિહાસિક લેખોનો સંગ્રહ

ભાષા લેખન રૂપિયા પાંચ
રજિ. પો. ૮ આના

દરેકે અભ્યાસ કરવા જેવો ગ્રંથ

ભારતી સાહિત્ય સંઘ લિ.

મુબંધ:

અમદાવાદ

સુબંધ:

દર્શકકૃત

ઇતિહાસ કથાઓ

પર સાહિત્યની પરાક્રમ શૌર્યકથાઓને દરેક દરેક ઘરનાં બાળકોએ અને બાળકોમાં શુભ સંસ્કાર ઉતારવાની અપેક્ષા રાખતી સમગ્ર ભારતીય ઉત્સાહથી એકાદ વખત પણ વાંચીને વસાવવી જોઈએ.

રોમ ૧—૮—૦

ગ્રીસ ભા. ૧. ૧—૪—૦

ગ્રીસ ભા. ૨. ૦—૧૨—૦

ભારતી સાહિત્ય સંઘ લિ.

મુબંધ

અમદાવાદ

સુબંધ:

ભગવાનની લીલા

[લે. પ્રિ. ડોક્તરરાય રં. માંકડ; વાણીપ્રકાશન, આણંદ]

આ પણા જાણીતા વિદ્વાન અને વિવેચક શ્રી ડોક્તરરાય માંકડ આ પુસ્તિકામાં કવિ ગન્યો છે. સુદામાને કૃષ્ણે દેખાડેલી અકળ લીલાની લોક કથાનું સ્મરણ કરાવતી, ભગવાનની લીલા સંબંધી પોતે જાળપણમાં સાંભળેલી એક લોક-કથાને પ્રવાહી અનુષ્ટુપમાં શ્રી. માંકડે પદ્યબદ્ધ કરી છે. કવિત્વને અવકાશ આપતાં વર્ણનો એમાં સારાં થયાં છે. ખંડ ૧ કથાનું આમવર્ણન તથા ખં. ૨ નું દ્રવ્યવર્ણન ને વિદ્યાધરપુરીનું વર્ણન (પંક્તિઓ ૮૮૦-૮૯૦) એનાં સારાં ઉદાહરણો છે. આખી કથામાંથી સ્ફુરતો સાર પંક્તિઓ ૧૨૪૫ થી ૧૨૬૪ સુધીની સાંધુની ઉક્તિમાં સુંદર રીતે રજૂ થાય છે. આખી વાત, અંદરની બ્રાહ્મણપુત્રે જોયેલી લીલા જેવી કવિની રૂપના લીલા જ છે એમ જતાવતું કાવ્યનું મંદનું ચરણ 'ગામડું' ય હતું, કહીં? ચમત્કૃતિવાળું છે.

આરાધિકા

[લે. પૂજાસાહ; પ્ર. શ્રી. અરવિંદ સર્કલ, મુંબઈ; મૂલ્ય, રૂપિયા એક.]

શ્રી અરવિંદાશ્રમ પોંડિચેરીનાં શ્રી માતાજીના 'મંગલમય માનવ જીવનની શુભ સિતેરી' ના પ્રારંભ દિને એમના અનુગ્રહાકાંક્ષી ભક્ત હૃદય પૂજાસાહે 'આ સિતેર મુક્તકોનું અર્થ આરાધનાની અંજલિમાં એમને ચરણે અર્પણ કરી' કૃતાર્થતા અનુભવી છે. કવિનો શબ્દવિલાસ નહિ પણ ભક્તનું હૃદય સિતેરે શ્લોકોમાં મા સગ્વિદ્વાનદિનીનું અત્યંત ભાવભીનું મહિમ્નસ્તોત્ર ગૂંચ રહ્યું છે. માએ કરેલો અનુગ્રહ, એ માટે કૃતજ્ઞતાની અંજલિ, વધુ અનુગ્રહની યાચના, કવિનો હિંમત શરણભાવ ભાવિક વર્ગના અંતરમાં સળગ પાડશે. વિષયનું વૈવિધ્ય નથી, કવિ હૃદયનો શુચિમૃદુ ભક્તિભાવ કથનનું વૈવિધ્ય સાથે છે. અથા શ્લોકોમાં પ્રસાદ છે.

ઊર્મિલાનું સ્વપ્ન અને બીજાં કાવ્યો

[લે. ભાઈશંકર કુબેરજી શુક્લ; પ્રકા. લેખક પોતે, મોરબી; મૂલ્ય એક રૂપિયા.]

વ પોંથી છૂટક છૂટક કવિતા લખતા રહેલા આપણા લેખનક્ષેત્રના એક જૂના જોગી શ્રી. ભાઈશંકર શુક્લે 'મોડન રિવ્યુ' ના એક અંકમાં આવેલા શ્રી. દેવેન્દ્ર સત્યાર્થીના 'Urmila's Sleep' નામના લેખમાંથી મેળવેલા 'ઊર્મિલાદેવી-નિદ્રા' નામના એક આંત્ર લોકગીતના પરિચયને મનમાં ભરી આ કાવ્યસંગ્રહનું નામદાતા કાવ્ય 'ઊર્મિલાનું સ્વપ્ન' લખ્યું છે. રામ લક્ષ્મણની વનવિદાય વેળા લક્ષ્મણપત્ની ઊર્મિલાને મૂર્છા આવી, જે ચૌદ વરસ પછી તેમના અયોધ્યામાં પુનરાગમનના પ્રસંગે વળી, એ કદપનાનો આશ્રય લઈ કાવ્ય રચાયું છે. લક્ષ્મણ આવે છે ને ઊર્મિલાને જગાડે છે ત્યાંથી આ કાવ્યની શરૂઆત કરી છે. મોરબીના મહામહોપાધ્યાય શ્રી. શંકરલાલ શાસ્ત્રીજીના સહવાસમાં રહેલા શ્રી. શુક્લની કવિતા આલંકારિક પદ્ધતિની સંસ્કૃત કવિતાની પ્રણાલીની છે. બીજાં કાવ્યોમાં 'વર્ષાત્રાસિતા,' 'અસરા' અને 'શ્રી કૃષ્ણની વિદાય' એ ત્રણ જ હીક છે.

ભીંતપત્રો દ્વારા લોકશિક્ષણ

[લે. જ્યોત્સ્નામણ મહેતા; પ્ર. પુસ્તકાલય સહાયક સહકારી મંડળ લિં. વડોદરા; મૂલ્ય, એ રૂપિયા]

મહાનું ગામડું' ના લેખક અને એ પુસ્તકથી જોગી પ્રશસ્ત્ર આમસેવા શુજરાતજાણીની થઈ એ આપણા એક ભાવનાશાળી સાચા આસસેવક શ્રી. જ્યોત્સ્નામણ મહેતાનું આ બીજું પુસ્તક છે. તેમના સેવા-ક્ષેત્ર થામણા ગામમાં લોકોને તેમના રોજના વ્યવહારમાં અને તેમના સંસ્કાર ઘડનારમાં આગંદશક અને ઉપયોગી નીવડે એવાં ભીંતપત્રો તેઓ લખતા. તેમાંથી ચૂંટી કાઢેલો સંગ્રહ અહીં ગ્રંથસ્થ થઈ થામણાનો મટી સમગ્ર શુજરાતનો જને છે અને પ્રાસંગિક મટી સ્થાયી મૂલ્યવત્તાવાળો જને

છે. લેખકની દૃષ્ટિ સાફ છે. ગામઠાના લોકજીવનના સારા, માઠા ને સુધારણાપાત્ર અંશો ક્યા છે એ તે ચરાખર પકડી શકે છે, અને સ્વચ્છ તથા સામાન્ય લખી વાંચી બાણુવો ગ્રામજન સમજી શકે એટલી સરળ ભાષામાં તે એ સંબંધમાં ઉપયોગી માહિતી અને સચનાઓ આપે છે. આ ભીંતપત્રો પરાક્ષ રીતે ગ્રામજીવનનો સાચો ખ્યાલ આપે છે અને ગ્રામસેવકોને ગ્રામસેવાની થોડી સૂઝ પણ આપે છે. પુસ્તક ગામઠાનાં ગ્રામસેવકોએ ને લોકોએ જ વાંચવા જેવું છે એમ નથી; સૌ કોઈ, અને ખાસ કરીને જીવન વિદ્યાર્થીવર્ગ એ વાંચી એમાંથી જરૂર કાંઈક મેળવશે આવું ઉપયોગી પુસ્તક બીજી આવૃત્તિ જીએ છે એ એક સારું ચિહ્ન છે.

‘ધૂમકેતુ’ પ્રૌઢ શિક્ષણમાલા

[લે. ‘ધૂમકેતુ’; પ્ર. ગુર્જર અંથરતન કાર્યોલય, અમદાવાદ; મૂલ્ય, ‘નાનીપોથી’ ના બે આના; પહેલી ચોપડીના ત્રણ, બીજીના ચાર અને ત્રીજીના પાંચ આના].

આ પણા પ્રસિદ્ધ સાહિત્યકાર ‘ધૂમકેતુ’એ જમાનાની જરૂરત પિછાની એમના જેવા સાહિત્યકાર કરી શકે તે લોકસેવા બળવવાના રતુત્ય આશયથી પ્રેરાઈને જે ‘પ્રૌઢશિક્ષણમાલા’ ‘આપણે સૌ બાણુએ’ પુસ્તિકા-ત્રણી લખી છે તેની પહેલી ચાર પુસ્તિકાઓ—‘નાનીપોથી’, ‘પહેલી ચોપડી’, ‘બીજી ચોપડી’, અને ‘ત્રીજી ચોપડી’—ની આ બીજી આવૃત્તિઓ છે. એનો ઉપયોગ કરનાર વર્ગ કર્તાએ પ્રૌઢોત્તે કલ્પ્યો છે એટલે આજેના માટેનાં આવાં પુસ્તિકામાં હોય છે તેવી શૈલી રાખી છે, પણ અંદર સામગ્રી પ્રૌઢોના સંસ્કારવિકાસ અને જીવન-સુધારણામાં મદદગાર થાય એવી તેમણે મૂકી છે. બાણુતર સીધું : જીવનસ્પર્શી થાય એની એમણે રાખેલી ફિકર ચારે પુસ્તિકાઓમાં દેખાય છે. પ્રૌઢશિક્ષણનું કાર્ય હાય ધરનારાઓએ ‘ધૂમકેતુ’ ની આ પુસ્તિકાઓનો લાભ લેવા જેવો છે.

ખેડુતપોથી

[સં. વિકૃત્તદાસ કોઠારી અને નગીનભાઈ શેઠ; પ્ર. ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ; મૂલ્ય, સવા બે રૂપિયા.]

ખેડૂતોને માટે જ ગૂજરાત વિદ્યાપીઠે ખાસ તૈયાર કરાવેલું આ પુસ્તક તેના બે સંપાદકોએ પ્રથમ પોતપોતાની રીતે એક જ વિષય સંબંધી તૈયાર કરેલાં લખાણનું સમન્વિત સ્વરૂપ છે. ખેડૂતવર્ગે બાણુવા જેવી અને બાણુને ઉપયોગમાં લેવા જેવી માહિતી સરળ ભાષામાં એમાં પીરસવામાં આવી છે. એના ચારમાંથી પહેલા ખંડમાં ખેતી સંબંધી, બીજામાં ખેડૂતોને સ્પર્શતા કાયદા સંબંધી, ત્રીજામાં દોરકેર ને દોરના રોગ-ઉપચાર સંબંધી અને ચોથામાં ગૃહઉદ્યોગો, આરોગ્ય, સ્વચ્છતા, આહાર, રોગોપચાર ને રેલ્વે-પોસ્ટ-ખાતાં જેવી પરચુરણ બાબતો સંબંધી જરૂરી માહિતી રજૂ થાય છે. ખંતીલા ગ્રામસેવકો દ્વારા આ પુસ્તકનો અથવા તેમાંની માહિતીનો ખેડૂતોમાં બહેળો પ્રચાર થવો જરૂરી છે.

સ્વપ્નદષ્ટા

[લે. કનૈયાલાલ મુનશી; પ્રકાશક ગુર્જર અંથરતન કાર્યોલય અમદાવાદ મૂલ્ય, પાંચ રૂપિયા]

‘સમકાલીન રાજકીય બળો નવલકથામાં મઠવાના પહેલાં યત્નને મૂર્ત કરતી, ભાવનાશાળી તરુણ મુનશી અને વાસ્તવદર્શી મોટા મુનશીનું અંતર દર્શન કરાવતી, બંગલગના વાતાવરણ અને સૂરત કોંગ્રેસના બનાવને અમર કરતી, કરતી, ભાવનાશ્રી જીવાનોના માનસનો પરિચય કરાવતી, અને હાસ્ય તથા કરુણ બંને રસને એક સાથે જમાવતી શ્રી. મુનશીની આ સામાજિક નવલકથા આ વર્ષે પાંચમી આવૃત્તિએ પહોંચી છે એ સાહિત્યજગતને એક નોંધપાત્ર બનાવ લેખાવો જોઈએ.

અમારાં નવાં પ્રકાશનો

યુરોપ અમેરિકા જેવા દેશોમાં માસુલીમાં માસુલી લેખકનું પુસ્તક પણ નવું બહાર પડે ન પડે ત્યાં તેા હજારો—લાખોની ગણતરીએ તેની નકલો અપોચપ ઉપડી જાય છે. ગુજરાતી ભાષાની, સાહિત્યની વૃદ્ધિની સાથે તેનાં લાડીલા લેખકોની કૃતિઓમૈ હજુ ગુજરાત કોઈપણ દેશની હરોળમાં ખેસવા જેટલો આવકાર નથી આપતું. છતાં અમારી પ્રકાશન સંસ્થા એ નેમને પહોંચવાનો જે યત્નિચિત પ્રયત્ન કરી રહી છે તેમાં ગુજરાતનાં અગ્રણી લેખકો ઉપરાંત બૃહદ્ ગુજરાતનાં ભાષાપ્રિય અને સંસ્થાનાં આપ્તજન બનેલા અમારા વાચકવર્ગ અમને એ જ સહકાર આપે છે એ અમારે મન ખૂબ મહત્વનું છે. દર મહિને ઉત્કૃષ્ટ સાહિત્યનાં વીણીવીણીને પ્રકાશનો પૂરા પાડનાર સંસ્થાનાં છેલ્લાં નવાં પુસ્તકો આ રહ્યા:

સંશોધનને માર્ગે

કેશવરામ કા. શાસ્ત્રી

મૂલ્ય ત્રણ રૂપિયા

રજિ. ટ. ખ. આઠ આના

ભાષા સાહિત્યનાં પ્રત્યેક અભ્યાસી, વિદ્યાર્થી, શિક્ષક અને જિજ્ઞાસુ માટેનો આ નવો જ લેખસંગ્રહ. કર્તાની અભ્યાસુ કલમનો એક વધુ પરિચય આપી જાય છે.

વ ન છા યા

ધૂમકેતુ કૃત

મૂલ્ય ત્રણ રૂપિયા

રજિ. ટ. ખ. આઠ આના

ગુજરાતમાં તેા ઠીક પણ હિંદની બીજી ભાષાઓમાં પણ જે લેખકની કલમ ગિરદાવાઈ છે તે જ ધૂમકેતુનો નવો વાર્તાસંગ્રહ નવી નોખી રીતે પોતાનું મહત્વનું સ્થાન જમાવી જાય છે.

થોડાંક બાળકો કિશોરો માટેનાં નવાં પુસ્તકો

લીલી અબ્બયળ દેશમાં	૧—૦—૦
ચીનનાં બાળકો	૦—૬—૦
મહાન વૈજ્ઞાનિકો ભા. ૧-૨	૨—૦—૦
જ્ઞાન ગોષ્ઠિ	૧—૦—૦
શિશુ રંજના	૦—૧૦—૦
જંગલનો રાજા ટારઝન	૪—૦—૦

અમારા બધા પુસ્તકોનાં વિસ્તૃત મુચિપત્ર માટે એક પોષ્ટકાર્ડ લખવાથી તુરત આપને મળી જશે

ગુજરાતનાં લાડીલા રંગચિત્રકારનો બીજો ચિત્ર સંપૂર્ણ
ગુજરાતને રંગચિત્રકારના માત્ર રંગચિત્રોનો પ્રથમ ચિત્રમંપૂર્ણ આપીને ગુજરાતમાં તેમજ ગૃહ શુભરાતમાં ખ્યાત થયેલ આપણા ડાડીલા રંગ-
ચિત્રકર્તાએ એવી જ રંગની ત્રિવિધભરી પીંછીને, કસળ આ નવા ચિત્રસંપૂર્ણનાં સાતેસાત ચિત્રો રચી કીધા છે.

કલમ પણ જેની મામે જોઈને શ્રી બંધ એવા ચિત્રોનો પરિચય વધુ તો ચિત્ર પોતે જ
આપે. ઘરનાં ગણગારમાં વંચતની મજરીઓ મહોરાવીને ઘેરેઘેર વનત ફૂલીફાલી લગણવા માંડે
એ તો કવિનું-ચિત્રકારનું-કલાકારનું જન્મથી જ ક્યેય હોય

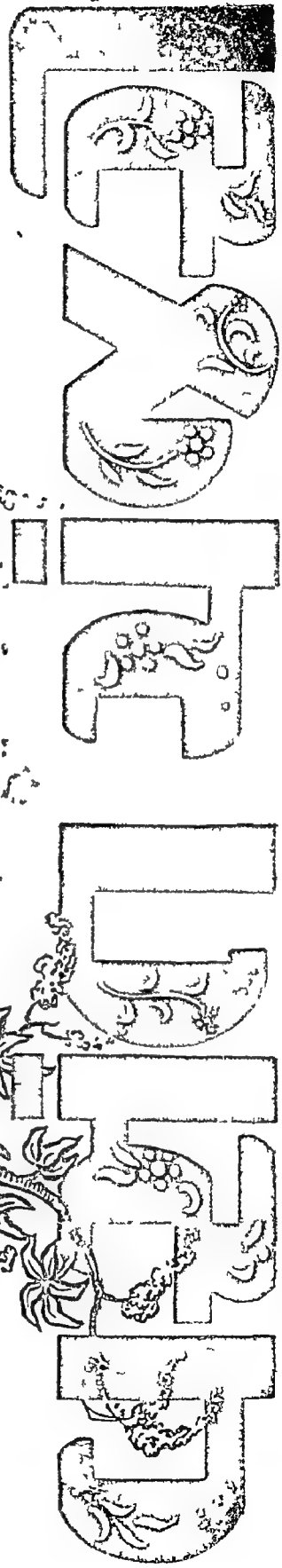
આપણા કલાશુરુ રતિભાઈ રાવળ, નંદલાલ ગોઝ, ગુરુદયાળ મલિક, કાકાઆહિય કાલેલકર,
ઉદયશકર, કાકીરહુસેન જેવા ધીટ વિચારકોએ જે ચિત્રકારની મુક્ત કંઠે પ્રસંગ કરી છે એ
ચિત્રકારનો આ બીજો ચિત્રમંપૂર્ણ જરૂર એટલા જ ભાવભર્યા આકર્ષણથી ગુજરાત આવકારશે.

ચિત્રકાર

નિવેદન

પ્રથમ ઉપચિત્ર

રતિ. ૨. પર્યંત આપના

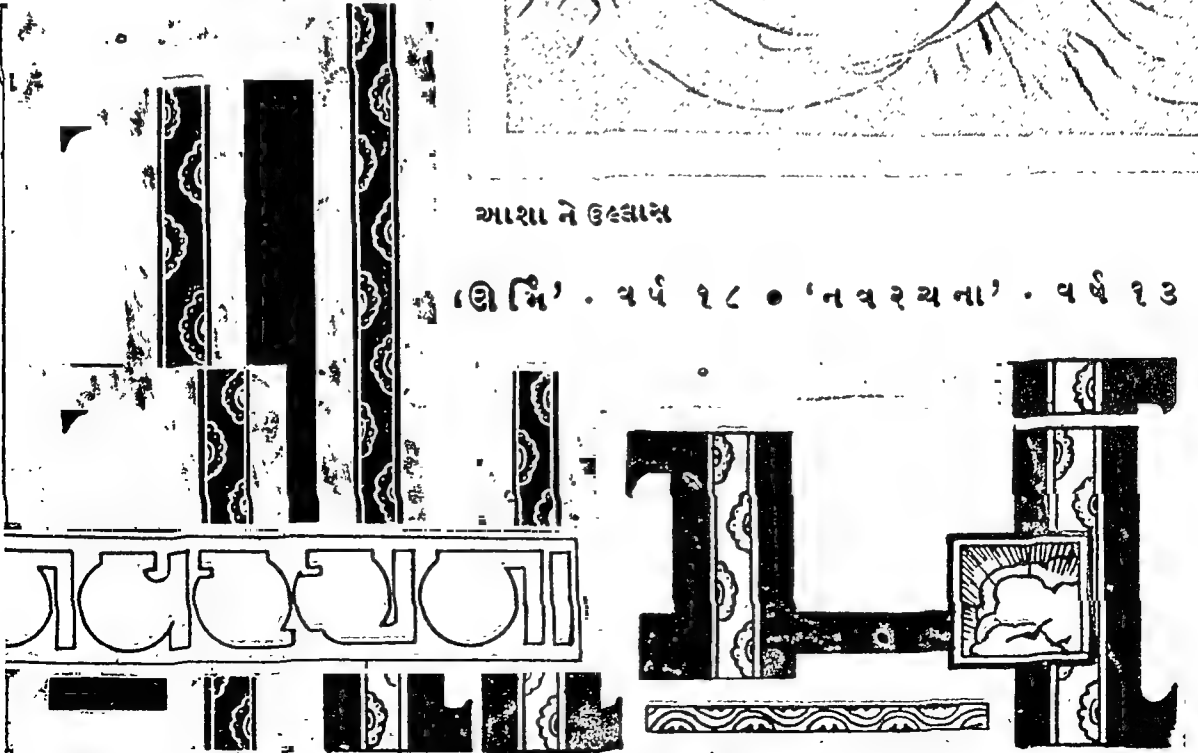

પ્રાસિસ્થાન : ભારતી સાહિત્ય સંઘ દિ - ૪૦૫ દાદાભાઈની ઓ. સંભર્-૨ : ગાંધી માર્ગ, અમદાવાદ

આશા ને ઉલ્લાસ

‘ભિમિ’ • વર્ષ ૧૮ • ‘નવરચના’ • વર્ષ ૧૩

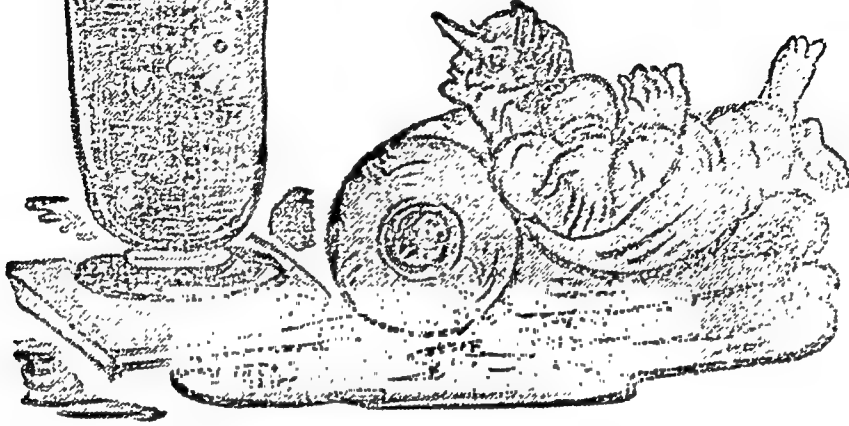

रंगोष्णी

चित्रलेखा • कुमारी लक्ष्मिदेव शाह

અપચો થયો હોય તો કંઈ
સાબુથી દૂર નહિ થાય

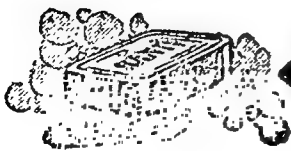

અમારો 'કાન્તિ' કામણગારો કે આંજીનખે એવા લીસા કેરાકલાપનો સર્જક
છે એવું અમે કહેતા નથી.

એમ તો પછી એ સાબુમાં અપચો દૂર કરવાનો કિમિયો છે એમ કાં ન કહેવું ?

- કાન્તિ ન્હાવામાં કે જાળવવામાં નંખરતો સાબુ.
- સફાઈતો એનીજ.
- કામણમાં કામણ આંખડીને પણ બળતરા કે
ઘળ કરતો નથી.
- નાબુક ચિત્તહારી મુગંધવાળો એ સાબુ
અજમાવી જોશો ?

સ્વસ્તિકની બીજી જેમી બનાવટમાં શીકાકાઈ, મુગંધીતેલ,
દાઢીના સાબુ, પોવાના સાબુ, ચોવાકાજી હાપ વનસ્પતિ
વગેરે વગેરે છે.

કાન્તિ

નહાવાનો સાબુ

સ્વસ્તિક ચોઈલ મીલ્સ લીમીટેડ, સુંબઈ.

SHILPI

DOM 17 Gujarat

ડીસ્ટ્રીબ્યુટર્સ:-વેસ્ટર્ન ઇન્ડિયા પ્રોપ્રિયેટરિંગ સિન્ડિકેટ લિ. ચા. બો. નં.

કોઈએ વાપરવા ભલામણ કરે તો

પ્રવીણ

ગ્રાહકોની રાજે છે

બાળકને તંદુરસ્ત રાખે છે

દરેક દવાવાળા ધામેથી મળશે

પ્રવીણ સેલોરેટરી

ધાવતુ વધે છે તરો
ધાવતુ પોષક
જીવો ઉમેરે.

એમરો

વાપરવાની રીત
આપણે જાણીએ

એમરોથી લેની માનવું
બાળક નિરાશી બને
મરણ્યુત બને છે

સારા ડાક્ટરો એમરો
મોટે ભાગે માણ કરે છે.
આશીર્વાદ દવાવાળા સ્થળે છે

એન્ટ:-કંચનલાલ વાડીલાલની કું.
મંગળદાસ રોડ, મુંબઈ ૨.

જુકામ, હેજા, શર્દા,
ચાંસી, અજીર્ણ,
હર પ્રકારકા બુસ્વાર
ઈ. હરતરહકી
બિમારીયોકી
એકહી દવાઈ.

જીવન

રજી. દે. મા. "એનસ"
નં. 302

હર જગહ મીલતી હૈ

જીવન દવા

સુંદર, મનજીત, હાથક-
લાસ લેન્સ, વિશ્વાસ પાત્ર,
આ કૃમેરાથી આપ આહો
તેવા દિલ પસંદ ટકાઈ
મનોહર ફોટાઓ ધણી સહે-
લાઈથી જ ખેંચી શકાય છે.
કૃમેરાથી સારા ફોટાઓ ન
ખેંચાય તો પૈસા પાછા

આપવાની ગેરંટી છે. નં. ૧ બોક્સ પ્લેટ કૃમેરા:
પ્લેટ પરથી રાખઝા ઇંચનો ફોટો પાડે છે. સાથમાં
પ્લેટ કાર્ડ મશાલા તથા ફોટો પાડવાની સરળ રીત
મફત કિંમત રૂ. ૬-૮-૦, પોસ્ટેજ ૧-૮-૦ અલગ
નં. ૨ બોક્સ ક્લિટમ કૃમેરા: ૬૨૦ની ક્લિટમ
પર રાખઝા ઇંચના ફોટાઓ પાડે છે, ફોટો પાડ-
વાની સરળ રીત મફત. મુલ્ય રૂ. ૧૫-૦-૦
પોસ્ટેજ ૧૧.

સ્ટોકોલ્મ કંચનલાલ વાડીલાલની કું.
પ્રીન્સેસ સ્ટ્રીટ મંગલદાસ રોડ મુંબઈ ૨

ઓરીએન્ટલ કૃમેરા હાઉસ
(D. F. 105) અલીગઢ

ક્ષીણ થઈ ગયેલાં જીવન તરવો ની

નવરચના કરવા
શાહર્ગધર નો અષ્ટવર્ગ યુક્ત

‘અયવન પ્રાશ અવલેહ’

વાપરી શક્તિ અને સ્વાસ્થ્ય મેળવો.
—: શાસ્ત્રોક્ત પદ્ધતિથી બનાવનાર :—

શાહર્ગધર લેખોરેટરી લિ.

જામનગર (સૌરાષ્ટ્ર)

નાણાંની સહીસલામતી સાથે સંપૂર્ણ આયપતવેરા ‘મુક્ત સાર’ વ્યાજ મેળવવા
ના. હિંદ સરકારની બાંહેધરીવાળાં પોસ્ટ બોન્ડ્સનાં
પાંચ વર્ષનાં, સાત વર્ષનાં તથા બાર વર્ષનાં

નેશનલ સેવીંગ્સ સર્ટિફિકેટ્સ ખરીદો

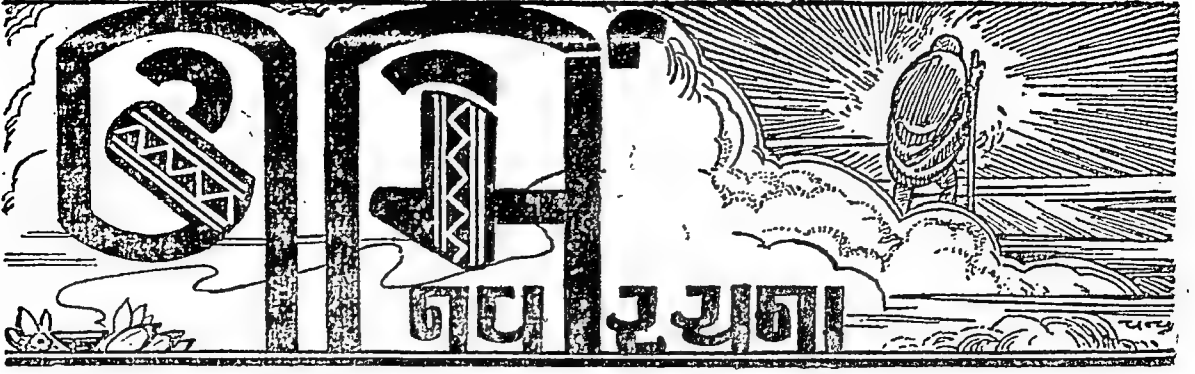
- (૧) પાંચ વર્ષનાં તથા સાત વર્ષનાં સર્ટિફિકેટ્સ ખરીદ કર્યા પછી બે વર્ષની અંદાઃ
ગમે ત્યારે વ્યાજ વગર તથા બે વર્ષ પૂરાં થયેથી વ્યાજસહ વટાવી શકાય છે.
- (૨) બાર વર્ષનાં સર્ટિફિકેટ્સ ખરીદ કર્યા તારીખથી રૂ. ૫ ના દરનાં એક વર્ષ અને
બીજા દરનાં દોઢ વર્ષ પૂરું થયેથી વ્યાજસહ વટાવી શકાય છે.

વિશેષ માહિતી માટે રૂબરૂ મળો:—સ્થાનિક પોસ્ટ માસ્ટર.

અથવા

પોસ્ટ બોન્ડ્સમાંથી નેશનલ સેવીંગ્સ સર્ટિફિકેટના નિયમની પ્રત મફત મેળવો.

(પ્રકાશન ખાતું, વડોદરા તરફથી પ્રસિદ્ધ)

મંગલપ્રદીપ

શ્રુમકેતુ

મણસના જીવનમાં એ પરસ્પર વિરોધી વિચારો વચ્ચે યુદ્ધ તો ઘણી વખત જામે છે. આવું યુદ્ધ જીવનમાં હોવું એ એક વાત : એવા યુદ્ધમાં સદ્વૃત્તિ માટે વિજય હોવો એ વસ્તુસ્થિતિ જુદી જ વાત છે. પરંતુ એ વિજય છતાં જેને આપણે Self-જાત-કહીએ એ જાત ઉપરનો એ સંપૂર્ણ વિજય નથી. જાત ઉપર તો માણસે સંપૂર્ણ વિજય ત્યારે મેળવ્યો કહેવાય, જ્યારે એ વિચારયુદ્ધમાં નહિ, પણ જીવનની ખરેખરી રણભૂમિમાં, એટલે કે જીવનની નરી વાસ્તવિકતાઓમાં પણ સોંસરવો નીકળે. કારણ કે ભલે વિચારયુદ્ધમાં એક સદ્વિચાર ઘડીભર વિજયી નીવડે અને દુર્વિચારને હઠાવી મારે, પણ સંગ્રામની નરી વાસ્તવિકતામાં માણસ પોતાની એ વૃત્તિને ક્યાં સુધી વળગી રહેશે, એ કહી શકાતું નથી. ગમે તેમ ગણે. પણ વિચારોનું આવું જુદું એ પણ માણસ માટે એક રીતે દૂર જાણેલા પ્રેક્ષક સમુદાય છે. પ્રેક્ષક કોઈ રસભર્યું જુદું એતાં ઘણી વખત મનમાં મોટેથી બોલે પણ છે કે હું આમ લગાવી દઉં, અથવા એ, આમથી ઉપાડને એટલે હેઠો, પણ એનો એ પ્રેક્ષક, જ્યારે ખરેખરા જુદા મેદાનમાં આવે ત્યારે એની જાત એના બહાદુરી ભરેલા વિચારોને કેટલે અંશે વફાદાર નીવડશે, એ એ પોતે જ જાણતો હોતો નથી. કારણ કે સદ્વિચાર, દુર્વિચાર, સદ્ભાવના, ઉત્તમ લાગણી, એવું એવું સઘળું, જીવનના કલ્પનારંગી પ્રદેશમાંથી મેળવવું એ એક વસ્તુ છે, પણ એમને ક્રિયાત્મક સ્વરૂપ આપવું એ જુદી જ પરિસ્થિતિ છે. ખરું યુદ્ધ જ—વિચારો વચ્ચે થાય છે તે નથી, પણ વિચારને ક્રિયામાં મૂકતા ને ક્રિયાત્મક પગલું ભરતાં થાય છે, તે છે. વિચારોનું જુદું પ્રાથમિક ભૂમિકા ઘડનારું છે. પણ એ હવાઈ જ્યાંલોની મનોહર કાવ્યપંક્તિ રૂપે જ રહી જશે, કે જીવનના અંતરંગી પ્રાણરૂપે સ્થાયી થશે,

તેનો આધાર તો જાતબુદ્ધમાં આવતા પરિણામ ઉપર અવલંબે છે. એ આગિયો નીકળશે કે સ્થાયી દીપપ્રકાશ નીવડશે એ પરીક્ષા ત્યારે થાય.

એ બુદ્ધ એક રીતે પારાશીશીનું કામ કરે છે. માણસમાં સમજણ હોય, બુદ્ધિ હોય, બીજું ઘણું ઘણું હોય અને છતાં જોઈએ તેટલી વિજ્ઞાન મેળવનારી ક્રિયાશક્તિ ન પણ હોય, એમ પણ બને, એમ પણ શું, ઘણીવખત એમ જ બને છે, માટે તો ઉપનિષદ્ધકારો-એ કહ્યું કે ન મેઘયા વગેરે; માણસ જે જાણે છે તે એનું એક માપ છે. એ એનું જ્ઞાનમાપ. એને જે કરવાનું છે તે એનું બીજું માપ છે. એ ક્રિયા માપ. એ જે માપની વચ્ચે-અથવા આ બે લક્ષ્યબિન્દુઓની વચ્ચે એ પોતે સુસાફર રૂપે છે. નાનામાં નાનું બાળક પણ, અને ઘણી વખત તો અસ, અર્ધદગ્ધ અને પડેલા માણસો પણ, ઉત્તમ વસ્તુ શું છે એ નથી જાણતા એમ નથી બનતું. ઉત્તમ શું- અથવા શ્રેયસ્ કયું-એ એમના મનમાં તો હોય જ છે. અને વળી આ શ્રેયસ્ વિષેની અજ્ઞાનીમાં અજ્ઞાનીની, ને જ્ઞાનીમાં જ્ઞાનીની અતઃકરણમાં રહેલી સમજણમાં બહુ તફાવત પણ હોતો નથી, પરંતુ જીવનની કરુણતા આ વસ્તુસ્થિતિમાં રહી છે કે. જાણનારો જે જાણે છે અને એ પોતે જે કરે છે- એની વચ્ચે જીવનનો આખો સમય-સમુદ્ર વહી જાય છે. આનું એક જ કારણ આપી શકાતું હોય તો એ આટલું જ કે બુદ્ધિશાળી બનેલી આ દુનિયામાં અત્યારે શ્રદ્ધાનો જગતજન્ત આટલો આવ્યો છે. કારણ કે એ શ્રદ્ધાએ એકવખત માનવજાતને ભારે દગો દીધો હતો- અને એણે અર્ધશ્રદ્ધારૂપે

વિચરવા માંડ્યું હતું. એટલે હવે એ જીવન-માંથી પદ્મબ્રષ્ટ થઈ ગયેલ છે. પરંતુ જીવનને ઘડનારા આ અતુપમ બળને એનું યોગ્ય સ્થાન મળશે ત્યારે જ જીવનમાં શાંતિ આવશે. શ્રદ્ધા એટલે સમજણનું ક્રિયામાં મૂકનારી શક્તિ. એ દરેકની પાસે હોવી જોઈએ. એની મૂંડી ઉપર જ એ જે જીવનવ્યાપાર કરે તે સાચો, નહિતર જીવન એક રૂપાણુ ખોખું થઈ રહે.

જીવનસંગ્રામથી દૂર રહીને આપણે સૌ શ્રેયસ્ના પંથ વિષે પ્રવચનો કરી શકીએ. પણ જે વિચારને આપણે ક્રિયામાં મૂકી શકતા નથી, એ વિચાર આપણે માટે એક પ્રકારનો આળસુ વિલાસ થઈ જાય છે. કદાચ એ વ્યસન થઈ જાય છે. એવું વ્યસન કોઈ દિવસ જીવન ઘડી શકે નહિ.

આપણે જરૂર સ્થાયી દીપપ્રકાશની છે. આપણી શ્રેયસ્ વિષેની શ્રદ્ધા એટલી બળવાન હોવી જોઈએ કે આપણે એને ક્રિયામાં ઉતાર્યા વિના એનો સંપૂર્ણ આનંદ માણી જ ન શકીએ. ત્યારે જ આપણે ઉત્તમ વસ્તુઓ વિષે જે કંઈ ખ્યાલ મેળવ્યો છે તે સાચો પડે. ક્રિયા-અને ઉત્તમ વિચાર-એ બંને વચ્ચે જેટલું અંતર. તેટલું જીવન નિર્બંજ.

કદાચ ધર્મમાં જે શ્રદ્ધાની વાત કહેવામાં આવે છે, તેનો અર્થ આ જ છે. પણ લોકો પોતાની સમજણને ઉપર ઉપરનો સ્વાંગ આપવામાં જ બધું બળ વેડકી નાખે છે. એટલે એમની શ્રદ્ધાની ખરી કસોટી માટે એ તૈયાર થતા જ નથી અને પોતે જે આચરે છે એ ધર્મ છે એ ભ્રમમાં અથડાયા કરે છે.

સ્થાયી દીપપ્રકાશની જેમ જે અંધારવેરા માર્ગમાં રસ્તો બતાવે છે તે ધર્મ છે. એ ધર્મ શ્રદ્ધાનું સંતાન છે. એ શ્રદ્ધા, જ્ઞાનને ક્રિયામાં

ઉતારવાથી જ આવે; અન્યથા નહિ. એટલે છેવટે ધર્મ એ છે—કે જે, પળપળની જીવન-ક્રિયામાં માણસ વ્યવહારમાં મૂકે છે.

માણસનો ધર્મ એટલે માણસ જે જીવન જીવે છે તે: જે જીવનનો એ વિચાર કરે છે તે નહિ. ઘણું કરીને શેકસપીઅરનો એક સુંદર વિચાર છે કે હું જૂનાં ખાસડાં સાંધનારો ફાલતુ મોચી હોઉં, તો મારો સાંધો એટલો સુંદર હશે કે નગર આખામાં એ સાંધાની

તોલે કેઈનો સાંધો નહિ આવે; અને જો હું જૂનાં ડળલાં ડુળલીનો રેણુદેનારો કારીગર હોઈશ, તો મારું રેણુ મારા હાથની શોભા થઈ જશે. હું ભલે ને ગમે તે હોઉં, મારું કામ મારી શોભા થશે. અને મારા કાર્યની હું શોભા થઈશ. જીવનની કર્મક્રિયા વિષેની આવી શ્રદ્ધા એતું નામ જ જીવનનો સ્થાયી મંગલપ્રદીપ.

“પરંતુ:એ વ્યથા પામુ છું. કરુણાનો ગુણ જ એ હોવો જોઈએ કે તે બીજાનું દુઃખ ત્યારે મટાડવા અશક્ત હોય ત્યારે સહન ન કરી શકે. મનની દશાનાં વર્ણન વિશે ન્યાયશાસ્ત્ર ન આલે, મેં લાગણીનું આમેહૂય વર્ણન કર્યું છે, એ લાગણી જ દોષિત હોય. પણ એ લખતી વેળાની લાગણી મોક્ષની પણ હતી—એ વખતે કંઈ મોક્ષની લાગણી મંદ ન હતી—પણ સાચી વાત એ છે કે હું મોક્ષાર્થી છું. પણ આ જન્મે મોક્ષને લાયક આજ નથી થયો, મારી તપશ્ચર્યા એટલી બળવાન નથી, વિકારોને હું વશ રાખી શકું છું, પણ વિકારો રહિત નથી થયો. સ્વાદને દાખી શકું છું, પણ જીભ સ્વાદ લેતી બંધ નથી થઈ. વિષયેન્દ્રિયોને દાખમાં રાખે તે સંયમી છે, પણ જેની ઇન્દ્રિય, અભ્યાસ વડે વિષય ભોગવવા અશક્ત થઈ છે તે સંયમાતીત છે, મોક્ષગત છે. સ્વરાજની લાક્ષણિકતા પણ હું મોક્ષનો પ્રયત્ન ન છોડું, પણ તેથી કંઈ મોક્ષ મળ્યો? એટલે મારી ભાષામાં તમે ત્રુટીઓ જરૂર જોઈ શકો. સ્વરાજ મેળવવાનો પ્રયાસ તે પણ મારે સારું મોક્ષ મેળવવાનો પ્રયાસ છે. તેમ છતાં મન તો મદિરાપાન કરેલું વાંદરું છે, એટલે તેને રોકવામાં કેવળ પુરુષાર્થ બસ નથી, કર્મ પણ આડે આવ્યા જ છતાં દશે.

‘આપુની અસાદી’માંથી

ગાંધીજી

આજ અરે પ્રિય, જીવન કેરાં
જાગે નવ-પ્રસ્થાન
આપણું શું મારે પથ ઉજાળતું
પ્રેમનું પરમ દાન ?

મૃક હૃદયમાં એકલ પ્રાણનું
ભેદે નવોદિત ગાન.

આંખ સામે જુઓ, ફર સુફરે
મારગ જાય અનંત
રતરતો તણાં રંગ સોહાગે
શોભતો ચેતનાવંત

આથમે નહીં જ્યાં એક ઘડીયે
સાચનાં તેજ મહાન
આજ અરે પ્રિય, પ્રેમના દાને
જાગે એ હૃદયગાન.

પગલે પગલે મ્હેકતો ખીલે
અંતરે ફૂલ-ઉલ્લાસ
ભેરુની પાંખનો પ્રિય, કદાપિ
ચળે ન હો વિશ્વાસ

ઘોર તોફાન કે આંધી મંહી પણ
મુખ બને નહીં મ્લાન
આજ અરે મારે હૃદયગાને
જાગે એ પ્રેમનું દાન.

કેાણ જાણે કયાં આવશે આપણ
આખર એક સુકામ

પ્રેમની પુનિત જ્યોત ન લેશે
દીન બની વિશ્રામ

ઉર્ધ્વ ગગને એક બની સદા
અગશે દીપ્તિમાન.

ઓ રે ! હૃદયના એક આ ગાને
આપણું પ્રેમનું દાન

ધૂમકેતુ

ઓ ગણીસસો સત્તર-અઢાર એ બંને સાત સાહિત્યપ્રવૃત્તિમાં કાંઈ ને કાંઈ ચંચુપાત કરવાની વૃત્તિવાળા ગઈ એમ કહીએ તો ચાલે. જો કે એ વિષે ગંભીરતાથી, જાણે એ કોઈ જીવનધ્યેયી વસ્તુ હોય એમ એનો સ્વીકાર કરવાની શક્તિનો એ વખતે પ્રાદુર્ભાવ થયો હોય એમ જણાતું નથી. એવો સ્વીકાર તો હંમેશાં પાછળથી જ આવે છે. શરૂઆતનાં વર્ષોની પ્રાથમિક તૈયારી તો શક્તિની અનિવાર્યતા ઉપરાંત, કાંઈક અંશે લોકપ્રિય ઉપર આધાર રાખનારી હોય છે. સૌને માટે એ એક સામાન્ય નિયમ તરીકે ન મૂકાય. પણ સાધારણ રીતે કમ આવે જણાય છે.

ધ. સ. ૧૯૧૭ ની સાલમાં ઘણું કરીને તે વખતના મહુભાઈ સંચાલિત 'સાહિત્ય' પત્રે એક ઇનામ જાહેર કર્યું હતું. 'ગુજરાતી સાહિત્યમાં સર્વોત્તમ ગ્રંથ કયો અને તે શા માટે?'

એ હરીદાસમાં મેં ભાગ લીધેલો. ધ. સ. ૧૯૧૭ ના એક્ટોબરના અંકમાં એનું પરિણામ જાહેર થયું હતું. એ વિષે નોંધવખાયલી કે, "સૌથી શ્રેષ્ઠ ગ્રંથ કયો અને શા માટે" એ વિષય ઉપરનું ઇનામ રૂ. ૧૦૦ દર્શનું રા. ગૌરીશંકર ગોવર્ધનરામ જોશીને આપવામાં આવ્યું છે. આ નિર્ણય ઘણો લાંબો છે તેથી કુરસદે 'સાહિત્ય'માં છાપવામાં આવશે. એમાં જે પુસ્તકને સૌથી શ્રેષ્ઠ સાબીત કર્યું છે તે અમારા મત પ્રમાણે શ્રેષ્ઠ છે એમ માનવાનું નથી. માત્ર નિર્ણયની શૈલી અને દલીલ ઘટાવવાની ખૂબી ધ્યાનમાં લઈને જ આ ઇનામ આપેલું છે."

ટાળામાં લાંબો માણસ પોતાની લંબાઈથી સૌનું ધ્યાન ખેંચે છે એવું આ નિર્ણય વિષે થયું હોય તો ના ન કહેવાય. એ નિર્ણય પછી 'સાહિત્ય' માં પ્રગટ થયો કે નહિ એ ધ્યાનમાં રહ્યું નથી. પણ ઘણું કરીને પ્રગટ થયો છે. એમાં સૌથી શ્રેષ્ઠ પુસ્તક તરીકે 'સરસ્વતીચંદ્ર'ને ગણાવ્યો હતો એવું કાંઈક યાદ છે. કદાચ આ અરસામાં, આ પ્રકારની પ્રવૃત્તિ - ગુજરાતી સાહિત્યનો અભ્યાસ કરવાની, ચાલુ થયેલી તેમાં આ નિર્ણયના પરિણામે પ્રોત્સાહન આપ્યું જણાય છે. 'બહાઉદ્દીન કાલેજ મેગેઝીન'ના ઓગસ્ટ ૧૯૧૮ના એક અંકમાં 'ગુજરાતી સાહિત્ય સભા, બહાઉદ્દીન કાલેજ બુનાગઢ' ની સમક્ષ સ્વ. પ્રોફે. હરિલાલ મા. ભટ્ટના પ્રમુખપણા નીચે એક ભાષણ આપેલું તે આ પ્રવૃત્તિનો સારો ખ્યાલ આપે તેમ છે. એ આપું ભાષણ સચવાયેલું હોઈ, કીમતી છે માટે નહિ, પણ જે સોપાન ઉપર થઈને આ સાહિત્ય પ્રવાસ શરૂ કરેલો, તેના એક નમૂના તરીકે આંહીં આપું છે. વિષય 'ગુજરાતી સાહિત્યનું સૌન્દર્ય' એ છે.

"માનસશાસ્ત્રના અભ્યાસીઓ એવો મત ધરાવે છે કે ઘણું કરીને મનુષ્યની બાહ્ય અને આંતર સૃષ્ટિ વચ્ચે બહુ નજીકનો સંબંધ છે. મનુષ્યની માનસ-સૃષ્ટિ કેટલી ઉચ્ચ છે તે તેના બાહ્યવર્તનથી જાણી શકાય. આટલા માટે જે ભાષામાં આપણો જન્મ થયો છે, અને મરણ થવાનું છે, તે ભાષાનું સાહિત્ય કેટલું સમૃદ્ધ છે એનું જ્ઞાન કેટલેક અંશે, હાલમાં સર્વત્ર ચર્ચાતા રાષ્ટ્રીય ભાવના કેળવવાના માર્ગમાં સહાયક રૂપ થઈ પડશે. મહાન તત્ત્વવેત્તા અરિસ્ટોટલના Law of association પ્રમાણે, મનુષ્યને પોતાની-

પરિચિત્ વસ્તુઓથી સ્નેહ જન્મે છે. આફ્રિકાના શુષ્ક મેદાનપર વર્ષોનાં વર્ષો ગાળ્યા પછી, ચાર પૈસાના ભાવથી ખપતી ગુજરાતી ભાષાના શબ્દો, જેમ કોઇ ગુજરાતીની આખમાં આંસુ લાવે છે, અને જેમ કોઇ માતાથી છૂટું પડેલું બાળક, પોતાની પિછાનવાળા મનુષ્યને મળતાં રોષ પડે છે, તેમ આજે તમને સૌને—આપણી માતૃભાષાના સાહિત્યનું સૌન્દર્ય જેવા ઉત્સાહ ધરાવનારાઓને—જોમને મારું દિલ પાણી પાણી થઇ જાય છે. પરંતુ એ સૌન્દર્ય જાણવું એ આપણા જીવનને નવીન એતન આપવા જેવું છે, મ્હારી ભાષામાં મ્હારા સાહિત્યમાં આટલું સૌન્દર્ય છે, એ વાસ્તવિક અને નિર્મળ અભિમાન એ જ રાષ્ટ્રની ભાવનાની સિદ્ધિ છે.

ગુજરાતી સાહિત્યની શરૂઆત નરસિંહ મહેતાના સમયથી ગણીએ તો જો કે તે પહેલાંથી સાહિત્યનો જન્મ થઇ ચૂક્યો હતો—નરસિંહ મહેતાની હૃદયની સાદી, સીધી અને સાચી વાણી એ ગુજરાતી સાહિત્યનું તત્ત્વજ્ઞાન છે, નરસિંહ મહેતાને ભક્ત તરીકે નહિ પણ કવિ તરીકે લેખતાં, કદાચ, તેનું સ્થાન ગુજરાતી સાહિત્યમાં બહુ ઉચ્ચ ન કહેવાય, પરંતુ ગુજરાતી સાહિત્યનો તત્ત્વજ્ઞાન તરફનો સર્વ પ્રદેશ, નરસિંહ મહેતાના,

‘જ્યાં લગી આતમા તત્ત્વ ચિન્થ્યો નહિ,
ત્યાં લગી સાધના સર્વ ખોટી.’

વા ઊંડી ફિલસૂફીના સિદ્ધાંતોથી ઉજ્જવલ છે. નરસિંહ મહેતાના સિદ્ધાંત તેના સમય કરતાં ઘણા આગળ વધેલા છે; અને તેથી એ ભક્ત કવિને કેટલેક અંશે સામાજિક પ્રશ્નોને પણ હાથ ધરનાર તરીકે લેખી શકાય; એ દિશામાં યતન કરનાર અખાએ પણ આ પ્રશ્નને હાથમાં લીધો છે. અને અંગ્રેજ કવિ પોપની મહત્ત્વ ‘Know thyself’ એ સૂત્રને હાથમાં લેનાર અખા,

‘ચુરુ થા ત્હારો તું નથી કોઇ ખીજે ભજવા,
બાલ સુરતને ટાળ્ય, વાળ્ય અંતરમાં સેવા’.
એથી એનું સમ્યોદ અને સત્ય જ્ઞાન દર્શાવે છે; પરંતુ ભક્ત કવિ બ્યારે,

‘સંસાર બહેવાર સાચવીએ,
વિકારથી વેગળા રહીએ રે,’

એવી રીતે, સમાજને નમ્રતાથી સત્ય વૈરાગ્યનું સ્વરૂપ સમજાવે છે, ત્યારે અખા—સતરમી સદીમાં જન્મેલો વીસમી સદીનો કરડો સુધારક—ચાળખા ઉપર ચાળખા લગાવ્યે જાય છે. એ ‘સામે સામાં ઘૂડ’ ઉપર પ્રહાર કરે છે, અને,

‘એક મુરખને એવી ટેવ, પથર એટલા પૂજે દેવ
તુળશી દેખી તોડે પાન—વગેરે.

મર્મ ભેદક પ્રહાર કર્યેજ જાય છે. અખાના આ ચાળખામાં એથી પણ વધારે સખ્ત પ્રહાર કરનાર ‘બોબલ’ ભગત મળ્યો છે. ગુજરાતી સાહિત્યનું તત્ત્વજ્ઞાન ત્યારપછી એક મધુર કવિ શોભાવે છે.

અસાડે અમરિત તણા, વરસ્યા વરસાદ;

હરિ હરિ સઘળે થઇ રહ્યું, સ્થાવર જંગમ જાત.

સુખ સાગર સે’જે ઊછળ્યો, સરિતા શુભ સાર;

બ્રહ્મ નિરંતર જળ ભર્યાં, કોઇ પામે ન પાર.

આ વર્ણવર્થના જેવી કુદરતમાં સર્વાત્મશક્તિની પ્રતીતિ થતી મધુર પંક્તિઓ પ્રીતમની છે. પ્રીતમ કોમળ અને અસરકારક છે અને બાર માસના વિવિધ સૌન્દર્યમાં કુદરતનું સનાતન સૌંદર્ય ગાનાર પ્રીતમ ગુજરાતી સાહિત્યમાં થોડી પરંતુ મધુર સમૃદ્ધિ આપે છે. એ દિશામાં ખાસ પ્રયતન કરી, ગુજરાતી સાહિત્યનું તત્ત્વજ્ઞાન વિકસાવનાર તરીકે, સ્વર્ણસ્થ ઇચ્છારામ સૂર્યરામનો મુંદર ‘અક્ષરદેહ’ ચન્દ્રકાન્ત છે. સમયના અભાવે હું તમને દરેક દુકાનની બધી મીઠાઇ નહિ આપી શકું, પણ થોડી દુકાનની સારી મીઠાઇ આપીશ. ગુજરાતના બાયરનનું નામ લેતાં, તમે સમજી જશો કે, એ કુંકુમના આંદલામાં કસ્તુરીની ટીપકીથી રાધાને શૃંગાર સન્નવતો ફક્કડ દયારામ છે. એ ગુજરાતી સાહિત્યમાં વસંત જેવો છે; અને એવા ‘ઇસ્કે.મિળજમાં ખરેખર ઇસ્કે હકીકી’ દર્શાવનાર વિદેહ ગોવરધનરામની કૃતિ ‘દયારામનો અક્ષરદેહ’ તમને પરિચિત છે. ખુદશા દેખાતા દયારામના શૃંગારમાં કાંઈ કાંઈ ગુપ્ત જ્ઞાન છે, અને તેથી એની કિમ્મત વધે છે. અરેખીય નાઇટ્સના કર્તા જેવી કલ્પના—

શકિતથી, ગુજરાતી સાહિત્ય મંદિરમાં ચિત્રપૂરનાર શામળની ઘણી કૃતિઓ હજી પણ હોંશથી વંચાય છે. એમાં માનવહૃદયનું ચિત્ર છે; સ્ત્રીનું ચરિત્ર છે; સંસારનું વર્ણન છે. એ મનરંજન કરનાર કવિ છે. પરંતુ હું ગુજરાતીને ‘મધુકણ’ ઝરતી કરી સર્વોપરી કરવાની વાંચના ધરાવનાર ગુજરાતના ‘શેકસપીયર’ પ્રેમાનંદનું પરમ સૌન્દર્યમંદિર તમારી પાસે ખુલ્લું મૂકું છું. પ્રેમાનંદ સુંદર છે; ભવ્ય છે; ગંભીર છે; અને મનરંજન કરે છે. અલખત, પ્રેમાનંદ જે સમયમાં જન્મ્યો તે સમય કવિનો નહિ પણ કથાકારનો હોવાથી તેનું બાહ્યસ્વરૂપ ભદ્રના જેવું છે, પરંતુ તેની માનસસૃષ્ટિ એકેય ઉત્કૃષ્ટ કવિના જેવી છે. પ્રેમાનંદ કોઇપણ ભાષામાં માન પ્રાપ્ત કરત. પ્રેમાનંદની કૃતિઓ ઘણી છે; અને સુંદર છે. જેના વિષે શંકા દર્શાવાય છે, એવા પ્રેમાનંદના નાટકોમાં કાલીદાસના જેવું સ્ત્રી હૃદયનું સ્પષ્ટ પૃથક્કરણ છે. સત્યભામાપ્રસન્નાખ્યાનમાં, સત્યભામાના મોઢામાં મૂકેલા શબ્દો એવા સ્ત્રીનાં જેવાં છે કે, આપણે આપણા ઘર વચ્ચે સ્ત્રી-પાર્લમેન્ટમાં બેઠા હોઇએ તેવું ભાન થાય છે. મહાકાવ્યમાં ગણના થઇ શકે, તેવા નળાખ્યાનમાં, તે વધારે ને વધારે સુંદર દ્રશ્ય આપતો જાય છે. નળની સ્વયંવર તરફ આવતી સવારી, અને સ્વયંવરમાં,

‘વાગી હાક ઓ નળ આવ્યો રે’.

એ વર્ણન, એવી તેજસ્વી શૈલીમાં આપ્યું છે કે, રઘુવંશના ઇન્દુમતી સ્વયંવરમાં જે મધુરતા લાગે છે, તેવી જ મધુરતા પ્રેમાનંદની આ પ્રસાદીમાં છે. કાળીદાસે સ્વર્ગગંગાની સુવર્ણ રેતીમાં યજ્ઞ-કન્યાને રત્ન શ્રુપાવતી ચીતરી છે; પ્રેમાનંદે દ્વારકાના દુર્ગને—‘કનક કોટ યજ્ઞકારા કરે, મણિમય રત્ન જડયાં કાંગરે, દુર્ગે ધન્ય ઘણી દરેકરે, દુહ્લવી નાહ ત્યાં ગડગડે,’ એ શબ્દ-ચિત્રમાં વાંચનાર સમક્ષ રજી કર્યો છે; અને તેના ભવનમાં,

‘હરતા કરતા હીંડે થોડા, બાંધ્યા હેમ તણા અછોડા, યજ્ઞકે કામ તે મિતાકારી, અમરાપુરી નાખું ઓવારી.’ ‘દોષરહીતા દમયંતીની ગુણ-ગીતા’ ગાતાં,

‘વાયે ઓઢણી રહી છે ઊડી, ખળકે કંકણને કર ચુડી.’ નિર્દોષ સૌન્દર્ય, નેટલું કોઇપણ કવિને પ્રિય હોય, તેટલું જ પ્રેમાનંદને પણ છે. નળનો વનવાસ, દમયંતીનો ત્યાગ, દમયંતીની રત્નિ, નળનો વિલાપ, એ સર્વ સનાતન ચિત્રોમાં, પ્રેમાનંદ કથાકાર નહિ પણ ઉચ્ચ પ્રતિભા કવિ દેખાય છે. સુદામામાં સાધુ-ભાવનું દિગ્દર્શન, કુંવરબાઇમાં માતૃસ્નેહ, નરસિંહ મહેતામાં વ્યાવહારિક બેદરકારી, એ સર્વ ધ્વનિ કાવ્યનાં જેવાં, થોડા શબ્દમાં ઘણું કહેનાર, પ્રેમાનંદનાં મધુર ચિત્રો વારંવાર વાંચવા ગમે તેવાં છે; અને એ કરુણ રસમાં જો કોઇ તેની તુલના કરતું હોય તો તે મધુર રવથી ગુજરાતને મોહ પમાડનાર, સદ્-ગત કલાપીનું સાદું અને સચોટ અસર ઉપજાવે તેવું ‘અસ્વસ્થ ગૃહિણી’નું કાવ્ય છે.

પ્રેમાનંદે પોતાના કાવ્યમાં ઘણું કહ્યું છે; પરંતુ સમયના જળને લઇને, તે વાત કથામાં જ કહેતો હોય, એવો તેણે દેખાવ કર્યો છે. રા. રમણભાઇએ વીણાવતીને, જગદીપ સાથે સ્નેહ બંધાવી, એક ગૂઢ સમાજિક પ્રશ્નનો ઉકેલ કર્યો કે, પતિનું મુખ જોયા પહેલાં વિધવા થએલી સ્ત્રી વિષે સમાજની ભાવના કેવી હોવી જોઇએ; રા. ન્હાનાલાલ, એથી આગળ વધી,

દેહલગ્નની વિધવાને પુનર્લગ્ન સમ મુક્તિ નથી,

સ્નેહલગ્નની વિધવાને પુનર્લગ્ન સમ પાપ નથી.

આવી રીતે આ નવીન યુગમાં, જેમ સામાજિક પ્રશ્નો દાય લઇ, સાક્ષરવર્ગ, (Reflective poem) માં એ વાત દર્શાવે છે, તેવી વાત, પ્રેમાનંદ પોતાના સમયને માન આપી કથામાં દર્શાવે છે. પ્રેમાનંદ, દમયંતી પાસે નવીન સ્વયંવર રચાવે છે, ભિક્ષુક પ્રત્યે, સુદામાના મુખમાં ચિહ્ન—દર્શન કરાવે છે, જ્ઞાનના વ્યવહારિક નિયમથી જાત કરે છે, અને તે સર્વમાં અંતિમ ઉપદેશ સમજાવે છે. દલપતરામ, નર્મદાશંકર, નવલરામ, એ ત્રિમૂર્તિએ ગુજરાતી સાહિત્યમાં નવો શૃંગાર રચવો શરૂ કર્યો. ગુજરાતી સાહિત્ય મંદિરમાં ગદ્યને સ્થાન મળ્યું. અનેક વિચારોને ગદ્યમાં મૂકવા શરૂ કર્યા. સમયમૂર્તિ (Representative man)

નર્મદે ગુજરાતી સાહિત્યમાં એક નવી દિશા વિકસાવી. ‘દ્વાર્ગસવિરહ’ ના રચનારને મન ‘કવિતા જનમનરંજન જાણુ’ હતી. નર્મદથી, આત્મલક્ષી (Subjective poetry) કાવ્યનો નવીન દેશ ખુલ્લો થયો. ગુજરાતી સાહિત્યના સૌન્દર્યમાં આ નવીન રંગથી અનેક સુંદર ચિત્રો પૂરાયા; અને કલાપીએ આ સૌન્દર્યમાં ધંદ્રધનુષના અદ્ભૂત રંગો ગુજરાતી આલમ સમક્ષ ખડા કર્યા.

‘આકાશે તો ચક્રવ્યક થતો શ્વેત વાઘો સળ્યો રે,
તારાઓ જે મૂંઝાઈ રડતા, શોક તેણે તળ્યો રે,’

એ નર્મદાશંકરનું કુદરત વર્ણન ત્યાર પછી વિશેષ દીપ્ત્યું; અને સ્વર્ગની અસરાઓને જ્યાં રમવા આવવાનું મન થાય, એવા યાગલાણુના ભવ્ય પ્રદેશના વર્ણનમાં, સદ્ગત નંદશંકરે વિકસાવ્યું. ‘કરણુધેલો’ એ અદ્ભૂત નવલકથા (Romance) ગુજરાતી સાહિત્યના સૌન્દર્યમાં ભાગ પૂરે છે. મનુષ્યના પતનનો એ વાસ્તવિક ઇતિહાસ છે. શૌર્યનો વેગ મનુષ્યનું પતન ક્યારે કરે એનું એ ઉદાહરણ છે. સદ્ગત નંદશંકરની એ કૃતિ વારંવાર વાંચવી ગમે તેવી છે. વનનાં વર્ણન, યાગલાણુનો પહાડ પ્રદેશ, કરણનું ભ્રમણ, અને છેવટે દેવળદેવીનો હૃદયવેધક પ્રસંગ, એ સર્વ એક મનુષ્યના જીવનમાં ‘મનુષ્ય તરીકે શું થાય,’ તેનું જ્ઞાન કરાવે તેવા છે. ગુજરાતી સાહિત્યના સૌન્દર્યમંદિરના એ તરફના દ્વારમાં, ત્યાર પછી ‘ગુજરાતી’ ની ઐતિહાસિક વાર્તાઓ વારંવાર દેખાવ દઈ નવીન સમૃદ્ધિ લાવે છે.

પરંતુ આ સર્વ મનુષ્ય જીવનની ઘટનાને, એ કાલ્પનિક સ્વરૂપમાં ન રાખતાં તેના વાસ્તવિક સ્વરૂપમાં ગુજરાતી વાંચનાર આલમ પાસે, સુંદર ચિત્રમાં રજૂ કરનાર, વિદેહ ગોવરધનરામની ભવ્યકૃતિ સર-સ્વતીચંદ્ર છે. ગુજરાતનો એ અનુપમ ગદ્ય ગ્રંથ, ઘણી રીતે, થોડા ફેરફાર સાથે, કે કાંઈક નવીન રૂપમાં ત્યારપછી વારંવાર અનુકરણ કરવામાં કામ લાગ્યો છે. પરંતુ તેમાંનો એક ગ્રંથ મૂળના સૌન્દર્યથી વિભૂષિત નથી. આ કહેવું એટલા માટે જ કે, સદ્ગતનો

આ ગ્રંથ તેમના હૃદયની વિભૂતિ છે. મનુષ્યનો વ્યવહારિક સંબંધ પ્રથમ ભાગમાં, સ્ત્રી સંબંધ ખીજા ભાગમાં, ધર્મ અને જ્ઞાન સંબંધ ત્રીજા ચોથા ભાગમાં આવે છે. જમાત એ વીસમી સદીમાં દરેક મનુષ્ય જોઈ શકે તેવો પટાવાળો છે. એ ચિત્રમાં કર્તાની અવલોકન શક્તિ દીપે છે. અસક અને નવીનચંદ્રનો પ્રસંગ કર્તાની વિવેકબુદ્ધિ પ્રગટ કરે છે; દરેક મનુષ્ય અનુકરણ કરવા ઇચ્છે એવું એ મનોહર ચિત્ર છે. એ ધ્વનિ કાવ્ય છે. મનુષ્યની વિકૃત્તા એ એની વિવેક બુદ્ધિ—મનઃસંયમની શક્તિ છે; વિશેષ ખૂબી એ છે કે પ્રભાતની વાદળીની માફક, એ ચિત્રના આછા આછા જણાતા, અને તેથી જ રમણિય લાગતા શૃંગારનું અનુકરણ થઈ શકે તેમ નથી. એ અનુકરણ કરનારનું ચિત્ર ગિભત્સ અથવા ખુલ્લો શૃંગાર ધરશે; ખીજા ભાગમાં, ‘કટુભાસી’ હિન્દુસંસારનું ચિત્ર છે; અને ‘પશ્ચિમના તુફાની પવનથી પાંખવિનાના ઉડનારા મનુષ્ય પ્રાણી’ને ઊંડો યોધ છે કે હિન્દુ સંસાર સુધરી શકે તેમ છે; તેને સુધારવો, અદલાવવો નહિ. ગુણસુંદરી એ કટુભાસી સ્વપ્ન દૂર કરશે; અને કુસુંદનો નિર્દોષ ઉજ્જ્વલ નિઃસ્વાસ, ભૂપતસિંહના યાગમાં બુદ્ધિધનને ધૂમાવશે, કે જ્યાં કુસુંદ પીડાય ત્યાં સારો સંસાર સન્ધરત સમાન છે!! સદ્ગત ગોવરધનરામનો આ પરમ ગ્રંથ—“ઓગણીસમી સદીનું આપણું મહા-ભારત”—એ ગુજરાતી ભાષાનું પરમ સૌન્દર્ય છે. ગુજરાતી ભાષાના સૌન્દર્ય મંદિરમાં આના જેવો ખીજો શૃંગાર નથી, પરંતુ તમને જે આનંદ, હીકન્સના ઉત્કૃષ્ટ નોવેલ વાંચતા આવે છે, જે આનંદ મિસિસ હેન્રીજુડના હૃદયવેધી નોવેલમાંથી કે મેરી કોરોલીના સાહિત્યમાંથી આવે છે, તેવો આનંદ, કુસુમ અને સુંદરની નિર્દોષ મસ્તીમાં, ચંદ્રકાન્ત ને વિદ્યાચતુરની વાતોમાં, કુસુંદની હૃદયભેદી વાતોમાં, અને સરસ્વતીચંદ્રના ભીષણ મનોરાજ્યમાં આવશે. મનુષ્યહૃદયનું આટલું મન્થન, અને છેવટ તે મન્થનમાં ભીષણ સત્યનો પ્રકાશ, એ સર્વ મનુષ્યના નૈતિક યલને માટે ઉત્તમ યોરાર છે. કવિ તરીકે સદ્ગત કદાચ વિદેહ કલાપીના જેટલી મરતી અને પ્રતિભા શક્તિ નથી ધરાવતા, એ સિદ્ધ કરી શકાય, પરંતુ

શબ્દ-ચિત્રો, મનોવેદનાનો, અને મનુષ્યસ્વભાવનો અભ્યાસ, એની કૃતિમાં બહુ મધુરતા અને સ્વાભાવિકતા હાવી શકે છે.

મણિલાલ નભુભાઈનું ‘ગુલાબસિંહ’ જે તેમની સ્વતંત્ર કૃતિ હતી, તે કદાચ ભવ્યતામાં સરસ્વતીચંદ્ર કરતાં ચડત; ભાષાનરૂપે એ સ્વર્ગસ્થ મણિલાલનો વિનય છે. તેમનાં કેટલાંક કાવ્યો હૃદયનું મન્યન પ્રગટ કરે છે. અને રા. નરસિંહરાવ શેલીના Cloud ના અનુકરણરૂપે જે રમતીઆળ ‘ચંદા’ ગુજરાતી સાહિત્ય સમૃદ્ધિમાં આપે છે, અથવા ‘મસ્તકવિ’ જેવાં મસ્ત કાવ્યો અર્પે છે, તેમાંની એકેની શેલીનું સહગત મણિલાલમાં ઊંડું માત્ર નથી. સહગતના કાવ્યો ગંભીર છે; અને પશ્ચાત્ કીલસુદીનો અનુવાદ છે. તત્ત્વજ્ઞાનની ગુજરાતી સાહિત્યની દિશા તેમણે વિકસાવી છે; અને તે દિશામાં પ્રયત્ન કરનાર સહગત છોટાલાલ, શ્રીચુત કૌશિકરામ, અને શ્રીમાન નગીનદાસ સંઘવી છે. સ્વર્ગસ્થ મણિલાલે કાન્તા નામનું નાટક રચ્યું છે. રા. દોહતરામનું ‘અમરસત્ર’— કે જેમાં અમરની ઉચ્ચ અભિલાષાને માનવજીવનનું આદર્શ સ્વરૂપ છે તે, અને રા. રમણભાઈનું ‘રાષ્ટ્રનો પર્વત’ કે જેમાંનાં કેટલાંક ચિત્રો હમેશા સાચવી ગાખવા જેવાં છે એ સૌ ગુજરાતી સાહિત્યના શૃંગારમાં વિશેષતા પૂરે છે. જલકાનું ઉત્તમ સ્ત્રી હૃદય, અને તેની પ્રગટ થતી ખરી માનસિક પીડા, અને સર્વ પ્રસંગમાં જગદીપનો સત્યવાદ એ આપણા જીવનને ઘણું આપી શકે તેમ છે.

અંગ્રેજી સાહિત્ય જે સર્વ દિશામાં વિકસ્યું છે; અને સંસ્કૃત સાહિત્ય કે જેમાં ભવભૂતિ અને કાલીદાસ જેવાની પીઠી રંગ ચિત્રે છે; તથા ગુજરાતી સાહિત્ય કે જેમાંથી હજી સુગંધ આવી નથી, એ સર્વની તુલના કરવી એ નિરર્થક છે, પરંતુ જે ઉત્તમ વિચારોથી અન્ય ભાષા આપણને આકર્ષે છે, તેવું કાંઈક ગુજરાતી ભાષામાં પણ છે, એ દર્શાવવું જરૂરનું છે. તમે જોઈ શકશો કે ગુજરાતી સાહિત્ય એક નિર્માલ્ય નથી.

વડઝવર્થ કુદરત-પૂજનમાં આનંદ માને છે; અને તેમાં લીન થતાં છેવટ,

The Mountain, and the deep
and the gloomy wood,
Their colour, and their forms
were men, to me.

એ વડઝવર્થની કુદરત પૂજા છે. એ સમસ્ત કુદરતમાં એતન જુએ છે, અને જે વાતને ભવભૂતિ ‘ઘન દુમાં’ અપિ મૃગા અપિ વાન્ધવો મે એવી હૃદયદ્રાવક પંક્તિમાં મૂકે છે અને કાલીદાસ રસમય વાણીમાં મૂકે છે,

ચત્રોપાન્તે કૃતક તનયઃ કાન્તયા વર્ધિતા મે
હસ્તપ્રાપ્ય સ્તવક નમિતો બાલમન્વાર વૃક્ષઃ
તે વાતને વડઝવર્થ કાંઈક ઉંડી રીતે દર્શાવે છે. ગુજરાતી સાહિત્યમાં એ કીલસુદી વિદેહ કલાપી દર્શાવે છે:—

‘ઝરામાં તું’ જોશે, ઝરણ જનના સંચિત તણું
અડો કેવું બેઠું અમર ગતિથી એક સરખું.
પડ્યું કે સુકું જો, ઝરણ પર એ પર્ણ ઉડતું
તરંગોમાં આવી, સરલ વહને ભંગ કરતું.
કલાપી વડઝવર્થની માફક, A worshipper of
Nature hither came.

Unwearied in that service
કલાપી કુદરતને જોઈ તન્મય બને છે; તેના હૃદયમાં મસ્તી જાગે છે.

પડે ધોધો ગાજી, મધુર ન્યમ માતંગ ગરજો
રૂડાં બચ્યાં નહાના, ચપલ હરિણોનાં કુદી રહે.
આ કુદરતના ભવ્યસ્વરૂપનું વર્ણન છે; પરંતુ તેનું સુંદર સ્વરૂપ ગુજરાતીમાં કેટલું વિકસ્યું છે તે તરફ દ્રષ્ટિ કરો. શેલીના ‘Cloud’ ના અનુકરણ રૂપે લખાયેલી રા. નરસિંહરાવની રમતીઆળ ‘ચંદા’ જુઓ: અંગ્રેજી વેશ કાઢી ગુજરાતી વેષમાં સન્ન કરતાં, એ ઓછી સુંદર રહી નથી,—સંધ્યાને ભેટવા જતાં ‘ચંદાનો હર્ષ:’—

‘પવન મૃદુથી આંગણું વાળી સમાયું’ સ્નેહથી
વેર્ષા કુસુમ નવરંગ એમાં, ઝીણા ઝીણા મેહથી.’

શેલીના આકાશમાં સોનેરી મધમાખ રૂપે તારા દીપી રહ્યા છે! કુસુમ રૂપે રા. નરસિંહરાવના વર્ણનમાં શોભે છે, અને આ કલ્પના બોધ કાલીદાસની એક સુંદર કલ્પના યાદ આવ્યા વિના રહી શકતી નથી. અલકાના રક્ષાટિકના મહેલમાં, તારાના પ્રતિબિમ્બ કુસુમ જડ્યાં હોય તેમ શોભી રહ્યાં છે અને રા. નંદાનાલાલનું

“અંદન છાંટી ચોક સમાર્યો વ્યોમને !

રજની રસીલી હસતી લલિતવર હાસબો—, એ પછી રા. કવિ મનુષ્ય હૃદયને સ્પર્શ કરે તેવા અંતિમ શબ્દ મૂકે છે. રા. નરસિંહરાવની સંધ્યા ‘નારંગી રંગે સાળુ પહેરી, સખી શી શોભતી’ એ વેશમાં સજ્જ થાય છે. કલાપી સંધ્યાને, ત્યાં ગાર આછી ચોકમાં લાંપી ડડી કેસર તણી પણુ ભાતુ તો કુખી ગયો ને શાન્ત સંધ્યા રહી ગઈ ! પરંતુ આ કુદરતનું સુંદર સ્વરૂપ દર્શાવ્યું; અને હજી એટલું દર્શાવવું બાકી છે કે આ સ્વરૂપ બોધ કવિ-હૃદયનું થતું મન્યન અથવા ઉદ્ભવતા વિચારો, અન્ય ભાવાના બેટલા જ ગંભીર અને રસમય છે. રા. નરસિંહરાવનું ‘રમણીયતા જનક શોક’ પ્રસિદ્ધ છે. જે અંદામાં,

એવી મેઘની રેની સરસું, નાવ મુજ ધસડાય જ્યાં,
મધુરા રસીલા, મંદ, ઝીણા સુંદરા સુર થાય ત્યાં,
એવો હર્ષ જમી રહ્યો છે, તે હર્ષને રથાને

‘કુખ્યું’ સમસ્ત પ્રતિબિમ્બ જગત સુરેખ
હા! કોણ એ પદ્મે અતિ મૂઢ લેખ ?

એવું હૃદય-મન્યન શરૂ થાય છે. મનુષ્યના હૃદયમાં ક્યારેક આઘાત થાય છે અને જેને સાધારણ મનુષ્યો ‘આજે કાંઈ સાઈ’ લાગતું નથી’ એ વાક્યથી દર્શાવે છે, તેવો કાંઈક ભાવ આ કાવ્યમાં છે.

‘એવું સરોવર સદા રમણીય મૂર્તિ —

તો કેમ આ હૃદય શોકની થાય મૂર્તિ?’

રા. કવિની ‘એવા યે દિવસો તે પ્રિયતમ વહી ગયા! એ પકિતમાં આવો જ રમણીય-શોકનો ભાવ છે. પરંતુ રા. નરસિંહરાવ આમાંથી એક ભયંકર સત્ય શોધે છે:—

—સૂતું મનોહર સરોવર આ સુણાવે,

ગંભીર ગાન લયકાળનું ઘોર ભાવે!

લોંગફોલોનું આલ્યાવસ્થાનું સ્મરણ કરતું કાવ્ય યાદ આવે છે. તેની એક પંક્તિ ‘The tree is living yet’ માં એવો ખ્યાલ છે કે, વૃક્ષનો રોપનાર લય થઈ ગયો છે ! અને શેલી:—

Go to the.....

You, being changed will find it then,
as now.

આ લયનો વિચાર, તથા ત્યારપછી મનુષ્યની રહેતી વાસના એ સર્વનું સુંદર ચિત્ર અંગ્રેજ કવિ શ્રે કહે છે તેમ એવો કોણ કે જોશે,

Left the warm precincts

of the cheerful day,

Nor cast one longing

lingering look behind

અને એક આંસુની ઇચ્છા ન રાખી ! રા. નરસિંહરાવના—

દેધ વિદાય સખિ! આટલું યાચતો હું

ચાઉં વિલુપ્ત ભવચિત્ર પટથી ને હું

કણું પડે ખચર એ તુજ કોઈ કાળે,

એ આંસુડાં મધુર નેન થકી તું ઢાળે !

એ કાવ્યમાં આવ્યું છે.

હૃદયનું અન્ય સમયનું એવું જ મન્યન રા. નરસિંહરાવ

‘ખીલી હસે કુસુમ તે કરમાય જ્યારે

તોએ સુગંધ મનમાં કરી વાસ મહાલે.

હા તેમ આજ તુજ દર્શન લુપ્ત થાએ,

હારા ગુણો સ્મરણમાં રમશે સદાએ—

એ પકિતમાં આપે છે.

રા. રમણભાઈ

સ્વસ્થાન પાછું બળ ખેંચનારું

શું તે વિના દૂર હવે જવાનું—

અને હવે ધૂમકેતુની માફક જીવન—

જેને ન મધ્યે કંઈ ખેંચનારું

પાછો ફરે ને નહિ કોઈ સાઈ

એવી પંકિતઓમાં આપે છે.

કલાપી એ મન્યન

પ્રિય એ મુખ દૂર ગયું જ સખે,

ક્યમ અનુન તીર ઉપાડી શકે ?

અને રા. કાન્ત

આકાશે એની એ તારા

એની એ ન્યોત્તનાની ધારા

તરૂણ નિશા એની એ

દારા ક્યાં છે એની એ?

આપે છે.

વડઝવર્થના માનવા પ્રમાણે આ સ્નેહનો વિકાસ મનુષ્યત્વ શીખવે છે; જે મનુષ્ય સંસારથી ભિન્ન રહી કલ્યાણની ઇચ્છા રાખે છે, તેની અવસ્થા શોચનીય છે; વસ્તુતઃ

બ્રહ્માંડ આ તો શુદ્ધ તાતનું છે

આધાર સૌને સૌનો રહ્યો ન્યાં!

હવે તમારી સમક્ષ કલાપીનું એક સુંદર કાવ્ય રજૂ કરું છું. મહા કવિ મિલ્ટનની માદક કલાપી આ કાવ્યમાં સમય અને કાર્યને અરસપરસ ગૂંથે છે. કાર્યનું સ્વરૂપ વધારે ભવ્ય દર્શાવવા સમયને વધારે ભયંકર, અને મનુષ્યના હૃદય પર આઘાત કરે તેવો ચિત્રે છે. સમય અને કાર્યની આ સુંદર ગુંથણી એ જ કવિનું કલાવિધાન છે. પાપી પુરુષના હૃદયમાં પ્રગટે તેવો ભયંકર અંધકાર પૃથ્વીને ઢાંકી દે છે. વિજળીના ઝળકારાથી ભયંકર વેરાન પ્રદેશ વધારે ભયંકર બન્યો છે. પરંતુ તે સમય ગિલ્લમંગળ-કલાપીનો માયાના આવરણથી મત્ત બનેલો પુરુષ-ચમુનાના ભયંકર શ્યામ સ્વરૂપને, મનુષ્યના શયથી તરે છે; અને,

હર્ષે બોલ્યો પ્રિય નકી થશે આશ તો આજ પૂરી
માયાની શક્તિ મનુષ્યને હરાવી શકતી નથી;

અને તે એ સમયે કે ન્યારે હેનું સર્વસ્વ એકમય બની ગયું છે. સમયને વધારે ભયંકર સ્વરૂપ અપાય છે, અને તેથી માયાનું આવરણ વધારે ઘટ્ટ દેખાય છે.

ત્યાં તો અબ્બે ધવલ ભડકા, વીજળીએ કર્યા શા,
તેથી સર્વે નરુ નદી અને પહાડ તેજે છવાયાં;

પરંતુ આ સર્વ સ્વરૂપ, જેનું સર્વસ્વ ચેતન, પ્રિયતમાના ધ્યાનમાં છે, એ ગિલ્લમંગળને અસર કરે તેમ નથી. ઘાયલ થયેલો સિંહ પોતાની સર્વસ્વ શક્તિથી જીવન અને મૃત્યુની રમતમાં ઉતરે, તેવી રીતે આ ભયંકર સ્વરૂપ,

અધી સામગ્રીએ મદનરસથી સૃષ્ટિ ભરતી,

જનોના જીવસાને, અતિ ચપલ ઉદ્દીપ્ત કરતી.

ગિલ્લમંગળનું ધ્યાન એક હતું; અને તેથી,

‘તેમાંથી તે મગજ નરતું, કાષ્ઠથી એ ન જાગે’

ત્યારપછી ગિલ્લમંગળ પોતાની પ્રિયતમાને મળે છે; અને એ સમય મનુષ્યના જીવન વિષે, આશા વિષે, અને સ્નેહ વિષે કલાપી, સુંદર શબ્દોમાં ઉત્તમ વિચાર આપે છે. ગિલ્લમંગળ પોતાની પ્રિયતમાને

કામી-પ્રેમી અનિમિષ રહી પ્યારીને નિરખે છે.

કલાપી એ પ્રેમને-એ મોહને કામ કહે છે; પરંતુ એ મોહ ન્યારે એક મનુષ્યના જીવન સર્વસ્વમાં ઓતપ્રોત થઈ જાય છે-ત્યારે તેમાંથી ભયંકર પરિણામ આવે છે; અને કેટલીક વખત ભવ્ય પરિણામ પણ આવે છે. કારણ કે એ મનુષ્યનું જીવન રસ એટલે યું છે એટલું જાણી શક્યું છે. એ રસવૃત્તિને ન્યારે કાંઈ ઉચ્ચ અભિલાષાનું પોષણ મળે, અથવા એ રસવૃત્તિને ન્યારે ભયંકર આઘાત થાય ત્યારે તે પોતાનો માર્ગ બદલે છે, અને તે સમય,

‘માનસના હંસ ચણે મોતી, હો મનવાણ,

માનસના હંસ ચણે મોતી.

કલાપી આ ભવ્ય પરિણામ જોઈ કહે છે:-

હારે કાંઈ મધુર સુખમાં, આજ છે જૂલવાનું

કાલે તો કે નવીન રમના, સિંધુમાં ડૂબવાનું!

ત્યાર પછી કલાપી મ્નેહનું સ્વરૂપ નપાસે છે. સ્નેહ વિષે, તેના અન્ય સ્થળે દર્શાવેલા વિચાર બહુ ગંભીર છે:

પ્રેમને કારણો સાથે, સમ્યક્ષ કાંઈએ નથી,

કારણ પ્રીતિનું પ્રીતિ પ્રેમીની લક્ષ્મી તે બધી.

એક પતંગ ઉડી દીવામાં ઝંપલાવે છે: પતંગ બળી જાય છે. વડઝવર્થની માદક, આ ન્હાની વાતમાંથી કલાપી સ્નેહનું સત્ય શોધે છે—

‘કાંઈ મીઠું’ સુખ નહી હશે, પ્રેમીને બાળવામાં.
તે કે’ તેથી વધુ સુખ હશે, પ્રેમીને દાઝવામાં !’

સ્નેહ અંધ છે એ આનું નામ; પરંતુ તેથી
સ્નેહ અંધકાર નથી. જંગાળમાં સ્નેહવ્રતા નામની
એક યુવતીએ, પોતાના પતિની નિરાશામાં ભાગ
લઈ, રાત્રિમાં બ્યારે સ્ત્રી-પુરુષ રસાભિપેક કરે છે,
ત્યારે તેણે પતિ સાથે જીવન પછીના અંધકારનો
રસ પીધો! આ નિરાશા, માત્ર એક પરીક્ષાના ફલિ-
ભૂત ન થયેલી બાજી હતી; અમેરિકાના ધનાઢ્ય
હેન્રી કોવેન્ડીશના મૃત્યુ પછી એક મર્મદાયક સત્ય
ખુલ્લું થયું; જે સ્થિતિને મનુષ્યો ઇચ્છે, તે સ્થિ-
તિમાં રહીને આ મનુષ્ય, સાધારણ મનુષ્યની માફક,
કાંઈને—કાંઈ સ્ત્રીને, પોતાના રસજીવનનો ભાગ
આપતો—લેતો જણાયો નહિ. તેના મૃત્યુ પછી,
એક પેટ્રીમાંથી સુંદર વસ્ત્રો—કાંઈ સ્ત્રીનાં વસ્ત્રો અને
રત્નજડીત આભૂષણો મળી આવ્યાં! શું આ યુવતીના
અકાલ મૃત્યુથી આ મનુષ્યનું સમસ્ત જીવન રસશૂન્ય
અને વિજ્ઞાનમય બન્યું હતું? અને આ વસ્ત્રો
તેણે સર્વસ્વ હતું? આ સર્વ સ્નેહનું સુંદર પરિ-
ણામ છતાં,

રે સંધ્યાની સુરખીવત સૌ સ્નેહના રંગ ભાસે

કલાપી એ વાત કહે છે: સ્નેહની આવી અસ્થિ
અંતે ઝુટે તો છે, અને પછી જગતમાં ઘણી વખત
જોવાય છે તેમ માનવ-પશુ અન્ય સ્વલ્પથી પોતાની
પાશવવૃત્તિને સંતોષે છે. ઉદાહરણ તરીકે સમક્ષ
હમેશાં આવે છે. સ્નેહની આ અંચળતા એ મનુષ્ય-
ની નિર્જળતા છે, પોપ, મનુષ્યને આશા પછાડી
દોડતો, અને એક આશા પુરી થતા તેમાં અસંતોષ
માની, ભવિષ્યમાં વધારે સુંદર ચિત્રનું દર્શન કરતો,
આશ્વેષે છે. કલાપી

આશા એ તો મધુર કડવો અંશ છે જિંદગીનો
છેદાયે ના જીવિત સુધીએ, છેદતાં જીવ જતો
તે આશામાં મધુર સુખ તે તૃપ્તિમાં કેમ છે ના,
રે તોયે સૌ હૃદય ધરતાં, તૃપ્તિની કેમ આશા?
આ તત્ત્વજ્ઞાનનો ગૂઢ પ્રશ્ન રા. નરસિંહરાવ
તથા રા. ખગરદાર હાથમાં લે છે. રા. નરસિંહરાવ

આશાને સુંદર પક્ષીનું સ્વરૂપ આપી મનુષ્યને તેની
પાછળ દોડતો કહ્યો છે. કલાપી અન્ય સ્થળે આ
પ્રશ્નનું કાંઈક સમાધાન આપે છે.

સરખાવો:

પ્રાણાવન્ય: કુમુદ સદય પ્રાયગો હંગનાનામ્ ।

સવ: પતિ પ્રણયી હૃદય વિપ્રયોગે ભગ્નદ્વિ ॥

કલાપી સમય અને લાગણીનું વિધાન છેવટ
સુધી સાચવે છે, અને બ્યારે આ સ્નેહની—પ્રેમની
સરિતામાં એ જાનને આત્મા ડૂબ્યા ત્યારે સમય અને
સ્થળ બન્ને કલાપી કહે છે તેમ મધુર બને છે; અને
હિમે ઢાંક્યા ગિરિવર તણા શૃંગ શૃંગે શશી છે
‘ને ગુલ્મોના પ્રતિકુલ ઉરે, ભૂંગ બાઝી રહ્યા ન.
શેકસપીઅર, રોમીઓ અને જુલિયેટમાં, પ્રભાત
થતાં, પક્ષીના રવથી તેમને જાગ્રત અસ્થામાં લાવે છે.
એ વખતે બન્નેનાં, હૃદય ‘ ભારે હતાં, અને એ
વિયોગ અસહ્ય થઈ પડતો હતો’; બિંદવમંગળની
પ્રિયતમા પણ,

બોલી, મહારા પ્રિયતમ ગઈ રાત્રી ચાલી અરેરે!

આનો અર્થ શું? મનુષ્ય ઇચ્છે છે,

‘ ગાન મધુરતા રાખું સનાતન. પામે ન કદિ
વિનાશ! ’

મનુષ્ય મધુરતાને સનાતન ઇચ્છે છે; પરંતુ આ
એક ઇચ્છા માત્ર છે. કલાપી એક ભવ્ય કર અને
નગન સત્ય આપે છે:—

આંસુડાં જ્યાં નયનપરથી, હૃદયનાં ના સૂકાયાં

ત્યાં તો નેત્રો દુઃખમય બને, આંસુની ધારવાળાં ।

મનુષ્યના હૃદયનું આ પંક્તિઓ કેટલું મન્ય
કરે છે? અને એટલું મન્ય એ દમ્પતિનું થાય છે.
બહાલ અને અમીભરી દ્રષ્ટિમાં ક્યારેક દુઃખ હોય
છે. માતાની સ્નેહ ભરી દ્રષ્ટિ, અને પતિ પતિની
હૃદયમાં બ્યારે કાંઈ દુઃખમય અવાજ—નિષ્કંટક
જ્વનિ કરતો હોય ત્યારે રા. કવિના શબ્દોમાં:—

પાનાં પ્રારબ્ધના ફેરવું રે

માઢી આવે વિજેગનો લેખ,

સ્નેહ ધામ સુનાં સુનાં

[અનુસંધાન પાન ૫૫]

[૩]

પા

કલાક પછી મથુર બ્યારે ઘેર આવ્યો ત્યારે લગભગ સ્વસ્થ હતો. એક જ ફિક્કર હતી: ‘મણિ ક્યાંય એની ખુનને બધી વાત ન કરી દે’ ને તથી જ તો એ ઘરમાં ન જતાં એક બુવાન પાસેથી હોકા લેતાં ચોપાડમાં જ બેસી ગયો ને! ‘લાવને દોરત જરા હુકકા પીવા દેને. ક્યારનો ય નથી પીધો.’

‘આ લો. મથુર પણ તાકડે જ આવી ગયો.’ કહેતાં સુખાએ વાડકીમાં રાખી મૂકેલો ડોસંગો હથેલીમાં લીધો. મથુર તરફ ધરતાં આગ્રહ કર્યો. ‘આજ તો તારે પીયું જ પડશે. કારણ કે—પેલા બીલના છોકરાવાળી વાત છે: ‘એ છોકરાને એક નાળ જડ્યો. એ લખને એ એની મા પાસે દોડી ગયો; કે’ છે, ‘આપમા, આપમા, એક નાળ તો જડ્યો છે, હવે ત્રણ નાળ ને એક ઘોડો એટલું જ ખૂટે છે!’ એમ તારે ય—ટૂંપિયો તો આવ્યો છે હવે કડલાં, સાંકળાં જેવી રકમો ને એક એ રકમોની પેરનારી એટલું જ ખૂટે છે.’

ખડખડાટ હસી રહેલી ચોપાડ વચ્ચે અસહાય બની રહેલા મથુરની વહારે એક અવાજ આવ્યો: ‘તમે ય શુ’ સુખાભાઈ—આજ સવારના એમની પાછળ પડ્યા છો! બેરા વગર દુનિયામાં બીજી કોઈ વાત જ નથી કે શુ’? પેલા ઘરડા-શાણુ બેઠા છે એમની તો જરા શરમ કરે.’

પણ સુખો જરાક આખાબોલો હતો; ‘ત્યારે તમને ખબર નથી રતનભાબી? એ ઘરડા-શાણુના ગાલોમાં ય ઘૂમરિયો પડે છે.’—

અને રતનને ય, ‘મરો તમે!’ આવા ખડખડાટ સાથે હાસ્ય કરી મોં પણ છુપાવવું પડ્યું.

પણ આ પછી એણે મથુરને તો બોલાવી જ લીધો. શેઠ પાસે મોકલી અંગૂઠો કરાવો ને સાથે સાથે પેલો ટૂંપિયો પણ લઈ આવવા કહ્યું.

અને બીજી જ ઘડિયે ચાના પડિયાઓ સાથે

પેલો ટૂંપિયો પણ ચોપાડમાં ફરી રહ્યો. સાથે સાથે એનો ઇતિહાસ પણ ઉકેલાતો હતો; ‘આ ટૂંપિયો તો અમારા પેલા ગોર—અંબારામવાળો. કેમ ખરું ને શેઠ!’ લખા ડોસા, ટૂંપિયો હાથમાં આવતાં જ બોલી કાઢ્યા.

‘અરે એવા એવા તો કંઈક ટૂંપિયાં ય છે ને કંઈક અંબારામે ય છે.’ વૈષ્ણવ જને સાચ-જૂઠ્ઠી વચલી વાત જ કરી.

‘ના, પણ આ તો એ જ. મને ખબર છે ને. પેલા મનોરે નાતડું કયું’ ત્યારે નવા બેરાને રાજ રાખવા ગોરને ત્યાંથી’—

ત્યાં તો ગામના મુખી બોલી કાઢ્યા: ‘ખરી વાત લખા ભાઈ. અંબારામે પેલા ડૂંકાના કોકોર પાસેથી રાખ્યો તો એ વળી’.....!

અને આ પછી તો ડૂંકાના કોકોરે કેમ ચોથી વારનાં લગ્ન કર્યાં ને કોકોરણી સાથે આવેલો ટૂંપિયો કેમ વેચી ખાધો? કઈ પરિસ્થિતિમાં અંબારામે ખરીલો ને કેવી હાલતમાં શેઠને ત્યાં આવ્યો વગેરે આખો ય ઇતિહાસ ઉકેલાઈ રહ્યો,.....

છેવટે મુખીએ રતનને બોલાવીને હાથોહાથ સોંપી દેતાં કહ્યું: ‘લે ભા, કેવાં કેવાં ભાગ્યશાળિયોને પનારેથી તારી પાસે આવે છે; માટે સાચવજો ને સુખી થજો. ઠેકાણે મેલજો નહર ‘જેઉ’ જેઉ’માં આ હાથેથી પેને હાથે કરતાં હેંડ્યો જશે ને રે’શો આખો ચોળનાં.’

ટૂંપિયો હતો તો સાતેક તોલાનો. પણ રતનને તો બાણે સવાશેરનો ન હોય એટલું વજન લાગતું હતું.

આવડો કિંમતી દાગીનો એની આ ત્રીસ વરસની ઉમ્મરમાં પહેલી જ વાર હાથમાં આવતો હતો. માની પણ ન હતી શકતી કે આ રકમ હવેથી એની પોતાની છે—પોતે આ રકમની ધણિયાણી છે... ટૂંપિયાને હજી તો પૂરો જોયો પણ નથી ત્યાં તો ઘરમાં એકડી થએલી આડોશ પાડોશની ને ગામની સ્ત્રી-ઓએ એની પાસેથી—લગભગ ખૂટવી જ લીધો:

‘તારે શું જોવો છે-જોજોને પછી એકલી એકલી નિરાંતે.’

અને રતન, સ્ત્રીવૃંદમાં ફરતા દૂંપિયા તરફ એવી રીતે જોઈ રહી, એવા ભાવથી સાંભળી રહી જાણે પોતાના બાળક વિષે જ ન જોતી-સાંભળતી હોય !

કોઈ કોઈ સ્ત્રીએ તો પહેરી પણ જોયો ને તેમાં ય જ્યારે મણિએ પહેર્યો ત્યારે તો જે ત્રણ જુવાન-ડિયોએ પેલી સૂજેલી મસ્કરીને રમતી જ મૂકી દીધી: ‘અલી એવી અસહ્ય દેખાય છે કે જાણે કોઈ રાજની રાણી જ જોઈ લ્યો.’

મણિએ ય આ અદાર વીસની ઉંમરમાં આવડો ભારે-અરે સોનાને નામે આ પહેલો જ દાગીનો અંગે અડાડ્યો હતો. એવો તો મુંવાળો લાગતો હતો, એટલી હદે-ગમતો હતો કે-જ્યારે દીપવાની વાત તો તખ્તામાં જોયા વગર પણ એ પોતાને, ‘ફપફપનો અવતાર’ જોઈ રહી હતી !...

ઝોણું હોય તેમ પેલી જુવાન બાઈએ આગળ ચલાવ્યું; ‘એમ કર અલી મણિ! અમારા મથુરભાઈને જ રહી જ એટલે !

અને આ બાબત તો એ આખાય વૃન્દને એટલી હદે ગમી ગઈ કે, ‘ખરી વાત...ઠીક કહ્યું...જીગતે જોડી.’ વગેરે ટકોર સાથે આખું ય ઘર હાસ્યથી જાણે હચમચી ઊઠ્યું.

ઘેર જવા બિડલા પેલા પુરુષોમાંના કેટલાકે તો બારણાંમાં ડોકિયું પણ કરી જોયું. જ્યારે મુખો તો મણિ તરફ એવી રીતે તાકી રહ્યો જાણે, સ્વર્ગ-માંથી ઊતરી આવેલી કોઈ પરી તરફ ન તાકતો હોય ! પગ ઉપાડતા પહેલાં પેલાં બધાંને જવાબ આપતો હોય તેમ ગંભીરભાવે કહ્યું પણ ખરું; ‘તમે બધાં મસ્કરી કરો છો પણ મણિના તકદીરમાં આવા દાગીનો પહેરવાનું નહીં હોય એવું ઝોણું છે !’ જતાં જતાં મણિ તરફ એક પલકારો મારતાં ઉમેરતો ગયો; ‘એના કરતાં દાગીનો કંઈ મોટી વાત નથી !’

અને-એ તો આત્મગૌરવ જાળ્યું કે પછી ઝોણું આવ્યું કે-ગમે તે હો પણ મણિએ ફટ કરતાકને દૂંપિયો કાઢી નાખ્યો. પેલી બાળુ સ્ત્રીઓ વચ્ચે બિમેલી રતનને આપવા જતાં જતાં-કોણ જાણે શું મૂળ્યું કે કલુખડે બિભા રહી પોતા તરફ કોઈ વિચિત્ર રીતે તાકતા મથુરના હાથમાં જ થમાવી દીધો. ‘લો તમારો દૂંપિયો!’ ને સીધી જ આંગણા તરફ ચાલતી થઈ.

મથુર તો ડહાંધળો જ ગયો. વિચારમાં પડી ગયો. એણે (મણિએ) દૂંપિયો પહેર્યો એ પોતાને ગમ્યું નહ એ વાત તો સાચી, ને મહરતમાં જ પોતાની વહુની પહેલાં આ સળતું બેઠું પેરે એ-ગણીએ તો અપશુકન જેવું તો ખરું જ ને !’ તો વળી બીજી પળે આમ પણ થવા લાગ્યું. ‘પણ મેં ક્યાં એને કશું કહ્યું ને. મહરતમાં જ લખમી ઘરમાં પગ મૂકે ત્યાં જ કોકતું દિલ દુ ખાય એ ઠીક તો’-અને આમ, ઘડીકમાં ખોળામાંના પેલા દૂંપિયા તરફ તો ઘડીકમાં વળી ચાલી જતી મણિ તરફ એમ નજર નાખતો મથુરને, મણિને પાછી બોલાવવાનો, દૂંપિયો આપી મનાવી લેવાનો વિચાર પણ આવી બિભો. પરંતુ બોલાવવા માટે હોઠ ખોલે, મનાવવા માટે પગ ઉપાડે ત્યાં જ-ખોળામાંના દૂંપિયો જાણે ઝૂંટવી લેતી હોય તેમ જેથી લેતી રતનને બોલતી સાંભળી; ‘કોઈએ ભાંગ-ખાંગ પાછ છે કે પછી’-પણ ‘ભૂરકી નાખી છે?’ એ શબ્દોને તો એણે હાસ્યમાં જ સમાવી લીધા. ‘ત્યારે શું તો !’ આવા બડબડાટ સાથે એ પણ, મથુર તરફ જોઈ હસી રહેલી બીજી સ્ત્રીઓ સાથે હસવા લાગી.

ને આ બધાંની વચ્ચે ફસાયેલો મથુર છાબીલો બની શરમાઈ રહ્યો...મૂંઝાઈ રહ્યો...માની રહ્યો; ‘માન ન માન પણ મને કાંક...અરે અશીણ જ ચઢ્યું છે, નહિ તો વળી આમ તે શું હોય.’

ને આ સાથે જ રતન ઉપર ચીડાઈ બિચો: ‘શું ‘ફહ ફહ’ કરતી દાંત કાઢે છે? તારા સગવાને તો અશીણ ચઢ્યું છે. કાંક કર નકર’-ને લાગતો જ બાળુમાંની મોઢ ઉપર લાંબો થઈ ગયો.

વળતી ઘડિયે તો, લખો ડોસો સુખી અને સુખો વગેરે આવી પહોંચ્યા. કોઈ છાંડિયાં વાઢતું હતું તો કોઈ પાણી પાતું હતું. તો વળી લખા ડોસા સરખા આપ્તો રંગ જોઈને સ્વગત બપડતા હોય તેમ જોલતા હતા: ‘મારું બેટું આમ જુવો તો આને કાંઈ ય નથી લાગતું. ગણાની નસો ય ફૂલી હોય એવું નથી જણાતું.’—

આ સાંભળી વળી પાછો મથુર વિચારી રહ્યો: ‘કે પછી હું જ અમથો લઈ બેઠો છું?’.....

વળી પાછો એ ચીડાઈ બિઠ્યો: ‘તમે બધા વેરાઈ જાઓને ભાઈ સાંખ! મને જરા જપી જવા દેશો તો હમણાં બધું ય મટી જશે.’

પણ તો ય અગમચેતીરૂપે રતને પેલાં છાંડિયાંનું પાણી તો પાંવરાવ્યું જ. કોઢના ખૂણામાં ખાટલો ઢાળી આપ્યો. ગોઢડી ઓઢાડતાં કહ્યું: ‘જે હવે ફરી કોઈ વાર અફીણ લીધું છે તો તમારી વાત છે!’

પણ મથુરને તો હજી ય પેલો વહેમ કાયમ હતો; ‘કોણ જાણે કે આ તો અફીણ બધા ચાળા કરાવે છે, કે પછી હું જ ઢોંગ કરું છું’ કે—આ તો સાચું છે બધું—કે પછી શમણાં તો નથી! કે—

સો

[૪]

કોની મશ્કરીમાંથી ડર બિંબો થયો હોય આ તો સુખાના ઘરમાં બણીબણીયાળી વચ્ચે ચાલતા કલહમાં મણિનું નામ સંડોવાતું હતું તેથી હોય કે—ગમે તેમ પણ રતન, એટલું તો સમજી ગઈ હતી કે મણિ સાસરે જાય એમાં બધાયનું બહું છે—બધી ય વાનની નિરાંત પડી જાય.

અને એણે એક સારા સંગાથ સાથે મણિની સાસરીમાં સમાચાર પણ મોકલાવ્યા; ‘મણિને તેડવી હોય તો આ બે—ચાર દનમાં તેડી લઈ જાઓ નહિ તો પછી નાતમાં વાત નાખીને છૂટાછેડા મેળવવા પડશે. કારણ કે જીવનાઈ આંધળી છે માટે કંઈ કાળું ઘોળું કરી બેસે તો?’

મથુરને પણ મણિ જાય એમાં નિરાંત લાગી—સલામતી દેખાઈ. મનને થયું: ‘ભક્ષા, આટલા દિવસ ગિચારીએ તનતોડ કામ કર્યું છે તો સાડલો તો વહેવારની રીતે જ માગે—પણ એ ઉપરાંતે ય—જોડો લૂગડાં તો લેવાં જ જોઈએ.’

પણ આ વાત રતનને કહેવી કેવી રીતે? વિચારમાં ને વિચારમાં આઠ દિવસ નીકળી ગયા. નવમે દિવસે તો મણિનો જેઠ તેડવા પણ આવી બિંબો.

મથુરને કહેવું જ પડ્યું: ‘તેં સમાચાર તો મોકલાવ્યા પણ એને કંઈ *ઓઢાડવું’ પડશે એનો તો વિચાર જ નથી કરતી?’

પતિમાં પહેલી જ વાર જોવા મળેલી વહેવારિક શુદ્ધિ માટે રતન મલકાઈ રહી. બનાવતી હોય તેમ જોલી ‘ઠીક વાદ કરાવ્યું’ હો! પણ હવે શું થાય; બપોર તો થવા આવ્યા. ને સાડલો તો રહ્યો પાંચ ગાઉ ઉપર શેઠની દુકાનમાં.

‘દશ ગાઉ ઉપર હોય તોય કાંઈ સાડલો લાવ્યા વગર ચાલે?’ મથુરથી જોલી જવાયું. તરત જ બિંબેયું. પછી તો ભાઈ તું જાણે. પણ આ તો તું કહીશ કે, મારી જીન હાલે હાથે ગઈ, એટલે. બાકી અડધા દનમાં દસ ગાઉ કાપવાનો મને કાંઈ શોખ નથી થયો’.

પતિના પકકાઈ ભર્યા ભોળપણ ઉપર રતનથી હસી પડાયું, કહ્યું: ‘તમારે કાંઈ જવાની જરૂર નથી. સાડલો છે ઘરમાં’.

મથુર નિરાશા ઢાંકવી જાણે ભૂલી ગયો; બોલી બિઠ્યો; ‘ત્યારે એસ કે’ ને કે તારા ગવાળામાંથી જ ઓઢાડવાની છે?’

‘હારતો. મણિના જેઠ કે’ છે કે મારે તો આજને આજ થેર જવું પડે!’—

મથુર ચીડાઈ બિઠ્યો; ‘અરે ગયા? તેડવા આવ્યા છે કે કાંઈ મશ્કરી કરવા? મારે તો કાંઈ તારા ગવાળામાંથી સાડલો નથી લેવો. પાછળથી પછી તું જ કહીશ કે ‘મારી જીનને સાડલો પે’રાવ્યો તે ય મારા ગવાળામાંથી.’ માટે આપણે તો એવું

કાંઈ નથી કરવું...એના જેઠને કે દે કે આજ તો રોકાયું જ પડશે.' આ સાથે જ મથુરે વળગણી પરથી ફાળિયું ને કાટ સંભાળ્યાં. પહેરતાં પહેરતાં પૂછ્યું: 'પૈસા રોકડા આપે છે કે નામે લખાવું?'

રતનને ય થયું; 'ભલે લઈ આવે જોડાદ સાડલો. ઘરમાં વધારતો હશે તો ક્યાં નાસી જવાતો છે!' ને કહ્યું પૈસા તો-નામું અદરિયાં (ઉચ્ચળક) જ રખાવજો. કેળે કે ઘી આપીશું.'

'શું શું લાવવું છે?'

'ખીનું તો શું લાવવું છે? એક સાડલો એકલો-'

મથુર વચ્ચે જ બોલી બિડ્યો; 'જો, એણે આ બધાં વાઢણાં વાઢ્યાં છે ને એ બધું ગણીને તારે નેડો. લૂગડાં લેવાં હોય તો ય મારી કાંઈ ના નથી.'

રતનને ય વાત તો બ્યાજખી લાગી. ઉપરાંત એમ પણ થયું; 'એને બિચારીને માઆપ ગણે તો ય ને પિયર ગણે તો ય એક હું જ છું ને. ને તો ય એના બનેલીની નામરજી હોત તો વળી જુદી વાત હતી પણ આ તો એ જ-ત્યારે હું શું કામ ધરમ આડે જીભ ધાણું!' ને કહ્યું: 'નેડો લૂગડાં લો તો બિલકું વધારે સારું.-તમારી એમાં વત્તાઈ દેખાશે.'

કોણ જાણે કેમ પણ મથુર અત્યારે અત્યંત ઉત્સાહમાં ને ઉતાવળમાં હતો 'અરે તું કે'તો બે નેડો. આપણી કાંઈ ના નથી. લે લાવ પાણી પાઈ દે હેંડ'. નેડો પહેરતાં ઉમેર્યું: 'થોડીક તમાકુ ય લેતી આવજો'

અને મથુર, પાણી પૂરું પીધું ન પીધું, તમાકુ ખીસામાં નાખી ન નાખી ને બગલમાં લાકડી મારી ચાલતો થયો.....

પાછળ, પરસાળમાં રમતાં બાળકોમાંથી હાથેક વર્ષની દીકરી બચે સાદે કડી રહી હતી 'આપા બાઈના સારુ સેવલાં લેતો આવજો હાં!'

બીજો દિવસ હોત તો રતન ય એને, અનેક વાર હાક મારી કહી રહી હોત; 'ફલાણી ચીજ જૂલતા નહિ; ને જો જો છેતરાઈ જશો હાં. દશ ટેકાણે ભાવ પૂછી જો જો'. વગેરે. પણ આજ તો

એ ફાણુ જાણે કેમ-પતિની ઉદ્ધાસ ભરી ચાલ તરફ અનિમેષ આંખે માત્ર તાકી જ રહી હતી. જાણે આજ પહેલી જ વાર એને જોની-સમજતી ન હોય!...

સાથે જ મથુર આજ અદ્વાઈત ગયો હતો. પત્ની, પહેલાંની જેમ શિખામણ દેતી હોત તો પણ આજે એ ધ્યાન આપીને સાંભળત-મન સાથે ગાંઠ પાડત કે કેમ એ પણ એક સવાલ હતો. મેળે જતો ત્યારે ય એને આટલો ઉત્સાહ ભર્યો તો કાંઈ એ ય ન હતો જોયો.

જેણે જેણે આજ એને જોયો એ દરેકને લગભગ એક જ મતઝળનું થતું હતું, બ્યારથી એણે ટૂંપિયો વહોર્યો છે ત્યારથી જાણે ધરતી પર એનો પગ જ નથી ઠરતો,...હવે તો ફાળિયું બાંધે છે તે ય છોડ્યું કેવું મૂકે છે છોડ્યું? ને ઘોતિયાનો તલો? પાત્રી નીચે ધસડાય નહિ તો કાંઈ શું જાણે કે મથુરે પાશર સોનાનો ટૂંપિયો વહોર્યો છે!...

[૫]

પાંચ ગાડિનો પંચ કપાતાં ય મથુર નકકી ન કરી શક્યો કે કંઈ જાતનો સાડલો ને કેવી ભાતનાં ઘાઘરો-કાપડું લેવાં. નદીને સામે કાંઠે શ્રેઠની બે પાળવાળી દુકાનને મોભારે, જોડેલ પતરાના મોર તરફ તાકતો એ જિભો જ રહી ગયો; 'અદીથી નકકી કરીને જ જવું...લેવાં તો તો પછી એવાં લેવાં કે એ (મણિ) ય યાદ કરે-અવતારમાં એવાં લૂગડાં પે'ર્યાં 'તાં કે પે'રશે વળી!'

જમણી પા, મહાદેવની દહેરા બાજુની બીલી નીચે ધૂમાડો નીકળતો જોઈ એ, એ તરફ વળ્યો. ખીસા-માંથી માટીની ચૂંગી કાઢતા ને તમાકુ ભરતાં અંગારા ચઢાવતાં ને દમ લખાવતાં એતું મગજ તો પેલી કલ્પનામાં મશગૂલ હતું: તાજ ફૂટેલા સાગના સોયા સરખી મણિની ચૌવનમસ્ત દેહ પર એ જાત જાતના કપડાં પહેરાવી રહ્યો હતો. ઉદો પોમચો-તો પીળો ઘાટો, જમ્બારંગનો સાડલો તો વળી દીપડી ભાતતું ગવન!ન્યારે ઘાઘરા કાપડાની કલ્પનાએ તો એને

જાણે આનંદની અવધિ સમા સ્વર્ગમાં જ વિહાર કરતો કરી મૂક્યો !—

ભાન આવતાં જ ચૂંગી દાલવતાકને ખડો થઈ ગયો. ‘હું’ ય જાણે વીવા વોરવા નીકળ્યો હોઈ એવું કરું છું તો !’ બખડતાં ચૂંગી ખીસામાં મૂકી. પગ ઉપાડતાં જાનનું ભોંયરું ઊઘડી ગયું હોય તેમ બોલી ઊઠ્યો; ‘અરે ગાંડિયા અરે મથુરિયા ! અલ્યા રૂપ બહુ કે લૂગડાં ?’

પણ ત્યાં તો એણે પોતે જ વિરોધ કર્યો; ‘લૂગડાં, મોંઘામાંનાં લૂગડાં કોઈ દુકાને પેરાવો તો એ દુકુ ય પરી એવું દેખાય.’

પણ આનો જવાબે ય એની પાસે તૈયાર હતો; ‘એ ખરું પણ આ તો મૂઝ એવી રૂપાળી છે કે નર્મ વેદરકા (લીરા) પેરાવો તોય—અને ક્યાંક ધધર ધધરનું આકુ અવળું યાદ રહી ગએલું બખડી ઊઠ્યો:

—‘ચંચળ નારી કા નેણુ છપે નાં બજૂત લગાયો,’ એ કે નાર કાંઈ જૂથ્યો નથી!...

પેઠીનાં પગથિયાં ચઢતાં નક્કી કયું; ‘કંઈ દે’ જ વોરવા તો નીકળ્યો નથી. ને ઓઢાડવાનાં તો વેવારિક હશે એવાં જ લેવાશે વળી !’

છતાં ય એની નજર એ નાનકડી દુકાનની ત્રણ બાજુનો પેલા કાપડ ભરેલ ઘોડાઓ ઉપર જાણે ચક્રોળે ચઢી: ‘આ લઉં કે પેલું લઉં?... આ ભાઈ વોરે છે એ ય કાંઈ ખોટું નથી.’—

ત્યાં તો એક ઘરાકનું પતાવીને ખૂદ શેઠે જ સવાલ કર્યો: ‘કેમ મથુર શું લેવું છે?... અહીં આવ અહીં. એમ કાંઈ માયી વગર અહીં ખેસ, બોલ શું શું લેવું છે ?’

‘સાલો ધાંધરો ને કાપડ’. મથુરની—સિક્ક જ નહિ, અંદરની હાલત પણ પરીક્ષા આપતા વિદ્યાર્થી જેવી જ હતી.

‘હા પણ તારી વહુને પેરવા કે પછી કોઈને— ‘ઓઢાડવાનાં છે શેઠ.’ મથુરે શેઠના સવાલ પહેલાં જ પતાવી દીધું:

પણ આથી તો શેઠ ઊલટા વધારે ગૂંચવાયા.

પૂછ્યું: ‘જોડો લૂગડાં બધાં કોને ઓઢાડવાનાં છે ? તારાં ફોઈને તો હમણાં જ’—

આટલી ઉમ્મરમાં આજ પહેલી જ વાર મથુરને લાગ્યું કે શેઠ નાહકની પચાત કરી રહ્યા છે. ચિડને દયાવતાં ને આજુ બાજુ જોઈ જરાક પાછા હટતાં વચ્ચે જ કહ્યું; ‘છે એક જણ શેઠ. ઓઢાડવા સરખું હશે ત્યારે જ કે તો હમણું ને ! તમ તમારે હું માણું એ’—

ને આ સાથે જ, ‘ડાહી માનો દીકરો.’ કળી ગયો. કહ્યું પણ ખરું: ‘ત્યારે એમ કે ને ? બોલ શું આપું?... તું કે’ એ કાઢી આપું.’

મથુર ઊલટાનો ગૂંચવાયો: પગની આંટી મારતાં ને પિંડિયો ફરતા હાથ વિંટાળતાં, પેલા ઘોડાઓ તરફ જોતાં ને હાસ્ય કરતાં, જાણે સ્વગત બોલતો હોય તેમ બખડવા લાગ્યો; ‘મને તો આમાં કાંઈ સજ જ નથી પડતી.’—અને ના છટકે, અસલની ટેવ મુજબ આખો ય બોલે શેઠ ઉપર ઉતારતાં કહી નાંખ્યું; ‘તમને ગમ પડે એ આલો ત્યારે.’

શેઠ વિજયભયું એક સ્મિત કયું; ‘લો...! અમે તો કે તાંતા રતો ! એટલે જ અમારે પૂછવું પડે કે કેવું સગપણ છે, કેવો અવસર છે ને કેવા લૂગડાં જોઈશે.’ ઊભા થતાં ઉમેયું; ‘તારા વગર કહે ય હું સમજી ગયો કે તારી સાળીને પેરાવવાં છે. લે બોલ કાઢું આ ગવન ?’

મથુર શરમાઈ ગયો; ‘તમે ય મસ્કરી ન કરતા હો તો શેઠ. કાંઈ વિવા (લગ્ન) તો નથી કે—’

‘અરે વિવા વોરનારા ય તારા જેટલા તો નથી ગૂંચવાતા. લે બોલ કાઢું આ, ‘રાતું’ વાદળિયું ?’

અને મથુરે કંઈક રહ્યો સહો બોલે ય શેઠ આગળ ઉતારી નાખ્યો; ‘આખું ય શિયાળું વાદળું એણીએ એકલી એકલી વાદળું છે ને પાછી ગરીબ છે. તમે જાણો છો કે એના પિયરમાં ય કોઈ કટકો કાપડું લે એવું નથી એટલે... તમને ગમ પડે એમ— એ રાજ થાય એવાં આલો.’

‘તો ખસ ત્યારે. બહુ ડાચો થયા વગર—હું’

જાણે ધુમરિયો લાઇ રહ્યું—અંગ પ્રત્યંગમાં એણે
ધમસાણુ મચાવી મૂક્યું... ..

પણ ન્યારે એ દેખાતી બંધ થઇ ત્યારે તો મથુર
ઊલટાને ખુશ થયો. જાણે કોઈ મહાન અનર્થગાંથી
બચી ગયો હોય તેમ અંતરમાં એક પ્રકારની નિરાંત
અનુભવવા લાગ્યો. હજીયું હાસ્ય કરતાં બચડયો પણ
ખરો; કોણ જાણે મારું બેટું શું છે એ આંખોમાં
કે બસ જોતામાં જ જાણે નાવડું દૂલ !

આ 'દૂલ' થવાનું કારણ ખોળવા જતાં આત્મ-
મંથન કરવાનો પ્રયત્ન પણ કરી જોયો; 'કે પછી
એણે મને મોયણી કરી મેલી છે ...કે હું જ ૩૫
જોઈને'—પણ આ સવાલ તો પૂરેપૂરો ઊડી પણ
ન શક્યો; '૩૫ તો—આ પહેલાં ય ક્યાં નથી જોયાં ?
એના ય માથાની પડી છે. પણ'—ને આ સાથે જ જાણે
આખું ય રહેલું ખુલ્લું થઇ રહ્યું: 'હં...! ખરી વાત
હ્યા ભઈ! આ બધા સનેપાતનું કારણ પેલું સોનું
જ લાગે છે—સોનું જોઈને જ સનેપાત થયો છે !'—

દૂંપિયાનો ખ્યાલ આવતાં જ એ ખડો થઇ
ગયો. લાગલો જ ઘરમાં ગયો. કોઠામાં સેડ કાઢતી
પત્ની પાસે જઇ પૂછ્યું; 'પેલી રકમ પાછી કેકાણે
મેલી છે કે—'

'કેમ આજે એકાએક સાંભરી ?' પત્નીના
સવાલમાં નવાઈ સાથે ટકોરનો રણકો પણ ચોમ્યો
હતો.

મથુર જરાક ગૂંચવાયો: 'સાંભરવાનું તો એમ
કે એટલી ભારે રકમ—આખો ગાળો જાણે છે કે
આપણે એ વો'રી છે એટલે કોઈની કાં તો દાનત
બગડે. એટલે કેકાણે કરી દીધી હોય તો—હું ઘેર
હોઉં ન હોઉં તોય જો (ડર) તો નહ.'

'અમે કાંઈ ગાંડાં તો નથી કે કોઈના હાથમાં
આવે એમ મૂંઝી હશે ! પત્નીએ ઊભા થતાં કહ્યું.

'ક્યાં મેલી છે કે' બેઉ ?

'ત્યાં મેલી છે ત્યાં ઠીક મેલી છે.'

અને ન્યારે મથુરે જાણ્યું કે કોઠાની નીચે ખાડો

અંદર એક પહોળા મોંની કુલ્હડી મૂકી એની

અંદર દૂંપિયો મૂક્યો છે ત્યારે એને, એક જાતની
નિરાંત તો થઇ પણ સંતોષ ન થયો. કહ્યું: 'કોઈ
જાણુ બેદુ રાતમાં આવીને કાઠી લઇ જાય તો શી
ખબર પડે ?...'

અને આ પછી ખાતી વખત પણ બેઉ ધણી-
ધણિયાણી, 'આવી ભારે રકમ ક્યાં સંતાડવી' એ
ઉપર વિચાર કરી રહ્યાં...

મજૂસ તો હતી નહિ ન્યારે પટારું તો, 'આખું
ને આખું' કોઈ માથે મૂકીને હેડતો થાય.' જૂના
વખતની ભીંતમાં વાસણ ધાલેલાં હતાં પણ એ તો
આડોશ પાડોશની જાણમાં હતાં. કોઠલો, ચૂસો,
કોડીઓ વગેરેનો વિચાર કરતાં કરતાં મથુરને એક
અચ્છો તરીકો સૂઝી આવ્યો, આ સાથે જ ખુશ
થઇ બેઠો 'હાં...! ઠીક સૂઝ્યું !' ને પત્ની તરફ
મૂકતાં લગભગ કાનમાં જ કહ્યું; 'ઝેરિયા બળદના
ખૂંટો પાસે જ ગોડી ધાલવાની. કેમ છે ને ખરાખર!
કોની માથે સવાશેર સૂંઠ ખાધી છે કે એની પાસે
જાય ?'

પત્નીને પણ આ વાત ગમી. અને એ જ ધણિ
મથુરે હાથભરતો ખાડો ખોદી દૂંપિયા વાળી કુલ્હડી
અંદર ઉતારી દીધી.

મોડી રાતે આંગણમાં—ખૂલ્લા આકાશ નીચે
ઢાળેલા ખાટલામાં લાંબો થયો ત્યારે એને લાગતું
હતું કે ઘણા દિવસો પછી આજ એના જીવને નિરાંત
થઇ છે. પનોતી ગિતરી ગઇ છે ને પહેલાંની જેમ
'સારા ગરો' શરૂ થયા છે....

[૭]

ત્રી

ત્રી અગિયારસ—બારસની આંદની ચારેકાર
ચમકી રહી છે. મંદ મંદ વાતો પવન પાછલી
રાતના શીતળ વાયરા ઢોળી રહ્યો છે. આંગણમાં
—અકાટ આભ નીચે ખાટલા ઢાળી સૂતેલાં માનવી
કોઈ સમાધિ દશામાં પડ્યાં હોય તેમ મસ્ત બનીને
જીંધી રહ્યાં છે. આભમાં વિહરતાં પેલાં છૂટાં છવાયાં
વાદળ પણ જાણે 'રખેને ધરતીની જીંધમાં ખડે
પડે !' એ ધાસ્તીથી ધીમે ધીમે સરી રહ્યાં છે.
ન્યારે અંદ્ર તો—ભરનિંદરમાં પડેલા બાળકને નીરખી

રહેલી ખૂદ માતા-માતાનું સુખારવિદ જ નોંધ લ્યો નાણે!

એકાએક આંગણમાં સૂતેલા મથુરે પાસુ ફેરવ્યું. નાણે કોઇ ઢંઢોળતું હોય તેમ જળડવા લાગ્યો: 'શું છે પણુ !'

'સાંભળ એ મથુર પટેલ.' કોઇકે હાંક મારી.

'શું છે પણુ ભઇ!' કહી મથુર નાણે જાગે છે, જીવે છે તો સામે પેલો ઝેરીયા જળદના ખૂંટા આગળ દોટલો ટૂંપિયો. મથુરને કાળ પડે છે; 'આને ખા'ર કોણે કાઢ્યો?'

ત્યાં તો ટૂંપિયો ખોલતો સાંભળાય છે: 'જે ભાઇ મથુર, આજ ઘણા દનથી મારે તને એક વાન કે'વી 'તી....જે, હું તને દિલ ખોલીને કહી દઉં છું કે હું કાંઈ તારે ઘરે ભોંયમાં દટાઇ રે'વા નથી આવ્યો.'

'તો?' મથુર પૂછે છે.

'તો શું વળી?...અરે અખૂદ આટલું ય નથી સમજતો? હું કેવી કેવી બાબતોથી ને રૂપાળી બાઇઓને પનારેથી તારે ત્યાં આવ્યો છું એ તું નાણે છે?'—

'મને શી ખબર. લે વાત તો કર એ બાઇઓની? કેવી રૂપાળી હતી ને શું હતું એ જાણું—'

એ કે'વા જ હું આજ ખા'ર નીકળ્યો છું. પણુ જો જોયા આથમ્યાની વાત કરવા બેસું તો દન ઊગી જાય છે ને નથી કે'તો તો'—

મથુર વચ્ચે જ બોલી ઊઠે છે; 'આપણે તો જળી ખાવાથી કામ છે પાડા-પાડીનું કંઈ કામ નથી. પેલી પહેરનારીઓ કેવી હતી એ વાત કર એટલે'— 'તો સાંભળ ત્યારે.'

'તારે ત્યાં આવ્યો તે પહેલાં હું એક બાઇણને ત્યાં હતો. એ બાઇણની વહુ એવી તો રૂપાળી! એવી રૂપાળી કે શી હું તને વાત કરું? નાણે'—

મથુર વચ્ચે જ બોલી ઊઠે છે: 'હા હા, એમને તો મેં જોયા છે અંબારામકાકાનાં વહુ-પેલાં ડોશી છે એ જને?'

'હા એ જ. પણુ અત્યારે તો એ ઘરડાં થયાં

ખાકી એમની જીવનાઇમાં તો જો તેં જોયાં હોય'—

વળી મથુર વચ્ચે બોલ્યો: 'સમજ્યા મારા. ભાઇ. પણુ એ પહેલાં-તું પેલા ઠાકારને ત્યાં હતો એની વાત કરને?' મથુરે પરદામાં રહેલી ઠકરાણીઓમાંથી કોઇને ય કદી ન હતી જોઇ. ને તેથી એ વણુદીકું રૂપ સાંભળવા નાણે તલસી રહ્યો.

'ઠકરાણીના એ મોતડી રૂપની તો શી વાત કરવી ગાંડા! રૂપે, રંગે ને જીવનાઇએ તો એવી નાણે કેસુડાંની ઊઘડતી કળી જોઈ લ્યો! ને શાં ગજબનાં એ નેણુ મથુર! આપણને તો એમ જ લાગે નાણે એ સુરમો આંજલ આંખોમાં, મોરલીના કોઈ જેળી તાનમાં મસ્ત બનીને ફણીધર નાગ અહો દન-રાત ડોકી રહ્યા છે.'—

મથુર બોલી ઊઠે છે; આ મણિના જેવી એમજ કે ને?'

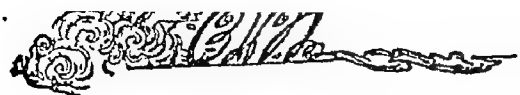
'અરે તારી મણિ તો એના આગળ વાસિદાં વાળે છે ગાંડા!'

મથુર અકળાઇ ઊઠે છે, 'લે ત્યારે તું તો એકલી આંખોનાં વખાણુ કરીને—'

ટૂંપિયો હસે છે. દયાં ખાતો હોય તેમ કહે છે 'અરે ભલા ભાઇ! જે રૂપ જનમારો જોયા કરીએ તોય પેટ ન ભરાય પછી સાંભળવાથી તો-ઊલટી વધારે ભૂખ ઊપડે ગાંડા' ને હસવા લાગ્યો. 'હા...હા...'

'ત્યારે તો એમ જ કે'ને કે તું મને બાળવા જ આવ્યો છે!' મથુર નાસીપાસ થતાં જાય છે.

'પણુ તું સાંભળીને શું કરીશ કે!' લે સાંભળ: એ ઠકરાણીના ચોટલો જોયો હોય તો-તને તો એમ જ લાગે આવો સુવાળો જે વરત મળે તો અહો દન-રાત બસ કોસ જ દાંક્યા કરું. ને એના ગાલ તો એવા મથુર કે - જમી કરવાની તો વાત જ રે'વા દે પણુ એક ફૂંક મારે તો ય એ ગાલો પર ગલ પડે. ત્યારે એની છોંતી તો'— ટૂંપિયો ક્ષણુ ભર અટકી જાય છે મથુરના હાલ-હવાલ જોઇને જ હશે, એક ભારે શ્વાસ લેતાં કહે છે; 'જવા દે

એ વાત જ મથુર! તારા કરમમાં એવાં રૂપ જોવાને નથી પછી માણવાને તો હોય જ ક્યાંથી?"

મથુર ગાંડાની જેમ ચિડાઈ ગઈ છે; લે બસ બસ હવે. આ મણિને ય જો નાનપણમાંથી તારી પેલી ઠકરાણીની પેઠે ઉછરવા મળ્યું હોત તો એના ય માયાની થાત. ને અમારે ખેડૂત લોકને કૂંક મારતાં ગલ પડે એવાં રૂપ કામનાં ય શાં? અહીં તો બટકું ભરતાં ય અમલિયું ન પડે એવી ધણિયાણીનું કામ સમજ્યો? ડહાંધ ડહાંધેલા ટૂંપિયાએ જાણે સ્વાસ્થ્ય મેળવ્યું. હસવા લાગ્યો: 'હા...હા...હા...! અરે મૂરખ પણ તારે તો બચકું ભરવા જતાં હાડકાં વાગે એવું તો બેરું છે ને પાછો હા...હા...હા...! શી વાત કરે છે.'

'તને-પડે છાંપડે રે'નારને ગમ શી પડે કે ફેટલે તોલે મણુ થાય છે! સાસરે આવી ત્યારે તો એની આંખોમાં ય ક્ષણધર નાગ ડોલતાતા ને આલતી ત્યારે ધરતી રણકતી 'તી! પણ બાઈ! જો એ બિચારી રૂપ સાચવીને મેસી રહી હોત તો— બીજું બધું તો ઠીક છે પણ આ તારાં પગલાં તો આ ધરમાં ન જ થાત હોં! ગમે તેમ પાછા એ બધાં પરતાપ એના જ છે હોંકે. નથી એણે ઉનાળાનો તાપ જોયો કે નથી જોઈ વરસાદની લાણો ય—અરે રાત-દનનું ય એ બાઈએ ભાન નથી રાખ્યું.' નિશ્વાસ ખાતાં જાણે સ્વગન બોલતો હોય તેમ ઉમેયું. 'અરે દુનિયા! અરે દુનિયા! એ બિચારી જાણે કે હું ટૂંપિયો વેરરીશ તો વિવા-વાજનમાં પેરવા કામ આવશે ત્યારે આ તો જીલટો એ બિચારીનું ગળું જ કાપવા મેઠો છે!'

'જૂઠું ન બોલ મથુર. આમાં ગળું કાપવાનું ક્યાં આવે છે? ને એને એવા પેરવા ઓઢવાના શોખ હોત તો મને આમ ખાડામાં ય પૂરી દેત ખરી? અરે લૂગડાં પેરે છે તે ય—એના ડિલ ઉપર કાંઈ દન નવો સાડલો ઓઢેલો જોયો? નવાને ય એવી રીતે પેરે છે જાણે કાંઈ કાણાં કે ચિંગડાં ઢાંકીને ન પેર્યો હોય!...એ તો તું લઈ મેઠો છે બાકી એને તો હવે કશાનો શોખ નથી. એને તો

એ ભલી, એનાં છોકરાં ભલાં ને કામ બધું! જીલટું એમ કે' કે ધરમાં એક મનેખ વધે તો એને કાળે એટલું કામ ઓછું આવે.'

'એ ખરું બાઈ પણ ગમે તેમ તો ય શોક્ય કે'વાય! બેરું, ભર જોવનનો ચંડાપો વેઠે પણ ધડપણમાં ય શોક્ય ન વેઠે! માટે હે ટૂંપિયાં! રૂપ ને જોવનાઈ, મારકણી આંખો ને પાતળી ડાક એ બધું ય ભૂલી જ ને જેમ હું રૂપ માણવાની મરજીને ને જોવનાઈ રમાડવાના ઓરતાને જેમ મનમાં જ ધરખી રાખું છું તેમ-તું ય પેલા ખૂંટા આગળ ધરખાઈ રે'. કણુ ભર થંભી નિશ્વાસ નાખતાં ઉમેયું: 'તારે તો કાંઈ રૂપાળી કાટમાં મહાલવાની—આજ નહિ તો દશકા પછી છોકરાની વહુ આવશે ત્યારે ય—આશા છે પણ મારે તો એક આ જૂનીના જીવની ખાતર હવે તો આવતે ભવે જ!'

ત્યાં તો જીડે જીડે કૂકડાની બાંગ સંભળાય છે 'કૂકડો.....કુઓ.....!'

ને ટૂંપિયો વિદાય લેતાં કહે છે: 'હમણાં તારી વહુ ધંટી તાણવા બેઠશે માટે આજ તો જાઉં છું પણ જો વિચાર કરજે, પેલું ગાણું યાદ છે ને? ને ટૂંપિયો જતાં જતાં ગાય છે:

'જોખનિયું આજે આવ્યું ને કાલ જશે જોખનિયું કાલ જતું રેશે'...

પણુ આ શું? આ 'અવાજ તો મણિનો છે!' એટલું જ નહિ ટૂંપિયાને બદલે ખૂદ મણિ જ દેખાય છે. અને મથુર, તાને ચઢેલી, તોફાને ચઢેલી મણિને—હેલે ચઢેલા એ મૂર્તિમંત જોખનને, 'વાત કહું મણિ?' બળડી પકડવા ધસે છે ને આ સાથે જ જાગી જાય છે. મેઠા થતાં જીવે છે પાયા ઉપર લાખો તારા પોતાને જાણે હસંતા હોય તેમ તગમગી રહ્યા છે. ખાટલાની બાજુમાં પડેલો પેલો કાખરો ફૂતરો પણ ડાક બાંધી કરીને જોઈ લે છે. પણ જ્યાં મથુરની નજર બાજુમાં ચોપાડ તરફ ફરી—મણિના રસ્તા ઉપર જ પત્નીને બેઠેલી જોઈ ત્યારે તો સ્વપ્નનો પેલો રહ્યો સહ્યો મધમધાટ પણ લોપ થઈ ગયો....

અને મથુર જાણે કંઈ જાણતો-જ્ઞેતો જ ન હોય, હજુ ય જર ઊંઘમાં હોય તેમ ખાટલામાં પાછો ટળી પડ્યો, જાણે ટાઢ ચઢી હોય તેમ દુઠિયું વળાઈને આંખો મીંચીને પડી જ રહ્યો.... મનમાં મનમાં એ આ દૂધમલ રાત ઉપર ચીંઝાઈ પણુ રહ્યો હતો. અંધારિયું હોત તો પડ્યે પડ્યે જોઈ શકત પતની શું કરે છે? ને એ ઉપરથી જાણી પણુ શકત કે એણે મણિનું નામ સાંજળ્યું જો કે પછી- ત્યાં તો મથુરને કાને પગરવ સંભળાયો. થડ-કતે કાળજે, ગાંઠ પર ટપલી પડવાની રાહ જોઈ રહ્યો: ‘હમણાં પોતાને જગાડશે. કે’શે એ મારા ભોળા ઘણી! હું તો જાણતી’તી કે તમે ભોળા

છો. પણ આજે ખચર પડી છે’-

પણુ ત્યાં તો પોતાના પગ નીચેથી એંચાથેલી પછેડી આખા ય અંગ ઉપર ઝોલાડતી જોઈ. મથુરને તો એમ જ લાગ્યું જાણે ઉતાળાના તાપમાં પહેડી પોતાની જાત ઉપર ગરુડ પંખીએ પાંખ ન પસારી હોય! ને આ સાથે જ એનો આત્મા પણુ શરમનો માર્યો ઢાઢું વળાઈ ગયો. મન સાથે બળ-ડ્યો પણુ ખરો; ‘મથુર! રૂપાળી ને લટકાં-મટકાં કરનારી તો ઘણી મળશે પણુ આવી—કાળજી લેનારી—ને જીવ પથરનારી તો નને સાત બવે ય નહિ મળે હોં!’

(કંમળા:)

ઘરને મારગે*

એક અવલોકન

અનુવાદકે કહ્યું છે તેમ યુદ્ધ, તેને સંજગાતનારા સત્તાધારીઓ ને સ્વાર્થી મૂડીપતિઓ સામેનું આ પુસ્તક ગંભીર ફરિયાદનામું છે. પોતે જોને ચાહતો તે છોડી સાથે ખીજતે ગ્રેમ કરતો જોઈ સૈનિક આલ્મટ્ તેનું ખૂન કરે છે; એ સમયે આલ્મટ્ના સૈનિક-મિત્રો અદાક્તમાં જે વચનો ઉચ્ચારે છે તેમાં સૈનિકોનું આ તહોમતનામું સચોટ શબ્દોમાં રજૂ થયું છે. આલ્મટ્ના બચાવમાં સૈનિકો કહે છે: “આ માણસને જો માણસો મારવાની વિદ્યા શીખવવામાં ન આવી હોત તો તેણે કોઈની હત્યા કરવાનો વિચાર પણુ ન કર્યો હોત.” એ મુકદ્દમામાં વિકી આખલાની જેમ ઘીળે છે: “ચૂપ કર. પંડિતાઈના કોળાવાડુ ઘરડા ખચ્ચર! લવારી બંધ કર. તું શું એમ સમજે છે કે તારી આ બનાવરી વાળના ગૂંચળાની ખબ્બાપટ્ટાની અંમે દરકાર કરીએ છીએ? અમારા વિશે તું જાણે છે પણુ શું? પછેરહેલો છોડરો દટલો નરમ ને શાંત છે તે જ તેની માને પૂછી જોજો! પણુ આજે તે બેઘડક ગોળા ચલાવે છે. એક દિવસ છીપલાં ફગાવતો તેમ ગોળા ફેંકે છે. પરતાવો? એ પશ્ચાત્તાપ કરે એમ? પશ્ચાત્તાપ એ શેનો કરે? ચાર વરસ સુધી નિદોષોનું લોહી રેડ્યા પછી ‘તેની જિંદગીનું’ બધું ય ખતમ કરી દેનારને એ ગોળાથી વીંધી ન નાખે તો શું ચારે? એણે ભૂલ એ કરી કે પેલા ગંધેડાને તેણે વીંધી નાખ્યો. ખરી રીતે તો આ છોક-રીને તેણે હુલાવી દેવી જોઈતી હતી. તમે એમ સમજો છો કે ચાર વરસ સુધી માણસોને ફૂંડી દેવાનો જ ધંધો કર્યા પછી ‘શાંતિ’ શબ્દનું ભીનું પોતું ફેરવતાં બધું મગજમાંથી ભૂંસાઈ જાય એમ? ” આવા ઉદ્દગારોએ અદાક્તમાં ગડગડાટ થાય છે, પણુ વીધી પોલીસને ઘડકો મારી કહે છે: “અરાજકતા છે એમ? ત્યારે તેમાં વાંક કોનો છે? તમારો—હું કહું છું તમારો, તમારામાંનાં દરેકને અમારી દ્રીગ્યુનલ પાસે બધું થયું પડશે, તમે જ તમારી લાગણ વડે અમારી આ સ્થિતિ કરી છો.” યુદ્ધ અને રાજ્યસત્તા સામેનું આ તહોમતનામું સૈનિકોના અંતરનો ઉકળાટ ઠાકવે છે.

‘પ્રજાબંધુ’

[૨]

જગા મુલતો મેઘ્યા માવો મેઘ્યા થ વૃદ્ધતઃ ।

બ્રાહ્મણઃ પાદતઃ પૂજ્યાઃ દ્વિયઃ પૂજ્યા થ સર્વરાઃ ।

‘મ’ નુસ્મૃતિનો આ શ્લોક છે. એનો અર્થ છે: બકરી મુખેથી, ગાય પૂઠેથી, શ્રી એના એકેએક અંગથી અને બ્રાહ્મણ પગથી પૂજ્ય છે.’

આપણામાં કહેવત છે કે ‘જિંટ મેલે આકડો અને બકરી મેલે કંકરો.’ એનો અર્થ એ કે જિંટ આકડા સિવાયની લગભગ બધી જ વનસ્પતિ ખાય છે અને જગતની સેવા કરે છે. ન્યારે બકરી તો એથી પણ આગળ જાય છે. તેને તો આકડાનું સુદ્ધ અંધન રહેતું નથી. જગતમાં ઉત્પન્ન થતી એકેએક વનસ્પતિ તે આરોગે છે. એને કોઈ વિધિનિષેધ હોતા નથી. અને એ વનસ્પતિઓનું સત્ત્વ ગ્રહણ કરી મધુર દૂધ આપે છે. એટલા માટે કહેવાયું છે કે બકરી મુખેથી પૂજ્ય છે. ગાય પૂઠેથી પૂજ્ય છે. આ પણ કેટલી સુંદર વાત છે. જગતનું એક પણ પ્રાણી તો બતાવેલે ધાસ-જેવી સામાન્ય વસ્તુ ખાઈને દૂધ જેવી ઉત્તમ વસ્તુ આપતું હોય! અરે! દૂધ તો બધાં પ્રાણી આપે પણ ગાય જેવું નહિ. પણ તેથી વધુ અગત્યની વાત તો જુઓ. ખીન્ન પ્રાણીઓ માત્ર દૂધ આપશે ન્યારે ગાય તો તેની પૂઠેથી જ કંઈ આપશે તે બધું જ માનવજાતને ઉપયોગી. ધાસ જેવી વસ્તુ આરોગી જ છાણ આપે છે તે પણ કેટલું પવિત્ર હોય છે ! અને ગોમૂતના તો કેટકેટલા ઉપયોગ ! દવામાં વપરાય, રોગ ઉપર વપરાય, ભૂમિ પવિત્ર કરવા માટે પણ છંટાય. જગતમાં એવું એક પણ પ્રાણી બતાવે કે જેની પૂઠેથી નીકળતી એકેએક વસ્તુ આવી પવિત્ર હોય. એટલે જ ગાય પૂઠેથી પૂજ્ય છે અને આપણે પણ સામાન્ય રીતે ગાયનું પૂઠું જ આંખે લગાડીએ છીએ.

શ્રી-જગતની માતા-તો એકેએક અંગથી પૂજ્ય છે. કારણ કે તેના આણુએ આણુમાંથી જ પ્રજા ધડાય છે તેના પર જ બાવિ પ્રજા અને રાષ્ટ્રોનો

આધાર છે સ્ત્રીના અંગેઅંગમાં વસલતા રહેલી હોય છે તેથી શ્રીનું એકેએક અંગ પૂજ્ય છે.

ન્યારે બ્રાહ્મણ પગથી પૂજ્ય છે, અને આપણે પણ ન્યારે આપણે ત્યાં કોઈ પવિત્ર સંત યા સાધુ પધારે છે ત્યારે ચરણ-રજ લાગ્યે છીએ. એનું કારણ એ છે કે બ્રાહ્મણ એ પ્રજાજીવનની સંસ્કૃતિનો પ્રાણ છે. તે જ્યાં જ્યાં જાય છે ત્યાં સંસ્કૃતિની મુરબિ લેતો જાય છે. પહેલાંના કાળમાં મોટે ભાગે ઋષિ મુનિઓ પગે જ ચાલતા એટલે બ્રાહ્મણો પગથી પૂજ્ય છે. આજે પણ જો ગામડે ગામડે અને ખૂંપડે ખૂંપડે ભારતીય સંસ્કૃતિને સજીવન કરવી હોય તો તે રવિશંકર મહારાજ અને સંતબાલજી જેવા પગે ચાલતા અને ગામડાંનું ખૂંપડે ખૂંપડું પાવન કરતા સાધુઓ જ કરી શકશે. કારણ કે ધર્મક્રાંતિની સાચી જ્યેષ્ઠતા તો ભારતમાંના હૈયા સમાન એ ખૂંપડામાં જન્મી પ્રગટી શકશે. ત્યાં સરળતા છે, શ્રદ્ધા છે, ધર્મને પામવાની અને અનુસરવાની અભિરુચિ છે.

આજની દુનિયાને ગતિ લાધી છે. સમય ટૂંકો પડે છે. ગાડીની ગતિ ઓછી પડે. મોટરો આવી, હવે વિમાનો આવશે. અને માણસ એટલો ઉતાવળો, એટલો ધમાલિયો બનશે કે પછી દૂર ખૂણે ખાંચરે પડેલાં આ ગામડાંઓ સામે નજર નાખવાનો સુદ્ધ તેને સમય નહિ રહે.

હું એમની સાથે સાથે ચાલતો હતો. રસ્તામાં થયું અહા ! આપણા ઋષિમુનિઓએ કેટકેટલું વિચારીને સાધુઓના આચાર નિયમો ઘડ્યા હતા. રસ્તે જ ચાલતાં ચાલતાં અનેક વનસ્પતિઓની માહિતી મળતી, ખેડૂતો, ભરવાડોનો સંપર્ક થતો. નવાં નવાં ગામડાં, ત્યાંના હરિજનોની અને લોકોની સ્થિતિનો સાચો ખ્યાલ આવતો. છ સાત માઇલ ચાલ્યા હઈશું ત્યાં તેઓએ થોડીવાર રોકાવાને વિચાર્યું. અમાગમાંના એકભાઈ ગામમાં છાશની તપાસ કરવાને ગયા. હું એકો પણ મારું મન એક પ્રશ્નમાં જ ગૂંચાઈ રહ્યું હતું. ચાલતાં ચાલતાં થતું કે પૂછી લઉં. પણ પ્રશ્ન હોઈ આવીને જ રહી જતો. આખરે અહીં મેં વાત કાઢી.

‘રણાપુર આશ્રમમાંથી એક માસની રજા લઈને લગ્ન કરવાને માટે હું ઘેર ગયો હતો. તો, ૧૯ મીએ બરાબર એક મહિનો પૂરો થઈ ગયો. સવારમાં ઊઠી મેં મારા બાપુજીને કહ્યું, ‘મારી રજા પૂરી થઈ છે. આજે હું રણાપુર જવાનો છું.’

તેઓ હિચકા પર બેઠા હતા. હું સામે ઓટલા પર. તેમણે હિચકા થંભાવ્યો અને પ્રેમભર્યા છતાં મક્કમ અવાજે કહ્યું, ‘નથી જવાનું.’

આ આજ્ઞા સાંભળી હું મૂંઝો જ રહ્યો. મારા દિલમાં કોઈ વિકલ્પ સરખોયું ન બેઠ્યો. મને થયું મારા પિતાની આજ્ઞા છે અને મારે પાળવી જોઈએ. ‘અગિયાર વાગ્યા. અમે બંને સાથે જમવા બેઠા. જમીને ઊઠી હું મારી ઓરડીમાં ગયો. બધાં જ બારી બારણા બંધ કર્યાં અને પ્રભુને પ્રાર્થના કરવા લાગ્યો.

‘હે પ્રભુ! તું મને માર્ગ બતાવ. એક બાળુ પિતાજીની આજ્ઞા છે અને બીજી બાળુ રણાપુર આપેલું વચન છે. મારે શું કરવું?’ અને મેં આખી રાત્રી તે વખતની મારી ઉત્કટતા વણવવી જ અશક્ય છે. પ્રભુ તું રાહ બતાવ એ સિવાય બીજો કોઈ પણ વિચાર મારા મનમાં બેઠો નહિ. અડધા કલાક, કલાક પસાર થઈ ગયો. મને પૂરી શ્રદ્ધા હતી, ‘પ્રભુ માર્ગ બતાવશે.’ ચિત્તને એકાગ્ર કરી હું તેનો અવાજ સાંભળવાની જ રાહ જોઈ રહ્યો હતો. અચાનક મારા દિલમાં એક વૃત્તિ થઈ. મારી પાસે જ એક પુસ્તક પડ્યું હતું. તદ્દન નવું હતું. મેં કોઈ દિવસ વાંચ્યું. સરખુંય નહોતું. અંધારામાં બ્યારે તે પુસ્તક પર મારો હાથ પડ્યો ત્યારે તે શું હતું તેનો સુધ્ધાં મને ખ્યાલ ન હતો. અને મેં ગમે ત્યાંથી પુસ્તક ખોલ્યું. પાછળ જ નાની બારી હતી. તે રહેજ ખોલી અને જે પાન બિઘડ્યું તે વાંચ્યું. આ પુસ્તક હતું આપતું જ લખેલું-પ્રાસંગિક અને પ્રશ્નોત્તરી, તે પાન પર આ બતાવે પ્રશ્ન હતો.

‘પ્ર:-જો આપનાં માતૃશ્રી જીવતાં હોત તો આમ શું આ માર્ગ ગ્રહણ કરી શક્યા હોત ખરા?’

‘જ:-તેમાંનો જવાબ લગભગ આ બતાવે હતો; ‘આ માર્ગ ગ્રહણ કરવામાં માતાજીનું અવસાન એ તો ગૌણ વસ્તુ છે. મુખ્ય વસ્તુ તો માણસની પોતાની તૈયારી. બ્યારે મનુષ્યની આંતરિક ભૂમિકા તૈયાર થઈ જાય છે ત્યારે કેટલીક વાર કુદરત સાતુકૂળ થાય છે તો કેટલીક વાર કુદરત કસોટી પણ કરે છે. આ સાતુકૂળતા મળે એથી કાંઈ હરખાઈ જવાનું નથી કે પ્રતિકૂળતાથી અકળાઈ જવાનું નથી. વાસ્તવમાં કેટલીક વાર સાધકના માર્ગે આવતી આવા પ્રકારની પ્રતિકૂળતા પણ એને જીવે લાઈ જાય છે. બ્યારે સાતુકૂળતા જો ગાંઠે રહે તો પાડે પણ ખરી. આપણે માટે તો પ્રતિકૂળતામાં પણ આપણો સંકલ્પ ટકી રહે એટલું જ બસ છે. એટલે કે મારાં માતૃશ્રીનાં અવસાન કે જીવનને અને માર્ગગ્રહણને કોઈ સંબંધ નથી. મુખ્ય વસ્તુ તો સત્ય સંકલ્પ છે. અને એ તો પરિસ્થિતિથી પરની વસ્તુ છે.’

જાણે મારા જ પ્રશ્નનો જવાબ મળી ગયો હોય એમ મેં અનુભવ્યું. મને થયું પિતાજી ગમે તેમ કહે પણ મારે તો સત્ય સંકલ્પ જ પૂરો કરવો જોઈએ. અને આથી છેલ્લા ત્રણ ચાર કલાકથી દિલમાં ઘોળાના પ્રશ્નોને બેઠેલ આવી ગયો. મારા અંતરના બધા તરંગો શમી ગયા. અને જાણે પ્રભુએ જ આ પુસ્તક દ્વારા મને શું માર્ગ ન ચિંધ્યો હોય એમ મેં અનુભવ્યું. અને ત્રણ વાગે રણાપુર જવાનું નક્કી કર્યું. વળી પાછો શાંત અને એકાગ્ર ચિત્તે બેઠો.

થોડીવાર થઈ ત્યાં એક વિચાર મનમાં ધસી આવ્યો. આમ ચોપડી ખોલવી અને આવી ભળતો જ જવાબ મળી આવવો એવો અકરમાત્ત પણ હોય, અને હું ફરીથી પ્રાર્થના કરવા લાગ્યો. વળી પણ પુસ્તક બિઘાડવાની ફરીથી વૃત્તિ થઈ અને અંધારામાં જ મેં પુસ્તક ખોલ્યું. બારી બિઘાડી હતી.

વાંચવા લાગ્યો. આ વખતે પ્રશ્ન હતો: 'શું' શુદ્ધ ગૃહત્યાગ કર્યો એ યોગ્ય હતું?'

જાણે મારો પ્રશ્ન નબીકેલાતો હોય એમ હું જવાબ વાંચવા લાગ્યો. અને જેમ જેમ વાંચતો ગયો તેમ તેમ જાણે મને કોઈ કહી ન રહ્યું હોય! 'જેઠ અને સત્યને અનુસર' એમ મેં અનુભવ્યું. અને જવાબના અંતનું વાક્ય તો હંમેશને માટે મારા દિલમાં કોરાઈ ન ગયું: આત્માથે 'ત્યજેત્ કૃષ્ણમ્' 'તારા આત્માની ઉત્થિતિને ખાતર જે તારે તારાં માખાપ, ભાઈ ભાંડુ તો શું આ સારી પૃથ્વીનો ય ત્યાગ કરવો પડે તો તણ દેજે.'

હું ઊભો થયો. તે દિવસે મને અનુભવ થયો જાણે પ્રભુ જ શું મને પ્રેરી ન રહ્યો હોય! આ અનુભવ પછીની મારી ચિત્તની સ્થિતિ અને પ્રસન્નતા અપૂર્વ હતી. હું નીચે આવ્યો અને એક નાની ચિટ્ટી પિતાજીને લખી-

પૂ. પિતાશ્રી!

'આપની આજ્ઞા મારે માથે ચઢાવવી જોઈએ. પણ સત્યની આજ્ઞા-પ્રભુ-મને રણાપુર જવાનું કહી રહ્યો છું. હું જઈ છું.'

નાના ભાઈને ચિટ્ટી આપી હું રણાપુર ગયો.

આ એક એવો અનુભવ છે કે મારા જીવનમાં હું એને કદી ભણી ન શકું. એ દિવસથી પ્રભુના કાર્યમાં પણ મારી શ્રદ્ધા દૃઢ થઈ છે. આ પ્રસંગમાં આપનું પુરતક એક સાધન હતું એટલે ઘેરથી નીકળ્યો ત્યારથી આપને પ્રશ્ન પૂછવાનું મન હતું. તો આવી જાતના અનુભવો વિષે આપનો શો મત છે? શું એ ખરેખર પ્રભુની આજ્ઞા હતી? અથવા પ્રભુ આપણને આજ્ઞા આપે છે કે નહિ?

આખી વાત શાંતિથી સાંભળી તેમણે કહેવાનું શરુ કર્યું.

'મને લાગે છે કે પ્રભુ-આજ્ઞા એટલે સત્યની આજ્ઞા. જેટલે અંશે આપણે સત્યને વશદાર રહીએ એટલે અંશે પ્રભુ-આજ્ઞા પાળી ગણાય.'

તો શું આ બે અનુભવો એ અકસ્માત હતા?

'અકસ્માત કેમ ગણાય? વારતવમાં આપું જગત સભર છે. આપણા અંતરના એકેએક આદો-લનની આખા જગત ઉપર અસર થાય છે. જેટલું આદોલન વધુ પ્રાણુવાન તેટલી તેની અસર વધુ. તમારો રણાપુર જવાનો શુદ્ધ સંકલ્પ હતો. તેની પાછળ ખીન્ને કોઈ વિકૃત આશય ન હતો. આ શુદ્ધ આશયના માર્ગદર્શન માટે તમે પ્રાર્થના કરવા લાગ્યા. પ્રાર્થનામાં થતી એકાગ્રતાથી તમારા અંતરમાં રહેલાં સત્યનાં આદોલનો ધીમે ધીમે દ્રષ્ટિ થયાં. આવે વખતે સત્યનાં આદોલનોને મદદ કરનારાં તત્ત્વો વાતાવરણમાંથી એવાં આવે છે. તમોને પુરતક ઊઘાડવાનું મન થયું અને ત્યાંથી તમારા સત્ય સંકલ્પને સહાય પહોંચે એવું જ મળી આવ્યું. કોઈને સાધુ મળી આવે છે તો કોઈને અવાજ સંભળાય છે. આ બધાં જ નિમિત્તો છે. આપણા દિલમાં સત્યને પામવાની જે પ્રયત્ન વૃત્તિ છે તેને સહાય કરવાને જ તે ધસી આવ્યાં છે. આ બધા અકસ્માતો નથી કુદરતની જ એક યોજના છે.

'તો ફેટલાક સંતો દાખલા તરીકે સ્વામી રામદાસ કહે છે કે બધું રામ જ કરે છે. રામ ખાય છે, રામ ખવડાવે છે, રામ પીવડાવે છે, રામ લઈ જાય છે. એ શું સાચું?'

'હા, આપણે તો માત્ર નિમિત્ત જ છીએ. કુદરતનો કાનૂન પ્રતિક્ષણે આપણને દોરી જ રહ્યો હોય છે. એ સત્યના નિયમને આપણે સમજી શકતા નથી. એ નિયમને સમજવાનો અને અનુસરવાનો પ્રયત્ન જ આપણો મુખ્ય પુરુષાર્થ છે. જેટલે અંશે આપણે એ સમજી શકીએ તેટલે અંશે આપણું જીવન જીવતું બને.

સ્વામી રામદાસની દશાને આપણે આ કુદરતી તત્ત્વની સંપૂર્ણ શરણાગતિની સ્થિતિ કહી શકીએ. પછી એને કોઈ રામ કહે, કોઈ કૃષ્ણ કહે, કોઈ મધ્વર કહે. આવા પ્રકારની સાચી શરણાગતિથી માથુસ નિશ્ચિંત બની જાય છે. કારણ કે તે પોતાની જાતને સંપૂર્ણપણે સત્યને સોંપી દે છે. પણ આવી સાચી શરણાગતિ પ્રગટવી એ સામાન્ય વાત નથી. વળી

આ કુદરતી તત્ત્વ હમેશાં આપણને સાનુકૂળ જ થાય છે એમ નથી. એ તત્ત્વ પણ આપણી કસોટી કરે છે. એ કસોટીના કાળમાં આપણી પ્રભુ પર ફેટલી નિષ્ઠા રહે છે એ જ આપણી સત્યશ્રદ્ધા, ઇશ્વરશ્રદ્ધાનું સાચું માપ છે.

આ યધા પ્રસંગોમાં ઇશ્વર જ આ યધું ક્યું એમ નથી પણ કર્મ અથવા કુદરતના કાનૂનને આધારે જગતમાંથી તેવાં તત્ત્વો ખેંચાઈ આવે છે. પણ મને લાગે છે કે પ્રભુએ આમ ક્યું, પ્રભુએ મને આ માર્ગ ચિંધો એમ કહેવા કરતાં હું જે પ્રમાણે સમજું છું તે પ્રમાણે મને આ વસ્તુ સાચી લાગે છે અથવા મારો અંતરાત્મા મને આ કહે છે અને હું કહું છું એમ વિચારી જો નિર્ણય લેવામાં આવે તો શરણાગતિની સાધના જેટલી નિશ્ચિંતતા ભલે ન હોય છતાં આ માર્ગે સત્યશોધનની આપણી વૃત્તિ દિવસે દિવસે વધુ શુદ્ધ થતી જશે અને છેવટે સત્ય આપણા અંતરમાં પ્રગટ થશે. અને સત્યનો સાક્ષાત્કાર થતાં કોઈ પણ વસ્તુ જગત સામે રજૂ કરતાં આપણે જરાય દિવ્યદિવાદાએ નહીં. જો કે આખરે તો આ યત્ને વસ્તુઓ એક જ છે. શરણાગતિમાં ભક્તિ મુખ્ય છે બ્યારે બીજા માર્ગમાં વિવેક અને જાગૃતિ મુખ્યપણે હોય છે. એટલે પુરુષાર્થ તીક્ષ્ણ થતે છે. આમ બોલતાં તેઓ જિભા થયા.

દશ વાગવા આવ્યા હતા. રેતી પણ તપવા લાગી હતી. હજુ વીરમગામ ચારેક માઈલ દૂર હતું. અને મહારાજશ્રીને સડક પર ઉઘાડે પગે ચાલવાનું હતું. એટલે ઉતાવળે વળલે અમે વીરમગામ તરફ ચાલી નીકળ્યા.

માથે સૂરજ અને નીચે સડક ગર્જતપતાં હતાં. રસ્તા પર ઝાડ પણ થોડાં જ હતાં. ઉતાવળે પગલે ચાલતા ચાલતા બાર વાગે અમે વીરમગામ આવી પહોંચ્યા. ગામના લોકો એમને આવકારવાને સડક ઉપર જિભા હતા. યધાની આંખમાં પ્રેમ નીતરતો હતો. આમાં જૈન તો થોડા જ હતા. મોટા ભાગના યુવાનો અને કૌંચેસના કામ કરનારાઓ જેવા

લાગતા હતા. એમના દિલમાં આ જૈન સાધુને માટે આટલું સ્થાન ક્યાંથી ? અમે ગામમાં ગયા... જેમ જેમ આગળ જતા ગયા તેમ તેમ થોડું વધતું ચાલ્યું. બનરની વચ્ચે પહોંચ્યા. સુસલમાન ગિરાદરોની દુકાન આવી. એ વેારા જેવા લાગતા ભાઈઓ પણ દુકાનેથી કોઠી જિભા થયા. અને મહારાજ પાસે હાથ જોડી આવી પહોંચ્યા. મહારાજે પણ તેમના હાથ પોતાના હાથમાં લઈ લીધા. એક જૈન સાધુને માટે આખા ગામનાં આવેલો અને આટલો પ્રેમ મારે માટે આ નવી જ વસ્તુ હતી.

સન ૧૯૪૫ ની વાત છે. વીરમગામની ગંદકીનો પાર નહિ. સાંકડી ગલીઓ. ગમે ત્યાં જાજર જેસતાં સ્ત્રીપુરુષો, પાણી અને એટલા રેલા. એકાએક ત્યાં કોલેરા કાટી નીકળ્યો. આખું શહેર ગભરાઈ ઊઠ્યું. આજે એ, કાલે ચાર એમ મરાણ પ્રમાણુ તો વધતું જ ચાલ્યું. સરકારે સરકારની રીતે કામ શરૂ કર્યું. ઇન્જેક્શનો આપવા માંડ્યાં. ભંગીઓએ સફાઈ શરૂ કરી. પણ મ્યુનિસિપાલિટીના પાંચ પચીસ ભંગી ગિયારા સારા ગામની વરસોની ગંદકી શી રીતે કાઢી શકે ? અને એ ગંદકી ન જાય તો રોગ મટે પણ શી રીતે ?

તે જ વખતે તાલુકા સમિતિના મેડા ઉપર એક સાધુ રહેતા હતા. જૈનોનો ઉપાશ્રય તેમને માટે ખંધ હતો. તેમણે આ પરિસ્થિતિ જોઈ ભારે દુઃખ અનુભવ્યું. તેઓ આખા ગામમાં ફરી આવ્યા. શહેરની બહાર ગયા. કોટની દીવાલની પાછળ જોયું. એ દીવાલો શહેરના રક્ષણ માટે હતી આજે એ જ દીવાલો ભક્ષણ કરી રહી હતી. એ નગરની દીવાલોના પાંચા નરકથી પુરાયા હતા એટલું જ નહિ નરકના હગલા કેર કેર પડ્યા હતા. તેઓ ગામની બહાર નીકળ્યા. વીરમગામની ભાગોળ સુદર મુતસર તળાવ છે. એની આંધણી અને કારીગરી આજે પણ આપણને આશ્ચર્ય પમાડે. પણ ત્યાં શું હતું. એનાં એકેએક પથ્થર મળથી ખરડાએલા હતા. તળાવની પાળ નરકથી જાણે લીંપાઈ હતી. શહેરમાં ફરી તે સાંજે પાછા ફર્યા. રાત્રે પ્રાર્થના થઈ. તેમણે મુતસર

તળાવની વાત કરી. ‘અરે વિચાર તો કરો. આ તળાવના બંધાવનાર મિનલદેવીએ આપણી પાસેથી કેવી આશા રાખી હશે? આજે એ કલાના આપણે કેવા હાલ કર્યા છે?’ પ્રશ્નને પચી ગયેલી ગંદકીને માટે તેમણે દુઃખ ડાલવ્યું, અને એક નવી વાત કરી. તમે મારી સાથે ચાલો. હું કહું તમે કરો. પાંચ જ દિવસમાં ઢાલેરા અહીંથી ભાગી જશે. ઇન્જેક્શન તમે ફેટલાં લેશો. માનો કે આ સાલ તેથી રોગ અટકશે પણ આવતી સાલ શું? તમે સૌ ઝાડુ લઇ લો. આખા ગામને સાફ કરી નાખો. ઘરનો ખૂણે-ખૂણે ઝાડી નાખો. ઢાલેરા શોધ્યો નહિ જડે.’

પણ એમની આ વાત કોણ માને. છેવટે યુવાનો તરફ નજર ગઇ. સમામાં એક યુવાન હતો. ઊંચું શરીર, ચપટું મોં અને તેજસ્વી આંખો. અને તે બાઇએ હા પાડી. તેમને મુખ્ય નીમ્યા અને સાત યુવાનોની ટુકડીએ સફાઇની શરૂઆત કરી. પહેલે દિવસે તો સૌ હસ્યા, પણ તેથી આમને શું? તેમણે તો ગંદકી દૂર કરવાનું કામ ઉપાડ્યું. એકએક પોળમાંથી પાંચપાંચ ખટારા કચરો નીકળ્યો. સાધુ પણ કપડાંની ઝોળીમાં રાખ બરી બહાર નીકળ્યા. પોળોમાં ગયા. જ્યાં જ્યાં મળ ખુદલો હતો ત્યાં ત્યાં તેમણે મળ ઉપર રાખ નાખવા માંડી.

ગામમાં જૈનોની વસ્તી પણ મોટા પ્રમાણમાં હતી. આખા ગામમાં ચર્ચા ચાલી. જૈન સાધુ ને આ શું?

દિવસે દિવસે યુવાનોની ટુકડી વધવા લાગી. પાંચના પંદર, વીસ, પચાસ થઇ ગયા. આખા ગામમાં રેવચ્છતાનું વાતાવરણ જન્મી ગયું. સારા સારા ભણેલા પણ સફાઇમાં જોડાવા લાગ્યા. માતાઓ પણ સમજી ગઇ. બાળકો પણ ચેતી ગયાં. મારાજને પોળમાં આવતાં જુએ કે તરત જ બાળકો મારાજ પાસે દોડી આવે અને કહે, ‘મારાજ હવે અમે અહીં જંગલ નહિ જઇએ. જઇશું તો તરત જ ધૂળ નાખી દઇશું.’ અને મારાજ એ બાળકો પર પોતાનો પ્રેમાળ હાથ ફેરવતા. જનરૂ જવાને ચોક્કસ

જગ્યાઓ નક્કી થઇ, અને બધે જ ચોદખું દેખાવા લાગ્યું.

‘એક બાળુથી ગંદકી સામે વ્રત ચાલતી હતી ત્યારે બીજી બાળુથી રાહતનું કામ પણ ધંમધોકાર ચાલવા લાગ્યું. એક ભાવનાશીલ પરિચારિકા, એક બે, ત્રણ દાકતરો ત્યાં સેવા માટે આવી પહોંચ્યા. ગામ બદાર જીનમાં સોદી હોસ્પિટલ ઊભી થઇ ગઇ, અને જે કોઇને રોગ લાગુ પડતો તેને ત્યાં ખસેડવામાં આવતો અને ઘર કરતાં ય વધુ સારવાર કરવામાં આવતી. આ સાધુ પણ રોજ ત્યાં જાય અને બંધાને સાંવન આપે.

સફાઇનું કામ આગળ ચાલ્યું. એક દિવસ યુવાનો જૈનોની પોળમાં આવી પહોંચ્યા. બધે જ ભેજ હતો. યુવાનોએ વિચાર્યું કે આ બધી જમીન ઉપરથી ખોદી લઇ નવું તળ પૂરીએ. તેમણે જમીન ખોદવા માંડી જસ! જૈન બહેનો બહાર દોડી આવ્યાં. ‘અમારે કાંઈ સફાઇ નથી કરવી. તમે રહેવા દો.’

‘પણ જુઓ તો ખરા.’ સેવકોએ કહ્યું.

‘અમારે નથી જોવું. એ પાપના ભોગ અમારે નથી થવું.’

અને એક યુવાને કાદાળી મારી જમીન ખસેડી. નીચે એકલા કીડા બદબદતા હતા-કીડાનો થર હતો.

‘રહેવા દો, રહેવા દો’ જૈનો બોલી ઊઠ્યા.

આનું કારણ હતી-જૈનોની અહિંસાની માન્યતા. તેઓ માનતા કે ખાળમાં જ પાણી ઢોળીએ તો એક એકવાડ ઉપર બીજું પડે અને તેથી વધુ જીવો ઉત્પન્ન થાય, અને ઉત્પન્ન થયેલા જીવોને દુઃખ થાય. તેથી આ પોળમાં બધાં જ પોતાના ઘરનો એકવાડ બહાર ઢોળી દેતાં.

આમ વર્ષોથી ઘરના આંગણમાં જ એકવાડ ઉપરાઉપર ઢોળાય. પણ જમીનમાં કોડાનો થર ન જામે તો થાય શું?

યુવાનોએ એમને સમજાવ્યાં. ‘ભલે પાપ અમારે માથે’ કહી આખી પોળ સાફ કરી.

આ વાતની સાધુને સાંજે ખબર પડી. તેમના વિરુદ્ધ તો બોલાઇ રહ્યું હતું. પણ એની એમને

ક્યાં પડી હતી. તેઓ તો રાજ ગંદકી કેમ દૂર થાય, ઘરમાં કેમ સ્વચ્છતા રાખવી જોઈએ વગેરે સમજાવે. આજે તેમણે અહિંસા વિષે જોડતાં કહ્યું: ‘જીવો મારવા એ જ માત્ર હિંસા છે એમ નથી પણ જીવો પેદા થાય એવી પરિસ્થિતિ એટલે કે ગંદકી પેદા કરવી એ જ મુખ્ય હિંસા છે. અને એવી ગંદકીને ચલાવી લેવી અથવા અહિંસાને જોયે વધવા દેવી એ પણ હિંસા જ છે. વાસ્તવમાં સાચો અહિંસક તો એ છે કે જેની ચારે બાજુએ સંપૂર્ણ સ્વચ્છતા હોય. અને એટલા માટે જ જૈન ધર્મમાં એકેએક વસ્તુ-જેવી કે મળ, મૂત્ર, લીંટ, જળજો ક્યાં અને કેમ નાખવા એ અંગે ખૂબ વિચાર થયો છે. આ બધું અહિંસક દૃષ્ટિએ જ વિચારાયું છે. કારણ કે ગમે ત્યાં મળ વિસર્જન કરો એટલે જીવ પેદા થાય જ અને તે ગમે તે રીતે મરે જ. એટલે આપણી એકાગ્રજ્ઞતા કારણે જીવો પેદા કરવા એ પણ હિંસા જ છે. પરંતુ આપણે જીવ ન મારવા એટલો સાંકડો જ અર્થ લીધો. અને જૈનો એટલે ગંદામાં ગંદા, જૈન ફળિયું એટલે ગંદવાડ. એવી બેઆખર વહોરી લીધી. સ્વચ્છતા અને જૈનદૃષ્ટિને કાંઈ જ વિરોધ નથી.’

પ્રજ્ઞના અંતરમાં સ્વચ્છતાનો એક સુંદર સંસ્કાર

પડી ગયો, રાજની, સમ્રાટની, મહિનાની એમ સદાશની ટુકડીઓ બની. અને એવો રંગ જામ્યો કે માસિક સદાશમાં ૩૫૦ જેટલાં બાઇ બહેનો દાખલ થયાં. તેમાં દાકતરો હતા, વકીલો હતા, ભણેલા હતા, અભણ હતા. સૌ સાથે મળી હોંશયી સદાશ કરતા હતા.

થોડા જ દિવસમાં કોલેરા સામેનાં યુદ્ધમાં પ્રજ્ઞ હતી. લોકોના આત્મદનો પાર ન રહ્યો. કોલેરા ગયો. હંમેશને માટે તે ગામમાંથી ગયો. આ કાર્યની એક બીજી પણ સુંદર અસર થઈ. વીરમગામમાં મેલેરિયાનો ભારે ઉપદ્રવ હતો. આ વરસે મેલેરિયાની ઝડપમાં પણ નોંધપાત્ર સુધારો થયો. અને પ્રજ્ઞએ જાણે પોતાને ઉગારનાર કોઈ આગ્યો હોય તેવો અનુભવ કર્યો.

તેઓ આખો દિવસ કોલેરામાંથી પ્રજ્ઞ કેમ બચે તેનું જ ચિંતન કરતા. તેઓ જ્યાં રહે ત્યાં નીચે ઝાડુ, પાવડા, કોઢાળી, ટોપલાઓ પડ્યા હોય. સવારમાં પ્રાર્થના થાય. અને પ્રાર્થના પછી સૌ ઝાડુ લઈને નીકળી પડે. તે દિવસોને યાદ કરતાં વીરમગામના એકેએક યુવાનનું દિલ નાચી ઊઠે છે. અને એ કાર્યમાંથી ઉત્પન્ન થયેલો મહારાજશ્રી માટેનો પ્રેમ આજે પણ વીરમગામના એકેએક પ્રજ્ઞજનની આંખમાંથી નીતરે છે. **ક્રમશઃ**

તત્ત્વશોધક કેવો હોય ?

“હું ડોહટન મતનો રસાયનશાસ્ત્રી છું અને હું ફેલ્ડિન મતનો રસાયનશાસ્ત્રી છું” એમ કોઈ વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી નથી કહેતો; પણ તત્ત્વજ્ઞાની પોતાને શાંકર, રામાનુજ, ઇસ્લામી, ખ્રિસ્તી વગેરે મતોનો જ કહેવડાવવામાં અભિમાન માને છે. જો એ બધાનો મત એક હોય તો અમુકનો કહેવડાવવામાં અર્થ નથી; અને બધાનો મત એક ન હોય, તો એમાંનાં દરેકનો મત સત્ય ન હોઈ શકે, અને કદાચિત

“સંસાર અને ધર્મ” માંથી

સર્વેના મતમાં કાંઈ ભૂલ અને કાંઈક સત્યદૃષ્ટિ રહી હોવી જોઈએ એ દેખીતું છે. તો સત્યના શોધક તરીકે તત્ત્વજ્ઞાનીનો એ જ ધર્મ હોઈ શકે કે દરેકના મતને કસોટીએ ચડાવવો. પૂર્વનાં શાસ્ત્રો અને તેના પ્રણેતાઓ વિષે સંપૂર્ણ આદર છતાં એ કોઈના પણ વાક્યને કસોટીએ ચડાવી જ ન શકાય એ રીતે પોતાને બાંધી ન લઈ શકે.”

દિશારલાલ મશરૂવાળા

નલ

નલકડું ને સોહામણું શેવંતીનું પુષ્પ એના બેડીદારો સાથે ઉદ્યાનને પ્રકુલ્લ બનાવતું શોભતું હતું. એક પ્રભાતે તુષારબિંદુઓથી શોભતો મુગુટ સાથે ધારણ કરીને એણે આજુબાજુ બેસું તો પૂર્ણ વિકસિત શુલાબનું ફૂલ, છોડની ટોચ ઉપર ખીંચીને વિસ્તારને ભરી દેતું ગૌરવથી હવામાં ડોલતું હતું.

શેવંતીએ હોઠ હલાવતાં કહ્યું: “આ સૌ પુષ્પોમાં હું ભારે કમનસીબ છું. એ બધાની સરખામણીમાં મારું સ્થાન કેવું નીચું છે ! પ્રકૃતિએ મારે માટે આ લઘુતા ને દીનતા જ સર્જી રાખ્યાં છે... ધરતીની ગોદ ઉપર પડ્યા રહેવાનું. આ શુલાબની જેમ ભૂરા આકાશ ને તેજસ્વી સૂર્ય તરફ નજર પણ નાખવાની નહિ... રે... !”

શુલાબે એના પાડોશીના શબ્દો સાંભળ્યા ને જરા હસીને એને સંભળાવ્યું: “કેવી વિચિત્ર વાત તું કરે છે !” તું તો નંસીબદાર છે, છેતાં તારું ભાગ્ય તું સમજી શકે એમ નથી. કોઈને નથી દીધાં એવાં રૂપ ને સૌંભ પ્રકૃતિએ તને દીધાં છે. આવા તારા વિચારો કાઢી નાંખ ને સંતોષ ધારણ કર. યાદ રાખ કે જેઓ નમ્ર છે, તેઓ જ ઉન્નતિને પામશે, જેઓ ઉન્નત છે એમને માટે પતન પણ નિશ્ચિત છે”

શેવંતીએ કહ્યું: “ઠીક છે, જેને માટે હું ઝંખું છું તે તેં પ્રાપ્ત કરી લીધું છે એટલે તું મને આશ્વાસન આપી શકે છે. એમ કરીને તું તારી મોટાઈ મારી આગળ બતાવે છે. ભાગ્યવાનોના ઉપદેશ કમનસીબોને માટે સદાય દુઃખમયો હોય છે. સમગ્ર નિર્બળોની વચ્ચે સલાહકાર તરીકે બિભો હોય છે ત્યારે એના બળની કાંઈ સીમા જ નથી રહેતી.

x

x

x

પ્રકૃતિએ બન્ને વચ્ચેના વાર્તાલાપ સાંભળ્યો. એણે આવીને કહ્યું: “દીકરી, તને આજે શું થયું છે ? આજ સુધી તો તેં તારી નમ્રતા ને મીઠાશ કદી તબ્બાં હોય એમ મેં જણ્યું નથી. લોભે તારા

ખલિલ છુટ્યાન અતું ભૂપેન્દ્ર ઉપાધ્યાય ચિત્તમાં પ્રવેશ કરી તને ભાન ભૂલી તો નથી કરી દીધી ને ?”

આગ્રહભર્યા અવાજે શેવંતીએ કહ્યું: “જો કૃપાળુ પ્રકૃતિમાતા, એક દિવસને માટે મને શુલાબનું પુષ્પ બનાવી દો ને. હું તમને કરગરીને કહું છું કે તમે મારી આટલી પ્રાર્થના સ્વીકારો.”

પ્રકૃતિએ જવાબ દીધો: “તું શું માગે છે તેનું તને ભાન નથી. તારી અંધમહેચ્છાની પાછળ છંપા-એલી ભયાનક આપત્તિઓથી તું અજાણ છે. શુલાબ બનવાનું તને ભારે પડશે ને પછી પરતાવો કરવાથી કાંઈ વળવાનું નથી.”

પણ એણે તો આગ્રહ ચાલુ રાખ્યો: “પ્રકૃતિ-માતા મને એક પૂર્ણવિકસિત શુલાબનું ફૂલ બનાવી દો. જે થવાનું હોય તે થાવ. મારી તો અસ એજ એક ઇચ્છા છે.”

પ્રકૃતિની અદ્ભુત અંગુલીઓનો સ્પર્શ થતાં જ નાનકડો શેવંતીનો છોડ એક જગ્યા બરાવદાર શુલાબના છોડરૂપે એ બધાની વચ્ચે શોભવા લાગ્યો.

સંખ્યાકાળે આકાશ ધનધોર થયું. વાદળાંઓના ગડગડાટથી વાતાવરણની શાન્તિ ખંડિત બની; વરસાદના ધૂધવાટ ને જોશબંધ વાતા પવનના સુસવાટાએ ઉદ્યાન ઉપર હુમલો કર્યો. વૃક્ષોના વિટપો ઝંઝાવાતમાં સ્થાનભ્રષ્ટ થયા. નાના છોડ ઊખડી ગયા. છોડની ટોચે ખીલેલા પુષ્પોનો કાંઈ પત્તો જ ન હતો. આ તોફાનમાંથી માત્ર બચી ગયા ધરતીની ગોદમાં લપાઈને ઊગેલાં નાના નાના શેવંત્રીસમા પુષ્પકૂંપળો. કોઈ આકાશનો ઢાપ સૌ કોઈને સહન કરવો પડ્યો, તોફાન શાન્ત થયું ને વાદળો વીખરાઈ ગયાં ત્યારે ઉદ્યાનની દીવાલ પાસે ઊગેલાં નાના પુષ્પછોડો સિવાય બધા જ મૃત્યુની દશાને પામ્યા હતા. કુદરતનો ઢાપ શેવંતી સિવાય બધા પર એક સરખો ઊતર્યો હતો.

x

x

x

વૃક્ષો અને પુષ્પોની આં રિચિતિ જોઈ એક પુષ્પકૂંપળે હાસ્ય કર્યું અને એના સાથીઓને કહ્યું: “ઝંઝાવાતે ફૂલોની ને વૃક્ષોની કેવી દશા કરી નાંખી

છે તે તો જુઓ.” ખીજાંએ કહ્યું : “ આપણે નાના છીએ, ધરતીમાતાની ગોદમાં રહીએ છીએ, છતાં આકાશના દેવથી આપણે ઊગરી ગયા.” ત્રીજાંએ કહ્યું : “ આપણી લઘુતાને કારણે અંઝાનિલ આપણને સ્પર્શી પણ ન શક્યો !”

આ વખતે શેવતીની રાણીએ શેવતીમાંથી પરિવર્તન પામેલા ગુલાબને કાઢવમાં રંગદોળાતું જોયું; જાણે કે રણક્ષેત્રમાં ધવાધ્રને સૈનિક પડ્યો હોય ! એણે એના કુટુંબના સૌને બોલાવ્યાને કહ્યું : “અભિમાની ગુલાબ બનવા ગએલી પેલી લોભીની શું દશા થઈ છે તે જુઓ અને એની ઉપર મનન કરો. આ પ્રસંગ તમારા મદદ બાજ્યનું સદાય સ્મરણ બની રહે !”

મૃત્યુને કોડે આવી પહોંચેલું પેલું ગુલાબ સંકેત હોયું ને રહીસહી શક્તિ એકત્રિત કરી શાન્તિપૂર્વક એણે કહેવા માંડ્યું : “તમે સૌ સંતોષી અને પ્રમાદી છો ! મને કદી પણ અંઝાનિલનો ભય લાગ્યો નથી. ગઈ કાલે હું પણ તમારી જેમ સંતોષથી એદીની જેમ પડી હતી, પણ એ સંતોષ મારા અસ્તિત્વ અને જીવનના તોફાનની વચ્ચે પડતા સમાન હતો. પ્રમાદપૂર્ણ, નિશ્ચેતન, ઠંડી શાન્તિભર્યા દિવસો પસાર કરવાના રહેતા. ભયના માર્ગો ધરતીને ખાંડી રહી, પાનખરની વાટ જોતાં જોતાં હું પણ તમારી માફક દિવસો ગાળી શકત. ને તમારે મોટે પાનખરે આજેલું મરણ નિશ્ચિત જ છે એ સમજે-તમે કાંઈ એના પંજમાંથી છટકી શકવાના નથી....હું આજે પરમાનંદમાં ગુલતાન છું કારણ કે મારા મર્યાદિત જીવનની પાર જઈને વિશ્વના રહસ્યમય પ્રદેશમાં મેં પ્રવેશ કર્યો છે.... જે તમે નથી કરી શક્યા. લોભ ઉપર હું વિજય પ્રાપ્ત કરી શકત પણ રાત્રિની શાન્તિમાં સ્વર્ગીય વિશ્વ ને પાર્થિવ વિશ્વ વચ્ચેના સંવાદ મેં સાંભળ્યો છે.” અસ્તિત્વને આંખી મૂકી

મહેચ્છા જીવનનો હેતુ છે.” ને ત્યારે મારા આત્માએ જળવેા પોદાર્યો ને મારા હૃદયમાં તીવ્ર ધચ્છા જાગી આવી કે મારા મર્યાદિત જીવનની સપાટીથી ઉન્નત એવું સ્થાન મારે પ્રાપ્ત કરવું. જંતુઓ કાંઈ તારાઓનું સંગીત નથી સાંભળી શકતા. ને યસ ! તેજ કાણથી મેં મારી લઘુતા સાથે યુદ્ધ આદ્યું, મારી ધચ્છા દ્વ આગ્રહમાં પરિણમી ને મારામાં જે નથી તે પ્રાપ્ત કરવાની અંખનાનું મહાન શક્તિમાં રૂપાંતર થયું.....સ્વપ્નોના સ્વામી કુદરતે મારી ધચ્છા પાર પાડી. એના જાદુઈ સ્પર્શથી શેવતી મટી ગુલાબના પુષ્પમાં મારું પરિવર્તન થયું.

થોડી વાર માટે એ ગુલાબે મૌન ધારણ કર્યું ને પછી મ્હાન છતાં ગૌરવભર્યા સાદે કહ્યું : “ઘડી-ભરને માટે પણ ગૌરવભર્યા ગુલાબની મહત્તાને પ્રાપ્ત કરવાનું બન્યું એ મારું મહદ્ભાગ્ય છે. સામ્રાજીની છટાથી એ પેળો દરમ્યાન હું જીવી છું, ગુલાબના ચક્ષુએ મેં વિશ્વનું દર્શન કર્યું, ગુલાબના કર્ણોએ ગગનની છૂપી વાતો મેં સાંભળી છે, પ્રકાશના કિરણોને ગુલાબની પાંદડીઓ બની મેં સ્પર્શ કર્યો છે. શું તમારામાં કાંઈ એવું છે ખરું કે જે આમ કહી શકશે ?” આટલું કહેતાં તો એનું માથું ઢળી પડ્યું. રુધાતા અવાજે એણે બોલવાનો પ્રયત્ન કરતાં કહ્યું : “યસ ! હવે હું વિલિન થઈ જઈશ. મારા આત્માએ એની અંખનાને સંતોષી લીધી છે. વ્યાં જન્મ થએલો એ નાનકડા ખાળોચીઆમાંથી વિજ્ઞાણ જગતમાં વિસ્તાર પામીને મેં જ્ઞાન મેળવી લીધું છે... જીવનનો આ જ માર્ગ છે... જીવનનું આ જ રહસ્ય છે...” પછી ગુલાબ કરેમાઈ ગયું, એની પાંદડીઓ ધીરે ધીરે ખીડાઈ ગઈ, દેવી હાસ્ય એના મુખ ઉપર ચમકતું હતું ને એના પ્રાણુ જડી ગયા... આશા ને જીવનના હેતુની પ્રાપ્તિનું એ સ્મિત હતું...એ વિજયનું સ્મિત હતું...એ ઇશ્વરનું સ્મિત હતું...

પૂરાવો છે. પશ્ચિમના દેશોમાં પણ આવાં અનેક ભડકી વાક્યો પ્રચલિત છે.

બ્રજની આખાદીનો આધાર વરસાદ છે. એટલે લાંબા કાળ સુધી આપણા ખેડૂતોમાં નક્કરોતું ઉપ-રોક્ત જ્ઞાન જીવતું રહ્યું. પણ એ જ્ઞાન વધારનારો ને વર્ગ હતો તેણે, પોતે મેળવેલું જ્ઞાન આમ જનતાને શીખવી દેવાને બદલે પોતા પૂરવું મર્યાદિત રાખ્યું અને ખેડૂતો યા જનતાને માત્ર લવિબ્યકથન સંભળાવી, એ વર્ગે પોતાની અને પોતાના ધર્મની જડ વધુ મજબૂત કરી. પરિણામ એ આવ્યું કે આજે પણ, વરસાદની આગાહીઓ માટે ભડકી વાક્યોથી જરા પણ આગળ, આપણે, વધી શક્યા નથી. ગ્રહણોની આખતમાં તો આપણે સાવ પંચુ ચઢ ગયા છીએ. તારા ઓળખવાની વાતમાં પણ એવું જ બન્યું છે:

[૨]

તારા ઓળખવા ખૂબ સહેલી વાત છે. એ માટે વર્ષોની તપશ્ચર્યાની સુદહે જરૂર પડતી નથી. થોડા જ કલાક એ માટે ખરચીએ તો પણ બસ થાય એમ છે. કુદરતની ક્રિતાય સાવ ખુલ્લી જ છે.

વાદળ વિનાની કાંઈ રાતે આકાશ તરફ નજર કરીશું તો ક્ષિતિજના એક ખૂણાથી બીજા ખૂણા સુધી ફેલાયેલા દ્વિધિયા રંગનો એક પટો જણાશે એ પટો આકાશગંગાનો છે. કાંઈ પણ સામાન્ય સમજ-વાળો માણસ એને સહેલાઈથી ઓળખી શકે એમ છે.

જેવું આકાશગંગાના પટાનું છે તેવું જ બીજા તારા અને તારામંડળોનું છે. હિદાહરણ તરીકે માગશર માસની રાતે દશ વાગ્યાના શુભરે અગ્નિ ખૂણામાં જીગતા એક ખૂબ તેજસ્વી તારાની વાત લઈએ. એ તારો જો છે ત્યાર પછી એટલા ધધા રંગપલટા દાખવે છે કે આપણે એને જોઈ જ રહીએ. બીજા ખૂણીની વાત એ છે કે એના જેવો ચળકતો બીજો તારો આખા આકાશમાં ક્યાંય નહીં મળે. * ત્રીજી

વાત એ છે કે દરેક વર્ષને અંતે એ તારો માગશર મહિનામાં એની એજ જગ્યાએ જીગતો જણાશે. આમ એ તારાને ઓળખવો કેટલો સહેલો છે? એ તારાનું નામ છે વ્યાઘ્ર યા પારધી. આપણે એને ધણી વાર જોયો હશે પણ એનો પરિચય ન હોવાને લીધે એ આપણો બની શક્યો નથી. એને એક વાર ઓળખી લીધો કે પછી હંમેશાં આપણે એને વરતી જ શકવાના.

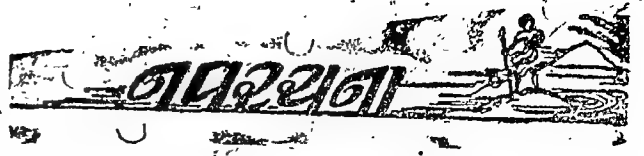
વ્યાધની ઉપર એક ચાર તારાની મોટી ચોકડી આવેલી છે. વ્યાધને ઓળખ્યા પછી એને ઓળખવામાં કશી સુસીખત પડે એમ નથી. એને જોવા માટે માત્ર વ્યાધથી જંચે જ જોવું પડે એમ છે. એ ચોકડીનું નામ છે મૃગ યા હરણુ. વ્યાધ આ હરણુની પૂઠે જ પડ્યો છે. ખાતરી કરવી હોય તો મૃગના પેટમાં સીધી લીટીમાં દેખાતા ત્રણ તારાવાળી લીટીને ક્ષિતિજ તરફ લંબાવશે તો એ વ્યાધ સુધી પહોંચતી જણાશે.

આવી જ વાત વરસાદના દિવસોમાં દક્ષિણાકાશમાં યા નૈઋત્ય ખૂણામાં આવેલા વીંછી (વૃષ્ણિક) ની છે. આકાશનો એ વીંછી એવડો મોટો અને ભવ્ય છે કે એને ન વરતી શકાય એમ બને એવું છે જ નહીં. વસંત અને ગ્રીષ્મ ઋતુની રાત્રિઓમાં ઉત્તર આકાશમાં પ્રકાશતા સપ્તર્ષિ મંડળને ઓળખવાનું બેટલું સહેલું છે એટલું જ સહેલું કામ બ્રહ્મહૃદય, હંસ, અભિજિત અને જ્યેષ્ઠવ્ય વગેરેને ઓળખવાનું છે. તારા સંબંધેની જે અધરી વાતો છે તે તો એમની ગતિનાં ગણિત અને હિસાબોની છે. એ માટે આપણે શું કામ ચિંતા કરીએ! એવી વાતોનો ખટપટમાં પડ્યા સિવાય આપણે માત્ર આકાશી યાનીઓની પિછાન કરી લઈ એમના વિષેની રહસ્યભરી વાતો જાણીને આપણા હૃદયાકાશને ઉન્નત અને વિશાળ બનાવીએ તો પણ આપણે ઘણું ઘણું મેળવ્યું લેખારી.

આકાશી જસસોની અધૂરી મૂકેલી વાત પૂરી કરી લઈએ.

ખગોળ વિજ્ઞાનની શરૂઆતમાં, તારાઓને આકાશી ચંદરવે લટકતા દીવા કદપવામાં આવ્યા

* કેટલાક ગ્રહ આ તારા કરતાં પણ તેજસ્વી છે. પણ ગ્રહો તારાની પેઠે ટમકતા નથી એટલે તારા અને ગ્રહો તરત વરતાઈ આવે છે.

હતા. પૃથ્વીને એ સમયે સમસ્ત વિશ્વનું કેન્દ્ર માનવામાં આવતું હતું. સૂર્ય, ચંદ્ર, તારા અને ગ્રહો પૃથ્વીની ચારે બાજુ ફરી એને પ્રકાશે છે એમ માનવામાં આવતું હતું. એટલું જ નહીં પણ સ્વર્ગ અને નર્ક માટેના ખ્યાલ પણ વિચિત્ર રીતે બાંધવામાં આવ્યા હતા. પૃથ્વીથી જિંએ સ્વર્ગ અને નીચે પાતાળ (નર્ક) એમ કલ્પવામાં આવ્યું હતું.

પણ સમય જતાં મનુષ્યનું જ્ઞાન કસોટીએ ચક્રતું ગયું અને ત્યારે નવું જ્ઞાન-વિજ્ઞાન વિકસતું ગયું, વિજ્ઞાનની ઉપાસનાથી માલૂમ પડ્યું કે સૂર્ય એક તારો જ માત્ર છે અને પૃથ્વી એ તારાની આજુ બાજુ ફરનારો એક ગ્રહ છે. પૃથ્વી અને સૂર્ય કદ યા વિસ્તારમાં સીમિત છે. પૃથ્વી કરતાં સૂર્ય તેર લાખ ગણા મોટો છે છતાં આકાશના તારાઓની દૃષ્ટિએ એ એક મધ્યમ વર્ગનો તારો છે. અવકાશમાં સૂર્યથી લાખો ગણા મોટા તારા આવેલા છે એટલું જ નહીં પણ લાખો સૂર્ય સમાવે એવાં આકાશી તારાગુચ્છો અને તારા વાદળો પણ આવેલાં છે.

વિશ્વનું રહસ્ય જેમ જેમ ખુલતું ગયું તેમ તેમ મનુષ્યની દૃષ્ટિ અવકાશમાં વધુ ને વધુ જીડી ઊતરતી ગઈ. એ માટે એણે અનેક નવી તરકીબો શોધી કાઢી. ખાસ કરીને દૂરબીન અને એ વડે છબીઓ પાડતા કેમેરા મુખ્ય સાધનો ગણાય. આ સાધનોને સંપૂર્ણ બનાવવા માટે બીજા અનેક નાનાં મોટાં સાધનો બનાવવામાં આવ્યાં છે. પણ આટલી બધી આકાશી માહિતી જે વડે મેળવી શકાય છે તે વસ્તુ માત્ર એક જ તારાઓનો પ્રકાશ છે. આ પ્રકાશને વિવિધ રૂપમાં ગ્રહણ કરી, એનું પૃથક્કરણ કરી, મનુષ્યે, બધી પરીક્ષાને અતિ અનંતની દુનિયાનું ઘણું રહસ્ય જાણ્યું છે.

પ્રકાશનો અશ્વ દર સેકન્ડે ૧,૮૬,૦૦૦ માઇલ કાપે છે. આ ગતિએ ચંદ્રના તેજને પૃથ્વી સુધી આવી પહોંચવામાં માત્ર સવા સેકન્ડ લાગે છે બ્યારે સૂર્યના પ્રકાશને સવા આઠ મિનિટ લાગે છે. પણ અવકાશના તારા અને તારાનગરો એટલાં છેટાં છે કે એમનાં પ્રકાશને પૃથ્વી સુધી આવી પહોંચતાં હજારો બ્લક

લાખો વર્ષ લાગે છે. દૂરનાં તારાવિશ્વ એટલાં બધાં ઝાંખાં છે કે એમને ચર્મચક્ષુથી જોવાં શક્ય જ નથી. દૂરબીનની આંખે જોતાં આવાં કેટલાંક તારાવિશ્વ કરોડો પ્રકાશવર્ષ દૂર બેઠેલાં જણાયાં છે. એવો તારાનગરથી નીકળેલો પ્રકાશનો અશ્વ કરોડો વર્ષ સુધી દોડતો રહ્યો હતો અને ત્યારે હવે, છેક હમણાં, આપણને, એ દૂરના તારાવિશ્વની ટપાલ મળી છે. આજે એ તારાવિશ્વમાં શું થઈ રહ્યું છે એની ખબર મેળવવા આપણે કરોડ વર્ષ સુધી રાહ જોવી રહી !!

આ તો સામાન્ય અંતરની વાત થઈ. પણ જોડીઆ અને રૂપવિકારી તારા, વામન અને વિરાટ તારા, સંક્રાન્તિ અને ફલતા તારા, સર્પિલ નિહારિકાઓ અને એમની આકાશી દોટ, વગેરેના જ્ઞાન માટે ગુરુત્વાકર્ષણ અને આણુપરમાણુથી માંડી સાપેક્ષવાદ સુધીની જામસૂરી જાળો મનુષ્યે રચી યા શોધી કાઢી છે અને એ દ્વારા, પોતાનું અજ્ઞાનમાં રથાન અને મહત્ત્વ સમજવાનો જે ભગીરથ પુરુષાર્થ કર્યો છે એ કર્મસાધના આજે સમસ્ત દુનિયાની જ્ઞાનસંપત્તિ થઈ પડી છે.

વિશ્વની આટલી વાત વાંચ્યા પછી પ્રશ્ન થશે કે જ્ઞાન-વિજ્ઞાનની આ સાધનાનો હેતુ શો છે ? એનાથી આપણું શું બલુ થાય છે ?

મનુષ્ય એકલ પડે ચિરંજીવ નથી. એની જિંદગી વહેતી જાય છે. પેઢી દર પેઢી પોતાના જ્ઞાનનાં બળે, એ ચિર શાશ્વત શાંતિની આરાધના કરતો આવ્યો છે. એની એ સાધના હજી પૂર્ણ થઈ નથી. સાધનાનાં સાધન અને દ્રવ્ય આજે શાંતિને બદલે અશાંતિને જન્માવી રહેલાં દેખાય છે. આમ છતાં પૃથ્વી પર બેઠેલો અને આકાશી મુસાફરી કરતો મનુષ્ય, આજે ધરક્રુડા-ધરકેન્દ્રી વિચારોથી જરૂર આગળ વધ્યો છે અને એ રીતે એ પોતાને વિરાટમાં સમાવી વિરાટને સમજવાનો પ્રયત્ન કરી રહ્યો છે. આ પ્રયત્નમાં એને અનેક નાનામોટા ફાયદા થયા હશે પણ સૌથી મોટો ફાયદો અનંત વિશ્વનું દર્શન કરી અનંતની (શાશ્વત) શાંતિ પામવાનો જ છે.

(અનુસંધાન પાન ૪૦)

ઝર તો પીધાં છે જાણી જાણી

ખંડ ૧ લો સત તમારાં પ્રત અમારાં

દર્શક

પ્રકરણ ૧૦ સું
દાઝી ગયેલું બી ઊગતું નથી.

રો

રોહિણી જ્યારે હેમંતની સાથે પંચગની જવા નીકળી ત્યારે એને ખાતરી થઇ ચૂકી હતી કે એના જીવનના એક જળરદસ્ત વળાંક ઉપર એ આવી હતી. એ વળાંકની પેલી બાજુએ શું છે તેની એને ખબર નહોતી, પણ એ વળાંક વટાવ્યા સિવાય બીજો રસ્તો પણ ન હતો; બીજો રસ્તો તો એણે લઇ જોયો હતો—એટલા માટે તો એ અમદાવાદ ઊતરી વિના જ આશુથી પરબારી ચાલી ગઇ હતી, પણ નિયતિ એને ફરી ફરીને એ જ વળાંક પાસે લાવીને મૂકતી હતી. નહિતર સુંદર ને સુદૃઢ શરીરવાળા હેમંતને ક્ષય શા સારું વળગે? જે જાળ એની ચારે દિશામાં વીંટળાતી હતી તેમાંથી નાસ્તી છૂટવું નિરર્થક હતું—પણ ખરેખર એ જાળ હતી ખરી? તે તો વળાંક વટાવ્યે જ ખબર. સંભવ છે કે પંચગનીના પદાડના વળાંકો વટાવતાં જ કોઇક ઠેકાણે જેમ અપાર, વિસ્તીર્ણ સાગરસેમું નીલાકાશ દેખાય છે તેવું પણ કંઈક દેખાવ.

રોહિણી આવા આવા વિચાર કરતી પંચગનીનો પહાડ ચડતી હતી. આશુની શોભા છે કોઈક દાનશર રાજવી જેવી—ગૌરવપૂર્ણ; પંચગનીમાં વૈભવપૂર્ણ મોજલી રાણી જેવી. આટલાં આટલાં આસન્નમૃત્યુ રોગીઓને જેવા છતાંય જાણે એને પોતાના ભર્યા ભર્યા વૈભવ પરથી વૈરાગ આવ્યો નથી. રોહિણી આ જ વાત હેમંતને કહેતી હતી, ત્યારે હેમંત કહે: ‘અહીંની કૃતિનો એ માટે હું કૃતજ રહીશ.’

‘કેમ?’

‘મૃત્યુ પોતે જ મોટા ભાગને માટે થોડું બિહા-મણું તો છે જ, એમાં વળી એ ક્ષણે પ્રકૃતિને પણ વિરૂપ કરીને શું કરવું છે? અહીં આવ્યા તે સારું

થયું. હું મરીશ ત્યારે સામે આ સિલ્વર ઓકનાં ઝાડોતું વન ડાલતું હશે, તેને મથાળે મૃત્યું ઊડતો હશે, આ તરફ પેલી ખીણમાં રંગનાં ઝરણાં ચાલ્યાં હશે ને પેલાં જે નીચે ગામડાં પથરાયાં છે તેમાંથી વલોણાંનો અવાજ સંભળાતો હશે; તેવા સુમધુર સુશાંત પ્રભાતે મારું આતમપંખી આ નિરર્થક બોખામાંથી નીકળી જઈ તે બધાંની સાથે એકરસ થઈ જાય તો દુઃખ શાતું? હા, મારે જે શુદ્ધ રેતીના નજર થાકે તેવા લાંબા પટ પર ભમવાતું હોય તો મને અહીંથી છૂટતાં દુઃખ થાત ખરું, પણ આવી રૂપભંડાર સૃષ્ટિને પીતાં પીતાં મારી આંખ મિચાય તો કલેશ ન થાય. જો જો, એ ઘડીએ મને શરદી થશે તે બીકે એરડામાં ન રાખતાં.’

જેમ જેમ રોહિણી હેમંતની સાથે રહેતી ગઇ તેમ તેમ એને થતું ગયું કે એ જેની સુશ્રુષા કરી રહી છે તે વિરલ માણસ છે. ખીજા માણસોની જેમ જ એ ખાય પીએ છે, ને ખોરાકનું લોહી કરે છે, પણ એ પછી એનું જે વિચારમાં પરિવર્તન થાય છે તે અનન્ય છે. કેટકેટલા વિષયો પર એ કાબૂ ધરાવે છે? રાતના રોહિણી થાકીને ઊંઘી જાય ત્યારે હેમંત કાવ્યો કરતો હોય છે. સવારમાં એ ફળનો રસ લાવીને સામે મૂકે છે ત્યારે સામેની ખીણમાંથી દૂધ લઇને આવતાં રંગીલા ગોવાળ ગોવાળોતું ચિત્ર કરતો હોય છે, સાંજે પડખેના બગીચાવાળાને ત્યાં થોડા વટાણા, બટાટા, સરણ વગેરે વવરાવ્યું છે તેની સંભાળ લેવા જાય છે; ઝીણું ચાળીસ નંખરનું કાંતવાતું તો કદી પડતું જ નથી. ને એ બધાથી યે જાંચી એવી એની ઝંજુતા અને આભિજાત્ય! રોહિણીને થાય છે કે આને સાન્ને કરવો જ જોઈએ. એટલે કેડ કરીને એણે પ્રયત્ન માંડ્યો છે. કોઇ પણ નવો દાકતર આવ્યો છે એ ખબર પડતાં જ એને મળવા જાય જ, કોઇ ક્ષયનો દરદી સારો થયો એમ ખબર પડતાં જ દોડીને મળી આવે, જુદા જુદા

(અનુસંધાન પાન ૩૯ થી ચાલુ)

મનુષ્યના આ યત્નની કથા જે વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર દ્વારા ખૂબ નિર્દોષપણે ફૂલી ફળી છે એનું નામ છે

આકાશવિજ્ઞાન યા ખગોળશાસ્ત્ર.

હવે પછી આપણે આ જ્ઞાન—સાધનાની કેટલીક રહસ્ય—સિદ્ધિઓની વાત કરીશું.

દરદીઓના અનુભવો તપાસે. કોઇનો ખોરાક, કોઇની દવાઓ, કોઇનો વ્યાયામ: આમ ચારે બાજુથી ક્ષયને હરાવવાનાં જે કાંઈ જૂનાં નવાં, ભાંગ્યાં તૂટ્યાં હથિયારો મળે તે સંધરે છે. કોને ખબર છે ક્યારે શેની જરૂર પડે.

હેમંત એકવાર કહે: 'રોહિણીબેન ! ચાલો તમને આજે બપોર વચાળે થોડું અંગ્રેજી વંચાવું.'

રોહિણી ડોકું ધૂણાવી કહે: 'ના.'

'નથી ગમતું?'

'ગમે છે, પણ આજે ડો. છાયા આવ્યા છે તેને મળવા જવાની છું.'

'આમ ને આમ છ મહિના જશે ત્યાં તમે જ ક્ષયનાં સ્પેશ્યાલિસ્ટ થઇ જવાનાં!'

'ક્ષય ન હોય તો થાય તેવી દાક્ટર ને?' રોહિણી હસીને કહે.

હેમંત કહે: 'સાચું કહું? તમે હો તો ક્ષય વગર દવાએ જ મરી જાય તેમ લાગે છે.'

રોહિણીથી સહેજ જીભ કચરાઇ ગઈ. હેમંતની નજર બહાર એ ન. રહ્યું. વાત ફેરવીને એ કહે:

'પણ તેનો અર્થ એ થયો જ કે તમારી ગેરહાજરીમાં ક્ષય ચાલુ રહે. એટલે તમે એકી સાથે ક્ષય કરનાર ને મટાડનાર દાક્ટર થયાં.'

'તમે તો તર્કવિદ છો. તમે સાબિત ન કરો તેટલું આજુ, પણ હું ક્ષય મટાડીને જ ખસવાની છું તે વાત સાચી છે.'

'તો તો હું ક્ષયનો ઢોંગ કર્યાં જ કરીશ.'

રોહિણી કહે: 'હેમંતભાઈ ! તમે બીજા બધામાં પારંગત હશો પણ એ વિદ્યામાં તો પારંગત નથી જ.' રોહિણીના બોલમાં રહેલ મીઠાશ ને વહાલ હેમંતથી અછતાં ન રહ્યાં. એ પણ આજુ હસીને કહે:

'તમે ભારે પ્રમાણુપત્ર આપ્યું. આપણે કોઈ એમાં પારંગત તો શું પણ પ્રારંભ પણ ન કરીએ તેટલું જ વિદ્યાતાની પાસે માગું છું.'

X

X

X

દિવસો બાણે હંસની પાંખે ચડી ચાલ્યા જતા હતા. ઉપર નીચ ગગન ને નીચે નીલુડી ધરતી. સમયની બાણે સ્મૃતિ નહોતી રહી. હેમંતની તબિયત દિવસે દિવસે સુધરતી જતી હતી. અચ્યુત પણ પરીક્ષા આપીને આવી ગયો હતો. તબલાની થાપીની જેમ વચ્ચે વચ્ચે એ આ સંગીતમાં તાલ પૂરતો હતો.

સવારના પહોરમાં દાતણ લઇને ત્રણે જણાં પહાડી ફેરીઓ પર ફરવા માટે નીકળી પડતાં. પહાડની એક કરાડ પર બેસી વાદળોના સાગરને વીંધી સોનાના તાર જેવા ફિરજોએ બીજામાં રચેલી ઇંદ્રજીવન બેતાં. કોઇ વાર એકાદ શિલા પર બેસી વૃક્ષો ને ઘાસ સોંસરવું આવતું પંખીગાન સાંભળવામાં લીન થઇ જતાં, તો કોઇ વાર સૂર્યોદયની સાથોસાથ પ્રાર્થનારૂપે ઉપનિષદ સ્મરણવાળો શ્લોકોનો પાઠ કરતાં. આવીને હેમંત પોતાનાં ચિત્રો કરતો, રોહિણી દવા, નાસ્તો વગેરે તૈયાર કરવામાં પડતી; અચ્યુત એની પાસે બેસી અલકમલકની વાતો કર્યો કરતો. બપોર વચાળે કોઈ વાર ફેરમ રમતાં તો કોઇ વાર હેમંત એકાદ કવિતા સમજાવતો, પછી રોહિણીને અંગ્રેજી શીખવતો. પહેલાં રોહિણીને એ બધા સ્પેલિંગો ગોખવા, વ્યાકરણના નિયમો યાદ રાખવા એ જરા કડાકટિયું લાગેલું. એકવાર એ બીજા કામમાં તૈયાર નહિ કરી શકેલી. વખત થયો અને હેમંતે ખૂસ મારી ત્યારે અનાજ સાફ કરતાં કરતાં કહે: 'આજે મેં તૈયાર નથી કર્યો. કાલે બેસીશ.' હેમંત 'સારું' કહી પોતાની નોંધો બિતારવા માંડ્યો. થોડી વાર પછી રોહિણી વખત થતાં દવા કોઢો વગેરે લઇને ગઇ એટલે હેમંત કહે: 'કાલે'

કુમ ?

'આજે હું તૈયાર નથી થઇ શક્યો.'

રોહિણી સમજી ગઇ. હસીને કહે: 'એમાં તૈયાર થવાનું શું હતું? તમારે કાંઈ ગોખવું થોડું જ પડે છે?'

‘ગાખવું’ તો નથી પણ પડવું પછી ગળવું તો પડે છે ને ?’

‘તે તો ચટ દધને ગળે બિતરી જાય.’

‘તો આ પણ ચટ દધને યાદ રહી જાય. તમે જે દહાડે તૈયાર થઇને નહિ આવો તે દિવસે હું દવા નહિ લઉં.’

રોહિણી ત્યારે કાંઈ ન બોલી. કહ્યું: ‘કાલે તૈયાર થઇને આવીશ. નોટિસ ચોવીસ કલાક અગાઉ તો આપવી જોઈએ ને ?’

હેમંત દવા પીતાં કહે: ‘કળૂક; લખીને નોટિસ આપું ?’

સાંજે ફરવા જતાં હતાં ત્યાં રોહિણી કહે: ‘મારે અંગ્રેજીની શું જરૂર ? સંસ્કૃત શીખવો તો કંઈક અર્થ પછી છે.’

‘સંસ્કૃતની શું જરૂર ?’

‘જૂના વખતની બધી વાતો જણાય ને !’

‘જેમ એના દ્વારા ભૂતકાળમાં જવાય છે તેમ આના દ્વારા વર્તમાન અને ભવિષ્યમાં જવાશે.’

અચ્યુત કહે: ‘ગાંધીજી તો ના પાડે છે.’

‘શુભામીના ચિત્ત તરીકે શીખવાની ના પાડે છે.’

પછી રોહિણી તરફ ફરીને કહે: ‘એમની બધી જ વાતો એનોખી છે. પણ આપણે સામાન્ય માણસો એમની વાતોને આપણી છુદ્ડ મનોભૂમિમાં રેપીએ છીએ ત્યારે એ સાવ બેફાલી બની જાય છે. એમની વાતોને સમજવા માટે એમના જે સીમાહીન, સંશુદ્ધ કરુણા-વિગલિત અંતઃસ્તબ્ધમાંથી એ વાતોનો ઊગમ છે એમાં પહેલાં પેસવું જોઈએ. આમ નહિ કરીએ તો બહુ બહુ તો આપણે ગાંધીપ્રદસન જ લજવી શકશું.’ પછી હસીને કહે: ‘એકવાર પાર્શ્વની લોકલમાં એક જીવાનિયો મળેલો. બરાબર રવીન્દ્રનાથ જેવી જ દાઢી, વાળ, રેશમી ઝંબો. મને કહે: ‘અગાશી પર બેસું છું. એમના જેવાં કાવ્યો લખાય તે માટે સ્ફુરણાની વાટ જોયા જ કરું છે.’

રોહિણી હસી પડી પછી કહે: ‘પણ જે પાશેર બંચકી રહે એમ હોય તેમના માથે મણુ ભાર ચૂકવાની પ્રથા શરૂ કરો ત્યારે શું થાય ?’

અચ્યુત કહે: ‘પોલો ટોલ !’

હેમંત એનો કાન ઝાલીને કહે: ‘તું એવો ન થતો. તું બહુ વાગે છે એટલે મને ભય છે.’

x x x

અચ્યુત નીચે પૂનામાં કોષ્ટક દવા ને બીજી ચીજવસ્તુઓ ખરીદવા ગયો હતો. બપોરના બે વાગ્યા હતા. હેમંત પલંગ પર બેઠો બેઠો કોષ્ટક લેખનાં મૂકે તપાસતો હતો. એના ચહેરા પર લાલી આવી હતી ને લોહી પણ ભરાવા માંડ્યું હતું. વચમાં વચમાં એ બાજુની બારીમાંથી બહાર ફેલાયેલ એક ને યુક્લિપ્ટસના જંગલ તરફ નજર નાખી થાક ખાધ લેતો. રોહિણી નીચે બેઠી બેઠી હિસાબ લખતી હતી.

‘વખત થયો.’ મૂકે અળગાં મૂકીને હેમંતે કહ્યું.

‘આ હિસાબ પૂરો કરી લઉં.’ બિભાં થતાં કહે:

‘ખર્ચના સરવાળા કરું છું ત્યારે એક પ્રશ્ન થાય છે.’

‘શું ?’

‘ધારો કે તમે કોષ્ટક ગરીબને ત્યાં જન્મ્યા હોત તો શું થાત ?’

‘ન બચત, બીજું શું ? ઘણાં મરી જ જાય છે. બધાય પંચગતી. ક્યાં આવી શકે છે ?’

‘એ તો છે જ, પણ તમને તો એક સત્કાર્ય કરતાં એવ વળગ્યો. છતાં શું તમે મરી જાત ?’

‘હજી પણ ન મરી જઈએ એમ શા ઉપરથી ધારો છો ?’

‘સારું કામ કરનારને એનો બદલો સારો આપવાને બદલે બિલટી આદત આવે એ બંને જ નહિ. તમે આ જ કારણે ન મરો એમ પહેલેથી હું માતું છું.’

‘એ માન્યતા ઘણી બળવાન હોવા છતાં પાયા વગરની છે. એર પીનારને ચડે જ, ભલેને એણે કોષ્ટકના વતી પોધું હોય. એર એરનું કામ કરે જ.’

‘મીરાંએ પીધું હતું છતાં નહોતું ચડ્યું.’

‘એ બધી કવિકલ્પના.’

‘એટલે બધા ખોટા ને લોકોને બનાવવાંવાળા.’
રોહિણી બોલી. એના સ્વરમાં ખેદ ને ખિન્નતા બર્ષા
હતાં.

‘કવિઓ ખોટા પણ હોય, ને વખતે એણે ખીજું
જ કહેવા ધાયું’ હોય-પણ એ જવા દો. સોક્રેટિસ
મહાત્માની હતો, નિર્દોષ હતો છતાં એને એર પીવાની
સજા થઈ, ને એ એરથી એ મરી ગયો. તમારા
કહેવા પ્રમાણે તો એને ભગવાને ગરુડ પર આવીને
બચાવી લેવો જોઈતો હતો.’

‘હા, એને ઘેર ન્યાય હોય તો. એને ત્યાં સો
મણુ તેલે અંધારું હોય તો પછી શી રાવ કે શી
ફરિયાદ!’ કહી એ બીડી બાજુના ઓરડામાં ગઈ.
એના પગ જાણે ધૂંટણમાંથી ચાલતા ન હતા. એના
ચહેરા પર જાણે સર્વસ્વ હારી બેઠાની નિરાશા
ફરી વળી હતી. હેમંતે એને ન બેસવાનું કહ્યું, ન
જવાનું કહ્યું. માયું બૂકાવીને બેસી રહ્યો. એ જાણતો
હતો કે પડખેના ઓરડામાં રોહિણી પોતાના મૂંઝાસને
આંસુ દ્વારા વહાવી રહી હતી, પણ તે ત્યાં ન ગયો.
એ જાણતો હતો કે એણે જે કઠોર સત્ય કહ્યું તેનો
જો રોહિણી સ્વીકાર કરે તો એનું આયુષ્ય અણતર
તૂટી પડે. ધાવણમાંથી એ શીખી હતી કે ધશ્વર
સત્કાર્યનો બદલો આપે છે, એટલું જ નહિ, પણ
અનેકગણો-વ્યાજ સાથે આપે છે. મુરારિ કાષ્ઠનો ભાર
રાખતા નથી. સુદામાના મૂઠી તાંદુલના બદલામાં એને
સોનાના મહેલો મળે છે. આજે એકાએક એક
વિદ્વાન ને શીલવાન અભ્યાસીને મોંએ આ સાંભળ્યું
ત્યારે એને જે આઘાત થયો તેની સામે રોહિણી
ટકી ન શકી, કારણ કે તો પછી ન્યાય જેવું રહ્યું
ક્યાં? ને જે એનો ધશ્વર જ આ સામાન્ય લૌકિક
ન્યાયનું પાલન પણ ન કરતો હોય તો આશરો લેવો
કોનો? કૂતરાને રોટલો નીરીએ તો એ પણ રાત્રે
ચોકી કરી નિશ્ચિત કરે છે. તો જો સર્વમેધયજ્ઞ
કરે તેની જ કોઈ ખાંજ ન પડે? તો પછી એણે
શા સારુ આટલી વ્યથાનો બોજો ઊંચકીને ચાલવું?
ના ના, બાપા જિંદગી આખી સતને મારગે ચાલ્યા.
એને હુઃખ નહોતું પડ્યું. દ્રૌપદીનાં ચીર પુરાયાં જ

હતા. ભલે હેમંતભાઈ ના પાડે. અપિઓ ખોટું
લખે જ નહિ. મોં ધોયું ને રસોડાના કામે વળગી.
મનમાં મનમાં ભજન ગાવા લાગી.

‘કોને ક્યાં હું ના’વ્યો અર્જુન !’

કોને ક્યાં હું ના’વ્યો ?

ભગતોની ભેરે અર્જુન, કોને ક્યાં હું ના’વ્યો.

એમ કહે છે આ રણછોડ રાયો અર્જુન,

કોને ક્યાં હું ના’વ્યો ?

કળીરા સારુ વણઝારો થઈને

પોહું ભરીને ઘરે લાવ્યો. અર્જુન કોને

ધના રે ભગતની ખેતી નિપજાવી

ઘઉંનાં ગાડાં ભરી ઘેરે લાવ્યો,

અર્જુન કોને ક્યાં ના’વ્યો.

તેમા ભગતનો મારે જ હાથે

ઘરનો છાપરો મેં માલ્યો.

અર્જુન કોને ક્યાં ના’વ્યો.

કહે નારાયણસિંહ કરુણા કરીને

કૃષ્ણજીએ કર મારો સાલો-

અર્જુન કોને.

ગાતાં ગાતાં એને ખ્યાલ ન રહ્યો કે એ ઉચ્ચ-
સ્વરે ગાઈ રહી છે. ને હેમંત બારણામાં બેસીને
સાંળળી રહ્યો છે. હસીને કહે: ‘તમે ભલેને કહો પણ
સત્કર્મનું ફળ અચૂક મળે છે.’

‘મળતું હોય કે ન મળતું હોય પણ હું પણ
તમારી સાથે ગાવા તૈયાર છું કે,

કરુણા કરીને કૃષ્ણ તમે કર મારો સાલો.

અર્જુન કોને ક્યાં હું ના’વ્યો.

‘આવી સુંદર હલકથી તમે ગાતાં હશે તેનો
અનુભવ નહોતો. વાતાવરણમાંથી ગ્દાનિ તો ક્યાંય
બીડી ગઈ.’

‘ભજનની જમાવટ રામસાગર ને મંછરાં વિના
ન થાય.’

‘આજે રાત્રે તમે વધારે સંભળાવો.’

‘આંહી’ રામસાગર ક્યાંથી મળે ?’

પણ અચ્યુત ક્યાંકથી એકનારો લઈ આવ્યો.
રાત્રે જમીને ત્રણે જણાં બેઠાં. રોહિણીએ ગુરુને
નમન કરીને ઉપાડ્યું:

‘સાહેબ તેરી સાહેબી ક્યું જાય વરણાઈ
મેંદી ફેરે પાનમેં રંગ રહો છપાઈ’
હેમંત કહે. ‘ધન્ય ! ધન્ય !’

પછી તો મોડી રાત સુધી એકએકથી ચડિયાતાં
બજનો ગવાયે ગયાં. ખાર, એક, બે, ત્રણ ક્યારે
વાગ્યા તેની શુદ્ધ ન રહી હેમંતને કે ન રહી રોહિ-
ણીને. રોહિણીને એક એક બજને એક એક સૃષ્ટિ
ઊભી થતી હતી: ‘આ બજન ગવાયું ત્યારે સત્યકામ
ક્યાં બેઠો હતો? મહેતાએ તળાંબાં કેવાં ચગાવ્યાં
હતાં? આ બીજું બજન તો મને બેસતું જ નહોતું,
ને આ પ્રભાતિયું આપાએ ગાયું હતું; ને ગાતાં ગાતાં
બેઠાણ બેસુદ્ધ થઈ ગયા હતા. આ બજન સત્યકા-
મના ગળામાં જેવું બેસતું તેવું તો કાષ્ટને નહોતું
બેઠું.’

હેમંતને માટે આ સાવ અકલ્પ્ય અનુભવ હતો.
જાણે, એની ચારે બાજુથી ભાવનાં મોજાં ઊઠતાં
અને એને તરબોળ કરી મૂકતાં હતાં. પહેલી વખત
જ ‘ધન્ય ! ધન્ય !’ એ બોલેલો પછી તો જાણે
એના ઉપર એ મોજાં કરી વળ્યાં ને એ જાણે
આગળી ગયો. ત્રણ વાગ્યે રોહિણીએ બ્યારે ધીરાની
કાશી:

‘એવા રામ રામ સૌને રે
અમે અમારા દેશમાં જન્મએ રે’

કહીને પૂરી કરી, ત્યારે આંખો ઉઘાડી
જોયું તો અચ્યુત બિંધતો હતો. રોહિણીના મોં પર
તીવ્રતમ આનંદમાંથી પસાર થયાનો ભાવ ફેલાયો
હતો.

હેમંત એની પાસે જઈ કહે ‘રોહિણીબેન! હું
મરું ત્યારે આ છેલ્લું ગીત ગાજો કે,

‘એવી સુરતા રાખી સંજે રે
અલખમાં જઈ ભોળાં રહિયે રે’

રોહિણી કહે: ‘પણ તમે મરવાના જ નથી.’

‘હું એ પાપા ઉપર બોલો નથી. મરું પણ જાણે
આનંદ લોકમાં પ્રવેશતો હોઉં તેમ મરું. ખસ, એથી
વિશેષ મારે કંઈ નથી બોધતું. મર્ત્ય માણસને એથી

વધારે અધિકાર નથી. તમારાં બજનો આનંદલોક
જ છે.’ કહી એ બોલો થયો. બાજુના ઓરડામાંથી
પાણી લાવી રોહિણીને આપ્યું.

‘વાહ ! તમે !’

‘તમે જે અપાર્થિવ અનુભવ કરાવ્યો છે તેનો
કંઈક તો બદલો વાળવો બોધ્યો ને?’

‘તો તો સત્કાર્યનો બદલો મળે છે તે સાચી
વાત ને?’

‘જે કાન ઝાલીને સાચી વાત. ખસ?’

રોહિણી કહે: ‘હેમંતભાઈ! આ છેલ્લી કાશી હું
ને સત્યકામ સાથે ગાતાં. અહાહા ! શું એ બજનું
હતું! ત્યારે થતું કે બંને જણાં બજન ગાતાં ગાતાં
તીરથ કરવા જશું—પણ એ દિવસો....’ એણે કુંધાતા
કંઠને ભીંજવવા થોડું પાણી પીધું ને અચ્યુતને
ઠંઠાવ્યો:

‘બિંધણીશી ! તમે તો પહેલા બજનથી જ ઓઝાં
ખાતા હતાં !’

‘તાનસેનની જેમ તમારાં બજનોમાં બિંધાડી
દેવાની અદ્ભુત શક્તિ છે તેનો હું પ્રત્યક્ષ જીવતો
જાગતો પૂરાવો છું તેમ કહો ને?’

x x x

રોહિણી તે દિવસે મોડી બીડી. હેમંતના ઓરડામાં
જઈને જુએ તો રાતનું કાનસ હજી બજનું હતું ને
એ કોઈક ચિત્ર ચીતરવામાં મશગૂલ હતો. દાતણ કરી
આ વગેરે લઈને ગઈ ત્યારે પણ હજી ચીતરવાનું
પૂરું થયું નહોતું. ખાલો ખખડ્યો એટલે હેમંતે
બિંધું જોયું. ચિત્રને હાંકી બાજુ પર મૂકી દીધું.

રોહિણી કહે: ‘વહેલા બીડેલા?’

‘સૂતો જ નથી, સૂરનાં જે ગોપુરમ ચડાવેલાં
તેને કોઈક રીતે રંગ ને રેખા આપવા મથું છું.’

રોહિણીએ ચિત્ર જોવા હાથ લાંબાવ્યો એટલે
કહે: ‘ના, સાંજે જોજો !’

સાંજ સુધી એકીબેઠકે હેમંતે ચિત્ર કર્યું ક્યું.
બપોરે થોડું મધતું પાણી માત્ર લીધું. નાહવાનું
અચ્યુતે પૂછ્યું પણ હેમંતે ડોકું ધૂણાવી ના પાડી.
સાંજે એણે ખૂબ મારી: ‘રોહિણીબેન !’

રોહિણી આવી. એ હાથમાં તસ્વીર લઈ - કૂત્રની છાપ આપતો-હોય તેમ કહે; 'કાકીની સ્મૃતિ આમાં છે.' રોહિણીએ પડદો ખસેડ્યો. ચિત્ર હાથમાંથી પડતું પડતું રહી ગયું.

'હેમંતે એનું જ ચિત્ર દોયું' હતું. રોહિણી ગામડામાં જ રહી હતી એટલે કદી પોતાનો ફોટો પણ પડાવ્યો નહોતો, તો ચિત્ર ચીતરાવવાનો તો વિચાર સુધ્ધાં પણ ક્યાંથી આવ્યો હોય ? પણ ચિત્ર સામે જોતાં જ એને વિચાર આવ્યો: ખરેખર શું પોતે આવી નમણી, આવી ઓજસપૂર્ણ હતી ? હોય તો ભારે ગર્વની વાત કહેવાય. સ્ત્રીઓ મહાન બને, પ્રાતઃસ્મરણીય સતી સાધ્વી ય બની શકે છે, પણ તે ઘડીએ ય પણ એના અંતરના ઊંડા ખૂણામાં પોતાના રૂપનો વિચાર સાવ ભૂલી શકતી નથી, તો રોહિણી તો બાળક હતી, - તે આશ્ચર્યમુગ્ધ આંખે પોતાની પ્રતિચ્છબી જોઈ રહી. ઉષાના સ્ફૂર્તિમય મૃદુ પ્રકાશમાં એ જાણે કંઈક - અનંત સર્વવ્યાપી સાગર પાસે ઊભી છે, એના અંગે અંગમાંથી માર્દવ પવિત્રતા ને પ્રસન્નતા નીતરે છે. એના પગનો અંગૂઠો એ અસીમ જળરાશીમાં ડુબાડ્યો છે. જાણે હમણાં એકરૂપ થઈ જશે તેવું લાગે. ચિત્રકારે નીચે લખ્યું છે: 'શિવમ્-સંદરમ્.'

ચિત્ર પાછું આપતાં કહે: 'સરસ્વતીએ તમારા ઉપર દશે આંગળીએ આશિષ આપી લાગે છે.'

'તમને ગમ્યું ?'

'માત્ર હું એમાં તમે ચીનરી એવી નથી, એમાં ઘણું વધારે તેજ ને સ્ફૂર્તિ દેખાય છે. હું તો એ રીતે થાકી ગયેલી છું. અદરથી ઢગલો થઈ ગઈ છું.'

'તમને એ આપવાનો નથી. મારા પ્રકાશ માટે મેં ક્યું છે.'

'તમે કવિ લોકો માણસોનાં વખાણ કરી એવી ભોંઠપ આપો છો કે તમને તેનો ખ્યાલ પણ આવવો મુશ્કેલ છે. હવે આ કાશી પી સૂઈ જાઓ. કાલ રાતનો ઉજાગરો છે. વખતે ટેપ્રેચર આવશે.' કહી એ ચાલી ગઈ.

પાછી આવી ત્યારે હેમંત ઊંઘતો હતો. એ થોડું ભરવાનું કામ લઈતો પાસેની આરામખુરસીમાં બેઠો, ઓશીકાનો ગલેક ભરતાં ભરતાં ક્યારે કપડું મુકાઈ ગયું ને ક્યારે ચિત્ર જોવા માંડી તેનો ખ્યાલ પણ ન રહ્યો, જેમ જેમ જોતી ગઈ તેમ તેમ એને લાગતું ગયું કે એ કાંઈ બીજું જ રોહિણીની છબી હતી. એ ઓજસ ને શ્રદ્ધાપૂર્ણ શાંતિ એનામાં ક્યાં હતી ? છતાં ચિત્ર એનું હતું તે વાતનો પણ ઈનકાર થઈ શકે તેવું ન હતું. ઉષાનો પ્રકાશ, દરિયો ને પોતે ચિત્રમાં એવાં એકરસ લાગતાં હતાં કે જોનારને ત્યાં કલેશના વાયુની લહેરખી પણ પ્રવેશી શકે નહિ તેમ લાગતું.

'બસ, ખરેખર આવું થવાયને!' એણે મનમાં મનમાં કહ્યું. જીવન જીવવાનું જ બ્યારે વિશ્વભરે સોંપ્યું છે ત્યારે આ જ ખરાબર છે ને ?

'અમારી જૂની વાતનો ત્યારે તમે વિચાર જ કરવાનાં નથીને!'

એણે ચમકીને જોયું તો હેમંત ઊંઘમાં, સ્વપ્નમાં કંઈક લવતો હતો:

'તમે ના પાડો છો ને? સાચી વાત છે. હું એ સમજી શકું છું, થોડી વારે શાંત રહીને બોલ્યો.

She is kind as she is fair

for beauty lives with kindness

હેમંતની પાસે હંમેશાં અચ્યુત સૂતો. રોહિણી પાસેના ખંડમાં સૂતી એટલે એને હેમંતની આ ટેવની ખબર નહોતી. એણે હેમંતનો હાથ હાથમાં લઈ જોયો. થોડો તાવ હતો. હજીયે બપોડો હતો: 'રોહિણી જેન! ના, તમને મુંઝવવા નથી માગતો, ને ઉપરાંત હું તો ટી. બી. નો દરદી. તમે શા સારુ દુઃખમાં પડવા ઈચ્છો? ક્ષયથી તો ભક્ષ્મલાય ગભરાય છે, પણ મારાથી આવું પૂછાય ?'

છેલ્લું વાક્ય બોલતાં જ હેમંત જાગી ગયો. રોહિણીને ખાટલા પાસે બેઠેલા જોઈ ક્ષોભથી એનો ચહેરો સહેજ વ્યાકુળ થઈ ગયો. પણ તરત જ કહે: 'સ્વપ્ના; કેવાં આવે છે!'

પણ રોહિણી કશું બોલી નહિ એટલે કહે:

‘તમારી પાસે માથું છું કે હું નોં બંધમાં
કાંઈ બોલ્યો હોઉં તો ભૂલી જાવો. કાકાજી માનસ
શાસ્ત્રના અધ્યાસી છે એટલે કહે છે કે અજ્ઞાન
મન જ જીતે છે: I say conscious is the
victor.

રોહિણીએ એનો પણ કાંઈ જવાબ ન આપ્યો.

થોડી વારે જાણે અસંખ્ય વાત કરતી હોય તેમ કહે:
‘મારે નક્કી કરવાનું હોય તો આજે જ કરું.
મરૂંને વીજળીનો ભય શાનો? પણ તમને કહી રાખું
છું કે દાગી ગયેલું બી જીવતું નથી.’
કહી જવાબની અપેક્ષા ન હોય તેમ જીડીને
ક્રમશઃ

ભૂમિનાં ભેખી

આજે જીવન સ્હોવા’તા,
તારા આંસુ લ્હોવા’તા.

કાળજૂની આ વેદના તારી રજ રજ થાયે ભેખી,
અંતરની સહુ આહ બાંહેરી ભમતા થાયે ભેખી;
આતરહુ:ખો કહેવા’તા,
જનમભોમે સૌ સ્હોવા’તા.

કળકળતી આંતરડી તારી ક્ષુબ્ધ થઈ બળભળતી,
અરેરાટીએ આતમ ઉમટે આશ અનેરી મળતી;
આતમ આંચળ સ્હોવા’તા,
અમારા પાપો ધોવા’તા.
કૂડા પાપો ધોવા’તા
રકતાંશો સૌ લ્હોવા’તા.

ઝળાહળા તવ પ્રેમળ પ્રેમે ત્યાગથી ચે તરવરતી,
તપિત તપનાં ઉચ્ચાશયથી ત્યાગને પ્રેમ તું ભરતી;
પ્રેમથી ત્યાગને સ્હોવા’તા,
ત્યાગથી પ્રેમી મ્હોવા’તા.

પગથારે પગથારે તારે જીવન કંઈ ટળવળતા,
ઝોથારે ઝોથારે તારે પાપો કંઈ પરહરતા;
સોપાનો સૌ સ્હોવા’તા,
પાપનાં ડાઘો ધોવા’તા.
આત્માનંદો ભેવા’તા,
ભૂમિનાં ભેખી ભેવા’તા.

પ્રવાત

[૧] શિરજેરી

.....પુસ્તક વાંચતો હતો. વાંચતાં વાંચતાં એ સંગ્રહમાં મારો લેખ જોવામાં આવ્યો. હું નવાઈ પામ્યો. એ લેખ સંપાદકે લીધો તે માટે મારી મંજૂરી લીધી ન હતી. વળી જાણ ખાતર પુસ્તકની નકલ મોકલી ન હતી. આજે પાંચ વર્ષે અચાનક આ પુસ્તક વાંચતાં ખબર પડી !

આજે તો એ સંપાદક ગુજરી ગયા હતા. પ્રકાશક સંસ્થા હતી ગુજરાતની જાણીતી અને સેવાભાવી સંસ્થા. મને થયું કે સાહિત્યની સેવા કરવાનો અને પ્રજાના સંસ્કાર પોષવાની વૃત્તિવાળી આવી પ્રકાશન સંસ્થા લેખકની કુસેવા કરે અને પોતાના પાયામાં સાહિત્યચેરીના કુસંસ્કાર પોષે એમ વિરોધી વૃત્તિઓનો શી રીતે મેળ બેસતો હશે ?

મને થયું કે, લેખકના કોપીરાઇટ તરીકે મારે આ અંગે પ્રકાશન સંસ્થાને લખવું જોઈએ. મેં પત્ર લખ્યો—...‘પુસ્તકમાં મારો લેખ લેવામાં આવ્યો છે, છતાં મારી મંજૂરી લેવામાં આવી નથી. તેમજ મારી જાણ ખાતર સામાન્ય તેની એક નકલ પણ મોકલવામાં આવી નથી. એ રીતે આપે લેખક તરીકેના મારા લખાણના કોપીરાઇટનો ભંગ કર્યો છે. તો એ અંગે આપનું દૃષ્ટિર્નિદુ જણાવશો તો આભારી થઈશ.’

સંસ્થાના સંચાલક તરફથી વળતો જવાબ આવ્યો કે, ‘તમારા જેવા એક અજાણ્યા લેખકનો લેખ અમારા જેવી જાણીતી સંસ્થાએ લીધો તેથી ઊલટ તમે પ્રકાશમાં આવ્યા છો. તેનો ઉપકાર માનવાનો તો ક્યાં ગયો, પણ ઊલટ તમે કોપીરાઇટના ભંગની વાત કરો છો, એ સાવ બેહુદું જ કહેવાય !’

કોઈ પ્રિયજનના મૃત્યુના સમાચાર પત્રમાં વાંચતાં, આઘાતસમો જેમ પત્ર હાથમાંથી નીચે પડી જાય તેમ આવેલો પત્ર જમીન ઉપર સરકી ગયો, અને આઘાતની કળ ચડી હોય તેમ વિચારચક્ર ઘડીભર થંભી ગયું !

આ સંસ્થા આવો જવાબ આપશે તેમ મેં સ્વપ્ને કદ્યેલું નહિ. વિચાર કરતાં લાગ્યું કે, જેમ ધનિકને લક્ષ્મીનો મદ હોય છે, વિદ્વાનને વિદ્યાનો મદ હોય છે, અમલદારને જેમ સત્તાનો મદ હોય છે, અને એ મદમાં એ બીજાને તૂચ ગણી અપમાન કરે છે, તેમ આ સંસ્થાને પણ જરૂર સેવાનો મદ છે, બાકી ચોર કાટવાણને દુઠે તેમ આવી શિરજેરી કરવાની શી રીતે એની હિંમત ચાલે ?

મેં વિચાર કર્યો કે, ખર્ચ થાય તો હવે પરવા નહિ પણ કોપીરાઇટના ભંગ બદલ આ સંસ્થા સાથે લડી લેવું. પ્રજાને પણ જાણવા મળે કે સેવા પાછળ પણ કેવી દાણચોરી ચાલે છે ! એ અંગે કંઈ પગલું ભરતા પહેલાં મેં નોટિસના રૂપમાં સંસ્થાને પત્ર લખ્યો કે, ‘તમારો પત્ર મળ્યો. હું જાણીતો લેખક છું કે અજાણ્યો તેની ચિંતા તમારે કરીને મને પ્રકાશમાં લાવવાની કંઈ જરૂર નથી. મને તમારા પ્રકાશની કંઈ જરૂર નથી. ભલે હું અંધારામાં પડી રહું. તમે સાહિત્યની સેવા અને પ્રજાની સેવા કરવાની પ્રવૃત્તિ ઉપાડી છે, લેખકની સેવાની નહિ, એટલે મારી સેવા કરવાની તમારે કંઈ જરૂર નથી. તમે મારો એ લેખ મારી મંજૂરી વગર પ્રકાશન કરી મારા કોપીરાઇટનો ચોખ્ખો ભંગ કર્યો છે, તો મારે તે અંગે તમારા ઉપર કાયદેસર પગલાં કેમ ન લેવાં ? આ અંગે દિન આઠમાં આપના તરફથી મને સંતોષે તેવો પ્રત્યુત્તર નહિ મળે તો હું કાયદેસર પગલાં લેઈશ, જેની સંપૂર્ણ જવાબદારી તમારી છે અને તે અંગે થનાર ખર્ચના જવાબદાર પણ તમે જાણશો !’

મને થોડા દિવસ પછી સરકારી ચોરેથી તેડું આવ્યું. હું ગયો. મુખીએ મને કહ્યું કે,.....અમલદારે તમને મળવા બોલાવ્યા છે.

હું વિચારમાં પડ્યો. મારું એમને શું કામ હશે ? મારે તો કોઈ સરકારી કામ સાથે મુલેય લેવા દેવા નથી. મેં મુખીને પૂછ્યું : ‘મને બોલાવે છે તેવા

હુકમ ક્યાં છે ?' મુખી: 'સરકારી કોઇ હુકમ નથી. ખાનગી રીતે બોલાવ્યા છે.'

એ અમલદારને હું પણ બોળખતો હતો. સારુ ગૂજરાત એમને મારી જેમ નામથી બોળખે છે. સારા લેખક છે એટલે. સાથે સાથે સન્મન છે એમ પણ ધણાના મોંએ સાંભળ્યું હતું. હું એમને મળવા ગયો. મને બોલાવવાના કામ અંગે જણાવતાં એમણે કહ્યું, 'ગૂજરાતની આવી જાણતી સેવાભાવી સંસ્થાને તમે હેરાન કરો એ સારું કહેવાય ?'

મેં કહ્યું: 'સાહેબ ! કાણ કેને હેરાન કરે છે તે મારો પક્ષ સાંભળી લીધા પછી નિર્ણય કરો તો સારું.' અને મેં જે બન્યું હતું તે એમને કહી સાંભળાવ્યું. એ પોતે સન્મન હતા, લેખક પણ હતા, એટલે એમને મારો મુદ્દો સાચો લાગ્યો. કહ્યું—'હવે મારે તમને કંઈ કહેવાનું નથી !'

સંસ્થાના સંચાલક અને આ અમલદારને સારો સંબંધ હતો. આ અમલદારના તાળાના પ્રદેશનો હું વતની હતો, એટલે હું તેમનું કહેવું માની જઈ મારો હક છોડી દેશ, એમ લોકમાનસ અને અમલદારી તંત્રનો આજના અનુભવથી સંચાલકે એ કામ આ અમલદારને સોંપ્યું હશે તેમ મારું માનવું છે. પરંતુ એ સન્મન અમલદાર તો ન્યાયનો મારો પક્ષ જાણી છૂટી પડ્યા, અને મારી સાથે સમાધાન કરી નાખવા એ સંચાલકને લખી દીધું હશે.

આ અનુમાન એ માટે કરું છું કે, પછી સંસ્થાએ સમાધાન માટે પ્રયત્ન કર્યો. એ સંસ્થાના સંચાલકને બીજા એક જાણીતા સન્મન સાથે સંબંધ હતો, જે મારા પણ સ્નેહી હતા. એમણે એ વાત જાણતાં મને વગર સાંભળ્યે મારો પક્ષ કર્યો: 'એ તો સીધો સાદો માણસ છે.' અને એમણે મને સમાધાન ઉપર આવી જવા પત્ર લખ્યો. મેં લખ્યું કે, 'હું તો કોઈની સાથે લડવા ઇચ્છતો નથી, પછી આવી સંસ્થા સાથે બાંધવાનું શું કારણ ? સંસ્થા મારો કોપીરાઇટનો હક સ્વીકારે એટલે મારે બસ છે.'

એ હક જદલ મારે ફેટલી રકમ જોઈએ તે સંચાલ આત્માં મેં કહ્યું, મારે પૈસાની તકરાર નથી.

જે પાછ બલેને આપે. આ તકરાર પૈસાની નથી, હકની છે.

સંસ્થા પાસેથી રૂ.....નો એક લેખ તે ભાષ્યે મારા ઉપર મોકલી આપ્યો. મેં તે પરત કરી લખ્યું કે, તે રકમ સંસ્થાને દાનમાં આપી દેજો. મારે જે જોઈતું હતું તે મળી ગયું છે.

[૨] કોઈ વિચારો ?

....મી. પ્રૌઢશિક્ષણ સંમેલનની સભા હતી. જાણીતા, માણસો હાજર હતા. એમાંના મોટા ભાગના પુરુષોએ પ્રૌઢશિક્ષણની અગત્ય ઉપર અસરકારક ભાષણો કર્યા. દેશપરદેશના તે અંગેના અનુભવો કહ્યા. અને ગૂજરાતમાં પણ ગામે ગામે પ્રૌઢશિક્ષણના વર્ગો ચાલુ કરી દેઈ નિરક્ષરતા નાબૂદ કરવા કાર્યકરોને હાકલ કરી.

આવાં ભાષણો કરનારા મોટે ભાગે ભાષણો કરતા હોય છે અને જુદી જુદી સભાના સભ્યો હોઈ રચનાત્મક કાર્ય તરીકે એવી સભામાં હાજરી આપી સેવા કરના હોય છે. આવા લેક્ષને સભામાં હાજરી આપવાનો વખત પણ પૂરતો હોતો નથી, એટલે જુદી જુદી સંસ્થાના સંચાલકે આવા આગેવાનો ન્યારે પોતાની હકમાં ભેગા થવાના હોય છે ત્યારે પોતાની સભા પણ તાકડે રાખીને એમની હાજરીનો લાભ લેઈ લે છે.

એટલે અમારું આ પ્રૌઢશિક્ષણ સંમેલન અર્ધે આવ્યું ત્યાં જે જાણીતા આગેવાનો હતા તેમને ઊઠવાનું થયું. કારણ કે, તે વખતે બીજા એક સભા રાખવામાં આવી હતી. અને તે બધા ઊઠ્યા. પરિણામ એ આવ્યું કે જેમની પાસેથી એમના ફળવણીના અનુભવને લીધે કંઈ માર્ગદર્શન મળશે તેવી આશા હતી તેમને બોલવાનું ન મળ્યું. એ બીજા સભામાં ગયા !

એ સભામાં રહ્યા અમે બધા પંતુજીઓ ! અહીં પંતુજીઓ એટલે શિક્ષકો કોઈ ન સમજે. બધા સામાન્ય-ચર્ડ ક્લાસ માણસો ! અમારા મંત્રી બિચારા વિમાસણમાં પડ્યા. આ બધા મુખ્ય માણસો ચાલ્યા જશે તો સભા નિરસ થઈ જશે,

‘કલાસ માણસો પણ ઊઠવા માંડશે. તેથી જીભા તા’ એ મુખ્ય માણસોમાંથી એકને એમણે વિનંતિ કે તમે ‘રોકાઈ જાઓ.’ એ આગેવાન હતા તો મ પંક્તિના પણ અમારા જેવા થઈ કલાસ ગુસો કરતાં પોતાની જાતને એ મોટી નહોતા તો એવા ઉમદા હતા, એટલે મોટા માણસો જવાનો’ એમને મોહ ન હતો એથી એ રોકાઈ . એમની હાજરીથી અમારી તૂટતી સભા બચી

મંત્રી પછી વર્ગો ચલાવવા કોણ કોણ જવાબ- લે છે તેમનાં નામ નોંધવા બેઠા, હાજર [ઓમાંથી કોઈએ કલાસ ચલાવવાનું માથે લીધું. એ તપાસણીનું કામ માથે લીધું. અને ગોટા ને જેમ તેમ અમારી સભા પૂરી થઈ.

છાપામાં બીજે દિવસે સમાચાર આવ્યા કે, રાતમાં નિરક્ષરતા નાબૂદ કરવા શરૂ થયેલી ‘ડ હિલચાલ. સંમેલને લીધેલાં સક્રિય પગલાં.’

પણ કોઈ છાપાના રિપોર્ટરને આમ અર્થે ઓ છોડી જઈને ચાલ્યા જતા આગેવાનો એ ની પ્રતિષ્ઠાને હલકી પાડે છે એ પગલું ન ચ્યું. અને હું માતું છું કે એ સભા છોડી ગયા ની પ્રૌઢવર્ગો ચાલે છે કે નહિ, તેમાં શું પ્રગતિ તેનો વિચાર આજ સુધી એ આગેવાનોમાંથી ને આવ્યો હશે કે કેમ?

મને થાય છે કે, આમ આંખેર ખૂમખરાડા વાથી કોઈ કામ થશે? ‘અનાજ વધારે ઉગાડો’ વી આગેવાનોની ખૂમો ખેડતને કાને નથી ‘સંભ- ધ, અને સંભળાઈ હશે તો પણ એથી એમ તાની પ્રેરણા નથી થઈ. એવી ઘણી ખૂમો આમ જ પડે છે તેવી પ્રૌઢશિક્ષણની આ સંમેલન એક મ હતી. તે ભાષણોના પડધા સભામાં પડ્યા, પામાં પડ્યા, પણ.....

[૩] શો જવાબ આપે ?

મારા ગામનો એક યુવાન, અંગ્રેજી હાઈસ્કૂલ

સુધીનું બણી શહેરમાં નોકરી કરવા, તાજે ગયો હતો. મને આગ્રહ કરતો હતો કે ‘શહેરમાં આવો છો, તો મારે ઘેર કેમ નથી આવતા?’

મેં કહ્યું: ‘આવવામાં કંઈ, વાંધા નથી, પણ તારી પાસે એકાદ રૂમ હશે. હું આવીને તને કંઈ ડખલ કરું!’

વાત પણ સાચી હતી. એક રૂમ માંડ એને ૩૦ રૂપિયે ભાડે મળી હતી. ૧૦૦ રૂ. પગાર હતો. અને આ મોંઘવારી ! એણે કહ્યું: ‘જગાની મુશ્કેલી તો છે, પણ કોઈ વખત જમવા તો આવો.’

‘આવીશ કોઈ વખત’ એમ મેં એને કહી રાખ્યું હતું, ત્યાં એક દિવસ અચાનક એ રસ્તા ઉપર મળી ગયો. મને આગ્રહ કરીને ખેંચી ગયો.

એક ખંડ, ગામડેથી નવીસવી આવેલી પત્ની મારી લાજ કાઢે. મારે માટે કંઠગી સ્થિતિ થઈ. હું પાણી પી, તાપ લાગતો હોઈ બદાર હળનમાં આવીને જીમો. એ ભાઈ પણ મુશ્કેલી સમજ્યો એટલે બાળુના પાડોશમાં, જ્યાં બે ખંડની રૂમ હતી, તે ઘેર એણે મને ખેસાડ્યો. મારા માટે વધારાની કંઈ રસોઈ કરવા એણે સ્ટવ સળગાવવા પત્નીને કહ્યું. ન સળગ્યો એટલે એ એને સરખો કરવા લાગ્યો. સિમેન્ટની છો ઉપર સ્ટવના પાયા ઘસાતા હતા તેનો અવાજ મને બાળુની રૂમમાં સંભળાતો હતો. હું બેઠો હતો તે રૂમ અને એ રૂમ વચ્ચે પતરાની આદરતું પાર્ટીશન હતું. એટલે એ બાળુનો અવાજ આ બાળુ ચોખ્ખો સંભળાતો હતો. મળ આ રૂમનો જ એ ભાગ હશે, પણ મકાનની તંગીને કારણે ભાડું વધારે ખાવાની લાલચે એ ભાગને જુદો પાડી વધારે એક ભાડૂત વસાવ્યો હતો.

સ્ટવ કંઈ સરખો ન થયો એટલે એ ભાઈએ પત્નીને હુકમ કર્યો ‘વાયર લાવ બેઈ.’ શબ્દે શબ્દ હું આ બાળુ સાંભળતો હતો.

પત્ની શું લાવી તે મને શી રીતે દેખાય? પણ એ વાયરને બદલે કાંઈ બીજું લાવી એટલે પતિ

ખિન્નજ નતાં બોલ્યો: ‘આ વાપર છે? વાપર એટલે વાળો એટલું’ ય ભાન નથી!’

હું હસ્યો. એ ભાઈની મૂર્ખાઈ ઉપર. કોને ભાન નથી? અંગ્રેજી ન બોલેલી વાપરનો અર્થ ન સમજતી પત્નીને કે અંગ્રેજી ન જાણતી પત્ની સાથે અકારણ અંગ્રેજી શબ્દ વાપરતા પતિને?

સ્વપ્ન સળગ્યો. શીરો તૈયાર થયો. અમે જમ્યા. વળી મને બાજુની રૂમમાં એણે બેસાડ્યો. અંદર થતી પતિપત્નીની વાત ફરી મારે કાને પડી:

હું વધારાનો જમ્યો છતાં ભાત પડી રહ્યો હતો. આજે ચોખ્ખાની અસહ્ય તંગીમાં આમ અનાજ ખગડે તે આર્થિક રીતે અને રેશનીંગને લીધે કરુણ ગણાય. દેશની દૃષ્ટિની બંધી વાત તો વળી બાજુએ જ રહી.

એટલે પતિએ પત્નીને ઠપકો આપતાં કહ્યું: ‘તને

કેટલા વખત કહ્યું, પણ રોજ આમ ભાત વધે છે. આજે એને બદલે ત્રણ જણ જમ્યા છતાં આટલો બધો ભાત વધ્યો, તને કંઈ ભાન છે કે નહિ?’

પત્ની : ‘શીરો કર્યો એટલે ના વધે?’

પતિ : ‘શીરાને લીધે રોટલી ન ફરી, એમાં ભાતને શી લેવા દેવા?’

પત્નીને એની સામે દલીલયુક્ત જવાબ ન જડતાં, એ ખિચારી એની ગોમડાની ભાપામાં બોલી: ‘મેં ત્રણ મૂઠી જ ચોખ્ખા ચોખ્યા હતા.’

તપી જતાં પતિ બોલ્યો: ‘મૂઠીઓ ખૂટીઓ હું ન સમજું: મારે તો ભાત વધવો ન જોઈએ.’

પત્ની નિરુત્તર રહી.

આ નાના શા સવાલ જવાબમાં કેટકેટલાં ચિત્ર બોવાં મળે છે?

તને હું દુનિયા કહું?

તને હું દુનિયા કહું કયમ કઠોર ને કર્કશ,
સદંતર કૃતદન, ફૂર, વમતી ઝેરજવાળા સમી;
ડગેડગ ભરેલ કંટક, સદૈવ દુઃખો તણી
વનાટવિ મહીં કુણાં મનુજ બાલ રીણાવતી—
તને કેહી શકું હું કેમ ?

જ્યહીંજ કંટકોની મહીં
મને પ્રણયની સુગંધભર સ્નેહી હૈયાં મળ્યાં.
દગાડત પ્રયંડ જવાળા અનલે ય આશ્વાસતા,
સુધા શીતલ સીંચતા અમર અન્દ્રિકો સાંપડયાં !
અને નીરસ લોમ, રેત રણ અગ્નિજવાળા જલે,
ત્યહીં રુપરસિત રંગસુરભિવંત પુષ્પો ખર્ચાં !
પછી કહું કઠોર, ફૂર, દવથી ભરી દુનિયા ?

શશિન્ આઝા

આપણા શરીરને સુંદર, નીરોગી અને લોહીને શુદ્ધ રાખનાર કેટલાક ચેતન-અનિનિદ્ધારો છે. જેવાં કે કેલ્શિયમ (ચૂનો), લોહ, ફોસ્ફરસ, મેગ્નેશિયમ, આયોડિન, સોડિયમ, પોટેશિયમ, સલ્ફર (ગંધક), સિલિકેન, વગેરે વગેરે મુખ્ય છે.

આ ઉપરાંત શરીરને ખૂબ જ ઉપયોગી અને તંદુરસ્ત રાખનાર ખીજું તત્ત્વ છે તેને આપણે પ્રથ્વનકો (વિટામિન) તરીકે ઓળખીએ છીએ.

આપણા શરીરમાં બધા ક્ષારોમાં અડધો ભાગ એક્ષ્કા (Calcium) ચૂનાનો છે. ઉપર જે અનિનિદ્ધારોના નામ આપ્યા છે તેમાંથી મુખ્ય કહી શકાય તેવાં ચાર ક્ષારો છે. કેલ્શિયમ (ચૂનો), ફોસ્ફરસ, લોહ અને આયોડિન છે. આપણા સામાન્ય ખોરાકમાં આ તરવો અત્યંત ઓછા હોય છે. સૌ કોઈએ આ ઉપયોગી ક્ષારો વિષે વિચાર કરવો ઘટે. શરીરમાં પચાસ ટકા ચૂનાનો દિસે છે. આ ઉપરથી આપણે જાણી શકીએ છીએ કે ચૂનાની ઉપયોગિતા સૌથી વધારે છે. હાડકાં, દાંત, નખ, વગેરેનો મુખ્ય આધાર ચૂનાના ક્ષાર પર છે. ચૂનાની કિંમત

લોહીને ઘટ રાખે છે. શરીરમાં ચેતન અને સંકલનશક્તિ વધારે છે. હાડકાં, દાંત, નખ, વાળ વગેરેને મજબૂત અને તંદુરસ્ત રાખે છે. હૃદયને નિયમિત ધબકતું રાખવાનું કાર્ય કરે છે. શરીરમાં હિંમત ઉત્પન્ન થતાં ઝેરી એસિડોનું પ્રતિકાર કરે છે. તે એનો નાશ કરે છે. જ્ઞાનતંતુઓને શાંત અને સચકત બનાવે છે. શરીરમાં કોઈપણ પ્રકારનો જખમ થયો હોય તો તેને રૂઝ લાવવાનું ઝડપી કાર્ય કરે છે. રક્તચુંબકીય મુદ્દાચક્ર રાખે છે. નખમાં, દાંતમાં કે હાડકામાં સડો થતો હોય તો તેને અટકાવે છે. શરીરનો વિકાસ સાધવામાં અને જિંદગી વધારવા માટે ચૂનાનું તત્ત્વ ઘણું જ મદદરૂપ બને છે.

સ્ત્રીઓના શરીરમાં અનેક રીતે ચૂનાનું તત્ત્વ કાર્ય કરે છે; ખાસ કરીને ઋતુ નિયમિત લાવે છે. ગર્ભાશયને તંદુરસ્ત રાખે છે. જેથી ગર્ભ કારણ કરવાની શક્તિ વધે છે. પ્રદર જેવા રોગોનો

સામનો કરે છે. તેમજ સ્તનપાન કરાવતી માતાને પુષ્ટકળ ધાવણ ઉત્પન્ન કરવામાં ઉપયોગી નીવડે છે. ચૂનાનું તત્ત્વ ઓછું હોય તો

હાડકાં પોચાં અને નખમાં બળ નથી. દાંત સડવા માંડે છે અને તેના ઉપરનું પડ (એનેમલ) ઘસાવા માંડે છે. નખ સડે છે અને દૂધકા ઘઘળે ખરી પડે છે. સ્વભાવ અત્યંત ચીડિયો અને ઇવન નીરસ લાગે છે. શરીર સૂકું અને પાતળું રહે છે. માથાના વાળ ખરવા માંડે છે. લોહી પાતળું, નખમાં અને ગંદકી રહે છે. શરીરનો વિકાસ રૂંધાય છે. જિંદગી વધતી નથી. હૃદયની ગતિ અનિયમિત થાય છે. સંકલનશક્તિ ઘટે છે. શરીરમાં અનેક પ્રકારના ઝેરા ફેલાય છે. જ્ઞાનતંતુઓ નખમાં બળ નથી વારંવાર ઉચ્ચેરાય છે. પરિણામે મગજની સ્થિરતા રહેતી નથી. રક્તચુંબકીય સખત અને સાંધાઓમાં કુખાવો ઉત્પન્ન કરે છે. આપણા શરીરમાં ખજવાળા આવે છે. ચામડીના વિવિધ દોષો જેવાં કે ચામડી સૂકી-ક્રિકકી અને ચેતન વગરની. ફોક્સા, ખમ્મ, ખરજી, કાદર વગેરે દોષો થાય છે. ક્ષયરોગ થવાનું કારણ તપાસતા માલમ પડે છે કે શરીરમાંથી ચૂનાનું તત્ત્વ મોટા પ્રમાણમાં ઘટેલું હોય છે.

સ્ત્રીઓમાં મોટે ભાગે પ્રદરનું દર્દ જેવામાં આવે છે. એટલે કે તેઓ આ રોગથી નિત્ય પીડાતી હોય છે. તેમજ ઋતુસ્થાવ વખતે અપ્રાપ્ત ઋતુસ્થાવ આવે છે. કંટકાયક અને ક્યારેક ક્યારેક સતત ઋતુસ્થાવ ચાલુ રહે છે. જેને લોહીવાના નામથી ઓળખવામાં આવે છે. જ્યારે ચૂનાના તત્ત્વો શરીરમાંથી ઘટવા માંડે છે ત્યારે ગર્ભાશય સંબંધી અનેક દુરિયાદો જાણી થાય છે. રૂંધાવવાનું કારણ તપાસતા જાણવા મળે છે કે તેઓના શરીરમાં ચૂનાનું તત્ત્વ ઘણું ઓછું હોય છે. પુરુષમાં પાચક શક્તિ વખત જીવન નખમાં ફેલાય છે તેનું કારણ ચૂનાના તત્ત્વની ઘણી જ ખામી છે. ખામીવાળા શરીરને વિકસાવવા માટે ચૂનાની ખૂબ જ જરૂર હોય છે. તેમ છતાં તેઓના ખોરાકમાં પૂરતા પ્રમાણમાં

ચૂનો નથી મળતો તો તેની માઠી અસર શરીર પર થાય છે. તેઓનું શરીર નળણું અને રોગી રહે છે. જિંદગી વધતી નથી. આવા નળણા બાળકોના હાડકાં અને દાંત પોષણતત્ત્વોની ખામીવાળાં બેવામાં આવે છે.

નાના બાળકોને દરરોજ આહારમાં ઓછું આદાં ઓઈસ દૂધ પીવા માટે મળતું બેઘએ. જેથી ઉપરની ખામી દૂર થઈ શકે છે.

સગર્ભા સ્ત્રીઓને પણ ચૂનાનું, લોહનું, ફોસ્ફરસનું તેમજ બીજા ક્ષારોનું પ્રમાણ મોટા પ્રમાણમાં રહેવું બેઘએ. કારણ કે તેઓ પર બેવડી જવાબદારી હોય છે. ત્યારે ગર્ભમાંહેના બાળકના શરીરનું ઘડતર થતું હોય છે ત્યારે માતાના શરીરમાંથી ચૂનો, લોહ, ફોસ્ફરસ વગેરે વગેરે તત્ત્વોની ખેંચ પડે છે. બે એ તત્ત્વો દૂધ, ફળરસો, અને બીજા ખોરાકમાંથી સગર્ભાસ્ત્રીને ન મળે તો તેનું શરીર દિનપ્રતિદિન ઘસાતું જાય છે. સાથે સાથે ગર્ભમાંહેના બાળકનું શરીર ઘડતર નળણા પ્રકારનું થાય છે.

હિંદમાં સ્ત્રીઓનું મરણ સુવાવડ વખતે મોટી સંખ્યામાં થાય છે. અને ક્ષય રોગ પણ સુવાવડ વખતે લાગુ પડે છે.

આમ થવાનું કારણ પૌષ્ટિક ખોરાકનો અભાવ અને બેદરકારી છે.

કેટલાક બાળકો ચૂનો દીવાલમાંથી જીખાડીને છાનામાના ખાતા આપણી નજરે પડે છે તે જતાવે છે કે એ બાળકના શરીરમાં ચૂનાની ઊણપ છે. જેથી જડ ચૂનો ખાય છે. આ જડ ચૂનો હોઠની અને લોહીને ગંધાડે છે. પરિણામે લોહીનું પાણી થાય છે.

વારંવાર આવતી સુવાવડથી અનેક સ્ત્રીઓના દાંત નળણા થઈ ગયેલા બેવામાં આવે છે. તેમજ તેઓના વાળ પણ ઊંચી ગયેલા અને ખાંખા થયેલાં દેખાય છે. અને શરીરની સ્થિતિ અત્યંત કડુણ હાલતમાં હોય છે ત્યારે માસ રોગાવસ્થામાં પસાર કરે છે, તેઓનાં શરીરમાં લોહીનું પ્રમાણ તદ્દન ઘટી ગયેલું અને પાંડુરોગ (એનિમિયા) થી પીડાતી હોય છે. આ સ્થિતિ આજની સ્ત્રીઓની છે. આ

બધાં દરોની પછવાડે ચૂનો, લોહ, આયોડિન અને ફોસ્ફરસની ઊણપ સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે છે.

પુરુષોમાં પણ ચૂનાની ખામી હોય છે ત્યારે તેઓ પાતળા-હળવા અને જ્ઞાનતંતુઓની ખીમારીથી રિખાતા માલૂમ પડે છે, તેઓના સ્વભાવમાં ગુસ્સાનું પ્રમાણ વધારે હોય છે. જેથી તેઓ સુસ્ત અને માંદા રહે છે.

જ્યાં જુઓ ત્યાં લોકો શરદી-સંજેખમ-દમ નળણાઈ વગેરે રોગોથી હેરાન થતા બેવામાં આવે છે. આ બધા રોગોનું કારણ બેઘશું તો તેઓના શરીરમાં ઓક અથવા બીજા ક્ષારોની ઊણપ દેખાયે. ચૂનાનું અને લોહનું તત્ત્વ શરીરમાંથી ખૂટે છે ત્યારે શરદી-સંજેખમ તેમજ બીજા દરોનો જન્મ થાય છે. આ દરોની શરૂઆત થતાં પહેલાં શ્વાસની ક્રિયામાં અનિયમિતતા આવે છે. થોડું ચાલતા કે બોલતા શ્વાસ ડુંધાય છે. અને ધીરે ધીરે રોગ શરીરમાં ઘર કરી બેસે છે.

બાળકોમાં ચૂનાનું તત્ત્વ ઓછું હોય છે ત્યારે તેઓની શારીરિક સ્થિતિ વિચિત્ર દેખાય છે. તેમજ માયક્રંગલા-દુર્મળ અને નિત્યરોગી રહે છે. આ સ્થિતિ લાંબો વખત ટકે તો તેઓને 'સુકતાન' (Rickets) નામનો વ્યાધિ લાગુ પડે છે. આ સ્થિતિમાં દરોના શરીરમાં નવું લોહી કે નવું ચેતન આવતું નથી. આ રોગ થવાનું કારણ ક્ષાર તત્ત્વો-વાળા ખોરાકનો અભાવ મુખ્ય છે.

આપણા શરીરમાં જેમ ક્ષારોનું મહત્ત્વ છે તેમ વિટામિનનું પણ મુખ્ય કાર્ય શરીરને નીરોગી અને પોષણ આપવાનું છે. હાડકાંનો વિકાસ માટે ચૂનો, ફોસ્ફરસ અને વિટામિન 'ડી' આ ત્રણેય એકબીજાના પૂરક છે. વિટામિન 'ડી' નું કાર્ય શરીર માંહેના ચૂનાને અને ફોસ્ફરસને એકરસ કરવાનું છે. શરીરનો વિકાસ અને જીંદગી માટે વિટામિન 'ડી' મહત્ત્વનું કાર્ય કરે છે. આ ઉપરાંત શરીરનો ઘસારો પૂરો પાડે છે, ખાસ કરીને 'સુકતાન' (Rickets) નામનો રોગ બાળકોમાં, સ્ત્રીઓમાં અને કન્યાઓમાં દેખાય છે. જેથી તેઓનું શરીર નળણું, કરોડમાંથી આગળ

નમી ગયેલું, સાંકડી અને ખેસી ગયેલી છાતી દેખાય છે. આ રોગને નાબૂદ કરવા માટે વિટામિન 'ડી' મુખ્ય છે.

ઊગતા સૂર્યના કિરણો તેમજ આથમતા સૂર્યના ઠંડા કિરણો વીસથી પચીસ મિનિટ ખુલ્લા શરીર પર ઝીલવાથી વિટામિન 'ડી' મળે છે. આ પ્રમાણે થોડા મહિના નિયમિતપણે સૂર્યના કિરણોનું સ્નાન કરવાથી 'સુકતાન' (Rickets) નામનો રોગ દૂર થાય છે. અને શરીર સશક્ત, ખડતલ અને તન્દુરસ્ત બને છે.

ખોરાકમાં ચૂનાનું તત્ત્વ ઓછું હોવાથી શરીરમાં અનેક રોગો ઉદ્ભવે છે એ સાચું છે પણ કેટલીક વાર ચૂનાનું તત્ત્વ પૂરતા પ્રમાણમાં માણસને મળતું હોય છે છતાં રોગનો ભોગ બને છે તેનું શું? આ વાત પણ વિચારવા જેવી છે. શ્રીમંત લોકો દૂધ અને ફળો ખોરાકમાં લે છે છતાં તેઓ પ્રતિક્ષિન દવાના ઘૂંટડા પર શ્રવણ હોય છે. તેઓના બાળકો પણ વારંવાર માંદા રહે છે. શરીર પણ સુકલકડી અને ફિક્કકાશ વાળું હોય છે. પૂરતા પ્રમાણમાં દૂધ અને ફળો ખળવા છતાં રોગ આવે ત્યારે કલ્પી શકાય છે કે એ પૌષ્ટિક અને પોષણ તત્ત્વોવાળો ખોરાક તેઓ પચાવી શક્તા નથી. તેઓનું જઠર એ ખોરાકમાંથી સમ્પૂર્ણ રસ કસ ચૂસવાને સમર્થ નથી, સામાન્ય રીતે ખાયેલો ખોરાક પચતો નથી એટલે રોગ આવે છે.

ગરીબ લોકો પરસેવો ઊનારીને મજૂરી કરે છે. તેઓના ખોરાકમાં સૂકા બાજરા-જુવારનો રોટલો, કાંદા અને મરચું હોય છે. તેઓનાં ખોરાકમાં પૌષ્ટિક પદાર્થો જેવાં કે દૂધ, ઘી, માખણ, ફળો, શાક-ભાજીઓ ભાગ્યે જ હોય છે. છતાં આ લોકોના શરીર ખડતલ, હુબપુટ જેવામાં આવે છે. તેઓના બાળકો પણ તન્દુરસ્ત હોય છે. આ લોકો ભાગ્યે જ માંદા પડે છે.

જે પદાર્થો ખોરાકમાં લેવામાં આવે તેને ખૂબ ચાવીને ખાવા જોઈએ. તેમજ એ ખોરાકને સમ્પૂર્ણ

પચાવવા શારીરિક મહેનત કરવી જોઈએ. શારીરિક-શ્રમનો મહિમા સમજાય તો જ શરીર સ્વાસ્થ્ય બાળવી શકાય છે. આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે શરીરને નીરોગી રાખવા માટે કિંમતી પોષણ તત્ત્વોવાળો ખોરાક જરૂરી છે તેના કરતાં જે ખોરાક લેવાયો હોય તેને બરાબર પચાવવો એ વધારે મહત્ત્વનું છે.

ચૂનો (Calcium) નીચેના પદાર્થોમાં મળે છે.

દૂધમાં ચૂનાનું તત્ત્વ સૌથી વધારે છે. દરરોજ ૨૦ થી ૨૫ તોલા દૂધ ખોરાકમાં લેવામાં આવે તો ચૂનો પૂરતા પ્રમાણમાં શરીરને મળી રહે છે. બાળકોને તથા સ્ત્રીઓને દૂધ અત્યંત ઉપયોગી છે. સારી હવ્ય શક્તિ આપનારું પ્રોટીન તત્ત્વ છે. એમાં વિટામીન છે અને ક્ષાર ખૂબ છે એટલે બલપ્રદ પીણા તરીકે લેવું જોઈએ. લીલું ઘાસ ખાનાર ગાય અને બેંસના દૂધમાં વિટામિન પુષ્કળ છે. દૂધ સર્વોત્તમ ખોરાક તરીકે ઓળખાય છે. દૂધ માફક ન આવે તો દહીં, છાશ, માખણ વગેરે લેવાં જરૂરી છે.

આ ઉપરાંત ઘઉંનું ચૂલું, આખા ઘઉં, બાજરો, લીલા વટાણા, કેળી, કુંગળી, ફલકોળી, ભીંડો, તાંદળજી, લલિતભાજી, (Salad) દૂધી, ગાજર, મૂળા, પાલખ, લીલવા, પનીર (Cheese), રતાળુ, બદામ, આંબળાં, કેળાં, અનનસ, લીંબુ, મોસંબી, સંતરા, દ્રાક્ષ, સૂકાઅંજીર, પીચ, સફરજન, ખજૂર, તરબૂચ, પપૈયું, ઇંડાનો પીળો ગર્ભ વગેરેમાં ચૂનાનો ક્ષાર મળે છે.

સામાન્ય રીતે જે પદાર્થોમાં ચૂનાનો ક્ષાર હોય છે તેમાં ફોસ્ફરસનો થોડો પણ ભાગ મળી આવે છે. ખોરાકમાં ચૂનાના ક્ષારનું પ્રમાણ ફોસ્ફરસ કરતાં વધારે રહેવું જોઈએ.

ચૂનાનો ક્ષાર 'ચેતન' વાળો અને 'જડ' એમ બે પ્રકારના હોય છે. અહીં જે ચૂનાના ક્ષાર વિષે કહેવામાં આવેલ છે તે ચેતનવાળા ચૂનાની મહત્તા છે. ચેતન વાળો ચૂનો, લીલાં શાક-ભાજીઓ, દૂધ, તેમજ ઉપર જે

પદાર્થોનાં નામ રજૂ કર્યા છે તેમાંથી મળી રહેશે. 'ચેતન' ચૂનાતું તત્ત્વ સહેલાઈથી પચી જાય છે, અને શરીરને સ્વસ્થ રાખે છે. જ્યારે 'જડ' ચૂનાતું તત્ત્વ શરીરને ખાસ ઉપયોગી નીવડતું નથી. ભસ્મો, કે પાનમાં વપરાતો ચૂનો કે ચૂનાની ટીકડીઓ કે પાઉડર એ બધાની ગણતરી જડ ક્ષારોમાં થાય છે. તાકાલિક આવા ચૂનાના જડ ક્ષારો શરીરને સહાયક પથ્થર તરીકે હશે, પણ રચાયેલાં-લાંબાકાળ સુધી લાભ મેળવવા માટે સજીવ-ચેતન ચૂનાના ક્ષારનો ઉપયોગ કરવો ધટે.

ફેસફેરસ મોટે ભાગે લીલા શાક-ભાજીઓમાં તેમજ ઘઉં, મકાઈ, હાથછડના ભાત, પાલખ, દૂધી, મૂળા, તાંદળજો, મેથી, લલિતભાજી, (Salad) સફરજન, કેળી, ફૂલકેળી, છાશ, દૂધ, બદામ, નાળિયેર અને ઇંડાંમાંથી મળે છે.

લોહ માટે લીલા પાનવાળી ભાજીઓ, સફરજન, ગાજર, ઘઉંનું થૂલું, ખજૂર, સૂકા અંજીર, કાળીદાસ, બદામ, શેરડી, દાડમ, મોસંખી, સંતરા, ટમેટા, લીલાં આંબળાં, લલિતભાજી [Salad] વગેરેનો ખોરાકમાં ઉપયોગ કરતા રહેવું.

આયોડીન માટે લીલા ચોળા, લીલા વટાણા, લસણ, કાંદા, ગાજર, ટમેટા, કેળી, લલિતભાજી [Salad] અનનસ, કેળાં, નાસપતી વગેરેમાં ઠીક પ્રમાણ મળે છે.

આયોડીન ક્ષારની સહાય વગર ચૂનાનો ક્ષાર કાર્ય કરવાને અસમર્થ છે.

ચૂનાના ક્ષારની સાથે 'ફેસફેરસ,' 'લોહ' અને 'આયોડિન'ને સુમેળ છે. નિકટનો સંબંધ છે જેથી દૂધમાં અહીં એનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે.

ચૂનાની ઉપયોગિતા શરીરને કેટલી છે એ ખાતર અહીં રજૂ કરવામાં આવી છે. આપણે આપણા ખોરાકમાં ચેતન ચૂનાના ક્ષારના તત્ત્વો પૂરતા પ્રમાણમાં મળે તે માટે દૂધનો વધારે છૂટથી ઉપયોગ ખોરાકમાં કરવાનું ભૂલવું ન જોઈએ.

જેને દૂધ લેવાનું પોસાતું ન હોય તેણે શાક ભાજીઓનો વિપુલ પ્રમાણમાં ખોરાક તરીકે ઉપયોગ કરતા રહેવું. શરીર ઘડતરમાં ચૂના જેવા મૂલ્યવાન અગત્યના ક્ષાર વિષે આપણે બેદરકારી રાખીશું તો ભવિષ્યમાં શરીર ભાંગી જશે, અને તન્દુરસ્તીને બદલે માંદગી આપણી જીવનભરની સાથીદાર બની રહેશે.

મૂખાંધ

સાચું કહું ? જગત મૂરખ છે બધું ચે !
અદ્વાલસન્નિત જ આ શયતાન કેવો
સજે' છ જાળ વિધવિધ પ્રલોભનોની !
ને આ જગત મૂરખ ત્યાં જ ધસે ફસાવ !

શેખઆદમ આબુવાલા

અનુસંધાન પાન ૧૬ થી ચાલુ

એવી અવસ્થા હોય ત્યારે, જે અવસ્થા થાય છે, તે અવસ્થાનું વર્ણન કરતાં કલાપી કહે છે:—

ફેંકી દ્રષ્ટિ અતિ દુઃખ ભરી, ખારીના નેત્ર સામે,
જે દ્રષ્ટિમાં દુઃખમય અમી, વહાલનું વર્ષા રે'છે.
ભવિષ્ય તરફ દ્રષ્ટિ કરતાં, વહાલતે લીધે દ્રષ્ટિમાં
દુઃખ આવે છે; અને એ દુઃખમય અમી છે. કોઈ સંબંધીના ભયંકર મંદગાઠ વખતે મનુષ્યના હૃદયમાં
જે દુઃખમય વહાલ છે, એનું આ અસરકારક વર્ણન
છે:—એ વાતને કલાપી વધારે સ્પષ્ટ રીતે મેનાવતી
અને ગોપીચંદના સંવાદમાં આપે છે. કેટલીક વખત—
અને તહમે એ વાત અનુભવશો તો જ ખચર
પડશે—‘જાળકની નિર્દોષ રમતથી માતાનું હૈયું
ભરાઈ આવે છે. મેનાવતી ગોપીચંદને જવાળ આપે
છે: ‘કેવો જાળકની માફક પાણી ઉડાડે છે.’ આનો
અર્થ એટલો જ કે ગોપીચંદની રમતને તેની માતા
જુએ છે; અને જોતાં તેના હૃદયમાં ભવિષ્યનો
અંધકાર છાંય જાય છે. એ આનંદ એવી રીતે
વહાલભર્યા દુઃખનું કારણ છે, કારણ કે,

‘We look before and after
And pine for what is not,
Our sincerest laughter,
With some pain is fraught.

ભવિષ્યનો અંધકારમય પડદો ઉપાડીને મનુષ્ય
દ્રષ્ટિ ફેંકે છે, ત્યારે કેટલાક સત્ય અને અસત્ય,
ભય શંકા તથા અભિલાષના વિચારો હૃદયને ઘૂમાવે
છે; અને ત્યારે ધણી વખત મનુષ્ય ભૂલી જાય છે
કે ‘Mors Janua vitae’ અર્થાત્ મૃત્યુ એ
નવજીવનનું દાર છે, એ ગંભીર સુત્રને હાથ લેતાં
પહેલાં મનુષ્ય, ગોપીચંદની માફક,

‘એ સંકટમય અમરત્વ કરતાં તો કોઈ વહાલાંને
હાથે ઝેરનો ખાલો પી જવામાં વધારે મળ્લ : અને
એ અમરત્વ કરતાં હું હમેશાં ગિમાર રહીને તમારી
સારવાર જોયા કરું એ વધારે મીઠું.’ હેમલેટ મૃત્યુના
અંધકારથી છુટે છે; અને એ છુટારો વાસ્તવિક છે.

કારણ કે અંધકારમાં જતાં જાળક ડરે, તેમ મનુષ્ય
મૃત્યુમાં જતાં ડરે છે. મૃત્યુને નવીન જીવન ગણતાં
પહેલાં મનુષ્યની ઈચ્છા, સ્મરણમાં રહેવાની, અને
વહાલાંઓને સ્મરણમાં રાખવાની હોય તે.

શત્રુ મુજ સહુ વીસરું
વીસરું જગ દુઃખને,
એક પ્રિય જન આત્મને
નવ વીસરું હું કે ક્ષણે.

એ રા. નરસિંહરાવે દર્શાવેલા સત્યને કલાપી
ટૂંકા આપે છે.

‘એ મ્હોનું હું સ્મરણ કરતાં જિંદગી ગાળતો છો
આલ્યા જના સરી રતિ ગ્રહો આથમી કે ઉગી છો!’

પરંતુ મનુષ્યનો આત્મવિકાસ મૃત્યુ વિષે વધારે
ગંભીર વિચાર શિખવાડે છે; અને ત્યારે વડજવર્થની
માફક,

No more shall grief of mine,
the season wrong
My heart is at your Festival.

મૃત્યુ આનંદમય દશા લાગે છે; અને ત્યારે,
લાગે છે કે:—

- કહું ઔપધ મહેં પીધાં દેહ
હિત કાળે ધણાં
કેમ રિથર રહી ના પીઉં
કટુભારી ઔપધ આજ એ.

કલાપી પણ,
ખન્ને ઉઠી શિથિલ પગલે ગોખમાં આવી ઉભાં,
ભારે હૈયે કુદગત તણું શાંત સૌન્દર્ય જોતાં,

એમ કાંઈક ગ્લાનીવાળા તે હૃદય પાસે અંતે
મૃત્યુનો પ્રશ્ન લાવે છે: શખને જોઈ આ ચમકે છે:
પ્રશ્ન કરે છે; અને કહે છે;

રોવા તેને જગપર નથી કોઈ ના દાહ દેવા
વહાલા તેનું સુખમય હશે મૃત્યુ કેવું થયું હા !

અને આ સ્નેહની પરમ અવસ્થા જોઈ, રા.
મોહનલાલ કહે છે તેમ સ્ત્રીનું હૃદય સ્નેહપૂર્ણ
થતાં ‘લાંબા વાગ્જળથી પ્રિયતમને સંબોધતી નથી,

પરંતુ જ્યારે હૃદય સ્નેહપૂર્ણ હોય છે ત્યારે જો શબ્દનું વર્ણન હૃદયનો ભાવ દર્શાવી શકતું નથી, અને તેથી સુંદરીનું

આભારે કે પ્રણય ઉભરે શીશ નીચું નમે છે!

અને છેવટે મેનાવતીના શબ્દોમાં કહીએ તો, સુંદરી કહે છે, અત્યારે તું જેવો છે તેવો નિત્યે રહી શકશે નહિ. જેને તું જાણતો નથી તેમાં તારે પસાર થવું પડશે, અને જો 'કાણુ જાણે ક્યાંએ દૂર હશે' એમ ભાસે છે તે થોડા જ સમયમાં આવી ઉભું રહેશે, તેથી,

તૈયારી તું પ્રિયતમ કરી, મૃત્યુની લે અગાડી,
ને મ્હારો તું કર ગ્રહી મને સાથ લેને ઉપાડી.

અને કલાપી, બિલ્વમંગળની પ્રિયતમાને આટલી ઉત્કૃષ્ટ સ્ત્રી ચિતરે છે;

રા. ન્હાનાલાલની 'જ્યા' તું ચિત્ર હવે રહમજનશે
એક જવાલા જલે તુજ નેનનમાં,

રસ જ્યોત નિહાળી નમું હું નમું!
એક બીજ જલે નભ મંડળમાં,

રસ જ્યોત નિહાળી નમું હું નમું!

કારણ કે રા. ન્હાનાલાલ એક મહીઆરીનું એક દિવસનું સાદું અને સુંદર જીવન ચિતરતાં કહે છે:

સંસાર ઉપવનમાં ગૃહકુંજ શોભે
કર્તવ્ય-ધેનું પય-અમૃત શું મધુ દે
પ્રીતિ પતેતું શુભ સ્નેહી કુટુંબ રાજે
ત્યાં થે સદા સતી હૃદ પતિવેણુ ગાજે!

અહીં આ સર્વગત નવલરામના શબ્દો યાદ આવે છે;

સંસારનું નુર નાર, સન્નન, સંસારનું નુર છે નાર!
સ્નેહ એ સ્ત્રીનો વિષય છે. અને તેથી એ

વિષયમાં સ્ત્રી જેટલી વધારે વિશ્વાસુ તેટલો સંસાર વધારે સુખમય બનતી શકે છે; રા. બળવંતરાય ઠાકોર ખરું જ કહે છે:

ચક્રવા જોડી એજ ખરી છે,

વિયોગથી કરમાય ઝુરે.

સ્નેહની એવી ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિમાં સ્ત્રી હૃદયમાં પતિનો ધ્વનિ થઈ રહે છે; અને એ ચિત્ર આપતાં રા. ઠાકોર કહે છે તેમ:

બહાલા મારા નિશદિન હવે થાય કંખા તમારો
આવો આપો પરિચત પ્રતીતિ બધી ચિત્ત હારી.

કલાપી બિલ્વમંગળના મુખમાં છેવટ,

રે! કલ્યાણી! સખી! ગુરૂ! પ્રિયે પ્રેમની દિવ્ય જ્યોતિ!
તારે પંથે વિહરીશ હવે જાળ જન્મળ તોડી.

એ રસમય પંક્તિઓ મૂકે છે; અને આ સર્વનો વિચાર કરતાં,

શું વિચારું! મુજ મગજ આ બહાવરું તો બને છે.
શું વિચારું! મુજ હૃદયમાં આંસુડાં ઉભરે છે!

ગુજરાતી સાહિત્યનું આવું સૌન્દર્ય છે; આટલું સૌન્દર્ય છે; તમે ગુજરાતી ભાષાનાં સંતાન છો; અને એક કલાક જેટલા થોડા સમયમાં હું તમને સર્વ બળનો દર્શાવી શક્યો નથી; એ બે વાત લક્ષમાં લઈ, નમારી માતૃભાષા માટે કાંઈક પ્રયાસ કરશો તો તે રાષ્ટ્રીય ભાવનાના પ્રવાહમાં વહન કરવા જેવું છે: છેવટે આટલું જ ઇચ્છવાનું રહે છે:

શુંજે ઉઠો સુખથી સૌજ પ્રવાસમાં આ,
યાત્રા પવિત્ર રમણીય સ્થલે સ્થલે છે!

નવો શ્લોક

સ્મૃતિઓ સર્વ ઊઠે છે, સાથે આત્મ અનુભવે
સ્મૃતિની કારમી વૃત્તિ, -આજે શ્લોક નવો કવે.

ખે મંદિરોઃ કયું શ્રેષ્ઠ ?

ચારે તરફના ડુંગરાઓની નિર્જન શિખરાવલિ વચ્ચે, એવે ઠેકાણે ત્યાં ખે મંદિરોને ઊભેલાં જોઈને, મુસાફર માત્રને આશ્ચર્ય થતું. એક સવાલ એને હૈયે આવતો:

‘આંહી’ આ મંદિરો ખાંધવાનું કોને સૂજ્યું હશે ? આવા નિર્જન જંગલમાં ? નથી આંહી કોઈ રાજમાર્ગ, નથી કોઈ મોટું શહેર પાડોશમાં, નથી એવી કુદરતી રમણીયતા.

આ જાનને મંદિરો વિષે એક દંતકથા ચાલતી આવતી હતી.

એવું બન્યું હતું કે એક વખત એક વણબરો પોતાની મોટી વણબર લઈને મુસાફરીએ નીકળ્યો. એની સાથે લાખો રૂપિયાનો માલ હતો. એની ભેગી મોટી માનવમેદની હતી. સેંકડો પ્રાણી હતાં. એ વણબર મુકામ કરતી કરતી આંહીથી નીકળી અને વણબરોનો એકનો એક છોકરો કોઈ જીવલેષ માંદગીમાં આંહી સપડાઈ ગયો. વણબર અટકાવવી પડી.

આ વખતે તો એને વેપારમાં છત્તા છત્તા થાય તેમ હતું. એનો એક દી પોટી થાય અને સેંકડો રૂપિયા પોટા થાય; વૈદોએ અનેક ઉપાયો માંડ્યા. વણબરોએ સોનારૂપાથી શરીરને તોળવાની દેવબાધા રાખી. પણ શરીર છોકરાનું પડી ગયું. એનો એક નો એક એ દીકરો હતો, એટલે એના શોકની તો કોઈ સીમા ન રહી.

પણ છેવટે તો દુઃખનું ઓસડ દહાડા એ પ્રમાણે એણે પાછો જીવનવ્યવહાર શરૂ

કર્યો, વણબર આગળ ચાલી. શોક સાથે રહ્યો. મૃત્યુ પામનાર પાછળ રહ્યો.

જ્યારે એ પાછો ફરીને આ જ માર્ગે નીકળ્યો ત્યારે એણે એક આશ્ચર્ય જોયું.

દૂર દૂરની એક નાનકડી ટેકરી ઉપર કોઈકે એક નાનકડું મંદિર બાંધ્યું હતું !

હતું નાનકડું, પણ જાણે એ આખા જંગલને શોભાવતું ત્યાં ઊભું હતું ! વણબરોને તૃપ્તિ લાગી. આંહી આવું મંદિર બાંધવાનું કોને સૂજ્યું હશે ? એણે તપાસ કરી તો ખબર પડી કે જે દિવસે એનો છોકરો મરણ પામ્યો, ખરાબર એ જ દિવસે, એક કઠિયારી-બાઈનો એક નો એક નાનકડો છોકરો પણ આંહી આ નિર્જન સ્થળમાં જ મરણ પામ્યો હતો.

એ બિચારી લાકડાં વીણતી રહી ને છોકરાને કોઈક આલડી ગયું ને એ ગયો તે ગયો.

એ રાંકબાઈની પાસે ક્યાં હજારોની સમૃદ્ધિ હતી કે એની યાદ જાળવવા એ કાંઈ કરે ? છતાં એણે પોતાના જીવનનિર્વાહના કઠિયારાના કામ ઉપરાંત એક નવું કામ ઉપાડ્યું.

એ નવું કામ હતું લોકનાં દળણાં દળવાનું ! દળી દળીને જે પૈસો ભેગો થયો એ એણે આંહી આ નાનકડા મંદિરમાં વાપર્યો. એ રીતે એણે છોકરા માટે કાંઈક કર્યો ને સંતોષ લીધો ! પણ મંદિર તૈયાર થયું છતાં એમાં એ કોઈ દેવને પધરાવી શકી નહિ !

ગમે તે દેવનું નામ લ્યે-ગ્રાહણે એના આવાગમનનું એટલું મૂલ્યાંકન મૂકે કે, આ બિચારી પિસનહારી તો મોંમા આંગળાં જ નાખી જાય.

છેવટે તો એમાં ફેણ જ દેવ આવી શક્યા નહિ. દેવને આવવાનો માર્ગ સોનાનો હતો. પિસનહારી પાસે તો કાંકરા હતાં ! પિસનહારીએ પોતાની જાત ઘસી ઘસીને પોતાના એકના એક અભાગી પુત્રની સ્મૃત્તિ જાળવવાનો મનમાં સંતોષ લીધો એટલું જ.

વણજીરાને આ સાંભળીને પોતાના છોકરા માટે કાંઈક સ્મૃતિ કરવાનું મન થયું ! સેંકડો કારીગરો એણે બોલાવ્યા. પોતાના પુત્રની યાદીમાં એણે પણ, એક ડુંગરડાની ધાર ઉપર ગગનગામી મંદિર શરૂ કર્યું. એના કળાશની અને સ્તંભની શોભા નીરખતાં માણસ થાકે નહિ એવું એ અનુપમ થયું.

એ પૂરું થયું ને એની દીપમાલા જ્યારે પ્રગટી ત્યારે તો ફરતી સાત સાત ગાંઠની ભોંમાં માણસની મેદની માતી ન હતી.

‘વણજીરાનું મંદિર’ એક રાતમાં જ્યાંતિ પારી ગયું. ‘પિસનહારીનું મંદિર’ એક રાતમાં જનસ્મૃતિમાંથી જાણે સરી ગયું !

પિસનહારી વિચારી રોષને બેઠી રહી. એના દેવ વિનાના મંદિરને હવે તે કોણ લેખવાનું હતું ?

અને કાળને બોલો ! દેવવાળું મંદિર પણ ત્યાં જિલ્લું રહ્યું.

એક વખત એક ગાંઠો ફરતો ફરતો ત્યાં આવ્યો. એ લોકોને દેવ મંદિરમાં જતાં જોઈને હસી પડ્યો.

‘અરે ! અરે ! આ લોકો કેવા ગાંડા છે જ્યાં દેવ નથી ત્યાં દેવ જૂએ છે. અને જ્યાં દેવ છે. ત્યાં ખાલી જગ્યા જુએ છે !’

અને લોકોએ એને એના ગાંડપણ માટે હસી કાઢ્યો.

[૨]

થાળીવાળું આવ્યું પછી

એ કવખત એક માણસ શહેરમાં ગયો. ગામડાનો પોતે રહેવાસી હતો, બે અક્ષર ભણ્યો હતો. એને કોઈક એવી ચીજ શહેરમાંથી લાવવી હતી કે જે ચીજ ગામડામાં નવી નવાઈની લાગે અને વળી એમાંથી પોતાનું ગુજરાન પણ થાય.

શહેરમાં ફરતાં ફરતાં એણે એક થાળીવાળું સાંભળ્યું. એ વખતે થાળીવાળાની માણસોને નવાઈ હતી.

એણે એ થાળીવાળું લીધું. પોતાના ગામડાને ચોરે ઉઘાડું મૂક્યું. અને પછી બેઈ લ્યો—મજા અરધી રાત સુધી ત્યાંથી કોઈ ખસ્યું જ નહિ ને !

ગામડામાં તો આ નવી ચીજે મોહિની લગાડી. ભજનિકોની મંડળી જામતી અને ગળતી રાતનાં દાસ જીવણનાં ભજનો હવામાં થઈને આવતાં એ બંધ થઈ ગયાં. ગરબી ગરબા પણ બંધ થઈ ગયાં. છોકરાઓ પણ ડાહ્યા ડમરા થઈને થાળીવાળું સાંભળવામાં પોત પોતાની રમત ભૂલી ગયા.

ગામ આખાને આ એક વ્યસન થઈ ગયું. થાળીવાળું સાંભળવાનું.

પછી પેલા માણસે ધીમેથી એક નાનકડી તંબૂડી જીલી કરી. બે પૈસા ફીના રાખ્યા. ફી ભરે એને સાંભળાવવાનું રાખ્યું. એને તો ઘેર બેઠાં ગંગા આવી. હંમેશાં ટંકશાળ શરૂ થઈ. વગર મહેનતે એને પૈસા મળવા માડ્યાં !

એમાંથી તો એક પરપરા જીલી થઈ. સૌ થાળીવાળાનાં નમાલાં ગીત ગાંવા મંડ્યા. આખા

ગામની શેરીમાંથી લજનોએ, હુહાએ, તુલસી-
કૃત સાખીઓએ, જૂની જૂની વસ્તુઓએ
વિદાય લેવા માંડી.

ગામ આખું જાણે નમાલાં રોગિષ્ઠ રાગ-
ડાથી ઉભરાઈ હાલ્યું !

એક વખત આ રોગિષ્ઠ રાગડાનો વારસો
લઇને એનો પોતાનો છોકરો જ આમાંથી
આજાએતનાં ગીત ગાવા માંડ્યો !

તે દિવસે એણે છોકરાને ધમકાવી કાઢ્યો.
આપની બીકથી છોકરો મોટેથી ગાતો બંધ
પડ્યો. પણ એને બદલે એનું મન મોટેથી
ગાવાનું શીખવા માંડ્યું !

અને એક દિવસ પાછો એ જ રોગિષ્ઠ
‘વારસો ઉભરાઈ હાલ્યો !

પેલા માણસે, એટલા વખતમાં, ઠીક ઠીક
પૈસા પેલા ક્યાં હતા. એને લાગ્યું કે એણે
આ થાળીવાળથી ગામની કુસેવા કરી છે. એણે
થાળીવાળું ફેાડી નાખ્યું !

બીજે જ દિવસે ગામમાં એકી સાથે પાંચ
થાળીવાળાં દેખાયાં !

પેલો માણસ તો વિચાર કરવા માંડ્યો
કે આ તો ભારે થઈ. ગામ આખું પોતાની
શાંતિ ખોઈ બેઠું. સુખ ખોઈ બેઠું. નકામી
જરૂરિયાતની પાછળ પોતાનું જીવન વેડકી
રહ્યું છે ! એટલે એણે પછી થાળીવાળની
વિરુદ્ધ હિલચાલ ઉપાડી.

લોકોએ એનો હુડિયો બોલાવ્યો. કહેવા
માંડ્યા કે એ તો ગાંડો થઈ ગયો છે !

આ માણસને પસ્તાવો થયો થયો. એણે
થોડાક પૈસા તો લેગાં ક્યાં પણ એનું પોતાનું
ગામ એ એણે હુમેશને માટે હવે ખોલ્યું.

એ આખી મજા જ જાણે ગઈ !

લોકો કહેવા માંડ્યા કે એ તો જૂનવાણી
થઈ ગયો છે, એટલે નવી વસ્તુઓને આવકારી
શકતો નથી.

એ માણસ પોતાના ઘરમાં બેઠો પોતાના
બ્યાજ ઉપર નભે છે ને થાળીવાળને ફીટ-
કારે છે.

પણ સૌ કહે છે કે એ ગાંડો છે !

અને ખરેખર હજી, આ કોયડાનો સાથો
ઉકેલ એ લાવી શક્યો નથી, ત્યાં સુધી કાં
એનું ગામ ગાંડું છે કાં પોતે ગાંડો છે !

બેમાંથી એકને સાથો ઉકેલ મળશે ત્યારે
આ વાતનો આરો આવશે ! પણ ત્યાં સુધીકાં
એનું ગામ ગાંડું છે કાં પોતે ગાંડો છે !

બેમાંથી એકને એનો સાથો ઉકેલ મળશે
ત્યારે આ વાતનો આરો આવશે ! પણ ત્યાં
સુધીમાં કાં તો ગામડું નહિ હોય, કાં પેલો
માણસ નહિ હોય, કાં થાળીવાળું નહિ હોય !
આ એક કોયડો છે. ઉકેલવા જેવો છે. સૌ
સૌની બુદ્ધિની કસોટી કરવા જેવો છે.

[૩]

ત્રણ વખત આવ્યો

અ

આનંદ ગામમાં એક શંખનાદ થયો.
‘નગરજનો હો !’ એવી પ્રલંબસુરાવલિમાં
કોઈ સાધુજને વાત વહેતી સૂકી. આજે ‘લગ-
વાન પોતે’ આ નગરમાં આવવાના હતા. પણ
એ ક્યાં જિભા રહેવાના હતા, કેને ત્યાં જવાના
હતા, એની કાંઈ ખબર ન હતી. આવવાના હતા
એ ચોક્કસ. દિવસમાં ક્યે વખતે એ પણ નક્કી
ન હતું. ગામમાં ધમાલ મચી ગઈ. સૌ બોલવા
માંડ્યા કે અલ્યા લાઈઓ ! આજનો દિવસ પવિ-
ત્રતા જાળવજો. લગવાન આવવાના છે. ગમે તે
પણ ગમે ત્યાં આવીને એ ખડા થાશે અને

પછી તૈયાર થવાનો વખત નહિ હોય ! માટે સૌ સવારમાંથી જ તૈયાર થઈ જાએ. ગામ આપું તો ભગવાનના આગમનની તૈયારીમાં પડી ગયું.

એક ભક્તબાઈએ એ સાંભળ્યું. એણે પોતાનું આંગણું સાફ કરવા માંડ્યું. વાળી ઝૂડીને ધૂળ ખેંચેરવા માંડી, ખૂણે ખાંચરે અરીસા જેવી સફાઈ શરૂ કરી. 'શેરી વળાવી સળજ કરું' એ ગીતલડરી સાથે એની ઊભિંએ ઊભિં તાનમાં નાચી રહી.

એ એમ સાફસૂફીમાં વ્યગ્ર હતી અને એને આંગણે એક અપંગ માણસ આવી ચડ્યો. ખડકી બહાર ઊભા રહીને એણે પોતાની દયાભરી વાણીમાં કહ્યું: 'ખા.... ઈ....સા....'

'એ એ એ....' એમ ઉતાવળે મોટેથી બોલતા તે હાથમાં સાવરણી લઇને દોડી. 'આજ નહિ, આજ નહિ, આજ નહિ....' તેણે કહ્યું: 'કાલે આવજે, જા....જા.' અને એણે એને વળાવી દીધો.

પણ અપંગ પાછો ફર્યો ન ફર્યો ત્યા તેની પાછળ જ એની પાડોશણ કાંઈક કહેવા માટે ઊભી હતી-એને ત્યાં કેઈક માંડુ હતું એની આંખે ખબર હતી. એટલે એના ઘરણ મરી ગયાં. આજ ભગવાન આવવાના હતા અને આ સાલ...

'...જેન ! મને તમારે ત્યાંથી...' પેલી પાડોશણ કાંઈક કહેવા માગતી હતી.

'અરે....ખાઈ ! આજ તમે પણ અત્યારે ક્યાં આવ્યાં ? કાલ આવજો...' એણે ઉતાવળે જવાબ દીધો. અને એ ઉતાવળે ઉતાવળે ખડકી વાસતી એ પાછી ફરી. પણ બે પગલાં દૂર જતાં જ એ પડતી પડતી રહી ગઈ.

એના પાલવને સાહીને કેઈકતું ભૂલુ પડેલું શિશુ કેણે જાણે ક્યારે ઉઘાડી ખડકીમાંથી ફળીમાં પેસી ગયું તે એના વાળ્યા ચોળ્યા ફળીમાં પગલી પાડતું એનો પાલવ સાહીને એને પોતાની મા જાણીને ચાલી રહ્યું હતું !

'અરે ! આ વળી આંહીં ક્યાંથી ?' તેણે એકદમ ઉતાવળે બહાર દોડીને પેલી પાડોશણને જ એને મૂકી આવવાનું કામ સોંપ્યું. એને ત્યાં આજે ભગવાન આવવાનો સંભવ હતો અને આજે જ આ ઉપાધીઓ આવતી હતી !

અને પછી એ ઉતાવળે ઉતાવળે પાછી ફરીને પોતાના ભગવાન માટે પાછું ફળી સાફ કરવા માંડી. પેલા શિશુનાં પગલાં પણ ભૂસી નાંખ્યાં. રસ્તામાં એણે ફૂલ વેચ્યાં. ચારે તરફ સુગંધી જલ છાંટ્યાં. ધૂપદીપને નૈવેદ્ય તૈયાર કર્યાં. છોડેછોડતા પાને પાનની તાજગી દેખાય એમ જલસિચન શરૂ કર્યું. આપું ફળી હસી રહ્યું ! એને લાગ્યું કે ભગવાન ચોકકસ આંહીં જ આવશે ! અને આખા ગામમાં એના ઘરની તોલે આવે એવું એક પણ ઘર નથી એ વિચારે એ અંતરમાં ને અંતરમાં હસી રહી !

પણ સાંજ પડી ભગવાન આવ્યા નહિ. દીવા પ્રગટ્યા, હજી એ દેખાયા નહિ. આકાશમાં તારા ઊગ્યા, એનાં પગલાં ક્યાંય સંભળાયાં નહિ. અને ગામમાં તો કુણેપકણું વાત ચાલતી હતી કે ભગવાન તો ગામમાં આવી ગયા. ને ફરીને પાછા પણ ગયા !

કેને ત્યાં આવ્યા એ કેઈ કહેતું નથી. મારે ત્યાં નથી આવ્યા એમ પણ કેઈ જણાવતું નથી. મારે ત્યાં આવ્યા છે એ વાત

[૧]

એ વાગે બપોરે શ્રી ચારુ બહેને મને જ્યોતિ સંઘના એક નાના પ્રવાસ સાથે સામેલ થવા આમં- ત્રણ આપ્યું, રાત્રિના ૧૦ ક. ને ૨૦ મિનિટ આશુ તરફ જતી નાની ગાડી અમારે પકડવાની હતી

રાત્રિના નવનો શુમાર થયો અને લગભગ સિત્તેરથી પોણાસો બહેનો અમદાવાદના સ્ટેશનમાં દાખલ થયા. બન્ને બોગીમાં દરેક પ્રવાસી બહેનોએ પોતાની બેઠક લઈ લીધી. ગાડની બ્લિસલ સાથે અમે અમદાવાદ છોડ્યું.

પ્લેટફોર્મ છોડતાની સાથે બન્ને બોગીઓ સંગી- તથી ગૂંજવા લાગી. રાત્રિનો તાલ પણ સાથે જમતો હતો. સ્ત્રીશક્તિની પ્રબલ જ્યોતિઓ જાણે ટ્રેનની બહાર પ્રકાશ વેરતી દૂધ કરતી ચાલી જતી હોય એવો ભાસ થતો હતો, આવી રીતે રાત્રિની મુસા- ફરીનાં કલાકો એક પછી એક જવા લાગ્યા.

સંગીતની લહરીઓ સાથે મહેસાણા, પાવન- પુર વગેરે સ્ટેશનો છોડી દીધાં. ચિત્રલેખા શ્રી વનલીલા કિનારીવાલાએ કેમેરામેનનો હોદ્દો ધારણ કર્યો હતો મારા ડબ્બામાં શ્રી ગુણવંતી બહેન, વિદ્યાબહેન, નિર્મળાબહેન પરીખ, સરોજબહેન, કુસુમબહેન વગેરે હતા. સંગીત પૂરું થયું અને વાનીલાપ તથા અંત- કડીઓની રમૂજ રમતો શરૂ કરી દીધી. આખતું એક પણ મટકું માર્યો સિવાય બહેનોએ લગભગ ચારની પહેલી પરાંતનો સમય પસાર કરી દીધો.

પણ કોઈ માંડીને બોલતું નથી. આવ્યા ન આવ્યાના વાતાવરણમાં જ ભગવાન રહ્યા હતા !

છેવટે એ થાકીને સૂઈ ગઈ. પણ રાતમાં એને સ્વપ્નું આવ્યું અને એ બેબાકળી બિડી, ‘અરે ! આ શું ? મને ભણકારા સંભળાયા કે કોઈ સાથે જ બોલ્યું ? કોણ મને કહી રહ્યું હતું કે હું કાલે તારે ત્યાં ત્રણ ત્રણ

બરાબર ચાર વાગે સંવારે અંધારામાં અમે બધા ચિત્રાસલી સ્ટેશને ઊતરી પડ્યા. પાછલી રાતનું ચાંદનીતું અજવાળું અમારી દષ્ટિ સમક્ષ રૂપેરી પ્રકાશ પાથરી રહ્યું હતું. અહીંથી ઊતર્યા પછી અમારે ચાલીને બાલારામ જવાનું હતું, ત્યાં કુદર- તનાં સાન્નિધ્યમાં તેને બોળે મહાદેવ ગિરાજ્યા હતા. પાછલી રાત્રે પહાડનાં રસ્તે ચાલવાનું હોવાથી ચિત્રાસલી સ્ટેશને અમે થોડોક આરામ કરવા બેઠાં. કુદરત પાંશરી હતી. સ્ટેશનની સામે ફેટલીક બેંશો એના ગોવાળો સાથે ઉતારો નાખી પડી હતી. ડોલો ભરી ભરીને તાણું ખડી જેવું દૂધ અમારી સામે ખડું થઈ ગયું.

અમદાવાદનું શ્વેતરંગી દૂધ અને આ ખડી જેવા દૂધ વચ્ચેનું અન્તર જમીન આસમાન જેટલું હતું. દૂધની ભરી ડોલો બેંચને દરેક બહેન ગ્લાસ લઈ લઈને ગોવાળને વીંટળાઈ વળ્યાં. જેને જેમ કાવ્યું તેમ દૂધ પીધું. હવે દૂર પહોંચે પાછળથી આલ ખીલતું હતું. ઉપાના રંગો જમીન પર પથ- રાવા લાગ્યા. થેલી, પોટલાં અને ભાતાના ડબ્બાઓ લઈને બહેનો બાલારામનાં પહોંચે રસ્તા ઉપર ચાલવા માંડ્યાં. વચમાં વચમાં ચઢાણ અને ઉતાર આવતા હતા. રસ્તામાં સવારની મીઠી સુરખી વાતી હતી. પક્ષીઓના ટોળાં પહોંચે ગાળીમાં આવેલાં ઝાડો ઉપરથી આસમાનમાં બિડી જતાં અદસ્ય થતાં હતાં. અમે થોડા સમયમાં બાલારામ આવી પહોંચ્યા.

પછી તો પૂછવું જ શું ‘ કુદરતનાં ખીલતાં રંગોમાં શક્તિઓ પ્રકાશી બિડી. પહોંચે પહોંચે

વખત સાદ કરીને આવ્યો. પણ તું કેવી ? એકે વખત મારો સાદ જ સાંભળ્યો નહિ !’

અને એ ગઈકાલના બનાવને પહેલેથી છેલ્લે સુધી સંભારવા માંડી. એને ખાતરી થઈ ગઈ કે ભગવાન આ બાબુ આવ્યા જ ન હતા. અને છતાં અંદરથી જાણે કોઈ બોલ્યા જ કરતું હતું : ‘હું તારે ત્યાં ત્રણ ત્રણ વખત આવ્યો, તેં મને જવાબ જ વાળ્યો નહિ ને !’

ઝરણાંઓથી ભરાયેલ ઝરામાં નહાવણુ-ધોવણુનું કામ શરૂ થયું. આળુઆળુની જગ્યાઓમાં થોડીક રખ-ઉપટ્ટી પણ કરી નાખી. વનઘેરી છાયામાં બધાં એકઠાં થયાં, મંદિરનાં ગર્ભદ્વારમાં આવેલ શિવલિંગ ઉપર પહાડમાંથી કુદરતી ઝરણું ગૌમુખી વાટે ઝરતું હતું. અને વડલાઓની ઘેરી ઘટા અરણ્ય સમાન બાસતી હતી.

બપોરના ભારકરદેવની સવારી માથા ઉપર આવી પહોંચી. મંદિરના ગર્ભદ્વારમાં ગિરાજેલ મહાદેવને ઝરણાનાં નિર્મલ પાણીનાં લોટાઓ ચઢાવ્યા. સ્તોત્રોચ્ચાર કરી પૂજન પણ કર્યું, અને આખરે ઉન્ન-ણીનાં મદાકાર્યની તૈયારી તડામાર થવા લાગી, બધા બહેનો ગોળાકારમાં બેસી ગયા. પાંદડાઓ અને ન્યુસપેપરમાં અનેકવિધ ઢેઝરંઓ, અથાણા, ચટણી વગેરે ગોઠવી આરોગવાનું શરૂ કરી દીધું. ઉન્નણીનો સમારંભ લગભગ એકાદ કલાક સુધી ચાલ્યો. ત્યાર પછી નર્મદાની વચ્ચે અડગ ઊભેલાં કપીરવડ સમા એક ભવ્ય વડની છાયા નીચે રાસ અને ગર-આઓ ગાવાની શરૂઆત કરી. આખીએ રાત્રિનો ઉજગરો હોવા છતાં અત્યારે થાક અને પરિશ્રમની એકપણ રેખા કોઇપણ બહેનના મુખપર દેખાતી નહોતી. ગરબાની વિવિધતાએ વાતાવરણમાં કુદરતની સૌમ્યતાનો ઓર વધારો થવા લાગ્યો. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણના અશ્વારોહણનું નૃત્ય અને રાધિકાનાં ચીરનું ફાટવું એવા ભાવાર્થનો એક રાસ ગાવાની શરૂઆત થઈ.

“હળવા તે કાન થોડા ખેંચવો રે,

નાગર ઊભા હો રંગ રસિયા.

ફાટી મારા સાળુડાની કોર રે,

નાગર ઊભા હો રંગ રસિયા.

આ રમુચ રાસ પછી તુર્તજ પ્રેમલકિત અને આવકારની આરબુનો એક ગરબો ઉપાડ્યો. અનેક શક્તિઓનાં ગળામાંથી રણકતો આલાપ બાણે કુદરત સાંભળતી હોય તેમ લાગ્યું. ભગવાન પિનાક-પાણી પણ મંદિરનાં ગર્ભદ્વારમાં શાંત ચિત્તે સાંભળવા

લાગ્યા. પરંતુ અદ્વિસોસ ! આખરે અમારે આ કુદરતનો ખોળો ભાવ ભીના હૃદયે છોડવા માટે સૂચના અમારા સંચાલકભાઈ લાલભાઈએ નિષ્કુર હૃદયે આપી. કારણકે ચિત્રસલીથી અમારે ૨-૩૦ મિનિટ ટ્રેન પકડવાની હતી. ફરી પાછા દરેક જણ અપાટાબંધ થેલીઓ તૈયાર કરી કુદરતનાં આ રમ્ય સ્થળથી એક પછી એક વિમુખ થવા લાગ્યા.

અહીંથી સીધા નવાખનાં મહેલ ફરતું ચકકર લગાવી ટેકરી ઊતરવા લાગ્યા. આકાશમાં દોઢનાં મધ્યાહ્નનો સૂર્ય અમારી મંડળી ઉપર છત્ર ધરવા લાગ્યો.

આ સૂર્યોરંગી છત્ર તો અમને મોંઘું પડ્યું. આ છત્રની નીચે બહેનોએ પોતાની ઓઢણીનાં છત્ર ધરી ધરી પંથ કાપવાની શરૂઆત કરી. અમારે બધાનાં દિદાર બાણે એવા થઇ ગયા કે બાણે વગર મેષ્ટક અપ કર્યે રંગભૂમિ પર અભિનય કરવા જતા હોઇએ. ચિત્રાસલી પહોંચતાં દરેકનાં ચહેરા પર રવિનાં રશ્મીઓએ વ્યગ્રતા ફેલાવી દીધી. રોશન આવ્યું અને વૃક્ષની છાયા નીચે બધા ફસડાઇ પડ્યા. અહીં એકાદ કલાકનાં આરામ બાદ ટ્રેનમાં બેસવા તૈયાર થઇને ઊભા; એટલામાં ટુકડીનાં નાયક હેમલતાબહેનનો કેમેરો ચમક્યો, અને પ્લેટફોર્મ પર વચ્ચે સૂતેલા એક રંગભર્યા આકર્ષક નાયકાવાનાં કળાભર્યા પોષાકની તરવીર ખેંચવા આતુર બની રહ્યો. તસવીર ખેંચાઇ અને આ રમુચ ઘટનાએ પાંચેક મિનિટનો સમય લીધો. ગાડી વેગમાં અમારી તરફ ધસતી આવી. અને સળંગ થઇને ઊભેલી આખી ટુકડીમાં ભંગાણ પડ્યું. અમે બધા અસ્તવ્યસ્ત થઇ ગાડીમાં ગોઠવાયા. અને આથમતે તડકે બધા પાલનપુર ઊતરી. અહીં અમારે નવાખી પાલનપુરની પુરાતન અતિહાસિક જગ્યાઓનું અવલોકન કરવાનું હતું. રોશને ઊતરી. મોટા રોશન મારુટરે અમને ઘણી મદદ કરી. અમારી સાથેનો સાંભાન તેમણે વિશ્રાંતિગૃહમાં પોતાની દેખરેખ નીચે રાખ્યો અને અમોને નિશ્ચિંત મને શહેરમાં ફરવા જણાવ્યું.

પાલનપુરનો અમારો કાર્યક્રમ ન્યોતિસંઘની કાર્યપ્રણલિકાને હિસાબે અને ઐતિહાસિક અવલોકનને હિસાબે ઘણો જ ઉપયોગી નીવડ્યો. ટ્રેઇનમાંથી ઊતરતા શ્રી જ્ઞેશીંગલાલ જોષી કેંગ્રેસ સમિતિ (પાલનપુર વિભાગનાં) મંત્રી, તથા મનમુખલાલ દવે, ઉપરાંત અન્ય ભાઈઓએ સંઘનાં દરેક સભ્યનું સ્વાગત કર્યું.

અહીંથી પ્રથમ અમે પતાળેશ્વર મહાદેવ જોયા. ગુજરેશ્વર મહારાજ સિદ્ધરાજનો જન્મ થયો હતો—ત્યાં ગયા. આ જગ્યા ઇ. સ. ૧૧૦૦ની સાલની પુરાણી છે. ત્યાંથી બહાર નીકળી અમે ઉપર આવ્યા. કે તરત જ અમારી સન્મુખ એક ભવ્ય કીર્તિસ્તંભ ખડો થયો. આઘાના લાલ કિંદવાનો મશહૂર પથ્થર વપરાયો છે તેવા લાલ અને સફેદ પથ્થરથી ઘડાઈને સજ્જ થયેલો આ કીર્તિસ્તંભ અહીંનાં રાજવંશી નવાખનાં પૂર્વજોની જીવનગાથાની સ્મરણાં જલિંકાપે ચોંજાયો છે.

આ કીર્તિસ્તંભ જોયા પછી અમે નગરમાં આગળ વધ્યા અને અહીંની પ્રજાની એક મહામૂલી કલાકૃતિ જૂની રાજ્યગદી (રાજમહેલ) ને ચાલુ છે તેનું દર્શન થયું. આ સ્થળ વિષે તો વધુ શું લખવું. આદેશાદી નવાખનો આ મહામૂલો કલાકૃતિનો નમૂનો. એ છે ગુજરાતનું એક કલાધન. લોકડાની અંદરનો ખેનસુન કારીગરીનો નમૂનો અજોડ છે. નવાખ અને ખેગમોતું રહેઠાણ સ્થળ. દરેક વ્યક્તિને માટે ભવિષ્યમાં કલાતાં યાત્રાસ્થળ જેવું બની રહેવું જોઈએ. અહીંની પ્રજા જે તેની કિંમત આંકે અને તેને જીવથી પણ સાચવે તો આ કલાસંસ્કૃતિનો નમૂનો આપણા માટે ઘણો મગરૂબ બની રહેશે. અંદર ફરી આ રાજગદીનું અમે બારીક અવલોકન કર્યું. સંઘનાં ચિત્રકાર શ્રી વનલીલા કિનારીવાલાએ રાજ્યગદીની કેટલીક તસવીરો પણ કેમેરામાં જિતારી. ધરાઈ ધરાઈને આ રાજ્યગદીનું અવલોકન કરી અમે મીઠીવાવ જોવા ગયા. વર્ષો જૂની આ વાવ આપણાં ઇતિહાસને ઉજ્જવળ બનાવવા મદદરૂપ થઈ પડી છે. આ વિશાળ વાવનું પાણી અત્યારે પણ અહીંની પ્રજા

પીવા માટે ઉપયોગમાં લે છે. પરંતુ અહીં દુઃખની વાત એ લાગી કે પ્રજાને પાણી માટે ઘણી તંગી ભોગવતી પડે છે. જીવન જરૂરિયાતની આ વેદના અનુભવતા અમે ધીરે ધીરે આગળ ચાલ્યા. અને જોવડે નવાખી પૂર્વજોનાં કલેવરોનાં અવશેષની કબજે નહકે આવી પહોંચ્યા. રાજકર્તા વડવાઓની આ દંડનશૂંભિ પણ કલા અને કોતરણીથી મટેલી છે. આરસની આ સૂતેલી અદૃશ્ય અને નિરાકાર પ્રતિભાઓ શાંતિનો ભાસ કરાવી ઇસ્લામ સંસ્કૃતિનો કંઈક આદેશ સૂચવતી હોય એમ લાગ્યું. એ સર્વેને નમન કરી અમે સ્ટેશન તરફ પાછા ફરવાની તૈયારી કરી રહ્યા.

ત્યાં એટલામાં એક ગીજ હકીકત જાણવા મળી જે ન્યોતિસંઘના દરેક સભ્યને ઘણી આદર્શરૂપ નીવડી. અહીંની સ્કૂલનાં એક શિક્ષિકા બહેન-આનંદીબહેન મોહનલાલ રાઠોડનો પરિચય થયો. એ બહેનનો ઇતિહાસ અમે સાંભળ્યો. ડોણીએથી બન્ને હાથ એમના બાલ્યજીવનમાં ટ્રેઇનની નીચે કપાઈ ગયેલા હતા. તેમનો અભ્યાસ જાણી અમે આશ્ચર્યમાં ગરકાવ બની ગયા. તેમણે અમારી સમક્ષ થોડુંક લખાણ લખ્યું. જે ડોણીવતી પેન પકડી અને જે તેમણે સુંદર લખાણ લખ્યું તે જોઈને સંઘના દરેક સભ્યને તેમનાં પ્રત્યે ઘણું માન ઉત્પન્ન થયું. આનંદીબહેનની જીવન કથની સાંભળી અમે ઝપાટા-બંધ સ્ટેશને પહોંચી ગયા.

રાત્રિના અગિયાર વાગ્યે અમે પાલનપુરથી સિદ્ધપુર આવવા ટ્રેઇનની રાહ જોઈને બેભા.

બરાબર રાતનાં બાર વાગે સિદ્ધપુર જવા માટેની ટ્રેઇન આવી પહોંચી. ટ્રેઇનમાં એટલી સખત ગીરદી હતી કે બહેનોને ડાખલ થવું ઘણું મુશ્કેલ થઈ પડ્યું. ડાખમાં બેઠેલ માણસો અંદર બેસવા માટે જરા પણ મચક ન આપતા, સામેથી જોર જોરથી લટવા લાગ્યા. મહામુશ્કેલીએ ડાખમાં નાખેલો સામાન ઉતારુઓ બહાર ફગાવી દેવા લાગ્યા. પરિસ્થિતિ ઘણી જ વિપત્તિ થઈ પડી. પ્રસંગ ઘણું દુઃખ ભર્યો લાગ્યો. અને માનવતા આસમાને પરવારી

બેઠી. ડેપુટી સ્ટેશન માસ્તરે આખરે અમોને ઘણી મહેનતે ટ્રેનમાં બેસાડ્યાં. અને થોડીવારમાં ગાડી ઊપડી. દોઢેક કલાકમાં અમો સિદ્ધપુર પહોંચી ગયા. રાત્રે સંઘના વ્યવસ્થાપક શ્રી ચારુમતિ બહેનના અંગલે આખા સંઘે પડાવ નાખ્યો. આગલી આખી રાતનો ઉજાગરો હતો. અહીં સિદ્ધપુરમાં જીંઘ અને આરામ બંને મળી શક્યા.

ખીજે દિવસે સવારે નાહીધોધને રુદ્રમાળ જોવા ઊપડ્યા. શાળાનાં અભ્યાસ દરમિયાન ઇતિહાસનાં વિષય વખતે ચોપડીનાં પાનાનાં એક કોરનાં ખૂણે રુદ્રમાળનું એક નાનું ચિત્ર છાપેલું જેવામાં આવતું, આ નાનું એવું ચિત્ર પણ રુદ્રમાળની ભવ્યતાનું સ્મરણ કરાવ્યા કરતું, ઉત્તર હિંદનાં પ્રવાસ વખતે આ મહાગુજરાતના અણુમોલ કીર્તિસ્તંભ જેવું શિલ્પ જોવા વિચાર હતો પણ ફેટલાક સંજોગોને કારણે આ બાબતનો પ્રવાસ થઇ શક્યો ન હતો. આજે અનાયાસે આ પર્યટનનો લાભ મળતા આ ભવ્ય શિલ્પ નજરે જોઇ શકાયું. જીર્ણ થયેલા આ કલાનું અવશેષ નીરખતાં હૃદય ભરાઇ આવ્યું; આના વિષે તો શું વધુ લખી શકાય? ઘણા ઇતિહાસકારોએ રુદ્રમાળનો સાચો પરિચય આપ્યો છે. એટલે એ વિષે લાંબું લખવું અહીં આવશ્યક નથી. અમે બધા એ શિલ્પને જોતા હતાં ત્યારે એક વૃદ્ધ બાઇ અમારી નજીક આવ્યા અને રુદ્રમાળનો વિગતવાર પરિચય આપવા લાગ્યા. આ ડોશીમાં લોખંડકથા કહેતા હોય તેવી ઢબે પરિચય આપવા લાગ્યા. તેમની પરિચય આપવાની ઢબથી બધાને ઘણી જ રમૂજ ઉત્પન્ન થઇ. કોઇ યાત્રાના તીર્થમાં પડવાજી પાઠપૂજા ભણાવતા હોય એ ઢબે અમને બધાને રુદ્રમાળની નીચે બેસાડી પોતે લોકવાર્તા કહેવા લાગ્યા. અંતમાં પહેલી કમાન નીચે ગિરાજોલા જમણી સૂંઢના ગણપતિનું માહાત્મ્ય સંભળાવી ત્યાં આગળ શ્રદ્ધાપૂર્વક પૈસાની ભેટ ધરવા લાગણી દર્શાવી. તેમની વાર્તાએ હકીકત કહેવાની શૈલીથી સભ્યો બધા ખુશી થયેલા એટલે દરેક બહેને આનો એ આના ગણપતિ આગળ મૂકી ભક્તિ દર્શાવી ડોશીને ઘણા જ ખુશ કર્યા.

ત્યાંથી સીધા એક પુરાણા હનુમાનજીના સ્થાનકે દર્શન કરી સરસ્વતી નદી તટે અમો ગયા. માતૃશ્રાદ્ધનું મહાતીર્થ સરસ્વતી નદીને તટે આજ પર્યંત માતૃભાવનાના પ્રેમથી સચવાઇ રહેતું આવ્યું છે. માતૃઆત્માનું અહીં શ્રાદ્ધ કરવાથી મોક્ષ થાય છે. આ હકીકત શાસ્ત્ર અને પુરાણની ગાથાઓ કહી ગઇ છે અને તે પ્રણાલિકા અત્રાપિ ચાલુ રહી છે. આવા ભાવના ભર્યા તીર્થ તટે સરસ્વતીના ભક્તિથી દર્શન કરી બિન્દી સરોવર તરફ રવાના થયા. તીર્થસ્થળોની પ્રાણાલિકા મુજબ અહીંનું વર્ણન પણ સાંભળ્યું. અહીં થોડો આરામ લીધો ત્યાર બાદ ગરમી પણ, બપોરે જમતી હોવાથી ભાદરવાની વાદળીમાંથી ફેંકાતી લાગી. બિન્દી સરોવરથી સીધા અમે ઉતારે આવ્યા. અને બપોરનું ભોજન પૂરું કરી બધાએ કલાક આરામ કર્યો.

એકાએક બપોરે બધાનો નિર્ણય થયો કે પાટણ ટ્રેનમાં ન જતાં મોટરલોરીમાં ઊપડી જવું અને સાંજે જ પાટણનો પ્રવાસ પૂરો કરવો. ફરી ઝપાટા બંધ થેલીઓ અને બિચ્ચાઓ તૈયાર થયા. મોટરલોરી આવી પહોંચી. સિત્તેરથી પોણોસો બહેનો આ મોટરલોરીમાં બેસી શકે એ અશક્ય હતું. પરંતુ મુસાફરીના અવર્ણનીય આનંદ આગળ આ મુશ્કેલી સર્વે બહેનોને નજીવી લાગી. અનાજની ગુચું ગોઠવાય તે પ્રમાણે દરેક બહેન મોટર લોરીનાં ગોઠવાઇ ગઇ. તાપ સખત પડવો શરૂ થઇ ગયો હતો, દરેક જણાએ માથા ઉપર લીંબડાની તીરખીઓ ખાંધી દીધી, આનાથી કંઈક અંશે ઠંડક, અને ખાસતો રમુજ વાતાવરણ સરજવા પ્રયાસ થયો હતો.

મોટર ચાલી અને શ્રી ચારુબહેનનું નિવાસસ્થાન અમે છોડ્યું. ગાન શરૂ થઇ ગયું. પાટણ જવાના રસ્તા પર મોટરલોરી ટેકરાવાળી ભૂમિમાં નૃત્ય કરવા લાગી. અંદર બેઠેલા બહેનો પણ નૃત્યમાં સાથ પુગવવા લાગ્યા. હાસ્ય, રમૂજ અને નૃત્ય સાથે સાંજે પાંચ વાગ્યાનાં સુમારે પાટણના રાજમાર્ગના રસ્તા ઉપર મોટરે પ્રવેશ કર્યો. પાટણની પ્રજાને આ રમૂજભર્યું નૃત્ય દ્રશ્ય જોવાનો આ અત્યાનંક જ લાભ મળી ગયો.

અપૂર્ણ

મહાદેવભાઈની ડાયરી

[સં. નરહરિ દા. પરીખ; પ્ર૦ નવજીવન પ્રકાશન-મંદિર અમદાવાદ; મૂલ્ય, સાડાચાર રૂપિયા.]

ગાં

ધીજીના બોઝવેલ થવા ઉત્સુક સ્વ૦ મહાદેવ દેસાઈએ સને ૧૯૧૭ થી ૧૯૪૨ સુધીનાં પચીસ વર્ષના ગાંધીજી સાથેના પોતાના સેવાકાળ દરમિયાન એક પ્રકારની ધર્મશુદ્ધિથી પોતાની ડાયરી લખ્યાં કરેલી. 'નવજીવન', 'યંગ ઈન્ડિયા' અને 'હરિજન' પત્રોમાં તેમાંથી થોડીનો ઉપયોગ અગાઉ થઈ ગયો છે. બાકીની અપસિદ્ધ સામગ્રી ગાંધીજીના ચરિત્રકારને ઉપયોગી નીવડે એવી હોવાથી અને તેટલી જલદી પ્રજા સમક્ષ રજૂ કરી દેવાના નવજીવન ટ્રસ્ટના અભિનંદનાય નિર્ણયનો અમલ આ પહેલાં પુસ્તકથી શરૂ થાય છે. બીજા પુસ્તકો આની પછી ક્રમશઃ છપાયે જશે. આ ડાયરી તા. ૧૦-૩-૧૯૩૨ થી ૪-૯-૧૯૩૨ સુધીની છે. એ વખતે ગાંધીજી તથા લેખક મહાદેવભાઈ જેલમાં. સરદાર વલ્લભભાઈ પણ તેમની સાથે. સ્વ. નરસિંહરાવે જેમને યોગેશ્વર કૃષ્ણ અને ધનુર્ધર પાર્થ કહ્યા હતા એવા ગાંધીજી અને સરદાર સરકારની મહેરબાનીથી અન્યથા તેમની પ્રવૃત્તિઓને લીધે બહાર અપ્રાપ્ય એવી નિરાંતથી મહિનાઓ સુધી સાથે રહ્યા એ સમયનું તેમના સંજય જેવા મહાદેવભાઈનું બયાન સહુ કોઈને આકર્ષે. વળી જેલનિવાસે ગાંધીજીના વાર્તાલાપ ને પત્રવહેવારને તેમજ મહાદેવભાઈની રોજનીશીને એક પ્રકારનો વિસ્તાર પણ આપ્યો છે. આથી ડાયરીઓના પ્રકાશનમાં આ ડાયરીને પહેલી પસંદગી આપવામાં સંપાદક શ્રી. નરહરિભાઈએ સાચી દષ્ટિ બતાવી છે એમ જરૂર કહેવાશે.

પુસ્તકમાં એ જ એક માસના એ ત્રણે વ્યક્તિઓના એકત્ર જેલજીવનનો મેળેગળનો જે હેતુ રજૂ થયો છે તે જાતે જ ઘણું રસિક અને બોધક છે. પણ તેની મોટાનાં મોટી વિશિષ્ટતા તો ગાંધીજીનું જે સમીપદર્શન એમાંથી થાય છે તેમાં રહેલી છે.

ગાંધીજી સંજય કામની એવી એકપણ વિગત જતી ન કરવાની ચીવટવાળા મહાદેવભાઈએ ગાંધીજીની રોજની દિનચર્યા, કેટલાક વિશિષ્ટ પ્રસંગો, સાથીઓ, મુલાકાતીઓ અને જેલ-અમલદારો જેડે ગાંધીજીની વાતચીતો અને ગાંધીજીએ જેલમાંથી લખેલા પત્રો એ સર્વની નોંધ લઈ ગાંધીજીના ઉદાત્ત વ્યક્તિત્વનો મજબૂતો પરિચય કરાવ્યો છે. સામાને પ્રથમ તો શુભનિષ્ઠ જ ગણવાની ગાંધીજીની ઉદારતા, સત્યને જ ધક્કર ગણનારી એમની અનન્ય સત્ય પરાયણતા, સરદાર વલ્લભભાઈ જેવાને ય એ બાબતમાં નવા પાક શીખવતી એમની સ્વચ્છતાની ચીવટ, અસત્ય અને અન્યાયથી ધગી ઉઠતી એમની સાત્ત્વિક તેજસ્વિતા, જાત પર ક્રૂર થઈ શકતી એમની રેટિયાભક્તિ, અનેક વ્યક્તિઓ વિશે આપેલા અભિપ્રાયોમાં જણાતી એમની સાદ્ અને વેધક દષ્ટિ, હળવાશની પળોમાં એમનો વિનોદ, એમની પુત્રવત્સલતા, આશ્રમવાસી બાળકોના વિકાસ માટે એમની વત્સલતાભરી ફિકર, પુત્ર હરિલાલના તથા મુસલમાનોના વલણથી એમને થતું દુઃખ, એમનો આકાશદર્શનનો કલાદષ્ટિએ ન હે તેટલો ધાર્મિક દષ્ટિએ પોષેલો રસ, મેકડોનલ્ડના કામી ચુકાદાથી તેમના અંતરમાં શરૂ થયેલું આખરે ઉપવાસનો નિર્ણય કરાવતું મંથન—આ સર્વની મહાદેવભાઈએ લીધેલી નોંધ, ગાંધીજીની એક સુંદર નિકટછબી દોરી આપી એ મહાત્માની જીવનકલા તથા જીવનદષ્ટિનો પ્રેરણાદાયી પરિચય વાચકોને કરાવે છે. ગાંધીજીના ચરિત્ર માટે કીમતી કાચો મસાલો આ રીતે આ ડાયરી પ્રગટ કરે છે. નરહરિભાઈ કહે છે તેમ 'આ ડાયરીમાં ગાંધીજીના વાર્તાલાપ તથા પત્રો મારફત ગાંધીજીની બહાર નહીં આવેલી ખાસિયતો તથા જીવનપ્રસંગો તેમ જ વ્યક્તિગત તથા સમાજિક જીવનને લગતા ઘણા અગત્યના વિષયો ઉપર ગાંધીજીના વિચારો વાચકને જાણવા મળે છે.' ગાંધીજીના આ વિચારો આ ડાયરીની બીજી નોંધપાત્ર વિગિષ્ટતા છે.

પણ ગાંધીજી ઉપરાંત બીજાં એ પાત્રોનો ય સુંદર પરિચય ડાયરી કરાવે છે. તે છે ગાંધી ના

અન્તેવાસી જેલ સાથીઓ સરદાર વલ્લભભાઈ અને ડાયરીલેખક મહાદેવભાઈ પોતે. ગાંધીજીને પણ વહાલથી ઠપકો આપતા ને એમની ય મસ્કરી કરતા, એમની સાચા લક્ષિતભાવથી સેવા કરતા, આખા-ખોલાપણાથી તથા તળપદા વેધક વિનોદથી બંને સાથીઓને હસાવતા અને મહાદેવભાઈ પાસેથી સંસ્કૃત શીખતા સરદારનું અહીં થતું દર્શન બહારથી કરડી દેખાતી એ વ્યક્તિનું અંતર કેવું પ્રેમાળ ને નિખાલસ છે એ બતાવી આપે છે. આખા પુસ્તકને સરદાર વિશેની નોંધો રસિક બનાવી જાય છે. મહાદેવભાઈની અનન્ય આપુલક્ષિત, એમની નમ્રતા, એમનો આત્મવિકાસસાધક સ્વાધ્યાય, એમની મીઠાશ એ બધું પણ અહીં પોતાનો પરચય આપે છે, મહાદેવભાઈએ પોતાનો પરિચય આપવાની લેશ પણ ઇચ્છા રાખી નથી છતાં. એમની વાર્તાલાપો ને પ્રસંગો રજૂ કરવાની તેમજ જુદી જુદી વ્યક્તિઓનાં રેખાચિત્રો આલેખવાની આવડત તથા લેખનપ્રભુત્વનું દર્શન તો ડાયરીમાં થાય છે જ. ડાયરીમાં શું લખાય ને શું નહિ તેનો વિવેક અને તે કેવી રીતે લખાય તેની રીત તો મહાદેવભાઈની ડાયરી પાસેથી જ શીખવાં પડે એમ છે.

આ ડાયરી આ વરસનું આપણું સ્મરણીય પ્રકાશન ગણાશે. એના વાચનથી એક પણ ગુજરાતી વિમુખ ન રહે.

સંસાર અને ધર્મ

. કિશોરલાલ મશરૂવાળા; પ્રકા. નવજીવન પ્રકાશન મંદિર, અમદાવાદ; મૂલ્ય, બે રૂપિયા.]

‘સંસાર,’ ‘ધર્મ’ અને ‘ધર્મ’ નામના ત્રણ ખંડમાં વહેંચેલા શ્રી, કિશોરલાલ મશરૂવાળાના ત્રીસ લેખોના આ સંગ્રહ છે. ચોથા ખંડ રૂપે શ્રી. મશરૂવાળા જેમને પોતાના માર્ગદર્શક ગુરુદેવ ગણે છે તે શ્રી નાથજીના ત્રણ લેખો નૂકવામાં આવ્યા છે. શ્રી. મશરૂવાળાના આ લેખોમાં તત્ત્વજ્ઞાનના મૂલ પ્રશ્નો, જીવનમાં મૃત્યુનું સ્થાન, જીવનનું રહસ્ય, સાચી

ધર્મરનિષ્ઠા, શાસ્ત્રદૃષ્ટિની મર્યાદા, ધર્મનું નવનિર્માણ, ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાન આદિ વિષયોની મૌલિક દીપ્તિ-મંત સૂક્ષ્મ વિચારણા છે, અને કેટલાક લેખોમાં ધર્મર વિશે, તિતિક્ષા વિશે, ત્યાગ વિશે અને કર્મ વિવેક વિશે સેવકો અને શ્રેયાર્થી સાધકોના કેટલાક ભ્રમનું નિરસન અને સાચું કલ્યાણકારી માર્ગદર્શન છે. આ બેમાં આ પુસ્તકને લેખકના ‘જીવનશોધન’

ન પૃરક પુરતક તરીકે ગણવામાં ઇરકત નથી. શ્રી. મશરૂવાળાની સમગ્ર વિચારણા તલાવગાહી, અને શ્રેયાર્થીના આત્મવિકાસને તથા લોકસંગ્રહને સતત નજર સમક્ષ રાખીને ચાલનારી છે. એમનો સારાસાર વવેક પણ સૂક્ષ્મ છે. એમનાં કોઈ વિચારવલણો પૂરંપરા પ્રેમીઓને ગમે નહિ એમ બને. પણ ધર્મ ને તત્ત્વનું કાયમ માટે પૂર્ણવિરામ આવી ગયું એમ માનવાને બદલે તેના પુનઃ પુનઃ શોધનની આવશ્યકતા સ્વીકારનાર વર્ગ શ્રી. મશરૂવાળાને આદરથી સાંભળશે. તેમના લેખોમાં, જુદે જુદે સમયે છૂટા છૂટા લખાયેલા એ લેખો હોવાથી, જે સહેજ વેરા-ચેલી પડી છે એ એમની જીવનદૃષ્ટિને શ્રી. નાથજીના ત્રણ લેખો સુંદર રીતે સુસંકલિત સ્વરૂપમાં રજૂ કરે છે. પુસ્તકની આગળ મૂકાયેલા પૂરોલેખમાં પં. સુખલાલજીએ શ્રી મશરૂવાળાની ધર્મ-તત્ત્વ-વિચારક તરીકે ઘટતી પ્રશંસા કરીને ધર્મ ને તત્ત્વ-ચિંતનના સંબંધ, કર્મફલના નિયમ, મુક્તિના સાધન અને જીવનના રહસ્ય સંબંધી શ્રી. મશરૂવાળાના લેખોમાંથી સ્ફુટ થતા એમના વચારોની વશદ ચર્ચા કરી છે. સમગ્ર પુસ્તક આમ ઘણું મૂલ્યવાન બન્યું છે. ધર્મજિજ્ઞાસુઓને અને તત્ત્વના શોધકો, વિચારકો અને પ્રેમીઓને આના વાચનનો પૂરો બદલો મળી રહે એમ છે.

આરોગ્યની ચાવી

[લે. ગાંધીજી; પ્રકા. નવજીવન પ્રકાશન મંદિર. અમદાવાદ; મૂલ્ય દશ આના]

વર્ષો પર પોતે લખેલા ‘આરોગ્ય વિશે સામાન્ય

જ્ઞાન' એ પુસ્તકની નવી આવૃત્તિની માગણી તથા એના લેખન પછી તેમાંના વિચારોમાં કંઈ ફેરફાર થયો હોય તો તે જાણવાની મિત્રોની ઇચ્છાને માન આપી ગાંધીજીએ આ પુસ્તિકા લખી છે. એ રીતે 'આરોગ્ય વિશે સામાન્ય જ્ઞાન' નો આ નવો અવતાર છે, છતાં પુસ્તિકા મૂળ પુસ્તકને પાસે રાખ્યા વિના નવેસરથી જ ગાંધીજીએ લખેલી છે એ જોતાં તેને નવી જ કૃતિ અને મૂળ પુસ્તકની પુરવાણી કહેવાય. તા. ૨૮-૮-૪૨ થી શરૂ થઈ રોજ નિયમિત રીતે થોડી થોડી લખાઈ તા. ૧૮-૧૨-૪૨ ના રોજ એ પૂરી થઈ છે. પ્રકાશકના નિવેદન પ્રમાણે, 'ગાંધીજીને મન શરીર અને તેનું આરોગ્ય ભોગ કે ઇન્દ્રિયારામની વસ્તુ નહોતું. પણ માનવજીવનની સંપૂર્ણતાનું ધ્યેય જોઈને સર્વોત્તમ સાધન હતું. અને એની સંપૂર્ણતા, એ વડે ધ્યેય અને તેની સૃષ્ટિની સેવા કરવી એ હતું' (? હતી). આ કરવાને માટે શરીર તેનું આદ્ય સાધન છે. તેથી તે જીવી રીતે સામ્યતા રાખવું, તે વિશેની આ અનુભવ-પૂત ચોપડી ગાંધીજીની લખેલી પહેલામાં પહેલી અને છેલ્લામાં છેલ્લી આપણને ભેટ છે.' ગાંધીજીએ પોતે પણ પ્રારંભમાં લખ્યું છે. 'ધ્યાન દર્શને વાંચનારને અને પુસ્તકમાં આપેલા નિયમોનો અમલ કરનારને આરોગ્ય જળવવાની ચાવી મળી રહેશે ને તેને દાકતરોના, વૈદ્યોના કે હાડીમેના ઉંચરા નહીં ભાંગવા પડે, એવી આશા હું અર્પણ કરું છું.' આરોગ્યસંરક્ષણના અને અનારોગ્યનિવારણના ઉપાયોમાં પંચ મહામૂતોના સાચા અને વિવેકી ઉપયોગની ગાંધીજીની દિશાવત્ પુસ્તિકાની તરીકે આવતી વિવિષ્ટતા છે. 'અહોળા પ્રચાર અને અંમલની આ પુસ્તિકા અધિકારી છે.

ગાંધીજી આપુનો પવાડો

ગાંધી આપુ

લે. કવિશ્રી અરદેશર ક. ખખરદાર; પ્રકાશ પોતે જ; મૂલ્ય. અનુક્રમે સવા રૂપિયો અને ત્રણ રૂપિયા.

પો

તે સને ૧૯૧૫ માં મદ્રાસમાં ગાંધીજીને

મળ્યા ત્યારથી છેક સુધીનો ગાંધીજી સાથેનો કવિશ્રી ખખરદારનો સંબંધ જોતાં, તેમજ ગાંધીજીએ લેલેલી જુદી જુદી કસોટી વેળા દેશભક્તિથી ઉછળતાં કાવ્યો લખી તેને વધાવનારી તેમની કવિ-દારકીર્દિ જોતાં, કવિશ્રી ખખરદાર ગાંધીજીના અવસાન વખતે મૂંગા રહી શકે એ અસંભવિત જ હતું. ગાંધીજીના અવસાન પછી તેમણે પ્રગટ કરેલ આ એ કાવ્યપુસ્તકોએ એ અત્યારે આપ્યું છે. 'ગાંધીજીપુનો પવાડો' ગાંધીજીની જીવન રેખાને 'રામ લક્ષ્મણ વનમાં સિંધાવતો' એ ધોળના રાગમાં એક લાંબા કાવ્યમાં રચી કરે છે. 'ગાંધી આપુ' કવિત્વની દૃષ્ટિએ વિશેષ આકર્ષક છે. તેમાં ગાંધીજીના અવસાન પછીના ત્રણ મહિનામાં કવિશ્રીએ લખેલાં ૩૧ નવાં કાવ્યો અને ગાંધીજી સંબંધે એમણે અગાઉ લખેલાં સાત જુનાં મળી કુલ ૩૮ કાવ્યો સુદૃઢ થયાં છે.

કવિશ્રી લખે છે: 'મેં જે કંઈ ગાયું છે તે આપણાં સૌનાં હૃદયનું ગાન જ છે. એનો રાખ્દે રાખ્દે હૃદયના રુધિરમાં બોળીને લખાયેલો છે ' ગાંધીજીનું મૃત્યુ થતાં કવિને જાણે અંગત ખેડ પડી છે.

'શિમેશમે આજ મારે હુતાશ બને, રે આપુ !

ખોરડાં જીવનનાં થયાં ખાલી હો છ; ,

(આપુજીની મશાલ પૂરે)

પ્રવેશ ને વિદાય ની છેલ્લી જ કોમિશનકતી કડીઓ પણ આવા જ દુઃખના સૂર ગળાવે છે. ગાંધીજીને ભારતમયાનું મોતી કહી એ મોતી ખોવાયાનું દુઃખ ગાતાં કવિ લખે છે:

'દેવને કંઠે કે કહ્યું હુલાશે, તેથી શું ખોટું પુરાશે ? એ વિશ્વ કંઠ થયો અહો તે, હાય, ન જોયો જોવાશે'

(ભારત મયાનું મોતી)

'જોઈ લે, રોઈ લે, માવડી મોરી ભારત માત !' એ પંક્તિથી શરૂ થતા 'વિદાયન' ગીતમાં તથા 'સંતસૂતી' અને 'હોળીની હોળી' માં પણ એ જ વેદના સાકાર થઈ છે.

સંગ્રહનાં કાવ્યોનો એક ભાગ જો શોકનો છે તો બીજો છે ગાંધીપ્રશસ્તિનો. 'ગાંધીજીની શહીદી,' 'સૌનાં હૈયાના રામ' એક ગાંધી આપુથી,

‘એ ગાંધી સંત સુન્દર’ જેવાં કાવ્યો એનાં ઉદાહરણ છે. આગાધા કાવ્યમાંની

એક હિમાલય ઊભો તારો ડોક ખડી રાખી આકાશ,
એક ગીતા જગતું ધારણું ને એક અહિંસા જગની આશા,
એક મહાત્મા ગાંધીથી તું, હૈ માડી ! થઈ ધન્ય નિદાન
કોરો તુજ નાડીમાં આપુ અદ્ભૂત ધન્યકરો, હિન્દુસ્તાન !
એ કડી તથા ‘અમલધારાનો કુવારો’ એ ગઝલની
છે કુતુબ હૃદય સમા ઊંચા મિનારા પૃથ્વીમાં,
પણ અજબ ભેદ થતા માનવમિનારા આપુને !

એ પંકિતઓ ગાંધીજીની સુંદર પ્રશસ્તિ ગાય છે. સુકતધારામાં લખાયેલા છેલ્લા કાવ્ય ‘માનવ ને કાળ’ માં ‘કાળની અનંતતા ને માનવીની ક્ષુદ્રતા’ ની વિતારથી વાત કરી, ‘બલે ઘડીભર એક’ પણ ‘હિન્દુશી દે આભ’ એવા નરોત્તમોનો ઉલ્લેખ કરી, અત્તમાં કવિએ એવા નરોત્તમ તરીકે ગાંધીજીને સુંદર અંજલિ આપી છે. જેમ એ ‘માનવ ને કાળ’ માં તેમ ‘સંતોને વિનંતિ’ ને ‘સંતોનાં પગલાંની ફેડી’ જેવાં કાવ્યોમાં કવિ ગાંધીજીના મૃત્યુની ઘટનામાંથી નીકળી વ્યપક ચિંતનમાં પેસે છે.

‘અસતનાં તોલ,’ ‘આપુજીના ખૂનીઓ’ ને ‘ગાંધીજીની પંચોતેરમી વર્ષગાંઠ’ જેવાં કાવ્યોમાં કવિશ્રી ખખરદારે ગાંધીજીના હૈયામાં વેદના કરાવનાર ને અંતે તેમનું મોત પણ નિપજવનાર પરિસ્થિતિ ને તેના સર્જકથી પોતે ય કેવા અકળામ્મ ઊઠ્યા છે એ બતાવ્યું છે.

‘મહાત્મા ગાંધીને ચરણે,’ ‘ખાંડાની ધારે,’ ‘ટ્રાન્સવાલમાં પ્રાસ અને શુજર વીરત્વ’ ને ‘હો શુજરાન !’ હો શુજરાત ! જેવાં જૂનાં કાવ્યો તો નીડેલાં ને ખખરદારની કવિકીર્તિ વધારનારાં જાણીતાં કાવ્યો છે, એમનો પરિચય કરાવવાપણું રહેતું જ નથી. સંગ્રહનાં નવાં કાવ્યોમાંથી ‘મહાત્મા ગાંધીજીની શહીદી ‘નિલાપન,’ ‘ભારતમૈયાનું મોતી,’ ‘ચંદન તી સેજડીએ,’ ‘સંતસુતી,’ ‘ફૂલમિસર્જન,’ ‘ગાંધીજીનો પેગામ,’ ‘અમરધારાનો કુવારો’ ને ‘એક ગાંધી આપુથી’ એ બે ગઝલ, ‘એ ગાંધી સતસુન્દર’ ‘અમર આપુ’ અને ‘માનવ ને કાળ’ સહુને આકર્ષી

તેમના હૈયામાં વસી જાય તેવાં છે. ફેટલાંક તો ઘણાને કંઠે પણ વસી જશે.

કંઠે વસી જશે તે એમાંની ભાવ સામગ્રીથી જ નહિ, તેમની બાહ્ય રચનાને લીધે પણ સંગ્રહનાં મોટા ભાગનાં કાવ્યો જુદા જુદા પ્રચલિત સુગેય ઢાળોમાં જ કવિએ લખ્યાં છે. એ આ સંગ્રહની એક વિશિષ્ટતા કહેવાય કવિશ્રી ખખરદાર શુજરાતી કવિતા માટે કેવી રચના વધુ અનુકૂળ માને છે તેના પણ એમાંથી ધારો મળે છે.

ગાંધીજીના અવસાનનો પ્રસંગ માગતો હતો એવી કવિતા લખ શુજરાત આગળ આવતા કવિશ્રી ખખરદારે પોતાની રાષ્ટ્રીય ભાવનાના કવિગાયક તરીકેની કારકીર્દિ પર કળશ ચડાવ્યો છે ને પોતાના કવિત્વને સાર્થક કર્યું છે.

શહેરની શેરી

[લે. જયંતિ દલાલ, ગતિ પ્રકાશન; વિક્રેતા, ભારતી સાહિત્ય સંબંધિ. મુંબઈ-અમદાવાદ; મૂલ્ય, અઢી રૂપિયા.]

‘પગથિયા વસ્તી’ ના લેખક શ્રી. જયંતિ દલાલે વર્ષો સુધી શહેરની શેરીના નિવાસી બની શેરીનાં માનવીઓ વચ્ચે વસી, પાછો મનના તારસિયા સાહિત્યકારની વૃત્તિથી નિરીક્ષકનો સાક્ષીભાવ કેળવી, ત્યાં જે જોયું, ને એકલું જોયું જ નહિ, સવેઈ પણ છે, તે આ કૃતિમાં નિરૂપ્યું છે. એ નિરૂપણનું વાદન બહુધા વાર્તા બની છે, જે કે એનું સાચું વર્ણન તો ‘વાર્તાત્મક ચિત્ર’ છે. કારણ, જે બતાવવું-સૂચવવું છે તે બતાવી-સૂચવીને એ પ્રયોજન પૂર્ણ થાય કે તરત વાર્તા પૂરી થાય છે, એટલે વાર્તાસ્વરૂપ જે અપેક્ષા જન્માવે તે બધી વખત પૂરી થતી નથી. એમ કરવાનું લેખકના પ્રયોજનમાં જ નથી. શ્રી દલાલ પાસે નિરીક્ષણ છે, સવેઈ છે અને શૈલી છે, એટલે આ ચિત્રોનું વાચન રસભર્યું બનશે. એક વાત છે. જે ખૂણે ઊભા રહીને જ કર્તાએ આ જોયું છે તે જ ખૂણે ઊભા રહીને જ

એનો આસ્વાદ થઈ શકશે. એમ ન કરનારના હાથમાં બહુ આવવાનું નહીં.

પુસ્તકમાં અમુક વિશિષ્ટ વ્યકિતત્વવાળી સહજ સંસ્થા તરીકે શહેરની શેરી તેના જુદા જુદા પહેલમાં આલેખાઈ છે. એ શેરી અમદાવાદની રતનપોળની જ શેરી મરી ગુજરાતના કોઈ પણ શહેરની શેરી બની છે. પણ કર્તા શેરીનાં ઘરોનાં કમાડ પાછળ દસતાં ને રડતાં, ખીજનાં ને હીજરાતાં માનવીઓનાં અંતર્દાર સુધી પહોંચી જાય છે, અને શેરીના આજ વાતાવરણમાં પોતાને છે એના જેટલો, ના, એનાથી વધુ, રસ પોતાને શેરીનાં વસનારાંઓમાં છે એ ખતાવી આપે છે. શેરી જે જુદા જુદા માનવનમૂનાઓથી અને તેમના ભાતભાતના મુખદુઃખરંગ્યા પ્રશ્નોથી ખદબદ છે તેનું યથાશક્તિ આલેખન કરવા આથી એ મથ્યા છે. એમના આલેખનમાં શેરીના હાસ્યાંશો છે તેમ કરુણ અંશો પણ છે. જાંનેમાં કર્તાનું વક્ષણ એકસરખું સમભાવયુક્ત છે, વાંકડેખા ટીકાકારનું નહિ. અને એથી જ ક્યાંય પુસ્તકમાં અનારોગ્ય દેખાતું નથી. કર્તા જન્યા હોય તો સમાજશ્રેયની દિશ્વર કરનાર સુધારક. પણ તે ય ઉઘાડી રીતે તો નહીં જ.

શ્રી. દલાલનો આ એક પ્રયોગ છે. પ્રયોગને કર્તાએ લક્ષી હોય એટલી સિદ્ધિ ન થે મળે. શેરીને તેના અધ્યા રંગોમાં શબ્દમાં જલ્લવાનું મનમાં હતું તેટલા પ્રમાણમાં તો જન્યું નહિ, કે શેરી વાટે સમાજવર્ણન પણ પૂરેપૂરું તો કરાવી શકાયું નહિ, એવો વસવસો શ્રી. દલાલના દિવમાં રહી ગયો હોય તો નવાઈ નહિ. આપણે માટે તો, તેમણે સ્વીકારેલા વાદને તેમને જાણે વખત એકસરખું કામ આપ્યું નથી અને તેમનું રંગદર્શી શૈલીઆપક ક્યારેક તેમના ધંગિતની વિશદ રજૂઆતની આડે આવે છે તેમ છતાં, આ પુસ્તકને એક સુંદર પ્રયોગ લેખે સત્કાર્યો વિના આલે તેમ નથી.

ડૉ. મધુરિકા

[લે. કન્યાલાલ મુનશી: પ્રકાશ ગુર્જર ગ્રન્થરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ મુદ્ર, સવા રૂપિયો.]

છોંતર પાનાંની આ દિવ્યંકી નાટિકા 'ડૉ. મધુરિકા' નામે ચત્રચિત્ર માટે પોતે ચૌદ વરસ પર લખેલા સિનોરિયો પરથી શ્રી. મુનશીએ તૈયાર કરી છે. એ છે તો પ્રદસન, પણ એની દારા શ્રી. મુનશીએ ગંભીરભાવે પોતાનું એક પ્રયોજન સિદ્ધ કરવું ઇચ્છ્યું છે. એ પ્રયોજન તેમનાં 'કાકાની શયી' અને 'છીએ તે જ હીક' નાટકોમાં હતું તે જ છે: પુરુષ સમોવડી થતા આદતી અને તેમ કરવામાં પોતાનું સ્ત્રીત્વ ને સ્ત્રી તરીકેનો સ્વધર્મ જૂઠી ગૃહ, પતિ ને સંતાનો પ્રત્યેનાં પ્રેમ ને કર્તવ્ય વિસરની આજની નૂતન સ્ત્રીને પાછા વળવાનું કહેવાનું, તેને સાચું સ્ત્રીત્વ અને નારીજીવનની કૃતાર્થતા સંપાદવે એવો તેનો 'સ્વાભાવિક, મૌલિક અને ઉદ્ધારક' સ્વધર્મ શીખવવાનું, સ્ત્રીને સ્ત્રી જ રહેવાનો આદેશ આપવાનું. ધંધાના નાદમાં ને પુરુષ મિત્રોના ટોળામાં પોતાના 'પરણ્યા'ને બુલંદી જતી ડૉ. મધુરિકાને આ પાઠ શીખતી આ નાટિકાના અંતમાં બતાવવામાં આવી છે. બીજા અંકના ત્રીજાએથા પ્રવેશમાં નરેન્દ્રના સ્વપ્નની નાટ્ય-ચુકિત શ્રી મુનશીનું નાટ્ય-કૌશલ બતાવનારી છે. પાત્રોનું વર્તન નાટકી ને અસ્વાભાવિક ઘણું સ્થળે લાગે છે. નાટિકાની સર્વાદા-એ તે સ્વાભાવિક લાગે એવા નિરૂપણને બહુ અવકાશ નહિ આપ્યો હોય, અથવા 'આ તો પ્રદસન છે ને' એવી શ્રી. મુનશીની વૃત્તિએ પણ કામ કર્યું હોય. શ્રી. મુનશીને પોતાને ય આ કૃતિમાં 'આજની દષ્ટિએ ઘણી કૃતિઓ' દેખાઈ છે. તેમની કૃતિઓમાં જાંને આવી શકે એવી આ કૃતિ નથી. છતાં તેમની અન્ય કૃતિઓની માફક રસિક વાચન અને બજવાય તો અભિનયન પૂરું પાડે એવી તો એ છે.

મળેલી હિન્દી રાષ્ટ્રીય મહાસભાની મહાસમિતિની બેઠકમાં મંજુર થયેલ હિન્દી રાષ્ટ્રીય મહાસભાના બંધારણની આ પુસ્તિકા બતાવે છે કે હવે સ્વરાજ મળી ગયા પછી રચનાત્મક પ્રયત્નકરણોને તે લેક્ચર-વકેના મંડળ જેવી જ મહાસભાને બનાવી દેવાની ગાંધીજીએ વહેતી મુઠેલી વાતને મહાસભાના સભ્યોએ લક્ષમાં લેવા લાયક ગણી હોય તોપણ વર્તમાન પરિસ્થિતિ બેતાં ચુટણી વગેરેમાં પડી દેશના વહીવટમાં ભાગ લેવા માગનાર એક રાજકીય પક્ષ તરીકે મહાસભાએ રહેવું જોઈએ. એમ તેમણે માન્યું છે. પહેલી ક્લસમાં મહાસભાના ધ્યેયમાં થયેલો ફેરફાર સ્વરાજપ્રાપ્તિને આભારી છે. હિન્દને સ્વતંત્ર બનાવવાના ધ્યેયને સ્થાને હવે હિન્દની પ્રજાની સુખાકારી અને પ્રગતિ સાધવાનું તથા શાંતિમય અને ન્યાયી સાધનો દ્વારા હિન્દમાં સહકારના ધોરણ ઉપર સૌનું સહિયારું એવું રાજ્ય સ્થાપવાનું' ધ્યેય જાહેર થયું છે. પોતાનો વિકાસ કરવાની તક મળવા વિષે તથા રાજકીય, આર્થિક અને સામાજિક હકોને વિષે તે રાજ્યમાં સૌને સમાનતા હશે; અને તેનું લક્ષ્ય 'વિશ્વશાંતિ અને વિશ્વબંધુત્વ હશે' એ 'પહેલી ક્લસમાં બીજા વાક્યે લઘુમતીઓને, પાકીસ્તાનને અને સમસ્ત દુનિયાને હિન્દની શુભનિષ્ઠા વિષે નિર્ભય બનાવી દેવાં જોઈએ.

જગદંબાના પત્રો

[લે. 'સંતબાલ'; પ્રકા. મહાવીર સાહિત્ય પ્રકાશન મંદિર, અમદાવાદ; આઠ આના.]

જાણીતા લોકસેવક જન મુનિ શ્રી. 'સંતબાલે' એક આદર્શ માતાને તેની એક સંસારિણી અને એક ત્યાગી એમ બે પુત્રીને પત્રો દ્વારા તેમનો ગૃહસ્થાશ્રમ અને સાધ્વીધર્મ દીપાવવાનો અને પછી શક્ય તેટલી સમાજસેવા કરવાનો પ્રેરક બોધ કરતી કલ્પીને આજના નારીજીવનને સંસ્કારી, કર્તવ્યપરાયણ, ઉન્નત અને સેવારત બનાવવા આ પુસ્તક દ્વારા પ્રવૃત્તિ કરી છે. ધૂંધટનો ત્યાગ, લગ્નજીવનમાં સયમ ને બ્રહ્મચર્યનું પાલન, નિસર્ગોપચાર, મૃત્યુ પાંડના જાહેર શોક પ્રદર્શનનો ત્યાગ, આંતરરાષ્ટ્રીય

અને આંતરજાતીય પુનર્જન, આશ્રમશૈલીના સાદાં લગ્ન. પછાત વર્ગોની સેવા, રચનાત્મક કાર્યક્રમ, ખેતી, ગૃહઉદ્યોગ, ગોસેવા, ખાદી ઉત્પત્તિ, કાગળ, શેત્રંજ વગેરેના ઉદ્યોગ, પ્રૌઢ શિક્ષણ બાળશિક્ષણ, અસ્પૃશ્ય-તાનિવારણ, ગ્રામસેવા, સહકારી મંડળી, ગ્રામપંચાયત, કોમી હલ્લડના શમન અર્થે બલિદાન-આ સર્વનો આ પત્રોમાં થયેલો ઉલ્લેખ બતાવી આપે છે કે 'ધર્મદૃષ્ટિએ સમાજરચના' ના સૂત્રના આગ્રહી 'સંતબાલ' સમાજસેવામાં ગાંધી વિચારણાના સાંગે-માંગ હિમાયતી અને પ્રચારક છે. પુસ્તક બહેનોએ વાંચવા જેવું છે.

મેઘદૂત

[અનુ. નટવરલાલ ભાઈશંકર જાડે; પ્ર. મોહન-લાલ એ ચૌહાણ, ખાડિયા, અમદાવાદ; પાંચ આના.]

શ્રી

નટવરલાલ જાડેનીએ કાલિદાસના અમર ખંડકાવ્ય 'મેઘદૂત' નો આ સમશ્લોકી ભાવાનુવાદ ઉત્સાહથી અને રસથી તૈયાર કર્યાનું જણાય છે. એમની સાદિત્યપ્રીતિએ કાલિદાસની ઉત્તમ રચનાને ધૂંટામણ માટે પસંદ કરી પોતે સાચે રસતે છે એ સિદ્ધ કરી બતાવ્યું છે.

જય ગિરનાર

[લે. ચુનીલાલ પડિયા; પ્ર. જમનાદાસ સ્વાણી; વિક્રેતા, ત્રિપાડી કં. મુંબઈ; એક રૂપિયો.]

જ

જાન વાર્તાકર શ્રી. ચુનીલાલ મડિયાએ પોતે જ સમવયસ્ક મિત્રો જોડે પોતાની વિદ્યાર્થી-અવસ્થામાં કરેલા ગિરનારના આરોહણનું પોતાની લેખનપ્રવૃત્તિના છેક આરંભકાળે કેવળ અખતરારૂપે લખેલું આ પ્રવાસવર્ણન આ પુસ્તિકારૂપે પ્રગટ થાય છે. પહેલાં ત્રણ પાનાં કંઈક આકર્ષક ગણાય. ખાટીનું લખાણ લેખકે કરેલા પ્રવાસની વિગતપોથી જેવું છે ને કશી વિશિષ્ટ અમત્કૃતિ દાખવતું નથી. ગિરનારવિષયક થોડા ફોટોગ્રાફ કહેલી હોય તો પુસ્તિકાની એક વિશિષ્ટતા ગણાય.

કીંમત રૂા. ૩-૦-૦

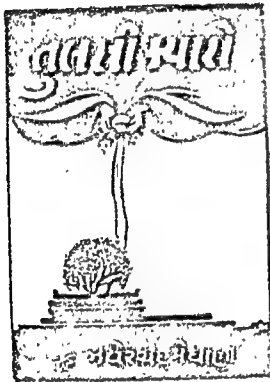

ઝવેરચંદ

ભાગ ૧-૨-૩

દરેકની કીંમત આડાચણ રૂપિયા

કીંમત રૂા. ૪-૦-૦

મે
ધા
ણી
ના

કીંમત રૂા. ૨-૦-૦

ચૂંટેલા

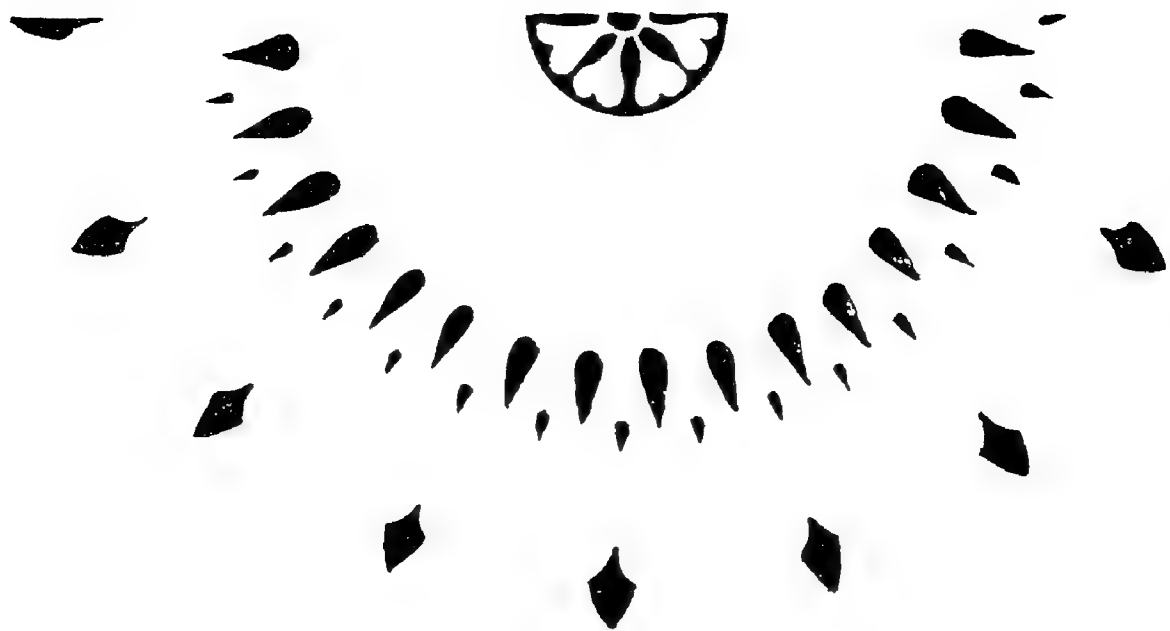

કીંમત રૂા. ૩-૦-૦

કીંમત રૂા. ૩-૮-૦

પુ
સ્ત
કો

ਦੇਸ਼ ਅੰਦਰ ਭਾਈਦੁੱਤੁ ਹੋ ?

ਦੇਸ਼-ਵਾਸੀ ਉਸਦੇ ਗੱਲਾਂ ?

ਦੇਸ਼-ਵਾਸੀਆਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਦੀ ਖੋਜ ਰਾਹੀਂ ?

मि. वर्ष १८: 'नवरथना' वर्ष १३ संपादक: श्रीरत्नाल मोहनलाल दवे डिसेम्बर १९४८ : अंक • नवमे।

જીવનનો આનંદ
 ચિત્રકાર : શ્રી હનુ દેસાઈ

અપચો થયો હોય તો કંઈ
સાબુથી દૂર નહિ થાય

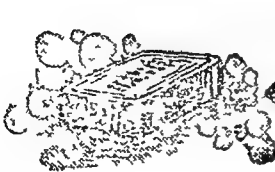

અમારો 'કાન્તિ' કામણુગારો કે આંત્રનામે એવા લીસા કેશકલાપનો સર્જક
છે એવું અમે કહેતા નથી.

એમ તો પછી એ સાબુમાં અપચો દૂર કરવાનો કિમિયો છે એમ કાં ન કહેવું ?

- કાન્તિ ન્હાવામાં છે અપચલ ન'બરનો સાબુ.
- સફાઇનો એનીજ.
- કામણમાં કામણ ચામડીને પણ બળતરા કે
હાન કરતો નથી.
- નાબુક ચિત્તહારી સુગંધવાળો એ સાબુ
અજમાવી જોશો ?

સ્વચ્છતાની બીજા ઉંચી બનાવટોમાં શીકાકાઈ, સુગંધીતેલ,
દાઢીના સાબુ, ધોવાના સાબુ, ગાવાલજી હાપ વનસ્પતિ
વગેરે વગેરે છે.

કાન્તિ

ન્હાવાનો સાબુ

સ્વચ્છતા એ ઇલ મીલ્સ લીમીટેડ, સુગંધ.

SHILPI

SOM. 17 Gujarati

ડીસ્ટ્રીબ્યુટર્સ:-વેસ્ટર્ન ઇન્ડિયા પ્રોપ્રાઇટીંગ સિન્ડિકેટ લિ. પો. બો. નં. ૨૮ અમદાવાદ

નવાં પુસ્તકો

અદશ્ય શત્રુ કલિદાસ બદવ	૩-૮
રસદર્શન ડૉ. હરિપ્રસાદ વ્ર. દેસાઈ	૨-૨૨
પરિહાસ સ્વ. નવલરામ જી. ત્રિ.	૨-૮
શેષ વિવેચનો	૨-૦
ધ્રુવડ ઘોઢયું નીરુ દેસાઈ	૨-૪
બહિષ્કાર પલાશ	૩-૦
વિવાહમંદિર સ્વ. નારાયણભાણુ	૩-૦
વૃજરાણી સ્વ. પ્રેમચંદ્રજી	૩-૮
અજ્ઞાતા યુ. પ. શાહ	૧-૮
વિદ્રોહી આત્મા ખલીલ જિબ્રાન	૩-૮
લેદીમાનવ કૃષ્ણપ્રસાદ ભટ્ટ	૩-૧૪

આદર્શ પુસ્તક ભંડાર

રાયખડ રોડ—અમદાવાદ

એન્ટ-કંચનલાલ વાડીલાલની કાં.
મંગળદાસ રોડ, મુંબઈ ૨.

કોલેરા, ઝાડા, શરદી,
રાંધિવા, ખાંસી, શુળ,
અમુંઝણ, દરેક જાતના
તાપ તથા અનેક
જાતના દરદો
માટે અમુલ્ય
ઔષધી

જ્યોતિ

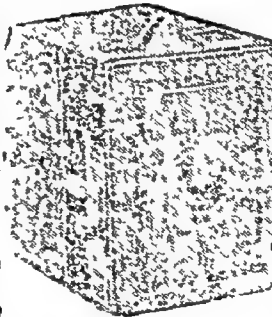
જ્યોતિ-ટ્રે. મા. "બેન્સ"
નં. ૩૦૨

જાદુ મળે છે.

જે. એન. શેકના

જ્યોતિ-ટ્રે. મા. "બેન્સ"

સ્ટોકીસ્ટ-કંચનલાલ વાડીલાલની કાં.
પ્રીન્સેસ સ્ટ્રીટ મંગળદાસ રોડ મુંબઈ ૨

સુંદર, મનપ્રીત, હાલક-
લાસ લેન્સ, વિશ્વાસ પાત્ર,
આ કૃમેરાથી આપ ચાહો
તેવા ફિલ પસંદ ટકાવ
મનોહર ફોટાઓ ધણી સહે-
લાઈથી જ ખેંચી શકાય છે.
કૃમેરાથી સારા ફોટાઓ ન
ખેંચાય તો પૈસા પાછા

આપવાની ગેરંટી છે. નં. ૧ ઝાંકસ પ્લેટ કૃમેરા:
પ્લેટ પરથી રાખઝા ઇંચનો ફોટો પાડે છે. સાથમાં
પ્લેટ કાર્ડ મશાલા તથા ફોટો પાડવાની સરળ રીત
મફત કિંમત રૂ. ૬-૮-૦, ચોસ્ટેજ ૧-૮-૦ અલગ
નં. ૨ ઝાંકસ ફિલ્મ કૃમેરા: ૬૨૦ની ફિલ્મ
પર રાખઝા ઇંચના ફોટાઓ પાડે છે, ફોટો પાડ-
વાની સરળ રીત મફત. મુલ્ય રૂ. ૧૫-૦-૦
ચોસ્ટેજ ૧૫.

આરીએન્ટલ કૃમેરા હાઉસ
(D. F. 105) અલીગઢ

ય શો ધ રા

(૨ જી સ્ટે ડી)

પ્રદર, લોહીવા, અનિયમિત અટકાવ, પેકુમાં થતો દુઃખાવો, મૂત્રમાર્ગમાં બળતરા, ગર્ભ ન રહેવો, અધૂરા માસે ગર્ભ શ્રવી જવો, કસુવાવડ, રતવા, પ્રસવ વખતે પીડાવું, સુવારોગ, નળખાઇ, ધાવણની અછત, હીસ્ટ્રીરીઆ, બિંધ ન આવતી વિ. રોગો માટે અકસીર છે.

: સોલ એજન્ટ :

ભાવસાર ઈન્ડસ્ટ્રીઝ, નડીઆદ

સ્ટોકીસ્ટ-ચંદ્રકાન્ત નવસુખલાલની કું., દવાખજાર અમદાવાદ.

" મોહનલાલ એન્ડ કું. પાનધર નાકા, "

" મનુભાઈ જમનાદાસ સંઘવી, ત્રણ દરવાજા, "

" એલાયન્સ મેડીકલ હોલ, ભાવનગર

" ડસ્તુરચંદ લલ્લુભાઈ, વીસનગર

અંગતું આભુષણ ઉજવલ પોષાક !

આપના પોષાકને ઉજવલ બનાવવા

હંમેશાં વાપરો

મનહર બાર સોપ

ચોરસા ચીપ્સ (ભૂકી)

કપડાંને કોઈપણ જાતની હાનિ

પહોંચાડ્યા વગર મેલ બોધ નાખી

બગલાંની પાંખ જેવાં સફેદ બનાવે છે.

: અનાયત્તાર :

સાબરમતી એઈલ મીલ : સાબરમતી

ક્ષીણ થઈ ગયેલાં જીવન તરવો ની

નવરચના કરવા
શા ડર્ગધર નો અષ્ટવર્ગ ચુકત

‘ચ્યવન પ્રાશ અવલેહ’

વાપરી શક્તિ અને સ્વાસ્થ્ય મેળવો.
—: શાસ્ત્રોક્ત પદ્ધતિથી બનાવનાર:—

શા ડર્ગધર લેખોરેટરી લિ.

જામનગર (સૌરાષ્ટ્ર)

નાણાંની સહીસલામતી સાથે સંપૂર્ણ આયપતવેરા મુક્ત સારું વ્યાજ મેળવવા
ના. હિંદ સરકારની બાંહેધરીવાળાં પોસ્ટ ઓફિસનાં
પાંચ વર્ષનાં, સાત વર્ષનાં તથા બાર વર્ષનાં

નેશનલ સેવીંગ્સ સર્ટિફિકેટ્સ ખરીદો

- (૧) પાંચ વર્ષનાં તથા સાત વર્ષનાં સર્ટિફિકેટ્સ ખરીદ કર્યો પછી બે વર્ષની અંદર
ગમે ત્યારે વ્યાજ વગર તથા બે વર્ષ પૂરાં થયેથી વ્યાજસહ વટાવી શકાય છે.
- (૨) બાર વર્ષનાં સર્ટિફિકેટ્સ ખરીદ કર્યો તારીખથી રૂ. ૫ ના દરનાં એક વર્ષ અને
બીજા દરનાં દોઢ વર્ષ પૂરું થયેથી વ્યાજસહ વટાવી શકાય છે.

વિશેષ માહિતી માટે રૂબરૂ મળો:—સ્થાનિક પોસ્ટ માસ્ટર.

અથવા

પોસ્ટ ઓફિસમાંથી નેશનલ સેવીંગ્સ સર્ટિફિકેટના નિયમની પ્રત મફત મેળવો.

(પ્રકાશન ખાતું, વડોદરા તરફથી પ્રસિદ્ધ)

નેપથૂન

જિંદગી આગ

અને

અકસ્માત

ના વીમાનું

કામ કરે

છે

કુલ અસ્કયામત

રૂ. ૫૫,૦૦,૦૦૦થી વધુ

કામકાજ કરવા લાગવગ
વાળા અને શક્તિશાળી
એજન્ટો ભોધએ છે.

નેપથૂન એચ્યુરન્સ

કંપની લિમિટેડ

: હેડ ઓફિસ :

નેપથૂન બીલ્ડીંગ, સુબધ.

અમદાવાદ ખાંચ:

પાંચકુવા, અમદાવાદ

સમાજ, સાહિત્ય અને સંસ્કારનું માસિક

ભૂમિ અને નવરચના

‘ભૂમિ’ વર્ષ ૧૮ : ‘નવરચના’ વર્ષ ૧૩ અંક નવમો

ડિસેમ્બર : ૧૯૪૮

ક્રમ

૧ પૈસા	ધૂમકેતુ ૭
૨ ભણતરના ધા	ધૂમકેતુ ૬
૩ પ્રસંગાવધિ	ધૂમકેતુ ૧૪
૪ સાચાં શમણાં	પત્રાલાલ પટેલ ૧૭
૫ ગુરુદેવ અમારે આંગણે	અનુ. રમણિકમેઘાણી ૩૦
૬ સાધુતાની અગદંડી	નવલભાઈ ૩૪
૭ અસુન્દર નારી	ન્યોત્તરના શાહ ૩૯
૮ લોકસાગરને તીરે તીરે	પરિમાળક ૪૭
૯ ઢીંગલી	વિ. સ. ખાડેકર ૫૧
૧૦ સને ૧૯૪૨ના સંસ્મરણો	પં. શ્રીરામ શર્મા ૬૨
૧૧ આરજ	શેખઆદમ આબુવાલા ૬૮
૧૨ પ્રતીક્ષા	મકરન્દ દવે ૬૯
૧૩ પરંપરા	પ્રવાલ ૭૧
૧૪ અંથસમીક્ષા	અ. મ. રા. ૭૨

વાર્ષિક લવાજમ

દેશમાં : રૂ. ૭-૮-૦

:: પરદેશમાં રૂ. ૧૦-૦-૦

ભારતી સાહિત્ય સંઘ લિમિટેડ

મીમરાજ બિલ્ડિંગ : ૪૦૫, કાલબાદેવી રોડ : સુબધ-૨

કરનાન્ડીજ પુલ નીચે : ગાંધી રસ્તા : અમદાવાદ

પ્રકાશક : ભારતી સાહિત્ય સંઘ લિમિટેડ વતી જમનાદાસ માણિક-
ચંદ રવાણી : મોટા આંકડિયા : કાઠિયાવાડ.

મુદ્રક : જમનાદાસ માણિકચંદ રવાણી : અનેકાન્ત મુદ્રણાલય,
મોટા આંકડિયા : કાઠિયાવાડ.

શિયાળાની સીઝનમાં

● જીવાનોનું જોખન

● કિશોરોની કાયા

● વૃદ્ધોનું આરોગ્ય

જાળવે છે

ત્રિભુવન પાક

રતલ એકના રૂ. ૮-૦-૦, વી. - પી. ખર્ચ પંદર આના જુદા.
સંપૂર્ણ ખોરાક રતલ ત્રણના રૂ. ૨૪-૦-૦ વી. પી. ખર્ચ માફ.

આરોગ્યના આશંકા દર વર્ષે ઉમળકાભેર “ત્રિભુવન પાક”નું સેવન કરી આખા વર્ષની શક્તિ મેળવે છે, કારણ કે આયુર્વેદ પદ્ધતિ અનુસાર દરેક પ્રકારના કિંમતી વસાણા તેમાં નાંખવામાં આવે છે, તેમાં વધરાતી તમામ વસ્તુઓ ભોજસેન રહિત અને સ્વચ્છ હોવાની ખાત્રી કર્યા બાદ વાપરવામાં આવે છે, અને તેથી દર વર્ષે તેને અસંખ્ય માનવીઓ વાપરી શક્તિનો અંગ્રહ કરી પોતાનું આરોગ્ય જાળવે છે. આપ પણ એક વખત અજમાવી ખાત્રી કરો.

ખાસ નોંધ

હાલના સંજોગોમાં જરૂરી વસ્તુઓની અછતના કારણે પૂરતા પ્રમાણમાં જનતાની માગને પહોંચી વળવું મુશ્કેલ છે તેથી આપની જરૂરીયાત અંગેનો ઓર્ડર તાકીદે નોંધાવો

ખનાવનોર

ત્રિભુવન આયુર્વેદિક ફાર્મસી

ગાંધીરોડ.....અમદાવાદ.

પૈસા

ધૂમકેતુ

આ જના વાતાવરણમાં પૈસા હોય કે ન હોય, પણ 'પૈસા' શબ્દ લખવામાં પણ એક જાતનો આનંદ આવી જાય છે. નાનામાં નાના છોકરાને પૈસો જનાવો અને એની આંખ હસી ઊઠે. એને પણ ખબર છે કે આ હાથમાં હશે, તો આખી દુનિયા એની છે.

આ હવા ઊભી કરવામાં પૈસાનું ચલણ તો જવાબદાર છે જ, પણ એથી વધુ જવાબદાર માણસ પોતે છે. આંકડામાં રમનારા અને જીવનારા માણસો આ કાલ્પનિક સ્વર્ગ માટે કાંઈ ચોછા જવાબદાર નહિ હોય. એ ગમે તેમ હોય, પણ આપણે પૈસાને નિદ્રતા છતાં, છેવટે ચાહીએ છીએ તો પૈસાને જ. મુજબના પ્રધાનો પ્રવચનોમાં અમદાવાદી શ્રીમંતોને ઝાડે છે ખરા, પણ સાંજે શેરાપુરી વળતે એમનાં મોટર પગલાં, અનાયાસે એ શ્રીમંતોના દરવાજા પાસે જ દેખા દે છે. એ જતાવે છે કે માણસ નવી દુનિયામાંથી હવે પૈસાનો અહિંકાર કરી શકે તેમ લાગતું નથી. પૈસાને જાતે જરૂરી ચીજોનું સ્વર્ગ ઊભું થાય એવી ઈચ્છા તો સૌની હોય છે, સરકારની તો ખાસ કરીને, પણ સરકાર આર્થિક નિષ્ણાતોની દાસી છે ને આર્થિક નિષ્ણાતો આંકડાના દાસાનુદાસ છે. કાલ્પનિક પૈસાઓનો ઢગલો જોવામાં જેટલી એમને મજા આવે છે એટલી જ લોકોને પણ આવે છે. માટે કલ્પનામાં પૈસા રહેવાના છે ને પૈસાની કલ્પના પણ રહેવાની છે.

એટલે આપણે એ કાલ્પનિક પૈસાની કવિતા વિષે આજે વિચાર કરવો રહ્યો.

પહેલી વાત તો એ છે કે પૈસા-વિષેની આપણી સમજ ખોટી છે. કેટલાક માને છે તેમ પૈસો એ કેાઈ ભયંકર પદાર્થ નથી. એ હોવાથી જ માણસ, માણસાઈ વિનાનો થઈ રહે છે. એ અર્થસૂત્ર છે. એ ન હોવાથી

માણસ દેવ જેવો લાગે છે, એ પણ અર્ધ સત્ય છે. ખરી વાત એ છે કે દુનિયાની અત્યારની પરિસ્થિતિમાં પૈસાના માધ્યમ વડે જ સસારવ્યવહાર સરળ રીતે ચાલી શકે તેમ છે. પણ પૈસાને પૈસા રૂપે જ જોયા કરવાથી ઘણી ખરી ગેરવ્યવસ્થા ઊભી થઈ છે. આપણે એને દુનિયાના આ છેડાથી પેલા છેડા સુધીના ઉપયોગી પદાર્થ રૂપે જોવો ઘટે. પણ ઘણુંખરું માણસ એને લવિષ્યના સંગ્રહરૂપે જુએ છે અને એનું ખરું નુકશાન એની આ સંગ્રહવૃત્તિમાંથી ઊભું થાય છે. ખરી રીતે પૈસાથી માણસ દેવ કે દાનવ કંઈ જ બનતો નથી, જો એ એનું ખરું મૂલ્યાંકન આંકે તો. પૈસાથી માણસ, માણસ બની રહે તો ઘણું છે. અને પૈસાનો એ જ ઉપયોગ છે. માણસને માણસ બનાવવાનો.

પૈસા એ એક રીતે. ગણો તો વહેતો રહેવો જોઈએ. લવિષ્યની ચિંતાથી, અને પોતાની વિલાસી જરૂરિયાતોના અતિપણથી, માણસ, ખીલ માણસના શ્રમનું પૈસામાં મૂલ્યાંકન કરતાં કંજુસાઈ બતાવે છે. એમાંથી લે પકડની નીતિ શરૂ થાય છે. અને છેવટે એને લીધે જ વર્ગવિગ્રહ ઊભો થાય છે. દરેક માણસ પોતાના જીવનને પૈસા માટે ન માનતાં, જીવન માટે પૈસો છે. પછી એ તમામ પ્રકારના જીવન માટે છે, એમ જો માનતો થાય તો પૈસાના જેવો મૂલ્યવાન પદાર્થ બીજો કોઈ જ ન ગણાય.

પૈસા વિના જ ઘણીખરી જીવન ઉપયોગી વસ્તુઓ માણસને મળે છે, હવા, પાણી, તાપ, એ કુદરતનો ક્રમ જ બતાવે છે કે પૈસા એ પણ જીવન ઉપયોગી પદાર્થ તરીકે સ્થાન

લેવું હોય તો એણે પણ હવા, પાણી, તાપ એની પેઠે સર્વવ્યાપી અને સૌને માટેના રહેવું જોઈએ. એવી સરકાર ખરેખર સ્વર્ગ રચશે જે પૈસાને પૈસાનું સાચું સ્થાન અપાવશે. એટલે કે વ્યક્તિના વિકાસ વડે પૈસાની કિંમત ઘટાડી શકશે અને એનું મૂલ્યાંકન વધારી શકશે. પૈસાને ઘટાડો કરીને જે વ્યક્તિને નહિ ઘડે પણ વ્યક્તિને ઘડીને જે પૈસાને ઘટાડશે. આપણે પૈસાને ત્યારે સમજીશું જ્યારે જીવનને સમજીશું. જીવન વિષે આપણને કંઈ જ ખ્યાલ નથી, એથી જ પૈસો આપણા જીવનને ઘડવાને બદલે ઘટાડે છે. જીવન ઘડતરના અનેક પદાર્થો માનસિક અને શારીરિકની જેમ, આપણે પૈસાને માનતા થઈશું, તો એ માધ્યમને શી રીતે વધારે સુંદર વ્યવસ્થાનું વહન કરનાર બનાવવું, એ વિષે આપણે વિચાર કરી શકીશું. ખરી વિચાર સરણી પણ એ જ છે.

અત્યારે તો આપણે પૈસાને કૂગાવા સાથે ને કૂગાવાને પૈસા સાથે વિવાહવિધિથી જોડ્યાં છે. એટલે જેમ શિક્ષણ, સંસ્કાર એ ઉત્તમ પદાર્થોની વાતો કરતા છતાં, એમના વિષે સાચી સમજ મેળવી શક્યા નથી, તેવું જ પૈસા વિષે થયું છે. હરકોઈ પ્રકારનું નિયંત્રણ ગમે તેટલી ખૂબીથી ઘડવામાં આવે, છતાં માનવજાતિ એમાંથી રસ્તો ન જ શોધી શકે, અને એમાં પણ આજના વાળતોડુ વક્રીલોના જમાનામાં, એ શક્ય લાગતું નથી. એટલે નિયંત્રણો કરતાં વધુ મહત્વની વસ્તુ, વ્યાપક સંસ્કારની હગને ગણવી જોઈએ. માણસાઈ ઘડ્યા વિના-માણસના માણસ તરીકેના (અનુસંધાન પાન ૬૮)

મો

હું મેદન હતું, અને એમાંથી એક સાંકડી પગદંડી જાતી હતી. મજર પહોંચે ત્યાં સુધી પ્રસરી રહેલાં ખેવડો, ઝીંડવો, ધોળિયું, બળદાણા, ખપાટની ધાસસુગંધ લેતો લેતો હું, ઉંચરવાડીના એ સાત ગાઉમાં આવેલા વીડની પગદંડીએ પગદંડીએ ચાલી રહ્યો હતો. ચોમાસાનાં છેલ્લા દિવસો હતા અને શરદ ઋતુનાં વાદળોએ ધોળાં રૂપેરી આભરણથી વાદળને શણગારવા માંડ્યું હતું. આથેની કેટલીક ધાર ઉપર રખારી પોતાનાં ઢોર ચરાવતાં બિભા હતા. અને ઠેર ઠેર જમીને, ધારી લીધેલી લીલીછમ શાભાએ જનતા તમામના કંઠમાં એઠેલાં ગીતોને બળે બોલતાં કરી દીધાં હતાં ! સીમ આખી બળે ગાઇ રહી હતી ! ક્યાંયથી લંચરાગી દુહા આવી રહ્યા હતા. ક્યાંય મદરાગી નારીઓએ ટૂંકા ઉતાવળા પ્રેમ ગીત માંડ્યા હતાં, ક્યાંક ખેડૂને પોતાને ચાનક ચડતી હતી. કોઇક ઠેકાણે રસ્તે જનારાઓ પ્રણ ગાવાના છંદમાં પડ્યા હતા. હું તો મારી ફેડી ઉપર નજર માંડીને જતો હતો. ખેલું ધાસમાં રહેનારું પીળું પરડકું કે ઉડણિયું ક્યાંક ઝપટ કરી ન જાય એની સંભાળ લેવાની હતી. આ રસ્તાની પસંદગી જ ખોટી થઇ હતી, એમ લાગ્યું પણ હવે તો અરધો પંથ કાપી નાંખ્યો હતો. પાછું ફરવું હવે મુશ્કેલ હતું. ટૂંકા મારગ એટલે જલદી પહોંચવા માટે આ રસ્તો લીધો હતો. પણ એમાં જનાવર જતુની દાઢની ખીક હતી. એટલે ખૂબ સાચવેત રહેવાનું હતું.

એટલામાં ઉચરવાડીનો કોઠો દેખાયો. જૂના કર્નલ વોકરની જમાનામાં, જે વખતે હજી ગામ ઉપર ધાડ આવે, તો તાર કરવાની સંસ્કારિતા લોકોમાં આવેલી નહિ, તે વખતે એ કોઠો, ગામના જુવાન-ડાઓને માટે હંમેશની ચોકીદારીની કિલ્લેબંધી તરીકે કામમાં આવતો. એટલે એ આથેથી નજરે પડે એવો જિયો ધાર ઉપર હતો. ત્યાં અગાશી ઉપર ચડીને એક જુવાનડા ચારે દશમાં નિહાળે.

ને ગોઠણવાના ઘા પણ ત્યાંથી જ વફૂટે. ગામની રખેવાળી જ જૂલાનિયાઓની પોતાની. એમાં કોઇનો ભાગ નહિ. આ કોઠામાં બપોરે રોંઠે અમે ઢાડિયે રમતા. રાતે સૂતા જતા. અગાશી ઉપર બજનિકાની મંડળી પણ ત્યાં જ જમતી. વારે તહેવારે લોકો ભેગા પણ ત્યાં થાતા. અને ગામની ફીકરી પરણીને સાસરે જાય ત્યારે એનો છેલ્લો વિસામો પણ આ કોઠો હતો.

કોઠાની પાસેના ઓટલામાં એઠેલા માતાજીએ સેંકડો નાગીનાં આંસુ જોયાં હતાં. અને હજારો જુવાનડાઓને ગાય માટે, નારી માટે, જળાશય માટે એવી એવી, આજ તો સફલી લાગે એવી બાબતો માટે, માથાં વઢાવવા માટે જતા પણ ત્યાંથી જ નીરખ્યા હતા.

હવે તો એ કોઠો પડુ પડુ થઇ રહ્યો હતો. ગામમાં જ્યારે બહુ જ સુધારા થવા માંડ્યા ત્યારે એક ભાતએ એમાં નિશાળ ખેસારવાની વાત પણ કરી હતી—અને એને માટે એને અરધો-પરધો પાટી નાખવાની પણ ચર્ચા થઇ હતી. પણ પછી એ રહી ગયું. ને પડતો આખડતો કોઠો હજી ત્યાં બેસો હતો.

અમે જ્યારે જ્યારે ઉચરવાડીએ જઇએ, ત્યારે ત્યારે એ કોઠાને છેટેથી નિહાળીને અમને પગમાં નવી જ લોહીધારા વહે ! આજ પણ એ કોઠાને જોયો એટલે મારી ચાલ ઉતાવળી થઇ ગઇ.

થોડેક આથે ગયો, ત્યાંથી પછી વીડ ઓછું થતું હતું, ને ધારોળ ટૂંકું ધાસ નયું ધોળિયું શરૂ થતું હતું. એનાં ડાબોળિયાં ઘાતિયામાં લરાઇ ન જાય માટે મેં કચ્છ માર્યો—જોડા હાથમાં લીધાં અને ઝડપ ઉપાડી.

પણ એ નાડાવા રસ્તો માંડ કાપ્યો હશે ત્યાં, 'એ પગે લાગિયે ગોરખાપા ! આજ તો અટાણમાં બાપા ! ગામ ભવિતર કયું !' એમ બોલતોક ને હાલે રખારી ત્યાં એક ખીજડાની પાસે એઠેલો

નજરે પડ્યો. એક ચામડાની પાકીટ કાચળીમાંથી એ ત્યાં બેઠો બેઠો ચુંગીમાં ભરવાની ગડાકુ કાઢી રહ્યો હતો. 'આવો બાપા ! આવો ! આ તો તમને કાંઈ દેવાય તેમ નથી. પણ એક ચાળાં ટપકાવી દઉં બાપા ! આ માંડવી હોય તો ! ન્યાં ઓલ્યા નાળા પાસે બેગવાઈ થાશે !'

'અરે ભાઈ ! હાજભાઈ ! હવે ગામ ભેગો જ થાવા દ્યો ને. છે તો સૌ મળમાં નાં ? કરશન પટલ, બાપા બાપા, કાનજીભાઈ સૌ ?'

'સૌ મળમાં છે બાપા !'

'શું કરે છે અરજી ?'

'અ રીયો બાપા-હવે એનાં હાડકાં હરામનાં થઈ ગયાં, ઇ હવે કાંઈ નો કરે !'

'ઓણુ-કેવુંકે છે ? નરવી છે ને હવા તો ?'

'હવા તો એન છે-પણુ બાપા ! આ માંપણું મન-ભાંગી ગ્યું-હવે એની કાંઈ દવા ?'

'કેમ એવો હીણો બોલ બોલ્યા ? તમે હાજ-ભાઈ ! મરદ જેવા મરદ થઈને-'

'હવે થઈ રીયું બાપા ! આ છોકરે હાડ ભાંગી નાંખ્યાં !'

'કેમ શું કયું છે અરજી? પાંત્રીસ રૂપિયા તો પગાર લાવતો તો!'

'ઇ પગાર ને નોકરી ને બહુતર ને બાપા! એણે અમારું તો ઉજ્જડ કરી નાંખ્યું. હવે આ પંદર જીવ આખરે સોતા સચવાઈ જાય-તો બસ. આમાં છ સાત તો મેં છાશની નાળું પાઈતી ઇ માયલા છે. મેં જ મોટા કર્યા છે. ગૌમાતા છે-ને મારો ધરમ માનાજીને પ્રતાપે રહી જાય-તો બસ. બાકી આ તો બધો ઓડીવારનો જ પંથ હાલ્યો છે. શહેરમાં અરજીયો ગ્યો. પાંત્રીસ રૂપિયાનો પગાર ને મોઢામાં જુઓ તો દાંત જ નો મળે!'

'અરરા!'

'આ શેરમાં જઈને પેલ વેલા તો દાંત ખડાવ્યા-માળેબોખો થ્યો ને ઘેરું ભાગી ગ્યું!'

'અરરા!'

'અરર શુ! બાપા માથે રામકાણી રહી ગઈ છે.

ભાગી ગ્યું ને કાણજીણે કોના ઘરમાં જઈને બેઠું. હવે મારામાં શું રયું તમે બોલો! હવે ફક્ત આ જીવ ગળે વળગ્યા છે ને દાંડા બેંચું છું, બાકી હું તો મુડકું ગણાઉં !'

આ રબારી હાજને એક લાકડી ને ધાખળા ભેર, ઉઘાડે મેદાને દીપડા સામે થાતો અમે જ બેયો હતો. આજ એ સાવ ભાંગી ગયો હતો. એ સીમમાં બેઠો હતો, પણ પહેલાં જે સીમનો હિલોળા ખાતો પવન, એના મોંમાંથી ફુડા બોલાવતો, એ સમય જ જાણે હવે પલટાઈ ગયો હતો.

હું થોડીકનાર પંજી ત્યાંથી ઊઠ્યો પણ મન ખાટું થઈ ગયું હતું. કૈક વિચારના વમળમાં એ સપડાઈ ગયું હતું. હાજને, છોકરાને ભણાવવાતું કહેનારો હું પોતે જ હતો. એ છોકરો સાવ હરામના હાડકાનો થયો હતો ! એમ કરતાં મોઠો દેખાયો. કોઠા પાસેથી નીકળતાં, રસ્તા ઉપર બેઠા કાઢ્યા. બે હાથ બેડીને માતાને માથું નમાવ્યું ને મારી ઓરડી તરફ જવા માટે પગ ઉપાડ્યા. ત્યાં, એક ચોખ્ખું બગસરાશાઈ ઘોતિયું, કેડિયું ને માથે રાતો મધરાશીનો કટકો, હાથમાં પાતળી લાઠી ને અરજીયને જ ઓટલા ઉપરથી ઊતરતો મેં બેગો.

એને બેઠને હું ઊભો રહી ગયો : 'કાં એલા એ અરજી ! તું તો શેરમાં હતો ને ક્યારે આ-ચ્યો?'

'આવ્યાં તો પંદર દિ થ્યા બાપા ! પગે લાગીએ' કહીને અરજીયે મારે ગોઠણે હાથ મૂક્યો.

'પણુ તે ભલા માણસ ! તું જીવાન જેવો આમ આંહી રખડે ને ડોસો ઢોરામાં હોય ઇ કાંઈ સારું લાગે ?'

'સારું તો નો લાગે બાપા ! પણ માને નહિ ને ! ડોસાને કહું છું. આજણે પહેલ્ય નો હોય તો બે જીવ જોછા કરીએ. પણ એનો જીવ હાલતો નથી. માયા કેને કહે ?'

અરજીયની બોલીમાં કયાંય વાંધો ન હતો, નરવ-જ્ઞાનની છાંટ પણ દેખાતી. શરીર પણ એતુ ઠીક હતું. બોલી ચોખ્ખી, મધુર, વિવેકી લાગે. દેખાવે પણ રૂપાળો જણાય. મોંમાંથી તો જાણે અમૃતના કટકો

નીકળે—એમ એની બહારની દેખાવસૃષ્ટિ ફરી:ગઇ હતી. કાણ જાણે શું થયું, એ આજસુ વિરામને જ વરી ગયો હતો. એને ઢોરામાં જવું ન ગમે. હોટલે એકા હોય. દૂધના દિસાગ માંડતો હોય. એ છવ ઓછા કરવાની વાત કરતો હોય. વ્યવહારના ડહાપણની રજેરજ હકીકત જાણે જાણતો હોય. શી રીતે ઢોરામાં ફાયદો થાય, એની વાતું કરે તે ભલભલા ગોથું ખાઇ જાય. પણ હાડકાં એનાં હાંલે નહિ! સૌ ખોશતા કે એનું હાડ હવે કામ ન આપે—છબ જ કામ આપી શકે !

[૨]

પણ અરજણના આ કિસ્સાએ મારી આગઝ કીક ઓઝી કરાવી. પછી તો હું કોઇને એ અક્ષર ભણાવવાની વાત કરું તો એ . ચોંકી જ ઝીંકે: 'ના બાપો ! અમારે ભૂતવરણને આ ઢોરાં સારાં. ભણીએ તો અરજણ જેવું માંદલું મન થઇ જાય. કોઇ દિ એને ઢોરામાં આડતો જોયો ? હાજો છે ત્યાં સુધી તો કીક પછી એક પણ માતાજી એને ત્યાં હોય નહિ તો ! માલ સાચવવો કાંઇ મારગમાં પડ્યો છે ? બાપા અમારું ભૂતનું તો આ ભણતર !'

તે વખતે હજી એવી કલ્પના મારા મગજમાં પણ નહિ આવેલી કે ભરવાડને વધુ સારો ભરવાડ કરવાની કરામત પૂરતી જ ભણતરની કિમ્મત હોય સૌ ખોશતાં, એટલે હું પણ ખોશતો કે ભણો, ભણો ગસ, ભણો જ ભણો ! અંગ્રેજ ભણો ને ફ્રેંચ ભણો. કોઇ રીતે ભણવાનું કરો. શું ભણવું, કેમ ભણવું, દેશઘડતર માટે શી રીતે ભણવું, ઝતઘડતર માટે કેમ ભણવું, અને છેવટે ધંધા ઘડતર માટે કેમ શીખવું—એવો કાંઇ ખ્યાલ ત્યારે આવેલો જ નહિ. એટલે અરજણ તો વાતડાંબો થઇને ગામમાં રખડતો રહ્યો. અને ગિચારો હાજો, ગઝદગદપણ, માલ જાળવતો રહ્યો.

[૩]

ત્યા રપછી તો હું અનેક કેકાણે ફોજોગતો

રહ્યો. માયામાત્ર હું:ખરૂં છે એ આપણી મરી ગયેલી સરકાર જેવું કોઇ જાણે નહિ તો એટલે એ માસ્તર હોય કે મુખી, કોઇ રચાતે માણસને વધુ વખત રાખે નહિ. મેં અનેક ગામનાં પાણી પીધાં, પણ ઉંઘરવાડી જેવું કાંઈ નહિ. એ ગામની પ્રીતિ તો નવરો પહું કે તરવ સાંભરે ! એ ગામ એવું રળિયામણું, ત્યાંનાં ગોચર, હુંગરોટકરા, ત્યાંનાં વીડ, હંમેશાં યાદ આવ્યા કરે. કોઇ કોઇ જગ્યાને સૌન્દર્ય કરતાં વાનાવરણની ખૂબી વરેલી હોય છે. ઉંઘરવાડી ગામ એવું હતું.

પાંચ છ વર્ષ પછીની વાત છે. ત્યારે દેશભરમાં બયંકર દુકાળ પડ્યો હતો. પાણીનું એક ટીપું પણ આકાશમાંથી વરસ્યું ન હતું. લોકની વિપત્તિને કોઇ પાર ન હતો. એ વખતે મને ઉંઘરવાડીની માયા યાદ આવી. મારું નાનકડું પોટલું લઇને હું રેશને કિતર્યો અને ત્યાંથી પગરસ્તે ઉંઘરવાડી જવા નીકળ્યો.

પણ જેમ જેમ જૂનાં ચાનક જેતો ગયો તેમ તેમ હૃદયમાં હૃદય એસી જવા લાગ્યું. જે જમીન મેં મૂકી હતી તે જાણે કે ભરખાઇ ગઇ હતી. ક્યાંક કહેતાં ક્યાંય લીલોતરીનું નામ નિશાન મળે નહિ. હુંગરા ખાવા ધાતા હોય તેમ સાવ ઢોરાધાક ઊભા હતા. ફેર ફેર ઝાડનાં ફુંકાં દેખાતાં હતાં. વાડવેલા, ઝાડપાન કે જીડ, કાંઈ કહેતાં કાંઈ લીલું મળે નહિ! એવે શૂન્ય રસ્તે હું એકસો ચાલ્યો.

એટલામાં તો નદીને પટ દેખાયો. કાંઈક રળિયામણી સૃષ્ટિ જોવા મળશે એમ ધારીને હું ઉતાવળે દોડ્યો. કાંઠા ઉપર આવ્યો તો અંદર નદીપટમાં ચેકુરિયા. કાંકરા માત્ર ખખડી રહ્યા હતા ! ચારે તરફ દષ્ટિ કરી; આંહી તો એક વખત પાણી લિલોળાં દેતાં, ત્યાં હુંગરાની ધારેથી વાંસળીઓ વાગતી, પેલી પાનપાટમાં તો ઢોર માતાં ન હોય, રથારીઓ તો અત્યારમાં નવકાંકરી માંડી એકા હોય—આજ ત્યાં કાંઈ જ ન હતું. એક પ્રકારનો હાડ ગાળી નાખે તેવો ભેંકાર ધરતીમાંથી આવી રહ્યો હતો.

અને દૂરદૂરતા ફુંકાં ઉપર ગરજનાં ટોળાં

દેખાતાં દતાં. ઉપર આકાશમાં, કસાઈખાના ઉપર ઘૂમે તેમ, સમડીઓ ઘૂમી રહી હતી. ગીધડાં ભૂખી નજરે ધરતીને નિહાળતાં ત્યાં બાવળનાં ફુંડાં ઉપર બેસી રહ્યાં હતાં. કાગડા સિવાય બીજા કોઈ પંખી પણ નજરે પડતું ન હતું ! અને આ કાગડા પણ ઉતાવળમાં હતા !

હું તો એ ભેંકારમાં આગળ વધ્યો. એક ઠોંગુ આજુ ડાડપિંજર રસ્તા ઉપર નજરે પડ્યું. બીજે ઠેકાણે એક ડાડપિંજરની અખોલમાં ગરબ ખેંચાખેંચ કરી રહ્યા હતાં. અને મારાથી થોડેક જ દૂર રસ્તા ઉપર ભટકતાં ફરતાં, મરવા વાંકે છાતમાં ઢોર ઉપર ગીધડાંનાં ટોળે ટોળાં ઘૂમી રહ્યાં હતાં ! મને લાગ્યું કે આ જમીનને આવો ને આવો ભયંકર દેખાવ જોવા મળ્યા કરશે તો ક્યાંક હું ગાડો થઈ જઈશ ! કોઈ ભૂંભલા થોર વીણતું ડોશી ડોસણું પણ દેખાય તો એની પાસે જઈને કાંઈક બોલીને પણ, આ ભયાનકનાને બોલી કરું એમ ધારીને હું એક બોલી ટેકરી ઉપર ચડ્યો. પણ ચારે તરફ ધરતીના ડાડપિંજરી દેખાવ સિવાય કાંઈ જ નજરે પડતું ન હતું. બોડા ફુંગરા ને ટેકરાના અમરતા મીઠાં લાગતા પડછાયા પણ, આજ તો અંધાર-પછેડો ઓઢેલા રમશાની ભૂત જેવા દેખાતા હતા !

ધરતીને જાણે કોઈ ભરખી ગયું હોય તેમ કોઈ ઠેકાણે જીવન્ત આનંદની લેશ પણ નિશાની નજરે પડી નહિ. લાંબે સુધી દષ્ટિ કરી તો છોક આધે આધે સૂકકા ભૂંભલા થોર પાસે, એક કોઈક માણસ બેઠો નજરે પડ્યો. વધારે ચોકસાઈથી જોયું તો એની આસપાસ સાતઆઠ ઢોર હોય તેમ લાગ્યું. હું ધીમે ધીમે દિશા અલ્લીને એની તરફ ચાલ્યો.

હું ત્યાં પહોંચ્યો તો ભૂંભલાથોરની સૂકાઈને કંઈ બની ગયેલી વાડની છાયામાં એક રખારી બેઠો દેખાયો. લાકડીને આધારે એ નિરાશ જેવો એકલો ત્યાં બેઠો હતો ! એની પાસે સાત આઠ ડાડપિંજર ગાયો એના મોં પાસે જ ટોળું વળીને બેઠી હતી. લાંબે લાંબે પંથે એણે નજર માંડી હોય તેમ જણાયું પણ છેવટે ક્યાંય એક લીલું તણખલું

પણ નજોતાં 'હે રામ !' કરીને હાડવિંધી નાખે એવો નિસાસો એણે મૂક્યો. વાડની આ આજુ આવીને હું ધીમેથી ત્યાં બેઠો રહી ગયો હતો પણ આ નિસાસો સાંભળીને તો મારા પગ ત્યાં પૃથ્વી સાથે જ જડાઈ ગયા. અત્યારે એને બોલાવવા જેટલી મારામાં હિમ્મત ન હતી !

ગોકળી કાણુ છે એ જોવા નજર માંડી, પણ એમાં કાંઈ વળ્યું નહિ. થોરની વાડ કીક કીક ધક હતી. એવામાં તો એ ગોકળી 'હે ભગવાન ! અપરાધી મારા નાથ ! હું નથી, હું નથી' એમ બોલતો સંભળાયો. એ ત્રણ વખત એ આમ ને આમ બોલ્યો. એ ત્યાં બેઠો હતો એટલે ગીધડાં ગરબનાં ટોળાં આધેરાં બેસી ગયાં હતાં, પણ આ ડાડપિંજરી ગાયો-ને એ એકલો બેઠો નિરાધાર રખારી, એ દશ્યે તો આસપાસનાં ખડકને પણ જાણે આંસુ આંખ્યાં હોય તેવું લાગ્યું ! ખડકો પણ મને રુદન કરતાં જણાયાં-કે પછી મારા મનને એવાં દેખાયાં ! એવામાં રખારીએ ભૂંભલા થોરમાં કાંઈ જોવા માટે મોં ફેરવ્યું હોય તેમ લાગ્યું. મેં નજર સ્થિર કરી. તેણે લાકડી લાંબી કરીને અંદરથી એક કાંઈક વેલા જેવું ખેંચી કાઢ્યું હતું. એનાં સાત આઠ લીલાં પાન જોઈને એની આંખમાં આંસુ આવ્યાં હોય તેમ લાગ્યું. ! હું તો એ જોઈને હેમતાઈ જ ગયો. એવામાં તો એણે એક એક પાન જાણે એક એક ગાયને વહેંચવા માંડ્યું ! છેલ્લી વેદનાભરી વિદાય ! મને લાગ્યું કે હવે હું ક્યાંક નીચે જઈ પડીશ. પણ એટલામાં તો પેલો રખારી, એક ગાયને ગળે પોતાનો હાથ વીંટીને ગદ્ગદ કંઈ મોટેથી જાણે સીમની સાક્ષી લેવા માગતો હોય તેમ, બોલતો સંભળાયો; 'માવડી ! મા ! જનેતા ! હું તમને છોડી દેતો નથી. વાંક ગતો કાંઈ નથી માં ! ઉપરવાળો રૂઠો છે. માં ! મારો વાંક ગતો નથી. માતાજી ! મેં તમને છોડ્યાં નથી. મેં તમને કાઢી મૂક્યાં નથી. મેં તમને રખડતાં મેલ્યાં નથી ! - મેં હાજર...'

હું તો હતો ત્યાં સ્તબ્ધ જ થઈ ગયો. આ તો

હાજો રખારી હતો, એના માલની પણ આ દશા હતી. પણ હાજો શું કરે છે એ જોવામાં હું પડી ગયો.

હાજો તો એક પછી એક દરેક ગાયના ગળામાં પોતાનો હાથ વીંટાળીને દરેકના કાનમાં બોલી રહ્યો હતો: 'માવડી! હું અપરાધી નથી. વાંક ગનો મારો કાંઈ નથી. મેં કાંઈ સંઘરી રાખ્યું હોય ને તમને ભૂખ્યાં માર્યાં નથી. મારી પાસે આ લાજ ઢાંકવાનું જ રહ્યું છે. માવડી! મારો અપરાધ માનશો માં! વાંક ગનો માફ કરજો!'

અને એ બોલો રખારી જેમ જેમ બેસતો ગયો તેમ તેમ જાણે એની સમ્બાધના શબ્દ ભણુકારને સમજી હોય તેમ ગાયોની આંખોમાંથી પણ આંસુ વહી રહ્યાં હતાં!

જમાનાજૂના રખારીની આ જમાનાજૂની પોતાના માલ સાથેની—માલ શું?—માતા સાથેની જાણે કે આ છેલ્લી વિદાય હતી!

મને લાગ્યું કે અત્યારે હવે હું હાજોને બોલાવી જ નહિ શકું અને બોલાવીને શું કરવાનું હતું? હાજો તો પોતાની આંખમાંથી વહેતી અશ્રુધારાને કડિયાની આંધથી લૂછી રહ્યો હતો. વારંવાર ગાયોની આંસપાસ ફરતો, એમના કાનમાં કાંઈક ધીમેથી કહેતો, વળી મોટેથી બોલતો, ગદ્ગદ થઈને મૂંગો થઈ જતો, એ હાથ જોડીને કોઈને નમતો, કોઈની ડોકે પોતાનું માથું ઢાળી દેતો, બોલો રખારી ગાયોને છોડતાં જાણે જીવ છોડતો હોય એટલી વેદના અનુભવી રહ્યો હતો!

આ દશ્ય વધારે વખત નહિ જોવાય એમ લાગવાથી હું ધીમે પગલે પાંજો સરકાવે મારી મૂળ પગદડી ઉપર ધીમે ધીમે વળી ગયો અને ત્યાંથી ઉબ-વાડીને માર્ગે પડ્યો.

[૪]

હાજોની ખબર કાઢ્યા હું બીજો દિવસે

વહેલો જતે જ એને ત્યાં ગયો. પણ જ્યાં એની ખડકીએ ગયો ત્યાં મકાનની હરરાજીનું આ આપણી ભયંકર કોરડું, સમજ્યા વિના દલીલબાજીથી કાઢ્યે રાખે છે એનું ફરફરિયું ત્યાં લટકતું હતું! મને હાજોના શબ્દના ભણુકાર તાજ થયા. 'માવડિયુ' મેં કાંઈ સંઘ્યું નથી!'

કોઈ પાડોશમાં મળે તો હાજોના ખબર પૂછું કે હાજો સીમમાંથી આવ્યો કે નહિ—પણ પાડોશની તમામ ખડકીને તાળાં હતાં! કોઈ માલધારી ત્યાં ઊભો જ રહ્યો ન હતો!

હું પાંજો ફરતો હતો ત્યાં પાસેની હોટેલમાંથી એક જીવાન ગોકળી આવતો જણાયો. હાજોના અરજણને જોઈને મને આશ્ચર્ય થયું. પણ એના ઢંગધડાની ખબર હતી એટલે એને જ મેં પકડી પાડ્યો, 'અથ્યા! એ અરજણ! એળખજ કે ભૂલી ગયો?'

'પગે લાગીએ બાપા!' અરજણનો અવાજ તો હજી એવો જ મીઠો હતો: 'ભૂલું કાંઈ. આ વખતે તો બહુ લાંબે ગાળે દેખાણુ! ક્યાં છો હમણા બાપા!'

પણ મને એની આ સકાષ ભરેલી મીઠાશ મારી નાખી રહી હતી. મેં કિતાવળે કહ્યું: 'અરજણ! હાજો ક્યાં છે?'

'એ ઢોરાંમાં રખડે બાપા! ઇ કાંઈ માને? પણ મલક આખાએ પોતાના માલ છોડી દીધા, શું કરે? Economically-બાપા! આ તો ખોટનો ધંધો માંડ્યો. અને મારા બાપાએ, ધરવખરી રાત્રરચીલું બધુંય ખોયું—ને હવે હાડકાનાં પૈસા નહિ આવે! એવો માલ થઈ ગયો. કાંક એમાં હતું ત્યાં મેં કયું કે હવે છોડો, હવે છોડો, પણ માને કાંઈ? કે'શે ના, ઇ તો આપણી મા ફરી. માને કાંઈ છોડી દેવાય? આ જીવો તો બાપા! જે એક લખ્યું છે... અરજણે પોતાના કોટમાંથી એક કાગળ કાઢ્યો ને મારી સામે ધર્યો.

(અનુસંધાન પાન ૬૯)

[૧]

હી

રા હીરાની વચ્ચેના સૂક્ષ્મ ભેદને ઝવેરી લોકો બાણી શકે છે. એ બાણુવા માટેનું એમનું માપ અગ્નિપરીક્ષામાં રહ્યું છે. જેટલા અગ્નિમાં એક પ્રકારનાં હીરાને તપાવી નાખવો શક્ય છે, એટલા અગ્નિમાં બીજા પ્રકારના હીરાને બીની આંચ પણ આવતી નથી. એ ઉપરથી આ બીજા પ્રકારનો હીરો વધારે મૂલ્યવાન ગણાય છે. માણસના ચારિત્રનું માપ પણ અગ્નિપરીક્ષા વખતે થાય છે. માણસના જીવનનો પાયો એનું ચારિત્ર છે. એ ચારિત્ર નાનામાં નાના પ્રસંગથી માંડીને મોટામાં મોટા પ્રસંગ સુધી સઘળે એક રંગે પ્રકાશી બેઠે છે. માટીનું દ્યુથરની એક વાત છે. એની સામે નાસ્તિકતાનો આરોપ મૂકવામાં આવ્યો હતો. એને જાતે હાજર થઈને જવાબ આપવાનું ઇજ્જત હતું. જાતે જવાબ આપવા બંધ એટલે શું ન્યાય મળે અને શું પરિણામ આવે એ કાંઈ ખોળવા જાણુ પડે તેમ ન હતું. ભયંકર જેલવાસ એની રાહ જોતો બિહો હતો.

મિત્રોએ સલાહ આપી: ‘ભાગી જ જાણું. હમણાં ચલોય થઈ જાણું !’

માટીનું દ્યુથરે વજ્ર જેવો જવાબ વાળ્યો, ‘ભાગી જવું ? શું કરવા ? મારે ભાગવાનું હોય જ નહિ ખોરડા ઉપર જેટલાં નળિયાં છે એટલા દુશ્મનો ત્યાં હશે તો પણ હું જવાનો !’

અને એ જાતે જવાબ આપવા ન્યાય-કોર્ટમાં ગયો !

આ છાતીમાં માણસની કિમ્મત રહી છે.

*શ્રી. ધૂમકેતુનું ‘જ્ઞાનગોષ્ઠિ’ પછીનું પુસ્તક.

[૨]

એ

ક અંગ્રેજ અધિકારીની વાત છે. એનું નામ પણ પ્રસિદ્ધ છે. સર જેમ્સ આઉટ્રામ. મહીકાંઠામાં એ હોદ્દા ઉપર હતો. એ વખતે મહીકાંઠો સળગી બેઠ્યો હતો. એની સામે ખરેખરા શક્તિશાળી લશ્કરી અમલદારને મોકલવો એમ નક્કી થયું. સર જેમ્સ આઉટ્રામનું નામ રજૂ થયું.

નામ તો રજૂ થયું અને એ મંજૂર પણ થવાને વાર ન હતી, એટલામાં આઉટ્રામને ખબર પડી કે આ પ્રમાણે પોતાની નિમણૂક થાય તો પોતાના કરતાં વધારે જૂના એવા એક લશ્કરી અમલદારને, એમાં અન્યાય થાય તેમ છે.

એણે તરત લખી નાખ્યું ‘હું મહીકાંઠામાં કામ તો કરીશ જ-પણ પેલા અમલદારના હાથ નીચે !’

વ્યવસ્થા અને સંપ્રસારવવા માટે આવા ઐત્તિહાસિક ત્યાગ વિના દેશ ઘડી શકાતો નથી.

[૩]

એ

ક વખત એવું બન્યું એક ગામડામાં ભયંકર મરકી આવી. લોકોએ રોકકળ કરી મૂકી. ગામડું નાનકડું હતું, માત્ર ત્રણસો માણસની એમાં વસ્તી હતી. પહેલે દિવસે જ એના સ્મશાનમાં બળતાં મુઠ્ઠાં બેઠેને લોક ધૂળ બિઠ્યા.

રાતો રાત ગામડું મૂકીને ભાગી જવાનો સૌએ વિચાર કર્યો. કોઈ પોતાના સગાને ત્યાં ને કોઈ પોતાના નાતીલાને ત્યાં આશ્રય માટે, ગલરાટમાં ને ગલરાટમાં ઢોકવાનો વિચાર કરી રહ્યા.

આ વિચારની એક સમજી માણસને ખબર પડી. તેણે સૌને ગામમંદિરમાં લેગા કર્યા.

લોકોને સમજાવ્યું, 'તમારે ત્યાં પાદર પાળિયા છે ને વહુવાર આવતા જતાં એની લાજ મર્યાદા કરે છે એ શા સારુ ખબર છે ?'

'વાહ ! એ ખબર નહિ હોય' ગામડાના વૃદ્ધ મુખીએ જવાબ વાળ્યો. 'પાળિયા તો એ શૂરાપૂરાનો છે જેણે ગામ માટે ચઢને ધા-માથે લીધા છે !'

'ત્યારે એ બહાદર ખરો કે નહિ ?'

'એ તો ખરો બહાદર !'

'ત્યારે હું તમને એવું બીજું બહાદરીતું કામ બતાવું. પેલી ભરદ્વરિયે સ્ટીમર ટૂંપ્યાની વાત તમે સાંભળી છે નાં ? સ્ટીમર ટૂંપવા માંડી, ને સૌ હોડીઓમાં જીવ બચાવવા હાંફળા હાંફળા દોડાદોડ કરવા લાગ્યા, ત્યાં કબ્તાનનો હુકમ આવ્યો. પહેલાં સ્ત્રીઓને ને છોકરાંઓને જવા દ્યો !'

એક પણ કડવું વેણ કાઠયા વિના તમામ માણસોએ એ હુકમ ઉપાડી લીધો હતો. એ કેમ બન્યું ખબર છે ? એ લોકો લોકરાજ-ને ટેવાયલા હતા એવી જ આ આપણી વાત છે. તમે હાંફળાહાંફળા તમારા સગાવ-હાલાંને ત્યાં દોડ્યો તો આ મરકીને એપ બધે ફેલાઈ જશે. શાંતિથી આપણા ગામની સીમમાં અંપડાં બાંધો, ને પાસેના ગામથી દોઢ ડોક્ટર વેદને બોલાવવા બેપિયો મોકલો. જીવ બચાવવા દોડનારો માણસ અત્યારે નામદમાં નામદ ગણાયો. રાખવાનાળો ઈશ્વર છે એમ તમે બોલ્યા તો કરો છો, અત્યારે હવે આચરી બતાવો.'

અને તે રાત્રે એ ગામમાંથી એક પણ માણસે બહાર જઈને જીવ બચાવવાને વિચાર સરખો પણ કર્યો નહિ !

સૌ શાંતિથી આની પડેલ આફતનો વ્યવસ્થાપૂર્વક સામનો કરવાના કામમાં પડી ગયા.

આતું નામ લોકશાસન !

[૪]

ઈ. સ. ૧૮૫૭ના બળવાની વાત છે. એ વખતે બનારસમાં પ્રખ્યાત શસ્ત્રવૈદ્ય ડૉક્ટર "ફ્રે" કરીને હતા.

કાનપુરમાં બળવો ફાટી નીકળ્યો અને ત્યાંથી અનેક જણા નિરાધાર બનીને આવ્યા. ડૉક્ટર કે ને જીવ બચાવવા માટે મિત્રોએ સલાહ આપી.

ડૉક્ટર કેએ હિસ્મતથી જવાબ વાળ્યો, 'મારે કેઈ રાજપક્ષ નથી. હું તો ડૉક્ટર છું. જે દરદી આંહી આવશે એતું જીવન બચાવવા હું ફંવટની ઘડી સુધી પ્રયત્ન કર્યો કરીશ. જવાબદારી ભરેલું સ્થાન અત્યારે તો હું છોડતો હોઉં તો પણ ન છોડું જ !'

આતું નામ ધર્મ ઉપરની શ્રદ્ધા !

[૫]

એક ડૉક્ટરે પોતાની રાજનીતીમાં નીચેનો પ્રસંગ નોંધ્યો છે: 'એક વખત હું બનારમાં હતાવળે ઉતાવળે જતો હતો. એટલામાં એક છોકરાએ મારી સામે દીવાસળીની પેટીઓ ધરી: 'સાહેબ મારી પાસેથી આ વેચાતી લ્યો !'

મેં માથું ધૂણાવ્યું. મારે પેટી ભેઈંટી ન હતી.

પણ પેલા છોકરાએ પોતાની વાત ચાલુ જ રાખી. દેખીતી રીતે એ પોતાની ગરીબીને લીધે એની એ વાત વારંવાર કહી રહ્યો હતો.

મને દયા આવી. મેં એક બે પેટી વેચાતી લેવા ખીસામાં હાથ નાખ્યો. પણ એમાં રૂપિયાની નોટ હતી.

છોકરો તરત બોલી બેઠો: 'લાવો સાહેબ! હું હમણું દોડતો પરચુરણ પણ લાવી દઉં. દયો !'

મારા હાથમાં બે પેટી આપીને હું કાંઈ જવાબ આપું તે પહેલાં તો એ રૂપિયાની નોટ લઈને દોડતો અદૃશ્ય થઈ ગયો.

મેં ઘણીવાર સુધી એની રાહ જોઈ પણ એ દેખાયો જ નહિ !

રૂપિયો ખોવા માટે મારી જાતને નિંદતો હું ત્યાંથી ચાલી નીકળ્યો.

પછી હું ત્યાંથી નીકળતો ત્યારે પેલા છોકરાની તપાસમાં આંખ ફેરવતો, પણ એ તે કાંઈ ગાડો હતો તે હવે દેખાય ? મને એના ઉપર ખાઈ તો ગઈ હતી. પણ દેખાય ત્યારે નાં ?

એક દિવસ એ પ્રમાણે જ હું ત્યાંથી નીકળ્યો અને પેલા છોકરાને જોવા આંખ આમ તેમ ફેરવતો હતો, એટલામાં મારા વેષના વર્ણન ઉપરથી જાણે મને જ શોધતો હોય તેમ એક નાનકડો છોકરો દેખાયો. તેણે મારી સામે જોઈને પૂછ્યું: 'સાહેબ ! તમે મારા ભાઈ પાસેથી દીવાસળીની પેટીઓ કેઈ દિવસ લીધી હતી ?'

મેં તેની સામે જોયું. તે દિવસવાળા છોકરાનો આ ભાઈ લાગ્યો.

'હા. લીધી હતી. કેમ ?'

'આ તમારા પૈસા ત્યારે' તેણે કહ્યું:

'બગુજી ઉપર સાર્ધકલ ભટકાણી ને એ આવી શક્યો નહિ !'

'બગુજી ?'

'મારો ભાઈ-મારું નામ રઘુજી.' તેણે કહ્યું.

'પણ એ તારો બગુજી ક્યાં છે ?'

'સાહેબ....!' છોકરો બોલી શક્યો નહિ. એની આંખમાંથી આંસુ પડી રહ્યાં હતાં ! થોડીવાર પછી એના તૂટક શબ્દો આવ્યા: 'બગુજીએ મને કહ્યું હતું. સા'બ ! તમારા પૈસા આવી ગયા હો ! આવી ગયા નાં ?'

૬

[૬]

હારાની સાથે પોતાને અહીં લાવવામાં આવ્યો એથી પેલો બુદ્ધિશાળી સજ્જ ચીડાઈ તો ગયો, પણ અહીંયાં યમસંહનમાં એણે પોતાના ઘણા એવા મિત્રો જોયા જે પૃથ્વી ઉપર અતિ પ્રતિષ્ઠિત મનાતા હતા, અને આંહી' તો ચોર ડાકુના ટોળામાં એ પણ ન્યાયની રાહ જોતા બિભા હતા !

એને નવાઈ લાગી. પૃથ્વી ઉપર તો કોર્ટમાં કેઈ પ્રતિષ્ઠિત માણસ હોય તો એને ન્યાયાસનની સમક્ષ પણ બેસવા માટે ખુરશી મળતી. વળી કેટલાક તો ન્યાયથી પણ પર મનાતા. જ્યારે ન્યાય આપનારા ન્યાયાધીશે જે ગુનાની પોતે સજ્જ કરતા, તે ગુના પણ પોતે કરતા, અને છતાં એમને ન્યાયાધીશીમાં તો એમને ભગવાનના દીકરા ગણી લેવામાં આવતા. પૃથ્વી ઉપરની ન્યાયાધીશી કાંઈક પણ વ્યવહારુ હતી. જ્યારે આ આકાશી ભવનમાં તો કેઈ વિવેક જ ન હતો ! બધા એક દોરડે; પછી રાજા હોય કે રંક !

[અનુસંધાન પાન ૭૦]

[૮]

આ

પછીની એક રાતે વળી બારેક વર્ષ પર મૃત્યુ પામેલા મથુરના પિતા સ્વપ્નમાં આવ્યા ને મથુરને શિખામણ તથા હપકો દેવા લાગ્યા:

‘તું તો અલ્યા વિધાતા કરનાં ય વધારે ડાહ્યો લાગે છે મથુરિયા !... કેમ તે એમ ? તું જાણે તો છે કે આપણી ત્રણ પેઢીથી જન્મે ઐરાં થતાં આવ્યાં છે. હું તો વળી એવો હતો કે સાત ગરણે ગાળીને પાણી પીતો પણ શું કરવું ? ઘણું ય જાણતાં તા કે જે ઐરાં એટલે જીવતાનું નરક પણ શું કરીએ ! કાંઈ વિધાતા આગળ ના પડાય છે ?... માટે લાખ વાતની એક જ વાત: જેનાથી જીવ લાગ્યો છે એ અમથો નથી લાગ્યો. એ તો ગાંડા લખ્યા લેખ છે, માટે મનમાં મનમાં જળ્યા વગર મારું કહ્યું માનીને મણિનાં લૂગડાં પેરાવી જ દે. નહં પેરાવે તો એ તો જવા બેઠી છે તે ક્યાંક ને ક્યાંક જશે ને પછી તારે કોક ઝોડને જ ધરમાં ઘાલવું પડશે કારણ કે તું આથો જઈશ પાછો જઈશ પણુ જે ઐરાં તો આપણા લલાટમાં લખાયલાં જ છે.’

‘એ ખરું બાપા પણુ મારાથી’ અને મથુરે જમીન ખેતરતાં કહી જ નાખ્યું: ‘એની શરમ નથી તૂટતી બાપા! શા બહાને હું બીજું બેઠું કરું ? તમારા પૂન્ય પરતાપે એક દીકરો છે ને એક દીકરી ય છે. ને થોડાક દનમાં પાછી સુવાવડ-’

બાપા હસીને જ બોલી ગયો છે: ‘અરે ગાંડિયા !... એવો જ ભોળિયો રહ્યો. આ પેલા દલાને ત્રણ દીકરા ને જે દીકરીઓ હતી તોય. ‘ખેતી વાડીમાં નથી પોંચી વળાતું’ આમ કરીને પાધરું ઠોકી જ બેસાડ્યું ને ? તારે ય એમ જ કેવું: ‘નાનાં છોરાં ને ઝાઝાં છોરાં એટલે, ‘એ’ તો ધરમાંથી પરવારતી જ નથી પછી બારે ખેતરમાં ય કોક નેંદનાર વાદનાર ને મદદ કરનાર ભ્રમણે જ ને ? આમે ય ખેડૂત તો રાખવો પડે ત્યારે એના કરતાં આ ધરતું મનેખ શું જોડું?’ કહી બાપ ખડખડાટ હસવા લાગ્યા...

અને જતાં જતાં વિચારમાં પડેલા મથુરને વળી કહેતા ગયા ‘અરે ગાંડિયા ! ગાલ હોય તો ઘણું ય ગપ્પાં. માટે-ને બાપ થઈને મારે કહેવું પડે છે પણુ’-

‘મનખો નહં આવે લ્યા ફરી ફરી રે લોલ;’...

મથુર પૂરેપૂરે જાગ્યો ત્યારે એટલો અથો વ્યગ્ર હતો-એવી તો અકળામણ થતી હતી કે જાણે રોઠ દે, રડીને હૈયું હળવું કરે ! ‘આ બધું છે શું પણુ ! આ તો સાચું છે કે પછી ઠાલાં ઠાલાં શમણાં જ છે કે પછી’ લમણે હાથ દેતાં જળ્યડી પડયો: ‘આવી વાતો કાઢને ફેંચે તો ય ગાંડા ગણે ને નથી કે’તા તો-હાથો વાતનો નિવેડો લાવવો તેય કેવી રીતે ?’

‘દાને વાત કહેવી’ એ મૂંઝવણ, મથુર માટે નાની સૂતી ન હતી. પત્નીને તો કહેવાય જ નહિ અને સંબંધીઓમાં સલાહ લે એવું કોઈ હતું નહિ; જ્યારે મુખીનું વૃક્ષવ નડતું હતું. લખા ડોસા જીવાન સ્વર્ભાવના ખરા પણુ એમનો પતિયાર નહતો પડતો. સરખા સમોવડાઓમાં પણુ કોઈ જ એવો ન હતો. જે, આ શમણાંનો ભેદ સમજે અને સમજવી શકે. હા, ગણો ન ગણો તો એક સુખો હતો. પણુ સાટે એનો મોટો ડર હતો: ‘વાત ફરીને કાં તો આપણુ જ એક પા રહી જઈએ !’ કાણુ જાણે કેમ પણુ મથુરને વહેમ હતો: ‘સુખો જ કાં તો મણિનાં લૂગડાં પેરાવી દે !’...

ઓછું હોય તેમ પત્નીએ સુવાવડ વખતે મણિને તેડાવવાની વાત કરી ને આ સાથે જ મથુર છેડાઈ પડયો: ‘નથી તેડવું મારે તો કાઢને ય. મારે શું આ ઉનાળામાં હળ હાંકવા જવું છે ? એ તો કરી લઈશ હું મારે છોરાં-ઢોરાંનું ને રાંધવાનું ય !’

પણુ પત્ની જાણતી હતી કે એનાથી શેઠ્યો પાપડ પણુ લાંબે એમ નથી. આ સિવાય મણિ વગર બીજું કોઈ સંબંધી એવું ન હતું જે મહિનો માસ અહીં આવીને રહી શકે. ધરકામ ઉપાડી શકે. ને હસતાં હસતાં બોલી: ‘કાંકલામાંથી રોટલો કાઢીને

ખાવાનું તો બનતું નથી એ ભાઈસંગ રાંધીને છોક-
રાંને આગશે એમ ને?' —મથુર સામે તાકતાં મસ્ક-
રીમાં પૂછી રહી: 'બોલો તો ઘંટી ક્ષ પા ફરે...
ડાબેથી જમણે કે જમણેથી ડાબે ?'

શબ્દો કરતાં ય અભિનય જોઈને છ-સાત વર્ષની
દીકરી પણ આપ સામે જોઈ હસવા લાગી.

પણ આથી તો મથુરની ચીડ બમણી થઈ
ગિઠી: 'જો, તું મસ્કરી કરે છે પણ... હું ડીક
કહું છું ને—' બેભાનમાં હોય તેમ બબડવા લાગ્યો:
'—મારું કહું માન ભૂડી ! આડોશી પાડોશીથી ચલાવી
લઈશું ને શું કામ અમથી...અમથી...મને એ
ગમતી જ નથી !'

ક્ષણ ભર તો પત્ની, પતિની આ વિફળતા અને
વિરોધ સમજી જ ન શકી. પણ ખીછ જ ક્ષણે
મણિ તરફ 'લઈ' હોવાનો આ પહેલાં પડેલો વહેમ
પણ અત્યારનાં મથુરને જોઈને 'ભોળપણ' અને
'છોકરવાદ'ના વહાલભર્યા પ્રમાણપત્રમાં જ ખપી રહ્યો.
પતિના વિરોધનું કારણ પણ જાણે શોધી કાઢ્યું.
'મણિથી એ શરમાય છે—એના પાપ છે માટે !'

આ સાથે જ પત્નીનાં તિરછાં નયનોમાંથી
પતિ ઉપર મુગ્ધતા વરસી રહી.

પણ આથી તો મથુર — બિલટાનો જાણે દાઝવા
લાગ્યો. કંઈક બોલી નાખવા જતો હતો ત્યાં તો
પત્ની જ બોલી : 'તમારે આદમીને શું ! રેડલો
ખાતાકને આ હેંડયા ગામમાં. તમારે શું એને કાળ
ભાળવાનું છે —'

મથુર વચ્ચે જ બોલી બિડ્યો. 'અરે તું કાળનું કહે
છે પણ અહીં અમારી દશા!' — ને આ સાથે જ
ઘંટી ઉપરથી બોલો થઈ ગયો, બબડતો બબડતો
પીક પણ ફેરવી ગયો: '—તું જાણે ત્યારે મારે
શું ! ... પછી મારો વાંક — આવ પાણા પગ પર
પડ એવું હાથે કરીને તું જ ' ...

છેલ્લા શબ્દો તો પત્ની પૂરા સાંભળી જ ન
શકી પછી સમજે તો શાની જ ? અને સાંભળ્યા
હોત તો પણ એ એમ તો કેમ સમજી શકે કે મથુ-
રની દુનિયા, સૂર્ય આસપાસ નહિ પણ મણિની

આસપાસ અડો દિનરાત ફરી રહી છે ? ...

ન્યારે મથુરને તો પાંદે પાંચે ખાતરી થઈ ગઈ
કે આ બધું કારસ્તાન પેલા લખ્યા લેખનું જ છે;
એ જ ભવિષ્ય ભૂલાવી રહ્યા છે ! ... ને તેમાં ય
ન્યારે મણિ આવી પહોંચી ત્યારે તો— બસ ખલાસ!
મથુરે તો મનમાં મનમાં ભવિષ્ય પણ ભાખી
નાખ્યું: 'આ વખતે જો એ પેરાણી મટીને ધણિ-
યાણી ન થાય તો યાદ કરજો કે મથુર શું કે'તો
'તો !' ...

ન્યારે રાતે તો મથુરના મગજમાં ધમાક મચી
રહેવા માંડી: કોઈ વાર સુખાના રવાંગમાં તો કોઈ
વાર ખુદ મણિના લેખાસમાં કોઈ વાર મૃત માતાનું
'ભૂત' આવતું તો કોઈ વાર ખુદ પત્ની જ દિલાસો
દેતી ને શિખામણ આપતી ખડી થતી તો વળી
આવી બાબતમાં પંકાયલા પેલા ભાગ્યાના ભેરુ
લખાકાકા તો હતુમાનની જેમ જાણે હાજગહજૂર
જ રહેતા:

આમ વેશ જાત જાતના, ન્યારે વાત એકની
એક જ: 'અહ્યા ! લખ્યા લેખ રાજા રામના ય
નથી ટલ્યા તો પછી તું તે કયા ઝાડની મૂરાડી
મથુર ! ને હવે તો હેંડા ચાલીને ઘેર આવી છે.
ઘરમાંથી આભડછેટ નીકળે (સુવાવડ બેઠે) કે તરત
જ એક સારો વાર જોઈને પે'રાવી દે લૂગડાં.' ...

અને આ રીતે મથુરની રાતો જાણે રામલીલા
જેવામાં જતી હોય તેમ ભર ઉગરે જવા લાગી.
ન્યારે દિવસ અર્ધ બાંધમાં વિતાવતો હોય—સ્વપ્નામાં
જાગતો હોય એ રીતે. ટૂંકમાં, દિવસે વિચારેલું
જાણે રાતે વાગેજાતો ને રાતનું વાગેજાલું જાણે
દિવસે વિચારેતો! એકે બાળુનો આરો જ ન હતો—
નિવેડો ન હતો, પછી નિદાસ તો હોય જ ક્યાંથી !...

એક દિવસ સુવાવડના પડદા પાછળથી એકાએક
પત્નીનું ધ્યાન પતિ ઉપર પડ્યું. શરીરે કંઈક સુકકો
લાગ્યો. મોં વિલાયલું લાગ્યું. ને ધીમેકથી હાંક મારી:
'જરા અહીં આવો તો ?'

ધ્રુષ્ટા ન હોવા છતાં, ય મથુરને જવું પડ્યું.
'શું કે'છે ?' કહી છોટે બોલો રહ્યો.

‘તમારું મૂઠું તો જુવો જરા.’—

મથુરને કહેવાનું મન થઈ આવ્યું: ‘શામાં જોઉં? તારા રાજમાં સુખાના જેવું મોટું દરપણ તો ઊંઘી ગયું’ પણ દરપણવાળી એક દાળથી ય ઘરમાં રાખી છે?’ પણ આવું કાંઈ ન બોલતાં એણે એટલું જ કહ્યું: ‘એ તો જોયેલું છે ક્યારનું ય!’

મથુરની રીસનું કારણ તો રતને જાણે સમજી કીધું: ‘એની નામરજી છતાંય મણિને તેડાવી એટલે. પણ પેલી ટ્રિકાશનું કારણ એ ન સમજી શકી. ખીજી બાબુ મથુર પાસેથી જાણવા મળે એ આશા પણ નિરર્થક નીવડી. સ્વગત બોલતી હોય તેમ ઉમેયું: ‘પેટ ભરીને ખાઓ છો’ કે નથી ખાતા?’

‘ખાધા એ તો!’ કહી મથુરે પીક ફેરવી. જતાં જતાં ઉમેરતો ગયો: ‘મને પૂછ્યા વગર તારી છુનને જ પૂછને?’

રતન તો સાચે જ ટ્રિકરમાં પડી ગઈ: ‘મણિ ઘી બરાબર નહિ આપતી હોય કે પછી એક જણ વચ્ચે કંઈ અણુગન છે કે’—

પણ ઘી પાડતાં ને પીરસતાં તો એ કોઠના ખૂણામાં રહે રહે જોઈ શકતી હતી, ઘણીવાર જોતી પણ હતી. જ્યારે અણુગન થવાની શક્યતા પણ ઘણી ઓછી હતી. બંનેનું એક ખીજા પ્રત્યેનું વર્તન જ એવું હતું કે-જેમાંથી ગેરસમજ પણ ભાગ્યે જ ઊભી થાય. મથુર આવો ય વખત ગામમાં જ રહેતો હતો. ખાવાનું પણ ત્રણ ટાંકને બદલે એ ટાંક જ રાખ્યું હતું અને એ પણ વગર બોલે ચાલે કોઈ શરમાળ મહેમાનની માફક જ.

અલગત મણિ-બોલતી ચાલતી હતી પણ તે ય કામ પૂરતું જ. વધારે લપ-છપ યા આગ્રહ કરવાની એને સૂઝ જ નહતી.

ને તેથી જ તો રતને એને બોલાવીને સૂચના આપી ને! ‘જો, તારા બંનેથી છે શરમાળ માટે, હું ખાટલામાંથી નીકળું એટલા આ દસ દન જરા કાળજી રાખજો. ચોથિયું રોટલો માગે તો અડધો જ મૂકી દઈએ. ઘીનો છીટો ય જરા ફીક પાડીએ.’ રતનના મનમાં તો ઘણું બધું હતું: ‘મારે તો એની

આંખે જ અજવાળું છે. જાતે દુઃખ વેડ્યું હશે, છોકરાંને ટૂંપો કર્યો હશે પણ એમને માટે મેં કોઈ દન ખવરાવવા પિવરાવવામાં કશર નથી કરી.’ પણ આ બધું ન કહેતાં મણિને ટૂંકમાં જ સમજાવી, હસીને કહ્યું: ‘ઢોરને પાણી પાછએ છીએ તો ય આપણ કેવું પો...હે ! પો...હે !’ ફરીએ છીએ? ત્યારે આ તો મનેજ છે. તેમાં ય તારા બંનેથી તો નાના છોકરાંને ય આંટે એવા છે માટે જરા મનેવટ કરીને—’ હસીને લાડથી ઉમેયું: ‘તને શું કેવું પડે ગાંડી!...લે જ હવે, પાણી ભરી કોઠ. હમણાં રાત પડશે.’

ખરું પૂછો તો મણિ, મોટી બહેનની બીકે જ ઘરમાં દબાવકી રહેતી. મથુરથી જાજી લપછપ યા ટીખળ ન કરવાનું પણ આ જ કારણ હતું. બાકી બંનેનું બનાવવું એ તો એનો સ્વભાવ જ હતો. પણ આજે તો ભાવતું હતું ને વંદે કહ્યું.

ને આ પછી તો જમાડતી વખત મથુરને એણે જાણે રમાડવા માંડ્યો: ‘જુઓ શરમાશો તો કર-માશો...શું ખાધું? હોલા જેવડું પેટ લાગે છે? ...ખાશો નહિ તો કામ પણ શું કરી શકશો?... કો’ તો કાળિયો કરી કરીને ખવરાવું!... કો’ તો બંનેથી વાપરા ઢોળું!’ /

અને આવા આવા લાડીલા ને ટીખળ ભર્યા, સ્નેહભીના ને મસ્તીભર્યા-શબ્દો જ નહિ પણ હાથ, હોઠ અને આંખના અભિનયે મણિને રવાડે ચઢેલા પેલા ઘેલા હયાના શા શા હાલહવાલ કરવા માંડ્યા, શાં શાં સ્વપ્નેને કેવી કેવી કલ્પનાઓ ઊડવા માંડી એ તો એક મથુર જ જાણે છે; કે કાંક જાણ્યું હતું કૃષ્ણલીલા જોનાર સુદામાએ...

શરીરની ટ્રિકાશ વટવાને બદલે વધવા માંડી, સાથે સાથે આંખોમાં પણ ચિત્તને શંકામાં નાખનાર પેલો ભ્રમ ભળવા-લાગ્યો ભટકવા લાગ્યો!...

છેલ્લે છેલ્લે તો અસહાયતામાંથી ઊઠેલી મથુરની ત્રીડ એટલી હદે પહોંચી કે એ પોતે જ પોતાનાથી ડરવા લાગ્યો: ‘હમણાં કાં તો આ છોકરીને બાથમાં

લઈ કચરી નાખું...ના કાં તો પાંચ મણની ગાળ ચોપડાવી દઉં....'

બિન અનુભવી મણિ! આણે તો બિંધું ધાત્રીને ખાએ જતા મથુરના મૌનને શરમ જ ગણ્યા કરી. એ શું જાણે કે એના મનમાં મંથનોનાં વાવાઝોડાં ને વટોળ બિંદી રહ્યાં છે. ધૂમી રહ્યાં છે.

ને તેથી જ તો એણે બનેલીને શરમ તોડાવવાના તથા ગેલમાં લાવી કંઈક વધુ ખવરાવવાના પ્રયત્નો ચાલ રાખ્યા હતાને ? એક રાતે તો મથુરને નાના નાના કોળિયા ભરતો જોઈને કહ્યું પણ ખરું: 'જરા કોળિયો તો ફીક ભરો ? તમારા કરતાં તો તમારી આ ફીકરી મોટા કોળિયા કરે છે' ને હસતાં હસતાં ઉમેર્યું: કોણ જાણે ખાઓ છો કે પછી બચિયો જ કર્યા કરો છો ?'

અસ ખલાસ ! ગાંડા માણસની જેમ મથુરે બિંચે જોયું. મણિ તરફ કરડી મીટ માંડતાં દાંત કટકટાવવા માંડ્યા. મણિ તો એખાકળી જ બની ગઈ. બિંદીને ભાગવા જાય છે ત્યાં તો બાળુની કોડી સાથે અકળાતા તાંસળાને જોયું. જ્યારે પેલા, 'થડીંગ થી...થી' અવાજે તો આખા ય ધરને ભયભીત કરી મૂક્યું ને—

પત્ની, કોઠના ખૂણામાંથી બહાર આવે, પતિને કંઈક પૂછે, ટાઢો પાડે તે પહેલાં તો મથુરે જ એને જાણે કે અનેક વાર આપેલી ચેતવણી ફરીથી છેલ્લી વાર ન આપતો હોય તેમ ધર બહાર નીકળતાં સંભળાવી દીધું. તારી જીતને કેવું હોય તો કહી દે કે એ મારાથી ચાળા ન કરે નહિ તો...ફીક કહું છું પછી મારા જેવો કોઈ જૂઠો નથી.—

વિચારી મણિ ! એ તો એવી ઝંખવાણી પડી ગઈ કે કાપો તો ખૂન ન નીકળે.

જ્યારે પત્ની વિચારોના વમળમાં ગૂંચવાઈ જ ગઈ. પોતે, જમતા પતિને જોઈ રહી હતી. અરે પોતે પણ એના વેણુ અને હાવભાવ જોઈને હસી રહી હતી. ને છતાં ય અત્યારે એને વહેમ પડ્યો કે મણિએ કંઈક વધુ પડતી-અનુકતી છેડતી તો નથી કરી ? હસવાનો પ્રયત્ન કરતાં કહ્યું: 'કોણ જાણે તારે ને એમને શાનો ખડા પડ્યો છો ?—

આ સાથે જ મણિની આંખમાંથી દડ દડ કરતાં આંસુ ખરી પડ્યાં. રડતાં રડતાં કહી રહી—ખબડી રહી: 'કોણ જાણે !...તે દન ટૂંપિયો વૈર્યો એ દન ખેતરે બોધાવવા ગઈ ત્યારે ય મને તો...મોટા મોટા ડોળા કાઢીને દાંત કટકટાવવા માંડ્યા ને આજે ય' રુદન વધી પડ્યું. આખો લૂછતાં માંડ માંડ બોલી શકતી હતી: 'કોણ જાણે...મેં એમનું શું ખગાડ્યું છે...કે તે દનથી—

અને રતન, મણિને શાન્ત પાડતાં 'તે દન' ઉપર ગંભીર ભાવે વિચારી રહી.

એ વખતે, મથુરને મણિ તરફ વહાલભરી આંખે તાકતો જોઈને તથા પેલાં એક જોડ કપડાંનો 'મોંઘા-મૂલો' વડોરાચાર નીરખીને એને 'લટુ' થયાનો પડેલો વહેમ તો દૂર રહ્યો બલકે આજ તો બિલકું જ દેખાતું હતું: 'પેલા ભવનાં વેર હોય એમ જ કરે છે ને આપડીને !' પણ વિચાર કરતાં લાગ્યું કે એક માત્ર મણિ તરફ જ નહિ પોતા તરફ પણ તે દિવસથી એનું વર્તન બદલાઈ ગયું છે. ટૂંપિયો પહેર્યો તે દિવસથી એણે એને કદી ય હસતો નહતો જોયો. બાળકો સાથે પણ પહેલાંની જેમ ગમ્મત કરતાં કે હસતો હસાવતો નથી દેખ્યો....

ને આ સાથે જ રતનની જાણે અંધ આંખ બિઘડી ગઈ... ભારે નિશ્વાસ નાખતાં ભયભીત નજરે ખબડી રહી: ટૂંપિયામાં જ કાંક લાગે છે. એનાં જ આ બધાં કાવિતરાં (કારસ્તાન) દેખાય છે. નહિ તો ખાતાં પીતાં એ 'દુખળા ય શાના પડે ને ચીડતું તો એમનામાં નામ નિશાન નો'તું ! આખોય દન છોકરાં ભેગા છોકરું થઈને કે કાંતો ગામમાં મોટિયારો ભેગા નફરા થઈને કર્યા કરતા હતા... પણ જ્યારથી ટૂંપિયો આપ્યો ત્યારથી—

અને પત્ની ફિક્કા ચહેરાવાળા અને 'ફટોળ' આંખવાળા પતિને હવામાં ખડો કરી ચિંતાગ્રસ્ત આંખે તાકી રહી... વિચારમગ્ન મુરતે સોચી રહી, વિચારી રહી...

મથુર પણ પાડોશીને ત્યાં હોકા પીતાં પીતાં પોતાના વર્તન ઉપર વિચારી રહ્યો હતો... એને તો થતું જ હતું કે પેલાં શમણાં, આ ચીડ અને કંટાળો બધું ય લખ્યા લેખ જ કરાવે છે—આ બધાં વિધાતાનાં જ કાવિતરાં છે. ...

મોડી રાતે ઘર તરફ ડગ માંડતાં એ ચોકખી રીતે અનુભવી રહ્યો હતો કે પોતે નિરાધાર છે અસહાય છે !—

તેમાંય આંગણમાં પાથરેલો પોતાનો ખાટલો જોઈને તો એને ડર પણ લાગવા લાગ્યો. ...ને છતાં ય કોઈકનો દોરાયલો—ધકેલાયલો—પરવશ હોય તેમ ખાટલામાં જઈ બેઠો.

ત્યાં તો કમાડ બિઘડતું સાંભળ્યું. પત્નીને બહાર આવતી જોઈ ને આ સાથે જ મથુરનું હૈયું રકું રકું થઈ બિઘડ્યું. ગળામાં ડૂમો પણ ભરાઈ આવ્યો. માંડ માંડ એ રુદ્ધને રોકી શક્યો.

પત્નીએ ખાટલાની બાજુમાં આવેલા થાંભલાનો ટેકો લેતાં પૂછ્યું: ‘મન મેલીને વાત તો કરો કે તમને શું થાય છે?’

‘થાય છે મારું કપાળ ?’ રુદ્ધનું સ્થાન જાણે ચીડે લીધું હોય તેમ મથુરે કહ્યું.

‘આમ ચીડાશે તો ગમ શું પડશે ! બીજું કંઈ નહિ તો શકરા ભગતને દાણા તો ભાળી જુઓ ? એ તો કંઈ વેગળે નથી ને ? સવારમાં આ પીતી વખતે વાડામાં રહે રહે સાદ પાડશે તો ય બિચારો આવતોડને ખડો થશે. ને અત્યારે જાઓ તો ય વેગળું શું છે? આ એ દન હજુય મારાથી ઘર બહાર નીકળાય એમ નથી નહિ, તો વળી તમને કેવું ય શું કામ પડે ? તમને તો તમારી નથી પડી પણ મને તો હવે—ઘડી જાય તો ગઢ જાય એવું થઈ ગયું છે !’

મથુરને કહેવાનું મન થઈ આવ્યું કે આ કોઈ ભૂત પક્ષીતના કારસ્થાન નથી પણ કારસ્તાન છે પેલા લખ્યા લેખનાં. એ લેખનો લખનાર વિધાતા

જ એની પાછળ હાથ ધોઈને પડ્યો છે. આખી ય રાત કેવાં કેવાં શમણાં આવે છે ને શા શા વેશ ભજવાય છે એ તો હું જાણું છું કે કાંક જાણે છે મારો રામ !...

પણ બીજી બાજુ મથુરને ડર લાગ્યો કે ને આ બધું કહેશે તો પત્ની કાં તો ગુસ્સે થઈ જશે—અરે માનશે જ નહિ. બિલટાની અવળી બિઠશે. ‘એના કરતાં એમ કો’ને કે તમારે જ બીજું બેસું કરવું છે ? કોઈ રૂપાળીની રઢ લાગી છે એમ જ કો’ને ? એ તો તમે પેલા ‘મોંઘામૂલો’ વહોરાયાર કરી લાવ્યા ત્યારની જ મને ખબર પડી ગઈ છે. પણ યાદ કરો કે જીવન અમારે ય એક દન હતું. ને તમને કઈ બાબતની કશર પાડી એ ભાળશે ? યાદ તો કરી જુવો ! આ રતનખાંડ એ તો તમને હથેળીઓના છાંયડા ક્યાં છે ! કાળિયા કરી કરીને ખવરાવ્યા છે એમ કો’ તો ય કંઈ ખોટું નથી’...

ને એણે મોઘમ જ કહ્યું: ‘મારા દુઃખની વાત શકરો તે શું જાણે !’

‘તમે જાણતા હો તો પછી કાંઈ દવા કરો.’ પત્નીને થયું કે પોતાનો બીજો વહેમ જ સાચો લાગે છે. અને હમેયું: ‘બીજું દુઃખ હશે શરીરનું તો એની દવા ય શકરોભાઈ જાણતા હશે. પૂછવામાંથી આપણું શું જાય છે ? એમને ન પૂછો તો લખાકાકાને પૂછો. કંઈ ડામ દેવા જેવું હશે તો એ ય દઈ આપશે.’

વળી પાછું મથુરને કહી દેવાનું મન થયું ને વળી પાછો એ હિંમત હારી ગયો. આડા પડતાં ને પાસું ફેરવતાં એટલું જ બખડ્યો: ‘વાગતું વાગતું કાંપે આવશે એટલે આખું ગામ જાણશે.’

‘મને તો તમારા બોલવામાં ય કાંઈ ઠા (ઠેકાણું) નથી લાગતો. શું વાગવાનું છે ને શું’—

મથુરને થયું કે કાં તો પોતે, બાંધી મૂકી ઉઘાડી નાખશે કે કાં તો પછી—પાંચ મણની (ગાળ) જોખી કાઢશે ને એણે ચીડ સાથે વચ્ચે જ કહ્યું:

‘તું’ જ ને અત્યારે મારી પાસેથી. મને જિંઘવા દે ને જો કાંઈ ઊંઘ આવે તો.’

પણ ઘડી પછી પત્નીનાં પેલાં ઘર તરફ જતાં પગલાં સાંભળીને તો મથુર વળી પાછો ડરવા લાગ્યો. વળી પાછી પેલી નિરાધારતા ને એકલતા સવાર થઇ બેઠી. એટલું જ નહિ બંધ આંખો આડેથી શમણાંનો પેલો સળવળાટ પણ જાણે શરૂ થઇ ગયો. મણિનો આકાર જેતાં જ મથુરે પત્નીને કહી નાખ્યું બલકે ચેતવી દીધી: ‘તારું ને મારું જોભલું જ ઇચ્છતી હોય તો તારી ખુનને મોકલી દે એને કેકાણે... કીક કહું છું!’

‘તમારા વગર કહ્યે ય કાલે હું ના’વાની છું.’ કહી બારણા વચ્ચે થંભતાં મથુર તરફ એક નજર નાખી, કંટાળા સાથે ઉમેયું: ‘તમને એ બચકાં ભરે છે પણ આ ઘરમાં કાલ પછી કોઇ દન એનું મોઢું જીવે તો કે’જો.’ અને આ સાથે જ ભડોભડ કરતાં કમાડ પણ વાસી દીધાં.

બરાબર એ જ ઘડિયે જાણે કોઇક યુલંદ અવાજે મથુરને ચેતવ્યો: ‘મથુરિયા ખેલ ખલાસ ! ... હાથનાં કર્યા હૈયે વાગશે હો મથુર ! ને હજી ય વખત છે.... ચેતવું હોય તો ચેત ગાંડા ન કર !—

અને કોઇક ભવિષ્યવાણી ભાખી રહ્યું: ‘આ ઘરમાંથી એનો પગ નીકળતાં જો તું ગાંડો ન થઇ જાય તો યાદ કરજે વળી !...’

મથુરના મગજમાં અશાન્તિ અને અધિરાધ વધી પડ્યાં. નાડી તંત્ર પણ ફેલોર ફેક્ટરીના પટાની જેમ, ‘ખટા-ખટ ખટા-ખટ’ કરતું જાણે કહી રહ્યું: ‘રાત થોડી ને વેશ ઝાઝા, રાત થોડી ને વેશ ઝાઝા! ચેતવું હોય તો ચેત મથુરિયા !’

ને આ સાથે જ મથુર ખાટલામાં બેઠો થઇ ગયો. પાંચ-દશ પળના વિચાર પછી ઊભો થયો. ચોપાડની ખીંટીએથી લાકડી લઇ ચાલતો થયો. ઘરની પાછલી બાજુએ ખેતરવાને છોટે આવેલા શકરા ભગતના છાપરા તરફ: ‘હાથની રેખા તો ભાખું ભગતને ! જે હશે તે ગમ પડી જશે.’

મધરાત જામી ચૂકી હતી. નોમનો ચાંદલો હમણાં જ ઊગ્યો હતો. અજવાળાં હજી ઊગશની અવરથામાં

જ હતાં. મંદ ગતિએ વાતા પવનમાં પણ હમણાં કંઈક ફુંક આવી હતી. સીમમાં શિયાળવાં ને ગામમાં ફૂતરાં પણ જામી ગયાં હતાં. હા એક શકરો ભગત ને પેલો તંબૂરો—

પણ સાચું પૂછે તો તંબૂરનો પેલો મીઠો રણકાર ને શકરા ભગતની બેડી હલક જાણે શાન્તિને ઊલટાની એકતાન કરી રહ્યાં હતાં સુમસામપણું ટાળીને જાણે રમ્યતા વેરી રહ્યાં હતાં. શબ્દો ચોક્કસ સંભળાતા હતા:

‘જેઠ વલ્યો હું’ તો વાલા દે’રાં ને દેવલાં
એક રે હેમાળો રહ્યાં દૂંઢવે હો જ,
મીં તો ખંજોળ્યો આખો હેમાળો શિવજી!
બાકી રહી દરિયે દેવી ફૂબકી હો જ.
જેયા વલોવી વાલા સાંતે સમદરિયા,
છવટમાં ધરતીને ઢંઢોળવી હો જ.

(ને) શ્રીફળની પેઠે જેયાં ધરતીનાં પાણી મીં’તો
હવે તો હલાવી જેવાં આભલાં હો જ.

(ને) દૂંઢયાં ઢંઢોળ્યાં બાલા વલોળ્યાં ય રાતભર,
(છટ્યે) ગણો ન ગણો જોડું રહ્યું માનવી હો જ.’ —

આજે જ મથુરને ખખર પડી કે પોતે જ— આઠ માસથી શકરાભગતના ભજનમાં— ક્યાંક ભૂલ્યો— ભટક્યો જ આવ્યો હશે. બ્યારે એ પહેલાં તો દર છાશવારે— તેમાં ય ઉનાળાની રાતે તો— રાત પડ્યા વગર રહે તો પોતે ભજનમાં ગયા વગર રહે એવું હતું.—

આ બધું યાદ કરતાં મથુરના મોંમાંથી એક ભારે નિશ્વાસ સરી પડ્યો, બખડ્યો પણ ખરા : ‘અરે ભગવાન ! કોણ જાણે કે મને આ શું થઇ ગયું છે ! નથી ખાવું જિંદલતું ! નથી પીવું જિંદલતું ! અરેરે પરભુ કશાનો ઉકેલ જ નથી જડતો !... કોણ જાણે શું થવા બેઠું છે.’ ...

જ-આઠ માસ પહેલાંનો કોઈ દિવસ હોત તો મથુર આ ભજન સાંભળી એમાં મસ્ત બની ગયો હોત. પણ આજે તો મસ્ત બનવાને બદલે દુઃખી જ થઇ રહ્યો. ખખડી રહ્યો : ‘ધરતીના પડ પર જો કોઇ સુખી હોય તો એક આ શકરો જ સુખી છે... છે કાંઈ એને બા’ય કે બોયો ?’ અને, ઝૂંપડીના

સ્વચ્છ અને નાનકડા આંગણામાં બેઠેલા જાંયડા સરખા શકરા તરફ નજર નાખતાં જાણે અદેખાઈ આવતી હોય તેમ વળી ગણગણ્યો: 'છે કાંઈ એને ફરે... પેલા ભજનમાં એ કે'જ છે તો

'દીધું' ધરતીનું મળને પાથરણું' પાથરીને
માથે ઓઢાડી રાખ્યું' આ...ભલું હોજ.'

આ સાથે જ મથુરને વિચાર આવ્યો: 'કાઠી નાખું કે'ડિયું' ને નાખી દઉં કાગિયું'ય. એસી જાઉં શકરાની જોડમાં મંજીરા લાખને. એ ઔરાં ને લખ્યા લેખ જધું'ય પડે ને જાંડા ધરામાં!'

ત્યાં તો શકરાના સાથીદારે-પેલા ફતરાએ મથુરને પડકાર્યો. આ સાથે જ શકરાએ તંખૂરો ખંધ બાડી ભજન અધૂરું રાખી એનો સત્કાર કર્યો: 'કોણ-મથુર ?...ઓઢોહો ! ઘણા દને કાંઈ ? આવ આવ.'

મથુરે આનો જવાબ ન આપતાં કહી નાખ્યું: 'આપણે તો આટલા અવતારમાં જો કોઈ સુખી માનવી ભાળ્યું હોય તો એક તું જ છે શકરાભાઈ !' આજુમાં જમાવતાં ઉમેર્યું: 'એ...યસ ! નવરું પડ્યું કોઠનું હળ માગી-લાવી પેટભર કમાવું' ને પડ્યા રે'વું. તું ભલો ને તારો તંખૂરો ભલો.' જાણે પહેલી-જ વાર આ જધું દશ્ય જોતો હોય તેમ આસપાસ નજર નાખી લેતાં:

'ચારે પા ચાર લીંબડિયો ને વચમાં મદૂકી ! તારા પેલા ભજનની પેઠે જાણે તારે જ માટે ભગવાને આભલાનો ચંદરવો ચોડ્યો છે, ને'—

શકરાને પણ મથુર આજ જુદો જ લાગ્યો. હસીને વચ્ચે બોલ્યો: 'માંગમાંગ ચઢાવી છે કે પછી રતન-ભાભીએ કાંઈ કહ્યું ?'—

'મશ્કરી નથી કરતો શકરાભાઈ ! એમ જ થાય છે જાણે એસી જાઉં હું'ય તારી હારમાં. તું મારો ગુરુ ને હું તારો ચેલો.'—

શકરાને મથુરના હુખી અવાજે ગંભીર યનાની મૂક્યો, કંઈક હુખી પણ ખરો.—

અને એણે, તંખૂરો એક તરફ મૂકતાં મથુરનું હુખ જાણવાનો પ્રયત્ન કરવા માંડ્યો...

અને મથુરે પણ-કેટલીક આવાપાછી પછી આખી ય વાત શકરા આગળ ઉઘાડી કરી દીધી: ટૂંપિયાના વહોરાચારથી માંડીને તે પેલાં શમણાં, છઠ્ઠીના લેખ, જે ઔરાંનો કુળનો રિવાજ ને છેલ્લે મણિના પેલા 'વહાલભર્યા' ચેત્યાળા ને શબ્દો ય છેલ્લે જતાં ઉમેર્યું: 'તારી ભાભી કે' છે કે શકરા ભાષને દાણા દેખારો. પણ ભલા આદમી-લે હવે તું જ કે' ખૂદ મારો ગાપ તે ય શમણામાં આવી આવીને -કંઠોળી કંઠોળીને કાલી જાય છે કે 'કુળના રિવાજ પ્રમાણે જે ઔરાં કરી નાખ મથુરિયા ! ને હીક કહું છું છોડી દે તારી જરૂ. હેંડી ચાલીને તારે ઘેર આવી છે ને પે'રાવી દે લંગડાં'—આવું આવું' તો ઘણું જધું શકરાભાઈ. એક હું જાણું છું કે કાંક મારો પરભુ જાણતો ભલો છે કે કેવી કપ્પીએ મારી રાતો જાય છે !'

શકરાને મથુરમાં વહેમ લાવવાને કારણે જ ન હતું. એ સારી પેઠે જાણતો હતો કે મથુરમાં—અરે જૂઠું બોલવા નેટલી પણ હિંમત ન હતી પછી વટ કરવાની તો વાત જ ક્યાં રહી ! ઉપરાંત પાણીમાં જેમ પ્રતિબિંબ દેખાય તેમ મથુરની વાણીમાંથી સચ્ચાઈનું પ્રતિબિંબ પૂરેપૂરું પરખાઈ આવતું હતું. શકરો પણ ઘડીભર તો વિચારમાં પડી ગયો.

ઘટતા સવાલ પૂછ્યા પછી એને પણ વહેમ ગયો: 'પેલા ટૂંપિયા પાછળ તો કાંઈ જણા નહ આવી હોય ?'

ખૂબી તો એ હતી કે એની આ પાંત્રીસકની ઉંમરમાં શકરાએ લોકોનાં કેટલાંય જૂત વંતરાં ને વીર કાઢ્યાં હતાં ને જતાં ય એનો પેલો સવાલને શંકા આજે પણ એનાં એ જ હતાં: આ કાકણ ને વંતરાં એ તો પેલા ભજનમાં કહ્યું છે તેમ

મન-મગનતાં કામ છે કે પછી-કોણ જાણે
કે શું આવે છે ને શું જાય છે ?

ખૂબી તો એ હતી કે એની પાસે મેલી વિદ્યાનો એક પણ મંત્ર ન હતો. જે કંઈ હતું એ-એના જ શબ્દોમાં કહીએ તો-મોટો મંતર રામનું નામ'.

માંદા માણસને ધીના દીવા પાસે બેસાડી ડાકોરજીની પેલી છખી આગળ એ મંત્રને બદલે દિલની વાત જ ઉચ્ચારતો 'તું' બાણે મારા નાથ ! મારી લાજ તારા હાથમાં છે. હું તો તારા નામની ઢાલ ઓથે ઝૂંઝું છું'... ઘણી વાર તો એ તાનમાં આવી ભજન પણ ગાવા મંડતો:

‘હરિ ભજતાં હજી કોઈની

લાજ જતાં નથી જાણી રે.’...

આમ સ્તુતિ કર્યા પછી એના એકલાના સાથી પેલા તંબૂરાને બદલે એ મૃદંગ સંભાળતો. ગામના જીવાનોને પાતો ચઢાવી ભજન છોડતો:

‘નાથ તારી નાવડીએ માંલું હલેસાં રામ નામનાં

‘વાટ જોવામાં વાણુલાં વાયા વિઠ્ઠલવર વનમાળી’.

પેલા ધંધાદારી ભૂવા શકરા ભગતની નિંદા કરવામાં કસર નહતા રાખતા, બલકે કંઈ નથી જાણતો એમ કહેતાં ભજનોના દાખલા ટાંકી ‘પોલ’ બોલી નાંખતા.

શકરા ભગત પણ આ વાતનો સ્વીકાર કરતાં હસતો ને કહેતો, ‘હું’ ક્યાં ના કહું છું’ પણ મારી તો આભલા જેવી ઉઘાડી વાત છે પછી એને તમે પોલ કો’ તો ય ને બખોલ કો’ તો ય !’...

લોકો ય જાણી ગયાં હતાં કે શકરા ભગત ધંત-રમંતરમાં ભોરતું ડિટુંચ નથી જાણતો, પણ બીજી બાજુ ઘણાં રોગી નીરોગી થતાં હતાં એ પણ દીવા જેવી વાત હતી ને એટલે જ તો કોઈ બેસાડ્યું: ‘એને તો ડાકોરનો ઘણી ખુદ રણછોડ રંગીલો હાજરાહજૂર છે !’

પણ આવા રણછોડજીના ગોલ્લા—શકરાભગતને ય મથુરના દુઃખની કંઈ જ પરખ ન પડી. ઘડી-અઘઘડીનું મૌન તોડતાં કહ્યું: ‘સવારમાં દાણા જોઈએ: જો ડાકોરનો ઘણી કાંઈ દેખાડે તો !’

દાણા તો—જો જો તારે જોવા હોય તો પણ એક ફરી તું મારો હાથ તો જો શકરાભાઈ. જો તો ખરો એમાં ખેરાં કેટલાં લખેલાં છે?

અને હાથ જોતાં શકરાને, ‘એક...દોઢ’ કરતો

સાંભળી મથુર બોલો થઈ ગયો: ‘બોલો રે’ હું બોલું’ સળગાવી લાવું. ચંદરમાંના ઝાંખા અજવાળાંમાં ખરા-ખર દેખાતું નથી.’

મથુરના અવાજમાં જ નહિ એની ચાલમાં પણ આશા અને આનંદ વરતાઈ આવતાં હતાં....તેમાં ય પેલા અજવાળાને આધારે શકરાને, ‘એક આખું ને એક અડધું.’ આમ કહેતાં સાંભળ્યો ત્યારે તો એ લગભગ એક વેંત અદ્ધર થઈ ગયો. બોલી બીધો: ‘હું કે’તો’તો જ ને ? આ તારી ભાભી છે એ આખી ને થવાની છે એ અડધી !’

ત્યારે તો બધું નક્કી છે એમ જ કે’ને ?

આ સાથે જ મથુર જાણે ભાનમાં આવ્યો. દિલગીરી સાથે લોચા વાળવા લાગ્યો: ‘એની જ તો રામાયણ છે ને ભગત. નથી રખાતું કે નથી કઢાતું! કાલ કે કાલના દન કેડ તો એ જવાની છે. પણ રામાયણ એ છે શકરાભાઈ કે ઘડીકમાં એ અહીંથી જતી રે’ તો દીક એમ થાય છે તો ઘડીકમાં પાછું એવું થવા માંડે છે કે જાણે એ જશે તો એના ભેગો મારો કાંતો જીવે ય જતો રે’શે !’ એક ભારે શ્વાસ લેતાં ઉમેયું: ‘શકરાભા...ઈ! મારા દુઃખની વાત તો દુઃખનને ય કહ્યા લાયક નથી !’ છેલ્લા શબ્દો બોલતાં એનો અવાજ પણ ઢીલો—લગભગ ગળગળો થઈ ગયો હતો. શકરાનું સાન્તવન સાંભળતાં તો રડી જ પડ્યો.

માંડ માંડ શકરાએ એને છાનો રાખ્યો. આ પછી દુઃખી ભકતોના બે ત્રણ દાખલા ટાંકી સંભળાવી એને શાન્ત પાડ્યો. મદૂલીમાંથી આસન લાવી સૂવાની તૈયારી કરતાં કહ્યું: ‘લે જ હવે કરશા ય વિચાર કર્યા વના જઈને સૂઈ જા બહા !’

મથુર બોલો તો થઈ ગયો પણ આ સાથે જ વળી પેલો ડર એના પર સવાર થઈ ગયો. એમ જ લાગતું હતું જાણે મૃત પિતા તથા માતા તો પેલો ટૂંપિયો, મળિું, સુખો ને લખોડોસો વગેરે કઈક ભૂતાવળ ખાટલાને ઘેરી વળી એની વાટ જોતાં ન બેઠાં હોય ! શકરા ભગતને ત્યાં એના પેલા કોથળાના આસન સિવાય ઢાળવા પાથરવાનું

કંઈ જ નથી એ જાણવા છતાંય એણે કહ્યું: 'મરશે ! અત્યારે હવે કોણુ જાય છે રાતના આ બે પોર અહીં જ પડ્યો રહીશ.'

'અરે કાંઈ ગાંડો થયો ? અહીં ઉઘાડી ધરતી ઉપર પાંસળાં ભાંગવાનું કાંઈ કારણુ ? ને આંગણમાં આટલી રાતે ખાલી ખાટલો જોઈને કાંઈ શું ધારે ? લે જા હેંડ ભણું હશે તો-રતનભાભી જે બહાર નીકળ્યાં હશે ને ખાલી ખાટલો જોશે તો ફરે કરતાં ને વાટ જોતાં કાં તો નેવામાં જ બેસી રહ્યાં હશે.'

થકરાની આ વાતમાં મથુરને જરા સરખી પણ અતિશયોક્તિ લાગે એમ ન હતું. અધૂરામાં પૂરું સમીસાંજે એક વચ્ચે જરાક ટપાટપી પણ થઈ હતી. મથુરને તો સોએ સો ટકા લાગવા માંડ્યું — કે પત્ની નેવામાં બેસી નકકી વાટ જોતી હશે — અરે ફરે કરી કરીને જીવ બાળતી હશે.' ને એણે પગ-ઉપાડ્યો. આ સાથે જ કંઈક યાદ આવ્યું. પાછા ફરી શકરાને કહ્યું : 'ભગત, જો જે પાછો મારા આ લવારા એની આગળ કે'તો ? આપણા મનથી તો શમણા છે પણ એના મનથી તો બધું સાચું જ થઈ બેસશે !'

'અરે કંઈ ગાંડો થયો. આવી વાત તું કે'વ-ડાવે તો ય હું કહું ખરો ! ... લે વેલો જીકજી.'

ને આસન ઉપર લંબાવતાં શકરો ભગત વિચારી રહ્યો... બળ્ડી રહ્યો: 'અરે મારા રામ ! માનવીના મનના ય કોણુ જાણે કેટલા કેડા છે ? ને એમાં ય પાછા કેટલા ખરા ને કોણુ જાણે કેટલા ખોટા ? આ શમણાંની વાતે ય પેલા જૂન પક્ષીત જેવી જ લાગે છે, કોણુ જાણે કે શું આવે ને શું જાય છે ? ક્યાંથી પેલા થઈ ક્યાં સમાઈ જાય છે મારા રામ ! ...'

આભા મંડળ પણ જાણે આવા જ કાંઈ વિચારમાં લીન ન થઈ ગયું હોય ! ઊંઘી તો નોંતું જ ગયું કારણુ કે પેલો ટમટમાટ ભગતા હોવાની પ્રતીતિ સતત કરાવી રહ્યો હતો. બ્યારે ચંદ્રમા તો બધા ય ભેદ જાણી બેઠેલા કસંચોગીની જેમ સ્થિત-પ્રજ્ઞ દશામાં જ વિચરી રહ્યો હતો....

[૧૦]

પત્નીને પરસાળમાં કે નેવામાં ન જોતાં મથુરને કાંઈક નિરાંત તો વળી. પણ ખાટલામાં લંબાવ્યા પછી, ગામ, ફળી ને ઘર-પત્નીને ય ધોરતી જાણી કોણુ જાણે કેમ એને જોણું આવી ગયું: હાસ્તો દુનિયામાં દુઃખી તો એક હું જ છું. શકરો ભગત એના પેલા ભજનમાં સાચું જ કે'છે, 'સુખમાં તો સખ જગ સંગાથી પણ દુઃખમાં તો સાચો સાથી એક રામ જ છે :'

અને આ પછી તો વૈરાગીની ડેડીએ ચઢી ગએલા મને, પત્ની-બાળકોની બેડિયો તોડી નાખી તો જમીનપાળીના વાવા ય જાણે જિતારી નાખ્યા... ને બીજી જ ઘડિયે — ભગતાં કે જીંઘતાં સ્વપ્નમાં કે કલ્પનામાં એની તો મથુરને ય ખજર ન હતી— પોતે ગયે ઉનાળે જોએલી રામલીલામાંના પેલા ભેખધારી ભરથરીના વેશે એક હાથમાં ખાર-પંદર શેરનો ચિપિયો ને બીજા હાથમાં ભિક્ષાપાતર. સોનાના પેલા ટૂંપિયામાં શોભતી રૂપરૂપના અવતાર સમી મણિ આગળ ખડો થઈ જાય છે. લલકારે છે:

'ભિક્ષા દેને રે મૈયા પિંગળા !'

પણ મથુરની પિંગળા તો શોક, રુદ્ધ કે પશ્ચાત્તાપ કરવાને બદલે તિરછાં નયનમાંથી કામ-જ્વનાં તીર છોડે છે ને કાલા કાલા બોલ બોલે છે: 'ઓ મારા હૈયાનો હાર... મારા કાળજની કોર,... આંખની કીકી ! હું જાણું છું કે તમારે મારા આ ડીલની ભિક્ષા જોઈએ છે. ને એજ જાણું છું કે તમારી જૂની વહુની બીકે આ જટાળાના વેશમાં મને મળવા આવ્યા છો, નથી જોવા રહ્યા અધરાત કે મધરાત આવો મારા આંખીનાથ !' ને લાડ કરતી કરતી મથુરની પિંગળા હેતથી એને વળગી પડે છે. ને આ સાથે જ—

આ બનાવટી ભરથુહરિની પેલી ભગવી કંથા જટા, ચિપિયો ને ભિક્ષાપાત્ર બધું જ લોખ ! લોખંડના પૂતળાને પારસનો સ્પર્શ થતાં જેમ સોનાનું બની જાય તેમ જટાળા જોગીને ટેકાણે

મોરપીંછના મુગટમાં શોભતો છેલછળીલો મુરલીધર બની રહે છે. દૂંપિયામાં શોભતી અલબેલી રાધાના માંખણ સરખા મુંવાળા હાથ હાથમાં લે છે...આંગળાંના અકોડા બનાવી બેઠે જણ એકમેકમાં ભેટ લે છે ને ગોળ ગોળ ફરવા માંડે છે. શરણાષ્ટ, ભૂંગળના તાનમાં ફેરફારની ગતિ વધવા માંડે છે...મથુર પોતાની આ રાધાને હાથમાં આવી 'તી કે આવશે' આ ખ્યાલે એવી ધૂમાવે છે! એવી ધૂમાવે છે! કે છેવટમાં પોતાને પણ ફેર ચઢે છે. ધર ફરતું દેખાય છે, ફળી ફરવા માંડે છે, ગામ પણ જાણે તાને ચઢે છે ને આખરમાં આખું ય આભામંડળ! ચક્રકર ચક્રકર...ઘડીબ! —

રાધેકૃષ્ણની ખેલડી જઈ પછડાય છે; ઉપર રાધા ને નીચે ક્યામ! —

ફટ કરતીકને મથુરની આંખ ઊઘડી જાય છે. જુવે છે તો, પોતે આંગણમાં સૂતો છે, અજવાળું થવા આવ્યું છે, આરણું ઉઘાડું છે ને એ જ ઘડીએ મણિ, બહાર નીકળતી હોય છે. ખભે રાશ, બગલમાં ઘડો લટકતી માણ ને માથે જોઈ માટલું. તેમાં ય પેલાં નેવાં-માંવટીથી અચવા ડોક અને કમરને આપેલી લચક જોઈને તો મથુર અડધો અડધો થઈ ગયો. 'ઓ તારો ચાળો ને ઓ તારો રોડ!' ...

અને કંઈક બેચેની સાથે એ અવળું મોં કરી પાસું ફેરવી ગયો. એ જ ઘડીએ એની છ વર્ષની દીકરી, ત્રણેક વર્ષના ભાઈ સાથે આવી લાગી. મથુરની ઇસ પાસ મૂકતા, 'આપા ભાઈને રાખજે હું પાણી જાઉં છું.' કહેતીકને માસી પાછળ દોડતી થઈ. મથુરને એવી દાઝ ચઢી કે કાણ ભર તો એ આખી ય રીસ પેલા રડતા બાળક ઉપર ઉતારવાનું મન થઈ આવ્યું.

એકાએક એને વિચાર આવ્યો: 'આના કરતાં તો હું પાણી ગયો હોત તો ય શું ખોટું?' ...અને પછી તો એ ખાટલામાં પડ્યો પડ્યો કંધી રહ્યો: આગળ મણિ ને પાછળ પોતે-પેલી ખુમારી ભરી ચાલ ને કરસો જોતો મથુર જાણે દબે પગે જઈ રહ્યો છે...

પેલું બાળક રમતે વળ્યું, જ્યારે મથુર તરંગે ચડ્યો: મણિને પાણી ભરતી જોઈને એને એકાએક પેલું ગીત યાદ આવે છે, મન સાથે બખડે પણ છે:

— 'અંગ મોડીને ઘડો મી' ભર્યો રે
વૂઠી મારી કમખા કોર. જીવરાજ જોવા દોને.

મથુરને તો મણિનું તસતસનું કાપડું ને તૂટતી કસો ય દેખાવા લાગી ... મણિ, ગામને ગોંદરે આવેલા 'મગન મેરાઈ'ની ચોપાડમાં ઊભી ઊભી પિનવી રહી છે:

'ગામના દરજડા વીરા વેંનવું રે
ટાંકે મારી કમખા કોર જીવરાજ જોવા દોને.
ટાંકે ટાંકે રે મેલ ધૂધરા રે
હુંડે લખે કળાઈ મોર. જીવરાજ જોવા'...

ખીજ જ કાણે મથુર આ નવું કાપડું પહેરેલી મણિને જોઈ રહે છે. કાપડાની ચારે કોર ધૂધરિયો ખૂમી રહી છે. જ્યારે કટોરિયા પર સોનેરી ભરતના મોર ટાંક્યા છે. એવા કે 'હમણાં જાણે ખોલાવ્યા ખોલ દેશે!' —

'જતાં વાગે રે ઝીણા ધૂધરા રે,
વળતરા નાચે કળાઈ મોર. જીવરાજ' ...

અને આ પ્રમાણે મથુર 'છમ્મ છમ્મ' કરતી ફૂલે જઈ રહેલી મણિના, ઘમઘમાટ જોઈ રહે છે. જ્યારે વળતી વખત તો પેલા મોર જાણે કુંગરે ચઢીને ટફકાર ન દેતા હોય!

કાણ જાણે કે મથુરને શું થઈ આવ્યું પણ એ એકાએક બેઠો થઈ ગયો...ફળીને નાકે મંડાવલી એની નજરમાં કાંઈક મસ્તમતા જામી રહી હતી. તેમાં ય જ્યારે મણિને જોઈ માથે માટલું ને માટલા પર માણ! ઘડીકમાં જોઈ રાખતી તો ઘડીકમાં માંટલાની કુખે આંગળાં ટેકવતી. મથુરને તો એમ જ લાગ્યું જાણે કાંઈ વછેરી રેવાલ ચાલેચાલતી ઊભે ફળે ન આવી રહી હોય!

મથુર કંઈક કરડી નજરે એની તરફ તાકી રહ્યો. પણ એણે તો-અરે એક પલકારો સુદ્ધાં એની તરફ ન માર્યો.

'ફીક છે ત્યારે તું ય જાણીશ કે મધ્યો' તો માથાનો'ને એ ખાટલામાંથી ખડો થઈ ગયો. 'જો

એરું કરીને ન છોડું—પાણી ન જિતારું તો મારું નામ મથુરિયો ને તું !' અને આ સાથે જ ચાલતો થયો ગામમાં—ભાગ્યના બેઠે લખાકાકાના ઘર તરફ.

એની આ મદકમતા પાછળ આવેલી જિંદે જિંદેની કામ કુહરમાંથી કામક પૂછી રહ્યું હતું.—ગીત-માંની પેલી મોરલા ટાંકેલ છેલ્લખીલી પાછળ પાગલ થએલા પતિને જેમ પત્ની પૂછી રહે છે.—એ જ ગીત ને એ જ શબ્દો રતન પૂછે છે:

‘શાને વાંકે રે ખીજ પેણુશોરે ?’

મથુર જાણે પત્નીને જ જવાબ આપે છે:

‘તમારા વાળ છે મોરી મુગરાયે
લાંબેરી વેણુયાની છે ખાંત, જીવરાજ....’

અને આ પછી તો જુની પત્નીમાં અવશુણોનો ને અમુંદરતાનો જાણે રાફડો ફાટે છે,...

લખાકાકાને ઘેર પહોંચતાં પહોંચતાં તો મથુરનો નિર્ધાર પાકે થઈ જાય છે એટલું જ નહિ સંકેત પણ સદંતર રીતે ઓગળી જાય છે. જાણે કે જગતના—ખાસ કરીને પત્નીના વિરોધનો જગ્યાતોડ જવાબ આપી પોતાના વર્તન માટેની યોગ્યતા અને જરૂરત પૂરે પૂરી રીતે સાબિત કરીને જડચોક ખીજું બેરું કરવા ન આસી નીકળ્યો હોય !

[૧૧]

પરસાળમાંથી જ મથુરે ખૂમ પાડી: ‘લખાકાકા છે કે ઘેર ?’

ખારણાની અંદરની બાજુમાં આવેલા ચૂલા ઉપર આ હિંગાગતા એકેલા લખાકાકા અવાજ સાંભળતાં જ અડધા જિભા થઈ ગયા. ત્રીજ ઝડપે તપેલી ઉપાડી ખૂણામાં સંતાડવા જાય છે ત્યાં તો પેલો ‘કાગડો’ ખારણામાં ડોકાયો રતો. લખાકાકાને હસવું પડ્યું ને આવકારવો ય પડ્યો: ‘હા...હા...આવ આવ મથુર આવ. દયાથી અત્યારના પોરમાં વાટ જડી ?’

મથુરની જગ્યાએ કામ ખીજે માણસ હોત તો લખાકાકા, અત્યારના પોરમાં નીકળી પડનાર એ ચાના કાગડાને પાસે બેસાડી એની છાતી ઉપર જ ‘સરરર સરરર’ ના લાંબા મુસકારા બોલાવીને આ

ગટગટાવત. ઉપરથી કહેતા બાત, ‘બે જરાક વેલો આવ્યો હોત તો થોડુંક પાણી ઉમેરી લેન...તું તો જાણે છે કે મારે ને તારાં કાકીને જે ચામાં કશર પડી તો જાણે આખો દન ખગડ્યો...વગેરે.

પણ એક તો મથુર ક્યારે ને ક્યારે આવ આવ્યો હતો. ઉપરાંત ગમે તેમ તો ય હવે એ મોટા માણસ—ગામમાં પહેલા નંબરનો પેસાદાર હતો. લખાકાકાને એની સામે ચાનો વાડકો ધરવો જ પડ્યો.

‘તમ તમારે પીઓ. મીં તો હવે દાતણે ય નથી ક્યું.’ જાણે શિયાળો ન હોય તેમ ચૂલા સામે બેસતાં મથુરે કહ્યું.

‘ત્યારે તો તું જાણે’ એમ કહી એને કટકતો મુકવાનો લખાકાકાને વિચાર તો આવ્યો પણ ખીજ બાજુ પેલા વાણિયા વિચારે આ વિચારને મારી હાંબ્યો: ‘ગમે તેમ તો ય કોક વખત કામતું થરાક છે.’ ને એમણે દાતણ કરીને વાડામાંથી ઘરમાં પેસતાં પત્નીને ઉદ્દેશ્યાં: ‘આ મથુરને હોય તો એક દાતણ આલજો.’

‘હોય તો’ એ બે શબ્દોની પાછળ ઘણું બધું રહસ્ય હતું—મથુરને આ આપવાની પોતાની અડધી ઇચ્છા છે, આ મૂચન સાથે બાકીની અડધી મંદૂરી પત્નીના ભાગમાં છોડી દીધી હતી: ‘બે એની ઇચ્છા હશે તો દાતણ આપશે નહિ હોય તો ના પાડશે.’

પણ પત્નીની દીર્ઘદષ્ટિ પતિથી જિતરે એમ તો હતી જ નહિ બલકે ઘણીવાર, ચઢતી હોવાનું પૂરવાર થયું છે. મથુરના આગમન વિષે નવાઇ દેખાડતાં અને મીઠાં શબ્દોમાં આવકાર આપતાં એમણે દાતણ જ એકલું નહિ, પાણીનો લોટો પણ ખરી આપ્યો. ઉમેર્યું: ‘કાકી આવ હેંડ, આ ટાકો થાય છે!’

કુદરતની અનેક નવાઇઓમાં આ ઘણી-ઘણી-ચાણીનું ઘડતર અને મિલન પણ એક અનેરી નવાઈ હતું. એક જાણની ઉમ્મર સાડની આસપાસ હોવા છતાં ય, શક્તિમાં, બોલવા ચાલવામાં ને ઉત્સાહમાં

હજી યુવાન હતાં. જેવાં સંતાનની આગતમાં 'ફકકડ' હતાં એવાં જ 'ફકકડ' નાનવત અને વહેવારની આગતમાં હતાં. કોઈ કોઈ એમને 'ડાંડ' પણ કહેતાં. શુદ્ધિમાં કે કાર્યમાં દરેક સામાજિક આગતમાં બેઠે જણ એક-મેકનાં પૂરક હતાં; સુખા સરખા માણસો તો આમ જ કહેતા, 'એક આંકી આપે છે તો બીજું પાર પાડે છે.' એમને માટે કોઈ કામ અશક્ય ન હતું—અરે કોઈ કહે 'લખાકાકા, રાજની રાણી બિલાવી લાવવી છે' તો ફટ કરતાકને લખાકાકા બોલી બિલાવાના 'ઓહોહો ! એના શા ભાર છે. તું કે' તો ખાટલા સાથે ખડી કરું.'

ત્યાં તો પત્નીનો પ્રવેશ થાય. પતિને ભોળા, ચઢાડે ને જીદીનું પ્રમાણપત્ર આપતાં રાજની રાણી, કેવી કેવી મુશ્કેલ જગ્યાએ રહે છે, વચ્ચે ભરી બદ્ધકોના કેવા કેવા પહેરા બેઠેલા હોય છે વગેરે વર્ણવે જીદી પતિને આખર મંજૂરી આપતાં આ બધા મંથનમાંથી સ્વાભાવિક રીતે તરી આવ્યો હોય તેમ સવાલ કરે: પણ વાટ ખરચી ? ને પેલી બદ્ધકો બંધ કરવાના 'ફસ'નું શું ?'...

'હા ત્યા મધ !' કહી લખાકાકા ઉમેરવાના, 'મારી વાત તો કામ પતે ત્યારે પણ પેલાં ભૂત પિશાચ માટે બાકળા તો નેમ્મશે જ....લાવ એટલે ચઢી જઈ કામ પર....'

અને લખાકાકા, રાણીને નહિ તો છેવટ દાસીને ય ઉપાડી તો લાવે જ. બહાદુરી સાથે સાબિતિ પણ આપી દે: 'રાજના પાસામાંથી ઉપાડી લાવ્યો છું, હવે કેવું છે કાંઈ ?'...

ટૂંકમાં, અત્યાર મુઘીમાં આ જીગલજીદીએ ઘણાં ઘર ભાંગ્યાં છે તો બીજી બાજુ ઘણાં બાંધી પણ આપ્યાં છે.

કાઠીથી શરગાતા મથુરે આ પીધા પછી લખાકાકાને એક કોર લઈ જઈ આરતે આરતે કરતાં આખી ય વાત એમની આગળ ફાલવી દીધી. અંતમાં ઉમેર્યું: 'આ તો શમણાં કેવાય કે પછી સાચું માનવું કે કરવું શું ? મને તો આમાં કાંઈ સમજ જ નથી પડતી.'

'અરે ગાંડિયા ! દીવા જેવું તો છે પછી એમાં સમજ શી પડવાની હતી હું તો પે'લેથી જ કે'તો 'તો કે તારા કુળમાં બે બૈરાંનો ધારો કેડ મૂળમાંથી હેંડયો આવે છે. તારા બાપાને ય બરાબર આમ જ થતું'. એમણે ય આમ તારી પેઠે એક રાતે મને બંધતો જગાડ્યો ને માંડીને બધો વાત કરી.' હસીને કોઈ અનેરી ખુમારીથી ઉમેર્યું: 'આમ જ દને બેરું'

'હા, પણ આ તો કાલજવાની છે લખાકાકા.' લખાકાકા વળી હસવા લાગ્યા: 'અરે ગાંડિયો રે ગાંડિયો ! લૂગડાં પે'રાવતાં—હાથ જોડ કરતાં વાર તો એકે હુકો પીએ એટલીને ? એક રાતમાં તો એક છોડીને એકવીસનાં લૂગડાં પે'રાઈ જાય' અને કંઈક વહેમ પડવાથી હોય કે ગમે તેમ સવાલ કર્યો: 'સામાવાળું (મણિ) શું કે'છે ?'

મથુર ગૂંચવાયો: 'એ તો...આમ ટિપ્પણ કરે કે શમણામાં આવીને કે' એટલું જ. મોઢે ચઢીને કહ્યું હોત તો પછી દુઃખે ય શું હતું.'

અત્યાર મુઘી તો લખાકાકાને 'આકડિયે મધ' લાગતું હતું પણ આ સાંભળીને તો એમ જ લાગ્યું: 'બોળો તો છે ઠેઠ અડધે આભલે-પેલા પિંપળા પર ! ને એમાં ય મધ છે કે નહિ એ તો પાછું રામ જાણે !' નાસીપાસ થતાં પૂછ્યું: 'તે' એને-કાંઈ કે'તા કાંઈ ?'

મથુરે ડોકું હલાવી ના પાડી.

'કાંઈ મશ્કરી ? કાંઈ ચાળો ? કાંઈ'—

મથુર અકળામણ સાથે વચ્ચે જ બોલી બિઠ્યો: તમે ય વાત કરો છો લખાકાકા ! પારકા બૈરાં સાથે જ્યાં લગી આપણાં લૂગડાં ન પે'ર્યાં હોય ત્યાં લગી આપણાથી એને આંગળી ય કેમ અડાડાય !'

લખાકાકાની જીભે આવી બિલુ: 'બિઠ બિઠ અહીંથી ? એ તો પે'રાવ્યાં તેં લૂગડાં ! પણ આ તિરસ્કાર અને ચીડ એમણે મૂંઝવણમાં જ વ્યક્ત કર્યો: 'ત્યારે તો...ભારે કેવાય ? સામાવાળું માનશે કે કેમ એ જ સવાલ છે. તું કે' તો—બૈરું બૈરાંનું સગું એટલે તારી કાકી જ આમાં તો કાંક કરી શકે. બોલાવું ને?'

મથુરનું મોં પણ સાવ પડી ગયું: અત્યારે જ એને ખ્યાલ આવ્યો કે એણે લખાડાકાના કરતાં ય પડેયું મણિને પૂછવું નેહનું હતું. એક વિચાર આવ્યો. મણિને પૂછ્યા પછી જ આ વાતને આગળ ચલાવવી...

પણ ત્યાં તો એના મૌનનો લાભ લઈ લખાડાકાએ પત્નીને બોલાવી પણ લીધા. વાતનો સાર કહી જતાં ઉમેયું: 'પણ વાત એમ છે કે સામાવાળું તો આમાંનું કાંઈ નળણું જ નથી, મથુરે એને તો કાંઈ પૂછ્યું જ નથી.'

પણ પત્નીએ તો ખુદ પતિને જ પાગલ બનાવ્યો. 'ગાંડા છો કે શું? એનાથી (મથુરથી) એમ બાઈ માણસ ને પૂછાય પણ ખરું! એ તો કોઈ ત્રીજું માણસ જ નેહએ.' અને મથુર સામે નેહ કોઈ અનેરી હિંમત અને કિસ્સાહથી ઉમેયું: 'ભાર નથી મથુર, એ બિચારીનાં શાં ગળાં કે નારા જેવા સુરતિયાને ને ભર્યાભાર્યા ઘરને ના પાડે! પણ એક વાત! તારે આ વાત ખીજ કોઈને ય કરવી નહિ. નહિ તો રતની કે'— નામ તો લેવા જતાં હતાં સુખાનું પણ તરત જ ભૂલ થતી રેડી લીધી. 'ખીજું કોઈ જાણે તો ય ખોટું.'

મથુરને પણ જરા હિંમત આવી. ન્યારે શરમ તો ભૂલી જ ગયો, બોલ્યો: 'એ વાતે તો તમે એકકર રો'... પણ કાલ તો એ જવાની છે કાઢી'.

અને કાઢીએ ન્યારે નમ્મયું કે રતન આજ લૂગડાં ધોવાની છે — નદીએ જવાની છે ત્યારે તો એ ઊલટાનાં ખુશ થયાં. 'તો તો ઝખ મારે છે.' સ્વગત બોલતાં હોય તેમ પતિ સામે નેહ ઉમેયું: 'અડધા દનમાં તો હું એવી એવી સાત છોડિયો સમજાવી લઈશ.'

અને આ પછી, મથુર પોતે તો મદ્દમ જ છે ને? એવો સવાલ કરી એને વધારે મદ્દમ કરવા ઉમેયું: 'હાં, નહિ તો પછે વચમાં અમારે ઝેર ખાવા વખત આવે.'

'અરે કાંઈ ગાંડાં થયાં કાઢી' અને મથુરે કંઈક અવિશ્વાસ જેવું લાગતાં પોતાની જાનને જ બાંધી લેવા ન હોય તેમ ઉચ્ચાયું: 'વિશવાનો દેનાર ને માથાનો વાદનાર! કો'તો વચન આપું.'

લખાડાકા ખડખડ કરતા 'હસી પડ્યા: 'ગાંડો રે ગાંડો! તારી નો છબ છે એ વચન છે. અમે તને ન ઓળખતાં હોઈએ ત્યારે ને?'

અને આ પછી ઘણીઘણીયાણીએ કંઈક ગુસ્સુસ કરી મથુરને વિદાય આપી. 'સાંજના પોરનો મળજે પાછો' લખાડાકાએ કહ્યું.

ધર બહાર નીકળતા મથુરે વિચાર મગ્ન હોય તેમ કોઈક હવાબું... ઊભી વાટે વિચારી રહ્યો હતો— પૂછી રહ્યો હતો: 'શું સાચે જ હું ખીજું બેરું કરું છું?... હસના! હવે શું?... ને હું કંઈ શોખનું ઓછું કરું છું! વિદાતા જ મારી પાછળ હાથ ધોઈને પડી છે ...શું કરું! ...

ને છતાં ય પેલો પશ્ચાત્તાપ તો ચાલુ જ હતો. ઘરમાં પેડો ત્યારે પણ એની હાલત તો એવી જ હતી. પોતે જાણે કોઈનું ખૂન કરીને ન આવ્યો હોય.'

એક વિચાર આવ્યો કોઈ પરગામ ચાલ્યા જવાનો. ખીજે વિચાર આવ્યો પત્નીને બધી ય વાત કરી દેવાનો ...પણ અંતે તો ત્રીજું જ ક્યું. ખમે ધોનિયું નાખી ચાલતો થયો નદી તરફ. પત્ની સાંભળે તેમ જ વરસતી દીકરીને કહેનો ગયો: 'હું જઈ છું ભીંડી કિતારવા મોડું થાય તો હાથ-વોય ન કરશો. [—આવતે અંકે પૂરી થશે.

ૐ પોર આખી તેઓ કંઈક લખાણ લખતા
રહ્યા. ફરી ફરીને પાંચ-છ વાર એ લખાયું, ને
ત્યાર પછી પણ ઘણાં ફેરફારો થયા આદ 'સાનાઈ'માં
એ પ્રગટ થયું. સ્થિર હ'યે વસે પડે' ફરી વાંચ્યું તો
તે તદ્દન અલ્લાઈ ગયું હતું. કોઈપણ લખાણ માત્ર
એક વાર લખીને એ નિરાંત ન કરતાં, સુધારો-
વધારો ને મકાર કામ નિરંતર ચાલ્યા જ કરતું.
દર વેળા નકલ કરતા જાય ને એક એક શબ્દ
અલ્લાવતા જાય, અને આખરે એ લખાણ ડાહ્યા
ભરત કામ જેવી રંગોળી જેવું બની જતું. તેથી
જ તેઓ કહેતા કે કોઈની પાસે નકલ કરાવવામાં
આ જ મોટી મુશ્કેલી છે-દરેક વેળા ફરી લખીએ
ત્યારે મનમાં ક્યાં ક્યાં એ ખટકે છે એનો જ ખ્યાલ
આવે છે તે ખીજા કોઈની પાસે નકલ કરાવવામાં
ન આવે, આ કવિતામાં એક વાત કહી છે,
ખખર નથી લોકોની નજરે એ પડશે યા નહિ....
એ છે રોમાન્સ ક્યાંથી શરૂ થઈ ક્યાં અવસાન
પામે છે તે. "જ્યાં એ નિત્યનાં પ્રકાશમાં પ્રકાશિત
ને ધૂળથી મલિન છે, જ્યાં તે સુક્ષ્મ છે ત્યાં જ
રોમાન્સનું અવસાન છે."

ટપાલ આવી. ઘણાં ઘણાં કાગળ-પત્રો હતા
દેશ વિદેશના...ઓ ગો ગૃહિણી, આ મહિનાનું
પ્રવાસી જરા ખોળી લાવશો કે ? એ છે કે નથી ?

"પ્રવાસી" આવ્યું-મનોમન ઘણી વાર સુધી
વાંચ્યું.-થોડીવાર આદ ફરી એમના ઓરડામાં બેઠાને
જોયું તો હાથમાં "પ્રવાસી" લઈ સ્થિર થઈને તેઓ
બેઠા છે. "આવ તો અહીં બેસ બેઠે", આ કવિતા
વાંચ. તું તો રસિકા છો, બેઠે, તને કેવું લાગે
છે ? આ કાવ્ય સમજવામાં ક્યાં અટકવું પડે છે ?"
કવિતાનું નામ હતું "અદેય" પછી એ સાનાઈ માં
પ્રગટ થઈ છે "લાવ, મને આપ બેઠે, હું વાંચી
આપું" અને રિનગધ કરુણ સૂરમાં છંદ વહેવા લાગ્યો—

તોમાય જલ્લન સાજિયે દિલેમ દેહ

કરંદો સંદેહ

તત્ત્વ આમાર દિઈ નિ તાહાર સાથે

તાઈ કેવલિ વાજે આમાર દિને રાતે

સેઈ સુતીત્ર વ્યથા

એમન દૈન્ય એમન દુઃખણતા

યૌવન-દૈન્ય આમાર એમન અસ્મમાન

સેઈ વેદના નિયે આમિ પાઈને કોવાઓ સ્થાન

એઈ વચનતે ફૂલેર નિમંત્રણે.

ધેયાન મગ્નજળે

નૃત્યહારા શાન્તનવી

સુપ્તતટેર અરણ્ય હાયાય

અવસન પલ્લી ચેતનાયે

મેરાય જલ્લન સ્વપ્ને વજા મૃદુ ભાષાર ઘાસ

પ્રથમ રાતે ર તારા

અવાક ચેચે યાકે

અન્ધકારેર પેરે જેન કાર્નાકાનિર

માનુષ પેલ કાકે.

હૃદય તલ્લન વિરલોકેર અનન્ત નિષ્ઠે

દોસર નિયે ચાય જે પ્રવેશિતે

કે દેય દુવાર રૂધે

એકલા ઘરેર સ્તબ્ધ કોણે

યાકિ નયન મુદે.

કી સંસાયે, કેન તુમિ એલે કાંગાલ વેધે

સમય હલે રાજાર મીત એસે

જાનિયે કેન દાહનિ આમાય

પ્રવલ તોમાર દાવી

લેને જદિ ફેલતે ધરેર ચાત્રી

ધૂલાર પેરે નાથા આમાર દિતામ લુટાયે

ગર્વ આમાર અર્ધ્ય હોતો પાયે.

દુઃખેર સંઘતે આજિ

સુધાર પાત્ર હટે છે એઈ મરે

તોમાર પાને હદેશેતે

હર્ષ આજિ ઘરે

ચરમ આત્મદાન

તોમાર અભિમાન

આંધાર કરે આજે આમાર સમસ્ત જગત

પાઈને રૂંજે સાર્થકતાર પથ.

આજે એક જણે લખ્યું છે કે આ કવિતા

વાંચી એનું મન અત્યંત વ્યાકુળ થયું છે, આ વાત એને બહુ ગાઢ રીતે સ્પર્શી ગઈ છે, યાદ નહોતું કે શું લખ્યું છે, એથી જ એ સમજવા મથતો હતો. બાળુતો નથી ક્યું કેને કેવું લાગશે ? કંઈ રીતે સ્પર્શી જશે, શું વિચારીને લખું છું. તે પણ ઘણી વાર બૂલી જઈ હતું. ઘણીવાર બેસું છું કે મારું લખેલું મને પોતાને જ સમજાતું નથી: સમજતા મુશ્કેલી પડે છે. છતાં લખ્યું હશે ત્યારે તો નક્કી સમજાયો જ હશે, નહીં તો લખું કેમ ? દાખલા તરિકે આ ‘શાહજહાન’ (તાજમહાલ) જ લે. એમાંની કેટલીક પંક્તિઓ ઘણાંને હુઝૂર દાગી હતી, મને પૂછવા આવ્યા ત્યારે મેં બેસું કે મને યે યાદ ન હતું કે શું વિચારીને મેં એ લખ્યું હતું. હવે તું એ ‘શાહજહાન’ માટે આતુર થઈ ગઈ હશે એ સમજી શકું છું. પણ હમણાં એ રહેવા દે-તત્કાળ પૂરતું આને જ બેઠો.

-તને ત્યારે દેહરૂપ આપ્યું ત્યારે એ બાહ્ય-દાન સાથે મારો પ્રેમ મેં નહોતો આપ્યો, અને એ સાથે જ મેં નહોતો આપ્યો. એ પ્રેમને જ હું કહું છું સત્ય. એણે એને પ્રવચના માની હતી, જે ઘેર અપમાન છે. મારા સ્વભાવની એ કૃપણતા મારા યૌવનનું અપમાન છે, એ અન્યાય, એ અપરાધ આજે મને સમસ્ત વિશ્વથી-પ્રકૃતિનાં આનંદ-ઉત્સવથી દૂર રાખે છે, આ વસંત-ફૂલડાંની મહેફિલમાં સાથ પૂરાવવાનો અધિકાર હું ગુમાવી ચૂક્યો છું. હૃદય ત્યારે સાથી સાથે વિશ્વલોકને અનંત જોડાણે પ્રવેશવા ચાહે છે, પણ એ એને અયોગ્ય છે, તેથી-કોંઈ બારણાં બીડી દે છે, ને હું આંખો મીચીને ઘરખૂણે બેઠો રહું છું. પણ કદાચ હું જ અંધ અન્યો હતો, પણ તમે શા માટે તમારું સાચેસાચું લેણું મારી પાસેથી ખૂંટવી ન લીધું ? સમય થયે રાત્રની માફક આવીને શા માટે તમારા પ્રજાળ અધિકારની મને બાળુ ન કરી ? શા માટે ઘરનું તાળું તોડી ન નાખ્યું ? તારા અધિકારને દાવે મારા હૃદયમાંથી એ સત્યને ખૂંટવી કેમ ન લીધું ? આજે એ જ અસત્યનાં બોળએ મારો સાર્થકતાનો માર્ગ અંધ

કરી દીધો છે. હવેનમાં અંધારું કરી મૂકી પ્રકૃતિ સાથેનો મારો સહજ સ્વાભાવિક આનંદ સંબંધ છિન્ન કરી નાખ્યો છે. તેથી જ તમારું અભિમાન મારા સમસ્ત જગતને અંધકારમય કરી રહ્યું છે.— હવે સમજાય છે આ કવિતા ? પ્રથમ બેશક એ જરા અસ્પષ્ટ હતી, એવું બને જ છે. મેં બરાબર બેસું છું કે અંગાળી લખાણમાં કાણુ બાળુ કેમ જરા અસ્પષ્ટતા રહી જ નય છે. અંગ્રેજીમાં ઘણું ખરું સીધું-સ્પષ્ટ direct લખાય છે.....

હીક ત્યારે હવે ઘેર જઈએ, અંધ કરી આ કાવ્યકુજન, ઘેર જઈએ આપણે બેઠે જાણુ-દું, પણ આજ બધું શાન્ત સૂમસામ કેમ છે ? એ બધા ગયા ક્યાં ?

—“એ બધા ટેનીસ રમવા ગયા છે.”

—“તો તું કેમ ન ગઈ ? આ તો ખોટું કહેવાય, તારું નામ છે શૈલશ્રી અર્થાત શૈલ લક્ષ્મી, અહીંનાં સહુનાં મનને આનંદ આપવાને બદલે તું ચુપચાપ ઘરમાં બેસી રહે, એ સારું ગણાય ?”

“વધુ આનંદની જગર નથી હવે, એ માટે વરસ આપું પડ્યું છે. હવે અત્યારે મારે ક્યાંય નથી જવું.”

“એ જ ત્યાં જ જરા મુસીગત છે. પેલા બાહ્યે મને કહેલું એ યાદ છે ? મેં બાકેલને કહ્યું કે—“વારુ તું જે કહે છે કે સહુ સમાન છે. ને સહુનું તું બહુ ધમ્મ છે, તો જેની સાથે તારે બનતું નથી તેને ઘેરથી કેમ ભિક્ષા લેતો નથી ? એ શું બરાબર છે ?” ત્યારે એણે કહ્યું કે—“જુઓ બાણુ, સમજું છું તો બધું, પણ ત્યાં જ જરા મુસીગત છે.” એવું જ તારું થયું છે. સમજે છે બધું કે પાંચ જાણુની સાથે સજ્જનતા સાચવવી, બાણું, આવવું, આ બધું કર્તવ્ય કર્મ છે, પણ સમજે શું થાય, ત્યાં જ જરા મુસીગત છે ને !”

ટેનીસ રમીને સહુ પાછા આવ્યા, તે દિવસે કરી ગીતાંજલિનું સંપૂર્ણ વાચન થયું.

x x x

કાંઈએ “બાલ વિજ્ઞાન” નામની એક ચોપડી મોકલી છે. સત્તારથી એ વાંચી રહ્યા છે. “જે સાયન્સ

મને બહુ ગમે છે, અને તમને લોકોને ગમે છે માત્ર રોમેન્ટિક ચીજો. આ બે લીલાં પાંદડા હવામાં ઝર ઝર કરે છે, એ પ્રત્યેક હલનચલન સાથે સૂર્ય-પ્રકાશને પોતાની અંદર ખેંચે છે, અને તેમાંથી તૈયાર થાય છે વિવિધ પ્રકારની વસ્તુઓ-શું અજબ અદ્ભુત ક્રિયા સમસ્ત પ્રકૃતિની રંગરંગમાં ચાલી રહી છે, વિચાર કરતાં મન વિસ્મયે સ્તબ્ધ બની જાય છે.”

એ દિવસ આખો ખાદ્યવિજ્ઞાનમાં ગયો.- રહી રહીને કંઈ ને કંઈ કહે છે.-“ઓ જો સીમન્તિની, સાંભળી જા, ચોપડીમાં લખ્યું નહોય ત્યાં સુધી તમે લોકો ક્યાં માનો તેમ છો? આ જો, અહીં લખ્યું છે કે બિસ્કુટ કરતાં મમરા વધુ લાભદાયી છે. મમરામાં મુખ્ય લાભ શો એ જો કે એણે જણાવ્યું નથી, પરંતુ એ છે આર્થિક લાભ. એથી જ તો હું મમરા ખાઉં છું. દેશી ખાદ્યસામગ્રી મને વધુ રુચે છે. ખોઈ, મમરા નારિયેળ આ વસ્તુઓ મને ગમે છે, ન્યારે તમારે જોઈએ છે “ચીઝ,” બિસ્કુટ, ઈડાં અને બેકન. સારડિન અને સામન, બીજાં કેટલુંક ગણાવું? -અમારા શ્રીમાન અનિલને એ જ બધું ગમે છે. એમનો શોખ બીજો છે. એ એકમેનિયન રહ્યાને, અમારા સુધાકાન્તને એવું કંઈ નહિ, હોય તો ચાલે, ને ન હોય તો ય ચાલે, એ સામ્યવાદી રચિતો છે, લગભગ મારા જેવો. જો. એક ચીજ લાવી દેશ? આ ચોપડીમાં એનાં ગુણ દર્શાવ્યા છે. વધુ કેટલું કહું, શરમાઈ મરું છું.”

“—અરે પણ જરા કહો તો ખરા કે કંઈ ચીજ—”

“—અરે પેલી, તમે ‘ફુગ્ધ-શર્કરા’ જેવું કંઈ કહો છોને એ—”

“ઓ—Sugar of milk એ માટે આટલી ચિન્તા કેમ કરો છો, એ તો ઘરમાં જ પડ્યું છે.”

“ચિન્તા કેમ ન કરું? ગરબની ચિન્તા-ચિન્તા કરતાં કરતાં દૂબળો પડી ગયો. હવે દૂધ અને સાકર નહિ, ફુગ્ધ-શર્કરા ખાઈને શરીરમાં જોમ પૂરવું પડશે.

મધુશ્રી આવી—“આ તું ક્યાં હતી, હું તને શોધતી ફરું છું.”

જો બેટા મધુ, તારી મા જો ધૂપાતી ફરતી હોય તો તેની મરજીથી સ્વેચ્છાપૂર્વક સાનન્દે તેમ કરે છે, એ માટે હું જવાબદાર નથી.

“—દાદા, એક ગીત ગાઓને? નકામું નકામું શું બોલ્યા કરો છો?”

ગુરુદેવ હસી પડ્યા, “આ વેળા એક વાત કહેવાય તેવી વાત કરી બેટાએ. દાદા આટલું નકામું નકામું બોલી પણ શકે છે-ચિરકાળથી બોલતો જ આવ્યો છું. બોલતો જ રહ્યો છું. ઢગલો ઢગલા થયા છે એનાં તો. હવે એનો ભાર સંભાળવાની ફરજ પડી છે વિશ્વ-આ જો ફરીને બકવાદ શરૂ થયો, એ કરતાં ગીત જ સારું.”

એ દિવસે એક હિન્દુસ્તાની ગીત એમણે ગાયું. ‘તારી એ પાઘડી કેરા રંગે, રંગી દે એહણી મારી.’

बलमारे चुनरिया मुंह को लाल रंगदे

जयसे तेरि पगरिया...

अयसे मोरिरे चुनरिया...

बलमा...

આ ગીત બીજી પણ ઘણી વાર એમની પાસેથી સાંભળ્યું હતું. એમનાં સુંદર સુરનો ધ્વનિ હજીયે કાનમાં ગુંજે છે—

x x x

એક દિવસ સાંજટાણે વાતમાં ને વાતમાં ‘ગલ્પગુચ્છ’ની વાર્તાઓની વાત નીકળી. “જો મનમાં કંઈ ન લાવો તો સાંજે તમને વાર્તા સંભળાવું. મને પોતાને પણ ખાસ કંઈ યાદ નથી, વાંચીશ તો ફરી યાદ આવી જશે. એ દિવસે “અપરિચિતા” વાંચી. એ વાર્તામાં જ્યાં આમ આવે છે કે—“એવે સમયે એ અહલુત પૃથ્વીની અહલુત રાત્રે કોઈ બોલી બહુ-જલદી ચાલ્યા આવો, આ ગાડીમાં જગ્યા છે. ત્યારે એવું લાગ્યું બાણે કોઈ ગીત ન સાંભળી રહ્યો હોઈ? બંગાળી નારીના ગળામાંથી આવતું બંગાળી કેટલું મધુર હોય છે તે તેને આ રીતે કસમયે અને કોકોણે એકાએક સાંભળતા.

ખરાખર સમજી શકાય છે....મારી આંખ સામે કોઈ મૂર્તિ ન હોવા છતાં હૃદયમાં હું એક હૃદયનું રૂપ જોવા લાગ્યો...અરે ઓ સૂર. ઓ અજાણ કંઈનો સૂર, એક પળવારમાં તું મારા ચિર પરિચયનાં આસન ઉપર આવી બેઠો છો."

"અરે, મારી પોતાની-અમારી જાત પર કેટલા પ્રહાર કર્યા છે, અને તમારી કેટકેટલી પ્રશંસા કરી છે ! આથી જ તો ખંગાળી-ઝી વર્ગ મને ચાહે છે, અને એથી જ પોતાના પુરુષવર્ગ સાથે એ ઝઘડી બેસે છે ! કંઈ સ્વરનું મેં જે વર્ણન કર્યું, એમાં અત્યુક્તિ નથી શું ? કોઈ જ સાંભળી તો શક્યું નથી આવા અનિર્વચનીય મધુર સૂરને ! જે બધા સૂર સાંભળવા મળે છે એ તો.....રહેવા દો, વંધુ કહેવાની જરૂર નથી, કોંઈ શું-તું શું ધારી દેશે "

x x x

સવારે સાડા નવ-દસે ખાવા પીવાનું પતાવી 'એકંક-ધર' માં આવીને બેસતા એક ખુરસી ઉપર હાથમાં કંઈક પુસ્તક યા સામયિક હોય-રેડિયોમાં મુંદર-અમુંદર મિશ્ર કાર્યક્રમ આવતો, થોડો સાંભળતા, થોડો ન સાંભળતા—

"ચુરોપનું સંગીત સાંભળતો હતો ઓ આર્યે, કેવું અજબ યંત્ર છે. કેટલા દૂર-મુદૂરથી કેટ-કેટલા રાજ્યો વટાવીને વહો આવે છે આ સૂરધ્વનિ. એ દેશમાં અત્યારે કેવા કેવા ભયંકર બનાવો બની રહ્યા છે. મારામારી, આઘાત, પ્રત્યાઘાત, એ બધાંને વટાવીને ચાલ્યો આવે છે એક સૂર, અને છતાં

તેમાં નામની ચે છાયા નથી પડતી ત્યાંના જીવનની. જ્યાં આ ગીત ગવાતું હશે, ત્યાં પણ અનેક વાતો બનતી હશે, કેટલી ચે જનનાં બનાવો બનતા હશે, કેટલાયે લોકો આવતાં-જતાં હશે, ગીતનાં ગાનારનું પણ એક અસ્તિત્વ છે છતાં એ સમસ્તને બાદ દઈને એક બધા જ સમ્પર્કોથી રહિત નિરાસક્ત સૂરની ધારા વહેતી આવે છે. યાદ આવે છે, જ્યારે બોટમાં બેસીને લખતો, ચારે બાજુ મૃદુ કંકજ નાદ કરતું પાણી વહે જતું હોય, દૂરથી કિનારા પરની ધગધગતી રેતી દેખાતી હોય, અને હું લખ્યે જ જતો હોઉં, -લખ્યે જ જતો હતો "માનસી" (માનસ મુન્દરી). જ્યારે લખવું શરૂ કર્યું ત્યારે સૂર્ય જળહળતો હતો. તે પછી એ ધીરે ધીરે મ્હાન થવા લાગ્યો, તે આકાશને રંગીને એ અસ્ત પામ્યો. બોટમાં માત્ર એક જ ચાકર રહેતો, મારો નીરવ સાથી, એ આવીને ટમટમતો દીવડો ક્યારે મૂકી ગયો એવું ચે ભાન ન રહ્યું. હું લખ્યે જ જતો હતો-માનસી. આજે કંઈ કામ નથી, બધું ચે મૂકી દઈ ઓ છંદ-અંધ-અંધ-ગીત આવો તમે પ્રિયે ! ક્યાં ગયા એ ગત દિવસો ? એ પક્ષાકંકો, સળગતી એ સોનેરી રેત, એ ઝખૂકે જ્યોતનો આછો પ્રકાશ, એ બધાં ચિહ્ન આજે ધોવાઈ-લૂછાઈ ગયા છે રહી છે માત્ર માનસી, એનો જે પરિવેશ હતો એ તો લુપ્ત થઈ ગયો-અને એ ત્યાં મુઘી કે આજે એમાંથી એનો કવિ પણ પૂરેપૂરો અળગો પડી ગયો છે. ચારે બાજુનું સમસ્ત વાતાવરણ છિન્ન થઈ ગયું છે. એ માત્ર એક મુત્ર છિન્ન સંદેશ છે. . . તમારા આ રેડિયાનું ગીત સાંભળું છું અને આ બધું વિચારું છું."

ક્રમશઃ

[૩]

રણપુર આશ્રમનો પ્રશ્ન એ સંતબાલજીને સોપ્યો હતો. આખરે તેમણે છૂટા થવાની સલાહ આપી. હવે શું ? એક મોટો પ્રશ્ન મારી સામે ઊભો થયો. ભાવનગરકાંઠામાં શિક્ષણનું કામ કરવાનો વિચાર કરી એમને મળવા આવ્યો. સાંજના ચારેક વાગ્યા હશે. એક નાની સરખી કચેરાટમાં તેઓ કપડાં ધોતા હતા. એ ધોવામાં પણ એક પ્રકારની કળા અને સંયમ હતાં. સહેજ પણ પાણી વધુ ન વપરાય અને એક પણ છાંટો બહાર ન પડે તેની પૂરતી ચીવટ તેઓ રાખતા હતા. તેઓ કપડાંને સાણુ દઈ રહ્યા હતા. મેં મારો વિચાર તેમની પાસે મૂક્યો. મેં ઉપર હાસ્ય લાવી તેમણે મને કહ્યું, 'એ અંગે છોટુભાઈ સાથે વાત કરો અને નક્કી કરો.'

તે દિવસે તો તેમના આ વર્તનની મને કાંઈ વિશેષતા ન લાગી, પણ પછી કામ કરતાં કરતાં લાગ્યું કે દરેક પ્રશ્નને હલ કરવાની તેમની આ જ રીત છે. ભાવનગરકાંઠામાં છેલ્લાં દશ વર્ષથી વિવિધ ક્ષેત્રમાં પ્રવૃત્તિ ચાલે છે. તેઓ જ પ્રવૃત્તિના પ્રાણ છે છતાં તેઓ એક પણ સમિતિના સભ્ય થા પ્રમુખ નથી. અધી પ્રવૃત્તિઓના મૂળમાં તેઓ જ હોય છે અને સંચાલનનો મુખ્ય આધાર પણ તેમના પર હોય છે. છતાં તેઓ માત્ર સૂચન કરી કામ સંભાળે સોંપી દે છે. આથી એક ફાયદો થયો છે કે તેમની આજુ બાજુ કામમાં રસ લેનારાઓનું સારું એવું જૂથ ઊભું થયું છે. સાથે સાથે દિલમાં કોઈ કોઈ વાર એમ પણ થાય છે કે આવા પ્રકારની અલિપ્તતા શા માટે ? શું સમિતિના સભ્ય યતનથી ક્ષેપ લાગી જાય છે, એમને યંધન થાય છે ? ત્યારે તેઓ પાસે માત્ર એક જ જવાબ હોય છે. 'હું સાધુ' હું 'સાધુધર્મ'ની મર્યાદામાં રહીને મારાથી સમાજને જેટલો ઉપયોગી થઈ શકું એટલો થવા મથું છું. મારી સામે બે વર્ગો પડેલા છે. (૧) સમાજપર જીવતો સાધુવર્ગ અને (૨) પ્રવૃત્તિમાં પડેલો વર્ગ. હું એ બંનેનો સમન્વય સાધવા માગું

છું. સાધુઓની નિવૃત્તિ-માર્ગની પ્રવૃત્તિ એમને એટલે દૂર સુધી લઈ ગઈ છે કે પરિણામે એમાં જડતા આવી ગઈ છે. નિવૃત્તિમાંથી જે ચૈતન્યનો વિકાસ થવો જોઈએ તેને સ્થાને મોટે ભાગે સાધુ-ઓમાં આજસુધી જડતા ધૂસી ગયાં છે. એ વર્ગમાં મારે ક્રાંતિ લાવવી છે. બ્યારે મારી સામે જે બીજો વર્ગ છે તે એકલો પ્રવૃત્તિમાં તણાઈ રહ્યો છે કે તે કંઈ તરફ જઈ રહ્યો છે તેનું સુધ્ધાં તેને ભાન નથી. સવારથી સાંજ સુધી એક જ ધૂન: 'ભજકલદારમ્' આ બંને વર્ગો જ્યાં સુધી ફરીથી પોતપોતાનું સ્થાન નક્કી ન કરી લે ત્યાં સુધી ધર્મદષ્ટિએ સમાજ-રચના થઈ ન શકે. એટલે જ હું પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિના સમન્વયમાં માનું છું. જેઓ માત્ર નિવૃત્તિમાર્ગી છે તેમને સમાજનું ધારણ પોપણ અને સત્ત્વસંશોધન થાય એવી પ્રવૃત્તિ તરફ ખેંચવા ચાહું છું. એ વર્ગ આજે પોતાનું સ્થાન ચૂક્યો છે. ધર્મના સ્થાનોમાં પણ ધન પ્રતિષ્ઠા પામી ચૂક્યું છે. બીજો વર્ગ ધર્મનો ધનને માટે ઉપયોગ કરે છે. એને ધર્મમાં શ્રદ્ધા રહી નથી. આમ આખો સમાજ દિવસે દિવસે ધર્મથી વિમુખ થઈ રહ્યો છે. એ પ્રવૃત્તિમાં પડેલા વર્ગના જીવનમાં રસ રહ્યો નથી. આટલાટલી પ્રવૃત્તિ છતાં તેને મુખ્ય મળતું નથી. આ વર્ગને હું નિવૃત્તિ તરફ ખેંચવા ચાહું છું. આ બંને વર્ગોને જો સમન્વય થાય તો જ ધર્મ જીવનના એકેએક ક્ષેત્રમાં પ્રેરણા આપી શકે.

હું માનું છું કે પ્રવૃત્તિ એ નિવૃત્તિ માટે છે. એટલે કે નિવૃત્તિના કાળમાં આપણે જે કાંઈ સત્ત્વ સંશોધન કરીએ, ચિંતન કરીએ, આત્મ નિરિક્ષણ કરીએ તે આપણને આપણી પ્રવૃત્તિઓમાં ઉપયોગી થાય તે માટે છે. અને નિવૃત્તિ પ્રવૃત્તિને માટે છે. એટલે કે પ્રવૃત્તિના પ્રવાહમાં જે જાગૃતિ ભુલાઈ જાય તેને ફરીથી પ્રાપ્ત કરવાને માટે અને પ્રવૃત્તિને વધુ સુંદર અને ધ્યેયલક્ષી બનાવવા માટે નિવૃત્તિ જરૂરી છે. પ્રવૃત્તિમાં ખૂટેલું સાધનાનું અથવા દષ્ટિનું

ભાથું આપણે નિવૃત્તિમાં એકદું કરી લખએ છીએ અને નિવૃત્તિમાં મળેલા સત્વનો ઉપયોગ વળી પાછો આપણે આપણી પ્રવૃત્તિમાં કરી શકીએ છીએ, વ્યક્તિના જીવનમાં જેમ પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિના સમન્વયની જરૂર છે તેમ સમાજના એ અંગોના જીવનમાં પણ આવા સમન્વયની જરૂર છે. હું પહેલી સરથાનો સભ્ય છું એટલે સૌથી પહેલાં એમનામાં જાગૃતિ આવે એ હું ઇચ્છું. એટલે જ સાધુ સંસ્થાની શક્ય એટલી બધી મર્યાદાઓ જાળવીને હું કામ કરું છું.’ એ મના અંગત જીવનમાં જેમ જેમ વધુ નિકટ આવવાની તક મળતી ગઈ તેમ તેમ આ વિચારો વધુ રાખે થતા ગયા અને સમન્વય કે માણસ ગમે તેટલી પ્રવૃત્તિ વચ્ચે પણ નિવૃત્ત રહી શકે છે. આવા પ્રકારની નિવૃત્તિ વિના અનાસક્તિ અશક્ય છે.

છાટુભાઈ સાથે નક્કી કરી હું તેમની સાથે કામ કરવાને જોડાયો. ભાગ્યજીકાંકામાં વિદ્યાલયની તાત્કાલિક શક્યતા તો ન હતી એટલે ‘વિશ્વવાત્સલ્ય’ નું કામ મને સોંપવામાં આવ્યું.

૧૯૪૧ ના દિવસો સારાયે રાષ્ટ્ર માટે ભયંકર હતા. આખા દેશમાં ધર્મને નામે મોટા પાયા ઉપરનાં હુલ્લડો ચાલતાં હતાં. વર્ષોથી પાવામાં આવેલું ક્રમવાદનું ઝેર રાષ્ટ્રની રજેરગમાં વ્યાપી ગયું હતું. શહેરોમાં તો એ સામાન્ય બની ગયું હતું. પણ ગામડાઓમાં પણ એના છાંટા ઊડી ચૂક્યા હતા.

ગુજરાતનું પાટનગર પણ એ દાવાનળની જ્વાળાઓથી મુક્ત ન રહ્યું. ઘડીકમાં અહીંથી તો ઘડીકમાં ત્યાંથી ખૂનનાં સમાચારો આવવા લાગ્યા. આખા શહેરમાં કરકસુ લાગુ કરવામાં આવ્યો. પ્રજા પણ એટલી ભયભીત બની ગઈ કે આખું શહેર એ સંપ્રદાયોમાં વહેંચાઈ ગયું. એક રસ્તેથી જાવ તો તમેને એક પણ મુસલમાન જોવા ન મળે અને બીજે રસ્તેથી જાવ તો હિન્દુ નામનિશાન ન જોડે. બંને કામો વચ્ચે મોટું અંતર પડી ગયું.

કાર્યકરો કહેતા ‘આ હુલ્લડ ૧૯૪૧ ના જેવું

નથી. આની પાછળ રાજકીય હેતુ છે. એટલે હમણાં કાંઈ જ કામ થઈ ન શકે. બહુ બહુ તો આપણે આપણો બચાવ કરવો રહ્યો.’ તે વખતે એ વ્યક્તિઓના દિલમાં બીજા જ વિચારો ઊઠતા હતા. તેઓને લાગતું હતું કે આજે માણસાઈ મરી રહી છે. આવી રીતે કામ કાઢના મદોલ્લામાં જઈ જ ન શકે એ તેમને ગમે જ ન બિનયુ. એ એ વ્યક્તિઓ હતી : પ. દાદા અને સંત્યાસજી. દાદાથી તો સૌ કાંઈ પરિચિત હતું. પણ સંત્યાસજીનું આ અમદાવાદમાં પહેલું જ યોમાસું હતું. ત્યાર પહેલાં અમદાવાદથી ફક્ત ૩૦ માઈલ દૂર આવેલા પ્રદેશમાં છેલ્લાં દશ વરસથી કામ કરતા હતા. ઉપરાંત તેઓ સાધુ હતા. અને તેમાં જ જૈન-વેશધારી.

હુલ્લડ શરૂ થયું. તેઓ હડીમાઈની વાડીમાં રહેતા હતા. તેમને ગોચરી લેવાનો સમય થયો. દિલ્હી ચક્રા આગળ આગલે જ દિવસે ખૂનો થઈ ગયાં હતાં. રસ્તા પર એક પણ માણસ ફરતું ન હતું. તેમણે પોતાનાં પાત્રો લીધાં અને ત્યાંથી ચાલી નીકળ્યા. ભયનું સામ્રાજ્ય એકેએક શહેરોના દિલમાં ફેરવું વ્યાપી ગયું હતું તેના તેમને અનુભવ થયો. અને બીજા દિવસથી તેમણે ફરવાનો કાર્યક્રમ શરૂ કરી દીધો.

મુસલમાન લતાઓમાં પણ તેઓ ખાસ જતા. કાંઈ સાંભળવા તો આવે એમ હતું જ નહિ. પણ તેઓ તો પોતાની કસોટી કરી રહ્યા હતા. તેઓ રસ્તામાં થઈને જાવ ત્યારે મુસલમાનોનાં મોટાં ટ્રાળાં એકેએક હોય. પણ તેઓ તો એટલી જ શાંતિથી પસાર થઈ જાય. ફટલીકવાર તો લોગ પણ ખેલી ઊઠતા, ‘આ સાધુડો અહીં રખડ્યા કરે છે. એનો જ ઘાટ થડવા જોવો છે.’ સાંજે આવી તેઓ પોતાના અનુભવો કહે :

એક દિવસ તેમણે કહ્યું, ‘ભય એ કેવી વસ્તુ છે ! આપણે ગમે તેટલો પ્રયત્ન કરીએ તો પણ કાંઈક વાર તો એની અસર થઈ જ જાય છે. હું પણ સંપૂર્ણ ભયથી મુક્ત છું એમ નથી. મને

પણ કોઇ કોઇ વાર એવા લતાઓમાંથી ફરતાં, એવી પરિસ્થિતિ જેતાં ઝણઝણાટી વ્યાપી જાય છે. પણ આજે તો આખા શહેરમાં ભયનું એક મોજું વ્યાપી ગયું છે. જે ભયથી મુક્ત નથી તે અહિંસાની વાત જ ન કરી શકે. એટલે જેઓને અહિંસામાં શ્રદ્ધા હોય તેમની તો માત્ર એક જ ફરજ છે કે સમાજમાં જે ભય વ્યાપી ગયો છે તેમાંથી તેને મુક્ત કરે. અને આને માટે રસ્તો શો? સૌથી પહેલાં પોતે ભયથી મુક્ત થાય, અને જાણે કોઇ હિંદુ નથી, કોઇ મુસલમાન નથી એમ સમજી તે સામાન્ય રીતે ફરે. એમ કરતાં કરતાં જો મૃત્યુ આવે તો હસીને ભેટી લે.

એ દિવસોમાં હું તેમની સાથે હતો. તેઓ આખો દિવસ ખૂબ ચિંતનમાં રહેતા. અને બધે ફરતા. તેમની કમરે એક ઘડિયાળ રહે છે. એ ઘડિયાળ સાથે તેઓ તે દિવસોમાં એક ચિટ્ટો રાખતા.

‘જ્યારે વ્યક્તિની, સમૂહની કે વર્ગની હિંસક-વૃત્તિ પ્રકૃત હોય ત્યારે વાણીનો ઉપદેશ કેટલીકવાર કારગત થતો નથી, ત્યાં સ્વેચ્છાએ મૃત્યુના મુખમાં કશી જ હોહા સિવાય હોમાઇ જવું. હિંસકને શક્ય તેટલી અનુકૂળતા કરી આપવી, તે જ શુદ્ધ અહિંસામાં માનતી વ્યક્તિ, સમૂહ કે વર્ગનો ધર્મ થઇ પડે છે.

આ ધર્મ બળવવાની ધરેડ એ સંસ્કૃતિ ધરાવતરનો અપૂર્વ-પ્રયોગ છે. એ તાદૃશ અચરાયા પછી સમાજ માટેનું અધૂરું કામ અધૂરું નહિ ગણાય.’

આ નાની ચિટ્ટી તેઓના તે દિવસના મંથનનું ચિત્ર ખડું કરે છે. અહિંસક માણસ હિંસાના વાતાવરણથી ભાગે નહિ એટલું નહિ પણ જાતને હોમી એ હિંસાની આંધીમાં અહિંસાનું નાનું સરખું પણ આંદોલન પેદા કરે. પણ આ વસ્તુ છેવટની છે. જ્યારે સમજાવટ વગેરે બધા રસ્તા કારગત ન નીવડે ત્યારે આ છેલ્લામાં છેલ્લો રાહ છે. અને તે સ્વેચ્છાએ હોમાઇ જવાનો. અને તે પણ સામાન્ય રીતે નહિ. પણ સામાને હિંસા કરવાની પૂરતી અનુકૂળતા કરી આપી ને. અને આ તો ત્યારે જ

બની શકે કે જ્યારે માણસની રગેરગમાં અહિંસા વ્યાપી ગઇ હોય, અને હિંસાની આંધીમાં દેહ પડવા છતાં પણ અહિંસા જીતવાની છે તેની પ્રતીતિ થઇ ગઇ હોય.

આ નાની ચિટ્ટીએ ખરેખર મારા પર બહુ અસર કરી. આપણે અહિંસાની વાતો કરીએ છીએ પણ ક્યાં ક્યાં અહિંસા? અહિંસાને નામે આપણે દિવસે દિવસે કાયર જનતા લાગ્યા છીએ. મને થયું કે જો આટલા મોટા શહેરમાંથી ૫૦ સાચા અહિંસક માણસો આવો પ્રયત્ન કરે તો તેમના બલિદાનથી જરૂર એક સુંદર પરિણામ આવી શકે, જે હુનિયાના ઇતિહાસમાં નોંધપાત્ર બને. પણ એવી શ્રદ્ધા કેટલાને છે? કેટલા છે એવા અહિંસાના પૂજકો?

આજ સુધી મને જૈન સાધુઓ પ્રત્યે સામાન્ય રીતે ભાવ ઓછો હતો. પણ આમને જોયા અને દિવસમાં થયું કે છે એક અહિંસાનો પૂજારી. તે દિવસોમાં ઘણીવાર તો અમે બે ત્રણ જણા જ વાડીમાં રહેલા. હુદ્દાડને કારણે પ્રવચનમાં પણ ખાસ કોઇ ન આવતું. અહીં તેઓ પાસેથી અહિંસાની સાચી વ્યાખ્યા મને મળી.

બહારની ક્રિયા માત્રથી આપણે હિંસા અહિંસાનું માપ કાઢી શકતા નથી. કેટલાક અહિંસક લાગતા વર્તાવમાં પણ હિંસા હોય છે, જ્યારે કેટલીકવાર અનિવાર્ય પણ હિંસક સાધનનો ઉપયોગ લેવા છતાં તે અહિંસા હોય છે. અન્યાયનો પ્રતિકાર એ અહિંસા. જ્યાં જ્યાં અન્યાયનો પ્રતિકાર છે ત્યાં ત્યાં અહિંસા છે. હવે એ પ્રતિકારની કક્ષા હોઇ શકે. એક માણસ પોતાની પાસે જે કાંઇ સાધનો હોય તેનાથી ફરે. જરૂર પડે તો હિંસક સાધનોની છૂટ લે તો પણ તે માણસ કાયરતાથી અન્યાયને સહી લેનાર કરતાં તો વધુ અહિંસક જ છે. કાનુ કે જે અન્યાયને સહી લે છે તેનો અંતરાત્મા તો હણાઇ જ ગયો હોય છે. આ છે હિંસા. હિંસા બહાર નથી પણ અંદર છે. બહારની કૃતિ તો અંદરનું પ્રતિબિંબ છે. હવે જો એ જ અન્યાયનો પ્રતિકાર અહિંસક સાધનોથી એટલે કે આત્માના બળથી થાય તો તે શ્રેષ્ઠ ગણાય.

એ જ દિવસોમાં ગીતા ઉપર વાતો નીકળી. આજ સુધી કૃષ્ણનું વર્તન મને શુદ્ધ સાચું નહોતું લાગતું અને એટલે એમને સમજવામાં મુશ્કેલી લાગતી. એક દિવસ તેમણે કહ્યું: 'બાલ દષ્ટિએ પણ અર્જુનનું લડવું એ અહિંસક જ હતું. અને શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને અહિંસાનો જ ઉપદેશ આપ્યો છે.'

'તો શું આટલી અકૌહિણી સેનાનો નાશ થયો એમાં હિંસા નહોતી.' મેં કહ્યું.

બાલ રીતે જોઈએ તો હિંસા છે. પણ અર્જુનની ભૂમિકાનો વિચાર કરો. પોતાના સંગાવહાલાં જોઈ અર્જુન કાયર બની ગયો છે. એ લડવાને ના પાડે છે. આ ક્ષણે જો એને રોકવામાં ન આવે તો અન્યાયની સમાજમાં છત થાય. હવે અર્જુન સંપૂર્ણ અહિંસક પ્રતિકાર તો કરી શકે એમ હતું નહિ. એટલે કાયર બનવું એના કરતાં શસ્ત્ર લઈને પણ અન્યાયનો વિરોધ કરવો, એ અર્જુનની ભૂમિકાએ વધુ અહિંસક હતું. આ દષ્ટિએ ગીતામાં અહિંસાનું જ પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે અને અંતમાં અન્યાયના સામના માટે સ્થૂલ સાધનોનો ઉપયોગ કરવો પડ્યો તે માટે બધાને પશ્ચાત્તાપ કરાવ્યો છે.'

અહિંસા 'મા હણો' એટલામાં જ સમાપ્ત જતી નથી. પણ જગતના હવેના વિકસવાની તક આપો. એના વિકાસમાં જાતે વિકસી અને સદા-યશ્વત્ થાઓ. એ છે અહિંસાનું સાચું સ્વરૂપ.

અહીંના ચાર માસ દરમિયાન બીજા પણ કેટલાક અનુભવો થયા જે નોંધવા જેવા છે.

એક દિવસ સવારે આઠવાગે અમારે શંકરલાલ ખેંદરને મળવા જવાનું હતું. તે ગિરધરનગરમાં રહેતા હતા. હું હડીભાઈની વાડીએ હતો. આઠમાં થોડી મિનિટ બાકી હતી. એટલે હું ત્યાં જવાને સાઈકલ પર નીકળ્યો. ગિરધરનગર જતાં રસ્તામાં રેલવેનો ડ્રાટક આવે છે. તે બંધ હતો. ગાડી આવી ગઈ ત્યાં સુધી મારે રોકાવું પડ્યું. સાઈકલ

ઝડપથી દોડાવી હું ગિરધરનગર પહોંચ્યો. એમના ખંડમાં ગયો ત્યારે તેઓ તૈયાર થઈને આંટા મારતા હતા. હું ગયો કે તરત જ તેમણે ઘડિયાળ દાઢ્યું અને અંદર સમય જોયો. મને કાંઈ જ પણ કહ્યું નહિ. અને કહ્યું 'ચાલો આપણે જઈએ.'

એમના આ મૌન મારા હૃદય પર ઝાઝી અસર કરી, પણ મનમાં થતું એમાં મારી શી કમુર? આ વાતને જે ત્રણ દિવસ વીતી ગયા. એક દિવસ હું એમની સાથે બહાર જતો હતો. મેં મોડા પડવાનું કારણ કહ્યું.

તેમણે કહ્યું: 'રસ્તામાં ડ્રાટક આવશે, એનો ખ્યાલ આપણે પહેલથી જ કરી લેવો જોઈએ સમાજસેવાના ક્ષેત્રમાં પડતારથી, એક મિનિટની ગફલત પણ ન થવી જોઈએ.'

નૈનદર્શનમાં આવે છે 'સમયં મા પમાણ' તું સમયનો પ્રમાદ ન કરીશ. આ તો આધ્યાત્મિક અર્થમાં લખ્યું છે પણ તે આપણે માટે વ્યવહારમાં પણ એટલું જ ઉપયોગી છે.

આજે એમની સાથે છેલ્લા ત્રણ વરસથી રહેવાની તક મળી છે છતાં એક પણ દિવસ એવો નથી ઉઘ્યો કે બ્યારે તેઓ પોતાની પ્રાર્થનામાં એક પણ ક્ષણ મોડા પડ્યા હોય. અને જો કદાચ એવી અબ્જગતિ આવી હોય તો પ્રાયશ્ચિત્ત લીધું ન હોય. સમયના તેમના આગ્રહે એક સુંદર વાતાવરણ જમાવ્યું છે. ઘણીવાર તો એવું પણ બને કે હુલ્લડના દિવસોમાં પ્રવચન રાખવામાં આવ્યું હોય અને કોઈ ન આવી શક્યું હોય તો ય જરાયર સમય થાય એટલે એક પણ સાંભળનાર ન હોય તો ય પોતાની પ્રાર્થના શરૂ કરે. એક દિવસ તો પ્રવચન સાંભળવામાં ક્યાં સુધી એકલો જ હતો છતાં તેમણે તો બાણ આખો ખંડ ભરેલો જ છે એમ પોતાનો તે દિવસનો જો વિષય હતો તે ચલાવ્યો. પ્રવચન પૂરું કરવામાં પણ એવું જ. એક પણ મિનિટ મોડું વહેંચું ન થાય તેને માટે તેઓ પૂરતી કાળજી રાખતા. અને છતાં જો કોઈ વાર કહેવાનું રહી જતું હોય

અને સમય થઇ જાય તો ત્યાંથી બોલવાનું બંધ કરી દેતા.

સમય માટેની આવી જાગૃતિ મેં બીજા કોઇમાં ભાગ્યે જ જોયું હતી, અને તે પંજુ આવાં સામુદાયિક કામોમાં. ઘણીવાર એક ગામથી બીજા ગામ જવાનું હોય ત્યારે કસોટી થતી. પણ તેઓ હંમેશાં સમયમાં પહોંચી જવા મથતા. તો કેટલીકવાર સમય આપ્યો હોય ત્યાર પહેલાં જ કોઇ ગામ પાસે આવી પહોંચતા. તો ગામની ભાગોળે એકાદ ઝાડ નીચે પોતાનું કામ પતાવતા. અને સમય થાય ત્યારે જ ગામમાં જતા.

સમાજમાં તેઓ જ્યાં જ્યાં જતા ત્યાં ત્યાં આની અસર રહી જતી. એમના આ વર્તન માત્રથી જ લોકોના દિલમાં નિયમિતતાનો ખ્યાલ પેદા થતો. આથી અમે પણ નિશ્ચિંત રહેતા. ક્યારે તારીખે કેટલે વાગ્યે કયે ગામ હશે તે ચોક્કસ જ હોય અને તેઓ ત્યાં જ મળે.

એવો જ એક બીજો અનુભવ તેમની કાર્યકરો પ્રત્યેની અનાસક્તિનો છે. તેમની સાથે જોડાયાને એ એક માસ થયા હશે. કાગળના પ્રશ્નને કારણે ‘વિશ્વવાત્સલ્ય’ પ્રગટ કરવાનું ધકેલાવું જતું હતું. આથી હું કંટાળ્યો હતો. તેમાં વળી વડોદરા રાજ્યમાંથી મારી માગ થતી હતી. એટલે મન ત્યાં જવાને લલચાવું હતું. એક દિવસ મેં કહ્યું, ‘મને વડોદરા રાજ્યમાં જવા દો’.

તેમણે તરત જ હા કહી. અને કહ્યું ‘જુઓ

વિચારી જુઓ અને જાવ.’

આવા જવાબની મને આશા જ નહતી. બીજા દિવસે વાતવાતમાં તેમણે કહ્યું, ‘કામ એ ગૌણ વસ્તુ છે. મુખ્ય વસ્તુ તો આપણા ચિંતની સ્થિતિ છે. આજે તમારી જવાબદારી પર આપણે આ કામ કરવાનું નક્કી કર્યું છે અને જાહેર પણ કર્યું છે: તમે જશો તો કોઇ બીજાને મળી રહેશે અને નહિ મળે તો કાંઈ નહિ. પણ તમારી આ ચંચળતા તમોને પાડશે. કોઇ તમારામાં વિશ્વાસ નહિ મૂકી શકે. કારણ કે આજે આ કામ સારું લાગ્યું તો આ પકડશો તો આવતી કાલે વળી બીજું કામ સારું લાગશે જ. તમારું દિલ કોઇ પણ કામમાં સ્થિર નહિ થાય. અને આ ચંચળતા તમારા વિકાસમાં આડે આવશે. તમે આ કામ કરો તે કરો, અહીં કરો કે ત્યાં કરો તે બધું મારે મન તો સરખું છે. હું બીજા ક્ષેત્રમાંથી કોઇ પણ કાર્યકરને ખેંચવા ઇચ્છતો નથી. તમે પણ પહેલાં હતા ત્યાં જ રહો એમ સૂચવ્યું હતું. હવે જ્યારે એક જવાબદારી તમે લીધી છે તો બીજું ગમે તેવું મોટું કામ આવે છતાં પણ તમારે માટે આ નાનું દેખાતું કાર્ય જ મોટું છે. આપણે જો કામની પાછળ દોડતા ફરીશું તો કશું જ કામ નહિ થઇ શકે.’

આ વાત મારા દિલમાં સોંસરી ઊતરી ગઇ. અને મારા દિલમાં કામ અંગે ઊઠતા બધા જ વિકલ્પો ઓગળી ગયા.

પ્રશ્નને મારી એક જ વિનંતિ છે કે બધું લઇ લે તો ભલે, પણ મારી આંખો ન લઇ લેતો, જે આંખો પણ લઇ લઇશ તો આ રૂપને હું જોઇશ શી રીતે? એક દિવસ કંઠમાં એણે સૂર આપ્યો હતો, આજે એણે એ પાછો લઇ લીધો છે. જરા જીર્ણ દેહ આજે પથ વચ્ચે પડું પડું થઇ રહ્યો છે, કાન તો લગભગ ગયા જ છે, પણ એથે સહન થઇ શકશે, માત્ર મારી આંખોનું દૂર દૂરી ન દેતો. આંખો જશે તો આ આનંદમય વિશ્વ કેમ જોઇ શકાશે?

રવીન્દ્રવાણી

જન પરણીને ઘેર આવતી હતી.

ધાંધલ, ધમાલ, અવ્યવસ્થા બધે ફેલાયેલાં હતાં. ટ્રેઇનમાંથી ઊતરતાં અને આખી જનનો સામાન ટાંગાઓમાં મુકાયતાં સારી એવી વાર થઇ. બધું ઊતરી ગયા પછી પણ એકાદ જણનો ગિસ્તો કે પેટી રહી જતું લાગ્યું ને એ જણા પાછા દોડીને તપાસ કરી શોધી લાવ્યા. એક ગાળુ ઊભી રહીને જનડીઓ ખેંચી ગયેલા સૂરે ગાતી હતી ને ઉનાળાના બકારામાં ટ્રેઇનની મુસાફરીથી અકળાયેલાં ગાળકો પોતાનાં રુદ્ધતી એ સંગીતમાં ઉમેરો કરતાં હતાં.

આખરે જેમ તેમ બધાં ટાંગાઓમાં ગોઠવાયાં ને સામાનની વ્યવસ્થા થઇ. વરરાજ અને ઘૂમટો તાણેલી વહુ આ બધા સમય દરમિયાન આ ઘોંઘાટ અને કકળાણથી અસ્પર્શ એકગાળુ ઊભાં હતાં. તેમને ખેસાડવા માટે મોટર આવી. ફૂલદે રમવા માટે મોટરમાં ફૂલ ભરેલી ટોપલી પણ મૂકવામાં આવી હતી. મોટરમાં એક લૂણ ઉતારનારી છ વર્ષની નણુંદ સિવાય બીજું કોઇ ન ખેસે એવી ખાનગી વ્યવસ્થા અણુવર તરફથી થઇ હતી. મોટર ચાલી ને પાછળ ટાંગામાં આવતી જનડીઓએ ગીત ઉપાડ્યું.

“એક વાર જાહેરે માળવ માળવે,
લા વ ને રો લ રિ ચા નાં ફૂ લ.
કુલને ગુંથજે રે માળણ મોડિયો,
મોડિયો મારે વિમળા વહુને માથે,
વિમળા વહુ ગોરાંને મોડિયો શોભતો
જુ ઓ રે વ હુ વા ર નાં ર પ”

ને પરસ્પરથી તદ્દન અપરિચિત એવાં વરવહુ રિવાજ મુજબ સામસામા ફૂલદે રમી રચાં હતાં. મોટરમાં અણુવર સિવાય બીજું કોઇ ન હોવાથી આગળથી પકાવી રાખેલી નાની નણુંદે બાબીને ઘૂંઘટો સહેજે ઓછો કરવાતું પણ મૂચન કર્યું, પણ નવપરિણિતાએ ઘૂંઘટો ઓછો ન કર્યો.

જન ઘેર આવી પહોંચી ત્યાં પણ સામૈયાની એવી જ ધાંધલ હતી. વરની માએ પોંખણું કરી વરવહુને ઘરમાં લીધાં. ગણેશના સ્થાપન પાસે ખેંચીને કોડીએ રમ્યાં ને પગે લાગ્યાં. એ પછીની વિધિ

હોય છે વડીલોને પગે લાગવાની.

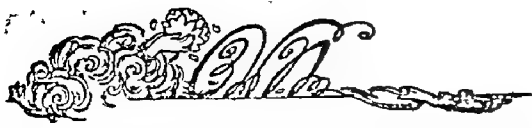
વહુએ ઊડીને સાસુના પગ દાખ્યા, સાસુએ મીઠાં લઇ આશીર્વાદ આપ્યા ને પાંચ રૂપિયા વહુના હાથમાં મૂકી મોઢું ખોલવા કહ્યું. વહુએ મોઢું ન ખોલ્યું. સાસુએ પાંચને બદલે સાત આપવા માંડ્યા તોય વહુએ તો લાજનો ઘૂંઘટો પકડી જ રાખ્યો. જનડીઓએ કટાક્ષ કર્યો: ‘વહુ તો ભારે મોંઘા બાઇ, ખોલી નાખો હવે, બહુ લાડ ન કરીએ.’

નવોઢા વહુ કેવી છે તે જોવાની જિજ્ઞાસાથી જનની સ્ત્રીઓ ઉપરાંત ગામની બીજી સ્ત્રીઓ પણ ઘરમાં ટોળે વળી હતી. વહુએ ઘૂંઘટ ખુલ્લો કર્યો ને સાસુ મોઢું જોઇને ચમકીને ખોલી પડી: ‘આ આપણી વહુ ન હોય ! નક્કી કાંઈક દગો થયો છે.’

વીજળીના વેગે સમાચાર ઘર આખામાં પ્રસરી ગયા કે કાંઈક દગો થયો છે. લગ્ન પહેલાં બતાવી હતી તે છોકરીને બદલે કોઇ બીજી જ કુટુંબ છોકરી તેમના ઘરની વહુ બનીને આવી હતી. પસંદગી વખતે છેતરવા માટે કોઇ બીજી જ છોકરી બતાવવામાં આવી હતી.

‘મોહનની વહુમાં દગો થયો છે ! વેવાઇએ છેતર્યા !’ વાત વરરાજને કાને પણ પહોંચી ગઇ. ઘડીભર પહેલાંનો ઉત્સાહ ચર્ચા અને ટીકામાં ફેરવાઇ ગયો. વરની માએ તો મોઢું જ વાળ્યું, પણ એકાદ-એ વડીલોએ વધારે ઉહાપોહ ન કરવા અને જે બન્યું હોય તેને અત્યારે ઢાંકી દેવા જરા કડક અવાજે કહ્યું એટલે બધું શાંત પડ્યું. પણ ઝીણી ઝીણી ચર્ચા તો ચાલ્યા જ કરી. સહુ કંપકા અને શેષની દૃષ્ટિથી વહુને વીંધી રહ્યું.

નવોઢા વહુનું કોરું પાનેતર આંસુથી પલગી રહ્યું હતું. તે અસુન્દર હતી, એનો ઘાટ ઘડતી વખતે બ્રહ્મા ઉતાવળમાં હોય કે કેમ, સ્ત્રીસહજ સુડોળતા અને સુન્દરતાથી એણે એને વંચિત રાખી હતી. ગુનેગારની માફક નવપરિણિતા વહુ કંપી રહી-કાપો તો ટીપુચ લોહી ન નીકળે એવો એનો ચહેરો બની ગયો. માથાપે દગો કરીને બીજી કન્યા

ખતાવી હોય તેની તેને માહિતી જ ન હતી. મોં ઢાંઙીને એક ખૂણામાં તે બેસી જ રહી.

સંધ્યાનો અંધકાર ગાઢ થવા માંડ્યો ને નવપરિણિતાના અંતરમાં પણ ગાઢ અંધકાર પ્રસરવા માંડ્યો. બધાં ખાવાપીવાની ધમાલમાં પડ્યાં હતાં. હજીય અસ્પષ્ટ રીતે બહારતું કોઈ નવું માણસ આવે ત્યારે દગાનો ઉલ્લેખ થતો હતો. વહુ જડ બનીને ઘરમાં પડેલી કોઈ નિર્જીવ વસ્તુની માફક જરાયે સંચાર કર્યા વિના બેસી રહી.

આખરે એની નણદે આવીને તેનો હાથ પકડીને બોલી કરી: 'આલો ભાભી.'

વિમળા સમજી એ ક્યાં જવાનું સૂચન હતું. કપડાં સંકેતરિને બિડી ને નણદે જ્યાં લઈ જાય ત્યાં પોતાની જાનને દોરાવા દીધી. વધરથાન તરફ લઈ જવાતા બહિના પશુ જેવી એના મનની દશા હતી. દાંદર ચઢી તેઓ ઉપરની મેડી પર આવ્યાં. મેડી શણગારવામાં આવી હતી. પથારીની એક બાજુ ફૂલની અને મીઠાઈની ટોપલી 'પણ મૂકવામાં આવી હતી. એને અહીં છોડીને નણદે ચાલી ગઈ.

પરણ્યાની પહેલી રાત! એના યૌવનના સમર્પણની પહેલી રાત! વહુ કાંઈક અકથ્ય ભાવ અનુભવતી બારીએ જ બિભી. બે બે રાતના ઉજાગરા હોવાથી એનું શરીર દુખતું હતું, આંખો બળતી હતી. છતાં પથારીનો સ્પર્શ કરતાંય તે ડરી, આ મેડીમાં બિલા રહેવાનોય અધિકાર ન હોય અને ચોરી કરવા આવી હોય એમ એ લપાઈને ઓરડાની બહારના કઠોડામાં બિભી રહી. શું થશે? એ પ્રશ્ન તેને રિઆવતો હતો. ભાંગી જતા હૃદયને મહા મહેનતે સ્વસ્થ રાખીને તે બિભી રહી. રાત ગળતી હતી.

આખરે એ જેની પ્રતીક્ષા કરતી હતી તેનાં પગલાં સંભળાયાં ને તેનું હૃદય ધપકા બિડ્યું.

તેનો પતિ આવ્યો. એનાં પગલાં શિથિલ હતા. માતાપિતાએ કરેલી પસંદગીમાં એનો ય સંમતિનો સૂર હતો. કન્યા એણે નજરે જોઈ હતી. બે-ચાર પ્રશ્નો પણ પૂછ્યા હતા, પરંતુ એને ખજર પડી ગઈ હતી કે એના શયનગૃહમાં આજે જે એની

પ્રતીક્ષા કરતી હતી તે તો કોઈ ખીજ જ અસુન્દર સ્ત્રી હતી. દગો! એને દગો દેવામાં આવ્યો હતો, એનો વિશ્વાસઘાત કરવામાં આવ્યો હતો. ગરમી ન હતી તોય એના કપાળે પ્રવેદના ટીપાં બાઝ્યાં હતાં. આવીને તેણે ઓરડામાં નજર કરી. એક ખૂણામાં સોડિયું વાળીને બિભેલી વિમળાને જોઈ, છતાં ન જોઈ હોય તેમ એક ખુરસીમાં બેઠો.

વિમળા એવી જ અબોલ નિશ્વસ બિભી રહી. જડ, સ્થિર વેદનાની મૂર્તિ જેવી. નિર્જીવતાના જે ભાવ તેના વદન પર હતા, તે કોઈ પૂતળાના મોઢા પર પણ ન આપી શકે. એણે આંખનો પલકારો ય ન કર્યો.

'તું અહીં કેમ આવી છો?' મોહને કંઈક અવાજે પૂછ્યું.

વિમળા નિરુત્તર રહી. એનો જવાબ એની પાસે ન હતો. એના ઉપવસ્ત્ર સાથે ચૂંદડીની ગાંઠ ખાંધીને તે જ એને અહીં લાવ્યો હતો, છતાં તે બોલી નહિ.

'જા, અહીંથી જતી રહે.' પુરુષે ખીજે, ત્રા, કર્યો. વેદના ઓગળીને પ્રવાહી બનતી હોય, તેમ વિમળાની આંખો આંસુથી છલકાઈ ગઈ. ધરતીએ માર્ગ આપ્યો હોત તો એ સીતાની જેમ ત્યાં જ સમાઈ જત. જુગજુગની નારીઅંતરની વ્યથા શબ્દોમાં ભરીને તે બોલી: 'ક્યાં જઈ?'

પુરુષ થોડી ક્ષણો મૌન રહ્યો. આંખા દીવાના ધૂંધળા પ્રકાશમાં બંને એકમેકને સ્પષ્ટ જોઈ શકતાં ન હતાં. પુરુષે દીવાની વાટ જાંચી કરી સતેજ કર્યો. દીવો હાથમાં લીધો અને બિડ્યો.

એક, બે, ત્રણ, ચાર... મૃત્યુની ઘડીઓ ગણતી હોય તેમ વિમળાએ ડગલાં ગણ્યાં. મોહન વિમળાની સન્મુખ આવીને બિભો. જ્ઞાનસ બિંદુ કરી તેના મુખ સામે ધ્યું.

અગ્નિપરીક્ષા થતી હોય એમ જવાબા વિમળાએ અંગેઅંગે અનુભવી, તેને રોમરોમ કાળી બળતરતી બિડી. જ્ઞાનસ આંચકા લઈ ફેડી નાખવાનું મન તેને થયું.

ક્ષણ-એ ક્ષણ પુરુષે તેના દેહને નખશીશી નીરખી લીધા, ને આંખે હાથ દર્ધ યંત્રવત્ તે પાછે પગલે હડી ગયો. ‘ફરી તારું મોં મને ન જતાવીશ. જા, જતી રહે.’ તલવારની ધાર જેવા તીખા શબ્દો વિમળાએ સાંભળી લીધા.

થોડીવાર તે એમ ને એમ જ બોલી રહી. પછી આગળ જઈ પલંગ પર બેઠેલા પતિના પગ નીચે લટકતા હતા ત્યાં જમીન પર બેસી તેણે દીન વદન નીચું ઢાળીને આર્ત સ્વરે કહ્યું: ‘તમારી દાસી થઈને રહીશ, તમારી સેવા કરીશ. એ સિવાય બીજું કશું નહિ માયું, મને તમારા ચરણમાં પડી રહેવા દો.’

બાણે અમડાઈ જતો હોય તેમ અણુગમો પ્રદર્શિત કરતાં મોહને પગ જાંચા લઈ લીધા: ‘નહિ, મને દગો દેનારને મારા ઘરમાં સ્થાન નથી, અહીંથી જતી રહે.’

કાંઈ બોલ્યા વિના માત્ર આંસુ સારતી વિમળા બેસી રહી. રડવાનો અવાજ કરવામાં પણ અપરાધ થતો હોય તેમ ધ્રુસકાંને ય તેણે અંતરમાં સમાવી દીધાં. બોલ્યા વિના જ એના અંતરતમ્ જાંડાણેથી પ્રશ્ન પુછાઈ રહ્યો હતો અને બાણે આંસુ એના સૂક પડેલા પાડતાં હતાં: ‘ક્યાં જઈ ? ક્યાં જઈ ?’

વિમળાએ કહેવા પ્રયત્ન કર્યો કે દગો-થયો હતો તેની તેને ખબર પણ ન હતી. એમાં એનો કાંઈ વાંક કે ગુનો ન હતો.

‘તારો વાંક ?’ કડવાશથી મોહને કહ્યું. ‘તારો વાંક શું છે એ પેલા અરીસાને પૂછ: એ તને કહેશે.’

અસુન્દર જન્મવું એ ગુનો છે ? દગો કરવામાં એનો હાથ ન હતો અને તે નિર્દોષ હતી એ બે સત્ય હોય તો અસુન્દર જન્મવામાં એનો શું વાક હતો ?

આ પ્રશ્નો વિમળાના અંતરમાં બિડ્યા કે નહિ તે તો કોણ બાણે, પણ એના હોઠે તો ન જ આવ્યા.

વિમળાએ જતા રહેવાની કોઈ ચેષ્ટા કરી નહિ એટલે મોહન બિડ્યો, તેના હાથ પકડીને બોલી કરી

અને દાદર સુધી લઈ ગયો. દાદરનાં પગથિયાં ઉતારતાં તે બોલ્યો: ‘રહેવું હોય તો ઘરમાં રહી શકે છે, પણ તારે અને મારે કાંઈ સંબંધ નથી, સમજ ?’

અપમાન અને તિરસ્કારનો તીવ્ર ડંખ સહન કરતી વિમળા રાત આખી દાદર પાસે જ પડી રહી. વિચાર કરવાની પણ એની શક્તિ મરી ગઈ હતી. વહેલી સવારે બહીને તે ઘરકામમાં લાગી ગઈ.

*

પતિથી તિરસ્કૃત વિમળાએ નિશ્ચય કર્યો કે સાસુ, નણંદ વગેરે ઘરનાં બીજાં માણસોને એ પોતાના સ્વભાવ અને કામથી જીતી લેશે. ઘર આપાતું કામ તેણે ઉપાડી લીધું. બહોળા કુટુંબમાં સાસુ, જેદ, જેઠાણી, નણંદો, દિયરો વગેરે સૌનો તેણે પડતો બોલ ઉઠાવવા માંડ્યો. કામ કરતાં એણે શરીરનીયે બેવના કરી નહિ. પરંતુ પતિથી ઉપેક્ષિત વહુને ઘરમાં પણ માન મળ્યું નહિ. બધું કામ કરતી એમાં ફરજ બજાવવાથી વિશેષ બીજું કાંઈ ન કરતી હોય એમ સૌએ ગણ્યું. માયા કે મમતાનો એક શબ્દે ય કોઈએ એના તરફ ઉચ્ચાર્યો નહિ. તેનાં માખાપે દગો કર્યો હતો, એક કન્યા જતાવીને બીજી પરણાવી હતી તે સતત મહેણાંનો વિષય બની ગયો. વિમળા એ સાંભળતી ને સળંગી બઠતી, પણ શું કરે ? એક માર્ગ હતો, પિયર જતા રહેવાનો, અને બે એ જતી રહે તો અહીં તેને કોઈ રોકે તેવું પણ હતું નહિ. પણ ત્યાં જઈને શું ? માંડ માંડ દીકરીને ઠેકાણે પાડી ચિંતામુક્ત થયેલાં માખાપ પણ સાસરેથી પાછી આવેલ દીકરીને શું કરે ? ત્યાં એનું સ્થાન ન હતું. પતિ સ્વીકારે કે ન સ્વીકારે, તેને તો અહીં જ જીવવું અને મરવું રહ્યું.

તેની સાસુ કહેતી: ‘મારા મોહનને માટે તો કેવી કેવી છોકરીઓના માગાં આવતાં હતાં, આંગણે બોલી હોય તો આંગણું હસી બેઠે એવી છોકરીઓ સામેથી આવતી હતી. તું ક્યાં અમારા નસીબે ભટકાણી ને મારા દીકરાનો ભવ બગાડ્યો ?’

સાતેક વર્ષની એની વાચાળ નણુંદ પણ પોતાનો હિસ્સો જતો ન કરતી. 'નાની હાથ ત્યારે પાંચે આંગળિયે પરમેશ્વર પૂજ્યા લાગે છે ભાભી, નહિ તો મારો ભાષ ન મળત. બીજો હોય તો કેદિની પિયર વળાવી દીધી હોય.'

તનતોડ મહેનત ને બદલામાં અપમાન, મહેણું, તિરસ્કાર સહતી કોઇની ચે સહનભૂતિ કે મીઠાશના એક શબ્દની ચે આશા વિના વિમળા દિવસ વિતાવી રહી. આણમાં એને પિયેરથી એક અરીસો મળ્યો હતો. તે એક ખૂણમાં તે ખીલી પર ટિંગાડી રાખતી અને રોજ સવારે નાહીને કપાળમાં ચાંદલો કરતી વખતે આ અરીસામાં જોતી. બધાં એની તરફ જેવી ક્રોધિત દૃષ્ટિથી જોતાં એવી જ ક્રોધિત નજરે તે અરીસાના આકારને જોઈ રહેતી. શા માટે એ અસુન્દર જન્મી ? શા માટે પેલા કવિઓ વણુવે છે એવો સોના જેવો વાન, સુન્દર નાસિકા, મનહર આંખો ને કપોલ એને ન મળ્યાં ? એવી અસુન્દર સ્ત્રીને જીવવાનો શું અધિકાર હતો ?

અણુજાણતાં જ એણે બહારની ટાપટીપથી કલામય અને સુન્દર દેખાવાનો પ્રયત્ન આદર્યો. વાળ ઓળવાની ઢબ તેણે બદલી નાખી, સાડીનો પાલવ જરા જુદી રીતે નાખવા માંડ્યો. ચહેરાની રુક્ષતા ઓછી કરવા તેણે ચામડીને લગાડવાની કાષ્ટ દવાનો પણ ઉપયોગ કરવા માંડ્યો. કપાળમાં સૌભાગ્ય ચિહ્ન કરતાં પહેલાં એ રોજ સવારે આરસમાં જોતી.

માણસો તો બધાં એની એ કડવી વાત એના મગજ પર હથોડાની જેમ ઠોક્યા કરતાં હતાં : 'તું કદરૂપી છે. તું કદરૂપી છે.' આ અરીસાએ પણ એમનો સાથ કર્યો હતો કે શું ? અરીસો પણ એની હૂર મસ્કરી કરતો હતો કે શું ? એની નણુંદ જેવું જ બેમયાદ હાસ્ય કરીને અરીસો પણ બાણે બોલતો હતો : 'હા...હા...હા, તારું મોઢું તો જો, કેવું રૂપાળું છે ?'

તે રૂપ માટેનાં વલખાં માટે એને પોતાની ઉપર જ એક દહાડો તિરસ્કાર છૂટ્યો. ક્રોધિત બનીને અરીસાને આંખ આગળથી દૂર કરવા એણે આજુ-

માંથી જે વસ્તુ હાથમાં આવી તે જોરથી અરીસાના કાચ તરફ ફેંકી. અરીસાના ટુકડે ટુકડા થઇ ગયા, નજર સામેનો આકાર દૂર થઇ ગયો. અસુન્દર નારીની વ્યથાથી જડ અરીસાનું ચે અંતર ધવાયું હોય તેમ ફેંકેલી કંકુની શીશીથી ફૂટી જઇ અરીસાના કાચના ટુકડાઓ લોહી જેવા લાલ રંગમાં રંગાઇ ગયા.

*

મોહને બીજું લગ્ન કર્યું ને વિમળાની શોક્ય ઘેર આવી, પણ તેથી વિમળાને ખાસ દુઃખ થયું નહિ. જે વસ્તુ પોતાની હોય તે છોડી દેતાં અથવા તો તે પરાઇ ખતતાં માણસને દુઃખ લાગે. વિમળાએ કદી એ અધિકાર ભોગવ્યો જ ન હતો એટલે સપત્નીના આગમને એને વધારે દુઃખ થવાની સંભાવના ન હતી.

પણ એની સાસુ અને નણુંદે નવી વહુ આવ્યા પછી બીજી જ રીતે મેણાં બોલવાનું શરૂ કર્યું : 'નવી વહુ તો ઘણી ઘર શોભાવે તેવી છે, પણ આ જૂનીને ય નિભાવ્યા વિના છૂટકો છે. પનારે પડી તે આપણે કાંઈ બીજાની જેમ થોડું થાય છે. બીજાં હોય તો ક્યારની માવતરે મોકલી દીધી હોય, પણ આપણા ખાનદાન ઘરની આબરૂ આડે આવે છે.'

આ મેણાંની અસર થઇ એના કરતાં ય નવી આવેલી મધુમતી તરફ સૌ જે વર્તન બતાવતાં હતાં તેની પરોક્ષ અસર વિમળા પર વધુ થઇ. ઘરમાં સૌ નવી વહુનાં પગલાં પૂજતાં હતાં. મધુ ઠીક ઠીક દેખાવડી હતી એટલે ખતેની સરખામણીમાં વિમળા ક્યાંય અંખવાઇ ગઇ. ઘરમાં એક કામ કરતા યંત્ર કરતાં વિશેષ એતું અસ્તિત્વ જ હુલાઇ ગયું.

મધુ તરફના સાસુ, નણુંદ અને ખાસ કરીને પતિના લાગણી અને પ્રેમથી વિમળા કાંઈક અકથ્ય એવી લાગણીથી ગૂંગળાઇ બિડી. એ દેખ કે ઇર્ષાનો ભાવ હતો એમ તો ન કહી શકાય, પણ પોતે જે સુખથી વંચિત રહી હતી, પોતે જે સુખની કદરના

પણ ફરી ન હતી એ મધુને મળતું જોઈ વિમળા કાંઈક ન સહન થાય એવી વ્યથા અનુભવી રહી. આખરે તો એ પણ સ્ત્રી હતી, કોઈ પણ સ્ત્રીના જેવી જ લાગણીઓ એને થતી હતી ! મધુને જોઈ સ્ત્રી જીવનમાં વાંછે એ સર્વની એના જીવનમાં જૂખ જાળી. કોઈનું માન, આદર, લાગણી, પ્રેમ મેળવવા તે ઝંખી બિડી તે એ ન મળતાં, એ મળવાની ફરી સંભાવના ન જોતાં એ વિદ્વેષ બની બિડી. વરસું વરસું થઈ રહેલી આપાદની વારિપૂર્ણ વાદળી રણ-પ્રદેશ પર વરસી પણ ન શકતી હોય અને પોતાના અંતરનો ભાર પણ ન સહન કરી શકતી હોય એવી વિમળા એના અંતરના ઉમળકાને પ્રકટ કરવાનું સ્થાન ન હોવાથી અંતરમાં જ દગ્ગાવી દઈ કાંઈક અકથ્ય ભાર અનુભવી રહ્યા.

પ્રખળ સંયમે એણે મનને સ્વરથ ક્યું. મનની એકાગ્રતા વધારવા એણે કઠોર વ્રત, અપવાસ, દેહકષ્ટ અને ધ્વજસ્મરણનો માર્ગ ગ્રહણ કર્યો તે તેની છત થતી લાગી.

પણ સમુદ્રના ભીપણ ઝંઝાવાત અને તોફાનો વટાવી સહિસલામત છેક કિનારે આવેલું વહાણ કિનારાની જ ખડક સાથે અથડાઈને ભાંગી પડે એમ વિમળાનો બધો મનોસંયમ, બધો નિશ્ચય, બધો પ્રયત્ન એક પ્રખળ વૃત્તિ સાથે અથડામણમાં આવી ચૂરેચૂરા થઈ ગયો. મધુ એક બાળકની માતા બની, લાલ લાલ શરીરવાળુ, તારા જેવી ચમકતી આંખોવાળું ને નાના નાના હાથ-પગ ઉછાળતું બાળક જોઈ વિમળાના અંતરની સુષુપ્ત લાગણીઓ સળ-વળી બિડી. દોડીને એ બાળકને મધુ પસંથી આંચકી લઈ પોતાની છાતી સાથે દાગી દેવાની અદમ્ય ઇચ્છા તેને થઈ આવી. તેને બાળક જોઈતું હતું. તેને માતા બનવું હતું. તુમુલ્લ વરસાદના પ્રવાહે નદીના જળમાં જે ઘેલછા આવે છે એવા જ કોઈ ન રોકી શકાય જેવા આવેગથી વિમળાનું અંતર ફાટફાટ થઈ ગયું. બાળકનો ગલીપચી કરતો સુંવાળો સ્પર્શ અનુભવવા તે વ્યાકુળ બની બિડી. આ અદમ્ય આવેશ આગળ વિમળા લાચાર, પરવશ બની ગઈ.

માતૃત્વની પ્રખળ ઝંખના આગળ તે નિરુપાય બની ગઈ.

મધુના બાળકને જોઈને લેવા, તેને રમાડવા તેણે પ્રયત્ન કર્યો, પણ વિમળાના સ્પર્શથી જે બાળક દુષિત થતું હોય, બાળક એના રંગના ડાઘ લાગી જવાનો ભય હોય એમ કોઈએ એને બાળકનો સ્પર્શ પણ ન કરવા દીધો.

આ પ્રખળ ઝંખનાને વિમળા ન રોકી શકી, એના સ્ત્રીત્વ પર એણે વિજય મેળવ્યો હતો, પણ જગત સમસ્તને ખોળે સમાવવા ઇચ્છતો આ સના-તન માતૃભાવ એને રોમેરોમથી સાદ દઈ ગયો. એને અંતરનાં ઊંડાણો સુધી હલાવી ગયો. સર્જ-નની અમિત જૂખ એને અણુએ અણુમાં જાગી બિડી...મા...મા...મા ! વિમળા હારી ગઈ.

રાત્રિના ચાર થયા હતા. ઘરમાં કોઈ જાગતું ન હતું. માત્ર વિમળા જ પથારીમાં એચેનીથી જાગતી પડી હતી. ધબક...ધબક.....રાત્રિની શાંતિમાં સ્પષ્ટ સાંભળી શકાય એટલા જોરથી એ શ્વાસોચ્છવાસ લઈ રહી હતી.

ઝડપથી નિર્ણય કરી તે બિડી, કપડાં ફીક કર્યાં ને ચોર પગલે ચાલી. ઓસરી અને એક ઓરડો વટાવી તે એક દાદર પાસે આવીને અટકી. આ દાદર પર તે એક જ વાર ચઢી હતી. માત્ર એક જ વાર. એ દાદરને પગથિયે ફરી પગ ન દેવાની એને સૂચના કરવામાં આવી હતી. આજે એ બધું ભાન ભૂલીને વિમળા ફરી એ દાદરનાં પગથિયાં ચઢી રહી હતી. કોઈ એને સાદ દઈ રહ્યું હતું.

દાદર ચઢી. તેણે શયનખંડમાં પ્રવેશ કર્યો. મોહન, મધુ અને બાળક ત્રણે જિંઘતાં હતાં. ચોરની જેમ વિમળા થોડી ઢાણો સ્થિર બેસી રહી. બહારથી ચન્દ્રનાં કિરણો બરાબર બાળકના મુખ પર પડતાં હતાં. વિમળાનું હૃદય ઘેલું બની નાચી બેઠું. તે આગળ વધી.

એના પગરવથી મોહન જાગી ગયો, પથારીમાં જોડા થઈ તેણે આંખો ઓળીને પૂછ્યું: 'કાણ ?'

ખમચાઈને વિમળા બોલી ગઈ ગઈ. મોહને તેને ઝાળખીને વિરિમત થઈ પૂછ્યું: 'તું ? અહીં કેમ આવી છે ?' શુરસાથી એ પથારીમાંથી બોલો થઈ ગયો.

તદન સ્વાભાવિકતાથી, સંપૂર્ણ અધિકારથી કહેતી હોય તેમ વિમળા બોલી: 'મને બાળક નેપએ છે.'

ન સમજતો હોય તેમ મોહન ઘડીબર અવાજ બોલો રહ્યો: 'શું નેપએ છે ?

તે પછી સમજ્યું હોય તેમ તિરસ્કારથી બોલ્યો: 'શરમ નથી આવતી ? તું એક છે એટલું જ ખસ છે, તારા જેવા તારા બાળકને દુનિયામાં લાવી શું કરવું છે ? જા, જતી રહે.'

વીંછીનો ડંખ થતો હોય એવી વેદના વિમળાને થઈ આવી. અસુન્દર સ્ત્રીને માતા થવાનો ય અધિકાર નહિ ? અસુન્દરતા માતૃત્વની યે આડે આવે ? એને આંખે અધારાં આવ્યાં. મોહને એનું કાંડું પકડીને દહાર બતાવ્યો: 'જા, ફરી કદી અહીં પગ મૂકીશ નહિ.'

દાદર પર પગ મૂકતાં એનું શરીર લથડ્યું. ભર્મિ-આવેશના ઉત્તુંગ શિખરેથી નિરાશાની અતલ ખાઇમાં પટકાઈ પડતી હોય તેમ એ દાદર પરથી લથડીને નીચે પડી. એના અંગેઅંગે મૂઠ માર વાગ્યો હતો છતાં એ ન થોભી. આંગણમાં આવી તેણે ડેલીનું ખાર ખેલ્યું ને બહાર નીકળી ગઈ. ક્યાં જાય છે તેના જ્ઞાન વિના તેના પગે ચાલ્યા જ ક્યું. અર્ધ બેભાન દશામાં તે ચાલ્યે જ ગઈ ને નહીંકિનારે જઈ પહોંચી.

એકાદશીનો ચન્દ્ર આકાશમાંથી શીતળતા રેલાવતો હતો. બધે નીરવ સૂમસામ હતું. બેખડ પર બેસીને તેણે નીચે નદીમાં જોયું. ચંદ્રના પ્રકાશમાં જળની સપાટી આરસી જેવી સ્વચ્છ લાગતી હતી. વિમળાએ પાણીમાં પોતાનું પ્રતિબિંબ જોયું. એ પ્રતિબિંબનો આકાર કેવો સુંદર હતો ? ત્યાં શ્યામતા યે ન હતી અને કુરૂપતા પણ ન હતી.

કેવું મોહક, રળિયામણું સ્વરૂપ ! એને ભેટવા માગતી હોય એમ વિમળાએ ભેખડ પરથી પડતું મૂક્યું.

*

ન્યારે આંખો ખોલી ત્યારે વિમળાને લાગ્યું કે એ કોઈ બીજી જ દુનિયામાં હતી. કોઈનો સુવાળો હાથ એના મસ્તકે ફરતો હતો. પથારી પણ કેવી મુલાયમ અને શીતળ હતી ! તેણે આંખ ખેંચીને વધુ જોવા પ્રયત્ન કર્યો. બહાર લીલાંછમ વૃક્ષો ઉપર ફળ અને ફૂલ લચી રહ્યાં હતાં. ઉપર પંખીઓ કલ્લોલતાં હતાં. 'હું ક્યાં છું ?' તેને પ્રશ્ન થયો. મૃત્યુ પછીની આ કંઈ સુખદ દશા હતી ? પણ આહ, માથામાં આ દર્દ શાનું ? તેણે આંખો બંધ કરી દીધી. તેણે ખડખડ ફરવાનો પ્રયત્ન કર્યો, પણ કોઈ એના હલનચલનને કામળ હાથે રોકી રહ્યું હતું.

'હું ક્યાં છું ?' એનાથી અચીરતાથી પુછાઈ જવાયું.

'તારે ઘેર, ખેડા.' બાળુમાંથી કોઈએ ઉત્તર આપ્યો.

દર્દ થતું હતું, છતાં જોર કરી વિમળા પથારીમાં બેઠી થઈ ગઈ ને ચારેબાજુ નજર કરી. સ્થળ કોઈ નવીન હતું અને તે પોતે ? હાથ જાયો કરીને તેણે પોતાના હાથ સામું જોયું. હાય ! એનો એ અસુન્દર દેહ ! મૃત્યુની વેદનામાંથી પસાર થવા છતાં ય એ રંગ ન જાય ! તે પૂછાડાને પથારીમાં પડી. તેને જ્ઞાન થયું કે તે હજી આ દુઃખમય દુનિયામાં જ હતી. એની આંખમાં પાણી છલકાયાં.

નદીમાં તણા યે જતી વિમળાને બંચાવીને કોઈ એવે સ્થળે મૂકી ગયું હતું કે જ્યાં દુઃખી, દર્દી, અનાથ સહુને સ્થાન મળતું, જ્યાં સહુની સેવા થતી, જ્યાં પંથજૂલ્યાંને ફરી જીવનનો નવો રાહ બતાવવામાં આવતો. એનું નામ હતું સેવાશ્રમ. સેવાશ્રમના ધીર, ગંભીર વૃદ્ધ સંચાલક સતત વિમળાની શુશ્રુષામાં ખડા હતા.

'મારે મરી જવું હતું, જોહ ! મને શા માટે બચાવી ? મારે આ દુઃખી જીવનથી છૂટવું હતું ! મને કોણે બચાવી ?' બાળકની જેમ વિમળાએ

ખુલ્લે મોંએ આકન્દ કયું.

‘ધૃશ્વરે તને ઊગારી, બેટા સહુ દુઃખિયાનો બેલી ધૃશ્વર જ છે.’ બાબુમાં બેસીને કોઇ ધીર ગંભીર સ્વરે તેને સાંત્વન દેતું હતું.

વિમળાએ એ તરફ જોવાની દરકારે ય ન કરી. તે તો રડ્યા જ કરી: ‘મારે મરી જવું છે, મને મરી જવા દો. મને શા માટે ઊગારી?’ આંખોનાં આંસુ છલકાઇને એની પથારીને પલાળી રહ્યાં.

રડી રડીને થાકીને વિમળા ઊઘી ગઇ. ફરી જાગી ત્યારે ય એનો એ જ પ્રશ્ન ને રુદ્ધ ચાહુ થયાં: ‘મારે મરી જવું હતું, મારે આ દુનિયાથી છૂટવું હતું, મને મરી જવા દો.’

પેક્ષે ધીર, ગંભીર ને વત્સલ વૃદ્ધ પુરુષ ત્યાં જ બેસી રહ્યો હતો. વિમળાને શાંત પડવા એ સમજાવી રહ્યો હતો. એના અવાજમાં કેવી શાંતિ હતી! કેવી મધુરતા હતી! ચંદનના લેપ જેવી કેવી શીતળતા હતી! બધાં એને બાપુ કહીને બોલાવતાં. વિમળાએ પણ એ સંબોધન ગ્રહી લીધું, બાળકની જેમ એ કરગર્યા કર્યા: ‘બાપુ, મને મરી જવા દો, મારે નથી જીવવું.’

કાળજીભરી સારવાર અને પ્રેમાળ શુશ્રૂષાથી વિમળાને મનની શાંતિ આપવાનો એ પ્રયત્ન હતો. વિમળાના જીવનના અંતરતમ મર્મભાગો ઊદાઘ ગયા હતા, ન રુઝાય એવા ત્યાં વ્રણ પડ્યા હતા. કોઇ એ આવાતોને રીઝવવા મમતાથી, પ્રેમથી વાત્સલ્યથી મથી રહ્યું હતું.

પણ વિમળાને જીવવું ન હતું. રડતે રાગે એણે એની દર્દભરી જીવનકથની કહી. છેક જન્મથી માંડીને કેવી અવહેલના, તિરસ્કાર અને અપમાન સહ્યાં હતાં એ વર્ણવ્યું ને મોતની માગણી કરી: ‘હું જીવવાને હાયક નથી, બીજે જન્મે હું સુન્દર બનીને અવતરીશ, સુન્દર બાળકોની માતા થઇશ, મને મરી જવા દો બાપુ.’ તે કરગરી.

એના જીવનનું રહસ્ય પામતો હોય એવી પ્રસ-

ન્નતા વૃદ્ધના મુખ પર જવાઇ ગઈ. વિમળાની જીદ, આગ્રહ, કશું સાંભળવાની અનિચ્છા છતાં એના કાનમાં એણે સંજીવની જેવા શબ્દો રેડ્યા જ કર્યા: ‘બેટા, સુન્દર અને અસુન્દર તો દેહ છે, માનવીનું દિવ તો સ્વચ્છ અરીસો છે, દિવ તો હંમેશાં સુન્દર જ હોય છે, મા ! પ્રેમ કરવાનો અને પામવાનો સૌને અધિકાર છે.’

વિમળા મૂંગી પડી રહીને આ શબ્દો સાંભળી રહેતી. પણ એની તેના પર બહુ અસર ન હતી. હાથતાળી આપીને જીટકી ગયેલા મૃત્યુને તે પાછું મેળવવા માગતી હતી.

સફેદ બેડા થવાની શક્તિ આવી કે પેલા વૃદ્ધ પુરુષે પૂછ્યું: ‘વિમળા, બેટા, જરા ચાલી શકશે ? તને હું ફરવા લઇ જાઉં.’

વિમળા ઊડી વૃદ્ધનો ટેકો લઈ તે ઊભી થઇ ને ચાલવા શીખતી હોય એમ ડગલા ભર્યાં. એ ક્યાં છે એની હજી તેને પૂરી સમજ નહોતી પડી.

વિમળાએ ત્યારે બાબુ જેવા માંડ્યું. કેટલાં બધાં માણસો આ જગ્યામાં વસતાં હતાં ? છુટાં છુટાં મકાનોની વચ્ચેના યોગાનમાં વિશાળ વૃક્ષો ઊભાં હતાં. દૂરના ભાગમાં પગ ફરો કરવા છોડેલાં વાછરડાં ફૂટતાં હતાં. એક જગ્યાએથી બાળકો સમૂહમાં ગીત ગાતાં હોય એવો અવાજ આવતો હતો.

‘બાપુ હું ક્યાં છું ? આ બહુ શું છે ? વિમળાએ પ્રથમ વાર જ પોતાની આસપાસના વાતાવરણમાં રસ લેવા પ્રયત્ન કર્યો.

‘ધૃશ્વરના ધામમાં બેટા, જ્યાં દુઃખી, દર્દી, નિરાધાર, અનાથ સહુને સ્થાન મળે છે.’

તેઓ એક મકાનમાં આવી પહોંચ્યાં. કેટલાં બધાં પારણાં ! આખો ખંડ પારણાંથી ભર્યો હતો. સ્વચ્છ સફેદ વસ્ત્રાધારી સ્ત્રીઓ આ બાળકોની પરિચર્યામાં રોકાયેલી હતી. ‘આટલાં બધાં બાળકો કોનાં છે ?’

‘ધૃશ્વરનાં બેટા, જેમનું કોઇ નથી તેમનો ધૃશ્વર. તું માને તો એ બધાં તાર્ક.’

વિમળા આશ્ચર્યથી પોતાના તરફ જોઈ રહી. આટલાં બધાં બાળકો ? એ બધાં પોતાનાં થઈ શકે ?

ન માનતી હોય તેમ એ આગળ ચાલી. એ-ચાર પાંચ પાંચ પર નમીને એણે જોયું. તાબાં જન્મેલાંથી માંડીને વર્ષ સુધીનાં બાળકો બધાં જોયું સમજતાં હોય તેમ આંખો મટમટાવી રહ્યાં હતાં.

એ ખૂંડ વટાવી તેઓ આગળ ચાલ્યાં. વૃદ્ધે કહ્યું : 'આ બધાં બાળકો મા વિનાનાં છે, અનાથ છે, બધાં એની મા માટે જન્મે છે. વિમળા, તું એ બધાંની માતા થઈશ?'

ખીન્ન ખંડમાં એ વર્ષથી મોટી ઉંમરના બાળકો હતાં. વૃદ્ધને પ્રવેશતો જોઈ સૌ તેની તરફ ફર્યા. 'બાપુ, હવે'.

કેટલાક વિષયો એવા છે જે માત્ર તર્ક કે દલીલથી નથી સમજાવી શકાતા; જે લાંબા કાળના સંસ્કાર-પ્રભાવથી મુક્ત થઈ, ત્રિશુદ્ધ વિચારણા દ્વારા બુદ્ધિની કલુષિતતા દૂર ન કરીએ તો. આપણે ત્યાં માણસને સદાકાળ કંઈ નહિ ને કંઈ મનના કાંસલામાં બલિદાનના પશુની જેમ બાંધી રાખવામાં આવ્યો છે. એમાંથી છૂટવું મૂશ્કેલ છે, પરંતુ મનની શુદ્ધાભી ગયા વિના માણસને સાચોસાચો પિછાનવો, જીવનને મથાર્થ દૃષ્ટિએ નિહાળવું સંભવિત નથી. એક વ્યક્તિ હવે જીવંત નથી એથી કરીને બીજા એક વ્યક્તિનું જીવન શૂન્ય બની જાય એ તમને વાજબી લાગે છે ? તમને કાણે કંઈ કે, દુઃખ-શોક માનવીના જીવનને વ્યર્થ બનાવી દે છે ? દુઃખથી જીવન વ્યર્થ તો એનું બને છે જેઓ અસહાયભાવે દુઃખ પાસે પોતાનું સમર્પણ કરે છે. અને એમાં જ ગૌરવ માને છે. શોકને સદાયે શોક બનાવી રાખી પોતાને એ સ્થળે જ જીવન્ત સમાધિ લેવી એ આપણે ત્યાં સતીત્વ કહેવાય છે. પળવારની એક સ્મૃતિને શબ્દકાંડા વગાડી અક્ષય બનાવવી, અને એ કારણે જ આ આનંદમય પૃથ્વી તરફથી મોં ફેરવી લઈ જો ઘરનાં બારણાં બંધ કરે તો એમાં શું ગૌરવ છે ? તમે માનો છો કે એ એક બહુ મોટો ત્યાગ છે, પણ શાને માટે એ ત્યાગ ? ત્યાગનો મહિમા ત્યારે જ છે જ્યારે એ જીવનને કાળે ઉત્સર્ગિત હોય. મૃત્યુના અંધકારને જીવનમાં ગાઢ કરી મૂકવો, સંસારનાં દુઃખ, વેદના પાસે નિરાશ્રય ભાવે આત્મસમર્પણ કરવું અતિશય શોભાવિહોણું છે.

માણસને કોઈક સ્થળે Screw up કરી-ઝડી રાખી ત્યાં જ એનું જીવન પૂરું કરી દેવાનો ઉદ્દેશ વિદ્યતાનો નથી. વાંસના અવરોધોમયી યે જેમ વાંસળી વાગે છે, તે જ રીતે દુઃખ-તાપના દાઢ વચ્ચેથીયે સૂર ખેંચતાં-વગાડતાં રહેવું પડશે...સંસારનો પથ યુષ્પ-વેથો નથી. એમાં તો ડગલે ડગલે કાંટા છે. એ કાંટકા-કીર્ણ (કાંટા-પાથર) પથ પરથી જ હસતે વદને આનંદિત મુખે યાત્રાનું પડશે, એમાં જ માણસની કસોટી છે. વેદનાં અનુભવમાં ચણવી પડશે, અમ્બતાને માધુર્યમાં પલટાવવી પડશે. જીવનમાં દુઃખ મેળવવું પણ એક અતિ જરૂરી વાત છે. એ દુઃસહ તાપના અનુભવમાં જ ઓળખાણ થાય છે અન્તરતમ નિત્ય 'હું' સાથે...તદુપરાંત જરા નિહાળીને જુઓ. આજે આ જગતમાં શું શું થઈ રહ્યું છે તે. એ દુઃસહ દુઃખના દક્ષ-યજ્ઞ પાસે તમારાં વ્યક્તિગત સુખ-દુઃખ શું તદ્દન તુચ્છ નથી બની જતાં ? ...જેની સાથે મારો સ્નેહ યોગ્ય છે એની પાસે હું એ આત્મવિજયી સાધનાની આશા રાખું છું.

કાન આવ્યું છે ?' કાલા કાલા શબ્દોમાં તેમણે પૂછ્યું.

'મા આવી છે, બેટા, તમારી મા આવી છે.' વૃદ્ધે ગદ્ગદ સ્વરે કહ્યું. એની આંખમાં આંસુ આવ્યાં.

'મા! મા! મા!' બાળકો વિમળાને ઘેરી વળ્યાં.

પરમ સુખનો ભાર સહન ન થતો હોય તેમ વિમળાએ આંખો મીંચી. પ્રેમથી, વાતસલ્યથી હૃદય ફાટી જતું હોય તેમ તેણે ઘેલીની જેમ એમને ગોદમાં લઈ લીધાં, એમના પર વહાલાંભર્યા ચુંબનોનો વરસાદ વરસાવો મૂક્યો.

નારીજીવનનું પરમ સાક્ષ્ય આજે એને પ્રાપ્ત થયું હતું.

[૧] મંદિરની મોંઝાણ !

ગાંધી સાહેબ નવા સ્થાપેલા ફેળવણી મંડળ માટે બેસતા વખતે સુપ્રભાતે વિદ્યાદાન ઉદ્યોગવા અમે ગામમાં તીકળ્યા હતા. એ વર્ષે કરેલા ખર્ચનો હિસાબ અને ફેળવણી અંગેની માહિતી આપતો રિપોર્ટ અમે આ ધનતેરસને દિવસે છપાવીને દાન આપનારાઓને અગાઉથી વહેંચ્યો હતો, જેથી દાન લેવા જઈએ ત્યારે ભૂમિકા તૈયાર થઈ રહી હોય.

ગાંધી સાહેબ, અમે નહિ ધારેલી એવી સારી રકમ મંગુભાઈએ આપી હતી. તમાકુના વેપારમાં એ સારું કમાયા હતા. ગામમાં મોટું મકાન બંધાવ્યું હતું. દિવાળી ઉપર એ શહેરમાંથી વતનમાં ફરિયાદ રહેવા આવતા એટલે દાન લેવા જવાનો અમને મોકલે પણ મળતો. આ વંરસે ક્યાંથી શરૂઆત કરીશું. એમ વિચારતાં અમારામાંના એકે સૂચન કર્યું કે, મંગુભાઈ પાસે ચાલો. ગાંધી સાહેબ દાંડ સારી ગળી થઈ હતી એટલે અમે ચારેય જણ સંમત થયા. ગયા.

મંગુભાઈ કહે, ‘તમને એક પાંચ આપવા જેવી નથી. ફેળવણીનું નામ દેખને લેઈ જાઓ છો અને વાપરો છો મંદિરમાં. અમારા તરફે ફેળવણી બોલી બહા: ‘અરે એવું તે હોતું ફરી ખર્ચનો હિસાબ તો અમે રિપોર્ટમાં છાપીને બહાર પાડ્યો છે.’

મંગુભાઈ: ‘તમારા રિપોર્ટમાં જ મેં મંદિરમાં ખર્ચ કર્યાનું વાંચ્યું છે !’

અમે ચારેય જણ સામસામી ડોળા ફાડી ધડીભર જોઈ રહ્યા.

મંગુભાઈ બોલે થતાં બોલ્યા: ‘હવે ને એ રિપોર્ટ લાવીને તમને બતાવું.’

અમારી થેલીમાં રિપોર્ટની નકલો હતી એટલે ફેળવણીએ કહ્યું: ‘તમારે બહાવાની જરૂર નથી, હું રિપોર્ટ તમને આપું છું.’

આવક વ્યયના સરવૈયામાંથી ઉધાર ગાજી રૂપિયા ૧૨૧૫-૧૦-૦ કરેલ ખર્ચની એક રકમ ઉપર ઓગળા મૂકી અમારી સામે ધરતાં મંગુભાઈ બોલ્યા:

‘જુઓ, કેવડી મોટી રકમ મંદિર પાછળ તમે ખર્ચી છે.’

અમારી ચારેયની આંખો તે રકમ સામે મંડાઈ હતી-રૂપિયા ૧૨૧૫-૧૦-૦ સરસ્વતી બાલમંદિર ખાતે ખર્ચ !

ચિચારા મંગુભાઈએ બાલશાળાના ‘સરસ્વતી બાલમંદિર’ ને હિન્દુ ધર્મનું એકાદ દેવળ માની લીધું હતું !

[૨] કપાસિયા સ્થગિત કર્યા !

વડોદરાના જવાબદાર રાજ્યતંત્રના પ્રધાન-મંડળના અમલમાં પણ અમલ ગાયકવાડી જ ચાલતો લાગે છે. ગયે મહિને કપાસિયા સ્થગિત કરવાનો હુકમ એક સાથે રાજ્યમાં થયો હતો. તા. ૨૦-૧૦-૪૮ના રોજ...ગામે શું બન્યું તે નીચે આપું છું.

કપાસિયા સ્થગિત કરવા.....માં મુખી સાથે એક સરકારી અમલદાર એક વખારે ગયો. દુકાન બંધ હતી. વેપારીને બોલાવવાને અમલદાર-મુખી વિચાર કરે છે ત્યાં સામેથી વેપારી આવતો દેખાયો. મુખીની સાથે એક માણસ હતો તે એને બેતાં સામે ગયો. આંખના ધારામાં વાત સમજવી દીધી. પાછા વળી જવા સૂચન કર્યું. અમલદાર કંઈ વેપારીને દીકરે જાળખતો ન હતો એટલે તે પાછો વળી જાય તો બને તેમ હતું. વેપારીએ કહ્યું-એ તો મને ફેાડી લેતાં આવડે છે.

વેપારી નજીક આવ્યો. મુખીએ જાળખાણ પાડ્યું. અમલદારે વખાર બોલવા કહ્યું: વેપારી કહે: ‘મારી પાસે ચાવીઓ નથી. બેરી બહાર ગામ ગઈ છે તે સાથે લેઈ ગઈ છે. બપોર પછી આવશે ત્યારે ઉઘાડી શકશે.’

દુકાનની ચાવીઓ બેરી બહાર ગામ જાય ત્યારે સાથે લેઈ જાય. તે રાંડ ગાંડી પણ રાંડનાં લૂગડાં ય ગાંડાં જેવી વાત અમલદાર સાહેબે સ્વીકારી લીધી. સ્વીકારી લીધી તો લીધી પણ બીજા ઉપાય તરીકે

તાણું તોડવું પડશે તેમ નવો રસ્તો પણ ન સૂચવ્યો.

એ જવા દેખ્યો, પણ વેપારી પોતાની હાજરી વગર વખાર ન ખોલી શકે તે માટે છેલ્લા રસ્તા તરીકે સરકારી સીલ મારવું જોઈએ તે પણ એ અમલદારને ન સૂઝ્યું કે સૂઝ્યું હોય તો તેમ બાણીને ન ક્યું.

વેપારીએ પોતાને ત્યાં સાહેબને લઈ જઈને આપાણી કરવાનો આગ્રહ કર્યો. અમલદારે તે ન સ્વીકાર્યો, પણ મુખીના આગ્રહને વશ થયા અને મુખી સાથે આપાણી કરવા એ વખારનું સ્થળ છોડીને ગયા.

પરિણામ જે આવવું જોઈએ તે આવ્યું. સરકારે કપાસિયા સ્થગિત કરવાનો હુકમ કર્યો ત્યારે વેપારીએ તે અદ્ધર કર્યો. વખાર ઉઘાડીને ચપોચપ ગુણો ઊંચકાવી લેઈ બીજે સ્થળે છુપાવી દીધી !

બૈરી ચાતીએ લેઈને પરગામથી આવી ત્યારે વખારમાં કપાસિયાની ગુણો સ્થગિત કરવાની રહી જ ન હતી !

[૩] સાહેબની પત્નીની સુવાવડ

કામ પ્રસંગે.....ગયો હતો. આપણે આપણા સ્નેહીઓ, સગાઓને ત્યાં જતા હોઈએ છીએ ત્યારે પાડોશીઓ સાથે પણ પરિચયમાં આવીએ છીએ, એ રીતે ત્યાંના પાડોશી કેવળભાઈના હું પરિચયમાં આવ્યો હતો. ધધે તલાટી હતા, અને પછાત કામના હતા. ગરીબ અને ભલા માણસ હતા.

એમને સૂકાઈ ગયેલા જોઈ મેં પૂછ્યું. 'કેમ કંઈ શરીર લથડી ગયું છે ?'

કેવળભાઈ જેમનો તેમનો જવાબ આપીને વિદાય થયા. મને એમના શરીર ઉપરનો ફેર જેમ ચોખ્ખો દેખાયો તેમ વર્તનમાં પણ દેખાયો. પૂરો જવાબ આપ્યા વગર આમ ચાલ્યા જાય તેવા કેવળભાઈ ન હતા.

મેં મારા યજ્ઞમાનને પૂછ્યું : 'કેમ કંઈ કેવળભાઈ સાવ બદલાઈ ગયેલા લાગે છે ?'

યજ્ઞમાને કહ્યું : 'એ તો બિચારા અર્ધી મગ-

જના અસ્થિર બની ગયા જેવા થઈ ગયા છે.'

હું ચોંક્યો ! પૂછ્યું : 'એવું શું બની ગયું ?'

યજ્ઞમાન : 'આપણે કહીએ છીએ સ્વરાજ્ય આવ્યું, પણ મને તો ક્યાંય એનાં દર્શન થતાં નથી. ગોરા પ્રધાનોને બદલે દેશી પ્રધાનો આવ્યા એટલું જ. બાકી તંત્ર એનું એ છે. અમલદારશાહી એની એ છે. એ અમલદારશાહીએ જ કેવળભાઈની આ દશા કરી મૂકી.'

હું સાંભળી રહ્યો.

'.....સાહેબની પત્નીને સુવાવડ આવી. એમના સ્થળે પ્રસૂતિગૃહની વ્યવસ્થા નહિ, અને આ ગામે સ્ત્રીઓનું સારામાં સારું દવાખાનું એટલે મોંકાણું મંડાઈ કેવળભાઈની. સાહેબે પ્રસૂતિ માટે અહીં સરકારી બંગલે પત્નીને મોકલી આપી.....અમલદારને લલામણું કરી કે એમને જે ચીજભાવ જોઈએ તે લાવી આપજો. અમલદારને તો જીભથી જ કામ, હાથપગ હલાવનારા બિચારા કેવળભાઈ જેવા. અહીંના અમલદારે એ કામ કેવળભાઈને સોંપ્યું એટલે સાહેબનાં પત્નીની કામગીરી આવી એમની ઉપર. બળદરમાંથી કેવળભાઈએ જે જોઈએ તે ચીજભાવ લાવી આપવા માંડી. મોટા અમલદારનાં પત્ની એટલે એમનું ખર્ચ પણ એ પ્રમાણે જ હોય ને. પ્રસૂતિ સુખરૂપ પત્ની ગઈ. કામ પતી ગયું.'

યજ્ઞમાન અટક્યા. મને ધીરજ ન રહી. બોલ બોલ્યો : 'શું એનું બિલ સાહેબે ન આપ્યું અં કેવળભાઈને એ રકમ માથે પડી ?'

યજ્ઞમાન હસ્યા. બોલ્યા : 'એ બધું કહું છું ધીરજ રાખો. વખત બદલાયો છે એટલે સાવ એ અધેર તો કેમ ચાલે, પણ પૂરતી જગૃતિ આ નથી. એ સાહેબે તો આવીને અહીંના સ્થાનિ સાહેબને, જેમને એમણે કામ સોંપેલું તેમને જ માટે પૂછ્યું. એ સાહેબે બિલ જણાવ્યું, તેમાં મો બિલ અનાજનું અને એવું લગભગ રૂપિયા ૨૦૦-૨૫૦ નું બાકી રહેતું હતું. કેવળભાઈએ પોતા સાહેબના બ્યાન ઉપર એ આપ્યું. એમના સાં

માંડી વાળતાં કહ્યું, એ તો થઇ રહેશે. તારે એની શી ચિંતા છે! અને અધૂરા બિલનો ચેક મોટા સાહેબે, જે એમને હાડી તેટલી રકમનો લખી આવ્યો. વજમાન અટક્યા. હું બોલ્યો: 'પછી?'

'પછી શું? જાને સાહેબોની બદલી થઇ ગઇ. અને એ રકમ પડી માથે કેવળભાઇને. વેપારીએ તો કેવળભાઇને આપેલું એટલે એમને જ જવાબ આપ્યો છૂટકો. ગરીબ માણસ, ટૂંકી નોકરી અને આ મોઢવારી, એને એ રકમ મોટી આકત થઇ પડી. એણે નાણાં ચૂકવી દીધાં પણ ગરીબાઇને લીધે એ બોળે સહેવાતો નથી અને પછાત વર્ગના દયા યેલા સંસ્કારને લીધે સાહેબ પાસે માગી શકતો નથી. અને એ બે બીંસમાં તે આવો થઇ ગયો છે.'

[૪] મારે માથે મીંડું મૂકે તેવો

મીના દરના સંબંધી રણછોડભાઇ એક અદાર-નીસ વર્ગના છોડરાને લેખને મારે ઘેર આવ્યા. સામ સામી ખુશી આનંદના સમાચાર પતાવી લીધા પછી મેં કહ્યું: 'બોલો, બીજું કંઈ કામકાજ.'

એ એમની લાક્ષણિક હાથે બોલ્યા: 'સમજી જાવને, કામ વગર કોઇ કંઈ રેશનીંગના જમાનામાં મહેમાની કરવા બોલું આવે?'

મેં હસીને જવાબ વાળ્યો: 'એ તો હું સમજી ગયેલો જ છું. મારાથી જાને એવું કામ હશે તો જરૂર કરીશ.'

એમણે કહ્યું: 'જાને એવું કામ તો રસ્તે જનારો પાડે છે. ન જાને એવું કામ છે માટે તો હું જાતે આવ્યો છું.'

સાંત્રજ્યા વગર હવે બીજો ઉપાય ન હતો એટલે મેં કહ્યું: 'બોલો.'

રણછોડભાઇ: 'આ મારા સાળાનો છોડરો છે. બણવામાં જરા હેડ છે. કાઠનજ પાસ થયો હોત તો નિશાળબિશાળમાં ઘાલી દેત પણ ત્રીજામાથી જ આગળ ડગ ના માંડ્યું એટલે શું કરાવવું? ગઇ કાલે મારા સાળા કહે કે વોર્ડમાં એક ભંગી મુકાદમની

જગ્યા ખાલી છે, વગ કરીને જે ઘાલી દેવાય તો. મને થયું એ તો તમે સહેજે કરી શકો. સારા કામમાં દીકર શી કરવી? જાને એને લેખને જ આવ્યો.'

મેં કહ્યું: 'મુકાદમમાં વધારે બાણતરની જરૂર નહિ એ સાચું, પણ છતાં ગુજરાતી પૂરું ન કહ્યું હોય તે તો કેમ ચાલે?'

રણછોડભાઇ: 'એમાં શું ચાલવાનું હતું? જ્યાં ત્યાં ભંગીની હાજરી પૂરવાની એટલે એમનાં નામ લખતાં આવડવું જોઈએ કે 'બીજું'? એમાં શું વેદ ભણવાના હતા?'

મેં કહ્યું: 'ભંગી સાથે કામ લેનારમાં બાણતર કરતાં આવડત વધારે જોઈએ જીએ. એમાં આવા છોડરાઓ ન ચાલે.'

રણછોડભાઇ: 'ચાલે કે ન ચાલે એ મારે નથી જાણવું. આને દાખલ કરો એટલું જ મારે જાણવું છે. કહે તો એ નામો લખી દેખાડે.'

હું ના કહેતો રહ્યો અને તેમણે એની પાસે પેતાનું નામ લખવાનું કહ્યું. એ બણ્યો ન હતો છતાં પેન અને કાગળ ખિરસામાં હતા જ. એને લખતાં જરા વાર થઇ એટલે મેં કુતૂહલ ખાતર પ્રથમ જોયું. રણછોડભાઇને બદલે એણે રણોડભાઈ લખ્યું હતું.

મેં કહ્યું: 'તારા કુઆને જનાવ'

રણોડભાઇ એમ કંઈ હાર કમ્પૂલે તેવા ન હતા. હસીને મને કહે: 'મારે માથે ય મીંડું મૂકે તેવા છે, પછી એથી કેટલો હોશિયાર તમારે માણસ જોઈએ!'

હું ખડખડ હસી પડ્યો.

[૫] કોલસાની ચોરી

સાં

જે કરવા જઈ હું ત્યારે રેલ્વે યાર્ડમાં જે દ્રશ્ય અવાર નવાર જોવા મળે છે તેથી હું ખ થાય છે. થાય છે કે કંટાળીની છોડી મીંડાની ખૂકરી

ચોરે એના જેવું આ દશ્ય કેટલું કરુણ છે ! કેટલું પતન છે ! કેટલા કુસંસ્કાર છે !

ખેડૂતો ખેતરમાં રહે છે. ગુજરાતની ઝાડખીડની સીરી વનસ્પતિ વચ્ચે જીવે છે. છતાં એ ચોરી કરે છે કાલસાની ! બળતણ માટે ખેતરમાં રહેતાં ખેડૂતનાં છોકરાં-ઘેરાં ચોરી કરે એ ચિત્ર અતિ કરુણ છે.

રેલ્વે યાર્ડમાં છૂટેલાં ગૂડઝનાં વેગનમાં કાલસા હોય છે તે ઘોળે દિવસે જતાં આવતાં ખેડૂત બાળકો સ્ત્રી ચોરે છે. ડબ્બામાંથી નીચે પડેલા બહાવે ત્યાં સુધી ચોરીને કંઈ મર્યાદા છે એમ લાગે છે. પરંતુ સવારસાંજ દૂધ રેડીને શહેરમાંથી પાછાં વળતાં ઘેરાં જ્યારે કાલસાનો ડબ્બો જુએ છે ત્યારે, ગોળનું ગાડું મળ્યું હોય તેમ તેની ઉપર તૂટી પડે છે. એક બે સ્ત્રીઓ કાછડો મારીને ઝાડ ઉપર ફળ ઉતારવા ચડી જાય તેમ ડબ્બા ઉપર ચડી જાય છે. અને કાલસાની રગશેા નીચે નાખવા માંડે છે. સૌ સ્ત્રીઓ પછી કાલસા માથે મૂકીને હલકારી જાય છે. એક વખત તો એક કાઠીનું વેગન આવ્યું હતું તેમાંથી આ રીતે રીતસર ઘોળે દહાડે લાકડાં નીચે નખાતાં હતાં !

એક વખત તો રેલ્વેનો પોલીસ દૂર આ બધું જોઈ રહ્યો હતો એમ પણ નજરે જોયું ! ચાલતી ગાડીએ એન્જિનના ફેરમેનને કાલસા નીચે નાખતો જોયો !

રેલ્વેના કાલસા ચોરાય છે એમાં નવાઈ ન હતી. રેલ્વેમાં થતી ધાલમેલ બાણીતી છે પરંતુ જે દુઃખ થતું હતું તે એ કે કુદરતની વચ્ચે વસેલાં ખેડૂત સ્ત્રી-બાળકો એને આંગણે બળતણ પડ્યાં છે છતાં કાપવાની આળસને ખાતર લાકડાંની ચોરી કરે છે ! કંદોઈની છોકરી મીઠાઈની બૂકરી ચોરે ! ખેડૂતને

રોટલા અને ખીચડી પકાવવા બળતણ પણ કેટલું જોઈએ ? છતાં આટલી ઓછી જરૂરિયાતની ચીજની એ ચોરી કરે છે ? પણ ગઈ કાલે માત્રમ પડયું કે એ કેવળ બળતણ ખાતર જ ચોરી કરે છે એવું નહિ. એનો બીજો પણ ઉપયોગ કરે છે.

સવારમાં બિંધતો હતો અને ઘરમાં રેલ્વેના કાલસાં સળગાવ્યા હોય તેવી ધૂણીની વાસ આવી. મેં પથારીમાં બેઠા થતાં પૂછ્યું : 'શું સળગાવ્યું' છે 'આ ?'

શ્રીમતીએ કહ્યું : 'ગઈ કાલે રેલ્વેના કાલસા લીધા હતા તે સળગાવ્યા છે.'

મેં પૂછ્યું : 'ક્યાંથી લીધા ?'

શ્રીમતી : 'ચિમનભાઈને ત્યાં એ કાલસા વપરાય છે. કાન્તાબહેન કહેતાં હતાં કે એની ગરમી બહુ છે. ફક્ત સળગાવતાં સુધી મુશ્કેલી છે. બાકી સસ્તા પણ સારા પડે છે. એક સ્ત્રી એમને ત્યાં સિમેન્ટની કોથળીમાં લાવે છે. આઠ આના લે છે. બહુ સસ્તા પડે છે. મેં અખતરો કરવા કાલે એક ગુણ લીધા હતા!'

મેં કહ્યું : 'ચોરીનો માલ સસ્તો તો મળે, પણ એ ન લેવાય.'

શ્રીમતી : 'એ ચોરીનો માલ છે?'

હું : 'ત્યારે શું રેલ્વેના કાલસાનો એ બાઈ વેપાર કરે છે? હું ફરવા બેઠું છું ત્યારે અવારનવાર ચોરી કરતાં એમને જોઈ છું.'

શ્રીમતી : 'રેલ્વેવાળા' એમને ચોરી કરતાં પકડતા કેમ નથી?'

હું શું જવાબ આપું. મારી આંખ સામે આવા કેટલાય દશ્યો તરવરતા હતા.

'મનને જે સાચું લાગે એ સાચી વસ્તુ લખવાથી જ સારું સર્જન સર્જી શકાય છે, વણી વણીને વાતો લખવાથી એમ નથી થતું. ઉપરની રીતે જે કંઈ લખશે તે સદાય ગૂંચ રહેશે.' રવીન્દ્ર-વાણી

પાણી ઉઘાડીને આપરેશનરૂમમાંથી ડોક્ટર વિશ્વનાથ બહાર વરંડામાં આવ્યા. તેમને ખૂબ આશ્ચર્ય થયું. વરસાદ મુશળધાર પડતો હતો. આકાશમાં વીજળી ચમકતી હતી. તેમણે ઘડિયાળ તરફ જોયું, સવા નવ ! એટલે જરૂર ત્રણ કલાક સુધી પોતે આપરેશનરૂમમાં હતા. તેટલા વખતમાં વરસાદ શરૂ ક્યારે થયો અને તે ક્યારે ધીમે પડ્યો તેની પોતાને ખબર સુધ્ધાં પડી નહીં ! આખી દુનિયાને જ જાણે કે ભૂલી ગયા હતા. પોતાની સામેનાં ટેબલ પરનો એ સાડાત્રણ હાથનો નિશ્ચેષ્ટ દેહ-એ કરોડપતિ શેઠ દુનિયાને જોઈએ, પોતાના આ આપરેશન-સંપૂર્ણ સફળતા મેળવવી જ જોઈએ એટલી જ ખબર એ ત્રણ કલાક સુધી પોતાને હતી. જીવન અને મૃત્યુ તેનાં શરીર સાથે ભૂલ ભૂલામણીની રમત રમતા હતા. કીર્તિ અને અપકીર્તિ, અર્થ અને સામાન્યતાની પોતાના મનમાં જ હરીફાઈ ચાલી હતી. સુંબઝનાં એ ત્રણ મોટા મોટા ડોક્ટરોએ હવે આપરેશનનો કોશ ઉપયોગ નથી એમ કહીને છોડી દીધેલો આ કેસ-પોતાની કીર્તિને ઝાંખપ ન આવે એમ સમજીને મોટ મોટા સર્જનોએ દૂર રાખેલ આ કેસ-પોતે હિંમતપૂર્વક હાથમાં લીધો અને આપરેશન સળ ચલુ. હવે....

ડોક્ટર કહેરા પાસે આવીને બેઠા રહ્યા. પોતાના હોંડા હૃદયનું પ્રતિબિંબ જ જાણે કે બહારની દુનિયામાં પડ્યું છે એવો તેમને ભાસ થયો. સપ્સપ-રપરપ પડતો વરસાદ તદ્દન ધીમે ધીમે ચાલુકનાં ફટકા જેવો લાગતો, નિશાળમાં જવાનું શરૂ કર્યા પછી પોતાનાં છુટ ખરખર પછાડતા ચાકતા પોલીસની ટૂંકડી જેવો લાગતો વરસાદ-આયારે તે જોતા જોતા મોટી અને વિચિત્ર કલ્પના તેના મનમાં આવી. કોઈક જાણે રૂપિયાનાં મોટા મોટા હગલા ભડો ભડ ગણીને આકાશમાંથી નીચે ફેંકી દે છે...

વચ્ચે જ ઝચુક કરતી વીજળી ચમકી. ડોક્ટર પોતાને જ હસ્યા. તેમને લાગ્યું કે પોતે મોટા ડોક્ટર જ કેમ, મહાન કવિ પણ થઈ શકે ! વિશ્વનાં મહાકવિઓએ કાળા ભરૂંસ વાદળોને અને કડકાટ

કરનાર વીજળીને અનેક સુંદર સુંદર ઉપમા દીધી હશે પણ સર્જનનાં હાથમાંનાં તીક્ષ્ણ નસેટનો ઉપમા તો શ્વેત.....

કોઈકનાં પગલાંનો અવાજ તેમનાં કાન પર પડ્યો. તેમણે વળીને જોયું. તેમનાં મદદનીશ ડો. દેશપાંડે હસતાહસતા તેમની પાસે આવીને બેઠા રહ્યા.

“કેમ દેશપાંડે, દરદી શું કહે છે ?”

“બધું જ જરૂર છે. આ એક કેસે આપનું નામ...હું આખીરાત અહીં જ છું ! આપને હવે ઘેર જવામાં કશી હરકત નથી.”

અત્યારે ક્યાંથી વિશ્વનાથને ઘરની યાદ આવી ? બપોરે વાસંતીને ‘આજ એક ખૂબ મહત્વનું આપરેશન છે.’ એટલું જ કહ્યું હતું. પોતાના ગૂંચવાયેલા મનની સ્થિતિ તેને જણાવા દીધી નહોતી. હવે આ બધું પોતે તેને કહ્યું એટલે પોતાનું ‘ધીમું’ સ્મિત કરતી તે બોલશે : ‘સારું થયું ! ઘરમાં એક જ મોટર હોવાથી મને ખૂબ તકલીફ પડતી ! ક્યાંક સભામાં જવું હોય, સીનેમામાં જવું હોય, મહિલા-મંડળમાં જવું હોય ત્યારે ફોન કરીને તમારી પાસેથી ગાડા મંગાવવી પડતી. આ કરોડપતિ શેઠને તમે બચાવ્યા એવું કાલે ત્યાં ત્યાં બોલાશે એટલે તમારી પ્રેક્ટિસ ગમણી-નમણી થશે. પછી મને પણ બુદ્ધી મોટર મળશે. આ સમાનતાનો જમાનો છે ને ? એટલે પતિને મોટર હોય તો પત્નીને પણ મળવી જ જોઈએ ! કેમ ?”

હોસ્પિટલમાંની પોતાની-રૂમ તરફ વિશ્વનાથ જઈ કે વાસંતીનો ચિરપરિચિત મધુર કિલકિલાટ સંભળાય જ ! તેના મનમાં થયું — એ બાળકો થયા છે એટલે જ વાસંતીને માતા કહી શકાય ! પાણુ ખરેખર તો એ હજુ નાની છોકરી જ છે ! નાની છોકરીને રમવા માટે રોજ નવી ટીંગલી જોઈએ, એ ટીંગલીને તવાંતવાં કપડાં જોઈએ. સાદા ન ચાલે. તદ્દન રેશમનાં અથવા ઝરીનાં જ જોઈએ. તેથી જ વાસંતી છે તેને.....

રૂમમાં પગ મૂકતાં જ વિશ્વનાથની નગર સામેની આરામ ખુરશી તરફ ગઈ. પોતાનું શરીર

કલાકો સુધી ઊભા રહેવાને કાગળે ખૂબ જ થાકી ગયું છે એની ખબર અત્યારે તેને ક્યાંથી પડી ? ઘેર જવાનું મોડું તો થયું હતું જ; પણ પાંચ મિનિટ આરામ ખુરશીમાં પડી આંખો બંધ કરીને થોડું ધૂંત્રપાન કરવું, સરહદ પર લડવા મોકલેલ સેનિકની જેમ પોતાનાં શરીરની અને મનની સ્થિતિ થયેલ છે, તેને હવે થોડો આરામ આપવો એવું તેના મનમાં થયું.

આરામ ખુરશીમાં શરીર ટેકવીને તેમણે સિગાર સળગાવી. ઠંડા થઈ ગયેલા શરીરને ગરમાગરમ પાણીથી જેવી રીતે શાતા વળે છે એવું જ એ ધૂંત્રપાનથી તેમને લાગ્યું. તેની માંચાગેલી આંખો આગળ મોટમોટા મનોરથો ઝડપથી આવવા લાગ્યા. પોતાનો જયપ્રકાશ પૂરા ચાર વરસનો થયેલ છે તેજ મુંઝવેનો મહાન ડોક્ટર બનશે ! તે મોટો થાય ત્યાં સુધી પોતે ખૂબ પૈસા મેળવશે, આખી દુનિયાનું ડોક્ટરી શિક્ષણ મેળવીને તે હિંદનો પહેલા નંબરનો ડોક્ટર થાય એવું પોતે કરશે ! અને પોતાની નાનકડી અરુણા-એ દોઢ વરસની છોકરીને...

એટલામાં ટેલીફોનની ઘંટડી અણખણી ઊઠી. કપાળ પર કડચલી પડતા વિશ્વનાથની આંખો ઊઘડી. કોઈ દરદી બરદી તો નહીં હોય ને, એવું તેમના મનમાં થયું. પણ તરત જ પોતાના આ નકંને તે હસ્યા. દરદી હોત તો તેણે ઘેર ફોન કર્યો હોત ! નવ વાગ્યા પછી પોતે હોસ્પિટલમાં નથી હોતા એની બધાને ખબર છે. ફોન પાસે જઈને તેમણે રિસીવર ઉપાડીને કાન આગળ ધર્યું. તેમાંનો અવાજ સાંભળતા જ તે બોલ્યા. “બરેબર વાસંતી, તું આગલા જન્મે કોકિલા હોતશ !”

“કંઈ એટલી બધી હું કાળી નથી !” વાસંતી હસતી હસતી બોલી.

“તારા અવાજ માટે હું તો કહેતો હતો ! રંગ બાબત નહી. વંત્રમાંથી પણ—”

“એ બધું જવા દો. હમણાં ને હમણાં જ ઘેર આવો હં ! જમવા માટે મહેમાન આવવાનાં છે.”

‘હા, ખૂબ મોટા મહેમાન !’

‘મોટા ?’

‘મોટા ? અરે ખૂબ મોટા ! ઓળખો નેહું, કોણ હશે એ ? નેહુંએ તો આપણે શરત લગાવીએ ! તમારી દરેક ભૂલનાં તમારે પાંચ રૂપિયા મને આપવા અને તમે બરેબર ઓળખશો તો હું તમને—’

‘તું શું આપીશ મને ?’

‘તમને કલ્પના કરતાં પણ ન આવડે એવી વાત —’

‘શુલ બંકાવલીતું ફૂલ ?’

‘હા, હા ! તેમાંનું જ એક ફૂલ હં ! તમારી મિત્ર—’

‘મારે કોઈ મિત્રમિત્ર જ નથી !’

તમે મુંઝવેનાં ડોક્ટર થઈને બિચારીને ભૂલી ગયા હશો ! પણ તે કંઈ તમને ભૂલી નથી. તમને તે એક વચનમાં જ બોલાવે છે. તેનું નામ કહું છું હં ! તો પણ ઓળખાણ પડે છે કે નહીં ! ‘દુર્ગા બર્વે !’

‘દુર્ગા બર્વે !’ ડોક્ટરના મોંમાંથી એકદમ ઉદ્ગાર નીકળી પડ્યો. તે ઉચ્ચારતી વખતે પોતાનો અવાજ ક્ષણભર કેવો બદલાઈ ગયો એવું તેમને પોતાને જ આશ્ચર્ય થયું.

જેવી રીતે દરેક માણસ મૂળથી જ થોડા ઘણા કવિ તો હોય છે જ. તેવી રીતે દરેક માણસ એક નાનકડો નટ પણ હોય છે. તેના અંતકરણને એકાદ વાત સંભળાઈ કે તરત જ તેની કાવ્ય સંવેદના પળવાર તો જાગી જ જાય છે. તેના અભિનયની શક્તિ પણ એવી જ ઉત્કટ પણ પ્રગટ થાય છે. ડોક્ટરનું પણ અત્યારે એવું જ થયું હતું. એકાદ જૂના સેહી ઘણા દિવસો પછી મળે ત્યારે રંગભૂમિ પરના નટ જેમ પ્રેમ, આશ્ચર્ય અને કુતૂહલથી સંપૂર્ણ એવો ઉદ્ગાર કાઢે, તેમ દુર્ગા બર્વે એ નામ કાનપર પડતાં જ તેના મોંમાંથી એ બે શબ્દોનો મોટો ભાવપૂર્ણ ઉચ્ચાર થયો હતો.

એ સ્તબ્ધ રહ્યા. પણ વાસંતીનો ક્લિક્કિવાટ

તમારા આ દુર્ગાપાઠને મેં સાડાનવે જમવા બેલાવ્યા છે. હમણું તે આવશે પણ ખરા. ચાલો જલદી નીકળો ! મને તમારી સાથે ગપાં મારવાનો અત્યારે સમય નથી !”

ડોક્ટરે ફેન નીચે મૂક્યો. પણ એ ત્યાં જ બેસી રહ્યા. જલદી કપડાં પહેરીને તુરત નીચે જઈ મોટરમાં બેસી જવાની સ્વાભાવિક ઇચ્છા બાળુ પર રહી અને દુર્ગા અત્યારે કેવીક દેખાતી હશે, તે આટલા દિવસો ક્યાં હતી, અત્યારે શું કરે છે, તેનાં લગન બગત...એવા અનેક વિચાર અધારી ઓરડીમાં અહીંથી તહીં બેડનારા ચામાચીડિયા પ્રમાણે ફડફડ કરવા લાગ્યા. ક્યારેક પણ તાનપણમાં સાંભળેલા એકાદ મનગમતા ગાયનનાં સૂર ખૂબ દિવસો પછી અચાનક કાન પર પડે અને માણસનું મન એ સ્વરજલરીમાં ડેલાવનાર મધુર સ્મરણથી બહાવરું બની જાય, એ સૂરની મોહકતા જણાય પણ એ ગીતનાં શબ્દો જ ફક્ત સ્પષ્ટ યાદ ન આવે એવી તેનાં મનની સ્થિતિ થઈ.

વરસાદ ચાલુ જ હતો.. ભરતી વખતે દરિયાનું એક મોટું મોજું આવીને કિનારા પર અથડાય ન અથડાય ત્યાં જ તેની પાછળ તેનાં કરતાં પણ મોટું મોજું નાચતું, હસતું દોડતું આવે છે. વરસાદ પણ ખરેખર એવો જ પડતો હતો. જાણે કે આકાશમાંનાં અદૃશ્ય જળસાગરમાં ભરતી આવી હતી અને નીચે પડનારી પ્રત્યેક ધારા એ સમુદ્રની ભરતીનું એક એક મોજું હતી. રસ્તા પર જ્યાં ત્યાં પાણી પાણી થઈ ગયું હતું. મોટર પાસેથી જાય તો શરીર પર કદવ હોડે એ બીકે માણસો તરત બાળુ પર થઈ જતા. મોટરની બન્ને બાજુના કાચ પરથી ટપકતા પાણીનાં ટીપાં ઝવેરીની દુકાનમાં પ્રદર્શન માટે ગોઠવેલાં વિવિધ આકારનાં મોતીનાં દાગીના જેવાં દેખાતાં હતાં. રોજ ઘેર પાછા ફરતી વખતે આવા બારીક દ્રશ્યો તરફ વિશ્વનાથનું ધ્યાન ખસી જતું. પણ આજ તેમાંની એક પણ વાતે તેનું ધ્યાન એક પળવાર પણ એનું નહીં. ગાડીનાં પાછળનાં ભાગમાં

બાળુનાં ખૂણામાં પડીને તે ઓરડાં સામે બેસી હતા. સૂવર સામેના કાચ પર આવતું પાણી વારં-વાર લૂછતું જતું હતું પોતાના મન પર ચડેલી વિસ્મૃતિઓ પણ આવી જ રીતે લૂછાતી જતી હતી. એમ તેમને લાગ્યું. હાના કરતા કરતા તો બાર-ચૌદ વરસ પહેલાંનો સમય તેની આંખો સામે સ્પષ્ટ બેસી રહ્યો. તે દિવસ....

એ દિવસે પોતે દુર્ગાને પહેલીવાર ભેટ. શિયાળાના એ દિવસો હતા ! સવારમાં ઘરની અગાડી ઉપર કામળ, મળનો તડકો ખાતા પોતે બેઠા હતા. એવામાં દૂરથી થોંધાટ સંભળાવા લાગ્યો. ધીમે ધીમે તે નજીક આવ્યો. કશાકનું એ સરઘસ હતું ! તે ટોળું પોતાના ઘર પાસે આવવા લાગ્યું. એ છોકરીઓનું સરઘસ હતું, અબાસ સિવાય બીજા વિષયમાં પોતે કદી પણ ધ્યાન આપેલ ન હોવાથી એ સરઘસ શા માટે નીકળ્યું છે એની કેમે કરી પોતાને કલ્પના કરતા એ ન આવડી. ‘વહેમાતરમ્’ ‘મહાત્માગાંધી કી જય,’ ‘સૈતાની સરકારનો બહિષ્કાર કરો’ વગેરે અવાજો જ ફક્ત સ્પષ્ટ રીતે સંભળાતા હતા. સરઘસ પોતાના ઘર આગળ આવ્યું ન આવ્યું ત્યાં જ પોલિસે તેને અટકાવ્યું. પોલિસ એ છોકરીઓને આગળ વધવા દે નહીં અને છોકરીઓ કાંઈ પણ હિસાબે પાછી જવા તૈયાર નહોતી ! તેમની આગેવાન થયેલ પંદરેક વરસની એક છોકરી નિહરનાથી પોલિસ અધિકારીને કહેવા લાગી, ‘તમે લાડીમાર શરૂ કરશો તો પણ અમે અહીંથી એક તસુભર પણ પાછા હટીશું નહીં.’ એ અધિકારી પણ બિચારો મૂંઝાયો. એ છોકરીએ અભિમાનપૂર્વક ચારે બાજુ જોયું. તેના ચહેરા પોતાની દૃષ્ટિએ પડ્યો. એ આંખોની એ વખતની ચમક, એ વ્યવસ્થિત કેશ કલાપ—બપોર સુધી બધી છોકરીઓ તડકામાં રસ્તાપર બેઠી હતી. હાથમાં ઝંડો લઈને સરઘસને મોખરે વટથી બેલી રહેલી એ છોકરીનો ગોરો ગોરો ચહેરો લાલઘૂમ થઈ ગયો. તેના મોં પરથી પરસેવાનાં રેલા ચાલવા લાગ્યા. પણ તેણે

પોતાની જગ્યા છોડી નહીં. એ દિવસે કેટલીયે વખત પોતે તે છોકરી તરફ કુતૂહલપૂર્વક જોયા જ ક્યું.

તે ફરી પોતાને એક સંમેલનમાં દેખાઈ ! મે મહિનામાં પૂનામાં ભરાનાર લેખકોનું એક નાનકડું એવું એ સંમેલન હતું. કોઈક ઓળખીતાએ પોતાને એક ટિકિટ વળગાડી હોવાથી પોતે એ સંમેલનમાં ગયા હતા. દુર્ગાએ તે દિવસે એક ભાવગીત ગાયું. તેનો કંઈ તો એવો સુંદર હતો ! તે પોતે પણ કવિતા કરે છે એવું લાગ્યું. સભાએ તેને પોતાની કવિતા ગાવાનો ખૂબ આગ્રહ કરી જોયો પણ તે પૂનાના શ્રોતાઓને સુધ્ધાં તેણે દાદ દીધી નહીં !

પછી તો તરત જ દુર્ગાના ભાઈની અને પોતાની ઓળખાણ થઈ-ખૂબ નિકટનો પરિચય થયો. તેની સાથે એક બે વખત દુર્ગા પોતાના ઘેર પણ આવી. એક દિવસ તે 'એક જ આલા' નાટકની ત્રણ ટિકિટ લઈ આવ્યો. પણ એ જ દિવસે સાંજે કંઈ કામ માટે તેને અચાનક બહારગામ જવું પડ્યું. તેણી એ રાત્રે પોતે બે જ નાટક જોવા ગયા. નાટકનો ત્રીજો અંક પૂરો થવા આવ્યો. સિંધુએ સુધાકરનાં પગે હાથ અડાડ્યો, કોઈની પાસેથી કોડી પણ ન લેવાનાં તેણે સોગંદ લીધા, પડદો પડ્યો. પ્રેક્ષકોમાંનાં ઘણાંએ આંખો લૂછી, ફક્ત દુર્ગા જ મોટેથી હસતી હસતી બોલી, "આ સિંધુની જગ્યાએ હું હોત તો શું ક્યું હોત કહું ?"

મેં કહ્યું, "ઘર છોડીને ચાલી ગઈ હોત ?"

એ હસતી હસતી બોલી, "અં હં ! ઘરમાંથી પાણીની ગાગર ભરી ભરી લાવીને એ પતિદેવનાં માથા પર ઢોળી હોત !" ખુરશીને પકડી રાખીને બેસેલા નજીકનાં બે ચાર પ્રેક્ષકો આ સાંભળીને હોઠમાં જ 'હર્યા.' પણ દુર્ગાનું ત્યાં ધ્યાન જ ન હતું. એ આગળ બોલી, "જીતું હૃદય હું સમજું છું ! પ્રેમ અને ભક્તિ એ ખૂબ ઉચ્ચ ભાવના છે એ પણ હું સમજું છું. પણ આવી અધ ભકિત સ્વપ્નમાં આપેલું પચત પાળવું, બેલાન બનેલા દારૂડિયાનાં પગને હાથ અડાડીને સોગંદ ખાવા !

એ ક્યા મુલકની નીતી અને ભક્તિ ?"

ચોથો અંક શરૂ થયો ત્યાં સુધી તે આવું જ કંઈક ખૂબ ખૂબ બોલતી હતી, પણ પેતાનું ~~ધ્યાન~~ તેનાં બોલવા તરફ નહોતું. બોલતાં બોલતાં તેનાં એ કાળા ભરમર વિશાળ ડોળામાંથી ચમકી જનાર વિવેકાણુ તેજ-તેજો એ લાંબો-ગોરો ચહેરો, વાળ તરફ ધ્યાન આપ્યું ન હોય છતાં કાળા ગૂંચળિયાળા અને લાંબા કેશચૂંકનથી તે ચહેરાને મજેલી અપૂર્વ આકર્ષકતા...

દુર્ગા માટેનું પોતાનું આ આકર્ષણ પછી તો એક બે વર્ષ સુધી ધીમે ધીમે વધવા લાગ્યું. રજાઓમાં પોતે મુંઝવેથી પૂના આવે કે બનને ખૂબ દૂર દૂર ફરવા જતા હતા. એ વખતે જર્મનીની નવી નવી દવાઓની ચાહતી પોતે તેને કહી હતી. લુધ પાશ્વર અને માદામ ક્યુરીનાં ચરિત્રમાં પોતે તેને સાથે લઈને એવા તો એકરૂપ થઈ જતા. દુર્ગા પણ આવે વખતે એકાદ સુંદર વાક્ય બોલી નાખતી ! એક દિવસ એ બોલી હતી, "આપણે આવી જ રીતે આખી જિંદગી સુધી આગળ ને આગળ ચાલતા ગયા તો ક્યાં પહોંચીશું ? ક્ષિતિજ પર ?" ખારસી ચાર માંછલની રખડપટ્ટી પછી તે ક્યાંક પણ બેસી જતી ! અને પછી પોતાનાં મધુર ખુદ્દા અવાજથી કોઈક પણ કવિતાની વચ્ચેની જ કડી ગાવાની તેને જીર્મિ આવી જતી ! આખું ગીત ગાવાનો તેને કંટાળો આવતો. એવી જ કોઈક કવિતા હજી પોતાને યાદ હતી.

બેતાલીસનાં મે મહિનામાં મુંબઈમાં પ્રેક્ટિસ શરૂ કરવાનો નિશ્ચય કરીને પોતે પૂના ગયા. બીજા દિવસે દુર્ગા અને પોતે ખૂબ દૂર ફરવા ગયા; પણ તાપ જરા ધીમે પડતા આકાશમાં એકદમ અંધારું વ્યાપ્યું. વાત વાતમાં તો સુશળધાર વરસાદ શરૂ થયો.

દોડતા જઈને નજીકનાં કોઈ પણ ઝૂંપડામાં આશ્રય લેવો એવું પોતે સૂચવ્યું. ત્યાં તો દુર્ગા હસતી હસતી બોલી, "વિશ્વનાથ, આ અંગ્રેજી રાખ્યે તો તમને પુરુષોને પણ નાજુક કરી મૂક્યા

છે ! ફક્ત નાનુક જ નહીં પણ તદ્દન શુદ્ધ ! આયુર્ધર્મમાં જીવને શાવરઆથ લેતા ચાર ચાર કલાક સુધી નાટક-સિનેમાનાં ગીતો ગાતા એવી રહેા ખરા ! પણ કુદરતના આ વિશાળ સ્નાનશુદ્ધમાં ઉપરથી ઇંદ્ર તમારા પર સુશળધાર ધારા છોડે કે દરમાં પેસનાર 'ઉંદર જેમ નમે ધરમાં જીવને ગોંધાઈ રહેા છે ! જુઓ તો ખરા કે આમાં કેવો આનંદ આવે છે ! મને તો સંસ્કૃત પણ સાહે આવડતું નથી ! નહિતર અત્યારે હું વેદમાંના પર્વન્યસુકત ખૂબ મોટેથી ગાવા લાગી પડું.”

તે દિવસે પોતે જાને અક્ષરશઃ નિનરતા જ ઘેર આવ્યા, પોતાનો નવો સુટ ખરાય થયેલો એટલે પોતે થોડા ચિડાઈ ગયેલ હતા; પણ દુર્ગા તો ખૂબ આનંદમાં હતી. તે બોલી, “આમ ત્યાં શું જુએ છે વિશ્વનાથ ? મારા તરફ તો જરા જો ! વરસાદમાં ત્રિપતમને મળવા માટે નીકળેલી વસંત-સેનાનું પાત્ર હું બાલગાંધર્વ કરતાં પણ સારું બજવી શકું એવું નાટક ટાઈ કરે તો તું ચારુદત્ત ચમક ને !”

એમ એકબીજાની નદન નચકે આવ્યા હતા. આજ નહીં તો કાલ અમારા લગ્ન થવાનાં એમ જાને પક્ષનાં માંજીસેને લાગવા માંડ્યું. પોતાને પણ એમ જ લાગતું હતું, પણ જેતાલીસનો ઓગસ્ટ આવ્યો. દુર્ગાએ તે પૂરમાં ફેદકો માર્યો. પછી જે ત્રણ મહિને અચાનક તે પોતાની પાસે આવી. “તું ચળવળમાં કશી પણ મદદ કરતો નથી !” એમ કહેતી તે પોતાને જેમ આવે તેમ મોટેથી બોલવા લાગી. ડોક્ટર થઈને પોતે ધંધાની શરૂઆત કરે ન કરે ત્યાં તો આવી બચકર ચળવળ સાથે સંમંધ રાખી શકે ? ના ! તે તો અશક્ય હતું. પોતાનો જગ્યાવ કરવા માટે ચળવળ વિરુદ્ધ બોલાય તેટલું પોતે બોલેલ. પડેલી જ વખતની જાને માટે આ તકરાર હતી, પણ એ ખૂબ દુખદ ચમ પડી. દુર્ગા વધારે પડતું ન બોલનાં ત્યાંથી આવતી થઈ ગઈ.

તે પછી પોતાને તે એક જ વખત દેખાઈ, ને

બૂમભવાસી પ્રવૃત્તિઓમાં હતી. એને પકડી લાવવા માટે સરકારે ઇનામ કાઢ્યું હતું. તેનાં શૌર્યની, સાહસોની, મુત્સદ્દીપણાની, પુરુષનો વેપ પહેરીને પોલીસને થાપ આપવાની વગેરે અનેક સાચી જૂઠી વાતો લોકમાં ફેલાવી હતી. એક દિવસ મધરાતે તે અચાનક પોતાની પાસે આવી. પોલીસ તેની પાછળ પડી હતી. રાત પૂરતો તેને આશ્રય નેહતા હતા. તેનાથી બરોબર ઊભું રહેવાતું નહોતું. ઓરડામાં લઈ જઈને સૂતાડવા માટે પોતે તેના હાથ પકડ્યો.કેવો આંચકો લાગ્યો પોતાને ! એ તાવથી ધગધગી ગઈ હતી. તેને દવા આપીને પોતે સૂવડાવી. સવારમાં તે કપારે ઊઠી કેને ખગર ! પોતે જાગ્યા તે પણ તેનાં હોઠનાં સ્પર્શથી ! પોતાનાં કપાળ પર તેણે તેનાં હોઠ અડકાડ્યા હતા. એ સ્પર્શથી પોતાનું આખું શરીર પુલકિત થયું. મનમાં થયું કે આમ ઊઠીને તેને પાસે બેઠીને—

પણ એ જ ઘડીએ તે હસતી હસતી બોલી, “વિશ્વનાથ ! તે ‘વિરહનરંગ’ કાવ્ય વાંચ્યું નથી ! તેની છેવટમાં નારિકા સૂતેલા નાપકને જગાડવા માટે તેને ગરબી ભરે છે એવું કવિએ વર્ણન કરેલું છે. મેં પણ અત્યારે એ જ કયું”. હજુ સુધી તું જાણે છે ! જાગ જાઠને, હવે તો જાગ !” એટલું બોલી ને તેણે એવી તો વિચિત્ર દષ્ટિથી પોતાનાં તરફ જોયું

પોતે હજુ પથારીમાંથી ઊભા થાય તે પહેલાં તો તે ચાલતી પણ થઈ ગઈ. તાવનાં થેનમાં જ તેણે આ બધું કયું નો નહીં હોય નો એવી પોતાને શંકા આવી. પણ...

એ પછી ફરી પોતાને તે કદી જ મળી નથી. પછી તો બૂમભવાસીઓએ પ્રગટ થઈને સરકાર કરે તે મગ્ન બુશીથી બોળવવી એવી ગાંધીજીએ સલાહ આપી. એ વખતે તે જેલમાં ગઈ એવું પોતે વાંચેલ. પછી બધા રાજકીય ફેદીઓ છૂટ્યા ત્યારે તે પણ જેલ બહાર આવી. એ પછી...

વિશ્વનાથે આંખા ઉઘારીને ચમકીને જોયું.

ડાયવર અદ્યપૂર્વક 'સાહેબ, સાહેબ' એવી ખૂબ મારતો હતો. વરસાદ અટક્યો હતો. તેમણે ડાખી બાળુનાં કાચમાંથી જોયું, ગાડી તેમના જ બંગલા સામે ઊભી હતી. બંગલાના દરવાજામાં વાસંતી ખૂબ બની હતી તેમનાં સ્વાગત માટે તૈયાર થઈ રહેલી દેખાઈ.

વાસંતીએ ફક્ત પોતાની બતને જ સજ નહોતી. બંગલાની બેઠકનું નાનું દીવાનખાતું અને રસોડું પણ તેણે ખૂબ પ્રયત્નપૂર્વક સજ્યું હતું. આ બધો કામ માટે જોઈને વિશ્વનાથે હસીને કહ્યું, "આજ તને કોઈ જોવા કરવા આવવાનું છે કે શું?"

જરા ચિડાઈને વાસંતીએ ઉત્તર આપ્યો, "હાં, તમારા પેલાં દુર્ગાબાઈ!"

તેના આ બોલવાનો અર્થ તેને યરોયર સમજાયો નહીં. ફક્ત વાસંતીની નાજુક રેખાવાળી આકૃતિ તરફ જોતાં તેને મનમાં થયું, 'દુર્ગા આટલી કંઈ ખાસ સુંદર નથી. પેલી ચળવળમાં પડવાની તેને બુદ્ધિ સૂઝી ન હોત તો-વાસંતી જેવી સુંદર પત્ની પોતાને કદી મળી શકી ન હોત! જીવનનાં એક સદ્બુદ્ધિયને પોતે ચૂક્યા હોત.'

દુર્ગાની અને વાસંતીની બેઠકે મહિલામંડળમાં અચાનક મુલાકાત થઈ હતી. એવું બન્યું કે મંડળમાં જે સન્નારીનું વ્યાખ્યાન ગોઠવેલું હતું તેમનાં ઘેર મહેમાન આવવાને લીધે આવવાના સમયે તેમણે ના કહેવડાવી એટલે મંત્રીએ કોઈપણ સારું કામ કરનાર એક સ્ત્રીને પ્રસંગ સાચવવા માટે ઊભી કરી. એ સ્ત્રીએ આ બધી ભેગી થયેલ શ્રીમંત સ્ત્રીઓની પોતાના વ્યાખ્યાનમાં ટીકા કરી. ખાસ કરીને વ્યાખ્યાન પહેલાં જ કાન પર પડેલા 'અમે તુરતમાં જ બીજી મોટર લેવાના છીએ' એ વાસંતીનાં વાક્યની મસ્કરી કરીને તેણે ભરસામાં અપમાન કર્યું. સભા પૂરી થયા પછી કોઈએ વાસંતી એ તો ડાકટર વિશ્વનાથની પત્ની છે એવું તેણે સાંભળતાં જ તે જરા બદલાઈ ગઈ. "તમારા પતિ-દેવને મળવા માટે એક દિવસ હું આવવાની છું!" એવું તે ખૂબ ઉલ્લાસપૂર્વક બોલી. તેને ચીડવા

માટે તરત જ વાસંતીએ તે જ રાત્રે જમવા આવવાનું તેને આમંત્રણ આપ્યું.

આ બધી હકીકત બ્યારે વિશ્વનાથને જણાઈ ત્યારે અત્યારના કામ માટે તેને સમજણ પડી.

વાસંતીને સંતોષવા માટે તે બોલ્યા, "એ દુર્ગાનું બોલેલું તું મનમાં ન લે વીર. નાનપણથી જ તે એવી છે! એમાં વળી દેશભક્ત બની! પછી બાકી શું રહ્યું? અરે, એક દિવસ એક પ્રોફેસર કંઈક શિક્ષણ ત્રિશે સુધારા માટે એક સરકારી અધિકારીને બે વાત સમજાવીને કહેવા લાગ્યા: એ મૂર્ખાએ સાંભળી લેવાને બદલે એ અધિકારીએ તેને શું જવાબ આપેલો ખબર છે? કહે કે, 'તમે એકાદ વખત જલમાં જઈ આવ્યા છો ખરા? દેશને માટે અમે છાતી પર બંદૂકની ગોળીઓ ઝીંકતા હતા ત્યારે તમે આરામખુરશીમાં ચોપડી વાંચતા પડ્યા હતા અમારી ભૂલો કાઢવાનો તમને શો હક છે?' આ દુર્ગાએ પણ એ જ વલણ લીધું હશે! ફક્ત તેનામાં થોડો ફરક પડ્યો હશે તો પણ હું ગળીનાં ભજ્યા તેને પહેલાં જ નેટલાં જ ભાવતાં હોવાં જોઈએ એવી મારી ખાતરી છે."

તેનાં આ છેવટનાં શબ્દો સાંભળતાં જ વાસંતી એકદમ ચમકીને બોલી ઊઠી, "અરે, પણ આ મને ફોન પરથી તો કહેવું હતું તો—"

વિશ્વનાથે હસીને બોલ્યા, "હું હોસ્પિટલમાં કામ કરું છું, ભજ્યાવાળાની દુકાનમાં નહીં!"

વાસંતી ઉતાવળે ઉતાવળે અંદર જતાં, જતાં બોલી, "આખી પુરુષજાત હંમેશાં આવી જ હોય છે! નાની નાની વાતોમાં તેમને સમજ જ ન પડે. તમે ફક્ત મોટા મોટા ઓપરેશન કરી બાણો, પણ હું ગળી સમારવા તમને બેસાડ્યા કે તરત જ હાથ કાપી બેસો!"

વિશ્વનાથે સામેનાં ઘડિયાળ તરફ જોયું. પોણા દસ થયા આવ્યા હતા. હમણાં-બીજી જ ઘડીએ દુર્ગા આવશે એ કલ્પનાએ તેનું મન એકદમ અસ્વસ્થ થયું. આ અસ્વસ્થતાનું કારણ તેમને યરોયર સમજાયું નહીં! એ ફક્ત ઉત્સુકતા નહોતી;

પોતાની છાતીના અરપષ્ટ ધન્યકારા સાંભળીને તો તેને પોતાને જ નવાઈ લાગી. એ આતુરતા એકાંતમાં સૂઈને રથજે પ્રિયતમાને મળવા જનાર પ્રિયજનના હૃદયની નહોતી, પરીક્ષાખંડમાં જવાનો સમય આવે ત્યારે વિદ્યાર્થીની છાતી જેવી રીતે ધડકતી હોય છે એવું જ કંઈક તેને લાગતું હતું ! દુર્ગા અત્યારે કેવી દેખાતી હશે, તે પોતાને ક્યા ક્યા પ્રશ્નો પૂછશે, બન્નેની પહેલાંની અરફ્ટ પ્રેમની યાદ તેનાં મનમાં જામશે, કે તેને પૂછ્યા વિના પોતે વાસંતી સાથે લગ્ન કર્યા એટલે તે પોતાની સાથે પારકાની જેમ વર્તશે—એક બે નહીં, અનેક વિચાર...

દરવાજા પરની ઘંટડી રણુકી ગઈ. નોકરની પહેલાં જ વિશ્વનાથ બારણા પાસે ગયા. થરથરતા હાથે તેમણે બારણું ઊઘાડ્યું, સામે જોયું. દુર્ગા ? ના ? બીજી જ કોઈક પ્રૌઢ સ્ત્રી હતી એ તો ! તેમણે ફરી બરાબર નીરખીને જોયું.

—હસતી હસતી અંદર આવીને દુર્ગા બોલી, “આમ ગાંડાની માફક શું જોઈ રહ્યો છે વિશ્વનાથ ? એટલી બધી શું હું બદલાઈ ગઈ છું ?”

“એટલી ?” એટલો જ આશ્ચર્યજનક શબ્દ વિશ્વનાથનાં મોંમાંથી બહાર નીકળ્યો : ગુલાબની ડાળ પર હોલનારું ફૂલ કેટલું જલદી ચીમળાઈ ગય છે એવી કંઈક કલ્પના એકદમ તેમનાં મનમાં આવી ગઈ. તેમણે ફરી તેનાં તરફ નજર કરી જોયું. તેના કેશકલ્પ અત્યારે પહેલાનાં જેવો વિપુલ અને આકર્ષક દેખાતો નહોતો. અને—અરે આપરે ! એક, બે, ત્રણ, ચાર—તેના માથામાં સફેદ વાળ પણ દેખાવા લાગ્યા હતા. તેની એ વિશાળ આંખો ફરતા પહેલાં તે એ મોટા કાળા કુંડાળાં, ગાંઠમાં ખાડા પહેલાં હોવાને કારણે જરા કુરૂપ દેખાતો લાંબો ચહેરો—કુંડમાં પાંચ છ વર્ષમાં તેલું બહું સૌંદર્ય નાશ પામ્યું હતું.

દીવાનખાતામાં આવતાં જ દુર્ગા બોલી, “તારા બાપકો જોવા માટે હું આવી છું ! અને—એ ક્યાં

છે ? મૂતાં હશે ! કેમ ? ચાલ, એકતાર મને જોવા તો દે તેને ?”

વિશ્વનાથ દુર્ગાને બાળકોનાં સૂતાના એવડામાં લઈ ગયો. તેમના તરફ વાત્સલ્યપૂર્વક જોતાં તેમણે કહ્યું : “આ જયપ્રકાશ અને આ અરણ્યા.”

એકાએક ખિલખિલાટ હસતી દુર્ગા બોલી, તારા ઘરમાં ફક્ત નામ પૂરતી જ ક્રાંતિ આવેલી દેખાય છે ! બાકી તને એકલાને જ શા માટે હસવું ! હજી બધાં અમારી બધી જ ક્રાંતિ નામની જ છે ત્યાં—”

તરત જ તે બન્ને બાળકોનાં ઓશિશ પાસે જઈ બિભી રહી. તેમનાં માથા પર ખૂબ જળવીને વાત્સલ્યપૂર્વક હાથ ફેરવ્યો અને તેણે વિશ્વનાથને કહ્યું : “ખૂબ સુંદર બાળકો છે હં ! એમને લઈને ખૂબ હેત કરવાતું મને મન થાય છે. પણ એ મોઢ રોકવો જોઈએ. નહીંતો બાળકો-બગી જશે, અને પછી આ બાળને ક્યાંથી જમવા બોલાવી એમ તારી પત્નીને થશે !

એ બન્ને પાછા દીવાનખાતામાં આવ્યા ન આવ્યા ત્યાં જ જમવાની ખૂસ પડી. વાસંતી અને દુર્ગા સામસામે બેઠા. વિશ્વનાથ બન્નેની વચ્ચે ટેબલની બાજુ પર બેઠા. દુર્ગાની ટીબળ શરૂ થઈ. એ જૂની યાદ તાજી કરતી હતી, ગાંધીજીની આગ્રા પ્રમાણે બહેર થઈને જેલમાં જતા પહેલાં તે તેમને મળવા ગઈ હતી ત્યારનાં તેમનાં સહવાસની બે ઘડીમા પોતાને કેવી સ્ફૂર્તિ મળી એ કહેતી હતી, ખાવા કરતાં બોલવા તરફ જ તેલું વધુ ધ્યાન હતું. વિશ્વનાથ હા હા ભણતા હતા. વાસંતી એક ચિત્તે સાંભળતી હતી. વિશ્વનાથનું મન સામસામે બેઠેલી એ બન્ને યૌવનાઓની તુલના કરવા લાગ્યું. વાસંતી એકદમ કુશળ ચિત્રકારે દોરેલી સુંદર ચિત્ર કૃતિ જેવી દેખાતી હતી ; ત્યારે હમણું જ ચિત્રકળા શીખવાની શરૂઆત કરનાર એકાદ વિદ્યાર્થીના અડધા શીખવાની શરૂઆત કરનાર એકાદ વિદ્યાર્થીના અડધા પડધા ચિત્ર જેવી દુર્ગા દેખાતી હતી. પણ વાસંતીનાં એ કલાપૂર્ણ ચિત્રમાં કંઈક પણ મનને ખૂંદનારી

નિજીવતા હતી, ત્યારે આ કલાશક્ત્ય ચિત્રમાં મનને આનંદ આપનાર એક પ્રકારની જીવંતતા હતી, એ વિચાર તેમનાં મનમાં જેમ જેમ પ્રવળ થતો ગયો તેમ તેમ તેમનું જમવા પ્રત્યેનું ધ્યાન ઊડી ગયું. પોતાના મનની આ વૃત્તિ અટકાવવા માટે તેમણે દુર્ગાને કહ્યું, “તું બાકીનું તો બધું મને કહીશ જ, પણ અત્યારે તું ક્યાં છે, શું કરે છે તે જ કહત—”

“હું શું કરું છું ? હું એક કારખાનું બોલવાના વિચારમાં છું !”

“કારખાનું ? શેનું કારખાનું ?”

“માણસ તૈયાર કરવાનું !”

“એટલે ?”

દુર્ગા હસતી હસતી બોલી, “હું શું બોલું છું એ ઘણાંને સમજાતું જ નથી. મને ગાંડપણ લાગ્યું છે એમ જ એ બધાંને લાગે છે ! પણ તને કદાચ એ સમજશે. ગયા છ વર્ષના મારા અનુભવનો કહીએ તો આ સાર જ છે. આજકાલ આપણે જેને માણસ કહીને બોલાવીએ છીએ તેમાંનાં સોમાંથી નવ્વાણું ઢીંગલા-પૂતળાં જ હોય છે. કેટલાંક રંગીન હોય છે, કેટલાંક સાદા, કેટલાંક તૂટ્યા ફૂટ્યા, કેટલાંક નાજુક, કેટલાંક શણગારેલાં, કેટલાંક હાલતાં ચાલતાં-પણ બધા ઢીંગલાં જ !” દેશભક્તોમાં, વેપારીઓમાં, શિક્ષકોમાં, લેખકોમાં મોટ મોટા માણસોમાં હું ફરી છું ! પણ એ બધામાં મને જીવંત મનનાં માણસો ખૂબ થોડાં જ દેખાયા !

ન્યાં જીવો ત્યાં શરીરની ગુલામગીરી-વાસનાની ગુલામગીરી-વિચારોની ગુલામગીરી-પૈસાની ગુલામગીરી—ન્યાં જવ ત્યાં હજીએ ગુલામી જ છે. આપણો દેશ સ્વતંત્ર થયો ખરો; પણ આપણાં મન ? એ મનને ઘડ્યા સિવાય, તેમને વિશાળ, ઉદાત્ત, સ્વતંત્ર કર્યા સિવાય—”

વિશ્વનાથ વચ્ચે જ બોલ્યા, “મન ઘડવાનું કામ માળાપતું છે, શાળા કોલેજોનું છે, મોટ મોટા લેખકો અને આગેવાનોનું છે—”

દુર્ગા એકદમ મોટેથી હસી, તેનું તે હાસ્ય

જોધને મુશળધાર વરસાદમાં ભીંજતી વખતે જે આનંદી મુદ્રાથી તેમનું સ્વાગત કરતી હતી તેની તેમને યાદ આવી. તરત પોતાનું હાસ્ય રોકી દુર્ગા આગળ બોલી, “આંધળો છે કે શું વિશ્વનાથ ? આપણાં ઘરમાં બાળકો જન્મ લેવા આવે છે, ત્યાં તે શરીરે મોટા થાય છે. આપણી શાળા-કોલેજોમાં તે શરીર ઉપર વડીલ, ડોક્ટર, ઍન્જિનિયર, પ્રોફેસર એવી ચિઠ્ઠીઓ ચોંટાડવામાં આવે છે; અને આપણાં લેખકો અને આગેવાન નેતાઓ આ ચિઠ્ઠીવાળા પૂતળાંઓને સંતોષવા પોતાની કલમો તૈયાર કરે છે, ભાષણો ફેંકે છે. જીવંત મન આમ તૈયાર ન થાય વિશ્વનાથ ! તેને માટે દરેક મનમાંના અગ્નિકણને પહેલો ઓળખવો જોઈએ, તેનાં પરની રાખોડી ઊડાડવી પડે છે, ફૂંકી ફૂંકીને તેને સતેજ કરવો પડે છે, એ ગમે તે ઠેકાણે પડીને નુકશાન ન કરી એસે તે માટે કાળજી રાખવી પડે છે; આવા સતેજ થયેલા અગ્નિકણને હું માણસ કહું છું !”

“બપોરે આ સ્ત્રીનું એક વિચિત્ર વ્યાખ્યાન સાંભળેલું; અત્યારે ફરી બીજું સાંભળવું પડશે કે શું !” એવી બીક વાસંતીને લાગી. તેણે ધીમેથી વિશ્વનાથને આંખથી ઘસારો કર્યો; પણ તેમનું તો બધું ધ્યાન દુર્ગા તરફ જ હતું. હવે શું કરવું અને આ કચકચાટ અટકાવવો એમ વાસંતીને થઈ આવ્યું. એટલામાં ટેલિફોનની ઘંટડી જોરથી રણકી ઊઠી.

ફોન હોરિપટલમાંથી આવ્યો હતો. ખુદ શેઠની પત્ની વિશ્વનાથનો આહાર મોનવા ફોન પર આવી હતી. વાસંતીએ ફોન લીધો અને પછી જમવાનું પત્યા પછી પણ વારંવાર તે ફોનની વાત કહેવા લાગી. પોતાનાં પતિએ એક ધનાઢ્ય વેપારીનું ખૂબ અઘરું ઓપરેશન ખૂબ સહેલાઈથી પાર પાડ્યું એ વાતની કાલે તો ચારે તરફ બોલેખાવા થશે; પછી તો પૈસાનાં ઢગલા થશે. અને પછી બીજી એક મોટર જ નહીં પણ પોતે જે કહેશે તે પોતાનાં બારણાં પાસે આવીને હાથ જોડીને બેસું રહેશે એ

કંપનાએ તેનું મન બલણે કે ગાંડું થઈ ગયું હતું. મધવાળા ફૂલની આસપાસ ચૂંબનાર ભમરા પ્રમાણે તે રહી રહીને એ જ વાત યાદ કરતી હતી. વિશ્વનાથને આ વિચિત્ર તો લાગ્યું. તેમણે તેને આંખથી સમજાવી પણ નેહ્યું. પણ એ તો પોતાનાં રંગથી રંગાયેલી જ હતી છેવટે તેણે હસતી હસતી દુર્ગાને કહ્યું, મારી જુદી મોટર આવશે ને, એટલે તે રોજ તમારી પાસે મોકલતી રહીશ હું.”

દુર્ગા કશું જ બોલી નહીં. એ જવા માટે બેઠી. વિશ્વનાથે તેને ગાંડી લખતે જવાનું સૂચવ્યું. માન પૂર્વક તે ના પાડીને બોલી, “આટલું મેં પેટ્રોલ મારા માટે બાળવા કરતાં એટલા પૈસા જ તું મને આપ ! હું જે સ્ત્રી પુરુષોમાં અને બાળકોમાં તેનો ઉપયોગ કરું છું તેમાં એટલો ઉમેશ થશે.”

વાસંતીને તેનો આ જવાબ ન ગમ્યો. એટલામાં વિશ્વનાથ બોલ્યા, “દુર્ગા, નાનપણથી જ તું આવી જકડી છે ! અત્યારે સાઠદશ વાગ્યે ચાલતા એકલી સ્ટેશને જવાની તારી આ લહર—”

“હું ક્યાં એકલી જવાનું કહું છું ! તું મારી સાથે ચાલ ને ! આ નિમિત્તે તને પણ થોડો વ્યાયમ મળશે.”

આકાશ વાદળથી ઘેરાયેલું હોવા છતાં વરસાદ તો બંધ થયો હતો, પણ ફક્ત દુર્ગાના આગ્રહને લીધે દવાખાનામાંથી ચાક્યા પાક્યા આવેલ વિશ્વનાથ સ્ટેશન સુધી ચાલના જાય એ વાસંતીને કેમે થ ન ગમ્યું; તે કંઈક બોલવા જતી હતી, પણ ઘરની બહાર કોઈ મોટા માણસ જવા નીકળે ત્યારે તેની સાથે જવા માટે જે પ્રમાણે નાના બાળકો ઉત્સુકતાથી દોડે છે, તે પ્રમાણે વિશ્વનાથ હાથમાં છત્રી લઈને દુર્ગા સાથે જવાને તૈયાર થયેલ જોતાં જ તે ચુપ થઈ ગઈ.

“રેનકોટ તો લઈ બંધ.” વાસંતી એકદમ કંઈક સૂઝવાથી બોલી, પણ ત્યાં તો એ જાનને દાદરનાં પગથિયા ઊતરી પણ ગયા હતા.

બહાર રસ્તા પર આવતાં જ દુર્ગાએ આકાશ તરફ નેહ્યું. તે હસતી હસતી બોલી, “અત્યારે ઘોઘ માર વરસાદ પડવો જોઈતો હતો. એટલે આપણા જીવનનાં છ સાત વરસ પાછળ આવી ગયા હોત

નહીં ? તને એ સંધ્યાકાળ યાદ છે ને ?”

“યાદ ન રહેવાનું કંઈ કારણ ?” વિશ્વનાથે કહ્યું. તેમણે તે શબ્દ સહજ રીતે ઉચ્ચારવાનો પ્રયત્ન કર્યો; પણ તેના અવાજમાંતો આજો કંપ દુર્ગાને જણાયા વિના રહ્યો નહી. તેના તરફ પળવાર જોઈને તે બોલી, “અત્યારે જોરથી વરસાદ આવવો શરૂ થાય તો ખૂબ મજા પડે, કેમ ? એટલે આપણે જાનને તરત ક્યાંક ખૂણાની ધરાની હોટલમાં જઈને ત્યાંની ફાફીનાં ગરમ ગરમ ઘૂંટડા લેતા લેતા બહાર પડતા મુશળધાર વરસાદ તરફ—”

વિશ્વનાથ હસીને બોલ્યા, “તને ફાફી પીવાનું મન થયું છે એમ સીધે સીધું કહેને ! એમાં આવી લાંબીલય પ્રસ્તાવનાની શી જરૂર છે ?”

એ જાનને થોડે દૂર ગયા ત્યાં તો એક ધરાની હોટલ આવી, વિશ્વનાથ તરત અંદર ગયા. દુર્ગા પણ તેમની પાછળ પાછળ અંદર ગઈ. દુકાનમાંની ગરદી ખૂબ ઓછી થઈ ગઈ હતી. ખૂણામાંનાં એક એકાંત ટેબલ પાસે જાને આવ્યા.

ફાફી આવતા સુધી જાનને શાન્ત બેઠા હતા. એ ત્રણ વખત તેમણે એકબીજા તરફ નેહ્યું અને દરેક વખતે પોતે બીજાનાં તરફ ટીકીને જુએ છે એની બાજુ થતાં જ બીજા બાજુ નજર ફેરવી લીધી.

ફાફી આવી. એક એ ઘૂંટડા લઈને દુર્ગા સ્તબ્ધ બેઠી-વિચારમગ્ન થઈ ગઈ. “આ શું ? તારી ફાફી ફરી જશે નહીં !” એમ જ્યારે વિશ્વનાથે કહ્યું ત્યારે જ તે ભાનમાં આવી. તેના મનમાં ખૂબ ખળભળાટ થાય છે એ વિશ્વનાથે જાણી લીધું. પોતાનાં મનને જ તે પોતાનાં મોનને બાર બતાવે છે એની તેને કંપના આવી. એ બાર બતાવે કરવા તેમણે કહ્યું. “દુર્ગા, જીવનમાં એક દિવસ આપણે ખૂબ નજીક આવ્યા હતા. પણ આજ આપણે એકબીજાથી દૂર-ખૂબ દૂર ગયા છીએ.”

દુર્ગા ગંભીરતાપૂર્વક બોલી, “એવું મને દુઃખ નથી થતું, વિશ્વનાથ ! બધાનાં જીવનપંથ કંઈ સરળ નથી હોતા. તેમાં ચડ ઉતર અને વાંકવળાંક હોવાનાં જ. હું એળવળમાં પડી ન હોત તો કદાચ

અહં, ખરેખર નક્કી જ તું મારો થયો હોત !
આજ તારા પર મારો કોડીનો ચે હક નથી. પણ
તેનું મને જરાયે દુઃખ લાગતું નથી. પ્રેમ એટલે
હક નહીં, પ્રેમ એટલે ફરજ-કર્તવ્ય એ આ છ
વર્ષમાં મને સારી રીતે શીખવાનું મળ્યું છે. તેમાંથી
પ્રેમની સફળતા એ ગમે તેમ તો ચે જીવનનો એક
આપઘાત છે, જોઈએ તો મીઠો આપઘાત કરીએ!
મને દુઃખ થાય છે તે તું મારો ન થયો એનું નહીં!
ત્યારે મારા, 'મારા' કહીને જે વિશ્વનાથની હું મનથી
પૂજા કરતી આવી હતી, પોલીસની ચોક્કીમાંથી બચવા
માટે ગમે તેવા ગંદા ખૂણામાં રાતની રાત શરીર
નાખીને પડ્યા પછી કાન પાસે મચ્છર ગૂંજતા હોય
તો ચે હું જેની સફળ કારકિર્દીનાં સ્વપ્ન જોવામાં
લીન થઈ જતી હતી તે મારો વિશ્વનાથ અદસ્ય
થયો છે તેનું મને દુઃખ થાય છે.!"

“દુર્ગા”! એટલો જ ભાવપૂર્ણ ઉદ્ગાર કાઢીને
વિશ્વનાથ તેના તરફ જોવા લાગ્યા.

એ આગળ બોલી, “વિશ્વનાથ, પ્રેમ આંધળો
હોય છે એમ બોલનારા માણસો મોટા મૂર્ખા છે.
માણસનું શરીર આંધળું હોય છે, તેની વાસના આંધળી
હોય છે, તેની લાલસા આંધળી હોય છે, પણ તેના
આત્મા કદી જ આંધળો હોતો નથી, તેની બુદ્ધિ
કદી જ પોતાની આંખો બંધ કરી રહેતી નથી.
વિશ્વનાથ મારો આજ પણ તારા પર પ્રેમ છે.
એટલે જ તો હું આજે મારા વિશ્વનાથને મળવા
આવી—પણ મારો વિશ્વનાથ મને તારે ઘેર મળ્યો
નહીં. ત્યાં વાસંતીનો પતિ મળ્યો. મારા વિશ્વનાથની
નિર્જીવ છાયા દેખાઈ! પણ જર્મનીમાંના ડોક્ટરો
જેવાં સંશોધન કરવાની મહત્વાકાંક્ષા રાખનાર,
લુપ્ત પાશ્વર અને મોદામ કચુરીનાં ચરિત્ર વાંચીને
અસ્વસ્થ બનનાર અગાઉનો મારો વિશ્વનાથ ક્યાં
દૂપાષ બેઠો છે કોને ખબર! આજ હું આવી હતી
તે તારા પાસે એક ભીખ માગવા! મને વચન આપ
—આજ નહીં તો કાલ એ વિશ્વનાથને તું શોધીને
લાવીશ; મારી અને તેની મુલાકાત કરાવી દેશ -
—ફક્ત એક વાર—ફક્ત એક જ વાર મારે તેને મળવું

છે. અરે, અગિયાર વાગવા આવ્યા ને શું! ચાલ,
આ ગાડી ચૂકીશ તો વળી અડધો કલાક તપ કરી બેસી
રહેવું પડશે આપણે સ્ટેશન પર!”

દુર્ગાએ પોતાનો હાથ લગાવ્યો, વિશ્વનાથે વચન
આપવા માટે પોતાનો હાથ તેના પર મૂક્યો. તેનાં
હાથનો સ્પર્શ તેને ખૂબ ઝણઝણાટ કરતો લાગ્યો.

બન્ને ઉતાવળે ઉતાવળે ગિડીને સ્ટેશન પાસે
આવ્યા. સ્ટેશનના દરવાજામાં પોતાની મોટર બિબેલી
જોઈને વિશ્વનાથને આશ્ચર્ય થયું. તેમણે તબીબ જાહેર
જોયું. અંદર વાસંતી બેસી હતી ડ્રાયવર પોતાને
શોધવા અંદર ગયો. હશે! તેનાં હૃદયમાં એકદમ ફાળ
પડી. સાંજે કુરેલ પેલું ઓપરેશન - એ માણસને
કાંઈ વતુ ઓછું—...

એ બન્નેને જોતાં જ વાસંતી એકદમ ખારણું
બોલતાં બોલી, “અરરર! કેવી રંગતમાં તમે તો
આવી ગયા છો! તમે બહાર નીકળ્યાં ને નરત જ
દેશપાંડેનો ફોન આવ્યો. પેલા શેઠ તદ્દન ભાનમાં
આવી ગયા છે. અત્યારે ને અત્યારે તમને મળવા
માગે છો! દેશપાંડે! કહેતા હતા, “સાહેબ જે માગશે
એ શેઠ આપશે. પોતાનો પુનર્જન્મ સાહેબને જ લીધે
થયો છે એમ તે માને છે! ચાલો બેગો.”

વિશ્વનાથ બોલ્યા, “દુર્ગાને ગાડીમાં બેસાડીને
આવું અને પછી—”

“અંહ! પહેલા ચાલો. આટલું પણ તમને
સમજાતું નથી.”

“વિશ્વનાથ! મને ગાડીમાં બેસાડવા માટે હું
જરાયે આગ્રહ તને કરતી નથી!” દુર્ગા હસીને વચ્ચે
જ બોલી ગઈ

એટલામાં ડ્રાયવર આવ્યો, વાસંતીએ તેને ગાડી
ચાલુ કરવા ઇશારો કર્યો. ગાડી ઝડપથી જવા લાગી કે
તરત જ વાસંતીએ વિશ્વનાથનો હાથ લાડથી પોતાનાં.
હાથમાં લીધો. કેટલો કોમળ હતો તે! હમણાં જ
દુર્ગાનાં બરછટ હાથનાં સ્પર્શની તેમને યાદ આવી.
આ હાથ કેવો કોમળ - મૃદુ નાનુક - બરાબર ફૂલ
જેવો! તેની ચાલેલી એ રમત-નાનપણમાં દૂધને માટે
પોતાના પગ હલાવતાં અને જમીન પર મોં ઘસનારાં

બિલાડીનાં અચ્ચાની તેમને એકદમ યાદ આવી તે કંઈ જ બોલતા નથી એમ જોઈને વાસંતીએ ખૂબ લાડથી તેમને કહ્યું: “પેલા શેઠ તમને શું ધનામ જોઈએ છે એમ પૂછે ત્યારે પહેલી તો મોટા જ માગવાની હો’ મોડેલતું’ નામ અત્યારે ન કહેશો, હું કાલે બજારમાં જઈને બધા નવા નમૂના જોઈ આવીશ અને પછી અરે, મોનપ્રત ધયું’ છે કે શુ? આજ આપણા જીવનમાં કેવો મોટો ભાગ્યનો દિવસ ઊગ્યો છે અને નમે ક્રકત ---”

તો પણ વિશ્વનાથ કશું જ બોલ્યા નહીં બહારનાં આકાશ પ્રમાણે તેનું મન પણ અધેરાઈ ગયું હતું. આકાશમાં એકદમ ઝબૂક કરતી વીજળી ચમકી.

પલ્લવાર આખો ય રસ્તો પ્રકાશિત થઈ ગયો. એ ક્ષણિક પ્રકાશમાં તેમણે વાસંતી તરફ જોયું— પોતાની બાજુમાં એક મોટી, સુંદર શણગારેલી દીંગલી બેઠી છે અને તે ‘આ મારો વર,’ ‘આ મારો વર’ કહીને મોટેથી બોલ્યે જાય છે એવો તેમને ભાસ થયો. દીંગલા - દાંગલીની મોટરમાં નીકળેલી આ જન — પેલા ધનાઢય શેઠના આશીર્વાદ લેવા માટે ઊપડેલું આ જોડું...આ કદપનાથી એ એવા તો અસ્વસ્થ થયા અને એકદમ ડ્રાયવરને કહ્યું,

“ગાડી બંગલા તરફ લે, મારી તબિયત બરોબર નથી”

x

x

તમને બોલાવવા મેં એને કહ્યું જ નહોતું, મારાથી એ થતું જ નથી. તમે તો જાણો છો ને મારી પ્રકૃતિ, જેટલું સહજ મળતું હોય એથી વધુ હું નથી ધચ્છતો. જીવિકા ની પેલી કવિતા યાદ છે ને!

જાહા તાહા પાર્ડ

જેયા મેયા ઘાર્ડ

છાદિને કે’ માર્ડ છાદિને

તાઈ વલે ફિચ્છુ કાલામહા

કરે કાદિને-

એ જ છે મારા જીવનની ક્ષિલસૂરી. જે સહજ મળતું હોય એને હું છોડતો નથી, કોઈ પણ રીતે ભેટું કરી શકતો નથી, ને તેથી જ બળજબરી કે બેચાબેચીયે નથી કરતો.

*સહજ મળતું જ્યાં જ્યાં જ ને કહી એને નવ જોડું હું,

એ જ કારણે બળજબરી કે બેચાબેચીયે નવધચ્છું હું.

ધરપકડ

‘વિશાલ ભારત’ કાર્યાલયથી વિશાલ-ભારત શુક્ર ડિપો જતી વખતે, માર્ગમાં વિવેકાનન્દ રોડ પર પં. શમ્ભુનાથ ચતુર્વેદીનું ઘર આવે છે. ૧૯૪૭ના સપ્ટેમ્બરના પ્રથમ સપ્તાહમાં એમને મળવા ગયા તો ખબર પડી કે એમના પિતા પં. રાધેલાલ ચતુર્વેદી પણ હયાત છે. પં. રાધેલાલ ચતુર્વેદી સાથે તો મારે ૧૯૨૦થી પરિચય છે અને એ પરિચય યુ. પી. સેક્રેટરીયેટમાં તો વધુ ધનિષ્ઠ થઈ ગયેલ. કારણકે હું ત્યારે ગ્રામ-સુધાર-અફસર હતો અને તેઓ સહયોગ-સમિતિઓના રજીસ્ટાર હતા.

વાર્તાલાપ-કલામાં ચતુર્વેદીજી સિદ્ધહસ્ત છે. જે તેઓ નોકરીની જંગળમાં ન ફસાયા હોત તો પ્રાંતની એક ખાસ વ્યક્તિ જરૂર ગણાત. હસમુખા સ્વભાવના, બુદ્ધિશાળી, લાંબા કદના, ગોરા અને દેખાવે પ્રભાવશાળી આદમી છે. બહુ સુંદર રમૂજ કરે છે.

સને ‘૪૨ પછી આ પહેલી મુલાકાત હતી. આ પાંચ વર્ષમાં તો સ્વાસ્થ્ય ખૂબ બગડી ગયું હોય એમ લાગ્યું. ગરદન બૂકી ગઈ હતી. એમને જોતાં જ મને ગાલિયનો આ શેર યાદ આવી ગયો:—

“કર દિયા નૌફને આજજ ગાલિય,
ન’જે પીરી હૈ જવાની મેરી.”

(જેકે હું જીવાન છું છતાં સુસિંચતોએ એવો ઘેરો છે કે મારી જીવાની પાસે છુલોપો પણ શરમાઈ જાય છે.)

મને મળતાં જ ખૂબ પ્રસન્ન થયા. સ્નેહભર્યા ઉલ્લાસને વ્યક્ત કરવામાં તેઓ સંયમથી કામ લેતા હતા. થોડી વાતચીત પછી હસીને કહે—

“ધરપકડને વખતે આપે શું કયું હતું એ તો કહો! સાંભળ્યું છે કે બે ચાર વેલણાં પણ આપે પોલીસોને માર્યા હતા !”

મેં કહ્યું— “એ વાત સાવ ખોટી છે. વેલણાં હું શું કામ મારું? વેલણાં મારવાનો વખત તો હતો જ નહીં. અને જે પોલીસવાળાને મારવાનો વિચાર હોત તો હું ભલે મરી જાત પણ અર્ધકલાકથી વધુ

તો ગોળીઓની ત્રમઝટ બોલાવત અને હું મારી પહેલાં ઘણાંને વૈતરણીને પેલે પાર પહોંચાડી દેત.”

પછી મેં ચતુર્વેદીજીને સાચી હકીકત કહી. પરંતુ ઘણાંયે વાચકોનો આગ્રહ છે કે શા.માટે હું મારી ધરપકડનું રહસ્યોદ્ઘાટન નથી કરતો? મેં સાડી પહેરી હતી તે વાત શું સાચી છે અને સાચી હોય તો એમ કરવું શું યોગ્ય હતું? અને જે કદાચ સાડી પહેરી તો અદાલતમાં એ પ્રમાણે બયાન કેમ ન દીધું?

હું પહેલાંજ કહી ચૂક્યો છું કે મારો અંગત વિચાર તો એવો હતો કે અદાલતમાં બધી વાતો સાફ સાફ કહી દેવી અને એવું બયાન દેવું કે જે કંઈ કયું છે તે કીક જ કયું છે અને એને માટે મને અને મારા સાથીઓને ગર્વ છે. કયાંઈ ધાડ નથી પાડી, ઊલટી કેટલીક ધાડને રોકી છે. કાંઈની કતલ નથી કરી અને કાંઈના તરફ દ્વેષભાવ નથી રાખ્યો. જે કંઈ કયું એ કેંગ્રેસ જનોદ્વારા સંગઠિત આંદોલનની અંદર રહીને કયું. અદાલતમાં તો એક રીતની કાયદાની કુસ્તી હતી. ત્યાં તો દરેક વાત કાનૂની દૃષ્ટિએ જોવાય છે. કાનૂની દાવ પેચ અને નૈતિકતામાં બહુ અંતર છે. એ સાચું છે કે કાયદાનો મૂળ આધાર નીતિ છે અને એમજ હોવું જોઈએ, પરંતુ નૈતિકતાને બ્યારે કાયદાની પકડમાં લેવામાં આવે છે ત્યારે કાનૂની કુસ્તી છતવા માટે કંઈક સાચા-ખોટાં કરવા પડે છે. એ ઉપરાંત ‘અહીં’ એ જણાવવું જોઈએ કે નૈતિક દૃષ્ટિએ અમારા ઉપર આથી પણ વધુ કલમ લાગુ પડી શકે તેમ હતું. પણ જે કદમો લગાવવામાં આવી હતી તે શું ઓછી સંગીન હતી? એક વાત અમારા પક્ષમાં એ હતી કે જે પોલીસોના હાથમાં અમારો મુકદ્દમો હતો એમણે પોતાના જીવનમાં કદી આવેા સંગીન રાજનૈતિક મુકદ્દમો ચલાવ્યો ન હતો. ચક્રવર્તીએ હંમેશાં ધાડપાડુઓના જ મુકદ્દમા ચલાવ્યા હતા. ચક્રવર્તી જેવા નીચ, અશિષ્ટ અને બેહુદા પોલિસ-અફસર બહુ ઓછા હશે. એનામાં નામનું ય હિંદીત્વ ન હોતું. હલકાઈનો પાર નડોતો અને બુદ્ધિની પ્રખરતા તો

એનામાં હતી જ નહિ. રામપ્રસાદ ઇન્સ્પેક્ટરની બ્રિડગી કોન્સ્ટેબલ કરતાં જ વીતી હતી અને જુગારીઓ, એકાન્ટાંગાવાળાઓ અને એમની જેવા રખડેલ આદમીઓ સાથે જ પાના પડ્યા હતા. એ દિવસોમાં આ લોકોના મગજમાં શું ચે રાઇ બરાઇ હતી. રામપ્રસાદ પોલિસ સુપ્રિન્ટેન્ડન્ટ થઇ જશે એમ તો ધારી જ લેવામાં આવ્યું હતું. ચક્રવર્તીની મહત્વકાંક્ષા શી હતી એ ખબર નથી.

ધરપકડ પછી અમારો જે ખોટો મુકદ્દમો ચલાવવામાં આવ્યો હતો તે એટલો નકામો હતો અને એવા ઢંગથી ગોઠવવામાં આવ્યો હતો કે કાનૂની દૃષ્ટિએ એ ચાલી શકે તેમ ન હતો. જે સાક્ષીઓ લાવવાના હતા તેમને તો પાછળથી લાવવામાં આવ્યા. પૂછપરછ વખતે કોઇ સાક્ષી હાજર નહોતો. પાંચ કલાક સુધી નારાયણ-ભવનની તપાસ થતી રહી પણ પોલીસવાળા એટલા મૂર્ખ હતા અને અમારી ધરપકડને લીધે એવા મદાન્ધ થઇ ગયા હતા કે સાધારણ એવી વાત, જે તેઓ કરી શકે તેમ હતા, તેમણે ન કરી. ધરપકડ પછી એમણે અમારામાંના ઘણાને મારી સાથે જ કોટવાળીમાં પૂરી દીધા. રાતભરમાં તો યધા સાથી તૈયાર થઇ ગયા કે બીજે દિવસે પૂછપરછના સમયે કોણે શું બયાન દેવું અને બયાન એવું દેવું કે જે પોલીસ બયાન જેડે અથડાય નહીં. એક જ પાટા પર જે સામસામેથી તે જ ગતિએ ટ્રેન આવે તો અથડાયને ! જે તેઓ સમાનાન્તર પાટાઓ પર ચાલે તો અથડાયા વગર આગળ નીકળી જશે. એક તો આ વાત બંધાને સમજવી દીધી.

એક બીજી મજેદાર વાત એ છે કે નારાયણ-ભવનમાં અમારી પાસે કેટલાયે મણુ માફગોળો હતો. પાંચસો ડાયનેમાઇટ-સ્ટીક હતી. પિસ્તોલ અને રિવોલ્વરો પણ હતી, મારા પોતાના લાઇસેન્સી હથિયાર-એમિગ્રેન રાયફલ અને બાર નંબરની બંદૂક પણ ત્યાં જ હતા. પુલો વગેરેમાં છિદ્ર પાડવાની સારીઓ પણ હતી. પોલીસને ત્યાં કંઇ મૂલ્ય નહીં, થોડાક તૈયાર જોખમ પણ હતા. ધર-

પકડ વખતે અને કોટવાળીમાં લઇ ગયા ત્યારે અમે સમજી લીધું હતું કે પોલીસના કર્મચર્મીઓ સામાન આવી ગયો છે. જયવાનો હવે કંઇ હિપાય નથી. પરંતુ જયવાની કદી કલ્પના પણ નથી કરી. ખ્યાલ હતો કે કેટલાકને તો પુત્ર તોડવા બદલ એન્જિન નકામા કરવા બદલ અને યુદ્ધ-પ્રયત્નમાં મદદ કરનાર કારખાનાઓને નુકશાન કરવા બદલ, મોતની સજા મળશે. મારા માટે જ્યારે જીવતો કે મરેલો પકડવાને હુકમ જ હતો ત્યારે ધરપકડ વખતે પણ મને મારી નાખવાનો ભય હતો. અમને સેન્ટ્રલ જેલ મોકલ્યા પછી જ પોલીસને એ વાતની ખબર પડી કે ત્યાં આટલો સામાન હતો અને ત્યારે કોઈન થઇને જે મૂર્ખતામયી રીતે ડાઇનેમાઇટ-સ્ટીકસ અને હથિયારોની ત્યાં હોવાની વાત અદાલતમાં રજૂ કરી તે એટલી હાસ્યાસ્પદ હતી કે સાધારણ વ્યક્તિ સામે પણ ટકી ન શકે.

મૂળ વાત એમ હતી કે અમારી ધરપકડ ૭, ડિસેમ્બર '૪૨ ને દિવસે થઇ. ધરની તપાસ પણ એ જ દિવસે થઇ અને આઠમી તારીખે સવારે મારા પુત્ર રમેશે અને કુંવર બેજનાથસિંહના ભત્રીજા ભૂપેન્દ્રસિંહે નારાયણ-ભવનમાં આવેલ બેટ-ટાની ફેક્ટરીમાંથી યધો સામાન જોઠાવી લીધો, લાઇસેન્સી હથિયાર ધરે મોકલી દીધા. શ્રી પ્રભુદયાળ ભાગેવતી મદદથી દારૂગોળાને તળાવમાં ફેંકી દીધો. ભૂદેવ પાલીવાલે લગભગ ૩૦૦ ડાઇનેમાઇટ-સ્ટીકસ ગોપીલાલ પાલીવાલને ત્યાં પહોંચાડી દીધેલ. જેને ગોપીલાલજીએ યમુનામાં ફેંકી દીધેલ. ભૂદેવ થોડી ડાઇનેમાઇટ-સ્ટીકસ અને બીજા સામાન એક બીજી જગ્યાએ પણ રાખેલ અને જ્યારે ભૂદેવ ફૂટી ગયો અને પોલીસનો જસૂસ બન્યો ત્યારે એ સામાન પોલીસના હાથમાં આવ્યો. એ સામાન ત્યાંથી આવ્યો છે એ સાબિત કરવા જે ખરી ખોટી દલીલો પોલીસે રજૂ કરી તે પોલીસની જ વિરુદ્ધ પડી.

પોલીસે જે ટોપીવાળી બંદૂક દેખાડી તે અમારી પાસે હતી જ નહીં. ગુના (ગ્રાવિયર)ના શ્રી. સાગ-રસિંહની તપાસથી એ દેખાડવામાં આવી હતી.

પોલીસે ડાયરીમાં ફીક ફીક અદલ ખદલ કરી હતી. આ ઉપરાંત ચક્રવર્તી અને રામપ્રસાદની એવી ધમ્મણ હતી કે આન્તર્પ્રાંતીય પડ્ડન આગ્રામાં ચલાવવું અને એને માટે વીસ લાખનું બજેટ બનાવવું. મને ખાતરી છે કે જે અમારો મુકદ્દમો છૂપી પોલીસના રાયમહાદુર પં. શંભુનાથ દુબે અથવા રાયમહાદુર પં. દીકારામ મિશ્રના હાથમાં હોત તો આપણા રામ તો ફાંસીને પાટિયે જૂલી ગયા હોત, જે દુબે કે મિશ્ર મહોદયના હાથમાં મારો મુકદ્દમો હોત તો હું તો બધી વાત સાફ સાફ બતાવી દેત. પરંતુ જ્યારે જોયું કે આટલો સંગીન મુકદ્દમો બેંશન-બુદ્ધિ ચક્રવર્તીના હાથમાં છે, જ્યારે સાથીઓ અને અનેક મિત્રોએ મેણાં-ભરી સલાહ દીધી ત્યારે ઉપર લખ્યું છે તે પ્રમાણે, અમે કાનૂની લડાઈ લડવા એક વાત લખવામાં મને જરાયે સંકાય નથી કે એ જાતની કાનૂની લડાઈ લડવામાં મને અને એ ત્રણ સાથી-એને, ખાસ કરીને શ્રી. પીતામ્બર પંત અને વિજયશરણ ચૌધરીને જરાયે માનસિક આતંક નથી મળ્યો. હજી દિલમાં એક ડંખ છે કે દોસ્તોના આગ્રહને લીધે એ પ્રકારનું કાનૂની યુદ્ધ લડવા હું કબૂલ થયો એ કંઈ સારી વાત નથી. પરંતુ આ સંસ્મરણની મુખ્ય વાત છે ધરપકડ અને ધર-પકડના રહસ્યોદ્ઘાટનની.

ઘણી યે વાર વિચાર થયો છે કે જે વાત બની હતી તે શા માટે ન લખવી ? અદાવતમાં ડો. કાટજી (હવે હીઝ એક્સેલન્સી ડો. કાટજી)એ પૂછ્યું કે આખરે એ વાતમાં શું રહસ્ય છે કે પોલીસે આપનો પીછો પકડ્યો અને આપ રાડી પહેરીને બેઠા હતા? પોલીસે જ્યારે પીછો પકડ્યો હોય ત્યારે સાડી પહેરવાનો સમય ક્યાંથી મળે? આ બાબતમાં અસલ વાત શું છે? હવે જ્યારે અસલ વાતની મિત્રોને ખબર છે અને ડો. કાટજીને પણ બધી વાત કહી છે ત્યારે લખવામાં વળી શે સંકાય ? હા, ન લખવા માટે અને અદાવતમાં ન કહેવા માટે એક કારણ હતું -

“છગા મુજે રોકે હૈ તો ખીંચે હૈ મુજે કંક, કાળા મેરે પીછે હૈ દેસા મેરે આગે.”

પરંતુ સાચી વાત લખવામાં એક તો રહસ્યોદ્ઘાટન થશે અને બીજું સાફ અને સાચી વાત લખવાથી મારા આત્માને શાંતિ મળશે.

૫ ડિસેમ્બર ૧૯૪૨ને દિવસે અર્ધગઢમાં સફળ મિટિંગ કર્યા પછી હું ૬:૩૦ ડિસેમ્બરે સાંજની ગાડીમાં આગ્રા પહોંચ્યો. સ્ટેશનથી હું બેઝનગંજમાં મારે રહેવાને સ્થાને ગયો, ખામારીને લીધે ખૂબ નબળામ હતી, પરંતુ કામ તો કરવું જ હતું. ત્યાંથી સીધો હું નારાયણ ભવન નહોતો ગયો. આગ્રામાં મારા આબ્યાની ખબર ફક્ત એક સાથીને જ હતી એના સિવાય બીજા કોઈને ખબર નહોતી કે હું ક્યારે આગ્રા આવવાનો છું. ભૂત એ સાથીથી એ વાતની થઈ કે એણે બાણીબૂજને નદી પશુ અગ્ના-નવશ શેખીખોરીને અંગે એક કોમ્યુનિસ્ટને કહી દીધું કે હું સાતમી તારીખે આવવાનો છું. પરિણામ એ આવ્યું કે એ કોમ્યુનિસ્ટ બિરાદરે પોલીસને ખબર આપી દીધી. પછી પોલીસ માટે મને પકડવાનું કામ સરળ થઈ ગયું. બરાબર નાકાબ કરી દેવામાં આવી. મને એમ તો લાગ્યું કે આગ્રા કંઈક ગડબડ જરૂર છે. મેં જરા સાવધાનીથી લીધું. ૭મી ડિસેમ્બરે ત્રાત કાળે જવાને બદલે ભગ દસ વાગે નારાયણ-ભવન ગયો. ત્યાં આગ્રા-વિભાગના કાર્યકર્તાઓની સમસ્યાઓને આણ્યો. શ્રી. પીતામ્બર પંત જ. આઈ. પી. આગ્રા પહોંચી ગયા હતા. એમની પાસે આં હિસાબના ૧૫૦૦ રૂપિયા હતા. સતત ત્રણ ચાં મિટિંગ ચાલી અને સમસ્યાઓનો નિકાલ ઉપરાંત દિલ્હીમાં ગવર્નમેન્ટ ઇન્સ્ટીટ્યુટ આફકોલેજનું કારખાનું અને રૂડી તથા રની વચ્ચેનું બહાદુરાબાદ વીજળીઘર, નાશ કરવાનો યાકો કાર્યક્રમ તૈયાર કર્યો. માર્ગ પણ તૈયાર કર્યા કે કોણે ક્યાં મ કાર્યકર્તાઓની અંદર જે મતભેદ-બિભો - તેનો પણ નિકાલ આણ્યો લગભગ બધાને ત્યાંથી જુદા પાડી દીધા અને કહી એ દિવસે ફરીવાર મને કોઈ ન મળે મારે

આગ્રાથી એલીગઢ, બદાયુન થઈને બહાદુરાબાદ પહોંચવાનો હતો. દિવસ દરમ્યાન જ થોડુંક કહેવાથી અને થોડુંક પોતાની મેળે જ પણ મારા મોટાભાઈ પંડિત બાલાપ્રસાદ શર્માએ ચીજ-વસ્તુઓ ત્યાંથી હેંટાવવી શરૂ કરી. દીધી હતી તે ત્યાં જ બેટાની ફેક્ટરીમાં નોકરી કરતા હતા. એમણે કાર્યકર્તાઓની સેવા કરવામાં કંઈ બાકી રાખ્યું નહીં. એમને એમ લાગ્યા કેરવું હતું કે પોલીસની ખાસ નજર મકાન પર છે. એટલે મારા ત્યાં આવવાની સાથે જ એમણે ભરેલા બોમ્બ, દાણો અને હથિયાર આમ તેમ હટાવવા માંડ્યા હતા. બે ચાર વાર તો રૂમાલમાં બાંધીને બોમ્બ લઈ ગયા ત્યારે નીચે પોલીસ-ઇન્સ્પેક્ટર અને છૂપી પોલીસના માણસો પણ પ્રભુદયાળ ભાગ્ય સાથે વાતો કરી રહ્યા હતા. ખરી રીતે તો તેઓ તક જોતા હતા કે ત્યાં દરોડો પાડવા માટે અને ધરપકડ કરવા માટે કઈ જાતની નાકાબંદી કરવી જોઈએ. બધા સ્થાન જોઈ લેવા જોઈએ એટલે તેઓ સાદા પોપાકમાં ઠીક પડે તેવી વાતો કરતા હતા, જે - તેઓએ એ જ વખતે દરોડો પાડ્યો હોત અથવા સામાન તપાસ્યો હોત તો એમને પૂરી સફળતા મળત. ચાર વાગ્યા મુઘીમાં તો ઘણા ખરો સામાન બાઈએ આડો અવળો કરી નાખ્યો હતો.

પોલીસે તપાસ શરૂ કરી. પરમાત્માની કૃપાથી તેઓ એ સામાન મુઘી પહોંચ્યા જ નહીં. એમણે એમ કહીને પોતાનું કામ બંધ કરી દીધું કે બદમાશો પાસેથી કંઈ જ નીકળ્યું નહીં. એમને એ ક્યાં ખબર હતી કે બે ત્રણ મિનિટ વધુ તપાસ ચાલુ રાખી હોત ત્યાં જ કુડા-કચરામાંથી એમને એટલી સામગ્રી મળત જેટલી યૂ.પી. આખામાંથી ન મળત. એ સામાન પરથી એમને એ પણ ખબર પડી જત કે મધ્ય પ્રાન્ત, પશ્ચિમ યૂ.પી. અને બીજા સ્થાનો માટેનું હથિયારો વહેંચવાનું કેન્દ્ર આગ્રા હતું. પરંતુ આ તો સામાન ન પકડવામાં પોલીસે દરેકી મૂર્ખતાની વાત થઈ અરતુ:

લગભગ ચાર વાગે જેવો હું શ્રી. પીતામ્બર

પંતની સાથે જરા ઉતારા બાજુ ચાલવા લાગ્યો કે, તરત જ બનારસના રામાનન્દાચાર્ય, મનોહરલાલ શર્માને લઈને મારી પાસે આવ્યા. આ એમની ભૂલ હતી. લશ્કરી હુકમ પ્રમાણેની આજ્ઞા બધાને આપી હતી કે કોઈએ મને ન મળવું. પરંતુ આચાર્યજી મનોહરલાલ શર્માના કહેવાથી ચાલ્યા આવ્યા, કારણ કે મનોહરલાલજીને પોતાની થોડી મૂંઝવણો અને મુશીબતો મારી સમક્ષ રજૂ કરવી હતી, મારે એસવું પડ્યું અને વાતચીતમાં લગભગ દોઢ કલાક પસાર થઈ ગયો. મનમાં જરાક ખીંક હતી કે ક્યાંક ફસાઈ ન જવાય, એટલે હું ચુપચાપ બેઠો. બધા તો દત્તો જ કે ક્યાંક પોલીસ દરોડો ન પાડી દે. બધા લોકો ત્યાં જ બેઠા હતા. મેં રૂમની બહાર નીકળી શકાય એમ છે કે નહીં એ જોવા નજર ફેંકી જોઈ બહાર, પોલીસના પોપાકમાં સજ્જ થયેલ એક વ્યક્તિ જોઈ. પાછા ફરીને મેં કહ્યું

“આપણે ઘેરાઈ ગયા છીએ. પોલીસે પાકો બંદોબસ્ત કર્યો. હશે. હવે જેની પાસે જે કાંઈ કાગળ હોય તેનો નાશ કરી નાખો, જરાયે અવાજ ન થવો જોઈએ અને બની શકે તો બધા માણસો એક જ જગ્યાએથી ન પકડાય તો સારું. કોઈએ કોઈપણ જાતની છેડછાડ કર્યા સિવાય શાંતિથી ગિરફતાર થઈ જવાનું છે કારણ કે બચવાનો કંઈ ઉપાય નથી.

આશરે ચારસો પોલીસોથી અગે ઘેરાયા હતા. ચાર પાંચ જગ્યાએ બ્યાંથી નીકળી શકાય તેમ હતું ત્યાં પોલીસ ટ્રાન્સેબલ તૈયાર હતા. તેઓ બધા નીચે સડક પર હતા અને અમે બીજા માળે. ફટી શકાય તેમ પણ નહોતું. એક બાજુની વરંડામાં અંધારું હતું. હજી આટલી વાન હું કહી શક્યો હતો ત્યાં સામે વરંડામાં ફોજ-ખૂંટોનો અવાજ આવ્યો. મેં ધાયું કે કોઈ પોલીસ અફસર આવે છે. શિકાર ખેલવાની ટેવ હોવાને અગે મેં શિકારની શોધ વખતે કામ આવતી કલાનો ઉપયોગ કર્યો અને જેવો ખૂંટો અવાજ કમરા પાસે થઈને આગળ

પસાર થયો એટલે કે છેલ્લા રૂમ સુધી, તરત જ હું અને પીતામ્બર પંત ગુપચુપ રૂમમાંથી બહાર આવ્યા, અમે લોકો દાદરા પાસે પહોંચ્યા ત્યારે લશ્કરી ખૂટ પહેરેલ આદમી રૂમ પાસે જઈને કંઈ હુકમ આપતા હોય એમ લાગ્યું.

એ યાદ રાખવું જોઈએ કે આખા યુ.પી.ની ધ્વંસાત્મક યોજનાનો ફાફટ એ વખતે મારી પાસે હતો. એ ફાફટમાં જે કંઈ સુધારા વધારા હતા તે યુ.પી.ના મિત્રો દ્વારા કરવામાં આવ્યા હતા. દિલ્હી-માં એ ફાફટ બનાવવામાં આવ્યો હતો અને એ ફાફટને મંજૂર કરવામાં ડૉ. ફેરકર, શ્રીમતી સુચેતા કૃપાલાની, શ્રી. રાધેશ્યામ શર્મા, આચાર્ય જુગલ-કિશોર, શ્રી. પીતામ્બર પંત તથા અન્ય મિત્ર હતા. સંપૂર્ણ હિસાબની ડાયરી શ્રી. પંતજી પાસે હતી. રૂપિયા પણ એમની પાસે હતા.

દાદરા પાસે જોવો હું આવ્યો કે કોન્સ્ટેબલે મારો હાથ પકડી લીધો અને કહ્યું, ‘આગળ નહીં જવાય.’ નિર્ભયતાથી અને શાંતિથી મેં પૂછ્યું, ‘પણ છે શું ? અમે તો અહીં જ રહીએ છીએ અને આજે આ મનાઇ શેની વળી ?’ કોન્સ્ટેબલે ગંભી-તાથી જવાબ આપ્યો, ‘આજે તો જળરો ઘેરો ઘાલ-વામાં આવ્યો છે. પૂરી તપાસ થશે અને ધરપકડો થશે. મને અહીંથી કોઈને નીચે નહીં ઊતરવા દેવાનો હુકમ મળ્યો છે. શાંતિથી મેં કહ્યું, ‘‘હીક, તો પછી અમે પાછા અમારે ઘરે તો જઈ શકીએ ને ? એમાં તો કંઈ વાંધો નથી ને ?’’ થોડી વાર વિચાર કરીને કોન્સ્ટેબલે કહ્યું, ‘‘ના, એમ કરવામાં કંઈ વાંધો નથી’’ બસ, પછી શું બાકી રહે ? અમે લોકો ખૂબ સાવધાનીથી પાછા ફર્યા અને પાસેના રૂમ તરફ નજર નાખી તો એમાં એક મહિલા લોટ બાંધતી હતી. દીપક ઝગમગતો હતો. રૂમ આગળ દરવાજા પર એક દૂબળો પાતળો માણસ ઊભો હતો. દરવાજાને અડીને એ એક બાળુ ઊભો હતો રૂમની અંદર ધૂસીને મેં કહ્યું, ‘જુઓ. મારું નામ છે શ્રીરામ શર્મા. પોલીસે આખા મકાનને ઘેરી લીધું છે. હું બીમાર છું નહીં તો

આગળની દીવાલ પર ચઢીને ઝાડ પર ચઢને ચાલ્યો જાત- પણ હજી એક તક છે. જો આપ મદદ કરો અને એ એ રીતે કે આપ મને એક સાડી આપો અને હું લોટ બાંધવા માંડું અને આપ એ રીતે એસો કે મારું આખું શરીર ન દેખાય. અને આપ તો દરવાજા પર જ છો એમને એમ ઊભા રહો. બારણાં ખુલ્લાં જ રાખજો જેથી પોલીસને શક ન બન્ય.’

સ્ત્રી-પુરુષ બન્ને માની ગયા. પુરુષનું નામ હતું કામતાપ્રસાદ. જેને મારી સાથે કોર્ટમાં આવવું પડ્યું હતું અને એ સ્ત્રી તેની પત્ની હતી.

કોર્ટ ઉતારીને મેં એક બાળુ રાખી દીધો અને પહેલું કામ એ ક્યું કે યોજનાનો ફાફટ અને બીજા મહત્વના કાગળો હતા તેમને અગ્નિરત્રાધાન કરી દીધા. પંતજી પાસેથી હિસાબની ડાયરી અને બીજા કાગળ લઈને સગડીમાં નાખી દીધા. તરત જ એ કાગળોની રાખ થઈ ગઈ. અને એ રાખ અને તણખા આસપાસ ઊડતા ઊડતા જાણે હસતા હસતા કહેવા લાગ્યા કે હવે તમારે માથે બહુ ભય નથી. ૧૫૦૦, પંતજી પાસેથી લઈને મારી પાસે રાખ્યા અને ઘોતિયાની ઉપર જ સાડી પહેરી.

જીવનમાં પહેલીવાર સાડી પહેરી હતી. એમ તો સરદાર ભગતસિંહને પણ એકવાર ઘેરદાર ઘાઘરો પહેરવો પડ્યો હતો. મનમાં આશ્વાસન હતું કે દ્વાપરમાં અર્જુનને પણ બૃહન્નલા બનવું પડ્યું હતું. તો પછી આ ઘેર કલિયુગમાં એક કાર્યકર્તા સત્ય અને હિમાનદારીપૂર્વક સાડી પહેરી લે અને એને કોઈ કલિયુગી બૃહન્નલા કહે તો એમાં શી રીતે વાંધો કાઢી શકાય ? બસ, લોટ બાંધવા બેસી ગયો. પંત-જીને કહી દીધું કે તેઓ બીજી બાળુ સરડી બધ અને ત્યાં જ ગિરફતાર ન થાય.

કેટલાયે પડયંત્ર કેસ વાંચ્યા હતા. એકાદની અદાલતી કાર્યવાહી પણ જોઈ હતી. એટલે જ એટલું સૂઝ્યું કે બની શકે ત્યાં સુધા બધા યે એક જ જગ્યાએથી પકડાવું નહીં. બસ, આટલી રાત જ મગજમાં હતી. બીજી બાળુ અવાજ વધતા

જતા હતા. એમ લાગ્યું કે ફોજખૂટના ખટાખટ અવાજ રામપ્રસાદ કરતો હતો. બાકીના સાથીઓની ધરપકડ કરતો હતો. મારા તરફ ચક્રવર્તી વિરેન્દ્રસિંહ અને એક ઇન્સ્પેક્ટર આવ્યા. બારણાં ખુલ્લાં જોઈને તેઓ જરા અચકાયા. દરવાજા પર ઉભેલા કામતા-પ્રસાદને પકડીને એવા તો સપાટા માર્યા કે બિચારાને છટીતું હૃદય યાદ આવી ગયું હશે. રાજબહાદુર શ્રીવાસ્તવ કરીને એક બીજા ભાઈ પણ ત્યાં જ બિભા હતા. એમણે અમારી વાતો સાંભળી હતી. એમના પર એક થપાટ પડતાં જ તે બોલી પડ્યા - “ મને શા માટે પકડો છો ? મેં શું કયું છે ? પં. શ્રીરામ-શર્મા તો આ સાડી પહેરીને બેઠા ” બસ, પછી શું આકી રહે ? પોલીસવાળા રૂમમાં આવ્યા છતાં યે તેમના મનમાં શંકા હતી કે કદાચ આવી ઝડપે પુષ્ટ કોઈ સ્ત્રી જ હોય. એટલે તેઓ ત્યાં જ અટકીને બિભા બોલ્યા. પરંતુ જેવા તેઓ નજીક આવ્યા કે ચક્રવર્તીએ સંદેહભર્યા અવાજે કહ્યું— “આ તો આદમી લાગે છે” બસ, ભેદ ખુલી ગયો. તરત જ હું બિભો થઈ ગયો અને ઘૂંઘટનો પરદો બોલી નાખ્યો. ધરપકડ થયા પછી એમણે જે કયું, હાથ પાછળ આંધીને જે મારપીટ કરી, એ વાત તો હું આગળ કહી ગયો છું. ફરી એ સંભારવાની જરૂર નથી હા, રાજબહાદુર શ્રીવાસ્તવ અમારી સાથે જ જેલમાં પધાર્યા અને ત્યાં તેઓશ્રી અમારી વિરુદ્ધ પોલીસના સાક્ષી બન્યા.

નવમી તારીએ જ્યારે પોલીસે વ્યંગપૂર્વક કોટ-વાળામાં કહ્યું કે,— “આપ જેવા પ્રખ્યાત પુરુષને સ્ત્રી વેષ ધારણ કરવો શું ઉચિત હતો?” તો ગોળીની જેમ એમને તરત જ જવાબ મળ્યો કે,— “એહદો વેષ પહેર્યાને, કુઝી થઈને, બિખારી બનીને અને એવા જ બીજા દગાભર્યા કામ કરીને તમે યુનેગારને પકડો છો એ ક્યાં સુધી ઉચિત છે ? મેં તો સાડી પહેરી, જરૂર પડે તો ફરીવાર પણ પહેરું, પણ મારા અંગત સ્વાર્થ ખાતર તો એવું નથી કયું. ઇવનબર દગાફટકાની રમત રમ્યા કરનારને આવી વાત કરવાનો શો હક છે ?” પોલીસવાળા ચુપ થઈ

ગયા, સાથે સાથે શ્રીગોવિન્દ સહાય (યુ. પી. ના એક પાર્લામેન્ટરી સેક્રેટરી) ને પણ જવાબ દઈ દઈ કે તેઓ નામદારના કાર્યો પાસે મારું સાડી પહેરવું અને તે પણ દેશને ખાતર, એ તો સાધારણ બાબત કહેવાય. નામદારે જેલમાં કહ્યું હતું કે મારું એ કાર્ય કાયરતા બધું કહેવાય. પણ કોઈ કાયર અને ડરપોકને અમારામાં સ્થાન જ ન હતું.

પોલીસવાળાઓએ સાડીની વાત અદાલતમાં ન મૂકી હોત અને એમ જ કહ્યું હોત કે અમારી ધરપકડ એક જ જગ્યાએ થઈ છે તો અમને એ લોકો બહુ સહેલાઈથી ફસાવી શકત. ચાલતી વખતે રાજબહાદુરના કહેવાથી એમણે મારા ભાઈને પણ પકડી લીધા મને અને પંતજીને બધાની જોડે એક જ જગ્યાએથી પકડ્યા છે એમ કહેવું પોલીસ માટે અશક્ય નહોતું.

એ ઉપરાંત ડો કાર્લુએ દલીલ કરી હતી કે પોલીસે જ્યારે એ રૂમ તરફ કદમ માંડ્યા કે તરત જ બે માણસ પીતામ્બર પંત અને હું ત્યાંથી ભાગ્યા અને પોલીસ અને કોન્સ્ટેબલોએ તરત જ અમારો પીછો પકડ્યો (ત્યારે પોલીસે એમ નહોતું કહ્યું કે મેં સાડી પહેરી હતી. એમણે તો એમ કહ્યું કે બીજા રૂમમાં જતાં જ એમણે મને સાડી પહેરેલો જોયો) ત્યારે એક માણસ ભાગતો હોય પાછળ પોલીસ હોય અને બીજા રૂમમાં જતાં વેંત તે સાડી પહેરી લે એ શી રીતે બને ? શું રસ્તામાં જ વિદ્યુત શક્તિએ સાડી પહેરવામાં મને મદદ કરી હતી ? અને રસ્તામાં યે પોલીસ કોન્સ્ટેબલો તો હતા જ એમ પણ તેમણે કહ્યું હતું. નીચેની અદાલતમાં એ સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યું હતું કે કોન્સ્ટેબલો ક્યાં ક્યાં બિભા રાખવામાં આવ્યા હતા. હવે જો અમે લોકો પોલીસને બાળીને મુખ્ય રૂમમાંથી ભાગ્યા હોત તો પહેલાં જ આ કોન્સ્ટેબલો લોકો પકડી લેત અને બીજા રૂમ સુધી પહોંચાય જ શી રીતે ?

વળી એ વાત પણ વિચારવા જેવી છે કે સાડીની વાત અદાલતમાં ન જાહેર કરી હોત તો પોલીસનો કેસ આટલો નબળો ન બનત. ત્યાં પણ નારી રૂપે જ

મારી રક્ષા કરી. વળી જો પોલીસને બરાબર ખબર હતી કે સ્ત્રીના વેપમાં હું જ છું તો તેમણે ગોળી કેમ ન છોડી? તેમને ગોળી છોડવાનો સંપૂર્ણ હક્ક હતો. એટલે એમને સ્ત્રી વેપમાં હું જ છું. એમ પાકે પાયે ખાતરી ન હોવાને અંગે જ તેમણે ગોળી નહીં છોડેલી. સ્વાર્થ અને પરમાર્થ બન્ને દષ્ટિએ સાડીએ મને અને મારા મિત્રને એટલી સહાય કરી કે તેટલી બૃહન્નલા રૂપે અવ્યુનને પણ નહીં કરી હોય તો પછી હવે ફરિયાદ શેની હોય અને ખૂમ બરાડા શા માટે પાડવા?

સાડી પહેરવાનું અને ઘડપકડ થયાનું મૂળ રહસ્ય આ છે. પોલીસને એ ક્યાં ખબર હતી કે તેમના આવવા પહેલાં તો મને પૂરી પંદર મિનિટ આ વેપ

પલટા મારે મળી હતી. પોલીસ કોન્સ્ટેબલે બાણી બૂચને નહીં પરંતુ પોતે સીધો સાદો આદમી હતો એટલે અમને પાછા ફરવા દીધા હતા જો પોલીસને મારી પાસેનો એક પણ કાગળ મળ્યો હોત તો તેમના કેસની સંગીનતા કેટલી વધી જાત? અને ફાંસી માટે તો પેલો ડ્રાફ્ટ જ પૂરતો હતો.

હું આસ્તિક છું. મુસીબતોએ મારા આસ્તિકવાદને વધુ દૃઢ બનાવ્યો છે. મને વિશ્વાસ છે કે આ બધી વાતો કેમ અદૃષ્ટ શક્તિ દ્વારા ન થઈ શકે એવી છે. આદમીની પોતાની શક્તિ તો આવા મામલાઓમાં નગણ્ય જ હોય છે:

મુદ્દહ શાખ ખૂરા ચાહે તો ક્યા હોતા હૈ
હોતા હૈ વહી જો મંબરે ખુદા હોતા હૈ

[અનુસંધાન પાન ૮, થી ચાલુ]

ગૌરવનો વ્યાપક ખ્યાલ જન્માવ્યા વિના-
પૈસાની જે સંહારક શક્તિ છે એ કુઠિત નહિ થાય.

એટલે ખરી વસ્તુ તો એ છે કે જો કેઈ-
પણ પ્રકારની શ્રેષ્ઠ હવાને ઊભી કરવી જ હોય તો આપણે તમામ સાધનો વડે, માણસને વ્યાપક રીતે ઘડવાનો ગંભીરતાથી વિચાર કરવો જોઈએ. આપણા બધા કાર્યક્રમમાં એ સૌથી વધારે મહત્વનું થવું જોઈએ. અત્યારે એ વિષેનો ખ્યાલ ઘણાખરો 'ફેશન' રૂપે

આવ્યો છે. એમાં જોઈતી સરચાઈ અને શ્રદ્ધા અને કાર્યક્ષમતા આવ્યાં નથી, એ આવે તો જ આપણો જયવારો છે— નહિતર આપણે માટે લોકશાસન એ કેવળ ટોળાવાદને નમૂનો થઈને આપણને જ ભરખી જાયો.

પૈસા પણ, છવત્કાવ્ય શક્ય બનાવી શકે છે. એ વસ્તુસ્થિતિ જે માણસ સમજે છે, એના માટે પૈસા એ સંપત્તિ છે: બીજા માટે કેવળ ચિંતા. આપણે એ સંપત્તિની હવા ઊભી કરવી રહી.

આ ૨ જૂ

મારી આજ્ઞા: જગતપરને—વિશ્વને પ્રેમધેલું-
શાંતિધેલું બસ કરી પ્રયત્નો કરીને જ મેલું!
શેખઆદમ આબુવાલા

(અનુસંધાન પાન ૧૩ થી ચાલુ)

‘શનું છે?’

‘હ તો કેન્ઝાર્કમાં ઢોરની માવજતનું આવ્યું તું
એના ઉપરથી મેં લખ્યું છે!’

હું એની સામે જોઈ રહ્યો. એના કાગળ ઉપર
નરોક નજર ફરી ગઈ તો ‘અરજણ’ ને બદલે
‘અર્જુન’ એવો શુદ્ધ શબ્દ ત્યાં દેખાતો હતો.

એને કાંઈક કહેવાનો વિચાર કરતો હતો ત્યાં
તો ગામનો મુખી એને જ ખેળતો હતો એ ત્યાં
ભિભો રહી ગયો.

‘અલ્યા! અરજણ! તું આંહી આંટા મારે
છે. ને ડાસો ક્યાં છે?’

‘શું ખબર પડે! ધર તો તમે હરરાજમાં
લીધું છે. હવે શું છે?’

મુખીએ એને બાવડું પકડીને આગળ ખેંચ્યો.
એના કાનમાં કાંઈક કહ્યું. અરજણ સ્તબ્ધ થઈ
ગયેલો લાગ્યો. ‘હે!’ એના મોંમાંથી રાગ ફાટી
ગઈ હતી. ‘મારો બાપો ત્યાં લટકે છે?’

‘કાની વાત છે?’ મેં મુખીને પૂછ્યું. સાચું
ખોટું કાને ખબર? પણ—

‘હિં વાચે વાત આણી છે. હાલતે ત્યાં ભૂંભ-
લાથોરની ધાર પાસે એક બાવળના ફૂંકે લટકે છે.’

‘લટકે છે? એટલે? કાંઈએ...’ મારું લોહી
જાણે થીજી જતું હોય તેમ એક ધૂળરી મને
આવી ગઈ. કાલની હાલની વાત આખી નજર
આગળ ખડી થઈ ગઈ!

‘એનાથી માલનું દુઃખ જોવાણું નહિ એમ કે’
છે. માવડીયુંની માફી માગીને એણે જાતને રસ્તે
પાડી.’

પ્રતીક્ષા

આલે કાંઈ મેઘલી મળી
ધરા સૂનકારમાં ઢળી
એવે મારા નેણમાં તારી વાટની
પ્રીતમ, જ્યોત પ્રજળી.

તીખાં કાંઈ તમારાં બોલે
ધૂળે પાન વાયરા-ઝોલે
આછી આછી આવતી ફેરમ બૂલવા
મારા ઉર-હિંડોળે.

હરિ, એમ જોઈ ચોપાસે
જીવું એક આશના શ્વાસે
જાણું મારી રાંકની જ્યોતિ જાળવી
તારા પ્રેમહુલોસે.

પ્રભુ, કેમ કહેણ કહાવું?
બહાલાં બે વેણ વહાવું?
અરે! મારા નેણની મૂંગી આરતીએ
બસ આવો, વધાવું.

ઝખૂકી જાય અંધારે
હીવો જેમ તુલસીકયારે
આવો, એમ પળમાં ઢળવા થયરે
જીવણ, જ્યોત આ જ્યારે.

મકરન્દ દવે

(અનુસંધાન પાન ૧૬ થી ચાલુ)

એણે ચિત્રગુપ્તને પ્રશ્ન પાણુ કર્યો: 'તમે મને પૃથ્વીના એક મહાન બુદ્ધિશાળી સર્જકને આંહીં ચોરડાકુ સાથે લાવ્યા છો, તે ચમરાજ તમને ઉધડા નહિ લઈ નાખે ? તમે વિચાર કર્યો છે મારી પ્રતિષ્ઠાનો ?'

ચિત્રગુપ્તે શાંતિથી પ્રત્યુત્તર વાળ્યો: 'તમે જોયા કરો. હમણાં બધી વાત સ્પષ્ટ થઈ જશે !'

એટલામાં તો બે ભયંકર કૂતરા આવતા દેખાયા. અંધારઘેરી રજની જેવો આછો પડછાયો સઘળે પથરાઈ ગયો. પવનનો એક સુસવાટો આવ્યો, અને તેની સાથે ચમરાજ પોતે આવતા જણાયા.

પેલો સર્જક એ પૃથ્વીમાં અદ્ભુત મનાતો. આંહીં તો એક ભયંકર લૂટારાની સાથે ચિત્રગુપ્તે એને રજૂ કર્યો હતો.

થોડીવાર થઈ અને ચમરાજે પોતાના સિંહાસન ઉપર બેસીને ચારે તરફ દૃષ્ટિ કરી. કેટલાક રાજા મહારાજાઓ અધીર થઈ રહ્યા હતા. ચમરાજે એક નજરથી એમને જાણે માપી લીધા. 'ચિત્રગુપ્ત ! એમને માટે કાંઈ જોવાપાત્ર છે નહિ—એમને સોંપી દો પશ્ચાત્તાપના અગ્નિભવનમાં !'

'પણ મહારાજ ! હું તો ત્યાં અઢારસો બે હજાર ગામનો....' એક કોઈ વિશ્વસિ કરવા લાગ્યો. 'પૃથ્વીનું ગૌરવ હજી એને સત્ય જણાતું હતું પણ ચમરાજે એક આંગળી ઊંચી કરી અને બોલનારની જીભ જ જાણે જડ બની ગઈ લાગી.

કેટલાક લિખારા આવ્યા. ગરીબો આવ્યા. હુઆ, લકંગા, ડગ, વકીલ, ડોક્ટર, વેપારી,

એક પછી એક આવવા માંડ્યા. ઝડપથી એમનો ન્યાય થઈ રહ્યો હતો. કોઈ ચાતનાના સમુદ્ર તરફ જતા હતા. કોઈને અગ્નિભવન મળતું હતું. કેટલાકને અશ્વસ્થાન કરવાનું હતું. ઘણાને પાછું પૃથ્વી ભણી જવાતું હતું. પેલો સર્જક તો હજી અકકડ હતો. એના મનથી હજી એ કાંઈક હતો. પણ એની સાથેનો લૂટારો ધૂજતો હતો. એને બીક લાગતી હતી. એનો ન્યાય કોણ જાણે શું ઊતરશે ?

એટલામાં ચિત્રગુપ્તે એ લૂટારાને જ ન્યાય માટે આગળ કર્યો. ચમરાજે એક જરા જેટલા પોતાના પગ પાસે પડેલા પડછાયા તરફ નજર કરી. ધીમેથી ઉચ્ચાર કર્યો: 'ચિત્રગુપ્ત ! અધિકાર પ્રમાણે લાવો, આને પાછળ રાળો.'

પેલા સર્જકનો અહમ્ તો ખૂશ ખૂશ થઈ ગયો. ત્યારે આંહીં પણ અધિકાર તો છે. પણ એટલામાં તો એણે ચમરાજના વિશેષ શબ્દ સાંભળ્યા ને એ દિગ્મૂઢ બની ગયો. ચમરાજે વિશેષ ઉમેર્યું હતું: 'અધિકાર પ્રમાણે—ચિત્રગુપ્ત ! વધારે મોટો અપરાધી પડેલો, ઓછો અપરાધી પછી.'

સર્જક તો સ્તબ્ધ થઈ રહ્યો. પોતે આ લૂટારા કરતાં પણ વધારે મોટો અપરાધી ? આ આંહીંનો ન્યાય ? પૃથ્વીમાં તો સો મણે, પણ આંહીં તો હજાર મણે.... એ મનમાં ને મનમાં ચીડાઈ રહ્યો. પણ ત્યાં ચમરાજના છેલ્લા શબ્દોએ એને વિચારમાં નાખી દીધો. 'આંહીંથી જે શક્તિ મનની આપવામાં આવી, એ પ્રમાણે અપરાધ નાનો મોટો. વધારે શક્તિ એ વધારે અપરાધી !'

'આત્ તારીની આંહીં તો પૃથ્વીનો

વિવેક જ જણાતો નથી.' પેલા સર્જકે વિચાર કર્યો. ત્યાં તો વિવેક, વ્યવહાર, પ્રતિષ્ઠા બધા વિષે ન્યાયાધીશ પણ વિચાર કરે. બુદ્ધિશાળીનો શુનો હોય ને વધારે બુદ્ધિશાળી વડીલ હોય તો એની વાગ્યાતુરીથી ન્યાયાધીશ પણ બુદ્ધિશાળી ફેંસદો આપી પોતાની વાહવાહ કહેવરાવવામાં શોભા માને. આંહીં તો સાણું કાંઈ વિવેક જેવું જ જણાતું નથી. બધા સરખા. આ તે કેવું 'ગાંડું વાણું' ?

પણ એની વિચારસરણી અટકી પડી. ચિત્રગુપ્તે એને આગળ કર્યો.

એક પળભર ચમરાજે પગ પાસે પડતા પ્રતિબિંબ તરફ દૃષ્ટિ કરી અને તરત જ એની સામે જોયું.

પેલા સર્જકે તરત જ પોતાની પ્રતિષ્ઠા કહી નાખવામાં મલામતી દીડી.

'પ્રભુ ! હું તો સીધો સાદો સર્જક છું. કોઈ બખત પથ્થરમાં લખું, ત્યારે હું 'શિલ્પી કહેવાઉં'. ક્યારેક રંગનો આધાર લઉં ત્યારે ચિત્રકાર ગણાઉં. શબ્દમાં સર્જન કરું ત્યારે કવિ ગનાઉં, પગ જધું એ તું એ. મારું કામ મહાન મેં કેકને હોલાવ્યા છે!'

'તમને મળેલી શક્તિ મહાન હતી એ ખરું. એનો દુરુપયોગ પણ એટલો જ મહાન હતો એ પણ ખરું. તમારે માટે....'

'પણ ભગવાન ! હું સર્જક—હું આ લૂટારા કરતાં પણ વધુ મોટો અપરાધી ?

આ ન્યાય ક્યાંનો છે ?'

'આંહીંનો' ચમરાજે શતિથી કહ્યું. લૂટારાએ લૂટ કરી. લોક ગરીબ થયા. પણ હરે એ પૃથ્વી ઉપર અનર્થ ફેલાવી શકે તેમ નથી. એના જીવનના અંત સાથે એના અનર્થનો અંત આવ્યો. તમારે માટે એનાથી જુદી જ પરિસ્થિતિ છે. તમે ભયંકર ત્રિદાવ્ય ચિત્તર્યા હશે, નિર્બળતાને મોહક બનાવી હશે, આકર્ષક સ્વરોમાં શૃંગારી વેલણા મૂડી હશે, તમારા મૃત્યુ સાથે એ મૃત્યુ પામશે ? કારણ કે તમારામાં મૂકવાની ખૂબી હતી, એટલે એ મૃત્યુ નહિ પામે. તમારી કૃતિઓ દ્વારા જે વિચારહીન દરિદ્રતા લોકમાં હંમેશાને માટે આવતી રહેશે—તમે તમારી કૃતિઓને ફરી તપાસીને એમના વિનાશનો કદી વિચાર કર્યો હતો ?'

'મારી કૃતિઓનો વિનાશ ?' સર્જકના અહમ્મનો મોટો પડવો જાણે આકાશમાં ઊડી રહ્યો હતો.

ચમરાજ દયાભર્યું હસ્યા. 'ચિત્રગુપ્ત ! આણે પૃથ્વીમાં મૂકેલો અનર્થ ચિરંજીવ થવાનો સંભવ છે. લૂટારો તો આના પ્રમાણમાં કંઈ જ પાપ કરી શક્યો નથી. આને તો ત્યાં લઈ જાયો જ્યાં પશ્ચાત્તાપનો અગ્નિ સતત પ્રજ્વલનો હોય. એ વિના એનો જાત-ઉદ્ધાર પણ નહિ થાય. અને હવે પેલા નાના અપરાધી લૂટારાને આવવા દો !'

પરંપરા

ક્યારે થશે જીવન તુષ્ટ ?—સદાય પ્રશ્ન રહેતો અનેક કપરી કથની કહેતો,
પ્રશ્નો તણી સતત એ જ પરંપરાઓ
ઊઠે ઉરે સજ્જ નિર્જગ તુજ વિષે.

પ્રવાન

ચક્રવાક

[લે. 'અનામી' : પ્ર. પરવા એન્યુકેશનલ પબ્લિ-
શિંગ કંપની, વડોદરા; મૂલ્ય અઢી રૂપિયા.]

કાવ્યસંહિતા ના કવિ 'અનામી' નો આ ખીન્ને કાવ્યસંગ્રહ છે. આગલા સંગ્રહનાં કાવ્યો કવિએ શાળાના અભ્યાસ દરમિયાન લખેલાં હતાં; આ સંગ્રહનાં કાવ્યોના વિદ્યાર્થીએ દરમિયાન લખેલાં છે.

સંગ્રહનાં સિતેરમાંથી પચીસ કાવ્યો પ્રણયનાં કાવ્યો છે. એ કાવ્યો સંયોગ કરતાં વિપ્રલંબનાં છે. રાત્રિએ પાડેલા વિન્નેગે ચક્રવાકી માટે જૂરતા ચક્રવાકના જેવી કવિની પોતાની ય દશા એમાં વ્યંજિત થતી હોવાથી સંગ્રહનું નામ 'ચક્રવાક' એક પ્રકારની સાર્થતા ધરે છે. આત્મલક્ષી લાગતાં એ કાવ્યોમાં માણ્યું તેવું સવિપાદ રમરણ છે, નિસર્ગે અંધાધ ગયેલી પ્રીતિનું ગૌરવપાન છે, અને નાયકનું પોતાને અને સખીને સમાધાનપ્રદ આશ્વાસન છે. સૂર એક જ હોવાથી વૈવિધ્ય એમાં બહુ આવી શક્યું નથી. દર્દ ઉત્કટ હશે પણ ઉત્કટતા 'તને મેં ચૂમી છે', 'રમરી તને', 'પરિવર્તન', 'ઠગારી પ્રેયસીને', 'જવાલા જીરવવી' અને 'હવે હદ અંધ' એ કાવ્યોમાં આવી છે એટલી ખીજમાં નથી આવી.

કવિને વસંતમાં શ્રીખમનો તાપ વેઠવાનું બનતાં નિરાશા ઘણી ઘેરી વળી છે. આ નૈરાશ્ય સંગ્રહનો એક મુખ્ય સૂર છે; પણ છે તેવું જીવન જીરવવાનો જોગવવાનો ઉપદેશ જાતને, સખીને (જુઓ 'સખીને') અને સખાને (જુઓ 'સખે') એ કરે છે અને એ રીતે પેલી આત્માને ખાઇ જાય એવી નિરાશામાંથી કવિ નીકળી પણ જાય છે. 'વસ્યાં દુઃખે સુખો' એ દષ્ટિ કવિની જીવનસમજનો ખ્યાલ આપે છે.

સંગ્રહમાં ગીતો છે. ભાષાંતરો છે, સોનેટો છે અને મુકતકો પણ છે. સોનેટો ને મુકતકો બહુ ચોટદાર નથી. ત્રણ ભાષાંતર કાવ્યોમાં શ્રીમતી સરોજિની નાયકના The flute Player of Brindaban નું ભાષાંતર 'અગમ્ય વેણું' વધુ

ધ્યાન ખેંચે તેવું છે. પ્રણયકાવ્યો પછી વિશેષ ધ્યાન ખેંચે એવાં તો છે આ સંગ્રહમાંનાં ગીતો એની સંખ્યા પણ અગિયારની છે. એમાં 'મારી વાડીમાં', 'ઉદ્દ્યોધન', 'સનાતન સંબંધ' અને 'કલ્પના અને વાસ્તવ' એ ચાર આકર્ષક છે. વૃત્તબદ્ધ કાવ્યોમાં જેમ કવિ કાન્તને પોતાના આદર્શ માનીને તેને અનુસરવાનો યત્ન કરતા જણાય છે, તેમ ગીતોમાં કવિશ્રી ન્હાનાત્રાલ એમના આદર્શ રહ્યા છે, એ દેખાઈ આવે છે.

ખંડકાવ્યમાં 'અનામી' દીક દાવી શકે એમ એમના આગલા સંગ્રહે દેખાડ્યું હતું, પણ આ સંગ્રહમાં તો એવું કાવ્ય એક જ છે, 'પુનર્મિલન', પણ તે કાંઈ વિશિષ્ટ સર્જન બન્યું નથી.

'ચક્રવાક' ના કવિ શિષ્ટ પ્રકૃતિના છે. એમનાં પદસૌંદર્ય ને ભાવનિરૂપણ પદ્ધતિ એ દેખાડી આપે છે. એમનાં કાવ્યોમાં વિશદતા ને પ્રવાહિતા છે, પણ વેગ અને ઉત્કટતા નથી એવું કારણપણ્ય એ હશે. એમનાં કાવ્યોમાં નર્કશીલતા છે એટલું ભિન્નિષ્ણ નથી એવી છાપ પણ સમગ્રદર્શને કદાચ પડે, એમની પાસે કાવ્યભાષા ને કવિકસ્યંતો છે. 'નવા વર્ષે' ની છેલ્લી બે લીટીમાં કવિ સખી વિના પોતાને સ્વર વગરના વ્યંજન જેવો કહે છે ત્યાં મગ્નતી ઉપમા, અને સંગ્રહના છેલ્લા કાવ્ય 'બજવને' માં ભાવની ઉપરાંત શબ્દાનુપ્રાસ ને ભાષાની આકર્ષકતા, એ દેખાડે છે. હરવ-દીર્ઘની છૂટની કવિને બહુ છોછ નથી એ સારું નથી.

ઉન્મેષ

[લેખક-પ્રકાશક, ઇન્દુલાલ ગાંધી, 'અતિથિ' કાર્યાલય, મોરબી; મૂલ્ય ત્રણ રૂપિયા.]

અ

ની પહેલાં ઘણાં કાવ્ય પુસ્તકો પ્રગટ કરનાર રા. ઇન્દુલાલ ગાંધીએ આ સંગ્રહમાં પોતાનાં ખીજાં ૧૪૦ કાવ્યોને સ્થાયી સ્વરૂપ આપ્યું છે. પાનની દુકાન ચલાવતાં ચલાવતાં તેમણે કવિતા લખ્યા કરી, કે જીવ્યું શિક્ષણ લીધેલું નહિ હોવા છતાં તેમણે આવી ને આટલી કવિતા લખી એ કારણે નહિ.

પણ તેમની કવિતાના જન ગુણે જ રા. ઇન્દુલાલને ગુજરાતમાં કવિયશ ક્યારનો સાંપડ્યો છે. કવિની મહેચ્છા તો 'તળેટીની તણ કીર્તિ' જાણે જાણે સદા જવું' એવી છે. આ સંગ્રહ એ મહેચ્છાનું મૂર્ત પરિણામ છે.

સંગ્રહમાં કાવ્ય પ્રકારોનું વૈવિધ્ય સારું છે. એમાં વૃત્તયદ્ધ કાવ્યો છે, જોદોના જેમાં કકડા પાડ્યા હોય એવાં કાવ્યો પણ છે, સોનેટો છે, ખંડકાવ્યો છે ભજનો છે, ગીતો છે, મુક્તકો છે અને 'સૃષ્ટિનો પરિતાપ એ જ વહશે જેને જીવાની વરી' જેવું એક પંક્તિ કાવ્ય પણ છે. એ સર્વમાં, કવિને દૃઢ કાવ્યબંધ માગે એવાં કાવ્યો કરતાં મુક્ત વિહારની સવડ આપે એવાં કાવ્યો વિશેષ કાવતાં હોય, ગીતોમાં અને જેમાં તે જામિ રેલાવે છે તેની 'ઉન્મેષ' અને જેમાં તે કલ્પનાને ચગાવે છે તે 'કલ્પનામુખી' જેવાં કાવ્યોમાં કવિ સવિશેષ ખીટ્યા છે.

તેમના કાવ્યવિષેયોમાં પ્રણય અને પ્રકૃતિ સૌથી વધુ આગળ તરી આવે છે. સંગ્રહનાં બે મોટાં ને સુંદર કાવ્યો 'ઉન્મેષ'—જે આ સંગ્રહનું નામદાતા છે તે—અને 'કલ્પનામુખી' પ્રેમનાં કાવ્યો છે. 'કલ્પનામુખી' તો આ સંગ્રહનું શ્રેષ્ઠ કાવ્ય છે. 'સુપમાં' અને 'મા હન્તવ્યમ્' એ બે અનુક્રમે ઉમા-મહાદેવ અને દુષ્યન્ત-શકુન્તલાને લગનાં આ સંગ્રહનાં ખંડકાવ્યો પ્રણયવિષયક છે. 'ભ્રાતિ,' 'આતિથ્ય,' 'અશબ્દ શબ્દાવલિ' 'પહેલો સ્પર્શ' જેવાં કાવ્યો પણ એ પ્રકારનાં છે. પ્રણય જેવો જ કવિનો પ્રિય વિષય છે પ્રકૃતિ. 'રજનીની સોડમાં,' 'ગોરાંદે,' 'રાત્રિનું નૃત્ય,' 'વસંતને વટોળિયે,' 'ઠોઠ ચિતારો,' 'કાળગરી,' 'ચન્દ્રધનુ,' 'જીપાનો જન્મ,' 'ઉગ્ગસની ઉગ્ગણી,' 'નર્તકી કરેણ,' 'નર્મદાનું જીપાદર્શન,' 'ચણકેશી જીપા,' 'વસુંધરા જોલી' જેવાં મનોહર પ્રકૃતિકાવ્યો તો આ સંગ્રહની શોભા બન્યાં છે. પ્રકૃતિચિત્રો તો આ સિવાયનાં બીજાં કાવ્યોમાં પણ કવિએ છૂટે હાથે વેયાં છે. કવિની એ વિશિષ્ટતા છે. પૂર્ણિમાનાં ઘણાં સુંદર વર્ણનો આ કવિ પાસેથી મળે છે એ ખાસ નોંધવા જેવું છે.

રા. ઇન્દુલાલ ગિરનાર ને શત્રુંજયની તથા નર્મદાની કવિતા લખી છે. એ જ રીતે સિંધના નિવાસને લીધે એમણે થરપારકરના રણને અને સિંધુ (નદી)ને પણ પોતાની કાવ્યાંગત્તિ આપી છે. એમાં સિંધુવિષયક ત્રણ કાવ્યો—'શૈશવી,' 'યૌવના'ને 'માતા'—સિંધુવર્ણનનાં પહેલા ગુજરાતી કાવ્યો છે. સિંધુની કદાચ કાયમી વિદાયે કવિ પાસે સિંધુને આ ભાવભરી સંસ્મરણાત્મક અંજલિ અપાવી છે. આ કાવ્યોને ય પ્રકૃતિનાં કાવ્યો ભેગાં મૂકી શકાય. કવિનું સંવેદન પણ એમાં ભળ્યું છે એટલું વિશેષ.

ખાકીનાં કાવ્યોમાં 'અશાંત ઝંકાર,' 'થાકવું શાને?,' ને 'મજલ થાકતી નથી' જેવાં કવિતાવિષયક કાવ્યો, ઐતિહાસિક ને પૌરાણિક નારીવિશેષો પરનાં કાવ્યો, 'ધરતીનું રુદન' ને 'માળો ચૂંથાયો' જેવાં સિંધ-માંથી હિંદુઓને કરવી પડેલી હિંજરતને લગતાં કાવ્ય, 'તારે દારે' જેવું યુદ્ધને અનુલક્ષીને લખાયેલું કાવ્ય, 'પૃથ્વીમંત્ર' ને 'અભિષેક' જેવાં ગાંધી-જીને અંજલિ આપતાં શોકકાવ્ય, 'સુપમાં,' 'મા હન્તવ્યમ્' ને 'અશેષ શ્રેષ્ઠતા' જેવાં ખંડકાવ્ય, અને પ્રાર્થના કાવ્યો એ સૌને પોતપોતાનો ઝબકાર છે છતાં સહૃદયોને વિશેષ ગમી જાય એવાં તો છે. રા. ઇન્દુલાલનાં ગીતો ને ભજનો. 'ગીતધારા તારે થાકવું શાનું?' 'જોઝલમાં નાખ મા,' 'હું ને મીરાં 'રેવાને' 'મારગ ક્યાંય નથી,' 'માળો ચૂંથાણો' 'પૂનમે' એ ગીતો ઘણાને કંડે વસી જશે.

પોતાની રીતે પોતાને ગમતાં ગાણાં ગાવામાં મસ્ત એવા રા. ઇન્દુલાલ ગાંધી-શબ્દ અને કલ્પનાના કવિતારસિયા ઉપાસક છે એમની પાસે કવિની આંખ છે, કવિનું હૈયું છે ને કવિની વાણી છે. એ આ સંગ્રહનાં કાવ્યો બરાબર બતાવી આપે છે. જેટલો પોતાની કાવ્યમસ્તીનો રાખે છે તેટલો ખ્યાલ વાચકને પણ એ રાખતા હોય તો કેટલીકવાર દેખાઈ જતી અવિશદતા એમની કવિતામાંથી અદૃશ્ય થઈ જાય. એ જ રીતે, એક પ્રચીન કાવ્ય-શાસ્ત્રીએ જેને કાવ્યનું છવિત માન્યું છે. એ

સ્ત્રી

તારું નામ જ સુંદરતા છે પણ તારી
સુંદરતાને જ્યારે આભૂષણોનો મૂલ્યવાન
ઠાઠ સાંપડે છે ત્યારે તો લોકો તને
અસરા કહે છે.

એવું તારું એક આધુનિક
આભૂષણ છે.

પીયુષ બ્રેસીયર

સુરપ રેખાઓમાં આપાવે છે

પીયુષ

હોઝીયરી વર્કસ

રાજમેતા સ્ટ્રીટ ૮૦, નાગદેવી
અમદાવાદ કોસલેન મુખ્ય

સ્ટોકીસ્ટ

કે. સી. બ્રધર્સ : અમદાવાદ

આ જ નીચું વતી આ નીચું સંદર્ભ
એટલે
“રેકર્ડ ફ્રી કસ”

ધીવિજયમીસકુલી.
અમદાવાદ

અંજલિ ગ્રંથમાળા

વર્ષ તે ર મું

વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૮

આ વર્ષનાં ચાર પુસ્તકો

૧ મેઘબિંદુ	ધૂમેકેતુ	૩-૦-૦
૨ પાતાળકૂવો	દશ્વર પેટલીકર	૩-૦-૦
૩ ગગનરાજ	મૂળશંકર ભટ્ટ	૨-૦-૦
૪ મિસ્તર આદમ	જયન્તી દલાલ	૧-૮-૦

ચારે પુસ્તકો પ્રગટ થઈ ગયાં છે. આઠ રૂપિયા
મોકલી આપેથી ઘેરમેઠાં રજિ. બુકપોસ્ટથી
મોકલી આપવામાં આવે છે.

પ્રાપ્તિ સ્થાન

ભારતિ સાહિત્ય સંઘ લિ.

ફરનાન્ડીજ પુલ નીચે ગાંધી રસ્તા અમદાવાદ
મીમરાજ બિલ્ડિંગ, ૪૦૫ કાલ્યાણેવી રોડ મુંબઈ-૨

ગુજરાતી સાહિત્યનું એક ને અદ્વિતીય પ્રકાશન

સંપાદક

છોટાલાલ માનસિંગ કામદાર બી. એ.

કાગળની મેંઘવારીના આ જમાનામાં આ પુસ્તકનું પ્રકાશન કરવામાં ઘણી મુશ્કેલીઓ હોય છે અને છતાં ગ્રાહકોની માગણીને લીધે પ્રકાશન કર્યું છે.

વિજ્ઞાન, ભૂગોળ, ઇતિહાસ, ખગોળવિદ્યા, અર્થશાસ્ત્ર, સાહિત્ય, રમતગમતો ઇત્યાદી અનેક વિષયો પર આ પુસ્તકમાં રસપ્રદ માહિતી ભરી છે.

કાઉન સાઈઝના હજાર પાના.

કિંમત માત્ર રૂપિયા સાડા દસ.

પોસ્ટેજ રૂપિયા એક.

ઑછી નકલો બાકી રહી છે. તમારી નકલ મેળવી લો.

ભારતી સાહિત્ય સંઘ લિમિટેડ

ફરનાન્ડીઝ પુલ નીચે, ગાંધી રસ્તા - અમદાવાદ ● ૪૦૫, કાલબાદેવી - મુંબઈ-૨

ગુજરાતી સાહિત્યના તમામ પુસ્તકો અમારે ત્યાંથી વ્યાજબી ભાવે મળે છે. બીજે ક્યાં
મગાવતા પહેલા એકવાર અમારે ત્યાં તપાસ કરાવજો. અમારું નવું સૂચિપત્ર મંગા

ભારતી સાહિત્ય સંઘ લિમિટેડ • અમદાવાદ
મીમરાજ બિલ્ડિંગ, ૪૦૫, કાલબાદેવી રોડ, મુંબઈ-૨ ફરનાન્ડીઝ પુલ નીચે, ગાંધી ૨૨

ભથવારી

ચિત્રકાર • વિનાયક પંડ્યા

સામં

નવરથના

આજ અને 'ગઈકાલ'
ચિત્રકાર : શ્રી કનુ દેસાઈ

અપચો થયો હોય તો કંઈ
સાબુથી દૂર નહિ થાય

અમારો 'કાન્તિ' કામણુગારો કે આંછનાખે એવા લીસા કેશકલાપનો સર્જક
છે એવું અમે કહેતા નથી.

એમ તો પછી એ સાબુમાં અપચો દૂર કરવાનો કિમિયો છે એમ કાં ન કહેવું?

- કાન્તિ ન્હાવામાં છે અવલ નંબરનો સાબુ.
- સફાઈનો એનીજ.
- કોમળમાં કોમળ ચામડીને પણ બળતરા કે
ઘના કરતો નથી.
- નાલુક, ચિત્તહારી મુગંધવાળો એ સાબુ
અજમાવી લેશે?

અવનિતની બીજી ઉંચી બનાવટોમાં શીકાકાઈ, મુગંધીતેલ,
દાઢીના સાબુ, ઘોવાના સાબુ, ગોવાલજી હાપ વનસ્પતિ
વગેરે વગેરે છે.

કાન્તિ

ન્હાવાનો સાબુ

સ્વસ્તિકે ચોઈલ મીલ્સ લીમીટેડ, મુંબઈ.

SMALPI

DOM 17 00/00/00

ડીસ્ટ્રીબ્યુટર્સ:-વેસ્ટર્ન ઇન્ડિયા પ્રોપ્રાઇટીંગ સિન્ડિકેટ લિ. ચો. બો. નં. ૨૮ અમદાવાદ

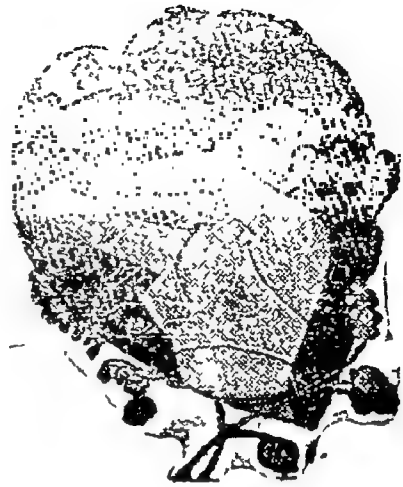

એન્ટ:-કંચનલાલ વાડીલાલની કું.
મંગલદાસ રોડ, મુંબઈ ૨.

રોડીરટ-કંચનલાલ વાડીલાલની કું.
પ્રીન્સેસ રોડ મંગલદાસ રોડ મુંબઈ ૨

સ્ત્રી

તારું નામ જ સુંદરતા છે પણ તારી
સુંદરતાને બ્યારે આશ્રયોનો મૃત્યુવાન
હાહ સાંપડે છે ત્યારે તો લોકો નને
અમર કહે છે.

એવું તારું એક આધુનિક
આભૂષણ છે.

પીયુષ પ્રેસીયર

સુંદરતાને સુરૂપ રૂબારૂમાં આપાવે છે

પી યુ ષ

હા ઝી ય રી વર્ક સ

રાજમેતા સ્ટ્રીટ ૮૦, નાગદેવી
અમદાવાદ કોસલેન મુંબઈ

રોડીરટ

કે. સી. અર્થર્સ : અમદાવાદ

ય શો ધ રા

(૨ ૭ ૨૮ ૬)

પ્રદર, લોહીવા, અનિયમિત અટકાવ, પેડુમાં થતો દુઃખાવો, મૂત્રમાર્ગમાં
અગતરો, ગર્ભ ન રહેવો, અધૂરા માસે ગર્ભ શ્રવી જવો, કમુવાવર, રતવા,
પ્રસવ વખતે પીડાવું, મુદારોગ, નખગાઈ, ધાવણની અછત, લીસ્ટીરીઆ,
કોંધ ન આવવી વિ. રોગો માટે અકસીર છે.

: સોલ એન્ટ :

ભાવસાર ઈન્ડસ્ટ્રીઝ, નડીઆદ

સ્ટોકીસ્ટ-ચંડકાન્ત નવમુખલાલની દુકાં, દવાખાનર અમદાવાદ.

" મોહનલાલ એન્ડ દુકાં. પાનગર તાકા, "

" મનુભાઈ જમનાદાસ સંઘવી, ત્રણુ દરવાજા, "

" એલાયન્સ મેડીકલ હોલ, ભાવનગર

" હસ્તુરચંદ લલ્લુભાઈ, વીસનગર.

અંગતુ આભુપણ ઉજવલ પોપાક !

આપના પ્રોપાકને ઉજવલ બનાવવા

હંમેશાં વાપરો

મનહર બાર સોપ

ચોરસા ચીપ્સ (ભૂકી)

કપડાંને કોઈપણ બાતની હાનિ

પહોંચાડ્યા વગર મેલ થોઈ નાખી

બગલાંની પાંખ જેવાં સફેદ બનાવે છે.

: બનાવનાર .

સાબરમતી ઓઈલ મીલ : સાબરમતી

શ્રી જી થ ઈ ગ યે લાં જી વ ન ત ર વો ની

નવરચના કરવા

શા ડર્ગધર નો અ જટ વર્ગ યુ ક્ત

‘ચ્યવન પ્રાશ અવલેહ’

વાપરી શક્તિ અને સ્વાસ્થ્ય મેળવો.

—: શાસ્ત્રોક્ત પદ્ધતિથી બનાવનાર :—

શાડર્ગધર લેખોરેટરી લિ.

ભામનગર

(સૌરાષ્ટ્ર)

આ જ ની યુ વ તી આ ની પ સં દ ગી
અટલે

“રે ક ઈ ફે બ્રી કસ”

શ્રી વિજયભીરાય યુક્તી.
અમદાવાદ

**તમારા રોગનો ઈલાજ
અહીં છે.**

આરોગ્યધામમાં ગમે તેવા
ભયંકર કે હઠીલા રોગને ‘કુદરતી
ઉપચારથી દૂર કરવામાં આવે છે.
એક વખત આવીને ખાતરી કરશો.

: સંચાલક :

ભૂપતરાય દવે : શંકરલાલ દિવેદી

આરોગ્યધામ : કીંગ્ડ સર્કલ પાસે
અયુષ્ય મેન્શન, વિન્સેન્ટ રોડ :
મુંબઈ-માટુંગા

(જ. આઈ. પી.)

નેપથૂન

જિંદગી આગ

અને

અકસ્માત

ના વીમાનું

કામ કરે

છે

કુલ અસ્કયામત

રૂ. ૫૫,૦૦,૦૦૦થી વધુ

કામકાજ કરવા લાગવગ
વાળા અને શક્તિશાળી
એજન્ટો જોઈએ છે.

નેપથૂન એસ્ચુરન્સ

કંપની લિમિટેડ

: હેડ ઓફિસ :

નેપથૂન બીલ્ડીંગ, મુંબઈ.

અમદાવાદ બ્રાંચ:

પાંચકૂવા, અમદાવાદ

સમાજ, સાહિત્ય અને સંસ્કારનું માસિક

હિમિ અને નવરચના

‘હિમિ’ વર્ષ ૧૮ : ‘નવરચના’ વર્ષ ૧૩ અંક દસમો

જાન્યુઆરી : ૧૯૪૬

ક્રમ

૧ પાનગોષ્ઠી	અ-કવિ ૭
૨ સમયનાં ક્ષીરનીર	રાજહંસ ૯
૩ સાબારા પ્રાપ્તિ-સ્વીકાર	૧૮
૪ સ્વપ્નાનો વાગ્સ	ધૂમકેતુ ૧૯
૫ નમારા વિણુ	શૈખઆદમે આબુવાલા ૨૪
૬ સાચાં શમણાં	પન્નાલાલ પટેલ ૨૫
૭ સહુ સાથ	પ્રવાત ૩૦
૮ સાધુતાની પગદંડી	નવલભાઈ ૩૧
૯ વૈષ્ણવના ચાર પત્રો	સ્વ. ચમનલાલ વૈષ્ણવ ૩૬
૧૦ જનસંસ્કાર	ધૂમકેતુ ૪૨
૧૧ લોકસાગરને તીરે તીરે	પરિવાજક ૪૭
૧૨ ગુરુદેવ અમારે આંગણે	અનુ૦ રમણિક મેઘાણી ૫૨
૧૩ કેટલીક વિચિત્ર વ્યક્તિઓ	ધૂમકેતુ ૫૬
૧૪ રખડેલ	વ્રજલાલ ત્રિવેદી ૫૮
૧૫ રોગ અને દવા	ભૂપતરાય મો. દવે ૬૧
૧૬ અંધસમીક્ષા	અ. મ. રા. ૬૪.

વાર્ષિક લવાજમ

દેશમાં : રૂ. ૭-૮-૦

::

પરદેશમાં રૂ. ૧૦-૦-૦

ભા ૨ તી સા હિ ત્ય સં ધ લિ મિ ટે ડ
મીમરાજ બિલ્ડિંગ : ૪૦૫, કાલબાદેવી રોડ : મુંબઈ-૨
ફરનાન્ડીઝ પુલ નીચે : ગાંધી રસ્તો : અમદાવાદ

પ્રકાશક : ભારતી સાહિત્ય સંઘ લિમિટેડ વતી જમનાદાસ માણેક-
ચંદ રવાણી : મોટા આંકડિયા : કાઠિયાવાડ.

મુદ્રક : જમનાદાસ માણેકચંદ રવાણી : અનેકાન્ત મુદ્રણાલય,
મોટા આંકડિયા : કાઠિયાવાડ.

શિયાળાની સીઝનમાં

- જીવાનોનું જોખન
 - દિરોરોની કાયા
 - વૃદ્ધોનું આરોગ્ય
- જળવે છે

ત્રિભુવન પાર્ક

રતલ એકના રૂ. ૮-૦-૦, વી. પી. ખર્ચ પંદર આના જીદા.
અંપૂર્ણ ખોરાક રતલ ત્રણના રૂ. ૨૪-૦-૦ વી. પી. ખર્ચ માફ.
આરોગ્યના આશકો દર વર્ષે ઉમળકાભેર “ત્રિભુવન પાર્ક”નું સેવન
કરી આખા વર્ષની શક્તિ મેળવે છે, કારણ કે આયુર્વેદપદ્ધતિ
અનુસાર દરેક પ્રકારના કિંમતી વસાણા તેમાં નાંખવામાં આવે છે,
તેમાં વપરાતી તમામ વસ્તુઓ ભેળસેળ રહિત અને સ્વચ્છ હોવાની
ખાત્રી કર્યો બાદ વાપરવામાં આવે છે, અને તેથી દર વર્ષે તેને
અસંખ્ય માનવીઓ વાપરી શક્તિને અગ્રહ કરી પોતાનું આરોગ્ય
જળવે છે. આપ પણ એક વખત અજમાવી ખાત્રી કરો.

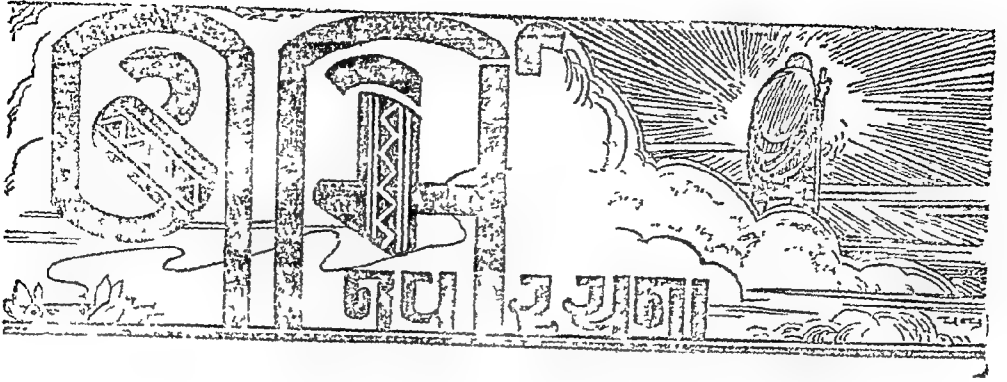
ખાસ નોંધ

હાલના સંજોગોમાં જરૂરી વસ્તુઓની અછતના કારણે પૂરતા
પ્રમાણમાં જનતાની માગને પહોંચી વળવું મુશ્કેલ છે તેથી આપની
જરૂરિયાત અંગેનો ઓર્ડર
તાકીદે નોંધાવો

ખનાવનાર

ત્રિભુવન આયુર્વેદિક ફાર્મસી

ગાંધીરોડ....અમદાવાદ.

પાનગોષ્ઠી

એક રાજા હતા. એમના ગામમાં એક ગામડાનાં પરપરાથી એક વાત ચાલી આવે. વરસમાં એક દિવસ હાથી દરવાજે શીરો કરીને સૌને જમાડે !

એ દિવસ આવ્યો. એટલે હાથી દરવાજે શીરાનાં બકડયાં મૂકાણાં. કંઠોઈ ઘાણ ઉપર ઘાણ ઉતારવા માંડયાં. લોકો ખાત્ર માંડયાં. બખ્ખે પેટ કરીને ઓ જમ્યા. તોગણ શીરો વધી પડ્યો.

સાંજ પડી ને સાદ પડ્યો. ભગત લિખારી જે કોઈ આવ્યું તે જમતું ગયું. શીરો તો તો ય વધ્યો.

હવે આ શીરાનું થાય શું? કોઈકે કહ્યું કે 'સાહેબ! પડખેને ગામડે માણસ દોડાવીએ. ભલે ને એ પણ આવતાં !'

બીજા કોઈકે :હ્યું: 'ધર્મ'શાળામાં મોકલાવી દોને! હજી કોઈ ને કોઈ રહી ગયા હશે !'

ત્રીજી સૂચના મળી: 'એનાં કરતાં એમ જ કરોને, લોકો એમાં વધુ નાખો ને, પકવાન જેવું થઈ જાય તો વળતે એક દિ રહે. કાલે સૌ ખાઈ શકે એવું કરોને !'

પણ ગામડામાં મોટામાં મોટું માણસ મામલતદાર ! એનો બોલ એટલે ભગવાનનાં વેણ. મામલતદાર હતા નવા. એણે માથુ ધૂણાવ્યું: 'તમારે સૌને ખોલવું છે, પણ જવાબ મારે ભરવાના છે ! આપણે જૂની કાંઈલો બુઝો શીરો વધે તો એનું શું થાય છે? એમાં શું શીરસ્તો છે એ પ્રમાણે કરો !'

કારકુને કહ્યું. 'સાહેબ ! એની નોંધ તો ક્યાંથી હોય ?'

'તમારે કોઈને કામ કરવું નથી એમ કહોને' મામલતદાર સાહેબે

મ્હું: 'ફાઈલો બુઓ તો ખખર પડેનાં !'

કારકુન તો ત્રણચાર કામે વળગી પડયા. માંડયા ફાઈલો ઉથલાવવા. એમ ને એમ સવાર થઈ. પણ આવી રીતે શીરો વધે તો એનું શું કરવું, એની ફાઈ નોંધ ક્યાં ચ દેખાણી નહિ.

હવે શું થાય ?

મામલતદાર સાહેબ કહે: 'હું જવાબદારી લઉં નહિ. શીરો વધે તો શું કરવાનો શીરસ્તો છે એ ઉપર પૂછાવો. ત્યાં નોંધ હશે !'

'પણુ દરમિયાન આ શીરો-શીરો તો ગંધાઈ ઊઠે-સાહેબ !'

'ગંધાઈ ઊઠે તો હમણાં ઢાટી ઘો. ખાકી જવાબદારી હું ન લઉં. ઉપરથી લખાણ આવે એ સાચું !'

શીરાને ખાડો કરીને ઢાટયો. ને ઉપર લખાણ ક્યું.

લખાણ માંડયું ફરવા. એક ઠેકાણેથી બીજે ને બીજેથી ત્રીજે. ક્યાંક કારકુને કાંના માત્રની ભૂલ કાઢી ને ક્યાંક તારીખમાં વાધો પડયો. ફાઈકે નંબર ખોટો હતો માટે તુમાર પાછો કાઢયો તો બીજા ફાઈકે નંબર ભળતો હતો માટે પાછો કાઢયો કાગળ માંડયો ફરવા. એને ક્યાં હાડમાંસ હતો તે થાક લાગે ? એક વરસ કાગળ ફર્યો એટલે એને લાલ કૂમતું ઊગ્યું.

અત્યાર સુધી નકામે હતો તે એકદમ ઉપયોગી થઈ પડયો. ઉપયોગી થાતાં એનાં માન વધી પડ્યાં. સૌ ફાઈ એને તરત તરત વળાવી દેવા માટે, ઝીણામાં ઝીણી વાંધાવણી કાઢીને, જવાબદારીમાંથી છૂટવા માંડયા ! જવાબદારીનો ફગોળો આમથી તેમ માંડયો અફળાવા. મન તો ફાઈને નહોતું તો ચ છેવટે એનો ત્રણ વર્ષે અંત આવ્યો. નોંધ થઈને આવી કે આવું થાય તો શીરો બીજાને ખવરાવી દેવો ને લાગતાવળગતાને આચંદ્રે આવું ફરી ન થવા દેવાની સૂચના કરવી !

આ આપણા તુમાર તંત્રમાં આ શીરો જેવો ઘાટ થયો છે. આચંદ્રે આવું ફરી ન થવા દેવાની સૂચના આવે છે ત્યાં જેને માટે સૂચના હોય છે તે વસ્તુ જ ત્યાં હોતી નથી !

અ-કવિ

સમયના ક્ષીરનાર

રાજહંસ

જયપુર કોંગ્રેસ અધિવેશન

જયપુરમાં ભરાયેલું કોંગ્રેસનું ૫૫મું અધિવેશન ઘણી ઘણી રીતે અગત્યનું છે. હિંદ આઝાદ થયા પછીનું આ પ્રથમ અધિવેશન છે. દેશી રાજ્યમાં આ પ્રથમ મળે છે એ પણ નવીન છે. રાષ્ટ્રપિતા ગાંધીજીની આ અધિવેશનને દોરવણી મળી નથી. આમ નવીનતા નોંધવા ખેસીએ તો ઘણા ખીજા મુદ્દા મળે, પરંતુ એ સૌમાં મુખ્ય અને એક માત્ર નવીન એ છે કે કોંગ્રેસની અદલાયેલી સ્થિતિમાં આ અધિવેશન પ્રથમ મળે છે. આ અગાઉનાં અધિવેશનમાં કોંગ્રેસ એક બળવાખોર સંસ્થા હતી. તેનું એ એક જ માત્ર રૂપ હતું. આ પ્રથમ અધિવેશન છે કે જેમાં કોંગ્રેસ બળવાખોર સંસ્થા મટીને હિંદનો રાજકારણ-રચનાવતી વહીવટી સંસ્થા તરીકે મળે છે. એટલે કોંગ્રેસ આજે એ રૂપમાં પહેંચાઇ ગઇ છે. એક રાજકરતી કોંગ્રેસ પાર્ટી, અને ખીજી એના મૂળને સાચવી રહેલી કોંગ્રેસ. પણ ખેદ સાથે જણાવવું જોઈએ કે મૂળ કોંગ્રેસના રૂપનો ઝડપથી નાશ થઇ રહ્યો છે અને બધો પ્રભાવ, ગૌરવ, રાજ્ય કરતી પાર્ટીમાં આવીને વસ્યો છે. અધિવેશનના વરાયેલા પ્રમુખ તો ડો. પટ્ટાભિ હતા, પરંતુ પહેલાં રાષ્ટ્રપતિનું જ ગૌરવ હતું તે આજે લોપ થયું લાગે છે. એ ગૌરવ આજે વડા પ્રધાન અને નાયબ વડા પ્રધાનના સ્થાનમાં આવીને વસ્યું નજરે પડે છે. કોંગ્રેસના અધિવેશનમાં મુખ્ય સ્થાને તરી આવે છે પંડિત જવાહરલાલ અને સંદારશ્રી વલ્લભભાઈ. એમના તેજમાં ડો. પટ્ટાભિ ક્યાંય ઢંકાઇ જાય છે ! કોંગ્રેસમાં પસાર થયેલા ઠરાવો પહેલાં જેવા જલદ કે રચનાત્મક નથી, પણ ગઈ પેઢીમાં વિનિતો સંસ્થાનિક સ્વરાજ્યની માગણી કરતાં જે ભલામણો અને વિનંતિ સરકારને કરતા તેવા આ વખતના કોંગ્રેસના ઠરાવો છે. કોંગ્રેસ એ મુખ્ય છે, સરકાર ચલાવતી પાર્ટી એ એની રચેલી પેટા સંસ્થા છે અને તેને જે હકથી, હુકમથી કહી શકાય તેવી શક્તિ રહી લાગતી નથી. અને કોંગ્રેસનું પ્રમુખીય તત્ત્વ નિરતેજ થઇ રાજકીય પક્ષ તરીકે કોંગ્રેસ આકાર લેઇ રહી છે અને તેનું જ આજે જોર છે.

આનો સંસ્કાર રાષ્ટ્રપતિ ડો. પટ્ટાભિએ પણ એમના બાળ્યમાં સ્પષ્ટપણે કર્યો છે. 'કોંગ્રેસ એક સહૃદયી વ્યવસ્થા સામુજીકી છે, જ્યાં સરકાર એક યુવાન અને ચતુર વહુ જવી છે. વાર્તાવિક રીતે ઘરમાં ચલાવે વહુનું જ હોય છે અને તેના ને પોતાના પતિ પાસે અમત્ત કરાવી શકે છે.' બુદ્ધી સામુજીક કંઈ ચલાવે નથી તે તો રાષ્ટ્રપતિપદેથી આચાર્ય કૃપલાનીને રાજનામું આપવું પડ્યું ત્યારથી જ સાગિત થઈ ગયેલું છે. એ સ્થાન રાજનેતાઓએ લીધું છતાં પણ એ સ્થાનનું ગૌરવ પાશું આચાર્ય લોકોને વસ્યું નથી.

કોંગ્રેસીઓની ભૂમિકા નીચે જીનરી ગઇ છે એ બાબતની ચેતવણી સાધુ વિનોબાએ પ્રદર્શન ખુલ્લું મૂકતાં આપી હતી. એ જાતનો ઠરાવ કરી કોંગ્રેસે પણ પોતાનો રાજરોગ પારખ્યો છે. પરંતુ રોગને પારખવાથી કામ પતી જતું નથી, એનો ઉપચાર કરી નાખવું કરવું એ જરૂરી છે તે માટે 'સંસ્થા' ને લાગતો ઠરાવ પણ થયો છે, પરંતુ ગાંધીજીના સંદેશ મુજબ સામાજિક અને આર્થિક આઝાદી માટે કોંગ્રેસ સક્રિય પ્રયત્ન કરશે કે કેમ એમાં શંકા રહે છે. કારણ કે, કોંગ્રેસની રચનાત્મક પ્રવૃત્તિઓ તરફ નજર કરવાની વૃત્તિનો મોટો ભાગે અભાવ દેખાય છે. નાની મોટી કોંગ્રેસ સમિતિઓ સરકારી તંત્ર ચલાવતા કોંગ્રેસીઓની શેઠમાં તણાય છે. રાજતંત્રના વહીવટ પછી કોંગ્રેસનો જનતાનો સંપર્ક છૂટતો જાય છે. ચૂંટણીમાં કોંગ્રેસ પક્ષ આવે છે તેનું કારણ એ નહિ કે એની આજે પણ પહેલાં જેટલી પ્રજામાં પકડ છે, પરંતુ દેશમાં વિરોધ પક્ષનો અભાવ છે, આ સ્થિતિમાં જો કોંગ્રેસનો પોતાનો પણ કાબૂ સરકાર ઉપરથી જતો રહે તો એ સ્થિતિ દેશને માટે ધ્રુણુ કહેવાય. જયપુર કોંગ્રેસ અધિવેશને જે છાપ પાડી છે તે તો એ કહી જાય છે કે આ સ્થિતિ ચાલુ રહેશે તો થોડા વર્ષમાં કોંગ્રેસ જનતાની નહિ રહે, પણ એક રાજકીય સંસ્થા બની જશે. જો કોંગ્રેસ મોડા છોડે; પરિસ્થિતિ પ્રમાણે રાજકારણમાંથી ખસી જઇ મહાત્માજીને

માર્ગે સર્વોદય સમાજ આપી દેશની સામાજિક અને આર્થિક પુનર્વ્યવસ્થામાં પોતાની રક્તિ ખર્ચે અને સરકારી તંત્ર ચલાવનારને એક રાજકીય સંસ્થા બનાવે તો તેથી દેશને નવા ઘડનમાં એ સારી સેવા આપી શકશે. 'કોંગ્રેસનો ઇતિહાસ' લખનાર ડૉ. પટ્ટાભિને હાથે હવે ભવિષ્યનો ઇતિહાસ લખવાનો મુખવસર આવ્યો છે. નેહરુએ હવે તે વૃદ્ધ સમુદાયને આપેલા પોતાની ઉંડી સમજશક્તિ અને જીવ્યા ધૈર્યથી જીવન વહુને જીતી લેઈ પોતાનું કલ્પ કરાવે છે કે વહુને હાથે પરાસ્ત થાય છે ?

ભાષાવાર પ્રાંતો

હિંદના રાજકારણમાં ઉગ્ર બનેલા ભાષાવાર પ્રાંતોના પ્રશ્નો બેઠાં થયું, એના કમિશને જે રિપોર્ટ બહાર પાડ્યો તેથી શાંત પડવાને બદલે વધુ ઉછળી આવ્યો છે. પરંતુ તે પછી 'કોંગ્રેસનું અધિવેશન આવ્યું' એટલે એની ઉચ્ચતા આપો આપ ઢંકાઈ ગઈ. કમિશને એ પ્રશ્ન વિચારતાં નીચેની દૃષ્ટિ રાખી છે—દેશની અખંડ રાષ્ટ્રીયતા એ હિંદનો આજે એક માત્ર પ્રશ્ન છે. ભાષાવાર પ્રાંતોનો કે બીજો કોઈ પ્રશ્ન આ એરણુ ઉપર જ ચડાવવો નેહરુએ. અને એ રીતે કસોટી કરતાં ભાષાવાર પ્રાંતોની રચના દેશને માટે અનર્થકર્તા છે. એટલે સુધી કે દેશને જુદા જુદા ભાગમાં વહેંચી નાખવો હોય તો એ સૌથી સારો રસ્તો છે !

કમિશનનો ચુકાદો કોઈએ ન કલ્પ્યો હોય તેવો છે. ભાષાવાર પ્રાંતરચના અંગે દેશમાં સર્વ પક્ષો સંમત હતા—છે. કોંગ્રેસ તો એ જાતની રચનાની માગણી ૧૯૨૧ થી કરતી આવી છે. પરંતુ આજની ધડીએ તે પ્રશ્ન ન બેઠેલતાં દસ વર્ષ થોભી જવું તે એક પક્ષની માગણી હતી, બીજો પક્ષ આજે ને આજે નવરચના કરવાની માગણી કરતો હતો. એવો બીજો મુઠો પંચરંગી મુળંધ અને મદ્રાસ શહેરનો છે. એક પક્ષ એ શહેરનો સ્વતંત્ર પ્રાંત રચવાની માગણી કરે છે, બ્યારે બીજો પક્ષ એને પોત પોતાના હિતમાં ખેંચવા માગે છે. કમિશને ભાષાવાર પ્રાંત રચવાની માગણીને જ મૂળમાંથી નકારી કાઢી. એનું

માનવું છે કે બદલાયેલી સ્થિતિ પ્રમાણે ભાષાવાર પ્રાંતો રચવા હિંદના હિતમાં નથી, તેમજ લાગતા વળગતા પ્રાંતોના હિતમાં નથી. કોઈ નવો પ્રાંત આર્થિક રીતે પગબર થાય તેવી તેની ગિયતિ નથી. ફક્ત ભવિષ્યમાં વહીવટની સુગમતાની દૃષ્ટિએ નવ રચના વિચારાય તે વાજબી છે—આજે તો છે તે જ ચાલવા દેવું. મુળંધ અને મદ્રાસ શહેરની સ્વતંત્ર રચના કરવી તેમ કમિશને બહાર કાઢ્યું છે.

કમીશનનો આ ચુકાદો સર્વાનુમતે છે, છતાં એ પ્રબળે સ્વીકાર્ય નથી થયો. તેમજ એ ઠોકરી બેસાડવાથી લોકો શાન્ત પણ નહિ રહે એમ કોંગ્રેસને વસી ગયું છે. અને તે કારણે એ ઉંકળતો ચરુ ઉભરાઈ ન જાય તે માટે કોંગ્રેસે ત્રણ જાણની સમિતિ નીમી છે. રાષ્ટ્રપતિ ડૉ. પટ્ટાભિ, વડાપ્રધાન જવાહરલાલ અને સરદારશ્રી વલ્લભભાઈ એ ત્રણેય વ્યક્તિના મન બહાર છે. ડૉ. પટ્ટાભિ હાલ ને હાલ નવી પ્રાંત રચના થવી નેહરુએ તે મતના છે, બ્યારે પંડિતજી અને સરદારશ્રી દશ વર્ષ પછી એ પ્રશ્ન વિચારવો તેમ માને છે.

ભાષાવાર પ્રાંત રચવાની માગણી કોંગ્રેસે બ્યારે ૧૯૨૧ માં કરી અને તે પછી ક્યાં કરી તે ક્રંતાં આજે જુદી સ્થિતિ છે એ કમિશનની હકીકતમાં ભારોભાર તથ્ય છે. ભાષાવાર પ્રાંત રચવાની માગણી પાછળ કોંગ્રેસના આશયમાં પ્રજાની સંસ્કૃતિ સમૃદ્ધ થાય અને વહીવટમાં પ્રબળે સરળતા પડે એ મુદ્દાઓ સમાયેલા હતા. આજે દરેકની ભાષા વાર જુદી જુદી યુનિવર્સિટીની માગણી સ્વીકારાયેલી છે. પૂના યુનિવર્સિટી તો માર્યથી કામ કરતી પણ થઈ જવાની છે. ગુજરાત અને બીજી ભાષાની/યુનિ. નો પ્રશ્ન આકાર લેઈ રહ્યો છે. એટલે દરેકની પોતાની ભાષા દ્વારા સંસ્કૃતિનો વિકાસ સાધી શકે તેવી પૂરતી તક છે. રાજ્યના વહીવટમાં એ એજીને બદલે જિલ્લાને પોતાની ભાષામાં કારોબાર કરવાના હુકમો અપાયા છે. હિંદી કે હિંદુસ્તાની જે નક્કી થાય તે મધ્યમાં રાજભાષા થશે એટલે સામાન્ય લોકોને તેની મુશ્કેલી પણ રહેવાની નથી. એટલે જો માગણી

કર્નાટની દાતલ શુભ હોંગ તો આ પ્રશ્ન દશ વર્ષ લંગાપ તેમાં કોઈ પ્રાંતને સહિત થવાનું નથી. પરંતુ આજે ને આજે નવરચના કરે! એમ કહેનારની વૃત્તિ સંસ્કૃતિને બદલે સત્તાની હોય એમ દેખાય છે. અને જ્યાં સત્તાની નદિ હોય ત્યાં સામા પ્રત્યે રાજદ્વેષ હોવાની સંભાવના છે કે સત્તાના હસ્ત પૂરે! ભુસાથો નથી, એનાં કડવાં કળ આપણે આપીએ છીએ ત્યાં ભાષાવાર પ્રાંત રચનાને નામે પ્રાંતિયવાદ ન પેદાઈને નથી ભાગલા વૃત્તિ અટકાવવી એ દરેક સ્વદેશાભિમાની નાગરિકનો ધર્મ છે.

કમિશનના ચુકાદા પછી હવે આપણી આંખ નવી રચાયેલી કમિટી ઉપર મંડાઈ છે. ડો. પટ્ટાભિએ કહ્યું છે ‘વહુ આગળ સાચુનું કંઈ ચાલતું નથી’ તેમ જો આમાં તેમને વહુની રાજનીતિજ દષ્ટિ સ્વીકારવી પડે તો કમિશનથી જેમને સંતોષ નથી થયો તે બંધારણ સમા ઉપર છેલ્લી નજર માંડશે એ અંગેનું સૂચન મહામંત્રી શ્રી શંકરરાવ દેવે કરી પણુ દીધું છે પ્રાંતિયવાદની સંકુચિત વૃત્તિ, યદુ આપણા આગેવાનો સ્વદેશાભિમાન કેટલું બતાવે છે તેની સાચી કસોટી એ રીતે છેવટ બંધારણ સમામાં થશે.

રાષ્ટ્રભાષા — હિંદી કે હિન્દુસ્તાની ?

ભાષાવાર પ્રાંતોના જેવી જ ઉગ્ર હવા રાષ્ટ્ર-ભાષા અંગે દેશમાં ફેલાયેલી છે. મેરઠમાં હિન્દી સાહિત્યનું ૩૬ મું અધિવેશન ભરાયું તેમાં ‘હિંદી રાષ્ટ્ર-ભાષા હો’ નો ઉગ્ર હવા સર્જાઈ હતી, હિંદી સાહિત્યના પ્રખર નાટ્યલેખક, નવલકથાકાર અને કવિ એમ ત્રિવિધ પ્રતિષ્ઠા મેળવનાર શ્રી ગોવિંદદાસ શેઠે અધિવેશનના પ્રમુખસ્થાનેથી બોલતાં જણાવ્યું કે, ‘મેં યહ માનતા હૂં છી બહે બહે વિરોધિયો, કે રહેતે હએ ભી હિન્દી હમારે દેશકી રાષ્ટ્રભાષા ઔર દેવનાગરી હી રાષ્ટ્રલિપિ થોપિત હોગી. હિન્દુસ્તાની કાઈ ભાષા હૈ હી નહીં, વહ રાષ્ટ્રભાષા કેસે બનાવી જ સકતી હૈ ?’

તે પછીના દસમે જ દિવસે જયપુર કોંગ્રેસના અધિવેશનના મંચ ઉપરથી રાષ્ટ્રપતિ ડો. પટ્ટાભિએ સામે

પક્ષેથી બોલતાં કહ્યું કે, ‘ઉત્તર હિંદમાંના શહેરોમાં આવેલ જનજોશમાં જે ભાષા બોલાય છે અને જાહેર સભાઓમાં જે ભાષા બોલાય છે તે આપણે સમજીએ છીએ. એટલે એ ભાષા રાષ્ટ્રભાષા બને એ વિશે શંકા નથી. આ ભાષા હિંદુસ્તાની તરીકે બનાવીની છે. આપણે એની નાખા કિમ્બી કરવી જોઈએ કે જે સંસ્કૃતમય હિંદી અને અંગ્રેજી-દારસી વચ્ચેની હોવી જોઈએ. સામાન્ય રીતે આપણે આ ભાષા બોલીએ છીએ. માત્ર નામ અંગે જીન જરૂરી કંઈક ચાલે છે. શુદ્ધ હિંદી ભાષા યુક્ત પ્રાંતની હોય, પરંતુ તે હિંદી રાષ્ટ્રભાષા તરીકે કોટી ન બેસાડાય. આ અંગે એવો ખ્યાલ પ્રવર્તે છે કે પુરાણી સંસ્કૃત શબ્દોવાળી હિંદી ભાષા ગખતી. પરંતુ એ પ્રમાણે કરવું તે હજારો વર્ષ પાછા જવું તે થાય.’

ભાષાવાર પ્રાંતોનો કંઈકો મોટો ભાગે આર્થિક અને રાજકીય છે. બ્યારે રાષ્ટ્રભાષાનો પ્રશ્ન સાંસ્કૃતિક છે. અને એ દષ્ટિએ આ પ્રશ્ન લાગણીથી દોરવાઈ જઈ ન વિચારતાં સાંસ્કૃતિક દષ્ટિએ વિચારવો જોઈએ. હિંદુસ્તાની પક્ષે મદાત્માછતી ધંધા છે અને તે કારણે પણુ એનો વિરોધ કરતાં દિલ સંકોચાય છે. હિંદી અખંડતા જાળવવા મહાત્માજીએ મુસલમાનોનાં દિલ છતવા જે ઉતારના બતાવી હતી, તેને લીધે હિન્દુસ્તાનીનો એમણે વચસો રસ્તો કાઢ્યો હતો. પાકિસ્તાન જુદુ પડ્યું એટલે મુસલમાનો વિચાર ન કરવો એમ બમે માનતા નથી. પરંતુ હિંદમાં એવી કોઈ દષ્ટિથી હવે પ્રશ્ન વિચારવાની જરૂર નથી, કેવળ સમગ્ર હિંદને અખંડ રાખવામાં શું જરૂરનું છે, તેની સંસ્કૃતિ સાચવવામાં શું જરૂરી છે, એ રીતે જ ભાષાવાર પ્રાંતો અને રાષ્ટ્રભાષાનો વિચાર થવો જોઈએ. અને એ રીતે હિંદી રાષ્ટ્રભાષા થાય એ સંસ્કૃતિના ભક્ષામાં છે.

હિંદીના પક્ષે સંસ્કૃતમયતા છે ને એનો ગુનો ન ગણાવો જોઈએ પણ ગૌરવ ગણાવું જોઈએ. સંસ્કૃત એ હિંદી મોટા ભાગની પ્રાંતભાષાની જનની છે. એનું ધાવણ ધાવીને પ્રાંતિકભાષાઓ ઉછરીને મોટી થઈ છે. હિંદી એ સૌમાં મોટી પુત્રી છે.

સંસ્કૃત આજે રાષ્ટ્રભાષાનું સ્થાન એના વૃદ્ધત્વને લીધે ન લેઈ શકતી હોય તો એ વારસો એની મોટી પુત્રી હિંદીને મળવો જોઈએ. રાજભાષા થતાં એ પોતે સમૃદ્ધ થશે એટલું જ નહિ પણ પ્રાંતિક ભાષાઓ પણ એના અભ્યાસને લીધે સમૃદ્ધ થશે. અને આજે ઘણા ભાષા એવો બંધિયારવાડો નથી રહી કે બીજી ભાષાના શબ્દો એનામાં ન આવ્યા હોય. અંગ્રેજીમાં, હિંદીમાં, ગુજરાતીમાં કે કોઈ પ્રાંતિક ભાષામાં નવા નવા શબ્દો વધતા જાય છે. એ દૃષ્ટિએ હિંદી રાષ્ટ્રભાષા હોય છતાં ફારસી અરેબિકના શબ્દો તેમાં આપોઆપ સ્થાન પામશે. બિલકુલ સંસ્કૃતથી જ્યારે આપણે દૂર ભાગીએ છીએ, આપણા મુરલીમ ભાષાઓ સૂગાય છે ત્યારે અધ્યાત્મનીસ્તાનની કાષ્ઠલ યુનિવર્સિટીએ એના બી. એ. ના ભાષાના અભ્યાસક્રમમાં એને ફરજિયાત વિષય તરીકે હમણાં દાખલ કરી છે. કારણમાં જણાવ્યું છે કે પરસિયન અને પૂરતુ ભાષા સંસ્કૃતમાંથી બિતરી આવી છે એટલે એના અભ્યાસથી એ ભાષાઓ આપોઆપ સમૃદ્ધ થશે ! એ જ સંસ્કૃતનું ગોરવ કરતાં ફ્રાન્સથી આવેલ, પારીસ યુનિવર્સિટીના સંસ્કૃતના પ્રોફેસર શ્રી લૂઇ રેનોએ, તા. ૧૨ મી ના રોજ આંધ્રની અન્નામલાઈ યુનિવર્સિટીના આશ્રયે જણાવ્યું કે “સંસ્કૃત સાહિત્યમાં સમૃદ્ધ વારસો સચવાયેલો છે. પ્રાંતિક ભાષાઓનું મહત્વ સ્વીકારીએ તો પણ એ કળૂલ કરવું જોઈએ કે હિંદમાં જે સંસ્કારની એકતા છે તે સંસ્કૃતને આભારી છે. સંસ્કૃત એ જ હિંદના ધર્મનો અને દ્વિલસ્યની પાયા છે. મેં સાંભળ્યું છે કે ઉત્તરના લોકો હિંદીને રાષ્ટ્રભાષા કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે તેનો પ્રતિકાર કરવા માટે સંસ્કૃતનો વિરોધ કરવો જરૂરી લાગે છે પણ જો તમે હિંદીનો વિરોધ કરવામાં મક્કમ હો તો અવેજમાં સંસ્કૃતને ફરીથી પ્રસ્થાપિત કરવી એ ઉત્તમ છે !”

એટલે હિંદીમાં વધુ પડતું સંસ્કૃત ભાષાનું પ્રાબલ્ય છે તેથી રાષ્ટ્રભાષા થવા માટે એ નાલાયક નથી ઠરતી, પણ વધુ લાયક હશે. અને એને

એનું યોગ્ય સ્થાન મળતાં પ્રાંતિક ભાષાઓ પણ સમૃદ્ધ થશે

એકજમાર્ગ-આધ્યાત્મિક જ્ઞાન

હિંદુ ધર્મતંત્ર થયું છે એટલે હવે એને સામાજિક અને આર્થિક પ્રશ્નો ઉકેલવાના છે, એમ તાત્કાલિક આપણને લાગે છે. એ માટે સરકાર પ્રયત્ન કરે એ જરૂરી છે, પણ એથી જ આપણું કામ પૂરું થઈ જશે તેમ માનવાનું કારણ નથી. જે દેશ એ પ્રશ્નો ઉકેલી સમૃદ્ધિના શિખરે પહોંચી ગયો છે તે અમેરિકાનો ઓછપડ આપણે લેખ્યું તો ભૌતિક સુખને અંતે ય છેવટ જરૂર રહેશે આધ્યાત્મિક સુખની. એમ આપણી સંસ્કૃતિને રચે જ પાછા ફરવું પડશે, ગરીબ કે દાનહિન હિંદુ પ્રથમ એની જરૂરિયાતો માટે પુરુષાર્થ કરે એમ ઇચ્છ્યા પછીય છેવટ કાર્ય રહેશે આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિ મેળવવાનું.

અમેરિકાના જાણીતા વિજ્ઞાની ડૉ. આર્લ્સ રોઈનમેન્ડે પ્રશ્ન પૂછવામાં આવ્યો કે આવતા ૫૦ વર્ષમાં કયા દિશામાં વિશેષ સંશોધન થયેલું માલમ પડશે ? તેમણે જવાબ આપ્યો કે, હું ધારું છું કે સૌથી વિશેષ સંશોધન આધ્યાત્મિક દિશામાં કરવામાં આવશે. થોડા વખતમાં લોકોને ખબર પડી જશે કે ભૌતિક વસ્તુ માણસને સુખી કરી શકતી નથી. પછી જગતના વિજ્ઞાનીઓ પ્રભુ, પ્રાર્થના અને આધ્યાત્મિક શક્તિ અંગેનો અભ્યાસ એમની પ્રયોગશાળામાં કરવા લાગશે ! અને જ્યારે તે દિવસ આવશે ત્યારે જગત જોશે કે એણે એક પેઢીમાં, પાછલી ચાર પેઢી કરતાં વધુ પ્રગતિ કરી છે.

આ આધ્યાત્મિક વારસો હિંદને આર્થિક અને સામાજિક રીતે સમૃદ્ધ થયા પછી શોધવા નીકળવું પડશે. અને ત્યારે સંસ્કૃતને આશ્રયે એને જવું પડશે. કોમવાદનો નાગ કંડિયામાંથી માથું ઊંચું

કરે છે.

આમ અમે સંસ્કૃત, હિંદી કે હિંદના આધ્યાત્મિક વારસાની વાત કરીએ છીએ ત્યારે એનો સંકુચિત અર્થ કરી કોમવાદને પોષવાની વૃત્તિ કરતા નથી. અંગ્રેજોએ કોમવાદના જુદાજુદા ફણીધર નાગને એ

પાછને ઊછેર્યા હતા. તેમાંથી મુસ્લીમ કોમવાદે હિંદના ભાગલા સન્ધ્યા અને હિન્દુ કોમવાદે મહાત્માજીનું મૃત્યુ સન્ધ્યું. અને એ સમાન ધર્મી રીતે અપહરણ, લૂંટ અને ગિલાસના પ્રજા ઉપર આંચરી. કોણ ચડે ને કોણ ઊતરે એ તોણવાનો આ અવસર નથી, પરંતુ મહાત્માજીના મૃત્યુ પછી આ કૃષ્ણધર નાગો કંડિયામાં ચૂપચાપ લપાઈ ગયા હતા. મુસ્લીમ કોમવાદ પાકીસ્તાન સર્જનાં નિર્ગળ પડ્યો છે. મુસ્લીમ લીગને છવતી રાખવા પ્રયત્ન થયો. હવે એની નનામી નીકળી નથી એ રીતે છવે છે એમ પણ કહેવાય. છતાં એ નાગે પછી દેશમાં એર ફૂંક્યું નથી એમ નિઝામ રાજ્ય ઉપર હિંદી સરકારે લીધેલા સીધા પરલા વખતે સ્થિત થયું છે. કંડિયામાં પૂરાંએકો એ નાગ અંદરને અંદર એનું એર ઓઢી નાખી સ્વતંત્ર હિંદમાં એનું ગૌરવ ભયું સ્થાન ભેગવે તેમ મુચ્છી-એ. પણ હિંદુના કોમવાદી નાગે કંડિયામાંથી માંથું ઉંચકવાની વૃત્તિ યનાવાવા માંડી છે.

મહાત્માજીના મૃત્યુ પછી હિન્દુ મહાસભાએ શુભ ચિહ્ન તરીકે એની પ્રવૃત્તિ રાજકારણમાંથી ખેંચી લીધી, તે હવે નવા ફગવથી ચાલુ કરવાનું હરાવ્યું છે. અને મહાસભાના આગેવાન ડો. સ્વામા-પ્રસાદ મુકરજીની હડાપણુ સરી દરખાસ્ત અવગણી છે. ડો. મુકરજીએ હિંદુ મહાસભા આગળ એ રસ્તા મુક્યા હતા. એક તો, ને હિન્દુ મહાસભા કેવળ હિંદુની ધાર્મિક સંસ્થા રહેવા માગતી હોય તો એણે હિંદુઓની સાંસ્કૃતિક પ્રવૃત્તિઓ પૂરતું પોતાનું કાર્યક્ષેત્ર રાખવું, રાજકારણમાં ન પડવું. અને ને તે રાજકીય સંસ્થા રહેવા માગતી હોય તો એણે હિંદના કોઈ ધર્મને માટે એનાં દ્વાર ખુલ્લા રાખવાં નેહએ, પણ ડોક્ટરની એ પથ દવા લેવાની સંસ્થાએ ચોખ્ખી ના પાડી. પરિણામે, સ્વામાપ્રસાદ મુકરજીએ સભામાંથી પોતાનું રાજનામું આપ્યું. કારણમાં એમણે જણાવ્યું, ને દેશની મોટી જાદુમતી આવી રીતે કોમવાદી પ્રવૃત્તિ ચલાવે તો એને પરિણામે દેશની લઘુ-મતિઓ પણ કોમવાદી કાર્યક્રમ ચાલુ કરવા પ્રવૃત્ત

થાય, અને એમ દેશમાં કોમી રાજકારણ શરૂ થઈ દેશનું અસ્તિ કરે.

આ એમની દૃષ્ટિ ઘણી જ વાજળી હોય છતાં હિંદુ મહાસભાની આંખ ન ઊઘડી, અને રાષ્ટ્રિય સ્વયંસેવક સંઘે પણ પોતાના ઉપરનો પ્રતિબંધ ઉઠાવી લેવા માટે અત્યાગ્રહની ધમકી આપી. એના વળતા જવાબમાં સરકારે હિંદમાંથી એ પ્રવૃત્તિમાં નોડાયેલા માણસોની ધરપકડ કરી. આમ કંડિયામાંથી માંથું ઊંચકના નાગને તરત દાખી દેવામાં સરકારે સારું જ કર્યું છે. આ અંગે સમજુ નાગરિકોમાં પણ કેટલીક ગેરસમજ નેવમાં આવે છે. વ્યક્તિ ત્યાં તંત્રને નામે થતો પ્રયાગ ધણીને સંકારના આ યગજા અંગે શંકાસ્પદ યનાવી દે છે. વ્યક્તિ દવા-તંત્રનો અર્થ એવો તો ન થાય કે એને નામે ખીન્નતા દક ઉપર તરાપ મારવી અગત્ય અમુક વર્ગ ઉપર ધિક્કાર દેવાવો. હિંદુત્વ માટે પ્રેમ હોય ત્યાં સુધી વાંધા નથી, પણ મુસલમાનો વિષે સંઘને ઢેપ અને સૂગ છે જ. હિંદ એ કોમી રાજ્ય નથી. સર્વધર્મના નાગરિકોના સરખા દક સ્વીકારાયેલા છે અત્યારે તો ૮૦ ટકા વસ્તી હિંદુઓની છે, દશમાં પ્રજાકીય સંસ્કાર છે, તે વખતે હિંદુ સંસ્કૃતિ ભયમાં છે એમ કહેવું નાસ્વાસ્પદ છે. કોમવાદથી દેશને જે ભોગવવું પડ્યું છે તેના બોધવાદ તરીકે એવી કાંઈ પ્રવૃત્તિને ઊગતી ડાંબી દેવી એ જ સરકારની દરજ છે.

વડોદરા યુનિવર્સિટી

યુનિવર્સિટીનું કામ થઈ થયું ત્યારે વડોદરામાં ગાયકવાડ સરકારે વડોદરા યુનિવર્સિટી અંગે એક સમિતિ ગઠ સાલ નીખા હતી. એમાં ચાર સભ્યો હતા, શ્રી કનૈયાલાલ મુનશી પ્રમુખ, સર કર્તમ ખી. મસાણી, ડો. બ્યોનિન્દ્ર મહેતા અને ડો. આર. બી. ચંદ્રચુડ સભ્યો તેમાં શ્રી મુનશી હૈદરા-બાદની કામગિરિમાં રાહતાં મોટે ભાગે સર મસાણીએ પ્રમુખ તરીકે કામ કરી સોંપેલું નિવેદન રજૂ કર્યું છે. આ નિવેદન જણાવે છે કે વડોદરા સ્વતંત્ર

રાજ્ય રહે કે મુંબઈ પ્રાંતમાં ભળી જઈ એનું અલગ અસ્તિત્વ નાબૂદ થાય, ગમે તે પરિણામ આવે તો પણ વડોદરાની જુદી યુનિવર્સિટી થાય, એ જરૂરી છે. એ માટે વડોદરામાં જોઈએ તે વિદ્યાનાં સ્થાનો છે. એન્જિનિયરીંગ કોલેજ અને મેડિકલ કોલેજ બાકી છે તે ૧૯૪૯ના જૂનથી શરૂ થનાર હોય કોઈ વિદ્યાલયની ઉણપ રહેતી નથી. નિવેદન જણાવે છે કે આજે હિંદમાં સમાજને દોરવણી આપનાર ચારિત્રશીલ નેતાઓની ખાસ જરૂર છે. અને આ કાર્ય શિક્ષણ આપતી અને રહેઠાણવાળી વિદ્યાપીઠ વધુ સારી રીતે બળવી શકે છે. વડોદરામાં આવી વિદ્યાપીઠ થોડા વખતમાં સરળતાથી સ્થાપી શકાય તેમ છે.

એ વાતમાં એ મત નથી કે દેશને કેળવવાની આજે સૌથી પ્રથમ જરૂર છે. અને આજની કારકુનિયા કેળવણીને સ્થાને નાગરિક ઘડતરની તાલીમ આપતી કેળવણીની પણ એટલી જ જરૂર છે. અને એ કામ પરીક્ષા લેતી નહિ, પણ શિક્ષણ આપતી અને રહેઠાણવાળી વિદ્યાપીઠો જ ઉત્તમ રીતે કરી શકે. એ રીતે વડોદરામાં વિદ્યાપીઠ સ્થાપાય તેમાં વાંધો ન હોય. પરંતુ દરેક પ્રાંત કે પ્રદેશ પોત પોતાને કાવે તેના અખતરામાં ન પડતાં દેશ સમગ્રને એક સૂત્રે બાંધે તેવી કેળવણીની યોજનાની આજે દેશને ખાસ જરૂર છે. સરકાર પોતે પણ એ તરફ કાર્ય કરી રહી છે. મધ્યસ્થ સરકારે ચાલુ યુનિવર્સિટીઓ અંગે શું કરવું એનો વિચાર કરવા એક કમિશન નીમ્યું છે. તેના પ્રમુખ છે શ્રી રાધાકૃષ્ણન. આ કમિશનની વિશેષતા એ છે કે ત્રણ સભ્યો પરદેશી છે, જેમાંના એક બણીતા અર્થશાસ્ત્રી જી. હી. એચ. કોલ છે. હાલ આ કમિશન મદ્રાસમાં પોતાની કામગીરી બજાવી રહ્યું છે. આ કમિશન આખા દેશના વ્યાપક ધોરણે ઉચ્ચ શિક્ષણનો વિચાર કરશે. આવતા સપ્ટેમ્બરમાં એ પોતાનો હેવાલ રજૂ કરવા આશા રાખે છે. એટલે નવેસરથી સમગ્ર હિંદને દૃષ્ટિમાં ગણી. વિચારાયેલી આ યોજના દરેક યુનિવર્સિટી પાયામાં રાખી પોતાનું સ્વનંત્ર ઘડતર કરે તો એ દેશ ને પ્રાંતને

એમ બંનેને ઉપયોગી થશે. એટલે એ કમિશનના હેવાલ સુધી નવી યુનિવર્સિટીઓની પ્રવૃત્તિઓ રાહ જુઓ તે ઇચ્છવા જોગ છે.

ગુજરાતનું રેડિયો સ્ટેશન

ગુજરાતના રેડિયો સ્ટેશનની માગણી જૂની છે. પરંતુ આજ સુધી એની એ માગણી સંતોષાઈ નથી. કેંગ્રેસ સરકાર આવતાં પ્રથમ પાંચ વર્ષમાં નવાં ઊઘડનાર રેડિયો સ્ટેશનની યાત્રીમાં અમદાવાદનું નામ મુકાયું હતું. સરદારશ્રી પાસે એ ખાતું છે એટલે અમદાવાદનો નંબર પહેલો લાગશે એમ પણ અમુકે માની લીધું હતું. પરંતુ વર્તમાનપત્રોમાં આવતા સમાચારો એને દૂર ને દૂર ફેલાયી જાહેરાત કરતા હતા. નવેમ્બરમાં એ શરૂ થશે એમ અગાઉ જાહેર થયેલું, હવે વળી અમદાવાદ મ્યુનિ. ના પ્રમુખે નવી જાહેરાત કરી છે કે દેશુઆરીમાં એ શરૂ થઈ જશે. બીજી બાજુ એમ પણ સમાચાર મળે છે કે વડોદરા રેડિયો સ્ટેશન ઓલ ઇન્ડિયાને સોંપાયું હોય અમદાવાદનું સ્ટેશન બૂટવી લેવાને પડદા પાછળ દોરી સંચાર ચાલે છે. 'મ્યુનિ. પ્રમુખે જણાવ્યું છે કે અખિલ હિંદ રેડિયો મથકના એન્જિનિયરો છેલ્લા કેટલાક વખતથી અહીં છે. સાધનો પણ તૈયાર છે એથી જરૂરી બાંધકામ તથા અમદાવાદનું રેડિયો મથક ૧૬ મી દેશુઆરીના અરસામાં શરૂ થઈ શકશે.

આમ એક બાજુ કામ ચાલે છે અને બીજી બાજુ ગુજરાત જગત હોય, અમદાવાદનું સ્ટેશન હવે નવો વાયદો કરવાનો પ્રસંગ આવ્યા વગર દેશુઆરીમાં હવામાં સૂર ગુંજાવતું થઈ જશે, એમ આશા રાખીએ. પરંતુ એ રેડિયો સ્ટેશનનો લાભ શહેરના ધનિક વર્ગને કે મધ્યમ વર્ગને મળે તેનો કંઈ અર્થ નથી. અર્થ નથી એમ તો નહિ, એ લોકોને લાભ છે જ પણ જનતાને એનો લાભ મળવો જોઈએ. અને જનતા એટલે શહેરની નહિ ગામડાની.

'રેડિયાની શક્તિ તરફ પ્રજાસેવકોનું' અને સરકારનું ધ્યાન ગયું હોય તેમ લાગતું નથી. અને ગયું હતું તો પણ એનો ઉપયોગ નથી કર્યો એમ ખેદ સાથે

સ્વીકારવું રહ્યું. દેશમાં આજે પ્રૌઢશિક્ષણ માટે હિંદુ-યાત્રા ચાલે છે. નિરક્ષરતા નાબૂદ થાય એ જરૂરી છે. પણ એટલાથી પૂરતું નથી. પ્રજાના સમૂહને જ્ઞાન, આનંદ અને માહિતી મળે તે જરૂરી છે. અને એ કામ આજે રેડિયો ઉત્તમ રીતે કરી શકે તેમ છે. દેશમાં દસ ટકા જે બચેલા છે તેમાંનો મોટો ભાગ પ્રાથમિક કેળવણી લીધેલો છે. એમને અક્ષરજ્ઞાન મળેલું હોવા છતાં એનો ઉપયોગ લેખન વાચનમાં નહિવત્ છે. આપણા દેશની સંસ્કૃતિ ભણતરથી પ્રજામાં જિતરેલી નથી. દિંદની સંસ્કૃતિ ગામડે ગામડે અને ઘેર ઘેર 'બ્રાહ્મણોએ, કથાકારોએ કિર્તન-કારોએ' પહેંચાડેલી. એવા બ્રાહ્મણો આજે દેશમાં અલ્પ થયા છે. જે જે તેનો મોટો ભાગ રૂઢિગત છે અને તેથી એ જૂના પુરાણો આચારને જ ધર્મ માની પ્રજામાં એવું અજ્ઞાન ફેલાવે છે. ગદ્ય પેદીનાં કથાવાર્તા, માણભટ્ટો અદશ્ય ઘર્ષ ગયા છે. એનું સ્થાન આજે કોઈ ક્ષેત્ર શકે તેમ હોય તો એ રેડિયો છે. સરકાર રોજ ને રોજ કરોડોની યોજનાઓ મૂકે જાય છે, પરંતુ દર વર્ષે અમુક રેડિયો સેટ ગામડે મૂકી, અમુક વર્ષમાં એ યોજના પૂરી કરવા માગે છે એવી જાહેરતા આજ સુધી જાણી નથી ! જયપુરની કોંગ્રેસ અધિવેશનની વાત ગામડાનાં માણસો તો જાણતા પણ નથી !

હિંદની પ્રજા અભણ છે પણ જંગલી નથી. સ્વ. આનંદશંકરભાઈના શબ્દોમાં હિંદમાં અભણોની સંસ્કૃતિ છે. અભણ રૂઢિગતની સ્ત્રી પણ જીવનના વ્યવહારિક તેમજ પારમાર્થિક પ્રશ્નોની સમજણથી વાત કરે છે. એટલે આ પ્રજામાં અક્ષરજ્ઞાન દ્વારા પ્રૌઢશિક્ષણના પ્રયોગની સાથે રેડિયો દ્વારા કથાવાર્તા જ્ઞાન આપવાની જરૂર છે. મહાભારત અને રામાયણની રાજનીતિ સમજનાર હિંદની ગ્રામપ્રજા ચાલુ રાજકારણ ન સમજે તેવી જંગલી નથી. સ્વતંત્ર દેશમાં એ જ્ઞાન દરેકને મળવું જરૂરી છે. બાકી એ જ્ઞાન વગરે પુખ્ત મતાધિકારનો હક વાંદરાને નીસરણી આપ્યા જેવો જ હશે. એટલે અમદાવાદને રેડિયો સ્ટેશન મળે તેથી શહેરનો વર્ગ બંધે સંતોષાઈ જાય,

ગુજરાતની ગ્રામ પ્રજા તો ત્યારે ગામડે ગામડે રેડિયો સેટ મૂકાય ત્યારે જ સંતોષાશે.

લેખન પુરસ્કાર મોટેકાટમાં રજૂ થયેલો દાવો ગાંધીકાંટાના દૈનિક પત્ર 'જય હિન્દ' ના તંત્રી, માલિક અને પ્રકાશક શ્રી નરોત્તમદાસ એચ. શાહ સામે ગુજરાતના જાણીતા લેખક શ્રી કેશવલાલ કા. જાનીએ પોતાના 'જય હિન્દ'માં છપાવેલા ડાહ્યા લેખોનાં નકકી થયેલ પુરસ્કાર ગાયન, એક લેખના આઠ રૂપિયા પ્રમાણે રૂપિયા ૯૬ + નોટિસ અર્થના રૂપિયા ૫-૬-૬ મળી કુલ રૂ. ૧૦૧-૬-૬ નો દાવો, રાજકાંટાના સિનિયર જજ શ્રી અંબાલાલ મિસ્ત્રીની કાંટામાં નોંધાવ્યો હતો. લેખકે પુરસ્કારની રકમ તે વખતના તંત્રી શ્રી ગણુભાઈ વૈદ્ય સાથે નકકી કરેલી. શ્રી વૈદ્યે સાક્ષી તરીકે હાજર રહી તેનો સ્વીકાર પણ કરેલ. શ્રી નરોત્તમદાસ શાહની દલીલ હતી કે શ્રી વૈદ્યને આવો કરાર કરવાનો અધિકાર હતો નહિ. અને શ્રી વૈદ્ય હાલ પત્રમાંથી છૂટા થયા હોય પોતાની વિરુદ્ધ પ્રચાર કરે છે.

આ કેસનો ચુકાદો આપનાં શ્રી મિસ્ત્રીએ જણાવ્યું છે કે, 'અમે એ સમગ્રપણે પૂરાવો તેમજ બંધા સંલોગો વિચારમાં લીધા છે અને કરાર થયાનું સાબિત કરાવીએ છીએ. લેખો દૈનિકના એક આકર્ષક અંગ તરીકે ગણાય તેવા છે. સારી વાત તો એ છે કે લેખોનું હાઈ જોતાં રૂપિયા ૮ પુરસ્કાર કંઈ જ વધારે નથી. ફક્ત એટલું જ નોંધવું રહે છે કે ગુજરાતમાં લેખકો મોટે ભાગે ધનનું પોસ્ટનું ખર્ચ કરી લેખક તરીકેની કીર્તિ કમાવા ખાતર લખે છે, બહુ જ થોડાને પુરસ્કાર મળે છે અને એથી ય થોડા પુરસ્કારની શરત કરવા શકિતમાન હોય છે. એક તરફ સાહિત્ય અને કલા સંસ્કૃતિનો પાયો છે તેમ પોષકારાય છે, અને વર્તમાનપત્રો આ સંસ્કૃતિના સ્થંભો હોવાનો દાવો કરી જગતનું ડહાપણ પોતાના તંત્રીમંડળે કે પોતે ખીરસેલ સામગ્રીમાં આવી જવાનું માની બેસે છે. આ પરિસ્થિતિમાં સામગ્રી પૂરી પાડનારની આવી નાની રકમ માટે ય દાવા થાય તે સ્થિતિ ખેદજનક કહી શકાય. સાથે સાથે

એ પણ સૂચન દરવાગાં આવે છે કે લેખકો હવે વધુ પડતા વિશ્વાસુ નહિ બનતાં ફક્ત મોઢાના આમંત્રણ કે કરાર ઉપર આધાર નહિ રાખતાં વધુ વ્યવહાર કુશળ બની લેખી શરતો કરાવી લેવાનું શીખશે તો તેમને અનુકૂળતા થશે. ઉપરાંત જરૂર પડ્યે કોર્ટના કામમાં પણ સરળતા બિભી કરશે. સ્વબળ વાદીનો દાવો મજૂર કરી રૂ. ૧૦૧-૬-૬ ની રકમ વાદી પ્રતિવાદીની બાત મિલકતથી વસુલ લે અને દવાના ખર્ચ સહિત હુકમનામું કરી આપવામાં આવે છે.

આ દાવો લેખક-પ્રકાશકના સંબંધ ઉપર અંદરખાતે જે ચાલી રહ્યું છે તેના ઉપર પ્રકાશ પાડે છે. આવો બનાવ આ પ્રથમ છે એવું નહિ, પરંતુ શ્રી જાનીની માફક મોટા ભાગના લેખકો કનિયાનું મોં કાળું માની, અથવા 'અભવેત સાધુ' બની ચૂપ બેસી રહે છે. પુસ્તકના પ્રકાશકો સંબંધી ચર્ચા ઘણા વખત જોવામાં આવે છે, પરંતુ વર્તમાન પત્રોની કુટિલનીતિ વિષે આવા સમાચાર ભાગ્યે જોવામાં આવે છે. તેનું કારણ એમ નથી કે એના સંચાલકો કુટિલ નીતિ વાપરતા નથી, પરંતુ પુરસ્કારની રકમ નહીં હોવાથી એટલા સારુ કોણ લડવા જાય, લડવા જવામાં ટકાની ડોસી ને ઢણ મૂંડામણ એવો ઘાટ થાય છે, છતાં પોતાના હક ખાતર શ્રી જાનીની જેમ બ્યારે લેખકો લડી લેતાં શીખશે ત્યારે જ સામા વર્ગની આંખ બિઘડશે. વર્તમાનપત્રો ક્યાં સુધી કુટિલ નીતિ વાપરે છે કે દીપોત્સવી અંક માટે આમંત્રણ આપી લખાણ મંગાવે છે, છતાં તે છાપતા નથી, પાછું મોકલતા નથી, અને પોતાના ચાલુ અંકમાં મન ફાવે તેમ લેખકની મંજૂરી વગર છાપીલાખે છે અને તેની નકલ સુઢાં લેખકને મોકલતા નથી. ઉચરાણી કરવા છતાં જવાબ પણ આપતા નથી ! વળી અંગ્રેજીમાં છપાયેલા લેખોના પુરસ્કાર ઉચરાણી ક્યાં છતાં મોકલવા અખાડા કરે છે ! આ બધી સ્થિતિ શ્રી જાનીની જેમ આગળથી લખાણ ક્યાં છતાં બનતી હોય છે, તો પછી જે કીર્તિ કમાવા જ ધરતું ગોપીચંદ્ર કરીને લેખ મોકલે

છે તેમની સાથેનું વર્તન કેવું હશે ને કંપી લેવાનું રહે છે !

લેખકને થઈ રહેલો આ અન્યાય લેખકો સંગઠન સાથે ત્યારે જ બને. આશ્ચર્યની વાત તો એ છે કે સંગઠન સાધવાથી બીજા વર્ગને સન્માન આપતો લેખક વર્ગજ સંગઠન વિનાનો છે. લેખકમિશન નામનું મંડળ શરૂ થયું ત્યારે એની પાસે આવી કષ્ટક અપેક્ષા ગાંધેલી, પરંતુ વડોદરા અને અમદાવાદમાં સારિત્યની ચર્ચા ક્યાં પછી. ફરી મળેલા જેટલી સૂઝતી પણ એ બનાવી શક્ય નથી ! વર્તમાનપત્રો એ આજ સુધી ખોટો ધંધો હતો. સેવા ખાતર અમુક વ્યક્તિઓ કે મંડળો તે ચલાવતાં, પરંતુ પ્રજામાં જેમ જેમ જાગૃતિ આવતી જાય છે, કેળવણી વધતી જાય છે, તેમ તેમ પાચનબૂધ બિઘડતી જાય છે, વેપારીઓ પણ જાહેરખાણનું મદત સમજતા જાય છે, અને તેથી દિવસે દિવસે વર્તમાનપત્રો સારા નફાવાળા ધંધાનું સ્થાન લેતાં જાય છે. આ સંલેગોમાં શ્રી જાનીએ પોતાના હક માટે લડી જે પગલું ભર્યું છે તેને અમે અભિનંદન આપીએ છીએ.

હિન્દી કલાને ઉત્તેજન મળવું જોઈએ

મુંબઈ આર્ટ સોસાયટીને ૬૦ વર્ષ થયાં એ નિમિત્તે એણે હીરક મહોત્સવ બજાવ્યો. આજ્ઞા હિંદમાં આ સોસાયટી જૂનામાં જૂની છે. દર-વર્ષે એ કલા પ્રદર્શન નિયમિત ભરે છે. સન ૧૮૮૮માં ફેટલાક યુરોપિયનોએ આ સોસાયટીની સ્થાપના કરી હતી, શરૂઆતમાં એમાં હિંદીઓને સ્થાન ન હતું, તેમજ હિંદી કલાને પણ સ્થાન ન હતું. એ એક સેમી ગવર્નમેન્ટ જેવી સંસ્થા હતી, મુંબઈના ગવર્નર એના પેટ્રન રહેતા અને ઉચ્ચ દરમજના અમલદારમાંથી ઓનરરી સેક્રેટરી નીમાતા. અને શરૂઆતના વર્ષોમાં સેક્રેટરિયટમાં જ એનાં પ્રદર્શન ભરાતાં એ અરસામાં જ જે. જે. સ્કૂલ ઓફ આર્ટની પણ શરૂઆત થઈ અને એની દ્રષ્ટિ પણ પરદેશી કલા ભણી જ હતી.

પરંતુ જેમ જેમ સ્થિતિ બદલાતી ગઈ તેમ તેમ

હિંદીને અને હિંદીકલાને સ્થાન મળતું ગયું, છતાં હિંદી કલાને કે કલાકારોને સરકાર તરફથી, પ્રજા તરફથી કે વર્તમાનપત્રો તરફથી જોડાયેલો તેટલું પ્રોત્સાહન મળ્યું નથી. પરદેશી સરકાર હતી એટલે એની દૃષ્ટિ પશ્ચિમની કલા તરફ રહેતી, પ્રજામાંથી તો થોડા જ ઉત્તેજન આપી શકે તેવા ધનાઢ્યો હતા છે અને તે પણ પશ્ચિમના જીવનથી રંગાયેલા એટલે ત્યાં પણ આપણી કલાને એવું યોગ્ય સ્થાન મળ્યું નથી, વર્તમાન પત્રોમાં આજ સુધી દેશી ભાષાનાં પત્રો પરાણે ખર્ચના એ પગ સરખા કરતાં હતાં, જે કમાણી હતી તે અંગ્રેજી છાપાને. એની માલિકી કે સંચાલન પરદેશીઓ કરતા એટલે ત્યાંથી પણ હિંદી કલાને ઉત્તેજન મળ્યું નથી.

પરંતુ હવે સ્થિતિ બદલાઈ છે. સરકાર આપણી છે, એણે પ્રોત્સાહન આપી શક્તિશાળી કલાકારોને પરદેશ મોકલવાની સગવડ કરી આપવી જોઈએ. જે યોગ્ય પ્રોત્સાહન કલાકારોને મળશે તો હિંદી કલા પોતાનું યોગ્ય સ્થાન જગતમાં મેળવશે. અંગ્રેજી વર્તમાનપત્રોએ સમય પારખીને હિંદી કલાને હવે પ્રથમ કરતાં વધુ સ્થાન આપવા માંડ્યું છે, અને એ સરખાઓ ધંધાદારી છે એટલે વધુ, ને વધુ સ્થાન આપશે એમ માનવામાં વાંધો નથી. આપણાં દેશી ભાષાનાં વર્તમાનપત્રો પણ હવે કમાતા થયાં છે એટલે તેમણે પણ એની શક્તિ પ્રમાણે સ્થાન આપવું જોઈએ. ધનિગએ પણ દર વર્ષે એમની શક્તિના પ્રમાણમાં હિંદી કલાને ઉત્તેજન મળે તે દૃષ્ટિએ થોડાં ચિત્રો ખરીદવાં જોઈએ, પરંતુ આ સૌ કરતાં જે મોટો ફેરફાર માગે છે તે આપણી આર્ટ સ્કૂલો. એ બધાંની હવે નવેસરથી રચના થવાની જરૂર છે. આપણા ઉત્તમ ચિત્રકારો કેવળ પોતાની પીંછીની શક્તિ જતાવીને બેસી રહે તેથી આપણે સંતોષ ન માનવો જોઈએ. ઊગતા કલાકારને કેળવણી આપવાનું કાર્ય પણ એ સિદ્ધહસ્ત કલાકારોએ કરવું જોઈએ. એ કાર્ય કેટલું અગત્યનું છે તેના જીવંતો જાગૃતો દાખલો આપણા જાણીતા ચિત્રકાર શ્રી રવિશંકર

રાવળ છે. કુમાર દ્વારા એમણે પચ્ચીસ વર્ષમાં જે સેવા કરી-કરે છે એ આપણે જાણીએ છીએ, પરંતુ શિક્ષણ દ્વારા એમણે જે નવા કલાકારોનું ઘડતર કર્યું, અને ગુજરાતની કલાએ હિંદમાં સ્થાન લીધું તે એથી ય મોટું કાર્ય છે. આજે પણ એમનું ઘર એ નાની સરખી, ઋષિકેશ જેવી, આર્ટ સ્કૂલ છે. એમાં શીખતા બેપાંચ ઊગતા કલાકારો જે ઉત્સાહ, પ્રેરણા, પ્રેમ મેળવે છે તે લાડલો અતોખો છે. છતાં દુઃખની વાત એ છે કે અમદાવાદ આર્ટ સ્કૂલ સ્થાપી તેમનો ઉપયોગ કરી શક્યું નથી. એટલે એમ પણ હોય કે હિંદના આપણા સિદ્ધહસ્ત કલાકારો પોતાની પીંછીનો કસબ અને કલાની દૃષ્ટિ બી.નને આપવા તૈયાર હોય, પણ એમને એવું સ્થાન મળતું ન હોય. હિંદનો ધરીબર વિચાર બાજુએ મળ્યાએ, અને ગુજરાત પૂરતો જ વિચાર કરીએ તો એટલું જ કહેવાનું કે અમદાવાદ પોતાની આર્ટ સ્કૂલ સ્થાપી આપણા કલાકારોનો સહકાર મેળવે. ૬૦ વર્ષ પહેલાં મુંબઈમાં જે પ્રવૃત્તિ શરૂ થઈ તેનાં મંડાણ આજે પણ અમદાવાદે ન કરવાં જોઈએ ?

સિનેમા ઉદ્યોગ પણ ઉત્તેજન માગે છે

ગયે મહિને દાદરમાં સિનેમા ઉદ્યોગના પ્રતિનિધિ-ઓએ ગૃહમંત્રી શ્રી મોરારજીભાઈ દેસાઈ સમક્ષ પોતાના ઉદ્યોગને આર્થિક રીતે સરકાર મદદ કરી ઉત્તેજન આપે તેવી માગણી કરી તે નવાઈ પમાડે તેવા સમાચાર છે. સિનેમા ઉદ્યોગની ધૂમ કમાણી અંગે લોકોમાં વિવિધ મત છે. મંત્રાલયના ગવર્નરને મળતા પગાર જેટલો જાણીતાં નટનટીને મળતો પગાર જોતાં લાગે છે કે એ ઉદ્યોગમાં મોટો નફો છે. બ્યારે જીજ્ઞાસુ, ઇન્ડિયન મોશન પિક્ચર્સ પ્રોડ્યુસર એસોસિયેશનના પ્રમુખ શ્રી ચંદુલાલ શાહે જણાવ્યું કે, સિનેમા ઉદ્યોગ અર્થિક રીતે હાલ ખરાબ દાવતમાં છે. રોકાણના ૨૦ થી ૬૦ ટકા સુધીની રકમ વ્યાજે લાવીને એ પોતાનું કામ આગળ ધકેલે છે. જો આ ઉદ્યોગ તૂટી પડશે તો એની નામેદાશી સરકાર ઉપર આવશે. આ ખરાબ સ્થિતિએ ઉદ્યોગ આવવાના

સાહ્યાર પ્રાપ્તિ—સ્વીકાર

નવી આવૃત્તિઓ

કારણમાં એમણે એમ પણ જણાવ્યું કે ગદ્ય સરકારે આ ઉદ્યોગને ઉત્તેજન આપ્યું નથી, પણ કેવળ મોજ શોખનો કર ઉધરાવવામાં જ કેવળ રસ લીધો છે !

શ્રી મોરારજીભાઈએ રૂપરૂ સંભળાવી દીધું હતું કે, સિનેમા ઉદ્યોગ કેવળ પ્રભાતી સેવા માટે ચલાવાય છે તે પોતે માનવા ખુશી નથી. સરકારે દોરેલી દિશા પ્રમાણે ચાલવા આપેલાં વચન એ ઉદ્યોગે પૂર્ણ પણે નથી પાડ્યાં. અને વ્યક્તિગત દ્વિધમ પ્રોડ્યુસર સરકાર પાસે આર્થિક મદદની આશા રાખે તે પૂરવા પણ સરકાર અશક્ય છે.

સરકાર પાસે મદદ માગનાર દેશમાં જુદા જુદા અનેક વર્ગો છે, પરંતુ એમાં સિનેમા ઉદ્યોગ પણ હશે તેવી ભાગ્યે કોઈને કલ્પના આવશે. વળી ગદ્ય સરકારને વગોવતી વખતે શ્રી શાહે પોતાનું મુખ દર્પણમાં જોયું હોત તો એમને પણ દેખાત કે સરકારે કેવળ ટેક્સ લેવામાં રસ લીધો છે તેમ તમે પણ ટિકિટગારીની આવકનો જ ખ્યાલ કરીને લોકોને ગમતાં હલકાં ચિત્રો ગિતારવામાં પાછું વાળીને જોયું નથી. સિનેમા ઉદ્યોગ એ પ્રજા ધડતરમાં અગત્યનો ભાગ ભજવતું ક્ષેત્ર છે. પરંતુ ખેદ સાથે કહેવું પડે છે કે અદ્ય અપવાદ બાદ કરતાં મોટા ભાગનાં ચિત્રોએ રંજનને નામે હલકી કોટીની વસ્તુ આપી છે. એટલે ગદ્ય સરકાર કરતાં સિનેમા ઉદ્યોગનું પોતાનું મૂખડું બોલું શ્યામ નથી.

હવે મંદીનો પવન શરૂ થયો છે. વળી ગમે તેવાં હલકી કોટીનાં ચિત્રો જગતમાં ન મૂકાય તે માટે ખોડાં ઓફ દ્વિધમ સેન્સસની એ ઉદ્યોગ ઉપર થેક છે. એટલે આર્થિક રીતે અને ચિત્રની મર્યાદા રીતે, એ બંને વચ્ચે ઉદ્યોગ મૂકાયો છે. એમાંથી ગિગરવાનો એક જ રસ્તો છે કોઈ ક્ષેત્રમાં નથી તેવા આંધળો ગર્વ કમી કરવો અને સારાં ચિત્રો આપવા. એમ નહિ બને અને એ ઉદ્યોગ તૂટી પડશે તો પછી પ્રજા આંસુ સારવાની નથી.

૧ નિશીથ: [ઉમાશંકર જોષી: પ્ર૦ જીવન સાહિત્ય મંદિર અમદાવાદ-વડોદરા-મુંબઈ; ત્રણ રૂપિયા; કાવ્યોમાં કવિએ અહીં તહીં કરેલા ફેરફાર અને વિવરણમાં સુધારાવાળી બીજી આવૃત્તિ.]

૨ પ્રાચીના: [લે. ઉમાશંકર જોષી: પ્ર૦ જીવન સાહિત્ય મંદિર, અમદાવાદ-વડોદરા-મુંબઈ; અહીં રૂપિયા; બીજી આવૃત્તિ.]

૩ સત્યાગ્રહની મીમાંસા [લે. મગનભાઈ પ્ર. દેસાઈ, પ્ર૦ નવજીવન કાર્યાલય, અમદાવાદ; ત્રણ રૂપિયા; લેખકને ગુજરાત વિદ્યાપીઠની પારંગત ની પદવી અપાવનાર ટૂહનિનિષ્ઠની હવે ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાવલિમાં પ્રગટ થતી, પંદર વર્ષ પર લખેલી મીમાંસાના પરિપૂર્તિરૂપ કર્તાના પ્રાર્થનાવિક લખાણ અને કાકાસાહેબની નવી પ્રતાવનાવાળી બીજી આવૃત્તિ.]

૪ મહાવીર સ્વામીનો અંતિમ ઉપદેશ: [સંપાદક ગોપાલદાસ જી. પટેલ; પ્ર૦ ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ; જૈન આગમ ગ્રંથ શ્રીઉત્તરાધ્યયનસૂત્રના અભ્યાસપૂર્ણ ઉપોદ્દેશાત સાથેના છાયાનુવાદની અંતના સુભાષિત-સંગ્રહ તથા શબ્દસૂચિમાં સુધારાવધારા તથા પાદટીપોમાં સારા વધારા સાથેની ત્રીજી આવૃત્તિ; ત્રણ રૂપિયા]

૫ આદર્શ ગૃહસ્થાશ્રમ: [લે. સુનિ 'સંતબાલ'; પ્રકા. મહાવીર સાહિત્ય પ્રકાશન મંદિર, અમદાવાદ; મૂલ્ય, સવાળે રૂપિયા; ગૃહસ્થાશ્રમને મીઠા અને જીવનવિકાસક બનાવવાનું શીખવે એવા પુસ્તકની પુષ્કળ સુધારાવધારા સાથેની ચોથી આવૃત્તિ.]

મ

રા જીવનની નિષ્ફળતા ઉપર કેટલા બધા પરોપકારી માણસોએ આંસુ સાર્યાં છે ! પણ હું એમને શી રીતે સમજાવું કે મુરખીઓ ! તમે કહે કે ન કહો, હું જાણું છું કે, એક વસ્તુ મારે આંગણે કોઈ દિવસ આવી શકે તેમ નથી. વિજય. વિજયને પોતાનો અનોખો માર્ગ છે. મેં એ માર્ગ કોઈ દિવસ નિહાળ્યો નથી. અને વિજયની આંગણાએ રખતનારી પેલી છોકરી-પ્રીતિ-એ પણ સારી રીતે જાણે છે કે એણે ક્યાં જવું. ને ક્યાં ન જવું. સફળ જીવનની આ એ સિવાય ત્રીજી મોંઘી વસ્તુ તો લક્ષ્મી ગઈ. કંચન એ મેં જોયું નથી એ ખરું, પણ એ જોવાની મને ઇચ્છા નથી એ પણ એટલું જ ખરું છે. કંચનને જ જોઈ રહેનારા ઘણાં માણસોનાં જીવન મેં નિહાળ્યાં છે. તદ્દન અકિંચન. એટલા માટે હું રાખે પણ કંચન કે કંચનનું જીવન બંનેમાંથી એકે ઇચ્છતો નથી.

એટલે આમ જેની પાસે સંસારી જીવનનો વિજય નથી. કીર્તિ નથી, કંચન પણ નથી, અને જેવટે સુવાસ-પેલી જોટા મુકત પોલા હાસ્યની પેદાશ એ પણ જેનો ગાંઠમાં નથી, નિષ્ફળ જીવનનો આના કરતાં વધારે પુરાવો શું ? અને છતાં હું જાણું છું કે હજારો સફળતા આ નિષ્ફળતાની અદેખાઈ કરતી ઊભી રહી છે !

હું પોતે કબૂલ કરું છું કે મારું જીવન નિષ્ફળ છે. પણ સફળતા જેમને વરી હોય, એમને ઇર્ષ્યા થાય એવો એક પદાર્થ મારી પાસે છે, મને એક બળ્ય નિરર્થક પદાર્થ મળ્યો છે. પ્રીતિ કાંઈ નહિ. જીવનના અંતિમ શ્વાસ સુધી જો એ મારો રહે અથવા તો હું એનો રહું એટલે યસ. એથી વિશેષ કાંઈ પણ જીવનમાંથી મને મળે એમ હું ઇચ્છતો પણ નથી. મને મળેલાં બળ્ય, નિરર્થક, જોટાં અને ઘેલાં સ્વપ્નાં કાં એ મારાં રહે અથવા તો હું એમનો રહું યસ. તમને તમારા સંસારમાં જેટલો રસ છે એનાથી એક હજાર ગણો વધુ રસ મને મારાં સ્વપ્નામાં છે આ મારો રોગ હોય કે જીવનની ભેટ હોય કે વારસો હોય કે જ્ઞાનતંતુનો સડો હોય કે ગાંડપણની નિશાની હોય, ઇશ્વરની

અહેરણાની હોય, સરસ્વતીની કૃપા હોય કે લોહીનો ગુણ હોય, વિચિત્ર ધૂન હોય, વ્યસન હોય કે જે હોય તે બધું હોય, કે કાંઈ ન હોય, મારે એનું પૃથક્કરણ કરવું નથી; મારે માટે તો એ છે એટલું જ યસ છે. એ બ્રામક 'નથી' હોય તો પણ એ 'નથી' નું 'છે' એ જ યસ છે.

મને મળેલાં સ્વપ્નાના વારસાનો એક જીવંત પ્રતિહાસ છે, જે વસ્તુ ક્યાંય હતી જ નહિ-નાગમણિ-એની શોધમાં, મારી સાતમી પેઢીએ થયેલા કોઈ સ્વપ્નધેરાએ જીવંત-ચોળાવરીની રમ્મત માંડી હતી ! એમાં પરાજય હતો. પણ એની એ રમ્મતનો રંગ સહસ્ર સુંદરીઓનો કસુંબસ રંગે દીપી નીકળ્યો ! આ કસુંબસ રંગદર્શિતાએ રચાપેલી મનોરાજ્યની ઘેલી સૃષ્ટિમાં જે જે રંગ પછી આવ્યા, એ બધા જ એની મહેકથી મહેકતા રહ્યા. ત્યાર પછી થયેલા બીજા કોઈ સ્વપ્નદષ્ટાને કે ભ્રમમાં રમનારાને, એક એવું નાગાજીની રસાયન શોધવું હતું, જે પૃથ્વીમાંથી કાં વૃક્ષ વાળ લે કાં મર્ત્ય લઈ લે ! એ બંનેમાંથી કાંઈ જ ન બન્યું; કારણ કે બનવાનું જ ન હતું; એનો એને રંગ જેટલો શોક ન હતો; પણ પોતાના મહાન સ્વપ્નની પાછળ ખુદાર થઈ ગયાનો એનો નશો, જોનારા કહે છે કે એ નશો તો મહાન વિજયોત્સવની પળને પણ ઝાંખી પાડે એવો અદ્ભુત હતો !

ચંદ્રલોકમાં ફરવાની ઘેલછા-કોઈ માને કે આવો કોઈ ઘેલો હોય ?—પણ ખરેખર એવી ઘેલછાની પાછળ જ પોતાનું સર્વસ્વ યુમાવનારનું ગૌરવનામ અમારે ત્યાંના વાતાવરણમાં હજી પણ શુંજતું ફરે છે ! હજારો ધાતુને સોનામાં ફેરવી નાખવાની ઘેલી મહેઞ્જારી અમારામાંનો કોઈ ને કોઈ કીમકાં ભેગો થયો છે. પણ તેથી શું ? એ કીમકું એનું, એનું મહ્યાંકન સોનારૂપથી પણ ન હોય, ગોરખ મસ્ત્યેન્દના દેવળ હવાઈ નામની હવાઈ સૃષ્ટિના સાક્ષાત્કાર કરવાની એવી જ મહેઞ્જા એ વારસો પણ કોઈ મગજગેપને મળેલો ! જેની સામે વારસો જ આવો છે એ માણસને નમે સંસારના ડહાપણનું

ઝેરપાણું આપી આપીને કેટલુંક આપી શકો ? અને એ કેટલુંક લઈ શકે ? તમે કોઈ દિવસ તમારી કલ્પનામાં પશ્ચિમીને નજરોનજર નિહાળવાનો પણ એ પળનો મહામોલો અનુભવ માણ્યો છે ?— પેલી રજપૂતી જમાનાની ચિતોડના કોટકાંગરે અચનમ ખડક સમ ઊભેલી પશ્ચિમીને ? એ અનુભવ હલાવી નામે એવો લાગતો નથી ? એવો અનુભવ લેનારો જ્યારે રંગદર્શી ઘેલછાનું પ્યાલું નથી પીતો ત્યારે ગાંડી મૂરખાઈનું પ્યાલું પીએ છે. શુકની ભૂમિમાં ખીલી રહેલી મંદારની પુષ્પવાટિકા જેવા મળે એવા માણસને આ પૃથ્વીમાં પછી જેવા જેવું કેઈપણ ન લાગે તો એ દોષ એના સ્વપ્નાવારસાનો ! એ જોયું ન જોયું થાય ત્યારે જ એનામાં આપણી આ ડાહી પૃથ્વીનું ડહાપણ આવે. પૃથ્વીનું ડહાપણ અને સ્વર્ગની ઘેલછા એ બન્નેની વચ્ચે જ ને પસંદગી કરવાની હોય તો તો માણસ ડહાપણ કરતાં ઘેલછાને જ વધુ પસંદ ન કરે ?

કલ્પના ન હોવી, એના જેવી કોઈ જ સુખદ સ્થિતિ આ સંસારમાં સુખેથી રહેવા માટે નથી. પણ કલ્પના હોવી ને ડાહ્યો સંસાર પણ હોવો એના જેવી વળી બીજી કોઈ ચાતના પણ નથી. એટલે તો સૌને સૌને સંસાર સુખારક હોય એવી સ્થિતિ જ આનંદજનક છે. મને આ મારી ઘેલી સૃષ્ટિનો હવાઈ ગુંબજ સુખારક હો. તમને તમારી સૃષ્ટિની લીલા સુખારક હો.

મારી પાસે લાખો રૂપિયા હોય તો હું શું કરું ? ખપ્પર છે ? શું કરી શકું ? બીજું કંઈ નહિ, આટલું જ. દુનિયામરની નિરર્થક કલ્પનાઓને મારે આંગણે ભેગી કરું. જે કલ્પના સફળ થાય છે, એ તો કલ્પના જ રહેતી નથી. એમાંથી કલ્પનાની સુંદરતા ઊડી જાય છે. અને જીવનનો રસ પણ ચાલ્યો જાય છે. એને તો પછી ગણતરી કહેવાય છે. ગણતરીખાજ થમને આગળ વધી જવાનો કે વિજય મેળવવાનો, નામના કાઢવાનો. નામના મૂકી જવાનો, કે એવો કોઈ જ રોગ મને લાગે છે મારો થયો નથી ને થવાનો પણ નથી. મારા માટે તો મોટામાં મોટો

સ સાગ જ આ છે; સુંદર, ભવ્ય, નિરર્થક કલ્પનાઓ ભેગી કરવી એ. મે એક માણસ જોયો હતો. એને બાપનો વારસો મળ્યો. કલ્પનાને ઘણા ઇચ્છતા નથી પણ કલ્પનાનો નથી હોતો એવા બીજા તમામ વારસા માણસને માટે શાપ રૂપ થઈ રહે છે, કીર્તિનો પણ. મહાન પિતાના નાના પુત્રો, દુનિયાને ઘણોખરો મશ્કરો પિતોદ, એમની પાસેથી મળી રહે છે. પણ સઘળા વારસામાં, લક્ષ્મીનો વારસો હોવો, એ જીવનની અધમતા સરજવા માટે, ભયંકરમાં ભયંકર વસ્તુ છે. એ માણસે પોતાને મળેલ તમામ લક્ષ્મી શામાં વાપરી ખપ્પર છે—? જૂના 'વેનીશ્યન ક્રાસ' એવો તો મધુર રણુપો 'મિનિટો' સુધી આપી રહે છે, કે એવો મધુર રણુકો હવે ભાગ્યે જ કોઈ કાચમાંથી મળે છે, એવા 'વેનીશ્યન ગ્રાસ' જૂના વખતના, ભેગા કરવામાં એણે તમામ લક્ષ્મી વાપરી. એને સઘળા મરખ ગણતા રતા. મેં એને શાખાશી આપી હતી કે તે નિરર્થક જણાતી વસ્તુઓને, તારી કલ્પનાથી મહાન બનાવી. બીજો એનો કોઈ ડાહ્યો વાપરનારો પણ— એ સિવાય બીજું શું કરવાનો હતો ? જેવું ખરી રીતે કાંઈ જ મૂલ્યાંકન નથી, એને કાલ્પનિક મૂલ્યાંકન આપવા સિવાય, અર્થશાસ્ત્રીઓ પણ બીજી કંઈ રીતે સંસાર ચલાવી શકે તેમ છે ? એટલે તો મેં પેલાને શાખાશી આપી કે દોસ્ત ! તે નિરર્થક જણાતી વસ્તુઓને મહત્તા આપીને તારી જાતને મહાન તો બનાવી !

[૨]

મા

રુ ચાલે તો પોતાનાં સ્વપ્ન પાછળ ખુવાર થઈ ગયેલા અર્કિંચન મનુષ્યોની એક જુદી જ વસાહત વસાવું એમાં જૂના શિલ્પના નમૂનાઓ ભેગા કરવામાં પોતાનો તમામ ધંધો જોઈ જોડે કાષ્ટક રડ્યો ખડ્યો શ્રીમંત હોય; રંગબીજીની રાત-દિવસ ઉપાસના કરતાં કરતાં કાષ્ટકાન્ધિક સુંદરીની પાછળ, પોતાની પત્ની પુંછ, પ્રતિષ્ઠા અને પ્રાણ જોઈ જોડે કોઈ ને કોઈ ઘેલો ચિતારો હોય; દેશજનોને નવપ્રાણ આપવાના ભગીરથ પ્રયત્નમાં ફીણ થઈ જોડેલો કોઈ અભિનવ જીવાન આત્મા

હોય; સાહિત્યસેવા માટે જીવનનાં હાંડવાં ભેગાં કરી કરીને ઘરમાં એનો ખડકલો માંડતો ગાંડો ગાજતો કવિજન હોય; ધરત્યાર, વસ્તુ, રાયરચાંચાં, બ પ-દાદાનો મિલકત, તમામ હોમાને કોઈ નિષ્કળ પ્રયોગના ભયંકર ખડક ઉપર ઉમેલો ચક્રમ્ વિજ્ઞાનાં પડ હોય; અને પોતાની માની લીધેલી એકાદ નિયાર-સરણી માટે ફાંસીન લાકડે લટકતો ભગતસિંહ પણ હોય ! સસારની આગની જળાની તમામ શોભા આવા થેલા માણસોના જીવનખંડેરના કટકામાંથી ઊભી થયેલી છે એમ કોઈ કહે તો કોઈ માને ખરું ? પણ નિઃસ્વક્ર ડોસો ઇતિહાસ આની સાક્ષી પૂરે છે ! જો થોડાંક માણસો પોતાની થેલજા પાછળ ફનાકાલિયા થઈ ગયાં ન હોત તો આ ડાહ્યો સંસાર અત્યારે કાં જંગલી હોત અને કાં ગડો હોત ! જે ચાર શબ્દોનાં મૂળ શોધવા માટે ટિગેટ અને ગોળીના રણમાં મૃત્યુના આહવાનને હસતે મોંઝે ઝીંકનારા શબ્દથેલા નાજબા ન હોત તો સંસારનું થું ખાડું મોળું થઈ જવાનું હતું ? ને ધરકના રણમાં સૂઈ જનારાને કૃષ્ણ ખાદશાહી મળી જવાની હતી ? પણ કાંટાખાજ કુદરતને મન જોટલો મદિમા ડાહ્યા, સમતોલી મગજના, વ્યવહાર, વિવેકી માણસોનો છે, એનાથી લેશ પણ ઓછો મદિમા, પોતાનાં આવાં રખડુ સ્વચ્છછી રંગીભંગી અગડમ્ અગડમ્ અડખંગી એવાં અજગારી યાજ્ઞકોનો નથી એટલે તો જુગે જુગે કોઈ ન કોઈ આવા ફનાકાલિયા પંથનો મુસાફર નીકળી આવે છે અને સંસારને નવી શોભા, નવો પ્રાણ, નવો પંથ, નવો પ્રકાશ, નવો રસ આપતો. જીવનચોળાવરીનો રાહ દેખાડે છે ! એક દિવસની વાત ન બની હોત તો હું પણ તમારામાંનો એક હોત, પણ એ બન્યા પછી હવે સ્વપ્નવારસાને હું સૌથી વધારે મહત્ત્વ આપતો થયો છું. અને સ્વપ્નના વારસાને, વારસા તમામથી શ્રેષ્ઠતમ માનીને, એની પાછળ પ્રવાર થનારા માટે પ્રેમભરી માનાંજલિ અર્પતો રહ્યો છું !

[૩]

એક દિવસની વાત છે. હું એક પહાડી રસ્તે ફર ફર કરવા નીકળ્યો હતો. આવા પહાડી રસ્તા ઉપર કરનારાઓમાં જેમને રસ્તાનું બાન નથી રહેતું એમને એક લાભ મળે છે. કોઈ ને કોઈ અદ્ભુત દૃશ્ય જોવાનો. ઘણો ફર નીકળી ગયો છું. સાજ પડવા આવી છે ને ઝાંખી બનતી વનવાટ પછી ભૂલભૂલામણીનું રૂપ ધારી લેવાની એમ ધરીને હું પાછો ફરી જવાને વિચારે કરી નહો દતો ત્યાં સામેના એક ડુંગર ખડક ઉપર એક તદ્દન નાનું પણ નાજુક અને સુંદર પુષ્પ સમું. બેઠાગટનું એક મકાન મારી નજરે પડ્યું. ચારે તરફના ડુંગરાઓ વચ્ચે એ એકલું અટૂલું ઊભું હતું. મેં એક દૃષ્ટિ આસપાસનાં સર્વ દૃશ્યો ઉપર ફેરવી. પોતાની આની અટૂલી એકલતાને લીધે વધારે રમણીય જણાવતું એ, કુદરતના ખોળામાં આરામ લેતા કોઈ શિશુ જેવું જણાતું હતું. અટૂલી એકલતા મને હંમેશાં રહસ્યમય લાગી છે એટલે મેં એ મકાન તરફ મારા પગ વાળ્યા.

એક નાનકડી ઝાંપલી ઉઘાડીને હું અંદર પેડો. મેં એક સુંદર ચતુરેખ પુષ્પવાટિકા જોવાની ત્યાં આશા રાખી હતી. પણ એને બદલે આંહીં તો કુદરતી રીતે ઊગેલા થોડાં આડાં અવળા વૃક્ષો સિવાય અને એનો મેળે ઊગીને ઊભેલા પુષ્પછોડો સિવાય કંઈ જ ન હતું. એક તરફ છ સાત રૂપેરી પાંદડાં વાળાં 'ઓક' નાં ઝાડ ઊભા હતાં; છેટે ફર ખૂણા ઉપર એ ચાર 'યુકેલિપ્ટીસ' 'ક્યૂઝાડ' હતાં; વચ્ચે વચ્ચે કોઈ કોઈ પહાડી વૃક્ષ આમ તેમ ઊભાં રહી ગયાં હતાં. અને છતાં આતું પણ એક પ્રકારનું એનોખું આકર્ષણ જણાતું હતું.

એક નાની પગદંડીએ પગદંડીએ મકાનના મુખ્ય પ્રવેશદ્વાર તરફ હું આગળ વધ્યો.

પ્રવેશદ્વાર પાસે પહોંચ્યો, તો ત્યાં કોઈ જ ન હતું. આસપાસ નજર કરી. કોઈ દૃષ્ટિએ ચડ્યું

નહિ. અંદર જવું કે ન જવું એની બે ઘડી મનમાં ગડમથલ થઈ. એટલામાં સીડી ઉપરથી જ નાક અવાજ આવતો સંભળાયો. ઉપરથી કોમક નીચે આવી રહ્યું હતું. મને લાગ્યું કે ઘરનો માલિક હોવો જોઈએ. એટલામાં તો એ દેખાયો. એના ઉપર મારી દષ્ટિ પડી.

સામાન્ય રીતે મને માણસોના ચહેરા ઉપર એમની ઇતિહાસકથાવલિ શોધવાની ટેવ પડી છે. અને ઘણી વખત એવી અતિહાસિક નવલકથાવલિ ત્યાં હોય છે પણ ખરી. પરંતુ આ જે માણસ આવી રહ્યો હતો, એના ચહેરા ઉપર મારી દષ્ટિ પડતાં તો હું છક્ક થઈ ગયો. ત્યાં કેવલ ઇતિહાસ કથાવલિ ન હતી. વર્ષો જૂની જાણે પ્રપત્તોની પરજોયોની, અને વળી યાતનાઓની રેખાવલિ દેખાતી હતી. કાઈ એક જ ચહેરાને આટલી બધી લિપિવાળો મેં ક્યારેય જોયો ન હતો. એટલું જ નહિ આવી સ્પષ્ટ લિપિવાળો પણ જોયો નહોતો. એની દષ્ટિ મારા ઉપર પડી અને એ જોમો રહી ગયો. બોલ્યા વિના જ એણે મને પોતાની પાસે આવવાની નિશાની કરી. હું આશ્ચર્ય પામતો હિંમતથી આગળ વધ્યો.

[૪]

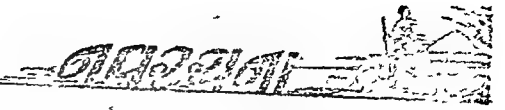
પણ મારે માટે વધુ આશ્ચર્યો હવે આવવાનાં હતાં. અમે એક ખંડમાં પેઢા. મેં જોયું તો ત્યાં ચારે તરફ જૂની અસંખ્ય શિલ્પાકૃતિઓ વેરણ છેરણ આમ તેમ પડી હતી. પણ એક વધુ આશ્ચર્ય તમામ શિલ્પાકૃતિઓ સ્ત્રીઓને લગતી હતી ! દેશ વિદેશની, જવા, સુમાત્રા, ચીન, તિબેટ, નેપાલ, કમ્બોજ, અમરાવતી, ગાંધાર ઇરાન, ગ્રેસી-લેન-પણ તમામ આકૃતિઓમાં નારી એક રૂપે કે બીજે રૂપે દેખાતી હતી ! કેઈ સ્ત્રીધેલો માણસ આંહી એકલો આવીને વસી રહ્યો છે કે શું ? એ વિચારથી હું ભડકી ઉડવાની તૈયારીમાં હતો ત્યાં એ માણસ પોતે જ આગળ વધતો અટકી ઉભો રહી ગયો હતો. મારી વાત સમજી ગયો હોય તેમ, મારી સામે પણ જોયા વિના, ચારે તરફ પડેલી આકૃતિઓને એ હાથથી

દેખાડતો હોય તેમ વાથ દેરવતા દેવતાં બોલ્યો.

‘આ બધી મત્યા મેં દુનિયાબરમાં જ શોધી શોધાને આંહી ભેગી કરી છે. એ ! પાછળ જેમ એક ઇતિહાસ છે તેમ એક રસપ્ત પણ છે. પરંતુ રડો. પડેલાં હું તમને દાંમક રહી રહું. દુનિયામાં તમને એવો કેાઈ પદાર્થ જાણ્યો છે જેનો તાગ ક્ષેત્ર જીવનનો તાગ મળી જાય ? દૂંકામાં જે પદાર્થ જ માણસના પોતાનો છે. અને જે ! વડે તમામ પદાર્થોમાં પદાર્થત્વ આવે છે ! આવું તમને કેાઈ દિવસ થયું છે ? એવું થયું હશે તો જ આ વાત મારી સમજશે.

વેદવારાના જૂના જમાનાની આવી વાણી સાંભળવાની મેં આંહી આશા રાખી ન હતી. ચારે તરફ એક દષ્ટિ કરી તો ત્યાં આ વાણી સાથે સુસંગત એવાં કંદમૂળ, પાંદડા કે ફળ ફળાદિ દાંધ દેખતાં ન હતાં-મને આ માણસ માયાતી લાગ્યો. પણ એટલામાં એ હસી પડ્યો. એટલે તો હું ભડકી ગયો. ત્યાં એ જ બોલ્યો : ‘‘આ વાત જૂના જમાના જેવી લાગે છે એ ખરું પણ આ એક જ વાત એવી છે કે જેને કેાઈ જમાનો નથી. બાકી તમામ વાતોને જમાનાનો રંગ ચડે છે ને જિતરે છે. મારી પાસે બે વસ્તુ હતી. લાળો કરોડોનો લક્ષ્મી વારસો હતો, અને કેાણ જાણે કેટલાય જુગથી ચાલતી આવેલી સૌન્દર્યની સાગરછોળ હતી ! જ્યાં તમને કેવળ સામાન્યતા નજરે પડે, ત્યાં કેાણ જાણે શું હતું, હું સૌન્દર્યનો સાગર રેલાતો જોઈ શકતો. મને મળેલો જાણે કે, એ સ્વપ્ન વારસો હતો,’’ એના આ શબ્દ વપરાશથી હું ચોંકી ઊઠ્યો. પણ ત્યાં તો એણે જ આગળ ચલાવ્યું.

‘માણસને મળેલું મન એ એનો બન્યમાં બન્ય, સત્યમાં સત્ય, અને ભયંકરમાં ભયંકર વારસો છે, આ મનનો જે એ તાગ મેળવે તો જીવન, મૃત્યુ તમામનો તાગ મેળવે. મેં એટલા માટે શોધ માંડી. સુંદરમાં સુંદર સ્ત્રી ક્યા જમાનાની, ક્યે કેાણે કંઈ પ્રતિમામાં વસી રહી હતી-એ સારો શોધનો વિષય બન્યો, મને મળેલો સ્વપ્નનો વારસો-એને દબાવવા

જતાં હું હું જ ન રેત, એટલે મેં જીજી જ માર્ગ લીધો. તે થોડીવાર અટકી ગયો. પેલી પડી છે—શિષ્યાકૃતિ—એ તેનીવારની રમણી છે. એના તરફ જુઓ તો ! કેટલી અદ્ભુત એ નારી છે ! લાગે છે કે હમણાં કાંઈક બોલશે ! પેલી કમ્પોઝની, પેલી ગાંધારની. પેલી છે એ કાશ્મીરની સુંદરી—એની વાણી, જાણે કાંઈ દિવસ નહિ સમજાય એવું નહિ થને; એટલી બધી નિત્ય ચૌવનની રસકુંપી એની પાસે છે, વાણીમાં મધુર શબ્દનું નહિ. રસનું છે. અને રસની ધૌન સિવાય કોઈ લાખા નથી.’

‘પણ તમામમાં...’ મેં કહ્યું.

‘સુંદરમાં સુંદર મને કાણ જાણાઈ એ તમારે જાણવું છે ના?’ એણે વચ્ચે જ મને શેડીને ઉતાવળે જવાય લીધો ‘કહું, કહું, હું એ વસ્તુ ઉપર જ આવી રહ્યો હતો પણ જીવનનાં સત્યોને તમે જેટલી ધીરજ તે શાંતિથી મેળવી શકો છો, એ સત્યને ઉચ્ચારવા માટે પણ એટલી જ શાન્તિ ને ધીરજ જોઈએ. જે વારંવાર સત્યનું ઉચ્ચારણ કરવાનો વેપ બજાવે છે તે જનતાં સુધી અસ્ત્ય જ બોલે છે. મેં સુંદરમાં સુંદર સ્ત્રી યુગોના યુગો જાણ પણ જેના ઉપર જાણે એક દિવસનો સમય પણ ગયો નથી એવી જે રહેવાની છે, જેને જાણે કે નિત્યચૌવન સિવાય કોઈ વય જ નથી...જે માનવકૃષ્ણની સાથે સાથે જ સુંદરનારી છે.’

આ સૌંદર્ય શોધનારા વિગ્રિત માણસનો છેડેનો નિર્ણય સાંભળવા હું તરતપણ થઈ રહ્યો હતો પણ એને પોતાનો નિર્ણય સંભળાવવાનો ઉતાવળ લાગી નહિ. તેણે તો વાતને જરાક આડી ફેંટાવી.

‘દુનિયામાં જે માણસ ફનાગીરી સિવાય, પોપટ પક્ષી પ્રવચનોની માફક પોતાના સત્યની શોધ કરવા માટે છે, તે માણસના જેની કરણ મૂર્ખતા કુદરતમાં બીજી કોઈ જ નથી. હું તમને પણ આ કહું છું, જેમ જીવન, સરવા માટે છે, તેમ જીવાની ફના થવા માટે છે, મેં, મને મળેલા લાખો રૂપિયાનો વારસો, આ જૂના અને ફેટલાક તો ઢંગધડાવિનાના લાગના

પથરાઓની પાછળ ગુમાવ્યો, એ ગુમાવ્યો જ હોત જો એક સત્ય મને મળ્યું ન હોત તો. પણ માત્ર એ એક જ સત્ય મને મળ્યું અને તમામ વસ્તુઓ ખોયાનો મારો શોક જતો રહ્યો. જૂની વાતમાં ક્યાંક નથી આવતું, એક એક સત્ય લાખોના દ્રમ્ભ વડે કોઈ માણસ ખરીદે છે, તે પહેલાં મને એ કવિની કલ્પના લાગતી, હવે એ સત્ય લાગે છે.’

‘પણ તમને...’

‘કહું કહું,’ તેણે હાથથી નિશાની કરી. ‘નાનકડા શિશુને પણ વાતની પગદંડી નહિ, વાર્તાનો અંત જાણવાની તાલાવેલી લાગેલી હોય છે. મને જે નારી સુંદરમાં સુંદર લાગી, જેના જેવી સુંદર કોઈ જોવાનું નથી, એ નારી, નહિ કમ્પોઝની નહિ ગાંધારની, નહિ કાશ્મીરની, નહિ લંકાપ્રદેશની, પણ કેવળ...વિચારો તો ખરા, છક થઈ જશે, આપણી કેટલી નિકટરૂઢળની છે !’

હું અધીરો થઈ ગયો.

‘...પણ કેવળ મારી મનોભૂમિની હતી. સૌથી સુંદરમાં સુંદર વસ્તુ કોઈ રથને હોતી નથી. એ તો કેવળ માણસના મનોમય આકાશી કલ્પનાનું અમર્ત્ય કુસુમ છે...પણ...’ તે થોડીવાર થોભ્યો. પછી મારી સામે જોઈ રહ્યો. ધીમેથી, શાંતિથી, દૃઢતાથી, એણે એક વાક્ય ઉચ્ચાર્યું અને હું બડકી ગયો.

‘પણ જેમ સુંદરમાં સુંદર વસ્તુ માણસની મનોભૂમિમાં છે, તેમ સત્યમાં સત્ય વસ્તુ પણ ત્યાં જ છે. અને જો એ જ ત્યાં હોય તો ઇશ્વરત્વ અમર્ત્યત્વ—પણ ત્યાં જ હોયું જોઈએ. લાખો રૂપિયા ફના કરીને મેં આ એક જ વસ્તુ મેળવી છે. ઇશ્વર પણ ક્યાંય નથી. એ હોય તો માણસની મનોભૂમિમાં છે. પોતાના મનનો અભ્યાસ કરવાને બદલે, જે માણસ ઇશ્વર પ્રાર્થનામાં વખત કાઢે છે, મને લાગે છે, એ મૂર્ખમાં મૂર્ખ છે. મને આ વસ્તુ મળી છે, ત્યારથી મારામાં નવું બળ આવ્યું હોય તેમ મને લાગે છે.’

‘તમને એ લાગે છે—એ પણ અસત્ય નહિ

હોય ?' મેં એને તરત ઉપાસંબી અવાજે પૂછ્યું.

‘તો પણ વાંધો નથી; તેણે તરત દઢ રીતે જવાબ વાળ્યો: ‘કોઈકનાં ઉચ્ચારેલાં સત્યોને પોતાનાં હોય તેમ ગ્રહણ કરીને, વ્યવહાર અસાવવો એ ઊતરેલાં કપડાં પહેરવા જેવું છે. જ્યારે મેં મેળવેલું અસત્ય, એ મારી ક્ષનાગીરીમાંથી મને જડ્યું છે, માટે મને તારવા જેટલી શક્તિ એનામાં હોવી જોઈએ ... યસ’

તેણે હાથની જરાક નિશાની મને જવા માટે કરી. જેમ કોઈ એકાકી સિંહ પોતાની ગુફામાં પેસી જાય તેમ એ અંદરના ખંડમાં ચાલ્યો ગયો. એ જતાં હું એકલો થઈ ગયો. મારી આસપાસ જમાના-જૂની સુંદર નારીઓ માત્ર રહી !

આ વિચિત્રજલ્પવતા એકાકી નારિકની આ શક્તિ હતી કે અશક્તિ હતી, અશ્વદ્ધા હતી કે અસત્યની દૃઢતા હતી, શું હતું એનો કાંઈ નિર્ણયાત્મક ઉકેલ હું શોધું તે પહેલાં એણે જ મને અંદરથી ધીમા

અવાજે કહ્યું : ‘સુસાદર ! હવે તમારે જવું જોઈએ. આંહીં જાહુ થોભનારા કાં દિવાના થઈ જાય છે કાં પગદંડીની જટાજૂથમાં જાત ગોઠી જાય છે. એટલે અંધારું થાય તે પહેલાં તમે રવાના થઈ જાઓ. પણ આટલું નોંધજો, સૌથી મોટી અપંગતા આ છે, સત્યની જાળમાં બીજાની શોધને અનુસરવું તે.’

અને તેણે મને એકલો જ રહેવા દઈને પોતાના ખંડનું બારણું પણ બંધ કરી દીધું.

અંધારાથી ભરેલો, સ્વપ્નના વારસાને વિચિત્ર રીતે શોધી રહેલો, આ વિચિત્ર વ્યક્તિ વિષે વિચાર કરતો હું ત્યાંથી એ વખતે તો પાછો ફરી ગયો. પણ ત્યાર પછી એ સ્થાન શોધવાના ઘણી વખત મેં ફાંફાં માર્યાં — પણ મારા બધા પ્રયત્ન નિષ્ફળ ગયા. એ બધાં ફાંફાં જ રહ્યાં. એ સ્થાન મને ન મળ્યું તે ન જ મળ્યું. કેવળ એણે પ્રમટ કરેલું સ્વપ્નવારસાતું શ્રેષ્ઠતમ મહત્ત્વ, મને દોરવા માટે હોય તેમ, મારું થઈને રહી ગયું એટલું જ. !

તમારા વિષુ

પડયો છે બાગ હૈયાનો તમારા વિષુ પ્રિયે ! સૂનો ! અરે સંગી !

ઉભયની મનસુરાહીમાં અજળરંગી

બર્યો સમરણશરાએ દદંભર-હર કેટલો જૂનો !

નિરાશાની વિકટ સંધ્યા ન આશાફૂલ કરમાવે,

ન શું મુજ ગીત બુલબુલ મન તમારું લેશ ભરમાવે ?

શેખરઆદમ આબુવાલા

ૐ જીવના હાંપડા નીચે બેસી બીંડી ઉતારી રહેલો મથુર ધિધામાં એવો તો ભરાઈ પડ્યો હતો કે જ્યારે પેલી એક ભારે બીંડી ખલાસ થઈ ત્યારે જ એને ખચર પડી કે સૂરજ પણ ઠીક ઠીક ઢળી ચૂક્યો છે.

બીંડીનાં ફેલાં અને કપડાં ધોયા પછી એ નહાવા વળ્યો. કણજનાં ઝુંડ નીચે આવેલાં ધરાનાં પાણી ઠીક ઠીક ઠંડાં હતાં. ઊભી નદીએ વાતો પવન પણ લૂભર્યાં તો નો'તો જ. જેમ જેમ મથુર નહાતો ગયો તેમ તેમ મગજ શાંત પડવા લાગ્યું. હૈયું પણ હળવું થતું જતું હતું. એ આશાએ કે લખાકાકાની વહુ સાત કરશે તો ય પેલું સામાવાળું (મણિ) જે ડાળે બેસી વિશરામ લે છે એને તો નહિ જ કાપે. 'પાણ્ય' કૂતરું એની-જીનને જ પગે તો નહિ વળગે કાંઈ ?' અલખત પેલા લખ્યા લેખનો અને કુળના રિવાજનો ઊંડે ઊંડે ડર તો હતો જ...

ને તેથી જ નો એણે નદી છોડતાં જાણે છેલ્લું ને પહેલું વિચારતો હોય તેમ મન સાથે નકકી કર્યું ને ? 'જે મણિ હા પાડે તો જાણવું કે લખ્યા લેખ ખરા ને જો ના પાડશે તો જાણવું કે એમાનું કાંઈ કે'તાં કાંઈ નથી.'

ગામમાં પેસતાં પેસતાં તો આ 'તકદીર' જાણવાની તાલાવેલી એટલી હદે પહોંચી હતી કે એક વિચાર ખારેખાર લખાકાકાને ઘેર જવાનો પણ આવી ગયો. પણ શું કરે ! માથે પેલી બીંડીનાં ફેલાં ને ખોયાનો ભારો હતો. ઘેર જવું જ પડ્યું.

પણ આ શું ? લખાકાકાની વહુ તો ઘરમાં જ બોલતાં હતાં. ને આ સાથે જ મથુરનું હૈયું થડકી ઊઠ્યું, ઘરમાં જવાની એની હિંમત પણ નહોતી ચાલતી.

ત્યાં તો ખુદ એ પોતે જ બહાર નીકળ્યાં. મથુરને જોતાં જ એમની આંખો અને મોં જાણે વિનયપતાકા ફરકાવવા લાગ્યાં. ખાલી બેડે બહાર નીકળતી મણિને એમણે રોકી, કાંઈ સરખી સાહેલીથી ટાળ કરતાં હોય તેમ કહ્યું: 'ફિકર કરતી'તી તે આ આવ્યા લે ! હવે જમાડીને જ જા ; અને મથુરને,

'ખાઈને આવ મારે ઘેર' કહી મણિ તરફ મોં મચકોડતાં ને આંખો નવાવતાં ચાલતાં થયાં પોતાના ઘર તરફ.

જ્યારે મણિ બે પાંચ પળ સુધી તો ખારણા વચ્ચે જાણે જડાઈ ગઈ. હટ્ટી પળે, એણે પોતાની તરફ લગલગ પીઠ કરીને ફેલાંની ગૂંચળીઓ ગણવામાં જાણે ગૂંથાઈ ગયેલા મથુરને કહી જ નાખ્યું 'દન આધમવા દેવો'તો ને ?'

મથુર કંઈ જ ન બોલ્યો, સામે જોયું સુધાં નહિ.

લખાકાકાની વહુએ આપેલા 'શરમાળ'ના પ્રમાણપત્રનો ખ્યાલ આવતાં મણિની આંખો અને હોઠ હારપથી હલકાઈ ઊઠ્યાં. કાંઈ મથુરા રણકા સાથે ટાળ કર્યો: 'હવે તો મુનિવરન છોડો મુનિરાજ !'

અણકથ મૂઝવણમાં મૂકાઈ રહેલા મથુરના મોંમાંથી—'ખાર વરસે ખાવાઈ બોલ્યા: ખચ્યા કાળ પડેગા' આવું જ કંઈક નીકળી પડત: 'જોઈ જોઈ હવે તને ? જ્યાં ખાધું ત્યાં જ ઠીંકરું ફેડ્યું ને ? મારી વાત તો ઠીક છે ! ગમે તેમ તો ૫ હું તો ઘરનો ધણી છું પણ તું તારી જીનને ક્યું મોંદું ભાળીશ ? એનો આતમા તને શું કે'શે ?' પણ આ બધા શબ્દો જેવા ઊઠ્યા એવા જ પાછા અંતરમાં શમી ગયા. કટાણું મોં કરતાં બોલ્યો: 'કાંઈ સાંભળશે તો પાછું હમણાં કાં તો 'એ' આવતી હશે. મણિ સામે જોઈ લેતાં ઉમેર્યું: 'મારી તો ભૂખ જ મરી ગઈ છે !'

મથુરના છેલ્લા શબ્દો પણ ચીડ ભર્યાં જ હતા. પરંતુ લખાકાકાની વહુએ અડધા દિવસના સંભાષણને અંતે મણિના મગજમાં ખડા કરેલા પોતાના જ નામની માળા જપતા મથુરના આ ચીડિયા સ્વભાવનું કારણ પણ 'વણ છીપેલી તરસ' જ હતું એ મણિ હવે કળી ગઈ હતી. ને તેથી તો એણે મથુરના છેલ્લા વાક્યમાં પણ બેદ જ કહ્યોને ? લૂગડાં પે'રાવવાનાં હર્ષમાં જ એની ભૂખ મરી ગઈ છે.' —ને પગ ઉપાડતાં સાગડણી આંખો સાથે ઉમેરતી ગઈ.

‘ભલે! બે ઘડી કેડ, જીવતી થાય ત્યારે ખાજો.’

આનો મતલબ કળી જતાં મથુરને વાર ન લાગી. એ સમજી ગયો કે ગધું નક્કી છે. આજ રાતે જ લૂગડાં પહેરાવાઈ જશે. પણ આથી તો હર્ષ થવાને બદલે એ કંપી જ ઊઠ્યો... અત્યાર સુધી છેલ્લછાનીલી લાગતી મણિ એને ડાકણુ સરખી જ લાગવા માંડી...

અને આ ડાકણુના પાશમાંથી છૂટવાના નિર્ધાર સાથે એ લખાકાકાના ઘેર જવા ચાલતો થયો.

કાકી-કાકા બેઠે જણુ એની રાહ જોતાં જ બેઠાં હતાં. કાકી તો મથુરને જોતાં જ હાપોવેશને દબાવતાં ધીમેથી બોલી ઊઠ્યાં: ‘ગમે તેમ પણ ભાગ્યનો તું બળિયો તો ખરો મથુર. નહર વળી આટલી વારમાં-એક દનમાં તે કોઈ છોકરી માની જાય ખરી?’

લખાકાકા પત્ની તરફ ફિદા નજરે જોતાં વચ્ચે જ બોલ્યા: ‘કાંક એના ભાગ્યનું જોર ને કાંક તારી જીભનો ઝપાટો! પપ્પાંય છોકરાની જનેતાઓ તારા ઝપાટામાં આવી ગઈ છે તો આ ગિચારી આજ-કાલની છોકરીનો તે શો હિસાબ?’

‘ત્યારે તમે જૂલો છો? મણિ કાંઈ કાચી નથી. પણ એમ કો’ કે એક તો આપડીને પિયરમાં કાંઈ નથી ને સાસરીમાં છાશવારે ને છાશવારે લોકણે લોકણે મોર (અરડો) ઘોરાય, તોય એ તો ના પાડતી’તી. કે’છે કે રતનજીન મારી ઉપર માના જેટલું હેતુ રાખે છે પણ મેં એને કહ્યું કે ગાંડી! જોરું કંજોરું થાય પણ માથાપ કમાથાપ કદી ન થાય. રતની તો બંલી છે ને એક પંદર જ દનમાં તમને બેયને પાંખમાં લઈ લેશે. એણે તો સંસારનો લાવો લેવો’તો એટલો લઈ લીધો છે માટે હવે તો-નમે બેય જણુ સરખે સરખાં છો માટે’-અને અજાજની રસિકતાથી વિકૃત અનેલા કરચત્રિયાળા મોને હારયથી વહતાં મથુર સામે જોઈ કહ્યું: ‘સાચું કહ્યું છું મથુર! પાંચશેર પરસેવો વળ્યો ત્યારે એ માની કે તું એનાં નામની માળા જપે છે. પછી તો એણીએ ય તારી પેટે પેટછૂટી વાત કરી; ઝાકણિયાની જે ગઈ રાતની તારી ઝાઝની. સાસરીના દુઃખની ય ગિચારીએ’-

મણિને સાસરીમાં પડતું દુઃખ તો એનો કોઈ દુરમન સાંભળે તો એ ય એની દયા ખાવો લાગે — દોસ્ત બની જાય એવું હતું. ઘણી વહેમી ને જોઈણિયો ગાંઠ ... માર અસહ્ય થઈ પડતાં મણિ ઘણીની સામે થવા લાગી. પણ એના મૂલ્ય ચૂકવવાં એને ભારે પડી ગયાં: એક મધરાતે ખાવા સાથે તાણી ગાંધી ઘણીએ તપાવેલી કોશ સરખા ખોયણાં ચાંખ્યાં. સાત દિવસ મણિ ખાટકે રહી શરમની મારી ન કોઈને કહી શકતી કે ન બતાવી શકતી... તે દિવસથી મણિએ નિર્ધાર કર્યો કે જો કોઈ ઊભા છેડાની રાખનાર ન મળે તો છેવટે કૂવો હવાડો કરવાં પણ આ ઘરમાં તો—

પરંતુ ઘણીનું યૌવન અને રૂપ એવાં હતાં કે ધરતી પરથી મોહ અને વાસના મરી પરવાયાં હોય તો જ એને કૂવો હવાડો કરવો પડે.... તેમાં ય સુખો તો એને માટે જમીન ગીરે મૂકતા પણ તૈયાર થઈ રહ્યો હતો....

પણ જ્યારે લખાકાકાની વહુએ મથુરની વાત કરી ત્યારે તો મણિને એમ જ લાગ્યું જાણે કોઈ ધુધરિયાળી વેહલ લઈને સ્વર્ગે લઈ જવા ન આગ્યું હોય.

સાસરી કરતાં સુખાતું ઘર લાખ દરબજે સારું હતું. પણ મથુરનાં ઘરમાંતો પિયરનાં લાડકોડ ને સાસરીનાં માનપાન બંધી જનનું સુખ એક સામટું હતું. સુખાને ત્યાં તો પોતાના જતાં પહેલાં જ-માત્ર ઊડતી વાત સાંભળીને વહુ છોકરાંને દીપી નાખે છે તો સુખો વહુના બરડા પર ઘંટીના પાટિયાથી જાણે લૂગડાં ધૂએ છે; સુખાતું ઘણું ય સુખ પણ શોક તો સાપણુ સરખી ને?... જ્યારે મથુરને ત્યાં તો રતન શોક તો નહિ ને સાચુ કરતાં ય અધિક-મા વ્હાય હતી. કદપનામાં પણ મણિ એને કાળઝાળ થઈને લડતી કદપી શકતી ન હતી. એટલું જ નહિ લખાકાકાની વહુએ કહ્યું એ સોએ સો ટકા સાચું લાગતું હતું, ‘જા’ મને પંદર દનમાં જ પાંખમાં લઈ લેશે.’

‘ને નહિ લે તો?’ આ સવાલ ઊઠતાં તો મણિની આત્મશ્રદ્ધા જાણે વહારે દોડી આવી: ‘ન શું લે.

હું એને (રતનને) કોઈ રીતે મનદુઃખ થવા હધશ તો ને? ... એને તો હું હાલીને પાણી ચ નધ પીવા :ઉ-એનાં પગલાં પૂંછશ. ... પડતાં વેણુ જિપાડી લઈશ. વાસીદણુની પેઠે રહીશ.’

નમાઈ મણિ પતિના સુખ કરતાં ય માનું સુખ વધારે વાંછતી હતી. સંસારના ધનર સુખ કરતાં ય શાન્તિની ઝંખના એને અનેક ગણી હતી. સાચી રીતે એ મથુરને ન હતી પરણતી પણ કાયમ ઘટે રતનને વિસામે જતી હતી. એને શ્રદ્ધા હતી કે ભવિષ્યના મથુર એને દુઃખ પાડવા જશે તોય મુલાયમ હૃદયની રતન નહિ પડ્યાં દે. ટૂંકામાં મણિ મથુરને બલે પરણતી હતી ગાફી ખરી રીતે તો એ જીવન ભરની ઓથે જ જતી હતી.

પોતાની ફેશિયારી અને ચતુરાઈનાં વખાણ કરવા વળેલી જતી આડે ખોતતાં લખા કાકાએ કહ્યું: ‘સમન્થા મારા ભાઈ’ મથુર સામે જોઈ ઉમેયું: ‘ટૂંકામાં બધું નક્કી થઈ ગયું છે. તારા ભાગ્યમાં હશે માટે જ તને અગારી પાસે આવવાનું સૂચ્યું નહ તો આ બધું તારા હાથમાં આવે એવું જરા ય નવું’ અને એમણે મથુરના સવાલ માટે ન હોય એ રીતે એની સામે જોયું. પણ મથુર તો જાણે શન્ય-મનરૂક જ હતો વગર પૂછે જ કહેવું પડ્યું: ‘આજ કાલમાં જ સુખસો એતે પર્ણમાં પાડી લેતો’-

‘હું! પાડી કીધી’તી કે વળી લેવાનો હતો! એમ કો’ કે લગડાં પે રાવવાની જ વાર હતી. એ તો એને ખગર નથી પડી કે રતનીએ આજ લગડાં લોયાં છે ને મણિ કાકા જવાની છે. હું જો જરાક માંડી જઉ તો મણિ એને ખગર કરવા જતી કે! પણ-અને કંઈક કામે જિભા થતાં સામે એકેલા મથુરના કપાળ પર અગૂંડો ચોટનાં અનેના આનંદ અને ઉલ્લાસ સથે ઉમેયું: ‘આજના આ મથુરભાઈના કપાળ મોટાં કે ગાંડું સમયુત્તર પાર પડી ગયું.’

‘ગમે તેમ પણ બધો ય જશ તને જ જાય છે હોં... લે ચાલ, એવું સાડું મથુર તને વાળી આપશે.’ અને લખાકાકા પણ જિભા થયા. બાળુનો

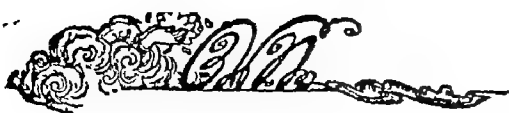
ઓળિયો ખંખોળવા વળતાં કહ્યું: ‘કંઈ નારા-છડી નો આમાં હશે પણ બીજું શું શું જોઈએ એ મને કે’ એટલે વેળાસર હું વાણીયાને ત્યાંથી લાવી રાખું.’ મથુર સામે જોઈ એને ઉદ્દેશ્યો: ‘નેતું ય નવા પછેડાં (કપડાં) વેળાસર કાઢી રાખતો ને રાતરે ઓશિકે મેલીને જ સૂતો. જાગજાગે કે તરત અહીં આવી પહોંચતો, દસીને ઉમેયું: ‘જો પાછો! હરખમાં ને હરખમાં પેલી બધી શમણાં ભરી રાતોના ઉભાગરા કાઢવા મંડી જતો.’

પણ તો ય મથુર ન મનકાયો. ચેલ્યાનો એક નિશ્વાસ નાખ્યો. લખાકાકાને કાંઈક નવાઈ સાથે પોતાની નરક તાકતા જોઈ કહેવું જ પડ્યું: ‘કાણ જાણે લખાકાકા શું થાય છે એ તો પણ એટલું તો તમારે નક્કી કે જે દરખથી સવારમાં તમારી પાસે આવ્યો ‘તો એ દરખના સોસા ભાગતો ય અત્યારે’-

લખાકાકા વચ્ચે જ બોલી કહ્યા: ‘થાય જ ને ગાંડા! ને આ કાંઈ નને એકલાને નવાઈવું’ ઓછું થાય છે? અરે તાગ ગાપા તો મારા ખોળામાં માથું મેલીને ધુરકે ને ધુરકે રોપાંતા. ને તું ય આ કાંઈ શોખનું’ ઓછું કરે છે? કે નથી કરતો પેલા સુખજા પેઠે જીભમાં (હું પદમાં) તારે તો સાન પેલીથી ફેંડ્યા આવતા ગિાન પરમાણે કરે જ છૂટકો છે.

આ વચ્ચે તો કાકીએ પગ એને દિલાસો અને દિમ્મત આપ્યાં. છેવટમાં ઉમેયું ‘તું જાણે કે ના પાડીને આમાંથી છૂટી જકે’ પણ યાદ રાખતો કે લખ્યા લેખમાંથી તો રાખ રાવણ પણ નથી છૂટી શક્યો.’

વળી કાકા વચ્ચે બોલ્યા: ‘ખરી વાત છે મથુર! તું જાણે કે પેલાં શમણાં કાલા છે. પણ ના, એ કાલાં નથી! આજે મારે તને પાપ છૂટી વાત કરવી પડે છે પણ એ તો ભમરો છે ભમરો. તું ના કહીશ તો ય તને એ લખ્યા લેખમાં નાખવાનો... ને જો બાદ છોકરગત કરીશ તો શું થશે એ જાણે છે?’-અને કાકી આંખે ‘તાનના મથુરના લમણે આંગળી અડાડી ચકાવે ફેરવતાં નવાજ કાનમાં જ કહે: ‘ફટકી જશે.’

આ સાથે જ કાકી જાણે છેડાઈ પડ્યા: 'તમે ય હીક છો તો ! જિયારા છોકરાને ફાળ ધાલો છો ? લે બહ હેંડ; જન ઘેર જ ને નવાં લૂગડાં કાઢીને તૈયાર રાખ હેંડ.' -

અને પછી તો બિલા થએલા મથુરને લહેરમાં લાવવા કાકીએ એને મહેણાંના બે ચાર ચાળખા ય લગાવ્યા: 'રૂપાળા મરદનું મોંદુ તો જુઓ ? પેલીને જો ખખર પડી જશે તો — મા' મુશીળતે છોડાવેલા મુખલાતું જ દળદર શીટી જશે. પછી તો છાતી ઉપર રહીને આખો ય જનમારો નને મેંણા દેશે....' અને રંગમાં આવી કહેવા લાગ્યાં: 'આમ તો પેલી ગરબી ઠેકી ઠેકાને ગાય છે. ને આજ કેમ ભૂલી જાય છે:

છટ્ટીના લખીયા લેખ તે કેમ ટળશે રે

મારી પેલા જનમની પ્રિત આવી મળશેરે.

તમારા બેને ય આ પેલા લખની પ્રિત છે એ વગર આટલી વાતમાં કોઈ છોડી માને ય નહિ ને આમ વાતવાતમાં લૂગડાં પેરાવાએ ય નહિ.'

કાકીની આ વાતે મથુરના મગજમાં પૂનમનો નહિ તો આઠમનો ચંદ્ર તો ઉગાડ્યો જ: 'વાત તો સાચી છે ! શમણાંમાંથી સાચું હરે ત્યારે એ પેલા અવતારની પ્રિત નહિ તો ખીજું શું. —'

અને પછી તો મથુર આનંદને ઉશ્કેરતો ને અંતરમાં રહે રહે આડે આવતી પત્નીને આ છટ્ટીના લેખને અફર હુકમ સમજવતો ઘેર આવ્યો. લાગ જોઈ માળા પરથી નવાં કપડાં ઉતાર્યાં ને વળગણી પરનાં જૂનાં કપડાંની નીચે સંતાડી વળી પાછો ગામમાં ચાલતો થયો.

પણ કોઈ ઠેકાણે એ ફરીને ન હતો બેસતો. બલકે કોઈ ભૂલા પડેલા માણસની જેમ આ ઘેરથી પેલે ઘેર ફરતો ભટકી રહ્યો, વખત વીતાવી રહ્યો....

જેમ જેમ પેલો દશમનો ચંદ્રમા ચઢતો ગયો તેમ તેમ આંગણામાં મુતેલા મથુરનું હૈયું વધારે જોરથી થડકવા લાગ્યું. મથુર પોતે પણ હૈયાની આ ચાલ સમજી શકે એમ ન હતું. ઘડીકમાં જાણે

નાચતું હતું તો વળતી ઘડીએ કોઈ અણકથ ઉઠા-પાત મચાવી રહેતું. ઘડીકમાં પોતાની નવી પત્નીને ઘૂંગરિયોના ધમધમાટ સાથે કૂવે જતી જોઈ રહેતો, તો વળતી વખતના પેલા હૈડે ટાંકેલ મોરસાની કલ્પના તો મથુરના હૈયાને બેચેન કરી મૂકતી... તો વળી જૂની પત્નીના પ્રથમ વર્ષાએ ધરતીના મધમધાટ સરખાં હેત પણ એને ઓછો આનંદ નહતાં આપતાં. ને તેથી જ તો એ વળી વળી ને કહી રહ્યો હતો ને ? મથુર જવા દે આ રૂપની રદ ગાંડા. રૂપ એ તો ગીલેટ છે ને ગીલેટને બીડી જતાં વાર નહિ લાગે હોં ! થોડાક જ દનમાં 'ધરકી મુરગી દાળ ખરાખર' થઈ જશે ને વળી-પેલી શિયાળ કે' છે એમ મનને તો 'હુવા એ હુવા.'

ત્યાં તો કોઈએ પગના અંગૂઠાને સ્પર્શ કર્યો. જુવે છે તો ધૂવડ સરખો લખોકાકો, 'તું' તો ખરો છે હોં !' આમ કહેતો ધૂરકી રહ્યો છે

અસહાય હોય તેમ મથુરને બહુ જ પડ્યું, 'શું'તાકી રહ્યો છે ? રાત કેટલી ગઈ છે એ જાણે છે ? લે હેંડ બિલો થા ?'

ક્ષણભર તો મથુરને થયું કે કહી દે: 'જન નથી આવતા...હું જાણું છું તમે બધાં મને ફસાવવા માગો છો એ' પણ આવું કંઈ કહેવાની એતામાં જાણે હિંમત જ ન હતી... અને મફારીનું દોરેલું માંકડું જતું હોય તેમ એણે લખાકાકા પાછળ પગ ઉપાડ્યો. આંગણ વટાવતાં જ મથુરને લાગ્યું કે પાછળ કોઈક કહી રહ્યું છે, 'વળી જ પાછો ? હજી ય વખત છે હોં. હા ભઈ હા પલાળ્યું છે એટલે મુંડાવવું તો પડશે જ. પ...ણ

આ સાથે જ મથુરને યાદ આવ્યું, થંભી જતાં કહ્યું: 'લખાકાકા લૂગડાં, ? ફાળિયું ને ફાંડિયું તો ઘરમાં જ રહ્યાં !'

આ વખતે તો લખાકાકાનું મોં સામે જ જોવા જેવું હતું. તરત જ બોલી બિંધ્યા: અરે આવશે 'હવે લૂગડાં હેંડને, મારું ફાળિયું'

'પણ ત્યારે મને વારે ય શી લાગે એવી છે ? વળગણિયે જ મૂકી રાખ્યાં છે. કમાડેય કોડું વાસેલું'

છે. ધીમેથી ઉઘાડીને...અને પાછો પગ ઊપાડતાં ઉમેયું: 'હું-હું કરે એમ કરું છું પાછો.' ...

બર જિંદમાં પડેલી-પત્ની સફાળી જાગી ઊઠી.

ધીમેથી કમાડ ઉઘાડી મથુર, એ ઘનથોર અંધારામાં દાખલ થયો. જાણે કાંઈ પરાયા ઘરમાં ઘૂસ્યો હોય તેમ ધૂનવતો ને જાણુમાં આવેલા પત્નીના ખાટલાનો સહારો લેતો એ વળગણી તરફ આગળ વળ્યો. એક તરફ પત્નીના જાગી જવાનો ડર હતો તો બીજી જાણુ એ જાગી જાય એમ પણ ઇચ્છી રહ્યો હતો.

પણ હાથ રે કમનસીબ ! વળગણીએથી કપડાં લઈ અડધું ખાટલે આવ્યો, ઈસ ઉપરના પત્નીના હાથથી પગ પણુ ઘસાયો ને બેસોયાં ય બખડયાં પણુ તો ન આ 'હિંદુણી' 'જાણુ' ને જાગી તે ન જ જાગી ! એ જ ડગલાં જાગી હતા. જાણુમાંથી નીકળ્યો કે બહાસ. 'રોજે પછી આખો ય જનમારો તારા જાપને'—

આ સાંથે જ દાણુ જાણુ મથુરને શું સૂઝ્યું કે પાછા ફરનારને પત્નીનો પેલો હાથ પકડી—આખી ને આખી જાણુ ઝંઝેડી નાખી.

કપડાં, ગોઠડિયો ધોધને થાકી ગએલી પત્ની 'હું-હું-હું' કરતી વળી પાછી પડ્યું ફરવી ગઈ. મથુરની મૂંજવણીનો પાર ન રહ્યો.

'રો જ્યારે લે' આમ કહી અડધી ખીટ ફેરવી ન ફેરવી ને વળી પાછો—

આ વખત તો પત્નીને એણે લગભગ ખેડી કરી નાખી. સૂકાઈ ગએલાં ગળામાંથી અવાજ આવતો હોય તેમ બરાડી બિચો: 'રાં...ડાં! જરા પૂછતો ખરી કે હું આ નવાં લૂગડાં લઈને ક્યાં જઈ છું !'

બિચારી પત્ની ! પતિને તો માંડ માંડ જોળખી શકી પણુ એની આ રીસને ને શબ્દોને એ કેમ કરીને સમજ શકે ? ને તેથી જ તો બોલીને ! 'શું ગાંડાની ખેંકે લવારો'—

મથુરને એક વિચાર નો આવ્યો કે પત્નીનું મોઢું

અરે જણું જ દગાંવી દે. કાંત કટકટાવતાં બોલી બિચો : ધીમે બોલ રાં...ડ ધીમે ! જાર નારો પેલો લખો કાકો—'

આ ઘનથોર અંધારામાં ફટકી જવાની તંવારી દરતા મગજને પત્નીએ મહાસુડીયતે પકડી રાખ્યું. 'લવારો ક્યાં વગર જાર જલ્યો નકર મારા જેવી કાંઈ જૂડી નથી હાં—'

મથુર ઇચ્છતો હતો કે પત્ની, અચાનક જાગી ગઈ હોય એમ એને સવાલ પૂછે ને પોતે કંઈક જાણી ગઈ હોય એમ લખા ડોસાને ઘેર જતાં રોકી લે, પણુ એને બદલે તો એ બિચારાની એને બદલ કાઢી રહી હતી: 'નીકળો છો કે—'

વાક્ય પૂરું કરે તે પહેલાં તો મથુર મગજ ઉપરથી કાશ્વર પણુ ગુમાવી બેઠો. પત્નીને ગળે બેઠે પંડતો સાંડો બરવતાં દગાંયો ન દગાંયો ને જાણુમાં હડસેલી દીધી: 'ના કહું છું' તો ય પાછી ખૂમ ? આ હેંડ્યો લે; રોયા કરજે તારાં માથાપને આખો ય બવ ?' અને ચાલતો થયો.

માણાની પારોઈ આઠે સંતાઈ રહેલા લખાકાકા પણુ વિના બોલે ચાલે આગળ થઈ ગયા. જ્યારે મથુર મેરમેરિઝમની અસર નીચે જાણુ લાચાર ન હોય તેમ દોરાનાં આખી ય દગાંને સાક્ષી બનાવતો હોય તેમ ખૂમ પાડીને કહી રહ્યો હતો: 'તારો કાકયો જઈ છું પછી તું જાણુ. પાછળથી મને દોષ દર્શાવે એ નહિ અને રે ભાગ—'

જાગી બિચો એક પાડોશીએ નો પૂછ્યું પણુ ખરું: 'અલે આ શાની રોકડળાં હં મથુર !...અત્યારે ક્યાં હેંડ્યો ને પેલું આગળ કુણુ જાય છે એ ?'

પણુ દરામ હોય તો આગળ જતાર જરા ય જવાબ આપે ? જ્યારે પાછળ ચાલતાર મથુર દૂખતા નાવડામાંથી ફેંકાઈ ગએલો માણુસ, જેમ નાણુ-અજાને તરતું જોઈ તરી જવાની આશા સેવે તેમ કહ્યું: 'ક્યાં તે ગળાકાંસો આના...આ ઘર ને જાર જણુ' મોંખું તમને.'

અને અરેબર મથુર પેલા વિચેટા આગળ થઈયો પણુ

ખરો. ગામ બહાર — ખેતરો તરફ જતા રસ્તા તરફ ચાલી નીકળવાનું મન પણ થયું. પણ ત્યાં તો આગળ ચાલતા લખાકાકાને જાણે ખોચીમાં આંખો ન હોય તેમ એને ટોક્યો : ‘ મથુર, આ તો તેં મૂરખની દોસ્તી ને છત્રનાં જન એવું કરવા માંડ્યું છે હો. — અત્યાર પેલું તો પતી ન ગયું હોત કે ? ’

મથુરે લખા કોસાની જોડે થઈ જતાં કહ્યું : ‘તે હવે ત્યારે વારે ય શી છે.’

અને જતામાં જ કાકીએ તૈયાર કરી રાખેલી એવો વણવાની પેલી વેતેક પહોળી અને બે હાથ લાંબી પાટલી પર જાંભે પગે ઘેરી ગયો. એનાં કપડાં અને સિક્કલ પણ એવી હતી જાણે કોઈએ હળ હાંકતો પકડી આણીને ખેસાડી ન દીધો હોય.

પણ મણિ તો—વગર આંખ ઊંચી કરે ય મથુરને મશરૂના ધાધરા ગવનમાં હર્ષ થેલી લાગી જ્યારે અત્તરનું કામ કરતી કપુરકાચલીની મહેક તો—મણિનાં કપડામાંથી નહિ બલકે સીધી એના બદનમાંથી જ ફેરતી હોય એવું લાગવા માંડ્યું...આ પછી કોણ જાણે ક્યાંથી પેલા વગર બણ્યા ગોર ફૂટી નીકળ્યા ને યુવાનીમાં પ્રવેશતી ચાર છ છોકરીઓ પણ વર કન્યાના પક્ષમાં વહેંચાઈ બેઠી.

ભમરાની જેમ ગોરે ગણગણાટ શરૂ કર્યો જ્યારે પેલી છોકરીઓ લેલોં સરખા લવલવાટથી લખાકાકાના બંધ ધરને ગજવી રહી...

પણ અર્ધ જાગ્રત હાલતમાં હાથજોડ કરી

રહેલા મથુરને મન તો આ બધું ઘડીકમાં શમણું હતું તો ઘડીકમાં વળી હકીકત હતી. ઘડીકમાં લગ્નના પેલાં લાડીલાં ગીતમાં મસ્ત બની વરરાજના કેંદ્ર સાથે લહાવો લૂંટતો હતો તો બીજી જ ઘડિયે અંતરનાં ઊંડાણમાંથી ઊઠતું પત્નીનું પેલું રુદન જોત જોતામાં ફૂવારાનું રૂપ ધારણ કરી આખા ય તેમને વિપાદના ઘેરા રંગથી રંગી નાખતું.....

પરણીને હાથજોડની વિધિ પૂરી કરીને ઊઠ્યો ત્યારે એક બે પાડોશી સાથે બેઠેલા લખાકાકાએ એને ભાન કરાવ્યું. ‘અલે પણ અમને બધાને મળ તો ખરો મથુર. હાશેટ (બિલકુલ) આમ થું દીકો પડી ગયો છું.’

મથુરે જોરથી એક શ્વાસ લીધો. જ્યારે લખાકાકાથી ખબો મીલાવતાં તો સાવ દીલો પડી ગયો. બોલ્યો તે પણ રુદનની ગરગડી સાથે ‘છેવટ શમણું શાચાં પડ્યાં નહ મથુરકાકા!’

જોકે મથુરકાકાએ અને પેલા બે જણાએ પણ દેવનો દોષ કાઢી એને સાંતવન આપ્યું પણ આથી મથુરનો પશ્ચાત્તાપ ખાસ કંઈ ઓછો ન થયો.....

ઘરનો તથા નાનજાતનો ઝઘડો પતે નહિ ત્યાં સુધી નવવધુને લખાકાકાના રક્ષણ નીચે મૂકી, પરો દિયે ઘર તરફ જતી વખતે પણ મથુર તો ભગવાન પાસે એ જ માગી રહ્યો હતો. ‘માયાના વાદનારનાં ય આવા શમણાં સાચાં કદી પડે નથી—પડશે નહ !’

[સંપૂર્ણ]

સહુ સાથ

ક્યારેક જગની વેદના જગ ભારતી એ ચાલતી
ઉરે બધી અથડાઈને ઉરવેદનો છંછેડતી:
એવી ભલકતી યાદ આજે આવતી ઉર ફેરતી
વેદન બધી ઉર ફેલતી .

સહુ સાથ આવી આશ અરમાનો બધું ઉશેટશે ?

પ્રવાત

[૪]

ટોળ ટંકારા,

કાગ એ મહર્ષિદયાનંદ સરસ્વતીની જન્મભૂમિ. મરણ કાંડે આવેલા એ ટંકારાની યદ કરો કે તરત જ ત્યાંના પરિચિત લોખો ખોલી બેઠે, ‘આલ્યું ટોળ ટંકારાને’ ટંકારાએ હિંદને એક મહાપુરુષ આપ્યો, તેનું નામ દયાનંદ સરસ્વતી. ત્યારે આખો દેશ અજ્ઞાન અને ધર્મની જડ માન્યતાઓમાં સખડી રહ્યો હતો ત્યારે આ પુરુષે ક્રાંતિની જ્યોત પ્રગટાવી અને છેલ્લા સદ્કામાં ભારતવર્ષે જે એકધારી જગૃતિનો અનુભવ કર્યો તેનાં બીજાં રાજ્યાં. આર્થ-સમાજની પ્રવૃત્તિએ જડ થઈ ગયેલી ધાર્મિક માન્યતાઓને ઢંઢોલી ખેડી કરી દીધી. અનેક કુર-દિઓ અને ધાર્મિક માન્યતાઓ સામે મોરચો મંડાવ્યો. જે કે ક્રાંતિની જ્યોતની ખંડનાત્મક બાળુ હજુ પૂરી થઈ જ ન હતી ત્યાં તો એ ક્રાંતિનો જીવનદાતા ઝેરનો લોગ બન્યો.

ક્રાંતિની સાથે ખંડન અને મંડન એક જ સિકકાની બે બાજુની જેમ સંકળાએલાં છે. ખંડન સમાજજીવનમાં વર્ષોથી જામી ગયેલી જડતાની ધૂળનેખં ખેરી નાખીને સમાજમાં નિર્ધારનની ભૂખ પેદા કરે છે. મહર્ષિનું કામ અધૂરું રહ્યું. અને પછી તો ભારતવર્ષના તખતા કિપર ગાંધીજી આવ્યા અને એ ક્રાંતિની ચિનગારી સમગ્ર જીવનના એકેએક આજુમાં પ્રગટી બેઠી. રાષ્ટ્ર જગ્યું અને સર્જનાત્મક બાળુનાં મૂળ નાંખાયાં. આમ એક સદીમાં ભારત-વર્ષે અનેક સંતો, અનેક રાજકીય પુરુષો, અનેક ત્યાગીઓ પેદા કર્યા અને દેશ આઝાદ બન્યો.

આ ટંકારાગામની સાથે જ બેડાએલું નાનું ગામ ટોળ-તે શિવજ્ઞાનની જન્મભૂમિ. કાંઠિયાવાડના એક ખૂણામાં આવેલો એક નાના સરખા ગામના એક નાના સરખા માટીના ખોરડામાં શિવજ્ઞાનનો જન્મ થયો. કુટુંબની સ્થિતિ તૂટતી હતી. બહુવાની સગવડ તો હોય જ ક્યાંથી ? એટલે શિવજ્ઞાન આજ્ઞા સામાને ત્યાં રહી અભ્યાસ કરવા લાગ્યો.

હજુ માંડ ખાર વરસેય નહોતાં પૂરાં થયાં ત્યાં

તો કુટુંબની આર્થિક સ્થિતિને કારણે બહુવાનું છોડી મુંબઈ કમાવા જવું પડ્યું. કેવી કુમળી વય ! પણ શિવજ્ઞાન મહેનતુ અને તેજસ્વી હતો. થોડા જ વખતમાં ખજાનરમાં સારી એવી પ્રતિષ્ઠા મેળવી લીધી. એક મુમલમાન શેઠની બાકાંતી દુકાને નોકરી હતી. પણ શિવજ્ઞાનની ધારણાશક્તિ તો પડેલેથી જ તે જ હતી એટલે થોડા જ દિવસમાં બધી જાતો અને ધંધાની નાનો મોટી ચૂંચોથી પરિચિત થઈ ગયો. જેમ જેમ અનુભવ વધતો ગયો તેમ તેમ પગાર પણ વધતો જ આવ્યો. થેર પૈસા મોકલવા છતાં પણ પૈસા વધવા લાગ્યા તેના દિલમાં થતું ફેરે વધારાના પૈસાનું શું કરવું ?

આ દિવસોમાં પૈસાની છૂટ થતાં મન એની સહજ સ્થિતિમાં આવ્યું. પડેલાંતી ધાર્મિક વૃત્તિ જગૃત થઈ. ફરીથી પાછો તે એકાંતમાં જઈ ચિંતવન કરવા લાગ્યો. બાગમાં જાય. એકાદ ઝાડ નીચે બેસી મનન ચિંતવન કરે. અને જે કાંઈ ગરીબગુરજુ જુએ તેને દાન આપે. પણ આ બધું કરવા છતાં તેના દિલની ભૂખ સંતોષાણી ન હતી. બેડે બેડે તેના દિલમાં અસંતોષ હતો. આ અસંતોષનું કારણ શું હતું તે કળી શકતો ન હતો. પણ આ ધન, આ વેપાર, આ દાનમાં તેને શાંતિ મળતી ન હતી. તેના અંતરાત્મામાં કાંઈ ગુપ્ત મંથન ચાલી રહ્યું હતું. તે શું હતું તેની તો તેને સુદ્ધાંય ખગર ન હતી. આ સમય હતો રાત્રિના એ ભાગનો કે ત્યારે પો કાંટુ કાંટુ થઈ રહ્યો હોય. અને તે સમયે જેમ પૃથ્વી પર ગાઢ અંધકારનું એક મોજું થોડા સમયને માટે રેલાઈ જાય છે તેમ શિવજ્ઞાનના જીવનનું પણ હતું. એક દિવસ તેના દિલમાં પ્રશ્ન થયો, ‘આ જીવનનો આટલો બધો સમય આ જ પ્રવૃત્તિમાં શા માટે ?’ આ વિચારથી તેનું મન એકાંત તરફ વધુ ને વધુ ઝૂકવા લાગ્યું. કામમાંથી પણ મન પાછું પડવા લાગ્યું. ઘણીવાર કામે ચઢવામાં પણ મોડું થવા લાગ્યું.

આ અનિયમિતતા શિવલાલને ખટકે. એટલે એક દિવસે તેમણે પોતાના શેઠને જઈને કહ્યું. 'મને તમે આખો દિવસ કામનો પગાર આપો છો પણ હમણાં મારું મન એકાંત તરફ ઢળેલું હોય છે તમે મને અમુક કલાક કામ કરવાની છૂટ આપો તો બહુ ઉપકાર થાય.'

શેઠે તો વધુ પગાર માટે કહ્યું. કારણ કે તેમને એમ લાગ્યું હોય કે આને પગાર ઓછો પડતો હશે પણ શિવલાલને પૈસા ક્યાં જોઈતા હતા.

આ મંથન કાળમાં એક બીજો બનાવ બની ગયો. અને તે શિવલાલનાં માતૃશ્રી ગુજરી ગયાં. આનો આઘાત શિવલાલના દિવ ઉપર પડ્યો અને પ્રત્યાઘાતરૂપે પડેલો વૈરાગ્યનો સંકાર વધુ જગૃત થયો. એણે નવા શેઠને કહ્યું. 'મને છૂટા કરો.'

શેઠે કહ્યું : 'તમારે જેટલું કામ કરવું હોય એટલું કરો. તમે જેટલું કામ કરશો તેનો છ આની ભાગ આપીશ. તમે તમારી અનુકૂળતાએ કામ કરજો.' આ યોજના તો શિવલાલને ગમી ગઈ. પણ આ રીતનો ભાગ કરવાથી બન્યું એવું કે થોડા વખતમાં પણ પહેલાં કરતાં વધુ મળવા લાગ્યું.

આ દિવસોમાં એક નવો જ વિચાર એના દિલમાં ઘોળાવા લાગ્યો; આમ આખો દિવસ મહેનત કરી પૈસાથી બીજાને મદદ કરવી એના કરતાં સીધી જ આપણી શક્તિથી બીજાને સહાયરૂપ શા માટે ન થવું? ધનની મદદથી તો પેલો સુધરે ચ ખરો અને ન પણ સુધરે. વળી એ ધનને પ્રાપ્ત કરવા આપણે તો આપણા જીવનનાં અમૂલ્ય વરસાં વીતાવવાં જ પડે તો એવું હજીસીતા કાન જેવું શા માટે કરવું! આ વિચારે શિવલાલને એક બીજી દિશામાં દોર્યો અને દિવસે દિવસે દિલમાં દૃઢ થતું ગયું કે જો મનુષ્યને ઉપયોગી થવું હોય તો પહેલાં પોતે જ પોતાનું જીવન એવું કરી લેવું જોઈએ કે પોતાના જીવનથી જ બીજાને પ્રેરણા મળે. આ વૃત્તિએ એમને સાધુ થવાની પેરણા આપી. દિલમાં પ્રબળ સંકલ્પ જગૃત થયો કે હવે દીક્ષિત થઈ જવું અને એ રીતે જીવનનું શ્રેય કરવું.

આ દરમિયાન જૈન ધર્મના એક ક્રાંતિકારક સાધુને પરિચય થયો. એ હતા મુનિશ્રી નાનયંદ્રજી મહારાજ. ગાંધીજીના વિચારોથી રંગાયેલાં, છેલ્લા કેટલાંય વર્ષોથી ખાદી પહેરે અને નવી દષ્ટિ મુજબ વિચારો સમાજને આપે. આમની પાસે આવતાં જ શિવલાલનું મન ગોડી ગયું અને મનમાં દીક્ષા લેવાનું નક્કી કર્યું.

પણ ગુરુ શિષ્યના એટલા લોભી ન નીકળ્યા. તેઓ માનતા હતા કે યોગ્યતા વગર માણસને સંન્યાસમાં જોડવો એ સંન્યાસને હેડો પાડવા બરાબર છે. એટલે તેમણે કહ્યું. કે તારે જો મારી સાથે રહેવું હોય તો રહે. દીક્ષાનું તો જોયું જશે. પણ જો યોગ્યતા લાગશે તો દીક્ષા આપીશ. શિવલાલનું મન તો દીક્ષા માટે ઉતાવળું હતું પણ ગુરુ ક્યાં ચેલાના લોભી હતા.

મુનિશ્રી નાનયંદ્રજી પાસે આવતાં પહેલાં એક બાજુ શિવલાલ આવાં મંથનોમાં હતા બ્યારે બીજી બાજુ એક બીજો પણ પ્રશ્ન મૂંઝવતો હતો. અને તે હતો સંબંધનો. શિવલાલનો સંબંધ એક બેન સાથે જોડાઈ ગયો હતો- હજુ લગ્ન થયાં ન હતાં એવું શું કરવું.

સંબંધીઓને આ વસ્તુની ખબર પડતાં જ તેઓ તો અકળાઈ બેઠાં. આ શું? આવી સારી નોકરી છોડીને તું આ શું કરે છે? અને વહાલી મા! તેના દુ.ખનો તો પાર જ ક્યાંથી નરે? પણ કેટલીક વાર કુદરત શુભ સંકલ્પને અનુકૂળ રહે છે તેમ શિવલાલ આ મથનમાં ઘેરાએલો હતો તે દિવસોમાં જ માતાનું અવસાન થયું. આ અવસાનથી ખૂબ દુઃખ થયું પણ વૈરાગ્ય વધુ દૃઢ થયો. હવે તો આ તો હતાં નહિ એટલે દીક્ષા લેવામાંથી રોકનાર કોઈ ખાસ રહ્યું ન હતું.

એક દિવસ શિવલાલ પોતાને સાસરે પહોંચ્યો અને જે બેન સાથે સંબંધ જોડાયો હતો તેને બેન કહી સંબોધી ચૂંદડી ઓઢાડી દીધી. અને પોતાનો દીક્ષા લેવાનો ધરદો-તેનાં માથાપને સમગ્રવ્યો. આમ ભરયોવનમાં એક સ્ત્રી કે જેની સાથે લગ્ન

જીવનથી જોડાઈ સુખી જીવનની અનેક લાલચો ઊભી હતી તે બધીને સમજાવવા અળગી કરી તેને ખેન કહી સંજોગથી નવજીવનના પથે પ્રયાણ કર્યું. અને આખા જગતની સ્ત્રીજાત સાથેથી પેતાનો વિકારી ભાવ પાછો ખેંચી માતૃ સંબંધની ગાંઠ બાંધી. એ જ ભાવ આગળ જતાં પાંગર્યો, અને હંમેશાં વિકસતો જ રહ્યો.

શિવલાલનું દિલ દીક્ષા માટે ખૂબ હતાવળું હતું, એવામાં સં. ૧૯૮૫ માં શિવલાલે દીક્ષા લીધી અને સૌભાગ્યચંદ્ર બન્યા. દીક્ષા બાદ તેઓ કચ્છમાં ગયા. અહીં કીક એકાંત મળ્યું અને અભ્યાસ શરૂ કર્યો. ગુરુનો પ્રેમ તો હતો જ. અને લખવામાં તમન્ના જોઈ. સંસ્કૃત અને ન્યાયના અભ્યાસ માટે મિથિલાથી ખામ પાંડત બોલાવવામાં આવ્યા, સૌભાગ્યચંદ્રે ચોટલી બાંધી વાંચવા માંડ્યું. વાંચવા અને લખવામાં તેઓ એટલું લીન બની જતા કે ખાવાપીણના ખ્યાલ સરખે ય ન રહેતો. અને ઘણી વાર તો ગુરુને જ કાળજી રાખવી પડતી.

એમના ગુરુદેવ તે વખતની તેમની મનોદશાનું બહુ સુંદર વર્ણન કરે છે. અને ઘણી વાર કહે છે. ‘એણે તો મારી સેવા કરી છે કે કેમ એ પ્રશ્ન છે પણ મેં તો એની સેવા કરી જ છે એવો ભૂવકણો અને એટલે બધો અવ્યવસ્થિત કે ન પૂછે વાત. બસ એક જ ધૂન. એક વખત તો ધૂનમાં ને ધૂનમાં જંગલ ગયેયો ત્યાં લોટી જૂલી આવેતા અને પછી હું ગયો અને લઈ આવ્યો. મારી સાથે જ્યાં સુધી રહ્યો હશે ત્યાં સુધી ગોથરી પણ તે ભાગ્યે જ લાગ્યો હશે અને હું પણ ઇચ્છતો કે એ વાંચે છે તો ભલે વાંચે.

ધૂનમાં ને ધૂનમાં તેઓના દિવસો જતા. પણ એ ધૂન ઝાઝી ટકતી નહિ. અંગ્રેજી બાણવાનું શરૂ કર્યું. મેઘા શકિત તો ખૂબ તીવ્ર એટલે એકદમ યાદ રહી જાય. થોડા જ દિવસમાં અભ્યાસમાં આગળ ધપી જાય. એ ચાર મહિનામાં તો અંગ્રેજીનો ચાર છ ચોપડી જેટલો અભ્યાસ કરી નાખ્યો. એવું જ

ન્યાયશાસ્ત્રનું. ન્યાયશાસ્ત્રના પાંડિત કહે કે આટલું શીખતાં તો દશ વરસ લાગે પણ આ ભાઈમાં એવી ધીરજ ક્યાં હતી? પાંડિત પાઠ આપનાં થાકે. પણ એક જ દુખ. મન બારે ચંચળ. થોડું ઘણું આવડી જાય, અને પકડ બરાબર બેસે અને એ વિષય છોડી બીજો પકડે. આ ટેવ ગુરુને ન ગમે. ગુરુ તો ભારે વ્યવસ્થિત માણસ. એમને એક પણ કામ અલક્ષ્યરૂં ન ગમે એટલે બંને વચ્ચે મનભેદ થાય. તેઓ કહે, જે લીધું છે તે વડું પૂરું કર. જો આ અંગ્રેજી પૂરું કર, આ ન્યાયનું પૂરું કર. પણ આ સૌભાગ્યચંદ્ર તો જીદી જ પ્રકૃતિના હતા. એમનું મન થોડા પૂરે આગળ ધપતું હતું. એટલે સરોવરની શાંતિ અને સ્થિરતા ક્યાંથી હોય? આ કાળ હતો-યૌવનનો. ચોમાસામાં નદીની જેવી દશા હોય એવી એ કાળની માનસિક અવસ્થા હતી. લગભગ બધાને જ આ મસ્ત કાર્ગમાંથી પસાર થવું પડે છે. એમાં તમન્ના હોય છે, આવેગ હોય છે, જગતમાં કાંઈ કરી નાખવાની વૃત્તિ હોય છે. એટલે જેઓ સ્થિર થયા હોય તેમને એ કાળની પ્રવૃત્તિ જોઈ અશ્વસ્ત બિપજે. પણ સમય સમયનું કામ કરે છે અને જેમ ઝાડ, ઝાંખરાં, કાદવ ઘસડી જતી નદી એક દિવસ નિર્મળ નીર વહી જતી અમૃત-ઝરણી બની જાય છે, તેમ યૌવન-કાળમાં પ્રચંડપૂરથી વહતા જીવનનું પણ છે. જેમ માણસ વધુ તબસ્વી તેમ એમના ઉન્માદો વધુ તીવ્ર અને પરિવર્તનશીલ. એ કાળ એવો છે કે જો માણસને થોડો માર્ગદર્શન, પ્રેમાળ હુંફ. ન મળે તો એના જીવનમાં એક પ્રકારનો હંમેશનો અસંતોષ રહી જાય. પણ સૌભાગ્યચંદ્રના જીવનમાં એ ખોટ ન પડી. ગુરુએ ખૂબ પ્રેમથી એમને સાચવી લીધો. એમના દિલમાં જે જે ઇચ્છાઓ ઊઠતી તેને અનુકૂળ થઈ તેમણે શિષ્યને આગળ વધવામાં સદાય જ કરી. ઘણીવાર એમણે પોતાનું મન માર્યું હશે, ઘણીવાર એમનું દિલ દુખાયું હશે. અને સ્વમાન પણ ઘવાયું હશે. પણ તેથી શું?

આ દિવસમાં સાધુ સૌભાગ્યચંદ્રજીના દિવસમાં એક નવો તુકડો જાણ્યો. અને તે અવધાન કરવાનો.

દિવસમાં થયું શતાવધાની થયું. ખીન્ને અભ્યાસ બાળુએ રહી ગયો અને તેઓનું લક્ષ અવધાન તરફ રાયું.

માણસનું મન એ અજ્ઞ વસ્તુ છે. એની સ્મરણ શક્તિનો પાર નથી. સામાન્ય રીતે આપણે જોઈએ છીએ કે માણસ એક સાથે બે વસ્તુ ય યાદ નથી રાખી શકતો. અરે, ઘણીવાર આપણે માણસોને એવું કહેતા પણ સાંભળીએ છીએ કે અમોને તો બિલકુલ યાદ જ રહેતું નથી. પણ આ વસ્તુ સાચી નથી. જે માણસ કહે છે કે મને યાદ નથી રહેતું તે માણસને જો કેઈએ ગાળ દીધી હોય તો તે ભાગ્યે જ ભૂલે છે. મતલબ, માણસ ભૂલે છે કારણ કે તે વસ્તુ સાથે તેના દિવસમાં જે એકતા જોઈએ તે એકતા નથી હોતી અને યાદ રાખવાની જે પદ્ધતિ છે તેનો તેને ખ્યાલ નથી.

ડો. ટીરોથી એક સાથે ૪૦૦ વાતો યાદ રાખી શકતો હતો. આ બધું તેને પહેલેથી મળ્યું હતું એમ નહિ. તેણે પોતાની એ શક્તિ પદ્ધતિસર કેળવી. અને આગળ જતાં ૧૫૦ વાક્યમાંથી ગમે તે તંબરનું વાક્ય પૂછો તો તે ખોલી બતાવતો. શું આ જાદુ છે ? ના. આ પણ મનની એક તાલીમ છે. આપણા મનની અંદર દરેક આવતા વિચારનાં વ્યવસ્થિત ખાનાં બનાવી દઇ જે વસ્તુ આવે તેને તે ખાનામાં ગોડવવામાં આવે તો તે ખાનું ખોલીએ કે તરત જ તે વસ્તુ બહાર નીકળે. આમ એકાગ્રતા, અનુસંધાન અને વ્યવસ્થિત અભ્યાસથી એકી સાથે ખોલાખેલી અનેક વસ્તુ આપણે યાદ રાખી શકીએ.

સૌભાગ્યચંદ્રે હવે આ રસ્તો લીધો. યસ આખો દિવસ અને રાત એક જ ધૂન. ધારણાશક્તિ દિવસે દિવસે તીવ્ર થતી ગઇ. અને થોડા દિવસમાં તો થયું કે હવે અવધાનના પ્રયોગો આપવા...પણ ગુરુ જરા ડંડા હતા. તે કહેતા તું સો પૂરા કર. પછી આપણે કરીશું. પણ શિષ્ય ઉતાવળા હતા, માણસ સાધુ બને એટલે જ કાંઈ રિયર થોડા થઇ જાય છે. માણસની આગળ આવવાની, સારા કહેવડાવવાની વૃત્તિ થોડી મરી જાય છે. સૌભાગ્યચંદ્રમાં પણ એ બધું જ

હતું. તેમને પણ લોકોની વાહવાહ ગમતી હતી, અધાની પ્રસંશા તે પણ જામતા હતા, આમ તે જ્યાં ત્યાં નાના નાના પ્રયોગો કરવા લાગ્યા. જે ગામ જાય તે ગામ યુવાનોને એકઠા કરીને અવધાનની જ વાતો કરે. આથી યુવાનોનું સારું એવું જૂથ જન્મ્યું. એટલામાં સ્થાનકવાસી જૈન સાધુઓનું એક સંમેલન ૧૯૯૬માં અજમેરમાં ભરાવાનું નક્કી થયું. ગુરુને તો ઝાઝી ઇચ્છા નહિ. તેમને હતું કે હવે આમાં શું વળવાનું છે ? નકામો દોડ શા માટે ? પણ શિષ્યના દિવસમાં અનેક તરંગો ઊડતા હતા. નવું લોહી હતું. નવા વિચારો પીધેલા હતા. અને ગુરુ પણ નવા રંગે રંગાએલા હતા. એટલે દિવસમાં હજારો સંમેલનમાં જઈ સાધુ સાધ્વી સંસ્થામાં ક્રાંતિનું એક મોજું વહેતું મૂકીએ. થોડી પ્રતિષ્ઠાની અને આગળ આવવાની વૃત્તિ પણ હશે જ. શિષ્યની ઇચ્છા હંમેશાં ગુરુ પોષતા આવેલા એટલે અહીં પણ તેમણે હા પાડી અને લાંબો અને ઝડપી પ્રવાસ કરતા કરતા અજમેર પહોંચ્યા.

સંમેલનમાં મોટી સંખ્યામાં સાધુઓ હાજર હતા. જૈન સાધુથી ધ્વનિવર્ધક યંત્ર વપરાય નહિ. વાપરે તો વાયુકાય જીવોની હિંસા થાય. અને યંત્ર ન વાપરે તો કોઇ સાંભળી ન શકે. આખરે ગુરુએ પહેલ કરી અને ધ્વનિવર્ધક યંત્ર ઉપર ખોલવાનું શરૂ કર્યું. આ ક્રાંતિ ખીમતી દષ્ટિએ ક્રાંતિ નથી પણ જૈન સમાજના સાધુ માટે અને જૈન સમાજ માટે જેવી તેવી ક્રાંતિ ન હતી.

અહીં આર્યસમાજના ઉપક્રમે સૌભાગ્યચંદ્રએ શતાવધાનના પ્રયોગ કર્યા અને અજમેરમાં તેમને ભારત-રત્નની પદવી આપવામાં આવી. પણ આપણે જોઈ ગયા તેમ આ બધી વસ્તુઓ પાણીમાં જેમ કચરો નીચે કરી જાય છે તેમ એક દિવસ દૂરી જાય છે અને આખરે તો નીતયું જ પાણી રહે છે તેમ ધીમે ધીમે ઓછી થવા લાગી. કારણ કે માણસ બ્યારે પ્રગતિને પંથે હોય છે અને તે પણ સાચી રીતે ત્યારે શરૂઆતમાં પ્રસંશા અને ગમે છે ખરી કારણ કે એ માણસના સ્વભાવમાં છે પણ તે ઝાઝી ટકતી નથી.

તેમ આ શતાવધાનના પ્રયોગોનું થયું. આવું યનવાનું એક કારણ એ પણ હતું કે તેઓ નાશિક તરફ ગયા. અને સારા ભણેલા માણસોય આ શકિત જોઈ આમની પાસે કંઈક છે એમ માનવા લાગ્યા. પોતાના વિષે પેદા થતા આ જાતના ભ્રમથી દિવસે દિવસે વૃત્તિ મોળી પડતી ગઈ.

તેમના દિવસમાં થયું આ ગંધી સિદ્ધિઓ છે. એ તો માણસ પામી શકે છે. પણ સિદ્ધિઓથી પર એવું એક જીવન છે. અને તેવું જીવન ધણું એ જીવનનો હેતુ છે. માણસ જ્યારે યોગ અથવા સાધનાને માર્ગે આગળ વધે છે ત્યારે આવી અનેક વસ્તુઓ તેને પ્રાપ્ત થાય છે. પણ જો તે ત્યાં જ ફસાઈ રહે તો આગળ વધી શકતો નથી. સિદ્ધિથી જરૂર લોકો આકર્ષાઈને આવે ખરાં પણ તેથી કંઈ તેમનું હિત થતું નથી. આમ છે પણ સુદ્ધિ અંગત છે પણ દિવસ જીતાવું નથી. ગુરુ જે ઉપદેશથી સમજાવવા માગતા હતા તે અનુભવે સમજાયુ અને સમજાયું એટલે સહજ રીતે છૂટી ગયું. આ દિવસોમાં પરદેશ જઈ અવધાનના પ્રયોગો કરવાની પણ હચ્છા થએલી પણ એ તો ઝટ શમી ગઈ. આ અવધાનના સમય દરમિયાન જ જીવનમાં એક નવો વેગ આવ્યો. ગુરુની પ્રેરણા તો હતી જ. અને સામન્ય તૈયારી પણ હતી. એટલે જૈનદર્શનનાં સૂત્રોનો ગુજરાતીમાં અનુવાદ કરવાનું નક્કી કર્યું. કલમ ચાલી અને લખતા તો ચાકના જ ન હતા. ગુરુની પણ કાળજી અને પૂર્તી સહાય હતી એટલે સૂત્રોનો ગુજરાતી અનુવાદ શરૂ થયો. થોડાજ દિવસમાં ઉત્તરાખ્યન સૂત્ર બહાર પડ્યું. અને થોડા જ વખતમાં એની ૫૦૦૦ નકલ ખપી ગઈ. અને પુસ્તકનું વેચાણ કલમને પણ વેગ આપે છે તેમ કલમની ઝડપ વધી. દશવૈકલિક પણ તૈયાર થયું અને આગળ ચાલતાં આચારાંગ પર ખૂબ અભ્યાસપૂર્ણ અને વિસ્તૃત ટીકા લખી. તેમાં રજૂ કરવામાં આવેલી ગીતા સાથેની સમન્વયની દૃષ્ટિ અને ગીતાનો અને આચારાંગનો એકએક શ્લોક લઈ કરેલી સરખામણીએ ઘણાને નવી દૃષ્ટિ આપી.

આમ જીવનનાં બે ત્રણ વર્ષ એકાંતિક લેખન પ્રવૃત્તિમાં ગયાં.

જીવન કેવી ગૂઢ વસ્તુ છે અને કેવી અકળ રીતે વિકસે છે. માણસના જીવનમાં આવેગો આવે છે. એ જુદા જુદા તબક્કામાં આપણે કદાચી પણ ન શકીએ એવાં કામો થઈ જાય છે. આવા પ્રકારની ધૂનને આપણે ઊંચી ભૂમિકાએથી જોતાં સારી ગણીએ કે જોડી એ એક વસ્તુ છે છતાં એક વસ્તુ તો ચોક્કસ છે કે આવા ધૂની માણસોનો ફાળો જગતના સર્જનમાં કાંઈ જેવો તેવો નથી. મોટા ભાગનું કલા અને સાહિત્યનું નિર્માણ એમને હાથે જ થયું હશે. મોટા ભાગના વૈજ્ઞાનીકો ધૂની જ હશે.

આ દિવસોમાં એક નવી જ વસ્તુ યત્ની. નામ તો બહાર પડી ચૂક્યું હતું. એટલે ધર્મપ્રાણ લોકાશાહ નામની લેખમાળા પ્રગટ કરી. અને આ લેખમાળામાં સૌભાગ્યચંદ્ર હવે પ્રગટ રૂપે નવું રૂપ ધારણ કરી સંતગાથ નામે બહાર થયા. ત્યાર પહેલાંથી જો કે ખાનગી પત્રોમાં તો સંતગાથ લખતા જ હતા. પણ હવે બધે જ સંતગાથને નામે લખવાનું શરૂ કર્યું આ લેખમાળા જૈનપ્રકાશમાં પ્રગટ થઈ અને એણે તો જૈન સમાજનાં દેરાવાસી પંથમાં ભારે ઊંડાપોહ મચાવ્યો. દેટલાક સ્થાનકવાસીઓને લાગ્યું કે આ આપણું સાચો પ્રચારક છે. પણ એમાં પ્રગટ થએલા વિચારોથી દેરાવાસી અકળાઈ ગયા. નાનચંદ્રજી મહારાજની દૃષ્ટિ હમેશાં સમન્વયની રહેલી. શ્વેતાંબર સમજના અને પંથોના દિવસમાં તેમને માટે માન હતું. ત્યાં સંતગાથે આ ધડાકો કર્યો. ગુરુ જાહેરમાં સમન્વયની વાતો કરે. અને શિષ્ય પાછળથી આવું જાણે. ગુરુ ભારે મુશ્કેલીમાં મુકાઈ જાય.

આ દિવસોમાં કલમ પણ ઝડપથી ચાલતી. ચર્ચાબાજનાં તશાએ સંતગાથ પર પણ અસર કરી. સામસામાં નિવેદનો રોજ પ્રગટ થાય. ગુરુ તો ગિયારા બાજે ૫ નહિ. પ્રગટ થઈને આવે અને વાગતું વાગતું ગુરુ પાસે આવે. ‘આ જુઓ તમે સમન્વયની વાત કરો છો અને આ શું?’ દેરાવા-

સીઓ કહે, 'મને ખતાવેલો ય સરખો નથી ?' તેઓ શિષ્યને કહે.

‘એમાં શું ખોટું છે ? ઉતાવળ હતી એટલે છપાવી નાખ્યું’ આમ શિષ્ય ગેરો વાળે.

પણ આવું તો ક્યાં મુશ્કી નબે. ખતેના દિલ જિયાં થયાં લાગ્યાં. અને તે એટલી હદ સુધી કે ઘણીવાર ગુરુ અકળાઇ બિહતા. કારણ કે એમને તો સમાજમાં રહી ધીમી ક્રાંતિ કરવી હતી આમને છલંગો ભરવી હતી. વળી જન સાધુઓનો નિયમ છે કે પોતાનો એક પણ વિચાર ગુપ્તી છૂપો ન રાખવો જોઈએ. ત્યારે સંત્યાગ તો ગુરુ પાસે ગોઠા જ ગળાડાળે રાખે. આથી એમને બારે મનદુઃખ થતું.

એવા તો અનેક પ્રસંગો છે કે જ્યાં ખતેના મનમેળ ન રહે. ગુરુના દિલમાં પ્રેસ તો ખૂબ જ હતો છતાં પરિસ્થિતિ એવી થઇ કે સાથે રહેતાંમાં ખતેને દુઃખ લાગવા માંડ્યું, આ દિવસોમાં એક નવી વૃત્તિ જાગૃત થઇ. અને તે એક વર્ષનું મૌન લેવાની. ગુરુએ કહ્યું. કે ‘શે તો ખોટું નહિ.’ અને સંમતિ પણ આપી અને કહ્યું કે ‘તું અમારી સાથે રહી મૌન પાળ’.

‘મારે તો એક વર્ષ સંપૂર્ણ એકાંતમાં રહેવું છે. અને આખું વર્ષ કાષ્ટ મૌન પાળવું છે. અને તે પણ જ્યાં કાષ્ટ ઓળખવું ન હોય ત્યાં જાહેર.’

ગુરુ એ વાત સાથે પણ છેવટે સહમત થયા અને કહ્યું. ‘તું એકસો રહે તે સારું નહિ. કારણ કે મૌન હોય તો અનેક સગવડ અગવડ વેઠવી પડે અને વળી એકલાને પડવાનાં અનેક નિમિત્તો મળે. એટલે સાથે એક બીજા સાધુ મોકલી રવાના કર્યા.’

ખતે જણ ગોલવડ સુધી આવ્યા. સંત્યાગના મનમાં સંપૂર્ણ એકાંત ધૂન રમતી હતી એટલે એક દિવસ એ સાધુને છોડીને તેઓ તો ચાલી નીકળ્યા.

(ક્રમશઃ)

વૈષ્ણવના ચાર પત્રો

ભાઈ શ્રી નગીનદાસ

સમિતિ

વિરમગામ

તા. ૨૮-૭-૩૧

તમારો પત્ર મળ્યો તે જ દિવસે હું પાટડી ગયો હતો અને કાસે કે પગમ દિસે આવ્યો. ખાતી બંડારનું ચોક્કસ રૂપ થયા વિના હું જવાબ લખી ન શકું તેથી ઢીલ થઇ.

મને તો તમારી આખી મનોવૃત્તિ પરાચીન-પરાવર્તી અને આત્મવિશ્વાસના ઉણપવાળી લાગે છે. અને તે પોષવા કરતાં તેને જરા મૂઝાણ થયે છતાં એવી પરિસ્થિતિમાં તમારે મુકાલું જોઈએ કે જેથી ઠોકર ખાતાં ખાતાં તેમાં ફેર પડે. નહિતર તો પ્રાણ અને પ્રકૃતિ સાથે જ જાય. અને તેવું થાય તો મરણ પર્યંત દરેક કામમાં પોતાને વિષે વસવસો અને છૂપી ખળતરા (આંતર દુઃખ) રહ્યા જ કરે. આમ ન થવા ખસ એટલા જ ખાતર હું જો તમારો વાલી હોઈ તો તમને ધક્કેલીને બહાર કાઢું. જેમ કપૂતર ચાંચ મારીને બચ્ચાને માળામાથી હેંકું પાડે છે તેમ. હશે ! તમે તમારા સ્વામી છો. (અથવા તો તમારી પ્રકૃતિ (સ્વભાવ) તમારો સ્વામી છે એમ કહેવું વધારે યોગ્ય છે ?)

મતલબ મને એમ લાગે છે કે તમે એ માતા, એ ભાઈ એ વતનની હુંકમાંથી બહાર નીકળી આવ-બળે મુશ્કેલીઓમાં નંખાઈને ઠોકરો ખાવ ! આખી જિંદગી માંડલમાં કેમ કાઢવાના તેના વિચાર પણ આવતા જ હશે તો !

એ વાનનો મેળ મેળવવા તમે ઇચ્છો છો તે કદી બની શકવાનું નથી. રૂઢિનાં બંધનો સ્ત્રીકારવાં છે અને આ ભૂખે મરતા દેશની સેવા કરવી છે ! એ તો બિખારીથી જ થઇ શકશે અને સંસારની ઝેરી વૃત્તિથી પોપાયેલું કુટુંબ એ બધું કેમ સહન કરી શકશે ? અતે તમે દેશની હાકલને છોડી દેશ-કુટુંબને છોડી નહિ શકો.

[સેવાની દીક્ષા લીધેલ એક સાથી કાર્યકરને લખેલા આ પત્રો અમને આજે પ્રસિદ્ધિ માટે મળે છે. શ્રી ચમનલાલ વૈષ્ણવની સાધક દૃષ્ટિથી વાચક પરિચિત હશે. સંપાદક]

ઠીક હવે આ ઘડીની વાત.

તમે અહીંના ખાદી ભંડાર ચલાવવા આવો તો હું સમજી શક્યો છું તે પ્રમાણે તમને રાખી લેશે. તમે ઓછામાં ઓછું શું લેશો તે લખો. એકલા જ રહેવું હોય તો સમિતિમાં પણ રહી શકાય એટલે મકાન ખર્ચ તો ન પડે. તમારો જવાબ તુરત આપો એટલે ચોક્કસ જવાબ લખી શકાશે. તા. ૧ પહેલાં નિર્ણય કરવાનો છે એટલે તે પહેલાં જવાબ મળવો જોઈશે.

ત્યાંનું કામ સમિતિ સંભાળી લેશે.

આ બધું તમારો કાગળ સામો રાખ્યા વિના લખું છું. હવે કાગળમાં જોઈ છું કાંઈ જવાબ દેવાનો રહે છે ? X X X X
હવે કાંઈ જવાબ દેવાનો રહેતો નથી.

સિ. ચમનલાલ વૈષ્ણવના વં. મા.

ભાઈ નગીનદાસ,

વીરમગામ

તા. ૩૦-૧૦-૩૧

તમારો પત્ર મળ્યો. ગમકાસે સારાભાઈ આવ્યા ત્યારે સાંજબુદ્ધિ કે તમને રજા આપી દીધી છે. તમારા પત્રથી વિગતવાર ખબર પડી. તમારી બેગને ચાવી મારેલી છે એટલે ચાવી મળશે ત્યારે ખોલી તમારા લખ્યા પ્રમાણે વ્યવસ્થા કરીશ.

તમે ઘર ધંધામાં એટલે વેપારમાં જોડાઈ જવાનો નિર્ણય કર્યો તે વાંચ્યું. તમને રીસ ઠીક ચડી લાગે છે. અને તેને લીધે જ ઉપર પ્રમાણે નિર્ણય કર્યો હોય એવું મારું અનુમાન થાય છે.

તમે લખો છો કે “આટલું જૂઠાણું કેમ વાપરું” હશે એ વિચાર સને રાજદારી ક્ષેત્રમાંથી છૂટો કરાવે છે.” અને વેપારમાં જોડાવે છે એમ ઉમેરી શકાય.

આ બન્ને મુદ્દા ખોટા છે. પહેલું તો તમે રાજદારી ક્ષેત્રમાં પડ્યા જ ન હતા. ખાદી વેચવી એ રાજદારી ક્ષેત્ર નથી તેમ કુએરઆઈ પણ રાજદારી ક્ષેત્રમાં કામ કરતા નથી.

મહાત્માજીએ રાજદારી ક્ષેત્ર જ રહેવા દીધું નથી. સેવાનું ક્ષેત્ર એટલું વિશાળ છે કે એક માણસ અડચણ કરે તથા કાંઈ તેમાં દાખલ થવાનું શકી શકાતું નથી. અનેક રસ્તે તેમાં દાખલ થઈ શકાય છે, તમે તો એના જેવી વાત કરા છો કે સ્વર્ગના બગીચામાં જતા એક છીંકે કાંટો વાગ્યો એટલે બગીચો આખો કાંટાથી ભરેલો છે માટે હું તેમાં જવા નથી માગતો. આવા વિચાર ક્રોધ કરાવી શકે પણ વિવેક ન કરાવે. ધારો કે ઇશ્વરના દરબારને હજાર પ્રવેશદ્વાર હોય અને તેમાંના એક પ્રવેશદ્વારમાંથી તમે જતા હો, ત્યારે ત્યાંના દરવાજા તમારું અપમાન કરે તો તમે ઇશ્વરના દરબારનો જ અહિંકાર કરો ? કે એવો ખોટો ક્રોધ ગળી જઈ વિવેક વાપરી બીજા દારેથી અંદર પેસી જવ ?

સેવાનું ક્ષેત્ર એ ખુદાઈ દરબાર છે તેમાં જવાના અનેક રસ્તા છે. આપણે તેમાં દાખલ થવાનું કેમ છોડી દઈએ ? અને હિંદના આપડા કુટોડો ગરીબ, અજ્ઞાન અને દુઃખી માણસોએ તો તમારો કાંઈ વાંક જ કર્યો નથી, કે જેથી તમે તેમની સેવાના કામને પાટુ મારી શકો-છોડી દો. એ દરિદ્ર નારાયણોએ તમારું શું બગાડ્યું ? દીવાની દાંડે કોડિયાને કામ દેવામાં હડાપણ ક્યાં છે ? ને કુએરઆઈમાં અસત્ય છે તો તમારામાં ક્રોધ નથી ? નહિતર તમે સમતોલ-પણું કેમ ગુમાવત.

અને જાણે કેમ આ ક્ષેત્રમાં જૂઠું જ બધું હોય. એવું અનુમાન તમે કરી લ્યો છો. એક દાખલાથી સમગ્રનો ન્યાય તમે તોળી નાખ્યો. અને ન્યાય તોળીને પણ પાછા ગયા તો વ્યાપારના ક્ષેત્રમાં. કહો તો ખરા કે જો આ ક્ષેત્ર છોડવામાં તમે એક જૂઠનો પ્રસંગ જ બસ ગણ્યો તો વેપારના ક્ષેત્રમાં તો એક જૂઠનો પ્રસંગ બનતો જ નહિ હોય ? તમે કહેશો પણ હું ક્યાં જૂઠું કરવાનો છું ? તેના જવાબ તો એ છે કે આ સેવાના ક્ષેત્રમાં પણ તમે તો જૂઠું કરવાના

જ ન હતા. પણ બીજા કોઈ એકે જૂઠું કુચું તેથી જો સેવાનું ક્ષેત્ર છોડવું વાજબી ગણાય તો બીજાં સેંકડો વેપારીઓ જૂઠું કરે છે તો વ્યાપારનું ક્ષેત્ર છોડવું સેંકડોગણ વધારે વાજબી કેમ નહિ ?

અને તમારે વ્યાપાર કરવાનો છે ? ઠોરમાં અને વ્યાપારીમાં હું કાંઈ ફેર જોતો નથી. ખાવાનું કાઢવા ખાતર ઠોર આખો દિવસ મજૂરી કરે છે. અને વેપારીના પણ તેજ હાસ છે. પોતાનું કે કુટુંબનું પેટિયું કાઢવામાં જ જો માનવ અવતાર ખરચાઈ જવાનો હોય તો ઠોરમાં અને આપણામાં ફેર શું ? સવારથી સાંજ કમાણી પાછળ જીવનચર્યા એ કરતાં તો આપઘાત કરવો શું ખોટો ? ઓછામાં ઓછો સમય - પેટિયું કાઢવામાં જાય તો જ નરદેહે કંઈક કમાણી કરી કહી શકાય. મોતીભાઈ બે કલાકમાં એક દિવસની કમાણી જેટલું આઠ આનાનું સીવી લઈ બાકીનો વખત લોકસેવામાં કાઢતા. તમારા વ્યાપારથી તેમ થઈ શકશે ? કે તમે ધાંચીનો બળદ બનવાના ?

અને વેપારી જીવન એટલે પારકા પરસેવાનો બનેલો હરામનો રોટલો ખાનારનું જીવન. તમે એ કંઈ રીતે ન્યાયી અને પવિત્ર જીવન કહી શકો ? જે માણસ પરસેવો ઉતારી ખાતો નથી તે પાપ ખાય છે.

અત્યારે દરેક જુવાન માટે એક જ ધંધો છે, એક જ વ્યાપાર છે, લોકસેવાનો. લોકની સેવા કરો અને દેશનો આપેસો રોટલો ખાવ. દુરામહાડકાનાં ન બનો. ગરીબ હિંદની ગરીબી સમજો. ઓછામાં ઓછા ખરચે જીવતાં શીખો. તે પ્રમાણે જીવવા માંડો. આ મિલ્કત મારી છે એ ભ્રમ છોડી જેટલું તમે પરસેવો ઉતારીને કમાવ તેટલું જ તમારું છે. બાકીનું દરિદ્ર-નારાયણનું છે. તેમાંથી તેટલું જ તમારું છે. તેમાંથી તમે જેટલું ખાવ છો તેટલું ગરીબો પાસેથી ઝુંટવીને ખાવ છો તે સમજો.

ઓછામાં ઓછા ખરચે જીવતાં શીખો અને તે ખરચ દેશપાસેથી માગી લ્યો અને દેશસેવામાં જ ગુમાવો. વ્યાપાર કરો તો તે આપણે વ્યાપાર ધંધો કરો તો તે આપણે ધંધો.

છતાં તમે શું બધા સૌ પોતપોતાના મુખત્યાર છો.

સિ. ચમનલાલના વં. મા.

ભાઈશ્રી નગીનદાસ

પંચગની

તમારો કાગળ મળ્યો

તમે જીવનભર ન જ પરણવું એવું તો ઇચ્છતા જ નથી. કેમકે એવું ઇચ્છતા હો તો પછી કાંઈ વિચારવાનું જ ન રહે.

હું સમજું છું તે પ્રમાણે તમારી ઇચ્છા, જ્યારે તમારા વિચારો અને જીવન આદર્શોને અનુકૂળ થાય તેવી કન્યા મળે ત્યારે લગ્ન કરવાની છે. જે કન્યા સાથે તમારું સગપણ થયું છે તે એ રીતે હાલમાં અનુકૂળ નથી, તેથી તુરતમાં લગ્ન કરવાની તમારી ઇચ્છા નથી. જો એ કન્યા તમારા ભાવી આદર્શોને ઝીલશે અને તમને અનુકૂળ અને મદદગાર થશે એવી તમારી ખાત્રી હોય તો તમે આ ટાણે લગ્ન કરવાની આનાકાની ન કરત.

તમારાં માતૃથી તમે લગ્ન કરો એ ઇચ્છે છે, બવિષ્ય ઉપર એ વાત રાખવાથી કદાચ તમે સમજા લગ્ન ન કરો એ બીકે પણ કદાચ હાલને હાલ તમે લગ્ન કરી નાખો એવી તેની ઝંખના હશે. જો તેને તમારાંમાં એટલો વિશ્વાસ હોત કે તમે આજ નહિ તો વર્ષ કે બે વર્ષ પછી જરૂર લગ્ન કરશો તો તે આટલી ઉતાવળ ન પણ કરત.

એટલે મને લાગે છે કે થોડો અને મનપસંદ કન્યા મળે તુરત જ તમે લગ્ન કરવા તૈયાર છો એવું તેને સમજાઈ જાય તો તમારી અડધી મુશીબત ટળે.

જાહે જાહે તેના મનમાં એમ પણ હોય કે એક વાર ગમે તેની સાથે એક વાર દીકરાને પરણાવી દઉં તો આવી રીતે સંકળમાં આવેલ દીકરો, વહુ સાથેના રોજના કંકાસથી કંટાળીને દુનિયાના રોગ-ભોગમાં આફડો રચ્યો પરચો રહેશે. આ ઇચ્છા તેની અત્યારે જ સિદ્ધ થાય જ્યારે તે તમને ગમે તેવા સંસ્કારવાળી કન્યા સાથે પરણાવવામાં ફતેહમંદ થાય. જો તેની ઇચ્છા દુનિયાના રોગ-ભોગમાં ફસાવવાની ન હોય અને માત્ર તમે પરણો અને વંશ રાખો એટલી જ તેની ઇચ્છા હોય તો અસંસ્કારી કન્યા સાથે પરણાવવાની ઉતાવળ તે ન કરે અને કોઈ સંસ્કારી કન્યા શોધે અથવા શોધવામાં તમને મદદ કરે, અને તેવી

કન્યા મળે ત્યાં સુધી રાહ જોવે.

હું સમજું છું તેમ જો થોમ્સ કન્યા મળતાં સુધીના થોડા સમય માટે તમે પરણવાનું મોકુફ રાખો તો. તેટલી ઘડી તમારાં માને દુઃખ થાય. પણ તેવી કન્યા મળે અને તમે લગ્ન કરો એટલે તે દુઃખ ટળે. આમ હાલમાં તેટલી વાર મુક્તતરી રાખવાથી માને દુઃખ થાય પણ તે થોડી મુદત માટે. ત્યારે બીજી બાજુ તે થોડા વખતનું માનું મન દુઃખ ટાળવા ખાતર, તમારું મન જેની સાથે લગ્ન કરવા ખુશી ન હોય તેની સાથે હાલને હાલ લગ્ન કરી નાખો તો, અને પરિણામે જે તમારા અને તમારી પત્નીના વિચારોના મેળ ન આવે તો, ન તો તમે સુખી જિંદગી મોકો કે ન તમારી પત્નીને પણ સુખ મળે. આમ એક છવને સુખ કરવાં જતાં બે છવને દુઃખ મળે અને ત્યારે દીકરાને અને દીકરાની વફુને મેળ ન ખાતો હોય ત્યારે દીકરાની મા ટાઢે હોયે જેમ શકે એ પણ ન બને એટલે એ રીતે ત્રણ છવને સુદાનો કલેશ રહ્યા કરે, એક છવને થોડી મુદત માટે મન દુઃખ થતું ટાળવા ત્રણ છવને કાયમનો કલેશ રહે એવો ઉપાય લેવો એ કાઠપણુ તટસ્થ માણસને પણ વાગખી ન લાગે.

• દવે થોમ્સ કન્યા મેળવવાની આગત નહીં. એ માટે તમારાં માતૃથી અને અન્ય સંબંધીઓ તથા તમે અને તમારા મિત્રો પ્રયત્ન કરો તો ન જડે એવું ન માની શકાય. એ માટે ઘોળ જેવી તુચ્છ મર્યાદા તોડવી પડે તો સારું. હું જોને તો ન્યાનની મર્યાદામાં માનતો પણ નથી.

હાલ જે કન્યા સાથે સગપણ થયું છે તેને જ કેળવી અને એમ કાયદે થયેલી એની એ જ કન્યા સાથે લગ્ન કરવું એના જેવું તો બીજું કદું શું ? પણ ન્યાય કેવી કાયદાત તમે હંચો છો ને તમારે પહેલાં સ્પષ્ટ સમજી લેવું જોઈએ. કાઠપણુ કન્યા બણેલી છે માત્ર એટલાથી જ તમે તેના સાથે લગ્ન કરવા જાઓ ? ઘણાં સ્વાર્થી, સંકુચિત વિચારના અને ચીસે ચીસે જ ચાલનારા માણસો કાંઈ જોઈ

ભણેલા નથી હોતા. ઘણા ક્રેવળપટ્ટે પણ એવું જ થયેલા હોય છે. એટલે જે માત્ર બાલુનરને જ તમે જોતા હો તો આજ કન્યાને ભણાવી શકાય, પણ જે તમે બાલુનર સિવાય કાંઈ બીજું માગતા હો, ત્યાગવૃત્તિ સેવાભાવના. મોગશોખ તરફ ઓછી રુચિ તો તમારે જાળવના વિચારો અને વાતાવરણ તરફ પણ જોવું પડે. આ બુદ્ધિ માત્ર બહુવાથી આવી જાય એવું ન કહી શકાય એ માટે તો કેવું સંસ્કારમાં કન્યા કોરે છે તે જોવું જોઈએ.

સગપણ થયું છે ને કન્યા સાથે પહેલાં લગ્ન કરી પછી તેન બહુવાવાની દરખાસ્ત મૂકનારને નીચેના એ સ્વાદો પૂછજો.

૧ તેને પરણવું તે સ્ત્રી શરીર જેમને કે કાયદાત છે માટે ? પરણ્યા પછી બહુવાથી કાયદાત આવે એવી ખાતરી છે તો પરણ્યા પહેલાં પણ કેમ નહિ આવે ? માટે પહેલાં જ તેને કેળવો અને કેમવાઈ બંધ પછી લગ્ન કરો તેમાં ફાંજો જા માટે વાંધો હોય ? કાયદાત નહિ આવે એવી જાહેર જાહેર જોતા મનમાં બીનિ હશે તે જ પહેલાં કેળવવાની વાત નહિ સ્વીકારે. બાકી જે તે એમ ધારતા હોય કે પરણ્યા પછી ગણે ક્યાં જવાનો છે તો જુદા વાત. બાકી તમે થોડા જ સિવિલ મેરેજ કાયદા પ્રમાણે લગ્ન કરવાના છો કે જે શરતોથી લગ્ન કર્યું હોય ને શરતો ને પળાય તો છૂટાછેડા કરી શકો ? હિંદુ કાયદા પ્રમાણે લગ્ન થયાં પછી કન્યા ન બણે તો તમે તો પરવાના જ. એટલે મને તો એમ લાગે છે કે જે આ કન્યા કેળવાય અને તમને મન સંતોષ થાય એવી સંસ્કારી અને તેમ હોય તો તેમ કરવા તેને તક આપવી અને તેટલો સમય લગ્ન દીકરામાં નાખવું અને તે કેળવાયા બાદ બંનેના વિચારો મળતા થાય તો લગ્ન કરવું. નહિ તો આ સગપણુ તોડી નાખી તમારા વિચારોને મળતી થાવ તેના કન્યાની શોધ કરવી અને તેવી કન્યા મળે એટલે લગ્ન કરવું. આમાં જ તમારું, પરણનાર કન્યાનું અને તમારી માનું સુખ મને લાગે છે. નહિતર જિંદગી બરનો તમને અને તમારી પત્નીને જાણો અને પરિણામે તમારી માને

પણ હું રહેવાનો ભય છે. ફેટલીએ એવી માતાઓ આપણે નથી જોતા જેમણે હોંશમાં હોંશમાં હક કરીને પણ દીકરાને પરણાવ્યો હોય અને પરણાવ્યા પછી જિલ્લી વધારે દુઃખી મનોદશા ભોગવતી હોય. આ વાત તમારા બાપે પણ લક્ષ બહાર રાખવા જેવી નથી.

લિ. ચમનજાજના વં. મા.

તખીયત સારી છે. એટલે ખબર શા આપવાના? ખબર તો નગમ તખીયતવાળાના આપવાના હોય.

ભાઈશ્રી નગીનદાસ

પંચગની

તમારો પત્ર મળ્યો. મારી તખીયત સારી છે. અત્યારની ગોઠવણ પ્રમાણે તો આવતી તા. ૧૦મીએ અહિંથી નીકળી તા. ૧૨ અથવા ૧૩મીએ વઢવાણ પહોંચીશ. ત્યાં હમણાં કામ ઉપર ચડવાનો નથી પણ આરામ જ લેવાનો છું. ગુજરાતમાં કે બહાર હું ક્યો નથી એટલે જુદી જુદી સંસ્થાઓ કે માણસોનો પરિચય મને બહુ ઓછો છે. બાકી ગુજરાત બહાર જવું હોય તો વધાં આશ્રમવાળા વિનોબા ભાવે ગામડામાં રહે છે તેમનો સત્સંગ અમૂલ્ય છે એમ સાંભળ્યું છે તેમને

જોયા નથી પણ સાંભળ્યું છે. તેમાં વિશ્વાસ પડે છે. બાકી તો આપણામાં જેવી લાયકાત હોય તેવા જ ફાયદો આપણે સંજોગોનો કાઢી શકીએ. વળી સંત પુરુષમાં પણ એકને એક ઉપર ભાવ આવે તો ખીજને ખીજ ઉપર એવું કાગળ સંતમાં નથી પણ એકબીજાની પ્રકૃતિનો મેળ મેસે તેમાં છે. સદ્ભાવ અને સાધુભાવ ધાર્મિક જીવન ગાળનારમાં હોય તેમ પ્રવૃત્તિમય જીવન ગાળનારમાં પણ હોય. જેણે શાસ્ત્રનો અભ્યાસ જુજ જ ક્યો હોય અને દલીલ પણ ન કરી શકે એવો નીતિથી મજૂરી કરી શાન્તિથી જીવન ગાળનાર ખેડૂત પણ સંત હોય પણ એવાનો પરિચય આપણને શાનો આકર્ષે? વળી જે માણસ પ્રવૃત્તિમાં ડૂબ્યો રહે તેને વાતાવરણની દરકાર ઓછી થતી જાય છે. જ્યારે જેમ નવરાશ વધારે અને સુદ્ધિમ જ્ઞાનનો મોહ વધારે તેમ માણસ સારા વાતાવરણનો વધારે ઓશિયાળો હોય તેમ તેને લાગે છે. એટલે સારી પ્રવૃત્તિમાં મશગુલ રહેવું એ મોટો સત્સંગ જ છે. સંભારે તેને મારાં વં. મા. કહેશે.

એજ લિ. ચમનજાજના વં. મા.

“તમે મરણથી ન જ ડરો એમ તો હું માની લઉં છું, નાના મોટા કે ઘરડા બધા પોતાને કાળે જ મરે છે. સહુ આ શરીરે ભરવાનું કરજ ભરી આજ્ઞતા થાય છે. બચ્ચાનાં શરીરમાં રહેલો આત્મા જ્ઞાની હોય શકે કે ઘરડાના શરીરમાં રહેલો આત્મા મૂઢ હોય શકે. આવી દશામાં કેના મરવાનો શોક કરીએ?”

ગાંધીજી [બાપુની પ્રસાદીમાંથી]

*

*

*

“જે વચન આપે ને ન પાળે તેની સાથે વ્યવહાર બંધ થાય, એવો વ્યવહાર ન્યાય મેં આશાવાદમાં સૂચવ્યો છે, એ અનાસક્તનું લક્ષણ છે, મારે મારી લાયકાત મેળવવી જોઈએ. તેથી જ મૈન એ સર્વોત્તમ મનાયું છે. હું જે કરીશ તે મારે સારું કેવળ સ્વાભાવિક હશે.” એમ હું ખચીત માનું છું કેમ કે હું જેને સત્ય માનીશ તે જ કહીશ ને કરીશ.

ગાંધીજી [બાપુની પ્રસાદીમાંથી]

[૧]

આ પણા બાપદાદા અને એના બાપદાદા. અને એના બાપદાદા, એમ ને એમ પછવાડેની પેઢી ગણવા માંડીએ તો આજથી ચરસો વરસ પહેલાં જૂનાગઢમાં એક ભકતકવિ થઈ ગયા. “વૈષ્ણવ જન તો તેને કહીએ” એ ગાંત્રીજીનું અત્યંત પ્રિય ભજન આ ભકતકવિએ લખેલું. એનું નામ નરસિંહ મહેતા. મોટા મોટાને હોલાવે એવી જ્ઞાનવાણી એમના ભજનમાં રહી છે. ઘણા વર્ષની વાત થઈ એટલે નરસિંહ મહેતાના ચમત્કારની બહુ દંતકથાઓ ચાલે છે. પણ જે ભગવાનનો સાચો ભકત છે એ ચમત્કાર કરી બતાવવામાં માનતો નથી. રામકૃષ્ણ પરમહંસને કોઈકે વાત કરી કે અસુક સાધુએ તો ભારે સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી છે ને અડવાણે પગે પાણી ઉપર ચાલી શકે છે, ત્યારે પરમહંસે હામીને જવાબ દીધો કે ‘એમને એ પૈસાની કિસ્મતની સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થઈ કહેવાય ! કારણ કે હોડીવાળો નદી પાર કરાવવાના એ પૈસા લે છે !’

એટલે ખરા ભકતો ચમત્કાર કરતા નથી કે ચત્કારમાં માનતા પણ નથી. બાકી લોકો ચમત્કારની વાતો ભકતને નામે જોડે છે ખરા.

*લોક સંસ્કાર અંશત્રિતીની જે યોજના બારી છે, તે પ્રમાણે આધુનિક યુગનાં તમામ પ્રવર્તકગણોનો સામાન્યમાં સામાન્ય માણસ સંસ્કારી દેશજન તરીકે જ્ઞાતા હોય, અને વળી પોતાના દેશની પરંપરા અને પરિસ્થિતિઓ પણ એને પરિચય હોય, એવું કાંઈક સાહિત્ય ઉપલબ્ધ કરવાનો આ પ્રયત્ન છે. આંહોં એ દૃષ્ટિબિન્દુ રાખીને કાંઈક ખ્યાલ આવે માટે જુદી જુદી કેટલીક વસ્તુઓ મૂકી છે.

ઈશ્વરના નામમાં અચળ શ્રદ્ધા એ કાંઈ જેવો તેવો ચમત્કાર છે કે એ બીજી કોઈ આજ-પંપાળને વળગે ? લોકકથાએ નરસિંહ ભગતને નામે અનેક કથા વર્તાઓ જોડી કાઢી છે. એમાંની કેટલીક જાણવા જેવી છે.

નરસિંહ મહેતા જૂનાગઢના રહેવાશી કહેવાય છે પણ એમને જન્મ તાળાબદમાં થયો હતો. માતા પિતા નાનપણમાં મરણ પામ્યાં એટલે ભાઈ ભાલીને આધારે એ મોટા થયા. નાનપણમાં રણડું માધુસૂતમાં બટકે, અને કાળા અક્ષરને કુડાડે મારે. એટલે સગપણ થયેલું એ પણ આમાનાગાએ તોડી નાખ્યું. હાથે ફરીને હીન્દીને ભવ કોણ જગાડે ? પાછગથી માણેકબાઈ નામે એક કન્યા સાથે લગ્ન થયાં.

પણ ભાઈ કાંઈ કામકાજ કરે ન કરવે, ને હવે તો જુદુવાળા થયા એટલે મોટા ભાઈ પણ એને કાંઈ કહી શકે નહિ. નરસિંહ મહેતાને પણ થયું કે આ મનનું ! પરંતુ ભાઈ આંખની શરમ રાખે, કાંઈ પાન્કી જાણી થોડીક એની શરમ રાખવાની હતી ? ભાલીએ લાગ જોઈને બરાબરનાં, વેણ માર્યાં.

મહેતાએ પોતે જ આ વાત લખી છે:-
“મરમ વચન કહ્યાં મૂજને ભાલીએ તે મારા મનમાં રહ્યાં વલૂધી શિવજી આગળ જઈ એક મનોરથ, સ્તુત્ય કીધી દિવસ સાત સુધી”

આ પ્રમાણે ભાલીના વેણ આકરાં લાગવાથી, મહેતા તો જંગલમાં લાગી ગયા. ને તપ માંડ્યું. ગોવેશ્વર પ્રસન્ન થયા ને કહ્યું કે ‘માગ માગ જે માગે તે આપું !’

આપણા મોંમાં સાકરનો ગાંગડો આવે એવી આ વાત લાગે છે. મનમાં થાય છે કે શિવજીને એમ આપણને પ્રસન્ન થાય તો તો રાજપાટ જ માગી લઈએ ! પછી કાંઈ કામ ને કાજ ! આપણને ટેવ પડી છે ને કે સુખ એટલે આળસ, એને લીધે આપણું મન એવા ઘોડા ઘડે પણ નરસિંહ મહેતાએ માગી માગીને શું માગ્યું ?

“મિ માગ્યું, સ્વામિ ! તમનિ વાહલું તે ક્રિયા કરીને હીજિ મુને” કોઈને એમ થાય કે નરસિંહ મહેતાએ આ શું માગ્યું ? પણ એનું નામ જ ભગવાનની ભક્તિ ! ભગવાન જેમ રાજે તેમ રહેવાનો દૃઢ નિશ્ચય કરીને જ એણે તપ માંડેલું !

એક બીજી વાત પણ આંહી નોંધવા જેવી લાગે છે. આ કવિતા નરસિંહ મહેતાની પોતાની જ લખેલી છે. જૂના વખતના તાડપત્રમાં ખરાખર એણે જે પ્રમાણે લખ્યું તે પ્રમાણે જ આ કવિતાની લીટી મળે છે. પણ એના બોલ આપણને મારવાડી જેવા લાગે છે. એનું કારણ છે. આજથી પાંચસો વર્ષ પહેલાં આપણી ગુજરાતી ભાષા આવી રીતે બોલાતી એમ એમાંથી ખબર પડે છે.

ત્યારે નરસિંહ મહેતાએ તો માગી માગીને આટલું જ માગ્યું, ‘જે તમને વહાલું હોય તે તમે મને આપો મારે બીજું કાંઈ જોઈતું નથી !’

પછી તો વાત એવી આવે છે કે જાણે નરસિંહ મહેતા ભગવાનનો રાસ નિહાળે છે ! આ રાસ, નરસિંહ મહેતાએ નિહાળ્યો હશે તે શી રીતે નિહાળ્યો હશે ?

ભગવાને એને દિવ્યચક્ષુ આપ્યાં. દિવ્યચક્ષુ ભગવાન જેને આપે છે, એની આંખ કાઠી

લઈને કાંઈ બીજી આંખ મૂકતા નથી. પણ એના અંતરમાં સાચી સમજણ આપે છે. એને જ્ઞાન થાય છે કે જે કાંઈ કામ આપણે સંસારમાં કરીએ, તે ભગવાનને નામે કરીએ, એટલે આનંદ આનંદ થાય !

આ રાસનો અર્થ પણ એ જિંદગી એક પ્રકારનો આનંદ છે ! એમાં જે કામ પોતાને લાગે આવ્યું, પછી એ કામ ચમારનું હોય, લાંગીનું હોય, રાજનું હોય, કારકુનનું હોય, સિપાઈનું હોય, કે પટાવાળાનું હોય—જે પોતાનું કામ આનંદથી કરે, એ હંમેશાં આનંદ મંગળ નિહાળે !

નરસિંહ મહેતાને પણ થયું કે ભગવાનને એ માણસ વહાલામાં વહાલો છે, જે ‘સંસારસું સરસો રહે ને મન મારી પાસ !’

એટલે મહેતા પાછા સંસારમાં આવ્યા. ઘરવ્યવહાર ચલાવવા મંડ્યા, એક હીકરો થયો, એક હીકરી આવી. પણ પોતે જે પોતાનું કામ માનેલું, ભગવદ્ભજન, ને સત્સંગ એની તો રાત ને દિવસ અખંડ ઉપાસના ચાલે !

પોતે હંમેશાં ઠામોકુંડ નહાવા ભય. ઘર આંગણે સાધુસંત આવે તો સત્કાર કરે. ભજનમંડળી તો રાત ને દિવસ ભરી જ હોય; એમ ને એમ ભકતકવિ નરસિંહ મહેતાનો સંસાર ચાલ્યા કરે !

પણ ભજનની ને ભગવાનની આ વાત ઉપર ઉપરની છે કે ખરેખરા જ્ઞાનની છે, એની કસોટી ઘાય એવો પ્રસંગ આવ્યો.

વાત તો સૌ ઠરે જ્ઞાનની—વાતો કરવામાં ક્યાં કાયાની કસોટી છે ? પણ વાત ઠરે ને એ પ્રમાણે આચરી ખતાવે ત્યારે માણસનું માપ નીકળે !

એક વખત નરસિંહ મહેતાનું માપ નીકળ્યું હાથોકું નકાવા ગયા, ત્યાં હરિજનોને લાગ્યું કે આવા ચોટા લકતરાજ આપણે ત્યાં આવે ને લજન કરે તો જિંદગી સુધરી જાય. મહેતાજીને જે હાથ જોડીને વિનંતી કરી 'લકત રાજ ! એક વખત અમારે ત્યાં લજન મંડળીને લાવો !'

નરસિંહ મહેતાને મન તો કોઈ જીય નીચ રહ્યો ન હતો. જેના હૃદયમાં રામ વસે એ બધા ય ઊંચ. અને જેના હૃદયમાં રામ નહિ, એ બધા ય નીચ. એની પાસે સંસારની સઘળી વાતને માપવાનો આ એક જ ગજ !

મહેતાજીએ તરત જ એ વાત કબૂલ કરી લીધી: 'ભલે ! તમારે ત્યાં લજન કરીએ એમાં શું ? આંગણું વાળીચોળીને સાફ કરો, બધા હેતુ મિત્રને બોલાવો, અને આજે જ રાતે અમે આવીએ છીએ.'

આ પ્રમાણે નરસિંહ મહેતાના જીવન પ્રસંગોનો પરિચય આપીને, એમનાં લજનો પણ આવતાં જાય એ રીતે આખી વસ્તુસંકલ્પના તૈયાર થતી જાય છે. લોકસંસ્કારમાં સાચો રસ લેનારા એમાં વિશેષ સૂચનો મોડેલે તો થઈ જ શકે. (૨)

જૂનાગઢ પાસે ગિરનારનાં પગથિયાં ચડવા હું એક વખત ગયો. રસ્તે જતાં વચ્ચે એક ચોટો ચોરડો આવે છે. હું તો વાત સાંભળતો હતો કે એમાં એક ચોટો પથરો, કોણ જાણે કેટલા વરસ થયાં, સાચવી રાખ્યો છે. મને થયું કે આ પથરામાં એવું શું સોનું રૂપું ભયું હશે કે એને આમ સાચવ સાચવ કરતા હશે ! પણ હું તો જોઈને છક્ક થઈ ગયો. એ આખી મોટી શિલા ઉપર કોણજાણે કોણે અક્ષર પાડ્યા

છે, અને એમાં જૂના વખતની કાંઈ કાંઈ વાત લખી રાખી છે !

એ તો પછી મને ખબર પડી કે આ પથરામાં તો જે લખ્યું છે એમાં તો એટલું જ્ઞાન છે કે આજ પણ એમાં લખ્યા પ્રમાણે કોઈ વતે તો સંસાર તરી જાય !

આ પથરો આંહી પડ્યો છે એને નહિ નહિ તો જે હજાર વરસ થયાં હશે !

જે હજાર વરસ ? એ હો હો ! આપણી તો પેઢી ગણીએ તો સો પેઢી થઈ જાય !

ત્યારે આશરે જે હજાર વર્ષ પહેલાં આપણા આ ભારત દેશમાં એક રાજા થઈ ગયો. અશોક એનું નામ. આજ જેમ સૌરાષ્ટ્રની નજર દિલ્હી ઉપર, કારણ કે ખરી સત્તા ત્યાં, ખરાખર એ જ પ્રમાણે, આ અશોક રાજાનું રાજ આખા હિંદુસ્તાનમાં હતું. એ વખતે તો આ દેશનું નામ પણ હિંદુસ્તાન નહિ. એનું નામ ભારતવર્ષ. ભારત દેશ. રાજા અશોકના વખતમાં દિલ્હી શહેર પણ નહિ. એની રાજધાનીનું શહેર તો પાટલિપુત્ર. હાલ એનું નામ પટણા છે.

ત્યારે આ રાજા અશોક એ જેવો તેવો રાજા નહિ. આખા ભારતવર્ષ ઉપર એની સત્તા ચાલે. મુખ્યમાં જેમ અત્યારે ગવર્નર છે, ને પ્રાંતમાં કમિશનરો છે, તેમ રાજા અશોકના સૂબા ઉજ્જૈન નગરીમાં રહે, આંહી સૌરાષ્ટ્રનો સૂબો જીણુંદુર્ગ-એટલે જૂનાગઢમાં રહે. જૂનાગઢમાં અશોક રાજાના વખતમાં એક મોટું તળાવ બંધાયેલું. એનું નામ સુકશન તળાવ. આ અશોક જ્યારે યુવરાજ હતો ત્યારે એના પિતાએ એને રાજકાજનો અનુભવ લેવા માટે ઉજ્જૈન નગરીમાં સૂબા તરીકે મોકલ્યો હતો.

એ પોતે ગાદી ઉપર આવ્યો. ત્યારે એણે અનેક રાજ્યોને હરાવી પોતાનું ચક્રવર્તી રાજ સ્થાપ્યું. પણ એક પ્રસંગ એવો આવ્યો કે એનું જીવન પલટાઈ ગયું. આજ આપણે જેને ઓરિસા કહીએ છીએ તે જગન્નાથપુરી સામને મુલક ત્યારે કલિંગદેશ કહેવાતો. રાજ્ય અશોકે કલિંગદેશ ઉપર ચડાઈ કરી. તેમાં એ જીત્યો ખરો, પણ થયું મહાભારતના જુદા જેવું. જુદા તમામ એવાં છે. એમાં જીતનારા એવા હારે છે કે પછી યોદ્ધા જ થાતા નથી!

મહાભારતના જુદામાં રાજ્ય યુધિષ્ઠિરે ભગવાન કૃષ્ણને પૂછ્યું કે મહારાજ ! આ જુદામાં અમે પણ શું જીત્યા ? અમે પાંચ, અકૂર ને અશ્વત્થામા સાત જણા માંડ જીવતા રહ્યા ! ત્યારે રાજ્ય અશોકને પણ કલિંગના જુદામાં એવું થયું. ચીનને. એક માણસ, મેઘાસ્થનીસ એનુનામ, એણે તે વખતની વાત લખી છે. તેના કહેવા પ્રમાણે કલિંગના રાજાનું લશ્કર જેવું તેવું નહિ. એમાં સાતસો તો હાથી, ચણે એટલા બધાં માણસો બન્ને તરફનાં આ જુદામાં મરી ખૂટયાં કે, રાજાને લોહીની ગળતા આવા જુદાધર્મ પ્રત્યે તિરસ્કાર આવ્યો ! બસ, ત્યારથી એણે જુદા છોડ્યું તે છોડ્યું ! એ રાજા તો રહ્યો પણ સાધુરાજ થઈ ગયો.

રાજા અશોકે પછી જૈનધર્મ સ્વીકાર્યો. અને એ ધર્મના મુખ્ય સિદ્ધાંતો એણે ઠેકાણે ઠેકાણે પથરા ઉપર કેતરાવ્યા. આજના આપણા અક્ષર વાંચવાવાળાને એમાં કાંઈ સમજ જણ ન પડે. તે વખતના અક્ષરની સમજ હોય એને જ ગતાગમ પડે.

આ પથરલેખમાં એણે માણસાઈના ધર્મને સૌથી મહાન ને સાચો ધર્મ માન્યો છે. પ્રાણી માત્ર ઉપર એમાં દયા રાખવાની વાત

છે. તમામના દુઃખમાં ભાગ લેવાની એમાં આજ્ઞા છે. કાશ્મીરનું શ્રીનગર મૂળ વસાવેલું રાજ્ય અશોકે. હવે આપણને ખબર પડે છે કે આપણા રાષ્ટ્રધ્વજમાં અશોકચક્ર કેમ છે ? એ અશોકચક્રમાં, ભગવાન બુદ્ધનું વસ્તુ છે. સંસારમાં નૈતું કંદ્યાણુ થાય, દોષને શોક ન રહે, સૌ અશોક થાય, એવી ચિત્તની પ્રસન્નતા દરેકના દિલમાં કાયમ રહ્યા કરે, અને સઘળે પ્રેમધર્મનો નિઃશય થાય એ જીતાવવા માટે એ ચિહ્ન છે. એમાં ત્રણ શાંત સિંહ છે એ જાહું સૂચક છે.

(આ પ્રમાણે 'ભારત ઇતિહાસ કથાવલિ' દ્વારા સામાન્ય જનો ગાંધી ઇતિહાસનું વસ્તુ તૈયાર થાય છે તેમાંથી આ લીધેલું છે)

[૩]

અમારું ગામ નદીને કાંઠે છે. નદીમાં પાણી પણ ખારે માસ રહે છે. પાણીની તાજી નથી. એટલે ઘાસચારાનું પણ સુખ છે. ગામમાં વસ્તી પણ ઠીક ઠીક છે. સૌને ધંધો રહ્યો એટલે ચોરી ચપાટી પણ ઓછી રહે છે. ગામમાં નિશાળ છે, મંદિર છે, લાયબ્રેરી છે, ચોરો છે, દવાખાતું છે, બધુંય છે, છતાં અમારા ગામમાં કેશવ પંડિત કહે છે કે ભાઈ આ ગામ આપણું પછાત બહુ છે. હવે મારું એમ કહેવાતું કે આના કરતાં તે વળી ગામડા ગામમાં બીજું શું વધારે હોય ? કાંઈ આંગળી સૂણીને થાંભલો થાય ? ગામમાં એક રેડીઓ આવ્યો છે તે ત્યાં હવે સૌ સાંભળવા પણ જાય છે. પછી આનાથી વધુ તે ગામડામાં શું થાતું હશે ?

પણ કેશવપંડિત તો અલકમલકની વાત કરે એવા છે. એ તો કહે છે કે તમારા

ગામમાં ભગવાન પટેલને પાંચ હજારનો ક્યાસ થાય ને એની જ પડખે એના પાઠોશી કેશવે ભૂખે મરે ને ગામને છેવાડે ભાગે કલો વાઘ-રીતું છોકરું ઓઢયા વિના મરી જાય ને ઢેહ હરખાને ખાવાનું તો ઠીક પાણી પણ પીવા ન મળે એવું ગામડું આપણે ન જોઈએ. આપણે તો આવું ગામડું જોઈએ. જાણે કે સૌ પોતપોતાની બ. પદાદાની જમીન ગ્રામપંચાયતને સોંપી દે. ગ્રામપંચાયત એટલે ગામના પાંચ સારા માણસ. એ પાંચ સારા માણસો દર અઠવા-ડિયે ચોરામાં લેગા થઈને આવતા આખા અઠવાડિયાનું જુડું જુડું કામ સૌને સોંપે ને સૌ કામે જાય. કમાણી થાય એ આખા ગામની તમામ માણસની વસ્તીને સરખે ભાગે વહેંચાય. પછી કોઈને એવો અસંતોષ ન રહે કે હું ગરીબ હતો એટલે મારું કંઈ ન થયું ! આજ દિવસ સુધી આ ગમ્પ હાલ્યું કે ભાઈ ! આપણા નર્સાબમાં હોય એ આપણને મળે ! હવે આપણે એ ગમ્પને દાટી દેવું છે. અરે ! કેશવપંડિત તો એવી વાત કરે છે કે આસ્ત્ર-લિયા દેશમાં બકરી સોળ શેર-અઠાર શેર દૂધ આપે છે ને આપણા દેશમાં બહુ બહુ તો ત્રણ શેર-હઠ થઈ ગઈ. ને આવું તો છેલ્લા એક હજાર વરસ થયાં ચાલે છે. હજાર વરસમાં આપણી બકરીને આપણે કાંઈ જ સુધારી નહિ હા, બકરી પાળનાર રખારીને બગાડ્યો. એ તો કહે છે આપણે વખતનો, બુદ્ધિનો, અને આપણાં પોતાનાં જ માણસોની સાચી શક્તિ-નો બરાબર સંપર્થી ને સમજણથી ઉપયોગ કરીએ તો આપણા દેશમાં કોઈ વાતની કમી ન હોય. અત્યારે તમે પશુને તો પાણી જાણતા નથી, એ તો ઠીક, પણ માણસને

ય રાખી જાણતા નથી. માણસને તો આપણે ઢાર કરતાં પણ નપાવટ ગણવાનો ધંધો શરૂ કર્યો છે. અલ્યાભાઈ ! એક જ ગામમાં એવું શું કરવા થાય કે કેશવ પટેલનો છોકરો ને સોભાગચંદની છોકરી ને અશ્વત-રાવનો ભાણેજ ધંગ્લાંડ અમેરિકા લાવવા જાય-અને આ હરખો ઢેહ ને કલો વાઘરી અને રામ કોળી અને ભોતિયો ખાંટ એના છોકરાંને પાંચ પાંચ વરસનાં હોય ત્યાં જ બિચારાંને કામે જાવું પડે ! એમની આખી જિંદગીમાં એમને સારા થવાની કાંઈ આશા જ નહિ ! દૃષ્ટિ પટ્ટણની વાત તો કોણ જાણે, પણ એમ લાગે છે કે આમ સાવ અધાર્મિક રીતે માણસો જીવનરચના ચલાવ્યા કરતાં હશે ત્યારે પછી એક દિ આખો દેશ નાશ પામતો હશે ! પછી તો વેર, ઝેર, ક્રોધ ને તિરસ્કાર જ ફેલાતાં હશે. એટલે પહેલાં આપણે સૌને-સરખો ભાગ મળે, રાય રંક સૌને ઓટલો ને રોટલો મળે ને સૌને શક્તિ ખીલવવાની તક મળે, એવું કરવું છે. ત્યારે ગામડું-ગામડું થાય, કેશવપંડિત તો આવી આવી ગાંડી ઘેલી વાત કરે છે. પણ વાત એની લાગે છે તો સૌને સાચી હો ! સૌ કહે છે કે એવું થાય તો તો બાપા ! તમે જ ભુગ-વાન ! પણ એવું થાય ચાંધી !

હવે આવી વાત કરવી હોય તો સૌએ લેગા મળીને, સૌ સૌની શક્તિ પ્રમાણે કામ વહેંચી લેવું જોઈએ. પછી એમાં કોઈને કામ ચોરી કરવાનું મત નહિં થાય. આવું કરવું હોય તો એ વાત કાંઈ આકાશમાંથી પડવાની નથી, એ તો આપણે જ આપણી બુદ્ધિથી ગોઠવવી પડે !

પ્રમુખપદ શોભાવવાની રૂળ [૧]

અને... ..એક સભામાં ગયા હતા....એ સભાને જાણીતા પુરુષ હતા. મારે અને એમને અંગત પરિચય કંઈ ન હતો. જે થયો તે આ સભા નિમિત્તે થયો હતો. પરંતુ જાણીતા પુરુષોને તો સૌ નાં જાણખતા હોય છે તેમ હું પણ જાણખતો હતો. સેવા ખાતર ભરજીવાનીમાં કમાણીવાળો મુંબઈનો વેપાર છોડ્યો હતો, એ વાતને ય આજે પાંચાસ વર્ષ થયાં, એટલે આજે તો એ ધંધામાં રહ્યા હોત તો કક્ષાધિપતિ થયા હોત. વળી એમના મુધાન્ક અને પ્રગતિારક વિચારો પણ જાણીતા હતા.

ગામડામાં સભા હતી. બહારથી બીજા જાણીતા માણસોને આમંત્રણ તો આપ્યાં હતાં પરંતુ ધૂળ-વાળા રસ્તાઓમાં, રેલ્વેથી દૂર આવવાની મોટા ભાગે વૃત્તિ બતાવી ન હતી. હું કંઈ એવો જાણીતો માણસ નથી કે મને ખાસ આમંત્રણ આપવાની જરૂર ઊભી થાય. પણ સભાના યોગદો મારા સ્નેહીઓ હતા, હું ધણી વખતથી ગયો પણ ન હતો એટલે એમનો ખાસ આગ્રહ હતો, મારી પણ વૃત્તિ ખરી. આમ એ સભામાં મારો ટેકો લાગેલો. ઉપર કહ્યું ન હોય તો સભાનું પ્રમુખસ્થાન લેવાના હતા. બદારના માણસો ખાસ ન હતા એટલે વ્યાસપીઠ ઉપર મને પણ ન્યાય મેળી મળ્યું હતું. લાયકાત કરતાં બહારના આમંત્રિન મહેમાન તરીકે— અનિશ્ચિ દેવો ભવ' એ સૂત્રને આધારે માનો ને

સભા હતી એક સ્નેહસમેલન જેવી. આજુ બાજુના પાંચ ગામના માણસો આવ્યા હતા. 'ગામડાંની પુતળદંતા' એવો મોટોપિય સખા ના યેજકોએ રાખ્યો હતો. લોકોમાં રસ જળવાઈ રહે તે

કહી શકે. એટલે આ મોજાએ તો આપણને બાતવ્યું છે કે ભાઈઓ ! તમે અમથા અમથા જીમનો જેવો તેવો ઉપયોગ કર્યા કરો છો, ને જેમ તેમ બોલ્યા કરો છો એ વસ્તુ બરાબર નથી. વાણીને તો

માટે રાત્રે સંવદો રાખના હતા.

પ્રમુખસ્થાનેથી જાણીતા સભાન પાસેથી મેં જે આશા રાખી હતી એના કરતાં એમણે જુદું જ કહ્યું. નાનબત જવી જોઈએ તેને બદલે તેમણે રાખવાની વકીલાત કરી. હરિગતોની અસ્પૃશ્યતા બાબત આપણુ વર્તન બોટું છે અને મુધારવું જોઈએ એમ કહેવાને બદલે એમણે કહ્યું, જમાનો બદલાયો છે અને ભણેલાઓની વૃત્તિ એ ટાળવાની છે, શહેરમાં તો એ પ્રશ્ન મ્હો નથી માટે તમે સમજાવજો ! સ્ત્રીકળવણી વિષે કહ્યું પહેલાં સ્ત્રીઓને ધર મૂકી બહાર જવાનું ન હતું એટલે અમણુ : હે તો પણ ચાલતું, હવે છોકરાઓ ભણીને શહેરમાં જાય છે એટલે છોકરીઓને પરખ્યા પછી જવું પડે છે અને ત્યાં એ અટવાય છે માટે છોકરીઓને બે અક્ષર ભણાવવા જોઈએ ! વળી મૂળ વિષયને બદલે વ્યાખ્યાનના મોટા ભાગમાં એમણે શહેરના લોકોનાં દીખળ કર્યાં, ભણેલાં છોકરાના મોજશોખની કેકડી અને મુંબઈની શેઠાણી થઈ બેઠેલા સ્ત્રીઓના આળસની મજાકો કરી. મને થયું કે આમ જાણીતા માણસ થઈ સાવ ફીકાં કેમ ખાડતા હશે !

રાત્રે સૂવો જતી વખતે મને એ મોકો મળી ગયો. અને બેયાર જલ્ જ હાજર હતા. મેં સવાલ કર્યો. મારા સામે જોઈ એમણે વિનયનું મોં મલકાવ્યું. કહ્યું : 'તમારે મારી ખૂબી જોવી હોય તો કાંઈ સભા શહેરમાં હોય અને મને બોલતાં સાંભળો ત્યારે ખગર પડે.' હું કંઈ ન સમજ્યો પૂછ્યું 'એટલે?'

એમણે મહાવિનયનું હાસ્ય કરતાં કહ્યું 'તમે હજુ જીવાન છો. સભાઓનાં પ્રમુખસ્થાન લેવાનું શીખશે ત્યારે ખગર પડશે. જેમ કુશળ નટ થયા

લગવાને પવિત્રમાં પવિત્ર રાખવાનું કહ્યું છે. આખી રામાયણની વાત એક વચનને આધારે રચાયેલી છે એનો મર્મ હવે સમજાય છે. 'વેણુ માણસનું એક જ હોવું' જોઈએ અને એ પવિત્ર રહેવું જોઈએ.

માટે અભિનય ચાતુર્ય જોઈએ છે, તેમ પ્રમુખસ્થાન લેવા માટે શ્રોતામંડળીને પારખી લેવાની દષ્ટિ જોઈએ છે.

જાણે વાત સાંચી હોય તેમ એમણે ખાટલામાં બેસતાં, 'એસો ત્યારે' એમ મને પણ બેસવાની દર-ખાસ્ત કરી કહ્યું: 'મુ'બઈમાં સરઘાતમાં હું બાપણુ આપતો. ઘરેથી પૂરો તૈયાર થઈને જાઉં, ભાવ પ્રમાણે જોર કરીને બોલું, પણ શ્રોતાઓ ખુશ ન થાય, અને ખીજ એક ભાઈ.....બોલવા માંડે કે તરત તાળીઓ ઉપર તાળીઓ પડે, એમણે મને ખૂબી સમજાવતાં કહ્યું—'જેવા શ્રોતા તેવી વાત કરી જોઈએ. બાધા—આખડીમાં માનતા શ્રોતાઓ હોય તેને તમે મૂર્તિ ન માનવી એમ કહો તો એ કોકો તમારી કોડીની કિંમત કરે. પણ કાલજ મહાનાજની અને સત્યનારાયણની જગ્યા બોલાવો તો ગગન કાઢી નાખે એટલી ગજબાં કરે !'

આસ બાઈને એમણે મને સલાહ આપતાં કહ્યું: 'તમારે પણ આ કેળા શીખી લેવી પડશે બાઈ જાહેરમાં આગળ આવવા માગતા હશે તો નહિ ચાલે. આ શ્રોતાઓ આગળ હું નાતજન ખોટી છે કે તોડવી જોઈએ કહું તો એમને એ ગળે ન જીતરે. મોટરમાં સામે હરિજન બેસે તો એને ખૂટ મારવા તૈયાર થનાર પ્રજાને 'અસ્પૃશ્યતામાં તમારો ગુનો છ' કહું તો હું ઝેર જેવો લાગું. એટલે જેવા શ્રોતા તેવું વ્યાખ્યાન એ કળા પ્રમુખપદ સફળ ઉતારવા જરૂરી છે.'

અમારે તે પછી ખીજ વાતો પણ થઈ. પરંતુ રાતે સૂતા પછી મને એ જ વિચાર આવ્યા ક્યાં કે, ધનદોલત છોડી શકનાર આ માણસ કોર્તિ પાકળ આટલા ઘેંઘા કેમ થયા હશે? શ્રોતાઓને નિદિ ગમે તેમ માની એને ખુશ કરવા પોતાના વિચારો વિરુદ્ધ બોલવું તે કટલી નીચી કોટિની સ્થિતિ છે? મને થયું, ભલે એમણે આર્થિક મોહ છોડ્યો હોય, પણ એ છોડી જે રસ્તે ચડી ગયા છે તે એથી કોઈ રીતે ઉત્તમ નથી. પ્રભુને પ્રાર્થના કરી કે પ્રમુખપદ શોભાવવાની આ કળા મને ક્યારેય જોઈતી નથી. અને જેમને સાધ્ય હોય તેમની પણ ક્ષેમ લે!

[૨]
'મારે શું કરવું?'

મુ'બઈ ગયો ત્યારે ડાયરીમાં એક કામ ખાસ નોંધવો ગયો હતો. અમારા ગામની એક દીકરીને પાડોશના ગામના એક ભણેલા યુવક સાથે પરણાવી હતી. તે યુવક મુ'બઈમાં નોકરી કરતો હતો, રેકવેમાં હતો. એ પત્નીને તેડતો ન હતો. ઇંછા દોઢ વર્ષથી છોડી એના આપને ઘેર હતી. મને એ વિચારા જ્યારે મળે ત્યાર કહેતા કે જરા જસાઈને તમે સનજાવો. તમે ગાંધી મહાત્માવાળા કહેવાઓ એટલે માનશે.

મેં પૂછ્યું કે ન તેડતાનું શું કારણ છે? કરેલું કે, છોડી બાણેલી નથી એટલે એને ગમતી નથી. છોડી મારી જોયેલી હતી, દેખાવે ન ગમે એવી કૂરૂપ ન હતી. મેં એ બાઈનું શિરનામું લઈ રાખ્યું હતું. અત આપને કહી રાખ્યું હતું કે મુ'બઈ જઈશ ત્યારે જરૂર મળીને સમજાવીશ. મેં એ બાઈને પણ પત્ર લખ્યો હતો અને જણાવ્યા પ્રમાણે હું વખતસર એમને ઘેર પહોંચી પણ ગયો.

એણે ઊભા થઈને, હસીને આવકાર આપ્યો: 'પધારો.'

થોડી ઔપચારિક વાતો થયા પછી અમે મૂળ વાત ઉપર આવ્યા. મેં કહ્યું: 'બોલો આ બાજતમાં તમારે શું કહેવું છે?'

યુવકે કહ્યું: 'એ બધું લાંબુ રામાયણ છે, કહેવા બેસું તો પાર પણ ન આવે.'

હું: 'થોડું એમાંથી કહો એટલે મને તરત સમજાશે.'

યુવક: 'મુ'બઈમાં આપ રહેલા છો?'

હું: 'કેમ?'

યુવક: 'એટલા માટે પૂછું છું કે આ જીવન એવું છે કે અભણ અને ઠોઠ માણસ અહીં ન ચાલે.'

હું: 'કેવી રીતે?'

યુવક: 'અહીંનું જીવન એટલે ઘડિયાળના કાંટા જેવું.'

હું: 'ગરાળર, પણ એ તો જીને ધધી કરવો હોય તેને. ઘરકામ કરનાર જીને શું ?'

યુવક હસીને બોલ્યો: 'તમે ત્યારે અહીંના જીવનના ભોમિયા નથી. ઘરમાં જી મિનિટો ન સમજો એવી હોય તો પુરુષનું કામ ન ચાલે. ઘરનું કામ વખતસર ચાલે તો જ પુરુષ બહારનું કામ કરી શકે.'

મેં કહ્યું: 'સમજી ગયો. હવે તમને શી મુશ્કેલી છે ?'

યુવક: 'મને બધી જ મુશ્કેલી છે. એ અભણ છે.' મેં વચ્ચે સવાલ કર્યો: 'તમારા જોવાંએ અક્ષરજ્ઞાન આપવું જોઈએ.'

યુવક: 'એ વાત એને પૂછજો. મેં પ્રયત્ન ન કર્યો હોય તો મારી ભૂલ, પણ એ ઠોઠ છે એટલે એ ભણી શકે તેમ નથી. બણવાની વાત ક્યાં છે, અભણ માણસો ય ધડિયાળ જોઈ શકે છં. જ મહિના માથાકૂટ કરી પણ એ ય ન આવડ્યું ! આપણે કહીએ તેના ય કંઈ અર્થ નહિ, પોણાચાર કે ચારમાં ભેદ જ ન સમજે ને !'

મને એ છોકરી વિષે જાતઅનુભવ ન હતો એટલે હું મૌન રહ્યો. એ બોલ્યો: 'મેં પ્રયત્ન કરવામાં એ વરસ ખોયા છે. સામાનું જોઈને શીખશે માની રાહ જોઈ, પણ તમે એની પાસે રસોઈ કરાવી જોજો—જો રોટલી વણતાં હજી ય ગરાળર આવડતું હોય તો. ગાડીમાં બેસી રોશને ઊંતરવાની ય ગમ ન પડે. ચનીરોડ અને ચર્ચગેટનો ભેદ એ વર્ષે ય એના મગજમાં ઊંતર્યો નથી.'

મારા ગંભીર મોં ઉપર સહેજ હાસ્ય ફરકી ગયું. મારો એ ભાવ પામી જતાં યુવક હસીને. બોલ્યો: 'તોકરી ઉપરથી છૂટી મારે એને મુળાં ફેરવવા લાઈ જવી હોય, અનુભવ આપવો હોય તો પણ મોટી મુશ્કેલી. દોઢ કલાક ગાડીમાં બેસી ઘેર તેડવા જવા જેટલો મને વખત ન હોય. એને ગાડીમાં બેસી ચનીરોડ ઊંતરવાની સમજણ ન પડે. વચલા રસ્તા તરીકે મેં વચ્ચેનાં રોશને ગણીને નકામી ટ્રિકિટો આપી અને કહ્યું કે ગાડી બંધી રહે ત્યારે દર રોશને

એક એક નીચે નાખવી. હાથમાં ટ્રિકિટ ન રહે એટલે એ રોશને ઊંતરી પડવું !

હસવું આજીને. હું ગંભીર બની સાંભળી રહ્યો. એ બાઈએ કહ્યું: 'પણ એમાં ય હું ન જાણ્યો. એ વખત એમાં ય ભૂલ કરી. ભૂલથી એકને બદલે એ ટ્રિકિટ સાથે નાખી દે. એટલે જાગલા રોશને ઊંતરી પડે.' મારાથી બોલ્યા વગર ન રહેવાયું. મેં કહ્યું: 'એ છોકરી આટલી ઠોઠ છે તેની મને ખબર નથી.'

યુવકે મનનો બળાપો વ્યક્ત કરતાં કહ્યું: 'મુરખી ! હું કંઈ એવો બેજવાબદાર યુવક નથી કે નજીવા કારણસર એને ન તેડું. સ્ત્રી પાસે સોજતની હું આજા ન રાખું, પણ એ મને નિયમિત રસોઈ કરીને આપે એટલી ય આજા રાખું કે નહિ ? એના હાથનું તમે દર દિવસ બાઈ જુઓ. એક દિવસ મીઠું વધારે હશે, કોઈ વખત સાવ રહી ગયું હશે, તો મરચું વધારે હશે તો બીજો વખતે બળી ગયું હશે' શ્વાસ ઝડપથી લેઈને એ બોલ્યો, 'જતા દું કાઠી ન મૂકત, પરંતુ પાંડાશીનું છોકરું સાણસી રમતું બહાર ભૂલી ગયું હશે તે ઘરમાં મૂકી દીધી. કહ્યું છતાં મને ય માન્યું નહિ અને છેવટ તે ચાર ફરી !' લાખો શ્વાસ લેઈને એણે મને છેલ્લો સવાલ કર્યો: 'બોલો હવે મારે બીજું શું કરવું ?'

[૩]
હીન્દીરીઆ !

જતો હતો અને રસ્તામાં જ માથા-ભાઈ મળી ગયા. મને બિલો રાખતાં કહ્યું: 'સારું થયું તમે મળી ગયા તે, મારે તમારી એક સલાહ લેવાની છે.'

ચીચીરોડની બીડથી દૂર ખસી અમે પાનકાર નાકાના રસ્તે ઊભા રહ્યા. માથાભાઈ બોલ્યા: 'ચાર દિવસ થયા. હું પોળમાંથી નીકળતો હતો, અને નાકામાં હિંમતલાલ મારતરનું ઘર તો તમે જોયું છે ને ?'

મેં હકારમાં ડોકું હલાવ્યું.

માથાભાઈ: 'મારતરનાં વહુ મને પાસે બોલાવી કહે, તમને એક વાત કરવાની છે. અને કહ્યું.

‘તમારો ભત્રિજો જતાં આવતાં મારા ઘર ભણી નજર કરે છે.’ હું ઊંડી કંઈ વાત બાલું નહિ એટલે મેં કહી નાખ્યું- ‘એમ તો હું ય જતાં આવતાં તમારા ઘર ભણી જોતો હોઈશ.’ એમણે જવાબ આપ્યો ‘જવા જોવામાં ફેર છે ને! એમ તો રસ્તો છે એટલે અધાંતી નજર પડે. પણ કોઈને કહેતી નથી અને તમારા ભત્રિજાનું કંઈ છું એટલે એ જોવામાં ફેર હશે ત્યારે ને? હું સાનમાં સમજી ગયો હોઉં તેમ વાનને પતારી દેતાં બોલ્યો ‘ભારું’ હું તપાસ કરીશ.’

માધાભાઈ વાત કરતા હતા ત્યારે-મારા મગજમાં વિચાર ચાલુ થઈ ગયા હતા. શું પ્રશ્નના જોવા થાય છે? માધાભાઈ ગિયારા સાલસ માણસ છે. મિત્રમાં ટૂંકા પગારની નોકરી કરી ખાય છે. એમનો ભાઈ અને ભત્રિજો બાલુના ઘરમાં રહે છે એટલે તે પણ મારા બાલુના છે. ભત્રિજો કંઈ ભણ્યો ગણ્યો નથી. ચકલામાં બાપની નાની દુકાન છે તેમાં ભેસે છે. ૧૮ વર્ષનો તો ભાગ્યે હશે. છતાં એનો કામગીરી જોવા થયો?

માધાભાઈ બોલ્યા: ‘મેં પછી નારણને સીધું પૂછી બેસું. મેં ‘ધારું’ કે મારાથી એ વાત છુપાવશે. પણ આજના છોકરા ય માથા ફેરવે લાગે છે. કહે—‘હા, મારે અને એને પ્રેમ છે.’ મેં એને સમજાવ્યો કે એ અધાં ગાંડાં જવા દે. એની નાત જુદી, આપણી જુદી. પણ એ એકનો એ ન થયો. કહે—અમે એકબીજાને વચન આપ્યાં છે, એનાં માઆપ મરી જશે પણ એ બોલ્યું નહિ ફેરે!

માધાભાઈ અટક્યા એટલે મેં પૂછ્યું: ‘પછી?’
માધાભાઈ: ‘પછી શું? મેં અને એના આપેલું સમજાવ્યો પણ એકનો એ થતો નથી. ઘરની આ વાત બહાર-ઓછી ગમે તેને કહેવાય છે? જો કંઈ વધારે કહીએ છીએ તો તમે બાલો છો, આજનાં છોકરાં શું નું શું કરી બેસે. એટલે હવે શો રસ્તો કાઢવો તે સૂઝતો નથી.’

મેં પૂછ્યું: ‘માસ્તરની છોકરી કેટલા વર્ષની છે?’
માધાભાઈ: ‘ચૌદ-પંદર વર્ષની.’

‘એ બંનેને પરિચય કેવી રીતે થયો?’

‘એની આપણને શી ખબર? પણ ચકલામાં દુકાન રહી એટલે છોકરી કંઈ લેવા કરવા જતી હશે તેમાંથી લાગે છે. બાકી પોળમાં બંને એવું લાગતું નથી.’

‘હં!’ વિચાર કરતો હોઉં તેમ હું બબડ્યો.

માધાભાઈ: ‘છોકરીનો વિવાહ કરેલો છે. આ શિયાળામાં લગ્ન પણ લેવાનું છે.’ મેં એ બાલુતાં કહ્યું: ‘ત્યારે કંઈ મુશ્કેલી નહિ આવે. આ ઉમરમાં પ્રેમનું હીરડીરીઆ અમસ્તુ અમસ્તુ ચડી આવે છે. પરંતુ વડીલો જો કાળજી રાખે તો થોડા વખતમાં બેસી જાય છે.’

માધાભાઈ: ‘તો હવે શું કરવું?’

હું: ‘માસ્તરની વહુને કહી દેવું કે તેમને વહેમ થયો છે તે સાચો છે. અમે છોકરા ઉપર નજર રાખીએ છીએ. તમે દીકરી ઉપર રાખજો. અને વિવાહ કર્યો છે તો લગ્ન વહેલું પતારી દો.’

માધાભાઈ: ‘આવી ચોખ્ખી વાત કખૂલ થાય?’

હું: ‘આવા દંદ છુપાવવાથી જ વધે છે. એ તો શરૂઆત છે, બાકી એ છોકરો આમ સહેજમાં કખૂલે પણ નહિ. માટે એમને ચેતવવાં એ આપણી ફરજ જ ગણાય.’

હું અને માધાભાઈ છૂટા પડ્યા.

[૪]

‘ગમે છે અને નથી ગમતું!’

ગા

મમાં ગયો હતા. વાતવાતમાં કામચોંદ્રે કહ્યું કે અમુક લાભએ એમની સત્તર વર્ષની દીકરીનો વિવાહ ૪૫-૫૦ વર્ષના અમુક ગામના અમુક ત્રીજ-વર સાથે કર્યો છે. પરણનારને ૨૦ વર્ષનો પરણાવવા લાયક તો દીકરો છે. બીજાં પણ ત્રણ બાળકો છે.

મારા સ્વભાવ પ્રમાણે મેં સવાલ કર્યો: ‘એવું લગ્ન ખરી રીતે અટકાવવું જોઈએ.’

એક જણે કહ્યું: ‘એ બધું ય ખરું, પણ દીવા લેખને ફેરે પડવા જનારને રોકવો શી રીતે?’

બીજો: 'એ ય ત્રિચારો શું મરે? ઘરમાં પૈસા નહિ અને લગ્નનું ખર્ચ આજે વધી ગયું. કોઈ ગરજવાળો હોય' તો જ સહેજમાં પતે. આપણે તો ઘણું ય કદીએ કે બીજું સારું જોળ, પણ મદત એવું મળે છે ક્યાં.'

હું: 'વિચારમાં પડી ગયો. આવા પ્રસંગે મારા દુઃખનો પાર રહેતો નથી મેં કહ્યું: 'મારી સાથે એક જણ ચાલો. હું નથી જોળખતો પણ એ ભાઈને સમજવીશ.'

ત્રીજાએ કહ્યું: 'જાહેને કશું નહિ વળે. છોકરી જાતે પ્રણયના ખુશી નથી, એના જાપને કહ્યું પણ ખરું, જે દિવસ ખાધું પણ નહિ, છતાં એ એકનો એ ન થયો તો પછી અન્નપ્રાણનું શું વળે?'

મેં જોભા. થતાં કહ્યું: 'હું પ્રયત્ન તો કરી જોડું, નહિ વળે એમ માની ખેસી રહેવું એ ગરાંબર નથી.'

હું અને કેશવલાલ એ ભાઈને ઘેર ગયા. મને તો એ જોળખતા ન હતા, પણ કેશવલાલને જોતાં એમણે આવકાર આપ્યો. મને અન્નપ્રાણને જોતાં ઘરનાંતું કુતૂલસ પણ જાગ્યું. લગ્નનું સીધું સામાન તૈયાર થતું હતું એટલે કુટુંબનાં જૈરોં આગલા ખંડમાં કામે લાગી ગયાં હતાં. અમે મેડે ગયા: મારો ખાદીનો વેશ જોઈને એ ભાઈને વહેમ તો પડ્યો હતો. મેં વાત પણ કરી.

એ ભાઈ કહે, 'લોહા ૪૫-૫૦, વરસની ચાતો કરે એ ખોટું. ૧૫ વર્ષ છે. જાડું જાડું તો હટ દશે.'
હું: 'એ ઉંમર પણ તાની ન ગણાય.'

એ: 'હું ય સમજી છું. પણ મારો ઉપાય ન હતો. ત્રણ વરસથી આખી નાતમાં ફરતો હતો. હેવટ ચારે જાણુથી ઘેરાઈ ગયો. એટલે ના જિપાવે...'

હું: 'એ ખરું, પણ તમે ઘેરાઈ ગયા તેથી છોકરીને દૂધમાં ઘડકો મારો છે ને?'

એ: 'દૂધમાં ઘડકો કદું નથી. સારી મિલકત છે. કશું દુઃખ નથી.'

હું: 'પણ તમારી દીકરી જ રાઇ નથી એવું શું?'

જોડી વાત.'

'પણ મેં ખાતરીખંધ સાંભળ્યું છે. જોલાવો એ દીકરીને.'

એ ભાઈ તરત નીચે ગયા. મને માણસ લુચ્ચો ન લાગ્યો-સાલસ લાગ્યો. દીકરી ઉપર આવી. ખાસ્તી ઉંમરલાયક, તંદુરસ્ત અને મોં ઉપરથી સામા ઉપર છાપ પાડે તેવી હતી.

એ ભાઈ જોડ્યા: 'આ આવી દીકરી, પૂછો જે પૂછવું હોય તે.'

મેં કહ્યું: 'તમારી રૂબરૂ એ આશું દિલ ખાસે? તમે નીચે બગે...'

એ ભાઈ નીચે જવા તૈયાર થયા, કેશવલાલ પણ બેઠ્યા. મને કશું આ સરસ મોકો મળ્યો. મેં એ જાહેને પહેલાં જ સવાલ પૂછ્યા:

'તને આ લગ્ન ગમે ન?'

એ જાહેને તરત જ, જાણે એ ઉપર એણે ઉઠા વિચાર કર્યો હેય તેમ કહી નાખ્યું: 'એક રીતે ગમે છે, અને એક રીતે નથી ગમતું.'

હું વિચારમાં પડી ગયો. છોકરી હાપસ બગેલી લાગી. એણે કહ્યું: 'જાપા ત્રિચારો મારી જાડું ચિંતા કરે છે. ત્રણ વરસથી શોધ શોધ કરે છે, એટલે એક રીતે દિલમાં થાય છે કે જાપા તો હવે છૂટશે. એ રીતે મને ગમે છે અને બીજી રીતે, દરેક છોકરીને ન ગમે તેમ મને નથી ગમતું.'

હું તરત કંઈ ન બોલી શક્યો. પણ વખત વધારે હતો નહિ, કદાચ પિતાને વહેમ પડે કે હું છોકરીને શીખવીને ચડાવીશ, તો તરત એ ઉપર આવી લાગે, મેં પૂછ્યું: તારા જાપ વિરુદ્ધ તું મારી સાથે આવી શકે?'

એ કંઈ ન બોલી.

મેં કહ્યું: 'તારું લગ્ન, નાતના જ કોઈ યુવક સાથે જોડવાય તો તારી હિંમત ચાસે?'

જાહેને: 'હવે કશું ન ગતે. લગ્ન લેવાઈ ગયું છે. દશ દિવસ જ જાડો છે. જાપા એ માને જ નહિ?'

હું: 'તને લેવા મોટર આવે. તારાં માંખાપ વિરોધ કરે તો પણ ન ચાલે, કદત તું આવવા તૈયાર હોવી જોઈએ.'

(અનુ. પાન પર ઉપર)

એ જ દિવસે એમણે એક મોટી કવિતા આ વિષે લખી હતી. જે પછી પરિવર્તન પામતા પામતા એકમાંથી બે કવિતા બની ગઈ. એમાંની એક 'સાહે નંદા' (સાડા નવ) નામથી "નવજાતક" માં અને બીજી માનસી નામથી "સનાઈ" માં પ્રગટ થઈ, 'સાડા નવ' માં છે:—

ઘેઠક શાનાય ધરે રેડિયોતે

સમુદ્ર પારેરં દંશ હ'તે

બ્રાકાશે પ્લાવન બ્રાને સુરેરં પ્રવાહે

વિદેશિની વિદેશેરં કંઠે ગાન ગાહે.

X X X X

દેહહીન પરિવેશ હીન

ગીત સ્પર્શ હૃતે ધ્રં વિલીન

સમસ્ત ચેતના છેવે.....

एकाकिनी वहि रागिणीर दीपशिखा

आसि छे अग्निमारिका

सर्वभारहीना

अरुपा से अलक्षित आलोकै आसीना.

गिरि नदी समुद्रेर मानेनि निषेध

करिया छे भेद

पथे-पथे विचित्र भाषार कलख

पदे पदे जन्म मृत्यु विलाप उत्सव.

* * * *

(અનુ. પાન ૫૧ થી)

અહીં: 'એમ ઘરમાંથી બહાર પગ જ મારાથી ન મૂકાય. મોત આવે તો આંખ મીંચી દઉં પણ એ ન બને.' મારી શંકા સાચી પડી, એ અહીંની માને મારા ઉપર ઉશ્કેરણી કરવાનો વહેમ આવ્યો. એ દોડી આવ્યાં. દીકરી ચાલી ગઈ. મેં એ ભાઈને ઘણું સમજાવ્યું, એક મહિનામાં બીજો દેકાણું પાડવાની શરતે હા પાડવા કહ્યું. પણ એ એકના બે ન થયા-હવે કરું ન બને. મારું નાક કપાય !

એ અહીંનું વાક્ય હજુ મારા કાનમાં ગૂંજે છે—'એક રીતે ગમે છે અને એક રીતે નથી ગમતું!'

સમસ્ત સંસર્ગ તાર

एकान्ते करे छे परिहार

विश्वहारा

एकखानि निरासकत संगीतेर धारा.

यक्षेर विरहे गांथा मेघदूत

सेओ जानि एमनी अद्भुत

बाणीमूर्ति सेओ एका

शुधु नामदुकु निये कविर कोथाओ नेइ बेसा,

तार पारो जूप

સેકાલેર સંસારેર સંખ્યાહીન રૂપ.....

"જ્યારે મેઘદૂત રચાયું" ત્યારે સંસાર ચક્ર શરૂ થયું હતું, કેટલા લોકોની આવ-જા એ બધા ગ્રિહ ભૂત થઈ ગયા ટે. આ આજે આ લખાણ લખ્યું છે, થોડા સમય માટે એ પણ કાળનાં સમુદ્રમાં તરશે, પરંતુ આજનું આ નીલ-ગગન, રેડિયોનો ગુંજનધ્વનિ, તમારી આવ-જા અને મારું નામ-નિશાન અધું ભૂત થઈ જશે. ઇતિહાસ એને અપ-નાવશે નહિ. પદ્મા નદીપરનાં એ દિવસો યાદ આવે છે, એ બધા આજે શૂન્યમાં મળી ગયા છે. એથી જ લખ્યું છે.....

कोथाय रहिल तार साथे

वच स्पन्दे कम्पमान सौंद स्तब्ध राते

સેઇ સંધ્યા તારા

जन्म साथी हारा

કાવ્યશાનિ પાડિ દિલ ચિહ્નહીન કાલેર સાગરે

किञ्चु 'दिन तरे

शुधु एकखानि

सुत्र किन्न बाणी

સેદિનેર દિનાન્તેર મગન સ્મૃતિ હોતે

લેસે જાય છોતે.

અરાગર સ્પષ્ટ થઈ છે ને વાત ? મને વળીં ભય રહ્યો કરે છે કે જે કહેવા ધ્વજી છું તે અરાગર કહેવાયું કે નહિ ? નાહકનું દુર્બોધ્ય થઈ પડે તો એ લખવાનો અર્થ જ નહિ ને !

X

X

X

તમારા આ દાદર પરનાં કૂંડામાં આ ક્યા!

ફૂલ છે ? રોજ પૂછું પૂછું એમ વિચારું છું ને
જૂલી જઈ છું. આની જે વાત મારે લખવી પડશે.
“એ લાલ છરેનીયમ છે.”

ઓહ, આજ છરેનીયમ છે ને શું ? આ ફૂલ
એ કોકો ગારીની ચોગદમાં રાખે છે, અને એની
વચ્ચેથી નાચિકા રસ્તે જતાં નાચકને નિહાળે છે.

એ ફૂંડાની વાત એમને ઘણા સમય સુધી યાદ
રહી હતી, એ કવિતામાં એનો ઉલ્લેખ થયો છે.
એક સ્તુતિર મૃતિકા નામથી “જ્ઞાનાઈ” માં અને ખીછ
મને પંડે તોભાવેર નિવૃત્ત કુટીર નામથી એક સામયિકમાં
પ્રગટ થઈ રહી હતી. * *

“આ વળી શું લાવ્યા ?”

“સફરજનનો રસ.”

“ઓહ, સાંભળતાં જ તૃપ્તિ થઈ ગઈ. કવિત્વ
જગી” છિંકે છે. શાક્ષારસ જેવો જ સફરજન રસ,
અમારા નીકરતન આશુની એ શોધ છે,—તરાયે
ભાવે તેવો નથી એ પ્રથમથી કહી દઈ છું. તમારું
ભોજન પતી ગયું છે ને ? તમારો દિવસ કેમ આવે
છે એ કંઈ સમજાવતું નથી. મારી સાથે તમારા
દિવસને ફેટલો ફેર છે—મારે ત્યારે મંગળાની ગપોર
વેળા થાય છે ત્યારે તમારે હળુ સોમતી સવાર
પડવા આવે ઇ—મારે ત્યારે આની તૈયારી થતી હોય
ત્યારે સાંભળું છું કે તમે હળુ જમ્યા પણ નથી.
ગૃહસ્વામી બગેરે ક્યાં ? છિંકે છે કે શું ?”

“ના ગપ્પાં મારે છે.”

“એ તો ખુલ્લું મઝાતું. અહીં આવ્યા હોત તો હું
જે સાથ પૂરાવત ને ! ના ના, એ નહિ અને એમને
વળી એક ખીલું જે કામ છે જે મારી સમક્ષ તેઓ
નહીં કરી શકે. હા, અને તમે શું કરતા હતા ?
ગપ્પાં મારતા હતા કે મારીને કાગળ લખતા હતા ?”

“હું કંઈ નહિ. હું તો લખતી હતી તમારી
વાતો. તમે જે કંઈ બોલો છો એની સમય મળતાં જ
નોંધ કરી લઉં છું.”

—“શું કહો છો ? તો તો હું તમારી સાથે
બોલવું જ શક્ય કરીશ. તમે ફક્ત આર્ગેન્ડીની

વાતો લખી નાખશો. ને તો પછી ભવિષ્યની પેઠી
શું કહેશે. તમારા મનમાં આવું હશે એની શું
ખબર ? તો તો હવે પછી તમારી સાથે કવિતામાં જ
વાતો કરવી પડશે, ને એ કેવી માફી દશા ?”

“કંઈ નહિ—કાલ્ય તો પુષ્ટજ લખાયું છે—તમે
અમારી સાથે જે વાતચીત કરો છો એ ટપકાવી
રાખું છું મારા પોતાના મારે. શાંતિનિકેતન આવ્યા
જશે ત્યારે એ વાંચીશ.”

“કે પછી ત્યારે એથી જે દૂર સરી જઈશ અને
જરાયે નહિ બોલતો રોઈ ત્યારે આ વરન્ડામાં બેસીને
એ વાંચશો અને વિચારશો કે માણસ કંઈ કાઠી
નાખવા જેવો ન હતો, સારો ખરાબ જે હોય તે
પણ એની રીતભાત ચલાવી ક્રેવાય એવી તો હતી જ.”

“વારુ, હવે રહેવા દો. લાવો નક્કજ કરવી છે ને,
કરી દઉં.”

“હા, ધરાયર છે. આ બધી અવળી વાતોથી
કંઈ કાપડો નથી. જવા દો. મારે માથે જેટલા
વાળ છે એટલા વર્ષનું પરમ આયુ થવે તમારું.
કેમ જગયર ને ? ક્યારે ક્યાંક થાય છે કે
ઘણીયે વાતો હું જૂલી ગયો છું જે જળવાઈ હોત
તો સારું થાત. ખાસ કરીને યુરોપમાં જે ફેટલાક
મદાપુરુષોને મળવાનું થયું છે, જે વિવિધ વિષય
પછી વિવિધ વાર્તાવાળો થયા છે, એ બધું જે કાલેએ
લખી ગમ્યું હોત તો સારું થાત, પણ તરકાળ ન
લખ્યું હોય તો એ ધરાયર નહિ, યાદ કરી કરીને,
ગોઠવી ગોઠવીને જેઓ લખે છે તે ધરાયર નથી
લખી શકતા તે મેં જોયું છે, મેં જોયું છે કે
તેઓએ જે લખ્યું છે તેમાં મારી વાતો કે મારી
ભાંષા પણ નથી. વિદેશમાં ઘણું ઘણું ગુમાવ્યું છે
જે જળવી રાખવા જેવું હતું. પણ જવા દો, હવે
એ વિચારીને શું કરવું છે ? જે જવાનું છે તે
જવાનું જ—જે ગુમાવી દીધું છે એને ક્યાં સુધી
જળવી રાખી શકાત ? કેવડો દગ થયો છે, ફૂંગર
જેવડો ! ત્યારે હવે આ કવિતાની નકલ કરી નાંખ,
તમારા મંગળની એક પ્રમાતનું આ ચિત્ર છે. આજ

સવારે ઓચિંતું આવીને એક પતંગિયું મારે માથે
એહું. હું ચુપચાપ બેઠો રહ્યો. ને પછી એને ચમ-
કાવ્યું—સાંભળો—વાંચું છું:—

બ્રાજિ એ મેઘમુક્ત સકાલેર સ્નિગ્ધ નિસલાય
અરેના ગાછેટ જત ક્ષિત્ર ક્ષિત્ર છાયાર ઢાલાય
રૌદ્ર પુંજ બાહે મરિ
સારા વેલા ગિરિ
કોન પાત્રી આપનારિ સુરે કુતુહલી
આલસ્યેર પેચાલાગ હેલે દેય યસ્ફૂટ કાકલી,
હઠાત્ કિ હલો મતિ
સોનાલી રંગેર પ્રજાપતિ
આમાર રૂપાલી જુલે
બસિયા રચે છે પથ મૂલે
સાવધાને થાકિ લાગે મંચ
પાછે ઊર જાગાઈ મંશય

ધરા પ'હે જાય પાછે આમિ નહ ગાછેટ દલેટ
આમાર બાળી સે નય ફૂલેર—ફૂલેર,
જેચે વેચી ધન હ'યે કોથા નેમે મે છે મોપમાહ
સમ્મુલે પાહાહ

આપનાર મચલતા મૂલે થાંક વેલા અવેલ્લય
દામાગુડિ દિયે વલે દલે દલે મેષેર ચેલાય.

‘ઢોથા શુષ્ક જલધારા

ગબ્દહીન રવિ છે દ્વષારા

પરિશ્રાન્ત નિદ્રિત વર્ષાય ગુહિગુલિ
વનેર છાયાર મધ્યે અસ્તિયસાર પ્રેતેર ઊગુલિ
નિર્દેશ કરિછે તારે જાહા નિરર્થક

- નિર્ભરિણી સર્પિનીર દેહચ્યુત ત્વક.

એસનિ એ આમાર લેસાતે

મિલાયે છે શૈલેશ્રેણી તરંગિત નિલિમ રેસા લે
આપન અલ્લય લિપિ, બાહિર સિંહિર પેરે સ્તરે સ્તરે
વિદેસી ફૂલેર ટબ, સેથા જિરેનિયમેર ગન્ધ
શ્વસિયા નિયા છે મોર કન્દ.

એ ચારિદિકેર એ સઘ નિચે સાથે
વર્ષે ગંધે વિચિત્રિત એકટિ દિનેર કા મૂમિતે
પટ્ટક રચના મોર વાળીર યાત્રાય હોક પાર
જે ક'દિન તાર ભાગ્યે સમયેર બાહે અધિકાર.”

X

X

X

આજે સૂતા પહેલાં ‘બેન્જર્સ કુડ’ લાવું ?
ઓહ, લાવીશને શું બ્યારે આટલી મિઠાશથી બોલવા
મથે છે, તો પછી બેન્જર્સ કુડ શા માટે, બાર્ગેન્ડિ
લાવશે તો તે ચે ચાલશે. સ્પાર્કલિંગ બાર્ગેન્ડિ!”
હવે તો ધરાઈ ગયો.

“અને હું ચે કંઈ રીતે બચું...અમરતું પણ તમારે
અહીં ચારે બાજુ સુકકું છે, આટલા દિવસ થયા
જુદી જુદી રીતે તમારું ધ્યાન ખેંચું છું. પણ
પરિણામમાં મોટું મીઠું. પેલું ‘રેડોક્સ આથ
સોલ્ટ’ આવે છે “શ્યુગર ઓફ મિલ્ક” આવે છે,
પણ અસલ ચીજનું નામ આવે ત્યારે એકદમ ચુપ !
ન પીધો દાઢ, ન ખાધો મુરઘી, ન કરી થોડીકે ય
રસિકતા તો પછી આવી ને કયું શું જય યદુનંદન!”
હવે વરંડામાં જશું. રેડિયોમાં તમારું એક
ગીત આવવાનું છે. ગાયક બહુ સારા છે.

કયું ગીત છે કહો જોઈ !

‘આમિ તારેઈ જુંજે વેઢાહ, બ્રાજ

મારિ સુંદર જ્યોત્સ્ના બાહેર.”

“ચાલો ચાલો, નાહક શા માટે મને ધરમાં
પૂરી રાખ્યો છે? અત્યંત ખરાબ વ્યવહાર છે તારો.”
‘આમિ તારેઈ જુંજે વેઢાહ, જે જય મને આમાર મને ! સે
બાહે...સે...બાહે બલે...આમાર આકાશ જુહે ફોટે તારા
રાતે...પ્રાતે ફુલ ફુટે રજ વને, આમાર ધને...સે બાહે
વ'લે...ચોક્ષેર તારાર આલોય, એત રુપેર ચેલા, રંગેર મેલા
અસીમ સાદાય કાલોય.....

...ચાલો તમારી જ્યોત્સ્ના જોઈએ, અસીમ
શ્વેત.

વરંડામાં આવીને ખુરશી પર બેઠા. એકાએક
ચોસલાં એક કાળી વાદળે આવી અજવાળાને આવરી
લીધું. એ બોલી ગયા— “કયાં, તમારી અપૂર્વ
જ્યોત્સ્ના કયાં? ઓ રે ગૃહસ્વામી, જરા આ બાજુ
તો આવો, આનો કંઈ ફેંસલો કરોને ! તમારી
ગૃહિણીનું વર્તન કમશઃ આમ કેમ ન સમજાય તેવું
થતું જાય છે ? એણે કયું બહાર સરસ જ્યોત્સ્ના
ખીલી છે. હું હાંફતો હાંફતો આવીને જોઈ તો

અજાણ અંધારું ! હીક આશ્નમાં ફસાયો છું. આવા માણસ સાથે તમારું નભે છે કંઈ રીતે ?”

x x x

“આ શું તમે કહ્યું છે રસ પીધો નથી ?”

“દમણાં રહેવા દો એ રસ. હું મનોમન સાહિત્ય ચર્ચા કરી રહ્યો છું. પ્રશ્નોત્તરની દ્રષ્ટિ. મન ચાલ્યું જાય છે ચિદ્વિદીન ભાવિનાં પથે, સ્વપ્ન-મનોગ્ધે. જે કાળ આજે દૂર રહેલ ભાવિ છે, એ જ કાળ એક દિવસ વર્તમાન બનીને આવશે, એટલે એકો એ જ વિચારું છું. આજે જે વિચારતે, જે રૂપ-ને, જે expression નું આટલું મૂલ્યાંકન કરીએ છીએ, બધું ત્યારે નકામું થશે શું ? આજ-કાલ આ એક જે ચર્ચા ચાલી છે આધુનિક અને પૌરાણિકની, નવાં અને જૂનાની, એનો હકીકતમાં કંઈ અર્થ છે કે નહિ એ વિચારું છું. જે નવું છે એને જ સ્થાન મળશે અને જે જૂનું છે એણે ખસવું જ પડશે એમ યોગ્ય કહી શકાય ? ફક્ત નવીન હોવાને કારણે જ એની શ્રેષ્ઠતા પ્રેરવાર નથી થતી. પણ માનવીના મનનું શું આટલું પરિવર્તન થતું હશે ખરું કે જેથી સમય વીતતાં સાહિત્યનું કોઈ સ્થાયી મૂલ્ય જ ન રહે ? આગળનાંઓ પાછળ આવેલાઓ માટે કહે છે કે એ બધા તો અર્વાચીન છે તેઓ શું જાણે ? અને આધુનિકો કહેશે કે એ બધી જૂની વાત છે એની હવે જરૂર નથી. જેમ કે, અમારા એ વખતમાં ત્યારે ગીતની શ્રેષ્ઠિત જામતી ત્યારે—”

ઘોરે રે લજ્જણ એકિ બ્રહ્મલજ્જણ
એકિ વિલજ્જણ દુર્લજ્જણ જાનકીર દિયે
૧. સો વને...ઘાઘા જિં જિં એકિ
ઝગગય કાજે જવન્ય માજે ઘોર
ઝગગય માકે કત કાંદિલામ ઘાઘા
ઝવાર જલજિ કેન વાંઘિલામ...

આ ગીત સાંભળી મહેશ્વર ગાંડી થતી, તાળી-ઓના ગગડાટ અને ‘વાહ, વા વાહ’ થઈ રહેતી. ‘ક્ષણ ક્ષણ ક્ષણ’ થી સહુ મત થઈ ગ્રિકતા. ત્યારે-ને દિવસોમાં નેમને માટે “ગગને ગરજે ઘન વરણ”

તદન નીરસ હતું, થાન- અવંકાર વિહોણી સાદી ભાષાનું ગાણાઈ ચાલત જ નહિ-જિલટાનું મેણું મળત કે આમાં શું કવિતા થઈ ?

“ગગને ગરજે મેઘ ઘન વરણ,

“પૂલે એકા વેસ ઘાઘિ નહિ મરણ.”

જે છે તે છે. વિશ્વાસ નથી. તો ‘શીશુ’ શું થાશે ! અને આની સાથે એકવાર સરખાવી જુઓ. બસે “શ્રીકાન્ત નરકાન્ત કારીરે એકાન્ત કૃતાન્ત બયાન્ત હવે.....” વાહવા, ને રસ એકદમ છલકાઈ જતો. શું અવંકાર ! કેવો અંકાર ! છતાં આપણે એને એનું સ્થાન નહિ આપીએ એમ તો નહિ કહી શકીએ ને ! સાહિત્યની પંક્તિમાં એનું સ્થાન નીચલે માણે દેખાડી દઈશું. એમાં જે ભારોભાર કૃત્રિમતા ભરી છે એ અમને નથી ગમતી. એ જે રસ જમાવે છે તે સાવ મુલક છે. અને ક્યારેક એવેયે દિવસ આવશે ત્યારે હું આજે-દમણાં જે લખું છું-જે તમને સૌને ગમે છે, તે તેમને નહિ ગમે. આની અંદર પણ કદાચ ઘણીયે કૃત્રિમતા, કેટલીયે ફલકી ચીજ મહોર પહેરીને પેસી ગઈ હશે, જેને તમે પકડી નહિ પાડી શકતા હો તેને તેઓ ઉંઘાડી પાડશે.

આ તમારી પુત્રી જ મોટી-સમજણી થઈને કદાચ કહેશે કે ‘આ તમે તે કેવા હના કે દાદા જેહું તેવું’ જે કંઈક લખનાં અને તમે તે પર ખુશ ખુશ થઈ જતા ! એનાં કરતાં તો અમારા પંકજક્ષ આણુનું લખાણ કેટલુંયે સદૃશ સ્વાભાવિક હોય છે-અમને તો એમનું લખાણ ગમતું જ નથી-છતાં દાદાના નસીબ સારા હતાં કે ત્યારે તેમના લખાણ પર ખુશ થવા માટે મા હતી, માની પુત્રી ન હતી. નગર સામેનાં પ્રશ્નો તો અનેક છે પછી ભાવિની ચિન્તા શા માટે ? છતાં વિચાર કરું છું કે શું આ પણ સત્ય હોઈ શકે ખરું કે સાહિત્યમાં સમયથી સ્વતંત્ર-ચિરંતન કંઈ જ નહિ હોય ? જે સુદૂર છે તે સદા માટે સુદૂર નહિ રહે ? આજ પહેલાં પણ આજ હતી, ત્યારે જે બહુ ગમેતું ને આજ શું મિથ્યા થઈ ગયું ? આજે જે ગમે છે, તે કાલે આજગમતું થઈ જશે ? તો પછી એવું કંઈ જ નથી જે ચિરકાળ માટે-દૂર-સુદૂરની (અનુસંધાન પાન ૬૩)

[૧] આશારામ ગંજેરી

નિતિમાં નાસ્તિક માણસ તરીકે શું આશારામ ગંજેરીને આખું ગામ જાણતું ન હતું? આખા ગામને ખબર હતી કે ચંદ્રગ્રહણ હોય કે સૂર્યગ્રહણ, ગંજેરી આશારામ, કોઈ દિવસ ગ્રહણ નિમિત્તે નહાવાનો નહિ, અમરતો દ્વા વખત નહાય પણ ગ્રહણ નિમિત્તે નહિ. દેવદર્શને અમે એને કોઈ દિવસ જતો જોયો ન હતો. બ્રાહ્મણ સાધુ એને ત્યાંથી પાછ પૈસો પામે એ વાતમાં માલ શું હતો? કસાઈને ત્યાંથી ગાયો ઓડાવવાનું ફંડ ક્યું, એમાં નાથીયા વાઘરાની આંધળી વહુએ, પોતાના કૃપાના એક ખૂણામાં દોટકી પાવલી કાઢીને હાથમાં લાકડાનું દીકું રાખી એને આધારે આધારે અરધા ગાઉનો અન્નપ્રયો પંથ કાપીને, ગામને ગોંદરે, 'કમાટી' ના 'મેમ્બર'ને, 'મારી ગરીબની પણ આ પાવલી લેજો આપુ ! મારી પાસે બીજું કંઈ નથી' એમ કહીને એક પાવલી આપી હતી. પણ ત્યારે ય આ ગંજેરી આખા ગામની સામે થઈને એક પૈસો પણ આપવા કબૂલ થયો ન હતો. કબૂલ ન થયો એ તો દીક, ધરમચંદ ગોપાલ ને લખમશી પરબુ જેવા ધર્મવીરોને એણે તો સંભળાવવાની હિમ્મત કરી, 'આ કસાઈએ તો શાકભાજીના વેપારી છે. બાકી ખરા કસાઈ તો તમે છો. ને તમે ફંડ ઉઘરાવવા નીકળ્યા છો?'

ગંજેરીના પેટમાં ક્યાં દુખે છે એ કોઈ જાણતું ન હતું. પણ જ્યારે જુઓ ત્યારે એ આખી દુનિયાની મસ્કરી કરતો હોય! મસ્કરી કરતો હોય એટલું નહિ, કોઈ પણ દેકાણે, એને સત્યનો અંશાંશ પણ જાણતો ન હોય. ગામની દરકોઈ પ્રવૃત્તિ હોય એમાં રહેલ અસત્યના અંશને એ ઉઘાડો પાડી દે. અને ત્યારે તો સૌને ખાતરી પણ કરાવી દે કે દેખાય છે એટલું ગયું ય દૂધ નથી. અંદર થોડું—થોડું શું? ઘણું ય બધું—ઝેર ભળેલું છે !

ગંજેરીની આ વિચિત્રતાએ એને 'અકારણ પ્રસિદ્ધિ' પણ દીક આપી હતી. નાનકડામાં નાનકડું છોકરું ગંજેરીને ઓળખે !

એક દિવસની વાત છે. રાતે તો ગંજેરીની વિચિત્રતા ઉપર સૌ હસતા હતા, પણ સવારે કોણ જાણે શું થયું, આખા ગામે જાણે ગંજેરીનો બહિષ્કાર કર્યો હોય તેમ આખું ગામ એની વિરુદ્ધ ઘઘ ગયું હતું ! શું હતું એ કોઈ જાણતું ન હતું. પણ હાલતાં ને ચાલતાં માણસો એક બીજાના કાન કરડતા હતા. 'ધરમચંદભાઈ ! આ સધનો દીકરો, જોયા નાં એના કામો !'

'હવે જવા દોને લખમશીભાઈ, આજ કાલના સાયના કટકા આવા જ નીકળે છે. કાપ મૂકા એટલે કાકરબરાસ ! ત્યાં સુધી રૂપાળા ચાંદી જેવા દેખાતા હોય !'

આમ હવામાં સંવાદો ફેંકાતા હતા. શું હતું. એ કોઈ જાણતું ન હતું. બહુ થાય તો હવે જવા દો ને મારા ભાઈ !- એનાં ક્યાં એ ભોગવશે. મારે ખેડે સાધુ બ્રાહ્મણી તો નો જોઈ એ તો દીક, પણ લેખ પણ ન જોયો !

આશારામ એક મોડી સાંજે પાંજો ફરી રહ્યો હતો. અંધારું જમનું આવતું હતું, ને માણસનો ઓછાનો લાગે પણ ચહેરા સ્પષ્ટ ન દેખાય એવી આછી અંધાર પછડી ઓઢીને સમીસાંજ ઊભી હતી. આશારામ એક વડ પાસે નીકળ્યો તો ત્યાં કોઈકને ઊભેલ જોઈને એ ભડકી ગયો. દરેક ગામને પોતાનાં કેટલાંક ઝાડ હોય છે. એ ઝાડને આખું ગામ ઓળખે ને દીકું કોઈએ કાંઈ ન હોય પણ આખું ગામ ત્યાં કાંઈક જોવાની વાત કરતું હોય. ગંજેરીના ગામનો આ વડો એ વર્ગનો. ત્યાં એક વખત એક 'સાઈકલીસ્ટ' નીકળ્યો હતો, ને ધોતિયું ભરાયું સાઈકલની પૈડાસાંકળી (ચેઈન)માં પણ એણે માન્યું વડવાની અજાત હવાઈ આકૃતિએ એ પકડયું છે. બૂમાબૂમ થઈ પડી-ત્યારપછી વડવાને ગંજેરીના ગામડાએ વધારે મહત્ત્વ આપી દીધું હતું !

આજ એ વડા પાસે આવે ટાણે કોઈકને જોઈને ગંજેરીના રામ રમી ગયા. નકકી કાંઈક ! કાંઈક શું-કાંઈક !

*

પણ નીચલ્યું કાંઈકનું કાંઈક, આખા ગામમાંથી રોટલા ઉઘરાવવાનું કામ એક રામરોટીવાળી કરતી. એનું નામ પણ રામરોટી. ઘેરઘેર જાય, કટકાં બટકાં ને મળે તે પોતાની જોળામાં લે. પછી ભગત મિત્ઠારી, અપંગ, આંધળાં, ગહેરાં, લૂણાં લંગડાને વહેંચવા નીકળે. યાત્રી ને વધે તે કૂતરાંને નાખે. ને એ પ્રમાણેનો કાર્યક્રમ પતાવતાં બાર ઉપર એ વાગે આ રામરોટીએ એને પોતાનું જીવનકામ ગણ્યું. પણ માણસનું મન એ ઘણું જ વિચિત્ર પદાર્થ છે. જોને પાપ ન કરી શકાય પણ એ પાપની નજાળાઈ ગણાય એવી કોઈ નજાળાઈ રામરોટીને પણ એક દિવસ આવી ચડી એ કાંઈ બહુ મોટી વાત ન હતી. પણ દુનિયા બીજાના દોષની ક્ષમા કરવામાં ઘણી અનુદાર છે. એની હિદારતા પોતાના દોષની ક્ષમા માગવામાં સમાપ્ત પામે છે. એટલે રામરોટીએ વિચાર્યું કે હવે કાં ગામ, કાં કામ ને કાં નામ ત્રણમાંથી એક છોડવું પડે. ગામ છોડવાની ઇચ્છા ન હતી. કામ છોડવાનું મન ન હતું. નામ છોડવાની વિમ્મત ન હતી. એટલે એણે પોતાના એક પ્રાંત બાંધને સાધ્યો કે જો તું આટલો મારો ભાર તારા માથા ઉપર લાઈ લે તો હું જિંદગીભરની તારી ઓશિંગણ રહું. આપણે એક જ પ્રાંતના છીએ એટલે આપણે જીવન વ્યવહાર કઠરતી ગણાઈ જશે. એણે હા પાડી. એટલે રામરોટીએ નિરાંત અનુભવી, પણ મુદત થોડીક વીતી એટલે પેલો ફરી બેઠો. રામરોટીને તો હવે મરવા જીવવાનો પ્રશ્ન ઊભો થયો.

અત્યારે આ વડ નીચે એ રામરોટી ઊભી હતી !

* |

ગંજેરીએ આ રામરોટીને પોતે આચાર આપ્યો. એના મનથી તો એ કોઈ બહાદુરીનું નહિ, પણ એના સ્વભાવમાં ને ધર કરી બેઠું હતું તે સૌને

પડકાર આપવાનું કામ જાણે કરી રહ્યો હતો. એમ કહેને કે એમાં થોડીક દેખાતી વસ્તુ પણ એના માટે આકર્ષક હતી. પણ આ રામરોટીના સંસર્ગથી ગંજેરીને એક નવું કામ મળ્યું. ગામ આખાએ પડેલાં પેટ ભરીને નિંદા કરી. પણ પછી પેટ ભરી ઉપેક્ષા કરી. અને છેવટે તો સૌને લાગ્યું કે આ સારું થયું એ બહાને આખા ગામની ટીકા કરતો આ બંધ પડ્યો.

પણ બ્યારે ગંજેરી ટીકા કરતો બંધ પડ્યો ત્યારે હવે એને કામ શું ?

એનું ચલાવવા માટે તો રામરોટી બેઠી હતી. પણ રામરોટી જગરી નીકળી. એણે ગંજેરીને સાથે ઉપાડ્યો.

એમાંથી ગંજેરીનો સ્વભાવ બદલાવ માંગ્યો. પહેલવહેલાં એ દરેક વસ્તુ વિશે કાંઈ ને કાંઈ જાણતો હતો. વળી એની અપૂર્ણતા જોવાની આંખ જેવી એની પાસે હતી એવી કોઈ પાસે ન હતી. વાત એની સાચી હતી. પણ દરેક સાચી વાત સારી હોય કે કલ્યાણકારક હોય એવો કોઈ નિયમ નથી. સત્યને ધિરજીવન પાત્રથી ઠાંક્યું છે એમ કહેવાય છે. એમાં એ અર્થ નહિ હોય કે સત્ય સુંદર છે, પણ એને ઠાંકી રાખે ત્યાં સુધી. એને સોએ સો ટકાનો રણકા આપવાનો પ્રયત્ન કરો એટલે એ દુનિયાને ઉપકારક થતું અટકી પડે. પછી એ શબ્દ-વિવાદી વસ્તુ થઈ રહે.

ગંજેરીને, રામરોટીના કામમાં રસ લેવાનું થોડા દિવસ તો પરાણે માથે આવી પડ્યું. રામરોટી નવરી થઈ ગઈ કારણકે એને તો મરેલ છાંકરી આવી. પણ પછી તો ગંજેરી એને અને કામને જ વળગ્યો. એમાંથી એક આશ્ચર્ય જિભું થયું. ગંજેરી મૂગો થઈ ગયો. પહેલવહેલાં ને આખા ગામની દરેક વસ્તુની ટીકા કરતો એ જ ગંજેરી જાણે સમગ્ર ગ્રામ્ય કે કામ મળે છે-માણસને ત્યારે જ એની વાણી પોતાનો સંયમ મેળાવે છે. [ક્રમશઃ]

શાળા અને શેરીની રખડપટ્ટીના સંસ્મરણમાંથી જીવનમાં સાંપડેલાં સંસ્કાર-દર્શનો

જે નેના પર્યુષણનો તહેવાર હતો. એટલે નદાને તે દિવસે નિશાળમાં રખડ હતી. આખા ગામમાં આજે—જેનેનો વરઘોડો નીકળવાનો હતો. એટલે—માણસોનો અવર જવર ને ધમાલ પણ રસ્તા ઉપર જણાતી હતી. નંદાનું ગામ એ ગામડાનું ગામડું અને શહેરનું શહેર ગણાતું. આજુબાજુના ગામડાઓનું એ હટાણું હતું. વરઘોડામાં વાગ્ન વગાડવાવાળાઓને જેનોએ ભોલાવ્યા હતા. નાનું એવું સ્ટેટ એટલે ઘોડાગાડી, સીંગમ અને રથ તથા પાંચખીઓ પણ ગામમાંથી ઠાકોરસાહેબ પાસેથી મેળવવામાં આવ્યું હતું. આજુબાજુના ગામડાઓમાંથી લોકોનાં ટોળે ટોળાં વરઘોડો જેવાં એકઠાં થયાં હતાં. પુરદમામથી વરઘોડો જેનોના ઉપાશ્રયથી નીકળ્યો. શેરીએ શેરીએ અને ચોટે ચોટે લોકોનાં ટોળાં વરઘોડો જેવા ઊમટયાં હતાં.

નિશાળના કંપાઉડની આગળની જળીવાળી દિવાલ ઉપર નંદો અને જટીઓ વરઘોડો જેવા આગળથી જ આવીને ઊભા રહ્યા હતા. અડધો વરઘોડો પસાર થવા આવ્યો. આજુબાજુના ગામડામાંથી આવેલાં અસખ્ય માણસો વરઘોડો જેવામાં તક્લીન હતાં. એ ટોળામાં નંદો અને જટીઓ પણ આનંદથી તે દ્રશ્ય જોતા હતા. ત્યાં જેવામાં તક્લીન થએલા નંદાને પાછળથી જાનામાના આવીને પીઠ ઉપર પાંચ છ મુક્કા મારીને કોઈ નાસી જતું લાગ્યું. જટીઓને આશ્ચર્ય લાગ્યું પણ નંદો બાળ સમજ ગયો. નાસી જતા એ છોકરાનાં કોટ અને ટોપીનો રંગ તેણે જોઈ ધ્યનમાં રાખી લીધો. છોકરો જેત જેતામાં ટોળામાં અદ્રશ્ય થઈ ગયો.

જટીઓ ! વખત ગુમાવ્યા સિવાય અહીંથી જ ઠેકડો માર. પેલો કાફકોટ અને ફેલ્ડીંગ કેપ ટોળામાં અદ્રશ્ય થઈ છે. તેની માહિતી મેળવ અને એની આજુબાજુ કેટલા પટાવાળા અત્યારે છે. અથવા કોની સાથે વાતચીત કરે છે ? તે પણ પૂરી તપાસ કર. નંદાએ બહુ જ ઠંડે કલેજે આજ્ઞા કરી જટીઓને પાછળ રવાના કર્યો. જટીઓની ઉંમર

નાની હતી. નહિ તો છુપી પોલીસના અમલદાર તરીકે એને કોઈ સારા સ્ટેટમાં 'ક્યારનીએ' નોકરી મળી ગઈ હોત. નાનપણથી જ ધ્રુવરે તેને એ બક્ષિસ આપી હતી. નિશાળમાં કોઈની રસેટ, પેન્સીલ કે ચોપડી ગૂમ થઈ હોય તો આદાશ પાતાળ એક કરીને પણ એ ગૂમ રથેડ વસ્તુઓનો એ પત્તો મેળવી આપતો. નિશાળમાં માસ્તરો પણ કોઈ કોઈ વાર જટીઓની મદદ લઈ કોઈ છોકરાએ કરેલી ચોરીઓ પકડવા શક્તિશાળી બનતા.

વરઘોડો પસાર થઈ ગામબહાર ફૂલવાડીમાં પહોંચ્યો. ફૂલવાડીના પાછલા ભાગમાં કાસના પડથાળે ઝાડના ઝાંયડે ઊભા રહીને મેરકા ! મેરકા ! એવી બૂમો પાડતાં એક અમલદારના દીકરાને જટીઓએ ફૂવાના બોલદાર પાછળની કોડી નજીક સંતાઈને ઊભેલો જોયો. જટીઓ કોટ અને ફેલ્ડીંગ કેપનો રંગ પારખતો એની પાછળ પડ્યો હતો. જટીએ બરાબર દૂરથી એને ઓળખી લીધો. એ ગામના સગ્ન્યાયાધીશનો દીકરો હતો. એનામાં અમલદારીનો તોર ભરેલો હતો. નિશાળના અને ગામના છોકરાઓને તે સત્તાથી ડરાવતો. પણ એમાં ઘણું કરીને વાણીઆ, કોળી અને કણુખીના છોકરાઓને જ સતાવતો. હજી સુધી બ્રાહ્મણના છોકરાઓની હડફેટમાં તે આવ્યો જ ન હોતો. એની વાતોનાં બળુગાં એ અવારનવાર ફૂંક્યા કરતો, કે “મોટા મોટા નામચીન બહારવટીઓએ મારા બાપુએ પકડ્યા છે.” અને એમાં જ મારા બાપુજીનો એક પગ જે લંગડો થયો છે, તે બહારવટીઓની ગોળીના પ્રતાપ છે અને કાઠી ગરાશીઓની વચમાં રહીને અમે આખી જિંદગી ગાળી છે.” આવું આવું કહીને તે બહાદુર તરીકેની છાપ બેસાડવા પ્રયત્ન કરતો. અમલદારનો દીકરો એટલે ગામમાં કોઈને ડર પણ લાગે. એ હિસાબે પણ એણે થોડીક બહાદુર તરીકેની ખ્યાતિ મેળવી લીધેલી પણ આજે એણે માથાભારે બ્રાહ્મણના છોકરાને સતાવ્યો હતો. મેરકા ! મેરકા ! એવી બૂમો પાડતાં એને થોડીક ગભરામણુ પણ થઈ હતી. ત્રણ ચાર

બૂમોના અવાજ સાંભળ્યા પછી મેરકો તાગડતોળ સાહેબના દીકરા પાસે દાગર થયો. “સાલા બદ- માસ ! સાંભળતો નથી ? કેટલીયે બૂમો પાડી તોય ?” સાહેબના દીકરા કંઈક મૂંઝવણમાં પડ્યા હોય એવું મેરકોને લેમના અવાજમાં ભાનું.

“સાળ ! બગીસામાં હાકરનું પાણી પીવા ગયો હતો. ત્યાં તો આખા ગામનું માણસ હાકરનું પાણી પીએ સે. તે તીમે કીમ આંધ જોના ! ખરું જોણું તો બગીસામાં સે. અંદર હાલોને સાળ.” મેરકોએ પોતાનું બોળપણ ખતાવી સાહેબને બગીચામાં આવવા કહ્યું. મેરકો મનમાં તો સમજી ગયો હતો કે સાહેબે આજે કોઈની સાથે પરાક્રમ કર્યું લાગે છે.

“અંદર નથી આવવું મેરકો, બોટી બૂમો મારીશ નહિ. અહીં આવ એકવાત કહેવી છે.” મેરકો ધીમે રહીને કહ્યું. “શું કહેવું સે સાળ ?”

“પેલો ડોસો આપણે ત્યાં રાજ લોટ માગવા આવે છે એના દીકરા નંદાને તું ઓળખે છે ?”

મેરકોએક ડગણું આગળ વધીને સાહેબના દીકરાના શબ્દો બરાબર કાનમાં જ પડે એવી રીતે સાંભળી સહેજ ભડક્યો. હોય એમ ઉતાવળથી બોલ્યો :

“પણ કંટ બોલી નાંખેને શાળ કાંઈ નવાજૂની ચઇ સે !”

“નવાજૂની તો શું મેરકો ! જે દશે તે હમણાં બપોર પડે. જાને, મેરકો, બોલા નયુડાને બોલાવ તો. વરઘોડો ગામમાં પડેયે ત્યાંસુધી આપણે સાથેજ જઈશું, તારે કાંઈ કામ તો નથી ને ?”

સાહેબના દીકરાની બોલવાની ધ્રુવરી મેરકો સમજી ગયો. નંદાને મેરકો સારી રીતે ઓળખતો હતો. મેરકો નયુડાને બોલાવવા ગયો. એટલામાં નંદાને અને જટીઆને નદીની ભેખડ ઉપર આવેલા કોસ તરફ ઝપાટાગંધ જતા જોયા. મેરકો સમજી ગયો. સાળના દીકરાનું આજે આવી બન્યું છે. એણે નયુડાને પણ મોટા ટોળામાં બૂમો મારી. પણ નયુડાનો જવાબ એટલા માણસોની બીડમાં ક્યાંથી મળે ? થોડીવારે મેરકો કંટાળીને નંદા અને જટીઆની પાછળ ગ્રેપડ્યો. મેરકો સાહેબના દીકરાથી કંટાળી

ગયો હતો. રંગ જામે પછીજ જવું એમ ધારી એ એક ઝાડની પાછળ સંતાયો.

તડોતડ ગુંતીના બેતણુ ફટકા સાહેબના દીકરાની પીઠ પાછળ પડ્યા. જટીઆએ મજબૂત પકડી રાખ્યો. સાહેબનો દીકરો પણ મરણીઓ થયો હતો. એણે પણ જેમ કાવે તેમ ઘા કરવામાં જ હિત માન્યું. જટીઆએ આંખ મીચી. અને નંદો સમજી ગયો. મેરકો અને નયુડો પાછળથી દોડતા દોડતા આવતા હતા. જેત જેતામાં બંને જણા ફૂલવાડીમાં વરઘોડામાં અદ્વચ થઈ ગયા. સાહેબના દીકરાનું પડી ગયેલું મોઢું જેઠ મેરકો મનમાં તો બહુ રાજી થયો. દેખાવ ખાતર ગુસ્સામાં ને ગુસ્સામાં પેલા બંને જણાને ખૂબ ગળો દીધી.

બીજે દિવસે શાળામાં સાહેબનાં ત્રણે દીકરાઓ સંપોને આવતા હતા. બગીચાર વાગ્યે પ્રાર્થના થતી હતી. નંદે ત્રણેય મૂર્તિઓને દુરથી આવતી જોઈ લીધી. ત્રણેયના હાથ કમર ઉપરના ચામડાના પટ્ટા ઉપર હતા. નંદે જટીઆને ઇશારો કર્યો. જટીઓ સાવધાન હતો. નંદાએ પ્રથમ નિશાળમાં અને વળી પ્રાર્થનામાં તોફાનની શરૂઆત તો ન જ કરવી એવું નકકી કર્યું હતું. પહેલો ઘા એ લોકો કરે પછી બીજી પડવું એવો ઇશારો રાખેલો.

અમલદારીના તોરમાં ને તોરમાં સાહેબના ત્રણેય દીકરાઓએ કમરપટ્ટા છોડ્યાં. અને ચાલુ પ્રાર્થનાએ નંદા ઉપર એક, બે પટ્ટાના ચાપૂક જેમ ફટકા ચોડી લીધા. બસ થઇ રહ્યું. નંદાને એટલુંજ જોઈતું હતું. જહાનું જડી ગયું. પ્રાર્થનામાં ભંગાણુ પડ્યું. શિક્ષકો પણ અબ્બયળ ખતી ગયા. બીજી બાજુ ગુજરાતી શાળાના વિદ્યાર્થીઓ અને શિક્ષકો પણ તમામો જેવા સામેના વિશાળ ઓટલા ઉપર ગોઠવાઈ ગયા હતા. આ બાજુ અંગ્રેજી શાળાના વિદ્યાર્થીઓ પણ જેવામાં મશગુલ બન્યા. ઓટલા ઉપરથી નંદો ફૂલો સાહેબના દીકરાનો જ કમરપટ્ટો હાથમાંથી ઝૂંટવી લીધો. પટ્ટાની ઝપટ બરાબર બિડી. ત્રણે જણાના પટ્ટા તૂટ્યા. પછી મુક્કાપાછ શરૂ થઈ. રમ્મ-રમ્મ... નંદો મૂંઝકા ઝીંકવા માડ્યો, એક પડે ત્યાં બીજાને અને બીજાને કાનિો થવા જાય

ત્યાં ત્રીગ્ગને. નદે ત્રણે જણાની સામે જગખર જમાવી. જટીઆએ પણ સાથે દેકારો બોલાવ્યો. વાતાવરણ આખું ગરમ થઈ ગયું. શિક્ષકો અંદર-ખાનેથી ઘણા ખુશી થયા. કોઈ છોડાવવા આવ્યું, જ નહિ. એટલામાં હેડમાસ્તર સાહેબે દરવાજામાં પગ મૂક્યો. શાળાની અંદર આવું તોડાન ? હેડ-માસ્તરથી સહન કેમ થાય ? સરન્યાયાધીશના ત્રણ છોકરા અને નંદાને લડતા જોયા. હેડમાસ્તર ધ્રુજ ઊઠ્યા. ન્યાયાધીશના છોકરાઓને સાધારણ કપડો આપ્યો. ત્રણે જણા એટલા સાથે રેવાં જેવા થઈને નંદા વિરુદ્ધ કહેવા માંડ્યા. હેડમાસ્તર સાહેબનો હુકમ છૂટ્યો. મોટા અવાજે તાલુકયા બોલ્યો નંદો કે ! હરામખોર ! તરત જ નંદાને બોલાવ્યો. નંદો કંઈક કહેવા ગયો. પણ એ સાંભળવામાં ન આવ્યું. ત્યાગ-પછી તરત જ નંદાને ડિસમિસ કર્યો. જાણ્યો જા. ઘાંટ માગી ખા ! લંગોટા ! તારાથી ભણાશે નહિ. હેડમાસ્તર ગુસ્સે થઈ બોલી ઊઠ્યા.

“સાહેબ ! પણ મારી વાત તો સાંભળો !” નંદાએ ઘણી નરમાશથી કહ્યું. પણ ત્યાં તો હેડ-માસ્તર સાહેબે દાંત કચકચાવીને નિશાળના પટ્ટાવાળાને હુકમ કર્યો, “ભોથા ! આ નાલાયકને નિશાળ-માંથી હડસેલીને બહાર કાઢ્ય. અંદર આવવા દબક નહિ.”

બોથો હુકમનો અમલ કરે, તે પહેલાં નંદો વખત વિચારી પલાયન કરી ગયો.

x x x

ગોરધનદાસ માસ્તર રસોઇ બનાવવાની તૈયારીમાં હતા. “સાહેબ, લાવો આજે હું રસોઇ બનાવી આપું.” નંદો અચરનવાર ગોરધનદાસ માસ્તરને ત્યાં જઈ રસોઇ બનાવી દેતો આજે બાપ્પરી ને શાક બનાવી માસ્તરને ગરાબર જમાડ્યા. તે દિવસે બનેલ વાત બંને જણાએ કરી અને માસ્તરે નંદાને હિંમત આપી.

નિશાળમાંથી ડિસમિસ થયાને ચોથે દિવસે સવારે જટીઆએ નંદાને ખબર આપ્યા. કે “હેડ માસ્તર સાહેબ નદીએ નહાવા ગયા છે.” નંદો થેર

બેસીને કંટાળી ગયો હતો. કેમપણ પ્રસંગ શોધી હેડમાસ્તર સાહેબને મનાવી લેવાના વિચારમાં હતો. હીક પ્રસંગ મળ્યો છે, પચારીમાંથી બેઠીને તરતજ બાજેલી ડોલ અને વળગણી ઉપરયા ઘોતિયુ ખેંચ્યું. જટીઆ ! તું પણ આવ, આજે તો નદીએ ખૂબ નાહીશું. અને જો લાગ મળશે તો હેડમાસ્તર સાહેબને મનાવી પણ દેશું. બંને જણા ઝપાટાગંધ મુસાફરી બંગલો વટાવી ગયા સીધો રસ્તો પડતો મૂકીને ટૂંકે રસ્તે ખેતરમાં આડખીડ પડ્યા. ખેતરની ધારે ધારે ઉતાવળી નદીમાં ઊતર્યા. આગલી રાતે ઉપરવાસ વરસાદ હીક પડેલો. એટલે નદીમાં પાણી પણ હીક હીક આવેલું, પુત્રનીચે પેદલી ઉપર હેડ-માસ્તર સાહેબ પોતાનાં કપડાં ધોતા હતા.

આ બાબતથી નંદો અને જટીઆ પણ નદીના વહેનમાં નહાવા પડ્યા. પુત્રની કાતળીએથી ધૂમકા મારવાની શરૂઆત કરી. એટલામાં હેડમાસ્તરસાહેબ અને નંદાની આંખો મળી. ચાર પાંચ દિવસ પહેલાંના બનાવે માસ્તર સાહેબને પુનઃસ્મરણ કરાવ્યું. અને તેમની નજર કરડી બની. પણ બન્યું એવું કે ગરનાળા નીચેની પેદલી ઉપર સાહેબ ધોતીઆને ઝીક મારીને ધોતા હતા. તેવામાં ઝીક મારતાં ઘોતિયું હાથમાંથી છટકી ગયું.

સાહેબને તરતા આવડતું નહોતું. ધોતિયું નદીના વહેનમાં તણાવાની અણી ઉપર હતું. સાહેબની આંખ સહેજ નરમ બની. નંદે તે જોયું. ને વધુ વિચાર કર્યા વગર હીક લાગ મળ્યો છે, જણી લાગલો જ વહેનમાં ખાતક્યો. જટીઆ પણ પાણીમાં આડી ખાંપી. ઘોતિયું મહામુશીબતે ઝડપાયું. અને વહેણના જોસે નંદો ગરનાળાની કાતળીએ ભરાયો. થાક તો લાગ્યો હતો. થીક થાસ લઇને ફરી પાછો ગરનાળેથી છૂટ્યો. અને અડધા ખેતરવા આડખીડ પાણીમાંથી નીકળ્યો. હાંફ ચડી હોય એવો ડોળ ફરીને સાહેબ પાસે આવીને ઊભો. અને ઘોતિયું ઘોષ પણ આપ્યું. નંદો, જટીઆ અને માસ્તરસાહેબ નદીના ડોળાવ ચઢતા હતા. માસ્તર સાહેબની પાણીથી ભરેલી ડોલ નંદે ઊંચકી લીધી હતી, હેડમાસ્તર સાહેબનું દિવ કોળ્યું ને બોલાઈ જવાયું.

માથુસ માંદો પડે છે ત્યારે રોગને મટાડવા માટે દવા પીએ છે. એ-ચાર દિવસ દવા પીને દર્દી રોગ સુકંત બને છે. થોડા દિવસ પછી વળી પાછો દર્દી બીજા નવા રોગથી ઘેરાય છે. ત્યારે પશુ દર્દી, ઈન્ફેક્શન કે ગેટન્ટ શક્તિવર્ધક દવા પીને રોગને દૂર કરે છે. આવી રીતે વારંવાર રોગને દવાવવા માટે દવાનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. શરીરમાં વિન્યતીય દ્રવ્યો વધી પડ્યાં હોય છે તેને કુદરત શરીરમાંથી બહાર કાઢવા પ્રયત્ન કરે છે, જેને આપણે રોગ તરીકે ઓળખીએ છીએ એ વિન્યતીય દ્રવ્યો શરીરમાંથી નીકળતા દવાથી અટકાવવામાં આવે છે ને એ એરી તત્ત્વો લાંબાગાળે કાંઈ ભયંકર સ્વરૂપે શરીરની બહાર નીકળે છે. જેને કેન્સર, ફાઈડીસીઝ (હેલ્થરોગ) વગેરે રોગથી ઓળખવામાં આવે છે.

રોગ શાથી આવે છે એ બાબત સૌ કોઈને બહુવા જાણી છે. રોગ થવાનું મુખ્ય કારણ આગસુ અને મહેનત વગરનું જીવન, વિવિધ પ્રકારના બેસતો, વધારે પડતો ખોરાક અથવા સત્તવ વગરનો ખોરાક, આર્થિક અથવા માનસિક ચિંતા, મોડી રાત્રી સુધી નાટક સિનેમા જોવા અથવા કંઈબેમાં રમતો રમવી. આ ઉપરાંત બીજા અનેક કારણો છે. આ બધાને લીધે શરીરમાંથી જીવનશક્તિ Vitality ઘસાવા માંડે છે. સમય જતાં શરીરમાં અશક્તિનું પ્રમાણ વધી પડે છે. પરિણામે રોગનો જન્મ થાય છે.

સામાન્ય રીતે માનવીને ખાંસી થવી, માથું દુઃખવું, અજીર્ણ, ગેસ (પવન), કબજિયાત, તાવ, દમ, પાંડુરોગ, ટાઇફોઇડ વગેરે રોગો થાય છે આ બધા રોગોને મટાડવા માટે માણસો દવાનો આશ્રય લે છે. પણ કોઈ માણસ એ રોગનું મૂળ શોધવાને બુદ્ધિનો ઉપયોગ નથી કરતો.

માથું દુઃખવા આવ્યું હોય ત્યારે દવાનો ઉપયોગ કરે છે. ખાસ કરીને ઝડપી રીતે દર્દમાંથી મુક્ત થવા માટે 'એસ્પ્રો' અથવા 'એસ્પિરિન' લઈને માથાના દુઃખાવાથી મુક્ત બને છે. ખરેખર, આ દવાઓથી માથાનો દુઃખાવો તાત્કાલિક મટે છે.

કારણકે 'જીવનશક્તિ'ને 'એસ્પ્રો' કે 'એસ્પિરિન' નું એર શિથિલ બનાવી તેનું કાર્ય કરવા દેતું નથી, પરિણામ એ આવે છે કે શરીરમાંના જે એર બહાર નીકળતું હતું તે અને બીજું દવાનું એર અમ બે પ્રકારના એ-શરીરમાં એકઠા થાય છે. આ એરથી શરીરમાં નવો રોગ જન્મે છે.

માથું શાથી દુઃખવા આવ્યું છે તેનું મૂળકારણ શોધી તેના ઇલાજ એનિમા (બસ્તી) લઈને મળ-શુદ્ધિ કરવી. તડકામાં રખડવાથી માથું દુઃખવા આવ્યું હોય તો સમ્પૂર્ણ આરામ અને ખોરાકમાં પ્રવાહી પદાર્થ લઈને શરીરને રાદ કરવું. આ પ્રમાણે ઉપચારો કરવાથી શરીરમાંથી વિન્યતીય દ્રવ્યો નીકળી જાય છે, માથું દુઃખતું મટે છે અને તબિયત સારી થાય છે. પણ આ બધા પ્રયોગોમાં ઉત્સાહ અને ધીરજ રાખવાની ખાસ જરૂર છે. ખાંસી આવતી હોય તો તેનું કારણ શોધી તેના ઇલાજ કરવો. શરદીને લીધે ખાંસી આવે છે કે નાન્ડા વધી જવાથી ખાંસી આવે છે કે શ્વાસ બીમાં સોજા આવવાથી ખાંસી આવે છે એવા બીજા જે કાણો હોય તેના નિર્ણય કરી પછી નિર્દોષ ઉપાય કરવા. શરદીની ખાંસી હોય તો મોંમાં વરાળ લેવાથી, કાકડા વધી ગયા હોય તો કાકડા પર બારીક લોટ જેવું મીઠું (Salt) ઘસવાથી કે મીઠાના પાણીના કોગળા કરવાથી કે મોંમાં વરાળ લેવાથી ખાંસી થોડા નખતમાં મટી જાય છે. શ્વાસનળીમાં સોજા આવ્યા હોય તો તે પણ ઉપર બતાવેલ પ્રયોગોથી આગમ મળે છે, જરૂર લાગે તો સાથે સાથે મળશુદ્ધિ પણ કરી લેવી.

અજીર્ણ, કબજિયાત, તાવ વગેરેમાં મળશુદ્ધિ કરવાથી રોગ મુક્ત થાય છે. જરૂર પડે તો તબિયતને અનુકૂળ આવે તે મુજબ પાણી અથવા ફળ-રસ પીઈને ઉપવાસ કરવા, જેથી રોગ મટી જાય છે. અને દર્દી નવું તાજગીમયું જીવન મેળવે છે. માંદગી આવે છે એટલે કુદરત ભૂખ અને સ્નાન બંને નામૂદ કરે છે. માંદગીમાં ઉપવાસ એ સર્વોત્તમ ઉપાય છે. અનેક

રોગો ઉપવાસ કરવાથી સારા થાય છે. કારણ કે માંદગી વખતે જીવનશક્તિ શરીર માંહેનાં વિખતીય દ્રવ્યોને બહાર કાઢે છે.

લોકો રોગના કારણને નથી ઓળખી શકે. તેઓ રોગના ચિહ્નોને રોગ તરીકે ઓળખે છે. રોગના ચિહ્નોને દબાવવા માટે વિવિધ પ્રકારની દવાઓનો છૂટથી પીવા માટે ઉપયોગ કરે છે, છતાં રોગ મટતો નથી. પણ રોગના ચિહ્નો દબાય છે. આટલી સફળતા દવા પીવાથી મળે છે જેથી લોકો એમ માની બેસે છે કે દવા પીવાથી રોગ જડમૂળમાંથી નાબૂદ થઈ ગયો. પણ આ એક ભ્રમણા છે. સામાન્ય રીતે દવા પીવાથી રોગ કાયમ માટે મટતો નથી. ઝેર ઝેરને દબાવે છે તેવી રીતે દવા એ એક પ્રકારનું ઝેર છે. જેથી જ્ઞાનતંત્રુઓ પર એની માડી અસર પહોંચે છે અને દર્દી થતું અટકાવે છે.

પણ કેટલીક વખત શરીર માંહેની 'જીવનશક્તિ' બહારના ઝેરને શરીરમાં ટકવા ન દેતા ચામડી વાટે બહાર ધકેલે છે.

અહીં એક સત્ય ઘટના રજૂ કરીને આ મુદ્દાને રૂપદાંત્રું છું.

કેશવજી ભાઈના ઉંમર બાવન વરસની છે. તેમને દમનો રોગ છે, દમનો રોગ છેલ્લા પંદર વરસ થયા હોવાનું કહી રહ્યો છે. આ રોગને મટાડવા માટે તેમણે પેટન્ટ દવાઓ, ગોળીઓ, દવાઓની ભૂખનો ધૂમાડો, ઇન્જેક્શનો વગેરે પ્રયોગો અનેક વખત અજમાવી લીધા. આથી દર્દી થોડા દિવસ હળવું અને. પણ હવામાં ફેરફાર થાય એટલે વળી પાછું દમનું દર્દી હલ્લો કરે. એક વખત તેને દમનો હુમલો સખત આવ્યો. કોમ્પલેક્સ દવાથી દમ નીચે ન બેસે. ફેમીલી ડોક્ટર પણ મૂંઝવણમાં પડી ગયા. હવે શું કરવું. છેવટે મોટા ડોક્ટરને ઘેર બોલાવીને દર્દીની તબિયત તપાસાવી. મોટા ડોક્ટરે દમનું દર્દી કાળમાં આવે તે પ્રકારનું એક ઇન્જેક્શન સૂચવ્યું. ફેમીલી ડોક્ટરે એ ઇન્જેક્શન દવાવાળાની દુકાનેથી ખરીદ્યું. અને દમના દર્દી કેશવજી ભાઈને એ દમનું ઇન્જેક્શન માર્યું. ઇન્જેક્શન પૂરેપૂરું નથી માર્યું ત્યાંતો દર્દીની સ્થિતિ વધારે બગડવા માંડી. તરત ડોક્ટરે ઇન્જેક્શન મારીને સોય

બહાર ખેંચી લીધી, આ ઇન્જેક્શનની માડી અસર એ થઈ કે દર્દીના આખા શરીરે બળતરા શરૂ થઈ. દર્દીની બેચેની એટલી બધી વધી પડી કે દર્દી બેથુદ્ધ થઈ ગયા. થોડીવારમાં તો આખા શરીરે એક ઇન્જેક્શનનું ઝેર ફૂટી નીકળ્યું. અસંખ્ય નાની ફાલ્કીઓ થઈ આવી. તેમાંથી ગંદુપાણી વહેવા લાગ્યું. અને અસહ્ય બળતરા ચાલુ રહી, કોમ્પલેક્સ ઉપાયે એ બળતરા ઓછી ન થઈ છેવટે ચામડીના રોગના નિષ્ણુત ડોક્ટરને દર્દીને તપાસવા ઘેર બોલાવ્યા, તેણે પાઉન્ડર, મસમ, લોશન વગેરે આખ્યા પણ એ બધા નિષ્ફળ ગયા. પછી તો ડોક્ટરોનાં એક બેક ગોઠવી, પણ તેઓનો સૂચવેલો એક પણ ઉપચાર સફળ ન નીવડ્યો. દમનું દર્દી ત્યાંથી રહી ગયું તેને બદલે નવું દર્દી પેદા થયું. આ નવું દરદ ગરાબર સાત મહિના ચાલ્યું. દિવસમાં અનેક વખત આખા શરીરની ચામડીમાંથી નીકળતું ગંદુ પાણી સાફ કરવું પડતું હતું. ખાવું, પીવું, મળ-મૂત્ર વગેરે ક્રિયા પધારીમાં સૂના સૂતા કરતા. જેથી દરદીને બચકર ત્રાસ થતો હતો. પણ સહન કર્યા વગર છૂટકો ન હતો. બ્યારે શરીરમાંથી બધું ઝેર બહાર નીકળી ગયું ત્યારબાદ દરદી રોગ મુક્ત બન્યા. પણ પેલું જનું દમનું દરદ હજી પણ કેશવજી ભાઈને નિત્ય હોવાનું કહે છે. છતાં તેઓ હવે નથી લેતા કોમ્પલેક્સ દવા કે ઇન્જેક્શન. દમના દરદને નાબૂદ કરવા માટે એક પણ બ્રહ્માજી ન લેવાતો તેમણે પાંકા નિર્ણય કર્યો છે. અને દમથી તેઓ પૂરેપૂરા ટેવાઈ ગયા છે.

ઉપરના કિસ્સામાં ડોક્ટરનો ઉદ્દેશ દરદીને રોગ મુક્ત કરવાનો હતો, પણ દરદીની શરીરને ઇન્જેક્શન અનુકૂળ ન આવ્યું જેથી ખરાબ પરિણામ આવ્યું. છતાં એક વાત તો રૂપદાંત્રું છે કે દવા કે ઇન્જેક્શન શરીરનો ખોરાક નથી. પોષણ આપનાર પદાર્થ નથી. જે વસ્તુ આપણા શરીરને માફક ન આવે તેવા પ્રયોગોથી દૂર રહેવું એમાં માનવમાત્રનું શ્રેય છે.

જેમ ઇન્જેક્શન માડી અસર કરે છે તેમ ઉષ્ણતા પેદા કરનારી તીવ્ર ભરમો ભરકર નુકસાન કરનારી નીવડે છે. દરદીની પ્રકૃતિને અનુકૂળ ન આવે

તો એ પણ આખા શરીરે ફૂટી નીકળે છે અને જિંદગી મુખી દરદી રીઆયા કરે છે. એટલે સાચી વાત તો એ છે કે જન્મ અને તેમ નિર્વિપ અને વનસ્પતિજન્ય ઔપધોનો જરૂર પડે માંદગીમાં ઉપયોગ કરવો. આયુર્વેદમાં પણ અનેક તત્ત્વો ઉચ્ચ પ્રકારના છે. એનો શુદ્ધિપૂર્વક ઉપયોગ કરવો જોઈએ. નિસર્ગોપચારમાં નિર્વિપ ઔપધોને યોગ્ય સ્થાન છે.

દરદ બૂનું થઈ ગયું હોય અને શરીરમાં પ્રસરી ગયું હોય, દંદીના શરીરમાં અશક્તિ આવી ગઈ હોય ત્યારે નાતકાલિક રાહત માટે દવાની જરૂર પડે તો કોઈ નિષ્ણાત ગાયોડેમિસ્ટ, હોમિયોપેથિસ્ટની સલાહ લઈને તેની નિર્દોષ દવા કરવી. સાથે કુદરતી ઉપચાર પણ થની શકે તો લેવા. આમ છતાં જો દંદીને ધીરજ ન હોય તો કોઈ અનુભવી વૈદરાજની સલાહ મુજબ શરીરને અનુકૂળ થાય તેવી સાદી; નિર્દોષ વનસ્પતિજન્ય દવા લેવી. ભરમો કે શરીરમાં ઉણુતા વધારે તેવી નુકશાનકારક દવાઓ ન લેવાય એની કાળજી રાખવી.

નિસર્ગોપચાર પદ્ધતિની સાથે ગાયોડેમિસ્ટ્રી અને હોમિયોપેથીન સુમેળ છે. કુદરતી ઉપચારની માથે આ બંને પદ્ધતિની દવાઓ લઈ શકાય છે.

કુદરતી ઉપચારમાં દરદ બલદી મટતું નથી દરદ ધીરે ધીરે મટે છે. પણ ફરીવાર દરદ આવતું નથી. એટલે વગર દવાએ દરદને સારું કરવા માટે સમ્પૂર્ણ ધીરજ, શ્રદ્ધા અને સમય જોઈએ. પરિણામ તો સારું આવશે જ. નિસર્ગોપચારમાં દવા, પ્રકાશ, પાણી, ઉપવાસ, મળશુદ્ધિ, વ્યાયામ, આરામ, યુક્તાહાર, માટી, માસિશ વગેરેનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. રોગનું મૂળ નાબૂદ કરવા માટે અને

ફરીવાર રોગ શરીરમાં ન આવે તે માટે નિસર્ગોપચારની પદ્ધતિ નિર્દોષ અને સમ્પૂર્ણ છે. આ પદ્ધતિમાં શરીરશુદ્ધિનું મહત્ત્વ ઘણું મોટું છે. મજબૂત આહાર-વિહારમાં યોગ્ય ફેરફાર કરવાથી અનેક રોગ મટાડી શકાય છે. આની સાદી-સરલ અને ઓછા ખર્ચવાળી પદ્ધતિનો લોકોમાં પ્રચાર થાય તો જ લોકો દવાનો સંગ નહોતો. આજના મોજશોખના જમાનામાં લોકોના મગજમાં દવા ખાવાની કલ્પના એટલી બધી વધી ગઈ છે કે દવા પીધા વગર દરદ મટશે નહિ. દવાના સંસ્કાર જન્મથી લોહીમાં બળી ગયા હોય કે એટલે નાતકાલિક લોકોના મગજમાંથી દવાના સંસ્કાર ખૂસી નહિ શકાય. બધાં સુધી લોકો દવાથી કંટાળીને નહિ ત્યાં મુખી દવા પીવી ચૂકશે નહિ.

હવે થોડા વરસ થયાં હિંદમાં લોકો દવાથી કંટાળીને નિસર્ગોપચાર પદ્ધતિ સ્વીકારતા થયા છે. લોકો અખતરા ખાતર નિસર્ગોપચાર શરૂ કરે છે. થોડા વખતમાં દવા વગર શરીરરોગ મુક્ત અને છે ત્યારે દરદીઓ આશ્ચર્ય પામે છે. જે રોગ મટાડત માટે વરસો મુખી દવાઓ પીધી છતાં ન તો રોગ ગયો કે ન તો શરીર તન્દુરસ્ત બન્યું. બ્યારે નિસર્ગોપચાર પદ્ધતિથી શરીરશુદ્ધિ કરવાથી અને યોગ્ય આહારથી થોડા વખતમાં દરદીનું શરીર તન્દુરસ્ત બને છે. આ સિદ્ધિથી દવાબકતો નિસર્ગોપચાર તરફ વળે છે.

નિસર્ગોપચાર પદ્ધતિનું મુખ્ય ધ્યેય રોગોનું મૂળ શોધીને જરૂરમંથો રોગને નાબૂદ કરવાનું છે. બ્યારે એકાપથી પદ્ધતિનું ધ્યેય દવાથી રોગના બિહને દાગી દેવાનું છે. રોગને નટાડવા માટે દવાની જરૂર નથી પણ નિસર્ગોપચાર એ જ સાચો ઇલાજ છે.

(અનુસંધાન પાન ૫૫ થી)

પેદી માટે બેટ રહ્યો મૂકી જઈ શકાય, જે હકીતમાં કાલ-મુક્ત હોય ? આ બધું વિચારતો હું મનોમન પ્રશ્નોત્તર કરી રહ્યો હતો. એવે ટાણે હું આવી ઊભી દેશી કોળાનો રસ લઈને-પણ સંસારમાં મેંની નિત્યતા કેટલી છે ? પેલું જે અપરાજિતને લખેલું કે-કેમ, યાદ નથી તમને શું ?—

'કઈ વાત કહો છે ?'

“આ વાત જ કે—

જીવન જાણે મરણનો જ યજ્ઞ છે, જે સ્થાયી છે તે અને જે રહેવા અયોગ્ય છે એ બધું એ તેની જવાબમાં આકૃતિ રૂપે પડે જ, શબ્દોમાં પણ જે ટકી શકતું નથી, તેને કોણ ટકાવી રાખી શકશે ? પરંતુ રાખ થયા પછીયે જે અરોગ વધશે, તે પોતાની વાત કહેશે અને કહે જ રહેશે.”

રોગો ઉપવાસ કરવાથી સારા થાય છે. કારણ કે માંદગી વખતે જીવનશક્તિ શરીર માંહેનાં વિજ્ઞાતીય દ્રવ્યોને બહાર કાઢે છે.

લોકો રોગના કારણને નથી જાણખી શકતા. તેઓ રોગના ચિહ્નોને રોગ તરીકે જાણે છે રોગના ચિહ્નોને દખાવવા માટે વિવિધ પ્રકારની દવાઓનો છૂટથી પીવા માટે ઉપયોગ કરે છે, છતાં રોગ મટતો નથી. પણ રોગના ચિહ્નો દખાય છે. આટલી સફળતા દવા પીવાથી મળે છે જેથી લોકો એમ માની બેસે છે કે દવા પીવાથી રોગ નરડમૂળમાંથી નાબૂદ થઈ ગયો. પણ આ એક ભ્રમણા છે. સામાન્ય રીતે દવા પીવાથી રોગ કાયમ માટે મટતો નથી. ઝેર ઝેરને દખાવે છે તેવી રીતે દવા એ એક પ્રકારનું ઝેર છે. જેથી જ્ઞાનતંતુઓ પર એની માડી અસર પહોંચે છે અને દર્દ થતું અટકાવે છે.

પણ કેટલીક વખત શરીર માંહેની 'જીવનશક્તિ' બહારના ઝેરને શરીરમાં ટકવા ન દેતા ચામડી વાટે બહાર ધકેલે છે.

અહીં એક સત્ય ઘટના રજૂ કરીને આ મુદ્દાને સ્પષ્ટ કરું છું.

કેશવજી ભાષના ઉંમર આવન વરસની છે. તેમને દમનો રોગ છે, દમનો રોગ છેલ્લા પંદર વરસ થયા હોવાનું કરી રહ્યો છે. આ રોગને મટાડવા માટે તેમણે પેટન્ટ દવાઓ, ગોળીઓ, દવાઓની ભૂકીનો ધૂમાડો, ઇન્જેક્શનો વગેરે પ્રયોગો અનેક વખત અજમાવી લીધા. આથી દર્દ થોડા દિવસ હળવું બને. પણ હવામાં ફેરફાર થાય એટલે વળી પાછું દમનું દર્દ હલ્લો કરે. એક વખત તેને દમનો હુમલો સખત આવ્યો. કોઈપણ દવાથી દમ નીચે ન બેસે. ફેમીલી ડોક્ટર પણ મૂંઝવણમાં પડી ગયા. હવે શું કરવું. છેવટે મોટા ડોક્ટરને ઘેર બોલાવીને દર્દીની તબિયત તપાસાવી. મોટા ડોક્ટરે દમનું દર્દ કાળૂમાં આવે તે પ્રકારનું એક ઇન્જેક્શન સૂચવ્યું. ફેમીલી ડોક્ટરે એ ઇન્જેક્શન દવાવાળાની દુકાનેથી ખરીદ્યું. અને દમના દર્દી કેશવજી ભાષને એ દમનું ઇન્જેક્શન માર્યું. ઇન્જેક્શન પૂરેપૂરું નધી માર્યું ત્યાંતો દર્દીની સ્થિતિ વધારે અગડવા માંડી. તરત ડોક્ટરે ઇન્જેક્શન મારીને સોય

બહાર ખેંચી લીધી, આ ઇન્જેક્શનની માડી અસર એ થઈ કે દર્દીના આખા શરીરે બળતરા શરૂ થઈ. દર્દીની બેચેની એટલી બધી વધી પડી કે દર્દી બેશુદ્ધ થઈ ગયા. થોડીવારમાં તો આખા શરીરે એ ઇન્જેક્શનનું ઝેર ફૂટી નીકળ્યું. અમંખ્ય નાની ફેલ્ડીઓ થઈ આવી. તેમાંથી ગંદુપાણી વહેવા લાગ્યું. અને અસહ્ય બળતરા ચાલુ રહી, કોઈપણ ઉપાયે એ બળતરા ઓછી ન થઈ છેવટે ચામડીના રોગના નિષ્ણુત ડોક્ટરને દર્દીને તપાસવા ઘેર બોલાવ્યા, તેણે પાઉડર, મસમ, લોશન વગેરે આખ્યાં પણ એ બધા નિષ્ફળ ગયા. પછી તો ડોક્ટરોનાં એક બેક ગોઠવી, પણ તેઓનો સૂચવેલો એક પણ ઉપચાર સફળ ન નીવડ્યો. દમનું દર્દ તો કયાંયે રહી ગયું તેને બદલે નવું દર્દ પેદા થયું. આ નવું દર્દ અસાધ્ય સાત મહિના ચાલ્યું. દિવસમાં અનેક વખત આખા શરીરની ચામડીમાંથી નીકળતું ગંદુ પાણી સાફ કરવું પડતું હતું. ખાવું, પીવું, મળ-મૂત્ર વગેરે ક્રિયા પથારીમાં સૂના સૂતા કરતા. જેથી દરદીને બચકર ત્રાસ થતો હતો. પણ સહન કર્યા વગર છૂટકો ન હતો. બ્યારે શરીરમાંથી બધુંયે ઝેર બહાર નીકળી ગયું ત્યારબાદ દરદી રોગ મુક્ત બન્યા. પણ પેલું જૂનું દમનું દર્દ હજી પણ કેશવજી ભાષને નિત્ય હોવાનું કરે છે. છતાં તેઓ હવે નથી લેતા કોઈ દવા કે ઇન્જેક્શન. દમના દર્દને નાબૂદ કરવા માટે એક પણ મલાજ ન લેવાનો તેમણે પાકો નિર્ણય કર્યો છે. અને દમથી તેઓ પૂરેપૂરા ટેવાઈ ગયા છે.

ઉપરના કિસ્સામાં ડોક્ટરનો ઉદ્દેશ દરદીને રોગ મુક્ત કરવાનો હતો, પણ દરદીની શરીરને ઇન્જેક્શન અતુલ્ય ન આવ્યું જેથી ખરાબ પરિણામ આવ્યું. છતાં એક વાત તો સ્પષ્ટ છે કે દવા કે ઇન્જેક્શન શરીરનો ખોરાક નથી. પોષણ આપનાર પદાર્થ નથી. જે વસ્તુ આપણા શરીરને માફક ન આવે તેવા પ્રયોગોથી દૂર રહેવું એમાં જ્ઞાનવાનનું શ્રેય છે.

જેમ ઇન્જેક્શન માડી અસર કરે છે તેમ ઉજીજીતા પેદા કરનારી તીવ્ર ભરમો ભનકર નુકસાન કરનારી નીવડે છે. દરદીની પ્રકૃતિને અતુલ્ય ન આવે

તો એ પણ આખા શરીરે ફૂટી નીકળે છે અને જિંદગી મુઠી દરદી રીઆયા કરે છે. એટલે સાચી વાત તો એ છે કે જેમ અને તેમ નિર્વિપ અને વનસ્પતિજન્ય ઔષધોનો જરૂર પડે માંદગીમાં ઉપયોગ કરવો. આયુર્વેદમાં પણ અનેક નસો ઉચ્ચ પ્રકારના છે. એનો શુદ્ધિપૂર્વક ઉપયોગ કરવો જોઈએ. નિસર્ગોપચારમાં નિર્વિપ ઔષધોને યોગ્ય સ્થાન છે.

દરદ જૂનું થઈ ગયું હોય અને શરીરમાં પ્રસરી ગયું હોય, દરદીના શરીરમાં અશક્તિ આવી ગઈ હોય ત્યારે નાકાલિક રાહત માટે દવાની જરૂર પડે તો કોઈ નિષ્ણાત યાયોકેમિસ્ટ, હોમિયોપેથિસ્ટની સલાહ લઈને તેની નિર્દોષ દવા કરવી. સાથે કુદરતી ઉપચાર પણ બની શકે તો લેવા. આમ છતાં જો દરદીને ધીરજ ન હોય તો કોઈ અનુભવી વૈદરાજની સલાહ મુજબ શરીરને અનુકૂળ થાય તેવી સાદી; નિર્દોષ વનસ્પતિજન્ય દવા લેવી. ભરમો કે શરીરમાં ઉજાણતા વધારે તેવી નુકશાનકારક દવાઓ ન લેવાય એની કાળજી રાખવી.

નિસર્ગોપચાર પદ્ધતિની સાથે યાયોકેમિસ્ટ્રી અને હોમિયોપેથીને સુમેળ છે. કુદરતી ઉપચારની સાથે આ બંને પદ્ધતિની દવાઓ લઈ શકાય છે.

કુદરતી ઉપચારમાં દરદ જલદી મટતું નથી દરદ ધીરે ધીરે મટે છે. પણ ફરીવાર દરદ આવતું નથી. એટલે વગર દવાએ દરદને સારું કરવા માટે સમ્પૂર્ણ ધીરજ, શ્રદ્ધા અને સમય જોઈએ. પરિણામ તો સારું આવશે જ. નિસર્ગોપચારમાં દવા, પ્રકાશ, પાણી, ઉપવાસ, મળશુદ્ધિ, ગ્યાયામ, આરામ, શુક્તાહાર, માટી, માલિશ વગેરેના ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. રોગનું મૂળ નાબૂદ કરવા માટે અને

ફરીવાર રોગ શરીરમાં ન આવે તે માટે નિસર્ગોપચારની પદ્ધતિ નિર્દોષ અને સમ્પૂર્ણ છે. આ પદ્ધતિમાં શરીરશુદ્ધિનું મહત્ત્વ વ્યક્ત મોટું છે. મજ આહાર-વિહાનમાં યોગ્ય ફેરફાર કરવાથી અનેક રોગ મટાડી શકાય છે. આવી સાદી-સરલ અને ઓછા ખર્ચનાળી પદ્ધતિનો લોકોમાં પ્રચાર થાય તો જ લોકો દવાનો સંગ નહીં. આજની મોજશોખના જમાનામાં લોકોના મગજમાં દવા ખાત્રીની કલ્પના એટલી બધી ઘર કરી ખેડી છે કે દવા પીધા વગર દરદ મટશે નહિ. દવાના સંસ્કાર જન્મથી લોહીમાં ભળી ગયા હોય કે. એટલે નાકાલિક લોકોના મગજમાંથી દવાના સંસ્કાર ખૂસી નહિ શકાય. બધાં સુધી લોકો દવાથી કંટાળશે નહિ ત્યાં સુધી દવા પીવી મૂકશે નહિ.

દરે થોડા વરસ થયાં હિંદમાં લોકો દવાથી કંટાળાને નિસર્ગોપચાર પદ્ધતિ સ્વીકારતા થયા છે. લોકો અખતરા ખાતર નિસર્ગોપચાર શરૂ કરે છે. થોડા વખતમાં દવા વગર શરીરરોગ મુક્ત બને છે ત્યારે દરદીઓ આશ્ચર્ય પામે છે. જે રોગ મટાડવા માટે વરસો મુઠી દવાઓ પીધી છતાં ન તો રોગ ગયો કે ન તો શરીર તન્દુરસ્ત બન્યું. બ્યારે નિસર્ગોપચાર પદ્ધતિથી શરીરશુદ્ધિ કરવાથી અને યોગ્ય આહારથી થોડા વખતમાં દરદીનું શરીર તન્દુરસ્ત બને છે. આ સિદ્ધિથી દવાબદ્ધતા નિસર્ગોપચાર તરફ વળે છે.

નિસર્ગોપચાર પદ્ધતિનું મુખ્ય ધ્યેય રોગોનું મૂળ શોધીને જડમૂળમાંથી રોગને નાબૂદ કરવાનું છે. બ્યારે એકાપથી પદ્ધતિનું ધ્યેય દવાથી રોગના નિહાને દાગી દેવાનું છે. રોગને મટાડવા માટે દવાની જરૂર નથી પણ નિસર્ગોપચાર એ જ સાચો પ્રકાર છે.

(અનુસંધાન પાન ૫૫ થી)

પેદી માટે ભેટ રહ્યે મૂકી જઈ શકાય, જે હકીનમાં કાલ-મુક્ત હોય ? આ બધું વિચારતો હું મનામન પ્રશ્નોત્તર કરી રહ્યો હતો. એવે ટાણે મું આવી બિબી દેશી કોળાનો રસ લઈને-પણ સંસારમાં એની નિત્યતા કેટલી છે ? પેલું જે અપરાજિતાને લખેલું કે-કેમ, યાદ નથી તમને શું ?—

‘કઈ વાત કહો છે ?’

“આ વાત જ કે—

જીવન જાણે મરણનો જ યજ્ઞ છે, જે સ્થાયી અને જે રહેવા અચાળ છે એ બધું જે તેની જગ્યા આકૃતિ રૂપે પડે છે, શબ્દોમાં પણ જે દેહી નથી, તેને કોણ ટકાવી રાખી શકશે ? પરંતુ થયા પછીએ જે અસ્થાયી વધશે, તે પો કહેશે અને કહે જ રહેશે.”

રંગચૂંદડી વસંતમંજરી

[ચિત્રકાર, પ્રજ્ઞલાલ ત્રિવેદી; પ્રકા. ભારતી સાહિત્ય સંઘ, અમદાવાદ; મૂલ્ય. દરેકના નળુ નળુ રૂપિયા.]

પ્રતિકૂળ સંજોગો વચ્ચેથી માર્ગ કાઢી ખતથી, ઉદ્યોગથી અને શ્રી., રવિભાષ રાવળની પ્રેરણા તથા સમભાવી સંજોગોના ટેકાથી પોતાના રસના વિષય ચિત્રકળાની ઉપાસનામાં આગળ વધેલા ઉત્સાહી જુવાન ચિત્રકાર શ્રી. પ્રજ્ઞલાલ ત્રિવેદીના આ બે ચિત્ર-સંપુટને આવંકાર આપતાં આનંદ થાય છે.

‘રંગચૂંદડી’ નાં સાતે ચિત્રો સોરાષ્ટ્રના ગોકિલ-વાડના ગ્રામીણ લોકોવનમાંથી ઉપાડેલાં છે. એ એની નિશિષ્ટતા કહેવાય અને એક રીતે મર્યાદા પણ કહેવાય. સ્ત્રીઓની પગની કાળી, હાથનાં બચાયાં, પગના અંગૂઠિયા, કાનનાં ઝૂમણાં આદિ અલંકારો, હાથ પગ મોં પરનાં છૂંદણાં અને ચણિયા, ઓઢણી, કાપડાં આદિ વસ્ત્રોની, તથા પુરુષોનાં ઓડિયાં, ફેંટા, કેડિયાં ને ચોરણાની વિગતો બરાબર બિતરી છે; પણ ‘માનતા,’ ‘ઉમંગકા’ ને ‘લોકગાયક’ માંનાં સ્ત્રીપાત્રો ગામડિયા લેખાશમાં શહેરી યુવતીજન હોય એમ કેમ લાગે છે? ‘ખેડૂત કન્યા’ અને ‘સંધ્યાને ઓવારે’ એ બે ચિત્રો સંપુટનાં ઉત્તમ ચિત્રો છે.

‘વસંતમંજરી’માં રંગચૂંદડી કરતાં ચિત્રકારની વધુ વિકસિત કળાતુલ્ય દર્શન થાય છે. આદ્યમોડાના નૃત્યકલાકેન્દ્રની તાલીમનો તથા શાંતિનિકેતનનો લાભ એમાંના કેટલાક ચિત્રોને મળેલો છે, આગલા ચિત્ર-સંપુટ કરતાં વિષયનું પણ વૈવિધ્ય એમાં નજરે પડે છે. સાતે ચિત્રો પોતપોતાની રીતે વિશિષ્ટ છે. ‘મારું નૃત્ય’ રંગહટા ને ગતિશીલતા, ‘ચુરુદક્ષિણુ’ ભાવવાહિતા ‘આત્મકથ’ અને ‘રાત્રિનું સંગીત’ વાતાવરણ, ‘પ્રેરણા’ સંકેત કે પ્રતીકલીલા અને ‘જંગલનાં મોતી’ ગતિ તથા વાતાવરણ સુંદર રીતે અતાવી બળ્ય છે.

બંને ચિત્રસંપુટોના પ્રારંભમાં ચિત્રકારે પોતાનો અને ચિત્રોનો પરિચય આપ્યો છે તે એમનો લેખ-

નોત્સાહ બતાવે છે. ચિત્રપરિચય એમનાં ચિત્રોને સમજાવવા-આગ્વાદવાની ભૂમિકા પૂરી પાડે છે.

ગુજરાતની ઊધડતી કલારસિકતા આ બંને ચિત્રસંપુટોનો સત્કાર કરશે એમા શંકા નથી.

અજંતાના કલામંડપો

[લે. રવિશંકર રાવળ; પ્ર. કુમાર કાર્યાલય લિ. અમદાવાદ; મૂલ્ય ત્રણ રૂપિયા.]

૧૯૨૬ માં ઔઘ નરેશની સહાયથી અજંતામાં એક મ સ રહી ત્યાંનાં કેટલાં ચિત્રોની અનુકૃતિઓ કરી આવેલા શ્રી. રવિશંકર રાવળે અજંતાની ભગોળ, એની જુદી જુદી ગુફાઓ અને તેમાંનાં શિલ્પ ને ચિત્રોનો કલાસમૃદ્ધિનો જે મનોહર કલા-પ્રકાશમાં પોતાનાં તથા બીજાઓનાં લખાણોને ચિત્રો સાથે પરિચય કરાવ્યો છે તેની આ બીજી આવૃત્તિ બતી બતી અગિયાર વર્ષે પ્રગટ થાય છે એ હજી આપણે ત્યાં સાચી કલાદષ્ટિ ઊધડી ન હોવાનું અને કલાપ્રીતિ જન્મી ન હોવાનું ચિહ્ન હશે? નવ ત્રિરંગી ચિત્રો ઉપરાંત અલખનો, ફેટોગ્રાફો તથા અજંતાનાં સુશોભનતાનાં રેખાંકનો પુસ્તકની ઉપયોગિતામાં જ નહિ, એની આકર્ષકતામાં ઘણો વધારો કરે છે.

ત્રિવિધ તાપ

[લે. ગોવિંદભાષ અમીન; પ્ર. આર આર. શેઠની કું. સુખર્ષ. ૨; મૂલ્ય, બે રૂપિયા]

સને ૧૮૫૭ થી ૧૯૩૨ સુધીના સમયપટ પર ગુજરાતના સમાજપરિવર્તનોનું ચિત્ર આલેખનાના આશયથી લખાયેલી નવલત્રિપુટીની આ છેલ્લી લઘુ-નવલ છે. આગલી કથામાં પરદેશ ગયેલા બાળુ અને શંકર દેડમાં પાછા આવે છે, પણ એ પાત્રો પાછળ ભટ્ટી બળ્ય છે, અને પડકારી કથાના જુવાન ભગવાનદાસ અને કેસર જે બીજી કથામાં માતાપિતા બન્યાં છે તેમનાં સંતાનના સંતાન મોહન અને રીતા એ બે ત્રીજી પેઢીનાં ઊગતાં પાત્રો અહીં

મુખ્ય પાત્રો અને છે. પહેલું વિશ્વયુદ્ધ, અસહકાર, ગ્રંથ-
યુદ્ધપ્રવૃત્તિ, ગુજરાતનું રેલસંકટ, ત્રીસની સત્યાગ્રહ
લડત, મંદી, ગાંધી-અગ્નિન સમાધાન. અને 'કરની
લડત—આટલા બનાવોની ચલત પાર્શ્વે અત્ર યોગ્ય
છે, મોહન અને સીતાના ઉછેર ગાંધીયુગમાં થયો
હોવાથી તેઓ રાષ્ટ્રીય લડતમાં ભાગ લે છે, એટલે
લેખકે આ ભાગમાં પાદરી તથા ભગવાનદાસનાં
પાત્રો દ્વારા અસરકારક કીક ચર્ચા કરી છે. તત્કાલ-
દષ્ટિએ એનું જે મહત્ત્વ હતું તેને જાહેરે તેને
તટસ્થ રહીને અવલોકવાનું ને ઉચિત સ્થાને મૂકવાનું
એ નિમિત્તે લેખકે થોડુંક ક્યું છે. વાર્તા આ
પુસ્તકમાં યરાયર બનતી નથી. પુસ્તક ચર્ચાપ્રધાન
બની ગયું છે. લેખકનો ઉદ્દેશ તથા વાર્તા પતાવી
નાખવાની હિતાવળ એને માટે જવાબદાર ગણાય.
પાત્રો બહુ આંજતાં નથી. એ ઉદ્દેશબળ છે. પાટીદાર
ભગવાનદાસ અને વણિક કેસર તેમનાં પ્રસંતાન
મોહનને સીતાના પ્રેમ ને ક્ષણમાં આધન જીએ અને
બિલકુલ એ ઇચ્છે એ વાર્તાનું સ્થળ જે ગામડું છે
તો ત્યાંના લોક સમાજમાં અત્યારે પણ લગભગ
અશ્વસ્થપમ ગણાય એવી વાત વાર્તામાં બહુ સહે-
લાઈથી વર્ણવાય છે, ત્યાં વારતવચિત્ર નથી એમ
કેટલાક કહેશે. ભગવાનદાસ ને કેસરને, પછી તેમનાં
સંતાનને. ને પછી તેમનાં પ્રસંતાનને, પ્રેમી
બનાવવાની કલ્પના લેખકને ગોઠી ગઈ છે, અને
પહેલી ને બીજી પેઢીને પ્રેમીઓ તો પરણી ન
શક્યાં પણ ત્રીજી પેઢીનાં તો પરણી શકે એટલા
પૂરતો આપણો સમાજ આગળ વધ્યો છે, એમ
લેખકને ખતાવવું હતું, તેને લીધે આમ થયું છે.
લેખકનું કામ પૂરું થયું છે. સરળ સીધી કથન-
શૈલીમાં એક ગામડાનાં બે કુટુંબ—પાટીદાર મુખી
અને વેપારી વણિક—ની ત્રણ પેઢીનું જીવનચિત્ર
ત્રણ નાનકડી નવલકથામાં આલેખી, અર્વાચીન
ગુજરાતનું સમાજચિત્ર ને સમયચિત્ર રજૂ કરવા
સાથે પ્રણયવાર્તા પણ આપવાનો જશ એમને આપી
શકાય તેમ છે. એમ જે હિંડાણ
ને વિસ્તાર વલ્લભિપુટીને

એમણે આપ્યાં નથી. 'પૃથ પછીથી આજ મુખીના
ગુજરાતનું સમાજચિત્ર અને સમયચિત્ર પ્રપત્તપર્ણ
જ રહ્યું છે.

અશુદ્ધ જોડણીવાળા શબ્દો પુસ્તકમાં ઘણીવાર
દેખા દે છે. લેખક અને પ્રકાશક ઉભયનું એ
સ્ખલન હવે ક્ષમ્ય કેટિનું ગણાના લાયક નથી રહ્યું.

ગુલાબ અને કંટક

(લે. રમણલાલ વ. દેસાઈ; પ્ર. આર. આર.
શેઠની કું. મુંબઈ-૨; મૂલ્ય, પાંચ રૂપિયા.)

‘શા’ રદા’ માસિકમાં છપાઈ ગયેલી પાંચ
લેખમાળાનો આ સંગ્રહ છે. એમાંથી પહેલીમાં પશુ
માણસ માટે શું ધારે તે માણસનાં ડપ, જળ,
ભુદ્ધિ, સંસ્કાર, વાણી, ધર્મ, હાસ્ય. કલારસિકતા
આદિની કડક તપાસણી કરીને રા. રમણલાલે
ખતાવ્યું છે અને પુરવાર ક્યું છે કે ‘આજ તો
પશુ માનવીની મરકરી કરી શકે એમ છે ! આજ
પશુ માનવીને શિખામણ આપી શકે એમ છે !’
‘આત્મનિરીક્ષણ’ નામક બીજી લેખમાળામાં પ્રગટે
ઘડનારા કહેવાતા વર્ગની નખખાઈ, દંભ, શક્તા,
અને આત્મવંચના લોકસેવક, કામવાદી, રાજ, સાક્ષર
પ્રોફેસર. વિદ્યાર્થી, પત્રકાર, વેપારી આદિ વર્ગોનો
એક એક નમૂનો કદ તેના આત્મનિરીક્ષણના રૂપમાં
સચોટ અને કટાક્ષમાં-બોળેલી ભાષામાં ઉઘાડાં
પાડવામાં આવ્યાં છે. ત્રીજી લેખમાળા ‘સંકલ્પ’માં
અભય, શાન્તિ સંતોષ, સંકલ્પબળ છં ગુણોની
સાધનાના શુભ સંકલ્પો વર્ણવી રા. રમણલાલે
આત્મમુદારણાનું સાચું માર્ગદર્શન આગના માનવીને
ક્યું છે. ચોથી લેખમાળા ‘વિચારમાળા’માં તેમણે
રાષ્ટ્રવાદની સંકુચિતતા યરાયર બનાવી આપી છે,
કેંગ્રેસની અહિંસા બોલાય છે એટલી આચારમાં
ક્યાંય દેખાતી નથી એ દેખાડ્યું છે. પાટીદારના
બ્રમનું પૃથક્કરણ ને પરીક્ષણ કરી તેને ઉઘાડો
પાડ્યો છે, નેતાઓની સાચી ટીકા કરી છે અને
ગુજરાતી સાહિત્યપરિષદ ને ગુજરાતી સાહિત્ય
સંબંધમાં પણ કેટલીક વાતો સાદસાદ કહી નાખી છે.

‘પ્રાસંગિક’ નામે પાંચમી લેખશ્રેણીમાં દિદ્ધુ-મુરિક્ષીમ કંઠડો, ધર્મ, નવું દિંદ, મૂલ્ય પરિવર્તન, આપણી ખામીઓ અને ગાંધીજીની હત્યાકર્તાના કપાટાઓનાં વિષય અન્યાં છે.

પુસ્તકનું નામ સૂચવે છે તેમ એમાંનું ઘણું લખાણ ‘કાંટા’નો અનુભવ કરાવે એવું છે. ‘ગુલામ’નો અનુભવ તો એક જ લેખમાળા-‘સંકલ્પ’-કરાવે છે. ‘માનવી-પશુની દૃષ્ટિ’ એ લેખમાળા એકકલામાં જ નહિ, બીજી ત્રણ લેખમાળામાં પણ રા. રમણલાલે માણસની ઘણી જ કડક પરીક્ષા કરી છે. લખાણમાં આથી કટુતા પેડી છે. એ કટુતા રીકાખાર મનોવૃત્તિથી કે નિંદાના અપરસથી પ્રેરાયેલી નથી, પણ ખરા વાસ્તવદર્શને નધા તેનાથી દુભાયેલી કર્તાની ભાવનાશીલતાએ પ્રેરેલી છે. કર્તાની સત્યપ્રીતિ, ભાવનશીલતા, સાચું સમાજનિરીક્ષણ, અને સ્વષ્ટકલ્પત્વનું પુસ્તક મળતું દર્શન કરાવી રહે છે.

આખું પુસ્તક દિંદવાસીઓને અત્યારની વ્રીઓ ખૂબ જરૂરી એવા આત્મશોધનનું કે જ્ઞાનનપાસનું છે. હવે સ્વરાજ મળતાં જે મોટી જવાબદારી આવી પડી છે તેને અદા કરવા અને મહાન પ્રજા જનતા તથા દિંદને મહાન રાષ્ટ્ર બનાવવા આપણે જે નય-ગાઠઓ અને ક્રુદ્ધતાઓ ખાંખેરી નાખવાની જરૂર છે તે ખરાખર ઝોળખવી પડશે. કડક આત્મપરીક્ષણ વિના વિકાસ નહિ એટલે મુધારક આશયથી પ્રેરાયેલાં અને થોડી કડવાશ પણ દેખાડતાં આવાં પુસ્તકો સરવાળે તો ઉપયોગી ગણાય. આ દૃષ્ટિએ આ પુસ્તકને જરૂર આવકારને પાત્ર ગણવું જોઈએ.

શિક્ષણ અને સંસ્કૃતિ

[ડો. રવિશંકર વ્યાસ; પ્ર. મૂળરાત પિઠાપીઠ, અમદાવાદ; મૂલ્ય, સવા રૂપિયા.]

બો

આસણના વલ્લભ વિદ્યાલયમાં ચાલેલા પ્રથમ ઉદ્યોગ તાલીમ વર્ગ આગળ શ્રી, રવિશંકર

મહારાજે આપેલાં વ્યાખ્યાનો આ પુસ્તકમાં એકત્ર જાપવામાં આવ્યાં છે. પ્રકાશકના શબ્દોમાં, ‘વ્યાખ્યાનોનો વિષય. શિક્ષકો જોડે વર્તાવાપ તરીકે, પાયાની ફેળવણી શી વસ્તુ છે. તે સમજાવવાનો છે. ઘણા માની લે છે તેમ, પાયાની ફેળવણી શિક્ષણની અમુક કે તનુક રીત કે કેવળ પદ્ધતિ જ નથી, પણ એ એક દૃષ્ટિ કે શિક્ષણ વિશેનું દર્શન છે. શ્રી મહારાજનાં આ વ્યાખ્યાનો વાંચનારને આ વસ્તુ એમાં ખાસ જોવા મળશે.’

શ્રી રવિશંકર મહારાજને પોતાની વિશિષ્ટ દૃષ્ટિ છે એ આ પુસ્તક તરત બતાવશે. એ દૃષ્ટિ એમણે મેળવી છે, ગાંધીજીની વિચારણામાંથી, પોતાના મૂળ સંવાયોગમાંથી અને જીવનમાંથી. તેઓ આ વ્યાખ્યાનોમાં આજના શિક્ષકને શિક્ષણને અમુક પગાર આપતો ધથો નહિ પણ ધર્મ માનવા શીખવે છે, એના ખરા અર્થમાં ‘આચાર્ય’ બનવા સૂચવે છે, એને નિત્યજ્વરત, વિવેકી, સંયમી બનવા અને કંકસર, કમકોશલ અને સાચી સ્વચ્છતાનો પ્રેમ શીખવા કહે છે; અને એને ઉદ્યોગના શ્રમતાં પ્રતિષ્ઠા સમજાવે છે. ‘ક્રિયા એકંદો છે અને જ્ઞાન શૂન્ય છે’ એ એમનું વાક્ય આ છેલ્લી આગત પરત્વે યાદ રાખવા જેવું છે. ‘પ્રથમ ક્રિયા હોય, પછી અભ્યાસ હોય-આનું નામ વર્ધ્યાંગના’ અને ‘જીવન જીવતાં શીખવું એ પાયાની ફેળવણી ધમ’ એ બે વાક્યમાં પણ એમના કથનનો સાર આવી જાય છે. શિક્ષકને શ્રી. મહારાજની શીખ છે આ: ‘તમારે ધ્યાનમાં રાખવું કે ક્રિયા કરતાં કરતાં જ્ઞાન મેળવવું; વાણી અને આચારમાં નફાવત ન રાખવો; સ્વાવલંબી થવું; નિર્ભય થવું; જીવન જીવતાં શીખવું; બીજાને તુકશાન થાય એ રીતે ન જીવવું. આમ કરો તો વિદ્યા તમને મુક્તિદાયી નીવડે. આ વિદ્યા આ વિમુક્ત્યે નો અર્થ એ જ છે. વર્ધ્યાંગનાની દૃષ્ટિ પણ એ જ છે.’ (પૃ. ૨૭)

પણ આ શીખ એકલા શિક્ષકને જ માટે નથી, આ વ્યાખ્યાનોના દરેક વાંચનારને માટે પણ છે. એ નેતે એ માત્ર શિક્ષણના ક્ષેત્રની જ વાત નથી,

૨૧. સુરેશ હ. જોશી અને ઉષાબહેન દુરુએ સ્વામી નિખિલાનંદકૃત નિબંધના કરેલા સુવાચ્ય અનુવાદની આ પુસ્તિકા છે. વિશ્વ, આત્મા, ઇશ્વર, સાક્ષાત્કાર, ચાર યોગો, નીતિ, મોક્ષ, અનેકેશ્વરવાદ અને મૂર્તિપૂજા એટલા આપણા ધર્મના મૂળભૂત સિદ્ધાન્તો સંક્ષેપમાં સમજાવી સ્વામીજીએ આજના ધર્મનો અને સામાન્ય ધર્મની સારી સમજૂતિ તેમાં આપી છે. ઇશ્વરના સ્વરૂપ, ચાર યોગ, આજના ધર્મ અને સામાન્ય ધર્મનું નિરૂપણ વિશેષ ધ્યાન ખેંચે તેવું છે. ‘દૃષ્ટા’ ‘સૃષ્ટા’ ને ‘પુનર્પ્રાપ્તિ’ જેવી જોડણી ભૂલે ખતીલાં અનુવાદકોની નજર ચૂકાવીને અનુવાદમાં પેસી ગઇ છે. એ ભૂલી જઇએ તો એની ભાષાને વખાણવી પડે તેમ છે.

‘બહેનોને’ અને ‘હૃદયનો સંદેશો’

[લે. દીનશાહજી સો. પાઠિવાળા-હોંગકોંગ; પ્ર. શ્રી રામકૃષ્ણ સેવા સમિતિ, અમદાવાદ; મૂલ્ય, ત્રણ આના]

આ લઘુ પુસ્તિકામાં આરિતક પ્રકૃતિના પારસી લેખકના બે લેખ મુદ્રિત થયા છે. પહેલા છપાયેલ ‘હૃદયના સંદેશો’માં લેખકે કાંઈ પણ પરિસ્થિતિ કે દુઃખ આપણાં જ કર્મોને આભારી છે. અને દુઃખની પણ માણસને જરૂર છે એ સમજાવી હૃદયને સાફ અને મનને શાંત રાખવાનો બોધ કર્યો છે. ‘બહેનોને’માં ગર્ભવતી સ્ત્રીને સારી સંતતિની માતા બનવા માટે ઘણી પથ્ય સૂચનાઓ લેખકે આપી છે.

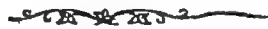
૨ખડેલ

(અનુસંધાન પાન ૬૦ નું ચાલુ)

“નંદા ! બરાબર વાંચે છે કે આખો દિવસ રખડયા જ કરે છે ?”

“પરીક્ષાને હવે મહિનો જ પાકી છે. સમજ્યો ? આજથી નિશાબે વખતસર હાજર થતો જાણે.” પાણીના વહેણમાં તણાતા ઘોતીઆએ, ભરેલી ડોલ

જોત્યકવાના નમ્ર શિષ્ટાચારે હેડમાસ્ટર સાહેબ પાંચ દિવસ અગાઉનો ભૂનકાળ ભૂલી ગયા. ને છઠ્ઠે દિવસે નિશાબમાં નંદાને દરેકે જોયો. દરેકના ક્ષણિક આશ્ચર્ય સાથે નંદાનું દૈનિક અધ્યયન પુનઃ શરૂ થયું. કારણ કે નિશાબમાંથી ડિસમિસ થવાના પ્રસંગો નંદાને અવારનવાર સાંપડ્યે જતા હતા.

અમારાં પ્રકાશનો

ગ્રામ દક્ષિણામૂર્તિના પ્રકાશનો

૧ દશાંત કથાઓ	નાનાભાઈ ભટ્ટ	૧-૦
૨ કેળવણીની પગદંડી	"	૩-૮
૩ ઇતિહાસ કથાઓ-રામ	દર્શક	૧-૮
૪ " ગ્રીસ ભા. ૧	"	૧-૪
૫ " " ભા. ૨	"	૦-૧૨
૬ દીપનિર્વાણ	"	૩-૪
૭ બે વિચારધારા	"	૨-૧૨
૮ ગગનરાજ (ગુલેવર્ન)	મૃણાલંકર ભટ્ટ	૨-૦
૯ નાનસેન	"	૧-૪
૧૦ અંધારાનાં સીમાડા	ટોલ્સ્ટૉય	૧-૮

આ બધા પુસ્તકોની પાછળ બિહાવેલી જાહેરમત માટેની નો ચોક્કસ તેમ રાખવામાં આવી છે તેની પાછળ નો આમ જનતાનો ખ્યાલ છે તે સફળ રીતે પાર પડતો જણાયો છે. રચનાકાર્યની એક પીઠ સંસ્થાએ આ પ્રકાશનો કર્યા છે. તમારા ઘરમાં કે ગામનાં પુસ્તકાલયમાં આ પુસ્તકો નાહોય તો અવશ્ય વસાવજો.

લગ્ન પ્રસંગે ભેટ આપવા લાયક

ત્રણ ચિત્રસંપૂટો

૧ વસંત મંજરી

ચિત્રકાર વજ્રલાલ ત્રિવેદીનું હમણાં જ બહાર પડેલ નવું આલ્પમ

બિડીને આંખે વળગે એવા સાત ત્રિરંગી ચિત્રોનો મનોહર સંપૂટ

કિંમત ત્રણ રૂપિયા

૨ રંગ ચુંદડી

એ જ ચિત્રકારનો લોકજીવનની અધ્યક્ત ભાષાને સુંદર રંગબેરંગમાં તાદ્દશ કરતો સાતચિત્રોનો પ્રથમ

ચિત્ર સંપૂટ

કિંમત ત્રણ રૂપિયા

૩ સપ્તરંગ

ગૂજરાતનાં સાત પ્રખ્યાત ચિત્રકારોએ આમાં રંગ અને રેખાનું સુંદર આલેખન કરેલ છે.

કિંમત અઢી રૂપિયા

રજિસ્ટર ટપાક ખર્ચ દરેકનું આદ આના જુદું

પ્રાપ્તિ સ્થાન - ભારતી સાહિત્ય સંઘ લિમિટેડ

ફરનાન્ડીઝ પુલ પાસે-ગાંધી માર્ગ-અમદાવાદ-૧ :: ૪૦૫, કાલળાદેવી - નવી હનુમાન ગલી-મુંબઈ-૨

ગાંધી બાપુ ખંડ ૧-૨ રામનારાયણ ના. પાઠક
કિંમત દરેક ખંડના સાડાચાર રૂપિયા

બાપુની છાયામાં પુરાતન બૃથ
કિંમત બે રૂપિયા

રાષ્ટ્રપિતાનાં ચરણોમાં કપિલરાય મહેતા
કિંમત પોણા બે રૂપિયા

ગાંધીજીનાં સામ્રિક્ષ્યમાં પુરાતન બૃથ
કિંમત દોઢ રૂપિયો

ત્રીલ્હી ડાયરી	૩-૦	ગાંધીજીનાં સમાગમમાં	૨-૮
મહાદેવભાઈની ડાયરી	૪-૮	ગાંધીજી સાથે એક અઠવાડિયું	૨-૦
આત્મકથા	૨-૦	ગાંધીજીની યુરોપ યાત્રા	૨-૦
ગાંધીજી	૦-૮	ગાંધીજીનાં જીવનપ્રસંગ	૨-૪
સત્યાગ્રહાશ્રમનો ઇતિહાસ	૧-૦	પુણ્યલોક ગાંધીજી	૪-૪
રાષ્ટ્રભાષા વિષે વિચાર	૦-૧૨	ગાંધીજીને જગવંદના	૩-૦
આરોગ્યની આવી	૦-૧૦	આપણાં ગાંધીજી	૧-૦
જીવનનું પરોઢ	૮-૦	આપણાં કસ્તુરબા	૧-૦
ગાંધી સાહિત્ય સૂચિ.	૩-૪		
ગાંધી વિચાર દોહન	૦-૧૪	આ ઉપરાંત ગાંધીજીનાં લખેલા તેમજ શુભરાતી	
અમારાં બા	૨-૦	સાહિત્યનાં શિષ્ટ પુસ્તકોની પસંદગી માટે પૂછાવો.	
ગાંધીજીની સાધના	૨-૮	ઉપરનાં પુસ્તકોમાંથી પંદર રૂપિયાની કિંમતનાં	
બાપુ	૨-૦	પુસ્તકો મંગાવનારને ટપાલ ખર્ચ માફ થશે.	

અમારું મોટું સૂચિપત્ર જરૂર મંગાવો

ગાંધી સાહિત્ય સૂચિ - ગાંધી બાપુ - ગાંધીજીનાં ચરણોમાં - ગાંધીજીનાં સામ્રિક્ષ્યમાં - ગાંધીજીનાં જીવનપ્રસંગ - ગાંધીજીનાં સાધના - ગાંધીજીની ડાયરી - ગાંધીજીની આવી - ગાંધીજીની યુરોપ યાત્રા - ગાંધીજીનાં અઠવાડિયું - ગાંધીજીનાં જગવંદના - ગાંધીજીનાં કસ્તુરબા - ગાંધીજીનાં લખેલા તેમજ શુભરાતી - ગાંધીજીનાં સાહિત્યનાં શિષ્ટ પુસ્તકોની પસંદગી માટે પૂછાવો.

આત્માનું પણ આજસ ઉડાડે તેવી આ ગાંધી-ગંગા
ગાંધી બાપુ

પ્રાપ્તિ સ્થાન • ભારતી સાહિત્ય સંઘ લિમિટેડ
૪૦૫, કાલબાદેવી • મુંબઈ-૨ :: ફર્નોન્ડીઝ પુલ ગાંધી માર્ગ • અમદાવાદ-૧

ય શો ધૃ રા

(૨ છ સ્ટ ડ')

પ્રદર, લોહીના નિયમિત અટકાવ, પેડમાં થતો દુઃખાવો, મૂત્રમાર્ગમાં
ખળતરા, ગર્ભ ન રહેવો અધૂરા માસે ગર્ભ થતો જવો, કસુવાવડ, રતવા,
પ્રસવ વખતે પીડાવું, સુવારોગ, નળખાઇ, માવણીની અછત, હીસ્ટીરીયા,
બીધ ન આવવા વિ. રોગો માટે અકસીર છે.

: સોલ એજન્ટ :

ભાવસાર ઈન્ડસ્ટ્રીઝ, નડીઆદ

રોહીસ્ટ-ચંદ્રાન્ત નવચુખલાલની કું., દવાખાનાર અમદાવાદ.

- " મોહનલાલ એન્ડ કું. પાનધર નાંકા, "
- " સતુલાઈ જમનાદાસ સંઘવી, ત્રણ દરવાજા, "
- " એલાયન્સ મેડીકલ હોલ, ભાવનગર
- " કરંતુરચંદ લલ્લુભાઈ, વીસનગર

અંગતું આભુષણ ઉજવલ પોષાક !
આપના પોષાકને ઉજવલ બનાવવા
હંમેશાં વાપરો

મનહર ખાર સોપ

ચોરસા ચીપ્સ (ભૂકી)

કપડાંને કોઈપણ જાતની હાનિ
પહોંચાડ્યા વગર મેલ ઘોઈ નાખી
બગલાંની પાંખ જેવાં સફેદ બનાવે છે.

: બનાવનાર :

સાબરમતી એઈલ મીલ : સાબરમતી

ધૂમકેતુનું નવું પ્રકાશન

વ ન છા યા

કિંમત માત્ર રૂ. ત્રણ

ખસિલ જિજ્ઞાસનું નવું પુસ્તક

વિ દ્રો હી આ ત્મા

કિંમત રૂ. ૩-૧૦-૦

તમારી નકલ મેળવી લેજો

ભારતી સાહિત્ય સંઘ લિં

ફરનાન્ડીઝ પુલ

ગાંધી રોડ : અમદાવાદ

૪૦૫, મિમરાજ બિલ્ડીંગ, કાલબાદેવી, મુંબઈ ૨

આ જ ની યુ વ તી આ ની પ સં દ ગી
એટલે

“ રે ક ઈ ફે શ્રી કસ ”

ધી વિજયગીતીકાંતી

મેલેરીયા-ઈન્ફલ્યુએન્સા

અને બીજા તાવો પર

૬૦ વર્ષથી પુરવાર થયેલું

સ્ક્રૂબ્લસ એન્ડ્યુ-સ્પેસિફિક

(બોહા છાપ તાવની દવા)

ગમે તે સમયે ઉપયોગ માટે-૧ બાટલી

હમેશ તમારે ત્યાં રાખો.

માદન સન્ય એન્ડ કુંપની

કર્વોસિક્કાઈડ કેમિસ્ટ

ગ્રાંડ મારકેટ-મુંબઈ ૩

નેપથૂન

જિંદગી આગ

અને

અકેરસાત

ના વીચાતું

કામ હરે

છે

કુલ અરકયામત

રૂ. ૫૫,૦૦,૦૦૦થી વધુ

કામકાજ કરવા લાગવગ
વાળા અને શક્તિશાળી
એજન્ટો જોડાઈ છે.

નેપથૂન એસ્ચુરન્સ

કંપની લિમિટેડ

સમાજ, સાહિત્ય અને સંસ્કારો સાથે

ચિંમિ અને નવરચના

‘ચિંમિ’ વર્ષ ૧૮ : ‘નવરચના’ વર્ષ ૧૩ અંક અગીયારનો

ફેબ્રુઆરી : ૧૯૪૬

ક્રમ

૧ મારા દેવળાંચનો!	ધૂમકેતુ ૧
૨ સમયનાં લીરનાર	રાગદંડ ૧૦
૩ સાહિત્ય પરિષદ	ધૂમકેતુ ૧૭
૪ સત્તરમું ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સંમેલન	૨૧
૫ શન્યકાર પથરાય	કાન્તિલાલ ના. પાદક ૨૬
૬ પ્રસંગ ચિત્રો	નટવર મોદી ૨૭
૭ સાધુતાની પગદંડી	નવલભાઈ ૩૨
૮ પહેલી પુષ્પનિધિઓ	પ્રવાત ૩૫
૯ કુદરતની વિદ્યાપીઠ	ચન્દ્રલાલ ત્રિવેદી ૩૬
૧૦ જનસંસ્કાર	ધૂમકેતુ ૪૧
૧૧ રત્ન આપુલને	નાથલાલ બગવાનજી દવે ૪૫
૧૨ પાતો શેઠ	પ્રમુદરાય રાગજોર ૪૬
૧૩ પ્રયોગની પહેલી રાતે	અનુ: ગયતકુમાર ૪૮
૧૪ સને ૧૯૪૨ ના સંસ્મરણો	પં. શ્રીગમ શર્મા ૫૨
૧૫ શ્રી સુમિત્રા નન્દન વંત	પુરુષોત્તમ બટ્ટ ૬૦
૧૬ ગાંધીજીનાં દેહવિલય	મોદિનીચંદ્ર ૬૭
૧૭ ગ્રંથસમીક્ષા	અ. મ. રા. ૬૮

વાર્ષિક લેવાજમ

દેશમાં : રૂ. ૭-૮-૦

પરદેશમાં રૂ. ૧૦-૦-૦

બા ૨ તી સા હિ ત્ય સં ધ લિ મિ ટે ૩

મીમરાજ ગિલ્ડિંગ : ૪૦૫, કાલબાદેવી રોડ : સુબધ-૨

કરનાન્ડીઝ પુલ નીચે : ગાંધી રસ્તો : અમદાવાદ

શિયાળાની સીઝનમાં

● જુવાનોનું જોખન

● કિશોરોની કાયા

● વૃદ્ધોનું આરોગ્ય

જાળવે છે

ત્રિભુવન પાક

રતલ એકના રૂ. ૮-૦-૦, વી. પી. ખર્ચ પંદર આના જુદા,
સંપૂર્ણ જોરાક રતલ ત્રણના રૂ. ૨૪-૦-૦ વી. પી. ખર્ચ માફ.

આરોગ્યના આશકો દર વર્ષે ઉમળકાભેર “ત્રિભુવન પાક”નું સેવન કરી આખા વર્ષની શક્તિ મેળવે છે, કારણ કે આયુર્વેદપદ્ધતિ અનુસાર દરેક પ્રકારના કિંમતી વસાણા તેમાં નાંખવામાં આવે છે, તેમાં વપરાતી તમામ વસ્તુઓ ભેળસેળ રહિત અને સ્વચ્છ હોવાની ખાત્રી કર્યા બાદ વાપરવામાં આવે છે, અને તેથી દર વર્ષે તેને અસંખ્ય માનવીઓ વાપરી શક્તિને પ્રગટ કરી પોતાનું આરોગ્ય જાળવે છે. આપ પણ એક વખત અજમાવી ખાત્રી કરો.

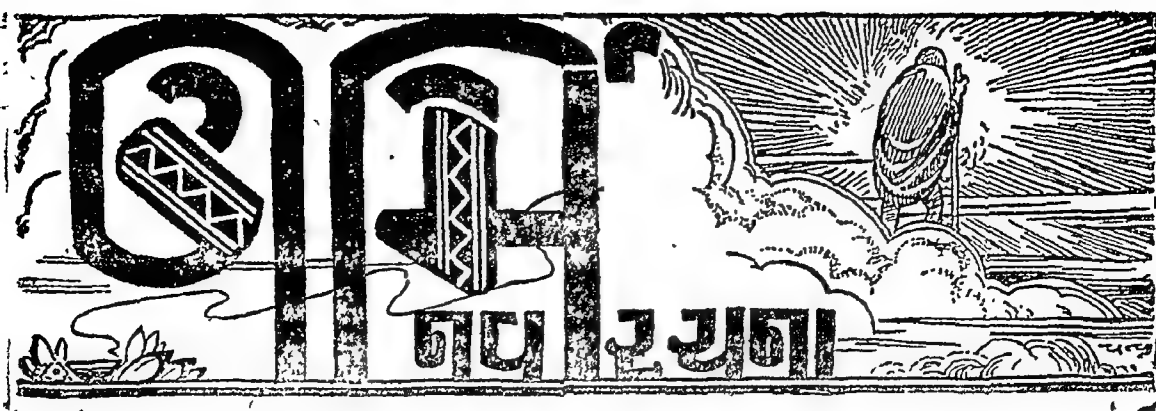
ખાસ નોંધ

હાલના સંજોગોમાં જરૂરી વસ્તુઓની અછતના કારણે પૂરતા પ્રમાણમાં જનતાની માગને પહોંચી વળવું મુશ્કેલ છે તેથી આપની જરૂરિયાત અંગેના ઓડર તાકીદે નોંધાવો

ખનાવનાર

ત્રિભુવન આયુર્વેદિક ફાર્મસી

ગાંધીરોડ.....અમદાવાદ.

મારા દેશબાંધવો !

મારા દેશબાંધવો ! તમારી શી શી આકાંક્ષા. આશા અને ઇચ્છા છે એની જાણ અમને કરો.

શું તમારી ઇચ્છા મહાન વિદ્યાલયો, વિખ્યાત ગુરુખળે, વિશ્વપ્રસિદ્ધ માર્કેટો અને ભવ્ય યોજનાઓ દેશમાં પથરાવવાની છે, કે જે જુડી રાજનીતિએ અને હલકટ જીલમગા-રોએ આપણામાંનાં અનેકાનેકને-માણસાઇ વિનાના અને સચ્ચાઈ વિનાના બનાવ્યા છે એમના આત્માને પહેલાં જાગ્રત કરવાની છે એ વિષે પહેલાં નિર્ણય કરો. જે માણસાઈને સચ્ચાઈ પહેલાં દેલાવવામાં આવશે, અને ત્યાર પછી ભવ્ય યોજનાઓ હાથમાં લેવાશે તો તમારો દેશ ઘણી ધીમી પ્રગતિ કરશે. પણ જે પ્રગતિ કરશે તે એટલી નક્કર હશે કે પછી એને ફેરવવા-પણું નહિ હોય.

તમારી પાસે મોટી યોજનાઓની વાતો આવતાં તમે રાજી રાજી થઈ જાઓ છો, એ મને ખબર છે; મને એ પણ ખબર છે કે, કામ પણ જાતના સંકટ વિષેનો ઉલ્લેખ ન હોય એવી આશાનો સિંહ-નાદ તમને પ્રસન્ન પ્રસન્ન કરી મૂકે છે. પણ મારા દેશબાંધવો ! તમને ખબર લાગતી નથી. દેશમાંથી શું શું ચાલ્યું ગયું છે ને હવે બાકી શું રહ્યું છે. દેશનો આત્મા જ મૂર્છા પામ્યો છે. જ્ઞાનની સાચી ભૂખ વિના એ જાગે તેમ નથી. એ ભૂખ વિના કામ પણ શક્તિ આવે તેમ નથી. તમને જે તુપા પીડી રહી છે, લક્ષ્મીના અસંતોષની, એ તુપાને શાંત કરવાની શક્તિ કેવળ તમારા પોતાનામાં વસી રહી છે, બહારની કામની લક્ષ્મીના વરસાદે તમારી ભૂખ ભાંગે તેમ નથી. એ ભૂખ રાખવાનો એક જ ઉપાય તમારી હાથે કરવાની ઉત્સાહશક્તિમાં રહ્યો છે; એક જ ઉપાય

તમારી અહોહાલની એક એક એક પળની ગણતરીમાં રહ્યો છે; તમારી સંઘર્ષાક્રિતમાં રહ્યો છે; તમારી વ્યવસ્થામાં રહ્યો છે.

સમુદ્રને ભરતી ને ઝોટ આવે છે. સર્વોદય સૂર્યાસ્તની આગાહી આવે છે. પૂનમનો ચંદ્ર અમાસની શરૂઆત છે. માણસના અને પ્રજાના જીવનમાં પણ એવા ભરતી ઝોટ આવે એ કુદરતની રચનાદૌશલ્યમાં જ વસેલું સનાતન સત્ય છે. એને કોઈ ટાળી શકતું નથી. એને ટાળવું એ અસત્ય છે. ઝોટ છે તો ઉત્કર્ષ છે. માત્ર એક જ વસ્તુ એવી છે જેને ભરતી નથી, ઝોટ નથી, સત્ય, માનવતા, માણસાઈ, માણસાઈ વિનાની પ્રજા હોય એના કરતાં ત્યાં કેવળ જંગલ હોય એ કુદરતને તેમ જ ધંધરને વધુ ગમે. મારા દેશબાંધવો ! આપણે સોલું, રૂપું, જરૂર, જવાહીર, હીરા માણેક, મોતી તો શું ખોયાં છે, એ સમૃદ્ધિ તો પાછી વાળી વળે તેમ છે, પણ આપણે જે ખોઈ દીધું છે એ તો પછી મેળવી શકાતું નથી. માણસાઈ વિનાની આખી પ્રજાને થમ જતી બેવી, એક માણસ જોતો હોય ને એક માણસ મળે નહીં એટલી બધી ગરીબી હોવી, મારા દેશજનો ! આ તો કેવળ શાપિત ભૂમિમાં બને છે સત્ય અને માણસાઈ વિષે પણ જ્યાં ઢોંગ થઈ શકે એટલી હદે જ્યાં બુદ્ધિની નફરતા કામ કરી શકતી હોય ત્યાં—ત્યાં તો દેશબાંધવો ! વૃદ્ધ ઇતિહાસચાર્ય પદ્મ હટ્ટણની આગાહી આપતો રહ્યો છે !

મેં તમને કેટલી વખત કહ્યું કે આ દેશમાંથી સઘળું હરાઈ ગયું છે પણ એની નિર્મળ દૌમુદીને કોણ ઉપાડી ગયું છે ? એના નદીતટા ક્યાં ચાલ્યા ગયા છે ? એનાં વનોપવન કેવાં પ્રફુલ્લિત શોભી રહ્યાં છે ! એની આકાશદંક પર્વતમાળા કોણ લપ્પ ગયું છે ? પણ તમે સમૂહજીવનને નવેસરથી ઘડીને આ કુદરતી રસાયનનો લાભ લેવાનું કરતા નથી, પછી પ્રજામાં યૌવનની તાજગીનો સંચાર શી રીતે થાય ? અસહ્ય ગરીબીમાં ને અસહ્ય ઠંડીમાં જે પાસે પાસે આવે છે તે બચે છે. તમે કેવળ તમારું અંતર ઘટાડવાથી જ બચી શકો તેમ જો. એ અંતરને કૃત્રિમ જીવન પ્રણાલિકાએ હૃદયારવું બહેકાવ્યું છે. તમે સાદામાં સાદી જીવન રીતિઓ ધારે ને એ અવશ્ય થઈ જશે.

દેશબાંધવો ! પોતાની પ્રિય ભાષાભૂમિને ન ચાહે એવો કોણ શકે હોય ? પણ ભાષાભૂમિની હરેક નિર્બળતા એના ચાહનારને દુઃખ આપે છે. અને એના હૃદયને નિરાધારી આપે છે.

પ્રજાની જ સમૂહ નિર્બળતા એક એક વ્યક્તિમાં આવીને વસે છે; અને વ્યક્તિની જે સમજતા તે પ્રજામાં પ્રસરે છે, એટલે તો હું કહું છું દેશજનો ! તમે એક એક સંસ્કારને અપનાવો. અને સમૂહ સંસ્કારી થશો.

તમારો આત્મા દેશબાંધવો ! કનકના પિંજરમાં પૂરાયેલો છે. એમાંથી મુક્ત થવા એ મંદિરના ઘંટ વગાડે છે. તમે સ્વતંત્ર છતાં સ્વતંત્રતાની આનંદ લહરી માણી શકતા નથી. કારણ કે દરેકને સ્વતંત્રતા માણવી છે-પણ પોતાના સ્વાર્થની સોનેરી સાંકળ વડે બંધાયેલો. તમારો મંદિરનાક કેટલો ખોટો બની ગયો છે ? ધર્મ કેવો વેવેલો થઈ ગયો છે ? કનકલોભ કેવો માણસોમાં વિનાનો થયો છે ? અરે તમારો સેવાધર્મ, સેવિગએકની કેટલી બધી વ્યાજ કાથળીની નિર્ભરતાને આધારે સભારજની સિંહનાક કરે છે !

કેવળ મૃત્યુ વડે જ જીવનને નવપદ્મવિત કરી શકાય એવી આ પરિસ્થિતિને નિહાળીને દેશબાંધવો ! હું કવિ નથી, પણ કવિ હોઉં તો મૃત્યુની પ્રશસ્તિનું એક મહાકાવ્ય રચું. મૃત્યુ જ પથ્થરને પણ નવજીવનની આશાનો સંચાર આપી શકે છે, એટલી એ એક જ આશાનો તંતુ મહાન નિરાશામાં આધાર રૂપ છે !

જીવન તો દેશબાંધવો ! તમે માની રહ્યા છો તેમ કોઈ મહાલયમાં વસનારું પ્રાણી નથી. એને એના પોતાના નિયમો છે. જીવન તો નવજીવનાનીને આધારે રહેનારો કૃતનિશ્ચયી પ્રાણ છે. એ પ્રૌઢ અવસ્થાને વળગેલો વિવેક પ્રણ છે. અને વળી શિશુની નિર્દોષતા પણ છે. કેટલાક જન્મે છે જ વૃદ્ધ. એને બીજી કોઈ અવસ્થા મળતી જ નથી.

જ્ઞાન, દેશબાંધવો ! જીવનનો પ્રાણ છે. પણ એ માનવતાની આનંદલહરીનો સ્પર્શ પામે તો.

જેની પાસે જ્ઞાન છે, માનવતા છે, અને શ્રદ્ધા છે, એની પાસે જીવનની અનેકાનેક શક્યતાનો મહાસાગર રેલાય છે.

દેશબાંધવો ! સ્વતંત્ર દરેક વ્યક્તિ, પરતંત્રમાં પણ પરતંત્ર છે, જ્યારે એ જ્ઞાનવિહોણી છે, માનવતા વિહોણી છે, શ્રદ્ધા વિહોણી છે.

[૨]

મારા દેશબાંધવો ! મેં તમને પ્રેમથી નવરાવ્યા, પ્રેમમાર્ગનો કાંટાળો પણ અંતે સુખમય એવો માર્ગ બતાવ્યો, પણ આજ હું જોઉં છું કે તમે કેવળ મોહમાં હતા; મારી અને તમારી વચ્ચે પણ કેવળ મોહનો સંબંધ હતો. પ્રેમનો નહિ.

એટલે જ તમે મારા નામનો 'વારંવાર ઉપયોગ કરો છો, પણ મેં ચીંધેલા માર્ગની એમ માનીને ઉપેક્ષા કરો છો કે, એ તો એક મારી જ ધૂન હતી. એ વસ્તુમાં તથ્યાંશ એાછો હતો. અને અવ્યવહારુ તત્ત્વ ઘણું હતું. આ તમારો મનનો મત બની રહ્યો છે. વ્યવહારનો મત જુદો છે.

આમ મારા અવ્યવહારુ માર્ગને તમે ઈચ્છતા નથી. ભલે એ એમ હો. પણ મારા નામનો ઉપયોગ કરી અને તમે તમારી સત્તાને ચાલુ રાખવા ઈચ્છો છો એ વસ્તુ અંતે ભયંકર થવાની છે તમારા કરતાં વધારે સારા માણસ દેશમાં નહિ હોય એ હું પણ જાણું છું. પણ તમારા સ્વાર્થત્યાગના હવે તમે પોતે જ જે આકરી કિમ્મત લેવા માંડ્યા છો, એ તમને. તમારા દેશબાંધવોને, સેંકડો અને હજારો નિર્દોષ નારીઓને, કુમળા બાળકોને અને આખા દેશને કોઇ લોહી નીંગળતી કાંતિ તરફ પણ નહિ, કેવળ પશુતા તરફ દોરી જશે. મારા દેશબાંધવો ! કાં તમે થોડું આત્મનિરીક્ષણ કરો અથવા થોડું બીજા પાસેથી લેતાં શીખો. તમે તમારા જ પોતાના બંધનમાં બંધાયા છો. ભાષાવિભવને કાર્ય સમજો છો. વિલાસી મુસાફરીને સેવા સમજો છો. પ્રયત્નને પુરુષાર્થ માનો છો. લાગણી વિહીન રાજદ્વારી હુમ્મલાને કૌશલ્યની પરાક્રમ ગણો છો. ખુલાસાઓને સિદ્ધાંતો કહો છો. મારા નામના ઉપયોગને તમારી યવિત્ત સમજો છો. અને આગામી જે ભય-

કરે અંધકાર ભરેલું ભવિષ્ય હું જોઈ રહ્યો છું અને જોવાની ના પાડો છો. દેશબાંધવો ! તમે એક વખત તમારા ભૂતકાળ તરફ દૃષ્ટિ કરો, સો વર્ષ પહેલાં તમારે ત્યાં ઠગ હુટાર પીંદારા ને ચોરનાં ટાળાં હતાં. એ ઇતિહાસનું પુનરાવતન આવતું હું કુંખી હૃદયે જોઈ રહ્યો છું.

મને તમારી આ નબળાઈની દયા આવે છે. પણ આ દયા તમારી નિર્બળતા વધારે છે. અત્યારે તમારી અનિશ્ચિતતા આ નિર્બળતાનું જ બાળક છે. તમારી આ પતનદશા અને વિનિપાત એ પણ એ મોહનાં સંતાન છે.

મારા દેશબાંધવો ! તમને અત્યારે એક લગની લાગી છે, કાયદાઓ ઘડવાની. પણ હું તમને એમ પૂછું છું કે જે દેશ માટે તમે કાયદા બાંધો છો એ દેશમાં તમારામાંથી કોઈ કુંપકું જોવા ગયો છે ખરો ? તમારો કાયદો એ કુંપકુંને જે રીતે સ્પર્શશે એટલું જ એવું ખરું મૂલ્યાંકન હશે. પણ તમને વધુમાં વધુ મોહ છે, સારામાં સારા શબ્દો મૂકવાનો, અને વકીલોને જુધુ મોહ છે એ સારામાં સારા શબ્દોમાંથી, ખોટામાં ખોટા અર્થો શોધવાનો દેશબાંધવો ! આ બુદ્ધિની કસોટી હશે. એમાં ઊંચા પ્રકારની વ્યવસ્થા-શક્તિનો આવિર્ભાવ નથી.

તમે કાયદાઓ તો કરો છો પણ લંગરો નૃત્ય કરનારાઓને ન ટ્રિકકારે પણ પોતાની અપંગતા સમજે-એવો કાયદો શું તમે કરી શકવાના છો ? અને જો એવો કાયદો કરી શકવાના નથી તો તમે વર્ગ વર્ગ વચ્ચે શાંતિ શી રીતે સ્થાપવાના છો ? આટલા બધા કાયદા છતાં કંજિયા છે એ બતાવે છે કે તમારા કાયદા વડે જ કંજિયા જન્મ લે છે. અને છતાં મને નવાઈ આ લાગે છે કે તમારા શ્રેષ્ઠમાં શ્રેષ્ઠ પુરુષો એમ માનતા જણાય છે

કે સારામાં સારા કાયદા એટલે સારામાં સારું તંત્ર. બ્યારે ખરી રીતે એમણે એમ માનવું જોઈએ કે સારામાં સારી સમજણ એટલે સારામાં સારું તંત્ર.

કાયદો કરવો ન પડે એવું તંત્ર બ્યારે સ્થપાયો ત્યારે એ રામરાજ હશે.

માનવતાને જેટલી જાણત કરવા માટે તમારે એટલો પ્રેમસાગર વહેવરાવવો જોઈએ. એ પ્રેમસાગર જ્ઞાનરૂપી અનેક નદીઓના સંગમમાંથી જન્મે છે, માટે જ્ઞાન એ એક જ અમૃત છે એ ઉપનિષદવાક્યને તમારો રાષ્ટ્ર-મંત્ર બનાવો.

દેશબાંધવો! તમે જેને મળે તેને અમ કહો કે કાયદા સમજવા કરતાં સત્યને વધુ સમજવાના પ્રયત્ન કરવામાં માનવજાતનો વધુ ઉત્કર્ષ રહ્યો છે. આ નર્થો આદર્શ એ ઘણો ધીમો રાહ છે એ ખરું; છતાં એ જ સાચો રાહ છે. માનવતા શીખવવા માટે જો કાયદાઓ કરવા પડતા હોય તો તો માનવ માનવને અન્યાય નહિ કરે એ વસ્તુ આકાશ-કુસુમ જેટલી અશક્ય બની જશે. માટે

જ હું કહું છું દેશબાંધવો! તમે પોતે પહેલાં તમારો સત્યનો પથ નિર્માણ કરો. અને પછી એ બ્યોતિ લખને તમે જનતામાં નીકળો. તમને કાંઈક ચમત્કાર જોવા મળશે. કેવળ ખુરશી ટેબલ ઉપર બેઠેલા અંગ્રેજો એ જગ્યાના છાડ્યા વિના થાય તેટલું લોહકલ્યાણ કરવાના આગ્રહ રાખવાની વાત કરતાં હતાં અંગ્રેજના એ લાયકર પડછાયાનો આપણને સ્પર્શ પણ ન હો! લોહકલ્યાણ તો જાત ઘસ્યા વિના ને જનતામાં ગયા વિના ને માણુ-સોની વચ્ચે રૂપાં વિના ને તેમને પૂછ્યા વિના તમે કરી ન જ શકો એ આપણો રાષ્ટ્રવિદ્યાન મંત્ર જ્યાં સુધી ઝાંખો નહિ પડે ત્યાં સુધી જ મને આનંદ રહેશે, અને લાગશે કે સ્વરાજ છેવટે સૌનું રાજ થવાનું!

પણ સત્ય વાત આ છે. સૌથી મોટામાં મોટું બંધન મુદ્દિત પછી આવે છે. એ બંધન ભલે સ્વતંત્રતા જેવો ચળકાટ ધારે અને તમારી આંખને આજે પણ એ બંધનને તમે સમજો તો જ તમે સ્વતંત્રતાને પણ સમજો.

જિજ્ઞાસને આધારે

જિમ્મિ-નવરચનાના ગ્રાહકભાઈઓને

‘જિમ્મિ-નવરચના’નું છાપકામ બીજે સ્થળે બદલાવ્યું ત્યારથી એની નિયમિતતા જે સચવાતી હતી તે નથી સચવાઈ શકી. આથી ઘણા ગ્રાહકો નારાજ થયા છે. આ અંકથી અમે દુરિયાદ દૂર કરવાનો નિર્ધાર કર્યો છે. અંક હવેથી નિયમિત પહેલી તારીખે પ્રગટ થશે જ.

હમણાં ટપાલખાતામાં પણ અંકો ઠીક ગેરવહેલે જાય છે એ માટે અમે એ ખાતાને વારંવાર જણાવીએ છીએ પણ જે ગ્રાહકને અંક ન મળે તે અમને સાત તારીખ સુધી રાહ જોઈને પછી જણાવે. અમારી પાસે સિલકમાં હશે ત્યાં સુધી તો બીજો અંક મોકલાવીશું.

વ્યવસ્થાપક

જિમ્મિ-નવરચના

આપુની પ્રથમ સંવત્સરી

૩૦

મા જન્મેવારી '૪૯ના દિસે આપુ આપણને ઝોરી ગયા તેને એક વર્ષ થયું. એમનું મૃત્યુ એવી રીતે થયું કે આખી દુનિયા કંપી ઊઠી. હિંદને વૈરાગ આવી ગયો હોય તેમ તેણે શોક પાળ્યો. પરંતુ આખા વર્ષની કારકિર્દી જોતાં જણાઇ આવે છે કે એ આપણો વૈરાગ સ્મરણવૈરાગ હતો. કોઇએ સાચું જ કહ્યું હતું કે ગોડસેની ગોળાએ એમનો દેહ વીંધ્યો તે પહેલાં આપણે એમને મારી ચૂક્યા હતા. એવું ન હોત તો આપણે એ મૃત્યુમાંથી બોધપાઠ લીધા હોત. પરંતુ દુઃખ સાથે સર્વ કબૂલ કરે છે કે આપુની ભક્તિ કરવા છતાં એમનો બોધ આપણે જીવનમાં ઉતાર્યો નથી. ગાંધી રાષ્ટ્રીય સ્મારક દેડના પ્રમુખ તરીકે ડો. રાજેન્દ્રપ્રસાદે એ કાળામાં રકમ ન થવાના કારણમાં જણાવ્યું છે કે, 'થોડા અપવાદો સિવાય કોંગ્રેસ સંસ્થા તેમજ કોંગ્રેસીઓએ પોતા આ કાર્ય માટે પૂરતો સમય અને જ્ઞાન આપ્યું નથી. મને એ વિશે શકા છે જ નહિ કે જો પ્રજા પાસે કાળો ઉધરાવત્રા તેઓ જાણે તો પ્રજા ખુશીથી તે આપવા તૈયાર છે. ૧૯૨૩માં કોંગ્રેસ એટલી મોટી સંસ્થા નહોતી અને અત્યાર જેટલી પ્રજામાં જાગૃતિ નહોતી છતાં કોંગ્રેસે ત્રણ માસના ગાળામાં રૂપિયા એક કરોડ ઉપરાંત ઉધરાવ્યા હતા.' ડો. રાજેન્દ્રનાણુનું દુઃખ પ્રજા સમજી શકે છે. પરંતુ કોંગ્રેસીઓ એમની કમિટીઓ, ઉદ્ઘાટન કે વહીવટમાંથી ઊંચા આવતા નથી અને ફંડ માટે પ્રજા પાસે જતાં અચકાય છે. કારણ કે પ્રજા હવે પહેલાં જેવી કેવળ અધઃશ્રદ્ધાળુ નથી રહી પણ જાગૃત શ્રદ્ધાવાળી થઇ છે. ફંડ લેવા જાય તેની પાસે એ જવાબ માગે છે. આજે એવા પણ દાખલા છે કે ફંડના નિસ્વાના પ્રમુખ થનાર વ્યક્તિએ આખા નિસ્વાની વાત જાણીએ રાખીએ તો પણ પોતાના ગામમાંથી પણ કાળો ઉધરાવવાની તરફી લીધી નથી ! તપભંગ થયેલી વ્યક્તિઓ પોતા જ પ્રજા પાસે જતાં અચકાય છે. એટલે સ્મારક ફંડની મુદત ગમે તેટલી વધારો તો પણ આમ પ્રજા પાસે કોંગ્રેસીઓનો મોટો

વર્ગ જાય તેમ દેખાતું નથી. અને આમ પ્રજા એવી દેખાયેલી કે કેળવાયેલી નથી કે વગર માગ્યે ફરજ સમજીને રકમ મોકલે આપે. એટલે દેશના મૂડીદારો પાસેથી કોંગ્રેસ પાસે આજે સત્તા છે એટલે મોટી રકમ ભરાવી શકશે, પણ એ ફંડમાં પ્રજાનો આત્મા નહિ હોય.

કોંગ્રેસ સરકારે એ ફંડમાં ભરાયેલી રકમ ઉપર આવકવેરા માફ કરી સરકારના પૈસે બીજા દાનવીરો દેખાય તેવી રિથિતિ કરી મૂકી છે. મૂડીદારો ને મોટી રકમ આવકવેરામાં ભરે છે તેમાં ૨૦, ૨૫ ટકા સુધીની પોતાની રકમ આપીને મોટા ટકા સુધીના દાનવીરો કહેવાશે. આમ સરકારનો-પ્રજાનો પૈસો, અને દાન કરે છે મૂડીદારો ! ફંડમાં મોટી રકમ કરવા માટે આ રસ્તો સરકારે સ્વીકાર્યો તેની પાછળ ફંડમાં મોટી રકમ ઊભી કરવાનો મોહ અને પ્રજા પ્રાસેથી તે ન મેળવી શકવાની અસક્તિ. અને ખુદશા દેખાય છે. આ તો સ્થૂલ આધિક બાબત થઇ. પરંતુ આચરણમાં તો આપણી સપાટી ક્યાંય ઊંચી ગઇ છે. સ્વરાજ્ય એટલે રામરાજ્ય એ કલ્પનાને સ્થાને જાણીમાનું-ખડુંમનિતું રાજ્ય એક એક થાંસે છે. યુદ્ધ સમયના કાયદા નાબૂદ થયા નથી. સુસંઘ માત્રોએ જન્મ પરધર્મીઓ માટે તિરસ્કાર સૂચક કાફર શબ્દ યોજ્યો છે, તેમ કોંગ્રેસ સરકાર સામે વર્તનારને પ્રત્યાવાતીઓ કહીને 'પ્રામાણિક વિરોધ' પણ સહી લેવામાં આવતો નથી. દેશમાં દુકાળ, અછલ, કાળુજનર વગેરે હોવા છતાં એ દિશામાં ગર્જનાઓ થાય છે તે પ્રમાણમાં વૃષ્ટિ થતી નથી.

આપુની આ પ્રથમ સંવત્સરી વખતે એટલું જ કહેવાનું કે એ મહાપુરુષની જીવનભાવના એ કોંગ્રેસી કે જિન કોંગ્રેસી સર્વનો સરખો વારસો છે. જેનાથી જીવનમાં ઊતારે એ ભાવના ઉતારે, પરંતુ વારેવારે આપુનું નામ વટાવી લોકોની શ્રદ્ધાનો લાભ કોઇએ ન ઉઠાવવો જોઇએ. આપુના આત્માને અમારાં કોટિ વંદન.

મહાકવિ નાનાલાલની ત્રીજી સંવત્સરી

મહા કવિ નાનાલાલની ત્રીજી સંવત્સરી તા. ૯-૧-૪૯ ના રોજ ડો. મુખંત મહેતાના પ્રમુખ-

પદે અમદાવાદમાં પ્રેમાભાઈ હોલમાં યોજવામાં આવી હતી. એ પ્રસંગે મ્યુનિ. કમિટીએ કવિ જે બાળકમાં રહેતા તે આખાય રસ્તાનું નામ 'મહાકવિ નાનાલાલ રોડ' રાખવાનો નિર્ણય કર્યો તે હર્ષનાદથી વધારી લેનામાં આવ્યો હતો. આપણા સાહિત્યકારોનું મ્યુનિ. આમ ગૌરવ કરે એ શુભ શરૂઆત ગણાય. ગુલામ દેશમાં રાજકારણમાં સર્વ ગુણો આવીને સમાઈ ગયા હતા. હવે આપણે સ્વતંત્ર થયા છીએ. પ્રજાને ઘડનાર સર્વ ક્ષેત્રને આપણે ગૌરવભર્યું સ્થાન આપવું જોઈશે કોઈની ઉપેક્ષા કરવાથી સરવાળે આપણને જ નુકસાન થવાનું છે. કવિશ્રીના કંઠમાં ત્રણ વર્ષને અંતે ત્રીસ હજાર રૂપિયા ભરાય તે સાથે જ આપણે માટે શરમજનક કહેવાય. પરંતુ તેથી ગુજરાતને કદરહીન કદીને ગાળ દેવાનું કાળ નથી. સાહિત્યકારોને પૈસા મળતા નથી, રાજકીય પુરુષોની જેમ સન્માન મળતું નથી એટલે સહેજે આપણને થાય છે કે પ્રજાને કદર નથી પરંતુ એ વિચાર આવતાં અમને રવ. મેઘાણીનાં શબ્દો યાદ આવે છે. એ કહેતા કે ગુજરાત તો આપણે છીએ તેના કરતાં વધુ કદર કરે છે. એ કદર પૈસાથી નથી થતી એનો અર્થ એવો નહિ કે પ્રજા કદર કરતી નથી. પૈસાથી કદર કરવાનો જમાનો આ દેશમાં હજી આવ્યો નથી. અને જ્યારે આવશે ત્યારે ગુજરાત ખીખ પ્રાંત કરતાં પાછું રહેશે એમ માનવાનું કોઈ કારણ નથી. આ રીતે જોતાં નાનાલાલની ગુજરાતે કદર નથી કરી એમ ન કહેવાય. એમની સાથેના મતભેદને લીધે ભલે એમનાં પુસ્તકોને યોગ્ય સ્થાન અજ્ઞાસક્રમમાં સંચાલકોએ નથી આપ્યું. ભલે કોઈ દાઢ એવો પ્રવાહ વહેતો મૂકે કે આ યુગનો મહાકવિ કાન્ત છે કે અમુક છે. પરંતુ ગુજરાતે નાનાલાલને જ મહાકવિનું સ્થાન આપ્યું છે. રાજકારણમાં મહાત્માજી જેવા જગદવદ્ધ મહાપુરુષ સાથે કવિએ વિરોધ કરતાં છતાં, સાહિત્યક્ષેત્રે તો વિરોધીઓ હતા, ઉગ્ર સ્વભાવને લીધે વ્યવહારિક જગતમાં પણ વિરોધીઓ હશે; છતાં કવિ નરીદેનો એમનો દરજ્જો કોઈ હલકો પાડી નથી શક્યા તે ગુજ-

રાતની કદરહીન નથી તો ખીખ શું છે ? સુમંત મહેતા સાથે અમે સંમત થઈએ છીએ. 'ગુજરાત નગુણો નથી. કવિઓ અને લેખકોની કિંમત તો આપણને કરતાં આવડે છે, પણ આંકડા મૂકતાં આવડતું નથી.'

એટલે મહાકવિ નાનાલાલનું કંઠ ત્રીસ હજાર થયું. માટે ગુજરાત કદરહીન છે એમ મહેરબાની કરીને કોઈ ગાળ ન બાંડશો. એમ તે: મહાત્માજીનું કંઠ પણ રખડે છે, એટલે શું દેશ બાપુની કદર નથી કરતો એમ માનવાનું છે ? સ્મારક સમિતિને એટલે જ કહેવાનું કે આમ ફરી વરસ થશે અને ચોથી સંવત્સરી વખતે નિષ્ક્રિય રહેશે તો કંઈ રકમ વધી નહિ જાય. માટે સ્મારક માટે વ્યવસ્થિત રકમ દરેક સ્થાનથી ઉધરાવાય તેવી વ્યવસ્થા કરો. જેમને દુઃખ થાય છે તે જો નીકળી પડે તો ગુજરાત એવો ગરીબ પણ નથી કે એક લાખ માણસો એક એક રૂપિયો આપી ન શકે. પરંતુ સાહિત્યકારો કેવળ કલમ અને વાણી ઉપર જોર રાખે અને ગુજરાતના નાનાલાલકતો પાસે પડેલાં ન જાય તો એ કેવળ પ્રલાપ જ નીવડશે. અને છતાં થોડી મહેનતે મોટી રકમ કરવી હોય તો પછી મૂડીદારો પાસે જ જવું રહ્યું. અને ત્યાં કંઈ નાનાલાલનું કે સાહિત્યકારનું નહિ ઊંપજે, લાગવગનું ઊંપજશે.

આ સ્મારક સાથે નાનાલાલને કંઈ સેવા દેવા નથી. એના નિમિત્તે આપણે જો ભાવિ સાહિત્યકારોને પ્રેરણાદાયી અને મદદરૂપ થઈ પડતા હોઈએ તો એ કરવાની ફરજ આપણી છે. અને એ રીતે મહાકવિનું સ્મારક કરીને આપણે તેમના પ્રત્યેની ભક્તિ વ્યક્ત કરીએ છીએ. બાકી એમનું સાચું સ્મારક એમનું સાહિત્ય છે. ત્યાં સુધી ગુજરાતી ભાષા હશે ત્યાં સુધી નાનાલાલ અમર છે. એ સાહિત્ય ઉપરાંત એમનું જીવન પણ પ્રેરણાદાયી છે. સ્મૃતિ સાચી હોય તો એ જ પ્રેમાભાઈ હોલમાંથી કવિશ્રીએ કહ્યું હતું કે, 'ગરીબાઈથી ખીખે એ બ્રાહ્મણ શાનો ? એવા ગુજરાતના સાચા બ્રાહ્મણ, મહાકવિને વંદન.

જૂનાગઢ સાહિત્ય પરિષદ સંમેલન

તા. ૧૫-૧૬-૧૭ જાનવારીએ જૂનાગઢમાં શ્રી કનૈયાલાલ મુનશીના પ્રમુખપણા નીચે સાહિત્ય પરિષદનું સત્તરમું સંમેલન ભરાઈ ગયું. દેહલા ત્રણ અધિવેશનને જોઈએ તો વડોદરાનું સંમેલન ઉત્તમ ગણાય, રાજકોટને મધ્યમ ધ્યાન અને જૂનાગઢને કનિષ્ઠ ધ્યાન, એમ દરજ્જાએ આપી શકાય. જેમ વર વગરની જાન ન હોય, અને હોય તો એને જાન ન કહેવાય, તેણું-મંડળી કે એવું બીજું નામ આપી શકાય, તેવી જ રીતે સાહિત્ય પરિષદ સાહિત્યકારો વગર ન હોઈ શકે. અને હોય તો એ સાહિત્ય પરિષદ ન ગણાય. એ રીતે વડોદરાના સંમેલનમાં સાહિત્યકારોની જે સંખ્યા હતી, તે કરતાં રાજકોટમાં ઓછી હતી અને જૂનાગઢમાં નહિવત્ હતી. જાણીતાં નામ લંબાએ તો વિવેચકોમાં શ્રી રા. વિ. પાઠક, શ્રી કાકા સાહેબ, શ્રી વિ. ક. વેદ, શ્રી અ. મ. રાવળ, શ્રી વિ. મ. બદ, શ્રી ડો. ર. માંકડની ગેરહાજરી એજીખી દેખાઈ આવતી હતી. એ જ રીતે આપણા લાડીલા કવિઓ શ્રી હિમાશંકર, શ્રી સુદરમ, શ્રી રમેશ્વરિમ, શ્રી બેટાઇ, શ્રી ઝવેરી ન હતા. વાર્તાકારોમાં નકોતા શ્રી ધૂમ-કેતુ, શ્રી ર. વ. દેસાઇ, શ્રી પન્નાલાલ પટેલ, શ્રી સુ. વ. શાહ, ધનસુખલાલ મહેતા, શ્રી ગુલાબદાસ બ્રાહ્મર કે શ્રી સુનીલાલ મડિયા. અને જે કંઈ હતા તે મોટે ભાગે સાહિત્ય પરિષદના આકર્ષણ કરતાં જૂનાગઢના ગિરનાર અને સોમનાથના આકર્ષણથી આત્ર્યા હતા એમ એમની પરિષદમાંની ગેરહાજરી કહી આપતી હતી.

એટલે આ સંમેલનને સાહિત્ય સંમેલન ન કહેતાં મુનશી સંમેલન કે શામળદાસ સંમેલન કહીએ તો અતિશયોક્તિ નહિ કહેવાય. અને એને સાહિત્ય સંમેલન ન કહેતાં રાજકોટ સંમેલન કહીએ તો પણ અર્ધ સત્ય તો કહેવાય જ. જૂનાગઢ સૌરાષ્ટ્રમાં બળી જાય તે આગાહિ આ સંમેલન ભરીને મેદલો ઉત્સવ કરી લેવાનો શામળદાસનો ઉત્સાહ, સંમેલનને દિવસે જ જૂનાગઢમાં સૌરાષ્ટ્ર બંધારણ સભાના ચુંટાયેલા

સભ્યોની સભા સૌરાષ્ટ્રના રાજપ્રમુખ શ્રી જામ. સાહેબનું આગમન, તેમના સહકાર માટે રેલવેને જવાનો, કેશોદ એરોડ્રમ ઉપર જવાનો. રાત્રે જૂનાગઢના એડમિનિસ્ટ્રેટીવને વિદાયમાન વગેરે કાર્યક્રમ પરિષદના કાર્યક્રમમાં વહેંચાય. એ રહેલે કે મેં ઉપર ભજવાય એ બધો રૂંઘ સાહિત્ય પરિષદને રાજકોટ પરિષદમાં ફેરવી નાખતો હતો.

વળી પરિષદે પસાર કરેલા ઠરાવમાં ઉચ્ચ શિક્ષણ માતૃભાષા દ્વારા નહિ પણ રાષ્ટ્રભાષા દ્વારા આપવાની દરખાસ્ત મૂકનાર કોષ કેળવણીકાર ન હતા, પરંતુ સૌરાષ્ટ્રના વડા પ્રધાન શ્રી ઉછ-રંગરાય દેવર હતા. એ ઠરાવને ટેકા આપનાર કેળવણીકારો કરતાં રાજકોટથી પુરુષો હતાં. જિલ્લો એ ઠરાવ ઉપર જ કેળવણીકારો તરફથી વિરોધ થયો હતો. શામળદાસ જેવા એ ઠરાવ ઉપર જે દલીલો કરતા હતા એ કાંઈ પ્રજાને લડાઈ માટે પાનો ચડાવતા હોય તેવી હતી. ગુજરાતનું ગૌરવ વધારવામાં અગ્રણી શ્રી મુનશી ન્યારે વકીલાતની એમની સુસ્પષ્ટ દલીલ શક્તિ વડે એ ઠરાવની તરફેણ કરતા હતા ત્યારે માનવા મન થતું હતું કે આ ઠરાવ મૂકવામાં કંઈ ને કંઈ રાજકોટથી સાથે સંબંધ હશે.

આમ મોટા ભાગના જાણીતા સાહિત્યકારોની ગેરહાજરીમાં વર વગરની જાન જેવું ભરાયેલું આ અર્ધ રાજકોટ સંમેલન જો સાહિત્ય પરિષદના રૂપે ભવિષ્યમાં ભરાવાનું હોય તો ન્યપુર કોંગ્રેસ સંમેલન વખતે પં. જવાહરલાલ નહેરુએ કહેલું કે ભવિષ્યમાં આવા જલસા કરવાનું કોઈ કારણ નથી, તેમ જૂનાગઢ સંમેલનના બોધપાઠ ઉપરથી કહી શકાય કે, સાહિત્ય પરિષદનું આ જાતનું સંમેલન ચાલુ રાખવાનું કોઈ કારણ નથી.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠને પ્રાદેશિક અંથાલય તરીકે મળેલું સ્થાન

મુખ્ય સરકારે ફરજિયાત કેળવણીની સાથે ગામડે ગામડે પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિ શરૂ કરવાનું પણ વિચાર્યું છે. એ યોજના પ્રમાણે મુખ્ય સરકાર

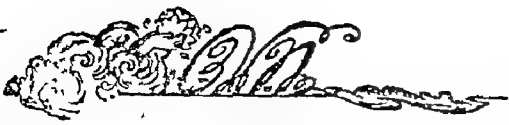
ત્રણ પ્રાદેશિક લાયબ્રેરીઓ અને એક મુખ્ય લાયબ્રેરી કરવા માગે છે, મુખ્ય મુ'અઇમાં અને પ્રાદેશિક ગુજરાત, મહારાષ્ટ્ર અને કર્ણાટકમાં કરવા માગે છે. ગુજરાત ખાતે એ રચના અમદાવાદ ગુજરાત વિદ્યાપીઠે નક્કી કર્યું છે. આ પાછળ સરકાર મુખ્ય લાયબ્રેરીને રૂ. ૩૭ હજાર અને પ્રાદેશિકને રૂ. ૧૩ હજાર આપશે. ઉપરાંત ગુજરાતમાં સરકાર ૪ જિલ્લા લાયબ્રેરીઓ, ૧૯ તાલુકા લાયબ્રેરીઓ ખોલવા માગે છે. તેમાં જિલ્લા લાયબ્રેરીઓને રૂ. ૪ હજાર અને તાલુકાને રૂ. ૪૫૦ વાર્ષિક ગ્રાન્ટ સરકાર તરફથી અપાશે.

આ પ્રવૃત્તિની શુભ શરૂઆત તરીકે ગુજરાત વિદ્યાપીઠને પ્રાદેશિક પુસ્તકાલય તરીકે સ્વીકારી મુ'અઇ સરકાર પાસે ગુજરાતી ભાષામાં ૨૫ હજાર પુસ્તકો હતા તે વિદ્યાપીઠને આપવામાં આવ્યાં છે. આમ ગુજરાત વિદ્યાપીઠ એ ગુજરાત પ્રાંતની 'પ્રાદેશિક પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિનું' સરકારમાન્ય કેન્દ્ર બનતાં તેના ઉદ્ઘાટનવિધિ વડા પ્રધાન-શ્રી ખેર સાહેબના હસ્તે તા. ૧૬-૧-૪૯ ના રોજ કરવામાં આવ્યો હતો. તે પ્રસંગે બોલતાં એમણે કહ્યું કે, 'લાયબ્રેરીઓની અને ગ્રંથાલયોની અનિવાર્ય જરૂર છે, લોકોને જ્ઞાનની તરસ લગડો અને ઠામ ઠામ જ્ઞાન પરબો માંડે. મુ'અઇ સરકાર જ્ઞાનના નળો (ચક્રલીઓ) ગામડે ગામડે અને ધરેધરમાં સૂકી લોકોની તરસ છીપાવવા માગે છે !'

આવી જાહેરાત એ શુભ સમાચાર છે. પરંતુ એ વખતે એક વિનંતિ કરવાનું દિવ થાય છે. ગામડે ગામડે પુસ્તકાલયો રૂપી પરબો મડાય ત્યાંસુધી શુભ પ્રવૃત્તિ છે, પરંતુ એ પરબો શુદ્ધ પ્રાક્ષણિક પાણી રૂપી નવજીવન પ્રકાશનનાં પુસ્તકોનાં પાણીની જ ન થઇ જાય એ જોવાનું છે. હમણાં એક હજાર રૂપિયાનાં પુસ્તકોની યાદી ગુજરાત વિદ્યાપીઠ તરફથી બહાર પડી છે તે જોતાં એવી ભીતિ રાખવાનું કારણ રહે છે. પુસ્તકાલયોમાં શિષ્ટ પુસ્તકો હોય અને તે માટે માર્ગદર્શન તરીકે યાદીઓ બહાર પડે તે જરૂરી છે પરંતુ તે વખતે જમણો હાથ જેમ

માં બણી વળે તેમ નવજીવનનાં પુસ્તકોને વધુ વડતું સ્થાન આપીને ન થવું જોઈએ. એ યાદીમાં સૂચનાયેલાં અમુક પુસ્તકો અપ્રાપ્ય પણ છે. સાહિત્ય જગતમાં અમુક લેખકોનાં ઉત્તમ પુસ્તકો કરતાં એમના ખીન પુસ્તકો પસંદગી પામ્યા છે, જે એ લેખકોને ખોટી રીતે રજૂ કરે છે. તેમજ નવલકથાઓ એ અસ્પૃશ્યભૂતિ હોય તેમ એને મોટે ભાગે ટાળવામાં આવી છે. ઉપરાંત એ યાદી ઘડનાની દષ્ટિ પુસ્તકોને ગુણવત્તા વગેરે તરફ ન જતાં કથી સંસ્થા તરફથી પુસ્તક બહાર પડ્યું છે તે તરફ ગમ છે. પરિણામે ગુજરાતની પ્રકાશન સંસ્થાઓમાંથી મોટો ભાગ નવજીવન, સસ્તું સાહિત્ય વર્ધકને કાળે ગયો. જ. સાચે જ આ સંસ્થાઓ ક્ષિષ્ટ પુસ્તકો બહાર પાડે છે, પરંતુ એનો અર્થ એવો નહિ જ કે ખીજ સંસ્થાઓ તરફથી સારાં પુસ્તકોની પસંદગીની યાદી કરતાં પ્રકાશન સંસ્થા કથી છે તે તરફ દષ્ટિ ન રાખતાં ગુજરાતમાં શિષ્ટ પુસ્તકો, ઉત્તમ પુસ્તકો. ક્યાં છે તે દષ્ટિ રાખવી જોઈએ. જે એમ ન થાય તો એથી ધધાદારી પ્રકાશન સંસ્થાઓને ઘોઠો પહોંચશે, અને એ રીતે સરવાળે તુકસાન થશે લેખકોને. નવજીવન અને સસ્તા સાહિત્ય કરતાં ખીજ સંસ્થાઓ દ્વારા લેખકો મુખ્ય પોષાય છે. અને લેખનને વ્યવસાય તરીકે સ્વીકારનારને એ જે સેવા ભાવી સંસ્થાઓમાં પ્રકાશન આપવું પોષાવું પણ નથી. વળી અમુક લલિત વાડમયના પ્રકાશનો એ સંસ્થાઓ કરતી પણ નથી.

એટલે આ યાદી બહાર પાડીને વિદ્યાપીઠ તટસ્થતા જાળવી નેથી. રાજકારણમાં પક્ષપક્ષી હોય છે, અને રાજકારણ ગંદી રમત પણ મનાય છે. પરંતુ સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં આમ પક્ષપાત થાય એ દુઃખદ ગણાય. વળી એને પક્ષપાત ન માનીએ, અને અમુક જ વિચારસરણીમાં રહેવા, જીવવા ટેવાયેલા એના કાર્યકરો, પસંદગી વખતે તટસ્થ રીતે આ પસંદગી કરી હોય. આપણે ત્યાં જુદી જુદી કમિટીઓમાં જે એક તરફીપણું થઈ રહ્યું છે તેવું આમાં ન બને માટે પુસ્તક પસંદગી માટે એક કમિટી

રચવી નોંધ્યો. એમ કોંગ્રેસી-મિન કોંગ્રેસીના વાડા ન રાખતાં સાહિત્યના જુના જુદા વિભાગના અભ્યાસીઓને રાખી તે યાદી તૈયારી કરવી નોંધ્યો આકી આવી યાદીઓથી લેખકોને અને પ્રકાશકોને અન્યાય થવા સંભવ છે. અને એના અન્યાયના ભોગ થનારની પણ ફરજ છે કે એ યાદી સામે તટસ્થતા જાળવતી નવી યાદી પ્રજા સમક્ષ મૂકી પરિસ્થિતિ ખતાવી આપવી નોંધ્યો.

મૂડીવાદીઓની અને સરકારની મનોદશા

ઉદ્યોગ અને સામગ્રી ખાતાના પ્રધાન ડૉ. સ્વામાપ્રસાદ મુકરજીએ દલક્રાંતિમાં ખિન્ડિયન કેમીસ્ટ્રી મેન્યુફેક્ચરર્સ એસોસિએશનને સંબોધતાં જણાવ્યું કે, આજે પરદેશમાંથી કેળવણી ક્ષેત્રને આવેલા યુવાનો માટે ઉદ્યોગમાં તેની લાયકાત પ્રમાણે નોકરી મેળવવી શક્ય જણાતી નથી. એ યુવકોનું આજે રીતસર ગોળથ ચઢ રહ્યું છે. આથી હિંદી સરકારે નિર્ણય કર્યો છે કે જે યુવકોને માટે કેળવણી લીધા પછી ધધાની ખાતરી ન હોય તે યુવકોને પરદેશ જવા ન દેવા. સરકાર આમ મૂડીવાદી મનોદશાને તાબે થાય અને યુવકોના ભવિષ્યને રોકે એ ગોઝ નથી. ઉદ્યોગોનું રાષ્ટ્રીયકરણ કરવું નોંધ્યો, એ સમાજવાદી માગણીના જવાબમાં સરકાર કહે છે કે આજે એ બધો વહીવટ સંભાળી શકે તેટલું તાલીમ પામેલું માનવબળ દેશ પાસે નથી એટલે આજ ને આજ જો વહીવટ સંભાળવામાં આવે તો ઉત્પાદનમાં ઘટાડે થાય અને સરવાળે દેશનું હિત ફરવા જતાં અહિત થાય. એ દલીલને સ્વીકારી ક્ષણે તો આમ યુવકો ઉપર પ્રતિબંધ મૂકવાથી ક્યારેય પ્રજા કેળવાશે નહિ. અને આજે વૈજ્ઞાનિક રીતે, શાસ્ત્રીય રીતે, દરેક ક્ષેત્રમાં માણસોની સુખ્ય જરૂર છે તેમ અલ્લાખાદમાં અખિલ હિંદ વિજ્ઞાનપરિષદને સંબોધીને જોડતાં સર ચાન્નિ ભટ્ટ નાગરે જણાવ્યું હતું કે, ‘આજે દેશને ઉત્તરાર્ધ, મહાવાકાંક્ષી વૈજ્ઞાનિક કાર્ય કરે અને નેતાઓની ધણી જરૂર છે. વિજ્ઞાન અને ઉદ્યોગ, જાનેના વિકાસનો આધાર કેળવણેક મનુષ્યશક્તિ ઉપર છે. અને

આ શક્તિ પેદા કરવાની જવાબદારી જેટલી સરકાર ઉપર છે તેટલી જ ઉદ્યોગ ઉપર અને વિદ્યાપીઠ ઉપર પણ છે.’ આમ બન્નારે દેશને વૈજ્ઞાનિકતાલીમ પામેલા માણસોની અતિ જરૂર છે, ત્યારે મૂડીવાદીઓ તેમને ઉદ્યોગમાં રાખવા ખુશી નથી એ કારણે યુવકોને કેળવણી લેવા પરદેશ ન જવા દેવા એ સરકારનો નિર્ણય પ્રગતિરોધક છે. પ્રજાકીય સરકારે આવા સંનેગોમાં દેશના ઉદ્યોગોની મણતરી કરી, ક્યા ક્યા વિભાગમાં કેટલા કેટલા તાલીમ પામેલા માણસોની જરૂર છે તે નક્કી કરી, તેવા માણસોને ઉદ્યોગોએ રોકવા નોંધ્યો તેવી ફરજ પાડવી નોંધ્યો. અને એ રીતે યુવકોને માટે દ્વાર મોકળાં કરી આપવાં નોંધ્યો. આકી આમ મૂડીવાદીઓ પોતાની ખંધાધથી પ્રજાનું શોષણ ચાલુ રાખશે અને દેશના ઉત્પાદનમાં નુકસાન પહોંચાડશે અને કોંગ્રેસ સરકાર મૂડીવાદીઓને ચાખડી રહી છે તેમ પ્રજાને માનવા કારણ મળશે.

ભાવી ગ્રામકેળવણીની રૂપરેખા

કેળવણી પ્રધાન મૌલાના અબુલ કલામ આઝાદે ભાવિ પાયાની કેળવણીની જે રૂપરેખા દોરી છે તે સાચે જ સ્વતંત્ર દિંદના ઘડતરમાં મોટો ફાળો આપશે તેવી સુધર જણાય છે. અને પરદેશી સરકાર અર્થનું બંધાનું કાઢીને પ્રજાને કેળવણીથી વંચિત રાખતી હતી તેવા નિરાશાનો સૂર કેળવણી પ્રધાને એ યોગના પ્રજા આગળ મૂકતાં કાઢ્યો નથી. એમણે કહ્યું કે સાચે જ દેશ પાસે અર્થની મુશ્કેલી છે, પરંતુ સરકાર સમક્ષ એટલિટનનો દાખલો મોજૂદ છે. જેની આર્થિક સ્થિતિ હિંદ કરતાં સારી હોવાનું કારણ નથી, છતાં જીવનની સુખ્ય જરૂરિયાતને એણે પહોંચી વળવાનું ચાલુ રાખ્યું છે. મૌલાના આઝાદે નવા વરસના બજેટમાં કેળવણી અંગે આશ્ચર્યદરકેમની ભેગવાઈ હશે તેવી આગાહી કરી છે. જે કે છતાં વધુ પડતા આશાવાદી ન થવો અને વાસ્તવિકતાની નકકર ભૂમિ યાદ દેવડાવતાં એમણે કહ્યું કે, અત્યારસુધી પાંચ ટકા જેટલું અર્થ કેળવણી ખાતે આકારતું હતું, એટલે પૂરનો સતોષ થાય તે સ્થિતિ આ-

વર્તા વખત લાગશે હિંદમાં પ્રાથમિક કેળવણી ફરજિયાત અને ચક્ર દાખલ કરવાની એક યોજના થી કાઢવા મુખ્ય સરકારના પંત પ્રધાન શ્રી બી. જી. ખેરના પ્રમુખપણા નીચે એક કમિટી નીમી હતી. તે કમિટીએ જે યોજના તૈયાર કરી તેને મોટે ભાગે હિંદ સરકારે માન્ય રાખી છે. આ યોજના હેઠળ ૧૬ વર્ષની અંદર આખા દેશમાં પ્રાથમિક કેળવણી ફરજિયાત થશે. અને તેના ત્રણ ગાળા, ૫, ૫, અને ૬ વર્ષના પાડવામાં આવ્યા છે. પહેલા પાંચ વર્ષમાં ૬ થી ૧૧ વર્ષનાં બાળકોના મોટા ભાગને ફરજિયાત કેળવણી મળશે બીજા પાંચ વર્ષમાં ૬ થી ૧૧ વર્ષનાં તમામ બાળકોને સમાવી દેવાનાં આવશે. અને ત્રીજા હપ્તામાં પ્રાથમિક કેળવણી ૧૪ વર્ષની ઉંમર સુધી ફરજિયાત થશે. ખર્ચને પહોંચી વળવા કમિટીએ ૩૦ ટકાનો ખર્ચ હિંદ સરકાર ઉપર નાખ્યો છે. બાકીનો પ્રાંતિક સરકાર અને ગ્રામીણ સંસ્થાઓ ઉપર રાખ્યો છે.

પ્રૌઢશિક્ષણ તરફ ધ્યાન ખેંચતાં મૌલાના આઝાદે કહ્યું કે લોકશાસનમાં પ્રજા કેળવાયેલી ન હોય તો મનાધિકારનો અર્થ ન રહે. એટલે પ્રૌઢશિક્ષણને સરકાર મુખ્ય જરૂરિયાત ગણે છે. પણ પ્રૌઢશિક્ષણનો અર્થ સરકાર અક્ષરજ્ઞાન કરતી નથી. કમિટીએ એ માટે નવો પ્રયોગ કર્યો છે—સામાજિક કેળવણી. મતક્ષય કે કેવળ અક્ષરજ્ઞાન નહિ પણ માનસિક વિકાસ ભાવિ ગ્રામનિશાળનું ચિત્ર રજૂ કરતાં કેળવણી પ્રધાન કહે છે કે, ગ્રામજનોની ભાવિ નિશાળ એવી નહિ હોય કે જેમાં કેવળ બાળકોના શિક્ષણનો જ વિચાર કર્યો હશે. ભાવિ નિશાળ આખા ગામની કેળવણીનું કેન્દ્ર બનશે. એ શાળામાંથી બાળકોને, કિશોરોને અને પ્રૌઢોને કેળવણી મળશે એટલું જ નહિ પણ એ રથળ આરામ અને રમતનું સ્થાન પણ બનશે. આ માટે આરોગ્ય, મજૂર, માહિતી અને ઓડકાર્ટ, ખેતીવાડી વગેરે ખાતાના પ્રધાનોની મદદ લેવાનું નક્કી કર્યું છે અને તે કાર્યક્રમ કળિમ્ત કરવા ૧૨ વિધિય યોજનાઓ વિચારેલી છે. (૧) ગ્રામશાળા આખા ગામની માહિતી, સુખાકારી, રમત અને આરામનું સ્થળ હશે. (૨) બાળક, કિશોર અને પ્રૌઢો માટે

જુદો જુદો સમય રાખવામાં આવશે. (૩) અઠવાડિયાના અમુક દિવસો છોકરીઓ અને સ્ત્રીઓ માટે રાખવામાં આવશે. (૪) અઠવાડિયે એક દિવસ દરેક શાળાએ ફરી શકે તેટલી સંખ્યામાં પ્રિન્ટેડર, લાઇક-સ્પીકર, ફિલ્મ, એક્ઝક્યુટર્સ, રેકડીંગ મશીનોના ટ્રિકાઓ મોટર વેનમાં ફેરવવામાં આવશે. (૫) નિશાળને રંગિયો સેટ આપવામાં આવશે અને બાળક, કિશોર અને પ્રૌઢને ઉપયોગી કીચર એડકાર્ટ કરવામાં આવશે. (૬) જાણીતા નાટકો શાળાદ્વારા ભજવાશે અને વારં-વાર સારું કામ કરનારને ધનામ વડેલાશે. (૭) રાષ્ટ્રીય અને સાંસ્કૃતિક સંગીત શીખવવામાં આવશે. (૮) ગ્રામીણ પ્રદેશને અનુકૂળ ઉદ્યોગ અને કળાની માહિતી આપવામાં આવશે. (૯) આરોગ્ય, ખેતીવાડી અને મજૂર ખાતા તરફથી પ્રજાને ઉપયોગી વિષયોનાં, સામાજિક સુખાકારી, ખેતીની પદ્ધતિ, ગ્રામોદ્યોગનાં ભાષણો આપવામાં આવશે. (૧૦) માહિતી અને ઓડકાર્ટ ખાતા તરફથી ઉપયોગી ફિલ્મ અને રજાકડો બતાવવામાં આવશે. અને નાગરિક પ્રશ્નો ઉપર વાર્તાલાપ આપવામાં આવશે. (૧૧) જુદી જુદી શાળાઓ અને ગામ વચ્ચે રમતોની દરીદ્રાઓ યોજાશે. (૧૨) વખતો વખત પ્રદર્શનો, મેળાઓ અને પર્યટનો યોજવામાં આવશે.

આ બાર બંતની યોજનાઓ વાંચતા સાથે જ મીઠાઈ જોઈને મોંમાં પાણી આવી જાય તેવું છે. આ બધું જે સોળ વર્ષમાં આખા દેશમાં પહોંચી વળે તો સાચે જ એ એક નવો પ્રકાશ લાવશે. કેળવણીની આ યોજના સ્વતંત્ર અને શારીરિક મહેનતને કેળવણીનું મુખ્ય સાધન નથી માની લેતી એ દૃષ્ટિએ આશા પ્રેરક છે.

સદ્ગત સૈયદ અબ્દુલ્લા એલવી

પત્રકાર જગતમાં 'બોમ્બે ડેનિકલ' ના તંત્રી શ્રી એલવીનું સ્થાન મુખ્ય હતું. પત્રકારનું સ્થાન ન્યાયાધીશના જેવું છે. જ્યારે રાજકીય પુરુષોનું સ્થાન ધારાશાસ્ત્રી જેવું છે, જે પક્ષમાં તે હોય તેની જ વકીલાત એ કરે છે. હિંદની સ્વતંત્રતા મેળવવાના કાળમાં એ રીતે રાજકીય પુરુષ કરતાં પત્ર-

કારનું સ્થાન અધિક જવાબદારીવાળું હતું. પત્રકાર પોતે રાજકારણમાં રંગાયા વગર રહી શકે નહિ. અને એ રંગથી જો એ કલમને વક્રીકાત રીતે ઘસડી જાય તો તટસ્થતાને અદ્યે પક્ષકાર બની જાય. છતાં એ સમયમાં રાષ્ટ્રવાદી ગણાતા ‘બોમ્બે ક્રોનિકલ’ પત્રના તંત્રીસ્થાનેથી શ્રી એલ્વીએ જે જવાબદારી અદા કરી છે તે જોઈ ન્યાયવૃત્તિનો ઉમદા નમૂનો છે અને તે એમના જેવા આજીવન પત્રકાર હોય તે જ અદા કરી શકે. ૨૪ વર્ષની ઉંમરે B. A. M. A. અને ધારાશાસ્ત્રીની પદવી મેળવ્યા પછી એ ‘બોમ્બે ક્રોનિકલ’માં જોડાયા અને ૩૧ વર્ષ સુધી એ જ પત્રમાં આજીવન પત્રકાર બની જે જવાબદારી આવી તે નિષ્ઠાપૂર્વક અદા કરી. તેમાં છેલ્લા ૨૨ વર્ષથી તો એ એના મુખ્ય તંત્રી જ રહ્યા હતા. શ્રી એલ્વીની ભાષા તીખી તમ-તમી ન હતી, પરંતુ કેળવાયેલ વ્રજને પોતાની ફલીલ શક્તિથી એ જીતી લેતા હતા. એ પોતે કોંગ્રેસવાદી હોય જેલમાં પણ જઈ આવેલા હતા, એ રંગે રંગાયેલા હતા, છતાં, કોંગ્રેસની ભૂલ બતાવવાનું એ ચૂકતા નહિ. અને એ રીતે સરકારના મુખપત્ર જેવા ‘ટાઇમ્સ’ પત્ર સાથે ‘બોમ્બે ક્રોનિકલ’ શ્રી હોર્નિંગ્સનના તંત્રીપદ નીચે જે પ્રતિષ્ઠા મેળવી હતી તે શ્રી એલ્વીએ વધારી હતી અને રાજકારણના અભ્યાસીઓનું ‘ક્રોનિકલ’ હમેશ પ્રિયપાત્ર દૈનિક બની રહ્યું હતું.

શ્રી એલ્વી પોતે રાષ્ટ્રવાદી મુસ્લીમ હતા છતાં પત્ર-

કારત્વ એ એમનું જીવનક્ષેત્ર હોય રાજકારણમાં એ ખેંચાયા ન હતા. પત્રકાર તરીકે જ્યારે જ્યારે ફરજ આવી પડે ત્યારે એ અદા કરવામાં પાછી પાની કરતાં નહિ, મરતાં સુધી પત્રકારત્વમાં જ એમણે જીવનરસ માણ્યો.

અને જ્યારે જ્યારે પત્રકારત્વનું કાર્ય આવી પડે ત્યારે એ શાંત પુરુષ શાન્ત બેસી રહેતા નહિ. ૧૯૪૦માં અખિલ હિંદ તંત્રી પરિષદ સ્થાપનામાં તેમણે મહત્ત્વનો ભાગ ભજવ્યો હતો. તેમજ એ પરિષદના પ્રમુખ ચૂંટાઈને પેણ એમણે એ ક્ષેત્રે નોંધપાત્ર સેવા કરી છે. અને યુદ્ધકાળમાં સરકાર સાથેનાં ઘણાં ઘર્ષણો એમણે સ્વમાનપૂર્વક ટાળીને અખબારોને મુશ્કેલીમાંથી બચાવી લીધાં છે. એ પોતે જાણીતા પત્રના જોઈ કક્ષાના પત્રકાર હોવા છતાં વ્યવસાયી પત્રકારો માટે એમને ઘણી લાગણી હતી. અને વ્યવસાયી પત્રકારો માટે નોકરીનો સમય, પગાર, રગઓ વગેરેની ચોજનાઓ કરવામાં સારા ફાળો આપ્યો છે.

શ્રી એલ્વીનું તા. ૯-૧-૪૬ ના દિવસે હૃદય બંધી પડવાથી મૃત્યુ થયું. એથી સાચે જ અખબારી જગતમાં મોટી ખોટ પડી છે. એમના જેવા આજીવન પત્રકાર અને નિષ્ઠાથી કાર્યને ધર્મ માનનાર પત્રકારોની આજે દેશને ઘણી જરૂર છે. આશા રાખીએ કે સદ્ગતના જીવનમાંથી યુવાન પત્રકારો પ્રેરણા મેળવી પ્રજાકીય સરકારમાં પ્રગલ્ભતાનું કામ કરી એ પ્રરુષને સાચી અંજલિ આપશે.

પ્રેમ મૃત્યુથી પણ મહાન અને બળવાન છે, અને મૃત્યુ જીવ-
નથી પણ બળવાન છે; પણ ખરી કહેણુતા તો સાનવ પોતે જ, એ
બંને વચ્ચે અંતરાય પાડીને સરજે છે.

અલિલ જિવ્યાન

બ

નાગદમાં મળેલી સાહિત્ય પરિષદ બધી ખૂબ પરિવહન મળવાને કારણે લગભગ એ વર્ષ જંગમ, વખતે ત્રણ પાણી થાય. દરરોજને આ પ્રમાણે પરિવહન મળે, નિર્મિતિ વગાય, દરરોજે થાય, સાહિત્યકર્તાને એ મળે અને પછી પાછું એ સ્વપ્નની માઠક વિચારનાં બંધ એ વસ્તુસ્થિતિ વિષે હવે નવેમરથી ને નવી રીતે વિચાર કરવાનો વખત આવ્યો છે એમ જાણવું જોઈએ સાહિત્યપરિષદનું પ્રાથમિક ચિરંતન સંકલ્પ રાજમાનસમા હોશને માટે હોય એ જરૂરી બનતું બંધ છે

આપણુ યુગરાતનું લોકજીવન અત્યારે પરિવર્તનને પંથે ન. એ પરિવર્તન લોકશાહી હાથનું ગણાય છે. આ લોકશાહી પત્રિમની અનુકરણ વૃત્તાનું ક્ષણ છે. અત્યારના રાજકીયવ્યવસ્થાતત્ત્વમાં સર્વશ્રેષ્ઠ તરીકેનો એનો હકક એણે આમણ કર્યો છે. અને હરેક માનવ સંયોજિત પદાર્થમાં હોય તેમ અનેકાનેક ગુણદોષ છતાં એના એ હકકનો ધણેખરે યથે સ્વીકાર થયો છે. આપણા દેશમાં પણ લોકશાહીની વાતોનાં હવે સ્વીકાર થતો આવે છે.

સાહિત્ય એ માણસની કોઈ વિશિષ્ટ શક્તિનું પરિણામ હોય તો પણ એ પોતાના યુગથી રંગાય વિના રહી શકતું નથી. એ વિશિષ્ટ શક્તિને એના યુગની મર્યાદામાં ફરવાનું રહે છે. અભિનયકાર ભણે સ્થળ પરત્વે રંગભૂમિની મર્યાદા સ્વીકારે પણ જો એ ખરો અભિનયકાર હોય તો એ પોતાનો કાળ અને પોતાનો સમય પોતે જ નિર્માણ કરતો હોય છે; એટલે એનો ભજવવાનો પાઠ, એની શક્તિના સંપૂર્ણ અવિભાવને એકને જ, પોતાના નિયામક બળ તરીકે સ્વીકારે છે. એ ઉપેક્ષા કોઈની કરતો નથી. પરંતુ એની મહત્ત્વાકાંક્ષા તો પોતાના વ્યક્તિત્વને જ સંપૂર્ણ અભિષેક આપવાની રહે છે.

આપણા સાહિત્યમાં તેમ દુનિયાભરના સાહિત્યમાં આ સિદ્ધાંતને અંગે જ સાહિત્યના એ વિભાગ પડી બંધ છે. લોકભોગ્ય ને વિદ્વદ્ભોગ્ય. શ્રી. જિજ્ઞુ-

પ્રતાપ ત્રિવેદીનું માણસ વિદ્વાનોને જોડેલો આનંદ અપે એટલા આનંદ લોકને નહિ - આખી શા. જ્યારે શ્રી. મુનશીનું માણસ કે શ્રી. શ મળદાસનું માણસ ખામ કરીને ખાંચું લોક રંગનત્તમક તત્ત્વ વધારે દાખવી શકે છે એ પદ એમની એક પ્રકારની વિશિષ્ટ શક્તિને આધારે ન. આ ઉપરથી પ્રશ્ન એ થાય છે કે સાહિત્યને વગર વ્યાપક બનાવવાનો પ્રયત્ન કરવો-અને એવો એ પ્રયત્ન બાનપૂર્વકનો હોય તો, વિદ્વાનોને એ વસ્તુ રુચતી નથી. અમાનપૂર્વક થયે. એવો યત્ન એ તો સહજ હોઈ એ વિષે ભાગ્યે જ વિદ્વાન કે લોક એ ઈથી એકે અપ્રસન્નતા દાખવશે. પરંતુ આ વિદ્વદ્ભોગ્યો લોકભોગ્ય એ બન્નેનો સનાતન ઝગડો જવા મ્મએ તે પણ સાહિત્ય, એ પ્રજાનું એક પ્રારંભનું વિશિષ્ટ સંસ્કારી અંગ છે એ વિષે તો ભાગ્યે જ કોઈને મતભેદ હોઈ શકે.

જો એ એક પ્રકારનું વિશિષ્ટ અંગ છે એમ સ્વીકારવામાં આવે તો આ સાહિત્યનું નિર્માણ કરનારો જે વર્ગ છે એ વર્ગને સમાજમાં કોઈક પ્રકારનું સ્થાન હોવું જોઈએ એ વસ્તુનો પણ સ્વીકાર કરવો જ રજો. આવું કોઈ સ્થાન, આપણા સાહિત્યમાં વિદ્વાનોને કે વિદ્વાન્મયાસંગી કોઈ વર્ગને આપવામાં આવ્યું ન કે નહિ એનો પ્રત્યુત્તર તો સૌ પોત પોતાને પૂછીને પોતે જ મેળવી શકે.

મુનશીજીનું ગદ્યમાન યુગગતની પ્રજામાં યોગ્ય રીતે ફરવામાં આવે છે, તેમાં એમની પોતાની સાહિત્યસેવા કરતાં વિશેષ તો એમનું વ્યક્તિત્વ અને એથી પણ વધુ એમનું રાજદારી મહત્ત્વ અગત્યનો ભાગ ભજવે છે. એ એમ ન હોવું જોઈએ કે છે તેથી કોઈ ભયંકર અન્યાય થાય છે તેમ નહિ, પણ આ પ્રમાણે ભરાતી પરિપક્વતા, આ મહત્ત્વના રાજદારી પુરુષ અગ્રસ્થાને હોવાથી ઘણી વખત એક ભ્રમ ઉત્પન્ન થાય છે કે યુગગતમાં સાહિત્ય તરફ અભિરચિ વધી ગઈ છે અથવા તો

સારિત્ય તરફની સંસ્કારવૃત્તિને ઘણું મોટું જીવાળ આપ્યો છે. જે વર્ષે કે ત્રણ વર્ષ પાછી સાહિત્ય પરિષદ મળે છે ત્યારે ખજાર પડે છે કે લોકમાનસ હજી હતું ત્યાં ને ત્યાં છે ને કામ ને કરવાનું હતું તે પણ એમ ને એમ છે.

એટલે હવે જ્યારે આપણે લોકશાહીને પ્રજા સંસ્કારવૃત્તિ શક્તિ તરીકે સ્થાપના શ્રીગણેશ માંડવાનો વિચાર કરી રહ્યા છીએ ત્યારે, એ જરૂરી બને છે કે હેમચંદ્રાચાર્ય જેમ એક આસન લગાવીને પોતાની આસપાસ એક પ્રજા કાર્યકરોનું મંડળ લખને બેસી ગયા હતા તેમ ગુજરાતમાં કોઈક એક આસન લગાડીને બેસી જાય. એ જ્યાં મુખ્યત્વે ને પ્રધાનપણે શ્રી. મુનશીનું જ હોય શકે. એમણે એ સ્થાન જે ત્રણ વખત શોભાવ્યું પણ છે. પરંતુ હજાર કોઈ વખત જે ત્રણ વા-સા એક સાથે આવે છે. મુનશીને પોતાની ચંચળવૃત્તિનો અને અભિમાનનો એવા બે વારસા પણ સાથે જ મળ્યા છે. અને આજે હિમાચળથી લંકા સુધી ફરી રહેલા એના મહાન રાજદારી પુરુષને એવા આસન માટે તૈયાર થવાની વિગ્નિ કરવી એ પણ એક પ્રકારની અથોગ્ય માગણી છે. તેમ જ આવા આસન માણસ વિગ્નિથી ભાગ્યે જ લગાવી શકે છે. એ તો ભજૂત લગાવે તો પોને જ લગાવે. બીજાની લગાવેલી તો ગળોડી નીકળે.

એટલે એનો એક બીજો માર્ગ એ છે કે વારં-વાર કહેવામાં આવે છે તેમ જો અભિનય સાહિત્ય-કારો, જૂની પેઢીના સાક્ષરો કરતાં વધારે સહિષ્ણુ અને વધારે લોકસંપર્કી અને વધારે કર્તવ્ય પરાયણ નીકળ્યા હોય, એક બીજાની સાથે રહીને કામ કરવાની વધારે વૃત્તિવાળા થયા હોય, અથવા, તો એમાંના કેટલાક બાળકોમાં વારંવાર ઉદ્ગાર કાઢે છે તેમ જનતા માટે કાંઈ કરવાની તમન્ના સેવતા હોય તો એક સંમેલન દ્વારા-ગુજરાતના તમામ પ્રકારના સાહિત્ય પ્રવૃત્તિને વેગ આપવાની એક પ્રજા વિદ્ધ પરિષદ જ સ્થાપી દેવી. એ પરિષદ પછી જે ત્રણ વર્ષે ન મળે પણ વારંવાર મળતી

રહે, અને ગુજરાતની જે જે દિશાની જોડે છે તે પ્રેરે પડે.

આ વસ્તુવૃત્તિના અંતમાં રહેલી, અસહ્ય આદર્શ જેની પરિસ્થિતિ પ્રાચ્ય, દેડકાની પાંચગેરી વાં નાનાં દેડાં હુલ્લેશ તો ન જ અપી ગકે. પણ કોઈક રીતે કમ રીતે એ તો શોધી કાઢવું રહ્યું-આ ગમ્ય બા. તો જેમ વિદેશમાં અમુક પુસ્તકોના પ્રમાણનો દારા, પ્રજાની સંસ્કારિતાને નિરતર પોષણ મળતું રહે છે, એવું પોષણ આપવાનું કામ આ સંસ્થા દ્વારા સિદ્ધ થઈ શકે. એટલું જ નહિ વાજા-ધી દ્વારા એક જ પ્રકારના સાહિત્યને સર્વ ઐષ્ઠ ગણાવાનો પ્રયત્ન થાય છે ને એક પ્રકારની જીવનને પક્ષાઘાત આપનારી પ્રવૃત્તિ થતી જણાય છે, એમાં પણ એ રીતે જ ફેર પડે, પણ પેલું નાટક કોણે લખ્યું છે, શ્રી બટુભાઈ હિમરવાડિયાએ વર્ષો પહેલાં-અસહ્ય આદર્શો-એ નાટક આજ સાંભરે છે.

આપણા ગુજરાતમાં એકધારી રીતે ચાલી રહેલી કોઈક પણ સંસ્કારી પ્રવૃત્તિને પચ્ચીસવર્ષનો ઇતિહાસ જોવામાં આવશે તો ખજાર પડશે કે પચાસ સો તો નહિ, પચ્ચીસ વર્ષનો ને દસવર્ષનો કાળ પણ, આવી એકધારી તપશ્ચર્મા માટે કાઢી શકવાનું અસહ્ય થતું જાય છે.

પરિસ્થિતિ આ છે-જ્યારે બીજી તરફ રાજ-દારી પુરુષો-જો હુચ્ચાઈ ભરેલી સાક્ષીતાનો સ્વાંગ ધારણ કરવાનો ડાળ ન કરતા હોય તો, સંસ્કારને વધારે વ્યાપક કરવાનું આહવાન આપી રહ્યા છે. સૌરાષ્ટ્રના પંતપ્રધાન શ્રી. દેબરે સાહિત્યકારોને શબ્દાણુતામાંથી નીકળવાનું કહ્યું છે. જો કે એમના જેવા મહાન માણસને. તો સમય ન હોય-પણ સાહિત્ય વિષે એમણે કાંઈ ગંભીરતાપૂર્વક વિચાર્યું હોય એવું એમાંથી નીકળતું નથી. ખરી રીતે તો આ જ સમય છે કે જ્યારે સમાજનાં રાજદારી સામાજિક અને સાહિત્ય સંબંધી તમામ બળો હાથમાં હાથ મિલાવીને એક સળંગ અને સંસ્કાર વન્નું રાજ નિર્માણ કરવાનો પ્રયત્ન કરે એટલે

કોઈકને હેતુલક્ષી લાગે તેવી, પણ મુખ્યત્વે તે પ્રચારલક્ષી કે હેતુલક્ષી કરનાં નધુ માનવલક્ષી એમ સાહિત્યપ્રવૃત્તિને વેગ આપવાનું આશયક થઈ રહેલ છે. એ આશયનતા આવી નાં મંચવર્તી, ગિનપક્ષપાતા, વાડાગાંધી દૂર, રાજદ્વારી ગંધીલા ને વેગીલા પ્રચારથી પણ આંધ્રે રહે-રી, એગીકોઈ પણ સાહિત્યસંસ્થા ઉપાડી લ્યે ને-એ સંસ્થામાં કેન્દ્ર-સ્થાને સાહિત્યકારો જ રાખ-નો ગુજરાતની પ્રજાને માટે જેમ સોમનાથનું મંદિર નિર્માણ થાય છે, તેવું જ આ સરસ્વતી મંદિરનું નિર્માણ થાય કે જેના અસ્તિત્વ વડે પ્રજા બળવાન, સંસ્કારી સારા-સારની તુલના કરનારી અને અખિલ ભારતરાષ્ટ્રના વ્યાપક વિધાનમાં પોતાનો જ્ઞાનંત પિરસો આપનારી બને-પણ કેટલાંક મનોહર સ્વપ્ન, મધુર લાગે છે સ્વપ્ન હોય ત્યાં સુધી. એટલે આ પણ એક સ્વપ્ન જ છે. એનું વાસ્તવરૂપ નિર્માણ કરવું એટલું સહેલું જાણીતું નથી.

પણ આવું કોઈ સરસ્વતી મંદિરનું સ્વપ્ન સિદ્ધ થાય કે ન થાય, પણ જેમને સાહિત્યમાં કોઈ પણ પ્રકારનો સ્થાયી ચિરંતન અને ગંભીરરસ છે, જેમણે સાહિત્યને જીવનધ્યેય માન્યું છે, એમને નાં એક ઘણો જ પ્રયત્ન સંદેશ આપણને આમાંથી મળી રહે છે. ભાષા એ તો એક પ્રકારનું વ્યક્તિત્વ વહનનું સાધન છે. એનો અર્થ એ કે સાહિત્ય એ જીવન કરતાં વધારે પ્રયત્ન વસ્તુ છે એમ માનવાથી જ, સાહિત્ય નિર્માણ થતું જાય છે. જળવાન જીવન વડે જ જળવાન સાહિત્ય આવી શકે, પ્રજાકીય ગુણોનો જ્યાં જ્યાં આવિર્ભાવ દેખાય ત્યાં ત્યાં સાહિત્યકાર એક શિલ્પીની અદ્યથી એને 'ચિરંતન ભૂતિમાં ફેરવી નામે એ રીતે એ આવતી કાલની પ્રજાને વધારે સશક્ત અને સંસ્કારી થવાની વિદ્યાપીઠ આપતો રહેશે. શ્રી. વિજયપ્રસાદે મહાકવિ માટે પોતાની હૃદયપ્રાર્થના કરી છે. ગુજરાતી સાહિત્યના નર્મદ ગાંધી શ્રીરંગનો વધુ ને વધુ ઉત્કર્ષ કરવાની સદ્-ભાવનાથી. જુવાન સાહિત્યકારો પોતપોતાના સતમ-તાંતરને, મહિનનાને ને મહેન્દ્રને થોડીવાર એક તન્દ્ર

મૂકી ઝાંઝ અને તો ? એ સ્વપ્ન આવતાં ત્રણ વર્ષમાં સિદ્ધ થશે ! કોને ખબર ?

પણ એટલું તો ચોક્કસ જ છે કે આવતી કાલ સાહિત્યકારો ધારે તો એ રીતે પોતાની બનાવી શકે. એક તો પ્રજાને જાગૃત કરીને. બીજી પોતે જાગૃત થઈને. કેટલીક વખત એવું બને છે-અને સાહિત્યકારો માટે તો ખાસ કરીને કંઈ સ્વભાવના અમુક ખૂણાઓ અને કાટાઓ આકર્ષક થઈને રહે છે. સાહિત્યકારને કે હરકોઈ વ્યક્તિને એ કાંટા ને ખૂણા ઘસી નાખવાના હોય છે, અબ્બાસ અને અનુભવની પેઠે એટલું જાત નિનીકાણુ એ પણ સરસ્વતીની ઉપાસનાનો વિષય ગણાવો જોઈએ.

એટલી જનશુદ્ધિ વિના સાહિત્યની પ્રવૃત્તિ જળવાન ન જ થઈ શકે; ભણે એ આકર્ષક રહે. આકર્ષક કે ભભક ભગેલી શૈલીથી પ્રાકૃતજનોનું મનોર-જન પણ થાય. પણ શ્રાવણી વીમા સ્થાયી વરસાદની પેઠે જનહૃદયમાં ચિરંતન સ્થાન પ્રાપ્ત કરવા માટે તો પ્રાથમિક વધારે ભૂમિકાની જરૂર હોય છે. અને તે પોતાના વ્યક્તિત્વના વિકાસ વિના કોઈને ગણતી નથી.

આજે જે ઝુંબેશ ઉપડી છે કે લોકમાનસને અમુક પ્રકારનાં સંસ્કાર ને શિક્ષણની ભૂમિકા ઉપર લઈ જવું જોઈએ-એ ઝુંબેશ બે તુમારી નંત્રનો એક અદનો નમૂનો રહેવાની ન હોય, તેમજ કેવળ કાગેસી માનસનો પડઘો પાડવા માટે ન હોય, તો તો આ રાજદ્વારી ખેરખાંઓએ તમામ શક્તિ-શાળી લેખકોને એમના ટેબલથી તણું હાથ દૂર બેસી શકે એટલા પરિવ્રતનું માન આપવાની કૃપા કરવી ઘટે, અત્યારે પ્રધાનો તો પ્રૌઢશિક્ષણને વેગ આપવાની વાતો કરે પણ એ પોતે કાંઈ પ્રૌઢશિક્ષણની વસ્તુઓ તૈયાર ન કરી શકે એ વસ્તુઓ તો જેમના અંતઃકરણને આ વાત સ્પર્શે છે એ માણ્યોએ ન કરવાની છે. 'મુંબઈ શહેર પ્રૌઢશિક્ષણ સમિતિ'એ તૈયાર કરેલ પ્રૌઢ સાક્ષરતા પસારમાલાની પહેલી કિતાબ કોઈકે તૈયાર કરી છે. એ દિંદીમાં છે. એનો આ એક પાઠ જોવાથી ખબર પડશે કે હજી

સુધી નો ક્ષમ વસ્તુઓ મૂકવાની છે ને કંપી રીને મૂકવાની છે એના વિષે ચોક્કસ નિર્ણયાત્મક સ્વરૂપ પ્રાપ્તિના ખ્યાલમાં આવી શક્યું નથી. એટલે શિશુ શિક્ષણ ને પ્રૌઢ શિક્ષણનો મૂળગત ભેદ પકડી શકાયો નથી. આ એક પાઠ આ પ્રમાણે છે

‘यह उत्तु है । यह एक पंजी है ।

यह उजेतमें नहीं देख सकता—’ વગેરે

ધૂરડની વાતો કરી છે. આમાંની કંઈ વાતની પ્રૌઢને ખબર ન હોય ? એટલે આ આપેલી માહિતી એમને અર્થહીન લાગવાનો. જે અક્ષરપરિચય માટે આમ ક્યું હોય તો એ વધારે અર્થહીન બને. અક્ષરપરિચય એકલો એ પ્રૌઢશિક્ષણ માટે ધ્યેય જ ન હોઈ શકે, એવો અક્ષરપરિચય સાથે સાથે એમની પોતાની વાત કરે અને અસરકારક રીતે કરે—તો જ એ આકર્ષક થાય.

એ પાઠ એક રીતે અપાય તો બંને કાર્ય સિદ્ધ થઈ શકે. અને એ પ્રકારે તમામ સાહિત્ય-સંસ્કારના વ્યાપક સ્વરૂપનો ગંભીરતાથી વિચાર કરવો ધટે.

આ એક પ્રકારની ઉપાસનાની વાત છે. કૃત્રિમ સાહિત્ય જીલું કરવાની વાત નથી. આંહી એક વાન પ્રત્યે સૌતું લક્ષ દોરાતું જોઈએ કે વિષય ગમે તે હોય—જેમાં પારિભાષિક શબ્દોના ઉપયોગ વિના ન ચાલે એવો વિષય હોય તો પણ અંગ્રેજી ભાષાના ખેડાણ પ્રયોગે એટલી સિદ્ધિ મેળવી છે કે એવો નિદાનમાં વિદ્વાન માણસ, લેશ પણ કૃત્રિમ બન્યા વિના, સામાન્ય માણસને ઉપયોગી થવાની ક્લાસિફિકેશન જે હરતગત કરી શક્યો હોય તેમ જણાય છે ! બ્યારે આપણે ત્યાં એ વસ્તુ કંઈ

હૂનતા આદર્શ જેવી રહી છે. એ દૃષ્ટિએ પણ નિદહનનોતું એકાદ ‘સરસ્વતીકંઠાબરણ સામિલન’ આશયક છે. એટલું જ કે થોડી થોડી માનવ જનતા લખતે, માર્ગ ધ્યેય માટે ગંભીરતાથી સંદેશ વાહક સૈનિકો તરીકે સૌ આવે તો જ એ કાંઈક સર્થક થાય. નહિતર તો આ પત્તિપત્તી પેટે એ પત્તિપત્તિ પણ કાલગણે એ બ્યારે થઈ ખેસે એટલું જ !

પરિપક્વમાં મધ્યમનો અટપટો પ્રશ્ન જે રીતે હેડવામાં આવ્યો છે એ આખી રીત જ કૃત્રિમ અને સમજ વિનાની છે. એ પ્રશ્ન વધારે ગંભીર વિચારણા માગે છે. તે વધારે શાંત વાતાવરણ પણ માગે છે. જનતાના ઘણા મોટા ભાગને હમેશને માટે જે પ્રશ્ન સાથે નિરૂપન છે એ પ્રશ્નને આવી રીતે શિવેશ્વરકર ને જામ સાહેબનાં માનપત્રો વચ્ચે મૂકીને ભભકભરી શૈલીથી એના વિષે વાતો કરવી, એ વસ્તુ એટલું જ દર્શાવે છે કે આ પ્રશ્નને પૂરી સમજવાની દરકાર પણ થઈ નથી. આ વસ્તુ એક આખા ક્ષેત્રની હોષ એ વિષે અત્યારે આંહી તો આટલું જ બસ છે; પ્રજાના ઘણા મોટા સમૂહને થોડો પણ અભિનવ પ્રકાશ મળી શકે એવું સાહિત્ય સર્જન કરવાની તક અત્યારે આવી છે. એ વિષે જ પહેલાં તો વિચાર કરવો જોઈએ. અને તે આખા સાહિત્યમંડળે એક વ્યક્તિ તરીકે એ દિવસ જન્મદી લાવવાનો સૌ સાહિત્યકારો મંત્રગ્ન સંકલ્પ કરે તો એના જેવો અત્યારે બીજો કાંઈ પણ શુભમર્ગ નથી.

સાહિત્યકારો—આ કરી શકશે ?

સલા ભાઈ, એટલું તો જરૂર યાદરાખજો કે જે તારા તરફ લખાયેલ ત્રીમળાયેલ હાથમાં તું સિદ્ધો નાખે છે તે જ ક્ષત તારા ઉદાર હૃદયને ઈશ્વરના ગ્રેમજ હૃદય સાથે જોડનારી સાંકળ છે.

ખલિલ બિખ્યાન

સત્તરમું ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સંમેલનનું એક ન વાક્યમાં અવલોકન કરવું હોય તો એમ કહેવાય કે કંઈપૂતળીનું એ નાન્ક હતું, અને શ્રી મુનશીની દોરાસંચાન પ્રમાણે એ પતંગીઆ નાચતી હતી !

છાપામાં ઓચિંતા સમાચાર આવ્યા કે નાતાલમાં જૂનાગઢ સંમેલન મળશે, ત્યારે ઘણે ને નવાજ લાગી દશે કે એક માસના ગાળામાં પ્રમુખની ચૂંટણી, વિભાગી પ્રમુખોની પસંદગી, નિમંત્રણ વગેરે શી રીતે બનશે. તેમજ વ્યવસ્થા માટે એટલો સમય ઘણો ઓછો પડશે. પરંતુ જોતજોતામાં શ્રી મુનશીની ચૂંટણી થઈ ગઈ. સાંભળ્યું છે તે સાચું હોય તો એમાં ચૂંટણીનો સવાલ પણ ન હતો. શ્રી મુનશીએ સભ્યોને કહ્યું કે, શામળદાસને હું વચન આપી બેઠો છું કે હું પ્રમુખ થઈશ. શામળદાસનો આગ્રહ હતો કે મારે પ્રમુખ થવું એટલે હું લાચાર બન્યો ! અને એ રીતે મનદારો પણ લાચાર બન્યા હોય તેમ એમણે મુનશીનું વચન રાખ્યું !

પરિષદ સંમેલનનું નાટક બલે ગમે તેમ ભજવવાનું હોય, પરંતુ સાહિત્યરસિકોને આકર્ષણ હતું જૂનાગઢનું, ગીરનારનું, જમ સોમનાથનું. એટલે જે સાહિત્યરસિકો સૌરાષ્ટ્રની બહારથી, ગુજરાતમાંથી આવ્યા હતાં તેનું મુખ્ય કારણ સંમેલન નહિ, પણ ઐતિહાસિક સ્થળો હતાં, છતાં મોટા ભાગના સાહિત્યકારોની એકબી ગેરહાજરી દેખાઈ આવતી હતી. જૂનાગઢને આંગણે જે જનતા ઊભરી હતી એનું કારણ સ્વતંત્રતાની હવા હતી. આંજરામાં પરાયેલ પંખી મુક્ત થતાં જેમ ઊડાઊડ કરે તેવી સ્થિતિ સૌરાષ્ટ્રની પ્રજાની હતી. તેમાં ય પાકિસ્તાનની પ્રપંચ-બળનો ભોગ બનેલી જૂનાગઢની પ્રજા મુક્ત થતાં ગાડીધેલી બનેલી હતી. જૂનાગઢમાં આવા સંમેલન એ જૂની આંખે નવો તમાસો હતો. એટલે તા. ૧૫ માં બનેવારીના અગિયાર વાગે મોટા મંડપમાં પરિષદની શરૂઆત થઈ ત્યારે માનવમેદની ચિકાર હતી. એ હાજરી ઉપરથી કોઈ ગણતરીની ભૂલભૂલામણીમાં પડી નહય તો એને એમ જ લાગે કે પરિષદે જનતામાં મોટું સ્થાન મેળવ્યું છે.

પરિષદના મંચ ઉપર આગલી હરોલમાં શ્રી મુનશી, શ્રીમતી મુનશી, શ્રી કૃષ્ણલાલ ઝવેરી, શ્રી શામળદાસ ગાંધી, શ્રી દેવર, શ્રી નિલ્લમાઈ નીવેટિયા હતા. પરિષદનું ઉદ્ઘાટન લાંગચેડા નાથજી વગર ટુંડામાં સૌરાષ્ટ્રના વડા પ્રધાન શ્રી દેવરભા એ કર્યું. તા. ૧૪ મીએ શ્રામતી લીલાવતીના હાથે કલાપ્રદર્શન ખુલ્લું મુકવાનું હતું, પરંતુ તે આવી શક્યા ન હતાં એટલે તે વિધિ કન્યામાં આવ્યો. શ્રીમતી મુનશીએ પોતાની લાક્ષણિક શૈલીમાં કહ્યું કે, કરાંચી સંમેલન વખતે શ્રીયુત મુનશી જ્યારે પ્રમુખ હતા ત્યારે કલાપ્રદર્શન ખુલ્લું મુકવાનું મારે ભાગે આવ્યું હતું, અને આવું ફરી જ્યારે એ પ્રમુખ છે ત્યારે મને એ માન મળે છે. આમ જોતાં, કલા સાહિત્યને વરી હોય તંવું આપોઆપ બન્યું છે. શ્રીતાજનો તેમનો કહેવાનો ભાવાર્થ (પોતે પ્લા અને મુનશી સાહિત્ય) સમગ્ર જૂનાં હાસ્યનું માણું મંડપ ઉપર ફરી વળ્યું હતું. કલાપ્રદર્શન અને રંજન કાર્યક્રમ સંમેલનના અંગ બની ગયા છે. એ ન હોય તો સંમેલન શોભે નહિ એવું પણ ચોજકોને લાગતું હશે. જૂનાગઢ ગઈ કાલ સુધી નવાખી તળે કચડાયેલું હતું. બાબલ શહેરમાં જે કલા, સંસ્કૃતિ વારસો નવી પેઢીમાં જળવાયેલા છે તેવું જૂનાગઢમાં હોય તેમ લાગતું નથી. બાપી કલાપ્રદર્શન માટે અને રંજન કાર્યક્રમ માટે બહારનો આશરો લેવો ન પડત. રાજકોટના પ્રમાણમાં જૂનાગઢનું કલાપ્રદર્શન ઘણું નાનું હતું. એના ત્રણ વિભાગ હતા. એકમાં ગિરના વસ્તીના નમૂના હતા. બીજામાં મુખબની જે. જે. સ્કૂલ આદિ આદના ચિત્રો, જૂનાગઢની આરઝી હડમતના ફોટાઓ, અને શ્રી મુનશીનાં પુસ્તકોનાં પાત્રોના ચિત્રો શ્રી રવિશંકર રાવળે દોર્યા છે અને એક આલ્પમ છપાઈ રહ્યું છે તે મૂળ ચિત્રો હતાં. ઉપરાંત કોઈ કોઈ છટક ચિત્રો પણ હતાં. ત્રીજા વિભાગમાં પ્રચારચિત્રો, સ્વચ્છતા, કુરિવાળો, દારૂ-ખંધી વગેરેને અનુલક્ષીને ચિત્રો હતાં. ઉપરાંત સૌરાષ્ટ્રની જે વિશિષ્ટતા, ભરતગૂંચાણ તેના પણ નમૂના હતા. મતલબ કે આ નાના કલાપ્રદર્શનમાં પણ જૂનાગઢની બહારથી મોટા ભાગ આપાત કરેલો હતો.

સ્વાગત પ્રમુખ તરીકે શ્રી શામળદાસ ગાંધી
ન્યારે એમનું 'જનવલ્લભાન જૂનાગઢ' એ ભાષણ
વાંચવા માર્ગદર્શક ઉપર આવ્યા ત્યારે મારી આગળ
એક ચિત્ર રજૂ થયું. 'વંદેમાતરમ્' દ્વારા વડોદરા
અને રાજકોટ સંમેલન વખતે શ્રી શામળદાસે પરિ-
વહને શ્રી મુનશીની નાગચૂડમાંથી છોડાવવા જે
જોશીલો પ્રચાર કરેલો તે હું માનું છું કે કોઈ ભૂલ્યું
નહિ હોય. એ જ શામળદાસને આવ્યો હું, પરિષદમાં
આવેલા સૌ, મુનશીનો સત્કાર કરતા જોઈ રહ્યા હતા !
બીજી ક્ષણે જ વિચાર આવ્યો કે, મુરખ જીવ,
શામળદાસ અને મુનશી તો રાજકીય પુરુષો છે.
એમને વખત પ્રમાણે પાઘડી ફેરવતા વાર ન લાગે !

શ્રી શામળદાસનું ભાષણ એમની કલમ પ્રમાણે
જોશીલું હતું. 'વંદેમાતરમ્' ના અગ્રલેખ જેવી ભાષામાં
બબક હતી. કોઈપણ પરભાષા ન સમજતા હોઈએ
છતાં તેનું સંગીત સાંભળનારને જેમ અસર જન્માવે
છે તેમ શામળદાસની વાણી ડોલાવતી હતી. મોટે
ભાગે એમની ભાષામાં શબ્દો ગિરનારની શિલાઓ
જેવા ભારેખમ હોય છે. એનો અર્થ કાઢવા જમ્મએ
તો ઝાઝો સાર ન નીકળે, છતાં એમની છટા, ભાષા,
ઉચ્ચાર, પડછંદ કાપા, સાચે જ શ્રોતાઓને ડોલા-
વતાં હતાં. એક બાજુ વિશાળ મંડપની ચોમેર
જૂનાગઢના વૈભવ સચી વનરાજી ડોલી રહી હતી,
ઝિરના ડુંગર મંડપમાં ડોલ્યા કરતા હોય તેમ ત્યાંથી
નજીકમાં દેખાતાં હતાં, અને એમાં વનરાજ ત્રાડકે
તેમ શામળદાસ ત્રાડકી રહ્યા હતા !

મુનશીના પ્રમુખસ્થાન માટે દરખાસ્ત મૂકવા
મુ. કૃષ્ણલાલ કાકા ઊભા થયા. એ દિવસ પછી એમને
એસી વર્ષ પૂરાં થઈ એકાસીમું વર્ષ એસતું હતું,
છતાં શરીરે ઉંમરને મચક આપી ન હતી. બાંધી
દડીનું, નીચું શરીર એમની ઉંમર ઢાંકી રાખતું હતું.
પણ એ પોતે વડીલ તરીકે એટલા સંજગ હતા કે
ગંભીરતા જળવીને બીજાઓને ઉંમરનું ભાન કરાવતા
હતા. અને મારા જેવા કોઈ મોં ઉપરના સૂક્ષ્મ
ભાવોને ગાંઠે એવો ન હોય તેને માટે એમની જૂની
પુરાણી પાઘડી લાલગત્તી જેવી હતી.

એ દરમિયાને ટેકા આપનાર સજ્જનોએ વધુ વખત
ન લીધો અને શ્રીયુત મુનશી પ્રમુખસ્થાનેથી ભાષણ
આપવા ઊભા થયા. એમના ભાષણને સાંભળ્યા પછી
ન્યારે ઠરાવોનો ક્રમ આવવો શરૂ થયો ત્યારે ખૂબ
પડી ગઈ કે પ્રમુખ તરીકેનું એમનું ભાષણ પરિષદના
ઠરાવોને અનુલક્ષીને હતું. જાણે એ ઠરાવોના પક્ષે
ટેકા રૂપ એ ભાષણ ન હોય! ભગવાન સોમનાથના
ધર્મિહાસને અનુલક્ષી એમણે તેના પુનરુદ્ધારનો મુદ્દો
ચર્ચ્યો. ગુજરાતની એકતાની વાત કરી. પરંતુ એ
એકતાનો સૂર આ વખતે નવી રીતે રજૂ કર્યો. ગુજ-
રાત એક ખરો, પણ એનો અર્થ એવો નહિ કે
જુદો પ્રાંત કરવો. મુંબઈ ઇલાકામાં ગુજરાત રહે તેમાં
વાંધો નથી. ફક્ત ગુજરાત જુદા જુદા સીમાડામાં
વહેંચાઈ ન જાય એટલું જ જોવાનું છે. આ વિચાર-
સરણી શ્રોતાઓ માટે નવી હતી. ભાષાવાર પ્રાંતની
રચના ઠેંગિસે માગેલી છે. ગુજરાતની અસ્મિતા પાછળ
એ ભાવના હતી પણ ખરી. પરંતુ દેશમાં પ્રાંતિકતા
રૂપી જે સંકુચિતતા ફેલાવા માંડી છે એટલે આ નવો
સૂર દેશના હિતમાં જરૂરી છે માની મુનશીએ રજૂ
કરેલો લાગે છે.

કારણ કે, સ્વભાષામાં કેળવણી મળતી જોઈએ
એવો વડોદરા સંમેલનમાં ઠરાવ થયેલ તેમાં પીછે
હઠ કરીને ઉચ્ચ શિક્ષણ રાષ્ટ્રભાષા દ્વારા અપાવું
જોઈએ તેવો સૂર શ્રી મુનશીએ કાઢ્યો અને પછી
એ ઠરાવ પણ આવ્યો. આમ મુંબઈ પ્રાંતમાં આપણે
'છીએ તે જ ઠીક' એમ માંડવાળાં કર્યું.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠની તાત્કાલિક માગણીનો મુદ્દો
ભાષણમાં ચર્ચા એમણે ગુજરાતમાં ગમે તેટલી
વિદ્યાપીઠ થાય તેને અમુતમ વિદ્યા કહી એ વિવિધ
પાત્રો દ્વારા પીવાય તેમાં વાંધો નથી એમ જણાવ્યું.
પ્રેમાનંદ અને સામળના કાવ્યોના સંપાદનનો ઉલ્લેખ
કર્યો. અને ગુજરાતી ભાષાના પ્રાચીન અને અર્વાચીન
સીમાડાનો પ્રશ્ન મૂકી મહારાષ્ટ્રના લોભને સારો
જવાબ આપ્યો. આમ એમના ભાષણમાં સાહિત્ય
કરતાં રાજકારણને લક્ષીને વિવિધ સૂરો હતા.
છતાં એ જીવ સાહિત્યનો રહ્યો, કદા ખાતર કલાનો

પુસ્તકતૌ રહી, એટલે છેવટ એ મુદ્દો પણ જતાં જતાં છૂટી લીધો. ગાંધીજી એ કાયદા થયા છે તેનો ઉલ્લેખ કરી, સાહિત્યક્ષેત્રે એક ગેરકાયદો થયો છે તેમ જણાવતા મુનશીએ કહ્યું કે, ગુજરાતી સાહિત્યમાં સરસતાનો વિકાસ થયો નહિ. ગાંધીજીની દૈન્ય દષ્ટિ જીવનપ્રાણીની લીધે ગુજરાતમાં વાસ્તવિકતાનો, ભંગડીની બંગડીની કવિતાભી થઈ. પણ સર્જકોની દષ્ટિ સરસતા પ્રત્યે જવી જોઈએ તે ન ગઈ. ખીજા શબ્દોમાં આપણે અર્થ કરી લઈએ તો, ગુજરાતી સર્જકો કલા ખાતર કલાને ન અપનાવતાં, જીવન ખાતર કલા તરફ જોતા થયા, અને પરિણામે કૃતિઓમાં ઊંચી સરસતા ન આવી. શ્રી મુનશીના આ મુદ્દો નવો નથી. ફક્ત ખીજા શબ્દોમાં એમણે મૂક્યો છે. એટલું જ એમની રાજ્યશાહી જીવનરહેણી આગળ 'છીએ તે જ ઠીક' 'ડા. મધુરિકા' 'કાકાની શશી' જેવી નાની સૃષ્ટિમાં જ એમને સરસતા દેખાઈ, પણ જો એ મધ્યમ કક્ષા અને નીચી કક્ષાની સૃષ્ટિમાં વસી શક્યા હોત તો જરૂર એમને પ્રતીતિ થાત કે શશીની બંગડીમાં જ સરસતા છે તેથી સહેજ પણ ઊતરતી નહિ એવી સરસતા જામણા ગામની ભંગડીની બંગડીમાં પણ છે. પરંતુ શ્રીમતી મુનશી એમને જાણજે છે તેમ એ એમનાથી ઊતરતી સૃષ્ટિમાં બળી શકતાં નથી, અને બળે છે ત્યારે એક વૈજ્ઞાનિકની રીતે સંશોધન કરવા, એટલે એ સ્થિતિમાં એમને ભંગડીની બંગડીમાં સરસતા ન દેખાય તો એ ગુજરાતી સાહિત્યની કરુણતા નથી.

આમ અગિયાર વાગે શરૂ થયેલ સંમેલનની પ્રથમ બેઠક દોઢ વાગે મુનશીના ભાષણ સાથે પૂરી થઈ. જમ્યા પછી સાડા ત્રણના આશરે બીજી બેઠક શરૂ થઈ. પરંતુ સવારના જેટલી હાજરી ન હતી. રાજકારણમાં સંકળાયેલા પુરુષો, સૌરાષ્ટ્રની બંધારણ સંભાળા ચુંટાયેલા સભ્યોની સભા રાખી હતી તે કારણે પણ રોકાયેલા હતા. વળી કાર્યક્રમમાં વિભાગી પ્રમુખનાં ભાષણો હતા એટલે પણ લોકોને રસ ન હતો. કારણ કે વિભાગી પ્રમુખ જાપેલું ભાષણ વાંચે, અને શાળાના વિદ્યાર્થીઓની જેમ

આતાઓ સાંભળી રહે, એ આજે લોકોને પસંદ નથી. એ તો જાપામાં પણ વાંચી લેખશું એસ લોકો માને છે. અને તે ખોટું પણ નથી.

વળી આ વિભાગી પ્રમુખોને, એક ભાષણ લખેલું વાંચ્યા સિવાય પરિપદમાં કંઈ સ્થાન પણ નથી. એ લોકો પણ સામાન્ય સર્વની જેમ બીજી વખતે એક પ્રેક્ષક, અગર આમંત્રિત સંજ્ઞાને જેવા જ બની રહે છે. પ્રમુખની બંને બાજુ પ્રથમ સ્થાન મંચ ઉપર એ લોકોનું હોવું જોઈએ, અને વિભાગી પ્રમુખ તરીકે એમનું ગૌરવ થવું જોઈએ એવું કંઈ હોતું નથી. એટલે વિભાગી પ્રમુખોનું ભાષણ એ કેવળ નિબંધ વાચનનું રૂપ લે છે. આ સ્થાનથી કંઈ લાભ થતો હોય તો એટલો જ કે દ્વારા ચાર પાંચ નિબંધો સારા મળે છે, અને એ દષ્ટિએ જ સંમેલન દર વખતે વિભાગો વધારતી જતી હોય તેમ લાગે છે. પરંતુ એથી બીક રહે છે કે નિબંધો મંગાવ્યા છતાં એને જેમ પરિપદમાં સ્થાન મળતું નથી તેમ ભવિષ્યમાં વિભાગી પ્રમુખોનાં ભાષણો શાય તો નવાઈ નહિ. મારા એક મિત્રે વિભાગી પ્રમુખોને અભાગી પ્રમુખો તરીકે કટાક્ષ કરતાં કહ્યું કે, એ બિચારાં ક્યાં પડ્યા છે તેનું જ ઠેકાણું નથી એટલે એમને માટે અભાગી પ્રમુખો શબ્દ ગોચર છે. પરિપદને આપણે એક રાજ્ય કલ્પીએ તો પ્રમુખને માનીતી રાણી કલ્પવામાં અને વિભાગી પ્રમુખોને અણમાનીતી રાણી કલ્પવામાં હું માનું છું કે વધુ ગોચર થશે. આવા વિભાગી પ્રમુખોમાંથી એ બેઠકમાં સંગીત વિભાગ, કેળવણી વિભાગ અને કલાવિભાગનાં ભાષણો વંચાયાં.

પ્રથમ દિવસની ત્રીજી બેઠક રાત્રે નવ વાગે શરૂ થઈ. અને તેમાં કાર્યક્રમ હતો રંજન વિભાગનો. લોકો સવાર કરતાં પણ વધુ ઊમટયા. પોતાના અધિકાર વગરની જગ્યાઓ લાગ મળ્યો તે બચાવી પડ્યા. અને પ્રમુખ વગેરે મોખરે બેસનાર, અને ઢેસલી થીડીએ આવનાર બીજાઓની જગ્યા રહી નહિ. વ્યવસ્થા બજાવવાની મુશ્કેલી હતી. પરંતુ રંજન કાર્યક્રમમાં મુબઈના લોકનાટ્યસંઘ તરફથી 'કલ્યાણી' નાટિકા બજવાવવાની હતી, પરંતુ એ મંડળી આવી ન હતી

એટલે સારા નર્સીએ રોજ ખાલી પડ્યું હતું ત્યાં પ્રમુખ અને ખીજા સજ્જનોને ખેસાડવામાં આવ્યા. અને એ કાર્યક્રમને બદલે કલા વિભાગન પ્રમુખ, સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયના સ્વામીએ શ્રોતાઓને શાસ્ત્રીય સંગીત સંબંધી રંજન કરાવાનો વ્યર્થ પ્રયત્ન આદર્યો. અને સરવાળે શાસ્ત્રીય સંગીતની બારાખડી પણ ન જાણનાર શ્રોતાઓના મોટા સમુદાયને એ કાર્યક્રમ રંજનને બદલે રંજીડ રૂપ નીનડ્યો. પરંતુ ચાલકોએ તે પછી ગઢવી મેરુભાનો યુલદ કંઠે રોજ ઉપરથી રેલાઓ એટલે લોકોનું મન રંજન થયું. મેરુભાનો કંઠ જાણીતા છે. એમના ફુહા અને લોક-સાહિત્ય વિષે એ ગત નથી. પરંતુ જૂનું એટલું સારું અને નવું એટલું ખોટું, એ માની ચાલનારની દષ્ટિ તટસ્થ રહેતી નથી. એ નવાની ઠેકડી કરી ભલે લોકોને રંજન કરાવે, પણ એ રંજનમાં જો દીર્ઘદષ્ટિ ભળે અને જિંચી રંજનવૃત્તિ ભળે તો પ્રજાને સાચે જ જિંચી કક્ષાનું રંજન મળે. પરંતુ કદાચ એટલી કક્ષાએ પ્રજા આવી નથી માટે એવી જિંચી વૃત્તિના સર્જકો આપણે ત્યાં હજુ પાકતા નથી. તે પછી ચોરવાડની બાઇઓ તરફથી રાજકોટ સંમેલન વખતે ટીપ્પણીનું મૃત્યુ, સંગીત, જે બહેનોએ રજૂ કર્યું હતું તે જ બહેનોએ એ કાર્યક્રમ અહીં રજૂ કર્યો હતો. જૂસાતી જતી આપણી કલા, શ્રમને હલકો દરવા, શ્રમમાં આનંદ માણવા, શ્રમ-જીવીઓએ પોતાના જીવન સાથે ટીપ્પણીની જે કલા વણી લીધી છે તે આપણી પ્રાકૃત પ્રજાની રસવૃત્તિનું ઉત્તમ દર્શાવ છે. પરંતુ એમના સુધી હવે 'ભાભી થોડાં થોડાં થાવ વરણાગી' અને 'મારી નણંદીએ મેણું માર્યું' એ 'ગુણસુંદરી'નું ગીત પહોંચી ગયું હતું એમ એ મૃત્યને તાલ આપતાં વાદ્યો કહી આપતાં હતાં !

ખીજે દિવસે નવ વાગે વિભાગી પ્રમુખો, સાહિત્ય અને વિજ્ઞાનનાં ભાષણોથી સંમેલન શરૂ થયું જેમ હવે નાટકો ત્રિઅંગીને બદલે દ્વિઅંગી થયાં છે તેમ સંમેલન પણ દ્વિઅંગી હતું. એટલે એ ભાષણો પછી ઠરાવો રજૂ થયા. પ્રથમ ઠરાવ પૂન્ય

મહાત્માજીના અવસાન અંગે હતો ખીજો સાહિત્ય-કારોના અવસાન અંગેનો હતો. અને ત્રીજો ઠરાવ મૂક્યો સૌરાષ્ટ્રના વડા પ્રધાન શ્રી ઢેગરભાઈએ જિંચી સાહિત્ય રાષ્ટ્રભાષા દ્વાગ આપવા આવત. આ ઠરાવ ઘડીને વિષય વિચારણી સભાએ તૈયાર કર્યો હશે ત્યારે ભાગ્યે એને ખબર હશે કે ખુલ્લી ખેંકકર્માં એ ચકચાર જગાવશે. શ્રી ઢેગરભાઈએ રજૂ કરી પેતાનું મંતવ્ય જણાવ્યા પછી સંમેલન બપોર ઉપર મુલતી રહ્યું.

જમ્યા પછી વચ્ચે એકાદ દોઢ કલાક આરામનો મળતો હતો તે વખતે શ્રી નાથાલાલ દવેના ઉતારાની રમમાં લેખકમિલનની સભા રાખી હતી. આવા સંમેલનમાં આવેલા લેખક-કવિઓનો એકખીજાને પરિચય થાય તેવો આનો ઉદ્દેશ હતો. જાણીતા અને નવા ૪૦-૫૦ ભાઈઓ તેમાં મળ્યા હતા. અને તેમણે દરેકે પોતે પોતાનો પરિચય આપ્યો હતો. લેખકો ભેગા થાય ત્યારે એમને ચર્ચા શોધવા જવાનું ન હોય પરંતુ બપોરના સંમેલનનો વખત થઈ જતાં એ સભા પૂરી થઈ હતી.

ત્રણ વાગે ફરી શરૂ થયું ત્યાં શુષ્ક અને એકધારા ધરડેવાળા સંમેલનમાં ઓચિંતી ગરમી આવી મન. રોજ ઉપર નીચેથી કાપલી ગઈ, અને તેમાં લખ્યું હતું કે આ ઠરાવ ઉપર મારો વિરોધ છે. એમાં નામ હતું, સાહિત્ય વિભાગના પ્રમુખ પ્રો. વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદીનું. શ્રી મુનશીને તો ખ્યાલ પણ નહિ કે આમ વિરોધ થશે. રણુમેદાન ઉપર પૂરતું લશ્કર લેખને આવેલા પ્રમુખને ગભરાવાનું પણ કારણ ન હતું. પરંતુ પોતાનો વિનય ચોક્કસ છે એમ માની ચોક્કાઓ વેર વિખેર હતા તેમને સૂચનાઓ આપી, ઇશાર કરી, ખબર મોકલી જોત જોતામાં રોજ ઉપર બોલાવી લેવામાં આવ્યા. ઠરાવના મૂળ વહેચેલા ખરડામાં ટેકા આપનાર તરીકે ત્રણ નામ હતાં, શ્રી હરસિદ્ધલાઈ દીવેટિયા, શ્રી ચિમનલાલ શાહ અને શ્રી પુષ્પાબેન મહેતા. પરંતુ એટલા ચોક્કાઓથી કદાચ હારી જવાય એ ખીજે એમની મદદે વાણીશ્રી શ્રી શામળદાસ ગાંધી, પ્રિ. રમણલાલ યાજ્ઞિક, પ્રો. દલપત જોશી, શ્રી

ચૈતનપ્રસાદ દિવાનજી, શ્રી બાનુશંકર વ્યાસ (ગાદ-
રાયણ) ને મોકલવામાં આવ્યા- છતાં કયાશ રહી
હોય તેમ શ્રી મુનશી પોતે પણ એટલા વખત પૂરતું
શ્રી કૃષ્ણલાલ ઝવેરીને પ્રમુખપદ સોંપીને રજામેદાન
ઉપર ફેરી પડ્યા.

જ્યારે વિરોધ કરનારમાં હતા, પ્રો. વિશ્વ
પ્રસાદ, પ્રો. રવિશંકર જોશી, પ્રો. હસિન બુચ
અને શ્રી હુગુરાય અંબરિયા. ઉપરના વાણીશ્રી
ધનુર્વિદ્યામાં જોરજોરમાં પિપ્પીનાં અવાજ નેવો
વિરોધનો સૂર દબાઈ ગયો. વળી વિરોધ કરનારાઓ
પોતે જીતશે એવી આશાએ ઊભા પણ થયા ન
હતા. હાર તો ચોખ્ખી હતી. પરંતુ પોતાનો
પ્રમાણિક અભિપ્રાય જીત નહિ થાય એ ખીકે રજૂ
કર્યા વગર ખેસી રહેવું એ કાયરતા માની કળની
આશી રાખ્યા વગર વિરોધ વ્યક્ત કર્યો હતો. છેવટ
ગરમાગરમ ચર્ચા પછી ૫૦ વિરોધ ૬ મતે હરાવ
પહાર થયો.

ચોથો હરાવ ગુજરાત વિદ્યાપીઠની તાત્કાલિક
સ્થાપના કરવા અંગેનો હતો. પાંચમો હરાવ પારિ-
ભાષિક શબ્દકોષ અંગેનો. છઠો, દેશમાં એક નાગરી
લિપિ (શિરો રેખાના વિકલ્પ સાથે) વાપરવા
સંબંધી. સાતમો, નરસિંહ મહેતાના સ્મારકનો.
આઠમો, ભગવાનલાલ ઈંદ્રજીનું સ્મારક. નવમો,
રાજકોટમાં સ્થપાયેલ સૌરાષ્ટ્ર સંશોધન મંડળને
આચાર્ય. દશમો, ગુજરાતીઓના સર્વદેશીય વિકાસ
સંબંધી. આમ તે પછીના હરાવો લાંબી ચર્ચા વગર
અને વિરોધ વગર સાંજે એક પૂરી થાય તે પહેલાં
ઝડપથી નાટકના ડાયરેક્ટર શ્રી મુનશીએ કુનેદથી
પતાવી દીધાં હતાં.

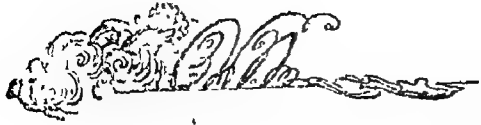
ગત્રે રંજન કાર્યક્રમ શરૂ થયો ત્યારે ગઢડાવા
જેવી ખેસવામાં ગરબડ થઈ પામી ન હતી. આજે
રંજનમાં મુખ્ય એ કાર્યક્રમો હતા. પોરેશંકરની
આર્થ કન્યા ગુરુકુળની વિદ્યાર્થીનીઓ તરફથી અને
ખીજો, રાજકોટના સૌરાષ્ટ્ર-કલાકેન્દ્ર તરફથી-પહેલા

પક્ષ તરફથી એમની હાજર અને શક્તિ પ્રમાણે ઠીક
કહી શકાય તેવા પ્રયોગો હતા આર્થ સમાજની
ભાવજીવ્યા પદ્ધતિ વચ્ચે વચ્ચે કોઈકાં કરી નર્મ ને
પ્રેક્ષકોને રંજીત કરતા હતી એટલું એ તરફે ટીકા
પાત્ર હતું. આ સંમેલનના રંજન વિભાગમાં પ્રથમ
નંબર સૌરાષ્ટ્ર કલાકેન્દ્રનો આવ્યો હતો. બાર
વાગે એ લોકોને રોજ મળ્યું હતું તે એમણે રંજ-
નની એક શક્તિથી સાબિત પણે કાર્યક્રમ પૂરો
થયો ત્યાં સુધી પ્રેક્ષકોને પકડી રાખ્યા હતા, એ
એમને માટે મે.ટુ. સર્ટિફિકેટ હતું.

ત્રીજો દિવસ દોઢ વાગે સોમનાથ જવા સ્પેશિયલ
ટ્રેન જવાની હતી. એટલે સવારના વખતનો સફુ-
પયોગ કરવા સંમેલનના કાર્યક્રમ બહારનો, 'કવિ
સંમેલન' શ્રી આદરાયણના પ્રમુખપણા નીચે સ્વતંત્ર
રીતે યોજાયું હતું. પરંતુ એ વખતે હું નરસિંહ
મહેતાનો ચોરા અને ખીજું સ્થળ જોવા ગયો હતો
એટલે તે અંગે મૌન રહું છું.

બપોરે સવા એ વાગે જૂનાગઢથી સ્પેશિયલ
સોમનાથ માટે ઉપડી. વચ્ચે ચોરવાડ સ્ટેશન ઉપર
નજીકમાં એક વેપારી પેઢી તરફથી ચાપાણીનો
સત્કાર સમારંભ થયો અને પછી વેરાવળને સ્ટેશને
ઊતરી માટરો દ્વારા સર્વ મંડળીને હિંદના ઐતિ-
હાસિક સ્થળ સોમનાથ લેખ જવામાં આવી. એ
સ્થળની ઐતિહાસિકતા વિશે એટલું કહેવાઈ ગયેલું
છે આપણા હૈયામાં એટલું શ્રદ્ધાનું સ્થાન છે કે અ
વિષે વર્ણન કરવાની કંઈ જરૂર નથી. સર્વને માટે
એ એક અનેરો લાડાવો હતો. પાછા ફરતાં વેરાવળમાં
ઘીવાળા શેકેને ત્યાં, ફેક્ટરીમાં એવું બાદશાહી ભોજન
જમ્યાં હતા કે ગાડીમાં એવું ઘેન રહ્યું. અને સાડા
અગિયારે જૂનાગઢ આવ્યા ત્યારે તો સંમેલનની
પૂર્ણાહૂતિની સભા ચાલુ થઈ ગઈ હતી. તે માટે
શ્રી મુનશીને અને શ્રી જનમસાહેબને સૌથી વહેલા
સોમનાથથી લોવવાની વ્યવસ્થા પણ કંઈ હતી.

ઉપસંહારમાં શ્રી મુનશીએ કહ્યું કે હું મહા
ગુજરાતની યોજના આકાર લે તેની અંખના એવું

છું, પણ એનો નિર્ણય કરવાનો આધાર નામદાર
નમસાહેબ ઉપર રહેલો છે. વળતા જવામાં જાન-
સાહેબે કહ્યું કે સૌરાષ્ટ્ર ગુજરાતમાં બળવાને બદલે
ગુજરાત સૌરાષ્ટ્રમાં બળે અને મહા સૌરાષ્ટ્રનું
સર્જન થાય એવી હું અભિલાષા સેવું છું !

આ પછી રંજન કાર્યક્રમમાં ગજલનો શ્રી શય-

દાના પ્રમુખપણા નીચે મુશાયરો હતો. પરંતુ ખીજ
સવારે મારે ગિરનાર ચડવું હતું, એટલે રંજન કરી
ઉજાગરો કરું તો ગિરનાર ચડતાં રંજન થાય
એટલે વહેલો ઉતારે જઈને સૂઈ ગયો, અને આંખ
મિચાંતાં પરિવહના નાટકનો અંત આવ્યો !

શૂન્યકાર પથરાય

અંધારાં પથરાય (૨)

અંધારાં પથરાય જગત પર અંધારાં પથરાય-
આલ ઊગેલો સૂર્ય આથમે અંધારાં પથરાય.

હવે તો તિમિરનાં દળ ધાય.
બિછાવી કાળી આદર છાંય...અંધારાં પથરાય.
હિન્દ ભૂમિમાં એક સંત જ્યાં દીપક થઈ આલાય.
હૈયામાં તો દુઃખ ભરાયું જન હૈયાં મૂંઝાય.

સાંભળી અંતર દર્દભરાય.
ભૂમિ પર શ્યામલ આદર છાંય...અંધારાં પથરાય
ભારત માના મંદિર કારે. જલતી દીપક વાટ.
એ જ્યોતિનાં ફિરણે પહોંચ્યાં-સાત સમૂદર પાર.

આજ એ પ્રકાશ ચાલ્યો જાય.
અભાગી ! કોણ બૂઝાવી જાય
આજ તો તિમિર વાદળ છાંય.
મંદિર શૂન્યકાર પથરાય... હિન્દ પર શૂન્યકાર પથરાય.
અંધારાં પથરાય...

ગામડાના લોકો હવે અગાડિ જેવા જંગલી રહ્યા નથી એમ હું માનતો. વાનતી વાર્તા, દારૂ પીધેલ હાલતમાં અગાડિ જે તત્તવારે ઊછળતી હતી તે હવે ભાગ્યે જ ઊછળતી હશે એવો મારો અનુભવ હતો. અને મારા એ અનુભવોને મનમાં ઘૂંટતો ઘૂટતો દૂરના ગામડેથી એ ત્રણ ખેડૂત સાથીદારો સાથે પગપાળો શંકેર તરફ જઈ રહ્યો હતો. પરંતુ અમે અડધે રસ્તે પહોંચ્યા ત્યારે એક સાથીદારે મને કહ્યું; 'મોટા! જોયું?'

મેં કહ્યું:— 'શું?'

'આ હેલા ઝાડ પર જુઓ.' એણે ઓગળા ચીંધી મારું લક્ષ્ય બેચ્યું.

અને મેં જે દશ્ય જોયું તેથી હું દંગ થઈ ગયો. મારું દિલ ધ્રુવી બિઠ્યું.

એક સ્ત્રીને નગન-હાલતમાં ઝાડની ડાળે બાંધીને લટકાવી હતી. લટકાવ્યા પછી એને ભૂંડી રીતે મારી નાખવામાં આવી હતી. પૂછતાં ખબર પડી કે લોકોને જેવા સારુ પ્રદર્શનરૂપે એને ત્યાં લટકાવી રાખી હતી. કે જેથી અન્ય એવી સ્ત્રીઓ પણ દાખલા લઈ સુધરી જાય.

પણ મુદ્દાની વાત પૂછપરછ કરતાં માલૂમ પડી કે એક ખેડૂતની સ્ત્રીએ કાઠ એક પુરુષ જોડે આંડો સંબંધ રાખ્યો હતો તેની જાણ એના પતિને થઈ. કહે છે કે અગાડિ એ ત્રણ વખત એ પતિએ જવા દીધી હતી. પરંતુ આ વખતે એનાથી જોયું ગયું નહિ. સહન થયું નહિ...ને એણે અગાડિ જણાવ્યા મુજબ કાયદો હાથમાં લઈ પરાક્રમ(1) કર્યું. લોકો એથી ત્રાસી બિઠ્યા હતા.

એ સ્ત્રીનું શબ ઉતારાવી, પોલીસને હવાફે કરી અમે આગળ વધ્યા.

મને થયું કે હજુ ય સ્ત્રીઓ પ્રત્યે આવું જંગલી અને અમાનુષી વર્તન રાખવામાં આવે છે! વ્યભિચારના વહેમનું ઓસડ કર્યું? એનો જવાબ મને મળ્યો નહિ તે હું મૂંઝવણમાં જ રહ્યો.

થોડાક દિવસ પછી હું ગામડાની એક સભામાં જતો હતો. મંત્રામાં એક ખેડૂત મળ્યો. હાથ જોડીને

એ કહેવા લાગ્યો. 'સાહેબ! મને જાણ્યો. મને કારણ સમજાયું નહિ, એટલે મેં એને ખુલાસો કરવા કહ્યું. મારા આશ્ચર્ય વચ્ચે એણે કહ્યું કે પેલી ઝાડ પર લટકાવી ખૂન કરવામાં આવેલ સ્ત્રીનો એ પતિ હતો. મેં કહ્યું 'સ્ત્રીનું જંગલી રીતે, ધાનકીપણે ખૂન કરીને તું મારી મદદ માગે છે?'

'હું કરું ભાઈશામ! કરતાં તો કરી બેઠો. પણ હવે ખૂબ પરતાઈ છું.' વધુ પૂછતાં ખબર પડી કે એની ઉપર કેસ ચાલે છે, પરંતુ દેશી રજવાડામાં ચાલે છે એમ પોલીસે પેસા વેડીને એ થોડાક દિવસો ખચી ગયો 'તો.

મેં કહ્યું:— 'હું મદદ ના કરી શકું. કાયદો કરે એ ખરું.'...ને હું દુભાતા દિશે આગળ વધ્યો.

ગામડામાં સેવાર્થે આવેલ હું આ બનાવથી હેતુભાગ્ય ગયો. પરંતુ વિમત્ત હાથે નહિ. પૂ. મહા-રાજનાં કાર્યોમાંથી પ્રેરણા મેળવી ગામડે ગામડે ફરીને માણસાઈના પાઠ ખેડૂતોને સમજાવતો ગયો. ને હું વધુ સમજતો ગયો.

x x x

ગામડામાં ફરતાં હરતાં મેં એક એવું ગામડું પણ જોયું કે ત્યાંનાં લગભગ બધા જ ખેડૂતો પાંકો ચોર કહેવાય છે. અનેકવાર એ ગામડાએ વટેમા-ગુઓને ત્રાહી ત્રાહી પુકરવેલ છે. આ ગામના પુરુષો તો બહાદુર છે જ. પરંતુ સ્ત્રીઓ પણ પરાક્રમી અને જોરાવર છે. હાથ સપડાયા તો ટીપી જ નાંખે. અરે, ત્યાં તો પુરુષો કરતાં કેટલીકવાર તો સ્ત્રીઓનું જ રાજ્ય ચાલતું હોય છે. આ લોકોનો સંપ પાંકો હોય છે. નગારું વગડતાં જ સૌ-સ્ત્રી પુરુષો લડાયક શસ્ત્રો લઈ દોડી આવે છે. નજરે જતાં આ લોકો ઠગ છે એમ નહિ જ લાગે.

એકવાર ત્યાંના એક સુખી ખેડૂતનો મને બેટો થઈ ગયો. મેં પૂછ્યું:— 'સારી સ્થિતિના હોવા છતાં ય તમારા લોકો શા માટે ચોરી કરે છે?' એણે એવડ-કપણે કહ્યું:— 'મોટા! એ તો અમ લોકોનો રિવાજ સે. ઘરમાં ભક્ષેને ગાદલાં ભરીને અનાજ હોય પણ ચોરી કર્યા વગર એન પડે જ ની.'

એનો જવાબ સાંભળીને હું તો સડક ન થઈ ગયો. મેં ખૂબ દલીલો કરી અને ચોરી નહિ કરવા એને સમજાવ્યો. પરંતુ એ તો માત્ર હસતો જ રહ્યો. એની વાતને વળગી રહ્યો.

ખાડી પીનારને ખીડીની જેવી તલપ હોય છે એવો દેશમે ચોરીની તલપ લાગી હોય છે.

ત્યારે તો હું ન હાર્યો.

પરંતુ ત્યારપછી હિંમત નહિ રાતતાં અમે થોડાક માત્ર સેવકો સહી જમાવી ખેડા. આસપે આસપે અમે એમને સચી વસ્તુ સમજાવી શક્યા. એમની અડા-દુરીની કદ-કરી, પણ ચોરીની 'કદ' ને વખાડી. અમે તો ખૂબ જ નાનીચો અકારવટિયો અમેસીંગ માત્ર આ કોડાથી નહીં હરતો હતો. એવા અકારવટિયાના ય અકારવટિયા જેવા આ ખેડૂતો (જીઓ મુહો) આને ચોર નથી રહ્યા. અહાહર જરૂર છે.

નિસ્વાથી કામ આખરે નિષ્ફળ નથી જ નહીં એવી ખાતરી અમને થઈ.

શાહુકારી ચક્રવર્તી વ્યાજે અને અમલદારી લાંચ-રજવટે ખેડૂતોની કેડ દોઢરી કરી મૂકેલ છે. વળી, ખેડૂતોના પોતાના કુટુંબો ય એમની કુદરત માટે જવાબદાર હોય છે. ખાર તેરમાની અલામાંથી તેઓ હજુ છૂટ્યા નથી. દારૂના દેવતા હજુ તેમણે નાશ કર્યો નથી. કટખો-પાણી તો આજ-પણ તેમને ધોરી રહેલ છે. ભોળા અને ભલા તેઓ હોય છે. અનેક તણી છાંયડી છતાં, કડવા અનુભવો છતાંય તેઓ દિલના દરિયાવ તો આજે પણ છે.

ગામના પેસાપાત્ર એવા શાહુકારે થોડાક જ દિ' પહેલાં પાંચ-સાત સાથીદારો સાથે ગામડાનું પર્યટન આદર્યું-ચરી ખાવાની લાલચે. ગામડે પહોંચ્યા તો પહોંચ્યા કે એમના હુકમો શરૂ થઈ ગયા. સૌ પ્રથમ થોડાઓ માટે ચંદીનો દુકમ છોડ્યો. ગરીબ ખેડૂતે ચંદી પૂરી પડી-વરાડ હોવાથી. પછી નહાયા-ઢોયા અને યોદ્ધા બોલ્યા બાદ શેઠે કહ્યું કે: 'અહીં શેર થી લાવો ને લોટ વગેરે લાવો. વરમાં સાવ દાદા હોવા છતાં ય ખેડૂતે થોડાક દાણા વેચીને રહે માયું' તે અહીં લાવી આપ્યું.

વ્યાજનાં વ્યાજ ખાતાર શેઠે તેમજ એમના સાથીદારોએ પછી પકડીને નિરાંતે લાહુ આરોગ્ય (1) ત્યારબાદ દિસાખ-કિનાખ મરહુ મુનખ કર્યો-કરાખો-અંગૂઠા લક્ટને-અને સાંજે પાંચ કર્ના. ખેડૂતનું દેહું ત્રુ એ ત્ર્યું લંગાયું. તો ય એણે ભગવાનપર ભરોસો રાખીને શેડનું બહું કચ્છ્યું.—

એ જ ખેડૂત અડવાડિયા બાદ ધીની જગમી લક્ટને શેડને ઘેર ગયો. ઘી શાહીને શેઠાણી રસોડામાં ગયાં. ખાવાનો સાવ સરખોય પૂડ્યો નહિ. અરે, એટલું જ નહિ પણ, ખેડૂતે પીવા પાણી માયું ત્યારે માંડ-ાંડ, શેઠાણીએ ખારા કુદાનું પાણી પાડ્યું. પાણી પીતે ખેડૂત જૂખ્યા પેટે આર માઈલ ટાંટિયા લોડવા લેપડી ગયો. સગી આંખે એ એ બેળું. મારું મેન રડી લીધું.

મનમાં થયું-માનવીના પણ વિચિત્ર પ્રકારો એ ના! એક અનુષ્ઠ ખેડૂત રૂપિયાનું દોઢ પાંદેર શ્રી હોવા છતાં ય શેઠની ફોજને જમાડવા અઢો શેર ધંતો ધાડવો શાહી દે છે. પણ-એ શેઠ અને શેઠાણી એ જ ખેડૂતને મદતનું પાણી પાવામાં પણ ભેદ-ભેદ રાખે છે!

વિચારોતો મારો આવતાં મનને થયું કે બાપુનું સમરાન્ય ક્યાં છે? નથી તો કપારે આવશે!

જવાબ મળ્યો કે-એ માટે તો અનંખ સાચા સેવકોએ ગામડાંમાં ખૂંપી જવું પડશે સમજાણી, સચ્ચાઈની અને માનવતાની મશાવ જલતી રાખવા માટે નિસ્વાથી સેવકોએ દટાઈ જવું પડશે. મોળ-શોખ ભોગ વિલાસનો ત્યાગ કરીને નવજુવાનોએ ગામડાંમાં જઈને રહેવું પડશે.

'માણસાઈના દીવા' પ્રગટાવવા પૂ. રવિશંકર મહારાજ જેવું ખડનચ. સેવામાત્રી અને કર્તવ્ય-પરાયણ જીવન જીવવું પડશે.

મનને સમાધાન થયું કે, બલ્કો આદમી! એ જ રસ્તો છે-સમરાન્ય યા તો લોહશાહી સમાજવાદ લાવવાનો.

ત્યાર પછી જ હું નિરાંતે લાઘી થક્યો. ★

સાહિત્ય રસિકો અને પુસ્તકાલયો માટે

ઉત્તમ તક

[માત્ર માર્ચની પંદરમી સુધી જ આ યોજના ચાલુ છે. દરિયાપારના દેશોને તા. ૧૫મી એપ્રિલ સુધી આ લાલ મળશે.)

સેટ પહેલો

સેહાગણુ ભા. ૧—૨	(રમાકાન્ત ગૌતમ)	૪-૦-૦
કાન્તિનાદ	(દિવ્યાનંદ)	૩-૦-૦
રાજલક્ષ્મી	(પ્રલ્હાદ બ્રહ્મભટ)	૪-૦-૦
આધુનિક સાવિત્રી	(રમણલાલ સોની)	૩-૦-૦
પ્રયાણુ	(ઇન્દ્ર વસુવડા)	૩-૦-૦
કુન્દન	(ચિરંતન)	૩-૦-૦
ભગવાન ચાણક્ય	(મંજુલાલ દેસાઈ)	૨-૮-૦
ગ્રામીભ્રમ	(રામરાય મુનશી)	૩-૦-૦
રૂપા	(કૃષ્ણલાલ શાહ)	૨-૮-૦
		<hr/> ૨૮-૦-૦

આખો સેટ લેનારને રૂ. પંદરમાં મળશે (પોસ્ટેજ ભુલું)

સેટ બીજો

રણુ અને બીજી વાતો	(રમણીક મહેતા)	૩-૦-૦
માતાનું ઋણ : ભાગ ૧—૨	(જટુલાઈ મહેતા)	૫-૦-૦
પપ્પા નો દાગળ	(અંદ્રલાઈ ભટ્ટ)	૪-૦-૦
ભક્તકતી જગાળા	(રામુ અમીન)	૪-૦-૦
આશીર્વાદ	(સેવક લોજરાજ)	૨-૦-૦
રજની	(બંકીમણી)	૪-૦-૦
ઈશ્વરનું ખૂન	(દિવ્યાનંદ)	૨-૪-૦
પ્રેમળ જ્યોતિ	(મુરલી ઠાકુર)	૨-૮-૦
સ્વાધ્યાય	(ડૉ. હરિપ્રસાદ દેસાઈ)	૧-૪-૦
		<hr/> ૨૮-૦-૦

આખો સેટ લેનારને રૂ. પંદરમાં મળશે (પોસ્ટેજ ભુલું)

બન્ને સેટ સાથે લેનારને રૂ. અઠાવીસમાં [રેલવેનર ક્રી]

શ્રી મહાવીર પુસ્તકાલય

સેન્ટ્રલ બેંક પાસે, ગાંધી રસ્તો : અમદાવાદ [India]

[૫]

સમીન એકાંતવાસ—સોડી-નવજીવન

‘નમદા તટે તપઃકુર્યાત્’

તપને માટે નર્મદાનો કાઠો પ્રસિદ્ધ છે. એની એકેએક ભેખડની પાછળ આત્મ સાધનાનો ઇતિહાસ પડ્યો છે. ગમે ત્યાં ઊભા રહી નજર કરો. એક એ સફેદ ધન્ય લહેરાતી દેખાવાની, ફેરફેર સંતમહાંતોની મદીઓ અને નાના મોટા આશ્રમો અંખે ચઢતાના.

સો ફૂટ ઊંચી ભેખડો ઉપર ગામથી થોડે છેટે એ ત્રણ મહાનો આવેલાં છે. એ છે માધવદાસજીનો આશ્રમ. એમાંની એક છે એમની શુકા. નર્મદાનાં પવિત્ર નીર દરથી વળાંક લઈ જાણે એ આશ્રમની ચરણરજ લેવાને ન ધસી રહ્યાં હોય એમ ઊંચી ભેખડોને અડીને વહી રહ્યાં છે. આમ તો નર્મદાનું દર્શન માત્ર આંખને મુગ્ધ કરનારું છે. ગમે ત્યાં ઊભા રહી નજર કરો એ તમારા ચિત્તને હરી લેશે. પણ નર્મદાના સૌંદર્યે રણાપુર આગળ માઝા મૂકી છે. અને તેમાં ય અંખાજીની ટેકરી આગળ ઊભી નર્મદાનાં દર્શન કરવાં એ જીવનનો અપૂર્વ લદાવો છે. નર્મદાના નિર્મળ સ્વચ્છ ઉપર લહરતા પવનની મંદ થાપડો કદી ન ભુલાય એવી ચેતના આપણા દિલમાં સિંચી જાય છે. રાજપીપળાના પવતોની તળેટીમાંથી એકદમ ધસી આવી જાણે પોતાની બધી સમૃદ્ધિ રણાપુરને ચરણે ન ધરી દેતી હોય ! અને તે વખતનું દર્શનઃ પવતો અને રાજપીપળાની હરિયાળા રંગભૂમિ પર પ્રકૃતિ દેવી ખુદ જાણે અભિસારિના રૂપે નૃત્ય ન કરી રહી હોય એવો અનુભવ થાય છે. એના પ્રત્યેક મરોડમાં પળ વાતસલ્યનાં ઝરણા શા વનશ્રીથી વિંટાએલાં ગામડાં નાનાં બૂલકાં જેવાં લાગે છે. અહા ! કેટલી વાતસલ્યપૂર્ણ છે નર્મદા મૈયા !

તમે એકવાર એ નર્મદા તટે ગઈ જુઓ. કદી એ દરશને નહિ ભૂલી શકો. જ્યાં આવું સૌંદર્ય હોય ત્યાં ઇશ્વરનો સાક્ષાત્કાર કરતાં શી વાર લાગે. એટલે જ આપણા તપસીઓએ નર્મદાતટને તપો-ભૂમિ કહી ઝિરદાવી છે.

સૌંદર્યસાધના

‘આપણી સંસ્કૃતિ અધ્યાત્મ પ્રધાન છે. પણ આપણું અધ્યાત્મ જીવનથી વિમુખ નથી. આપણા ઋષિઓએ જંગલમાં જઈ સાધના કરી. પણ જંગલમાં જઈ તેઓ જડ નડોતા બન્યા. પણ આ વિશ્વની પાછળ સતત નૃત્ય કરી રહેલા પરમ તત્ત્વનું તેમણે દર્શન કર્યું હતું. આ તત્ત્વને પામવાનો તેમનો પુરુષાર્થ હતો, તેમનું દર્શન જીવથી ય આગળ વધી જગતના અણુએ અણુ સુધી વિસ્તર્યું હતું. અને એટલે જ એ તત્ત્વને પામવાને તેમણે સૌંદર્યને સાધન માન્યું. જ્યાં જ્યાં સુંદરતા જોઈ જ્યાં જ્યાં દિલ દ્રવી ગયું ત્યાં એસી તેમણે સાધના કરી અને અંતરમાં પડેલા ચૈતન્ય અને વિજ્ઞાન રમતા ચૈતન્ય સાથે એકતા સાધી. આ હતી આપણી સંસ્કૃતિની સાધના. જે સૌંદર્ય તેમણે સૃષ્ટિમાં જોયું તે જ તેમણે દિલમાં પ્રગટાવ્યું અને એના સફળ જ ઉપભોગથી દિલમાં જે આનંદનું અમી ઝરણું પ્રગટ્યું તે વડે સારાયે વિશ્વને પ્રેરણા પાવાનો પુરુષાર્થ કર્યો.

રણાપુર પણ એવી જ તપોભૂમિ છે, સંતોએ તપશ્ચર્યા કરી છે. આજે તેની યાદ તેના ણે કણમાં છે. માધવદાસજીનો આશ્રમ આજે પણ તેની શાખ પૂરે છે, એ જર્જર મકાનોમાં એક જૈન સાધુએ પગ મૂક્યો. જરા વિચિત્ર સાધુ, ન ખોલે ન ચાત્રે. એકલા ઓરડીમાં રહે, બાગ્યે જ બહાર નીકળે. સાથે એક માણસ હતો, તેની સાથે ય ન ખોલે, જરૂર હોય તો રૂંદેટ પર લખી વાત કરે. બહાર નીકળે તે પણ દોડતા દોડતા. ગામમાં બિલાડાએ જાય ત્યાં પણ મૂંગા, ન કોઈની સાથે બોલે ન કોઈના તરફ ધ્યાનપૂર્વક જુએ. એક મામ, બે માસ. બસ આ જ ધૂન, આજો ત્રિસ મકાનમાં રહે વાંચે, વિચારે, લખે, ખૂંપ લખે. લખવાથી થાકે તો ત્રણી પાછા આંટા મારે.

મકાનની દક્ષિણ બાજુએ એક બારી હતી. એ બારીમાંથી નર્મદાનો પ્રવાહ સ્પષ્ટ નજરે ચઢે. અને ત્યાં ઊભા રહી નજર નાખીએ તો સામે વાઝણા

ગામની વનશ્રી તરત જ આપણને ત્યાં ખેલાવી લે. ભાગ્યે જ ભેદાંધર વડ અને તેને છાંયે સફેદ દેરી ! બાથે કવિની વ્યવસ્થા ન હોય. આ સૌંદર્ય એક માત્ર હતું એ સાધુ-સાધી. ગામમાં જિભા રહી કલાકો સુધી સૌંદર્યનું પાન કરે. અંતરમાંથી કવ્ય પ્રગટે. ને એકલા એકલા ગાય. અને એકાંતની મુઝ-વણ હળવી કરે.

સમૌન એકાંતવાસ

શરૂઆતના દિવસો હતા. મૌન-અને તે પણ કાષ્ઠ મૌન. કાષ્ઠને ચહેરા પર નેવે અને તે પણ આવા પ્રવૃત્તિવાળા ધમાલિયા જીવને. તંદુરસ્તી પર અસર થઈ. શરીર સૂકાવા લાગ્યું પણ સાથે સાથે અંતરમાં આનંદનો જે ઝરો પ્રગટ્યો તેણે એક નવી જ સૃષ્ટિ સંભવી. બહારની વાચા જંધ થતાં અંતરની વાચા બિઘડી. તે દિવસ સાથે વાતો કરવા લાગ્યા. બહારની આંખ અદર વળી અને એક વિરાટ અંતર-જીવનનું દર્શન થયું. ખૂબ લખાયું. ખૂબ વિચારાયું. એક વર્ષ પૂરું થયું.

આ દરમિયાન વડોદરાના પાંચ સાત ભાઈબહેનો માલસરને પ્રવાસે નીકળ્યાં હતાં, રસ્તામાં રણપુર રોકાયા. ત્યાં છગનભાઈએ સંતબાલજીની વાત કરી. કાંઈ જ પરિચય ન હતો, દર્શન કરવા ગયા, કાંઈ જ વાત ન થઈ.

ચોમાસું પૂરું થયું. એ ભાઈ પાછા આવ્યા. મૌન રણપુરમાં છોડવાના હતા એવી એમની ધારણા હતી. પણ સંતબાલજીનો સંકલ્પ તો જ્યાંથી મૌન લીધું હતું ત્યાં છોડવાનો હતો. ચાતુર્માસ પૂરું થતાં તેઓ ત્યાંથી ચાલો નીકળ્યા. નવા સંકલ્પો અને નવી સ્ફૂર્તિ સાથે ગુરુદેવ પાસે પહોંચ્યા. ગુરુદેવે પોતાની પાસે મૌન છોડવાનો આગ્રહ કર્યો. પણ એમનું મન ન માન્યું. એમને તો એમનો સંકલ્પ પૂરો કરવો હતો.

- તેઓ ઉતાવળે પગલે મુંઝવે પહોંચ્યા. અને જે સ્થળે મૌન લીધું હતું ત્યાં જઈને મૌન છોડ

વાની બહેરાત કરી. પણ આ મૌન છોડવાનું સામાન્ય ન હતું. આ હતો એક વર્ષના મંથનનો સાર. અને એમાં છુપાઈતી હતી કાંતિની વાતો. તેમણે સાત મુદ્દાનું નિવેદન વ્યવસ્થા કર્યું. સ્થાનક-નાની સાધુએ માઠે મુદ્દપતિ રાખવી જોઈએ. આ ઉપર તેમણે મંથન કર્યું અને નિશ્ચય કર્યો; ખેલતી વખતે મુદ્દપતિ ગમે તે તો સમાન્ય પણ જ્યારે ખેલવાનું ન હોય, જ્યારે મૌન હોય ત્યારે મુદ્દ-પતિની શી જરૂર ? જીજ્ઞાસુ અગત્યનો મુદ્દો હતો હોય અગત્યનો. જૈન સાધુઓ પોતાના વાળ હાથે તોડે છે. આમણે કશું એમાં બાધ તપશ્ચર્યા જરૂર છે. એક જનની સહનશક્તિની પણ કસોટી છે. પણ એથી મગજના ગ્લાન્ડનું તો નળણ પડે છે. એટલે શસ્ત્રથી મુંડન કરાવવું કશું ખોટું નથી. ત્રીજી વાત હતી શુદ્ધ આધાર વિહાર. જ્યાંથી મળે ત્યાંથી ને લેવો. માતિ કે વાડાઓનો કોઈ બાધ ન રાખવો. ચાંચી વાત હતી રત્નાની. સામાન્ય રીતે જૈન સાધુઓ આપણે જે રીતે સ્નાન કરીએ છીએ તે રીતે સ્નાન કરતા નથી પણ બીને કંકડો લઈ શરીર લૂછી નાખે છે. કેટલાક તો તેમ કરતા પણ નથી અને તેથી અસ્વચ્છતા વધે છે. એટલે તેમણે વિચાર્યું કે જોખામાં જોખા જરૂરી પાણીએ સફાઈ કરવી જરૂરી છે. આ બધા કરતાં મોટી ક્રાન્તિકાંક વાત તો કહી સાધી વંદનની. સામાન્ય રીતે સમાજમાં જેમ જીતે પુરુષ કરતાં હારકી ગણવામાં આવે છે તેમ સાધુ સમાજમાં પણ તેમનું સ્થાન હેઠું હોય છે. સાધ્વી ગમે તેટલાં વર્ષનાં દિક્ષિત હોય અને સાધુ ભલે આજે દીક્ષિત હોય જતાં સાધ્વીએ સાધુને વંદન કરવાં જ જોઈએ, સાધ્વી સાધ્વીને પહેલાં વંદન ન થાય. સાધુ હોય ત્યાં સાધ્વીથી પ્રવચન ન અપાય. આ અસમાનતા પણ તેમને ખટકી અને નિવેદનમાં એને પણ સ્થાન મળ્યું. ઉંમરે વૃદ્ધ સાધ્વીને નમસ્કાર કરવા. મનસુખ કે સાધ્વી હોવાને કારણે જે મર્યાદા છે તેમાં ફેરફાર કરવો.

સમજાવવાના પ્રયત્નો

તેઓના મૌન ત્યાગનો આ હતો સાર. આ અંગે ગુરુદેવ સાથે ખૂબખૂબ ચર્ચાઓ થઈ. ગુરુદેવે ખૂબ સમજાવવા પ્રયત્ન કર્યો. અને કહ્યું, 'તું નકામો નિવેદન બહાર પાડી છીડાપોહ ન કર. સુહ-પત્તિ ન ખાંધે તે તો ન ચાલે, અને સાધવી વંદના પણ ઠીક ન ચલાય. બાકીનું બધું ભલે તું કર, પણ...'

પણ આ તો હતો યુવાન. યુવાનીના આવેગ અને સત્યની તમન્ના. અને એક વર્ષના સમૌન-ઐર્ષાન વાસમાં ઘડાએલી વિચારધારા. તેઓ કહેતા, 'હું જે કરું તે મારે સમાજ સામે મૂકવું જોઈએ, હું ન મૂકું તો કાયર ગણાઈ.'

ગુરુએ ખૂબ સમજાવ્યા. સમાધાન ન થયું. એ દિવસોમાં ગુરુનું ચિત્ત પણ ખૂબ વ્યથિત રહેતું: તેમના દિલમાં થતું આ હજી યુવાન છે. આ સમાજ આવી વાતો જીવવાને તૈયાર નથી. અને જે ક્રાંતિ કરશે તે સમાજથી ફેંકાઈ જશે. અને થયું પણ તેમજ.

સંતબાલજી મુંબઈ પહોંચ્યા. લખેણું નિવેદન તૈયાર હતું, સમાજના આગેવાનોને તેમની આ વાતોની ખબર મળી મઠ. તે ભડકી ગયા. આ શું? અમારા ઉપાશ્રયમાં એ નહિ જાને. અને સંતબાલને માટે ઉપાશ્રયનાં બાર બંધ થયાં. સ્થાનકવાસી જૈન સમાજ આ હુવાન સાધુની આ ક્રાંતિની વાતો જીવવી ન શક્યો. અરે! જૂનવાણી માનસ અકળાઈ ગયું. કોક તો જોલી બેઠ્યું, 'જૂંટવી લો એ સાધુનાં રજોહરણ અને મુહપત્તિ, લઈ લો એનાં પાતરા.'

મૌન છોડવાનું! સમયને થોડો જ વાર હતી. પણ કોણું ક્યાં? જેમ જૂનો સમાજ હતો તેમ સાથે સાથે સમાજમાં નવો વર્મ પણ હતો. મઠ કાલ સુધી તે આ યુવાન સાધુને અઘ્ઘાની નજરે જોતો હતો. સન્માનતો હતો. તેણે સાચ આપ્યો. તેઓ દોડતા માટુંગાની એક વાડીમાં પહોંચ્યા. અને ગરાબર સમયે મૌન છોડ્યું અને પોતાના સંકલ્પો પ્રજા સામે બહેર કર્યા.

શિષ્ય મટયા

આખો સ્થાનકવાસી સમાજ આ નિવેદનથી ખળભળી ગયો. શ્રાવકોને લાગ્યું જે એક સાધુ આવું કરશે તો બધા આવું કરવા લાગશે. આપણા સાધુઓની પ્રતિષ્ઠા તૂટી જશે. સાધુઓને પણ પોતાની પ્રથાનો લોપ થતો દેખાશે. અંદરખાને તો સાધુ સમાજમાં શિથિલતા તો પોષાતી જ હતી. મોટા ભાગના સાધુઓ ચાના વ્યસની બન્યા હતા: સાધવીઓ છાંદણીની ભોગ બની હતી. અને આ માટે સમાજ સામે લાલચારી પણ કરતી પડતી હતી. પણ આ બધું અંદરખાને હતું, સાધુ સંસ્થાને ડર લાગ્યો, એ સંસ્થામાં લીંબડી સંપ્ર-દાયે નાનચંદ્રજી મહારાજ પર દયાણુ ક્યું-તમે સંન્યાસને તમારા શિષ્ય તરીકે બાદ કરો,' પણ ગુરુથી આવું કેમ થાય? કેટકેટલી આશાઓથી એમણે સંતબાલને શિક્ષણ આપ્યું હતું, કેટલો પ્રેમ હતો, પણ છેવટે તેમણે દુઃખાતે હૈયે બહેર ક્યું 'આજ એના વાણી, વર્તન અને વિચારો જોતાં હું એને મારા શિષ્ય તરીકે રદ કરું છું'

કસોટી

તેઓ એકલા પડ્યા. મઠ કાલ સુધી જે સમાજ એમની વાહવાદ કરતો હતો તે વિરોધી થઈ ગયો, જૈન સાધુને અનેક વિધિનિયમો હોય. એ બધા સાચવી ભિક્ષા ઢોણ આપે? વિહાર કરીને બીજે જાય તો રહેવું ક્યાં? ઉપાશ્રયનાં દ્વાર તો હંમેશાં માટે બંધ થયાં હતાં. અને તે બધા કરતાં જ મોટી વસ્તુ તો એકલા વિહાર કરવો તે હતી. સામાન્ય રીતે એ જાણુ હોય તો એક બીજાની હુક મળે. સાધનામાં પણ મદદ થાય. અને પતનમાંથી પણ ખચી જવાય.

ક્યાં જવું? શું કરવું? એમ અનેક પ્રશ્નો એ ક્રાંતિકારી સાધુના નાના મગજને ચૂંચવી રહ્યા હતા. નેમાં ગુરુદેવે શિષ્ય તરીકે છૂટા કર્યાનો આઘાત લાગ્યો. પણ એ તો સહે જ છૂટકો. એક બાજુ મુશ્કેલીઓ વધતી જતી હતી. બીજી બાજુ એ મુશ્કેલીઓ જ એમને માટે નવા જીવનની પૂર્વ તૈયારી

કરાવી રહી હતી. કેણ બાણે એ કુદરતની અંકળ કળા.

મુશ્કેલીઓ માણસના જીવનને ઘેરે છે. મુશ્કેલીઓ પર જ્ય પામવામાં જ જીવનનો આનંદ છે. પણ તે વખતે ટકી રહેવાને જે જળ જોઈએ તે સામાન્ય માણસમાં હોતું નથી. તેથી તે પડે છે, પછડાય છે, ફરી કદી ઊભો થઈ શકતો નથી. પણ આમણે તો એકાંતવાસમાં એ સાધના કરી લીધી હતી. અને બહારનાં બધાં બળોનો આધાર છોડી અંતરની તાકાત પર જીજવાનું જળ પ્રાપ્ત કરી લીધું હતું. એટલે મુશ્કેલીઓમાં પણ તેઓ અડગ રહી શક્યા. અને જ્યાં જ્યાં ડગી જવાની પળો આવી ત્યાં ત્યાં કુદરતની પરમ તાકાતે તેમને ઉગારી લીધા.

સત્યનો રાહ ખાંડાની ધાર પર ચાલવાનો છે. માણસ જેટલા જળથી તેને વળગે છે તેટલું સત્ય તેને છતું થાય છે. અને જ્યારે માણસ સંપૂર્ણપણે સત્યને સમર્પિત થઈ જાય છે ત્યારે ખુદ સત્ય તેને

સંભાળી લે છે. તેનો માર્ગ મોકળો કરી દે છે. આખી દુનિયા એ સત્ય આગળ મસ્તક નમાવે છે. પણ તે માટે તપશ્ચર્યા જોઈએ. કસોટીના પ્રસંગોમાં ટકી રહેવાનું જળ જોઈએ, અસત્ય એક વાર છેવટનો હલ્લો કરી માણસના અંતરમાં ઉગેલા અસત્યને છિન્ન બિન્ન કરી નાખવાનો આખરી પ્રયત્ન કરે છે. જે એનાથી દયામ્ન જાય છે તે હિંમેશને માટે જીવતો છતાં મરી જાય છે. જે અડમ્મ રહી અસત્યનો પ્રતિકાર કરે છે તે જીતે છે. સત્ય તેના જીવનમાં જીત પામે છે અને આખા જગતને સત્યનો રાહ ચીંધી શકે છે.

આ છે સત્યની આરંભનાં સનાતન રાહ. એ સાંકડો છે. એ આરંભમાં અસત્યના ગાઢ અંધકારથી રુંધાએલો છે. પણ આખરે એ માર્ગ જ સાચો છે. એ માર્ગે જ પ્રકાશ છે, એ માર્ગે ચાલવામાં જ જીવનની કૃતાર્થતા છે. અને તે ચાલ્યા.

પાહલા પુણ્યાતાવન્ય

: સંવધરા :

આજે સંવત્સરાન્તે રુધિર નિગળતો ઘાવ એવો જ સા'તો બાપુ હૈયે, અનંતે, પથર્વિપથ મહી' એ જ 'હે રામ' વા'તો. ત્યારે, આજે, હજી તો વરસ કપડું એક થાતું ન પૂડું, ત્યાં તો બાપુ ! સ્મરણો ચકળ સુહવશે વિસ્મૃતિનાં પટોમાં ?

પ્રજ્ઞાત

સા

...લા. હરામખોર ! ધ્યાન નથી આપતો પીરસવામાં ? એમ કહેતાં વેંત જ ગરમ લોદાને તવેથો રીંધો તવા ઉપરથી નંદાની છાતી ઉપર મેનેજરે ચાંપી દીધો ચરડ દબને ચામડી કાળી થઇને ઉતરડાઇ ગઇ. બાણે કંઈ જ નથી બન્યું. એવી રીતે નંદાએ રસોડામાં જઇને ગુપચુપ દીધેલા ડામ ઉપર કાચું તેલ લગાવી દીધું. થોડીકવાર થઇને બળતરા કહે કે મારું કામ. નંદાથી રહેવાયું નહિ અને રસોડાના પાછલા ભાગમાં એક ગંધાતા તેલવાળા કાચળા ઉપર જઈ ને સૂઈ ગયો.

“પડ્યા ઉપર પાટું” કહેવત છે. એ વાળું એને બન્યું. મેનેજર ફરી નેતરની સોટી લઇને આવ્યો. ચમ ચમ એક બે ફટકારી દીધી. ‘સાલા ઢોંગ કરે છે ? કામ કરવું પડે એટલે કેમ ? ચાલ ઊભો થા ઊઠ ! પીરસવા લાગી બન્ય છે કે નહિ ? નહિ તો વધુ ફટકા પડશે.’ દડ, દડ, દડ, પડતા આંસુ સાથે નંદો ઊભો થયો. છાતી લાલ-ચોળ થઇ ગઇ હતી. મેનેજરનું ધ્યાન પણ એ લાલચોળ નિશાની ઉપર પડ્યું. અને કમકમી ગયો. શેફને બપ્પર પડશે તો ? એ વિચારે મેનેજર ઠંડો પડ્યો. અને નંદાને ફરી સૂઈ જવા કહ્યું. જમવા આવનાર ગૃહસ્થોને આ દૃશ્ય કાંઈ નવાઇ પમાડે એવું નહોતું. એ તો રોજનું થયું. એક બે છોકરાઓને તો મેનેજરના હાથના રોજ આવી રીતે ફટકા ખાવા જ પડતા.

મુંબઈમાં ઝકરીઆ મસ્જિદ પાસેના માળામાં એક જૂની પુરાણી લોજમાં નંદો પેટવડીએ કામ કરવા રહ્યો હતો. સવારે અને રાત્રે લોજમાં પીરસવાનું કામ કરવું પડતું. અને અગીઆરથી પાંચ સુધી સ્પીડીંગ્જરની એક પ્રાથમિક શાળામાં તે ભણવા જતો. ખાવું પીવું અને નિશાળમાં ભણવાની શી માત્ર મળતી હતી. ભણવાનો સમય આદ કરતાં લોજમાં સજ્જત કામ કરવું પડતું. નંદો જે લોજમાં કામ કરતો હતો, એ લોજમાં એનાથી નાના મોટા દશ બાર છોકરાંઓ ‘પીરસવાનું’ કામ કરતા. ચાર પાંચ રસોઇયાઓ પણ

રસોઇ બનાવતા હતા. સૌથી નાની ઉમરનો માત્ર નંદો જ હતો. લોજના ગેઠથી માંડીને જમવાવાળા દરેક સભ્યો એને ખુશીમાં રાખતા, કોઇ કોઇ વાર નંદાને પાન ખાવા પૈસા પણ મળી રહેતા. નંદાને બેતાં સ્વાભાવિક કોઇને એમ થતું કે ઘરને આંગણે અને માતાને બોળે રમવાવાળો નંદો આ કાળમીઠ ભટ્ટીમાં કેમ પટકાઇ પડ્યો હશે ? ઘણાને આશ્ચર્ય થતું. બીડીંગ્જરની પ્રાથમિક શાળામાં તે નિમિત્ત માત્ર અભ્યાસ અર્થે જતો, પણ નંદાનું ખરું પ્રાથમિક શિક્ષણ આ પાક-શાળામાં જ શરૂ થવા માર્યું એમ કહીએ તો પણ જરાએ અતિશયોક્તિ જેવું નથી. ગરીબ અને ભોળો નંદો ધીમે ધીમે ચંચળ થવા લાગ્યો. ગરમાગરમ દાળ શાક અને ઠંડું પાણી પીરસવાવાળો નંદો જમનાર સદૃશ્યોને અત્યંત પ્રિય થઈ પડ્યો હતો. બળેવ, દિવાળી કે બેસતું વર્ષ અને આડા અવળા અનેક પ્રસંગોએ નંદાની કાળા ઘોતીઆની કેડમાં ત્રણ ચાર રૂપીઆનું પરચુરણ ખખડતું જ જણાય. વાર તહેવારે નંદાને લાંબો હાથ કગીને કાંઈ પણ ન આપવાવાળાઓને નંદો બરાબર ધ્યાનમાં રાખતો. કોઈ પણ ગૃહસ્થ આખા દિવસનો થાકોને લોથપોથ થએલો મોડેથી લોજમાં જમવા આવે ત્યારે સીતળા સાત-મને દિવસે ખાઇ શકાય એવું ઠરેલું ભોજન નંદો તરત જ આગળ ધરી દેતો. જમનાર મોડો આવ્યો હોય એટલે બોલી પણ શકે નહિ. અને નંદો સુનેગાર પણ ગણાય નહિ. બિચારો જમનાર તરત જ સમજી જાય કે ગઇ બળેવે નંદા પાસે રાખડી નથી બંધાવી એવું પરિણામ. બીજો જ દિવસે નંદાને ખાનગીમાં બોલાવે નંદા ! લે ગઇ બળેવે તે રાખડી નહોતી બાંધી ખરું ? તરત જ રૂપાનાણું ચળકાટ કરતું નંદાની કેડમાં સરી જતું. બીજો દિવસે જમનાર ગૃહસ્થનું દુઃખ અદૃશ્ય થઇ જતું.

લોજનો શેઠ ઘણો દિલાવર હતો, શેઠના મલ્લામાંથી નંદો બ્યારે નિશાળે જાય ત્યારે વાપરવા પૈસા લેવાની છટ હતી. એ ઉપરાંત શેઠ એને પહેરવા

કપડાં પણ અપાવતા. શેઠ ધંધામાં દેવાળું ફૂંકવામાં બહુ પાવરધા ગણાતા. એણે પાંચ છ વખત દેવાળું ફૂંક્યું હશે. નંદાની હાજરીમાં આ વખતે દેવાળું ફૂંકવાનો બીજો પ્રસંગ આવ્યો. પહેલા પ્રસંગે નંદો અનુભવી થઇ ગયો હતો. એટલે આ વખતે પણ નંદાને અગાઉથી ખબર પડી ગઇ હતી કે શેઠ દેવાળું ફૂંકવાની અણી ઉપર પહોંચ્યા છે. ભાડાવાળો ભેયો, દાણાવાળો અને બીજા અનેક રોજ ઉઘરાણી કરવા આવતા હતા. એક દિવસ બપોરે રસોડું પતાવ્યા પછી પાટિયું મારી દીધું કે 'સાંજથી લોજ બંધ છે' રસોયા અને કામ કરવાવાળા બધાના પગાર ચૂકવી આપ્યા. માત્ર મોટા ાટા લેણદાર રહ્યા અને એને રાખવા ખાતર પાટીઆ લગાવી દીધા. બેચાર દિવસ બળભળાટ રહ્યો, પછી વાતાવરણ શાંત પડી ગયું. અર્ને પંદરમે દિવસે બહુ જ નાના પાયા ઉપર પુનઃ વીશીની શરૂઆત કરી. બધાને છોડ્યા પણ નંદાને રજા નહોતી આપી. નંદો રસોડાના કામથી તે ચોકડીમાં વાંસણ માંજવા સુધીના કામમાં ઘાટીની પણ બરોબરીમાં ઊતરે એવો થઇ ગયો હતો. રસોયા ગખવાની શેઠને અત્યારે ત્રેવડ નહોતી ત્યાં પગારદાર ઘાટી તો શેનો રખાય? આમ શરૂઆતજ બહુ હળવી કરી હતી. જમવાવાળા પણ સત્તર અઢાર જણા હતા. રસોઇ બનાવવાનું સુકાન શેઠે પોતાના હાથમાં ગખ્યું. પીરસવાનું અને વાસણો સાફ કરવાનું કામ નંદાની જવાબદારી નીચે આવ્યું. મોટા વાસણો તો રાત્રે નંદો અને એના શેઠ બંને મળી સાફ કરી નાંખતા. આખો દિવસ સખત મજૂરી કરીને નંદો રાત્રે સુખમ્મની ફૂટપાથ ઉપર ન્યૂસપેપર પાથરીને સૂઇ રહેતો. રાત્રીઓ એણે ઘણીએ પસાર કરી નાખી હતી.

ફરી પાછો નંદાના શેઠનો સિતારો ચમકવા માંડ્યો. છ મહિનામાં તે ચાર રસોયા અને છસાત પીરસનારા છોકરાઓ કામે દાખલ થઇ ગયા હતા. નંદાએ પણ અધવચે મૂકી દીધેલું બહુતર ફરી શરૂ કર્યું. કાંઈ દાણાના ડબાની પાછળ અડધી ફાટી

ગયેલી ત્રીજી ચોપડીને જિંદરોએ વચમાંથી કાપ ડીઝાઇન આકારે મૂક્યા હતા તે શોધી કાઢી. નંદાની સ્ટેટ પણ કાઠિયાવાડના નકશાના આકારમાં ફપાઇ ને કાતરિયું બની ગઇ તે એકાએક દષ્ટિએ ચઢી ગઇ.

હેડમાસ્તરે નંદાને પાસે બોલાવ્યો 'નંદા! ઘણા દિવસે. વચમાં નિશાળ કેમ છોડી દીધી હતી ?'

સાહેબ ! મારા શેઠે દેવાળું કાઢ્યું એટલે મારે નજીક બહુતર છોડવું પડ્યું. શેઠનો ધંધો ચાલે, એટલે મારું બહુતર ચાલે ને સાહેબ ?

હેડમાસ્તર ગિચારા શું બોલે ? એક જ વાક્યમાં સાહેબ રદચ્ચ સમજી ગયા 'હું તો તારા ભલા માટે કહેતો હતો. હજી પંદર દિવસ પરીક્ષાને ગયાં થયા છે. જે વહેંચે આવ્યો હોત તો તારું વરસ બગડત નહિ.'

સાહેબ ! એ તો હું પણ સમજું છું. પણ સંજોગો એવા એટલે શું થાય ? બે વરસે એક ચોપડી પાસ કરું તો યે નશીબદાર.

નંદાના શેઠની આવક વધવા લાગી. અને ખર્ચ પણ હદ ઉપરાંતનો થવા માંડ્યો. શેઠ ખરાબ સોખ-તમાં પડવા માંડ્યા. આ વાત નંદાના જાણવામાં પણ આવી. એ સોખતે શેઠને ખરાબ વ્યસન ચોટ્યું હતું. "કેકેન" નામનો પદાર્થ રોજ એ પાનમાં ખાવા લાગ્યા. એક પાનની એક રૂપીઓ કિંમત થતી. આવા પાનની દિવસમાં બેચો ત્રણ વખત શેઠને જરૂર પડતી. એ કેકેન બહુ ઘૂંપી રીતે લાવવું પડતું, કારણ કે પોલીસને શક આવ્યો હોય તો સારી રીતે મુસ્કેલી વેઠવી પડતી. નંદો એક વખત શેઠ માટે કેકેન લેવા જતાં, પોલીસની હડકોટે ચઢી ગયેલો, ને મહામુસ્કેલીએ છૂટી શકેલો. એની ચાલાકીએ શેઠ ખુશી થયેલા.

નંદો એક વખત વતન જવાનો હતો. તેની ઉંમર હવે બેઠાઈ દેવા જેવડી થઇ હતી. પણ રૂપાનાણું હતું નહિ. લોજમાં જમનાર મુહરરો પાસે નંદાને જનોઇ દેવાની મદદનો ખરડો મૂકવામાં આવ્યો.

લગભગ પોણાગસો રૂપિયાની રકમ ભરાઈ ગઈ. નંદો રાજ થયો. પણ એના તકદીર સીધાં હતાં નહિ. ફરીથી નંદાના શેઠનો હાથ ભીંસમાં આવ્યો. ખરડાની આવેલી રકમ નોકરોના પગારમાં દેવાઈ ગઈ. નંદાને જનોઈનું મુહૂર્ત આવ્યું અને જવાને આગલે દિવસે શેઠના ખાસા ખાલી હતાં. એક રૂપિયાની મીઠાઈની ટોપલી અને ગાડીભાડું આપી ફોસલાવીને નંદાને દેશમાં રવાના કર્યો. કાગળ લખજો એટલે રૂપિયા મોકલી આપીશ. એમ કહીને ઉપર ખેવડીઓ પૈસો શેઠે હાથમાં આપ્યો. નંદો બોલો નહોતો, શેઠની ચાલાકી પારખી ગયો પણ શેઠના આશ્રયના જરૂર હતી એટલે મૂંગે મોઢે બધું મનમાં સમજી જઈ વતન જવા રવાના થયો.

એ વરસ અગાઉ તેને જનોઈ તો દેવાની હતી, પણ પૈસાના અભાવે મુલતવી રહેલ. આજે પણ નંદો અને એના બાપ લોકઆગરને ખાતર જનોઈ દેવાના નિશ્ચય પર આવી વતન આવ્યા હતા. નંદાને એના પિતાએ દેવું કરીને જનોઈ આપી બ્રાહ્મણના સંસ્કાર અર્પણ કર્યા, વતનમાં હવે વધુ રહેવાય તેમ હતું નહિ, એટલે વહેલી તકે બંને જણા ફરી મુંબઈ આવ્યા, અને જૂના શેઠના આશ્રયે નંદો પોતાના અસલ હોઠા પર ચઢી ગયો.

નંદો હવે ચોથી ગુજરાતીમાંથી પાંચમી ચોપડીમાં આવી ગયો હતો. સવારના સાડાદસ મુઠી નંદો લોજમાં પીરસતો. પોણા અગીઆરે રોજ એના સાથીદારો નીચે ફૂટપાથ ઉપર ઊભા રહીને બહીસલ વગાડીને એને નિશાળે જવા બોલાવતા. બહીસલ સાબળતાં ત્રિપુટી નિશાળે પહોંચી જતી. શનિ, રવિની રજાઓમાં આ ત્રિપુટી ભેદીખંજર, છુરખાવાળાં, લોખંડી બાણુ કે પોલાદી મુકકાની સીરિયલ જોવાનું ચૂકતા નહિ. ધોળી બીડીઓનું વ્યસન આ સિનેમાની અંદરથી ત્રણેય જણાને વળગ્યું હતું.

શુક્રવારની એક સાંજે નંદો અને એના બન્ને ભાઈઓ કોટના મેદાનમાં શનિવારે મળવાનું નક્કી કરી છૂટા પડ્યા. શનિવારે અડધા દિવસની રજા એટલે નંદાએ શેઠ પાસેથી ભાઈઓને ત્યાં લેસન

કરવા જવાની રજા લીધી. ત્રણે જણા અપોરના અઢી વાગે કોટના મેદાનમાં એકઠા થયા. પુષ્કળ વાતો કરી. અને લાલ ખરડના ગોળા ચૂસ્યા. વાતો કરતાં નંદાએ ગુજરાતી પાંચમી, ચોપડી ઉઘાડી.

“પંચવટીમાં શ્રી રઘુવીર વિરાજતા જો”, એ જ કવિતાવાળું પાનું ઊંઘડ્યું. કુદરતને કરવું છે ને એ કવિતાના વર્ણને ત્રણે જણાના મન ઉપર સચોટ અસર કરી. બધાએ નિશ્ચય કર્યો કે એવું સુંદર સ્થળ એકવાર આપણે જોવું જ જોઈએ. ત્રણેના દીલમાં એકી સાથે વેરાગ્યની ધૂન ઉપસ્થિત થઈ. પણ આ ક્ષણિક ધૂનનું પરિણામ શું આવશે ? એ ત્રણે બાળકને શેઠના ખ્યાલ જ હોય ?

બાલજીવનની મસ્તી અને ક્ષણિક આવેશોએ ત્રણે જણા ઉશ્કેરાયા. રાત્રે મુંબઈથી નાસી જવાનો વિચાર રચ્યો. હજી તો શનિવારે અપોરે છૂટીને ઘેર જવું જોઈએ. એને બદલે આ જાતની તૈયારીઓ કરવા માંડ્યા. મુંબઈ જેવા શહેરમાંથી આવી રીતે નાસી જવાના પેંતરાથી માથાપને કેવી અસર થશે. એની તો આ બાળકોને કલ્પના પણ ક્યાંથી આવે.

‘નંદો ! તું અહીં જ રહેજો. અમે બંને જણા ઘેરથી લેશન વાંચવાનું બહાનું કાઢી એક કલાકમાં અહીં આવી પહોંચશું.’ એમ કહીને કાનજી અને હજન ઝપાટાબંધ માનવ મેદાનીમાં અદસ્ય થઈ ગયા. કાનજી એક બલ્લીતા કોન્ટ્રાક્ટરનો છોકરો હતો. એના પિતાને સારી આવક હતી. કાનજીને નવી બા હતી. એટલે ઘેરથી રજા મેળવતાં જરાએ મુશ્કેલી નહીં નહિ. હજનના બાપા પણ એક સારી દવાવાળાની દુકાને મુતીમાં હતા. હજન અવાર નવાર કાનજીને ત્યાં વાંચવા જતો હોવાથી એના પિતાને રજા આપવામાં બહુ હરકત નહીં નહિ, અને નંદાનું તો પૂછવું જ શું ? ઘેર કોઈ પૂછવાવાળું હતું નહિ. નંદો બોલાઈ બન્યો એની કોઈને પડી નહોતી.

સાંજના ચારેક વાગ્યાના સુમારે ત્રણે જણા પૂરી તૈયારી કરી અને નાસી જવા તૈયાર થયા. પોતાના પુસ્તકો એક બલ્લીતા પાનવાળાને ત્યાં

મૂંઝી ચારેક વાગ્યે બોરીખંદર સ્ટેશને આવ્યા, પહેરેલાં કપડાં સિવાય ખીન્ન કશાંએ સાધન તેમની પાસે હતાં નહિ. પણ ત્રણ જણાની પાસે મળીને લગભગ પોણાસો રૂપીઆ, સોનાનું કડું, કંદોરો વગેરે મિલકત તો હતી જ. નંદાની સૂચના તો વગર ટિકિટો ગાડીમાં બેસવાની હતી. પણ થાણા સુધીની અડધી ટિકિટો લાંબે ગાડીમાં બેસવું એવું પાછળથી નક્કી કર્યું. લગભગ સાડા ચારેક વાગ્યાના સુમારે ત્રણે જણાએ બોરીખંદર સ્ટેશન છોડ્યું. ગાડીના વેગ સાથે ત્રણેય જણાની કુદરતના રમ્યદર્શનની કલ્પના પણ વધવા માંડી. રસ્તામાં રાત્રે ચવાણું ફાટી લીધું. ટિકિટો થાણા સુધીની હતી. એટલે ત્યાં સુધી તો હિંમત પૂરેપૂરી હતી. પણ થાણા વટાવ્યા પછી જરા મૂંઝવણ ઉપરિચિત થઈ. પણ નશીબ બેગે રસ્તામાં કોઈ ટિકિટ તપાસવાવાળાનો ભેટો થયો નહિ. રાત્રે અગીઆર વાગ્યાને સુમારે ત્રણે જણા નાશિકે ઊતર્યા. અંધારી રાત હતી. કુટુંબથી દૂર આવી રીતે પહેલ વહેલા જ નાસીને આવવા પ્રયત્ન કરેલો. આવી અંધારી રાતે ક્યાં જવું ? કોઈની ઓળખાણ તો, શેની હોય ? જેથી આખી રાત સ્ટેશનના પાછલા ભાગમાં સૂઈ રહેવું અને સવાર પડતાં આગળ પ્રયાણ કરવું એવો નિશ્ચય કર્યો.

ગાડીમાંથી ઊતર્યા ત્યારે માણસોની બીડ સાધારણ હતી. તે બીડનો લાભ લઈ ત્રણે જણ એક પછી એક પેલી થાણા સ્ટેશન સુધીની અડધી ટિકિટો આપીને બહાર નીકળી ગયા. હવે શી ચિંતા છે ? એમ માની ત્રણેય સલામતી ભેંઈ ગયું દૂર નહિ જતાં છાપરાની નીચે સૂઈ જવા વિચાર્યું. પાથરવાનું કોઈની પાસે હતું નહિ. માત્ર નંદા પાસે ઘોતલો હતી. ત્રણે જણા આ એક ઘોતલો પાથરી સૂતા. દિવસનો થાક હોવાથી ઘસઘસાટ ઝેંઘ તાણવા માંડ્યા. વહેલી સવારે ઊઠીને ગોદાવરીના રમ્ય પટના દર્શનની કલ્પનાએ હર્ષમાં ને હર્ષમાં ઊંઘ તો આવી ગઈ પણ એ રમ્ય પટના દર્શન કુદરતને એના બાગમાં લેવા દેવાનાં નહોતાં.

દરવાજા પાસે ઊભા રહેનાર ટિકિટ માસ્તરે અંદર જઈને ટિકિટ તપાસી. એમાં ત્રણ થાણાની અડધી ટિકિટો એના બેવામાં આવી. નવાઈ લાગે એવું એને મન હતું. થાણા સ્ટેશન તો પાછળ રહી ગયું. અને આ ત્રણ અડધી ટિકિટો આગળ કેમ આવી ? સ્ટેશનમાં શાંતિ હતી. માસ્તરે પોતાની બુદ્ધિનો ઉપયોગ કર્યો. પોલીસને બોલાવ્યો અને બહાર તપાસ કરવા કહ્યું અને ખરેખર એણે ત્રણે બિરાદરોને ઝેંઘતા દીકા.

માસ્તરને પણ રાત્રેના શાંતિભર્યા વાતાવરણમાં આ બનાવ બંધવામાં વધુ રસ પડ્યો. પોલીસે ત્રણે જણાને એકાએક ઉઠાડ્યા. બિગરથી ત્રણે જણા સ્વસ્થ થઈ અને પોલીસ તથા માસ્તરની સામે ખડા થઈ ગયા. સવાલ જવાબ શરૂ થયા. નંદા મોખરે આવ્યો. “કેમ શું છે જમાદાર ?” “આ માસ્તર સાહેબને કામ છે તે તમને જગાડ્યા છે.” “ક્યાંથી આવો છો ?” માસ્તરે કહ્યું. “મુંઝવણી આવીએ છીએ” નંદે જવાબ આપ્યો.

“અત્યારે કેમ નીકળ્યા છો ?” “પ્રવાસે જવા માટે નીકળ્યા છીએ.” “ટિકિટ ખરીદી હતી ?” કેમ એવી શંકા કરી સાહેબ ! ટિકિટ વગર નમે બહાર નીકળવા છો સાહેબ ! પણ આ બધી છબની ચાકાઈ દવે આગળ આસે તેમ હતી જ નહિ. બન્યું એવું કે લગભગ એકાદ કલાક પછી છ. આઈ. પી. રેલવે લાઇનમાં ટેલીગ્રાફ છૂટી ગયા હતા. “જે ત્રણ છોકરાઓનો પત્તો નથી.” બે રેલવે લાઇન ઉપર હોય તો પકડવા અદોષસ્ત કરવો. તે જ દિવસે સાંજે છગનના આપાને કંઈ કામ હતું. એટલે છગનને બોલાવવા એ કાનછને ઘેર ગયા. પણ કાનછને ત્યાં તપાસ કરતાં કાનછના આપાએ કહ્યું કે એ તો તમારે ત્યાં જ, વાંચવા માટે આવ્યો છે. વાત વૂઠી પડી. ને બંનેનાં દિલ ગભરાયાં. પોલીસ સ્ટેશનમાં પણ ખબર આપી દીધી. અને રેલવે લાઇન ઉપર પણ ખબર આપી દીધી. આ ખબરો માસ્તરને કાને આવતાં જ પોલીસને હુકમ કર્યો કે ત્રણે બિરાદરોને

પકડીને અંદર લાવો. અસ. પછી તો થઇ રહ્યું. ગોદાવરીના રમ્ય પ્રદેશની કલ્પનાને બદલે પોલીસની જોલના સળીઆ આંખ આગળ તરવા લાગ્યા. જોલના સળીઆથી આ ત્રણે જિગરના ટુકડા ડરી જાય એવા નહોતા. ઓફિસમાં જોવા એ ત્રણે જણા પ્રવેશ કરે છે કે તરત જ અડક લાકે પોલીસે ધરી દીધો. હવે નંદો કે કાનજી કોઇથી એક અક્ષર પણ બોલાય તેમ હતું નહિ. કારણકે મુગ્ધથી તેમના વાલીએ કરેલા ટેલીગ્રાફનો સંદેશો ટિકિટ માસ્તરે એમને સંભળાવી દીધો હતો. કાનજી બેઠી દડીનો ઠીંગણો હતો, એટલે જ બીજે જમીનમાં હતો. 'નંદા! ડરવું તો નહિ જ એ આપણને શું કરી નાખશે?' પોલીસ ને માસ્તરનું ધ્યાન ચુકાવી કાનજી પાછળથી હિંમત આપતો હતો.

'જમાદાર! આ ત્રણે ય છોકરાની જડતી લ્યો.' માસ્તરે હુકમ કર્યો. આવી બન્યું. કાનજી જરા પાછો હઠ્યો. છગન પણ સહેજ ધ્રુજ્યો. માસ્તરને આખી રાત ઊંઘવા કરતાં આ છોકરાઓના રમતિયાળ સ્વભાવના આ પ્રસંગમાં વધુ રસ પડવા લાગ્યો.

જમાદારે એક પછી એક બધી વસ્તુઓને ઓફિસના ટેબલ ઉપર માસ્તર સામે ઢગલો કરી દીધો. માસ્તર અને જમાદાર બંને જણા કંઈક ગભરાયા હોય એમ જણાયું. એમને પછી લાગ્યું કે આ છોકરાઓ રખડતા કે હાલીમજોલ નથી, કોઇ સારા કુટુંબના હોવા જોઇએ. એ તેમના પહેરવેશ, વંતચીત અને વધુ તો પાસેના ટેબલ ઉપર પડેલાં ઘરેણાં અને રૂપિયાના ઢગલા ઉપરથી કલ્પના કરી શકાય એમ હતું. એટલે પાછળથી માસ્તરે આ ત્રણે જ જણા ઉપર સારું વર્તન દેખાડવા માંડ્યું. કારણ કે ત્રણે નાની ઉંમરના છોકરાઓ હતા. અને વળી અત્યારે તેમના ચાર્જમાં આવી ગયા હતા.

પોણેસો રૂપિયાની રોકડ અને સોનાનું કડું, વીંટી અને કંદોરો આટલી મિલકત ત્રણે જણા પાસેથી નીકળી.

રાતનો દોઢ વાગ્યો હતો. માસ્તરે પૂછ્યું! 'ભૂખ લાગી છે? 'ભૂખ તો સાહેબ બહુ લાગી છે.' બિચારા માસ્તરસાહેબે પોતાના ખર્ચે ગાંડીઆ અને પેંડા ભેંધાની દુકાનેથી મંગાવી આપ્યા. ત્રણે જણાએ ખાધું અને ઓફિસમાંથી માસ્તરે પાણી પાત્રું પછી આરામ લેવાનું કહી માસ્તરસાહેબ સૂઇ ગયા.

જમાદારને માથે આ અચાનક જવાબદારી આવી પડી. રાત્રે અઢી વાગે પુના તરફથી ગાડી આવતી હતી. ફર વખત ગાડી આવતા પહેલાં માસ્તરે ઉઠાડ્યા. અને ગાડીના ડાયમાં ત્રણેને સોંપ્યા. રૂપિયા તથા ઘરેણાની પોટલી પણ તેમના હાથમાં સોંપી. બેરીબંદર સ્ટેશને સ્ટેશન માસ્તરના હાથમાં સોંપી દેવા સૂચના કરી. અને અહીંથી તરત જ બેરીબંદર એ પ્રમાણેના ખખર આપી દીધા. રવિવારે સવારે આ ત્રણે સ્ટેડીઓનું સ્વાગત કરવા નેતરની સોટીઓ લઇને કાનજીના બાપા ને છગનના બાપા સ્ટેશન ઉપર હાજર થયા હતા. વહેલી સવારે ગાડે ત્રણે છોકરાઓને તથા મિલકત સાથેની પોટલી સ્ટેશન માસ્તરને સુપરત કહી દીધાં. છોકરાઓ તથા ઘરેણું સ્ટેશન માસ્તરે તેમના વાલોને સુપરત કર્યું. સ્ટેશન ઉપર સોટીઓથી બંને જણાનું સ્વાગત થયું. નંદા ઉપર બધાં સોટી મારવા ધસે ત્યાં તો તે પહેલાં જ નંદે ચાલાકીથી જકરીઆ મસ્જિદ પાસે આવેલી પોતાની લોજનો રસ્તો પકડી લીધો. નંદો જરાક મોડો ચેત્યો હોત તો તેને પણ નેતરની સોટીઓના સ્વાગતથી ગોદાવરીના રમ્ય તટ પર આવેલા પ્રદેશના સૌંદર્યની કલ્પના તરત આવી જત.

[૧]

પાલદશાહ તૈમુરલંગને ખબર પડી કે એનાં જે અત્યંત પ્રિય ને સમૃદ્ધ શહેરો -યુખારા ને સમરકંદ, એક ઘેલા કવિએ, કવિતામાં હરરાજ કરી નાખ્યાં છે! કવિતામાં તે કવિતામાં, પણ એનાં, જે સમૃદ્ધ શહેરો વિષે એવી વાત કરનાર એવો એ ઘેલો કવિ છે કેણું?

હાકેઝ એ કવિતું નામ-એની પાસે હીરા માણેક મોતી મળે નહિ. એ તો મુકદ્દીસ માણસ. પણ જ્યારે એની શખ્તસમૃદ્ધિ બહાર પડે, દુનિયા એતો એ વૈભવ જોઈને મોંમાં આંગળાં ઘાલી જાય! એ શખ્તસમૃદ્ધિએ તો કૈંક વાતો આ દુનિયાની ને પેલી દુનિયાની કહી નાખી હોય! એવી એની કદપના સમૃદ્ધિ.

એની પાસે દુનિયાને જોવાની એક જ દષ્ટિ. સૌન્દર્યદષ્ટિ. ગુલાબની પાંદડી ઉપર પડેલું હીમકણ એને દુનિયાપારની વાત કહી જાય. એટલેતો એ એ હીમકણને માણેક મોતી કરતાં પણ વધુ મૂલ્યવાન ગણીને મૂલવે!

એ તો રહ્યો કવિ!

કવિ હાકેઝ આવો ઘેલો કવિ હતો. એક વખત એણે ગાઈ નાખ્યું. 'પ્રિયાના ગાલ ઉપરના એક તલ ઉપર હું તો યુખારા ને સમરકંદને પણ ન્યોછાવર કરું! એના એક તલ ઉપર!'

તૈમુરલંગ તો દુનિયા જીતવા નીકળેલો અતૃપ્ત અને વળી અણુઘડ આદમી. એને કાને રમતી રમતી આ બેત આવી.

કવિ હાકેઝને બાદશાહ સલામતના દર-બારમાં લાવવામાં આવ્યો.

'તું જ અલ્યા એ ઘેલો માણસ કે જેણે સમરકંદ યુખારાની, એક કોઈ ગાલ ઉપરના તલ માટે, ન્યોછાવરી કરવાની હિમ્મત કરી

હતી? તું જ એ ગાંડો માણસ છે?'

'હા નામદાર હું જ એ માણસ છું!'

'તને ખબર, જે દેશો કેમ જીતાય છે?'

'નામદાર! દેશો જે રીતે જીતાય છે. શખ્ત વડે અને શસ્ત્રો વડે. શસ્ત્રો વડે દેશો જીતનારા એમને ખરી રીતે જીતી શકતા નથી. એટલે છોડી શકતા પણ નથી. છોડતા એમને ગળે જીવ આવે. મેં તો આ સમરકંદ યુખારા જ નહિ-આખા દેશની ન્યોછાવરી, એકાદ એવા વિરલ દૃશ્ય માટે ઇચ્છી હતી!'

પણ બિચારો તૈમુરલંગ! આ હાકેઝની વાણીમાં એ શું સમજે? અને ક્યાંથી સમજે? એને ક્યાંથી ખબર પડે કે વધારેમાં વધારે મેળવનારો નહિ પણ વધારેમાં વધારે તબનારો જ આ દુનિયા જીતી જાય છે! કવિએ પ્રિયાના જે ગાલ ઉપરના તલ માટે સમરકંદ યુખારાની ન્યોછાવરી કદપી હશે એ દૃશ્ય દેવું વિરલ હશે એની આ ભરવાડના છોકરાને શી ખબર પડે!

માણસ આખી દુનિયાનું રાજ મેળવ્યા પછી પણ અકિંચનમાં અકિંચન હોઈ શકે.

તૈમુરલંગ મોટેથી હસી પડ્યો: અરે! કોઈ છે કે! આ માણસ હીવાનો લાગે છે હીવાનો!'

કવિએ જતાં જતાં એને આટલું કહ્યું હોત: 'નામવર! સત્તા અને ઘેલછા એ બે સગી બહેનો છે-અને જ્યાં મોટી બહેન આવી કે નાની હાજર જ હોય છે!

[૨]

એક વખત એક ઋષિસભામાં એક નાનકડો શિશુ આવ્યો. એનું રૂપ જોઈને ઘડીભર સૌ છકક થઈ ગયા. એના માથા ઉપર વાંકડિયા કાળા કેશ છે. ડોકમાં નાની માળા છે. કેડે કંદારો છે. શરીર ભરમ લગાવી છે. એની

તામ્રવણી કાયાને એણે એક કોપીન વડે ઢાંકી છે. મૃગયમ્ એણે શરીરે લપેટયું છે. હાથમાં એણે એક કમંડળ રાખ્યું છે. એ આવીને ઊભો રહ્યો અને આખી ઋષિસભા એને નિહાળી જ રહી. સૌને થયું કે ભગવાન પોતે રૂપ લઈને આવ્યા છે. એ સ્તુતિ કરવાની તૈયારી કરતા હતા ત્યાં એણે જ કહ્યું : 'ઋષિવરો ! મારી સ્તુતિ કરી અને મને પાપમાં ન નાખતા. હું તો તમારા શિષ્ય જેવો છું. મને કેટલાક પ્રશ્નો સતાવી રહ્યા છે, ઠેર ઠેર હું એ પ્રશ્નોના પ્રત્યુત્તરો મેળવવા ભટકું છું. પણ હજી સુધી મને એ પ્રશ્નોના પ્રત્યુત્તરો મળ્યા નથી. આજ મેં સાંભળ્યું કે ઋષિમુનિઓની એક મહાસભા આંહી છે. હું મારા પ્રશ્નો લઈને એટલા માટે આવ્યો છું !

વિદ્વત મંડળીનો ક્ષોભ એકદમ સરી ગયો. એમાંના એકે ભક્ષિત ચડાવીને પૂછ્યું : 'એવા કેવા તમારી પાસે પ્રશ્નો છે, જે અમારા જેવાની પરિષદમાં મૂકવા યોગ્ય હોય ?

બાળકે હસીને કહ્યું : 'પ્રશ્નો તો બહુ નજીવા છે ભગવન્ ! પણ મારી બુદ્ધિને એ કાયડા જેવા લાગ્યા !

'શું છે પ્રશ્નો-બાલો તો...'

'મોટામાં મોટો સદ્ગુણ-એવું નામ શું ?

'હં. બીજો પ્રશ્ન ?

'સ્થિતપ્રજ્ઞ' કહે છે તો એ પ્રજ્ઞાની સ્થિરતા શેના ઉપર ? શ્રદ્ધા ઉપર ? બુદ્ધિ ઉપર ? ભક્તિ ઉપર ? આ બે જ પ્રશ્ન સાંભળીને વૃદ્ધ ઋષિ પોતાના અંતરમાં ઊંડા ઊંડા ઊતરી ગયા. કેટલાક જુવાનડા તો ક્યારના તલપાપડ થઈ ગયા હતા કે હવે આમાં એવું શું છે તે ગુરુદેવ જેવા ગુરુદેવ

મૂંગા બની રહ્યા છે !

ઘોડીવાર થઈ-ગુરુએ કહ્યું : 'મોટામાં મોટો સદ્ગુણ-એ છે જેવું કોઈ નામ નથી !

'નામ નથી ?

'ના. નામ નથી. તમારામાં દયા હોય તો તમે દયાળુ, અક્રોધ હોય તો શાંત, કામ ન હોય તો નિષ્કામ, પણ જ્યારે પૂણ્ડા પ્રાપ્ત થાય ત્યારે એવો કયો સદ્ગુણ જે તમારે મેળવવાનો બાકી રહ્યો હોય ? માટે મોટામાં મોટો સદ્ગુણ માણસમાં એ છે કે જેને કોઈ જ નામ નથી.'

ઋષિમુનિઓ આનંદથી ડોલી ઊઠ્યા. વિદ્યાના મહા આનંદની અને એના જીવન-રૂપથી તત્ત્વજ્ઞાનની તેજસ્વિતાએ ઘડીબર મુગ્ધ થઈ ગયા. ત્યાં બીજા પ્રશ્નોના પ્રત્યુત્તર આવ્યો. 'સાયું ડહાપણ-બુદ્ધિપારની કોઈક શક્તિ, જેને પ્રજ્ઞા કહે છે તે તો આમાં રહી છે. કોઈ વાતનો ન ફરી શકે તેવો નિર્ણય ન બાંધવામાં. જે નિર્ણય કરે છે, અને છતાં એમાં રહેલા અનિર્ણયને જ મહાન સમજે છે તે પ્રજ્ઞા છે. કારણ કે એણે મહાકાલની શક્તિ બાળી છે !

હવે એક જ પ્રશ્ન પૂછું : પ્રસન્ન થયેલા બાળકે કહ્યું :

'પૂછો !

'સૃષ્ટિમાં મોટામાં મોટો પદાર્થ કયો ?

'જેને કોઈ આકાર નથી તે !

'સૌથી વિચિત્રમાં વિચિત્ર વર્તન કોનું હોય ? ગાંડાનું, બૂતનું, માણસનું, સત્તાધીશનું, કોનું ?

'એ કોઈનું નહિ. જેણે પ્રેમભરી ભલ-મનસાઈ મેળવી છે, એના જેવું વિચિત્ર

વર્તન કોઇનું નહિ હોય ! એ પોતાના ખૂનીને દસ વખત ક્ષમા આપશે અને દશ વખત પોતાની જાતને નિરર્થક જોખમમાં મૂકશે. દુનિયાને આ વિચિત્રતામાં, એક તરફથી આનંદ મળે છે. બીજી તરફથી વિનોદ થાય છે. ત્રીજી તરફથી આશ્ચર્ય થાય છે. ચોથી બાજુ મૂંઝવણ લાગે છે ! આ વિચિત્રતાના તોલે કોઈ ન આવે !

[૩]

દુષ્કાળના દિવસો હતા. અનાજ ગોત્યું જડતું ન હતું, જમરાબાને કામ વધી પડતું હતું. કોઈને બદલે કોઈ ન આવી જાય એની ચિંતામાં ચિત્રગુપ્તનું વજન ઘટતું જતું હતું. એવે સમયે એક શહેરમાં એક ડોશી મરણ પામી.

જ્યાં અસંખ્ય મરી રહ્યાં હતાં ત્યાં આ ડોશીનું મરણ એ કોઈ મોટો બનાવ ન હતો.

પણ જમરાબાએ એ બનાવને મોટો બનાવી દીધો.

બન્યું હતું એવું કે ચિત્રગુપ્તે તો ડોશી-માને એમને/એમ સીધાં રાજદરબારમાં લાવીને મૂક્યાં. પણ જમરાબાએ ડોકું ધૂણાવ્યું: 'એને તમારે એક નાની સરખી સુંદર ગાડીમાં લાવવી પડશે. એની સુસાફરી છેક પૃથ્વીથી માંડીને આંહી સુધીની ફરી કરવી પડશે !'

'પ્રભુ !' ચિત્રગુપ્ત હાથ જોડીને પૃથ્વી કરી રહ્યો હતો. એવું આ સુફલિસ ડોશીમાં શું હતું કે આટલી બધી માયાકૃત કરવી જોઈએ !

ત્યાં જમરાબા બોલ્યા: 'ચિત્રગુપ્તજી ! ડોશીને ફરી પૃથ્વીમાં ઉપાડી બાંધો, ત્યાંથી આંહી સુધી સોનેરી નાણુક ગાડીમાં

લાવો !'

'પણ પ્રભુ

'તમને બળર છે એ કેમ મરી છે ? પોતાના કરતાં વધારે ધૂખ્યા ચાણુમને જોઈને એણે પોતાનું અનાજ તણ દીધું. એ રીતે એ મરી છે !'

ચિત્રગુપ્તને તો ડોશીમાનો વરઘોડો કાઢવો પડ્યો. નાની સરખી સુંદર ગાડી લાવ્યો. વગર ઘોડે એ ઊંચે ચડી. વગર સારથીએ આગળ વધી. વગર રસ્તે ચાલતી ઊડી. ડોશીમા તો એમાં નિરાંતે બેઠાં પુણપુણ થઈ ગયાં.

હવે બન્યું એવું કે રસ્તામાં કોઈ વૃદ્ધ લિખારી હવામાં ભટકતો હશે એણે આ ગાડી જોઈ ને પૈડાને વળગી પડ્યો. એને ભટકવું મટ્યું. એ પણ આગળ વધતો ગયો.

એટલામાં કોઈક એવો જ બીજો રખડુ માણસ હશે તેણે પેલા માણસના પગ પકડ્યા અને એ પણ ચાલવામાંથી બચી ગયો.

એક ત્રીજો પણ એ પ્રમાણે વળગ્યો. આ કાશીનો સંઘ, એમ ને એમ ભટકતો, પેલા મક્કત નારિયેળી બ્રાહ્મણના સંઘની જેમ, હવામાં ઊડ્યો જતો હતો. દૃશ્ય વિરલ હતું.

અને આમાં એક ખૂબી હતી. કોઈને લાર જેવું લાગતું જ ન હતું. કારણ કે કોઈના મનમાં એક વાત ઊગી ન હતી. પોતાને આધારે બીજો છે એ વાત જાણે કોઈને જણાતી જ ન હતી !

હવે તો સ્વર્ગદ્વારનાં સોનેરી બારણાં દેખાઈ રહ્યાં હતાં. પણ એવામાં એક પળે, પેલાં ડોશીમા, સુખેથી બેઠાં હતાં, એની નજર નીચે ગઈ. અને એમના મનમાં આટલા

ગધાને લટકતા જોઈને એક વિચાર આવ્યો.
'ઓય મારા પીટયા ! વગર મહેનતે મારી
પાછળ પાછળ ચાલ્યા આવે છે ! જો તો
હુકુત કોકતું ને મારા ગેટા ફળ ખાય
આ !'

એણે પોતાનો હાથ, પૈડાને વળગેલા
માથુસને ઉખેડી કાઢવા જરાક હવામાં વીંચ્યો
પણ ખરે !

પણ ત્યાં એક નવી નવાઈની વાત જની !
ગાડી જ ગેળ થઈ ગઈ ! ડોશીમા સીળે
બધાં જતાં પૃથ્વી ઉપર પડ્યાં !

ચિત્રગુપ્ત, એમને પાછી, હાલવાની
સુસાફરીનો એકડે એક શીખવતો ત્યાં બિલો
હતો !

[૪]

તમામ પતંગ ઉડાવનારાઓ પતંગની
મોજમાં તલ્લીન હતા. પડે ગળડે એની
એમને ચિંતા ન હતી. એમનો પતંગ બિડે,
કોઈકનો કપાય, કોઈકનો ઝડપાય એની જ
ત્યાં બોલબોલા હતી.

વર્ષો પહેલાં પણ એક દિવસ આ જ
પ્રમાણે પતંગની મોજ બિડી રહી હતી.

માત્ર એક માથુસ આ મોજમાંથી બિડતા
મહાન પ્રશ્નને જોઈ રહ્યો હતો. બેન્જમીન
ફ્રેંકલીન. એને આમાંથી મોજ નથી મળતી.
મોજ મળે છે પણ કોઈ મહાન પ્રશ્નની
શોધની.

અને એને થાય છે કે પતંગને નાહક
આકાશની સુસાફરી કરાવવાથી આપણે શું
દિ વળે ?

આકાશની કોઈક વાત એ લાવી ન દે ?
એ પ્રશ્નમાં એ પોતાની જાતને એટલી પરાવી
બેઠો કે એક દિવસ કુદરતે પોતે આત્મને

પોતાનું રહસ્ય એના કાનમાં કહી દીધું.
વીજળીએ કહ્યું કે મારે નીચે આવવું છે.
મને પણ પૃથ્વી જોવાના કોડ છે. તું મને
નીચે લઈ જા !

અને બેન્જમીને રેશમી દોરીના પ્રયો-
ગથી એને નીચે ઉતારી.

કેટલી સાદી વાત !

ક્યાં પતંગ, ક્યાં બેન્જમીન, ક્યાં
વીજળી !

સાદામાં સાદી વાતને જે સાચામાં
સાચી હોય તેમ જુઓ છે એ માથુસ જ
હુનિયાને કાંઈક આપી જાય છે.

[૫]

એક ઋષિમુનિની વાત છે. એને જલયાત્રા
કરવાની ઇચ્છા થઈ. વરુણદેવ પોતે હાજર થયા.
તેણે હાથ જોડ્યા : 'મહારાજ ! તમારી સેવા
મને સોંપો. જલયાત્રા ભયંકર ગણાય છે.
તોફાન થાય. હું પોતે સાથે હોઉં તો પછી
આપણી નૌકાને વાંધો નહિ !'

ઋષિ તો રાજી રાજી થઈ ગયા, એમને
પોતાની સહીસલામતી વિષેની ચિંતા દૂર
થઈ જતી જણાઈ.

જલદેવતા પોતે જ સાથે હોય પછી
જલમાં તોફાન જ ક્યાંથી થાય ?

એમણે વરુણદેવની વાત કબૂલ કરી લીધી.
જલયાત્રા શરૂ થાય તે પહેલાં, જેણે આ
વિશ્વ ધારણ કર્યું છે, જેના વડે વિશ્વ છે,
જેની આજ્ઞા વિના એક પાંદડું પણ ચાલતું
નથી, તે જગદીશ જગદાધારની એક અદ્ભુત
ગાથા રચનાની પ્રેરણાપળ માગતા એ વહેલી
સવારે બેઠો હતો !

ઋષિમુનિ- 'પણ એ તો કાન્તદર્શી
કવિ. ઇશ્વરતા જે સ્વરૂપને એ શબ્દમાં મૂર્તિ-

માન કરતા-હવામાં એ શબ્દોનાં ગાન હજારો જુવાનો પછી, ગાતા ફરતા.

એવી અદ્ભુત એમની શક્તિ હતી. એવી અગાધ એમની ઉપાસના હતી.

પણ આજ કોણ જાણે શું થયું એમના મનમાં કોઈ શબ્દ જ આવતો નથી.

આવે છે એ એમને ગમતો નથી.

એ તો ખેંઠા જ-ખેંઠા, પણ ઉપર પણ વિતવા માંડી.

કાન્તદશી કવિથી આજ જાણે શબ્દરીસાઈ ગયા હતા !

એમણે કારણ તપાસવા માંડ્યું. ઊંડું ઊંડું એક કાંઈક ઊંચું હતું. એને કાંઈ આકાર ન હતો. રૂપ રંગ રેખા કાંઈ મળે નહિ. જાણે કે કોઈકની વિનોદી વૃત્તિ રંખડતી ભૂલી પડી હોય એવું જણાતું હતું. તેણે ખડું જ ઝીણી ઝીણી શબ્દાવલિમાં કાંઈક કહ્યું જણાયું :

‘કવિ ! તમે જગદાધારને ક્યાંથી ગાઈ ગયો, જગદાધાર તો તમારા વરુણ દેવ છે. એ છે તો યાત્રા નહીંસલામત છે !’

ઋષિ પેતાની દ્વિધા વૃત્તિના પડછાયાની લડકે જોઈને સ્તબ્ધ જ થઈ ગયા

‘ય તો વરુણ દેવ આવ્યા : ‘પ્રભુ ! ચાલો નૌકા મજબૂત છે. હું સુકાની છું !’

‘પણ વરુણદેવ !’ કવિએ પ્રત્યુત્તર વાળ્યો : ‘મારો શબ્દ ખોટો પડી જાય છે તેનું શું ?’

‘શબ્દ ખોટો પડે છે ?’

‘જગદાધાર-હું ઈશ્વરને જગદાધાર કહીને ખોલાવું છું પણ આધાર તો તમારો લઉં છું. મારે કવિને ખોટા શબ્દોની ખાણ પોસાય તેમ નથી. તમે પાછા ફરો વરુણદેવ ! હું ઈશ્વરાધારે જત્રા કરીશ !’

સ્વ. બાપુજીને

દિનાન્તે રજની વ્યાપે યથા બાપુજી ! આપના અન્તથી રાતનું રાત્ર્ય ચોમેર ચાલતું ! ઘણા ખપના આપ'તા : નાકે આપને ઝોળખ્યા અહા. અમે ત્યાં આપ ચાલી ગયા ! શોકાન્ધિ ધૂધવે મહા !

નિશાશોચભરેલાં આ જન-નાવો લવાન્ધિમાં અંધારાં આંધમે થાતાં અજવાળાં પ્રસાતમાં રૂખતાં તરતાં હાંફે ! પારાવાર સહેલ ના ! બાનુના અસ્ત પામેલા ફરીથી નલ ઇગતા, રજની શશીનક્ષત્રતારાતેજે ઝળે યથા એમ ઓ, અસ્ત પામેલા બાપુજીનું ફરીનવા આપની મૃત્યુરાત્રિમાં નહેરુ સરદાર રાજતા ! વિશેષ તેજથી ભૂમિ કઢા ક્યાં અજવાળતા ? !

પરલોક થકી પ્રાણ હીનદીનદલીતના,
અહિંસા સત્યશાંતિ, ને સુખ-સુધા ઝરો સદા !
નાથાલાલ ભગવાનજી દવે

એ

કે બાબુ ગોળના કાળા રેલાથી ખરડાયેલ ગોળનો ડબ્બો; બીજી બાબુ ટીનતું લીનું બોધરું, હિંબરામાંથી જ બુવાર, આબરો, લસણ, આંબલિયા, અને હુંગળીના ભગિંચ તૂટેલ મુંડલા, બાબુમાં મેલા બાબુકે પર કાળું, બકરીને હાંકવા પડેલું આરિયું ને વારંવાર ગણગણ...કરીને બીડીને બેસતી માખીઓ: આ પાના શેઠની હાટડી.

શેઠનો રંગ પણ અસહ્ય સોસમનો નોંધ લો. પહેલવાન જેવું શરીર, કંઠે કંદોરો, કંદોરોને આંટી મારી પાછળ છેડા ભરાવેલ ધોતિયું, પેટીવારાની જૂની બૂખરી એક ઈંચ તેલના થરથી કાળી પડી ગયેલ ટોપી, પેરણ તો પાનાશેઠને ખંભે જ પડ્યું હોય, કોઈ સારા માંડા અવસરે જ એ શરીર પર ધારણ કરે.

આ દિદાર અને દેખાવ પરથી શેઠની બહોળ-લાક્ષીનો કોઈને ખ્યાલ ન આવે. પણ એ હાટડીમાંથી પાછળ અંદરના ભાગમાં જાઓ ત્યારે જ પાનાશેઠના વૈભવનો ખરો ખ્યાલ આવે.

મેડીગંધ ઘર. હિંડોળા, રંગિત દોલિયા, આભ-લાવાળા ચાકળાને અંદરવાથી ઓપતી દીવાલો, સૂરજના કિરણમાં ચળક ચળક થતી પિત્તળનાં વાસણોની માંડ, પેટી ને પટારાનો ચળકાટ, ને આંગણમાં પાંચ દશ ફૂલતી ગાય બેંશ-જોનારને શેઠે આ નાનકડી હાટડીમાંથી શી રીતે સંચયું હશે એની રાંકામાં ઘડીભર નાખી દે.

આ અધું હતું. છતાં શેઠને ઘણા વખતથી એક બિચુપ આંખના કણા માફકે ખટકતી હતી. અને તે રાજ્યાધીની ગાય ગંગા.

લોકોને વાત કરતા પાના શેઠ સાંભળતા “ગાય તો રાજ્યાધી આધની ને બીજી બધી વાતુ” ત્યારે પાના શેઠની નજર સામે ગંગાની પાંખ જેવા ધ્રોળા રંગની, પોલિયા આકારની, ટકોરીને રણુકે સીમ ગળવતી હાથણી જેવી ગંગા ખડી થઈ જતી હતી.

પણ આજ સવારથી પાના શેઠ ઉતાવળમાં હતા. રાજ્યાધીના ઘર સાથે વર્ષોથી તેનો ધીરધારનો ધંધો હતો. હિંદર કૂંટીકૂંટીને કરડે તેમ શેઠે રાજ્યાધીના

ઘરને ભૂખ બેળું ક્યું હતું. અને આખરે વ્યાનના પૈસા પેટે રાજ્યાધીની ‘ગંગા’ પણ ઝૂંટી નાકવાને તે ભાવ્યાળી થતા હતા. રાજ્યાધીને સાતપેઢીમાં ગંગા સિવાય કશું હતું નહીં છતાં એની બીંસ સામે લાચારીથી તેણે ગાય આપવાનું કબજું હતું એટલે દાતાણ ક્યું ન ક્યું કે તરત જ પાના શેઠ રાજ્યાધીને ત્યાં બિપડ્યા.

કળીમાં દાખલ થતાં તે ઘડીભર થંભી ગયા. ગંગાની ડોકમાં આથ બીડી, ખોરખોર જેવડે આંસુએ રાજ્યાધી રડી રહી હતી. મા દીકરીને સાસરે વળાવતાં શિખામણુ દેતી હોય તેમ તે ગંગાને કહેતી હતી. ‘ગંગા’ મા ગંગા! ખેટા ડાઘ થાજે.”

રાજ્યાધીના ગળામાંથી એક મોડું ડૂરકું સંભળાયું ગંગા પણ વિદાય લેતી દીકરીની જોમ રાજ્યાધીની સોડમાં લપાતી જતી હતી. ત્યાં પાના શેઠ બોલી બિડ્યા “વેવલી થા મા, તારે એકને જ ઘેર જાણે ગામ હશે. મારે મોડું થાય છે.”

રાજ્યાધી આંખમાંથી આંસુ લૂછતી બોલી. “પાના શેઠ! હું ક્યાં એમ કહે છું કે ‘મારે નાંજ ગા સે. પણ ગંગાને તો સાત ખોટની એક દીકરી જોમ મેં ઉઝેરી છે. એટલે લાજે તો ખરું ને.”

પાના શેઠે ગાયને ડચકારી. પણ ગંગા એક ડગલું પણ ન ચસકી. ડોક પાછી નાખીને લાચારી ભરી નજરથી તે રાજ્યાધી સામું જોઈ રહી.

પાના શેઠે લાકડી ઊગામી. રાજ્યાધી કરગરી “એ પાના શેઠ! તારા પગની રજ છું પણ મારે ઘેરથી ગાને લઈ જતોં એને માર્ગ સા.”

“એમ ધરમના પૂંછડાં એ છવાય કેમ!” બોલતાં પાના શેઠે ગાયના વાંસામાં બે લાકડી લગાવી. ધા દેતી ગા બાંભરી બિડી.

રાજ્યાધી આડો વાંસો ધરીને બિબી. “મને મારી લે. પણ ગાને માર્ગમાં, ગણુ સે. મૂંચું માટ-સે; હડે ભરાણું સે; કાલ્ય હું મારે હાથે દોરીને તારે ઘેર મેલી જશ.” દયામણે મોઢે રાજ્યાધી બોલી.

“તારે તો શેની ઉતાવળ હોય ! પણ અમારે ઘરે છોકરાંને દૂધ ખાવા જોતું હોયને !”

“આજથી ગંગાનું દૂધ મને અગરાજ. મારા ઘરનું ખાણુ ખવરાવી તારે ઘેર દૂધ પોગતું કરીહ; પણ ગભુના નિસાપા રહેવા દે.” “રુ” કાંઈ મક્કત આપ હ ! ઘોળા દૂધ જેવા રૂપિયા પેટે દે હ, તો ભોળા હોય મોટી નિસાપા વાળી તો !”

પાના શેઠે ગાયની હાંથી પિડાઈ જે પાંચ લાકડી લગાવી લીધી, “ભાં ભાં” ગાય ભાંભરી પડી. જાણે ‘ગ્નયું નથી’ એમ કહેતી હોય તેમ પગ પહોળા કરી ધરતી સાથે જડી દમ ગાય થર થર કંજવા લાગી. રાજાખાઈની આંતરડી કકળી બીડી “વ્યાજખાઈ વાણિયા ! મેં જાણ્યું કે વાણિયો કંડીનો પેરનાર-મારી ગા એને ઘેર સુખી ચાહે. મને ખજર નંધ કે ગા કહાઈ વાડે જાય સે. પણ કહું-હ કે રહેવા દે, ગવત્રીના નિહાપા નારું ધનોત પનોત કાઢી નાખહે.”

ભેગા થયેલ સૌએ પાના શેઠને સમજાવ્યા પણ શેઠ એકના જે ન થયા. ‘યોધાર આંસુએ રંડતી નિરાધાર રાજાખાઈ ભાંભરડા દેતી ગાયને જતી જોઈ રહી.

x x x

પાના શેઠના જીવનની વાત ચોરે પહોંચી ત્યારે ત્યાં હાજર હતા એ સૌનાં દિલ કકળી ઊઠ્યાં. આમ તો પાનાશેઠનું નામ કોઈથી શાનું દેવાય ! હવાલદારથી માંડી મહાલકારી સુધીના ઘરમાં પાના શેઠના પોંકથી માંડી લીના ધાડવા હરહંમેશ પહોંચતા જ હોય. પણ ગાય ઉપરના જીવનથી પિડાઈને વૃદ્ધ પટેલ બોલી ઊઠ્યો. “ભાઈ ! ઇ પાના શેઠ ધરમી હોવાનો દાવો ને ડાળ બલે કરે પણ એનાં અધા ય ધંધા ગોરખધંધા. એની દુકાને તમે જવ તો તોર્લા સાવ નવાં નકોર પણ...”

“હા. ઇ વાત તમારી હાથી ને વળી પાનાશેઠ નમતું પણ ભારી આપે હો” એક જીવાન બોલી ઊઠ્યો.

“આજ કાલનાં છોકરાં ઇ આનું નામ !”

“નમતું જોખીને શું રાખ છે ઇ વાણિયો ‘નમતું’ વ્યાજસોતું વાળી લ્યે. ઇ કિમિયો નમે તો વાણો”.

“જોડું તો કેમ કે’વાય ! પાના શેઠનો જોખ તો સારો છે.” નિશાળના મારતર બોલ્યા.

“એ...ભાઈ એના વાજવાં હેંડે હાથ તો જરા ફેરવી જોજો. પાંચ ભાર ગોળનો લપેડો કરેયો હશે અને કોઈ પુસં તો પાન રહેકે કે’શે ઇતો ગોળ જોખનાં ચોંટી ગયો હ.”

પાના શેઠની આ લુચ્યાઈ જાણી અધા ફરી જ ગયા. પણ પછી તો પાનાશેઠનું પુરાણ જીખળ્યું. માસ્તરથી ન રહેવાયું. અંધી મઠી જ સારી. પાના-શેઠનો હિસાબ ખિતાબ તો હું માંડનારને ! શેઠે તો કાળો અક્ષર ફૂટી માર્યો છે. પણ એના વ્યાજને લગવાન પણ ન આંખે.”

પટેલ બોલ્યા ‘ ગામડામાં આપણા દુઃખનો પાર જ નથી, વાણિયો એટલે ગામડાંની જળો, તલાટીનું તો કેવું જ રહું ! ઇ ગામડાનો દેવ. નિવેદન ન ધરો કે તરત કોપાયમાન અને હવાલદાર ગામડાંને દે.....”

ત્યાં તો સામેથી હવાલદારને આવતો જોઈ પટેલ શબ્દને ગળી ગયા. અને બોલ્યા “કાં ! હવાલદાર ! વરહાદના કાંઈ વાવડ !

“વાવડ નાવાના સે ” ચોરે ચડતાં હવાલદાર બોલ્યો-

“ત્યારે જોણસાલ દકાળ જ સમજવો ને !”

“જેવાં આપણાં પાપ. વળી વાત મળી હ કે એક બાજુથી આરવડિયા ને બીજી બાજુથી કોગળિયું ગામડાંનાં લોકોને ભરખી રહ્યા છે.”

“હે” અધાથે ભયની એક કંપારી અનુભવી. જમાદાર સિવાય અધાની આંખોએ મૂંગી મૂંગી વાત ફરી લીધી “જર પાના શેઠ જેવાનાં પાપ અધાને નડશે.”

એમાં પણ ચાર દિવસ જૂરી જૂરી ગંગા ને રાજાખાઈ બચારે એક જ દિવસે મરી ગયાં ત્યારે ગામમાં અરેરાટી વહૂટી ગઈ. પાના શેઠ સામે ગામમાં એક પ્રકારનો મૂંગો અણગમો પેદા થઈ ગયો. શેઠને પણ

જાણે રોજ રાતના રાજગાર કહેતી હોય એમ લાગતું
“ગવત્રીના નિસાપા તારું ધનોતપનોત કાઢી નાખશે.”

એમાં ગામમાં ખરેખર કોગળિયું આવ્યું. ગામમાં
ધણાં ય ઘર સાદુ થઇ ગયાં. આઠ દિવસમાં તો ત્રણ
દીકરા, બે દીકરી અને શેઠાણી પાના શેઠ બોમ્બ બેઠા.
આઠ દિવસમાં એણે આઠ ભવ ભેદ નાખ્યા. પસંદ
જેવો પાનો શેઠ કેડમાંથી વળાને ડોસા જેવો થઇ ગયો.

x x x x

ધુધળી સાંજ આથમી ગઇ હતી, ગામમાં ઘરમાં
દીવે વાલ્ય ચડી ગઇ હતી. હરિકેતના કાંખા અજ-
વાળામાં પાના શેઠ લાંબા લાંબા ખીડીના દમ ખેંચતાં
જીવનની લીલી સૂકીના વિચારમાં પડ્યા હતા.

ત્યાં ગામમાં દોડદોડી થઇ. શેરીઓમાં ધબધબ
ખારણું દેવાઇ જવા લાગ્યાં. જાણે હવા જ બોલવા
લાગી “બહાવટિયા આવ્યા.”

પાનાશેઠ હાંફળા હાંફળા બિઠ્યા, ખારણું બંધ કરવા
દોડ્યા ત્યાં તો જાણે પાના શેઠનું ઘર શોધતા જ
આવતા હોય એમ આઠ છુકાનીદાર માણસો દુકાન
પર ધસી આવ્યા. બહારવટિયાનો મુખી તાડૂક્યો “શેઠ
જરા ય આઘો પાછો થો તો મર્યો જાણે.”

શેઠનાં ગાત્રો ગળી ગયાં “એ તમારી ગા છું.”

“તું જ પાનો વાણિયો કે! આ ખૂણામાં બેઠી જા.
બહુ બ્યાજ ખાધાં છ ગરીબનાં કાં!”

મુખી ત્યાં બિભો. ખીજ સાથીદારો ઘરમાં પેદા.
પેટી પટારાનાં તાળાં ધબધબ તૂટવા લાગ્યાં.

ગામ આખું સૂમસામ હતું. એક ચકલું ય ફરકતું
નથી એવી સ્મશાનશાન્તિ વચ્ચે તૂટતા પેટી-પટારાના
અવાજથી આજુબાજુના ઘરોની માટીની દીવાલો
પણ ધ્રૂજવા લાગી તો માણસના ભયની તો વાત જ શી
કરવી! બધાને એક જ ભણકાર વાગતો હતો “આવ્યા
કે આવશે.”

આ જાણુ પાના શેઠની પેઢી વારીની કમાણી. જાણે
પાના શેઠના જીવનની કાળી જાણુની સાક્ષી હોય તેમ
—નથ, કાંખી, કડલાં ને સોના રૂપાના ઢગલા થવા
લાગ્યા.

“મલક બધાને લૂંટીને ઘરમાં ભર્યું છ અને તોય
તું શાવકાર ને અમે ચોર. ભગવાનને ઘેર પણ એ
ન્યા ક્યાં છે!” એક બહારવટિયાની બહે તરવ-
જાન મૂક્યું.

“પણ શેઠ રોકડ રૂપિયા ક્યાં!” મુખી બોલ્યો.

“એ તમારી ગા-મારી પાસે હવે કાંઈ નથ”
પાના શેઠ કરગર્યા.

“રોકડ રૂપિયા વગરનો વાણિયો હોય ધમ!
એલા કોઈ આનાં નાક કાન કાપી દ્યો તો” મુખી
વિશ્વેષી.

“એ બધું આપી દઉં પણ મને મારો માં.”

પાના શેઠ એકદમ ઊભા થઇ ગયા. કાળીના
ખૂણામાં જાણુંતું મોઢવું ચતાવી બોલ્યા “જે છે ધ
આમાં છે.”

કબો કબ મોઢવામાંથી રૂપિયા ભરેલા તાંબાના
હાડાં નીકળવા લાગ્યા.

માલ બંધાણો. બધા બપડવાનેતૈયાર થયા, થરથર
કંપતા શેઠ મનમાં “હાશ” નો એક જોડો દમ ખેંચ્યો.
ત્યાં મુખી ફર્યો “રહે! તુંને અમારી માદ કેમ રહે!
એમ કહીને તલવારની પીછીથી કબ દબને શેઠના.
નાકનું ટેરવું લઇ લીધું. થોરના ઝીંડવા જેવું ટેરવું
ડક દબને નીચે પડ્યું. લોહીની ધાર થઇ, વેદનાની
ચીસ દેતા શેઠે નાકપર પેરણુ દબાવ્યું.

પાના શેઠની આંખે ચક્કર આવ્યાં. લીલી પીળી
દુનિયા વચ્ચે રાજગારના પ્રેતને બડબડહસી બોલતાં
શેઠે સાંભળ્યું. “પાના શેઠ! આ તારાં પાપ અંતે તને
આંખ્યા.” ભયની કારમી ચીસ સાથે પાનાશેઠ ઢગલો
થઇ ઢળી પડ્યા.

જનરો દીવાના પ્રકાશમાં ઝગમગતી ઉજ્જયિની નગરી કેવી લાગતી હશે! સમ્રાટ ચંદ્રગુપ્ત વિક્રમાદિત્યનો એ તો લગ્નોત્સવ.

આ ઉત્સવ એટલે તો નગરજનોનાં આનંદને ફૂટેલી વાચા હતી. આજે કેટલાયે વર્ષોથી ચાલતા ફણયુદ્ધમાં સમ્રાટ વિજયી નીવડ્યા હતા. ભારતનાં દુશ્મનો પરાજય પામીને પાછા ગયા હતા. તે જ વખેને દક્ષિણ બાજુનાં વિદર્ભરાજવી સાથે પણ સુલેહ કરીને વિદર્ભરાજકન્યાની વરમાળા સમ્રાટનાં ગળામાં પડી હતી. એટલે જનસમુદાયના આનંદમાં ભરતી આવે એમાં નવાઈ પણ શું?

રાતે રંગમંડપમાં કવિત્રેણુ કાલિદાસે એવી જ એક વિદર્ભરાજકન્યાની પ્રેમકથા પરથી લખેલ 'માલવિકાગ્નિમિત્ર' નાટકનો પ્રયોગ આ લગ્નોત્સવ નિમિત્તે શરૂ થયો. નગરજનોનો હર્ષોન્માદી સમૂહ ફૂલો પર ચુંગનાર ભમરાની જેમ આવીને ખીચો-ખીચ ભરાઈ બેઠો. પંડા અને ચક્ર પાછળ અદશ્ય રહેલી અંતઃપુરની સુંદરીઓ પણ રંગમંડપમાં દેખાવા લાગી. રાગરાણીનાં સિંહાસનો પાસે દીવાન વગેરે રાજપુરુષોની, સામંતોની અને નિમંત્રિત સજ્જનોની બેઠકો હતી.

આ નાટક પણ જાણે આ આનંદોત્સવ માટે જ રચ્યું હોય એમ લાગતું હતું. તેથી તો પહેલા દશ્યથી જ પ્રેક્ષકોનાં મનમાં હર્ષના ફૂવારા ફૂટવા લાગ્યા. બધો સમૂહ એક એક દશ્ય જોઈને હરખથી ફૂલાવા લાગ્યો. જોવતું પેલું 'ગિલનનું' દશ્ય જોઈને તો સમૂહનાં રોમેરોમ આનંદથી ચક્રવા લાગ્યા. કેવી ઉદાત્ત અને આનંદી એ પ્રજા હતી! સ્વર્ગમાંનાં દેવોએ પણ આ પ્રસંગપર હર્ષથી પુષ્પવૃષ્ટિ કરી. વાદળાએ હળવે હાથે ઝાકળ વરસાવી, અને પવને પણ હવામાં સુખના ઉચ્છવાસ મેળવી દીધા એવી એ પ્રજા! સુખની અવધિ માટે જ જાણે આતુર્ય, લાલ્પણ, સૌંદર્ય, વિનય વગેરે બધું આ પાત્રોનાં રૂપે એકત્ર થયું હતું.

પટ્ટરાણી ધારણી જેને રાગ અગ્નિમિત્રનાં હાથમાં માલવિકાદેવીનો હાથ આપતી હતી. અને આ તરફ પ્રેક્ષકોમાં 'વાહવા કાલિદાસ' 'ધન્ય ધન્ય કવિરાગ' એવા ઉદ્ગાર સાંભળવામાં આવતા હતા.

કવિવર કાલિદાસને પણ ચારેબાજુથી આવતા ધન્યવાદમાં ટટાઈ જવું પડ્યું હતું. કવિવરનું આ પહેલું નાટક! સમ્રાટની ખાસ વિનંતિથી લખેલી આ પ્રેમકથા પ્રયોગની પહેલી જ રાત્રે રસિકોનાં મનને આટલી બધી મોહિની લગાડશે એની તેને પણ કલ્પના નહોતી.

પણ—પણ આ શું? આ ડૂસકું શાનું?

કવિવરે ચમકીને સામે જોયું.

રાણીની આંખમાં આંસુ!

બધા નગરજનોની નજર તે તરફ વળી અને સ્થિર થઈ. પ્રેક્ષકોની બૂમોથી, કે કાણ જાણે, રાણીએ તરત જ આંખો લૂંછી નાખી, આંખો બંધ કરી દીધી, હાથોથી હાંકી દેવા પ્રયત્ન કર્યો. પણ તે આંસુ અટક્યા જ નહીં. રાગએ જોયા. બધા નગરજનોએ જોયા. રંગભૂમિ પરનાં પાત્રો પણ પળવાર જેમનાં તેમ થાંભી ગયા. રંગભૂમિ કયું? એનો જ કવિને કાપડો થઈ પડ્યો. પણ તરત જ તેનો ઉકેલ પણ મળ્યો. કારણ રાણી ઊભી થઈને ચાલતી થઈ અને પળવાર પહેલાની ચિહ્નર રંગભૂમિ પણમાં તો નિર્જન બની ગઈ. બધા નગરજનો રંગમંડપ છાડીને પોતપોતાને ઘેર ચાલતા થયા.

અને કાલિદાસ—

આ ખાલીખમ થયેલ રંગમંડપમાં એકલો જ સામે એકોટ્ટે જોતો હતો. ક્યાંકથી આવજા આવ્યો, 'કવિ, શું જુઓ છો? બધા ગયા, રંગમંદિરમાં કોઈપણ નથી.'

'અલી અતુરિકા, કવિને શું કહે છે? કવિને જો દેખાય તે રવિને પણ દેખાતું નથી, તો મને કે તને તો શાનું દેખાય જ?'

પળવાર પહેલાં નિર્જન અને ખાલીખમ દેખાતા

રંગમંદિરમાં આ કલાવતીનાં કંઠમાંથી નીકળતા કલરવથી ફરી એક વખત ખુશખુશાન કિલકિલાટ શરુ થયો. પણ કાલિદાસ તો હજુ પણ તે જ સ્થિતિમાં પોતાના સ્થાન પર બેઠો હતો. તેની આ ચર્ચા તરફ જોતી ચતુરિકા બોલી, 'તરલિકા, તું કહે છે તે જ ખરું. કવિરાજની આંખો સામે કોઈપણ નવીન રંગમહાલનાં દેવ બેલે છે. હમણાં જ તે જન્મશે અને તને અને મને નવું નાટક જોવા મળશે એમ નથી લાગતું ? પણ અલીએય, આ નવા નાટકની નાયિકા કોણ હશે ?—'

'ચતુરિકા, તું જ. ખીજ કોણ હોય ? રંગભૂમિ-પર પોતાનાં કૌશલ્યથી જનમનને મોહિત કરનારી તારા સિવાય આ ઉજ્જયિની નગરીમાં ખીજ કોણ કલાવતી છે ?'

'અરે, નેમ નથી. હું તો કહેતી હતી કે, કવિ-રાજનાં આ નવા નાટકનો વિષય કયો હશે ?'

'ખીજે કયો હોય ? પ્રેમ એ જ કવિની વાણીનો એક માત્ર વિષય. તારા મારા જેવા દુન્યવી પ્રેમને તે સુંદર રૂપ આપી દે છે !'

'અને દુનિયાને ફસાવે છે !'

દૂરથી એકાદ તીર છૂટીને આવે એમ આ ભેદી અવાજ આવ્યો. અને એ અવાજની સાથે સાથે જ રંગમંદિરનાં એક ખૂણામાં હજુ સુધી બેસી રહેલ મગધનો તરુણ સેનાપતિ વીરગુપ્ત કલાવતીને દેખાયો.

'કોણ વીરગુપ્ત ? મગધનાં તરુણ સેનાપતિ આમ કહે છે ? જુઓ કવિરાજ, તમારા પ્રેમનું તત્ત્વજ્ઞાન આમને આપો. તેમને સમજાવો કે સુંદર રમણીનાં પ્રેમપાત્ર થવાને પણ સદ્ભાગ્ય હોયું જોઈએ.'

'શ્રીમંતાઈનાં સુખવિલાસમાં મગન થઈને નિશ્ચેષ્ટ થયેલા રાજાને આ તત્ત્વજ્ઞાન ક્યાંથી આવે ? તેણે તો પ્રેમનાં નામે ફક્ત ફૂલનો મનમાને તેવો ઉપભોગ કરવો અને ફૂલ ફેંકી દેવું. સત્તાનાં જોર પર રમણીનું હૃદય પોતાના પ્રિયતમ પાસેથી બળ-જબરીથી દૂર કરાવવું, તેની સાથે લગ્ન કરવું

અને તમે...તમે તેને ઉત્તેજન આપો અને આ કવિવર તે ગાય !'

બધાયે સુંદરી સંઘમાંથી એક જ અવાજ આવ્યો: 'વીરગુપ્ત, આ તમે શું બોલો છો ?'

કાલિદાસ એકદમ બિહીને બિમો રહ્યો અને સરિમત વદને આ રમણીવૃંદ તરફ જોઈને બોલ્યો, 'બોલવા, દો બોલવા દો તેમને...'

પછી વીરગુપ્ત પાસે જઈને તેની પીઠ થાપીને કહ્યું, 'બોલો વીરગુપ્ત. કોઈ દિવસ નહીં બોલેલ આજે આવું બોલો છો. વીરગુપ્ત, તમે કહો છો તેમાં જરાયે ખોટું નથી. મેં રાજાનાં પ્રેમલગ્નનું વર્ણન કર્યું અને કરીશ પણ. પણ આમાં અપ-રાધ શાનો ? મિત્ર, તારા જેવા પરાક્રમી વીર પુરુ-ષોનાં વર્ણનનો ગમે તેવો વિષય બાષાને કે કાનને હંમેશાં ગમતો જ હોય છે.'

'સાચું છે. અને એથી જ તો અમે જ આ ઉજ્જયિનીના રસિક નગરજનો કવિવરનું સન્માન કરીએ છીએ સમજ્યા ?' તરલિકા બોલી.

'અને એટલે જ તો ખુદ રાજધિરાજ સમ્રાટ પણ તેમને પોતાના મનની-પ્રેમની વાત કહે છે !' ચતુરિકાએ બાણે ટેકા આપવા કહ્યું.

'આ સાચું છે કવિરાજ ?' વીરગુપ્તે પૂછ્યું, 'આમ જ હોય તો તો હું તમારી પ્રતિભાનું સન્માન કરીશ. પણ મને કહો જોઈએ કે, રાજાનાં પરાક્રમથી જ સુંદર રમણી વશ થાય છે એવું તમને લાગે છે. અને સુંદરીઓ, તમે પણ તમારા મનમાં આ વાતનો વિચાર કરીને મને કહો કે તમારામાંથી કોઈને એકાદ નિર્ધન અથવા સત્તાહીન પરાક્રમી પુરુષને તમારા હૃદયનું દાન કરવું એવું કદી જ નહિ લાગે !'

બધા સુંદરીસંઘનો અવાજ આવ્યો: 'એ શી રીતે થાય ?'

'તો પછી હજુ પણ જીવનમાં પ્રેમનાં પાત્ર થવાની શક્તિ તમારામાં છે ખરી !' વીરગુપ્ત થોડા ગદગદ કંઠે બોલ્યો, 'ભગવાન તમારા પર પ્રેમનો વર્ષાવ કરતી વખતે પ્રેમભંગનો કઠોર પ્રસંગ જ ફક્ત ન લાવે...'

‘પ્રેમ ભંગ—તે શા માટે?’

‘સુંદરીઓ, ધારો કે તમે એકાદ વીરગુરુ પર મુગ્ધ થયા, અને નશીબને તે ન જ ગમ્યું તો...?’

‘તો—તો શું આપવાતનો માર્ગ તો છે જ ને!’

‘અરે! ધારો કે તે માર્ગ પણ તમને અનુકૂળ ન હોય તો? તમારો પ્રેમ કાષ્ઠક પોતાની શ્રીમંતાઈ અને સત્તાનાં જોરે અજબરીથી વાળી લેવા માગે તો?’

‘પણ આવું થાય જ શી રીતે? રામધિરાજનાં પ્રેમજાળ નીચે અચૂં કરી જ—’

‘પણ થાય તો? અને એમાં તમારા પ્રિયતમનાં ગળામાં ફાંસીનું દોરડું અથવા સંપૂર્ણ શરણાગતિ, એ સિવાય ત્રીજો માર્ગ પણ તમારી પાસે ન હોય તો?’

અધો થેં સુંદરીવર્ગ વીરગુપ્તની એ બેઠક નજર જોતો સ્તબ્ધ બન્યો. વીરગુપ્તે કવિવર તરફ જોઈને કહ્યું.

‘આવું થાય તો તે તમે કદી લખવા પ્રેરાવ કે સુવરાજ.’

પણ આ પ્રશ્નનો જવાબ કાલિદાસ પાસેથી આવે તે પહેલાંજ ચતુરિકા આગળ થઈ અને બોલી, હા, જરૂર લખે, અમારા કવિરાજ તે પણ બેરોબર લખીને રંગમૂર્તિ પર રજૂ કરે જ. સાવ બેઠૂતની બોળી રમશીનાં પ્રેમની મસ્તી અમને નેમણે જ બતાવી. આ ઘેર ઘેર આલતી વિદાસની વાતો તેમણે જ બહાર મૂકી છે. પરાક્રમને વશ થનારી અને રાજકુટુંબમાંથી પોતાના હૃદયને ગમતો જ પુરુષ ચૂંટનારી સ્વયંવરવધૂ, લગ્નનથી પોતાનો મનમાન્યો પ્રિયતમ બતાવનાર નવવધૂ, પતિને માટે શોકપતો પણ સ્વીકાર કરનાર પ્રૌઢ રાજસ્ત્રી અને પ્રિયતમ માટે રાજમહેલમાંનાં જળકપટ સહન કરનારી સુકુમાર રાજકન્યા અમને આજસુધી તેમણે જ પોતાની કુશળ લેખિનીથી રંગીતે બતાવી. તમારી વાત કહો. એવી એકાદ સ્ત્રી છે કે જેના મનોભાવ, કવિને ન જણાયા હોય?’

વીરગુપ્ત થોડીવાર સ્તબ્ધ બન્યો.

અંદર ચતુરિકા ફરી બોલી: ‘બોલોને વીરગુપ્ત!’

ચુપ કેમ થઈ ગયા? કે તમે પણ કવિઓ પ્રમાણે અમારી ઉત્સુકતા વધારવાનો માર્ગ સ્વીકાર્યો છે? કવિતા કરવા લાગ્યા કે શું?’

‘વીરગુપ્તે કાલિદાસ તરફ જોયું અને પૂછ્યું. ‘કહું?’

‘કહોને વીરગુપ્ત—મારા કાન તમારી વાત સાંભળવા ખૂબ ઉત્સુક છે.’ કવિરાજે સંમતિ આપતાં કહ્યું.

‘ત્યારે તો કહું જ છું. તમારા પ્રશ્નનો ઉત્તર સાંભળો.’

‘તમે શું જવાબ આપો છો ને સાંભળવા અમે બધા કેવા આતુર છીએ?’

‘સાંભળો ત્યારે, તમે પૂછ્યું ને—કે આવી કોઈ સ્ત્રી છે? હું કહું છું: છે. એવી એક સ્ત્રી, જરૂર છે કે જેનાં મનોભાવ તમારા કવિએ હજુ સુધી રજૂ કર્યાં જ નથી.’

‘તેનું નામ કહો. અમે તેની વાત સાંભળવા ઉત્સુક છીએ.’

વીરગુપ્ત ફરી પળવાર થંબ્યો અને કહ્યું.

‘તમે આજે જ એક એવી સ્ત્રી જોઈ છે કે જે પ્રેમનું સફળ ચિત્ર જેતાં જ આંખોમાંથી આંસુ સારે છે અને ધૂસકે ધૂસકે રહે છે. કોઈને જણાય નહીં તેથી આંખો લૂછે; પણ ફરી ફરી આંસુ તો આવે જ છે. જેવટે તે પોતાની આંખો બંધ કરી દે છે પણ આંસુનો પ્રવાહ કેમે ફરી થંબતો નથી.’

બોલતા બોલતા વીરગુપ્તની આંખો બીની થઈ અને અવાજ રૂંધાતો લાગ્યો.

કવિવરે એકદમ તેને આશ્વાસન આપીને કહ્યું. ‘વીરગુપ્ત, તમે પણ કવિઓમાંનાં એક લાગો છો. આ કેવું હૃદયવેધી વર્ણન કર્યું છે? અમે આજ સુધી વીરગુપ્તને મિત્ર તરીકે જોયેલ, પરાક્રમી વીરગુપ્ત પણ જોયેલ, પણ કવિ વીરગુપ્ત તો હજુ સુધી અમને દેખાયેલ જ નહીં.’

નહીં કવિરાજ. વીરગુપ્ત કદી પણ કવિ નહોતો. અને આજ પણ નથી. જે બધા નગરજનોને દેખાયું તે જ વીરગુપ્તે જોયું.’

‘પણ વીરગુપ્તનો અવાજ આવો રૂંધાયેલો કેમ, આ કેવો અનુભવ?’ નટખટ ચતુરિકા પૂછવા લાગી.

‘એ ચતુરિકા જ !’ એમ કહીને કવિવર હસ્યા અને તેનો ભાવાર્થ ધ્યાનમાં આવતા બધો સુંદરીસંઘ પણ હસ્યો. પણ વીરગુપ્ત ન હસ્યો. પહેલાં જેવી જ ધીર ગંભીર વાણીથી તેણે કહ્યું, ‘પણ ચતુરિકા, આ મારા જેવાએ પોતાની સાદી ભાષામાં વર્ણન કરવાનો શો અર્થ ? આ તો પ્રત્યેક જીને સમજાય છે, તને પણ સમજાય છે અને આ કવિવરને પણ.’

‘નહીં વીરગુપ્ત, એવું તો હું આજે પણ તમને કહેવા ન દઇ શકું. મહાકાળી માતાની કૃપાએ જ વિદ્વાનું રહસ્ય જાણ્યું, કલાનું પણ રહસ્ય જાણ્યું અને તેવી જ રીતે પ્રેમીહૃદયનું રહસ્ય થોડું ઘણું જાણ્યું એમ જ આજ સુધી સમજતો હતો. પણ નહીં, પણ ક્યારનો હું આ રહસ્યનો જ વિચાર કરું છું અને તે છતાં તે આંસુનું રહસ્ય હજી મને જણાયું જ નથી.’

‘કવિરાજ! ક્ષમા કરો. પણ ફક્ત કુતૂહલ થવાથી જ મિત્રભાવે શું હું. આજ સુધી તમે જે નારી-હૃદયનાં ચિત્રો વર્ણવ્યા, તે બધા રાજસ્ત્રીઓનાં અને તેમનાં સફળ પ્રેમનાં. પણ આ રાજસ્ત્રીઓનાં જીવનમાં કોઇપણ દિવસ થયેલ જૂલ અને પ્રેમની નિષ્ફળતા તમને જણાઇ નથી ? શરીરથી બધી ક્રિયા બરોબર કરવી, બધા ઉપમેગ ભોગવવા, ચારે તરફ શ્રીમંતાઇનો અને વિલાસોનો આકર્ષક એલ ચાલુ હોય તો પણ માત્ર મન જ આમાંનાં એક પણ ખેતમાં રમે નહીં એવું તમે કહી પણ જોયું છે ? આ મન તેમાં કેમ નથી લાગતું એનો તમે કદી વિચાર કર્યો ? સ્ત્રીહૃદયોનાં ચિત્રો તમે મીઠી ભાષામાં વર્ણવ્યા તેથી બધા નગરજનો તમારી કલા પર મુગ્ધ છે. સમ્રાટ પણ પોતાનાં મનની વાત તમને જણાવે છે. આ સુંદરીસંઘને પણ તમે તો માનસ સરોવર પર ક્રીડા કરનાર હંસ જણાવો છો. તમારી આ કળાએ રતિના પ્રેમની નિષ્ફળતા જાણી તેથી જ પંડિતવર્ગ પણ તમારા રખાણુ કરે છે. ઘરેઘરમાં તમારા રતિવિલાપની આદરપૂર્વક પારાયણો થાય છે અને તમારા પેલા પ્રેમી અજરાજ પણ સ્ત્રીઓને આદર્શ દેવપુરુષ દેખાય છે. પણ જેને

ફક્ત સત્તાનાં જોર પર એકાદ દામળ લાવણ્ય લતિકાને પુરુષનાં પાશમાંથી બળજબરીથી છોડાવી હોય એવા એકાદ અજરાજની અને તમારી કતી મૈત્રી થઇ છે ? અરે આનો લાવણ્ય લતિકાના મનોભાવ પણ તમને તેની સખી મારદત જણાયા છે ? અથવા જેને પોતાની પ્રિયતમાના આહુપાશમાંથી બળજબરીથી દૂર થવું પડ્યું હોય એવો એકાદ અભાગી વીરગુપ્ત પણ કદી—’

‘શું. અભાગી વીરગુપ્ત ?’

‘વીરગુપ્ત, તમે અભાગી.’

‘વીરગુપ્ત તમે આ શું કહો છો ?’

‘વીરગુપ્ત તમે કેટલા બધા ધૂળે છો ?’

હા ! વીરગુપ્ત ખરેખર ધૂળજો હતો. થયરતા અવાજે જ તેણે કહ્યું. ‘હા, અભાગી વીરગુપ્ત ! રમણીઓ, ક્ષમા કરો. મેં તમારો નકામો સમય બગાડ્યો. કવિવર તમે પણ મને ક્ષમા કરો. પણ મારાથી રહેવાયું નહીં તેથી બોલ્યો. હું નહિ છું.’

પણ કવિવરે તેને જવા દીધો નહીં.

‘થોભો, વીરગુપ્ત. થોડીવાર થોભો. તમારા દુર્ભાગ્યની કટાણી સાંભળ્યા સિવાય હવે મને કંઈ પણ આવશે નહીં. તમે આ ઉત્સુકતા વધારી અને મનને ફેવું બેગેન કરી મૂક્યું ? જોલો વીરગુપ્ત, તમારા જ મુખેથી આ વાત સાંભળવા દો.’

‘નહીં, કવિરાજ. ક્ષમા કરો. મારે આ વિશે કશું જ કહેવું નથી. કહેવા જેવું કશું રહ્યું જ નથી. ક્ષમા કરો. આ પરાક્રમી હાથો વડે વિદ્વર્તની રાજકન્યાને દંડકારણ્યનાં હિંસક પ્રાણીઓનાં સુખમાંથી બચાવી, તે જ હાથો વડે આજે તે લાવણ્ય-લતિકાનાં આંસુ પણ લૂછી શકાયા નહીં ! પ્રેમજન સુકુમાર જીવનની સંભાળ લેવાય એટલે મેં તેને મારી બહેનનાં અંતઃપુરમાં મોકલી, તે જ અંતઃપુરે આજ તેને પોતાની બનાવી દીધી. જે કામળાંગીએ પ્રિયતમાનાં વિરહનાં દુઃખે દંડકારણ્યમાં ગળામાં દોરી બાંધવા લીધી હતી તેને જ તે પ્રિયતમાના જીવન માટે પોતાને એક પારકાનાં વિવાહ અંધનમાં

સ

સને ૧૯૪૨ની ઘટનાઓ પર દષ્ટિપાત કરતી વખતે ક્યારેક ક્યારેક તો એવું લાગે છે કે જાણે સને ૧૯૪૨ના આંદોલનની વાતો કોઈ બીજી જ દુનિયાની વાતો હતાં ! લોકોની જોશરમી, સાચા મિત્રોની લાચારી, કુટુંબીઓનું મારુણ દુઃખ અને અનેક કોંગ્રેસ-ચર્મ-પ્રચ્છની ધૂતોની મગલખાજ અને કાયરતાએ હૃદય-પટ પર કદી ન ભૂંસાય એવી છાપ પાડી છે. ચાણક્યની ઉક્તિ-‘રાજદ્વેદે સ્મરણે ચ યઃ ક્ષિપ્તિ સઃ કાંચવઃ’ ની સાર્થકતા તો લગભગ દર-રોજ સિદ્ધ થતી હતી. આ લેખમાં એ લોકોની ચર્ચા નથી કરવી જેમણે એમ ધાર્યું હતું કે આ પંકિતઓના લેખકને તો કાંસી જ મળશે અને એથી જેમણે ધરવાળાઓ સાથે દગાખાજ કરવામાં કંઈ બાકી નહોતી રાખી. અને એ લોકો પણ આ લેખના વિષયના પાત્રો નથી, જેમણે મારા જ્ઞેનિવાસ દર-મિયાન, હિતૈષી હોવાને બદલે, પોલિસદ્વારા વધારે ત્રાસ અપાવ્યો અને જેમને બીજા કોઈ સ્વતંત્ર રાષ્ટ્રમાં, રાષ્ટ્રીય સરકાર તરફથી ફાંસીની સજા એ જ કારણે દમ દેવામાં આવી હોત કે એમણે રણક્ષેત્રમાં ગયેલ સૈનિકોના સ્ત્રી-‘બાળકોને સર્તાવ્યા.

x x x x x

મુજબમાં સાત દિવસના ભયંકર તાવ પછી ન્યારે છૂપી પોલિસના અફસર ભર્યા અને એમના સાથી મને મૂખ સમજાવે છોડી ગયા, ત્યારે શરીરની દશા કાયા વડા જેવી હતી, મારી મેળે ઊભો પણ નહોતો થઈ શકતો. સેડ્ડર્ટ માર્ગ પર આવેલા મકાનમાં અશક્ત અને અસહ્ય પડ્યો હતો અને એ પણ સમજાવતું નહોતું કે પથ્ય કોણ આપશે. મગવાનને ભરોસે બધું છોડીને પડ્યો હતો ત્યાં

બાંધી લેવો એનાં કરતાં બીજી કંઈ દુર્ભાગ્યની સીમા હોઈ શકે ? નહીં. કવિરાજ, આવા પ્રેમભંગના ચિત્ર તમે રચશો નહીં. તમે પણ તે શી રીતે રચશો અને કોને ખતાવશો ? પોતાનાં સુખભોગને માટે પ્રેમની સુકુમારી કળીઓ હંમેશાં પગ નીચે છૂંદી નાખનાર પેલા સત્તાધારી મદાંધ રાજથી તમારી

શ્રી. બાલુકુમાર જૈન અને શ્રી. નાથુરામજી પ્રેમીની પુત્રવધુ બંદેન ચંપા અને રવ્ય પ્રેમીજી રૂમમાં દાખલ થયા. વમદૂતો ગયા કે દેવદૂતો આવ્યા. પ્રેમીજીને ખબર હતી કે હું મુજબ આવ્યો છું અને સેડ્ડર્ટ માર્ગ પર ભિતર્યો છું. મારી માંદગીના સમાચાર એમને શ્રી. રાધેશ્યામ શર્મા દ્વારા મળી ગયા હતા. મનમાં બીક હતી કે પોલિસને જો ખબર પડી જશે કે મને પ્રેમીજીએ આશ્રય આપ્યો છે, તો એકના એક પુત્રના મૃત્યુથી દુઃખી પ્રેમીજીને અને એમની વિધવા પુત્રવધુને પોલિસ જરૂર પકડી જશે. એમના એ નાના નાના પૌત્રો અને એમના કારભારની શી હાલત થશે એ વિચાર માત્રથી ત્રિલેખેન થઈ જતું હતું. એમને બહુ સમજાવ્યા કે તેઓ મને આશ્રય દેવાનું જોખમ ન ઉઠાવે; પણ કોણ સાંભળે ? પ્રેમીજી અને બાલુકુમારજી મને ધોડાગાડીમાં નાખીને હીરાબાગ લઈ ગયા. સફૂથી આશ્રયની વાત તો એ થઈ કે પ્રેમીજીના નાના પૌત્રોને ન્યારે એમ પૂછવામાં આવ્યું કે ‘આ કોણ છે ?’ તો એમાંના એક બાળકે ઝટ કહ્યું-‘છરમાજી’ એ બાળકે, જેને હું પઠાણ કહું છું, આ પહેલાં કદી મને મૂછો વમર અને બદલેલા વેશમાં જોયો ન હતો.

ત્રણ ચાર દિવસની સેવા-શુશ્રૂષાથી શરીર ટૂંનમાં સુસાફરી કરી શકે તેવું થઈ ગયું. સેકન્ડ-ક્લાસની બર્થ રિઝર્વ કરાવી અને શ્રી. બાલુકુમારે ક્રંટિયર મેલમાં બેસાડી દીધો. રસ્તામાં પાથેયને માટે લગભગ એ ડઝન મોસંખી પણ સાથે રાખવી પડી.

પ્રેમીજીનો અને આ પંકિતઓના લેખકનો સંબંધ પ્રકાશક અને લેખકનો પણ નથી. લોકો પ્રેમીજીને ફક્ત એક વ્યાપારી પ્રકાશક, લેખક અને

આ નવી પ્રેમકથા સંભળાશે પણ નહીં.”

બોલતા બોલતા વીરગુપ્ત ચાલ્યો ગયો. અને પળતાર પહેલાં જ શન્ય થઈ ગયેલ રંગભૂમિ ફરી એક વખત શન્ય થઈ.

મગધના તરુણ પરાક્રમી સેનાપતિ વીરગુપ્ત ઉજ્જયિની નગરમાં ફરી કદી દેખાયા જ નહીં ! *

* મરાઠી ઉપરથી

વિદ્વાનના રૂપમાં જ ઓળખે છે પરંતુ એવા કેટલા હશે જે એમના આ વિશાળ રૂપને સમજે છે અથવા તો એમના આ રૂપની કલ્પના પણ કરી શકે છે ? પ્રકાશક, પંડિત અને અમીર થવું કંઈ કઠણ કામ નથી પરંતુ માણસ થવું એ જ વાસ્તવમાં વધુ અઘરું છે. મારા જીવનના ખાડા ટેકરાવાળા માર્ગમાં પ્રેમીજનો વ્યવહાર એક એવું સ્થળ છે, જેની સુખદ અને શીતળ સ્મૃતિ આનન્દ સ્મરણમાં રહેશે.

X X X X X

મુંબઈથી દિલ્હી આરામપૂર્વક આવ્યો. કામ ખૂબ હતું પણ શરીર કામ નહોતું આપતું. અલીગઢ, આગ્રા, બદાયુન, કાનપુર અને લખનૌની સમસ્યાઓનો નિકાલ આણવો હતો. બગડેલું કામ પાછું સંભાળવું હતું. આદોલનને એક નવી પ્રગતિ દેવી હતી. મન દોડતું હતું પણ શરીર સાથ નહોતું આપતું. ડર એ હતો કે જે કરી ખાટલે પડવું પડશે તો પછી થઈ રહું ! અને એવી જગ્યા પણ ક્યાં હતી, જ્યાં ખુદી કામ કરે અને શરીરને આરામ મળે ! બગડેલા સ્વાસ્થ્યમાં પણ મુસાફરી કરવાનું નકકી ક્યું. પરંતુ શ્રી. મલ્લિકજી અને શ્રીમતી સત્યવતી મલ્લિકે આગ્રહ કરીને રોકી રાખ્યો. બહેન સત્યવતીએ સેવા-શુદ્ધિ અને ઇલાજનો પણ પ્રયત્ન કર્યો. વાત ત્યાં જ અટકી નહીં. મલ્લિકજીનું ઘર એક રીતે તો અમારું કાર્યાલય જ બની ગયું. મલ્લિક-પરિવારે ક્યારેય અમારા કાર્યક્રમની વિગત બાંધવાનો પથ ન કર્યો. એમણે પૂરું જોખમ વહોરીને મને પોતાને ત્યાં આશ્રય દીધો એટલું જ નહીં પરંતુ અમારા મિત્રોને પણ ત્યાં આવીને મળવાની તક આપી. શારીરિક નબળાઈ બેઠને સત્યવતીજી મલ્લિકે પાસેના વૈદ્યરાજ મળુમદારજીને ત્યાંથી મકરધ્વજના દસ આર પડીકાં લાવવાનો આગ્રહ કર્યો. મકરધ્વજના બે ત્રણ પડીકાં ખાધાં હશે ત્યાં ગરધ્વજના હુકમથી દિલ્હીથી અલીગઢ કાર્ય-સંચાલનને માટે જવું પડ્યું. આ વાત બનતાં સુધી ૪ ડિસેમ્બર ૧૯૪૨ ની છે. હિન્દી-લેખિકાઓમાં જ નહીં પરંતુ સુશિક્ષિતા અને સુસંસ્કૃતા

ભારતીય નારીઓમાં પણ સત્યવતીજીની યોગ્યરી કરી શકે એવી કેટલી હશે ? સાહિત્ય-સેવા ફક્ત, સુંદર વાર્તાઓ, ઉત્તમ નિબંધો, મઝાના પુસ્તકો અને પ્રાણરૂપી કવિતાઓ લખવામાં જ નથી આવી જતી. સાહિત્યનું આ રૂપ તો બહુ જ સાધારણ અને એક રીતે નિરુદ્ધ છે-હૃદયોગની જેમ, જેનો સંબંધ હૃદયનમ અધ્યાત્મવાદ સાથે બહુ થોડો છે. સાહિત્ય-સેવા ચરિત્ર-નિર્માણ અને વ્યવહારિક જીવનનું એક સુખ્ય સાધન છે. અમલી જીવન વગરની ફેરી વાતો અને આદર્શોની ચર્ચા ઢોંગ અને દગાખાજ છે. અને વળી સત્યવતીજી મલ્લિકની જેવી સંસ્કૃતિ અને ભારતીય નારીનું હૃદય કેટલાને મળ્યું છે ? સને ૧૯૪૨ની વિપત્તિઓ અને મુશીબતોની મરુભૂમિમાં સત્યવતીજીનો આશ્રય મરુભૂમિમાં શાદલ ભૂમિની જેમ સાંભરી આવે છે.

X X X X X X

ખાસ કરીને આગ્રાના લોકો અને સૂબાની પોલિસનો તથા સાધારણ રીતે સૂબાની બહારના લોકોનો એવો ખ્યાલ છે કે આદોલનના મારા આગ્રા-પ્રવાસના દિવસોમાં હું, મારી ધરપકડ જ્યાં થઈ હતી તે નારાયણ ભવનમાં આવેલી બેઠાની ફેક્ટરીમાં જ રહેતો હતો. પરંતુ વાત એમ નથી. બેઠાની ફેક્ટરીમાં તો મેં ફક્ત છ, સાત રાત જ વિતાવી હશે. અસહ વાત તો એ છે કે આગ્રા-પ્રવાસની લગભગ ૪૦ ભયંકર રાત્રિઓ, જ્યારે પોલિસ બેઠે લગભગ દરરોજ આંખમાં આમણી રમવી પડતી હતી, એક એવા મિત્રને ત્યાં વિતાવી જેનો કોંગ્રેસ બેઠે કંઈ સંબંધ નથી અને જેનું સ્થાન પોલિસદ્વારા રક્ષિત હતું. આદોલનના અમારા સાથીઓમાંથી ત્રણ ચાર બાળા જ એ સ્થાન બાંધતા હતા. જે કોઈ પણ રીતે પોલિસને એ સ્થાનની ગંધ મળી ગઈ હોત તો અમારા એ મિત્ર અને તેમના કુટુંબની શી ગતિ થાત, એની કલ્પના સારી રીતે થઈ શકે છે. એ મિત્રનું નામ બતાવવું હજી ફીક નથી લાગતું. એ જ સ્થાને મને બનારસના એક મિત્રદ્વારા શ્રી જયપ્રકાશ નારાયણજીનો સંદેશ

કે એમને માર્ચ ૨૩ ડિસેમ્બર ૧૯૪૨ ને દિવસે જનારસમાં મળવું, મળ્યો હતો. મારા આગ્રાના આશ્રયદાતા મિત્રને આગ્રાના ૪, ૫ મુખ્ય ડ્રેગિસ-જન જ ઓળખે છે. ક્યાં આ આશ્રયદાતા તથા નિષ્કામ કાર્ય કરવાળા દેશભક્ત અને ક્યાં પેલા 'સ્વયંભૂ નેતા' જેમણે જરાક ધમકી મળતાં જ ડિરિટ્ટેક્ટ મેનિસ્ટ્રેટની કચેરીમાં જઈને આત્મ-સમર્પણ કરી દીધું હતું !

કડીયારી રિયાસત, હરદોષ, સાથે અમારો એક દીવાની મુકદ્દમો હતો. કોર્ટ-ફી લગભગ ૧૪૦૦. આંદોલન પહેલાં જ જમા કરી દેવામાં આવી હતી. મુકદ્દમાની પેરવી વિષે કંઈ પ્રયત્ન નહોતો કરવામાં આવ્યો. આંદોલન શરૂ થયા અગાઉ જ મુકદ્દમો ચાલુ થઈ ગયો હતો. ધરપકડ થયા પછી તો દુનિયા સાથે એવો સંબંધ-વિચ્છેદ થયો કે બહારના કંઈ સમાચાર જ નહોતા મળતા. તત્કાલીન ચૂ. પી. સરકારે સુખતગાં સખત પ્રતિબંધ લગાવી દીધા. પહેલાં તો વકીલને મળવામાં ઘણી અડચણ પડી. મારા તરફથી તો એને મળવા માટે કંઈ પ્રયત્ન થયો જ ન હતો. મારા વકીલ પં. શીતલાચરણ બાબપેયી જેડે એક વાર પણ પહેલાં મુલાકાત થઈ નહોતી. કોઈ આકીનું કામ ઉપાડી લે એવું બહાર નહોતું. અને સાક્ષી પં. જગતપ્રસાદ રાવત અને કુંવર બૈજનાથસિંહ ભદૌરિયા જેલમાં હતા. રિયાસતવાળાઓ લહેરમાં આવી ગયા હતા. એમના તરફથી એવો પ્રયત્ન કરવામાં આવતો હતો કે મુકદ્દમાઆજમાં ભલે કેટલાયનો ધુમાડો થઈ જાય પણ મને એક પૈસો પણ ન મળે. મને થયું કે

‘રંગ લાયંગી હમારી ફાકામસ્તી એક દિન’

પરંતુ એ વાતની તો કલ્પના જ નહોતી કે એવી વિપમ પરિસ્થિતિમાં મુકદ્દમો લડવામાં આવશે. સરકાર તરફથી અમારા પર જે મુકદ્દમો ચાલતો હતો તેની પાસે આ મુકદ્દમાનો વિચાર પણ કેમ આવી શકે ? પરંતુ અમારા અપરિચિત વકીલ શ્રી શીતલાચરણ બાબપેયી સચ્ચાઈ અને કર્તવ્યનિષ્ઠાની સજીવ મૂર્તિ છે. તેમને મુકદ્દમા વિષે કંઈ ખચ જ

નહોતી. ચૂ. પી. સરકારની પાછળ પડીને એમણે ઘણા દિવસે પણ મારી મુલાકાત લીધી. આગ્રાના ડિરિટ્ટેક્ટ મેજિસ્ટ્રેટ મિ. શિવદાસાણી નોકરશાહીના પિતૃ હતા. વકીલ સાહેબની સાથે એક છૂપી પોલિસના અફસરને મોકલ્યો. કે જે મુલાકાતની ખંવી વાતો સાંભળે, નિયમ તો એવો છે કે વકીલની મુલાકાત વખતે પોલિસ અને જેલવાળા; વકીલ અને અસીલની કોઈ વાતો ન સાંભળી શકે. હા, મુલાકાત એમની દેખરેખ વચ્ચે થાય ખરી.

વકીલ સાહેબ સાથે મુલાકાત તો થઈ ગઈ. પરંતુ એમની ફીનો પ્રબંધ કોણ કરે ? પાછળ તો કોઈ બહાર તો હતું નહીં. વકીલ સાહેબને પણ ખચ તો પડી જ ગઈ હતી કે દીવાની મુકદ્દમાના ફેંસલા પહેલાં જો મને ફાંસી મળી ગઈ તો એમની ફી કોણ દેશે ? વકીલ સાહેબ જ્યારે મુલાકાત પૂરી કરીને ચાલ્યા ત્યારે જેરેક તરફ જતી વખતે મેં એમને કહ્યું:—

‘‘દાગે દિલ ગર નજર નહીં ઘાતા;

વૂ મી ઐ ચારાગર નહીં ઘાતી’’

પણ શું કરવું ? પં. શીતલાચરણની પ્રમાણિકતા અને પરમાત્માની કૃપાથી મુકદ્દમાની તારીખો વધતી જ ગઈ. મહિનાઓ પછી આગ્રાના ડિરિટ્ટેક્ટ મેનિસ્ટ્રેટ મારફત તાર મળ્યો કે કેટલામાં સમજૂતી કરી લેવી છે ? પાછળથી પંદર હજારે સમજૂતી થઈ ગઈ.

જ્યારે પં. શીતલાચરણ બાબપેયી આગ્રા-વડ-યંત્ર-કેસ વખતે નીચલી અદાલતમાં મળવા આવ્યા અને મેં જ્યારે એમને ધન્યવાદ આપ્યા કે એમણે અમારિથી ફી લીધા વગર જ આવી સરસ રીતે મુકદ્દમો ચલાવ્યો, ત્યારે બાબપેયીજીએ સ્મિત કરીને કહ્યું:—‘‘મેં તો અગાઉથી પૂરી ફી લઈને જ મુકદ્દમો ચલાવ્યો હતો. આપના પર કેવો સંગીન મુકદ્દમો છે તેની વાત મને છૂપી પોલિસે કરી હતી.’’ આશ્ચર્ય-મુદ્રાથી મેં પૂછ્યું કે ફીનો પ્રબંધ કોણે કર્યો ? ‘‘કલકત્તાના આપના એક મિત્ર ઠાકુર અયો-

ધ્યાસિંહ મને ૧૫૦૦૫ દહ ગયા હતા” —જાન-
પેથીજ એ ગંભીરતાપૂર્વક જવાબ આપ્યો.

અયોધ્યાસિંહજીએ આવડી મોટી રકમનો પ્રયંધ કર્યો અને એમણે કોઈને ખબર પણ ન આપ્યા— એ વાતને એ જ લોકો સમજી શકશે જેઓ અયો-
ધ્યાસિંહજીના ગુણોના પારખુ છે. ઢોંગી, સ્વાર્થી અને આમસ્વાદી લોકો અયોધ્યાસિંહજીને બહુ સખત શબ્દોમાં યાદ કરે છે. ઘણોતો ખ્યાલ છે—અને એ એમની પોતાની મૂર્ખતા અને અજ્ઞાન જ બતાવે છે—કે અયોધ્યાસિંહજી ‘વિશાલ ભારત’ના પ્રયંધમાં પણ પોતાનો રાજ હાથે છે. અસુક વ્યક્તિઓ પોતાના ઢોંગ અને સ્વાર્થના અસ્મામાંથી અયોધ્યા-
સિંહજીને જુએ છે,

મને ખબર છે કે એકવાર બંધુવર પં. બના-
રસીદાસ ચતુર્વેદીને ૫૦૦૫ ની જરૂર પડી. એ કંઈ એવી રકમ નહોતી જેનો પ્રયંધ કોઈ બીજી રીતે ન થઈ શકે, પણ સંક્રાંતિની વાત હતી. અયોધ્યાસિંહ કંઈ શ્રીમંત નથી, પરંતુ એમની પાસે દિલ છે અને એ દિલની પાછળ એક સાચા મિત્રની ખુદ્દિ છે. પોતાની પત્નીના ઘરેણા લઈને ગીરવી મૂક્યા અને રૂપિયા લઈ આવ્યા. કલકત્તાથી ત્રણ ચોર વાર અયોધ્યાસિંહજી આગ્રા બાલગઢમાંથી ખબર લેવા પણ આવી ગયા હતા. પછી હું અયોધ્યાસિંહજી ને બાઈ ન માતું તો શું માતું? અયોધ્યાસિંહજીને મારા તરફથી કોઈ પ્રકારની સહાયતાની તો આશા નહોતી એ ઠીક છે કે અયોધ્યાસિંહ અને મારો લેખક અને પ્રકાશકનો સંબંધ છે અને એક હજાર રૂપિયા મારા હિસાબના હતા અને બાકીના ૫૦૦૫ મારા એક શિષ્યે આપ્યા, જે આગ્રહ કરવા છતાં તેણે પાછા ન લીધા, કલકત્તાના એક બીજા મિત્ર છે જેના નામનો ઉલ્લેખ કરવો હમણાં યોગ્ય નથી, પરંતુ એમણે કશી યે પ્રેરણાવગર કેટલા યે મહિનાઓ સુધી ગહિને ૫૦, મોકલ્યા. એમણે આંદોલનમાં જે તત્પરતા અને સૂઝબૂઝથી કામ લીધું, તે તો અદ્વિ-
તીય છે

‘યોગી’—પ્રેસના શ્રી રાજેન્દ્ર શર્મા અને શ્રી.

પ્રજ્ઞશંકર વર્માએ જે આત્મીયતા દેખાડી, એને માટે તો કંઈ શબ્દો જ નથી જડતા. એમણે ઘરે આવીને નિયમિત રૂપે કંઈકે સહાયતા કરવાની ખૂબ ઠાંશિશ કરી પરંતુ બાળકો અને એમની મા કોઈ પ્રકારે કંઈ લેવાને તૈયાર ન હતાં. ત્યારે તેઓએ એક નૈતિક દાન દેંકયો— પુત્રીના વિવાહના નામે ૧૦૦, ઘરે જમા રાખી ગયા

એક વૃદ્ધ મારવાડી સજ્જનને તો ત્યાં સુધી ક્યું કે તેઓ આગ્રા આવ્યા અને પરાણે ૧૦૦, દહ ગયા. જેલમાંથી છૂટ્યા પત્ની આભાર માનીને જ્યારે એમને રૂપિયા પાછા લેવા આગ્રહ કર્યો ત્યારે એમણે કેમે ય રૂપિયા ન જ લીધા પરંતુ દાન લેવું તે એક પ્રકારનું મીઠું ઝેર છે. જેનું પાન કરવા માટે તો ઉત્કટ તપસ્યા અને શિવજી—જેવી શક્તિ જોઈએ. એથી જે જે વ્યક્તિઓએ જે રૂપિયા પાછા નથી લીધા તેટલા રૂપિયા બીજા જરૂરિયાતવાળાને દેવામાં આવ્યા છે. સંસારમા ઉપકારનો ખદલો વાળવો અશક્ય છે.

બંધુવર પં. ઠાકુરપ્રસાદ શર્મા (બનારસ મ્યુનિ-
સિપાલિટીના એક્ઝીક્યુટીવ ઓફિસર) એ તો આગ્રા આવીને મારા પંડિત કુટુંબની સહાયતા કરવા ખૂબ પ્રયત્ન કર્યા. શ્રી. ઠાકુરપ્રસાદ અને હું સાથે બન્યો. પુત્રોએ સહાય લેવાની ના પાડીને જે મોટાઈ કે પ્રોહાપણું દેખાડ્યું એથી પં. ઠાકુર શર્માને ક્ષોભ થાય એ સ્વાભાવિક છે. પરંતુ ના પાડીને પુત્રીએ ધરતું જે ગૌરવ વધાર્યું તે કંઈ ઓછું નથી.

‘પ્રતાપ’—પ્રેસે પણ મુશીબતમાં સાથ આપ્યો. જેલમાંથી બાઈ બાલકૃષ્ણ શર્મા ‘નવીને’ ચિ. હરિ. શંકર વિદ્યાર્થીને ધરતી સાર સંભાળ લેવાનો આદેશ આપ્યો. હરિશંકરજીએ ઘરે પત્ર લખ્યો, પરંતુ સહાયતા લેવાની પુત્રીએ જે ના પાડી એથી ‘પ્રતાપ’ પરિવારને આનંદ જ થયો કે પુત્રી પણ ગળબ છાતીની છે. ૧૦૦, તો લેવા જ પડ્યા. પરંતુ કેટલાક મારા મિત્રો છે જેમાં સર્વશ્રી હરિશંકર શર્મા, બનારસીદાસ ચતુર્વેદી, શ્રીકૃષ્ણદત્ત પાલીવાન,

બાલકૃષ્ણ શર્મા 'નવીન' જગનપ્રસાદ રાવત, અયો-
ધ્યાસિંહ અને શબ્દનાથ ચતુર્વેદી એવા છે, જેમની
પાસેથી હું ભાષના સંબંધે કંઈપણ માગી શકું તેમ
છું અને તેમને પણ જરૂર પડે તો પોતાની અધી
રોટલી મને આપવામાં નહીં કરશે. સંકેત્ય થાય કે
નહીં કોઈ સહાયતા કે સેવાની ભાવના તેમનામાં
ઉત્પન્ન થાય.

શ્વશુરવાળાઓ મેં અલીગંજમાં એક મકાન
ખાલી કરી રાખ્યું હતું. કેટલીયે વાર ત્યાંથી માણસ
તેડવા આવ્યો પરંતુ ઘરેથી બાળકોએ કે તેમની
માએ કોઈ પ્રકારની મદદ ન લીધી. આ બધી
વાતોની અમને તો ખબર પણ ન હતી અને નહીં
તો ઘરનો મોરચો કેમ છોડી શકાય ! પરંતુ છતાંયે
હું માગ કાઢી પં. પ્રયાગદત્તજીનો આભારી છું.
કે તેમણે મુસીબતના વખતમાં પૂરી ઇમાનદારીપૂર્વક
બાળ બચ્ચાઓને આશ્રય દેવાનો પ્રયાસ કર્યો.

x x x

લાડાઈના દિવસો હતા. એક બાળુથી કોંગ્રેસજનો
ત્રાસ અને સિતમના શિકાર થઈ રહ્યા હતા અને
બીજી બાળુ નફાખોરો અને ઇજારદારોને તડાકો
પડી ગયો હતો. મારા મકાનના માલિક છે શ્રીમાન
પં. કેદારનાથ ભટ્ટ. મકાનનું ભાડું માસિક રૂ. ૨૨,
હતું. લગભગ ત્રણ વર્ષથી મકાનનું ભાડું નહોતું
દેવામાં આવ્યું. ભટ્ટજી તરફથી સીધી કે આડકતરી
રીતે ભાડા માટે ક્યારેય માગણી નહોતી થઈ. પરંતુ
ઇજારદારો અને બીજા લોકોએ માસિક રૂ. ૧૨૫, લેખે
મકાન ભાડે માગ્યું. એમની બીજી દલીલ એ હતી
કે જ્યારે ઘરના આટલા માણસ 'જેઠમાં છે ત્યારે
તો' ૮-૧૦ રૂપિયે મહિનાવાળું મકાન ગળીને જ
ચલાવવું જામશે. મારી તો એ બહુ જૂની માન્યતા
છે કે ખોટો નફો લેનારા અને દગાબાજ કરનારા
ખાસ કરીને કાળા બજારવાળા દેશના શત્રુ નથી
એક છે. લીગી મનોવૃત્તિના જનક તેઓ જ છે.
પાપાચાર અને ભ્રષ્ટાચારના તો તેઓ ભંડાર છે.
ઘરે મકાન ખાલી કરવાની ચિઠ્ઠી આવી. ભટ્ટજીને

લખનૌ ચિઠ્ઠી લખી. ભટ્ટજી લખનૌથી આવ્યા અને
પુત્રોને આશ્વાસન આપતા તેમણે કહ્યું—“મકાન માલિક
હું છું. મકાન ખાલી કરવા માટે જે કોઈ કંઈ કરે
તો તેની પરવા ન કરવી તમારું પોતાનું મકાન
છે એમ સમજીને જ રહે. અને ભાડાનું તો હું
અને તમારા પિતાજી સમજી લેશું એની જવાબદારી
તમાના પર નથી. ભાડું એમની પાસેથી લેવાનું.
તમારી પાસેથી નહીં.” ત્રણે વર્ષનું ભાડું પછી
એક સાથે આપવામાં આવ્યું. અનેક ગ્રેસજનોએ
જેલનિવાસી કોંગ્રેસજનોના કુટુંબોને ભાડું નિયમિત
ન મળવાથી મકાનમાંથી કાઢી મૂક્યા હતા, પરંતુ
ભટ્ટજીએ જે આત્મીયતા અને અનુગ્રહ દેખાડ્યો, એ
માટે તો એમનો કાયમ માટે ઋણી રહીશ. પં.
કેદારનાથ ભટ્ટના તીખા વ્યંગો પાછળ કેટલી
સચ્ચાઈ, સહૃદયતા અને ઇમાનદારી છે એ ઢોંગી
અને કાળા દિલવાળા નહીં સમજી શકે.

x x x

મકખનપુરના શ્રીચન્દ્રે તો પૂરું જોખમ ભિઠા-
વીને ઘરની ખરખખર લેવાનો પ્રયત્ન કર્યો. એકાદ
વાર તો પોલિસે શ્રીચન્દ્રને પકડી પણ લીધેને
પણ એણે સાર-સંભાળ લેવાનું ન છોડ્યું. મહેશ-
કુમાર ચતુર્વેદીએ પણ કુશલક્ષેમ પૂછવાનો અને
પોતાના તરફથી સહાયતા કરવાનો પ્રયાસ કર્યો.
કિરોજબાદના એક શ્રમજીવી ભાઈએ તો ખૂબ
ચાતુરીથી થોડા રૂપિયા ઘરે મોકલ્યા; પરંતુ શ્રી.
મહેશ અને એ શ્રમજીવી ભાઈના બધા રૂપિયા જેલ-
માંથી છૂટ્યા પછી પાછા મોકલી દીધા. હા, આગ્રાના
એક મિત્રે ઘઉંની એક ગુણ મોકલી હતી તે સ્વીકારી
લીધી હતી. આગ્રામાં જે રૂ. ૨૫૦ નું કરજ ક્યું
હતું તે અમારા જેલનિવાસ દરમિયાન જ ચૂકતે
કરી દીધું.

સૌથી નાના પુત્રનું મૃત્યુ શીતળા નીકળવાથી
થયું હતું. લાશ ઉપાડવાનો પ્રયત્ન કરવામાં પં.
ચન્દ્રશર્માએ જે પોતાપણું દેખાડ્યું અને પડોશી
શ્રી. મોહનલાલજીએ જે સહયોગ દીધો એ માટે તો

અમે ગદ્યા આનન્ધ આભારી રહેશું. એ દિવસોમાં અમારે ઘરે આવીને આટલો સ્નેહ અને સહાનુભૂતિ દેખાડવા તે અસાધારણ વ્યક્તિઓનું જ કામ હતું.

આ બધી સુશીલતા સદન કરવાની શક્તિ પરમાત્માએ આપેલ અને ધરવાળાઓને શી રીતે આપી, એ સમજાતું નથી. અને ૧૯૪૮ની ખરી સુશીલતા તો ધરવાળાઓએ જ અનુભવી છે. આ સંગઠનમાં, સુશીલતા સાથીઓને યાદ કરતી વખતે હું મારી ગાયોને કેમ ભૂલી શકું ? ઘરમાં ચારો નહોતો. પૈસા પણ નહોતા. ગાયો ભૂખી હતી. ગૃહિણીએ દુઃખી થઈને એમને છોડી મૂકી કે ભગવાનના નામ પર તેઓ પોતાનો નિર્વાહ કરે. ગાયો એકવાર તો ખરાર ગઈ પરંતુ અંતે સહાનુભૂતિ અને સ્નેહ ભર્યા નેત્રો સહિત તેઓ પાછી આવી અને ઘરમાં આવીને બૂખી-તરસી બેઠી રહી. કેટલીયે વાર એમને ગહાર હાંકવામાં આવી પરંતુ તેઓ ન જ ગઈ. તેઓ પણ કુટુંબીજનોમાં જ હતી. એક ગાયને તો એક મિત્રને ત્યાં મોકલી દીધી ત્યાં તે મરી ગઈ. બીજી મોટી ગાય આજે પણ મારી બાહેબને ત્યાં છે.

x x x x x

કેટલાક ધૂર્નોએ ખબર દેશાવ્યા કે મોટું વ્યક્તિ જાગ નામે દિલ્હીના 'હિંદુસ્તાન' પાસેથી માનિક રૂપ લે છે અને ધરવાળાઓને મોકલે છે. આ વાત સાંભળીને ધરવાળાઓને કેટલો ક્લેબ થયો રહ્યો. તે નાચક નમસ્કાર કર્યો. 'હિંદુસ્તાન' વાળાઓને હું જોગાણું છું. શ્રી દેવદાસ ગોંધી સાથે પણ મારે સંબંધ છે શ્રી ધનશ્યામદાસજી ગિરલા સાથે પણ મારે પરિચય છે. મને એવો વિશ્વાસ છે કે જે મેં મારા માટે ગિરલાજી પાસે કંઈ માગ્યું હોત તો તેઓએ આતંદ્રપૂર્વક બે ચાર હજાર રૂપિયા દીધા હોત. કદાચ ત્રણ ચાર વર્ષ મુઠો ઘરનો ખાચા-પીવાનો પ્રયત્ન પણ કરી દેત. પણ સાચી હકીકત તો એ છે કે ગિરલાજી અથવા 'હિંદુસ્તાન' પાસે અમારા તરફથી કાંઈ વળતની મદદ નહોતી મગાઈ અને એમના તરફથી અમને કંઈ પણ મળ્યું નથી.

હા, એ સાચું છે કે શ્રી ધનશ્યામદાસજી ગિરલાએ મારા એક મિત્રને કેટલીયે વાર પૂછ્યું કે આખરે અમને છોડવામાં ત્રીસ માટે નથી આવતા? આ સહાનુભૂતિ માટે પણ અમે એમના આભારી છીએ. શ્રી માર્નિંગજી ઉપાધ્યાયની ગૃહિણી પં. રેવતીશરણુબા સંબંધે અમારી પુત્રી જેની ગણાય. પોતાની નાની બહેનો માટે-મારી પુત્રીઓ માટે-તેણે બે સાડી અને બે તાકા મોકલ્યા. એ પાછા આપવા માટે પણ અમે અપ્રત્યક્ષ રૂપે પ્રયાસ કર્યો પરંતુ અમને નિષ્ફળતા મળી. માર્નિંગજીની આ પારિવારિક સહભાવના માટે હું આભારી છું.

મને એ વાતથી ખૂબ દુઃખ થયું કે શ્રીમત પં. નરદેવ શાસ્ત્રીના કહેવાથી અમારા સાથી શ્રી. રામચરણ ગુપ્તે ૧૫૦ મારા ઘરે મોકલ્યા. બ્યારે આ વાતની ખબર પડી ત્યારે મેં શ્રી રામચરણ ગુપ્તને કંપેક્ષે આપ્યો અને રૂપિયા પાછા આપી દીધા.

શ્રી રત્ની અડમ્મ કિડવાઈ સાહેબે, જેલમાંથી અમારી સહાયતા માટે જે પ્રયાસ કર્યો તે કેવળ સ્તુત્ય જ નથી પરંતુ એમન માટે યોગ્ય છે. કિડવાઈ સાહેબ એવી વ્યક્તિઓમાંથી છે જેમને હું ઘરના માણસની જેમ ગણા શકું છું અને દિવસ બોલાવેને વાત કરી શકું છું. પરંતુ કિડવાઈ સાહેબની સહાયતાનો ધરવાળાઓએ અપોગ ન કર્યો.

શ્રીમત ડૉ. દેશાસનાથ કાટજીને કયા સંદેશમાં વનપરદ આપેલ? બ્યારે અમારા નામ લેવાથી પણ દેશાની ધરપેટક થતી હતી ત્યારે ડૉ. કાટજીને અમે કહ્યવરત્યું કે જે તેઓ સેવન આદર્શ તમાં નહીં નાવે તો અમારે એમની સાથે કાગળ થયો. ડૉ. કાટજી પોતે જીનાર હતા. એમના પત્ની પણ જીનાર હતા. પરંતુ તેઓ મેદાન અદાલતમાં આવ્યા. વાચક એ દિવસોની ભયપૂર્ણ સ્થિતિનું અનુમાન આ વાતથી કરી લે કે બ્યારે ડૉ. કાટજી રોશન પર કીર્ત્યા ત્યારે એમને લેવા માટે રોશન પર કોઈ સવારી પણ નહોતી કે કોઈ માણસ પણ નહોતું. અદ્યતન તબિયત છતાં ટાંગામાં બેસીને તેઓ ઊતરવાની જગ્યાએ પહોંચ્યા. અદાલતમાં ત્યારે એમને આગ્રહોને

બોલાવીને પરિચય કર્યો ત્યારે મારો કંઈ ગદગદ થઈ ગયો. મુકદ્દમા પછી પણ ત્યારે તેઓ આગ્રા આવ્યા ત્યારે તેમણે મારી પુત્રી અને તેની માને બોલાવીને કુશળ—સમાચાર પૂછ્યા અને મહાત્માજીની ખાસે પણ એમણે મુકદ્દમામાંથી મુક્ત થવાનો ખબર મોકલવા આદેશ આપ્યો. ખીલ પણ એવી અનેક વ્યક્તિઓ છે. જેમણે નામ કે સ્વાર્થ વગર મુકદ્દમાની પેરવી તરફ સહાનુભૂતિ દર્શાવી. જવાને ક્રાટિક્રાટિક પ્રણામ.

x x x x

આ સંજોગમાં મુસીબતના એક સાથીની યોદ્ધ વારંવાર આવે છે. જે પોતાનું કામ કરીને અમારા જેલ-પ્રવાસ સુધી સાથ દેતો રહ્યો અને અમારી જેલમાંથી મુક્તિ થઈ એ પછી, પોતાનું કર્તવ્ય પૂરું થયું એમ ગણીને, નાની ઉંમરમાં જ મહાયાત્રા કરી ગયો. મારો જ પુત્ર હતો. દશ વર્ષની ઉંમર હતી, જધાને લાડકો અને જધાથી જુદી પ્રકૃતિનો. એનો વ્યવહાર સાધુઓ જેવો હતો પરંતુ મુસીબતમાં એણે પોતાની મા અને જડેને પૂરા સાથ આપ્યો. પોલિસને જવાબ આપવામાં અને જૂળ્યા તરસ્યા રહેવામાં તો એણે પૂરું વ્રતપાલન કર્યું. પોતાની માની સાથે હાથડાંના નાનકડા ભારો સાથા પર રાખીને હજવાના કે જલદગમાંથી પોતાની મા સાથે અનાજની ઘોડણી કે ઘાસે નાથા પર રાખીને હાવવામાં તે પોતાનું ગૌરવ સમજતો હતો. ઘરે આવનારા સિંદ્રાની રોલા કરવામાં અને જે અત્યંત મળતો એની તો વાત જ શી કરવી ? એક કહે છે કે આખરે શ્રી ખીતાબજી પંત સાથે અમારે આટલો ગાઢ સ્નેહ શી રીતે થઈ ગયો ? પણ એમને ક્યાં ખબર છે કે એમાં મારા સાધુ-પુત્ર વ્રજેશનો ફેટલો હાથ છે ! મારા સાથી શ્રી ખીતાબજી પંતના મોટાભાઈ શ્રી હસિતમોહન પંત, જે પ્રયાગમાં એડવોકેટ છે—મુકદ્દમાના દિવસોમાં આગ્રા આવ્યા. ક્યાંથી કિતરવાની જગ્યા ન હતી. સીધા તેઓ સ્વદેશી વિમાનકંપનીમાં ગયા ત્યાં જવામાં હસિતમોહનજીએ ભૂલ કરી સ્વદેશી વિમાનકંપની અથવા ખીલ

કોઈ વિમાનકંપની ધર્મનું સ્થાન નથી. તે ધર્મશાળા પણ નથી. હસિતમોહનજીને ત્યાં કિતરવાની સગવડ ન મળી. અને આવડા મોટા શહેરમાં અમારા સાથીના બાઈને કિતરવાની જગ્યા તો મળવી જ જોઈએ. હાટલમાં કિતરવામાં થોડી મુશ્કેલીઓ અને લાચારી હતી. અંતે તેઓને અમારા સાથી શ્રી રામચરણસિંહના પિતાના પ્રયાસથી જન્ટ બોર્ડિંગ હાઉસમાં કિતરવામાં આવ્યા. રબરોના દિવસો હતા. આવાવડાવાની ત્યાં કંઈ વ્યવસ્થા ન હતી. જન્ટ બોર્ડિંગ હાઉસમાં વ્રજેશ તથા એની નાની જડેન સરોજિની પોતાને માથે બોજન અને આ લઈને જતાં. એમનો સાથે જઈ શકે તેવું તો કોઈ નહોતું. તેઓ સેશન્સ અદાલતથી ક્યારેક ક્યારેક અપોરના અઢી વાગે, ગરમ લૂના ઝપાટા વચ્ચે પગે ચાલતાં ઘરે જતાં જોઈ શ્રી હસિતમોહનજીને સમયસર બોજન અને આ મળે. દિવ ક્યારેક એ વાતે કંપી લેકતું કે નાના બચ્ચાઓને ક્યાંક લૂ ન લાગી જાય. લૂ અને ખીમારીની વચ્ચે તો કંઈ ચિન્તા ન હતી. પરંતુ આ જધા કામગીરી અંગે એણે ઘરવાળાઓ આત્મિક અશિદ્ધાંત આપ્યું. આ વિષયમાં વધુ લખવું એટલે મારા પ્રિયજનના દિવે વધુ લખવું અને તેથી એ ફીક નહીં ગણાય, પરંતુ મુસીબતના સાથી વ્રજેશના સ્વપ્નને દિલ્લે એક એવો શ્રી કર્યો છે જેને હવે મુસીબતમાં નથી. ખબર નથી એ ખબરો કે નહીં.

x x x x x

શ્રી ક્યમરમોહનજી પોતાના મહાત્મ્યામાં અમારા સાથીજાને રાખીને કટલી અદાલત કરી તે પરમિટોના જલ્દમાં દસાવજા સ્વાર્થ ક્રેડિસનનો શું ગણે ?

સેવાગ્રામના મેનેજર શ્રી. કૃષ્ણચંદ્રજી. ગાંધી-આશ્રમ મેરઠના બાઈઓ અને કરાડી-ગાંધી કુટીરના અધ્યક્ષ દાવાનજીએ જેલના દિવસોમાં નિયમિતરૂપે પુણિયો મોકલીને જે મદદ કરી, તે મં એ પુણિ-યોની કિંમત ચૂકવી દીધી છે એ છતાં, પૈસામાં આંકી શકાય એવી નથી. એક આત્મીય જન જ

મી

નવ એક સ્પંદનશીલ પ્રાણી છે. તેના ચિર સંગી છે ગાન-રુદન, પ્રેમ-વિયોગ, ઉલ્લાસ અને આંસુ. આ ચિરંતન ભાવો કાવ્યનો વિષય છે. કવિનું હૃદય છે. કવિનું સ્પંદન સમાજનું સ્પંદન છે. તેમ કવિની કલ્પના સમાજની મૂડી પણ છે. કવિ એ ચિરંતન ભાવોને પોતાના કલ્પના અવધૂ-રૂપથી લપેટી મધુરી રીતે વ્યક્ત કરે છે, પંતજીના પ્રાણોમાં આ ભાવોની અંકાર અનાયાસે જ અંકૂત થઈ છે અને સાથે સાથે તેવી જ રીતે માનવના પણ પોતાના સહજ સ્વરૂપમાં પ્રકાશી ઊઠી છે. પંત આધુનિક હિન્દી કવિઓમાં અતિ મહત્વનું સ્થાન ધરાવે છે.

પ્રકૃતિની ગોદ (અદ્યોડા) માં પોષિત પંતનું કવિહૃદય પ્રકૃતિ સાહચર્યના ભાવો સાથે આપણી સમક્ષ આવે છે. તેઓ પ્રકૃતિ પ્રત્યેનું એક અજ્ઞાત અને કામળ આકર્ષણ લઈને કાવ્યની દુનિયામાં આવ્યા. તેઓ પોતાના કાવ્યસંગ્રહના પ્રયાલોચનમાં કહે છે કે “કવિજીવનની પહેલાં, મને યાદ છે કે હું કલાકો સુધી એકાંતમાં બેસી પ્રાકૃતિક દૃશ્યોને એકોટસે જોઈ રહેતો. જાણે મને કોઈ અજ્ઞાત આકર્ષણ મારા અંતરમાં એક અવ્યક્ત સૌંદર્યની જળા ગુંથા ગુંથીને મારી ચેતનાને તન્મય કરી દેતું અને જ્યારે જ્યારે હું આંખો બંધ કરી આરામ કરતો ત્યારે તે દૃશ્યપટ, સુપચાપ, મારી આંખો સમક્ષ ધ્યાં કરતું હતું. કદાચ એ જ આકર્ષણનો

પર્વત પ્રદેશના સાંત વાતાવરણનો જ પ્રભાવ છે કે મારામાં જગત અને જીવન પ્રત્યે એક ગંભીર આશ્ચર્યનો ભાવના પર્વતની માફક નિશ્ચય રૂંધેલું વિદ્યમાન છે. પ્રકૃતિના એ સાહચર્યે મને સૌંદર્ય, સ્વપ્ન અને કલ્પનાજીવી બનાવ્યો. અને બીજી બાજુ જનલીરું પણ બનાવ્યો. મારા આલોચકોનું કંઈક ઠીક જ છે કે મારી કલ્પના સમાજ સમક્ષ આવત શરમાય છે.”

આવા સુંદર પ્રાકૃતિક વાતાવરણમાં પોષાયેલો કવિનો પ્રાણ.”

“છોટ હુમોની મૃદુ છાયા

તોડ પ્રકૃતિ સે મી માયા

બાલે તેરે વાલ જાલ મેં કેસે ઊલજા હું જોચન

છોટ બ્રમી સે દસ જગકો ।

એમ પૂકારી ઊઠે છે. પ્રકૃતિ પ્રત્યેનો આઠ પ્રેમ લઈ આવેલા પંતે પોતાના પ્રાકૃતિક ચિત્રણોમાં ભાવનાનું સૌંદર્ય મેળવી ઐન્દ્રિક ચિત્રણ બનાવી દીધાં. તો પ્રાપ્તવાર ભાવનાઓને જ પ્રાકૃતિક સૌંદર્યનો લેખાસ પહેરાવી દીધો. જે કે ઉચ્છ્વાસ, આંસુ, બાદલ, એક તારા, વિશ્વવેણુ, નૌકાવિહાર, અંકામે નીમ વગેરેમાં તેમનાં રૂપચિત્રણનાં ય ખૂબ ઉદાહરણ મળે છે. તેઓ પ્રકૃતિને પોતાનાથી જિન, સજીવ સત્તાવાળી જીવત નારાના રૂપે જુએ છે.

ડવ ફૈજી હરિયાલીમેં

કૌન અકેલી લેલ રહી માં

વહ બ્રવની વચ બાલી મેં

(અનુ ૦ પાન ૫૯ થી)

એવો રનેહ દેખાડી શકે. શ્રી. પ્રભુદયાળ વિદ્યાર્થીએ પોતાના ગુપ્તવાસ દરમિયાન પણ ઘરે આવીને કુશળ-લેખ પૂછીને રૂપિયા આપવા પ્રયત્ન કર્યો; પરંતુ ઘરેથી કોઈએ ન લીધા.

મહામાનવ પૂજ્ય બાપુજીએ મારી મુસીબતમાં જે પત્ર લખ્યો, તેણે તો મને દૂજાતને બચાવી જ લીધાં. એ મુસીબતમાં, બાપુજી પોતાના તરફથી કંઈ સમાચાર ન મોકલવા છતાં પણ જે સાંત્વનાનો એક લાંબો પત્ર લખે તો ભગવાનની દયા જ છે. મુસીબતના દિવસોમાં જેના આટલા અને આવા

સાથીઓ હોય, એને બીજું શું વધારે જોઈએ ? જે પરિસ્થિતિઓ અને વ્યક્તિઓને અંગે જિંદગી દુઃખમય થઈ ગઈ અને જેમના રમરશુ-માત્રથી વારંવાર એ કહેવું પડે છે કે—

ऐसा भी कोई दिन मेरी किस्मतमें है ‘फानी’

जिस दिन मुझे मरनेकी तमन्ना न रहेगी.”

। એમના વિષે ક્યારેક અન્તઃપ્રેરણાથી ભરે લખાઈ જાય. પરંતુ વાચકોને એ વાતનો વિશ્વાસ અત્યારથી જ આપું છું કે મૃત્યુ પછી પણ નામની પહેલાં સ્વર્ગીય શબ્દ સાથે એ વાતો પર અમુક લેખ નીકળશે.

પંક્તિઓ એ જ ભાવનાની પોષક છે. ખાસ કરીને પંત પ્રકૃતિના સુંદર અને કલ્યાણકારી રૂપ તરફ જ વિશેષ આકર્ષાયા છે. આને તેમણે પરિવર્તનમાં ખૂબ સુંદર રીતે વ્યક્ત કર્યું છે તેઓ સુંદરના ઉપાસક હોય માનવસ્વભાવની પણ સુંદર આબુ જ બુઝે છે

મનુજ પ્રેમસે જહાં રહ સર્કે માનવ રૂંધર ।

ઘૌર કૌનસા સ્વર્ગ ચાહિયે તુમે ઘરા પર ?

પ્રકૃતિનો ઉપાસક તેમનો કવિ ક્રોમળ, સ્પંદન-શીલ અને ભાવુક બની મધુપ કુમારીને પ્રાર્થના પણ કરે છે:—

સિંહા દો ના હે મધુપ કુમારિ !

મુમે મી ઇપને મીઠે ગાન

કુસુમ કે ચુને કંદોરોં સે

કરાદો ના ફુલ ફુલ મધુપાન !

પ્રાર્થના કેવી રમ્ય અને સૌરભયુક્ત છે? પ્રકૃતિ પ્રત્યેની રાગાત્મિકા વૃત્તિનો કેવો સુંદર નમૂનો છે? તેઓ પોતાના વિષયોને પુસ્તકોમાં શોધતા નથી. પ્રકૃતિની પ્રત્યેક ચીજ, પ્રત્યેક કંદન, આલ્હાદ, વિકાસ અને વિદ્યાસ તેમના વિષયો બની જાય છે. ભોળી કળીઓ અને ભમરાઓ પણ કાવ્યનો સંદેશ પહોંચાડી જાય છે. સંદેશો મળતાં જ કવિહૃદય ઝળુઝળી ઊઠે છે. અને મનદિન મૃદુ કલરવ કરે છે; તેમાં કપોતની સાફક લીન બની જાય છે. કદિક કદિ તો પોતાના એ રમ્ય ગાનને પક્ષીઓ પાસે પાછું પણ માગે છે.

મુમે લૌટા દો વિહગ કુમારિ

સજલ મેરા સોનેકા માન

પંતના કાવ્યો પ્રકૃતિની ગોદમાં ખેલતા બાળકની કલ્પનાથી અનુરંજિત અને અતિક્રોમળ સીરને સ્પર્શવાની શક્તિ ધરાવે છે ! તેમના કાવ્યોમાં પ્રકૃતિની ભાવુકતાને લીધે ક્રોમળતા અને સહજ આશ્ચર્ય ભારોભાર વ્યક્ત થાય છે. તેમાં બાળકની સરળતા, ક્રોમળતા અને આશ્ચર્ય વિદ્યમાન છે. તેથી તો

બાળકની સરળતાથી તેઓ પૂછી ઊઠે છે

માં બ્રલ્મોહે મેં ગ્રાયે થે

જવં રાજર્ષિ વિવેકાનન્દ

તવ મગમેં મલમલ વિક્રવાયા

દોષાવલિ કી વિપુલ બ્રમન્દ

બિના પાંવહે પથમેં કયા વે

જનનિ ! નહીં ચલ સકતે હૈં ?

દોષાવલિ કયોં કી ? કયા વે માં ?

મંદદષ્ટિ ફુલ રખતે હૈં ?

કવિની સરળતા કેવી સુંદર સહજ પ્રશ્નાવલિ રજૂ કરે છે ? આશ્ચર્યની મધુર ભાવના છાયા કે રહસ્યવાદી પ્રત્યેક કવિમાં બિન્ન બિન્ન રૂપે વિદ્યમાન છે. મહાદેવી વર્માનાં કાવ્યોમાં પણ આશ્ચર્યની ભાવના ભારોભાર ભરેલ છે.

આ આશ્ચર્યની ભાવના તેમને વાદ્યથી પર રાખે છે. તેમનાં કાવ્યોમાં ગીતાંજલિનો થોડો પ્રભાવ સ્પષ્ટ લક્ષિત થાય છે. પરંતુ તેમની ભાષા ચિત્ર-મયી હોવાથી ઉપયુક્ત રમણીય કલ્પનામાં ખૂબ જ ખીલી ઊઠે છે. પંતનામાં વાદનું કોઈ સાંપ્રદાયિક રૂપ નથી. પ્રકૃતિ અને સૌન્દર્યનો આનંદ તેમને બિન્ન જગતમાં લઈ જાય છે. ધીરે ધીરે પ્રકૃતિ-પ્રેમી કવિ માનવસ્પંદનો પ્રત્યે ત્રણે છે. તેમનો બીજો વિષય છે પ્રેમ. પરંતુ આ પ્રેમ પુસ્તકિયા નથી. કે શૃંગારી પણ નથી. પ્રેમની પરિધિમાં આવતી બધી જ સુક્રોમળ ભાવનાઓને ગ્રંથિમાં તેઓ સુંદર રીતે વ્યક્ત કરે છે. તેમના પ્રેમની વ્યંજના હૃદયની સહાનુભૂતિ અને હિચિત કલ્પનાના સુંદર મિશ્રણથી જ થઈ શકી છે. તેમનો પ્રેમ હૃદયના ગૂઢતમ કોણમાંથી કસક અને ભાવુકતા સાથે પ્રતિબિંબિત થાય છે. તેમાં કેવળ કલ્પના નથી. કલ્પના તો અદ્ભુત દર્શ્યોને જ જન્માવી શકે. હૃદય પર પ્રભાવ પાડવા માટે તો બીજી જ ભાવનાની જરૂર છે. પ્રેમ કોઈથી રોક્યો રોકાતો નથી કે ક્યોં થતો નથી. તે તો સ્વયંભૂ છે. અચાનક આવે છે અને

આખા ય અંતરતુલને આધારિત કરી ચાલ્યો જાય છે. શેષ રહે છે, સ્મૃતિ અને આંસુ-

કિંમતી હુઆ કેવા સંયોગ !

દલા દાલે કવ કનકા વાસ ?

પ્રેમ જીવનની સ્વયંભૂ શક્તિ છે. તે તો પ્રિયપાત્ર જેમ દૂર જાય તેમ વધે છે. તેને તો સીધી રીતે જોવાનું પસંદ ન જ આવે. આંખોને ખૂણેથી જોવું જ ઘટ્ટ લાગે. ગત મહાયુદ્ધ પરના કાવ્યમાં જેમ કોઈ કવિએ લખ્યું છે કે જગતમાં આદી રહે છે ફક્ત પ્રેમ; તેમ પ્રેમ તો સદુની મૂડી છે. તેનો નાશ થાય જ નહિ. પ્રેમ કરનાર પાણી પીને ઘર પૂછનારની જોવા છે. પ્રેમ જાત ન જાય. એ તો માણે હૃદય-પણ તેમાં સ્થિરતા જ ક્યાં છે. તે જ વેદનાનું મૂળ છે ને?

और भोले प्रेम ! क्या तुम हो बने

वेदनाके विकल हाथोंसे जहां

झूमते गजसं बिचरते हो वहीं

आह है, उन्माद है, उत्ताप है ।

પ્રેમ થયા પછી થોડા જ પાછો અપાય છે. લેવાની ઇચ્છા થાય તો પણ ક્યાં પાછો મળે તેમ છે ? માટે તો કવિ કહે છે ?

चंद्र हथेलीमें सरल मेरा हृदय

मूल से यदि लेलिया था, तो मुझे

क्यों न वह लौटा दिया तुमने पुनः ।

કવિ તો કાવ્યનો જન્મ જ વિરહમાં માને છે. વિરહ એ જ પ્રેમનું વ્યાપક અંગ છે. શૃંગારમાં પણ વિગ્રહ એ જ એક ગણાય છે ને ? તેથી કવિ કહે છે

वियोगी होगा पहिला कवि

आइसे उपजा होगा गान

उमड़ कर भाँखोंसे जुबचाप

बही होगी कविता मनजान ।

પોતાની સ્વાભાવિક સરળતાથી પ્રશ્ન પણ પૂછી જાય છે.

विरह है अथवा वह वरदान !

कल्पना में है कसकती-वेदना

अश्रुमें जीता सिसकता गान है ।

सून्य आहोंमें मुरीले कन्द हैं

मधुर लयका क्या कहीं अवसान है ?

પ્રેમવિષયક તેમની કવિતામાં વ્યક્ત વાર્તા દ્વારા આપણે તેમની પ્રેમભાવનાનો અને રસરંજની તેમજ સાચી સહાનુભૂતિવાળી કલ્પનાનો અનુભવ કરીએ. આ કાવ્ય એક વાર્તારૂપ છે. અધિમાંથી તેને લીધી છે. 'વીણા' પછી અધિનો વારો આવે છે. તેમાં અસફળ પ્રેમની વાર્તા છે. પ્રસંગ નવો નથી. નાવ ડૂબી જવાથી એક યુવક ડૂબતાં બેઠોશ થઈ જાય છે. આંખ ખોલતાં જુએ છે તો એક સુંદર યુવતી તેને ખોળામાં રાખી તેની સામે જોઈ રહી છે. પછી બંનેનો પ્રેમ વ્યવહાર ચાલે છે. સમાજનો વહીવટગં આ સ્વેચ્છાચાર ન સહન કરતાં તે યુવતીને ખીજા પુરુષ સાથે પરણાવી મારે છે, આ અધિગદ્યન તે યુવકના હૃદયમાં એક એવી વિપાદની અધિ ગૂંથી દે છે જે કદી જીકલની નથી. કવિને એ જ બતાવવું હોય છે કે સમાજ કઈ રીતે આ પ્રેમને કચડી નાખે છે. પ્રેમવારિ કરુણાના ઊંડાણમાંથી નીકળે છે. વાર્તા તો એક સાધન માત્ર છે. પરંતુ ખરી રીતે સૌન્દર્યભાવનાની અભિ-વ્યક્તિ, આશા, ઉદ્ઘાસ, વેદના, સ્મૃતિ, વગેરે બિન્ન બિન્ન ભાવોનું વિશ્લેષણ થાય છે.

હવે તેમના માનસિક પરિવર્તન પર દષ્ટિ નાખીએ. તે તો તેમના જ શબ્દોમાં ઠીક લાગે. "વીણા અને પક્ષવ ખાસ કરીને મારા પ્રાકૃતિક સાહચર્ય કાળની રચનાઓ છે. તે સમયે મને પ્રકૃતિની મહત્તા પર પૂર્ણ વિશ્વાસ હતો. અને તેનાં કાર્યોમાં મને પૂર્ણતાનો ખ્યાલ આવતો. તે મારી એપણા પૂરી કરતી હતી અને તેના સિવાય તે વખતે મને કોઈ વસ્તુ પ્રિય લાગતી ન હતી. રામ-તીર્થ અને વિવેકાનંદના અધ્યયનથી પ્રકૃતિ પ્રેમની સાથે સાથે જ મારા પ્રાકૃતિક દર્શનના જ્ઞાન અને વિશ્વાસમાં અભિવૃદ્ધિ થઈ. 'પરિવર્તન'માં તેનો પૂરતો પ્રભાવ છે. હવે હું ધારું છું કે પ્રાકૃતિક દર્શન, જે એક નિષ્ક્રિયતાની હદ સુધી સહિષ્ણુતા પેદા કરે છે અને એક પ્રકારે પ્રકૃતિને જ સર્વ શક્તિમયી

માનીને તેના પ્રત્યે આત્મસમર્પણ શીખવે છે. તે સામાજિક જીવન માટે સ્વાસ્થ્યકર નથી. 'પક્ષવ' અને 'ગુંજન' કાળની વચમાં મારી કિશોર ભાવનાનું સૌન્દર્ય સ્વપ્ન ટૂટી ગયું. પદ્મવતી 'પરિવર્તન' કવિતા બીજી દૃષ્ટિએ મારા આ માનસિક પરિવર્તનની પણ દ્યોતક છે. દર્શન અને ઉપનિષદોનાં અધ્યયને મારા રાગતત્ત્વમાં અંથન પેદા કરી તેના પ્રવાહની દિશા બદલી નાખી. થોડો વખત તો મારા માનસિક સંસારમાં નૈરાશ્ય અને ઉદારીનતા આવી ગઈ. જન્મમાં મૃત્યુ દેખાવા લાગ્યું અને વસંતના ઇંદુલ્લસ વાતાવરણના અંતરમાં પાનખરતું અસ્થિપિંજર! પરંતુ ભારતીય દર્શને મનને અસ્થિર વસ્તુ જગતમાંથી હટાવી અધિક ચિરંતન ભાવ જગતમાં લાવી દીધો.

“જગકે કર્વેર ઘાંઘનમેં

વરમેા જ્યોતિર્મય જીવન

વરસો લહુ તહુ તૃણ તરુ પર

હે ચિરમ્ભવ્યય ચિરનૃતન !

આમાંથીજ 'ન્યોત્સ્ના' અને ગુંજનની અપસરા જન્મી. પક્ષવમાંથી ગુંજનમાં આવતાં હું મને સુંદરમાંથી શિવમાં પદાર્પણ કરતો જોઉં છું. ગુંજનમાં મારી અહિંસુખી પ્રકૃતિ, સુખદુઃખમાં સમત્વ સ્થાપિત કરી અંતર્મુખી બનવાનો યત્ન કરે છે. સાથે સાથે ગુંજન અને ન્યોત્સ્નામાં મારી કલ્પના વધુ સૂક્ષ્મ અને ભાવાત્મક બની ગઈ છે.

ગુંજનમાં એક પ્રકારનું ભાષાસંગીત છે. મનનું મધુર ગુંજન છે તો પક્ષવના સ્વરમાં બહુલતા. પક્ષવની ભાષા દૃશ્ય જગતનાં રૂપ રંગની કલ્પનાથી માંસલ અને પદ્મવિત છે જ્યારે ગુંજનની ભાષા, ભાવ અને કલ્પનાના સૂક્ષ્મસૌંદર્યથી ગુન્જિત. ન્યોત્સ્નાનું વાતાવરણ પણ સૂક્ષ્મકલ્પનાઓથી ઓતપ્રોત છે. તેનો સાંસ્કૃતિક સમન્વય સર્વાતિશયનાના દર્શનને વિકાસ કરે છે—

પંતને માટે એમ કહેવાય છે કે તેમની કવિતાઓમાં સુંદરમ્ અને શિવમ્થી ય મહાન સત્યમ્નો બોધ નથી થતો. વળી તેમાંય સત્યની અભિવ્યક્તિને આવ-

શ્યક નીનતા પણ મળતી નથી. પંતજી આ આલેખનો સ્વીકાર કરતાં કહે છે કે 'એ સત્ય છે કે વ્યક્તિગત સુખદુઃખના સત્યને અથવા મોટા માનસિક સંઘર્ષને મેં મારી રચનાઓમાં સત્કાર કર્યો નથી. કારણકે તે મારા સ્વભાવની વિરુદ્ધ છે, મેં તેનાથી જાંચે જવાની ઇચ્છા કરી છે. ગુંજનમાં તપ નપરે મધુર મધુર મન' અને મેં સીઝ ન પાયા જીવતક હુસ્તકે હુસ્તકે અપનાના વિ. રચનાઓ તેની દ્યોતક છે ”

પંત સત્યમ્ને શિવમ્માં નિહિત માને છે. માટે જ તેઓ શિવમ્ને વધુ મહત્ત્વ આપી જનતાનાં ગીતે ગાવા પ્રત્યે પ્રેરાય છે. પરિવર્તન એ સંસારનો નિયમ છે. એ અનુસાર પરિવર્તનશીલ કવિ પ્રકૃતિને પ્રેમનાં ગીત ગાતાં ગાતાં જનતામાં પ્રવેશ કરે છે. જીવનના નિત્ય સ્વરૂપથી પંત જેવા સુક્રમણ અને સદ્ય ગ્રાહક ભાવનાશાળી કવિ શી રીતે દૂર રહે? જીવનના વ્યાપક ક્ષેત્રમાં પ્રવેશ થવાથી કવિ કલ્પનાને ક્રમશઃ, કંઠાર, મધુર કટુ, દુઃખ, ભયંકર એવી કેટલાય પ્રકારની ભૂમિ પર ઘણે દૂર સુધી એક સંગદ્ય ધારા રૂપે ચાલવું પડ્યું છે. તેમણે ત્રીણ વેદનામથી ભર્મવેદના જગાવે તેવી તેમની ચિત્રમયી લાક્ષણિક ભાષા અને રૂપકવડે વ્યક્ત કરે છે. પરિવર્તનને પણ કેવી પરિવર્તનપૂર્ણ ભાષામાં વ્યક્ત કરે છે ?

અંદે નિબુર પરિવર્તન

×

×

×

અંદે વામુફિ મહાવ્રતન

લજ્જ બલજિન ચરણ તુમ્હારે ચિહ્ન નિરંતર
હોડ રહે હૈં જગકે વિજિત ઘન્યલ પર
શત ગત ફેનોચ્છવસિત સમીત ફુત્કાર મયંકર
બુમા રહે હૈં ઘનાકાર જગનીકા અંબર
મૃત્યુ તુમ્હારા મારલ દંત કંચુક કર્પાંતર
અસ્થિલ વિશ્વ હી વિવર, દરુ કુંડલ દિગ્મંગલ

આ પરિવર્તન આદ્ય પંત જીવન પર વિચાર

કરવા પ્રેરાયા. પરંતુ પંતજી હવે જીવનની એકલી સૌંદર્ય અને સુખમામયી બાજુ જોવા નથી માગતા. હવે તેમનો સર્વોદયવાદ ત્રીડાને પણ સમજવા ઇચ્છે

આખા ય અંતરતરને આધાવિત કરી ચાલ્યો જાય છે. શેષ રહે છે, સ્મૃતિ અને આંસુ—

કિંદ્રે મી હુઆ 'ક્યા સંયોગ !

ટલા ટાલે કવે ઝનકા વાસ ?

પ્રેમ જીવનની રચના શક્તિ છે. તે તો પ્રિયપાત્ર જેમ દૂર જાય તેમ વધે છે. તેને તો સીધી રીતે જોવાનું પસંદ ન જ આવે. આંખોને ખૂણેથી જોવું જ હજી લાગે. ગત મહાસુદ્ધ પરના કાવ્યમાં જેમ કોઈ કવિએ લખ્યું છે કે જગતમાં આક્રી રહે છે ફક્ત પ્રેમ; તેમ પ્રેમ તો સદુત્તી મૂડી છે. તેનો નાશ થાય જ નહિ. પ્રેમ કરનાર પાણી પીને ધર પૂજનારની જેવો છે. પ્રેમ જાત ન જીએ. એ તો માગે હૃદય-પણ તેમાં સ્થિરતા જ ક્યાં છે. તે જ વેદનાનું મૂળ છે ને!

ઔર મોલે પ્રેમ ! ક્યા તુમ હો વને

વેદનાકે વિકલ હાથેસે જહાં

મૂમતૈ ગજમે વિચરતે હો વહીં

ગ્રાહ હૈ, ઝન્માદ ને, ઉત્તાપ હૈ ।

પ્રેમ થયા પછી થોડો જ પાછો અપાય છે. સેવાની ઇચ્છા થાય તો પણ ક્યાં પાછો મળે તેમ છે ? માટે તો કવિ કહે છે ?

ચુદ્ધ હૃદયેલીમેં સરલ મેરા હૃદય

મૂલ સે યદિ લેલિયા ધા, તો મુમે

ક્યો ન વહ લૌટા દિયા તુમને પુનઃ ।

કવિ તો કાવ્યનો જન્મ જ વિરહમાં માને છે. વિરહ એ જ પ્રેમનું વ્યાપક અંગ છે. શૃંગારમાં પણ વિપ્રલંભ જ ઐશ્વર્ય ગણાય છે ને ? તેથી કવિ કહે છે

વિયોગી હોગા પત્નિા કવિ

ગ્રાહસે ડપજા હોગા ગાન

ડમડ કા ગ્રાહોસે ચુષ્પાપ

વહી હોગી કવિતા ગ્રનજાન ।

પોતાની સ્વાભાવિક સરળતાથી પ્રશ્ન પણ પૂછી નાંખે છે.

વિરહ હૈ અવવા યહ વરદાન !

કલ્પના મેં હૈ કસકતી-વેદના

અશ્રુમેં જીતા મિસકતા ગાન હૈ ।

શૂન્ય ગ્રાહોમેં મુરિલે કુન્દ હૈ

મધુર લયકા ક્યા કહીં અવમાન હૈ ?

પ્રેમવિષયક તેમની કવિનાર્માં વ્યક્ત ચાતૈ દ્વારા આપણે તેમની પ્રેમભાવનાનો અને રસરંજની તેમજ સાચી સહાનુભૂતિવાળી કલ્પનાનો અનુભવ કરીએ. આ કાવ્ય એક વાર્તારૂપ છે. અંધિમાંથી તેને લીધી છે. 'વીણા' પછી અંધિનો વારો આવે છે. તેમાં અસફળ પ્રેમની વાર્તા છે. પ્રસંગ નવો નથી. નાવ દૂળી જવાથી એક યુવક દૂળનાં શ્રેણી થઈ જાય છે. આંખ ખોલતાં જીએ છે તો એક સુંદર યુવતી તેને ખોળામાં રાખી તેની સામે જોઈ રહી છે. પછી બનેલો પ્રેમ વ્યવહાર ચાલે છે. સમાજનો 'ગીલવર્ગ' આ સ્વેચ્છાચાર ન સહન કરતાં તે યુવતીને જીજ્ઞા પુરુષ સાથે પરણાવી મારે છે, આ અંધિઅંધન તે યુવકના હૃદયમાં એક એવી વિપાદની અંધિ ગૂંથી દે છે જે કદી ઊકલતી નથી. કવિને એ જ બતાવવું હોય છે કે સમાજ કઈ રીતે આ પ્રેમને કચડી નાખે છે. પ્રેમવારિ કરણના ઊંડાણમાંથી નીકળે છે. વાર્તા તો એક સાધન માત્ર છે. પરંતુ ખરી રીતે સૌન્દર્યભાવનાની અભિવ્યક્તિ, આશા, હૃદયસ, વેદના, સ્મૃતિ, વગેરે બિન્ન બિન્ન ભાવોનું વિશ્લેષણ થાય છે.

હવે તેમના માનસિક પરિવર્તન પર દ્રષ્ટિ નાખીએ. તે તો તેમના જ શબ્દોમાં ઠીક લાગે. "વીણા અને પક્ષવ ખાસ કરીને મારા પ્રાકૃતિક સાહચર્ય કાળની રચનાઓ છે. તે સમયે મને પ્રકૃતિની મહત્તા પર પૂર્ણ વિશ્વાસ હતો. અને તેનાં કાર્યોમાં મને પૂર્ણતાનો ખ્યાલ આવતો. તે મારી એપણા પૂરી કરતી હતી અને તેના સિવાય તે વખતે મને કોઈ વસ્તુ પ્રિય લાગતી ન હતી. રામ-તીર્થ અને વિવેકાનંદના અધ્યયનથી પ્રકૃતિ પ્રેમની સાથે સાથે જ મારા પ્રાકૃતિક દર્શનના જ્ઞાન અને વિશ્વાસમાં અભિવૃદ્ધિ થઈ. 'પરિવર્તન'માં તેનો પૂરતો પ્રભાવ છે. હવે હું 'ધારુ' હું કે પ્રાકૃતિક દર્શન, જે એક નિષ્ક્રિયતાની હદ સુધી સહિષ્ણુતા પેદા કરે છે અને એક પ્રકારે પ્રકૃતિને જ સર્વ શક્તિમયી

માનીને તેના પ્રત્યે આત્મસમર્પણ શીખવે છે. તે સામાજિક જીવન માટે સ્વાસ્થ્યકર નથી. 'પક્ષવ' અને 'ગુંજન' કાળની વચમાં મારી કિશોર ભાવનાનું સૌન્દર્ય સ્વપ્ન ટૂટી ગયું. પલ્લવની 'પરિવર્તન' કવિતા ખીણ દૃષ્ટિએ મારા આ માનસિક પરિવર્તનની પણ દ્યોતક છે. દર્શન અને ઉપનિષદોનાં અધ્યયને મારા રાગતત્ત્વમાં સંથન પેદા કરી તેના પ્રવાહની દિશા બદલી નાખી. થોડો વખત તો મારા માનસિક સંસારમાં નૈરાશ્ય અને ઉદાસીનતા આવી ગઈ. જન્મમાં મૃત્યુ દેખાવા લાગ્યું અને વસંતના ઉત્કૃષ્ટ વાતાવરણના અંતરમાં પાનખરનું અસ્થિપિંજર! પરંતુ ભારતીય દર્શને મનને અસ્થિર વસ્તુ જગતમાંથી હટાવી અધિક ચિરંતન ભાવ જગતમાં લાવી દીધો.

“જગકે જર્જર ગ્રાંગનમેં

बरसे ज्योतिर्मय जीवन

बरसे लघु लघु तृण तट पर

हे चिरम्रव्यय चिरन्तन !

આમાંથીજ 'જ્યોત્સ્ના' અને ગુંજનની અપ્સરા જન્મી. પક્ષવમાંથી ગુંજનમાં આવતાં હું મને સુંદરમમાંથી શિવમમાં પદાર્પણ કરતો જોઉં છું. ગુંજનમાં મારી અહિંમુખી પ્રકૃતિ. સુખદુઃખમાં સમત્વ સ્થાપિત કરી અંતર્મુખી યનવાનો યત્ન કરે છે. સાથે સાથે ગુંજન અને જ્યોત્સ્નામાં મારી કલ્પના વધુ સૂક્ષ્મ અને ભાવાત્મક બની ગઈ છે.

ગુંજનમાં એક પ્રકારનું ભાષાસંગીત છે. મનનું મધુર ગુંજન છે તો પક્ષવના સ્વરમાં અહુલતા. પક્ષવની ભાષા દૃશ્ય જગતનાં રૂપ રંગની કલ્પનાથી માંસલ અને પલ્લવિત છે જ્યારે ગુંજનની ભાષા, ભાવ અને કલ્પનાના સૂક્ષ્મસૌંદર્યથી ગુન્જિત. જ્યોત્સ્નાનું વાનાવરણ પણ સૂક્ષ્મકલ્પનાઓથી ઓતપ્રોત છે. તેનો સાંસ્કૃતિક સમન્વય સર્વાતિશયતાના દર્શનને વિકીર્ણ કરે છે—

પંતને માટે એમ કહેવાય છે કે તેમની કવિતાઓમાં સુંદરમ અને શિવમથી ય મહાન સત્યમનો ઓધ નથી થતો. વળી તેમાંય સત્યની અભિવ્યક્તિને આવ-

શ્યક તીવ્રતા પણ મળતી નથી. પંતજી આ આક્ષેપનો સ્વીકાર કરતાં કહે છે કે 'એ સત્ય છે કે વ્યક્તિગત સુખદુઃખના સત્યને અથવા મોટા માનસિક સંઘર્ષને મેં મારી રચનાઓમાં સત્કાર કર્યો નથી. કારણકે તે મારા સ્વભાવનાં વિરુદ્ધ છે, મેં તેનાથી ઊંચે જવાની ઇચ્છા કરી છે. ગુંજનમાં તપ નપરે મધુર મધુર મન' અને મેં સીંચ ન પાયા ઘ્રવતક સુલ્લેખા દુલ્લેખા ઘ્રવનાના વિ. રચનાઓ તેની દ્યોતક છે ”

પંત સત્યમને શિવમમાં નિહિત માને છે. માટે જ તેઓ શિવમને વધુ મહત્ત્વ આપી જનતાનાં ગીતે ગાવા પ્રત્યે પ્રેરાય છે. પરિવર્તન એ સંસારનો નિયમ છે. એ અનુસાર પરિવર્તનશીલ કવિ પ્રકૃતિને પ્રેમનાં ગીત ગાતાં ગાતાં જનતામાં પ્રવેશ કરે છે. જીવનના નિત્ય સ્વરૂપથી પંત જેવા મુકામળ અને સદ્ય ગ્રાહક ભાવનાશાળી કવિ શી રીતે દૂર રહે? જીવનના વ્યાપક ક્ષેત્રમાં પ્રવેશ થવાથી કવિ કલ્પનાને કામળ, કંકોર, મધુર કટુ, કરુણ, ભયંકર એવી ક્રેટલાય પ્રકારની ભૂમિ પર ઘણે દૂર મુકી એક સંઘર્ષ ધારા રૂપે ચાલવું પડ્યું છે. તેમણે તીવ્ર વેદનામયી મર્મવેદના જગાવે તેવી તેમની ચિત્રમયી લાક્ષણિક ભાષા અને રૂપકવડે વ્યક્ત કરે છે. પરિવર્તનને પણ કેવી પરિવર્તનપૂર્ણ ભાષામાં વ્યક્ત કરે છે ?

अहं निष्ठुर परिवर्तन

×

×

×

अहं वामुक्ति सहस्रफल

लक्ष बलचित चरण तुम्हारे चिह्न निरंतर
छोड़ रहे हैं जगके विचित्र वक्षस्पल पर
शत शत फेनोच्छ्वसित समीत फुत्कार भयंकर
बुमा रहे हैं घनाकार जगतीका अंबर
मृत्यु तुम्हारा गरल दंत मंजुक कर्पांतर
मन्त्रिल विश्व ही विवर, वक कुंडल दिग्मंगल

આ પરિવર્તન યાદ પંત જીવન પર વિચાર કરવા પ્રેરાયા. પરંતુ પંતજી હવે જીવનની એકલી સૌંદર્ય અને સુખમામયી યાત્રા જોવા નથી માગતા. હવે તેમનો સર્વોદયવાદ ત્રીજાને પણ સમજવા ઇચ્છે

છે. દુઃખને પણ સુખની સાથે સાથે કદમ ભરતું
જોવા ઇચ્છે છે.

કયા યહ જીવન ? સાગર મેં જલયાહ મુખર ભર દેના ।
કુલુન્નિત પુલ્લિનોં કી કૌઢા વ્રીઢા સે તનિક ન લેના ?

એમ કહી કવિ જીવનના દુઃખને પણ સુખની
સાથે જ લે છે અને સંસારના સુખદુઃખાત્મક સંસ્કરણ
સાથે પોતાના હૃદયનું સામંજસ્ય કરે છે. કવિ,
જગતમાં સુખ અને દુઃખ બંનેને સમદષ્ટિથી જુએ
છે, અને બંનેની આવશ્યકતાનો સ્વીકાર કરે છે. તેથી
તો પ્રાર્થના કરે છે કે

“જગ પીઢિત રે ઋતિ દુઃખ સે જગ પીઢિત રે ઋતિ સુખ સે ।
માનવ જગમેં વંટ જાવેં દુખ સુખ સે ઔ સુખ દુખ સે ।

આટલાથી સંતોષ ન પામતાં કવિ

સુખ દુખ કે મધુર મિલન સે યહ જીવન હો પરિપૂરન
ફિર ઘન મેં ઓમ્લ્લ હો શરિ ફિર ગશિમેં ઓમ્લ્લ હો ઘન ।

આમાં કવિ વર્તમાન અવસ્થા પ્રત્યેનો અસંતોષ
વ્યક્ત કરી માનવ પ્રત્યે મમતા વ્યક્ત કરે છે.
આનાતોલે કાન્સની માફક પંતજીની સુક્ષ્મદષ્ટિ
શુદ્ધિપક્ષના પ્રાધાન્યને અને શ્રદ્ધાપક્ષની નિર્બળતાને
જલદી ગ્રહી લે છે અને તેની સામે અળવો જગાવી
છે છે કે સુંદર વિશ્વાસો હી વનતા સુખમય જીવન
માનવ સુખદુઃખમાં લીન. કવિ પ્રપત્ત વિનાની
સિદ્ધિમાં માનતા નથી. પ્રપત્તથી જ પ્રાપ્તિમાં મિહાશ આવે
છે. તેઓ પ્રાપ્ત્યાશાને જેટલું મહત્ત્વ આપે છે
તેટલું પ્રાધાન્ય પ્રાપ્તિને નથી આપતા. તેમનું વિશાળ
દષ્ટિબિંદુ કેવળ સત્ય ને સૌન્દર્ય નથી ઇચ્છતું.
જનહિત પણ ઇચ્છે છે. દુઃખને પણ માગે છે.
માટે તો કહે છે કે દુઃખ ન હોત તો સુખની કિંમ-
ત શી ?

વિના દુખ કે સવ સુખ નિત્સારં

વિના ગ્રાંસુ કે જીવન ભાર

દીન દુર્બલ હૈ રે સંસાર

इसीसे दया क्षमा औ प्यार ।

કવિ મહાદેવીની માફક કેવળ દુઃખવાદને મહત્ત્વ
નથી આપતા. અને આશા, વેગ તથા ચપળતા તથા
કાર્યની ભાવના પ્રત્યે વળે છે. તેમનો આખો ય દષ્ટિ-

કાણ આશાવાદી બની જાય છે. તેઓ સંસારની
ઉદાસીને કદિપત સ્વર્ગથી ઘોવા મથે છે.

दया है ये अरण्य चित्कार

शान्ति है सुख है उस पार

ધીરે ધીરે કવિ વિશ્વબંધુત્વ પ્રત્યે દોરાય છે. આ
વિશ્વની પ્રત્યેક વસ્તુ, માનવી, પશુ, પક્ષી, જંતુ
ચેતન બધુંય તેમને પ્રિય લાગે છે.

प्रिय मुझे विश्व यह सचराचर

तुण, तरु, पशु, पक्षी नर सुर वर ।

હવે તો તેમના કાવ્યમાં ઔર મૃદુતા આવે છે.
ખીનજોના દુખેદુખી અને સુખેસુખી કવિને જ્ઞાન
પર જરાય વિશ્વાસ નથી.

ज्ञान ? यह तो इन्द्रियों की शान्ति है

शून्य जुम्मा मात्र निद्रित बुद्धि की

ન્યાં સુધી પંતજીમાં રૂપસૌંદર્યનું આકર્ષણ
કાયમ રહ્યું ત્યાં સુધી તેમના કાવ્યમાં અન્દ્રિક ચિત્તજો.
આવ્યા જ કર્યા. પ્રાકૃતિક અતુરાગની ભાવના ક્રમશઃ
સૌન્દર્ય પ્રધાનમાંથી ભાવપ્રધાન અને ભાવપ્રધાનમાંથી
જ્ઞાન પ્રધાન થતી જાય છે. બૌદ્ધિકતા હાદિકતાનું
ખીનું રૂપ છે કારણ કે તે હૃદયની કૃપણતાથી પ્રાપ્ત
થતી નથી. પરિવર્તનમાં પણ તેઓ એમ જ કરે છે.

वही प्रज्ञाका सत्य स्वरूप

हृदयमें वनता प्रणय अपार

लोचनों में लावण्य अनूप

लोकसेवा में शिव अविकार ।

આમ પંતજીએ સુંદરમમાંથી શિવમમાં પદાર્પણ
કયું. સ્વાભાવિક દાર્શનિક ઓક મનુષ્યના વ્યક્તિગત
સંઘર્ષનો દ્રિતિહાસ છે તો વિજ્ઞાન સામુહિક સંઘર્ષનો
એટલે માનવ જીવન અને પ્રકૃતિમાં વિરોધ સ્વાભાવિક
છે. તેથી કવિને કહેવું પડે છે કે “વિજિત પ્રકૃતિકો
કર જનને કી વિશ્વસમ્યતા સ્થાપિત” ગુંજન અને જ્યો-
ત્સ્નામાં તેમની સૌન્દર્યકલ્પના આત્મકલ્યાણ અને
વિશ્વમંગલની ભાવનામાં સાધનો તરીકે વપરાય છે.
અને કવિ ધીરે ધીરે માનવજગત પ્રત્યે વળે છે.
જીવનમાં રસ લે છે અને તેથી પરિપાકરૂપે યુગવાણી
રજૂ કરે છે. યુગવાણીમાં કવિ સમગ્ર, માનવજીવનને

અને જગતને સમજવા પ્રયત્ન કરે છે. એ કવિની કાવ્યસાધનાનો બીજો યુગ કહેવાય. હવે કવિને જીવન પર વિશ્વાસ બેસતો જાય છે—અને ઉત્સાહના આવેશમાં ગાંધ નાખે છે.

વઢતી લહર, બુદ્ધિમે દુસ્તર

પાર કરો વિશ્વાસ ચરણ ધર

યુગવાણીમાં તેમણે વર્તમાન સામાજિક વ્યવસ્થા સંબંધમાં જેટલા વાન અને આંદોલનો જાગ્યા છે, તે બધાનો સમાવેશ કર્યો છે. આ વાદોમાં કવિએ માનવતાનો સ્પર્શ પકડ્યો છે અને વિકાસના આગમની ભવિષ્યવાણી રજૂ કરી છે. પંતજી વર્તમાનકાળને કર્મકાળ માને છે. અને કર્મને જ વધુ મહત્ત્વ આપે છે અને દષ્ટિમાથી સમષ્ટિ પ્રત્યે દોરાય છે. કવિ— કર્મક્ષેત્રમાં બીનરી ‘મામૂદિકતા હી નિજત્ત્વ-ધન’ અપનાવી આગળ વધે છે. આમાં તેમની સમાજવાદી ભાવનાઓ સુંદર રીતે વ્યક્ત થય છે. કંઈક તો તેઓ ‘ગત સંસ્કૃતિઓંકે ગરલ’ ધનપતિઓનો નાશ કર્યો છે તો ક્યાંક શ્રમજીવીઓને ‘મોલીકાંતિ કે અગ્રદૂત’ અને નવીન સભ્યતાના દ્યોતક બાનવે છે. પંતજી ગાંધીવાદ પ્રત્યે પણ એટલી જ રૂચિ ધરાવે છે. જાણે એમ લાગે છે કે લોકવ્યવસ્થામાં તેઓ સમાજવાદને અને વ્યક્તિગત સાધનામાં ગાંધીવાદને મહત્ત્વ આપે છે અને મનુષ્ય અપૂર્ણ છે તે જ તેની શોભા છે. એમ માનતા લાગે છે. તેઓ માનવજીવનના મંગળ આદર્શોને કલામય રીતે અને ઋજુતાથી રજૂ કરે છે. દોષોમાંથી જ શુદ્ધિ થાય એમ પણ સૂચવે છે—

સીમાઈં બ્રાદર્શ સફલ,

સીમાવિજ્ઞાન યહ જીવન

દોષોંસે હી શુદ્ધ હૈ

મિટ્ટીકા માનવધન

આમ કવિછાયાવાદ અને રહસ્યવાદની આધ્યાત્મિકતાથી મુક્ત બની લોકાહતવાદ પ્રત્યે ઢળે છે એ સુંદર અને સ્પૃહણીય છે. યુગવાણીમાં તેમણે માનવજીવનને જ ઝાઝું મહત્ત્વ આપ્યું છે. માનવતાના ઉપાસકને તેમના ધર

પાસેનાં એ ગરીબના નાગાં બાળકો પણ ખૂબ જ પ્રિય લાગ્યા છે

નંગે તન ગદબદે, સાંઘલે, સહજ છૂલીલે,
મિટ્ટી કે મટમૈલે પુતળે—પર ફુર્તીલે
જલ્દીસે ટીલેક નીચે ઉધર ઉતરકર
વે જુન લેજાતે કૂદે સં નિધિયાં સુંદર
સિગરેટ કે છાગી ઢિબ્બે પત્તી ચમત્કીલી
ફોતોંકે ઢુઢકે તસ્વારેં નીલી પીલી ।

તેમને ક્યારનો તેમનો સગ્રહિત ભંડાર પણ સુંદર લાગે છે. તેમના શરીર વર્ણન પણ અતિ સુંદર છે—અને તેમની વત્તિ પર પણ કેવા સુંદર દષ્ટિપાત કરે છ ? આ માનવ પ્રેમી આખરે પોકારી બેઠો છે અને માનવોને ઐક્યતા હાકલ કરે છે.

કયોં ન એક હોં માનવ માનવ સમી પરસ્પર

માનવતા નિર્માણ કરેં જગમેં લોકોત્તર ?

અને

માનવ કા સામ્રાજ્ય બને માનવહિત નિશ્ચય,

હવે તો તેઓ એક જ સર્વવ્યાપી ભાવના ગાંધ દે છે.

મનુજ પ્રેમસે જડાં રહ સર્કે માનવ ઈશ્વર

ઘ્રોર વૌનસા સ્વર્ગ ચાહિયે તુમે ધરા પર ।

હવે તેમનો પ્રકૃતિપ્રેમ માનાપ્રેમમાં પલટાઈ ગયો છે. હવે તો તેમનાં કાવ્યો પણ ‘ગા મન પરા-જિતનું’ ગાનની માફક ‘ગા મન માનવોંકા ગાન’ ગાય છે. કવિ એટલા બધા લોકહિતવાદી બની જાય છે, કે તેમને તાજમહાલ જેવી લોકોત્તર કૃતિનાં વખાણ અને તેના પગ થની પુષ્પવૃષ્ટિ બ્રેષ તેમનું માનવ પ્રેમી હૃદય દુનિયાની કઠરહીનતા પર કકળા બેઠો છે. તાજને ધનાય કવિઓએ પોતાની બાનીમાં અમર કર્યો. નવાબો અને બાગંજલિઓ આપી. પરંતુ પંત જેવા માનવતાપ્રેમી કવિ માનવતાનું આ ઘેર અપમાન શી રીતે સહન કરે ? તથી તેઓ ગદગદ કંઠે ચિત્કાર કરી બેઠો છે.

સંગસૌધમેં હો શ્રંગાર મરણકા શોમન

નગનજીગર, વાસવિહન રહેં જીવિત જન ?

માનવ ! ऐसी भी विरक्ति क्या जीवनके प्रति :-

आत्मा का अपमान प्रेत लौ छायासे रति ॥

X X X

શવકો દે હમ રૂપ રંગ આદર માનવકા ?

માનવ કો હમ કૃત્તિસત્ત ચિત્ર બના દે શવકા ?

આ માનવતાનો સ દેશ પહોંચાડવા કવિ વાણીની
પણ આરાધના કરે છે. પરંતુ માનવસમાજની
વાણી કેવી હોય ? ભાવુક અને દૃઢી છતાં સરળ
અને અસરકારક. તેથી તો પ્રાંત પોતાના વિચારો
જનમનમાં સમાવવા માટે વાણીની આરાધના
કરતાં કહે છે:-

તुम ब्रह्म कर सगे जनमन में मेरे विचार

वाणी मेरी चाहिये तुम्हें क्या अलंकार

X X X

યુગકર્મ શબ્દ, યુગરૂપશબ્દ, યુગસત્યશબ્દ.

શબ્દિત કર માયિકે સહસ્ર શતમૂક શબ્દ

જ્યોતિત વર જનમન કે જીવન કા અંધકાર

તુમ સ્થોલ સકો માનવ ઊર કે નિ શબ્દ દ્વાર

વાણી મેરી चाहिये तुम्हें क्या अलंकार

પ્રાંતજીએ રાષ્ટ્રગીત પણ આપ્યાં. પરંતુ તેમનાં
ગીતોમાં માનવતાની મેદના સુખ અને સુદરતા બધું
જ સમાધાન થયું. તેમના કાવ્યની વિશેષતા જ એ
છે કે પ્રત્યેકમાં પ્રાકૃતિક સ્પર્શ રહેવાનો. તેમનાં
છાપમાનો-આલેખો પણ પ્રાકૃતિક હોવાનાં. તેમનું
જ્ઞાપ્ય ભારત દે, વાપુ કે પ્રતિ અને મહાત્માજી કે પ્રતિ
ખૂબ પ્રખ્યાત છે. દેશના બધા જ કવિઓએ
બાપુને જોયા. પણ પાંતની દષ્ટિ એક ખાસ વિશિષ્ટતા
ધરાવે છે-તેમની ત્રિશિષ્ટ રચનાશૈલીનો ખ્યાલ
કરવા 'મહાત્માજી કે પ્રતિ' માંથી થોડી પંક્તિઓ પસંદ
થશે.

માનવ આત્માકે પ્રતીક '

आदर्शोंसे तुम ऊपर

निज उद्देश्योंसे सहान,

निज यशसे विशद चिरंतन

सिद्ध नहीं तुम लोक सिद्धिके

माघक बने महत्तर

X X X

દર્શિત દેશકે દુર્ઘમ નેતા

हे ध्रुवे, धीर धुरधुर !

X X X

સફળ તુમ્હારા સત્યાન્વેષણ

માનવ સત્યાન્વેષક

X X X

પૂર્ણ પ્રરુપ, વિકસિત માનવ તુમ,

जीवनमिद्ध इहिसक

મુક્ત હુવે તુમ મુક્ત હુવે જન

हे जगवद्य महात्मन्

X X X

ધન્ય તુમ્હારે શ્રી ચરણોંસે

घरा आज चिरपावन

જોણે દેશનેતાનાં ગીત ગાયું તે દેશમાતાને
તો ભૂલે જ શી રીતે ? પરંતુ આ દેશમાતા તો કરુણા
કલિત ને ક્ષુબ્ધ છે.

तीस्र कोटि मंतान नग्न तन

अर्ध छुवित, शोषित, निरत्न जन

मूढ असभ्य असिद्धि निर्धन

नतमस्तक

तस्तल निवासिनी ।

* * *

જાનમૂઠ

गीता प्रकाशिनी

* * *

રાહુગ્રસિત

शरवेन्दु हासिनी

* * *

કેટલું તાદરૂપ ચિત્રણ છે ?

હવે પાંતળના વિચારોથી થોડા પરિચિત થઈએ
“આપણે એ ભૂલણું ન જોઈએ કે દુનિયા હાલ
સામંત યુગની ક્ષુદ્ર નૈતિક અને સાંસ્કૃતિક ભાવિ-
નાઓથી જ યુદ્ધ કરી રહી છે. પૃથ્વી પર હજુ
યંત્રયુગ પૂર્ણ રીતે પ્રતિષ્ઠિત થયો નથી. ભાવિ
યુગ મનુષ્યની ક્ષુધા કાળની પ્રવૃત્તિઓમાં વિકસિત

સામાજિક સામંજસ્ય સ્થાપિત કરી આપણા સદા-ચારનો દષ્ટિકોણ અને સત્યમ્ શિવમ્ સુંદરમ્ની ભાવનાનું પ્રકારાંતર ઉપસ્થિત કરશે- હું અધ્યાત્મ અને ભૌતિક જાને દર્શનોના સિદ્ધાંતોથી પ્રભાવિત થયો છું. એક જીવનના સત્યને કોયે દેખે છે અને બીજું સમતલ પર મનુષ્યતાનો વિકાસ સમાજની દિશામાં થાય છે ને સમાજના ઇતિહાસની દિશામાં આ ઐતિહાસિક પ્રગતિના સિદ્ધાંતને આપણે ઇતિહાસની વૈજ્ઞાનિક વ્યાખ્યા કહી શકીએ.

અંતર્મુખ ઋદ્ધેત વજ્ર થા યુગ યુગ મે નિષ્ક્રિય, નિષ્પ્રાણ જગમેં હમે પ્રતિષ્ઠિત કરને દિયા/મામ્ય ને વસ્તુવિધાન ।

ભૌતિક જગતની પ્રારંભિક કંકાર વિવાદ પરિસ્થિતિથી કુદંડિત આદિ માનવનો રિસ આત્મા નવીન પરિસ્થિતિના પ્રકાશમાં પ્રકાશિત થશે અને યંત્રયુગની સાથે સાથે માનવ સભ્યતામાં પદાર્પણ કરશે. આવી સામાજિકતામાં મનુષ્યજાતિ અહિંસાને પણ વ્યવહારિક સત્યમાં પરિણત કરી શકશે.

મનુષ્યસ્વ કા તત્ત્વ મિત્રાતા નિશ્ચય દમકો ગાંધીવાદ, સામુદ્રિક જીવન વિકાસ કી મામ્યયોજના દે અગ્નિવાદ ।

મારા આલોચકોનું કહેવું છે કે મારી આવી કૃતિઓમાં કલાનો અભાવ છે. વિચાર અને કલાની તુલનામાં આ યુગમાં વિચારને જ પ્રાધાન્ય મળવું જોઈએ. જે યુગમાં વિચારનું સ્વરૂપ પરિપક્વ અને સ્પષ્ટ અને તે યુગમાં કલાનો અધિક પ્રયોગ થઈ શકે.

પ્રગતિવાદ ઉપયોગિતાવાદનું બીજું નામ છે. માનવસમાજનું ભવિષ્ય મને નોંટકું ઉજાવવડા અને પ્રકાશમય લાગે છે તેને વર્તમાનના અંધકારમાંથી પ્રકટ કરવું એટલું જ કાણ લાગે છે. ભવિષ્યનો કયો વર્તમાન શુદ્ધ અને રક્તપાતની પેલી પાર એક નવીન પ્રણુદ્ધ, વિકસિત અને હસતી ખોલતી, વિશ્વ નિર્માણમાં રત માનવતામાંથી પોતાની સર્જન સામગ્રી એકઠી કરશે. કંવટે આપણે પણ પંતજીનું પોતાના પર્થોલોચનનું છેલ્લું વિનયનું પદ વાપરીને સમાપ્ત કરીએ.

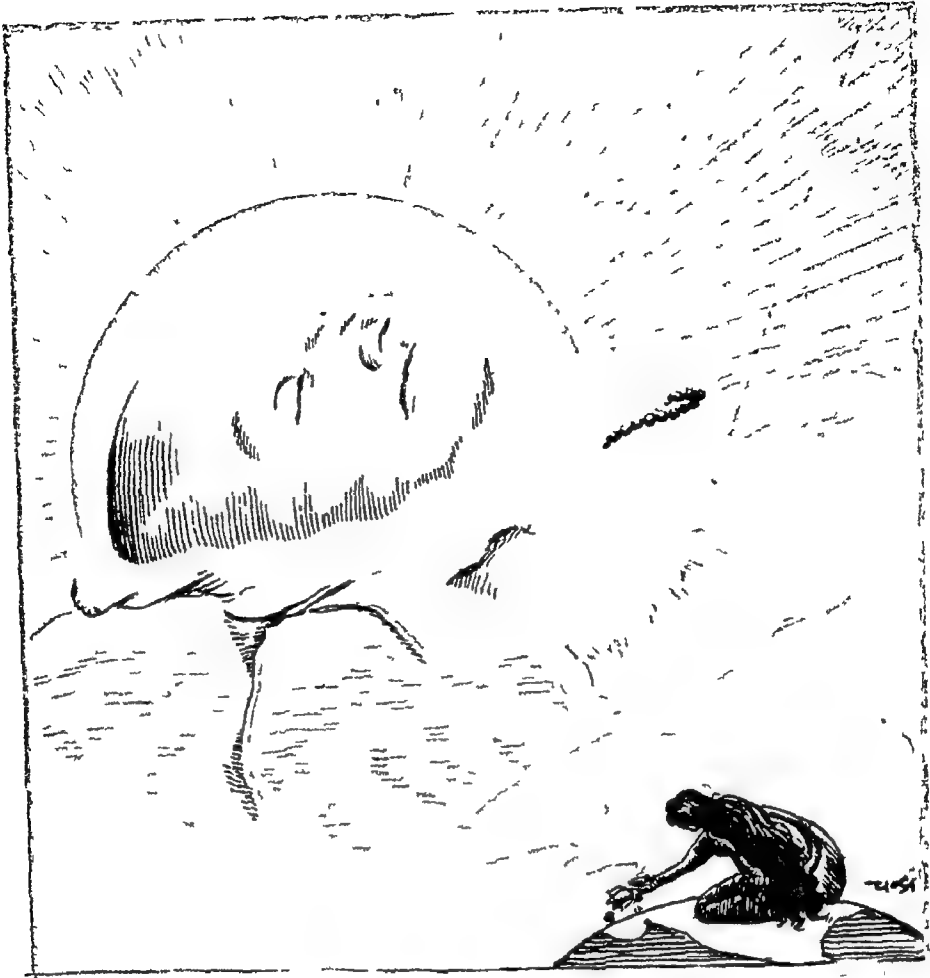
હો ધરણિ જનોંકી; જગતસ્વર્ગ-જીવનકા ઘર નવ માનવકો દો, પ્રભુ. ભવ માનવતા કા ઘર !

ગાંધીજીનો દેહવિલય

મંદા : સમ્બર

જ્યારે પૃથ્વી રુદન કરતી બોમ પાસે પળંત,
'મારું શાને હરી લીધ તમે, પત્થરત્ન પ્રહીપ્ત ?'
ત્યારે ઘૌના સુખથી મધુરી, સૂક્ષ્મ વાગ્યા સ્ફુરંતઃ
'તારું શાનું હતું ?' એ જીગર મમ હતું આવિશું પાસ મારી.

મોહિનીચંદ્ર

રાષ્ટ્રપિતાનાં ચરણોમાં

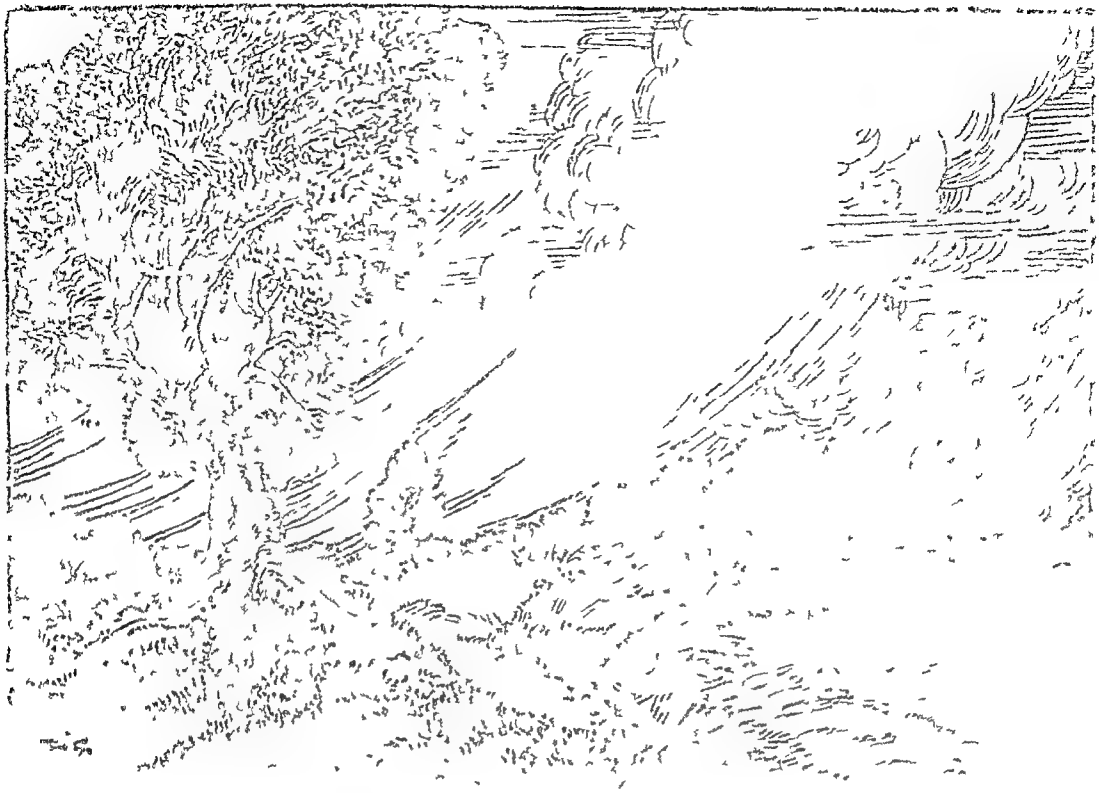
‘જીવનને પ્રકાશ તે હું આપતો સૂર્ય આથમ્યો’

એવો પ્રાણપોકાર જવાહરલાલજીએ કર્યો એ વાળી સમગ્ર દેશની વેદનાની હતી.

આ પુસ્તકમાં પૂજ્ય આપુલના દેહોત્સર્ગ પછીના બનાવોને, અજન્મિઓને સમજી છે. આ એક દસ્તાવેજ પૂરાવા જેવું પ્રકાશન

કિંમત માત્ર રૂ. ૨-૦-૦ ટ. ખ. ૦-૪-૦

ભારતી સાહિત્ય સંઘ લિમિટેડ

મેલારને સાર્થે

૧૩/૧૨/૧૯૫૬ મેલાર

વર્ષ ૧૮ :: 'નવચરના' વર્ષ ૧૩ આજીવન. ઈશ્વરશાસ મો. દેવે માર્ય આગળીમના આગળપચાસ :: અદ્ય

અવેરચંદ્ર મેઘાણી

જન્મ: ૧૭-૮-૧૮૯૬ :: અવસાન: ૯-૩-૧૯૪૭

ય શો ધ રા

(ર જી સ્ટ ડી)

મદર, લોહીવા, અનિયમિત અટકાવ, પેડુમાં થતો દુઃખાવો, મૂત્રમાર્ગમાં
ગળતણ, ગર્ભ ન રહેવો, અધૂરા માસે ગર્ભ શ્રવી જવો, કસુવાવડ, રતવા,
પ્રસવ વખતે પીડાવું, સુવારોગ, નળનાછ, ધાવણુની અછત, હીસ્ટીરીયા,
હિંમ ન આવવી વિ. રોગો માટે અકસીર છે.

: સોલ એન્ટ :

ભાવસાર ઈન્ડસ્ટ્રીઝ, નડીઆદ

રોડીસ્ટ-ચંદ્રાન્ત નવસુખલાલની કું., દવાખાનાર અમદાવાદ.

” મોહનલાલ એન્ડ કું. પાનધર નાકા, ”

” મનુભાઈ જમનાદાસ સંઘવી, ત્રણ દરવાજા, ”

” એલાયન્સ મેડીકલ હોલ, ભાવનગર

” હસ્તુરચ દ લલુભાઈ, વીસનગર

આ જ ની યુ વ તી આ ની પ સં દ ગી
એટલે

“ ર ક ડ ઈ ફ્રી કસ ”

ધી વિજયમીરા કુંતી
અધીવાદ

મેલેરીયા-ઈન્ફ્યુએન્ઝા

. અને બીજા તાવો પર

૬૦ વર્ષથી પુરવાર

રક્તક્રાંતિ એગ્યુ-રપેસિફિક
(ઘોડા છાપ તાવની દવા)

ગમે તે સમયે ઉપયોગ માટે-૧ આટલી
હમેશ તમારે ત્યાં રાખો.

માદન સન્સ એન્ડ કું. પની
કવાસિકાઈડ કેમિસ્ટ

કાફડ મારકેટ-મુંબઈ ૩

સાહિત્ય રસિકો અને પુસ્તકાલયો માટે

ઉત્તમ તક

[માત્ર માર્ચની પંદરમી સુધી જ આ યોજના ચાલુ છે. ઠરિયાપાંરના દેશોને તા. ૧૫મી એપ્રિલ સુધી આ લાલ મળશે.)

સેટ પહેલો

સોહાગણુ ભા. ૧—૨	(રમાકાન્ત ગૌતમ)	૪-૦-૦
કાન્તિનાદ	(દિવ્યાનંદ)	૩-૦-૦
રાજસદ્મી	(પ્રહ્લાદ બ્રહ્મભટ્ટ)	૪-૦-૦
આધુનિક સાવિત્રી	(રમણલાલ સોની)	૩-૦-૦
પ્રયાણ	(ઇન્દ્ર વસાવડા)	૩-૦-૦
કુન્દન	(ચિરંતન)	૩-૦-૦
ભગવાન ચાણક્ય	(મંજુલાલ દેસાઈ)	૨-૮-૦
આમીઝમ	(રામરાય મુનશી)	૩-૦-૦
રૂપા	(કૃષ્ણલાલ શાહ)	૨-૮-૦
		૨૮-૦-૦

આખો સેટ લેનારને રૂ. પંદરમાં મળશે (પોસ્ટેજ ભુદ્)

સેટ બીજો

રેણુ અને બીજા વાતો	(રમણીક મહેતા)	૩-૦-૦
માતાનું જીવન : ભાગ ૧—૨	(જટુભાઈ મહેતા)	૫-૦-૦
'૫૭ નો દાવાનળ	(ચંદ્રભાઈ વાદુ)	૪-૦-૦
ભણકતી વ્યાળા	(રામુ અમીન)	૪-૦-૦
આશીર્વાદ	(સેવક લોજરાજ)	૨-૦-૦
રજની	(બંકીમબાણુ)	૪-૦-૦
ઇસ્વરનું ધૂન	(દિવ્યાનંદ)	૨-૪-૦
પ્રેમળ જ્યોતિ	(મુરલી ઠાકુર)	૨-૮-૦
સ્વાધ્યાય	(ડૉ. હરિપ્રસાદ દેસાઈ)	૧-૪-૦
		૨૮-૦-૦

આખો સેટ લેનારને રૂ. પંદરમાં મળશે (પોસ્ટેજ ભુદ્)

બન્ને સેટ સાથે લેનારને રૂ. અઠાવીસમાં [રેલવેનૂર ફ્રી]

આ સિવાયના તમામ પુસ્તકો માટે તથા સંદેશ પ્રકાશન મંદિર તરફથી પ્રગટ થયેલાં પુસ્તકો પણ અમારે ત્યાંથી વ્યાજબી ભાવે મળી શકશે.

સંચાલક : ધનરાજ રાજમલ કોઠારી

શ્રી મહાવીર પુસ્તકાલય

સેન્ટ્રલ બેંક પાસે, ગાંધી રસ્તા : અમદાવાદ [INDIA]

નેપથૂન
જિંદગી આગ

અને
અકસ્માત

ના વીમાનું
કાંમત કરે
છે

કુલ અસહ્યામત
રૂા. ૫૫,૦૦,૦૦૦ થી વધુ

કામકાજ કરવા લાગવગ-
વાળા અને શક્તિશાળી
એજન્ટો જોધએ છે.

નેપથૂન એસ્ચુરન્સ
કંપની લિમિટેડ

: હેડ ઓફિસ :

નેપથૂન પ્લીટીંગ, સુબ્રમ.

અમદાવાદ શાંચ:

પાંચકલા, અમદાવાદ

સમાજ, સાહિત્ય અને સંસ્કારનું માસિક

શિર્મિ અને નવરચના

'શિર્મિ' વર્ષ ૧૮ : 'નવરચના' વર્ષ ૧૩ અને બારમા

માર્ચ : ૧૯૪૬

કેમ

૨૪૨૬૩

૧ વજ્ર પરિધાન	ધૂમકેતુ ૫
૨ સમયનાં ક્ષીરનીર	રાગદંસ ૭૭
૩ પાનગોળિ	મ-રુદ્ધિ ૧૧
૪ અરબાદ છવન	શ્રામાદમ આશુવાલા ૧૮
૫ પારલાનો પુણ્ય પુરુષ	રનાતક સત્યવત ૧૬
૬ સાધુતાની પર્વદેહી	નવલભાઈ ૨૩
૭ અનામિકા	ધૂમકેતુ ૨૬
૮ દસાકલ	દંડુલાલ ગાંધી ૩૦
૯ પક્ષીઓનું રથજાનર	પ્રભુભ કંચનરાવ દેસાઈ ૩૧
૧૦ દેવ	નવલભાઈ ચાંદ ૩૩
૧૧ યુગમેધા	પ્રવાલ ૪૨
૧૨ અશ્વચારીની જમાનમાં	પ્રગલ્લાલ ત્રિવેદી ૪૩
૧૩ પ્રથમ શોક	અનુ: સુરેશ ક. નેશી ૪૮
૧૪ બોધ કલાવલિ	ધૂમકેતુ ૪૬
૧૫ શોકસાગરને તીરે તીરે	પરિવારક ૫૬
૧૬ વિજ્ઞાનદર્શન જાંસી ગાંધી, પેા. જા. દે. ઓઝા, ડા ન મુ. શાહ ૬૩	
૧૭ અંધસમીક્ષા	અ. મ. રા. ૬૬

વાર્ષિક લવાજમ

દેશમાં : રૂા. ૬-૮-૦

::

પરદેશમાં રૂા. ૧૦-૦-૦

ભા ૨ તી સા હિ ત્ય સં ધ લિ મિ ટે ડ
મીમરાજ બિહિંગ : ૪૦૫, કાલબાદેવી રોડ : સુબ્રમ-૨
ફરનાન્ડીઝ પુલ્લ નીચે : ગાંધી રસ્તો : અમદાવાદ

પ્રકાશક : ભારતી સાહિત્ય સંઘ લિમિટેડ વતી વરનાદાસ નાણિક-
ચંદ રવાણી : મોટા આંકડિયા : કાલિયાવાડ.

સુદક : વરનાદાસ નાણિકચંદ રવાણી : અનેકાન્ત મુકુન્દલાલ,
મોટા આંકડિયા : કાલિયાવાડ.

શિયાળાની સીઝનમાં

- જીવાનોનું જોખન
 - કિશોરોની કાયા
 - વૃદ્ધોનું આરોગ્ય
- જાળવે છે

ત્રિભુવન પાર્ક

રતલ એકના રૂ. ૮-૦-૦, વી. પી. ખર્ચ પંદર આના જુદા.
સંપૂર્ણ ખોરાક રતલ ત્રણના રૂ. ૨૪-૦-૦ વી. પી. ખર્ચ માફ.

આરોગ્યના આશકો દર વર્ષે ઉમળકાભેર “ત્રિભુવન પાર્ક”નું સેવન કરી આખા વર્ષની શક્તિ મેળવે છે, કારણ કે આયુર્વેદપદ્ધતિ અનુસાર દરેક પ્રકારના કિંમતી વસાણા તેમાં નાખવામાં આવે છે, તેમાં વપરાતી તમામ વસ્તુઓ ભેળસેળરહિત અને સ્વચ્છ હોવાની ખાત્રી કર્યા બાદ વાપરવામાં આવે છે, અને તેથી દર વર્ષે તેને અસંખ્ય માનવીઓ વાપરી શક્તિને અંચલ કરી પોતાનું આરોગ્ય જાળવે છે. આપ પણ એક વખત અજમાવી ખાત્રી કરો.

ખાસ નોંધ

હાલના સંજોગોમાં જરૂરી વસ્તુઓની અછતના કારણે પૂરતા પ્રમાણમાં જનતાની માગને પહોંચી વળવું મુશ્કેલ છે તેથી આપની જરૂરિયાત અંગેનો ઓર્ડર તાકીદે નોંધાવો

ખનાવનાર

ત્રિભુવન આયુર્વેદિક ફાર્મસી

ગાંધીરોડ.....અમદાવાદ.

વસ્ત્ર પરિધાન

કાલે એક અજ્ઞાન જેવું સ્વપ્નું મને આવ્યું. કેાઈ દિવ્ય પુરુષ બાજુ મારા કાનમાં કહી ગયો હતો : 'જે વસ્ત્ર તજે છે એનો જ દેહ અમર બને છે !' એટલું બોલીને એ અદૃશ્ય થઈ ગયો. પણ એના એ એક વાક્યે તો મને વિચારસાગરમાં નાળી દીધો. 'વસ્ત્ર તજનારનો દેહ અમર બને એટલે શું ? વસ્ત્ર શું ? દેહ શું ?' મને અમરત્વ શું ?

એના કેાઈ ઉકેલ મને મળ્યો ન હ. જેમ જેમ મનોમથન હતું તેમ તેમ ઊલટો ગૂચવારો વધ્યો.

એક દિવસ એ જ દિવ્ય પુરુષ ફરીને દેખાયો. તેણે કહ્યું : 'દેમ હજી સમજ્યા નથી ? વસ્ત્ર એટલે તમારું ઉપર ટપકેતું જીવન. એ જે વારંવાર તજે ને નવું ધારતો રહે એનું જીવન ખરા અર્થમાં જીવન બને. એટલે એ એવું થઈને રહે. બાકી તમામ વાત ખોટી !

અને આ વાત જેટલી વ્યક્તિને તેટલી પ્રભાને પણ લાગુ પડે છે.

હારણ દે દેવતાઓ પણ જેમનાથી ત્રાસે છે તે રાજદારી પુરુષો, પ્રભાને ખુદ્દિમાનમાં ખુદ્દિમાન વગેં છે એ ખરું, પણ તેથી તે શ્રેષ્ઠ વગેં નથી. કુનેહ ભગેલી એમની શક્તિ વિના હુજન અને હાંડ કેાઈ રીતે વશ ન રહે, એ વાત જેટલી સાચી છે તેટલી જ આ વાત સાચી છે કે એમણે એમના અસત્યોનો અંચળો વારંવાર ધોનાની કાળજી રાંખવી બેઠાંજે, નહિતર છેવટે એ અંચળો દેવજ અસત્યોનો જ રહેશે. અને સત્યતા ઉપયોગી ને આવશ્યક હાંકણ તરીકે એ નિરર્થક થઈ જશે !

જે ઉપરટપના દેવજ ખુદ્દિવોપજાના જીવનથી ચળકી રહ્યાં છે તે તમામને માટે એક અગ્નિ હંમેશાં હાજર જ હોય છે. એ અગ્નિસ્નાન કયો વિના કેાઈ રાજદારી પુરુષ ખવિત્ર બનતો નથી. જીવનને સમજતો પણ નથી.

બુદ્ધિમાનોની જમાત લોકશાસનનું જરૂરી અંગ હશે. પણ એ આખી જમાતને પવિત્ર કરનાર કોઈ ને કોઈ અગ્નિનું સાન્નિધ્ય હશે ત્યાં સુધી જ એ જમાત પોતે ઉપયોગી કામ કરશે, તરશે અને તારશે. જે વખતે એમને પવિત્ર રાખનાર કોઈ જ અગ્નિ નહિ હોય ત્યારે એ જમાત પોત પોતાની બુદ્ધિના ખાડામાં એક બીજાને હડસેલશે—કાં સર્વાનાશને પંથ જશે, અથવા તો સર્વોદયનો ડોળ કરશે.

પરંતુ માનવનું ભાવિ ઘડનારે સમજવું ઘટે કે છેવટે તો ચળકાટ નહિ—સાચી ધાતુ જ ખરે સમે રજુકે આપી શકે. ખોટા ચળકાટે અગ્નિપરીક્ષા આપવી રહી. અને અગ્નિપરીક્ષાએ એની શુદ્ધિ પણ કરવી રહી.

આમ જ્યારે થતું નથી, ત્યારે જેમ માનવીનું તેમ પ્રજાનું અંચળાણવન, કઠંગુ ને વિરુદ્ધ ખનવા માંડે છે. એટલે સુધી કે એણે ધારણ કરેલો અંચળો કેવનો હોય છે, જ્યારે એની પાસેનું હૃદય બિખારીનું જ રહે છે !

એટલા માટે હું કહું છું મારા મિત્ર ! કે કેવળ વસ્તુપરિધાનની શોભા એને તમે તમારી પોતાની શોભા ગણીને જાતને ઠગતા નહિ. લાઠડાની તલવાર ખરે કેવી ઓળી પડે છે. એ કોઈ ડાહ્યા માણસને સમજાવવાનું હોય જ નહિ !

પણ આ અંચળાની પવિત્રતા જે વસ્તુને

અબલંગીને રહી છે એ વસ્તુનો ખ્યાલ જ્યારે રાજમુદ્ર પંડરનારા તજે છે ત્યારે જ આમ બળે છે.

અચળા તસામ માટીના સ્પર્શ ચાહે છે, ને માટીના સ્પર્શ જ એ પવિત્ર રહે છે, અંચળો માટીમાં ન રગદોગાય ત્યારે સમજવું કે હવે એ પોતાની જાતભૂમિનો રંગ ખોઈ નાખવાનો છે !

કારણ કે લલકો અને ઠાઠમાઠ, અણુ-ઘડ પ્રજાને આંજી નાખનારાં એ સાધનોને, લોકશાસની પુરુષો ઘણી વખત મોટી સલાહોને લલકા ભરેલાં પ્રવચનોમાં ફેરવી નાખે છે. અને પોતાની જાતને છેતરે છે અને માને છે કે આ લોકશાસની વસ્તુ થઈ રહી છે !

પણ એમ નથી. એમ ન હોવું જોઈએ. ખરું લોકશાસન નીચેથી ઉપર જવું જોઈએ. ઉપરથી નીચે ફેલાવવાનું એને ન હોય. એનો પાયો સાચો હોય તો જ એ ઇમારત સાચી બને. નહિતર એ ચોકડીઓનો, આંજળીઓ જાંચી કર્યાનો, અને ટોળાના નાદનો અર્થહીન ઘોષ થઈ રહે. અને એ અર્થહીન ઘોષ એનાથી વધારે અર્થહીન ઘોષ પાસે રાંઠે થઈ રહે !

એટલે તો મેં તને કહ્યું કે અંચળો માટીમાં રગદોળાતો હશે ત્યાં સુધી જ એ પાવાતો રહેશે. એક વખત એ સિંહાસન ઉપર જ બેસવાને ટેવાઈ જશે પછી એ અંચળામાં પોતાનું પોતાપણું નહિ હોય !

ધૂમકેતુ

સમયનાં ક્ષીરનીર

રાજહંસ

બાપુના ખૂન કેસનો ચુકાદો

તા.

૩૦ મી જાન્યુઆરી ૪૮ ના સાંજના પાંચ વાગ્યે, ઘોળે દિવસે, નથુરામ ગોડસેએ બાપુ પ્રાર્થના માટે જતા હતા અને ઉપરાઉપરી ત્રણ ગોળા છોડી એમનું ખૂન કર્યું. પાંચસો માણસોની વચ્ચે આ જનાવ જન્યો. ખૂની યોહાનના હાથે તરત પકડાયો. અને એનો કેસ, ખાસ ન્યાયાધીશ શ્રી આત્મચરણ પાસે સાત મહિના સુધી ચાલ્યો, સેંકડો દસ્તાવેજો રજૂ થયા. ૧૪૩ સાક્ષીઓ તપાસાયા. ઘોળે દહાડે થયેલા ખૂન માટે, બ્યારે ખૂની પણ ગુનો કબૂલ કરે છે ત્યારે સરકાર ચોળાને ચીકણું થું કામ કરે છે, તેમ ઘણાને લાગે. પરંતુ આ ખૂન બાપુનું કંઈ અંગત અદાવતથી થયું ન હતું. રાજદારી ખૂન હતું. અને બ્યારે આવાં રાજદારી ખૂન થાય છે ત્યારે એ પાછળ કાવતરું હોય છે. અને એ કાવતરું કોઈ અમુક વ્યક્તિનું નહિ પણ રાજદારી સંસ્થાનું હોય છે. આ રીતે એ ખૂન અંગે જે ચોક્કસાઈ થવી જોઈએ, જે સત્ય શોધાવું જોઈએ, તે માટે સરકારે પૂરેપૂરી જહેમત લીધી હતી. તે એ લાંબા ચાલેલા કેસથી અને તેમાં રજૂ થયેલ વિગત અને સાક્ષીથી પ્રજાને ખાતરી થઈ છે.

અને હવે તા. ૧૦-૨-૪૮ મીએ એનો ચુકાદો આવી ગયો એટલે કાવતરાનાં જળ હોગાયેલાં હતા તે નીતરીને ચોખ્ખાં થયાં છે. શ્રી આત્મચરણે જે ચુકાદો આપ્યો છે તેથી જાહેર થયું છે કે જે અર્થમાં રાજદારી કાવતરું ધારી લેવામાં આવ્યું હતું તેવું આ કેસમાં કાવતરું ન હતું. એમાં કોઈ સંસ્થા સંડોવાયેલી ન હતી. ફક્ત જે આરોપીઓ એમાં સંડોવાયા હતા, તેમાં શ્રી સાવરકરના અપવાદ સિવાય ખીજા સામેલ હતા. અને આ વ્યક્તિઓનું કાવતરું પણ ક્યારે, કોણે અને ક્યાં ચોળ્યું તે ચોક્કસ થઈ ચક્રવર્તી ન હતું. ફક્ત જાન્યુઆરીની શરૂઆતથી માંડી ૩૦ મીએ ખૂન થયું ત્યાં સુધી અસ્તિત્વમાં હતું એમ ન્યાયમૂર્તિ ચુકાદામાં કહે છે. વિદ્વાન ન્યાયમૂર્તિ ચુકાદામાં આથી આગળ વધ્યા નથી, અને તેમાં ખીજા નેતાઓ

માટે પણ ખૂનની યોજના હતી કે કેમ એવું કંઈ નીકળી શક્યું નથી.

ચુકાદામાંથી ખીજો મુદ્દો એ નીકળ્યો કે, મહાનલાયકા ગોમ્પ કેસ પછી અને શ્રી મોગરજીને મળેલી માહિતી પછી પોલીસ જે જાગૃત રહી હોત તો આ જનાવ કદાચ જનવા ન પામત. ચુકાદામાં જે જાનની ટીકા છે તેવી ટીકા તે વખતે પણ શ્રી જયપ્રકાશ નારાયણે કરી હતી. પોલીસે કાળજી લીધી હોત તો ખૂન જનત કે નહિ તે કહેવું શક્ય નથી. ન્યાયમૂર્તિએ પડેલી જુગાનીઓ પરથી જે ન્યાય તોળ્યો છે તેમાંથી એટલું જ સ્વીકારવું રહ્યું કે પોલીસે ભવિષ્યમાં જાગૃત રહેવું.

આકે ગુનેગારોમાંથી શ્રી સાવરકર પુરાવાને અભાવે નિર્દોષ છૂટ્યા છે. શ્રી ગોડસે અને શ્રી આપ્ટેને દાસીની સજા થઈ છે. ખીજાઓને જનમટીપ થઈ છે. આ ચુકાદા સામે અપીલ થઈ છે. જેમાં શ્રી ગોડસેએ પોતાની શિક્ષા વિરુદ્ધ અપીલ નથી કરી પણ ચુકાદામાં જે જાનનું કાવતરું થયેલું સ્વીકારાયું છે તે સામે એણે અપીલ કરી છે. બાપુ જેવા રાષ્ટ્રના પ્રાણ અને જગતના સંતના ખૂનની શિક્ષા ગમે તેટલી થાય તો ય ઓછી છે. પરંતુ સવાલ એ બીજો છે કે, બાપુના ખૂનને પિતલકોડનો કાયદો લાગુ કરવો કે બાપુનો કાયદો? પિતલકોડના કાયદો પ્રમાણે ન્યાયમૂર્તિએ સજા કરી છે, ઉપલી કોર્ટ પણ એમાં ઝાઝો ફેર કરી નહિ શકે. પરંતુ બાપુને કાયદો એટલે ક્ષમા. એ ખૂન પછી સરદારશ્રી વલ્લભભાઈએ રેડિયો ઉપર જે કહ્યું તેમાંથી બાપુની ઇચ્છા જાણવા મળે છે. તેમણે કહ્યું હતું: 'ગાંધીજીના ચહેરા પર દયાનો ને ક્ષમાનો બાવ એટલે કે અપરાધી પ્રત્યે ક્ષમાવૃત્તિનો બાવ દેખાતો હતો.'

પરંતુ બાપુનો કાયદો સરકાર શી રીતે વાપરી શકે? એનો ધર્મ તો સરકારના કાયદાને વશવર્તીને ચાલવાનો રહ્યો. જરાગર, પરંતુ કાયદાની ઉપર એક છેલ્લી સત્તા બંધારણમાં દરેક સરકારે સ્વીકારેલી છે. અને તે ક્ષમા-માફી ગણી શકે છે. આજે એ સત્તા કેમિસ સરકાર પાસે છે, વડા પ્રધાન જવાહર

તો બાપુના વારસદાર, તો પ્રબળ એવી આશા રાખતી હોય કે બાપુના કાયદાથી જ ગુન્ગારોને સજા થાય તો તે અજુગતું નથી.

પાર્લામેન્ટમાં અનાજના પ્રશ્ન ઉપર ગરમાગરમ ચર્ચા

ચાલુ પાર્લામેન્ટની બેઠક સમયે અનેક જુદા જુદા પ્રશ્નો ઉપર ચર્ચા ચાલે છે—એમાં ગરમી પણ ક્યારેક ક્યારેક આવે છે. પરંતુ અનાજ પ્રશ્ન ઉપર જે ગરમાગરમ ચર્ચા થઈ તેવી જીલ્લા મુદ્દા ઉપર ચર્ચા થઈ નથી. વાત એટલા સુધી પણ ગઈ કે, ચાલુ પ્રધાન શ્રી જયરામદાસ એને માટે લાયક નથી. પણ માનનીય સભ્યો એવા પ્રિય બોલનારા હતા કે માને બાપની વહુ ન કહેનાં, આ ખાતું વડાપ્રધાન કે નાયબ વડાપ્રધાન જેવા શક્તિશાળી માણસોને સોંપો એમ કહી ને કહેવું હતું તે જ કહ્યું. આ ચર્ચા થઈ છે તે બતાવે છે કે સરકારના સભ્યોનું જે પ્રશ્ન તરફ ધ્યાન જવું જોઈએ તે તરફ ગયું છે. હિંદની ૮૦ ટકા પ્રજા ખેતીના ધંધામાં પડેલી હોવા છતાં દેશમાં ખાવા પૂરતું અનાજ ન પાકે એ કહેવાય છે. સરકાર દર વર્ષે વધારે અનાજ ઉગાડવાની જોરશોરથી ઝુંબેશ ઉઠાવે છતાં ઉત્પન્ન થતું જાય એ પણ બલિહારી છે ને! ૧૯૪૪માં દેશનું ઉત્પન્ન ૪૬૫ લાખ ટન, તો ૧૯૪૫ માં ૪૪૦ લાખ ટન અને ૧૯૪૬ માં ૪૦૦ લાખ ટન અને ૧૯૪૭ માં પણ તેટલું જ. જ્યારે એ વરસો દરમિયાન પરદેશથી અનાજ આયાત કર્યું, ૭, ૯, ૨૧ અને ૨૩ લાખ ટન. અને ચાલુ વર્ષે ૩૦ લાખ ટન અનાજ આયાત કરવાનો અંદાજ છે. જે પાકિસ્તાન જુદું પડતાં હિંદ માટે જ—જ્યારે ઉપરના આંકડા તે પહેલાંના છે!

ખોરાક પ્રધાને પાર્લામેન્ટમાં ચર્ચા જાગી તે પહેલાં, જનન્યુઝ્વારીની ૩૧ મી એ નવી દિલ્હીમાં મળેલી કૃષિવિષયક હિંદી સંશોધન પરિષદની ૧૮ મી બેઠકમાં અનાજની પરિસ્થિતિની ચોખવટ કરી હતી. હિંદના ભાગલા પડતાં દેશની વસતીના ૮૦ ટકા હિંદમાં આવ્યા, જ્યારે ઘઉંની પેદાશવાળી

ખેતીની જમીન ૬૫ ટકા અને ચોખાની ૬૯ ટકા જમીન હિંદની અંદર આવી. બીજી મુશ્કેલી જે જિભી થઈ કે દેશમાં નહેરો વાટે જે ખેતી થાય છે તેમાંની ૬૬ ટકા નહેરોવાળો પ્રદેશ આવ્યો, અને ઘઉંમાં તો ૫૪ ટકા જ. મતલબ કે ૧૦ ટકા વસતીને ચોખામાની ખેતી ઉપર જ નમવાનું મોટા ભાગે લખાયું! આમ દેશમાં વિકટ બનેલા અનાજના પ્રશ્ન અંગે નિવારણનો ઉપાય સૂચવનાં ખોરાક પ્રધાને એ પરિષદ વખતે કહેવું કે, ખોરાકનો પ્રશ્ન ખાસ કરીને પ્રાંતોનો છે, અને પ્રાંતોએ પોતાની જવાબદારી, અનાજ પેદા કરવાની ઉપાડી લેવી જોઈએ. મધ્યસ્થ સરકાર કાયમ આ જાતની પરદેશથી અનાજ લાવીને તેમને પૂરું પાડી શકે નહિ. મધ્યસ્થ સરકાર એક ચોખના તૈયાર કરવા માગે છે અને તે પ્રમાણે પ્રાંતોને અમુક વરસની મુદતમાં અનાજ માટે પોતાના પગ ઉપર જિભા રહેવાનું જણાવી દેવામાં આવશે. અને તે માટે મધ્યસ્થ સરકાર પ્રાંતિક સરકારને એ ચોખના પહેાંચી વળવા નાણાં અને માણસની મદદ કરવા તૈયાર રહેશે. અને પાર્લામેન્ટમાં પણ તેમણે એ જ જાહેર કર્યું કે સરકાર જિંચા દરજ્જાની પ્રધાનમંડળ આગળ ચર્ચા કરી એ અંગે નિર્ણય જાહેર કરશે. આમ માનનીય સભ્યોએ જે મુદ્દો રજૂ કર્યો હતો, અનાજ વધુ ઉગાડવાની ઝુંબેશ કેમ નિષ્ફળ ગઈ, તેની વિગતો જાહેર થયા વગર હાલ તુરત પૂરતો સમી ગયો છે.

પરંતુ સવાલ એ જિભો ધાપે છે કે અનાજ કેમ વધુ ન જાયું. તે ઉપર રસણાં લેનાર ધારા સભ્યો, અને એને ચૂપ ન કરી-શકનાર ખોરાક પ્રધાન ખેડૂતથી—ખેતીથી દૂર ફેંકાઈ ગયા હોય તેમ લાગે છે. અનાજ કેમ વધુ ન જાયું એમ પૂછનાર ધારા સભ્યોને પૂછવાનું મન થાય છે કે કેવી રીતે? ખેતી એ શું અલ્લાહિંદનું જાદુજીનસ છે કે અલ્લીયાપાની, ગુફા છે કે ‘જુલ જા મીસમ’ કહેતાની સાથે અનાજનાં કણસલાં ફૂટી નીકળે! સરકાર જે જાતની ‘અનાજ વધુ ઉગાડો’ની ઝુંબેશ ચલાવે છે, તે પરદેશથી આયાત કરેલી ચોખનાની નફલ છે.

પરદેશના ખેડૂત જેટલો આપણો ખેડૂત સુશિક્ષિત નથી. એ અનાજ ઉગાડે છે તે દેશ માટે નહિ, એના ધંધા માટે. એ ધંધો કરે છે, કારણ કે ખીજો એને ધંધો આવડતો નથી. એ સ્થિતિમાં દેશમાં અનાજની તંગી છે માટે ફરજ તરીકે ખેડૂતે અનાજ વધારે ઉગાડવું જોઈએ તેવી જાંચી કક્ષાની વાત એના આગળ અરણ્યરુદ્ધનમ્ જેવી છે. વળી એ રુદ્ધન, એ જાહેરો (અભણ) હોવાથી પડોચતું પણ નથી.

છતાં પ્રજાને ખાતર નહિ તો એના સ્વાર્થ ખાતર એ વધુ અનાજ ઉગાડી વધુ કમાય તો એને ફાયદો છે. પરંતુ ખેતી માટે ખેડ, ખાતર અને ખાણી જોઈએ. એટલે ખેડ માટે સારા ખગદ અને તેને માટે ઘાસચારો જોઈએ. એની ગરીબાઈને લીધે સારા ખગદ નથી. ખાતરનો એ ખળતણ તરીકે ઉપયોગ કરે છે. અને ખાણી માટે જાંચે આકાશમાં એને જોઈ રહેવું પડે છે. સરકારની એને મદદ કરવાની યોજનાઓ પણ એટલી અવ્યવહાર હોય છે કે એને મદદ થવાને બદલે એને અગવડ પડે છે. એટલે લાય લાગે ત્યારે ફૂલો ખોદવા જેવી આપણી 'અનાજ વધુ ઉગાડો' એ ખૂમો છે ! જાહેર હિતમાં નથી !

આવકવેરાના પ્રશ્ન ઉપરથી શ્રી ચેટ્ટાને નાણાં-મંત્રીના હોદ્દાનું રાજીનામું આપવું પડ્યું હતું, એટલે એ બહુ ગવાયેલો પ્રશ્ન નવી સભા વખતે પતી ગયો હશે એમ સૌએ ધાયું હોય તો નવાઈ નહિ. એ અંગે હકીકત જાણવા ચાલુ ખેડકમાં ગ્રા. રંગાએ સ્વાલ કર્યો. તેના જવાબમાં નાણાંમંત્રી ડો. જહોન મથાઇએ કહ્યું કે, આવકવેરા તપાસકમિશને અત્યાર સુધીમાં ચાર કેસો પતાવ્યા છે તેની આવક સારી એવી છે, પરંતુ તેની ચોક્કસ રકમ નક્કી થઈ નથી. સરકારે કમિશનને ૧૩૦૫ કેસો. સોંપ્યા છે. આમ ૧૩૦૫ કેસોમાં હજુ ચાર જ પતાવ્યા છે, અને તે પણ એટલા સુધી કે એની રકમ નક્કી નથી થઈ ! જો કે નાણાંમંત્રીએ આપણાં મોઢામાં ખાણી છૂટે એ રીતે કહ્યું છે કે એ આવક સારી

એવી છે. એથી ગ્રા. રંગાને તો મોંમાં પાણી આવી ગયું ને કમિશનને સોંપાયેલી પટીઓનાં નામ જાણવા માગ્યાં. કારણ કે જે આપણને સારી એવી આવક કરી આપવાના હોય તેમના મુખારક નામ જાણી લેવાની સૌ કોઈને ઉત્કંઠા થાય ! પણ નાણાં મંત્રીએ કહ્યું કે, આવકા કેસોની પટીઓના નામ બહાર પાડવા એ જાહેર હિતમાં નથી !

આમ તા. ૧ લી ફેબ્રુઆરીએ આપણું જાહેર હિત સાચવીને ડો. મથાઇએ નામ ન આપ્યાં, ત્યારે ચાર દિવસ પછી વેપારપ્રધાન શ્રી કે. સી. નિયોગીએ જાહેરના હિતની અવગણના કરી !

શ્રી નિયોગીએ ઉદ્યોગો અંગેની સભા હકાર સમિતિની બેઠકમાં હિંદના મૂલીપતિઓ, વધુ નહો મેળવવા જે પ્રયત્નો કરી રહ્યા હતા તેમનું પોળ ફેંડયું હતું, આથી એનો બચાવ કરતાં લાલા સર શ્રીરામે વેપાર ખાતાની વર્તણૂક અંગે આક્ષેપો કર્યા, અને શેખાઈ કરતાં કહ્યું કે, વેપારી ખાતું પરદેશી ડોલરો મેળવવાની ઇચ્છા રાખતું હોય તો તેણે હિંદનો વધારાનો માલ પરદેશમાં નિકાસ કરીને એ મેળવવાના મોકાઓ શા માટે જતા કરવા જોઈએ ?

એના વળતા જવાબમાં શ્રી નિયોગીએ કહ્યું કે અમે શું મોટું લાંબને હિંદનો માલ પરદેશ મોકલીએ? મારે જણાવવું જોઈએ કે ત્યારે ત્યારે વેપારીઓએ ચડાવેલા માલના પારસલો હિંદના પરદેશ ખાતાના વેપાર કમિશનરની ટાબરીમાં ખોલવામાં આવતાં ત્યારે શરમથી એમના માથા નીચાં ઝૂકી જતાં. આ માલ કાં તો હમેશાં વજનમાં ઓછો જણાતો, તેનું માપ ઓછું લાગતું, અને માલની જાત પણ હલકી જણાતી ! આપું બધું હમેશાં બનતું આવ્યું છે અને બન્યા કરે છે.

આટલું કહેતાં જ વેપાર પ્રધાન સંકોચાતા હતા એટલે એમણે શરૂઆતમાં જ જાહેર કર્યું હતું કે, આ પ્રશ્ન ઉઠાવવામાં મને શરમ લાગતી હતી એ માટે હું કંઈ બોલતો ન હતો. પણ હવે લાલા શ્રી-

રામે બ્યારે વેપાર ખાતા સામે આક્ષેપો કર્યા છે અને મૂડીવાદીઓને નિર્દોષ જાહેર કર્યા હોય તો આને રદિયો આપવો જોઈએ. આમ બીતાં બીતાં વેપાર પ્રધાને રદિયો તો આપ્યો પણ શ્રી બિરલા મૂડીવાદીઓનો પક્ષ કરતાં બોલ્યા-શ્રી નિયોગીએ જે કહ્યું એવું અમુક કિસ્સાઓમાં જ બન્યું હોય જોઈએ. સમિતિ સમક્ષ વેપાર પ્રધાને આ પ્રશ્ન લાવવામાં પોતાની સલૂકાઈ નથી દેખાડી! એના જવાબમાં વેપારપ્રધાન ગરમ થઈ જતાં બોલ્યા-આવા કિસ્સામાં તમે પણ સંડોવાયેલા છો, સાહેબ! તમે નિર્દોષ છૂટી શકતા નથી. અને પછી શ્રી બિરલા ચૂપ થઈ ગયા. કહેવાય છે કે ઓસ્ટ્રેલિયા ગયેલી બિરલા ધ્વજસંતી કોપડની ગાંસડીઓમાં આ જોટાજોથયો છે. આમ ધારાસભાની ચર્ચામાંથી આપણને જે વસ્તુ જાણવા મળે છે. મૂડીવાદી ગુનેગારોનાં નામ બહાર પાડવાં એ જાહેરહિતની વિરુદ્ધ છે. એનો અર્થ એ કે મૂડીવાદીઓ એ જાહેર જનતા. એની આખરુ ઉઘાડી થાય એ જાહેરહિતની વિરુદ્ધ. એટલે ધીબર એમ થાય છે કે દેશમાં જે લાખો કરોડો આમ જનતા છે એની આ સરકાર છે કે મૂડીવાદીઓની? અને જે સાર્યે જ આમજનતાની હોય તો મૂડીવાદી ગુનેગારોના નામ જાહેર થાય તેમાં જાહેરનું અહિત શું થાય? નાણામંત્રીના આ કથન પછી એથે દિવસે શ્રી નિયોગીએ શ્રી બિરલાનું નામ ગુનામાં સંડોવાયા તરીકે જાહેર કર્યા છતાં જાહેરનું શું અહિત થયું? બીજાં જે જાણવા મળ્યું તે મૂડીવાદી ગુનેગારોને આજપંપાળ કરવી એ સલૂકાઈ-સખ્યતા. અને શ્રી નિયોગીએ ઉઘાડા પાડ્યા એટલે એ એમની સલૂકાઈ નહિ?

રાજા મહારાજનાં સાલિયાણાં

તા. ૧૭ ફેબ્રુઆરીએ પંડિત ભાર્ગવના સવાલના જવાબમાં પાર્લામેન્ટમાં નામજ વડા પ્રધાન સરદાર શ્રી પટેલે રાજામહારાજઓના સાલિયાણાં અંગે જે જવાબ આપ્યો તેથી જનતાને એ અંગે પ્રકાશ મળ્યો છે. રાજ્યો જેમ જેમ પ્રાંતોમાં બળવા મંડ્યા અગર એકમે રચાવા મંડ્યા ત્યારથી સાલિયાણાંના પ્રશ્ન ચોક્કસ બાન ખેંચી રહ્યા હતા.

સમાચાર વચ્ચે એવા પણ આવ્યા હતા કે વડોદરાના મુખ્યકવાડને ૪૦ લાખનું સાલિયાણું બાંધી આપવામાં આવ્યું છે. પરંતુ એ બધા ધૂમસમાંથી ધૂળ દયરો દૂર થઈને હવા ચોખખી થઈ ગઈ છે. રાજાના ગહેસુલના પ્રથમ લાખના પંદર ટકા, પછીના ચાર લાખ સુધી ૧૦ ટકા અને ૧૦ લાખની આવક પછી સાડા સાત ટકાનું ધોરણ સાલિયાણા તરીકે નક્કી થયું છે. આ નિયમ બધા રાજવીઓ અંગે અનુસરવામાં આવ્યો નથી. કેટલાકમાં અપવાદ રાખવા પડ્યા છે. પરંતુ તે હાલના રાજવીઓના જીવન પૂરતાં છે તેમ વિશેષમાં જણાવાયું છે. વડોદરાના મહારાજનું સાલિયાણું રૂપિયા ૨૬ લાખ અને ગ્વાલિયરના મહારાજનું રૂપિયા ૨૫ લાખ નક્કી થયું છે. ઇદારના મહારાજનું પંદર લાખ. નિઝામનું હજી નક્કી નથી થયું.

આ પ્રશ્નની સાથે એક બીજા પ્રશ્નની પણ પાર્લામેન્ટમાં ચર્ચા થઈ. ડો. દેશમુખે, રાજ્યોએ પોતાના ખજાનામાં કરોડોની પુરાંત હતી તેને બદલે કેટલાકે સાડા નવ આના જેટલી રકમ સોંપી છે તે વાત સાચી? એમ સવાલ કર્યો. તેના જવાબમાં સરદારશ્રીએ જણાવ્યું કે બધા રાજવીઓ પાસે સરખી પુરાંત હોતી નથી, અને - હસાહસમાં એ સવાલ ઊડી ગયો!

દેશી રાજ્યોનો પ્રશ્ન જે રીતે સરદાર પટેલે કુનેહથી ઉઠેર્યો તે બદલ હિંદ તેમનું ઋણી છે. દેશમાં જે અનેક જુદા સીમાડા હતા તે ભૂસાઈને હિંદમાં એકતા સધાઈ તે એક શાંતિને માર્ગ થયેલી કાન્તિ જ ગણાય. જે જમાનામાં માણસ જીવતો હોય છે તેના બનાવોમાં એને સ્વાભાવિક ઓછો ચમત્કાર લાગે છે, અને એથી નાના ભૂતકાળના પ્રસંગોમાં એ વિશેષ ચમત્કાર જુએ છે. બાકી હિંદમાંથી પાકિસ્તાનનું અંગ છેદન થયા છતાં જે નવી એકતા સ્થપાઈ એ મોટો ચમત્કાર છે. અને એથી નાને મોટે અંશે આપણે અંજાઈ પણ ગયા છીએ. દેશી રાજ્યોનો પ્રશ્ન આમ સરળ બની જશે એમ કંઈપણ પણ ન હતી. એટલે રાજવીઓએ, અંગ્રેજ સરકારની જેમ જે સમય પારખી ડહાપણ બતાવ્યું તેથી

પ્રજ્ઞમાં આંખના કણા જેવો બનેલો એ વર્ગ પણ પુનઃ પ્રીતિ સંપાદન કરી શક્યો છે. સરદારશ્રીએ પણ એ ત્યાગ બદલ એમને સારું ગૌરવ આપ્યું.

આમ છતાં સ્વાધીન હિંદમાં રાજ્યોને મોટાં સાલિયાણાં મળે, પ્રજ્ઞના પૈસાએ એ અમનચમન ઉડાવે એ સહી લેવા પ્રજ્ઞ તૈયાર નથી. આજે ઘડીબર પ્રજ્ઞ અંગ્રજ ગદ્ય હોય અને તે સામે વિરોધ ન ઉડાવે તે બનવાનું જ છે. પણ એકાદ બે વરસમાં બ્યાં બધું રાગે પડી જશે ત્યાં આવાં લાખોનાં સાલિયાણાં આંખના કણાની જેમ ખૂંચશે. અગ્રેજ સરકાર જેટલી સત્તા તો કોઈ નાનની ન હતી ને ? છતાં એ પૂછકું ખંખેરીને ચાલી ગઈ. અને કંઈ સાલિયાણું તો નહિ, પણ બિચક ગ્રેયુંછટી પણ પ્રજ્ઞએ આપી નથી ! જે એવડી મોટી સસ્તનત સાથે તા-૧૫ ઓગસ્ટ ૧૪૭ના રોજ જમા ઉધારના સરવાળા સરખા કર્યા તો રાજ્યો કેવળ આ દેશના વતની છે માટે જ એમનો આવડો મોટો બોલો પ્રજ્ઞ ઉપર નાખવાનો ? રાજ્ય તો અગ્રેજ સસ્તનતે તલવારના તોરે લીધું હતું, અહીંના રાજ્યોએ પણ એ તાકાતે લીધું હતું કોઈની કંઈ ઈશ્વરદત્ત ભેટ ન હતી. વળી અગ્રેજ સસ્તનન ૧૫૦ વર્ષ જૂની હતી અને આ એથી જૂના છે મોટે એવા હકના અધિકારી છે ? જે મૂળને લીધે આ રાજ-શાહી જીવી રહી હતી, તે મૂળ કપાતા પહેલાં એક પણ રાજ્યે લોકશાસનનો આદર્શ સ્વીકારી સત્તા પ્રજ્ઞને સોંપવાની દેશભક્તિ બતાવી નથી. ન મળ્યે આવેા બ્રહ્મચારી થાય તેમ સંનગોને આધિન એમણે સત્તા છોડી છે. પ્રજ્ઞનું લોહી રેડાવ્યા વગર એમણે જે ડહાપણ બતાવ્યું છે તે બદલ એમનો મોભો અને ગૌરવ જળવાય તેમ પ્રાંતોના ગવર્નરોના ઘોરણે એમનાં સાલિયાણાં બંધાય એ જ લોકશાસનમાં શોભે. બાકી ૨૬, ૨૫ લાખ જેવા સાલિયાણાં એ રાજ્યોના જીવનાં સુધી તો શું પણ દસ વર્ષ સુધી પણ પ્રજ્ઞ નમાવી લેશે કે કેમ એ શંકા છે.

અમદાવાદની મ્યુનિ.ની ચૂંટણી

બેઝકોમાંથી ૧૨ કબજો કરી છે, એ રીતે ડાંગ્રેસનો કબજો ૫ વિજય નહોતો થયો તેવો જવલંત વિજય થયો છે મુસ્લીમ બેઝકો પણ એણે આ વખતે પ્રથમ વખત કબજો કરી છે. વળી કબજો ૫ જેટલા હરિજો નહિ જોવા રહ્યા હોય તેટલા હરિજો આ ચૂંટણીમાં હતા. વળી પક્ષ તરીકે. ડાંગ્રેસમાંથી છટા થયેલો સમાજવાદી પક્ષ, કે જે એક ડાંગ્રેસના નાનામાઇ જેવો છે, તે પણ સામે જોવા રહ્યો હતો. વળી પ્રજ્ઞમાં ડાંગ્રેસના વહીવટ સામે કબજો ૫ જેટલો કચવાટ નહોતો એટલે આ વખતે હતો. ઉપરાંત ડાંગ્રેસે જોવા કરેલા ઉમેદવારો એટલા સામાન્ય હતા કે શકેરનો વહીવટ કરવા માટે એમના કરતાં યડે એવા હરિજો ઉમેદવારો હતા એમ લાગતું હતું. અને છતાં ડાંગ્રેસ જીતી, કબજો ૫ નહોતો કબજો કરી, એટલી બેઝકો કબજો કરી.

આ ચુકાદા ઉપરથી એક વાત ચોખ્ખી થઈ કે ડાંગ્રેસ સામે પ્રજ્ઞને બંને અસંતોષ હોય, હરિજો કરવાનું કારણ હોય, પરંતુ વિરોધ નથી. પરંતુ આ તો પરિણામ ઉપરથી, ન્યાયધીશ કેસમાં પડેલી જુબાની ઉપરથી ન્યાય તોળે એવું કહેવાય. બાકી એમાં જોડા બિતરતાં ડાંગ્રેસની જીત પાછળ ડાંગ્રેસની હાર છે ડાંગ્રેસે એના ધ્યેયમાં નીચે બિતરીને એક રાજદ્વારી સંસ્થાની સપાટી ઉપર ચોખ્ખી રીતે આવી છે. લોકશાસનમાં રાજદ્વારી સંસ્થાઓ ચૂંટણી જામ જીતવા ધ્યેયને તેવે મૂકીને જીત મોટે ગમે તેવા સાધનોનો ઉપયોગ કરે છે તેવાં સાધનોનો ડાંગ્રેસે ઉપયોગ કરેલો શરૂ કર્યો છે એમ દેખાઈ આવે છે.

જે ડાંગ્રેસના પ્રતિનિધિઓ ચૂંટ્યા તેમાં એણે સેવાભાવ, લાયકાત કે ડાંગ્રેસના ધ્યેયને તેવે મૂક્યાં, અને ચૂંટણીમાં જીતવાને દષ્ટિમાં રાખી લીગી મુસ્લીમને સોડમાં લીધો, કાળા બજારિયાને સોડમાં લીધો, મ્યુનિ એટલે શું તે ન સમજે તેવા અભણ મંજૂરને સોડમાં લીધો, નાતબાન નાખૂદ કરવાની વાંત કરનાર ડાંગ્રેસે એ દુદિનો પણ ઉપયોગ કર્યો. દુકામાં, જે વોર્ડમાં જેતું સામાન્ય જોર હોય અને

અમદાવાદની મ્યુનિ. ની ચૂંટણીમાં ડાંગ્રેસે ૬૪

જે હાથ હા કરે એવો હોય તેને પોતાના પ્રતિનિધિ તરીકે બહાર કઢીએ. અને ચૂંટણીમાં શ્રદ્ધાળુ પ્રજાને સમ દીધા જાણુના, જવાહરના અને સરદારના ધર્મના સૂત્રોને આજ્ઞાઓ પોતાના સ્વાર્થ પ્રમાણે અંધશ્રદ્ધાળુને ઠગવા ઉપયોગ કરતા તેમ નેતાઓનાં સૂત્રોને ઉપયોગ કરીએ. કોંગ્રેસે ડૂબશે તો દેશ ડૂબશે એમ પડિત નેહરુનું કથા મુદ્દાને ઉદ્દેશીને વાક્ય હશે તે અમદાવાદ મ્યુનિ. ચૂંટણીને લાગુ કયું !

કોંગ્રેસ છતી એનો કંઈ અફસોસ નથી. એ હારશે એમ કોઈ માનતું ન હતું. પરંતુ એને જે જંગી જહુમતી મળી તેથી રાજસાહી જેવી એક હથ્થુ સત્તા એને મળી ગઈ. તેમાં ૫ મોટા ભાગના સભ્યો વહીવટમાં ન સમજે તેવા આંગણી ભૂંચી કરનારા ચૂંટાયા, એટલે એકહથ્થુ વહીવટ સરમુખ-ત્યારસાહીમાં પરિણમે તો નવાઈ નહિ. પ્રજાનો મોટો વર્ગ અભણ છે, મતની જવાબદારી સમજે એવો નથી, એ દશામાં જે પરિણામ આવવું જોઈએ તે આવ્યું, તેનો બોધપાઠ પ્રજાને નવો વહીવટ પૂરો પાડશે, અને એ નવા વહીવટમાંથી પ્રજા કંઈ શીખશે તો ભાવિ ચૂંટણી ઉપર અસર થશે. પરંતુ એ દૂરની વાત આજે કરવી નકામી છે, આજે તો અમદાવાદનો વહીવટ પ્રજાએ એકહથ્થુ સત્તા તરીકે કોંગ્રેસને સોંપી પોતાનાં કાંડાં કાપી આપ્યાં છે—એથી લોકોને પરતાવું ન પડે તેવો કારોણાર કોંગ્રેસ પક્ષ કરી ખતાવશે ?

૨૫. મેઘાણીની બીજી સંવત્સરી

તા. ૯ ૩ ૪૯ ના રોજ સ્વ. મેઘાણીને સદ્ગત થયાં જે વર્ષ પૂરું થશે. સ્વ. મેઘાણીનું રથાન ગુજરાતી સાહિત્યમાં અજોડ છે. લોકસાહિત્યની એમની સેવા આજના કરતાં પણ ભવિષ્યમાં કામતી થઈ પડશે. પ્રભુએ એને કલમ આપી હતી, હૈયું આપ્યું હતું અને કંઈ પણ આપ્યો હતો. એણે પણ જાતને નિયોજીને એ શક્તિનો જાને એટલો ઉપયોગ કરી સાહિત્યની અનોખી સેવા કરી છે. ગુજરાતે પણ એની કદર જીવતાં જ કરી છે. પૈસાથી નહિ, પણ પ્રેમથી. મેઘાણીનું નામ પડતાં વેપારી અમદાવાદ

કે પંચરંગી મુંગમુંગા સભાહોલ ઉભરાઈ જતા. એના મૃત્યુથી સાહિત્યકારોએ જ નહિ પણ પ્રજાએ પણ શોક અનુભવ્યો છે. અને એ પ્રસંગે ખતાવી આપ્યું હતું કે કોઈ સાહિત્યકાર કરતાં મેઘાણીનું રથાન જનહૃદયમાં વિશેષ હતું—એ.

પરંતુ આ બધી ગઈ કાલની વાતો થઈ. એને જયે જે વરસ વહી ગયાં. અને દુઃખનું ઓસડ દહાડા એમ એમના અકાળ અવસાનનો આઘાત પ્રજામાં શમી ગયો છે. બાપુ જેવા સંતના કરુણ મૃત્યુનો આઘાત પણ કાળે શમાવી દીધો છે. અને કુદરતમાં એ શક્તિ ન હોય તો જગત ચાલે પણ કેમ ? એટલે પ્રજા સ્વ. મેઘાણીનો મૃત્યુશોક કરતી નથી એનો કંઈ અફસોસ નથી એવી ઇચ્છા પણ નથી. પરંતુ એની સેવાનું ગુજરાત કોઈ રીતે ઋણ ન ચૂકવે તો ગુજરાતને પોતાને માટે લાંછન છે. ગુજરાત સાહિત્ય સભાએ સ્મારક ફંડની યોજના કરી હતી તેનું પંખી શું થયું તે જાહેરની જાણમાં નથી. કદાચ સ્વ. નાનાલાલના સ્મારકના ફંડના જે હાલ થયા તે એના થયા હોય તો નવાઈ નહિ. અમને લાગે છે કે આવાં કામ ગુજરાત વિદ્યા-સભા જેવી સંસ્થા માથે લે એ વધુ જરૂરી છે. એ પોતે કેટલું કરે એમ કહી એ જે કાઢી નાખશે તો બીજું કોણ કરશે ?

આ સાથે બીજો પણ વિચાર આવે છે. સાહિત્યકારો એ કોઈ પ્રદેશની સીમાના નથી, સમગ્ર ગુજરાતના જ છે. એ રીતે એની જવાબદારી ગુજરાતી છે જ, છતાં સ્વર્ગસ્થ સે.રકનું જે વ્યક્તિત્વ પ્રજા આગળ ઉજાવવા રીતે રજૂ કર્યું છે, જેણે સે.રકને બોળે જ જીવવાનું અને મરવાનું લહાણ માણ્યું, એ સૌરાષ્ટ્રની એ રીતે આમાં વિશેષ જવાબદારી રહે છે. સૌરાષ્ટ્ર આજે અખંડ થયું છે. પ્રજાકીય સરકારના હાથમાં સત્તાનાં સૂત્રો છે. એટલે પ્રજા અને સરકાર બુદ્ધાં રહ્યાં નથી, અનેતી સંયુક્ત જવાબદારી છે. એટલે સૌરાષ્ટ્ર સરકાર એના સે.રકી સાહિત્યકાર માટે આ દિશામાં ગુજરાતને માર્ગદર્શન આપે, પહેલ કરે અને બીજાની મદદ માગે તો સ્વ. મેઘાણીનું એની સેવાને અનુરૂપ

સારું સ્મારક સહેજે જતી શકે.

ગુજરાત વિદ્યાસભાનો શતાબ્દિ મહોત્સવ

તા. ૧૨ ફેબ્રુઆરીના રોજ પ્રેમાભાઈ હોલમાં, પંડિત જવાહરલાલ નહેરુને પ્રમુખપદે ગુજરાત વિદ્યા-સભાનો શતાબ્દિ મહોત્સવ ઉજવાયો. પ્રમાણમાં નાનો દેખાતો એ પ્રસંગ ઘણી ઘણી રીતે મહત્વનો છે. ગુજરાત વેપાર પ્રધાન છે. વિદ્યાની ઉપાસનામાં ગુજરાત ખીજા પ્રાંત કરતાં પાછળ પડ્યું છે. છતાં પંડિત નરેન્દ્રએ કહ્યું કે દિંદો પ્રાંતોમાં આવી સો વર્ષ જૂની સંસ્થા હોય તેનો મને ખ્યાલ નથી ! એટલે ગુજરાતની પ્રજા બલે વેપાર પ્રધાન હોય પણ વિદ્યાની કિંમત સમજવામાં એ પાછળ નથી. વળી એવી સો વર્ષ જૂની સંસ્થા વેપારીઓના ગઢ મણાતા અમદાવાદમાં છે. આ સંસ્થા ઇ. સ. ૧૮૪૮ના ડિસેમ્બરની ૨૬મી તારીખે કર્નલ અલેક્ઝાન્ડર કિન્લોક ફોર્મસના હસ્તે સ્થપાઈ હતી. આમ જ્યારે નવી ઈળવણીની ઉપાય દેશમાં નહોતી જિગી ત્યારે આ સભાની સ્થાપના થઈ હતી. અને એનો ઉદ્દેશ એટલો જોયો હતો કે આજે ય તે એટલો જ જરૂરી છે. 'ગુજરાતી ભાષા સાહિત્યનો ઉત્કર્ષ કરવો, ઉપયોગી જ્ઞાનનો પ્રચાર કરવો અને સામાન્ય રીતે ઈળવણીની વૃદ્ધિ કરવી.'

એટલે એ ઉદ્દેશને લક્ષમાં રાખી આ સંસ્થામાં વિદ્યાના વિસ્તારમાં જે સમયે જેની જરૂર તેને બાસી તેને અનુરૂપ એણે કાર્યક્રમ ઉપાડી લીધો છે. શરૂઆતમાં આઠ પ્રકારનો કાર્યક્રમ હતો. (૧) વર્તમાનપત્રનું પ્રકાશન (૨) પુસ્તકાલયની સ્થાપના (૩) ગુજરાતી કોશ માટે શબ્દસંગ્રહ (૪) હાથપ્રતોનો સંગ્રહ (૫) છાકરા-છાકરાની એકત્રશાળા (૬) શાળાઉપયોગી પુસ્તકોનું પ્રકાશન (૭) નવાં પુસ્તકો સ્થાપવાની યોજના અને (૮) વિદ્યાર્થીઓને ઉત્તેજન. અને આ કામ જેમ જેમ ખીજા સંસ્થાઓ દ્વારા થવા માંડ્યું તેમ તેમ એણે નવી નવી પ્રવૃત્તિ શરૂ કરી. એની છેલ્લે છેલ્લી પ્રવૃત્તિઓ જોઈએ તો આજે સરકારે ગુજરાત વિશ્વવિદ્યાલય સ્થાપના માટે જે કમિટીની રચના કરી છે તેનો પાયો 'જરૂરનાં' વિદ્યાસભાએ રચ્યો હતો. એવી પ્રથમ કમિટી સ્થા-

વાનું માન વિદ્યાસભાને છે. દેશમાં ઈળવણી વધતાં, લોકશાસન સ્થપાતાં વર્તમાનપત્રો અગત્યનું સ્થાન લેતાં જાય છે એ ધ્યાનમાં લેઈ ગદ્ય સાલ વિદ્યાસભાએ વૃત્તવિવેચન અંગે જે અભ્યાસક્રમ શરૂ કર્યો છે, તે એની જમાના પ્રમાણે નવાં કામ ઉપાડવાની તત્પરતા બતાવે છે વળી છેલ્લે 'શુદ્ધિપ્રકાશ'ને ત્રેમાસિકમાંથી માસિક બનાવી, મોટા વર્ગને સ્પર્શે એ રીતે જે અભ્યાસયુક્ત લેખન પીરસવા માંડ્યું છે એ પણ એની જગૃતિનો છેલ્લો પુગવેલો છે. આ ઉપરાંત અભ્યાસપૂર્ણ અને વિદ્વદ્ભોગ્ય જે પ્રકાશનો એણે ગુજરાતી સાહિત્યમાં મૂક્યાં છે એ એની કીમતી મૂકી છે. આ સિવાય એના ખીજા નાના મોટાં સારાં કાર્યો છે.

પરંતુ જે એકાદ બે બાબત હાલ પૂરતી અમતે સૂઝે છે તે તો એ કે ગુજરાત વિશ્વવિદ્યાલય સ્થપાતાં એનું અમુક કામ તો ઓછું થશે. આજે ચાલતા એમ. એ. ના અભ્યાસયુક્ત વર્ગો ચલાવવાની જવાબદારી ગુજરાત યુનિ.ની થઈ પડશે, અને તે કામ એને સોંપવું જોઈએ એ લેશે પણ ખરી. પરંતુ નવા સર્જના સાહિત્યનું અભ્યાસયુક્ત વિવેચન કરવાનું, એને પુરસ્કારવાનું કામ આજે એકાદ સદ્ગુરુ સંસ્થાએ ઉપાડવાનો વખત પાછો ગયો છે, અને તેવી જવાબદારી લેઈને આદા કરી શકે તેવી સદ્ગુરુ સંસ્થા ગુજરાત વિદ્યાસભા લાગે છે. આજે જેમ સર્જન વધ્યું છે તેમ વિવેચન પણ વધ્યું છે. દૈનિકપત્રો પણ એ અંગે પાત્ર ચલાવતાં હોય છે. પરંતુ જે તટસ્થતાથી અને અભ્યાસયુક્ત વિવેચન થવું જોઈએ, પ્રજાસમક્ષ સળંગ રીતે મૂકવું જોઈએ, તે કામ વર્તમાનપત્રોની મર્યાદા બહારનું જ. ગુજરાત સાહિત્ય સભાએ આ દિશામાં ઘણી સારી સેવા કરી છે. પરંતુ હમણાંની એનામાં જે શિથિલતા આવી છે તે જોતાં લાગે છે કે આ કામ કોઈ સ્થાયી વિદ્વાનો લેઈને બેઠેલી સંસ્થા કરે તો જ નિયમિતતા જળવાઈ રહે. ગુજરાત સાહિત્ય સભાની કુશલિઓ અને મર્યાદાઓ સમગ્રજન તેવી છે એટલે એની જ જવાબદારી છે એમ માની એ કાર્ય પ્રત્યે હતાસી-

નતા સેવાવી ન જોઈએ. વળી વર્ષ દરમિયાન જે પુસ્તકો એનાં વિભાગમાં શ્રેષ્ઠ હશે તેને પુરસ્કરવાનું કામ પણ તેણે ઉપાડી લેવું જોઈએ. અને તે માટે જુદા જુદા સન્માનિત સાહિત્યકારોના નામ સાથે એ પુરસ્કારનું નામ જોડવું જોઈએ--તેમકે, કાવ્ય ક્ષેત્રે નાનાલાલ, નવલકથા ક્ષેત્રે ગોવર્ધનરામ, શોક-સાહિત્યક્ષેત્રે મેઘાણી વગેરે. આશા રાખીએ કે વિદ્યારૂપાના કાર્યદર્શીઓ નવા કાર્યનો વિચાર કરે ત્યારે આ ઉપર યોગ્ય વિચાર કરશે.

ખ્રિસ્તી મિશન શાળાઓ

તા. ૯ મી. ફેબ્રુઆરીના રોજ પંચાત વર્ગોનું 'દક્ષતર સંભાળતા મુખ્ય પ્રાંતના પ્રધાન શ્રી તપાસે મુજરાતની ઊડતી મુલાકાતે આવ્યા હતા. તે વખતે ખ્રિસ્તી મિશનની શાળાઓ અંગે ચર્ચા થવા પામી હતી. હિંદમાં જે જે પરદેશી સત્તા આવી એણે પોતાનો ધર્મ ફેલાવવા પ્રયત્ન કર્યો છે. એ રીતે અંગ્રેજ અમલ દરમિયાન ખ્રિસ્તી મિશનરીઓએ દેશમાં ઠેર ઠેર ચાણાં નાખ્યાં. અને મુસલમાનોની જેમ વળે મારીને નહિ પણ ગોળ મારીને એમણે ધર્મપ્રચાર શરૂ કર્યો. જે વર્ગને હિંદુ સમાજે અદ્વિત કર્યો હતો તેમાં મગપેસારો કર્યો, એની આર્થિક હાલતનો, એની અગ્રાત હાલતનો અને એની અદ્વિત હાલતનો લાભ લેષ એ ધર્મપ્રચાર શરૂ થયો. આ દેશમાં શાળાઓ હતી નહિ, સરકાર કેળવણી આપવા બંધાઈ ન હતી, અને જ્યાં સગવડ હતી ત્યાં જ અદ્વિતોને માટે દરવાજા બંધ હતા. એટલે આ મિશનરીઓએ ધર્મવટાળના પાયામાં કેળવણીની શાળાઓ સ્થાપી, નોકરીઓ આપવાની સગવડ કરી અને દવા માટે દવાખાના શરૂ કર્યાં. મિશનરીઓના સેવાજીવ માટે ખેડત નથી, પોતાના ધર્મના ફેલાવા માટે જંગલોમાં અને જંગલી પ્રજામાં જઈ એણે જે કામ કર્યું છે તે માટે માથું નમે છે. પરંતુ એ પાછળ કેવળ માનવતા ન હતી, પોતાના ધર્મપ્રચારની વૃત્તિ હતી. અને એટલે અંશે એ સેવા ઊણી હતી.

પરંતુ આ તો જૂતકાળની વાત થઈ જે

સત્તાને જોરે એમણે આ ચાણાં જમાવ્યાં હતાં તે સત્તા ગઈ હશે શું ? હિંદુ તો ધર્મ-અતિના બે-ભાવ વગર રચાયેલું સર્વ પ્રત્યક્ષીય રાજ્ય છે. એમાં જોડેલો હિંદુધર્મને અધિકાર છે, એટલો જ ધર્મધર્મને, એટલો જ ઇસાઈને. એટલે ધર્મનો પ્રચાર કરવાની મિશનરીઓને હટ છે. પણ આજે એમના દ્વારા જે શાળાઓ ચાલે છે અને સરકાર તેને ગ્રાન્ટ આપે છે તે અંગે વિચાર થવાની જરૂર છે. સરકારે રાજ્યમાં ફરજિયાત કેળવણીનું ધ્યેય સ્વીકાર્યું છે અને હરિજનો પણ એ શાળામાં દાખલ થઈ શકે છે. આ સ્થિતિમાં નાના ગામોમાં, જ્યાં સરકારી શાળા હોય ત્યાં ખ્રિસ્તી શાળાઓની જરૂર શી છે ? મિશનરીઓ ચલાવે તે સામે વાંધો નથી, પણ સરકાર એને ગ્રાન્ટ શું કામ આપે ? અગત્ય કેળવણી આપવાની જવાબદારી સરકારે લીધી છે અને તે રીતે એ શાળા ચલાવે એમાં બાળકોએ જવું જોઈએ. અને ન જવું હોય તેને સરકાર ફરજ ન પાડે એ બરાબર છે, પરંતુ મિશન શાળાને પહેલાં ગ્રાન્ટ મળતી હતી માટે એ ગ્રાન્ટ બંધ ન કરાય એ બરાબર નથી.

આ મુદ્દાના જવાબમાં શ્રી તપાસેએ કહ્યું કે, આપણી સરકાર કોઈ એક ધર્મની નથી, સર્વ ધર્મની છે, એટલે ખ્રિસ્તીશાળાઓની ગ્રાન્ટ બંધ કરી ન શકે. હા, એ જો એના દરવાજા કેવળ ખ્રિસ્તી માટે જ ઉઘાડા રાખે તો તેમ કરી શકાય, પણ તેમણે એ દરવાજા બંધા માટે ખુલ્લા મૂક્યા છે. પરંતુ આ દલીલ બરાબર નથી. આ શાળાઓ ખ્રિસ્તી છે માટે બંધ કરાવવાનો મુદ્દો નથી. એવી મુસલમાન શાળાઓ હોય કે હિંદુ હોય, પણ જ્યારે એ ગામમાં સરકારી શાળા હોય ત્યારે એમાં બીજા બાળકોને સમાવી લઈને વધુ ખર્ચ ન કરવાને બદલે ગ્રાન્ટ આપવાની જરૂર ક્યાં રહે છે ? વળી મિશનરીઓ પોતાના દરવાજા બંધ માટે ખુલ્લા મૂકે છતાં બીજા બાળકો એનો લાભ નથી લેવાનાં એ ઉધારું છે. કારણ કે સરકારી શાળા મૂકીને ત્યાં જવું શું પ્રયોજન ? વળી સૌથી ઊંડો મુદ્દો તો એ છે કે

આ શાળાઓને ગ્રાન્ટ આપી સરકાર બંધુબંધુએ અસ્પૃશ્યતાને લગાવે છે. મિશનરી શાળા હોય ત્યાં સુધી હરિજનો—ખ્રિસ્તીઓ સરકારી શાળામાં ન આવે, અને ગ્રામપ્રજામાં અસ્પૃશ્યતાનો નિવારણ માટે આ પ્રથમ સ્થાન ન વટાવય ત્યાં સુધી તેથી આગળ વધવાની વ્યવસ્થામાં શક્યતા ઓછી છે. એટલે આ શાળાઓને સરકાર ગ્રાન્ટ આપીને છવાડે તેમાં સર્વધર્મની ભાવનાને પોષણ આપવાને બદલે એક ધર્મ પરત્વે પક્ષપાત થાય છે અને સરકાર સર્વધર્મી દેખાવાના પ્રયત્નમાં તટસ્થતા ગુમાવે છે. આ શાળાઓ જતાં મિશનરીઓ નાશી જશે કે પ્રચાર અટકાવી દેશે એમ અમે માનતા નથી. એમનો પ્રચાર આંતર રહે એ અંગે પણ અમને વિશ્વાસ નથી. પણ સરકાર તરફથી એ રીતે પોષણ ન મળવું બેઠકે એટલું જ કહેવું છે.

સ્વ. દશરથલાલ જોશી

ગુજરાત વેપારી છે. વિદ્યાવ્યાસંગ ઓછો હોવાનું તેના ઉપર આજ છે. છતાં અમુક વર્ગ બંધે નાના પ્રમાણમાં, પણ વિદ્યાવ્યાસંગી છે. અને એમાં વિલેપારલેમાં વસતા, અને તા. ૨૫-૧-૪૬ ના રોજ સ્વર્ગવાસી થયા તે સ્વ. દશરથલાલ જોશીનો સમાવેશ થાય છે. એમ તો ગુજરાતમાં બીજા પણ વિદ્યાસંગી છે, પરંતુ સ્વર્ગસ્થ તો પોતે બેટલા વ્યાસંગી હતા તેટલા બીજાને કરવાના મતના હતા. અને એ માટે એમણે જિંદગીનાં છેલ્લાં ૨૫ વર્ષ અને જીવનની આખી કમાણી ખર્ચી નાખી. છેલ્લે છેલ્લે અતિ મોંઘવારીમાં બ્યારે પૈસા ખૂટ્યા ત્યારે પત્નીનાં ધરણી વેચ્યાં, અને એથી ય ન પડ્યું ત્યારે આની ટેવ છોડી એ ખર્ચની છેલ્લી અહતિ આપી !

વિશેષ રહેમાં સ્વર્ગસ્થનું રહેણાં, લીખટી લોજ, એ છેલ્લા પચીસ વર્ષથી જાહેર પુસ્તકાલય અને વાચનાલય બની રહ્યું હતું. અને એ પુસ્તકાલય અને વાચનાલયમાં સૌને સ્વતંત્રતા, પુસ્તક કે ચોપાનિયું લેઈ જતારનું નામકામ પણ નોંધવાનું નહિ. પરત્વે તો ય હીક, ન કરે તો ય હીક ! એની કાંઈ ઉધરાણી કરનાર નહિ તેમ જ એ દેવું ન વાગનારને

કરી ન ધીરવું એવું પણ નહિ ! અને આ પૃથગ-પત્રો એટલે સામાન્ય વેપારીઓ નહિ. અભ્યાસયુક્ત ગ્રંથો, અગ્રાપ્ય ગ્રંથો ! અને છતાં આ કોલોનીયી એવાં પુસ્તકોની પૂરતી ડિમાન્ડ સમજતા અભ્યાસ-યુક્ત પુસ્તકો લેશે ! વલ્લાલથી હોંચેલી કન્યાને પારકું ધનમાંની જેમ માગ્યા એટલે સાસરે વિદાય થવાની શોક કરતાં નથી, તેમ સ્વર્ગસ્થે પુસ્તકને પણ પારકું ધન માની સાસરે વળાવવામાં ક્યારે ય શોક કર્યો નથી.

ગુજરાતમાં વેપારીઓ ઘણાં છે, અભ્યાસીઓ પણ છે, પરંતુ એકપણ વ્યક્તિમાં વેપારી અને અભ્યાસીનું આવું સંયોગીકરણ થયું નેવામાં આવ્યું નથી. યુવાવસ્થામાં ગિલ્ડીંગ દોડાકટરનો ધંધો કરી પૈસા કમાયા. એ કમાવામાં બ્રહ્મદેશ, બંગાળ, વગેરે પ્રાંતોમાં વસવાટ કર્યો. એ કમાણી સાથે સાથે જ જ્ઞાનની પણ કમાણી કરતા ગયા. શાળાનો અભ્યાસ તો પાંચ-છ અંગ્રેજી હતો. પરંતુ જાત અનુભવથી જે પ્રાંતમાં વસ્યા તે ભાષા શીખ્યા, અંગ્રેજી અને સંસ્કૃતનું ઊંડું જ્ઞાન મેળવ્યું અને આમ પૈસા અને જ્ઞાનની કમાણી કરી ધંધામાંથી નિવૃત્તિ લેઈ જ્ઞાન-પુસ્તકોનું સદાવ્રત માંડ્યું. એમના લીખટી લોજને પુસ્તકાલય નામ આપવા કરતાં સદાવ્રતલેખ નામ વિશેષ યુક્ત ગણાય. અને આમ એમણે પુસ્તકોનો જુગાર શરૂ કર્યો એટલે પુસ્તક પચાવવાની વૃત્તિવાળી પ્રજામાં ધન ક્યાં સુધી પહોંચે ? ને તેમાં ય આની લડાઈની મોંઘવારી. એટલે ધન ખૂટ્યું. પણ એક વખત સદાવ્રત લેખને બેઠેલા એ જુગારીએ જુગાર રમવો બંધ ન કર્યો. સ્વ. હાજ મહંમદે ‘વીસમી સદી’ શરૂ કરીને જે આર્થિક ખુવારી વેડી, તેવી જ ખુવારી સ્વર્ગસ્થે પુસ્તકાલય અને વાચનાલય ચલાવી બેઠી. એ ખુવારીથી ગુજરાતમાં કેટલાય પાવન થયા છે એ જ એમની મોટી કમાણી છે. વેપારી ગુજરાતમાં આવા સપૂનો પાકે છે, એક ખૂણે મૂગા મૂગા ચોમેર પોતાની મુલાસ ફેલાવી બંધ છે, અને ફૂલની જેમ કરમાઈ બંધ છે, એ જ સાચી મોટાઈ છે. સ્વર્ગસ્થની એમના કર્મથી સદ્ગતિ થશે, પણ આપણે એમના જીવન-માંથી કંઈ કમાણી કરીએ એ જ મહેચ્છા.

એ

ક વખત એવું ગન્યું કે એક ઇન્સ્પેક્ટર સારૂં નિશાળ તપાસવા ગયા. નિશાળમાં નાનકડાં ભૂલકાં, એમની દક્ષિણી સાક્ષ આકારની પાઘડી જેવામાં તસ્લીન ગન્યાં હતાં, પણ એ તો આવ્યા હતા પરીક્ષા લેવા, એટલે એક પછી એક સવાલ પૂછવા માંડ્યા.

નવા સવા હતા એટલે પોતાની સવાલ પૂછવાની હોશિયારીનું પ્રદર્શન પણ કરતા જતા હતા. કદાચ પ્રદર્શન કરવા માટે જ સવાલો પૂછી રહ્યા હતા. એવા અટપટા સવાલો મૂકે કે માસ્તર સાહેબો, કૃત્રિમ આશ્ચર્ય ભરેલી હાસ્યરેખાથી સાહેબની સામે જોઈ રહે-જાણે એમ બતાવવા માગતા હોય કે ઓહો સાહેબ! આપની તો કાંઈ તીક્ષ્ણ-વેધક બુદ્ધિ છે!

છોકરાં નાનાં અણબધ. થોથરાય, એટલે સાહેબ એમના પ્રત્યે મહેરબાની ભરેલું હસે અને કૃત્રિમ પ્રેમ બતાવતા એમના વાંસામાં ઉત્તરજનનો હાથ પણ ફેરવે! સાહેબ તો એમ ને એમ એક પછી એક વિદ્યાર્થીને માંડ્યા તપાસવા.

પણ એક ઠેકાણે આશ્ચર્ય થયું.

એક વિદ્યાર્થી પાસે આવ્યા અને પૂછ્યું: અલ્યા તારું નામ શું?"

વિદ્યાર્થી હતો નાનો. થોથરાયો. એની માએ એને ઢીળતાં ઢીળતાં જે નામ આપ્યું હશે એ જ ગોલી મથો.

‘સાહેબ મારું’ નામ-મારું નામ-સાહેબ! મને મારી માએ તો “નનૈયો” કહ્યો છે!”

સાહેબે એને ફરીને પૂછ્યું ‘પણ તારું ખરું નામ શું?’

‘મારું નામ સા’બ! નનૈયો જ હશે!’

‘નનૈયો! એ તે કાંઈ નામ છે?’

‘હા સા’બ! નનૈયો. મા મને આ વાતની ને તે વાતની હમેશાં “ના” પાડે છે. એટલી બધી ‘ના’ મેં સાંભળી છે કે મારું નામ મને “નનૈયો” હોય તેમ લાગે છે! મારું બીજું કાંઈ-નામ મને યાદ રહ્યું નથી! ગમે તે વાત પૂછું કે ‘ના’ રમવા

ગઈ? કે ‘ના’. વાંચુ કે ‘ના’. એટલે હું ‘નનૈયો’. આ સાંભળીને સૌ મોટેથી હસી પડ્યા. છોકરો હમેશાં એટલા બધા નન્ના સાંભળ્યા કરતો હતો કે એ પોતાનું નામ પણ ભૂલો ગયો હતો. એને લાગતું હતું કે એનું નામ જ નનૈયો!

ત્યારે આ આપણી અત્યારની સ્થિતિ એ છોકરાને ઢીળતી માના જેવી થતી જાય છે! સા’બ! વેપાર કરીએ કે ના. ધર બંધાવીએ કે ના. ભાડે આપીએ કે ના. ભાડે ન આપીએ કે ના. રોટલા ખાઈને ઘેર બેઠા રહીએ કે ના. દુકાન ઉઘાડી રાખીએ કે ના. દુકાન બંધ રાખીએ કે ના. કામ વધારે કરીએ કે ના. કામ ઓછું કરીએ કે ના. ના, ના ને ના. એટલી બધી આંટીઘૂંટી આ એક નિયિત ‘ના’ માં ભરાવા માંડી છે કે વહેલે મોડે આ સરકારનું નામ જ કોઈ વાંકેબો ‘નનૈયા સરકાર’ પાડી દે તો નવાઈ નહિ! પોતાના ધનનાં રોટલા દાળ ખાઈને આ દુકાનદારો રાતે આઠ વાગે કાફડા ને ચટણી ખાતા ખાતા દુકાનો ઉઘાડી રાખતા, ને વીજળી બાળ્યા કરતા, પણ એમાં ગ્રંજસંકિતનો ફેટો બધો હાસ થતો હતો એ તો જાણનારા જાણે! માયાળુ માયાપ જેવી પ્રેમભરી દૃષ્ટિ હોય તો જ આ ખૂણાખાંચરામાં ચાલી જતી વાસીદામાં સાંબેલા જેવી વાત ઉપર નજર પડે. બાકી બીજાને શું? આ ઓટીવાર અગ્રેજ હતો, પણ એને કોઈ દી’ ખચર પડી કે આ કાફડા ચટણી ખાંધ ખાઈને જ લડાયક ખમીરની હરરાશ બોલી બઈ છે? એ તો આ નનૈયા સરકારે તરત શોંધી કાઢ્યું કે કાફડા અટકાવો નહિતર આટલા રેશનમાં હવે ચણતે પણ ઉમેરવા પડશે! વાહ રે! મારી નનૈયા સરકાર! હું કહું છું તારી માએ તને જ જણી છે! આટલી બધી ઝીણવટ તો સગી મા છોકરાંની સભાળમાં લ્યે અને બતાવે તો ભલે. બાકી બીજા કોઈની તો તાકાત નથી કે આટલી બધી સંભાળ લ્યે! આને તો ‘સરકાર’ નામ વેદિયા હોય એ આપે. હું તો સગી મા જ કહું!

મેં તો હંમેશાં એક લાખ ગાયત્રી મંત્ર બણવા માંડ્યાં છે કે હે ભગવાન ! મને આવતા સાત જન-મારા સુધી આવા જ ગ્રીણવટ ભરેલા વ્યવસ્થિત તંત્રમાં મૂકજે કે સાળું તમામ પ્રકારની નિરાંત તો રહે ! અત્યારે કોઇને કાંઇ ઉપાધિ ?

હજી એક બે વાત ઉપર નિયમનની જરૂર રહી છે એ જો કોઇ, આ દયાળુ સુછાળી માના ધ્યાન ઉપર લાવે તો સારું. એક 'કોળિયા ઇન્સ્પેક્ટર'ની જરૂર છે, કોળિયા ઇન્સ્પેક્ટરો તો જાણે હાલતાં ને ચાલતાં ઠેગે ચડે છે, પણ હજી કોઇ 'કોળિયા ઇન્સ્પેક્ટર' દેખાતો નથી.

સૌ સૌને ઘર આંગણે રેશનના કેટલા કોળિયા માણસો દીધે રાખે છે એની ગણતરીની પણ જરૂર નથી એમ કેમ કહેવાય ? ચોવીસ પચાસ માણસો તો ઠીક, એક માણસ બેઠો બેઠો વધારે ખાઈને શરીર વધારે તો ? રામરાજમાં તો કૂતરું મરવા પડે તો એની ગણતરી પણ થાતી. ત્યારે આ તો માણસ જેવા માણસની વાત છે ? દુકાનનો ગણિક ભલે ને પોતે હોય, પણ એ ય માણસ તો છે ના ? અને તે પણ સ્વતંત્રરાષ્ટ્રનો ! આઠ સાડા આઠ પછી એ એકલો કુંઠા જેવો દુકાનમાં બેઠો રહે ને ખીડીનાં કુંઠાં ચૂર્યા કરે એમાં એને કાયદો કે આઠ સાડા આઠે નવરો થઈને કોઇ હોટકકેટકમાં ચાનો ઉકાળો પીએ એમાં એને કાયદો ? કે ઘર આંગણે જઈને સૌને પ્રૌદશિકણ આપવા બેસે એમાં કાયદો ? એ કાયદાની ગણતરી જાણતા હોય એ જાણે !

એ મીસ્તર ટીકાખોર ! યાદ રાખજો કે સગી-માના જેટલા હેતુથી રાષ્ટ્રની એકે એક વ્યક્તિ મુખી થાય એટલા માટે આ ગ્રીણવટ છે ! આંહી કાંઇ હવે અંગરેજનું પોપારાજ નથી રહ્યું કે સાળું વાસીદામાં સાંભેલું જાય ને કોઇ ભાવ જ પૂછે નહિ ! આંહી તો તેજ જો, તેજની ધાર જો તુમાર જો, તુમારનો લાલ લીટો જો, એની રાતી કલગી જો-અને એ ને વેગન મળે નહિ ને વેગન જો-એની એવી વાનવડાંની વાન છે ! એટલે હે મારા આત્મા ! તું શાંતિ રાખ શાંતિ રાખ ! તારી કાંઈ વાન, સર્વો-

દયની શક્તિની જહાઝ નથી. ને ભગવાન કરશે તો તું પણ વીસ ત્રીસ વર્ષમાં ચીનની પેલી 'તોનિંગ દીવાલ' સુધી લાગો થઈ જઈશ !

ખાકી જેને નાચવું નથી એને તો ખંધાં ય આંગણાં વાંકાં પડવાનાં ! ગોરખ જગતા નર સેવીએ એમ તો ગુરૂ ગોરખના અંકમાં પણ આવે છે. અને ઘર, ઘરનો જૂથો અનાજનો કોળિયો ને દુકાનનો એટલો, કાકડા, ચવાણું, ચેવડો કાગળની ચપરણી અને છેક નાનકડામાં નાનકડી વાન સુધી પહોંચી જાય તો ય તમારે તો નંનયો ને નંનયો ! તમારે ગમે તેમ કરીને નંનય સગકારની લાંકી વાત ઉઘાડી કરવી જ હોય તો તમે જાણો. ખાકી આંદો તો જુઓને, અત્યારે જાણે મોંઘવારીનો આંક કેટલો ગણાય છે ? અરે ! ભલેને ગમે તેટલો ગણાય, મારા બાઈ ! આમાં ઉત્પાદન વધારવાવાળા મંડશે પછી કાંઈ આડો આંક રહેવાનો છે ? એટલા માટે તો ગઈ કાલ સુધી આપણે જેમને ખોડાં દોર કહેતા એ ખોડાં દોર-આઈ. સી. એસ તો એક મોટો તળેલો બાંધીને આખા દેશમાં એમાંથી પ્રદર્શન માટે મોકલી દેવામાં આવશે ! પછી જેમ દ્યો ઉત્પાદનનો વધારો. સાળાં દેરાં ય પીગળી પીગળીને આવા દેવદર્શને દાણા મૂકતા માંડશે ! ખાકી એક નવાઈની વાત તો લાગે છે, કે ગઈ કાલે રેતીમેદાનમાં ખોડાં દોરની વાત કરીને આપણા સૌના હૃદયના કૂચા વળી ગયા. આ ખોડાં દોર આપણા સૌના કરતાં માળા જળવાન નીકળ્યાં કે શું ? એ માળા હુશિયાર તો ખરા ! અરે દેખ-રેખ તો એમના આપની જ !

એ તો હવે જે થાય તે ને પડ પાછા પોતાર જે નીકળે તે, પણ મારું મન તો આજ આકાંશે એમ ચડ્યું છે કે માળું જવાહરલાલ નહેરુ જેનો પણ લેખકનું, ભાષાનું, શિક્ષકનું મહત્ત્વ વધાર્યું છે એટલે હવે કાંઈક ચંટલા બેગા ગિયારા મારતરો થાય તો થાય ! પણ ત્યાં તો નાનાબાઈએ પેલી જૂની પીપૂડી કાઢી છે કે આપુ ! તમારો ધંધો

પવિત્ર છે. એને અભગવતા નહિ. રોટલા ખાઈને
ધધાને ખગાડવાની વાત શિક્ષકો ન કરતા હોય !
એમના એવા પવિત્ર ધંધાને તો હિપવાસની છાયા
જ દોય. બાકી તો ગાંધીજીએ પશુ કહ્યું છે કે ખાવાની
ક્રિયામાં માણસ સૌથી વધારે વરવો દેખાય છે ને એવી
મંદી ક્રિયા તો એકાંતમાં એકલાં કરી લેવાની રહી !
એટલે ખાવાની વાત માંડવી એ પશુ એક રીતે ગંદી
જ વાત છે. એ વાત વિનાની અધી વાત-એકડા વિનાના
તમે કહો તેટલાં આખ્યાં-એ આપણને તો ગમે ભાઈ !
પશુ જમાનાનું બળ તો જુઓ. શાકપાંદડાદિ પર રહે-
નારા શિક્ષકો એ પશુ રોટલાની ગંદી વાત ઉપર આવ્યા
ને ખેર સાહેબને આવા નમાસા સવાલ માટે મળવા
ગયા ! ગીતાજીનો મોઢ ગૂઢાર્ય જાણુવા ગમા હોત તો
ય આપણને નિરાંત થાત કે કહો ન કહો પશુ આ
એક વર્ગ હજી ટકી રહ્યો છે. પશુ એ વર્ગે ય
લાજ હોડી ને રાજ પાસે જવા માંડ્યું ! હરિ !
હરિ ! હવે મને તો આમાં ક્યાંય આરો દેખાતો
નથી !

મને ઘણાં એમ પૂછે છે કે 'પાનગોષ્ઠિ' માં
તમે શું કહેવા માગો છો ' મેં એમને એક હજાર
વખત કહ્યું છે કે ભાઈઓ ! હું તો આમાં કંઈ
કહેવા માગતો નથી. કહેવા જેવું હશે તે સમય
પોતે જ કહી દેશે ! તો વળી તરત જીજ્ઞે સવાલ
મૂકે છે તમારો વાદ કયો ? આંહીં આપણા દેશમાં
અત્યારે તો સૌ વાદોનો એક જ વાદ છે, પૈસાવાદ.
કોઈને પૈસા પાછળ મૂકતો મેં તો જોયો નથી.
એક અંગ્રેજીમાં લેખક થઈ ગયો છે મેક્સનોડો-
એવું જે કોઈક આંહીં પાકે તો વાત માળી આકરી
થઈ જાય. પશુ આંહીં ન્યાં ટોળાં જ હજી તો
ભેગાં યાય-ત્યાં એકદમ એવું તો પુરાણો ટાળનારું
માનસ ક્યાંથી મળે ? પશુ એક વાત માળી વિચા-
રવા જેવી છે. એક આતવારે આપણે ધારો ધરીએ
ને જીજ્ઞે છાસવારે એમાં ફેરફાર કરીએ. તે આપણે
નીરાકેન્દ્રનો તો એ પ્રભાવ નહિ હોય ?

અરબાદ જીવન

હું હૃદયની વેદનાનો ભેદ શી રીતે કરું ?

આપણાં ગરબાદ જીવન યાદ આવી જાય છે !

સૈઆદમ આયુવાલા

એ

મનું નામ શ્રી. દશરથલાલ રણછોડલાલ જોશી. સુઅમના ઉપનગર વિલેપારલેમાં પશ્ચિમ ભણી જુહોરોડ ઉપર 'લિબર્ટીલોજ'માં છેલ્લી પા સદીથી ચતુર્વિધ મૌન-સેવા આપનાર વિરલ વ્યક્તિ ! સાચા અર્થમાં તેઓ એક ઉત્કટ સાહિત્ય-સેવી મનોવૈજ્ઞાનિક શિક્ષણ-શાસ્ત્રી, સરસ રાજનીતિ-વિશારદ અને પરમોદાર ધર્મશાસ્ત્રવેત્તા હતા. પશ્ચુ થોડા જ સાહિત્ય-રસિકોએ જીવતાં તેમનાં મૂલ મૂલ્યમાં છે; એથી એ ઓછા શિક્ષણશાસ્ત્રીઓએ તેમને પાવન-પરિચય સાધ્યો હશે. અને આંગ-ળીને વેઠે ગણાય તેટલા ધર્મવેત્તાઓ તેમના હૃદયના ઊંડાણને યથાર્થ અર્થમાં માપી શક્યા હશે ! કેમકે પોતાના અદ્ભુતપણાનો ઢંઢેરો તેમને કદી પીટતાં આવડ્યો નહિ. 'ઓડકાર્ટીંગ' ના આ જમાનામાં, સીધી રીતે નહિ તો આડકતરી રીતે પણ તેમજી રવપ્રચાર કરી ન જાયો !

છેલ્લી પા સદીથી મરણની અંત ઘડી સુધી તેમના 'લિબર્ટીલોજ' જેને અમે 'સ્વાતંત્ર્ય-સદન' કહેતા-માં એક સહૃદય, ગૃહસ્થ સંન્યાસીનું એકધારું-સાદું અને નિરાડખરી; નિઃસ્પૃહી અને ત્યાગમય; સેવાયુક્ત અને સદાચાર સંપન્ન; મિતવ્યયી અને પરોપકારી જીવન જીવી રહ્યા હતા.

તેમના વિશદ અને વિપુલ જ્ઞાનનો લાભ અનેક જિજ્ઞાસુઓને અરબક્ષિત રીતે મળ્યા જ કરતો. તેઓ એક જીવંત જ્ઞાનચક્ર—Living Encyclopaedia હતા. તેઓ સ્વસ્થહૃદય ત્યારે કે પથારીવસ રુગ્ણ હોય ત્યારે પણ તેઓ પ્રભાની તેજ પ્રગટતી વેળાએ અને સંધ્યાકાળની શાંત સુષમા સમયે, અપોરની ધોમધીગતી ઘડીએ વા રાત્રિની નિરવ શાંતિ પણે પણ-કોઈ જિજ્ઞાસુ, કોઈ શ્રોતા, કોઈ આપ્ત કે રનેહીનન, કોઈ અતિથિ આવી ચડ્યો કે તેમની જ્ઞાન-મંગામાં પૂરની હેલી ચડે. એક પછી-પછી, પછી ત્રીજે એમ વધતાં વધતાં જેમ જેમ સાહિત્ય-ડાયરો જમતો જાય. તેમ તેમ તેમની સંચિત વિચાર-ધારા ઉન્નુકત પ્રવાહો વહેવા માંડે ! તેમના અદ્ભુત સ્વાધ્યાયની સરવાણીઓ ફૂટવા માંડે અને કોઈ નવો

વિચાર, નવું સુભાષિત નૂતન કાર્યપદ્ધતિ તેનું મૂલ ભવ્ય ભારતવર્ષના પ્રાચીન સાહિત્ય-માંથી શોધી કાઢી આપણી આર્ય-સંસ્કૃતિના ગૌરવથી તેમને દીધી બિહતાં નિહાળી તેમના સાચા બ્રાહ્મણ કર્મ માટે-અધ્યયન અધ્યાપન સમી સર્વશ્રેષ્ઠ જ્ઞાન-યજ્ઞ માટે ભલભલા પંડિતોના માયાં વિનંયાવનત બની જતા ! એ દ્રશ્ય, એ શ્રવણ પણ સત્પાત્રોનો એક અપૂર્વ જીવનદેહાવો હતો.

તેમની જ્ઞાન-પરચના પચાતા નીરમાં સ્ત્રી કે પુરુષ; યાજ્ઞક યા વૃદ્ધ, અજ્ઞાની કે વિશેષજ્ઞ; પંડિત કે પાદરી, કે મિશ્રુક દરતુર કોઈના ભેદ ન હતા. ક્યારેક ધાર્મિક તો ક્યારેક રાજનૈતિક; ક્યારેક સામાજિક તો ક્યારેક સાહિત્યિક વિષયોના ડાયરા જમતા. અને તેમાં સૌ પોતપોતાની શક્તિ પ્રમાણે રસદહાણના આદાન-પ્રદાનમાં બાગીદાર થતા.

રાજ્ય ભોજની વિદ્વત્પરિષદોનાં વર્ણનો તો વાંચ્ય છે, વાચી હર્ષોલ્લાસ અનુભવ્યો છે, પણ આ અકિં-અન બ્રાહ્મણની અહર્નિશ જ્ઞાન-વિજ્ઞાન-પરિપક્વ દષ્ટા, શ્રોતા અને અનુમંતા થવામાં તો આત્મપ્રસાદની, પરિતૃપ્તિ સારી પેઠે અનેકોએ અનુભવી છે ! ભોજને તો રાજ્ય તરીકે કીર્તિનાં પ્રદર્શનો યોજવાનું સભવી શકે-ત્યારે તો નીચેના શ્લોક માટે એક કવિને લાખ સોના મહેરો મળેલી:—

અથા યથા મોજયશો વિવર્દતે ।

સિતાં ત્રિજોક્ષીમિદ્ધ કર્તુમુચ્યતમ્ ।

તથા તથા મે દ્વયં ત્રિવ્યતે

પ્રિયાલક્ષણિ ધવલ્લશશ્ચયા ॥

અર્થ—ત્રિશોકને ઉજળતો જેમ જેમ ભોજનો મથ વધે છે તેમ તેમ મારું-કવિનું-હૃદય દુ ખી થાય છે-રખેને એ ભોજપશની ધવસિમાંથી-કવિપ્રિયાને કેશકલાપ પણ ઉજળવસ—સદેહ થઈ જાય ! પશ્ચુ પુરાતન કાળના આ ધરાધ્રમ પર જૂલા પડેલા કો આર્ય—યુનિશા દશરથભાઈ તો કીર્તિની વિરતિ વરી ચૂક્યા હતા, ધનને ઉપાર્જન કરવાનું જાણી તેનો સરસ્વતી-સત્ર-સંચાલનમાં સર્વ ત્યાગ કરી પ્રાયઃ

અકિંચનાવરથામાં આત્મસંતોષ માણી! રહ્યા હતા !
તેમનો જ્ઞાન-યાગ નિરપેક્ષ અને નિરૂપમ રહ્યો હતો !

ધર્મશાસ્ત્ર, અર્થશાસ્ત્ર, ઇતિહાસ, રાજકારણ,
સમાજશાસ્ત્ર, વિજ્ઞાન, સાહિત્ય આદિ વિષયોના દેશ-
વિદેશના પુસ્તકો, ભાષ્યો, અનુવાદો, સંગ્રહ-
અંગ્રેજી-ગુજરાતી હિન્દી-મરાઠી આદિ વિવિધ ભાષા-
ઓમાં મગાવી પોતાનું-કાકોપરાર્થ-પુસ્તકાલય અદ્ય-
તન કર્યું હતું. પુસ્તકાલય સાથે 'સેવા મંડુ' વાચ-
નાલય પણ ઉઘાડી તેમાં દૈનિકો, માસિકો, સાપ્તાહિકો
આદિ વસાવી દિનરાતની જ્ઞાન-પરચ બેસાડી હતી.
મુંગલબંનના જૂના પુત્રક વેચનારાઓની દુકાનના
ગારીક નિરીક્ષણથી માંડી મોટા મોટા પુસ્તક વિક્રેય-
ત્તઓની દુકાનેતું પરિભ્રમણ તેમનું મનોરંજન
હતું !

એવા શ્રી દશરથભાઈ જોશી મૂળ લુણાવાડાના
નાગર બ્રાહ્મણ, મેટ્રિક પદ તનું શિક્ષણ, તેમનું લગ્ન
શ્રીમતી લલિતાબહેન જોડે થયા પછી પ્રથમ પુત્ર-
રત્ન સાંપડ્યું. પણ વિધિને લાગ્યું હશે કે આ
બ્રાહ્મણને વળી ક્યારેક પુત્રમોહ થઈ રંધર્મ ચૂકે
તે ઠીક નહિ એટલે અકાળે એ પુષ્પને ચૂંટી લીધું !
ત્યાર બાદ તેમના એકના એક પુત્રો નમીબેન (સૌ.
સરસ્વતીબેન) છે.

આજવિકોપાર્જન તો નોકરીથી શરૂ કરેલું, પછી
ધીરે ધીરે કર્યદક્ષતા, પ્રમાણિકતા અને અધ્યવસા-
યથી કલકત્તા, કરાંચી, રંગુન આદિમાં ધંધો વ્યાપાર
અને હવે મુંબઈમાં, ભાગમાં કોન્ટ્રાક્ટરની પેઢી
કાઢી. અને તે વખતે વિલેપારક્ષેમાં 'જિગટી' લોજનું
મકાન આંધ્યું. અને એ તેમના પરિવારનું અને પારલાનું
સ્થાવર ગ્રામ્ય ગન્યું ! પણ વ્યવહારની નિષ્ફુરતા અને
રેતીઓના વિશ્વાસઘાતોથી તેમનું હૈયું વિરકત
થવા લાગ્યું. સાંસારિક વૈભવથી વિરકત હોયું જ્ઞાન-
વૈભવ તરફ આસ્કેત થનનું આરંભ અને ધીરે ધીરે
યજ્ઞોડ્યવન દાનંચ, વ્રતકર્મ સ્વમાવજમ્ ની શાસ્ત્રાજ્ઞાને
છવનમાં ઉતારવા નિશ્ચય કર્યો. જે જ્ઞાન યજ્ઞ, અધ્ય-
યન-મનન અને જ્ઞાન દાન રૂપે છવનના અંત સુધી
ચાલ્યા કર્યું.

આ અદ્ભુત જ્ઞાન સત્ર પણ અવ્યાહત રીતે
કેવી રીતે ચાલતો ! લોકોને ઘેર જઈ જઈ સારા
પુસ્તકો વાંચવા આપી આવે; આગકો-વિદ્યાર્થી અને
વિદ્યાર્થીનીઓને વિષયવાર પુસ્તકોનું માર્ગદર્શન
કરાવે કોઈને આર્થિક મદદ પણ કરતા રહે. તેમની
વાણીની અધુરતા સમજાવટનાં સળગતા, દુઃખીઓની
કથની સાંભળી દ્રવી પડતી. કારણિકતા અને પોતે
અગવડ વેડી ખીજેઓને સહાયભૂત થવાનો તત્પર-
તાએ તેમને સર્વના આપ્તગત થતાવ્યા. તેઓ સાચેજ
'અજાત શત્રુ' ગન્યા. સર્વના માર્ગદર્શક ગન્યા.
પારલા આવે એક મૂક સેવકને મેળવી ધન્ય ગન્યું !

લિગટીલોજ ન્યારે વિલેપારક્ષેમાં બધાયું
ત્યારે પારલા વસવાટની પ્રાથમિક દશામાં હતું.
એટલે સ્વાભાવિક રીતે જ આખા વિલેપારક્ષે અને
આજુગાજુના સ્થાનોનું તે એક યાત્રાધામ જેવું
થઈ પડ્યું ! ત્યાં રાજકીય, સામાજિક સાહિત્યિક
તેમ જ ધાર્મિક ચર્ચા, વિવાદો થતા; અસહકારના
વિવિધ ફંડકાળાની યોજનાઓ ધડાતી; અવનવી
પ્રવૃત્તિઓના મંગલ મંડાણ થતા. બંગાલના ક્રાંતિ-
કારીઓથી માંડી ગુજરાતના ફરારી કાર્યકર્તાઓ
સુદ્ધાં ત્યાં વિશ્રામ પામતા ! આશ્રય માગનારને તેમ-
નાથી ના કેમ જ પડાય ? એ સ્વાનંત્ય-સદન હતું.
એ અતિથિગૃહ હતું-એ ધર્મશાળા હતી અને હતું
સર્વ મંગલ પ્રવૃત્તિઓના મૂલ ઉગમ જેવું એક
પવિત્ર આશ્રમ ! જ્ઞાન પિપાસુઓ, ત્રાસેલાઓ, દીન
દુઃખીઓના મદદ અને દિલાસાનું આડે પડેર બધાં,
ઉન્નુક્તદોર હતું ! બધાં દેશભક્તિના પવિત્ર પાદો
પઢાવાતા; સેવાના સાચા રાઢ ધનાવાત્તા અને આત્મ-
શાંતિકર ધર્મચર્યાઓ થતી !

પારલા અને આજુગાજુ તેમ જ મુંબઈના
ઘણાખરા કાર્યકર્તાઓ, લેખકો, ચિંતકો, તંત્રીઓ,
વિદ્યેકો, અને સેત્રકોની એ પ્રેરણા : ભૂમિ હતી !
પારલાનાં આ લિગટીલોજની અનેથી ખાત તો તે
મકાનના અનોખા વ્યવહારમાં રહેલી છે !

માણસાક્ષતા. શિક્ષણની એ તો સરસ શાળા
હતી. ત્યાં કઠી ભૂમક ન હતી-સદા સાદાઈની ગરીમા
હતી ત્યાં ગર્વ ન હતો, યથા શક્તિ સર્વનો બેઠ-

વાચનાલય અનેક અગરડો વેદી નિભાવતા રહ્યા. પણ આપણા લોકો? સાગ સારા માસિકો કે અંથામાંથી સુદર ચિત્રો કાપી જાય; અનેક 'મિસ્ટરો' તેમનાં અંથાલયના અમૂલ્ય અને અપ્રાપ્ય પુસ્તકો વાંચવા લાઇ જાય, તો તે વર્ષો સુધી પાછા ન વાળે! અને કેટલાક તો પાછા વાળવાની કડાકૂટમાં જતર્યા જ નથી.

એક દિસ આ લેખક સાથે, એ સંગઘે તેમણે ચર્ચા કરી અને જણાવ્યું કે "લોકો માટે જ મેં પુસ્તકો વગેરે વસાવ્યા છે. તે પાછા ન વાળે તેનું દુઃખ નથી. પણ દુઃખ તો એ છે કે તેથી બીજા-એને એ અપ્રાપ્ય પુસ્તકોનો તેટલો લાભ મળતાં અટકી જાય છે. એ આપણા બાઇઓ ક્યારે સમ જશે! મરી ભાવના વ્યક્ત કરે એવું એકાદ સંસ્કૃત વાક્ય આપો જેને હું દરેક પુસ્તક ઉપર motto તરીકે ચૂકી શકું"? તેઓ તો મારા વાચન-મનનના સદા પરીક્ષક હતા. પણ મને આ મનોવૈજ્ઞાનિક પરીક્ષા જરા અધરી લાગી. છેવટે કવિવર કાલિદાસના શાકુંતલની એક પંક્તિ યાદ આવી ગઇ. તેને જરા ફેરવી મેં કહ્યું કે:-

મર્યોદ્ધિ મ્રયઃ પરંત્રીય એવ ।

(કન્યાની પેઠે) અંથ પણ પારકું ધન છે! એમને એ રુચિ ગયું અને ત્યાગથી તેમના બધા પુસ્તકો પર એ ચરણ મેનોગ્રામ સાર્થચિહ્નિત લાગ્યું!

તેમનો કોઇ પંથ ન હતો; કોઇ પક્ષ ન હતો, તેમ ન હતો તેમને કોઇ મતાભિનિવેષ! છતાં કોઇ રાજકીય નેતા યા સાહિત્યસ્વામી પક્ષપાતપૂર્વક કોઇને અન્યાય કરે ત્યારે તેમનો આત્મા પુણ્યપ્રકોપથી પ્રજ્વલિ ઊઠતો. કવિવર ન્હાનાલાલને સુરતના એક સ્વ. સાક્ષર પ્રેરેસરે કાશીના 'હંસ' માં ધરાદાપૂર્વક ઉતારી પાડવા એક લેખ હિંદીમાં પ્રકાશિત કરાવેલો. તે વાંચી તેમને બહુ દુઃખ થયું અને તેનો પ્રત્યુત્તર 'સરસ્વતી' માં હિંદીમાં જ અપાઓ ત્યારે તેમને શાંતિ થઇ. કવિને તેઓ આર્ષદંષ્ટા સમજતા! નિષ્કારણ કોઇને અન્યાય થાય તે, તેઓ સહી શકતા નહીં. એટલા માટે જ ક્યારેક વાર્તાલાપ દરમિયાન તેમની

આલોચનામાં સહેજ તીખાશ આવી જતી. પણ એ તો એમના સચ્ચાઇના ધર્મને અનુરૂપ ગુણ હતો!

જ્ઞાતે જ્ઞાનવ્રમુક્તિ:- જ્ઞાનમિના મુક્તિ નથી એ ઉપનિષદ વચન ખરું હોય તો ગીતાનું નિમ્નવચન-
નહિજ્ઞાનેન સદસં પવિત્રમિદં વિચિતે

આ સંસારમાં જ્ઞાન જેવી બીજી કોઇ પવિત્ર ચીજ નથી પણ સ્વયમેવ નેટલુંજ વાસ્તવિક અને છે.

એટલે મનુ મહારાજનું કથન છે કે:-

મર્ત્ય મૈત્ર દાનના વ્રત્તદાનં ત્રિવિધતે । સંસાર ભરના તમામ દાનોમાં વિદ્યાદાન શ્રેષ્ઠ છે! એ આર્ષ શાસ્ત્રકારોએ પ્રબોધ્યું હોય તો તે સર્વથા ઉચિત છે! એ દૃષ્ટિથી જેતાં તનુમન-ધનના ભોગે દશકાઓ સુધી નિરંજનતાથી વિદ્યાદાન મુક્તહસ્તે કરનાર સ્વ. દશરથભાઇ કરતાં બીજા કયો 'બ્રાહ્મણ' વધુ મોટો હશે! સંસ્કૃત ભાષાનો તેમનો પ્રેમ પણ અવર્ણનીય. ગુજરાતીને તેઓ માતૃભાષા, હિન્દીને રાષ્ટ્ર-ભાષા અને સંસ્કૃતને તેઓ દેવભાષા માનતા. જે છે સંસારની તમામ ભાષાઓની જનની! એટલા માટે જ દેવનાગરીયુક્ત હિન્દી જ રાષ્ટ્રભાષા બનવી જોઇએ એ એમની ધ્રુવ-ધારણા! તે માટે તો ઇસ્પી-તાલમાં બિછાને પડ્યા પડ્યા પણ, કોઇ મળવા જનાર સાથે એની જ ચર્ચા! જ્ઞાન પાછળ ભેખ લેનાર એ તો આપણો જ્ઞાન-જોગી હતો!

ભિક્ષુ અખંડાનંદણએ પુસ્તક પ્રકાશન દ્વારા જ્ઞાન-પદ રચ્યો, સ્વ. દશરથલાલભાઇએ વિચાર-ત્રિનિ-મય દ્વારા એ યજ્ઞમાં પોતાના સર્વસ્વની આહૂતિ આપી! ગુજરાત આવા વિરલ સંતાનને જન્મ આપી ધન્ય બને છે! સ્વ શ્રી દશરથભાઇનો ઉદ્દેશ તેમના વિધવા શ્રી. લલિતાબહેનના ઉલ્લેખ વિના અધૂરો જ રહે.

દશરથભાઇની જ્ઞાનોપાસનામાં એ ચૂક સાથી અને પ્રૌઢ સેવિકા છે. વર્ષોથી અંતઃકરી સુધી રોજ અનેક માણસો વેળા અવેળાએ આવતા રહ્યા. પણ તેમણે પોતાની સગવડ-અગવડ જોઇ નથી. ગાંધી-જીના જેવા કરતુરખા કે કવિગુરુ નાનાલાલના જેમ માણુકબેન તેમ શ્રી. દશરથભાઇને લલિતાબહેન રહ્યા છે! અનેક મૂંઝવણો વેદીને પણ તે જ્ઞાન-

સ

સમાજવાદી સંત

ત્ય માણસના અંતરમાં એક નાનકડા ચમકારા રૂપે આવે અને પછી ધીમે ધીમે એ વિસ્ફોટ થાય છે. હૃદયના ગાઢ બિંદુઓમાં પળે પળે પ્રગટતા એ પ્રકાશના નાના ચમકારાને અંતરની આંખે નિહાળવા અને એને વિસ્ફોટવા કે ચિમળાવવા એ માણસના હાથની વાત છે. જે એને પકડે છે તે તે પંથે આગળ વધે છે. અને પૂર્ણમાંથી પૂર્ણની જેમ આ સત્યનો સનાતન પંથ હંમેશાં વિશાળ અને વિશાળ જ થતો જાય છે. આજે જે સત્ય હેતુ તે સત્ય કાલે તેનું તે રહેતું હોવા છતાં માણસની ભૂમિકા બદલાતાં તે સત્ય પણ વિશાળ અને છે. આમ નાનકડા સત્યને અંતરમાં ધારી તેને વળગી રહી આજનાર અનંત સત્યની આરાધના કરી શકે છે. આ છે જ્ઞાનવન્નતનો ધર્માનુભવ.

આજે સમાજવાદ પ્રજાની રજેરગમાં પહોંચી ગયો છે. નાનાં નાનાં બાળકો પણ સમાજવાદ શું તે સમજતાં થઈ ગયા છે. બાર વર્ષ પહેલાંની આ વાત છે. ડૉ. વ્રજલાલ મેઘાણીએ આદર્શ સમાજવાદ નામનું એક પુસ્તક તૈયાર કર્યું અને તેની પ્રસ્તાવના લખવાનું કાર્ય આ યુવાન સાધુને સોંપવામાં આવ્યું, અને તે પુસ્તકમાં તેમણે સમાજવાદ અંગેના પોતાના વિચારો રજૂ કર્યા. બાર વર્ષ પહેલાંની વિચારધારામાં આજના આ કાર્યનાં બિંદુ મળે છે. ભાવના ધર્મદષ્ટિએ સમાજરચનાના તેમના પ્રયોગ વિષે વિચારતાં પહેલાં આપણે તેમના આ વિચારોને સમજી લઈએ.

“સમાજવાદ”ની વ્યાખ્યા તે તે દેશ, ત્યાંની સંસ્કૃતિ અને પ્રજાવિકાસ પર આધાર રાખે છે”.

“ગણ્યા ગાંધ્યા કરોડપતિઓને નિભાવી લઈ

યજ્ઞને ચાલુ રાખવામાં તેણે યથાશક્તિ ભોગ આપ્યો છે. આવનારનો યથાતથ આદરસત્કાર હંમેશ થતો રહ્યો. તેમની સતત સેવા પરાયણતા માટે શ્રી દયારથલાલભાઈએ તેને “મગવતી” કહેતા તે સર્વથા પ્રેમ્ય છે. એ પાવન શબ્દમાં તેમના વિષે સર્વ કંઈ આવી જાય છે. એટલે આ શ્રદ્ધાંજલિમાં વધુ

સમસ્ત વિશ્વમાં બેકારી ભૂખમરો અને ગરીબી ફેલાવવામાં કોણ માને છે? અને જે એવો વર્ગ હોય તો એમની દલીલો કે પ્રવૃત્તિનો અર્થ પણ શો છે? એટલે સાચું પૂછો તો આખું જગત સમાજવાદને માનતું થયું છે અને થવું જોઈએ”.

આમાં આપણને એક ક્રાંતિકારી સાધુ નહિ પણ ક્રાંતિકારી સમાજવાદીનું દર્શન થાય છે. એમના શબ્દોમાં સમાજના અન્યાય સામે સખત પ્રકાર છે. જ્યારે સાથે સાથે મૌલિક વિચારધારા પણ છે. જે સમાજવાદ રશિયામાં છે એવો સમાજવાદ અહીં પણ આણવો એ હિચન નથી તેનો તેમને સ્પષ્ટ ખ્યાલ છે, એ આપણે એમના લખાણ ઉપરથી જોઈ શકીએ છીએ. આગળ ચાલતાં તેઓ લખે છે કે “જે સમાજવાદ એક દેશને વિકાસનાં બધાં સાધનો પૂરાં પાડે પણ બીજા દેશને ભૂખે મરતો ન અટકાવી શકે તે સાચો સમાજવાદ શી રીતે ગણાય?” મતલબ કે એમની સમાજવાદની કલ્પના વ્યાપક અને વિશ્વસ્પર્શી હતી.

ભારતવર્ષને કેવો સમાજવાદ ઉપયોગી નીવડશે એ અંગે લખતાં તેઓ લખે છે, “ભારતવર્ષમાં શહેરો ગણ્યાં ગાંધ્યાં છે, ગામડાંઓ વિશેષ છે. એટલે ભારતવર્ષની સંસ્કૃતિનાં મૂળરૂપ ગામડાંઓનો ખ્યાલ સૌથી પ્રથમ રાખવો જોઈએ”.

જમતના બીજા દેશોમાં યંત્રવાદ ફૂટે ને વૃક્ષો આગળ વધવા લાગ્યો. આને પરિણામે ગામડાં તૂટ્યાં અને શહેરો બન્યાં. સાથે સાથે સમાજ બે સ્પષ્ટ વિભાગોમાં વહેંચાઈ ગયો. એક નોકરી કરનાર અને બીજો નોકર રાખનાર. દિવસે દિવસે આ વર્ગનું પ્રમાણ પણ એવું અંબણું થતું ગયું કે

શું આલેખું ?

શ્રી. દશરથભાઈના જતાં, જ્ઞાનની જેને સંકેત પણ કંદર છે એ તમામને ન પૂરાય તેવી ખોટ પડી છે. એ જ્ઞાનપૂત, તપઃપૂત એને સત્યપૂત, પારલાના પુણ્ય પુરુષના એ પવિત્ર અને સંસ્કારી આત્માને પ્રભુ ચિરશાંતિ આપે. એ અભ્યર્થના !.

દેશનો મોટો ભાગ નોકરી કરનાર ગની ગયો. અને ગણનાં ગાંડવા શેઠ રહ્યા. અને સાથે સાથે સમાજની આર્થિક સ્થિતિમાં પણ આ બે વર્ગ વચ્ચે આજ ભીતનું અંતર પડી ગયું. જેઓને માત્ર નોકરી પ- જ નબળાનું હતું તેઓ લાચાર બની ગયા, 'આ વર્ગ' દિવસે નિવસે શોષાવા લાગ્યો.

આમ બે સ્પષ્ટ વિરોધી વર્ગમાં સમાજ વહેંચાઈ ગયો: શોષિત અને શોષક. આ અંતર સૌથી વધુ શહેરોમાં અને કારખાનામાં તજરે ચઢતું. ચાટલે જ્યાં જ્યાં સમાજવાદના પ્રયોગો થયા ત્યાં ત્યાં આ વર્ગને ઉસ્ફુરતે પ્રજ્વળતા દિવમાં ઉગ્ર અસંતોષ પેદા કરીને ક્રાંતિ લવાઈ. સંત્યાસજીની સમાજવાદની કલ્પના એથી જુદી હતી.

તેઓ સમાજવાદના કેન્દ્રમાં ગામડાને લે છે. અને તેને માટે સંસ્કૃતિ અને સંસ્કૃતિનું ઉત્થાન એ સાધન માને છે.

સંસ્કૃતિ એ પ્રજાજીવનની યુગોની ધર્મસાધનાનો સાર છે. માટે જ તેઓ સમાજવાદ લાવવા માગે છે. પોતાની જાતને સમાજવાદી કહેવડાવે છે અને છે પણ ખરા. તેમનો આદર્શ વર્ગવિગ્રહનો નહિ વર્ગ મેળનો છે. અને તે માટે ધર્મ એ સાધન છે. પણ આ ધર્મ શ્રદ્ધિગત ધર્મ નહિ પણ સાચો માનવતા ભર્યો ધર્મ.

આજે તો ધર્મ પણ ધનિકોનું સાધન બની ગયો છે. અને એમાં પણ તેઓ સાધુ સંસ્થાનો જ દોષ જુએ છે. એટલે જ સાચા ધર્મનો પ્રચાર થાય તો સમાજવાદ જલદીથી રથપાઈ જાય.

જગતમાં માત્ર વિચારોની કિંમત નથી. રણાપુરના એકાંત વાસમાં ખૂબ ખૂબ વિચારુ. તેમના દિલમાં હતું કે એવો કોઈ પ્રદેશ લઈ ત્યાં પ્રયોગ કરવો જાઈએ અને જે વિચારમાં છે તેને અનુભવની એરણે કસી જોવું જોઈએ. તો જ તે વિચારો સમાજને ઉપયોગી થાય. અનુભવે તેની મથાર્થતા સમજાય.

વડોદરા થઈ તેઓ અમદાવાદ આવ્યા. અમદાવાદના ઉપાધ્યક્ષનાં આરણ્યં એમને માટે ગંધ હતી. હ વે ક્યાં રહેવું? એમનું નજીક આવતું હતું.

એક દિવસ છોટુભાઈ તેમને લઈને વાઘજીપુરા તરફ જીવડ્યા. અમદાવાદથી ફરેક માઈલને અંતરે આશ્રમ જેવાં બે ત્રણ મકાનો છે. આ મકાનો એમને ખતાવ્યા. એકાં અને મૌનની દૃષ્ટિએ એ ગમી ગયાં. પણ તરત જ એક વિચાર આવ્યો. જ્યાં કુડુંબો રહેતા હોય ત્યાં મારે રહેવું નથી. છોટુભાઈએ કહ્યું. 'ઝૂં પડી અંધાવી દઇયું.'

'મારે નિમિત્તે કોઈ ઝૂંપડી અંધાવે તે પણ ઠીક નહિ અને વળી જો કોઈ પૈસા ખર્ચે તો એ રીતે તો એનું વર્ચસ્વ તો રહે જ. જે પૈસા આપે તેને પ્રતિષ્ઠા પણ મળે. આપણાથી એ ન થાય.' સંત-બાલજીએ કહ્યું.

સાથેના ભાઈઓ તો એમના વિચારો જાણતા જ હતા. તેમણે કહ્યું. 'હા, એમાં શું ખોટું. અમે જાતે મહેનત કરીને ઝૂંપડું ગાંધી લઈએ તો તો કોઈ વાધો નહિ ને ?'

એ વાત એમને ગમી ગઈ. અને ભાઈ બહેનો કારો લાગ્યાં. ઘાસના પૂળા આણ્યા અને થોડા દિવસમાં એમને રહેવાને ઝૂંપડી તૈયાર થઈ ગઈ. આ નાના પ્રશ્ન પરથી તેમના તે વખતના માનસનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ આવી જાય છે. જો પોતે ખરેખર સમાજવાદમાં માનતા હોય તો તેમના દ્વારા કોઈપણ ધનિકને પ્રતિષ્ઠા ન મળી જાય તેની તેઓ પૂરેપૂરી કાળજી રાખતા. જે ભાઈઓ તે દિવસોમાં તેમની સાથે ફરતા તેઓ તેમના આ વલણનું સ્મૃત્ત વર્ણન કરે છે.

આજે પણ આટલી પ્રવૃત્તિઓ અને સંસ્થા ચલાવવા છતાં એમનું ધનિકો પ્રત્યેનું વલણ તો એવું જ કડક છે. ત્રણ વર્ષ પહેલાં હાલીભાઈની વાડીમાં એમની સાથે રહેવાની તક મળી. એમના પ્રવચનના સ્થાનની પાછળ એક પાટિયું હતું. 'જે ભાઈ જ્યાં આવે ત્યાં જ બેસે. કોઈ પણ ભાઈ આગળ આવવાનો પ્રયત્ન ન કરે ? આ વાંચ્યું ત્યારે તો મને ખાસ નવાઈ ન લાગી અને વ્યવસ્થાની દ્રષ્ટિએ ગમ્યું પણ ખરું.

થોડા જ દિવસ પછી એક પ્રસંગ બન્યો. અમદાવાદના એક મિત્રમાલિક તેમની પાસે આવ્યા.

એમ તો તેઓ પ્રવચનમાં રેજ આવતા, આજે સહેજ મોડા પડ્યા હશે એટલે પાછળ બેસવું પડે તે ખાતર તેઓ પ્રવચનમાં હાજર ન રહ્યા. તેમણે કહ્યું, 'તમે પાછળથી આ પાટિયું કાઢી નાખો.' 'પણ શા માટે?' સંત્યાગ્રજએ કહ્યું, 'તમારે એ કાઢી નાખવું જોઈએ.' તે શેડે કહ્યું.

સંત્યાગ્રજએ શાંતિથી કહ્યું, 'ધનિકની સભામાં તમારુ સ્થાન આગળ હોય તે હું સમજું છું' અને તે તે તમેને મળે, પણ અહીં તો ને ધર્મિક હોય તે આગળ હોય. ધર્મના સ્થાનમાં ધાને પ્રતિષ્ઠા ન હોય. માણસ ધર્મનું શ્રવણ તો ગમે ત્યાં બેસીને કરી શકે છે. પણ આજે વધેથી આપણે ધનિકને આગળ બેસાડતા આવ્યા છીએ. અને એ રીતે ધર્મસ્થાનમાં પણ ધનને પ્રતિષ્ઠા મળી છે. એટલે જો સમાજને સાચો ધર્મ આપવો હોય તો ધનની શૂઝમાંથી ધર્મને ઊંડાવવો જોઈએ. એ પાટિયું ત્યાંનું ત્યાં રહ્યું. મને ખ્યાલ છે કે તે દિવસથી તે શેડ બીજો સમયે ગમે ત્યારે મળી જતા પણ પ્રવચનમાં આવ્યે જ આવતા. એ નાનો સરખો નિયમ પણ સમાજમાં ધનની પ્રતિષ્ઠા તોડવાને ફેટલો

ગરરી છે તે સમજાયું. આવા તો બીજા ફેટલાય પ્રસંગ છે કે જ્યાં તેઓ ધનની ખોટી પ્રતિષ્ઠા ન મળી જાય તેની કાળજી રાખે છે.

બાલમાં ચાલતી પટ્ટિ માટે પૈસાની જરૂર તો પડે જ. અને જે પૈસા આપે તે સામાન્ય રીતે ઘરે છે કે પોતાને માન મળે, અથવા પોતાનું નામ જાપામાં આવે સંત્યાગ્રજ કહે 'આ ધન તમે તમારા પાપના પ્રાપ્તિસ્થિતિ રૂપે આપો.' પણ પ્રતિષ્ઠાનું તો કહેવું જ શુ ?

આમ સમાજવાદની કલ્પના હૃદયમાં ભરી ધર્મ-ક્રાંતિની દૃષ્ટિએ ફરતા ફરતા તેઓ વાલપુરા આવ્યા. કોણ જાણે કોઈ નિમિત્ત અથવા અદૃશ્ય બળ જાણે એમને આ પ્રદેશમાં ન ખેંચી રહ્યું હોય. રવિશંકર મહારાજ બ્રહ્મીવાર કહે છે મારા જેટલું ગુજરાતનાં ગામડાંઓમાં કોઈ રખડ્યું નહિ હોય. છતાં આ ભાલનો નપાણિયો પ્રદેશ મને આ સંત-ખાલજો દેખાડ્યો.

વાલપુરાનું ચાતુર્માસ બાલના કાયદેસરના પ્રવેશનું નિમિત્ત બન્યું.

અવેરચંદ મેઘાણીની

નવલકથાઓ

વૃલસીક્યારો	૪-૦	રા' ગંગાજળિયો	૩-૦
ખિડલાં દાર	૩-૦	ગુજરાતનો જય ભા. ૧-૨	૬-૮
સત્યની શોધમાં	૩-૦	સોરઠ તારા વહેતાં પાણી	૪-૮
નિરજન	૩-૦	પ્રભુ પદાર્થ	૨-૮
અપરાધી	૪-૮	કાળચક્ર	૨-૦
સમરાંગણ	૩-૮		

ભારતી સાહિત્ય સંઘ લિ.

કરનાન્ડીઝ પ્રેસ નીચે, ગાંધી રોડ, અમદાવાદ

૭૧ મે તો રહ્યો. પણ કોણુ? જાણે શું, મનમાં અરેરાટી જાગી નહિ! આખું ગામ બળી. ખાખ જેવું થઈ ગયું હતું. થોડા વખત પહેલાં જ્યાં આલીશાન મકાનો બિના હતાં ત્યાં આજે પાંકાં વળી ગયેલા લોહા-ગડરના ઢગના માત્ર રહ્યા હતા. આ વાત સાંભળી હતી એટલે આજે વખત મળતાં સૌની સાથે જગ્યા જેવા આવ્યો, પણ કોણુ જાણે શું, મનમાંથી જાણે અરેરાટી જ ઊડી ગઈ હતી! આખું સ્થળ આમ ભરમીભૂત થાય અને કેવળ ઉપેક્ષા જ મનમાં રહે એ અનુભવ તદ્દન નવો હતો. એટલામાં પડી ગયેલા એક વિશાળ ખંડેર ઉપર નજર પડી. સેકડો બારીબારણાંનો રાજમહાલય જેવો મહાલય આજે કેવળ કઢંગા બાંકેરાં બતાવતો ત્યાં બિલો રહી ગયો હતો એના કાટમાળના ઢગલા ચારે તરફ વેરાવલા પડ્યા હતા. અને એમાંથી ઉપયોગી બટકાં કટકાં વીણી લેતા બિખારીઓ ત્યાં ઉભરાતા હતા. એની સામે સૂનમૂન બે પળ બેઠ રહ્યો.

આ જગ્યાને હવે ફરી વસાવવાનો કોઈ અર્થ નથી એમ ધારીને સત્તાધીશોએ પણ સૌને ત્યાં ફરી ચરવાની જાણે છૂટ આપી દીધી હોય તેમ લાગ્યું! રહ્યા હતા કેવળ રાખના ઢગલા!

આલીશાન ખંડલા હવેલીઓથી શોભી રહેલું, માનવોથી ઉભરાતું, મોજમજ આનંદ-વિનોદ-પ્રમોદના સંગમ સમુદ્ર, એક વખતનું સુખી ગામ જાણે ધરતીકંપે જમીનદોરત કર્યા હોય તેવાં અસંખ્ય વેરણુછેરણુ ખંડિયેરીથી, ગડગૂમડ નીકળેલા રગતપી-તિયાના શરીર સમુદ્ર જણાતું હતું!

થોડીવાર એ બધાં દેશો ઉપર નજર નાખતો હું ત્યાં બેઠો રહ્યો, સાંજ અંધારામાં ફેરવાતી જાય છે એ જોઈને પાછા ફરવા માટે ઉતાવળ કરી. પણ ધરતીકંપ કરતાં માનવ માનવ વચ્ચેનો ધિક્કારકંપ કેટલો વધુ ભયાનક હોનારત સરજે છે એ વિચાર મનમાં એવો તો ધર કરીને બેસી ગયો હતો કે

વચ્ચે આવતા બીજો ભળતો માર્ગે હું ચડી ગયો છું, ને ખરો રત્તો તો ટાંચ પાછળ રહી ગયો છે એ જાન પણ ઘણું વખતે આસપાસ ચારે તરફથી કૂતરાં ભસવા માડ્યા તમારે જ' આવ્યું! પણ ત્યાં તો અંધારું ઝડપથી આવી રહ્યું હતું અને મારી દશા “જાગીન જોઉં તો” એના જેવી થઈ હતી. ખરો રત્તો તો ક્યાંય પાછળ રહી ગયો હતો. વિચારમાં ને વિચારમાં કેટલો વખત ગંગ્યો એ ધ્યાન જ રહ્યું ન હતું એટલે હું ખરી રત્તો હવે ક્યાં છું એ જોતા જાણવા પરિચિત સ્થળોની નજર તપાસ કરવા માડ્યો. મારા આશ્ચર્યનો પાર રહ્યો નહિ. હું ગામના સ્મશાન તરફ આવી ચડ્યો હતો. ને આ ભસતા કૂતરાં એ હ મેશાં સ્મશાનમાં પડ્યાં રહેનારાં હતાં.

મે

[૨]

ઉતાવળે ઉતાવળે ખરો રત્તો મેળવી લેવાની ઝીણવટ ભરી નજરનોંધ કરવા માંડી. પણ એક તો આ સ્થળ અપરિચિત હતું અને પાછું અંધારામાં વિંટળાઈ ગયું હતું એટલે એકદમ કચો રત્તો લેવો તેનો નિર્ણય થઈ શક્યો નહિ. અનુમાને એક પગકેડી પકડી. ઉતાવળી ચાલ શરૂ કરી દીધી. વિચાર તો હજી એ જ આવતા હતા. માણસ માણસ વચ્ચેનો અંટસ કેવો ભયાનક છે! એ પગકેડી ઉપર હું માંડ પાંચ પંદર ડગલાં આગળ ગયો હજીશ ત્યાં જાણે સ્મશાનમાંથી બિલો થઈ હોય તેવી એક કોઈ ભૂત જેવી આકૃતિ સામે બિલેલી જોઈને હું છળી ગયો. એને આખે મોંએ બિલેલી દાદી, માથા ઉપર જીંથરા વાળ, ધૂળ ભરેલું શરીર, મોટી ગિલામણી આંખો, અને એક બે આડાં અંગળાં ગમે તેમ ફેરફાર થીથરા માં વિંટળાયેલા કાંઈ આધેડ ઉમ્મરનો ગાંડા જેવો માણસ. એક હુંદાને આધારે જાણે કાંઈની રાહ બેતો બિલો હોય તેમ ત્યાં બિલો હતો. એક પળભર વિચાર આવ્યો કે કોઈક ગાંડો છે. ભાણું નહિતર મારી દેશે. પણ વિચારને અમલમાં મૂકું તે પહેલાં તો એણે જ મોટેથી ખૂમ પાડી: ‘મે’ નો’વું’ કહ્યું.

* ધૂમકેતુના બે વાર્તા સંગ્રહો બહાર આવેલ છે ‘વનંછાયા’ અને ‘અનામિકા’. આ વાર્તા અનામિકામાંથી આલી” લીધી છે.

ધશ્વર રાહ જુએ છે, ધશ્વરનો ન્યાય ગણ જુએ છે. ભગવાનનો હાથ રાહ જુએ છે. એમ જ થયું ના ? કેમ એમ જ થયું ના ? કેમ એમ જ થયું ના ?

હતો ગાડો એ ચોકકસ પણ હવે તો ગમે તેમ અનુકૂળ જવાળ આપીને આંહી થી નીકળી જવામાં સાર હતો, એટલે મેં કહ્યું: 'હા, હા. એમ જ થયું છે.'

'થયું ના ? એમ થયું ના ?' એણે ફરીને એનું એ પૂછ્યું.

'હા, હા. એમ જ થયું' મેં શાંતિથી કહ્યું: અને ધીમે ધીમે આગળ ચાલતા માંડ્યું. એની પાસેથી હું નીકળ્યો ત્યાં એ હસી પડ્યો, 'કાં થયું ના ? કેમ થયું ના ? મેં તો'તું' કહ્યું ? એમ જ થયું ના ?'

'હા હા, તમે કહ્યું તું તેમ જ થયું' મેં શાંતિથી એની પડખેથી આગળ નીકળી જતાં કહ્યું.

તે અચાનક હસી પડ્યો. અને હું થોડેક આગળ ગયો ન ગયો એટલામાં તો ખૂમાખૂમ ને ચીસા-ચીસ કરતો 'મારો, દોડો, ભાગો' એમ મોટેથી પોકાર પાડતો એ પોતે જ દોડતો જણાયો. મને બીક લાગી કે આ તો આપણા ઉપર જ કાં તો આવી છે એટલે એ મૂઠી વાળીને દોડવા જ માંડ્યું.

પણ સહુભાગ્યે બીજી દિશા તરફ દોડી જતો જણાયો. એના અવાજ આથે ને આથે જતા ગયા.

એટલે થોડેક જઈને પછી જરાક ત્રાસ ખાવા લાગ્યો. ત્યાં સામેથી આવી રહેલા કોઈ માણસે મારી હાલત જોઈને જ કહ્યું: 'કેમ દોડ્યા ? પેલો મળ્યો હશે ?'

'પેલો કોણ ?' મેં કહ્યું

'આ ખૂમાખૂમ કરે છે તે. આશારામ ગંજેરી ગાંડો. એ મળ્યો' તો નાં ? એ છે જ એવો. એનું ક્રેટકી ગયું—ત્રણ સાંલ પેલાં, આ ગામમાં પેલું દુલ્લડ થયું ને માણસે માણસને દૂતરાં બિલાડાં પેઠે સૂંધી નાખ્યાં ત્યારે.'

મને વાતમાં રસ પડ્યો: 'પણ એ છે કોણ ?' 'આ ગંજેરી ગાંડો ? એ તો પહેલાં આંહી એક માસ્તર હતો. રઘુનાથ માસ્તર. એના આ દોસ્ત. વાત જરાક લાંબી છે પણ હજી અમારા જણ પાછળ

આવતા દેખાતા નથી' તેણે પાછળ નજર કરતાં કહ્યું: ત્યાં થઈ જશે. આવો ત્યારે આંહી' એનાએ' રસ્તા ઉપર એક બે પથન પડ્યા હતા ત્યાં ગમે એટલે એણે બીડી કાઢી 'મારી સામે ધરી. 'કું, પીતો નથી' મેં કહ્યું. એણે પાતાની બીડી ચેનારી. ધીમેથી શબ્દો ગાળી ગાળીને બોલતો હોય તેમ એ બોલ્યો. 'તમને સાંભરે છે પેલું દુલ્લડ ? જ્યારે માણસમાં માણસની ખુદી જ રહી ન હતી ! એ વખતે-તમે ત્યાં તો જોયું હશે નાં પેલાં ખંડેર થઈ ગયા છે ત્યાં-?' 'હા,—પેલાં ખંડેર કાં ? હું આજે ત્યાં જ ગયો હતો જોવા'.

'હવે તો શું જોવાનું રહ્યું છે એમાં ? એની વાત જોવા જેવી તે'દી હતી. રસ્તા ઉપર ત્યારે કાંઈ માણસ નીકળતું નહિ. જે નીકળતું તે કાં ઘેટું થઈ જતું ને કાં રાક્ષસ થઈ જતું. હવામાં જાણે ખૂદાઈ કોપ આવ્યો' તો. માણસમાંથી રાક્ષસે એકા થયા હતા. કાંઈ માણસ જ તમને મળે નહિ ને ! એ જમાનાની આ વાત !'

એણે ધીમેથી બીડીની એક લાંબી ઘૂંટ લીધી. વાત આગળ ચલાવી.

'આ જે આશારામ ગંજેરી ગાંડો છે, સાહેબ ? એ આ ગમમાં નગનાળ નવર માણસ હતો તે વખતે એક રઘુનાથ માસ્તર હતો એનો આ બંતી દોરત. માસ્તર તો ગિયારો છોકરાં ભણાવી ખાતો. ને બે ચાર ટયુશન રાખીને પોતાનો યુનરો કરી લેતો. ગરીબ ઘેટાં જેવો માણસ. નહિ કોઈની આવી કે નહિ કોઈની પાછી. બહી નિશાળ ને ભણે પોતે. આશારામ ગંજેરી ને એ સાંજે ભેગા કરતા નીકળે. બે પાંચે કાંક એલા ભવની ગાયા'.

'નિશાળ પાસે જ એક આલીશાન રાગમહાલય બોલો હતો. તમે જોયો હશે નાં ?'

'પેલો-પાર વિનાનાં આંદોરાં દેખાય છે તે ?' મને એકદમ પેલું નિશાળ ખંડેરે વાદ આવી ગયું.

'હા.. એ. તમે જોયું નાં ?' તેણે કહ્યું: 'આંદોરાં તો અત્યારે એ લાગે છે. ગાડી એક વખત તો એ મહેલમાં ત્રણસો તો બારીબારણાં હતાં. એક

નોકર તો આખો દિવસ બારીબારણાં જ ઉઘાડ
બંધ કર્યો હતો એવી આલીશાન એની જાહેરાતો હતી.
તે એના બારી બારણાંને રંગ રોગાન કર્યો
તે ને એને કાંઈ બહુ જાણ વરસ થયાં નથી. પણ
એક સમયે એવો આવ્યો—કે બહુ ય ધોત પોત થઈ
ગયું. સાંજ ! મેં જોઈશું એક જોઈને એક વસ્તુ
જોઈ છે. સૂરજના ઊગવામાં ને આથમવામાં ફેર પડે
તો એમાં ફેર પડે. એક વસ્તુ તો ચોક્કસ જ છે
સારાં માંમાં કામનો બહોલો. એ આંધો જ મળે છે.
એની ઉઘારી બજવાન રાખતો નથી. આ માત્ર
રઘુનાથ, બિચારો પોતાનો રોટલો રળી ખાતો હતો.
પણ પેલું તમે મકાન જોયું નાં—ત્યાં એક વાત બારે
બની મઈ

[૩]

‘મ’

સ્તર રઘુનાથ કાણ જાણે કઈ બહોળ
બજવાનની નજરે ચડી ગયો હશે, દુનિયામાં કોઈક
જ વખત દેખા દે છે એવી એક રૂપસુંદરીનો એ
સ્વામી હતો. રૂપસુંદરી મેં કહ્યું—પણ સાહેબ ! એ
બાઈ, રૂપરૂપનો બંડાર હતી. મેં નજરે જોઈતી ને
મેં આજ દિ સુધી એવું રૂપ ક્યાંય જોયું નથી.
પણ વાત એવી થઈ કે આ મહાલયમાં રહેનારાની
નજરે એ ચડી. થઈ રહ્યું. રાત ને દિ માસ્તરની
વહુને શી રીતે ઉપાડી લાવવી એના મનસુખા થવા
માંડયા. બીજાં બધાં વેપાર ધંધાનાં કામ ચાલે
પણ માસ્તરની વાત ઉપર તરફીઓ રચાતી જ
હોય ! કાણ જાણે શું છે, આમાં હજી ફેર પડતો જ
નથી. જર જમીન ને જોરુ એ ત્રણ કબિયાનાં છોરુ.
એમાં કમારે ફેર પડશે એ પણ કોઈ કહી શકતું
નથી. રઘુનાથ માસ્તર તો આ વાત જાણે પણ
નહિ. કે મારા ઘર ઉપર દંડ તોળાય છે. એ તો બિચારો
જેમ છોકરાં બણાવતો હતો તેમ એઠો છોકરાં
બણાવે એને એ પણ ખજર નથી કે એના આંગ-
ણામાં એક રૂપરણી છે ! એ બિચારો તો રૂપ
અગ્રપને કોઈને એજાળતો નહિ. માંડ પેટનું પૂરું
કરે ત્યાં રૂપનું ક્યાં માંડે ?

“માસ્તરની આ ગરીબીને લીધે પેલા મહેલ

વાસીઓની ઇચ્છા વધારે પ્રજાળ બની. એમને વિચ્ય
મળવાની આશા પડી, એમણે ધીમે ધીમે માસ્તરને
સ બંધ બાંધવો શરૂ કર્યો.

“શરૂઆતમાં તો માસ્તરને પણ આ ડીક લાગ્યું.
પણ ગંજેરી મારો મોટો ઉરાદ હતો. હતો મંજેરી
પણ માસ્તર સાથે સાચી પ્રીત બધેલી. તે બાજુ
સમજાયો એણે માસ્તરને ચેતાવ્યા પણ ખરા.
પણ ગરીબ માણસ બીજું શું કરવાનો હતો. કરા
જાય તો વહેલો ધેવે આવી જાય. ઘરઆંગણે સાંજીને
તાળું મારે. ધ્યાન ગમે. બાઈમાં કાંઈ કહેવાપણું
નહિ. દિલની સાચી. પણ બેય ગરીબ બેટાં જોવાં.
અને પડખું આ લાલસી મહાસત્વિતાવાળાઓનું !

હવે એમાં ભવનાથનો મેળો આવ્યો. જો જો,
ભગવાન કેવો મેળ મેળવે છે તે ! ગંજેરી એ મેળમાં
જવાનો જવાનો ને જવાનો. આ એનો અચ્છ નેમ.
ગંજેરી ગયો ત્યારે પણ માસ્તરને ચેતાવતો ગયો.

‘પણ ગંજેરી ગયો કે તરત જ આ રાક્ષસો તો
રાહ જોઈને મેહાંતા. માસ્તર આડા અરણી હશે
તે ભામણિયાં પાણીનું બાનું કાઢીને કે ગમે તેમ
બાઈને ઉપાડી લીધી. ને ભોંયરામાં દપટી દીધી.

ત્રણસો ત્રણસો તો કાચજડયાં બારીબારણાં
ન્યાં મહેલમાં ઝપટું છે ત્યાં ફોતે ખજર પડવાની
ક્યાં બંડારી છે ! એ તો એક દિ આંખમાંથી કાઢી
કાઢે તેમ કાઢી લીધી તે કાચની ધડી ને આજનો દિ !
માસ્તરે ઘણી ઘેડાઘોડી કરી પણ રૂપમાઈ ખસે
બહુ ય દટાઈ ગયું. જીવટાનું અમલદારોએ કરાવ્યું
કે માસ્તર ગાંડો છે એટલે એની વહુ ભાગી ગઈ છે.
એટલામાં તો માસ્તરની બહુલી પણ થઈ ગઈ !

[૪]

“અ”

શારામ ગંજેરી તો ભવનાથનો મેળો
કરીને એ ત્રણ નવી ચક્કસું લેતો આવ્યો. પણ
આંદો આવ્યો ત્યાં ન મળે માસ્તર ને ન મળે
માસ્તરનાં વહુ ! ગામમાંથી વાત બણી. એને મનમાં
બાઈ મઈ. પણ એકલો આદમી કરે શું ? ને સામે
તો સોનાં રૂપાનાં બજાર ઉઘાડાં મૂક્યાંતા ! મોટો
અમરબંધીનો દીકરો હોય પણ સોનગામથી ન

એણે એવો કોણ જોગીશ્વર નીકળવાનો હતો.

આ ધરાર, ઘોળા નીચે મારતન્ટી વડુ ઊપડી ગઈ. ને દુપટાઈ પણ ગઈ. મારતર કેળાં ખાતો આ ગામથી તે ગામ ને ને ગામથી પેલે ગામ, ધનરો-કટરી તુમારે ચડ્યો. અને જેમા કોઈ બોલ્યોય ધણી નહિ, એવા અગન્જના રાજમાં, આખા વાત રાતો રાત થઈ ગઈ, દરમિયાન ગઈ ને જૂની પણ જની ગઈ.

પણ ગંજેરીના મનમાં આ વાત ઘોળાયા કરે. એને થયું કે હું જાવા અતીતનો કાકો, બ્રાહ્મણની છોકરીને કસાઈખાતેથી છોડાવું નહિ તો ધૂળ પડી મારી ચલંમમાં ને ધૂળ પડી મારા ગાંઠમાં !

એ તો ગામને પાદર જેવો કોઈ મેટો પોલીસ ઓફિસરનો મુકામ થાય કે ધરની ખીચડી ખાઈને ત્યાં અડંગો લગાવે. એમ ને એમ છ મહિના વીતી ગયા. પણ કોઈ એમની વાત સાંભળે નહિ ને ! ને સાંભળે તે સોનખાઈ પામે. અગ્રેજ નથી તોડું બહુ પાડીતી તો !

“એવામાં એક વખત એક પોલીસ ઓફિસર આવ્યો. આ ગામ એક વખત એના આપદ દાનું ગણાતું. પછી તો અદારસો સત્તાવનમાં ધનોત પનોત થઈ ગયેલા, પણ એના મનમાં કાંઈક કુળની રાઈ-ખુમારી ભરેલી. ગંજેરીને થયું કે સિકકાનો મોહ વખતે આ થેલો માણસ છોડે તો છોડે ! એણે ઓફિસરની રીતે મુકાકાત લીધી. વાત કરી. વાતને શી રીતે દાટી દેવાય છે એ વાત પણ કરી. એણે વાત મનમાં લીધી ને પ્રહેલેથી ઉખેડ્યું !

“પણ જ્યારે સામાવાળાને લાગ્યું કે માણુ આ તો ખરેખર ઉખેડ્યું છે, એટલે એક દિ કોણ જાણે છે ત્યાંથી જ વાત કરવા માંડી. બાઈને જ રહેઠેલાં કાંઈ નાખવાના પેંતરા માંડ્યાં. પણ અંદોળસ્ત એવો ‘ઊંડક’ કે કારી શ્રાવે નહિ !

“પછી તો ઢોળી નાખવાની વાત થઈ. એક રાતે જેમ થેટાને કાપી નાખે તેમ બાઈને કાપી નાખી ને જમીનમાં દાટી દીધી !”

‘મારી નાખી ?’ મારા મનમાં અરેરાટી થઈ ગઈ.

‘અરે સા’બ ! ‘મારી નાખી !’ એ શબ્દ તમારે મન મેટો હશે. મારવાવાળા તો જાણે છે કે મારવું એટલે ત્યાંયડ ચોળવો. બાઈને મારી નાખી ને પુગવો જ ઉડાવી દીધો !

‘પછી ! પછી કાંઈ થયું ?

‘શું થાય આ તુમારિયા રાજમાં કહેા જોઈએ ? તુમાર થયા. કાપેલો થઈ. પરતી થઈ. ને લોકમાં વાત થઈ !’

‘પણ રજ તો, હું કહું છું ખરું સોકાનું છે. તમામ અમલદારો ઓફિસરો તુમારો ને દાઈલો— એ તો અળશ છે પછી જાણે કે ત્રીજે વરસે માણસ માણસની આંખો વલવા માંડી. ગંજેરી, પેલી વાત જન્યા પછી મુંઢમુંઢ જેવો માંદેવના મદિરમાં પડ્યો રહેતો. એને કાતે સનસા આતી. અને કોણ જાણે ક્યાંથી એના પગમાં જોર આતી ગયું.

જ્યારે કોઈ કાઈનો ધણી રહ્યો નહિ ને ચારે તરફ દાવાનળ સળગી ઊડ્યો ત્યારે સોકાએ એક રાતે આ ત્રણસો જારીયારણાંવાળા મકાનને સળગાવી દીધું ! જે ગોપાળની આરતી ! આ અમારો જાડા-વરણનો તો આવો જાડો નીચા છે જયોંરી આશી ભરેલી બાઈને જેમણે હાડી રીતે મારી નાખીતે દાટી દીધી, પૈસાના તોરમાં ન તોરમાં, એના નીચા તમાન પૈસા ખાવાવાળા અમલદાર શું કરવાના હતા ! એ નીચા તો અમે પૂરો પાંધરો ઉનાર્યો.

પણ એમ કાંઈ વેર જાય ?

‘ત્યારે ?’

‘વે ન લેવાથી જ વેર જાય છે !’

એનું અરકું જીડીતું ફૂંકું કરી ગયું હતું તે એણે કેંટા દેતાં ઊમા થઈને કહ્યું ‘અમારે જાડા વરણને બંધ ! તમારી આવી ડોહડાહી વાતમા ગમ પડતી નથી. એટલે હવે એનો નીચા ભગવાન ઉતારશે. બાઈ એ જારીયારણાં સલામત રાખ્યાં હોત તો કોણ જાણે પાછા કેટલાય બહુજના કામા ચાલતા હોત. અમને તો કોહાવિદ્યામાં જે આવડ્યું તે કયું. સાચું ખોટું ભગવાન જાણે ! હ્યો, આ અમારા જણ પણ આવતા લાગે છે !’

‘પણ આ ગંજેરી ગાંડો કેમ કરતાં થઈ ગયો--
એ વાન તો રહી ગઈ !’

પેલી ત્રણસો જારીજારણાંની હવેલી સળગી
ને એની જવાણા આકાશે અડવા માંડી તંછ, ઇ
દેખાવ જોઈને ગંજેરી નાચવા માંડ્યો. ‘વાહ !
મેરે નાથ ! વાહ ! કયા તેરી લીલા હૈ ! તુમને
ધ્રધર હો દમકુ સખ અતલાયા. સખ સમજાયા.’
એમ કરતો જાય ને નાચતો જાય. એમાં ને એમાં
એવું ફટકી ગયું. એને આનંદ, આનંદ થઈ ગયો.
નીચા મળ્યો એના આનંદમાં ને આનંદમાં એ
ઝાંડો થઈ ગયો. ખસ ત્યાર પછી, તમને આજે
મળ્યો તો નાં એમ જાંડા ગદોડે છે !’

પોતાના સાથી આવી પહોંચ્યા છે એ જોઈને એ

ધીમે ચાલતો થઈ ગયો. હું પણ જાંડા વિચારમાં પડીને
અનેક કોડા ઊભા કરતો ને એના જવામ શોધતો
ધર તરફ ચાલ્યો. મને એક જ વાત ખૂંચી નહી.
જેવું પોતાનું જીવન કારણ વિનાનું- રહેંસામ ગયું-
કેવળ લાલચરી વૃત્તિના પડછાયા ઉપે-એ સૌંદર્ય-
મૂર્તિનો આમાં દોષ શું ? કેવળ સૌંદર્ય હોવા તે ?
અને સૌંદર્ય એટલે શું ? આ વૃત્તિ ક્યાંથી આવી ?
કોણે આપી ? એનો ઉકેલ શું ? આનો અંત શું ?

-અને અચાનક પેલા અસંખ્ય આંકોરાં વાળો
વિશાળ મહાલય જાગે દહિટ્ટાએ દેખાતો દોષ નેમ
ભયાનક ખડેરસમો સામે આવીને ઊભો રહ્યો--
જાણું કહેતો હોય કે તમામ-સત્ય અસત્ય અર્ધસત્ય-
એમનો આ જ અંત છે !

મેઘાણીનું પ્રૌઢ સાહિત્ય

અંસાર	૦-૧૨-૦
સંત દેવીદાસ	૧-૮-૦
ચપટી ધૂળ	૦-૧૨-૦
રેલગાડીની મુઢિ	૦-૧૨-૦
સોરઠિયા દુહા	૦-૧૨-૦

ભારતી સાહિત્ય સંઘ લિ.

ફરનાન્ડીઝ પુલ નીચે, ગાંધી રોડ-અમદાવાદ

હલાહલ

આષાઢની વાદળીઓની વચ્ચે
મારે ય જોવી હતી ચંદ્રની પલ્ક;
ત્યાંતો મળ્યું તિમિરનું હલાહલ.
કન્દુભાંલ ગાંધી

PRIVATE LETTERS.

Confidential correspondence
between two souls. A rare col-
lection of 50 letters of love &
romance. Limited stock, Order
to day price Rs. 2 Po. As. 6

PREM CHAKKAR,
AMRITSAR.

RUPEE ONE FOR 2 BOOKS

1. Life & Teachings of Mahatma Gandhi.
2. Life & Teachings of Gurh Nanak
3. Life & Teaching of Guru Gobind Singh
4. A short History of the Sikhs
5. Mystic philosophy of sufi Saint
6. Gospel of Non-Violence.
7. Democracy & Its Fundamentals
8. Tragic Element in Shakespeare.

Postage extra.

NATIONAL PUBLISHERS
Prem Nagar, Gurdaspur (E. pb)

અત્યારના લોકો પંખીની દુનિયામાં કાંઈક રસ લેતા થયા છે ત્યારે અચાનક નવાં પંખીના આગમન તેમને અચંખો પમાડે છે, અને તેને વિષે વિચાર કરતાં છેવટે એટલું જ કહી શકે છે કે તેઓ દર વરસે શિયાળાની શરૂઆતમાં આપણે ત્યાં આવે છે અને હોળી પછી પાછાં ક્યાંક ચાલ્યા જાય છે. પણ જૂના જમાનાના માણસો તો આ સ્થલાન્તરને એક જાદુઈ વસ્તુ માનતા અને કહેતા કે આપણે ત્યાં દિવાળીની આસપાસ જે દિવાળી ઘોડા આવે છે તેઓને હોળી પછી માથા ઉપર એક પીંછું જોડે છે. તે પીંછામાં એવો શુભ છે કે તે. આપણી આંખથી અદક્ષ રહે છે એટલે અંધાર પછેડાનું કામ કરે છે. એટલે આપણી આસપાસ હોવા છતાં પણ દેખાતા નથી. અને બીજાં બહુ સાધારણ રીતે દેખાતાં વૈયાં જે ખેતરોમાં ધાન્ય પાકે ત્યારે ટોળાખંધ ખાવા આવે છે તેઓને રખેપિયા જતરડા અને ગોંધણી વડે આખો દહાડો ઉડાડ્યા કરે છે. એ ઉપરથી ઓળખાતાં આ પંખીઓને માટે તો તેઓએ કહેવત ચડી કાઢી કે ‘પીંછુ ટાણે ચાંચ પાકી’ એટલે ત્યારે પીંછુ પાકે તે વખતે ઉનાળાની શરૂઆતમાં આ પંખીઓ તે ખાય છે અને પીંછુનો સ્વભાવ ગરમ. પંખીઓ ખૂબ ખાય અને પછી ચાંચ પાકે અને અર્ધા મરી જાય. આ સિવાય બીજાં ઘણાં પંખીઓ આપણા આગ-ગીચા, વનો—ઉપવનો, તળાવ અને નદી કાંઠાં તથા દરિયા કિનારો ઉપર આવી પ્રકૃતિની શોભામાં ખૂબ વધારો કરે છે. પણ આ બધાં પંખી વિષે સાધારણ રીતે આપણી જનતા અજ્ઞાત છે. આવું બહુ માત્ર હિન્દુસ્તાનમાં જ હતું એમ માનવાનું કાંઈ કારણ નથી એ તો યુરોપ અને બીજા પાશ્ચાત્ય દેશોમાં પણ સોળમાં સંક્રાંતિ થયેલા સ્વીડનના ઉપસલાના આર્યશીશપ ઓલોસ મેગનસ અને ત્યાર પછી અંગ્રેજ અવલોકનકાર અને પ્રકૃતિ વિશારદ ગ્રીવવર્થે જણાવેલું પ્રણીત—એમ કહેતા કે શિયાળામાં લેસરા (Swallow) પાણી કાંદાની પાનમાં ઝેતરી એક બીજા સાથે ચાંચથી ચાંચ, પગથી પગ અને પાંખથી પાંખ મેળવી મોટા મોટા દડામાં થઈ પાણીમાં

પડી જાય છે. અને ત્યાં તેઓ એક લાંબી સમાધિ લગાવી જાય છે—આવા દડા મચ્છીમારો પોતાની જાળમાં ખેંચી લાવતા તો અનુભવીઓ તો તેને પાછા પાણીમાં નાંખી દેતા પણ અનુભવાઓ આવા દડાને ગરમી મળે એવે કેદાણે રાખતા તો તે દડામાં ધીમે ધીમે જીવનો સંચાર થતો અને એક પછી એક પંખી છૂટું પડી ઊડ્યા લાગતું પણ તેઓ કાંઈ લાંબો વખત જીવતાં નહિ, કારણ કે તેની શિયાળુ સમાધિમાંથી વડેલાં જગી જઈ ખોરાક શોધવા લાગતાં પણ તે ખોરાક તેઓ મેળવી શકતાં નહિ અને ઠંડી પણ તેઓથી સહન થઈ શકતી નહિ. આ સિવાય તેના દેવળની પોતમાં આવી રીતે આ પંખીઓ શિયાળુ સમાધિમાં મળી આવેલાં કહે છે. આટલું તેઓનું અજ્ઞાન હતું છતાં તેઓએ જ આ વિષયમાં રસ લઈ પંખીના સ્થલાન્તરનો અભ્યાસ કરી લગભગ ચોક્કસ માહિતીઓ બહાર પાડી છે. ત્યારે આપણે તો તેમાં પાશોરામાં પહેલી પૂણી પણ નથી તોળી શક્યા.

હવે આપણે જોઈએ કે આવાં શિયાળુ અથવા મોસમી પંખીઓ ક્યાંથી અને શા માટે આપણે ત્યાં આવવાનું પસંદ કરે છે. આવાં પંખીને પોતાનાં જમ્યાં ઉત્તરવાનું કેદાણું બહુ ઠંડા મુદ્દકમાં છે, ત્યાં આગળ જેવાં તેઓ તે કામ પૂરું કરી રહે એટલે તે પ્રદેશમાં ગરમ પડેલા શરૂ થઈ જાય છે. આ ગરમ તેઓને જોઈતો ખોરાક દાખી દે છે એટલે મળતો નથી અને બીજાં કારણ ને વખતે દિવસના કલાક પણ ત્યાં, બહુ ટૂંકા થઈ જાય છે એટલે તેઓને ચરવા માટે વખત પૂરો રહેતો નથી. અને ત્રીજું ત્યાં તે વખતે ઠંડી પણ એટલી સખત શરૂ થતી હશે કે તે પણ કદાચ સહન ન કરી શકતી હોય. એ કારણોને લઈને તેઓ ઉત્તરમાંથી દક્ષિણમાં ચાલ્યાં આવતાં માલૂમ પડે છે. એ રીતે આપણે ત્યાં ઓગસ્ટ, સપ્ટેમ્બર માસમાં સુસંગી પંખીઓ આવવાનું શરૂ કરે છે અને ઓક્ટોબર નવેમ્બર માસમાં તો લગભગ બધાં પોતપોતાના સ્થળોએ દક્ષિણમાં પહોંચી જાય છે. એવી રીતે પાંચ છ

મહિતા આપણા મહેમાન થઈ વળી પોતાને જગ્યાં ઉત્પન્ન કરવાની તીવ્ર ઇચ્છા થઈ જવાથી પાછાં પોતાના અસહ્ય હુગ્ર વતન તરફ મર્ત્ય, એપ્રિલ માસમાં રવાના થાય છે, તે વખતે તેના અસહ્ય વતનમાં ગરમી પડવી શરૂ થવાથી પડેલો ગરમ ઓગળવા માંડે છે અને પૃથ્વી નવા વાદ્યા સળે છે. તેની સાથે પુષ્કળ પ્રમાણમાં ખોરાક પેદા થાય છે કે જેથી કરી પોતાનું અને પોતાનાં જગ્યાનું પેટ ભરવું ઘણું સહેલું થઈ જાય છે.

જે કે આ સ્થળાન્તરનો વિષય એટલો જાણીએ એમ છે કે તેને માટે માણસ બહારથી જેટલો શક્ય એટલો વિચાર કરી શકે પણ પંખીઓ આવાં સ્થળાન્તર શું કામ અને શા માટે કરે છે તે તો પંખીને જો વાત્રા પ્રાપ્ત થાય તો જરાયર સમજાવી શકે, છતાં પંખીના અભ્યાસમાં સ્થળાન્તર એક બહુ રસમય વિષય છે. આમાં ઋતુ પણ પોતાનો ભાગ અવશ્ય લાગે છે.

ઊડતી જીવાતમાં તીડોના મોટાં ટાળાં દર સાત સ્થળાન્તર કરે છે પણ આ તીડો પાછાં પોતાની અસહ્ય જગ્યા ઉપર જઈ શકતાં નથી એટલે એને સ્થળાન્તરને બદલે વધારો થતાં જગ્યા બદલતાં કહેવું યોગ્ય લાગે છે. એટલે તીડાંથી પંખીઓ ઋતુ અનુસાર આવે છે અને શિયાળો પસાર કરી પાછાં પોતાના વતન તરફ જીપડી જાય છે. એ રીતે તેઓ જુદાં પડે છે. ગ્રાણીઓમાં પણ આવાં સ્થળાન્તર થાય છે પણ તાત્કાલિક રીતે તો પંખીઓ જ સ્થળાન્તર કરી શકે છે.

પંખીઓ ઉજાણુ હોલીવાળા જીવો હોવાથી અને તેની ઉપર પીછાંનું ઢાંકણ હોવાથી તથા તેઓની ઉડાન શક્તિ બહુ વિકસેલી હોવાથી આ સ્થળાન્તર બહુ જીવો કક્ષાએ પહોંચેલું માલૂમ પડે છે, જે કે પક્ષીઓને ગરમી, ઠંડી બીજાં ગ્રાણીઓ કરતાં બહુ ઓછી ઋસર કરે છે. એ ઉપરથી શિયાળામાં ખોરાક મેળવવામાં પડતી મુશ્કેલીઓ સદન કરવી નહિ અને એને લઈને મરવા કરતાં જ્યાં ખોરાક સહેલાઈથી મળી શકે તે દેશોમાં ચાલ્યા જવું ઉત્તમ સમજી આજે ન ગણાય એટલાં વરસોથી પંખી-

ઓગે પોતાના જગ્યાં ઉત્તરવાની જગ્યા ઉત્તર ગોઠાઈમાં પચાંદ કરી છે અને પોતાને ખાવા પીવા અને મનગમતો ખોરાક શોધવાને માટે દક્ષિણ ગોઠાઈ પસંદ કર્યો છે. એવી રીતે દક્ષિણ ગોઠાઈમાં વસતાં પંખીઓમાં તદ્દન જિંજટો કમ હોય છે. આના જગ્યાન્તરમાં દરિયાની સપાટીથી થોડાં ઊંચા નીચે જિનરવાથી માંડીને હજારો માઈલની લાંબી મુસાફરી જવા આવવામાં પંખીઓ કરે છે, તેનાં સૌથી લાંબી મુસાફરી દર વરસે આર્ક્ટિક્ટર્ન (Arctictern) કરે છે તેઓ જગ્યાં ઉત્તર ગોઠાઈમાં કરે છે અને શિયાળામાં દક્ષિણ ગોઠાઈમાં આવે. આ મુસાફરીના માધ્યમોનો હિસાબ બંને જાણુ ૧૨૦૦૦નો થાય છે.

પંખીઓને આવી ઋતુની સફર કરવા માટે કેટલાંક બહારનાં અને અંદરનાં કારણો છે. અખતરથી સિદ્ધ થયું છે કે સૌથી પહેલું કારણ તો દિવસની વધવટ છે અને અંદરના કારણોમાં પ્રજનન કરવાની તમન્ના જાગવાથી થાય છે. પ્રયોગો દ્વારા તેના અંડકોશો દિવસની વધવાની સાથે વધતાં લાગતાં જોઈ શકાય છે.

કઈ વસ્તુ પોતાને આ લાંબી મુસાફરી કરાવે છે અને તે વસ્તુને પહોંચવા માટે કયા રસ્તા શોધે છે. આ બે સમસ્યાના જવાબ આપતાં મૂંઝવણ થાય છે. આધુનિક જમાનાના પ્રયોગો અને અવલોકનો આપણને આના જવાબ આપવા માટે એટલાં આગળ વધ્યાં નથી.

વસંતની શરૂઆતમાં પંખીઓ જ્યારે પોતાના હુગ્ર વતન તરફ પાછાં ફરે છે ત્યારે આવાં પાછાં આવેલાં પંખીઓમાં ઘણું ભાગે પુખ્ત ઉમ્મરના નર, જ હોય છે ત્યાર પછી પુખ્ત ઉમ્મરની માદાઓ આવે છે અને જે પક્ષા પંખીઓ બીજાં વરસે જગ્યાં દેવા પુખ્ત થાય છે તેઓ સૌથી પછવાડે પહોંચે છે. પણ શિયાળુ મુસાફરીમાં કમ તદ્દન અવળો થઈ જાય છે અને આપણી જાણુ આવવાની સફર તો આનંદ અને આરામથી કરતાં આવે છે. તેનાં બાજ્યે જ હજુ દોઢ બે માસની ઉમ્મર થઈ (અનુસંધાન પાન. ૫૪.)

દેવ, દેવ તેના અંગે અંગને યાળી રહ્યો હતો. તે જેમ જેમ પોતાના જીવન અંગે વિચારતી હતી તેમ તેમ એ દેવનો ક્રોડો જાડો ને જાડો એના અંતરાત્માને કાર્યે જતો હતો. અને પાંચ વર્ષમાં તો વૈર, દેવ, ક્રોધ સિવાય એના જીવનમાં કંઈ જ યાદી ન રહ્યું. તેની થોડી ઘણી સુંદરના પણ અસુંદરતામાં પરિણમી. એ કાળે જેની નજર પડતી તે એકદમ ખોલી બિહું: શું આ નિર્મળા! શું આ સ્ત્રી! દેવે તેની સુંદરતા નહિ, સ્ત્રીત્વ જ નહિ પણ સર્વસ્વ છીનવી લીધું હતું.

સોળ વર્ષની વય. નિર્મળાએ સૌથી પહેલાં અનુભવ કર્યો કે તે સ્ત્રી હતી. તેણે અનુભવ્યું કે તેની પાસે પણ જગતને આપવા જેવું કંઈક છે. આ દિવસ એની માસીના દીકરી શાંતાના લગ્નનો હતો. નીચે ગામડી દોઝ અને શરણાઈ વાગતા હતા. થોડે દૂર શહેરમાંથી આણેલું વરપક્ષનું એક વાતાવરણમાં તાલ દઈ રહ્યું હતું. સખીઆ શાંતાને શણગારી રહી હતી. કોઈ કહેતું, 'શાંતા, લાવ જેમ તારો હાથ, હું આ માળા બાંધું.' તો કંઈ કહેતું, 'જરા આમ તો જો હું તને સોનાવળનું તલક કરું' કોઈ સાડી ફીક કરતું હતું, તો કોઈ પાલવ ઓઢાડતું હતું. નિર્મળા પાછળ જ બેસી હતી. આગળ મોટો આરસો હતો. આરસા પર તેની નજર પડી અને તેણે શું અનુભવ્યું તે તો તે જ કહી શકે પણ આજે તે તે નહોતી. તેનો ભાવ પતિ રમેશ પણ લગ્નમાં આવ્યો હતો. તેણે વાળ ફીક કર્યા. પાલવ ઘરાઘરા નાખ્યો. અને ટદાર થઈ. બાંધુ પર પહેલાં કૂલના કરડિયામાં પડેલું એક કૂલ લીધું અને અંજાડે મૂક્યું. અને વાંકી વળી જોવા લાગી.

'અરે' ખૂબ સુંદર લાગે છે' કોઈએ કહ્યું અને તે શરમાઈ બાંધુ પર ખસી ગઈ. ત્યાં તો પગે પહેરેલાં ઝાંઝરી રણકી બેસી.

નિર્મળા ગામડાની હતી. એનો શણગાર પણ ગામડાનો હતો. આજ સુધી આ ઝાંઝરી પહેરી દેવ-

મંદિરે જવાને અનેક વાર તે રડી હતી. પણ આજે તે જ ઝાંઝરીનો રણકાર તેને ખટક્યો. તેને સમજાયું તે જૂનું હતું. ગામડામાં તે બહે શોભે પણ અહીં તે કૃત્રિમ લાગતું હતું. ઉતારો નાખવા વિચાર આવ્યો. પણ એમ શા રીતે અને? ઉઘાડા પગે કંઈ થોડું રહેવાય છે. તેના રણકારની મધુરતા આજે તેને આકર્ષી થઈ પડી.

'આલો દવે ક્યાં સુધી, વખત થઈ ગયો છે.' નીચેથી અવાજ આવ્યો. અને બધાં નીચે ગયાં.

નિર્મળા ફરી પાછી તે ખંડમાં આવી. એ જ આરસા સામે બેસી રહી પોતાના દેહને નિરખવા લાગી. તેને સમજાયું કે તેની ઓઢણી બધાના જેવી નથી. પોતાની સારામાં સારી ઓઢણીનો રંગ એને ઘેરો લાગ્યો છતાં તેને ફીક કંવા લાગી. પાસે જ પાઉડર પડ્યો હતો. તેણે હમણાં જ બધાને મોઢે લગાવતાં જોયાં હતાં. એણે પણ થોડો પાઉડર હાથમાં લીધો અને મોઢે લગાવ્યો. વેણીમાં બાંધુ તાણું ચુનાવું ફક્ત મૂક્યું. આરસામાં જોયું એક વાર, એ વાર. અને તે લગ્નમંડપમાં જવાને નીચે જવા લાગી.

દાદરને પહેલે પગથિયે પગ મૂકે છે ત્યાં જ તેને કાને પડ્યું:

'રમેશ, પણ તું આ શું વિચારે છે ?

નિર્મળાના દિલમાં એક મધુર લાગણી ઝણઝણી ગઈ.

ત્યાં તો એક મધુર અવાજ આવ્યો, 'હું ઘરો-ઘર વિચારું છું. હવે સાત વરસનો કીકો નથી.'

આ રમેશના જ અવાજ હતો. નિર્મળા ત્યાં જ થઈ ગઈ.

'તો શું તું નહિ પરજી ?' નિર્મળાએ એક અંધારા અનુભવ્યો. તે ત્યાં જ બેસી પડી. વેણીમાં ખોસેલું તાણું ફક્ત ખરી પડ્યું અને દાદરના પગથિયાં પર અડળાતુ ફટાતુ દૂર જતી ધારીના ખૂણામાં જઈને પડ્યું.

‘શું આ રમેશ બોલે છે?’

‘હા, હું જ બોલું છું. ક્યાં હું અને ક્યાં એ નિર્મળા?’

નિર્મળાના કુણા હૈયાને જાણે કોઈએ કોંકર મારી.

‘એતો રંગ’ રમેશનો અવાજ હતો.

પવનનો એક ઝપાટો આપ્યો દાદરખારીનું ખારણું ભડ લપ્પને ખટકાયું અને કુમળું ફૂલ કચરાય ગયું.

નિર્મળા આગળ સાંભળી ન શકી તે ઊઠી, ખાંજુના ખંડમાં પહોંચી અને ખૂણામાં પડેલાં ગોદ ડાના ઢગલા ઉપર ઢગલો થઈને પડી ક્યાં સુધી તેણે રડ્યા જ કર્યું. *

થોડી વારમાં એડનો અવાજ વધુ જોરદાર બન્યો. જન આવી રહી હતી, પણ તેને શું? આજે તેની બધી આશાઓના છુકકા બોલી ગયા હતા. તે આરસા સામે ગઇ.

એ જ આરસા સામે કલાકેક પહેલાં તેણે પોતામાં બહુ અનુભવ્યો હતો. પોતામાં સ્ત્રીત્વનું પહેલી જ વાર દર્શન કર્યું હતું, પોતાની જાતને શણગારી હતી. વેણીમાં ફૂલ મૂક્યું હતું, મોઢે પાકેડર છાંટ્યો હતો અને એ જ આરસાએ એના કુમળા દેહમાં પાંગરતા યૌવનનો ખ્યાલ આપ્યો હતો.

તે વધુ નજીક ગઇ, તાકીને આરસામાં પોતાનો ચહેરો જોવા લાગી. આજે પહેલી જ વાર તેને સમજાયું કે તેનો રંગ સહેજ કાળો હતો. તે કમકમી ઊઠી, તે રડી ઊઠી. તે ફરીથી અંદર જોવા લાગી. તેણે જોયું તેનું કપાળ સહેજ નાનું હતું. તેની બે બમરની વચ્ચે થોડા વાળ હતા. અને ગોં પર તદ્દન આજી શીળીના ચાંદાં હતાં. તેણે હાથ તરફ જોયું તે બધાનાં જોવા કુમળા ન હતા. સુંવાળા ન હતા, જાણે એક જ કલાકમાં તેનું ‘બધું’ સૌંદર્ય કોણે જાણે ક્યાંય ઓસરી ગયું.

લગ્નનાં વાજાં વાગ્યાં. ગીત ગવાયાં. ફક્ત નિર્મળા બધો વખત મૃતપત્ત એ જ આરસા સામે આંસુ સારતી રહી.

શરણાધ્યોના સૂર તીણા બન્યા ને નિર્મળાનો હરતમેળાપ થયો.

મૂક પ્રેક્ષકની જેમ જ તે લગ્નધડીઓ વીતી. ખીજે દિવસે જન વિદાય થઇ. નિર્મળા પોતાને અશુરગૃહે પહોંચી.

ગામ આગળ પછી એના જીવનમાં એક ભારે પરિવર્તન થઈ ગયું.

તે દૂધ દોતી હતી, વાસીદું કાઢતી, નદીનો હાથો ઢાળ ચઢી મહોસાગરનું પાણી ભરી લાવતી, આખા ઘરનાં કપડાં ધોતી, પણ મૂંગી મૂંગી. નિર્મળા તેની તે હતી, પણ દિવસ તેનું ઘરેલું હતું.

* * *

રસોડું ધરના છેલ્લા ખંડમાં હતું. પ્રકાશના આવવાને માટે ફક્ત એક નાની ખારી જ હતી. દીવા ખત્તીનો વખક થઇ ગયો હતો, છતાં હજી દીવા થયો નહોતો. આજે એ છેલ્લા ખંડમાં કાંઈ ગંભીર વાતો ચાલી રહી હતી.

‘તો શું તું અમારું નાક કપાવીશ’ રમેશના બાપુએ ગંભીર અવાજે કહ્યું.

‘પણ એને ખાઇ તો લેવા દો. પછી તમે તમારે વાતો કરો’ રમેશની બાએ કહ્યું.

‘શું તમેને એમ લાગે છે કે હું તમારું નાક કપાવીશ?’

‘તો આ આખી નાતમાં નાક કપાવાનું નહિ તો જીવું શું?’

‘આજે આ યોથો કાગળ આવ્યો. ચાર વરસ તો પછી કરીશું, પછી કરીશું, કહી કેલ્યું. હવે વાપડા ક્યાં સુધી કર્યો કરું?’

‘પણ, બાપુ’

‘પણ શું? હું આજે લખી નાખું છું. જે સુદર્ત આવતું હોય તે લખી નાખો હવે. એવડી મોટી છોડીને તો ઘરમાં એ ય ગિચારા ક્યાં સુધી સંઘરી રાખે?’

રમેશ અત્યાર સુધી નીચું ઢાલીને સાંભળ્યા જ કરતો હતો. તેનામાં સામે મોઢે બોલવાની તાકત

ન હતી. છતાં તેણે ધીમેથી કહ્યું, 'ક્યાં હું' અને ક્યાં એ ?'

'આ તું ચાર ચોપડી ભણ્યો ને એ પૈસા કમાયો તેનો આટલો ગર્વ. પૂછ જો આ તારી જાને એટલે ખચર પડે કે કન્યા વળી કાણુ દેવું હતું ?'

'રમેશ ! એકવાર વચન આપ્યું. હવે આ મોઢે નાથ શી રીતે પડાય ?' રમેશની જાએ આંસુભરી આંખે કહ્યું.

'પણ મારા જીવનનો તો વિચાર કરો.'

'હું' કહું છું.' ગંભીર અવાજે રમેશના જાપુ-જીએ કહ્યું, 'ફક્ત અમારા વચનની ખાતર તારે પરણવું પડશે'

અને આખા ઘરમાં નિરતમ્બ શાંતિ છવાઇ ગઇ.

x x x

ખરાખર એ જ દિવસે આ જ આ સમયે, એવા જ એક રસોડામાં નિર્મળાની જા અને જાપુજી કુખી હોયે કાંઈ વિચારી રહ્યાં હતાં. નિર્મળા જારણા પાછળ ભગવાનની છબી સામે ઊભી ઊભી સાંભળી રહી હતી.

'મને તો ઢાળમાં કાળું લાગે છે.'

'ના પણ મને મોઢનલાલમાં વિશ્વાસ છે.'

'તો આજે લગનની વાતનેચાર વરસ વીતી ગયાં. આ વરસે, આવતે વરસે. આ જ્યાં પરણી ગયાં. ફક્ત આપણી નિરુ એક કુંવારી.....'

'ચાર કાગળ લખ્યા પણ કાંઈ જવાબ આવે ત્યારે ને ?'

'આજે આવશે, કાલે આવશે કરતાં કરતાં આ લગનગણો ય વીતી. જશે. હું તો કહું છું સાફસાફ લખી નાખો. પેલાં મંચુ માસી કહેતાં હતાં રમેશને નિર્મળા કાળી પડે છે. મોટી કાળી અને ગોરી કરનાર ના જોયા હોય તો ? આખી નાતમાં મારી છોકરીને વગોવી નાખી.' નિર્મળાની જાએ કહ્યું.

'પણ તેમાં શું થઇ ગયું. ભગવાને જે રંગ આપ્યો છે તે કાંઈ થોડો બદલી શકાય છે ?'

નિર્મળાથી હવે વધુ વાતો સાંભળી ન શકાઇ.

તે ચૂપકીથી બહાર ચાલી ગઇ. સંધ્યા થઇ ચૂકી હતી. પાસે જ મહીસાગરનાં ઘેરાં પાણી વધી રહ્યાં હતાં. જોવારા પર પણ અવરજવર જોાલી થઇ ગઇ હતી. તે એકદમ દોડી નીચે પહોંચી ગઇ. વહેતાં પાણીની પાસે જ મહીસાગર માતાની દેરી હતી. એનામાં સત્ હતું. લોકો એને માનતા અને દર વર્ષે ચૂંદડી ઓઢાડતા. લોકવાયકા હતી કે ગમે તેવું પૂર આવે, દેરી પાણીમાં ડૂબી જાય પણ માછલા દીવા ઓલવાય નહિ. એમ તો જ્યારે જ્યારે નદીએ આવે ત્યારે માછલો પગે લાગે જ. આજે પણ તે દેરી પાસે પહોંચી. પણ રાજના વંદનમાં અને આજના વંદનામાં ફેર હતો. આજે તે કાંઈક યાત્રી રહી હતી; તે ગગગળી જતી ગઇ. પાલક ઢાળ્યો અને રડતે અવાજે જોલી, 'મહી મા ! આ તમારી દીકરીને તમારી મોડમાં સમાવી દો. આજ અધી હસાવી, રમોડી હવે જીવીને ય શું ? મા ! મા !' અને તે જમીન પર ઢળી પડી. માની મૂર્તિ સામે જોઇ રહી.

'કાણુ નિર્મળા' ! કોઇ પરિચિતનો અવાજ આવ્યો. 'અત્યારે અહીં ક્યાંથી ?' 'આ જરા મેમાન આન્યા'તા તે કપડાં ઝીંકવા આવી હતી.' 'ઘેર આવ રાત પડવા આવી છે.'

નિર્મળાએ માની આંખો સામું જોયું. એ આંખોમાં હાસ્ય હતું. પગે લાગી ને ઉતાવળી ઊભી થઇ. અને મનમાં જોલી. 'આ તમારી દીકરીને સંભાળજો.'

હજુ ઘરમાં અંધારું હતું, એ જ છેલ્લા ખંડમાં નિર્મળાની જા રોટલાનો લોટ મસળી રહી હતી અને એના જાપુજી કાંઈ જોલી રહ્યા હતા. તે ધીમે પગલે અંદર ગઇ.

'મને આશા છે. આવતી કાલે જરૂર જવાબ આવી જશે. પછી તો જેવી પ્રભુની ઇચ્છા.

x x x

લગન થયાને આજે પાંચ મહિના વીતી ગયા, છતાં રમેશ નિર્મળા સાથે એક શબ્દ પણ બોલ્યો ન હતો. તે ઘરમાં રહેતો ખાતો પણ ગયું જ શન્યભાદે.

અને નિર્મળા પણ મૂંઝે મોઢે આખા ઘરનું કામ કર્યે જતી હતી.

આજે છેલ્લા સાત આઠ દિવસથી આખા ઘરમાં ઉત્સાહનું એક મોજીું ફરી વળ્યું હતું. રમેશ B. SC. મા પ્રથમ નગર પાસ થયો હતો અને આગળ અભ્યાસ માટે પરદેશ જવાનો હતો. તે માટેની લોન મંજૂર થયાનો તાર આવી ગયો હતો ઘરનાં બધાં જ અમેરિકા મોકલવાની તૈયારીમાં પડ્યાં હતાં. રમેશ પણ મુબઇ જઈ પોતાનાં સ્ટૂટ તૈયાર કરવા નાખી આવ્યો હતો. હવે સાત જ દિવસ બાકી હતા. જલદી જલદી બધું પતાવવાનું હતું.

રમેશ બહાર તકીએ અટકીને બેઠો હતો. બે બહેનો બે બાજુ બેઠી બેઠી વાતો કરી રહી હતી. અમારે માટે આ મોકલજો. ને અમારે માટે તે મોકલજો. સાસુજી પણ સામે ખુશી પર બેઠા હતાં. ફક્ત નિર્મળા જ ઘરને છેડે રસોડામાં ચૂલો ફૂંકી રહી હતી.

‘જેને ઉપા, હજુ કાણ જાણે ક્યારે આ લાવશે. સાવ ઠંડી ગાર છે. !’

‘હમણા લાવશે હવે.’ ઉપાએ કહ્યું.

‘પણ, આ કલાકમાં તો માનપત્ર માટેની સભામાં જવાનું છે.’

‘હા એ તો હું ભૂલ્યો.’ રમેશે કહ્યું. જેને ઉપા ઉપરથી માનું કોટ અને પેન્ટ લાવ તો.’

ત્યાં નિર્મળાએ એ અધાર ખંડમાંથી આંસુ લૂછતા લૂછતાં મુઠ્ઠાથી હમણાં જ આણેલા ટ્રેમાં ચાના કપ, બહાર ધર્યાં.

‘રમેશને ગામની રફ રફ માનપત્ર મળી રહ્યું હતું. આ નિશાળનો પહેલો વિદ્યાર્થી આજે પરદેશ જઈ રહ્યો હતો. આ પીતાં પીતાં તેણે ટાઇ બાંધવા માંડી એટલામાં ઉપાએ કહ્યું, ‘હજુ બરોબર નથી. જરા આમ કરો.’ મોટી બેને આવીને પાછળથી કોટ ફીક કર્યો. નિર્મળાની નણુદોએ કપડાં બદલ્યાં. સાસુએ પણ રેશમી સાડી ઝોઢી.

‘અરે, ચાલો હવે માન દશ જ મિનિટ બાકી છે. મોડું થશે.’ રમેશે કહ્યું.

‘નિર્મળા, સાસુનો ભારે અવાજ નીકળ્યો.

‘જેજે જરા. આ બારણાં ખુલ્લાં છે. અમે હમણાં કલકેકમાં આવી પહોંચીશું. બધું સંભાળજો... બરોબર અને... આ પુનઃ-પુનઃ કાઢી નાખજો.’

સાસુ, અને નણુદે વિદાય લીધી. નિર્મળા ત્યાંની ત્યાં જ-એના એ જ ઓરડામાં શન્યમનરક બાવે બેસી રહી. એના મનમાં સાસુનો આખરી હુકમ ચૂંચ રહ્યો.

X

*

*

બધાંનાં મોંમાં પાન હતાં. હાથમાં ફૂલ દતાં. આનંદ હતો. સાડાચાર વાગે બધાં પાછાં ફર્યાં. રમેશે કપડાં કાઢ્યાં. નણુદે હાથ કહી ગાદીનાંકથે પડી. સાસુ ખીલ ખંડમાં જઈ સાડી બદલતાં બપોડયાં; હજુ પુનઃ ૫ નથી કાઢ્યો? ફરેલા કીમ્બા જેવી છે ! કહીને સાસુજી મગજની થાળી કંઈને ચોસલાં ગોઠવવા બેઠાં. એ મગજનું સદ્ભાગ્ય એને અમેરિકા લાવ જવું હતું. આવતી કાલે બધાં મુઠ્ઠા જવાનાં હતાં. રાતના અગીઆર વાગ્યા સુધી સૌએ વાતો કરી. નિર્મળા છેલ્લા ખંડમાં ચાના કપ ધોઈ રહી હતી. નિર્મળા એક સ્ત્રી હતી. તેને સ્નાનું અંતર હતું. તેનો પતિ આજે પરદેશ જવાનો હતો. રમેશ તેની સાથે ગમે તેમ વર્તતો છતાં તે તેની પત્ની હતી. તેના નાના દિલમાં અનેક આશાઓ હતી. આજે જશે તે કાણ જાણે ક્યારે ૫ પાછા ફરશે. તે બે શબ્દ બોલવા ચાલતી હતી પણ તેની જીવન બિપડતી ન હતી રમે પોતાના બોલવાથી એમનું દિલ દુભાય તો ?

આખી ગત પડખાં ઘસી આંસુ મારીને કાઢી. હજુ તો બધાં બેઠે તે પહેલાં જ બીડીને બધાં વાસણો માથે નાખ્યાં બંધે ચેતવ્યો. આ માટે પાણી તૈયાર કરી દીધું. અને આ પીને સૌ સૌને કામે લાગી ગયાં. નવ વાગે ગાડી બિપડવાની હતી. કસાર બાકતાં બાકતાં નિર્મળાએ ધીમે અવાજે કહ્યું. ‘આ, હું ?’

‘તો તને આવવાનું નોંધ કાણ કહે છે ? જેને આવવું હોય તે વળી આમ સુંમડા જેવું થઈને બેસી રહે ? આમ ને આમ આખા ગામમાં મૂંઝે ફરતે ફરી. ખીજી હોય તો એને કેટલો ઉત્સાહ ને કેટલો

આનંદ હોય ! કેવાં કપડાં પહેરીને હરે, ફરે ?
પણ આ તો—”

હજી સ્ટીમર ઊપડવાને ચાર પાંચ દિવસની વાગે હતી. ઝોળખીતાઓને મળવું, માનપત્રોમાં જવું, અને સગાંસંબંધીઓને ત્યાં જવું અને એવાં જ બીજાં કાર્યક્રમો ચાલતા હતાં. અથા આનંદમાં હતા, બ્યારે કદત નિર્મળા જ અધાંથી અતડી-અતડી લાગતી હતી. અને આખરે એ દિવસ આવી પહોંચ્યો. અધાં ટેકસામાં બેસી સ્ટીમર પર પહોંચ્યાં. સામાન ખડકાયો. જગ્યા પણ મળી ગઈ. અને ઊપડવાની તૈયારીની વિસલ પણ વાગી અધાંને પ્રણામ કરી રમેશ સ્ટીમર પર પહોંચ્યો. બીજી વિસલ વાગી. આ ઊપડવાની હતી. રમેશે ગજવા-માંથી રૂમાલ કાઢ્યો અને અધાની મામે છેલ્લી નજર નાખતાં રૂમાલ ફરકાવ્યો. થાભલાને અટ્ટેવાને ધન્ય-કૃતે હૈયે નિર્મળા ઊભી હતી એના દિલમાં એક છેલ્લી આશા હતી કે એ હાલતો રૂમાલ અને એ આંખ કરતી ફરતી પોતા પર પણ મંડાશે. એ રૂમાલ મારી સામે પણ હાલશે.

સ્ટીમર હાલી. રમેશની આંખ નિર્મળા પર પડી ન પડી અને બાજુ પર ઊભેલી તેની સાથે ભણનારી સહાધ્યાયિનીઓ તરફ વળી અને તેમણે રમેશના રૂમાલના જવાબમાં રૂમાલ હલાવ્યા. છાતી સરસો રાખેલો નિર્મળાનો રૂમાલ છાતીએ જ ચોંટયો રહ્યો.

૧૧

બારે હૈયે અધાંની સાથે નિર્મળા પણ ઘેર આવી. આખો દિવસ તો ઘરનું કામ કરવામાં જતો. પણ રાત પડતાં જ અસહ્ય વેદનાથી એનું દિલ ભંગાઈ આવતું. આના કરતાં હું ન પરણી હોત તો શું ખોટું હતું? આજે રમેશની વિદાયનો સાતમો દિવસ હતો. સાસુ, સસરા અધાં જ ટપાલીની રાહ જોઈને બેઠાં હતાં. છેલ્લા ત્રણ દિવસથી ટપાલની રાહ જોવી, રમેશ આજે ક્યાં હશે એ જ એમનું મુખ્ય કામ થઈ પડ્યું હતું.

ટપાલીને જોતાં જ હંધા બારણે દોડી ગઈ અને ટપાલીએ તેના હાથમાં એર—મેઇલના સિકકાવાળું

કવર મૂક્યું. તે એકદમ બોલી ઊઠી, “આ, બાઈને! કાગળ” ઉપાએ ઝડપથી કાગળ કાઢ્યો. નિર્મળા રસોડામાં કામ કરતી હતી. તેને કાને પણ અવાજ પડ્યો. સૌ ટાળે વળી વાંચતાં હતાં. નિર્મળા થોડે જ દૂર હોંચકાંને સળિયો પકડી ઊભી હતી.

વહાલાં,

ખુશનુમા હવામાં બારે હૈયે મે તમારા અધાંથી વિદાય લીધી. જેમ જેમ સ્ટીમર આગળ ચાલતી ગઈ જેમ જેમ આપણા સ્થૂંક દેહનું અંતર વધતું થયું તેમ તેમ તમારી યાદ વધુ ને વધુ સતાવા લાગી, ખાવા બેસતાં એ જ રસોડું, એ જ “નાના હાથનું” ભોજન અ જ બાપુજી ને તમે જ્યાં યાદ આવી જતાં. ખાવાનું બાજુ પર રહી જતું ને

આ,

આજે સમજાયું માનતો પ્રેમ શું છે કાણ જાણે ક્યારે હવે ફરીથી મળીશું

ઉપા અને મંજુલા, તમો કુશળ હશે. ખૂબ ખૂબ ભણજો. બાપુજીને કહેજો મારી ચિંતા ન કરે. ધીરેન મેટ્રીકમાં સફળ થયો હશે.

તમારો રમેશ.

નિર્મળા સળિયાને પકડીને ત્યાંની ત્યાં જ ઊભી હતી. બા, બાપુજી, ધીરેન, ઉપા, મંજુલા અથા પોતપોતાના પત્રો ફાડી વાંચવા લાગ્યાં. કદત નિર્મળા માટે એક લીટી પણ ન હતી નિર્મળાનું હૈયું કકળી ઊઠ્યું. રસોડામાં પહોંચી ત્યાં તો શાક બળી ગયું હતું. ઝડપથી શાકને હલાવ્યું. અન્નને કાગળ. કદત હું જ નહીં. પણ તે સમયમીને બેસી રહી, અનેક વિકલ્પો દિલમાં ઊઠ્યા. પણ તે અધાને તેણે કંચડી નાખ્યા. તે આસુ લૂછતી હતી ત્યાં તો અધા અંદર આંખાં નિર્મળાએ ઊભી થઈ ચાળી લીધી. સાસુ અને નણંદ પાટલે બેઠા. નિર્મળાએ લોટા બર્થો રાટલી, દાળ ને અંતે શાક પીરસ્યું.

નાની નણંદ ઉપા એકદમ બોલી ઊઠી: “આ બુબોને શાકે બાળી નાખ્યું હું તો કાંઈ ખાવાની નથી”

આવું મોઢું શક આમ બાળી નાખે તો તો

...સાસુએ કપડા આપતાં કહ્યું કે

કોણ જાણે કેવી દાળ કરે છે. કંઈ સ્વાદ જ નથી આવતો.” દાળનો સગડકો મારતા મંજુલા બોલી. નિર્મળા મૂંગી મૂંગી સાંભળી રહી. સૌ ઝમી રહ્યા હાથ ઘોષ ચોપાડે બેઠાં. ને નિર્મળાએ એકવાડ સંભાળ્યો.

એક મહિનામાં તો જાણે એક ભવ કેમ ન વીતી ગયો હોય એમ નિર્મળાએ અનુભવ્યું. એનો સ્થામ ચહેરો તદ્દન નિરતેજ જતી ગયો અને આંખો ઊઠી ઊતરી ગઈ.

મહિનો એક થયો હશે ત્યાં એક મોટું કવર આવ્યું. હૃદય સાથે ચાંપી સાસુએ કવરને ફેડ્યું.

“અને આ મારો કાગળ.”

ત્યાં તો ઊંચા બોલી ઊઠી “આ મારો કાગળ.”

મંજુલા કહે “આ મારો”

‘આ ધીરેનનો, આ આપુજીનો.’

નિર્મળાએ એક ઊંડો નિસાસો નાખ્યો. હવે તે ઘરમાં રહેતી, કામ કરતી, પણ મૃતની જેમ. તે ભાગ્યે જ કંઈ બોલતી, હુકમો સિવાય ભાગ્યે જ તે કંઈ સાંભળતી, બહાર જવાની મનાઈ હતી. કોઈને મળવાની મનાઈ હતી.

મહિનો એક થયો હશે ત્યાં તો એક મોટું પારસલ આવ્યું. અંદર રમેશના જતજતના ફેટા હતા. સૌ ટોળે વળી જોયા લાગ્યાં અને નિર્મળા! છલકાતી—આંસુભરી આંખે એ તો દૂર-દૂર જ જોતી રહી.

ધીરેન તરત જ બગરમાં દોડ્યો અને સુંદર ક્રેમમાં તે ફેટો મઢાવી લાવ્યો.

એક દોળવાનું બહાનું કાઢી નિર્મળા બહાર આવી અને થોડીવાર ત્યાં જોતી રહી—જેવા માટે, તેના મુખમાંથી ઉદ્ગાર સરી પડ્યા !

“આ રમેશ ! આવો સુંદર ચહેરો...” આંખ ફરી ત્યાં તો ‘આ દાળ ઉભરાઈ જશે’ની ખૂમ પડી અને તે અંદર દોડી ગઈ. તે રસોઈ કરતી હતી પણ બધો વખત તેનું દિલ તો બહાર જ ભમતું હતું. તેના દિલમાં થતું આવો કોમળ ચહેરો, આવી

ત્રેમભરી આંખો, તે કદી આવું ન કરે. રાત પડી. બધા બહાર બેઠાં હતાં. નિર્મળા હજુ હમણાં જ પરવારી હતી. તે બહાર આવી. બારણાં પાસે જોતી રહીને રમેશનો ફેટો જોવા લાગી.

નિર્મળાના લગ્નને આજે એક વરસ પીની ગયું હતું. પણ તેને આંખ ભરીને રમેશને જોવાની તક નહતી મળી. રમેશને જોતાં જ એના પેલા શબ્દો યાદ આવતા અને તે રડી ઊઠતી. એને થતું ક્યાં હું અને ક્યાં રમેશ.

તે કામ કરતી પણ તેનું દિલ રમેશની છબીમાં હતું. રાત પડી. દર વાગ્યામાં બધાંની પથારીઓ કરી ઊંઘરા પાસે આવી. બધાં જ રમેશની વાતો કરતાં હતાં. એક નિર્મળા જ મૂંગી મૂંગી—સાંભળતી હતી. અને દિલમાં સપડાતી હતી—રમેશની રસભરી વાગો સાંભળતી ને આ બધાં ક્યારે સૂએ તો હું પેલી છબી...

ત્યાં તો “ભાભી જરા પાણી આપજોને.” નાની નણ્ણદે કહ્યું. નિર્મળા મૂંગી મૂંગી ઊઠી અને પાણી લઈ આવી.

રાતના સાડા અગિયાર સુધી વાતો ચાલી. બાર વાગે સૌ પથારીમાં પડ્યાં, નિર્મળા પણ પોતાના ખંડમાં ગઈ, એક વાગવા આવ્યો પણ તેની આંખ મળી નહિ. ખૂબામંથન કયું. આખરે તે ધીમે પગે ઊઠી. નીચે ગઈ અને દીવાનખાનામાંથી ફેટો ઉપાડ્યો. ઉપર આવી અને દીવો કરતાં કરતાં જ તેનું હૃદય ભરાઈ આવ્યું, ફેટો પથારીમાં મૂકી તેની પાસે માથું ઢાળી તે રડી પડી.

‘મને ક્ષમા કરો, હું તમારે લાયક નથી, પણ... હવે હું ક્યાં જઈ મને એક દાસી તરીકે સ્વીકારો. મારે ખીજું કશું જોઈતું નથી. હું તમારા ઘરમાં રહીશ. તમારી સેવા કરીશ’. અને તેણે આંસુ ભરી આંખે રમેશના ફેટા તરફ જોયું. ને દિલ વધુ રડી ઊઠ્યું.

રાતના ત્રણ વાગ્યા. આંસુ ખૂટ્યાં. તે મૂલ-વત ફેટા પાસે માથું મૂક પડી રહી. આજે નિર્મળાના જીવનનું સંપૂર્ણ સમર્પણ હતું. તે માત્ર

હોમાઈ જવા ચાહતી હતી. તેને કશા બદલાની પડી ન હતી. જો રમેશે પણ આ દશ્ય જોયું હોત તો ? પણ આ તો જડ છળી હતી.

ચારના ડંકા પડ્યા. તે એકદમ ઊડી. હાથમાં છળી લીધી. ફરીથી ઓસીકા પર ગોઠવી. પાલવ ઢાળી પ્રણામ કર્યાં. અને પ્રભુને પ્રાર્થના કરી. હું તમોને દુઃખી કરવા ક્યાં જન્મી, પ્રભુ કાં તો મને લઈ લો અથવા કાં તો એમના અંતરનાં એકાદ નાના ખૂણામાં પણ મને નાનું સ્થાન અપાવો.

આંસુ લૂછી વળી પાછી તે નીચે જવા લાગી. તેનું હૈયું કંપી રહ્યું હતું. રમે કોઈ જાગી જાય. દીવાનખાનામાં પહોંચી ન્યાં ફેટો વળી પાછો ખીટીએ ભરાવવા જાય છે ત્યાં તો અંધારામાં હાથમાંનો ફેટો ખીજ સાથે અથડાયો અને ખીજને ફેટો પણ નીચે પડ્યો.

‘કાણ ?’ સાસુજનો ઘોઘરો અવાજ આવ્યો. નિર્મળા સડક જ થઈ ગઈ.

અને સાસુજ લૂગડું ઠીક કરતાં બહાર આવ્યાં. નિર્મળા રમેશના ફેટા સાથે પથર જેવી ઊભી હતી. એના દિલમાં થયું ધરતી માગ દે.

જસ કોઈને ઊંઘવા ય નહિ દે. આ શા બધાં ધર્તીંગ માંડ્યાં છે ? હું ક્યારની જોઉં છું તું ઉપર પડી પડી શું કરે છે. જો જો મારા છોકરાને કાંઈ કરી નાખતી...

અને નિર્મળાના હાથમાંથી છળી નીચે પડી ગઈ. તે એકદમ ઉપર જઈને પથારીમાં પડી. અને ક્યાંય સુધી આંસુ સાર્યાં.

* * *

એક દિવસ એક લાંબો પત્ર આવ્યો. સસરાજ બારણે ખેંદા હતા. તેમણે ફેડયો અને તકિયે અઢેલી વાંચવા લાગ્યા. રસોડાની બારીમાંથી નિર્મળા પણ જોઈ રહી.

ઉત્તમચંદ જેમ જેમ પત્ર વાંચતા ગયા તેમ તેમ એમનો ચહેરો બદલાતો ગયો. અને ન્યાં પત્ર અડ્યો વંચાઈ ગયો ત્યાં તો એમનું હૈયું ભરાઈ આવ્યું. પત્ર ગાંઠી નીચે મૂકી તેઓ મૂઠ જોવા થઈ ગયા. આંખમાંથી માત્ર આંસુ જ વહી રહ્યા હતાં.

લલિતાગૌરીએ આવી પૂછ્યું, ‘પણ છે શું ? મને કહે તો ખરા, રમેશને કાંઈ થયું ?’

ઉત્તમચંદ મૂંગા જ રહ્યા. તે કાંઈ બોલી ન શક્યા, માત્ર તેમણે પોતાની પત્નીના હાથમાં પત્ર મૂક્યો.

નિર્મળાનું દિલ પણ ધગધગી રહ્યું હતું. ‘રમે તે કાંઈ અકસ્માત નડ્યો હોય !’

સાસુજએ પત્ર લીધો અને જાણે કાંઈ જ ગંભીર ન હોય તેમ આખો પત્ર વાંચી ગયા. અને કહ્યું, ‘પણ તમે આટલા બહાવરા શાને મની ગયા છો ? એ લખે છે તેમાં ખોટું શું છે ? જો આવાં ઢીલાં રહીશું તો આપણે જીવી ય શી રીતે શકીશું ?’

‘પણ’ ઉત્તમચંદ બોલ્યા.

પછી ઘરમાં શું વાતો થઈ તે કોઈ જાણતું નથી. નિર્મળાએ પણ ન જાણી. પત્રમાં શું લખ્યું હતું તેની પણ માત્ર કલ્પના જ થઈ શકે.

આ વાતને હજુ ત્રણ જ દિવસ થયા હશે ત્યાં એક દિવસ નાનો દિયેર ધીરેન નિર્મળા પાસે પહોંચ્યો.

‘ભાભી !’

નિર્મળાએ અંદરથી બારણું ખોલ્યું.

થોડી આડી અવળી વાતો કરી ધીરેને શરૂ કર્યું. ‘જુઓને રમેશભાઈ મોટા વિકાસ થઈને આવશે પછી તો એમને અનેક સારા સારા માણસોના સંપર્કમાં આવવાનું થશે. તે વખતે તમે પણ હશે જ ને.’

આ સાંભળતાં જ નિર્મળાના દિલે એક કંપારી અનુભવી.

‘ભાભી, આમ શું હિંમત હારો છો. મને તો લાગે છે કે તમે પણ તૈયારી કરો. જો તમે સુંબઈ જઈને અંગ્રેજીનો અભ્યાસ કરો તો મારા ભાઈને કહેવાનું નહિ રહે. એક તો ત્યાંની રીતભાતથી પણ પરિચિત થઈ જશો અને ખીજું અંગ્રેજી પણ આવડી જશે. અને...’ બોલતાં બોલતાં ધીરેન અટકી ગયો.

‘અને શું ?’ નિર્મળાએ પૂછ્યું.

“એ તો હું એમ કહેતો હતો કે બાપુજી પણ ઇચ્છે છે કે તમે ભણેા જેથી સુખી થાઓ.”

આટલી વાત કહી ધીરેન નીચે ઊતર્યો નનર્મ-
ળાને થયું હવે આટલી ઉમરે શુ ભણવું. પણ
વળા પામે વિચાર આવ્યો જે આટલા અભ્યાસથી
પણ હું એમને ખુશ કરી શકતી ફાઈ તો મારે
જવું જોઈએ. અરે એ માટે ય નહિ પણ હવે
મારે આ ધર છોડવું જોઈએ. આમ વિચારતી હતી
ત્યાં આંખ ફાટી ટપકા આપતા ધરનાં બધાંના
ચહેરા આવીને ઊભા તે એકદમ ખોલી ઊઠી. હું
જઈશ જરૂર જઈશ.

પંદરેક દિવસમાં નિર્મળા અભ્યાસને માટે
મુંબઈ જવા તૈયાર થઈ ગઈ. કોઈએ ન તો લાગણી
ખતાવી કે ન કોઈએ કાગળ પત્ર લખવાનું કહેવાનો
શિષ્ટાચાર સુધ્ધાં ખતાવ્યો. પણ નિર્મળા હવે એ પ્રકારના
અપમાનોથી એટલી રીઢી થઈ ગઈ હતી કે એ અધું
તેને મન સામાન્ય હતું. અને તે એ સંબોધો હવે
રાખવા સુધ્ધાં ય આહતી ક્યાં હતી ? તે વારંવાર
કહેતી, ‘હે પ્રભુ, પેલી અહલ્યાની જેમ મને પણ
શલ્યા બનાવી દે.’ અને જાણે પ્રભુએ તેની આરબુ
સાંભળી હોય તેમ તેનું અંતર તો ખરેખર પત્યજ બની
ગયું હતું. એકવીસ વર્ષની વયે જ તેની લાગણીનો
ઝરો સૂકાઈ ગયો હતો. અને શોક અને ખિન્નતાથી
તેના સ્થામ ચહેરો કાળો મેશ થઈ ગયો હતો. તેના
મોઢા પરનું હાસ્ય અને તૂર છિનવાઈ ગયું હતું.
જાણે તે હાલતી ચાલતી કાળા પત્થરની પુતળી જ
ન હોય !

તે જડવત ગાડીમાં ખેડી અને જ્યારે ગાડી
ઊપડી ત્યારે એણે હાશનો દમ ઘૂંટ્યો. વરસ પછી
આજે વળી પાછા એ લીલાં ખેતરો, એ ખુલ્લું
આકાશ તેની નજરે ચઢ્યા અને મહીસાગરની
ગોદની સ્મૃતિ તાજી થઈ. બા-બાપુજી બધાં યાદ આવ્યાં.
ત્યાંનો રેતહ અને પોતાની આવી ત્યકતા જેવી હાલ-
તથી તેમને થતું દુઃખ યાદ આવ્યું. આમ જૂના
જીવનને છેલ્લી વારની સંભારતી સંભારતી તે પડી
રહી હતી. ગાડી પૂરજોસથી એને નવા જીવનમાં

ધસડી રહી હતી તેના અંતરને એક ખૂણે અશાન્ત
નાની ચિનગારી હતી, જ્યારે ચારે બાજુએ ધોર
અંધકાર હતો. છતાં નાની સરખી આશા પણ
માણસને આગળ વધવામાં કેટલી સહાય કરે છે.

નિર્મળા જાત્રાલયમાં આવી હતી. એ જાત્રાલયના
સુકત વાતાવરણમાં તેને એક નવા જીવનનો અનુભવ
થયો. અહીં કોઈ એને વઢનાર ન હતું, કોઈ એના પર
ફૂકમ છોડનાર ન હતું. સૌ કોઈ નિર્મળાખેન કહી-
ને ખોલાવતું. જે જ દિવસમાં તેનું જીવન હલકું ફૂલ
જેવું થઈ ગયું. છેલ્લા એ વરસના દુઃખદ અનુભવ
જાણે વિસ્મૃત થઈ જવા લાગ્યા અને ત્રણ દિવસમાં
તો તેના ચહેરા પર નવું તેજ, નવી પ્રસન્નતા હસવા
લાગી.

આજે સોમવાર હતો. એક નજીકના ભાઈ આજે
તેને હાઇસ્કૂલમાં તેડી જવાને આવ્યા. નિર્મળાના
દિલમાં પણ આનંદ હતો. તેણે નવી સાડી પહેરી.
વાળ વ્યવસ્થિત કર્યા અને હાથમાં એક નોટ લઈ
તે નિશાળે જવાને નીકળી.

સ્કૂલે પહોંચી ત્યાં સુધી તો તેના ઉમંગનો પાર
ન હતો. પણ જ્યાં તેણે અંગ્રેજી પહેલા ધોરણમાં
પગ મૂક્યો ત્યાં જ એલ્લી પાટલી પરથી ધીસું હાસ્ય
આવ્યું અને તેના આખાં હૈયામાં તે કટાંગની જેમ
ખૂપી ગયું. તેણે વર્ગમાં નજર નાખી. ૯-૧૦ વર્ષની
બાળાઓ હતી તે છોભીલી પડી ગઈ. આ નિશાળ-આ
બાળાઓ સાથે મારે ભણવાનું ?

આવેલા ભાઈ તેને શાળામાં મૂકી પાછા વળ્યા,
નિર્મળાએ એક પાટલી પર જગ્યા લીધી. એક
બાજુએ કામ ચાલતું હતું ત્યારે બીજી બાજુ એના
મનઃ પૃષ્ઠ પર બીજું જ કામ ચાલતું હતું. પોતાનું
બાલ્યવય, પોતાનું લગ્ન, પોતાની આજની સ્થિતિ બધું
એક પછી એક યાદ આવી ગયું. આમ તે વિચારસાગ-
રમાં હતી ત્યાં શિક્ષકે પૂછ્યું. ‘તમારું નામ શું ?’

તે બાધા જેવી ઊભી રહી અને વિચારતંદ્રાથી
જાણે જાગતી હોય તેમ ખોલી.

‘નિર્મળા !’

‘ક્યાંથી આવો છો ?’

નિર્મળા નિરુત્તર રહી. માત્ર તેની આંખમાં એ આંસુ જ આવીને પાંપણ પર લટકી રહ્યાં.

થોડીવાર થઈ, રિસેસનો ઘંટ પડ્યો. સૌ બહાર નીકળ્યાં. તે પણ બહાર નીકળી. કોઈએ એવડો લીધો, કોઈએ મમરા. કોઈ રેતીમાં આડું પડ્યું તો કોઈ હીંચકા ખાવા લાગ્યું. કકત નિર્મળા જ એક ખુણામાં ઊભી રહી. કોની સાથે જોલવું? શું જોલવું? એ જ તેને સૂઝ ન પડી. જતાં આવતાં પણ એના તરફ જોઈ રહ્યાં. વળી પાછી તે વર્ગમાં પુરાઈ. ‘અહીં જીવવું’ તેને વધારે અકારું લાગવા માડ્યું.

ગણિતનો વર્ગ આવ્યો. શિક્ષકે દાખલો લખાવ્યો. નાની નાની છોકરીઓ હજી ભારતર બોલી ય નોંતા રહ્યા ત્યાં ઊભી થઈને પોતાની નોટ ટેબલ પર મૂકી આવી. પાંચ મિનિટ થઈ ત્યાં મારેતરે પૂછ્યું. ‘કાણે ખાકી છે?’ અને ફરતી ફરતી નજર નિર્મળા પર કરી અને પૂછ્યું; “તમે દાખલો ગણ્યો?”

વળી પાછા એ આંસુ તેની પાપણ પર આવ્યાં અને શિક્ષકને જવાબ આપી ડેસ્ક પર પડ્યાં.

શિક્ષકે કહ્યું, “આમ ગભરાઈ શું જાવ છો. આવડશે. જે કાંઈ ન આવડે તે મને પૂછજો.”

સાંજે જ્યારે છૂટવાનો ઘંટ પડ્યો ત્યારે તે સૌથી પહેલાં ખંડની બહાર નીકળી ગઈ અને ઊંધું ઘાલી બસ પકડી પોતાને જાતલયે આવી પહોંચી. જોરડીમાં પેસી એકદમ બારણું બંધ કરી ખાંટલા પર ઢગલો થઈને પડી.

આ નાની નાની છોકરીઓ સાથે શી રીતે બણવું! કોની સાથે જોલવું? શું જોલવું? અને જે હોય તે મારી સામે જોયા જ કરે!”

વળી પાછું મન વાળ્યું, જુએ એમાં શું થઈ ગયું, ભણે જોતાં. મારે બણવું જ ભણે. જો મારું જીવન સુધારવું હોય તો? બસ હું મહેનત કરીશ... આમ સંકલ્પ કરી ખાધા પીધા વના તે વર્ગમાં આપેલી એ. બી. સી. ડી. ઘૂંટવા બેઠી. મહામહેનતે ‘એ’ કાઢ્યો ‘બી’ પણ નીકળ્યો. સી અને એક આવતાં એને લાગ્યું કે તે બધું જ ભૂલી ગઈ છે.

ફરીથી એ દોરવા ગઈ પણ દોરાય જ નહિ. વિચાર ક્યો ચાલો સવારે કરીશ, વિચારી કવિતા ગોખવા બેઠી પણ કવિતા વાંચતા વાંચતા ધરનાં સ્મરણો તાળાં થયાં. મન પાછું ચક્રોળે ચઢ્યું. બસ ચાલ ધેર જ જતી રહું. આટલી ઉંમરે આ શી લખ. ધરનાં ભલે મને તરછોડે, ભલે ગમે તેમ વરતે એ ભલે મને ન ચારે. મજૂરી કરીને જીવીશ. આખે દિવસ ટસરડા કરીશ. જેવટે રોટલો તો મળશે. બસ મારે કોઈ જ સંબંધ નથી. એમ માની ધરમાં રહીશ. આ નાની ટ્યુકડીઓ સાથે... પણ ના વળી પાછો તેના મને વર્ગાંક લીધો. પણ ના મારે જે સુખી થવું હોય, એના સુખના અરધા ભાગીદાર બનવું હોય, એને મારા બનાવવા હોય ને મારે જો એનું બનવું હોય તો... તો મારે બણવું જોઈએ હું જરૂર બણીશ કહીને નિર્મળા ફરી ઘૂંટવા લાગી એ. બી. સી. ડી.

આખી રાતના ઉબગરાને કારણે કૂકડો બોલ્યો ત્યારે તેની આંખ આપોઆપ મળી ગઈ. જ્યારે તે જગી ત્યારે ગઈ કાલની અર્થશત્ય બધી જ વાતો ભુલાઈ ગઈ. અગિયાર વાગતા નિશાળ ભણી ચાલતી થઈ.

હવે ધીમે ધીમે બધા વાતાવરણથી તે ઘડાઈ ગઈ હતી. છતાં તેના દિલમાં કાંઈક ખટકતું હતું. તે બિચારી મહેનત તો કરતી પણ વાંચવા બેસે ત્યાં મન આગળ કાંઈક બીજું જ આવીને ઊભું રહે, એટલે વર્ગમાં બેસીને જવાબ ન આપી શકતી અને નાની નવ વર્ષની બહેનોને હસવાનું મળતું.

એક બાળુ અભ્યાસ ચાલતો હતો જ્યારે બીજા બાળુએ શંહેરનું વાતાવરણ તેને ધડી રહ્યું હતું. હવે નિર્મળા સાદી ગામડીયણ નિર્મળા નહોતી રહી. નિશાળે જતાં પટિયાં બેસીને છે કે નહિ મોઢે પાઉડર પણ છંટાવે છે કે નહિ એ બધું હવે એના અહીંનાં શંહેરી જીવનનું એક અગત્યનું અંગ બનવા લાગ્યું. જે પહેલાં દિવસમાં એકાદવાર માંડ આરસામાં જોતી તે હવે સહેજ પણ બહાર નીકળવું હોય તો આરસામાં જોયા ત્રિના રહેતી જ

નહિ, સાડીને પણ પીતો આવી. ચંપલ પણ નવી ઢળના આવ્યા. અને કપડાં પહેરવાનો ઢંગ પણ બદલાઈ ગયો. કોણ કહી શકે આ નિર્મળા પેલી ગામડાની નિર્મળા હશે ?

આ બાલ્ય પરિવર્તન કરતાં એક મોઢું અને મકકમ પરિવર્તન તેના અંતરમાં આવી રહ્યું હતું. આજ સુધી સાસુ, સસરા, નણંદ ગમે તેવા હોય છતાં તેમને માટે માન હતું. અહીં આવ્યા પછી તેના દિલમાં થયું, 'મારે ને તેમને શું ? હું મારા પતિને પરણી છું નહિ કે તેમને. મારી પાસેથી કામ સેવાનો, મારી પર હુકમ સ્થાપવાનો તેમને શો અધિકાર છે ? આજ સુધી હું દયા પામતી હતી. પણ હવે એવી દયા શા માટે ? હું કાંઈ ગુલામ થોડી

છું ? રમેશની પત્ની છું. મને મારા પણ અધિકાર છે. જો હું એને ન ગમતી હોઉં તો...'

પણ આ વિચાર આવતાં જ વળી પાછી એ ઢીલી બની જતી. 'મારું શું ? મારા ઇવનવું શું ? શું એ મને નહિ જ અપનાવે ? ના, એ એવા નથી. જરૂર અપનાવશે.'

એક વરસ થયું. અનુભવે તેને લાગ્યું આ નાની છોકરીઓના વર્ષમાં બહુવું તેને માટે અશક્ય છે. પણ જો અભ્યાસ છોડી દે તો કરવું શું ? ધેર તો હવે કાંઈ પણ હિસાબે જવું જ ન હતું. છેવટે બહાર શિક્ષક પાસે ખાનગી ટ્યુશન રાખીને બચવાનો સંકલ્પ કર્યો અને શાળાને તિલાંજલિ આપી.

* X *

યુગ મેધા

સ્મરણો અળકે છે,

હજુ એ મેધા અળકે છે.

સિંધુડાનાં ગજનધેરી ભવ્ય પ્રતિમા જેની
નિતાન્ત મુંદરતાથી અળકે અળહળ જ્યોતિ તેની,

એની ખાખ પડેલી ઉપર

આંસુ-વાહો સર્વે વ્યથા.

સોરઠની એ પ્રચંડ ધરણીભયાનાં એ અર્થન,
ગુજરાનાં એ લોકહૃદયનાં લાડીલા સૌ સર્જન.

એનો આત્મા રેડીને

લૌકિક સર્જન સર્જ્યા.

રાષ્ટ્ર તણો એ શાયર જેની ભેડ જડે ના કયાંય,
ગુજરી આજે શાયર રાણો બતા ઝુથે નાંધ.

એની મેધામાં અંજાતા

આજે યુગ નવા સર્જતા.

-પ્રવાત-

[સ્વ. અવેરચંદ મેઘાણીની ૬ મી માર્ચ, ૧૯૪૯ ને દિવસે
આવતી બીજી પુણ્યતિથિએ શ્રાદ્ધાંજલિ]

મું

જામમાં ત્રીજા ભોજવાડામાં આવેલા સ્વામી-
નાથરજીના મંદિરમાં સંધ્યા આરતીની ઝાલરો અને
નગારાના અવાજ કાનને ઘેરેરા કરી નાંખતા હતા.
ત્રણ શિખરચંન મંદિરના રૂપેરી ગારણાની અંદર
આવેલા સુવર્ણ સિંહાસન સામે અનેક હરિભક્તો
માથા ઉપરની ટોપી કે પાત્રડી હાથમાં લઈ કાલાવાલા
કરતા હતા. સુવર્ણ સિંહાસનની ગાજીમાં કપાય
વસ્ત્ર પરિધાન કરેલા અલ્પચારી ધાતુની પ્રતિમાની
આરતી ઊતારતા હતા. બ્રહ્મટીથી ભોજપ્રદેશ સુધીનું
ઊર્ણ દીલું અને વચમાં પૈસા જેવડો કંકુના ચાંદ-
લાના નિશાન સિવાયનો ભાગ્યે જ કોઈ હરિભક્ત
અહીં દેખવામાં આવતો. મિનિટે મિનિટ આ દરેક
હરિભક્તો એકબીજાને ભેટો થતાં ‘જે સ્વામીનારણુ,
‘જે સ્વામીનારણુ’ ના ઉચ્ચારો કરતા જ હોય.
વચમાં સભામંડપના થાંભલા સાથે ભટકાઈ જવાયું
હોય તો પણ આ ‘જેસ્વામીનાગણુ’નો ઉચ્ચાર દરે-
કના મોઢામાંથી કુદરતી રીતે જ નીકળી પડતો સંભ-
ળાય. (‘જયસ્વામીનારાયણુ’નું દૂંકું રૂપ ‘જે સ્વામી-
નારાયણુ’ જ અથવા વાપરે છે) પાર વગરના માણસોના
મોઢામાંથી નીકળતા ગણુગણાટ અને ઝાલર નગારાના
શુભંદ અવાજો એ આપણા આત્માનું શાંતિસૂચક
ધર્મસ્થાન છે, અને દેવભૂમિ ગણાય છે. જ્યાં આખા
દિવસનો પરિશ્રમ કરેલો માનવ શાંતિની ઝંખના અર્થે
આવે ત્યારે અહીં તો શાંતિને બદલે આખા દિવસમાં
ન સંભળાએલો એવો શુભંદ અવાજ એ ગિરારાને
કાને અચડાય, આ પંચથેલા હરિભક્તોને તો
બધું સ્વર્ગસુખની કથા જેવું જ લાગતું, જે કે
ત્રણ મિનિટ આ બધો શોરઅકાર, ગણુગણાટ, ધણુ-
ધણાટ ચાલ્યો. ને આરતી પૂર્ણ થતાં સહેજ શાંતિ
પથરાઈ. એટલામાં તરત જ તાળીઓના પટાકા અને
સ્વામીનારાણુયના અવાજની ધૂન શરૂ થઈ. જે મિનિટ
સુધી તાળીઓના પટાકાનો અવાજ ચાલ્યો હશે. ત્યાં
તો તરતજ દરેક માણસે સભામંડપમાં એકી સાથે
જમીન ઉપર લાંબી તાણુવા માંડી. આ દંડવત-

પ્રવૃત્તિ ચાલુ છે, એટલામાં કંઈક સંજ્ઞા થઈ હોય
એમ બધા માણસો ઝપાટાગંધ મંદિર ફરતા ગોળ
ગોળ દોડવા માંડ્યા, આ કાર્યક્રમ અને દોડવાની
હરીફાઈમાં નંદાના વૃદ્ધબાપા પણ સામેલ જ હતા.
નંદાને પણ ખુશી કે ના ખુશીએ એના બાપા પાછળ
આ કાર્યક્રમમાં મસડાવું પડતું.

છેવટે થાકીને લોથપોથ થઈ ગયા પછી નંદાના
બાપા ભગવાનની મૂર્તિ સામે જે હાથ જોડી એકી
ટશે જોઈ રહ્યા. તેર વરસના નંદાને આવું બધું
કરવાની શ્રદ્ધા હજી જન્મી નહોતી. પણ બાપા કરે
એટલું જોઈ જોઈને એને અવશ્ય અનુકરણ કરવું
જ પડતું. એટલે આ બધા કાર્યક્રમમાં નંદો પાવરથો
બની ગયો હતો. નંદાના બાપાની જે હાથ જોડેલી
અરજ સામે ઝભેલી ભગવાનની પ્રતિમાએ સાંભળેલી
હોય કે નહિ. તે તો કોણ જાણે! પણ ચારેક હાથ
છેટે ઊભેલો એક બીજો શ્રીમંત હરિભક્ત નંદાને
બાપાની અરજ સાંભળી ગયો. તેને લાગણી થઈ.
અને એ બન્નેની નજીક આવ્યો. નંદાના બાપાનો રોજનો
આ પ્રમાણેનો કાર્યક્રમ શ્રીમંત હરિભક્ત બહુ જ
ભાવપૂર્વક જોતો. અને એટલે જ નંદાના બાપાની
સાથે વાત કરવા ઇચ્છા થતી. આજે જાણી જોઈને જ
આ ભાઈ એમની નજીક આવ્યા અને પૂછ્યું. દેખાવે
જ પ્રાહ્મણુ જેવા લાગતા હતા. એટલે એ પ્રશ્ન
પૂછ્યા સિવાય “અત્યારે શું ધંધો કરો છો મહારાજ”
“જે ત્રણ દિવસથી એક શેઠને ત્યાં ૧૨ રૂપીઆના
પગારથી રસોઈ કરવા રહ્યો છું શેઠ?” “ત્યારે આ
છોકરાને બણાવો છો કે નહિ?” અરે શેઠ બણાવવાની
વાત ક્યાં કરે છો? હું નોકરી કરવા રહ્યો છું ત્યાં જ
આ છોકરાને મારી સાથે રાખવા મનાઈ કરી છે ને
જોઈશ જે ત્રણ દિવસ સુધીમાં આ બીજો નોકરી
મળશે તો આ નોકરી છોડી દેવી પડશે. એકના
એક છોકરાને મુંઝવે જેવા કાહેરમાં એકલો ક્યાં
રાખું?” “પણ તમારે શેઠને કહેવું હતું ને કે છોકરાને
જુદો ક્યાં રાખું?” “જે બધુંય કહી જોયું શેઠ! જીભને
દાંતની ભક્ષામણુ હોય. ‘પણ વાળંદનાં વાંકા હોય ત્યારે

કાથળીમાંથી કરડે' આપેણાં નશીળ વાંકઃ જોમાં
ળીજી શું કરે. કોને હોય દેવો એ તો સ્વામીનારાણ
બાપા રાખશે એમ રહેશું. બીજું શું થાય !'

શેઠે કહ્યું "છોકરાની મા છે કે કેમ ?" "ના જોડ!
એની મા હોય તો મારે ઉપાધિ જ શી હોય? છોક-
રાને બે વરસનાં મૂકીને એણે ક્યારેય પરલોકીયું
મામતરું કયું. અને ત્યારથી આ નંદાને મારી ધડ-
માં લટકાવીને ફર્યા કરું છું." નંદાના બાપાની
આખમાં આંસુ આવ્યાં. નંદાએ એ જોયાં, અને
આંખ નીચે ઢાળી દીધી. બાપાની આ મૂંઝવણ
નંદા નાનો હતો છતાં પણ સચણ શકતો હતો
પણ અત્યારે બંનેની ઉપર કુદરત રૂઠી હતી. અને
મુંઝવણ શહેરમાં ફરીને પગ ક્યાં મૂકવો એ જ હકી-
કત બંનેને અકબાવતી હતી.

મંદિરના સિંહાસન નજીક ભગવું વજ્ર ઓઢીને
બેઠેલા એક બ્રહ્મચારી પણ આ બધી હકીકત સાંભ-
ળતા હતા. તેમની દૃષ્ટિ આ નાના નંદા ઉપર
પડી. તેમણે પણ વિચાર્યું કે પ્રસંગ ઠીક આવ્યો
છે. અને છોકરાને ચેલો મૂંડવા જોવો છે. બરાબર
લાગ જોઇને એમણે પણ પાસે નાજ્યો.

તમારી સાથે છોકરાને જો તમારા શેઠ ન રહેવા
દે, તો આપણે અહીં મંદિરમાં રાખો. અહીં રોજ
જમશે, બખ્શો ને રહેશે. તમારે એની ચિન્તા નહિ.
સ્વામીનારાયણ ભગવાન, એને સાચવશે, સમભ્યા. "
બ્રહ્મચારી મહારાજ બોલ્યા.

ત્યાં બાળકમાં ઊભેલા શેઠ પણ બોલી ઊઠ્યા
"હ્યો ત્યારે હવે શું? મહારાજને આશરે સુખી થશે ને
તમારું કામ પણ ચાલશે. તમે આપણે ત્યાં રસોઈ
કરવા આવો. તમને બાર રૂપિયાને બદલે પંદર
રૂપિયા આપશું. હવે કાંઈ વાંધો છે ?"

નંદાના બાપામાં જીવ આવ્યો. પણ હૃદય
મૂંઝાયું, ડેટલાય વરસથી છોકરો મા વગરનો તો
છે. ને આજે મારાથી પણ છૂટો પડે. એ પ્રસંગ
કેમ સહેવાય, પણ છૂટકો જ નહોતો. એણે નંદાની
સામે જોયું. નંદાએ બાપાની ભીંની આંખો જોઇ
અને ચેતી ગયો. બ્રહ્મચારીની કપટી લાગણી અને

સાથે શેઠની ભક્તમનસાઈ પણ પામી ગયો. અને સાથે
સાથે પિતાનું ડોળાઈ ગયેલું હૃદયમંથન પણ ઓળખી
શક્યો. આ બધી પરિસ્થિતિના નંદાએ એણે કાલ-
વારમાં જ ફરી કીધો.

પિતાથી છૂટું પડવું કોને ખબર ? એક પછી
એક પ્રસંગ નંદાને યાદ આવ્યા. પિતા સાથે રહીને
અનાથ આશ્રમમાં નંદાએ ચાર ગુજરાતી ચોપડીનું
જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી-લોધું હતું. બે વરસની ઉંમરે
માતાથી અને અગીઆરમે વરસે પિતાથી જુદો રહે-
વાનો પ્રસંગ એના હૃદયને વલોવી નાખતો હતો. ઉપર
આબ અને નીચે ધરતી ઉપર વિહરતો માનવ સમાજ
એનું આજે કુટુંબ હતું. જન્મથી સુખની કલ્પના
નહોતી. એટલે ખમે તેટલું દુઃખ એને દુઃખી કરી
શકે એમ જ નહતું.

બોલ નંદા ! બ્રહ્મચારી મહારાજ સાથે રહીશો ?
બોલું હાસ્ય કરતા મહારાજ વચમાં જ બોલી
ઊઠ્યા. અહીંયાં એને શું દુઃખ છે. એની જેવડા
ત્રણ ચાર વિદ્યાર્થીઓ અહીં રહે છે. ને અભ્યાસ
કરે છે. તેની બેળો રહેશે તો સુખી થશે. એનાં
ભાવમાં આવું સ્થળ ક્યાંથી હોય ?

બ્રહ્મચારી મહારાજની બાપામાં નંદાને જરાપણ
શ્રદ્ધા પ્રગટી નહિ પણ પિતાના સુખની ખાતર
એણે મંદિરમાં રહેવું કબૂલ કયું. તે જ રાતે નંદા
પિતાથી છૂટો પડ્યો. દુઃખની ચોટલીઓની ગાંઠ
ઉબેળ્યા સિવાય નંદાના બાપાએ નંદાને આશ્વાસન
આપ્યું.

'નંદા, હિમ્મત રાખજો. રોજ રાતે હું અહીં
મંદિરમાં જ મળીશ મહારાજની સેવા કરજો અને
બ્રહ્મચારી મહારાજના આશીર્વાદ લેજો.'

નંદાને ગળે હુમો ભરાયો. થાંભલાની કિનારે
સાથે માત્ર આંખો ઘસતાં આંખ જ ઊંચી કરી
શક્યો. અને એ પણ ફરી પાછી નીચે ઢાળી દીધી.
બોલી તો શક્યો જ નહિ, વધુ આશ્વાસન આપવું.
ઠીક ન લાગવાથી નંદાના બાપાએ પણ ભારે હૃદયે
મંદિર છોડ્યું. જતાં જતાં પણ બોલાઈ જવાયું.
'નંદા કાલે સાંજે ફરી મળીશ હો કે ? મૂંઝાઈ
નહિ.'

x x x
શ્રાવણ મહિનાનાં પર્વો એક પછી એક આવવા લાગ્યા. મંદિરમાં દાકારણના શણગારની ભવ્ય તૈયારીઓ દિન પ્રતિદિન થવા માંડી. નંદો હવે અગત્યના કામમાં રોકાવા માંડ્યો. અક્ષયારી મંડળમાં તેવું માન વધવા માંડ્યું. આજે નંદાને મંદિરમાં દાખલ થયાં એક વરસ પૂરું થવા આનંદ હશે. કોઈ અજાણ્યો માણસ હવે નંદાને જોતાં વેત ઓળખી ન શકે. નંદાના ગાલના ખાડા અને ગળાના દેખાતાં હાડકાંની જગાએ; પૂરણી થઈ ગઈ હતી. સફેદ અંગલાની પાંખ જેવા મલમલનું ધોતિયું અને ખેસ. મળામાં તુળસીની કંઠી, કપાળમાં ઊંચું ગાજરિયું તિલક, અને વચમાં લાલ ટમેટા જેવો ગોળ ચાંદ્યો. વગેરે રીતે તેના પોશાકનું પણ પરિવર્તન થઈ ગયું હતું.

કીમતી ઝવેરાત અને ઝીંક ભરેલા પોશાકો ધરાવેલ દાકારણની પ્રતિમાઓનું નંદો રક્ષણ કરવાવાળો હતો. તે નંદો હવે પ્રાધવેટ અંગરક્ષક બની ગયો હતો. એવી જ ખીજ રીતે મંડળના વડા અક્ષયારી મહારાજનો જમણો હાથ પણ ખની ગયો હતો. મૂંઝે ત્યાં બહાર જવું હોય તો અક્ષયારી મહારાજ નંદા વગર એક ડગલું પણ આરણ ન ચાલે એટલો ઉપયોગી થઈ પડ્યો હતો.

આખો દિવસ આજે દાકારણના શણગારની ધમાકા હતી. રાતના બાર વાગ્યા. સમામંડપમાં અસંખ્ય દર્શન કરવાવાળા હરિભક્તોની જોડ હતી. બરાબર ચારેક દેકારા થયા. અને નગારા ઉપર ઢાંડી પડી. ઝાલર વાગવી શરૂ થઈ. મંદિરના દરવાજા ખૂલી ગયા. શ્રી કૃષ્ણ ભગવાનનો જન્મ થયો. અક્ષયારીઓ આરતી ઉતારવી શરૂ કરી. નંદો બાળુમાં જ સોનાના સિકાસનમાં તરતના જન્મેલા શ્રી કૃષ્ણ ભગવાનને ઝુલાવતો હતો. નંદાની સામેની બાજુમાં નંદાનો સાથીદાર અગીઆર વરસનો સોમસો સિકાસન ઉપર ઝૂપાનું ચમર ઢાળતો હતો. આ બંને જણોને બારે મળતાપણું થઈ ગયું હતું. સોમસો

દાખપણુ કાર્યમાં નંદાની વિરુદ્ધ વર્તી શકતો નહિ. ઘણી ઘણી વખત તો સ્ત્રીઓનાં વંદો દર્શને આવે ત્યારે નંદાની ગેરદાનગીમાં સોમસો નંદાની સુલ્ક-દીગીરીના વખાણુ કરી નાખતો. સ્ત્રીઓ પણ દાકારણનાં દર્શન કરીને પછી નંદાની સાથે વાતચીતનો લાભ લઈ લેતી એનું એક કારણ હતું.

આ શ્રીમંત હરિભક્તાણીઓને દાકારણની સેવા અથવા અક્ષયારી મહારાજનું કામ પડતું. ત્યારે દર વખતે વચમાં નંદાની જરૂર પડતી જ. એના સિવાય સાધુ અક્ષયારીઓથી સીધી વાત તો સ્ત્રીઓ સાથે થઈ શકે નહિ એટલે નંદાની ઘણી જરૂર પડતી.

આજે નંદો પાંચ પૈસાના કગડા ઉપર બેઠકા કરતો હતો. એક વખત ત્યારે નંદો પોતાને ગામ પોતાનું ઘર સાફ કરતો ત્યારે માત્ર ધૂળ જ ઊડતી, આજે મંદિર સાફ કરતાં લોકોએ ફેંફેલા પાંચ પૈસા ઊડતા તેની નજરે પડતા હતા.

નંદાને અત્યાર સુધી તો મંદિર અને અક્ષયારીઓ ઉપર શ્રદ્ધા ખૂબ જ રહી પછી ધીરે ધીરે એ શ્રદ્ધા હવે ટૂંકી થવા માંડી. એનાં ઘણાં કારણો હતા, મંદિરમાં રહ્યા પહેલાં એના બાપાએ એને કહેલ કે અક્ષયારીઓ પૈસાને અડે જ નહિ પણ નંદાએ તો એ જ અક્ષયારીઓને એકાંતમાં રૂપિયા મણતો અને ભેગા કરતા જોઈ લીધા હતા. દાકારણનું બહાનું કાઢી કિંમતી રેશમી વસ્ત્રો અને ઘરેણાં તથા ઘડિયાળોનો સંગ્રહ વગેરે હરિભક્તો પાસેથી પડાવી વૈભવ માણતા પણ જોયા. સ્ત્રીઓ સાથે વાતચીત કે સ્પર્શ થઈ ગયો હોય તો ઉપવાસ કરવો પડે એને બદલે નંદાએ તો સ્ત્રીઓની સાથે વાતચીત કરતા અને વસ્તુઓની લેવડદેવડ કરતા પણ અક્ષયારીઓ નંદાની નજરે પડ્યા નિર્ભળા એકાદશીના ઉપવાસને દિવસે ધરાઈ ધરાઈને મિથાન આરોગતાં પણ જોઈ લીધા હતા. આવાં અનેક કારણોથી જન્મ બાળક મૂળશંકરને શિવલીંગ ઉપરથી ચોખાના દાણા લઈ જતા હાંદરને જોઈ મૂર્તિ ઉપરથી શ્રદ્ધા બિટી ગઈ હતી. તેમ નંદાને પણ આખા મંડળ ઉપર અશ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થઈ ને જેવાતી

સાથે તેના ચવાની પ્રેરણા આવી. ધીમે ધીમે એની ઠાકોરછતા પૈસા નાખવાની પેટી ઉપર પડી. મંદિરના અંદરના ભાગમાં પડેલી ચારઆની આડઆની ધીરે ધીરે સરકાવવા લાગ્યો અને એનો એડીદાર સોમલો પણ એના કાપમાં રસ લેતો થયો. અને જલ્દી યરાયર સંપી ગયા હતા.

એ ! સોમલા જરા પણ વાત બીજાને કાને ગમતો! સોમલાએ જવાબ આપ્યો નારે નંદાભાઈ આવી વાતો તે બીજાને કાને નખાતી કુશે ! અને મને પણ આ કળા શીખવામાં ઘણી મજા પડે છે.

તો અસ ત્યારે તારો ખેડો પાર સોમલો ખુશી થયો. ભેત ભેતામાં એ વરસ પસાર કરી નાખ્યા. અચાનક એક દિવસ બ્રહ્મચારી મંડળમાં ખજાર આવ્યા 'તમારાં મંડળની બદલી કરવામાં આવે છે' અને સુબંધના મંદિરમાં બીજું મંડળ આવે છે. રવાનીનારાયણ સંપ્રદાયમાં એવો રિવાજ હોય છે કે દર બે વરસે ઠાકોરછતાની સેવા કરવામાં મંડળોની બદલી થાય છે આમ કરવાનો હેતુ તો એટલો જ કે કોઈ પણ મંડળ લાંબો સમય એકજ દેકાણે રહી ને પેધી ન શકે એટલા પૂરતો હોય છે.

નંદાના જીવનમાં ફરી પાછો અળભળાટ પેદા થયો. મોટા બ્રહ્મચારીએ બોલાવ્યો. અને કહ્યું બોલ નંદા આપણા મંડળની તો બદલી થઈ છે. એટલે આ મંદિર આપણે છોડવું પડશે. તારી શું ઇચ્છા છે તારે. અમારી સાથે વડતાલ આવવું છે નંદો વિચારમાં પડી ગયો. હું જવાબ આપવો એ-સૂર્ય નહિ. જેવો ઘણી હિંમત એકઠી કરી બોલ્યો. ત્યારે રવા બીજી, પણ ત્યાં અહીંયાં જેવું જ ખાવાનું અને રહેવાનું બધું આવી જ ભતવું હશે ?

બ્રહ્મચારી-મહારાજે વિચાર્યું કે ના પાટીસ તો આવો સરસ પાવરથો એલો હાથમાંથી છટકી જશે. નંદાને બ્રહ્મચારીની દીક્ષા આપવાની જાડી ઉત્કંઠા મોટા મહારાજને હતી. એટલે મોટી હસતાં બ્રહ્મચારીએ કહ્યું ત્યાં પણ બધું આવું જ નંદા ! એક વખત ત્યાં આવીને ભેતો ખરો. નંદા બ્રહ્મચારીનું હાસ્ય સમજી ગયો, છતાં પણ હિંમતથી સાથે જવા ઠગ્ગલ થયો.

સાંજે નંદા તેના બાપાને મળ્યો. બધી હકીકત કહી. નંદાના બાપા વિચારમાં બેસી ગયા. હવે શું થાય ! નંદાને એટલે બધે દૂર કેમ જવા દેવાય. એકનો એક જ છોકરો કદાચ ભોળવાઈને બ્રહ્મચારી થઈ ગય તો છોકરો હાથમાંથી જ ભય. અને નંદાને હજી તો જનોઈ દેવું છે.

ના ! ના, નંદા, હજી તો તને જનોઈ દેવું છે. આટલે દૂર આપણે નથી જવું. ગામમાં આપણી આખર શું ? લોકો શું બોલે ? મામતે એક કાંઈ ગરબું બંધાય ?

નંદા ગળગળો થઈ ગયો. સમયે આજે એને ચાલાક બનાવ્યો હતો.

બાપા, મને મંડળની સાથે જ જવા દો. હું તમારા પાસે આવીશ તો પાછી ખરાબ પરિસ્થિતિમાં બેસવું પડશે. એના કરતાં આ મંડળ સાથે જ સારું છે. હું તમને સાચું કહું છું કે-હું બ્રહ્મચારી નથી થવાનો. એ બધા ભલે બ્રહ્મચારી રહ્યા. જનોઈ દેવાનો વખત થાય એટલે મને કાગળ લખી નાંખજો હું ચાલ્યો આવીશ. ધડકતે હૃદયે નંદાના બાપાએ જવાની રજા આપી.

નંદાની ટિકિટ કપાઈ. ને નંદા વડતાલની યાત્રાએ બેસ્યો. વડતાલના મંદિરે નંદાની કમ્પના ને ખુશી કરી નાંખી. ઘણાં વરસોની બાંધેલી હવેલીમાં અંધારા ભાગમાં આ મંડળનું કામચી સ્થાન હતું. જૂના કપ્પાટ અને ખાનામાં ચીંથરા અને ગામના વીરેલાં વાસણો ભરેલાં હતાં. ઘણાં શહેરોમાંથી એકઠાં કરેલાં રેશમી લૂગડાંનો સંગ્રહ પણ દેખાઈ આવતો હતો. અઠવાડીયા ઉપર બે ત્રણ અઠવાડીયા વડતાલમાં નંદાએ પસાર કરી નાંખ્યાં.

નંદા વિચારે ચડ્યો. આ બધું તો પોણું જ છે. આવાં મંડળો તો અંધારી હવેલીમાં કેટલાંએ ભોંધાઈ પડ્યાં છે. વળી અહીં મુંબઈનું આ મંડળને માન પણ ક્યાં મળે છે ? વળી વડતાલના મંદિરમાં આ મંડળના કોઈ મહારાજને પ્રવેશ કરવા પણ મળતો નથી, ઠાકોરછતાને ધરાતા લાહુના યાગો અને પક્યાનો તો અહીં દેખાતાં જ નથી. રોજ ને રોજ અડદની દાળ

અને જાળવણી રોટલા આ ગધું શું ? કાંઈ સમ-
જાતું નથી. છતાં પણ છ મહિના પીતાવી દીધા.
મોટી મોટી હવેલીમાં દબનરા સધુ બ્રહ્મચારી અને
પાળાઓની દુનિયા જોઈ. આ દુનિયા જ જુદી છે
એમ નંદાને ઠસી ગયું. ચારિત્ર, સત્ય, બહિત, શ્રદ્ધા
વગેરે મંદિરમાં દર્શન કરવા આવવાવાળાને બદલથી
દેખાય. જાડી આ સાધુ-બ્રહ્મચારીઓના મંડળોની
દુનિયાથી અનેક ગણી દૂર આ વસ્તુઓ હતી. નંદો
જેમ જેમ જોડો ભિતર્યો તેનાથી જોડા કીનરી જવાયું-
તેમ તેમ ગંદુ જ વાતાવરણ જોયું. ગરીબી અને
બેકારીમાંથી સાધુ થયેલાઓને અનેકને જોયા.
જીની આશામાં ને આશામાં નિરાશા સાંપડેલા
અનેકને અતે ભગવી દીક્ષા લેતાં જોયાં. કેટલાકે
માતેહું કે આમાં સારી કમાણી કરીશું. અને પછી
નાશી જઈશું. સમાજ અને ગામમાં તિરસ્કાર પામે-
લાઓ જોઈશું કે ત્યાં જઈશું. તો આપણું હરિભક્તોમાં
સ્થાન જોઈશું ગણુશે. આવી રીતે દરેકની પાછળ
નાના મોટા ઇતિહાસો જોયાં, બ્રાહ્મણ, કચ્છી, દોળી,
સુતાર, લુહાર ને કુંભાર સુદ્ધા ભગવાં વસ્ત્રો પહેરીને
પાંદે જોસી ગયા છે. અને મંડળો જમાવ્યાં છે.

નંદાનો નિશ્ચય ફર્યો. દરે અહીં રહેવામાં માલ
નહિ. આ સાધુઓની દુનિયા તેણે જોઈ લીધી. બ્રહ્મચા-
રીઓનાં મંડળની લીલા પણ જોઈ લીધી. એના
જાપાને એણે કાગળ લખ્યો. જનોઈનું બહાનું કઠાંને
તમે તેડવા આવો.

* * *

એક દિવસ મોટા બ્રહ્મચારીએ જોડાવ્યો.
નંદા ! આ કેવું તીર્થનું પ્રામ છે ? તારા જેવા
મણા છેકરાઓએ અહીં મોટા મહારાજની
પાસે દીક્ષા લીધી છે. મોટું પુણ્ય કહેવાય. આપણા
મંડળનો તું ભાગીદાર થઈશ. પદશિખોમાં તારું
સ્થાન મણુશે જોલ, ક્યારે દીક્ષા લઈશ.

મહારાજ, મને બ્રહ્મચારીની દીક્ષા લેવી જઈ
ગમે છે. એકાદ બે દિવસમાં ચોક્કસ કરી લઈશ.
ખીજે દિવસે તો નંદાના જાપા મુંબઈથી નંદાને
તેડવા આવ્યા. નંદા ! તારા જાપા કેમ આવ્યા છે ?
તે જોડાવ્યા !

ના મહારાજ મને બ્રહ્મચારી બનાવવા માટે
તેડવા આવ્યા છે મને જનોઈ દેશે એટલે હું ખરેખરો
બ્રાહ્મણ-બ્રહ્મચારી-બનીશ.

મોટા મહારાજ, મનમાં ને મનમાં જણી રહ્યા
હતા. પણ ગુસ્સો રોટી રાક્યા નહિ. જવાની સમજ
જોડી કીધા. નંદો લુચ્ચો નીકળ્યો, આટલો જ
ખીજો જમીનમાં.

સાંજે નંદો એના જાપાની સાથે ગોમતી સ્નાન
કરવા ગયો. સ્નાન કર્યા પછી નંદાએ એક પોટલી
એના જાપાના હાથમાં મૂકી, હ્યો જાપા ! આમ
માલ છે.

નંદા શું છે એમાં ? જોયું તો ૧૫૦ રૂપિયાનું
પરચુરણ એમાંથી નીકળ્યું. નંદાના જાપાના હાથ
ફુલ્યા. નંદા આ કર્યાંથી ? જાપા, એ તો મેં અહીં
રહીને બેગા કર્યાં. આ બ્રહ્મચારીઓ પણ આવી જ
રીતે બેગા કરે છે. એટલે સેવામાં હરકત નહિ.

‘ના, ના, જેટા તીર્થક્ષેત્રમાં આવું પાપ આપ-
ણથી થાય નહિ. બ્રહ્મચારી મહારાજને પાછા આપી
દે. આ લક્ષ્મી આપણું અનિષ્ટ કરે.’ નંદાના જાપાએ
૧૫૦ રૂપિયાની પોટલી મોટા મહારાજને આપી
કહ્યું કે મારા નંદાએ આ ભૂલ કરી છે. તમે
લઈ લ્યો.

૧૫૦ રૂપિયાની પોટલી, અને આ મહારાજની
રૂપરૂ અર્પણવિધિ આ ગધું શું ? આખું મંડળ
લાલ આંખે નંદા તરફ જોઈ રહ્યું. જાપાની સત્યતા
આગળ નંદો કંડો થઈ ગયો. એક અક્ષર પણ
જોડી રાક્યો નહિ.

મોટા મહારાજ તારૂકાને જોડી કીધા, ‘લઈ
જાઓ ડાસા ! તમારા નંદાને, જોયું ને ? આટલી
દયા કરી ત્યારે આવો ચોર નીવડ્યો, ગરીબની
જાત જ આવી કોઈ છે.’ નંદા કિપર બધા લાલચોળ
જેવા થઈ ગયા.

નંદો જોડ્યો, ‘જાપા ! પણ આવી રીતે આ
બધા મહારાજોએ રૂપિયા બેગા કર્યાં છે. એને પાપ
નહિ લાગે ? અને મને પાપ લાગશે ? અને હું જ
ચોર ?’ નંદા, પગે લાગ મહારાજને ગમે તેમ તો જે
તે ભગવાવાળા ભગવાનના આશ્રિતો છે. તેમનો

દોષ આપણાથી જોવાય નહિ.' નંદાના બાપાએ કહ્યું.

નંદાએ સાષ્ટાંગ દંડવત કર્યા અને ઘોળા મલ-
મલના ઘોતિયાં પાછા એમને સુપરન કર્યાં. પોતાનું
બૃત્તું પહેરણુ અને ટોપી ઓઢી બાપાની જોડે વતન
વારફ રવાના થયો. સોમલો પાછળ દોડ્યો ને નંદાને
નમસ્કાર કર્યો, 'નંદાભાઈ, જેસ્વામીનારાયણ,

'જેસ્વામીનારાયણ સોમલા !

'નંદાભાઈ, હવે તમે નહિ આવેને ?

'ના, ભાઈ હવે હું મારે ગામ જઈશ. અમારા
શુકલજી પાસે બ્રાહ્મણની દીક્ષા લઈ જતોઈ પહેરીશ.
મોટા બ્રહ્મચારીએ આ છેલ્લો વિધિ જોયો ને
ગુસ્સે થઈ સોમલાને પોતાની પાસે બોલાવી લીધો.

પ્રથમ શોક

સ્વીન્દ્રનાથ ટાગોર : અનુ. સુરેશ હ. જોષી

વનની છાયામાં થઈને જે રસ્તો ચાલ્યો
જતો હતો તે આજે ઘાસથી ઢંકાઈ ગયો છે.

એ નિર્જન સ્થાને એકાએક પાછળથી
કેઈક બોલી ઊઠ્યું, "કેમ, ઓળખાણ પડે
છે ખરી કે ?"

મેં પાછળ ફરીને એના મુખ ભણી
જોયું. કહ્યું, "કંઈક યાદ તો આવે છે, પણ
નામ ખરાખર ઢંક શકતો નથી."

એણે કહ્યું, "હું તો તારો પેલો અનેક
વર્ષો પહેલાંનો-પચ્ચીસ વર્ષની વયનો શોક."

એની આંખને ખૂણે કશાકની છલછલ
આભા ઢેખાઈ, જાણે તળાવડીનાં પાણીમાં
ચન્દ્રની રેખા.

હું અવાફ બનીને ઊભો જ રહી ગયો.
પછી કહ્યું, "તે દિવસે મેં તને જોયો ત્યારે તું
શ્રાવણનાં વાદળના જેવો કાળો હતો, આજે
જેને જોઈ છું તે તો જાણે આશ્વિનનાં સોના-
માંથી ઘડેલી પ્રતિમા ! તે દિવસનાં આંખ-
માંનાં બધાં નીર શું સાવ સૂકાઈ ગયાં ?"

એણે કશું કહ્યું નહીં, સહેજ હસ્યો; હું
સમજ્યો કે બધું જ આ હાસ્યમાં રહી ગયું
છે. વર્ષાનાં વાદળે શરદના પારિજાત પુષ્પનું
હાસ્ય શીખી લીધું છે.

મેં પૂછ્યું, "મારા એ પચ્ચીસ વર્ષનાં

યૌવનને ય શું આજમુધી તે તારી પાસે
સાચવી રાખ્યું છે ?"

એણે કહ્યું, "આ જોને, મારા મળાનો
હાર."

મેં જોયું : તે દિવસની વસન્તની માળા-
માંથી એક પાંખડી ય ખરી નથી. મેં કહ્યું,
"મારું તો હવે બધું જીજ્ઞાસુ થઈ ચૂક્યું, પણ
તારા ગળામાંનું મારું એ પચ્ચીસ વર્ષનું
યૌવન આજે ય સ્થાન થયું નથી."

ધીમે ધીમે એણે એ માળા ઉતારીને
મારા ગળામાં પહેરાવી દીધી. પછી પૂછ્યું,
"યાદ છે ને ? એક દિવસે તે કહ્યું હતું,
'મારે સાન્તવના જોઈતી નથી, મારે તો શોક
જ જોઈએ છે."

લજિજત થઈને મેં કહ્યું, 'હા, મેં એમ
જ કહ્યું હતું, પણ ત્યાર પછી તો ઘણા
દિવસો વીતી ગયા, હું તો એ ભૂલી પડ્યો."

એણે કહ્યું, "પણ એ જે અન્તર્યામીનું
વચ્છાન, તે કાંઈ થોડા જ ભૂલે ? હું તે
દિવસથી છાયાતલે છુપાઈને તારી રાહ જોનો
બેઠો છું. હવે તું મને વરી લે."

મેં એનો હાથ મારા હાથમાં લીધો ને
કહ્યું, "આ શું તારુ અપરંપાર રૂપ ?"

એણે કહ્યું, "જે હતો શોક તે જ આજે
બની ગયો શાન્તિ"

[સિપિકા

પ્રૌઢશિક્ષણ સાથે અને કિશોરોને સામાન્ય જ્ઞાન આપવાના હિતુને લક્ષમાં રાખીને લખાતા
કનિહાસ-પ્રસંગો

મહાભારતમાં એક વાત છે. રાત્રી સુધિ-
ધિરતો રથ જમીનથી ચાર આંગળ અંદર
ચાલતો. એવી એમની સત્ય પ્રત્યે ભક્તિ
હતી. પણ એક વખત એ રથ જમીનને ગડી
ગયો ને અંદર રહેતો બાંધ ગયો, એ વિષેની
આ કથા છે.

અહાર દિવસના એ સુષ્કમાં એક દિવસ
શુરુ દ્રોણે એવું તો ક્યારેક થમસાનું મચાવ્યું
કે ન પૂછે વાત. પૃથ્વી અપાંડવી ઘણે કે
શું એવી થઈ સૌના મનમાં આવી ગઈ.
શુરુ દ્રોણનાં બાણ દોઢ ઝીલી શકતું નથી.
એના ધા ધાર્યા આવે છે. વાતવાતમાં માથું
ઢકતે બાણ ચાલતું થઈ જાય છે. લેહાએ
એક પછી એક પડતા આવે છે! દોઢ સામે
ટકી શકતો નથી. સામે ટકે એક અર્જુન
પણ એણે તો શુરુ સામે હથિયાર લેવાની
ના પાડી છે! એ વખતે ભગવાન દૃષ્ટિે ભીમને
કહ્યું. કે, “હે-ભીમ! ત્યાં સુધી શુરુ દ્રોણના
હાથમાં હથિયાર છે ત્યાં સુધી એને હરાવ-
નારો દોઢ મળતો પૂત હું જોતો નથી. આમ
ને આમ જો સાંજ સુધી ચલશે તો આપણો
ધાતું નીકળી જાય. શુરુ દ્રોણ હથિયાર છોડી
કે એવું કંઈક કરે. એનો એક જ રસ્તો છે.”

“શું?” ભીમે કિતાવળે પૂછ્યું.

“શુરુને એનો પુત્ર અશ્વત્થામા હૃદયી
બંદે વસાવે છે. શુરુ જો આંમળે કે અશ્વ-

ત્યામા મરાયો કે નો એના ચોક્કની દોઢ ત્રીમા
ન રહે. એ ચોક્કમાં ને ચોક્કમાં શુરુ હથિયાર
છોડી દે તે છોડી દે. બાકી બીજી દોઢ રીતે
શુરુ હથિયાર છોડે નેમ નથી.”

ભીમ ને કૌ વિચારમાં પડી ગયા. અશ્વ-
ત્યામા મરે તો તો શુરુ હથિયાર છોડે. પણ
અશ્વત્યામા શી રીતે મરે? એ પણ મહા
લેહો છે. કેકને ધૂળ ચાટતા કરી મૂકે. એ
ક્યાં શુરુ દ્રોણથી કમ હતો તે ટપ કંઈને
મરે? એને મારનારો પાંડવદળમાં તો કોઈ
મળે નહિ. અને વળી પાછો એ તો ચિત્તંબન.
જેને માથે મરણનો જ લે નહિ. એ શી રીતે
મરે?

ભીમે આ વાત બોલી પછી એક અકિત
જોઈ. માલદરાજનો એક જબરજસ્ત હાથી
હતો. એનું નામ પણ અશ્વત્યામા. એ હાથને
ભીમે મારી નાખ્યો. અને પછી મેટ્ટેથી
આખું સૈન્ય સાંભળે તેમ ધૂમાળૂમ ઉપાડી કે
અશ્વત્યામા મરાયા છે. અશ્વત્યામા મરાયા
છે! વાત માંડી ફેલાવા.

શુરુ દ્રોણને તો આ એકનો એક ત્ર
હતો. એ મરાય એટલે પછી અંધારું થાય. !
પણ ભીમની વાતમાં શુરુને વિશ્વાસ એકો
નહિ. ત્યાં હુંયે હુંયું કળાય એવી જગદી
રણમૂર્તિ ત્યાં શી ખબર પડે? એણે
માથો એ પણ શી રીતે જણાય? એટલે
એમણે સુદ્ધ છોડ્યું નહિ.

વિશ્વામિત્ર વગેરે ઋષિઓને ચિંતા થઈ કે આ
તો શુરુ દ્રોણે હુંયે વારે આડરી છે! એમનાં ચિ-
ત્તાર એ એમનાં હથિયાર છે! અને એમની વિદ્યા
એ એમની વિદ્યા છે. કોઈ સામનો કરે નેમ
નથી અને શુરુએ કાઢવા માંડ્યો છે ધાતું. એ

‘સામાયણ’ મહાભારત, ભાગવત કે અન્ય કોઈ પણ ગ્રંથમાં આ કથાનો ઉલ્લેખ નથી. આ કથાનો ઉલ્લેખ માત્ર ‘સામાયણ’માં જ છે. આ કથાનો ઉલ્લેખ માત્ર ‘સામાયણ’માં જ છે. આ કથાનો ઉલ્લેખ માત્ર ‘સામાયણ’માં જ છે.

ઋષિઓ પણ શુરુ પાસે આવ્યા, શુરુને કહ્યું કે 'તમને આવું જુદા છાજતું' નથી. આ જુદામાં તમે સૌથી વધુમાં વધુ જાણકાર છો. મોટો માણસ જાણક સામે જુદા કરે એવી આ વાત યદ. તમારે જુદા છોડી દેવું ઘટે છે.'

શુરુદ્રોણને લાગ્યું કે વાત તો સાચી છે. મારી બરોબરી કરે તેવો કોઈ સામે છે નહિ. હું લડી લડીને કોની સામે લડું ? એક માણસ બહુ જ બળવાન હોય—એ એક માણસ બહુ જ નબળો હોય—એ બન્ને સાચવટીને જુદા કરે તો એમાં શરમાવાનું થાય સમજાને, એટલે મારે હવે જો યુત્તરું મરણ થયું હોય તો તો હથિયાર છોડી દેવાં ઘટે છે. એ રાજા યુધિષ્ઠિરને પૂછવા ગયા. રાજા યુધિષ્ઠિર મહા સતવાદી હતા. જિંદગીમાં એક વખત પણ જૂઠાણું બોલ્યા ન હતા. એને પ્રતાપે એમનો રથ પૃથ્વીથી ચાર આંગળ અદ્ધર ચાલતો. શુરુ દ્રોણ, રાજા યુધિષ્ઠિરની પાસે આવ્યા.

હસ્તિનાપુરનું તો શું પણ ત્રિલોકનું રાજ મળે તો પણ જૂઠાણું ન બોલે એવી એમની શાખ. શુરુ દ્રોણને પણ વિશ્વાસ કે રાજા યુધિષ્ઠિર બોલે એ વાત સો એ સો ટકા સાચી જ હોય, એ જૂઠું બોલે નહિ.

પણ હવે સૌની આકરી કસોટી શરૂ થઈ. ભગવાને યુધિષ્ઠિર રાજાને કહ્યું કે તમે તમારા સતને વળગી રહેશો તો સાંજ પડ્યે એક બેઢો જીવતો નહિ લાજો ?

ભીમે કહ્યું કે 'મહારાજ ! મેં' એક અશ્વત્થામા હાથી માર્યો તો છે. અશ્વત્થામા મરાયો એવી ખૂમ પણ મેં પાડી છે. પણ શુરુને એમાં વિશ્વાસ નથી. એટલે તો તમને પૂછવા આવે છે. તમે તમારું સત્ય જાળવશો

તો સેંકડો ને હબ્બરોનાં જીવન જાશે ! તમારું કહ્યું એ માનશે તો એ યુદ્ધ અંધ કરશે તમે વિચાર કરો તો સારું."

રાજા યુધિષ્ઠિરની આકરી તાવણી ચાલી. હવે શું થાય ? જો જૂઠું બોલે છે તો પોતાની સતપ્રતિજ્ઞા ટળે છે. જો જૂઠું બોલતા નથી તો સેંકડોનાં જીવન જાય છે ! પોતાનું જીવન આપીને સત્ય પાળવાની વાત હોત તો તો એ કોયડો સહેલો હતો. પણ આ તો વાત જ નવી નવાઈની ! દ્રોણશુરુ જુદામાં હથિયાર છોડે તો જ સેના ઊગરે. પોતે પણ એક સેનાપતિ છે. સેનાને ઉગારવાનો પોતાનો ધર્મ છે. જૂઠું ન બોલવાની પણ જીવનભરની ટેક છે. એ વાતમાં કંઈ વાત ચડે ? પોતાની સતટેકની કે સેંકડો માણસના જીવનની !

ન્યારે શુરુદ્રોણે પૂછ્યું ત્યારે એમણે કહી તો હીધું કે અશ્વત્થામા મરાયો. પણ રાજા યુધિષ્ઠિરનું વેણ એ તો એક સતવાદીનું વેણ હતું. શુરુદ્રોણને એમાં પૂરેપૂરો ભરોસો હતો એમણે તો એ વેણને સાચે સાચું માની લીધું. માથે ચડાવી લીધું. એ બેઢને રાજા યુધિષ્ઠિરનો અંતરાત્મા એને ડાંખ્યો. એમણે તરત ધીમેથી કહ્યું... 'હાથી' 'અશ્વત્થામા' મરાયો પણ... 'હાથી' એમ પોતે જાણે બોલી ગયા. પણ ધીમેથી. શુરુદ્રોણ સાંભળે નહિ તેમ.

એને જો રથનાં પૈડાં ધરતીથી ચાર આંગળ ઊંચા રહેતાં હતાં એ તે દિવસે ધખખ દઈને ધરતીને અડકી પડ્યાં.

આમાંથી આપણે પણ આપણા જમાનાની વાત ધડવાની છે. રાજા યુધિષ્ઠિરે અસત્ય વેણ કહ્યું—એ ધર્મ થયો કે અધર્મ ? આપણા હૃદયે એવું કોઈ સંકટ આવે, એક તરફ

આપણી ટેક હોય ને બીજી તરફ સેંકડો માણસના જીવની વાત હોય તો શું કરવું ? સેંકડો માણસના જીવનને માટે આપણે આપણા સત્યને અને ટેકને એક તરફ મૂકી દેવાં એમાં પણ ધર્મ છે એ આમાંથી મળે છે. પોતાની સત્યવાન તરીકેની કીર્તિને ધર્મરાજ્ય એ ગાંબી પડવા દીધી. ગુરુદ્રોહ કર્યો. અસત્ય બોલ્યા. વિશ્વાસઘાત થયો. છતાં ધર્મરાજ્ય એ જે ક્યું એ એ સંજોગોમાં સાચું હતું એમ આમાંથી સમજવાનું રહે છે.

માણસ પોતાના ઘરઘરના સવાલમાં આવો જાંચો વિવેક બતાવે એ જરૂરી છે. કોઈ પણ ટેકને વિવેક વિના ચોંટી રહેવાનું ન હોય. તેમ જ જરાક બાનું મળ્યું કે એમાંથી છટકી જવાનું પણ ન હોય ! આ કથામાંથી આવી જાંડી સમજણ શોધે તો એ કથા.

[૨]

મનુ મહારાજે એક ઠેકાણે કહ્યું છે કે લોકડાનો હાથી એ હાથી ન કહેવાય. એ કાંઈ જીવ ન કરી આપે એ તો એક રમકડું છે. તેવી જ રીતે ચામડાનું હરણ એ કાંઈ દોડી શકે નહિ. એ પણ ભેવા માટેનું રમકડું થયું ! તે જ પ્રમાણે વિદ્યા વિનાનો પ્રાણી હોય એ પણ નામનો પ્રાણી કહેવાય.

આમાંથી આપણને એક બીજી વાતની આવી મળી. શરીરમાં પ્રાણ હોય ત્યાં સુધી એ દેહ પછી જેમ એ મુડકું, એ જ પ્રમાણે વિદ્યા હોય તો એ પ્રાણી. અને વિદ્યા ન હોય તો થઈ રહ્યું—એ પણ માણસ જેવો માણસ !

આપણને વાત વાતમાં નાતબાતના ભેદ નડે છે તે વખતે આ ધોરણ રાખવું જોઈએ. જે સત્કર્મ કરે તે પ્રાણી સત્કર્મ કરવામાં જેની

પ્રીતિ વિદ્યા તરફ વધુ ઢળે તે સાચો પ્રાણી. જેની પ્રીતિ દેશના રક્ષણ તરફ ઢળે એ ક્ષત્રિય. વેપાર તરફ ઢળે વૈશ્ય. સજ્જરી ઉદ્યોગ કરે તે શૂદ્ર. આપણે જેમ હાથ, પગ, નાક, આંખ, એમ શરીરનાં અંગ છે તેમ આ પણ પ્રમાણનાં અંગ છે. એમાં કોઈ જાંચું નહિ કોઈ નીચું નહિ. જાંચુ નીચું તો કર્મથી થાય છે. પણ એ કર્મ એટલે માણસ જે ઉદ્યોગ કરે તે નહિ—પણ માણસ પોતાના મનમાં જે ઘાટ ઘડ્યા કરે તે કર્મ. કોઈ માણસ પોતાની આવડત પ્રમાણે દરજ્જાનું કામ કરે. કોઈ સુતાર હોય, કોઈ ચામડાં કેળવે, કોઈ ભેડાસીવે. કોઈ સાફ-સૂકી કરે. એ બધા ઉદ્યોગો સરખા છે. અત્યારે એમાં જાંચનીચનો ભેદ છે તે જોડો છે. જતે દહાડે એ નીકળી જવાનો છે. ઉદ્યોગ બધા સરખા, પણ કર્મ વડે માણસ જાંચો કે નીચો થાય. દરજ્જા ઉદ્યોગ કરતાં કપડું ચોરે, એ કર્મ વડે એ હલકો થયો. ચામડાં કેળવનારો પોતાનો ઉદ્યોગ બરાબર કરે. એ કર્મથી એ જાંચો થયો.

એક વખત ભગવાન શંકરાચાર્ય નદીએથી નાહીધોઈ સ્વચ્છ થઈને ચાલ્યા આવે. રસ્તામાં એક ઢેઢ મળ્યો. પોતે મહાજ્ઞાની હતા, સમ-જતા કે ઇશ્વરના દરબારમાં કોઈ નાનો મોટો નથી, છતાં પોતે નાહ્યા હતા, સ્વચ્છ હતા, એટલે વાણી નીકળી ગઈ કે : ‘અલ્યા ! આવો ખસ ! આવો ખસ !’

પણ આ તો કાંઈ જેવો તેવો ઢેઢ ન હતો. આઘે ખસવાને બદલે એણે તો સામે સવાલ કર્યો. ‘ભગવાન ! કેને આઘા ખસવાનું કહ્યો છો ? જો આ ઢેડને કહેતા હો તો જે પદાર્થમાંથી તમારો ઢેડ બન્યો છે એ જ પદાર્થમાંથી મારો ઢેડ બન્યો છે, જો આત્માને

કહેતા હો, તો એ તો જેટલો મારો છે તેટલો જ તમારો છે. હવે કેને આવે ખસવાનું કહેા !

ત્યારે આમાંથી પણ આપણે જમાના સાથે મેળ મેળવવો ઘટે. હોટેલમાં બેઠા થુક્યા કરે કે પાન ખાઈને રસ્તો બગાડ્યા કરે, એ બધાને એ વખતે ઢેઢેવા જ ગણવા જોઈએ. માણસ પોતે સ્વચ્છ રહે ને બધું સ્વચ્છ રખાવે તો જ બધા સમાન રીતે શોભે. બધા ધર્મમાં આ એક જ વાત છે. મનથી, કાયાથી, વાણીથી શુદ્ધ બનો. તો બધા જ માણસ સરખા છે. એમાં જેટલો ફેર એટલો ફેર.

[૩]

હિન્દિયાની આ ખૂબી તો બુઝો ! આજ ન્યાં ઉજ્જડ ટીળા પડ્યા છે, ત્યાં એક વખત મોટી મોટી નગરીઓ બિહી હતી, અને આજ વળી ન્યાં મોટી સાત સાત માળની હવેલીઓ બિહી છે, ત્યાં કોક દી' કાગડા બોલતા હશે ! આ મુંબઈ નગરી જ સો વરસ પહેલાં ઉજ્જડ સીમ જેવી હતી !

આવી આવી વાત માણસ જાણે તો એનો એકાર-અહંકાર ગળી જાય. હાલતાં ચાલતાં મગજમાં જે રાઈ રાખે છે એમાં ફેરફાર થાય. એક વખત જેના બાપદાદા દિલ્હીના બાદશાહ હતા, તેનાં ફરજંદ આજ દાણની ગુણો ડિપાડતાં ફેરે છે. સમય ક્રયારે શું કરશે તે કોઈનાથી કહેવાતું નથી. એક સાણસાઈ અચળ રહી છે, સમય તો ફરતો આવ્યો છે; ત્યારે આવા જૂના સમયની આપણી પાસે થોડી થોડી નોંધ પડેલી છે. કોઈ ઠેકાણે જૂના સિકકા હોય. ક્યાંક તળાવ મંદિર વાવમાં લેખ હોય, ક્યાંકથી વળી ખોદતાં ખોદતાં તાંબાપતરાં હાથ ચડી આવ્યાં હોય, એ બધું

સાચવી સાચવીને વિદ્વાન માણસો એમાંથી થોડી થોડી વાત શોધી કાઢે.

ત્યારે આવી આવી જૂની વાત હોય તેને આપણે આપણા દેશનો ઇતિહાસ કહીએ. બહુ જ જૂના વખતના પુસ્તકોમાં પણ આવી વાત લખેલી મળી આવે.

એવી એક વાત આજ માંડીએ.

થોડા સમય પહેલાં ન્યાં લોહીની નદીઓ ચાલી એ પંજાબ દેશની જ વાત છે. પંજાબનો અર્થ પાંચ નદીનો દેશ. ત્યાં નદી પાંચ. જેલમ, ચીનાબ, રાવી, બીઆસ, ને સતલજ.

આ પંજાબ દેશમાં આજથી બે હજાર વરસ પહેલાં એક બનાવ બન્યો.

આજે જેમ રશિયાનું રાજ બળવાન ગણાય છે તેમ તે વખતે ગ્રીસનું રાજ બળવાન ગણાતું. એ ગ્રીસમાં એક રાજા હતો. એનું નામ ફિલિપ. આપણને નવાઈ જેવું લાગે, પણ એ તો દેશ દેશની જેવી ભાષા. આપણામાં મૂળચંદ્ર નામ હોય, મૂળજીભાઈ હોય, અથ્રે જોમાં માલકમ હોય, મોરીસ હોય, મેકબેથ હોય, એ તો એવી બોલી.

આ ફિલિપ રાજાને એક પુત્ર. એનું નામ અલેક્ઝાંડર, એનું નામ સિકંદર પણ પડ્યું છે.

આ સિકંદર જુવાન થયો ત્યારે એક દિવસ એક બનાવ બન્યો.

રાજદરબારમાં એક સોદાગર આવ્યો. ઘોડાનો સોદાગર. એની પાસે જાત જાતનાં બિંચા કુલવાન ઘોડાં. આજે જેમ વધારે વિમાન હોય એ દેશ લંડાઈમાં ખાટી જાય છે, તેમ એ વખતે વધારે ઘોડાં હોય એ દેશ ખાટી જતો. એટલે જાતજાન ઘોડાં તો રાજાઓ ન્યાં હોય ત્યાંથી સંઘરી લેતા. એમાં પાછો

કિલિપ રાજાને તો ઘેડાનો ભારે શોખ.

સોઠાગર પાસે એક ઉત્તમ જાતનો ઈરાની ઘેડો હતો. જાણે, પાણીદાર, આંખ જુઓ તો હીરાની જેમ ચળકે. રાજાને એ ઘેડો પસંદ પડ્યો.

રાજાને પસંદ પડ્યો એટલે એના ઉપર સવારી કરવા માટે એક દરબારી આગળ આવ્યો, પણ ઘેડાએ એને પેગડામાં પગ જ મૂક્યા હીધો નહિ ને !

ત્યાર પછી તો એક પછી એક ઘેડાના બહુકારો આગળ આવવા માંડ્યા. આવો મોતી જેવો ઘેડો ખીજે જાય એ વાત કોઈને ગમતી ન હતી. પણ ઘેડો ભારે તોફાની લાગ્યો. કોઈનો હાથ જ પીઠ ઉપર ઠેરવા દે નહિ! વેચાતો લેવાની વાત ઠેજે ચડી ! ઘેડો રૂપ-કડો પણ કામનો શું ?

એવામાં રાજકુમાર ત્યાં આવ્યો.

એને પણ ઘેડો પસંદ પડ્યો. ઘેડો પાણીદાર હતો પણ તોફાની છે એમ સૌએ કહ્યું. એ પોતે જાત પરીક્ષા કરવા આગળ વધ્યો.

ઘેડાની પાસે જઈને એ ઊભો અને એણે તરત વાતનો તાળો મેળવી લીધો. ઘેડો તોફાની ન હતો. સૂરજની સાથે એને ઊભો રાખ્યો હતો, એટલે એ પોતાના પડછાયાથી ભડકતો હતો. ખીજું કંઈ ન હતું.

રાજકુમારે ઘેડાની દિશા બદલી નાખી. પડછાયા દેખ તો બંધ થયો એટલે ઘેડો ભડકતો મટી ગયો. પછી ધીમે ધીમે અલેક-

ઝાંડરે ઘેડા સાથે દોરતી રાંડી. વાંસો થાળ-ડ્યો. એને શાંત કર્યો. અને બે પળમાં જ એના ઉપર સવારી પણ કરી હીધી !

પછી એને ચક્રરે ચડાવ્યો. પણ શું પાણીદાર ઘેડો હતો. સૌના જીવ તાળવે રહી ગયા હતા. પણ અલેકઝાંડરે તો એને માંડ્યો રપેટવા થોડીવારમાં તો ઘેડો ઘેડેસવારને બાણી ગયો. અને ઘેડેસવાર ઘેડાને જોળખી ગયો. પંસેવે રેખએખ બન્ને દોસ્ત બનીને ખેલતા ખેલતા પછા ફર્યા, ત્યારે રાજાએ કુમારને વાંસો થાળડીને કહ્યું : 'ખેટા! શ્રીસ દેશ તારે માટે નાનો છે. તારે તો હુનિયા જીતવા નીકળવું પડશે !'

અને એમ જ થયું. આ અલેકઝાંડર શ્રીસ દેશમાંથી લશ્કર લઈને નીકળ્યો. દેશ જીતતો જીતતો છેક હિંદુસ્તાનમાં આવ્યો.

હિંદુસ્તાનમાં એ વખતે ત્યાં એક બહાદુર રાજા હતો, તેનું નામ પોરસ. પોરસ રાજાએ આ પરદેશી રાજાને ત્યાં જ રોકી દેવાનો વિચાર કર્યો. ગમે તેમ પણ આખા દેશની ચોક્કી અત્યારે એની પાસે હતી.

પણ પેટ્ટી વાનમાં આવે છે નાં કોઈને કોઈ પેટખળ્યો ગામ બાળે. આમાં પણ એવું થયું.

એ વખતે ત્યાં એક નગરી હતી. તક્ષશિલા. એ તક્ષશિલાના રાજા આંલો રાજાએ આ અલેકઝાંડરને રસ્તો બતાવ્યો અને એથી એને વિજય મળ્યો. [પોરસ અને સિકંદરની વાત હવે આગળ ચાલશે.]

(અનુસંધાન પાન ૩૨થી)

હોય તેવા બચ્ચાં સૌથી પહેલાં મેદાને પડે છે અને પુખ્ત હિમ્મરનાં નરમાદા પાછળ આવે છે. આમાં એક સવાલ ઊભો થાય છે કે કાષ્ઠપથ્ય જાતના અગાઉના અનુભવ સિવાય આ પટ્ટા પંખીઓ ધારેલી જગ્યાએ પહોંચવા પોતાની મુસાફરી જે ઘણાં માઇલોની હોય છે તે કેવી રીતે પૂરી કરતાં હશે. જેમાં તેઓને આવવાનો રસ્તો અને પહોંચવાની જગ્યાની બિંદુકુસ માહિતી હોતી નથી. જેનો આપણે વિચાર કરીએ તો ન જ હોય એમ લાગે છે. જે તેઓ વગર જોખમે, બિન સાદસિક રીતે અને અચંપો ઉપજાવે એટલી સચોટ રીતે અને અચંપો ઉપજાવે એટલી સચોટ રીતે અને વળી કારણ વિનાના મૃત્યુ સિવાય કરે છે. આનું કારણ આપણી વિચાર શક્તિ તો એટલું જ સમજાવે છે કે આજે ન ગણાય એટલાં વરસોથી આ મુસંખીઓ એક રસ્તે આવે છે અને એક જ રસ્તે પાછાં જાય છે. એટલે તેનાં બચ્ચાંને તે મુસાફરીના રસ્તાનું જ્ઞાન વારસામાં મળ્યું હોય એમ મનાય છે. કારણ કે પંખીની એક જાન અમુક ઘાટનો માળો બનાવે છે. જેના નવા બચ્ચાં મોટાં થઈ જ્યારે કુટુંબી થાય છે ત્યારે તે પથ્ય તેના માળાપ જેવા જ ઘાટનો માળો બનાવે છે અને સાથે સાથે મકનુને પણ સાચવે છે.

પંખીઓ પોતાની સફરનો રસ્તો કેવી રીતે શોધી શકે છે તે બાબત ઘણી ગણતરી બચાર આવી છે. જેમાં પૃથ્વીના પ્રેંચાણ અને દેખાતાં જમીન ઉપરનાં નિશાન અને એકું એવું ઘણું, પણ આ બાબતનું જ્ઞાન નાનાં બચ્ચાંમાં કેવી રીતે આવ્યું હોય તેણે તો અવતાર લઇને હિડતાં શીખી આ બાબત આવવા નીકળી પડવા વિચાર કર્યો હોય એટલે આ રિવાજ હજુ પણ એક અણઉકેલ કારણે જ રહ્યો છે.

આવી મુસાફરી અજબ વખતસર અને બરાબર ધારેલી જગ્યાએ પાછાં કરતાં પંખીઓ કરે છે એટલું જ નહિ પણ બરાબર પોતાની અસલ માળો ખાંધવાની જગ્યા ઉપર જાય છે. આ જગ્યા શોધવામાં એક વખત પોતાના દેશમાં પહોંચી જ્યાંના

નિશાનોને ધ્યાનમાં રાખી પોતાની જગ્યાએ પહોંચવામાં કદાચ સફળતા મેળવતાં હોય તો એ માની શકાય એવી દ્રષ્ટિકત છે. આધુનિક જમાનામાં આવા સ્થગાન્તરનું બરાબર પ્રમાણ કાઢવા માટે યુરોપ, અમેરિકા જેવા વિજ્ઞાનિક દેશોમાં આવા મુસંખી પંખીઓના અને કાં તો તેના નાનાં નાનાં બચ્ચાં કે જેઓએ હજુ માળો છોડ્યો ન હોય તે વખતે તેના પગમાં એક ધાતુની પટ્ટી કે વીંટીમાં પહેરાવનાર સંસ્થાનું નામ, નંબર અને ચાલુ વરસની સાલ તેમાં ઉપાડેલાં હોય તે ચઢાવી દે છે. આ પટ્ટીથી તે વીંટી ચઢાવવાના કામને અંગ્રેજીમાં Banding અથવા Ringing કહેવામાં આવે છે. આવી પટ્ટીથી એટલું તો ચોક્કસ થઈ ગયું છે કે, કેટલાંક લેસરાઓને યુગેપની જે જગ્યા અથવા મકાનમાં તેને પટ્ટી ચઢાવી હોય તે જ જગ્યા અથવા મકાનમાં દર વસંત યાત્રામાં આવી માળા ખાંધે છે અને બચ્ચાં મોટા કરે છે. આવી રીતે ખીજાં ઘણાં યાયાવરો કરે છે તે વાત ચોક્કસ છે.

આવી દિવસે દિવસની નિયમિતતા અને ચોક્કસપણું આ બાબતના અવલોકનકારોએ દેશના જુદા જુદા ભાગોમાં વસી નોંધી રાખેલા ઘણાં વરસના સમગ્ર ઉપરથી બરાબર ગણતરી કાઢી છે કે પોત પોતાની જગ્યામાં પુખ્ત હિમ્મરનાં પંખીઓ ધારેલા વખતે જ આવી પહોંચે છે. અને બ્યારે તેઓને આવી મુસાફરીમાં કાપવા પડતા માઇલોનો હિસાબ કાઢીએ ત્યારે તો બરેબર અચંપો થયા વિના રહેતો નથી.

દરેક મુસંખી પંખીનો દરજ્જો તેના જુદા જુદા શિઆણુ રહેણાણ ઉપર નક્કી કરી શકાય છે. આપણે ત્યાં આવાં પંખીઓ ઉત્તર અને ઉત્તર પશ્ચિમમાંથી આવે છે તેઓ અમુક જગ્યામાં રોકાય છે અને પાછાં પોતાની દક્ષિણ તરફ યાત્રા શરૂ કરે છે, જે લગભગ કન્યાકુમારી અને સિલોન સુધીની હોય છે. આની પછી જે પંખીઓ તે જ જગ્યાએ આવી ત્યાં જ આખો શિયાળો રહી જાય છે તે આપણે પાકાં યાયાવર તરીકે ઓળખશું. ખીજાં કેટલાંક સ્થગાન્તર યાત્રામાં રોકાય અને ત્યાર પછી તેનાં દર્શન

તો વસંતની વળતી યાત્રામાં થાય તેને આપણે વસંત અને પાનખરમાં આવનાર યાત્રી તરીકે આવકારશું. વળી એવાં પણ યાત્રીઓ છે કે જેઓનો શિયાળુ અને વસંત એટલે આવતાં અને જતાંનો બંને રસ્તો જુદો જુદો હોય છે એટલે એવાં પંખીઓ એક જગ્યાએ શિયાળુ યાત્રી અને બીજી જગ્યાએ વસંતમાં દેખાવ દેનાર કહેવાયાં. આ બધાં પંખી જો કે ખરાં યાયાવર કહેવાય તો જ નહીં. છતાં તેઓની મોટી સંખ્યા ઋતુ સાથેની આવ જ ક્યાં કરે છે. તે આપણે પસાર થતાં યાત્રી કહીએ. એ ઉપરથી તેનો દરજ્જો શિયાળુ અને પસાર થતાં યાત્રીની ગણતરીમાં ગણી શકાય.

જેવી મોટી યાત્રા આ પંખીઓ ઉત્તરમાંથી દક્ષિણ તરફ આવવા કરે છે. તેમ આપણા પોતાના દેશમાં વસતાં પંખીઓ પણ ધરગથ્થુ યાત્રા કરે છે ખરાં, પણ તે એટલી બધી બહાર દેખાતી નથી. તેમાં આપણાં દુધરાજ, પીંક અને નવરંગ જે ધરગથ્થુ યાત્રા કરે છે તે આપણે નીરખી શકીએ છીએ. ઉત્તર હિન્દમાં અને હિમાલયની તળેટીમાં કે જ્યાં દક્ષિણ કરતાં વધારે વતરાય એવો ઋતુનો ફેરફાર થાય છે, ત્યાં આવી ધરગથ્થુ યાત્રા બહુ સાદ રીતે અવલોકી શકાય છે, આ નાની યાત્રા પણ તેના વખતે જ શરૂ થાય છે, તે પેલાં પાકાં યાયાવર કરતાં કાંઈ નીચી કક્ષાની નહિ પણ સરખી તો કહી શકાય. આમાં પંખીની અસુક અત કોઈ ઠેકાણે બિનાળુ યાત્રી તરીકે લેખાય તો બીજો ઠેકાણે વર્ષોમાં આવનાર તો ત્રીજો ઠેકાણે વળી શિયાળુ યાત્રી તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. આવી જગ્યા ફેરવવાની યાત્રા જુદી રાખી બીજી બાતની પાક્કિ યાત્રા પણ પંખીઓ કરે છે જે ગરમી, દુષ્કાળ અને પાણીના પૂરને અથવા તો પોતાને પસંદ ખોરાકની ઉત્પત્તિને લઈ થાય છે. તેમ અસુક શિક્ષા ફૂલ અને ફળોના પાકની ઉપર આધાર રાખે છે.

તે ઉપરાંત કુદરતી કાળ-દુષ્કાળના વખતમાં પંખીઓ પોતાની હિંમેશની રહેવાની જગ્યા ખોરા-

કની શોધમાં અને રહેવાની સગવડ માટે કરે છે. એવે વખતે એવા પંખી અકુદરતી રહેણાકમાં મળી આવે છે, ત્યારે રખડુ તરીકે ઓળખાય છે. હિન્દમાં આવી પંખીયાત્રા દરેકે દરેક ભાગમાં થાય છે અને થયા કરતી હશે, એને લખને આવક નવકની આખી સળંગ સાંકળ બંધાયેલી જાય છે.

છેવટે દરિયાની સપાટીથી જે પંખીઓ મોટા પર્વત જેવા કે હિમાલયમાં જે ઊંચાઈએ વસે છે, તેઓને શિયાળુ ગરફ રીમા નીચે આવવાથી અને ધીરે સોપટ જનાર ઠંડીને લઈ ધરાર નીચે આવવું પડે છે, જ્યારે વસંત યેરી બન્ય ત્યારે ગરફ ઓળવા લાગે છે એટલે પેલાં નીચે વસવા માટે આવેલાં પંખીઓ પોતાની અસલ ઊંચાઈએ બચ્ચાં આપવા પહોંચી જાય છે. આવી યાત્રા તો બહુ ઊંચાઈ ઉપર વસતા પંખી કરે છે. છતાં થોડે ઘણે અંશે સાધારણ ઊંચાઈએ વસતાં પંખી પણ કરતાં માલૂમ પડ્યા છે.

સ્થળાંતરનો ખરોખર અભ્યાસ કરવા માટે યુરોપ, અમેરિકાના અવલોકનકારો અને વિજ્ઞાનિકો એ પુખ્ત ઉમ્મરના યાયાવરોને પકડી અથવા તો તેના પંખીનાં બચ્ચાં હાથુ જે માળા બહાર નીકળ્યાં ન હોય તેવાંને એલ્યુમીનિયમ અથવા તાંબાની પટ્ટી અથવા વીંટી એક પગમાં ચઢાવી દે ને અંગે મેં ઉપર સરખાતમાં જણાવ્યું છે તેટલી સંગ્રા લખેલી હોય. આથી આ પંખી પોતાની યાત્રામાં કોઈ ઠેકાણે બંદૂકનો ભોગ થઈ જાય ત્યારે પેલી વીંટી કે પટ્ટી જેણે શિકાર કર્યો હોય તે કાઢી લેઈ પોતાની નજીક એવી સરખા હોય ત્યાં તે અકબંધ પહોંચાડી દે તેની સાથે ક્યાંથી અને કેવી જગ્યાએથી તેને મારવામાં આવેલું છે તે સ્પષ્ટ જણાવે, પેલી સરખા જ્યાંની તે વીંટી હોય તેની સાથે પત્ર વ્યવહારથી નક્કી કરવા તેને તે સરખા તરફ પાંચી રવાના કરવામાં આવે છે; તેની સાથે જે હપ્પાકર્ત આવેલી હોય તે પણ મોકલવામાં આવે છે, જેવી તે વીંટી સરખાને મળે કે તરત જ તેની તે સાલની તોંધ જે બહુ કાળગૂંચાઈ રાખી મૂકવામાં આવેલી હોય તેમાં મેળવી તે સરખા

નકકી કરે કે આ પક્ષીને ચઢીથી આ પટ્ટી ચઢાવેલી અને આ ઢેકાણું તે ગયું એ રીતે એ જ કોમના બીજાં પખીઓને તે વચ્ચેના અંતરમાં મારવામાં આવેલા હોય તે ઉપરથી તેની આખી યાત્રાનો નકશો દોરી કાઢે છે અને એ નકશા ઉપરથી પક્ષી વિશારદો અને વિજ્ઞાનિકો ચોક્કસ અને સચોટ હકીકતથી જાતાની આપે છે કે આ જાતના પખી આ જ રસ્તે જાય છે અને આ રસ્તે આવે છે.

આપણા હિન્દમાં આવું વીંટી ચઢાવવાનું કામ બહુ થોડી જગ્યાએ થયું છે જેનો ફાયદો આગળ ઉપર દેખાશે ખરો પણ ભાવનગરમાં અમારા ના. કુ. શ્રી. ધર્મકુમારસિંહજી સાહેબે આપણે ત્યાં વર્ષોમાં આવતાં દીલોર અથવા ખડમોગને આવી પટ્ટીઓ ચઢાવી છે. અને પોતે તેના ઉનાળાના રહેઠાણ નકકી દરવામાં ધણો રસ લઈ રહ્યા છે. પણ કમનસીબની વાત તો એ છે કે બણેલાં અને સમજદાર શિકારીઓના હાથમાં આવી પટ્ટી ચઢાવેલાં દીલોર આવે તેઓ સાધારણ વાત માની આવી પટ્ટી પાછી ન મોકલતાં ગુમાવી દે છે અને ખાલી જણાવે છે કે પટ્ટીવાળું દીલોર મારવામાં આવ્યું હતું તો પછી અલણ શિકારીઓને વળી બીક લાગે જો આપણે આવી પટ્ટી પાછી આપવા જઈશું તો વળી શું કરશે એટલે તેઓ પણ પટ્ટી તો શું કામ લાવવા તરફી લે અને જાહેર પણ શું કામ કરે. આવો આપણો દેશ છે તેને સમજ આપી સુધારવાનો રહ્યો.

યાયાવર પંખીઓ આવી યાત્રા કરતી વખતે ફેટલી બિંચાઈએ બેસતાં હશે અને ઉડાનમાં ફેટલી ઝોંપ રાખતાં હશે, તે જ્યારે આધુનિક જમાનાના હવાઈ જહાજ, ગતિમાપક યંત્ર અને બિંચાઈ જતાવનાર યંત્ર દ્વારા અને બીજાં ધણી તરેહનાં યંત્રો દ્વારા ચોક્કસ કરી શકાય છે, પણ જૂના જમાનામાં આને ન માની શકાય એવા આધારો આપતા હતા. પંખીઓ ફેટલી ગતિથી બેઠે છે. અને પેટલાં બેઠે બેઠે છે. આ ઝડપ પંખીની જુદીજુદી જાતમાં જુદી જુદી હોય છે, પણ તેમાં હવામાન ધણો ભાગ ભજવે છે.

આ ઉડાનની ઝડપની સરેરાશ કાઢીએ તો ખચર પડે છે કે બદક અને રાજહંસ ૪૦ થી ૫૦ માઇલ કલાકના કાપી શકે છે. પણ હવામાન અત્યંત હોય તો આ ગતિમાં જરૂર વધારો થાય છે અને તે વખતે કલાકના ૫૫ થી ૬૦ માઇલની ઝડપે બેઠી શકે છે આમાં એક પંખી દિવસ અને રાત્રિમાં થઈ ૬ થી ૧૧ કલાક બેસતું હોય તો એક જ ઉડાનમાં આડો (Coot) ૧૬૦ માઇલનું અંતર કાપી નાખે છે. ધોક (Stork) ૬ કલાકના ૧૬૦ માઇલ કાપી શકે છે. વનકૂકડો (woodcock) ૨૫૦ થી ૩૦૦ માઇલની સળંગ ઉડાન કાઢે છે જ્યારે ટિટોડીની કોમના પ્લોવર નામનાં (Plover) ૫૩૦ માઇલ કાપી શકે છે. આ બંને પંખીના બેસવાના કલાક ૧૧ ની ગણતરી લેવી.

એવી જ રીતે ક્યાંઈ પણ વિસામો સીધા સિવાય એક ધાગ દરિયા ઉપર જ ૨૦૦૦ માઇલની સુસાફરી આપણે ત્યાં શિયાળામાં આવતાં ઇસ્ટર્ન પ્લોવર (Eastern Plover) કરે છે. એવી જ રીતે આ પંખી પશ્ચિમ આફ્રિકા અને ઉત્તર પૂર્વ સાયબીરિયામાં બચ્યાં આપી ફેટલાંક હવાઈ ટાપુ ઉપર દર વરસે પોતાની હાજરી નોંધાવે છે. આવું જાપાનમાં બચ્યાં આપણું ચાહા (snipe) પૂર્વ ઓસ્ટ્રેલિયા અને ટારમાનિયામાં શિયાળો ગાળવા કોઈ પણ ઢેકાણે વિસામો સીધા વિંટા ૬૦૦૦ માઇલની દરિયા ઉપર સુસાફરી કરે છે. બીજાં ફેટલાય દરિયા કાંઠે વસનાં અને નદી તળાવ ઉપર વસતાં પંખીઓ કોઈ પણ જગ્યાએ ખાવા કે વિસામો લેવા રોકાયા વિનાય દર વરસે ફરવો માઇલની સળંગ ઉડાન કાઢે છે.

આપણે ત્યાં આનો સચોટ દાખલો હિમાલયમાં બચ્યાં આપણાં વુડકોક (Wood cock) શિયાળો નીલગિરિ અને દક્ષિણ હિન્દની કુરુમાળમાં વીતાવે છે. આ સફરમાં તેઓ બાગ્યે જ વચ્ચે ફાઈ ઢેકાણે ભૂંડા પડેલા પંખી તરીકે જોવામાં આવે છે. આમાં તેઓ સળંગ ઓછામાં ઓછા ૧૫૦૦ માઇલ એક જ ઉડાનમાં કાપી નાખતાં હશે એવી જ રીતે હિમાલયમાં પૂર્વઘાટમાંથી પસાર થતાં અબવળ

મલાબાર પક્ષ સિલોન સુધી લગભગ એટલી જ મુસાફરી એક સળંગ ઉડાનમાં કરે છે.

આવા લાંબા અંતરે દાખવા સાથે એક વિચાર થયા વિના રહેતો નથી કે તે વખતે પંખાઓ પોતાની ઉડાન કેટલે જિંદગી કરતા હશે? આને માટે તેઓને હવાનું દળાણ ઓછું થવા માટે, જમીનનાં નિશાન ઓળખવા માટે અન્ય એવા ખીન્ન કારણો અને એવું જીનું ઘણું એ જવાં આવરણ ઓછાં કરવા માટે એવી માન્યતા હતી કે તેઓ જમીનથી ઘણાં ઘણાં જિંદગી ઉડતાં હોય છે પણ આને નક્કી કરવા માટે હમણાં હમણાં વળેલું થઈ છે કે જે તેઓને મોટી અને જિંદગી કુંગરમાળ ઓળંગવાની ન હોય તો બાકી ૧૩૦૦ ફૂટથી વધારે જિંદગી ઉડે છે અને જલ્દી બાકી ૧૩૦૦ ફૂટ વખતે ૩૦૦૦ ફૂટ જમીનથી જિંદગી ઉડે છે. અને કેટલીક જાતના પંખાઓ તો ખાસ નાંચે જીવવાની ટેવ પામેલાં છે. જેઓ તે વખતે દરિયાની સપાટી ઉપર જિંદગી વળે છે કારણ કે તેઓને આ કેટલે નકતર કરે એવું કશું આવતું નથી. નથી જિંદગી વધે કે નથી મોટા કુંગરા કે મકાનો.

આમાં કેટલાક રો. એ. ફો. ના હવાખાળેએ એવા દાખલા મેળવ્યા છે કે ગોલ્ડન પ્લોવર [Golden Plover] ૬૦૦૦ ફૂટ, [ટોટીડી ૬૫૦૦ ફૂટ અને કાગડ (Rooks) ૧૧૦૦૦ ફૂટનાં જિંદગીએ જિંદગી છે. આ પણ તેઓની સ્થળાંતર યાત્રા વખતે. પહેલાં વિશ્વયુદ્ધમાં કેટલાક હવાખાળેએ કાનસના ક્ષણ-મના મેદાન ઉપર રાજદાસોને ૬૦૦૦ ફૂટ જિંદગીએ જિંદગી હોય હતા, અને ૧૯૨૧ની સાલના એવરેસ્ટ ઓળંગવા નીકળેલી દુકડીના માણસોએ સ્થળાંતર કરતા ગોડવીટ [Godwit] અને ગોલીન્ડા [Gull] ને ૨૦૦૦૦ ફૂટની જિંદગીએ જિંદગી દેખાઈ હતી. પણ આ જવામાં રાજદાસોએ સૌથી વધારે જિંદગી બીડી પોતાની તાકાત અત્યંત આપી છે. એક દિન્દી વૈજ્ઞાનિકને દેખાઈ આવ્યું કે એક વખત તે સૂર્યની છબી પોતાના દૂરદર્શીય પત્ર વડે પાડેલો હતો, તેમાં વધારે તેણે પોતાનો એક છબીને કાગળ ઉપર

છાપી તો તેમાં રાજદાસનું ટોળું જિંદગી આવી ગયું. આ ઉપરથી તેણે ગણતરી કરી કે તેઓ લગભગ દરિયાની સપાટીથી ૨૬૦૦૦ ફૂટ જિંદગી ઉડતાં હતાં. શિયાળું અને ઉનાળું સ્થળાંતર કરતી વખતે મુસળીઓ મોટી નદીઓની ખીણો પોતાના મુખ્ય રસ્તા તરીકે વાપરતા માત્રમ પડ્યાં નથી કે જે બહુ પડેલાંની માન્યતા હતી. આ આખન પુરવાર કરવા ઘણા સાક્ષીઓ મળે છે તેઓ આખા દિમાલ્યને સીધી રીતે ઓળંગે છે જેથી કરીને રસ્તો ટૂંકો થાય. નામાંકિત કુંગરમાળ ખેડનાર રવેન હેડીને તિબેટમાં શિયાળું સ્થળાંતર કરતી બદકની મોટી સંખ્યાને ઘણી જિંદગીએ સિંધુ નદીના મૂળ આગળ જોઈ હતી. અવરેસ્ટ ઓળંગનાર એક મંડળે સપ્ટેમ્બર મહિનામાં આપણી બાબત આવતાં ઘણાં પંખાંને ૧૫૦૦૦ ફૂટ જિંદગીએ જિંદગી હતાં અને કેટલાંક જળચર પંખાંએ આટલી જિંદગીએ બોલાતાં સંભળ્યાં હતાં. તેમાં ગોલીન્ડાનો અવાજ અગત્ય પિંછાની શકાનો હતો. ૧૯૩૭ માં કુંગરમાળ ખેડનાર એરિક શીલ્ડે કારાકોરમની કુંગરમાળમાં કરી ગયેલી બદક ઘણી સંખ્યામાં જોઈ હતી તે જિંદગી ૧૫થી ૧૬૦૦૦ ફૂટ હતી. આ જથી બદકો કેંગસી ગ્લાસી યંત્ર પર પથરાયેલી હતી. અર્ધ તેણે ખીન્ન માથા ગ્લાસીયરો ઉપર તેઓને પડેલી જોઈ હતી. એ ઉપરથી માની શકાય છે કે આ જિંદગી ગ્લાસીયરો તેઓની ગરમી આવવાની મધ્ય એશિયાની જગ્યા અને શિયાળા ગુનરવાની હિન્દની જગ્યા વચ્ચે આવેલાં હોવા જોઈએ. તેઓને જવાના ખીન્ન રસ્તાઓથી ઘણાં નાચ્યાં છે કે વ્યાંથી તેઓ આ જિંદગી કુંગરમાળને સહેલાઈથી વટાવી શકે પણ તેઓ એ રસ્તા વાપરતા હોય એમ લાગતું નથી.

પંખાઓ વધારે પડે ઘણી જિંદગીએ પાનળી હવાનાં કારણે જરા થ અડચણ પડ્યાં શિયાળ અગત્ય બીડી શકે છે કારણ કે એવરેસ્ટ ગયેલી એક દુકડીએ તેઓની સાથે કાગડા અને કુંગરાકે ચડેલીઓ ૨૬૦૦૦ ફૂટના તેઓના પડાવ ઉપર જિંદગી હતાં. વધારે ખેડ અને તેનાં દુકુમ્મી લેખર

ગીયર વીસથી ત્રેવીસ હજાર ફૂટ સુધી હતા અને ફુંગરાઉ કાગડો તો તેઓની સાથે ૨૭૦૦૦ ફૂટ સુધી હતો કે, જ્યાં હવામાન બેવડે પાતળું પડી ગયેલું હતું.

જે બેસુમાર પંખીઓનું સ્થગાન્તર હિન્દમાં થાય છે તે વિષયની અગાધતાની દરેક શાખામાં આપણું જ્ઞાન સાવ નહિતર જ છે. આને માટે હિન્દના જુદા જુદા ભાગોમાં વસના અવલોકનકારો અને આ વિષયમાં રસ ધરાવનારાઓ જો મોટા

પ્રમાણમાં રીંગીંગ અથવા બેન્ડીંગનું કાર્ય હાથ ધરે તો આ ગાઢ વિષયમાં થોડાં પણ સંતોષકારક પરિણામ લાવી શકાય.

આ સ્થગાન્તરના વિષયમાં સૌથી આગળ વધેલો દેશ જર્મની છે. તે ભાષામાં ઘણાં પુસ્તકો છે, અને યુરોપના બીજા દેશો અને અમેરિકામાં પણ આ વિષય ઉપર ઠીક ઠીક સાહિત્ય મળે છે. આ નાના લેખ દ્વારા આપણે ત્યાં અભિરુચિ કેળવાય તેવો પ્રયાસ કર્યો છે.

મેઘાણીના કાવ્યસંગ્રહો અને રાસ-ગીતો

રવીન્દ્રવીણા.	૨-૮-
સોરઠી સંતવાણી.	૩-૦-૦
સુભવંદના	૩-૦-૦
એકતાદે	૧-૮-૦
વેણીના ફૂલ	૧-૦-૦
કિલ્લોલ	૧-૦-૦
હાલરડાં,	૦-૧૦-૦
બાપુનાં પાસણાં	૦-૧૨-૦
રઠિયાળીરાત ભા-૧ મી ૪	૬-૮-૦
ચૂંદડી ભા-૧-૨	૩-૦-૦
સોરઠી ગીતકથાઓ	૧-૦-૦

ભારતી સાહિત્ય સંઘ લિ. ૦

કેરતાન્દીઝ પુસ્તકાલય, ગાંધી કેદ, અમદાવાદ

(૧) પ્રાર્થના

દરેક સંસ્થામાં મોટે ભાગે પ્રાર્થના હોય છે તેમ અમારા કન્યા છાત્રાલયમાં પણ પ્રાર્થના રાખેલી છે. વિદ્યાર્થીનીઓ નાની ઉમરની અને પછાત વર્ગની હોઈ. શ્રી મહારાજાણી ગુજરાતી 'ગીતાપ્રવિન'માંથી અમુક શ્લોકો ચૂંટીને પ્રાર્થના બનતી લીધી છે. ઉપરાંત જુદાં જુદાં ભજનો પણ અવારનવાર રોજ ગાતામાં આવે છે. અને તે પછી, સવાલ જવાબ થાય છે, વિદ્યાર્થીનીઓને કંઈ મુશ્કેલી હોય કે કંઈ કામકાજ હોય તે બધો નિકાલ તે સમયે કરવામાં આવે છે.

વાલી કરીને એક હરિજનની બાર વર્ષની બાળા છાત્રાલયમાં નવી આવી હતી. ભણતી હતી ગુજરાતી ત્રીજી ચોપડી, પણ કુદરતી રીતે બુદ્ધિવાળી હતી. અચરક પણ ખરી. કામઠી એટલી અને મિલનસાર પણ ખરી. એક અઠવાડિયામાં તો એ એટલી બધી છાત્રાલયમાં એતપ્રેત થઈ ગઈ કે બાળબે વર્ષની જૂની છોકરીઓને પણ મશ્કરીમાં હિડાવે. મને પણ અવનવા પ્રશ્નો પૂછે. અને એ પ્રશ્નોમાં સાચે જ એણે કંઈ વિચાર કર્યો છે એમ મને માગ્યા વગર ન રહે. એટલે એ જિજ્ઞાસુ છે. એમ તો મને વસી ગયું હતું.

એક દિવસ, રાત્રે, પ્રાર્થનાના શ્લોક ઉપર એણે એની બુદ્ધિ, પ્રમાણે વિચાર કરી સત્તા કયો: 'બાઈ ! તમે કહો છો કે દરેકે દિલ ચોખી વગર ગૂણ, પ્રમાણે કામ કરવું જોઈએ. અને, પ્રાર્થનામાં તો આવે છે, કે કામથી ક્રોધે જીપજે, તો કામ કરવું શું કામ જોઈએ ?'

ગીતાના બીજા અધ્યાયના નીચેના શ્લોક પ્રાર્થનામાં હતા તે ઉપરથી એ છોકરીએ એ સવાલ કર્યો હતો.

"વિષયોનું રહે ધ્યાન તેમાં આસક્તિ જીપજે; જન્મે આસક્તિથી કામ, કામથી ક્રોધ નીપજે; ક્રોધથી મૂઠતા આવે, મૂઠતા રમૂતિને હરે; રમૂતિ લોપે સુદ્ધિનાશ, સુદ્ધિનાશે વિનાશ છે." પ્રાર્થનામાં કામનો જે અર્થ હતો તેને બાળક તરીકે એ છોકરીએ સામાન્ય કામકાજના અર્થમાં

ઘટાવ્યો, એ જોઈ હું વિચારમાં પડી ગયો. એની બાળક બુદ્ધિ કામનો બીજો અર્થ કરે પણ શું ? હું બાળકો સમજે તેવો અર્થ સમજાવવા એ ઉપર વિચાર કરતો હતો, ત્યાં એને ટેકો આપતાં મોટી મણિએ કહ્યું: 'ખરું છે બાઈ, જ્યારે તમે કામને કશું ને કશું કામ સોંપો છો ત્યારે અમારામાં લડાલડ થાય છે. અને એમાંથી કોવ થાય છે !'

છાત્રાલયમાં મણિ એ હતી એટલે એકને મોટી મણિ અને એકને નાની મણિ એમ કહી અમે એમને જુદી પાડતાં. નાની મણિએ વાતમાં સૂર પુરાવતાં કહ્યું: 'ભગવાન કામથી ક્રોધ થાય એમ કહે છે તો પછી કામ શું કરવા કરવું જોઈએ ?'

(૨) જાનુ' જૂનાગઢ

વૃદ્ધાણુ કેમ્પથી ગાડી જીપડી એટલે હું જાનનગર જઈ છું એમ જાણતાં મારી બાજુમાં બેઠેલા માત્રએ સવાલ કર્યો: 'જાનનગરથી જૂનાગઢ કેટલું થાય ?'

હું વિચારમાં પડ્યો. મેં પૂછ્યું: 'તમારે ક્યાં જવું છે ?'

એ બાઈ કહે: 'જૂનાગઢ' 'હા, હા,' મને યાદ આવતાં કહ્યું: 'સાહિત્ય પરિષદમાં જતા હશે.' અને મૂળ વાત પૂછતાં મેં કહ્યું: 'તો પછી તમારે જાનનગરની શી જરૂર ?'

પેલા બાઈએ કહ્યું: 'મારી પાસે જાનનગરની ટિકિટ છે અને ત્યાંથી જૂનાગઢની બદલાવવાની છે.'

મને હસવું તો આવ્યું, પણ અવિવેક કહેવામ મોટે એને બાળતાં ગંભીરતા બળવીને મેં કહ્યું: 'જાનનગર અને જૂનાગઢ વાતન રાજકોટથી જૂની પડે છે. તમારે ટિકિટ લેવી હોય તો કાં જૂનાગઢ કે કાં રાજકોટની લેવી જોઈએ. જ્યારે જાનનગર અને જૂનાગઢ તો રાજકોટથી સામસામાં લગભગ સરખે અંતરે આવ્યાં.'

પોતાની બૂલ સમજતાં એ બાઈએ કહ્યું: 'હું કાશિયાવાડમાં પડેલો આવું છું. જૂનાગઢ જતાં

રતામાં જામનગર આવતું હશે એમ મેં તો માન્યું એટલે જૂનાગઢની ટિકિટ ન મળી એટલે જામનગરની લીધી.

મેં કહ્યું : 'કાઠિયાવાડમાં પહેલા આવો છો, એમ કહીને અમણુ છૂટી શકે, તમારા જેવો સાહિત્ય પરિષદમાં જનાર ભણેલો માણસ શી રીતે છૂટી શકે ! લણતરમાં ભૂગોળ તો આવી હશે ને ? અને છેવટ પૂરો ખ્યાલ ન હોય તો ટિકિટ આપનાર માસ્તરને તો પૂછવું હતું ને ?'

જો ભાઈ કહે : 'ભુકીંગ કલાર્કે ઊંધું માયું' ત્યારે જ આ ભૂલ થઈ ને. એણે જ કહ્યું કે જૂનાગઢની ટિકિટ નથી, જામનગરની લ્યો અને ત્યાંથી આગળ કરાવી લેજો. એણે રાજકોટની કહી હોત તો એ લેત.

એ ભાઈની વાત પણ મને ગળે ઊતરી જૂનાગઢ અને જામનગરનું સ્થાન ક્યાં છે તે ન સમજનાર એ ભાઈ પાતાની મેઝે જામનગરની ટિકિટ લેવી એ સમજે પણ શી રીતે ? મને થયું કે ગામડા ગામના ડેશનનો અણુધ મારતર કોઈ હશે. અને ખાતરી કરવા મેં પૂછ્યું : 'કયા ડેશનથી તમે જોશ ?'

...ડેશનથી.'

'અરે ! એવા મોટા ડેશનના માસ્તરને પણ ગમ નથી કે જામનગર ક્યાં આવ્યું અને જૂનાગઢ !'

પેલા ભાઈ : 'એટલે જ હું છોતરાયો ને. મને ઓછો વહેમ પડે કે ભુકીંગ કલાર્ક પણ મારા જેવો હશે ?'

મેં કહ્યું : 'આજો એતો કંઈ વાઘો નથી રાજકોટ ભુકીંગ ઓફિસે તમને કોઈ નહિ ને કોઈ જામનગર જનાર મળી રહેશે, તેને એ ટિકિટ આપી દેજો અને તમે નવી જૂનાગઢની ખરીદી લેશો એટલે કંઈ ખોટ જવ ની નથી. પણ મને જે થાય છે તે એ કે તમારા જેવો સાહિત્ય રસિયો ધર આંગણાની ભૂગોળ ન જાણે, અને લોકોને માર્ગદર્શક થવાની ફરજવાળો ડેશન મારતર પણ હળવરડો વાળે એ કેટલું કરણ !'

[૩] સેલ્ટેક્સ

મ

મારા એક મિત્ર મોટા વેપારી છે. એ મને કહે છે, સરકારે નવા નવા જે બિનઅનુભવી નોકરોની ભરતી કરવા માંડી છે એથી ઊંચટ કામમાં મોટાળો થાય છે. અને એમના અનુભવની વાત કરતાં કહ્યું : 'મેલ્ટેક્સ પ્રન્સપેક્ટરે મારા બિલ એક કરતાં અમુક ચીજ ઉપર મેલ્ટેક્સ નથી લીધો એતી એક લાંબી યાત્રી જનાવેલી અને જે-વેચાણ થાંજુ તે ઉપરથી મારે વધારાનો સેલ્ટેક્સ ભરવો તેમ લહેણું કાઢેલું. હું તેથી એમની ઓફિસે ગયો. મારાં એ બિલ કાઢીને હું એને સમજાવવા લાગ્યો કે, આ બિલમાં પાસિયાં છે, આ બિલમાં કાશ છે, આ બિલમાં લકા છે, આ બિલમાં વાટ છે, આમ જે બિલ એણે ઓડીટમાં, કાઢ્યાં હતાં તે બધો માત્ર ખતીનાં ઓળખાવેલો હતો. અને તેની ઉપર સેલ્ટેક્સ માફ હતો. છતાં એ મિસ્ટરે લાખુ સિરટ કરેલું.'

મેં પૂછ્યું : પણ કયી વસ્તુ પર સેલ્ટેક્સ માફ છે એ એને ખબર નહોતી ?

મિત્ર : 'ખબર તો ખરી પણ એમાં તો ખેતીના ઓળખારો એટલું જાણ્યું હોય. અને બિલમાં રોય કાશ પાસિયાં, લકા એની એ બિચારાને ખબર જ નહિ કે આ ખેતીનાં ઓર્ગેન છે !'

મારું મોં મલકી ગયું. સાથે ખેદ પણ થયો. આપણા ભણતરની કેવી કરણતા ! રિંદનો મુખ્ય ધંધો જ ખેતી છતાં એ અંગે જ ફેળવાયેલાને જ્ઞાન નહિ. થોડા વખત ઉપર શ્રી મશરૂવાળાએ સૂચન કર્યું હતું કે, હમ્મલુડ એટ હોવાથી ત્યાંના દરેક નાવિક જ્ઞાન મેળવવાની ફરજ સમજે છે તેમ હિંદ ખેતીપ્રધાન દેશ હોય ખેતીનું જ્ઞાન દરેકને અવસ્ય હોવું જોઈએ.

પણ મારી આ વિચારધારાને તોડતાં વેપારી મિત્રે કહ્યું : 'અને સેલ્ટેક્સ અમે ચોરના હોઈશુ તે આમ બિલ જનાવીને તે રકમ રહેવા દેજો એવા મુરખ અમે છીએ ? સેલ્ટેક્સ જેમાં ચોરનાનો છે

તેનું ગિલ અદ્ધરં જ ગનવાનું ! વળી કોઇ કોઇ તો એમાંથી બચવા વેચાણની સરકારની મર્યાદા વધવા દેતા નથી !

એમાં મને સમજ ન પડવાથી મેં પૂછ્યું : 'એ શી રીતે ગને ? ઘરેઠક હોય છતાં વેચે નહિ તો એને જ ખોટ ગાય.'

મિત્ર હસીને બોલ્યા : 'હાટે ક્યાં દેકા તો માણસે કેપી, કાઢડા, સેક્ટેકસ લાગુ પડે તેના મતા આવે એટલે જે નામે વેપાર ચાલતો હોય તે નામની ગિલ ખૂંક બંધ કરી, તવા નામની ગિલ ખૂંક શરૂ કરવાની. પહેલામાં સી. જમનાદાસની કંપની હોય તો બીજામાં અદુભાઇ જે. ની કંપની શરૂ થાય. અને એ પૂરી થાય ત્યારે સી. જે. ની કંપની શરૂ થાય !'

હું ખડખડ હસ્યો. બોલ્યો : 'આ બધાં પાપ કયે બવ ભોગવશે ?'

મિત્ર : 'સરકાર દરેકજા જે કાયદા કરે છે તે પાળવાં એસીએ તો પાર જ ન આવે. એને પાપ માનીએ તો વેપાર જ ન થાય.'

મારી બુદ્ધિ દોડતાં મેં એ જાળજામાંથી એમને પકડવા સવાલ કર્યો : 'એ ખરું, પણ બીજી ગિલ ખૂંકા હોય તે દુકાને ગતાવવી પડે તો ક્યાંથી ગતાવે ? ચાલુ દુકાન ઉપર તો એકનું એક જ બોર્ડ હોય ને ?'

મિત્ર મારો ફીફાં ખાંડવા જેવો સવાલ સાંભળી હસ્યો. બોલ્યો : 'દુકાન ઉપરનું બોર્ડ એ એક દુકાન. વખાર હોય તેમાં બીજા નામનું બોર્ડ મૂકી રાખીએ. ઘર હોય તેમાં થોડો માત્ર રાખી તેમાં ત્રીજું બોર્ડ.....ચોરણું સીવડાવનાર પેસાળ કરવાનું રાખે જ !'

(૪) દીકરીનો બાપ

એટલે ગનમાં સહેજે વિચાર આવ્યો કે એમને મારું એવું શું કામ પડ્યું હશે ?

પરંતુ મનની એ ક્રિયાઓની સાથે સાથે મેં આવનાર આપી એસવા માટે આસન આપ્યું. પૂછ્યું : 'દરમાવો, કેમ પધારવું થયું ?'

ડોક્ટર : 'તમારી ઉપર યુનીભાઈનો પત્ર આવ્યો છે ?'

હું : 'ક્યા યુનીભાઈ ?'

ડોક્ટર : 'સન સાઇન લિમિટેડના.'

ઓળખાણ પડતાં મેં કહ્યું : 'ના, મેં એમને પત્ર મારા કામ અંગે લખ્યો છે પણ જવાબ નથી. તમારે એમનું શું કામ હતું ?'

ડોક્ટર : 'તમે એમને રૂપિયા માટે લખેલ તે એમણે મને લખ્યું છે કે ગસો રૂપિયા મારે તમને પહોંચાડવા.'

હું : 'તમારે એમની સાથે પરિચય છે કે શું ?'

ડોક્ટર : 'હમણાં નવો થયો છે. મારી દીકરી સુશોચનાનું એમના દીકરા સાથે વેદિશાળ કર્યું છે.'

હું : 'સમજ્યો. પણ એમણે તમને તસ્દી શું કામ આપી ? મારા તો એ મિત્ર છે એટલે દર સાલ એ મદદ કરે છે તેમ આ સાલની રકમ માટે લખ્યું હતું. પણ એની કંઈ એવી ઉતાવળ ન હતી. વળી એક મને દર વખત મોકલે છે, તેમ મોકલત તો તમારે તસ્દી લેવી ન પડત.'

ડોક્ટર : 'તમારા મિત્ર એટલે સંસ્થા હિતેચ્છુ હોયને. મુંગમતો એક એટલે તમને વંટાવ પડે, વખત લાગે, તે કરતાં મને મોકલ્યો. હું મારા ખાતામાં બરી દેઢશ. તેમને તરત દોકડ રકમ મળી વધે.'

મેં કહ્યું : 'યુનીભાઈની આ જ ખુશી છે. આવડા મોટા વેપારમાં ય આવી સામાની નાની ચિંતા ય એ કરતા હોય છે. પણ આપે, ડોક્ટર સાહેબ તસ્દી લેવાની કંઈ જરૂર ન હતી! માણસને મોકલ્યો હોત તો પણ ચાલત.'

ડોક્ટર : 'યુનીભાઈનો પત્ર એટલે મારે જ આવવું જોઈએ. નવેનવે સંબંધ એટલે કંઈ ગેર-

કે

૬૬ દિવસ નહિ અને આજે, પહેલવહેલા નર્મીનભાઈ ડોક્ટરને આશ્રમમાં આવ્યા બેઠા મને નવાજ લાગી. કામ-સિવાય તો એ આવે નહિ

સમજ થાય તો, તમને એની ખબર ન પડે પણ અમારી પાટીદાર જાતિમાં તો બહુ સાચવવું પડે.’

બહેલાઓની પણ આ ગુલામીશ્રુતિનો હું વિચાર કરી રહ્યો. બોલ્યો: ‘પાટીદાર જાતિમાં બધે ગમે તે હોય, સુનીબાઈ એમાંના નથી. બહુ બધા માણસ છે.’

ડોક્ટર. એ તો હું ય બહુ છું. પણ તો ય મનમાં વસવસો રહ્યા કરે કે રખે ને કંઈ.....’ અને તે સાથે એમણે ખિસામાથી નેંગો કાઢી મારા હાથમાં મૂકી.

મેં ગણી જોતાં કહ્યું: ‘આ તો બસો ને બદલે ત્રણસો છે, ડોક્ટર સાહેબ.’

ડોક્ટર: ‘સો મારા તરફથી છે.’

સંસ્થામાં દાન લેવાનો સંકોચ મને સાંતો હોય ? જીવત મારીને પણ લેવો છીએ. પરંતુ કોઈ વખત ડોક્ટરે સંસ્થા પ્રત્યે જીવત જતાવી ન હતી. એમાં એમનો દોષ પણ જોતો ન હતો. પરંતુ વેવાઈ ધયા એ કારણે સુનીબાઈ પાછળ અનેચ્છાએ તેમને એમાં પડે એ મને ન રુચ્યું.

મેં કહ્યું: ‘ના. ના, તમારા તો ન લેવાન. સુનીબાઈને અને મારે ઘર જેવો સંબંધ-અમે લંગોટિયા મિત્રો એટલે હક કરીને મારીને હક’. પણ તમારે એમને લીધે...’

વચ્ચે ડોક્ટર બોલ્યા: ‘એવું કંઈ નથી. તારા જેમ આપણુ જીવન બોમ્બેમાં અચી નાગે છે ત્યાં અમે કંઈ નકમ આપીએ એમાં શી નાઈ કરીએ છીએ ?’

માગ્યા આનાકાની શી રીતે વધુ મારા ? મેં એ સ્વીકારતાં કહ્યું: ‘આ તો જીવત સુનીબાઈએ તમને કામ સેધુ તેથી તમને નાહક સુશક્લીયાં મૂક્યા’

ડોક્ટરે એનો સ્વીકાર કરતાં કહ્યું: ‘એ રીતે ય મારા જેવાને સંસ્થાને મદદ કરવા પ્રેરી શુભ જ કયું છે ને ? એમાં મુશ્કેલી શાની ? શાંત બહાર હોય ત્યારે એવું કહેવાય ? ને એમણે આં મને એવું સૂચન પણ મળું છે ?’

ડોક્ટર ગયા-ગિયારો દીકરીનો બાપ !

અવેરચંદ મેઘાણીના વાર્તાસંગ્રહો

માણુઆઈના દીવા	૩-૦-૦
વિદ્યોત્પન	૩-૦-૦
રંગ છે બારેટ	૩-૦-૦
નવલ્લિકાઓ ૧-૧-૨	૬-૮-૦
ડોશીમાની વાતો	૧-૪-૦
પ્રતિમાઓ	૨-૮-૦
પલકારા	૩-૦-૦
વેશનમાં	૨-૦-૦
દરિયાપારના બહારવટી	૩-૦-૦

અવેરચંદ મેઘાણીના

સાહિત્ય અને વિવેચનના છ પુસ્તકો

પરક્રમ	૨-૮-૦
પરિભ્રમણ ૧	૩-૮-૦
પરિભ્રમણ ૨	૩-૮-૦
પરિભ્રમણ ૩	૩-૮-૦
જેલું પ્રયાણ	૨-૪-૦
મેઘાણીના પત્રો	૩-૦-૦

આ છ પુસ્તકો મેઘાણીના જીવન અને કવનને સમજવામાં મદદરૂપ થાય તેવા છે.

ભારતી સાહિત્ય સંઘ લિ.

ફરનાન્ડીજ પુલ તીરે, ગાંધી રોડ-અમદાવાદ

આ ઉદ્દેશ વધુ અગત્યનો લાગે છે. સત્યની શોધ પાઠળ રચ્યા પચ્યા રહેવા કરતાં રોજિંદા ઉપયોગની વસ્તુ બનાવવી એ સામાન્ય માણસને વધુ આકર્ષક લાગે એમાં નવાઈ નથી. પણ વ્યવહારિક ઉપયોગિના સંશોધનનો મુખ્ય ઉદ્દેશ હોવો જોડો એ ખ્યાલ બૂલ ભરેલા છે. ઘણી રોજિંદા ઉપયોગમાં આવતી વસ્તુઓ ઉપયોગિતાના ખ્યાલ વગર થયેલા સંશોધનને આભારી છે. ટેલીફોન, ટેલીગ્રાફી, ઓગે-લેન, રેડિયમ, ક્ષ-કિરણો વગેરે શોધોનો વ્યવહારિક ઉપયોગ ઘણા બહોળા હોવા છતાં પણ એ અધી શોધો વ્યવહારિક-દૃષ્ટિથી શરૂ કરેલા સંશોધનને લીધે નહીં, પણ મૂળભૂત સંશોધન કરતાં કરતાં જાદી આવેલા વૈજ્ઞાનિક સિદ્ધાંતોને આધારે થઈ હતી.

તારના મૂંચળા પાસે ફાહ્યુશક લાવવામાં આવે તો તારમાં વીજળીનો પ્રવાહ ઉત્પન્ન થાય છે એ ફેરાડેની શોધને લીધે આજે આપણે વીજળી મોટા પ્રમાણમાં મેળવી શકીએ છીએ. ફેરાડેની પ્રયોગ-શાળામાં આ વિષે ભાપણ સાંભળવા આવેલા હજિન્સાડના તે વખતના વિખ્યાત મુત્સદ્દી ગ્લેડસ્ટને પ્રશ્ન કર્યો; 'મી. ફેરાડે, આ શોધનો ઉપયોગ શો?' 'સાહેબ, કોઈક દિવસ તેના પર કર નાખી તમે પૈસા ભેગા કરશો.' ફેરાડેએ જાણે કે ભવિષ્ય-વાણી ઉચ્ચારી.

ગુજરાતમાં વૈજ્ઞાનિક સંશોધન થાય છે પણ જેટલા બહોળા પ્રમાણમાં તે થવું જોઈએ તે પ્રમાણમાં થતું નથી. વૈજ્ઞાનિક સંશોધન માટે ગુજરાતમાં યોગ્ય પ્રકારની સંસ્થાઓને અભાવે તે કાર્ય મંદ ગતિએ ચાલે છે. ઘણા ગુજરાતી વૈજ્ઞાનિકો અનેક વિદેશોમાં છતાંય સંશોધન કાર્ય કરી રહ્યા છે એ આનંદની વાત છે. ખાસ કરીને રાસાયણિક સંશોધનમાં ગુજરાતી વૈજ્ઞાનિકોનો ફાળો પ્રશંસનીય છે, અને હિંદુસ્તાનના યોગ્ય ભાગોમાં થતાં સંશોધન સારું સરખાતું આપણે ગૌરવ લઈ શકીએ એવો જ વૈજ્ઞાનિક સંશોધન માટે જરૂરી પુરતકો. સામર્થ્ય અને યીત સામગ્રીના અભાવને લીધે

ઊંચી જાતનું વૈજ્ઞાનિક સંશોધન મુશ્કેલ થાય છે. અમેરિકાની મેલન યા રોકફેલર ઇન્સ્ટીટ્યુટો જેવી સંસ્થાઓ ગુજરાતમાં ઉઘાડવામાં આવે તો ઘણો લાભ થાય. આ સંસ્થાઓ ગુજરાતના ખાસ વૈજ્ઞાનિક પ્રશ્નો પર ધ્યાન આપી શકશે. ગુજરાતમાં જુદા જુદા વિજ્ઞાન-વિષયો પર સંશોધન માટે આવી સંસ્થાઓની જરૂર છે. આ સંસ્થાઓ માત્ર ગુજરાતના પ્રશ્નોને હાથ ધરે એવો આગ્રહ પણ ન રાખવો જોઈએ. તે સંસ્થાઓને મૂળભૂત (fundamental) સંશોધન કરવા માટે પૂરતી છૂટ આપવી જોઈએ, જેથી વિજ્ઞાનની પ્રગતિમાં ગુજરાત પોતાનો સક્રિય ફાળો આપવાનું ગૌરવ લઈ શકે.

જો બાળવયથી જ વૈજ્ઞાનિક વૃત્તિ ઢેળવવામાં આવે તો આગળ જતાં બાળક જરૂર વૈજ્ઞાનિક પ્રવૃત્તિઓ તરફ પ્રેરાય. ત્યાં સુધી આપણા વિદ્યાર્થીઓ આવી વૃત્તિ નહિં ઢેળવે ત્યાં સુધી વિજ્ઞાનના ક્ષેત્રમાં પોતાનો યોગ્ય ફાળો નહિ આપી શકે, વિદ્યાર્થીઓ વૈજ્ઞાનિક વૃત્તિવાળા બને તે માટે ગુજરાતને આજે વિજ્ઞાનના ઊંડા અભ્યાસથી અને વિશાળ સંશોધનથી પ્રેરણા આપી શકે તેવા અધ્યાપકોની જરૂર છે. અમારે ગુજરાત માણસની કિંમત મહિને તે જેટલા રૂપિયા કમાય છે અને જેટલા રૂપિયા ભેગા કર્યા છે તે પર આંકવાનું અંધ કરશે અને હાલ 'પંતુજી'ને નામે ઓળખાતા શિક્ષકને સમાજમાં યોગ્ય સ્થાન અને માન આપશે ત્યારે જ ગુજરાતને યોગ્ય શિક્ષકો મળી શકશે.

આજે શાળાઓમાં વિજ્ઞાન કેવી રીતે શીખવવામાં આવે છે? પૂરતાં સાધન અને વખતના અભાવે અભ્યાસક્રમમાં સ્થલેલા પ્રયોગોમાંથી અર્ધા ભાગના પ્રયોગો પણ વિદ્યાર્થીઓએ દર્શાવે નથી હોતા. વર્ગમાં શિક્ષક બેસી જાય તો પણ ૪૦-૪૫ વિદ્યાર્થીઓ વર્ગમાં હોવાને લીધે બધા તે યરાચ જોઈ પણ શકતા નથી. પુસ્તકમાં લખ્યું છે અને શિક્ષક કહે છે માટે તે અલ્પતાક્ય છે એમ તેઓ માને છે અને પ્રયોગો બેસા વગર પરિણામો

નોંધે છે. * વૈજ્ઞાનિક શિક્ષણ પ્રયોગો, નમૂનાઓ, નકશા ઇત્યાદિથી પ્રેરણા રસમય બનાવી શકાય ? શોધો પાછળ રહેલો ઇતિહાસ સંશોધકોનો અધ્યાત્મ પરિશ્રમ, અભ્યસન, આકર્ષક શોધો અને નિષ્ફળતાઓનું વર્ણન વિદ્યાર્થીને આપવાની જરૂર છે.

આપણા દેશની ગરીબ સ્થિતિને લીધે જૂજ લોકો વિજ્ઞાન-વિષયક માસિકો ને પુસ્તક વેચાતાં જોઈ શકતા નથી. વર્તમાન પત્રો તેથી વિજ્ઞાન પ્રચારનું કાર્ય હાથ ધરે એ અગત્યનું છે. પણ વર્તમાનપત્રોએ જોમ ફાવે તેમ જો તેની પાસેથી આવેલા વિજ્ઞાન વિષયક લેખો, તેમાં રહેલી કડીકતો બરાબર જોઈ નહીં તેની ખાતરી ક્યાં વગર, છાપવા ન જોઈએ. જોમણે વિજ્ઞાનનું શિક્ષણ લીધું નથી હોતું, તેઓ કેટલીક વખત કોઈ શોધનું એવું જણકતું વર્ણન આપે છે કે તે વિકૃત સ્વરૂપમાં લોકો સમક્ષ રજૂ થાય છે અને તે પ્રચારથી ફાયદા કરતાં હાનિ બનાવે છે. અવ વધારે છે.

ગુજરાતી ભાષામાં એક વિજ્ઞાનનું માસિક મા સામયિક કાઢવાની ખાસ જરૂર છે. અંગ્રેજીમાં અનેક લોકપ્રિય વિજ્ઞાનસામયિકો આવે છે. અને તે છે પણ મોટા પ્રમાણમાં. આપણે ત્યાં મરાઠીમાં 'સુદ્ધિ-જ્ઞાન,' બંગાળીમાં 'ગિજ્ઞાન પરિચય,' હિન્દીમાં 'વિજ્ઞાન' એવા સમાયિકો છે. આનું કારણ લોકપ્રિય વૈજ્ઞાનિક સામયિક હસ્તી ધરાવતું નથી તે ગુજરાતને માટે ગૌરવની વાત નથી.

ગુજરાતી સમાયિકોમાં વિજ્ઞાનવિષયક લેખો દિન પ્રતિદિન વધતા જાય છે. વિજ્ઞાનસાહિત્યના પુસ્તકો પણ દર વર્ષે વધતાં જાય છે, મુખ્યત્વે આ લેખો અને પુસ્તકો આ વિષયમાં રસ લેતા બાળ-બહેનો પોતાના ફાજલ સમયમાં પોતાને રસ હોવાથી

* દુઃખપૂર્વક નોંધવું પડે છે કે કેટલીય મહા-શાળાઓમાં ઉચ્ચ શિક્ષણમાં પણ આવું ચાલે છે, શાળાઓમાં પ્રયોગો બતાવવાની પ્રથા જૂજ કોલેજોમાં હજી ચાલે છે, બાકી બધે સાહિત્યની માફક વિજ્ઞાનનું, શિક્ષણ આપવાનું ચાલે છે.

ત પાર કરે છે. તેમનો આ ફાળો અગત્યનો અને આવકાર લાયક છે. પણ જો ગુજરાતમાં વિજ્ઞાનનો બહોળો પ્રચાર કરવો હોય, જો ગુજરાતીમાં જ વિજ્ઞાનનું પ્રાથમિક અને પ્રૌઢ શિક્ષણ આપવું જોઈએ એવો આશય રાખવો હોય તો થોડા પુસ્તકો તૈયાર કરવાની જરૂર છે. આ માટે વૈજ્ઞાનિકો અને વિજ્ઞાનના શિક્ષકોની એક સમિતિ યોજના તૈયાર કરે અને થોડા લેખો પાસે તેમને પૂરતું ચેતન આપી પુસ્તકો છાપાવે એ આજ અગત્યનું છે.

ગુજરાતમાં વિશ્વવિદ્યાલય સ્થાપના કરવાની વિચારણા ચાલી રહી છે. કેટલાક વિદ્યાર્થીઓ પણ નવાં કાઢવામાં આવ્યાં છે. ઔદ્યોગિક સંશોધન માટે પણ મોટી સંસ્થાઓ કાઢવા પ્રયત્નો ચાલુ રહ્યા છે. વૈજ્ઞાનિક પ્રગતિ માટે ભૂમિકા તેવાર લાયક છે. એ સમયે એક વાત તરફ ધ્યાન એવું મને જરૂરી લાગે છે, સંશોધન માટે મોટાં મહાનો, સાધનો તથા પુસ્તકાલયો અને ખીજી સગવડોની જરૂરિયાત છે. પણ મોટામાં મોટી જરૂરિયાત તો સારા આવના-શાળી સંશોધનની ધમશવાળા કાર્યકરોની છે. આવના કાર્યકરોની પસંદગી પણ સંભાળપૂર્વક કરવી જોઈએ. એવા કાર્યકરોની લાયકાતનું મૂલ્યાંકન તેમની ડીગ્રી-ઓથી જ નહીં પણ તેમણે સંશોધનના કાર્યમાં આપેલા ફાળાથી કરવું જોઈએ. આપણા દેશમાં ડીગ્રીઓને વધારે પડતું મહત્ત્વ આપવામાં આવે છે. યુરોપ અને અમેરિકામાં આવી નિમજ્જી માટે ડીગ્રી કરતાં વૈજ્ઞાનિક કાર્યને વધારે અગત્ય આપવામાં આવે છે.

ગુજરાતમાં પૈસા છે. વૈજ્ઞાનિક કાર્યકરો પાણું, સારી જેવી સંખ્યામાં છે. સારા આગેવાનો પણ છે. જરૂર છે આ બધાના સહકારની. આપણે આશા રાખીએ કે આ બધાના સહકારથી થોડા વર્ષોમાં ગુજરાત વૈજ્ઞાનિક સંશોધન તથા ખીજી વૈજ્ઞાનિક પ્રવૃત્તિઓમાં ઉચ્ચસ્થાન પ્રાપ્ત કરશે અને પરિણામે આમ જનતાના જીવનનું ધોરણ ઊંચું લાવી શકશે.

રવિશંકર મહારાજ

[લે બળભાષ મહેતા; પ્રકા. કમલ પ્રકાશન મંદિર, અમદાવાદ; મૂલ્ય સાડા પાંચ રૂપિયા]

ગાં

ધીજીએ લોકસેવકનો જે આદર્શ રજૂ કર્યો છે તેને પોતામાં પૂરે મૂર્તિમંત કરનાર રા. રવિશંકર વ્યાસ, ધારાળા અને પાટણવાડિયાના 'મહારાજ' મટી સમસ્ત ગુજરાતના 'મહારાજ' અને અત્યારના જીવનનો 'દાદા' બની સૌના પ્રેમાદરના અધિકારી બન્યા છે. ત્રણ ત્રણ દશકાથી ગુજરાતની મૂળી સેવા કરનારા આ પવિત્ર સેવામતી બ્રાહ્મણનું જીવન આજની પેઢીને ઘણી પ્રેરણા આપે એવું છે. પુસ્તકની પ્રસ્તાવનામાં દાદા કાલેલકર લખે છે તેમ મહારાજના સળંગસૂત્ર જીવનચરિત્રની આવશ્યકતા હોતી જ.

એ કાર્ય મહારાજના પંથના જ પરિચય જેવા મૂક ગ્રામસેવક બળભાષ મહેતાએ બજાવ્યું છે એ ઘણું સારું થયું છે. ખરી રીતે તો મહારાજ પાસેથી વખતોવખત પૂછી પૂછીને મેળવેલી માહિતીને યથાક્રમ ગોઠવવાનું કાર્ય જ તેમણે કર્યું છે. એમની પાસે લેખનછટા નથી એમ નહિ, પણ અન્ય કોઈ મહારાજને વધુ પડતા રંગી નાખત તેવું કર્યું એમને હાથે બન્યું નથી. પરિણામ તે મહારાજની છેલ્લા ત્રણ દાયકાની સેવાસાધનાનું અને મહારાજના જીવન વિશેનું આ પ્રમાણભૂત પુસ્તક.

રા. બળભાષ મહેતાએ આની પહેલાં 'મહારાજ થયા પહેલાં' નામે નાવું પુસ્તક લખ્યું છે. એમાં મહારાજના પૂર્વજીવનની કથા છે. મહારાજ કુટુંબરૂપી નાના ઘરમાંથી સમાજરૂપી મોટા ઘરમાં પ્રવેશ ને વસે છે અને આખું જીવન લોકસેવાને સમર્પી દે છે ત્યારથી શરૂ થયેલા તેમના સેવાજીવન ને આ પુસ્તક પોતાનો કથાવિષય બનાવે છે. ત્યાર પછીનું એમનું જીવન એટલે એમણે એક પછી એક હાથ ધરેલાં સેવાકાર્યોનો ઇતિહાસ. લેખકને ભાગે એ ઇતિહાસ કમચ: રજૂ કરતા જવાનું અને તેમાં

મહેક્કતા મહારાજના વ્યક્તિત્વને વાચકો આગળ એ નિમિત્તે ધરતા જવાનું જ રહે છે

આમ એમના સેવા જીવનનો ઇતિહાસ બની જતું આ પુસ્તક મહારાજનું એ સ્વરૂપમાં દર્શન કરાવે છે. એક છે સ્વરાજ હાડતના સૈનિક તર્કોનું અને 'ગીજી' પતિત પાવન દીનચંદુ લોકસેવક તરીકેનું. સ્વરાજ માટેની રાષ્ટ્રીય હડતોનાં રણક્ષેત્રોમાં બ્યારે બ્યારે ડુંકાયાં છે ત્યારે ત્યાર મહારાજે હડતમાં અંપલાવ્યું જ છે. નાગપુર અંડા સત્યાગ્રહ, બારડોલી સત્યાગ્રહ, '૩૦ ના મીઠા સત્યાગ્રહ અને '૪૨ ની હડત વેળા મહારાજે જેલવાસ મેળવ્યો જ હતો. જેલોમાં તેઓ આદર્શ સત્યાગ્રહી તરીકે વર્તી જીવનનો માર્ગદર્શક બની ત્યાંના અમલદારોનો આદર જીત્યો છે. હડત સિવાયના સમયે બ્યારે જેલ બદલ હોય ત્યારે પરિસ્થિતિ માગતી ગઈ તે તે કાર્ય તેઓ જત ધસીને નિષ્કામભાવે કરતા જ રહ્યા છે. તેમણે રાષ્ટ્રીય શાળાનું સંચાલન કર્યું છે, ગામડામાં પ્રૌઢશિક્ષણનું કાર્ય કર્યું છે, ખેડૂતો માટે સસ્તા અનાજની દુકાન ચલાવી છે, હૈડિયાવેરા સામેની લોકહડતના પાયદળ સૈનિક બની ગામે ગામ ફરી વળવાનું કર્યું છે, ગામેગામના પાટણવાડિયાઓની ફરજિયાત હાજરી દલાવી નાખવા માઈલોના પગપાળા પ્રવાસો કર્યા છે, રેલસંકટ વેળા ને પછી રાહતકાર્યો હાથ ધર્યાં છે, રાત્રીપરજની વહાર કરી છે, જેમ મહીકાંડાના પાટણવાડિયાને ચોરી ને ચુનાઈત પ્રતિમાથી પાછા વાળી સુધાર્યા તેમ ઉત્તર ગુજરાતના કાકરડાઓની પણ નવ નવ વરસ સેવા કરી છે, હરિપુરા મહાસભા વખતે કિસાન રસોડાનો કામેલ વહીવટ કર્યો છે, કલોલમાં કોલેરાના અને અમદાવાદમાં હુલ્લડના તાંડવ વચ્ચે ઘૂમી ને આસમાની સુલતાનીના ભોગ બનેલાઓની શક્ય તે સેવા બજાવી છે અને હરિજનોને ડોકોરના મંદિરમાં દર્શન કરાવ્યું છે. પુસ્તક એમના આવા અખંડ સેવાયોગનો સમુચિત પરિચય આપી રહે છે.

એવો જ પરિચય એ આપણને કરાવે છે

મહારાજના જીવનના કેટલાક વિશિષ્ટ પ્રસંગોનો, મહારાજની ટેવોનો, એમના સ્વભાવનો, એમના વિચારોનો અને એમની વાણીનો પણ અંગત જરૂરતને જાણવત્ કરી નાખતાં તેમનાં અપારગ્રહ અને સાદામ્, 'પરદુઃખે ઉપકાર કરે તોયે મન અભિમાન ન આણે' એવાં આદર્શવૈષ્ણવજનનાં લક્ષણ, વિશુદ્ધશીલ વ્રાજાણત્ય, શ્વાસોચ્છવાસ જેવી સદ્ગુણની ગયેલી સેવાભાવના અને દીનદુઃખી માટે કશુંક કરી છૂટવાની-તત્પરતા આ એમની વિશિષ્ટ ગુણ સંપત્તિનું પાવનકારી દર્શન આ પુસ્તક કરાવે છે. સેવકને દ્રવ્યની, સાધનોની, વિક્રતાની કશાની જરૂર નથી, મહારાજના જેવો લોકસંપર્ક અને લોકપરિચય હોય, અને લોકો પ્રત્યે-અબુધ, સ્વભાવદુષ્ટ, સ્ખલનશીલ, અભિમાની, સુખી, દુઃખી સર્વ પ્રકારનાં માનવીઓ પ્રત્યે-હૃદયમાં ને આંખમાં સાચો જોડો પ્રેમ હોય તો બસ છે. સાચા સેવકને સેવાની તકો ને ક્ષેત્રો જોળવા જવું પડતું નથી, એ જ તેમની પાસે આવી જોનાં રહે છે, અને તેમાં તે પોતાની હૈયાસૂઝથી ઘટતો જ માર્ગ લે છે. આ બધું પણ મહારાજનું આ ચરિત્ર-આપણને શીખવે છે.

પુસ્તકના આદિ ને અંતમાં લેખકે મહારાજને ઉગ્રિત અર્થ આપ્યો છે અને તેમના કાર્યને મૂલ્યવવા પ્રશંસવાનો જે ચત્ત કર્યો છે તેને બધા વાંચનારાઓનો ટેકો જરૂર મળી રહેશે. મહારાજના 'યજ્ઞમય જીવનમાંથી ફેલાયેલી સુવાસ' આ પુસ્તકવાટે ગુજરાતભરમાં પ્રસરે અને મહારાજનું આ જીવન ચરિત્ર ગુજરાતમાં અનેક મહારાજો પેદા કરવામાં સદાયક અને, એમ થાઓ.

પંચતંત્ર

[સંપાદક-અનુવાદક બોગીલાલ સાંડેસરા; પ્રકા. ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ તરફથી ભારતીય વિદ્યાભવન સુખમ-૭; મૂલ્ય આઠ રૂપિયા]

ભારતીય વિદ્યાભવન મારફત પ્રકાશિત ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ ગ્રન્થાલયમાં આ પુસ્તકથી

એક ઘણો મહત્વનો હિમેરો થાય છે. પરિપક્વતા બાલસાહિત્ય ભંડોળમાંથી આ પ્રકાશન થયું છે. એ ભંડોળમાંથી બાલસાહિત્ય પ્રગટ કરવાનું નક્કી થતાં 'પંચતંત્ર' પર પસંદગી ઉતારવા માટે જે કોઈ જવાબદાર હોય તેણે બહુ સાચી દૃષ્ટિ બતાવી છે. દુનિયામાં સાહજેટલી બાપાઓમાં બધાં મળી બેસીને જ બ પાંતરો અને રૂપાંતરોનું દુનિયાનાં બીજાં કોઈ સાહિત્યની કોઈ સાહિત્યકૃતિને નહિ મળેલું અપૂર્વ માન પામી અનેક દેશોમાં પહેંચેક 'પંચતંત્ર' તો ભારત જેને માટે ગૌરવ લાભ શકે એવો, મનોરંજક અને રહસ્યગર્ભ પ્રાણીમાર્તોઓ દ્વારા કરી ન છેતરાવાનું દુનિયાદારી ઉદાપણ તથા પુરુષાર્થ શીખતો બાલવાનીનો આકરગ્રંથ છે. એનું શાસ્ત્રીય પદ્ધતિએ સંપાદન કરાવી એનો પ્રમાણભૂત અનુવાદ ગુજરાત આગળ ધરવો એ એક સેવા છે. એ સેવા બળવ્યા બદલ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદને ધન્યવાદ ઘટે છે.

ધન્યવાદ પરિપક્વને ઘટે છે એ કાર્ય માટે ખરા અધિકારી વિક્રાન બોગીલાલ સાંડેસરાને એ કામ સોંપવા માટે પણ. રા. સાંડેસરાએ પોતાને સોંપાયેલું કાર્ય અપેક્ષિત કરતાં વધુ સુંદર રીતે પૂરું કર્યું છે એ આ પુસ્તક બતાવે છે. એમણે 'પંચતંત્ર'ની બધી ઉપલબ્ધ પાઠપરંપરાઓ તથા તેનાં બધાં સંસ્કરણોનો, એગર્ટનના પુનર્ગટિત 'પંચતંત્ર'નો તથા પંદરમી સદીની એ હસ્તલિખિત પ્રતોનો ઉપયોગ કરી પાઠશોધન કરતા જઈ 'પંચતંત્ર'નો પ્રવાહી ગુજરાતીમાં અનુવાદ કર્યો છે. અનુવાદના પહેલા વિભાગમાં સામાન્ય રીતે 'પંચતંત્ર' તરીકે ઓળખાતી ને પંચતંત્રની સૌથી પ્રસિદ્ધ પાઠપરંપરા ને પશ્ચિમ ભારતની છે તેના બોમ્બે સંસ્કૃત સીરીઝવાળા સંસ્કરણનો અનુવાદ છે. એમાં પાંચે તંત્રની મળી કુલ ૬૪ કથાઓ છે. બીજા વિભાગમાં એ સિવાયની પ્રાચીન પાઠપરંપરાઓમાં જે વધારાની ૯૪ કથાઓ મળે છે તે સર્વનો અનુવાદ આપ્યો છે. પહેલા વિભાગમાં ઘટતે રચે તુલનાત્મક અભ્યાસ માટે ઉપયોગી ટિપ્પણો પણ અનુવાદકે આપ્યાં છે. પંચતંત્રની વાતોઓમાં પેટાવાતોઓ, ને પેટાવાતોઓમાં પાછી આડવાતોઓ

આવતી હોય છે. વાતીઓના તે તે પ્રકાર અતાવવા અનુવાદો મુદ્રણમાં એક વિશિષ્ટ વ્યવસ્થા કરી છે, જે વાચકોને માટે વાતોના દોર મગજમાં રાખવાનું સુગમ બનાવશે.

મૂળ કૃતિના મૂલ્યભાગમાં વચ્ચે વચ્ચે આવતા બોધો, જે અંખ્યાલ્ય છે, તેનો અનુવાદ રા. સંકેશ્વરજીએ મૂલ્યભેગો મૂલ્યમાં જ કર્યો છે એ પૃષ્ઠમાં જોવા હોત તો વાચકવર્ગને વધુ મગત. સ્મૃતિમાં સંકેશ્વરજી ભાટે કે કંઈ વસાવવા માટે પૃષ્ઠબોધો વધુ અનુકૂળ હોય છે.

અનુવાદની આગળ જોડેલો સવાસો જેટલાં જ્ઞાનિનો ઉપોદ્ધાત અતીવ મૂલ્યવાન છે. એમાં પ્રથમ 'પંચતંત્ર' ને તેનો સમય અને ક્તો, 'પંચતંત્ર'નું પૃથ્વીપર્વદન, એની પ્રાચીન પાઠપરંપરાઓ અને પશ્ચિમ ભારતીય 'પંચતંત્ર'ની શાખા પ્રચા-આઓ, એ મુદ્દાઓનું એટલે કે 'પંચતંત્ર'ના બહિર-મનું પરીક્ષણ કર્યું પછી એના અન્તરંગની આલોચના કરી છે, અને છેવટે 'પંચતંત્ર'ની આચારદૃષ્ટિએ દોમળ સાહિત્યદૃષ્ટિએ વિચારણા કરી અન્તે તેના ક્તોનો પ્રધાન સંદેશ તાન્વી આપ્યો છે. સમગ્ર ઉપોદ્ધાત રા. સંકેશ્વરજીના શ્રમ, એમનો તુલનાત્મક અભ્યાસ અને એમની વિવેચકશક્તિ સારા પ્રમાણમાં એમાં કામ કરે છે એ બતાવી આપે છે. અભ્યાસીઓને એમાં બાન્ધે કંઈ ઉમેરવાનું રહે છે.

મંથાન્તે આપેલાં બે પરિશિષ્ટો, ને તેમાં ય આસ કરીને 'પંચતંત્ર'ને પાલિ 'જાતક'ના સમાન અને ભેદક અર્થે બતાવવું પડેલું, 'પંચતંત્ર' ના મૂલ્યનાત્મક અભ્યાસ માટે ઘણું ઉપયોગી નીવડશે.

આ પુસ્તક આગ 'પંચતંત્ર'નો અનુવાદ જ નથી, એનું તુલનાત્મક અભ્યાસથી વિભૂષિત શાસ્ત્રીય સંશોધન છે અને વિદ્વાતપૂર્ણ (Scholarly) સંપાદન છે. 'પુરોગમ્યન'માં રા. રામનારાયણ પાઠક સાનું જ કહે છે કે 'હિન્દમાં સંસ્કૃતમાથી વ્યુત્પન્ન થતી જાપાઓમાં, અટલી શાસ્ત્રીય અને વિશાલ દૃષ્ટિથી 'પંચતંત્ર'નું આ પહેલું જ સંપાદન થાય છે.'

એવા સંપાદનને માટે રા. ભોગીલાલ સંકેશ્વરજી આપણા હાર્દિક અભિનંદનના અધિકારી હશે.

પુસ્તક એના ઉપોદ્ધાત, દિપ્તિઓ અને પરિશિષ્ટોને લઈને વિદ્વાનો માટેનું બની ગયું અને બાલસાહિત્યનું એટલે કે બાળકો કિશોરો વાંચી આસ્વાદી શકે એવું ન રહ્યું એમ કામએ કહેવાની જરૂર નથી. જેમને માત્ર 'પંચતંત્ર' ગુજરાતીમાં વાંચવું હોય તેમને માટે તે અહીં સુલભ છે જ. **છવનનું પરોઢ**

[લ. પ્રભુદાસ જગનલાલ ગાંધી; પ્રકા. નવ-જીવન પ્રકાશન મંદિર, અમદાવાદ; મૂલ્ય. આઠ રૂપિયા.]

જે અને ગાંધીજી પોતાની જોડે લઈ ગયા હતા તે એમના બત્રીજા જગનલાલ ગાંધીના પુત્ર પ્રભુદાસ ગાંધીએ સાબરમતી આશ્રમના હસ્તલિખિત 'મધપૂડા'માં પ્રથમ લખેલી અને પછી 'કુમાર'માં છપાવેલી તેમની બાળપણની સ્મરણયાત્રા આ પુસ્તકરૂપે મંથાકાર પામે છે. ચાર વર્ષથી બાર વર્ષ સુધીનાં આઠ નવ વરસનું લેખકનું બાલજીવન દક્ષિણ આફ્રિકામાં ગાંધીજી સ્થાપિત કીનિકસ આશ્રમમાં જ બહુધા વીત્યું છે એટલે એમની કથા કીનિકસ-કથા પછી બની જાય છે. અને કીનિકસ આશ્રમની કથા આવે એટલે તેના સ્થાપક ગાંધીજીની કથા એમાં આવ્યા વગર રહે જ કેમ કે રા. પ્રભુદાસનાં બાલજીવનનાં એ વર્ષો એટલે દક્ષિણ આફ્રિકાની હિંદી કોમની આજેવાની લઈ, તેની પરના ગોરી સરકારના અન્યાયની સભાનતા તેનામાં જગાડી, તેની સામે સામૂહિક પાયા પર અહિંસક સત્યાગ્રહની લડત લડતી કરનાર ગાંધીજીના એ રાજકરણી પ્રયોમની સાથે તે જ સમયે થતા રહેલા ધાર્મિક પ્રયોગોનો, એટલે કે ગાંધીજીની સાધનાનો, સમય. એટલે પુસ્તકનું નામ 'જીવનનું પરોઢ' તે લેખકના બાલ્યકાળને જ નહિ પણ તેનું ઉપશીર્ષક વર્ણવે છે તેમ 'ગાંધી'

છતા સત્યાગ્રહી જીવનના ઉદ્યકાળને પણ સૂચવતું હોવાથી એવડી રીતે સાચું અને છે. પરિણામે રા. પ્રભુદાસ ગાંધીના બાલ્યજીવનની આ સંસ્મરણ કથા ક્રીનિકસ આશ્રમની કથા બનવા ઉપરાંત દક્ષિણ આફ્રિકાના સત્યાગ્રહની તેમજ ગાંધીજીના સાધનાકાળની કથા પણ એક સાથે બની રહે છે.

પુસ્તક લેખકની પોતાની સ્મરણયાત્રા છે એટલે જે જે અનુભવો એમને માટે યાદગાર બન્યા હોય તે એમાં પિગતે વર્ણવાયા છે. સુંગદથી ડરબન સુધીના જળપ્રવાસ, સ્ટીગર ને તે પરના અનુભવો, ક્રીનિકસ આશ્રમમાં પોતાનું બાલ્યજીવન, પોતાનું ભણતર, પોતાનાં અટક્યાળાં, ઉપશાસન મગનકાકાને હાથે ખમવી પહેલી શિક્ષાઓ, એ ઉમરે પણ ગાંધીજી પ્રત્યે હૃદયમાં ઊગતી ને જામતી બકિત, પોતાની માંદગી, ગાંધીજીને હાથે થયેલી પોતાની સારવાર, પોતાનું ઘડતર, ગાંધીજીના અપવાસ, ગોખલે અને એન્ડ્રૂઝની મુલાકાતનાં સંસ્મરણ અને એવી ઘણી વાતો લેખકે પુસ્તકમાં સ્મરણી રીતે નિરૂપી છે, લેખકનું આત્માનરીક્ષણ સારું છે અને તેઓ પોતે કથાવિષય બનાવે છે તે સમય ને વાતાવરણ વચ્ચે થઇ રહેલા પોતાના ઘડતરને તપાસના બધ છે, પોતાનાં સ્મરણો, ટેવોઠેવો અને ઉછેર માટે બહુધા તો પોતાની જ પર અને ક્યારેક એને માટે જવાબદાર અન્ય વ્યક્તિઓ પર ટીકા કરતા બધ છે, અને બાળકોનાં ભણતર ને ઘડતર પરત્વે કેટલાક સારા વિચારો રજૂ કરતા બધ છે, ક્રીનિકસ આશ્રમમાં બાળકોના શિક્ષણ અંગેના ગાંધીજીના પ્રયોગોની વાંત જે અંદર આવે જ છે તેની સાથે લેખકના આ બાળ્યને ઉમેરતાં આ પુસ્તક શૈક્ષણિક દૃષ્ટિએ પણ મૂલ્યવંતું બને છે.

પણ પુસ્તકની ખરી મૂલ્યવત્તા તો રહેલી છે એમાં મળતી દક્ષિણ આફ્રિકાના સત્યાગ્રહ વખતની ગાંધીજીની નિકટછબીમાં. એરિસ્ટરી ને ભોગ છોડતા જઈ સેરા ને ત્યાગની દિશામાં રોજરોજ આગળ વધતા જાહેર સેવક તેમજ હિંદી કોમના નેતા, ક્રીનિકસ આશ્રમ ને રાજસ્થાન-કાર્મના સ્થાપક ને

અને તેમની નીતિના કડક ચોકીદાર, રાજપ્રકરણી મુત્સદ્દી, રોગીઓના કુશળ વેલ અને શુશ્રૂષક, કુટુંબવત્સલ વડીલ સત્યાગ્રહી, પોતાના આધ્યાત્મિક વિકાસમાં લાંબી કાળોમરી રહેલા ધર્મવીર સાધક, ખોરાકના ને રહેણી કરણીના અનેક પ્રયોગો કર્યે જનાર પ્રયોગવીર—એમ અનેક સ્વરૂપમાં ગાંધીજીનું દર્શન આ પુસ્તક કરાવે છે.

ગાંધીજીનાં તેમજ રા. રાજકુમારનાં આત્મકથાત્મક તેમજ દક્ષિણ આફ્રિકાના સત્યાગ્રહ સંબંધી પુસ્તકો બહાર પડ્યાં ન હતાં તે વખતે રા. પ્રભુદાસ ગાંધીની આ લેખમાળાએ ભારે આકર્ષણ જમાવ્યું હશે જ. પણ એ પુસ્તકોના પ્રકાશન પછી આવું પ્રકાશન થાય છે ત્યારે પણ આનું મૂલ્ય એટલું જ રહેવાનું. કારણ આ પુસ્તક એ પુસ્તકોમાં અપાયેલી દક્ષિણ આફ્રિકા વિષયક માહિતીની ઘણી પૂર્તિ કરે છે, અને વધુમાં ઉપર વર્ણવી તેની ગાંધીજીની નિકટછબી આપે છે. વળી લેખકે બહુ લખ્યું છે તે મનિહાસ-કારના નીરસ હેવાલરૂપે નહિ પણ પોતાનાં સંસ્મરણો, અનુભવો ને સંવેદનો રૂપે લખ્યું છે, જેને પરિણામે સમગ્ર લખાણ જીવંત અને વાતોરસવાળું બન્યું છે. જોતા ગાંધી, કયા ગાંધી, લેખકના દાદા ખુશાલચંદ ગાંધી, પિતા જગનલાલ ગાંધી ને કાકાઓ મગનલાલ તથા જમનાદાસ ગાંધી, અને ગાંધીજીના એ પુત્રો દેવદાસ અને રામદાસ ગાંધી એ સહુનો એટલે ગાંધીકુટુંબનો આવો ને આટલો નિસ્તુત પરિચય પણ આ પુસ્તક જ પાંડેલીયાર કરાવે છે. એમાં જોતા ગાંધી ને કયા ગાંધી એ ગાંધીજીના દાદા અને પિતાના લેખકે દોરેલાં વ્યક્તિચિત્રો યાદ રહી બધ નેવાં છે. ગાંધીજીનો સત્યનો આગ્રહ અને એમની સ્વમાનભંગ સહી ન શકતી તેજસ્વિતા એમનાં દાદા ને પિતા પાસેથી જ ઓઘે ઊતરી આવ્યાં છે એમ એ વાચનાં તરત સમજાય છે. ક્રીનિકસની શાળાનાં ફાઉન્ડેશન, વેસ્ટ પુરુષોત્તમદાસ, જેડીએન, પ્રાગજીભાઈ, મગનભાઈ માસ્ટર આદિ દેશીવિદેશી શિક્ષકો કરતમજ શેઠ, કેલ્વિનએન ઇમામસાહેબ મિલરવેશિન આદિ ગાંધીજીના સાથીઓ. તથા પ્રભુદાસના રમતગમતના તથા ભણતરના સાથીઓ—એ સૌના પરિચયચિત્રો

મહા ગુજરાતની જનતાને સરળ ગુજરાતી ભાષામાં કાયદાઓની માહિતી આપતું એક જ
અને અનોડ માસિક

“કાયદો ને કાનૂન”

(૧) “કાયદો ને કાનૂન” ગુજરાતી ભાષામાં કાયદાનું સાહિત્ય રજૂ કરતું માસિક (૨) મધ્ય-
સ્થ. મુંગમ, સૌરાષ્ટ્ર અને વડોદરા રાજ્યની સરકારો તરફથી બહાર પડતાં કાયદા. કાનૂન, વટ-
હુકમો, અને ફરમાનો, (૩) ઉદ્યોગો. વેપાર, મજૂરો, વિગેરેને અસર કરતાં કાયદાઓ ઉપર
સમજૂતી (૪) સૌરાષ્ટ્ર. મુંગમ, વડોદરા અને કીરત્ત કોર્ટના અગત્યનાં ચુકાદાઓ.

વેપારીઓ, વકીલો, ઉદ્યોગો વિગેરેને ઉપયોગી ગુજરાતી ભાષામાં-કાયદાનું પ્રથમ માસિક.
વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૯ ૦-૦

છુટક નકલ રૂ. ૧-૦-૦

મુંગમ સરકારનાં ગૃહખાતાના પ્રધાન માનનીય શ્રી મોરારજી દેસાઈ આ માસિક માટે
જણાવે છે: “આ અંકમાં જે જુદા જુદા કાયદાઓ વિષે લેખો આપવામાં આવ્યાં છે તે
સોંપેને ધણાં ઉપયોગી થાય એવા છે, નવા નવા કાયદાઓ વિષે તેમજ ચાલુ કાયદાનાં અમલની
આંદો છુટી વિશે આપણાં શહેરનાં તેમજ ગામડાંના લોકોએ માહિતગાર રહેવું જોઈએ. એમ થતાં
સરકારી વહીવટી તંત્ર તેમજ ન્યાયતંત્રની ખામીઓ પણ દૂર થઈ શકશે. ગુજરાત લો જનરલ
મારફતે ઉપાડેલાં આ કાયદામાં હું સફળતા રજૂ છું.”

તમારું લવાજમ આજે જ મોકલી આપવા બહાર પડી ચૂકી છે.

બહાર પડી ચૂકી છે.

ભાડા નિયમન ધારો: લેખક, નાનાલાલ લાલભાઈ વકીલ, ખીજી આવૃત્તિ ૧૯૪૯. આ
પુસ્તકમાં ભાડાનિયમન ધારો મકાન કચ્છે લેવાનો ધારો, તથા મકાન ગાંધવાનો નિયમન ધારો,
સમજૂતી તથા નિયમો સાથે આપવામાં આવેલાં છે. મુંગમ વડી અદાલતનાં ચુકાદાઓ પણ આપ-
વામાં આવ્યાં છે. મકાન માલિકો અને ભાડુવાતો બન્નેને આ પુસ્તક વાંચવાથી માર્ગદર્શન મળે છે.

કિંમત ૧-૮-૦

ગણતંત્રધારો: મુંગમ સરકારે ગણતંત્રધારોમાં ક્રાન્તિકારક મુદ્દાઓ કર્યાં છે. પુસ્તકમાં કાયદો
નિયમો અને તેના ઉપર ટીકા આપવામાં આવી છે. પુસ્તક ૧૯૪૯ ફેબ્રુઆરી માસની ૨૫મી
તારીખે બહાર પડશે. કિં. ૦-૨૨-૦ ટપાલ ખર્ચ ૦-૫-૦ ઓર્ડર સાથે પૈસા મોકલી આપવા.

એડવોકેટ રાહુતરધારો: લેખક, નાનાલાલ લાલભાઈ વકીલ ખીજી આવૃત્તિ ૧૯૪૯.
કિં. ૨-૮-૦ ટપાલ ખર્ચ ૦-૬-૦ માર્ચની પંદરમીએ બહાર પડશે. પૈસા સાથે ઓર્ડર મોકલો.

હિન્દુસ્તાનનો ફોજદારી કાયદો: આ પુસ્તકમાં કાયદાની કલમો, સમજૂતી, દષ્ટાંત
અને વડી અદાલતોના ચુકાદા આપવામાં આવેલાં છે. અંગ્રેજી ભાષામાં મીત્ર ચીનજી, અને
સોહોની વિ. લેખકોનાં પુસ્તકો આ વિષયો ઉપર લખાયાં છે તે જ પદ્ધતિ ઉપર આ પુસ્તક
તૈયાર કરવામાં આવ્યું છે. દરેક વકીલ, એજિસ્ટ્રાર, પોલીસ અમલદારને ઉપયોગી
૧૯૪૯. તમારો ઓર્ડર આજે જ નોંધાવો.

બહાર પડતાં પહેલાં કિં. રૂ. ૭ અને પોસ્ટલ ખર્ચ જુદું.

બહાર પડ્યાં પછી કિં. રૂ. ૧૦

ઓર્ડર સાથે પૈસા અગાઉથી મોકલી આપવા.

ચન્દ્રકાન્ત ચીમનલાલ વોરા

કાયદાનાં પુસ્તક પ્રકાશક અને વિદ્વાત.

મહાવીર સ્વામીના દહેરા સામે, ગાંધી માર્ગ, અમદાવાદ.

૧૦૦૦૦ રૂપિયા મફત ઇનામ

અમૃતસરમાં સોનું ૩ રૂપિયે તોલો

જે કોઈ નીચે લખેલી વાતને જોડી સાબિત કરશે તેને દસ હજાર રૂપિયા મફત ઇનામ આપવામાં આવશે. જે ઘરમાં આ સોનું ગણ્યું ત્યાંથી બે—ત્રણવાર ઓર્ડર મળ્યો. ધર્મશાળાના કાપડના વેપારી વા. લા. મુન્શી રામજી લખે છે કે તમારું અમેરિકન ન્યુ ગોલ્ડ સોનાનું પારસલ મળ્યું, એ જોઈને બહુ જ આનંદ થયો કે ન્યુ ગોલ્ડ અને અસલી સોનામાં કશો ફરક નથી. તમે આ એક નવી વસ્તુ તૈયાર કરી દુનિયાની એક મોટી જરૂરિયાત પૂરી પાડી છે. વળતી ટપાલે બીજું ૧૨૭ તોલા સોનું મોકલાવો, ત્યારપછી બીજો ઓર્ડર આપવામાં આવશે.

આ સોનું કસેટી પર કસતાં અસલી સોનાનો રંગ આપે છે. અસલી સોનાની માફક કૂટી અને પીગળાવી શકાય છે, દરેક જાતના હાગીના બનાવી શકાય છે. હોશિયારમાં હોશિયાર શરાફ પણ એને મુશ્કેલીથી પારખી શકે છે. બહેરાત કરવા માટે ૧ તોલાની કિંમત રૂ. ૩. ૩ તોલાની કિંમત રૂ. ૮, ૬ તોલાની કિંમત રૂ. ૧૫, ૧૨ તોલાની કિંમત રૂ. ૨૮.

જરૂરી નોંધ:—હર ત્રણ તોલાના ખરીદનારને બે મુંબઈ ફેશન વીંટી મફત આપવામાં આવે છે. ૬ તોલા ખરીદનારને બે મુંબઈ ફેશન વીંટી, એક જોડી કાંટા તથા એક જોડી ચુડી મફત હેવામાં આવશે. બાર તોલાના ખરીદનારને એન સાથે એક લોકેટ, બે જોડી ચુડી અને બે મુંબઈ ફેશન વીંટી મફત આપવામાં આવે છે, તથા ટપાલ ખર્ચ માફ કરાય છે, માત્ર પસંદ ન પડે તો કિંમત પાછી આપવામાં આવે છે. જલ્દી મંગાવો નહિ તો આ સમય આવવાનો નથી.

મળવાનું ઠેકાણું:—

ન્યુ ગોલ્ડ સપ્લાઈ કંપની

હલકા નં. ૨૨ [U. A.]

અમૃતસર

૧૦,૦૦૦ રૂપિયાની અસલી ઘડિયાળો મફત ઇનામ

અમારા પ્રસિદ્ધ કાળા તેલ નં. ૫૦૧ રજિસ્ટર્ડના સેવનથી વાળ હંમેશા માટે કાળા મઈ જાય છે અને ત્યારબાદ જિંદગીભર કાળા ભીંગે છે. આ અમારા પૂજ્ય સ્વામીજીની તરફથી મળેલી અમૂલ્ય ભેટ છે. આ તેલ ખરી પડતાં વાળને રોકે છે. એને લાંબા વાંકડિયા અને અમક-હાર બનાવે છે. જ્યાં વાળ ન ભીંગતા હોય ત્યાં ફરીથી નવા ભીંગવા લાગે છે. આંખોના તેજને વધારે છે, મગજને ઠંઠક આપે છે. ઘણું સુગંધિત છે. બુદ્ધિનું કામ કરવાવાળાને માટે અકસ્તીર છે. શોખીનો માટે ઉમદા આશીર્વાદ છે, કિંમત એક શીશીના રૂ. ૨૫. ત્રણ શીશીના પૂરા કોર્સની ઘટાડેલી કિંમત રૂ. ૬૫. આ તેલનો વધુ ફેલાવો કરવા માટે કંપની દરેક શીશીના ગ્રાહકને એક વીંટી અમેરિકન ન્યુ ગોલ્ડ અને એક અસલી અમેરિકન કાંટા ઘડિયાળ કે. જેની બાર વર્ષની ગેરન્ટી છે તે મફત આપે છે.

નોંધ:—ત્રણ શીશી ખરીદનારને છ વીંટી અમેરિકન ન્યુ ગોલ્ડની અને ત્રણ અમેરિકન કાંટા ઘડિયાળ મફત ઇનામ આપવામાં આવે છે. આજે જ ઓર્ડર મોકલો. કેમકે આ તક ફક્ત થોડા દિવસો માટે છે. નાપસંદ થાઓ તો કિંમત પાછી આપવાની ગેરન્ટી

સન્યારી આયુર્વેદિક ફાર્મસી

હલકા નં. ૨૨

અમૃતસર

એજન્ટ:-કંચનલાલ વાડીલાલની કું.
મંગળદાસ રોડ, મુંબઈ ૨.

એજન્ટ:-કંચનલાલ વાડીલાલની કું.
પીન્સેસ સ્ટ્રીટ મંગળદાસ રોડ મુંબઈ ૨.

સ્ત્રી

તારું નામ જ સુંદરતા છે પણ તારી
સુંદરતાને જ્યારે આભૂષણોનો મૂલ્યવાન
કાઠ સાંપડે છે ત્યારે તો લોકો તને
અસરા કહે છે.
એવું તારું એક આધુનિક
આભૂષણ છે.

પીયુષ પ્રેસીયર

સુંદરતાને સુરૂપ રેખાઓમાં આપાવે છે

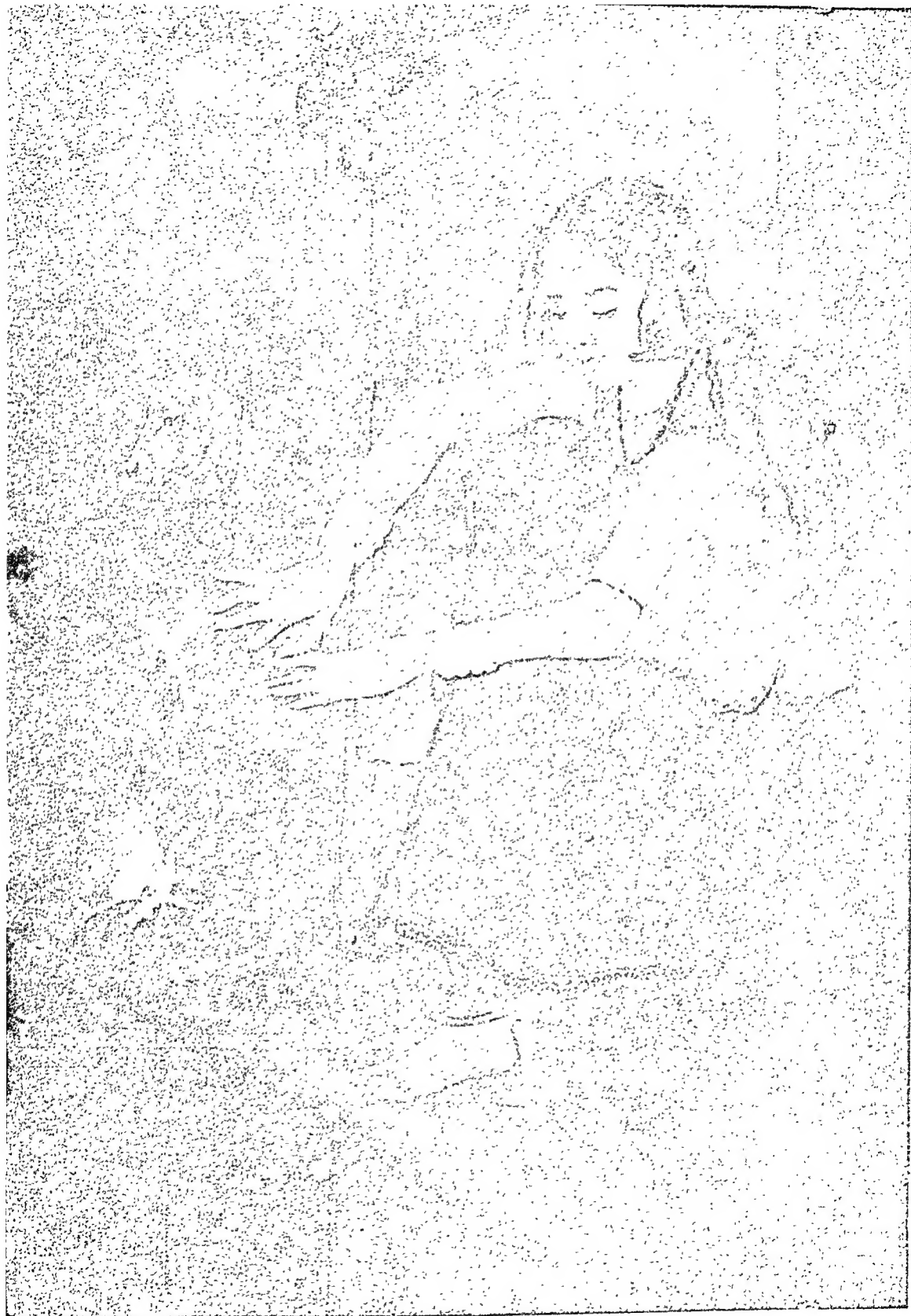
પીયુષ

હોઝીયરી વર્કસ

૮૦, નાગદેવી કોસલેન મુબઈ
રાજમેતા સ્ટ્રીટ અમદાવાદ

રોડીરટ

કે. સી. અધર્સ : અમદાવાદ

१५ दिवस : आ पुस्तक वधुमां वधु १५ दिवस
भाटे राभी शकशे.

[illegible]

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ-૬

૧૪૨૬૪

કોર્મિ જમને ગવરચેના
કોર્મિ ૧૮ ગવરચેના ૧૩
ઓક્ટો. '૪૮ - માર્ચ ૧૯-૪૯

14,264

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ ગ્રંથાલય

અમદાવાદ - ૬